

DOCT. ANTONII POSSEVINI IVNIORIS, PHILOSOPHI & Medici Mantuani,

BELLI MONFERRATENSIS Historia,

AB ANNO SALVTIS M. DC. XII. vſque ad annum M. DC. XVIII.

Ad Sereniſsimum Principem
MAVRITIVM A SABAVDIA
S. R. E. CARDINALEM AMPLISSIMVM.

Ex Typographia Petri Chouët.
M. DC. XXXVII.

Inuictissimo, ac Potentissimo Principi

VICTORI AMEDEO, ALLOBROGVM DVCI, Cypriorum Regi, &c.

BELLA, quæ Commentarius iste persequitur, Inuictissime Princeps, non ideo legere non debeas, quia vidisti. Habent illa si minus vnde te doceant, saltem vnde te recreent. Continent prima rudimēta militiæ, quæ nouus Alexander sub Philippo altero posuisti, & illius exhibent luminis prima crepūdia, quod suo nunc in meridie mundus adorat. Obijcient tibi sæpe te ipsum aut ingenij solertia præcauentem insidias, aut agenti celeritate præoccupantem Victorias, aut imminētem obsessis, aut fugientibus insultantem, bellis æquè componendis idoneum, ac gerendis reuocabunt in memoriam, quibus veluti gradibus ad eam veneris armorum peritiam, quæ magnis exercitibus suppar, nomine ipso iam pugnet, & eam summis Regibus curam indicit, vt non minori iam studio satagant lucrari Victorias, quàm Victorem. Dices hinc etiam coniectura planè non tenui in pari virtute, tuam supra Patrem fortunam, quod eius belli fructum collegeris, cuius ipse solas difficultates, inuidiamq́ subierit. Adiudicatatibi Monferatensis Prouinciæ pars non infima, quam ille petierat, & in celebri Clarascensi Conuentu, Cæsaris, cuius id potissimum intererat, Regnumq́ cognatorum suffragio æquissima definita sunt bella, quæ peterent quod Europæ totius iudicio negari, nisi neglecta æquitate non potuit: Ita de Posteris, ac Maioribus optimè meritus, vt eorum auxisti fortunam, ita horum gloriam defendisti; dum

animo, quo filium decuerat, authoritate qua Principem, vsus illecebris prudentiæ tuæ assequutus id es, vt absolueretur à calumnia, quam ei ignorantia popularis affinxerat Pater tuus, turbasse illum Italiæ otia sine causa, vbi eorum etiam, quos infensos habuerat definitione constare fecisti, iure postulasse Carolum sua, quæ quando illi non poterant, filio redderentur. Quanquam tot acceptis virtutis tuæ documentis contentus adhuc mundus non est pro ea, quam de te opinione concepit, maiora adhuc expectat. Vidit ille iam satis quàm egregia possis armatus, auet experiri, an possis etiam maiora pacificus. Fortunet Deus studia tua, & qualem tibi pridem indidit, talem Principibus vniuersis mentem instillet, vt cum gerere bella non timeant, pacem colere non recusent.

Sereniſſimo Principi

MAVRITIO A SABAVDIA S. R. E. CARDINALI AMPLISSIMO,

D. ANTONIVS POSSEVINVS IVNIOR, Philoſ. & Med. Mantuanus, Fœlicitatem.

EREPTI mihi potius, quàm Mantuanis Franciſci Ducis IV. (cui rarâ quadam felicitatis prærogatiuâ Celſit. Tuæ ſoror Margarita coniunx obtigerat) ne cõtinuo mœrore tabeſcerem, memoria detergenda erat; ſepoſitóque ad tempus Medicinæ ſtudio animus oppreſſus eâ curâ leuãdus. Dies mihi die trudendus erat: nec aliud opportunius offerebatur, quàm ſi vſuram temporis e-

uentuum relatione compoſuiſſem. Quæ enim ſecuta ſunt, quamquam plus lachrymarum quàm rerum ſuggerunt, eâ tamen conditione ſunt; vt nec illa præteriri; nec ego ſilere potuerim. Meum omne id negotium fuiſſe bene dixero: adeo aſſiduus Mantuæ, Mediolani, in Caſtris, in Monferrato, in Gallia fui; vt pauca aliorum relatu ſcripturum me, plurima tamquam teſtem oculatum cognoſcerem. Modèſtiam præfabor, & conſcientiam meam appellauero; ſi audacter dixero, comperta me, & arcana, paucis admodum nota didiciſſe; nec niſi cum flagitio ſilere tam ingentia potuiſſe. Quòd ſi fides mea cæterorum voto probanda eſt; diurna belli ac pacis acta, Venetijs, Mantuâ, Mediolano, Genuâ, è Monferrato, non vno perſcribente contraxi: Pimentellus, Viuas, Melzus, Oroſcus, Vargas, Aualus, Archiuum denique Mantuanum tot tantáque ſummisêre; vt collatione, & ſingulorum examine, vix falli licuerit. Sed & res ipſa maior eſt quàm vt taceri debuerit; & exiguus Pedemontanæ angulus (ſi Europæ conferatur) plus turbarum & armorum mouit, quàm omnibus retrò annis, vniuerſa Italia victorijs decertantium Regum perluſtrata. PARENS quoq; tuus, qui iam vel

æmulo-

æmulorum teſtimonio, magnitudinis, fortitudinis, prudentiæ (ſic vtinam fortunæ) numeros omnes impleuit, prouocare ſcriptores; & viliſſimo cuiq; alas addere videbatur: quod hiſtoriæ argumentum nobilius & acceptius humana viciſſitudo proferre non poſſit. Scripſeram igitur eadem quâ cæteri dulcedine inuitatus: cui dicarem, quem patronum appellarem ambigens; donec fortuna eadem, quæ me huic pelago commiſerat, deduxit in portum. Erubeſces innatâ temperantiâ ſcio, Princeps Sereniſſime, ad tinnitum hunc famę tuæ: ſed ego, conſcius perfidiæ, rubore reſpergar, ſi conſenſum generis humani, in hoc Orbis theatro, hac ſcena veritatis occuluero: Et Principem locum te, & Eccleſiaſticum faſtigium omnino impleuiſſe: nec ſupereſſe, quo te virtus, aut inuidia maiorem faciant. Videlicet in domo SABAVDIA præter fortunas, animi etiam bona abeunt in hæredes: vt iam qui ſummam potentiam, & ſeminaria virtutum exprimere voluerint, Leonem, Equúmque Sabaudium hieroglyphicè deſcribant. Hæ me cauſæ impulerunt, Princeps benigniſſime, vt (liceat dicere) alienam magnitudinem meam facerem, & infirmitati meæ regio patrocinio opportunè

consulerem. Scio styli mei exiguitatem: sed & scio PARENTIS tui, tuámque amplitudinem: speróq; quemadmodum sublimia interdum humiliter dicuntur, sic vilitati meæ argumenti magnitudinem pondus ingens additurum. Pluribus potentiam tuam importunus non exerceo: pro veritate scripsi, & de maximo PARENTE tuo vera & recepta: quibus vt audiantur nec fauore opus est: nec vt credantur illecebris. DVX PATER tuus magno iure, summis viribus, inter casus belli & fortunæ, victus, & sæpius victor, Hispana arma prouocauit, dedítque cupitam toti Christiano Orbi pacem potius quàm accepit: Hoc argumentum Historiæ. Vale, PRINCEPS Sereniss. tuæque gloriæ, ac tuorum bono diu viue.

LECTORI BENEVOLO.

VAMVIS è ſuo Gonzaga, ſeu Hiſtoriæ Mantuanæ libris octo ante nouem annos editis Antonius Poſſeuinus Orbi ſatis innotuerit, alio vt conciliatore, quàm tanti Parentis nomine fœtus eius haud indigeant, quia tamen Poſthumus eſt hic Commentarius, & Auctoris,& operis intereſt nonnulla vt monearis (benigne Lector) quæ ſcire te non pigeat.

Antonius Poſſeuinus profeſſione Medicus artem ſuam cum melioribus adeo feliciter ſociarat, vt à Sereniſſimis Mantuæ Ducibus Vincentio, Franciſco, Ferdinando, & altero Vincentio non ad procurandam modò valetudinem, ſed ad præcipua dominationis arcana fuerit admotus. Atque vt erat Gonzagæ familiæ ſtudioſiſſimus, Hiſtoriam eius primis à cunabulis repetitam magno labore, neq; impari ſucceſſu ad ſua vſq; tempora pertexuerat; neq; fortaſſe animus erat præſentibus calamum aptare, niſi quod opus Principum ſuorum dignitas aggredi ſuaſerat proprium decus afficere coëgiſſet. Franciſco Duce (quem Antonius in Dominis vnicè amarat) è viuis exempto, abrepta in factiones Mantuana Aula, acerbis adeo partium odiis flagrabat, publicam vt rem priuatæ offenſiones euerſum irent: Exitium imminens qua ſagacitate præceperat Antonius, eadem auertere ſatagebat, reuerentibus monitis Principem, ſeueris increpationibus Aulicos ad meliora traducere conatus, ab his inuidiam, offenſionem ab illo, quamquam in occulto, pro gratia meruit; palam tamen negotiis innexus, incorrupta ſuadere non prius deſtitit, quàm honeſta in ſpeciem ſeceſſione Romam amandatus, Gonzaga ſuo interim ſuppreſſo: fauere inimicorum artes genio, ingenioq; erudito. Qui igitur nullam rem minus quàm otium abuti ſoleret, id ſibi cœlitus datum ratus, vt Mantuanæ Hiſtoriæ Monferratenſem adderet; quæ toto eo bello ſeu domi, ſeu foris contigerant integerrima fide, pariq; diligentia (vt qui in partem conſiliorum adhibitus) conſcripſit. Ac quoniam primis curis Principum ſuorum auctoritate ſepoſitis, haud parum metuebat, ne ſecũdæ interciderent cauit, autographo huius operis Sereniſſimo Principi Mauritio Cardinali à Sabaudia (qui Romæ tum agebat) commendato, inſcriptóque, eius vt auſpiciis, ſi ita viſum eſſet, publici iuris fieret: ſed turbidis adhuc Monferrati rebus, necdum priori Hiſtoriæ parte vulgata, poſterioris editio haud ita matura videbatur. Extincta interim vniuerſa Vincentij prole maſcula, Sereniſſimus Gonzaga Niuernius ad ſucceſſionem vocatus, cùm in pacis conditiones ſatis honeſtas à Carolo Emanuele Sabaudiæ Duce oblatas conuenire conſilio parum vtili, detrectaſſet, iterum bella, ex iiſque peſtis per vniuerſam ferè Italiam exarſere. Placidiora tamen rebus ſuis ſperabat Antonius, nouo Principe, eóque humaniſſimo ſtudiis eius fauente, liberámque Hiſtoriæ ſuæ typis mandandæ facultatem faciente: ſed ea vix in vulgus exierat, cum de vita deceſſiſſe, poſt acerba ſuorum funera, ipſe quoque auditus eſt.

Interim, Sabaudum Cæsar, Hispanúsque; Mantuanum Christianissimus Rex protegebat. Ac Secusij primùm Rege arbitrante, Ratisbonæ deinceps publiciis in Comitiis, Cæsare pronuntiante, haud exiguam Monferrati partem, quam Sabaudus armis occuparat, iure retinere, ipséque Mantuanus, quanquam inuitus, cedere iussus est. Cum nec his acquiesceret, satagente Pontifice, Cæsari, Regibusque Christianissimo, & Catholico placuit Legatos ad Serenissimum Victorem Amedeum, nouum Sabaudiæ Ducem, destinare, qui huic finem controuersiæ, bellisque Italicis imponerent. Clarasci (Pedemontani agri vrbs est) Conuentus habitus, vbi post multas disceptationes Cæsaris autoritate, magna cæterorum consensione Trinum cum vniuersa Cispadana Monferrati Regione, Albensisque Comitatus vltra Tanarum Sabaudo adiudicatus est, gratulantibus Victori Amedeo vniuersis, non tam Prouinciæ nobilissimæ accessionem, quàm incomparabilem prudentiam quæ Pacem Italiæ ita restituisset, vt interim Parentis optimi famam arma sæpius felicioribus initiis, quàm successu mota, ab omni calumnia absolueret. Quis enim deinceps iustissimas inuictissimi Caroli Emanuelis in Monferratum expeditiones criminari audeat, postquam Pontifice medio, decernente Cæsare, confirmantibus potentissimis Regibus, Pacis leges dictæ sunt haud parùm Sabaudiensi rei vtiliores, honoratioresque, quàm quas ipsemet Carolus Mantuano publicæ quietis retinendæ causa ante omnem belli aleam sponte obtulerat? Rebus ita compositis hoc vnum deerat, vti Monferratensis huius controuersiæ, causas, momenta, casus varios Posteritas edoceretur, quod præstabit iste Posseuini Commentarius, assentationis iuxta ac odij vacuus. Fruere Lector, piisque Autoris manibus bona verba dicito.

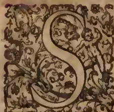

DOCT. ANTONII POSSEVINI IVN. PHILOSOPHI ET MEDICI MANTVANI,

BELLI MONFERRATENSIS HISTORIA ab Anno Sal. 1612. vsque ad 1618.

SEXAGESIMVS ferme annus compositi inter Gallos Hispanosque odij, quod pridem Europam omnem, sed Italiam præcipuè concusserat, censebatur; cùm inter delitias & affluentiam rerum, desides, alieni incuriosos, & domesticis discordiis imminutos Principes, delicatissimum Italiæ latus Pedemontana Regio, integra, nec vllis seditionibus exercita, Transalpinorum Regum arma, in mutuam perniciem excidiumque affutura; vt propriam securitatem, sermonique quo tempus traheretur materiam, inuitauit. Gallorum in reges suos peruicaciam, & mutuis decertationibus infractam potentiam; Belgarum aduersus veteres Dominos inuidiam, bellumq; Italiæ maximè iuuentutis sepulturam, æstimare, mirari, etiam cupere; fiduciamq; rebus suis credere; si procul inter æmulos, & tot iniuriis efferatos, iuratæ semel contentiones, pro libertate aut seruitute, magno vtrinque conatu traherentur. Hinc Principes Itali vt exuberantem per vrbes otiosorum multitudinem (turbarum plerumque causam) exigerent, non semel trans Alpes descriptas amandarunt legiones; certaturis, & haud dubiè perituris ostendêre præmia; vt si quæ malorum intestina suspicio delitescebat, procul à Patriâ, leuiorique iacturâ inter obfirmatos irâ animos insumeretur. Et inerat non aspernanda bello manus: quæ nisi frequentibus expeditionibus hausta foret, compositis moribus agere nesciuisset. Romanus Pontifex reuerentiâ ac religione tutus; & cui in pace come obsequium, & cultu quæstuque fæcundior potentia erat; non prouocare asperitatibus indignatos; non animo vindictæ vltro bellum inferre, è priuatarum ac publicarum rerum vsu putans, concordiam quietemque per literas, per Nuncios obnixè persuadere; bona pacis differere, pietatis ostentatione, & paternæ caritatis blandiente cognomine Hispanum præcipuè arctissimè præuisâ vtilitate complecti, Gallum ætatis turbarumq; (quando parum tutus domi ageret) admonere, Venetos primùm contumaces; mox reddito qualicunque obsequio in gratiam receptos, consilio monitisq; retinere; quò plus arbitrio dignitatis esset; & diffidentium animi faciliùs mollirentur. Senatus Venetus famâ certissimâ prudentiæ, inter Barbarorum minas (quas opportunitate tempestiuas crediderant)

Conditio rerum Europæ, ante Pedemontana arma.

insultanres impunè per Adriaticum (quod vetustissimo iure possidebant) latrones. quos aut proprium ingenium in prædam agebat, aut validiorum stimuli excitabant; Pontificis iram aliquot ante annos prouocatam, nec prorsus detersam rati; Hispanorum arcanas Imperij artes, vires, iura; Austriacæ familiæ ingentia incrementa, vicinium, veteres offensiones, medius, suspicacibus oculis, & inani æmulatione seruabat. Militiam quippe, munimenta, apparatus, pecunias, fœdera, prospera, aduersa, blanditias, minasque (fortè longius prospectantes) in se necti interpretabantur: vt ferè religiosior anxiorq; dominatio Rerumpublicarum est, quàm Principum Regumve. Hispani quacunque sol flectat immensorum Regnorum dominatores, lateq; per Italiam imperantes, cum Pontifices Romanos amicitiâ deuinctos (cui renunciare nisi magno damno possent) Genuenses immani quæstu; (qui eorum fortunas omnes propè contineret) Hetruriæ Duces validis ad Tyrrhenum septos arcibus, & pacto ministerij obstrictos; cæterorum Principum minori nomine plerosque stipendio illigatos (magno licet Italorum dedecore) tanquàm suos censerent, & vt arbitri rerum, quibus vniuersa voto ac necessitate obtemperarent; simul vt honestò studere crederentur, abstinere vicinorum iniuria, turari pacta, suum cuique amicorum velle, pacem bellumque domi forisque pro Imperio decernere; silente toleranteq; Italia omni; iam non nisi externorum iussis obnoxiâ; & oblitâ auitæ libertatis, propriæq; voluntatis. Nec Veneti, ac cæteri, quibus naturâ, secretisve meditationibus inuisa seruitus, & prævalida gentis potentia suspecta erat, turbare composita, aut Hispanam fortunam apertè lacessere audebant; quando Gallorum vires, inter decertantes potentiores componi solitæ elanguerant, lubrico in seditiones populo, Reginæ matris æmulatu, egestate pecuniæ, Regis infantiâ, distractione Procerum, tot intus aduersis. Accedebat Reginæ auersus à consilijs belli animus: siue naturâ, siue ne receptum datumque magno Principum Regni odio liberis suis coniugium, metu discordiarum (quas illis exitiabiles crediderat) rescinderetur. Caussæ filio videbatur; dum accessione annorum, & existimationem apud exteros, & apud suos reuerentiam compararet. Nec minus retinebatur inopiâ, quòd assiduæ Principum ac populorum seditiones, non bello potius, quàm coactâ largitione in pretium quietis, thesauros ab Henrico Magno coniuge coactos exhauserant. Solicitudinem addiderat subditorum mobile ingenium; ne quietis osores, ostentatis in externas expeditiones armis ferocius incalescerent; resumerentque licentiam, quam toties sibi quæstuosam experti fuerant. Italiæ quoque reputatio pacem promittere videbatur: quam bellis domesticis insuetam & longiori apud suos otio diffluentem, nemo res nouas ausuram opinabatur. Nec in Principum aliquo tantum virium animorumque præsumebatur; vt tot simul obstantibus, meditari aut inferre bellum posset. Callidioribus tamen, quibus Sabaudij Ducis potentia, mores, exercita bellis ætas, & in eam vsque diem dilatæ causæ turbarum perspecta erant, metus suberat. Ferre diutius neglectum sui; & è vicino auctus Prouinciis Gonzagus (quas suas rebatur) prospectare non posse putabatur: solitus ne Regum quidem iniurias ridere; & nisi magnâ contrà vi aduersæ fortunæ cedere. Eo decursu annorum quo Philippi Hispani Reges, pater ac filius, quietem Italiæ, arma per Belgium, Romanæ Sedis maiestatem, suam magnitudinem, famâ ac vi sustentauêre; non vrbs Roma solùm (in quam vniuersa diuitiarum fato quodam, an necessitate voluuntur) sed Pedemontanus ac Monferratensis tractus omnis, veteris inter Gallos Hispanosq; prælij vulnera, eductis nouis molibus, firmatis quæ vis armorum concusserat, accitis incolis, compositis ad amœnitates deliciasq; Villis, speciosâ quadam cicatrice obduxisse videbatur: erantq; tempora Gentibus consentanea, fœcunditate soli, salubritate cœli, exercitio populorum, Gallorum vicinio, vsuque. Manebant nihilominus adhuc nonnulla, quamquàm multos

Sabaudij conditio.

ante

ante Annos profligati, belli vestigia: quâ obsidiones toleratæ fuerant laceræ aut solo æquatæ moles murorum, disiecta munimentorum propugnacula, incendiorum reliquiæ, alibi indecoræ vastitates non dum colonis reuocatis; causæq; altius repetitæ: quæ tamen apud parum prouidos, & futuri negligentes, quietiq; solitæ plus nimiò confidentes, vix credebantur in tàm atrox certamen, tantâ tranquillitate rerum, eâ possessionum diuturnitate, vniuersis in pacem conspirantibus, tot rumori obstantibus, tàm subitò erupturæ. Cæterùm prætes eos, qui suis pretijs vniuersa æstimare norunt, suspicionum occulta inditia, magnæ Principum cogitationes, spes paratissimæ, formidata maioribus in eam diem iura, accola Monferrati aut hostis aut metuendus, erumpentes interdum vlcerato è pectore minæ, quas ægrè indignatio, & tot annos fatigata patientia supprimebant, nondum apertæ Regum in minores Principes, aut pronæ aut aduersæ voluntates; secuta Francisci Mantuæ Ducis, recenti non magis obitu, quàm vetusta, & ab Auo vsque repetita occasio metuebantur. Nec deerant qui vel cum periculo offensionis, suspectorum aut suspectantium Principum, Mantuanum Ducem Ferdinandum vim cauere admonerent; armaque, amicitias, pecuniam, fœdera, etiam pacta onerosa in concordiam proponerent: quandoquidem Carolum Emanuelem Sabaudiæ Ducem prorsus regium sanguinem, animi inuicti, armorum peritiâ (licet nonnunquam infausta tractauerit) quieti infensum, commotionum & belli auidum, Monferrati (vt iure sibi debiti) desiderio agitari, refricare apud Pontifices Romanos, Hispanos, Gallos, suos, potius quàm Cæsarem (à cuius maioribus magnâ se iniuriâ læsum credat) examinata toties iura sua, excire pro finibus turbas, recentiora de nouis limitibus colloquia, negotiationesq; pridem omissas ac vetitas reducere, requirere amicorum auxilia, militem ac præsidia vndequaque corradere, Mantuanum Ducem protectione ac fauore validiorum pro virili nudare; addere probabiles causas incertæ fidei aduersus eos quorum se calore muniuerit, serere suspiciones, opperiri si quæ sese occasio offerret; concoquere agendorum consilia, ac formam meditari; quæ vniuersa prudenter in suam causam finemq; disponeret, firmare suos haud dubiâ spe, externos in prædam, aut honoris partem aduocare, pecunias (quas nemo mortalium fortius contempsit) dignitates, præmia operæ promittere, manifestius apud Reges & Principes Europæ erat, quàm vt imponeret. Nec enim desiderio & spe turgescens animus (in quo vis omnis ac fortuna consistit) sese continebat; quin vota sua, vlceratamque, præsumptâ Caroli Cæsaris iniuriâ, mentem præferret; nec defuturum se tempori apud suos, exterosque iactaret. Sed non magnitudo Principis, non artes, non querelæ, non denique causa speciosè & bono iure exposita, Cæsarem ac Reges peruicêre, vt impetum inuasionemque in Monferratum liberam permitterent; nisi etiam locata Mantuano Duci filia, & ex ea liberi, securitatem promittebant. Sabaudij insuper in Gallos & Genuenses improsperæ expeditiones, tot nobilium cædes, expensis & aduersis imminutæ vires, opulentissima prouinciarum Bressa pretio Salutij in Gallos translata; & per Monferratum cum suspiciones intenderentur Vincentio Mantuano Duce superstite parata præsidia, ducta noua munimenta, descriptæ ciuium legiones, quò accitæ in armis dato signo essent; vt non iactare vanam securitatem per contemptum, sic notare cupidinem, eludere quadantenus vota; non metuere persuadebant. Sed hæc aliaque quibus despicâ magnus hostis persuadebatur, apud Mantuanum plus fidei inuenerant, quàm intus erat. Consensus adulantium, vt pro securis haberentur eualuit, mœrentibus nonnullis, quos amor sui Principis, & indicium rerum silere cogebant; ne frustra professi prudentiam ad æmulantium ictum se darent.

Is rerum status inter certa & ambigua diu Italis fuit, donec Galliæ Italiæque destinatis, Pontificis ac Venetorum consilio, in longam quietem compositam

seriem causarum, iterato apud Mantuanos Ducum funere, carpendo tantùm Monferrato, non item transferendæ dominationi suffectura credita sors dissoluit. Haud minus quà Germania spectabatur, Matthiæ Cæsaris Austriaci mores, ætas, & infensum solicitudini ingenium, non inanem nouitatum formidinem incusserat; quòd satis esse crederet, si vim apertam damnauisset, licet infirmiorem non opibus, non consilio iuuaret. Et quidem malo fato cum Germania aut Turcarum eruptionibus carpitur, aut ad delitias cultumque Italum animum adjicit, sensim & suis, & exteris euiluit: Emoriente apud ignaros famâ Gentis nobilissimæ; & conculcatâ existimatione fortitudinis, cui paulò antè Europa seruiuerat. Sic ferè pessumdata potentissima Regna, vbi satietate gloriæ ad summum prouecta, abstinere exercitio armorum, immergi voluptatibus, curas grauiores omittere pacem appellarunt. Nos Gonzagam historiam voluminibus pluribus hactenus complexi, continuatâ rerum vsque in præsentem memoriâ prosequemur; quando non alia calamitatum origo, aut caûsa fuit; vt quæ nobilissimas prouincias seditio; & leuis initij quæ atrocissimi belli incrementa (cui nec causæ satis, nec virium fuerit) auctumq; plus multorum opinione cùm virtute suâ, tùm alienâ negligentiâ aut cunctatione Sabaudium; tractis in partes Gallis & Hispanis: & ne qua pars cladis tota Longobardia expers esset, excitis etiam ad rumorem metumque Venetis, ob inanes (vt ferebatur) metus, posteri accipiant. Itaque odiorum motuumq; seriem, non minus quam singulorum causas prosecuturi, repetito altius principio, rerum exitus & consilia trademus: vt liceat (quod præcipuum vtilitatis ex Historico habetur) de futuris præteritorum recordatione decernere. Neque tamen ignarus ago, quàm arduum, quàm obuium multorum odijs opus incipiam, dicturus flagitia, secordiam, auaritiam multorum; quorum turpitudo in hæc tempora incidit: sed neque scriptoris iudicium id esse voluimus; & rumorem vulgi, sensa multorum, obiurgationes Principum, sub eorum nominibus referemus, qui & scripto vniuersa transmisêre, & fidem magnitudine suâ metuêre. Porrò non alio documento fallaces etiam veterum Historias nonnunquàm deprehendimus, & incertum Auctorum testimonium: quandoquidem iidem rerum spectatores, & consiliorum participes diuersa retulerunt; seu decepti opinione, seu auctorum fide lapsi. Nobis eorum aliqua condonari cupimus, quæ alij deliquerunt. Quantum enim diligentiâ ac curâ licuit, Principum fidem, oratorum literas, Ducum affirmationes (si fallimus inuiti ac elusi) aduocauimus; eorumq; auctoritatum obstrinximus quorum sub nomine laborauimus. Sed nobis cæterisque ante alia veritas odium conflabit; consuetudine humani ingenij vt promptè labi, sic culpam abnui, aut in alios rejici. Forsan recensitis erroribus, quisque conscientiâ arguetur.

Franciscus Mantuæ Quintus, Tertius Monferrati Dux, Ludouico filio infante vicesimum ante diem sublato, ætate propero, moribus habitudineq; corporis maturo (vt diximus) sed in certissimam patriæ perniciem fato concesserat. Hunc manifestioribus quàm vt dissimularentur, Ducis Parmensis suspicionibus agitatum, aperta odia bellumq; spectantibus, actior è Sabaudio socero solicitudo turbauerat, inueteratæ curæ, & reuertentis quotidie desiderij memoria. Frequentibus enim amicorum monitis, & suâ ipse vigilantiâ excitabatur; ne Socer propositi peruicax, consanguinitatis (quæ apud præpotentes raro integram fidem attulit, quoties de Dominatione disputatur) paternam caritatem exueret; præferretq; viuida super Monferraro iura, quæ animo potentiæ securo, ac magnâ fiduciâ subnixo, primâ statim ab infantiâ insederant; & specie officij reduceret speciosa nomina quæ vim saperent; quodque ingenti Prouinciæ portione, aut finium cum Vincentio Francisci patre resumptâ negotiatione oblitteraretur. Prudens auditis, & quibusdam sapientum acceptû consilium erat, duraturam totum

æuum vexationem; & structas in omnem posteritatem insidias, notabili licet controuersæ prouinciæ portione redimi & vitari, quò cæteris securitas esset; & tuta in posteros Monferrati possessio, florente domo Gonzagâ abiret. Esse quæ leui imminutione limitum concedi possent, diuulsa à reliquo corpore; & ad quæ nisi per hostilem agrum accessus pateret: Nec ex his fructus nisi tenuissimos: Etiam labare subditorum obsequium, distantiâ, & quoties vrgerentur parato in viciniorem receptu. Cæterùm non abhorruisse côditiones pacis, & quieti & turbis compositus Vincentij animus ferebatur; si nullo metu euictus, nullis comminationibus impetitus humaniter compellatus foret. Quamquàm plures annos, nil remissâ amœnitate vitæ, & præsumptâ securitate rerum, fauore Cæsaris, Galliæ Regis promissis, delitescentes Sabaudij iras risisset. Nihilominus placuit resumere negotiationem; sed Legatis vltrò citroq; irritè commeantibus (vt ferè tarda magnarum rerum transactio est) cum vtrinque multa pro causâ partium proferrentur, voluerenturque. Cæsaris auctoritas, Hispani Regis arbitrium, subditorum inuita concessio (horum quippe intererat) obstitere quò minus cœpta absoluerentur: Cum insuper Mantuano eorum quæ tradebat æstimatione pactum iniquius videretur. Quippe certus consilij Sabaudius, Mantuano nonnulla vicissim offerebat, quæ saluâ Cæsaris Regisq; auctoritate ac maiestate, nec ab ipso dari, nec à Mantuano accipi posse videbantur. Et Mantuanus quidem promissorum constantiâ præoccupatam Cæsaris ac Regis voluntatem; Sabaudius accessuros desiderio suo ac destinatis, etiam post factum crediderant. Non alio experimento delegati fatebantur, maluisse pacem Sabaudium; quàm quòd vniuersi Monferrati dominio præsumpto, oblatâ sibi portione agri minimâ acquiesceret. Sed inter hæc magna difficultatum moles incubuerat ob iniquitatem finium; quæ Sabaudio quæstuosa, Mantuano onerosa dicebatur. Id enim primâ statim tractatione fefellerat: Nam subditorum ac redituum multa millia Monferrato abstrahi, & in Sabaudium abire vulgus iactabat; & inhonorum Mantuano videbatur, si iactatas sæpè minas ac belli mala, (quæ intus inania esse mentiebantur) impauidus alias, subitisq; non minus quàm præuisis accinctus Princeps tanto rerum suarum dispendio redemisset. Sabaudius tamen precibus meliorum inclinauerat, vt pacta acciperet; & Mediolani Gubernatores non semel consilium interiecerant, vt oblitteratâ præteritorum memoriâ, qualicunque conditione, (quæ securitatem promitteret) accederet. Præ cæteris Comes Foëntes etsi augeri oppidorum accessione Sabaudium videret (cuius magnitudo Hispanus semper suspecta fuerat) aboleri tamen causas odiorum, & eâ parte suspiciones discuti malebat; nè prætextu veterum iurium, vbi arma Sabaudius conclamasset, Gallias ac Germanias commoueret. Habui præ manibus eiusdem Gubernatoris literas, ad Vincentium Mantuanum Ducem eodem quo fato functus est anno missas, quarum sensus erat: Amare se pacem Italiæ, & ad tuendam compositionem rerum potius quàm bellum faciendum Mediolanum missum. Id consilium persuaderi Principibus quoque Italis cupere; & maximè Sabaudio ac Mantuano, quorum pax cæterorum quietem contineret. Proinde hortari, nè leui pretio magnam securitatem lucrifacere negligeret; neu dispendiosum crederet paucorum oppidorum concessione reliqua firmare. Regi certè suo fixum esse non omittere tutelam Mantuanorum Ducum; nec eos violentiæ Sabaudij permittere; sed expedire communi operâ eos quoque bono pacis studere. In hanc quoque formam Veneti suadebant: quippe queri Sabaudium; nec toleraturum illum diutius neglectum sui manifestius erat, quam vt dubitaretur. Cum insuper per fora ac Basilicas non aliud in procerum ore esset, plerisque cunctationem Mantuani insectantibus; quasi non milite, non opibus Sabaudio par, nutrire discrimina sua, quàm consulere domui satageret. Addebant conuicia, quod immi-

nentium malorum causa foret, tempus solidandæ familiæ perderet, eadem ruinâ seq; ac ceteros oppressurus. Defunctus Vincentius Francisco filio inuidiam ac pericula transmisit ; tutiori quidem amore soceri Sabaudij ; sed qui crederetur eò enixius honestis conditionibus placare illumq; debere. Coniunx Francisci Margarita pietati Parentis, amori mariti media, anxia & solicita agebat; dubia maximè cui se affectui sine querelâ statim committeret : Ne malè concordes sponsus ac parens quamcunque inclinationem malo verterent, aut imputarent. Neque tamen adhuc illi tantùm auctoritatis adoleuerat; vt posset sopire discordias, aut lites arbitrio dirimere. Suberat haud dubiè prudentia cuicunque mortalium suffectura ad curas ingentes; sed ætas & obsequium pondus consilijs ademerant: Cum insuper Francisco proxima sensa essent Amitæ Ferrariensis viduæ, & consanguineorum Principum; quos in re communi negligi aut seponi, mali exempli videbatur. Sed & malum Gonzagæ domus fatum præ maturè cœperat, summissis administris parum in eo discrimine oculatis; qui securitatem in formidine, & salutem in exitio consulebant. Vtcunque res erat, vbi Margarita prole masculi in solatium & spem posteritatis aucta fuit, enixè pro filio, & pro marito non inania apud Parentem, tanquàm excusaret, oraretque, per litteras differebat. Vbi amissò filio viciniora iam mala tanquàm è speculâ prospectabat, idem acrius adorta dicitur. Monebat famæ sacturam bono nemini, minimè Principi negligendam, inuidiam metumq; obiiciens: Cæsaris, ac Patrui Regis aduersus se ac Maritum verum animum; quibus Italiæ quies, ius, fasq; singulorum cordi essent. Nec dicendi incócinna, aut sensuum animi aperiendorum inefficax erat; hanc quoque gloriam studio affectata, & versatilis per bonas artes ingenij. Eò acrius nitebatur, quòd sic prorsus sentiret, sollicitudineq; anxia incalesceret. Equidem cum puerilibus annis intra patrios lares sub Regiâ matre nutriretur, non semel iras Patris super Monferrato audierat; memineratq; itarum ac comminationum; nisi ille honestis conditionibus oblatis acceptisve à Mantuano commodùm mollitus foret. Valuere officia astu generi, blanditijs filiæ adiuta, vt Sabaudus vim quam tum inferre poterat in tempus differret; causamq; suam humano generi (cui ob frequentes expeditiones, & potentiam, suspectus nimij animi esse credebatur) approbaret. Securus tamen instare destinatis, & vrgere quæ concoquere cœpisset, negotiatione, querelis, armis; donec prolationem agri Pedemontani, aut finium suorum pro arbitrio ampliationem, ab amato licet Genero expressisset. Haud dubiè in mitiora impulisset Ducem, paterna aduersus filios suos caritas; nec opportunior Mantuanæ domui occasio stabiliendi incertam possessionem incidit, nisi errandi necessitas, & mala consulta præpediuissent. Conspirasse in eandem ruinam omnia videbantur; adeo deteriora proximorum consilia, & certiora familiæ damna fuerunt. In eo acerua prauorum consultorum nonnulli erant ætate, & amore sui Domini liberiores, quam vt cari essent; hiq; per secretum veterem Sabaudij cupidinem Pedemontanæ vicinum periculosum; terminorum vtriusque Prouinciæ tortuosam perplexamq; possessionem, Caroli V. Imperatoris inuisam reprobatamq; pridem ab æmulo sententiam, spem ac notâ cum Vincentio Patre negotiatione suscitata, & tum opportunitate reducta, altius animo Sabaudij hæsisse docebant. His enim actum, vix prouecto desiderio temperaturum; aut precibus filiæ, modestiæ Generi cessurum. Ante alia honoris in eo Principe curam æstimandam. Metuendum quippe ne inchoatam olim causam tum etiam resumptam (si omitteretur) iniquitatis damnari neglectu indignaretur. Franciscus Dux quantum commoto animo, & elato prætextu antiquo fidendum, aut à Socero irato cauendum sibi foret non ignarus (ne trepidationem diffidentiamq; ostenderet) publicè præsidiis abstinebat: Tanquàm non alio certiori munimine, quàm consanguinitate Soceri niteretur.

retur. Firmari tamen secretò Arces prouinciæ; inferri prouisos necessitati commeatus, expediri comparariq; arma, describi militem qui opportunè adesset accelerata eruptioni, signum sparsis per oppida (si fortè vis ingrueret) dari; omnia summo silentio iusserat. Præfectos quoque locorum, & militiæ præpositos admonitos sacramenti erudijt quà securitate vterentur; non sic, non recentem disciplinæ intentionem detegerent; sed cauti & parati, suspecti Generi motus obseruarent: Et ante alia ne imparatis incurreret, procurarent. Ipse sermone vario apud Coniugem Aulicosq; cum tempus falleret, nullum timoris, aut suspicionis inditium ostendit; quamquàm Sabaudiùs multò antè diligentiam intempestiuam deprehendisse diceretur. Hæc sufficere, boni licet, imprudentes tamen dictitabant; cum alij contra niterentur; aut occasioni non suffectura ista, aut non fore necessariã. Resecandas potius occasiones malorum quocunque dispendio, vt simul cum Monferrato amicitia retineretur. Hanc apud magnum Principem certissimum pretium habere; maximè cum vicinus Parmensis paternis odijs, Mutinensis causâ finium æstuarent. At verò Franciscus nequaquàm Dominationis initio ad vana reuolutus (quod ferè nouos Principes corrumpit) cunctatione inutili locum occasioni aut odiò Soceri aperuit; sed per Legatum cui plurimùm auctoritatis esset (Vincentium enim postremum natu fratrem miserat) ac literas, inaugurari iam Matthiæ Cæsaris patrocinium, per alios Hispani Regis auxilium, Venetorum fœdus, sibi circumdederat; irarum armorumque securum se putans; si potentiores causam à Socero separantes, illam conscientiã & subsidijs non fouissent. Nec Gallo Rege sobrino abstinuit (sororibus enim suscepti fuerant) quamquàm enim puerum, matris tamen consanguinitate nexum, & prosperam honoratamq; in eo regnò sui famam nouerat; eoq; tutelam profuturam solo nomine æstimatam. Hæc Gulielmi Aui sui certissima documenta fidorum monitu, etiam Patre superstite puer acceperat; seruaueratque velut arcanum; quò aduersus vim, tutam domi Prouinciam retineret. Nempe vt collusionibus primùm insisteret, mox promissis inanibus lactaret, quorum absolutio non requireretur, quædam socero exponi iusserat; quasi quo minus statim exequeretur, temporis culpa esset. Addebant quidam ineptiora; nisi prima consilia successissent apertam indignationem despicere debuisse; præsertim vbi nullus ab Regibus metus; & Monferratum proprio subsidio vallauisset. Præcipua tamen fiducia in Cæsare; quem recenti Consobrinæ connubio illigatum, muneribusque & præstito obsequio deuinctum, memoriã paternæ reuerentiæ generisque, & auctoritate imperandi, procul à rebus suis iniurias habiturum sperabat: Cùm ante alia causæ iustitiam, & honestum possessionis titulum præferret. Accitis etiam Germanis stipatoribus; missisque ad Archiducem Albertum, Saxonem, Bauarum, ac reliquos Germaniæ Duces potentiores oratoribus, consortem se generis, & non aliâ fide testatus fuerat; amicitiamque præuentione quæsierat; aut (quod minimum) sibi cauerat ab odio singulorum. Recens quoque Vincentij patris memoria conciliabat animos, vt nouam amicitiam non auersarentur. Profecturas in summam artes nonnulli crediderant; si longiori æuo soceri prætextu eluctari, tueri res suas, retinere tot Principum datam fidem licuisset. Speciosè deceperant iuuenem; & in futurum Mantuanis imponent similia præcepta dominandi. Quamquam enim Cæsaris Regumq; coniuratæ vires, prohibere Sabaudium aperto bello possint, ne sui iuris faciat Monferratum; quò minus tamen exerceat, laceret, perdat; fructusque prouinciæ in milites, Arces, exploratores absumantur, non possunt. Quoties alam equitum Astio Vercellas mittit; quoties lustrat cohortes, quoties (quod videri potest) venatui seque ac liberos accingit, trepidat Monferratum, claudendæ Arces; ciendi populares, in vsus belli eroganda vis pecuniæ est; vt quod acie hactenus non amit-

tit, summâ in pace, leui quaque suspicione perdatur. Sed intolerabilis expensa est, cum descriptus miles retinendus, munienda præsidia, puluis bellicus, plumbum cæteraque comparanda. Contra Sabaudio parata omnia, pecunia, miles, tormenta ænea, equitatus, & ante alia copia belli Ducum, qui eo præceptore profecerunt. Quod si eo procedat indignatio vt bellum inferat,& numero subditorum ingenti Mantuanum superat,& pretio conducti accurrunt,quos Heluetij gens fortissima confœderato Principi transmittit. Porrò Regum patrocinium, quantum Mantuano conferat, quæ secuta sunt bella plus desiderio illius docuere. Nam siue vrgerentur,siue cederent, Monferratum ferro, igni populabantur: duriorq; incolis amicorum exercituum hospitalitas, quàm hostium inuasio fuit. Hæc velut digito designantes nonnulli admonebant, benè partem minimam prouinciæ cum vniuersorum securitate mutari: sed illi nec auditi, & increpiti, etiam pro desertoribus habiti. In fatis erat Gonzagam domum grauissimo vulnere sauciari; eoq; vniuersi, domestici, exteri, amici, hostes, Galli, Hispani in idem exitium conspirarunt; vt quæ salutis via *damnabatur*, ab omnibus reprobaretur.

fortè demõstrabatur, aut dabatur,

Præceperat Generi vigilantiam & læsuram illum fiduciam fortè Sabaudius. Secretum enim iuuenis fidis obseruatoribus ambiri, qui consilia,curas,voces, vel inuito referre dicebantur:cum ille non vereretur vt noceret; nec offerentes se rejiceret. Et quamquam ius sanguinis apud Principem virtutibus amicum,prudentiæ commendationem posset exprimere; ægrè tamen tulisse consilia (quæ prærupta dictabat) fertur; solicitudinem metusque,& suspiciones vulgatas non perfunctoriè insectatus. Cur enim nullâ adhuc iniuriâ, quâ pater, quâ filius impetitus sit, delatas ad Cæsarem querelas?cur remotissima consanguinitas, vbi fidei periculum faciendum patri optimè merito antelata? Cur tanquàm in sicarium & parricidam aduocata tot Principum arma ad tutelam? Frustra formidine ac trepidatione Hispanos(proprijs vtilitatibus non infensos)inuocatos: frustra Venetos vix tuendis suis suffecturos; frustra Gallos intra domesticas cædes ac rapinas efferatos. Quod si vim deprehendisset, tum consobrinos Reges,necessitudine nexos Principes conclamare, & obtestari debuisse. Sine iniuriâ manifestam esse calumniam; sine vi fœdissimum conuicium. Honestius (si quæ simultates intercessissent) arbitro communiter dicto inter Socerum ac Generum componi potuisse. Non quidem sibi inuisam prudentiam, & in filio famam sapientiæ; quod Munimenta quæ Vincentius pater libidini potentiorum destituta reliquerat, ea ipse milite, armis, commeatu firmauerit; sed ostentari in causam Gallos, aut Hispanos ambientes, non Patrem debuisse, tot nominibus, ad extremum consanguinitate recenti testatâ aduersus Gonzagam familiam affectate. Hæc Sabaudius haudquaquàm publicè lamentari solitus, apud proceres & oratores domesticos imperio, spe tamen ad Generi aures ventura. Franciscus criminationum gnarus (certiora enim Taurino amici perscripserant) suis rebus intendere, soceri iras simulare, proferre securitatem. Et quia vbi facto opus, intempestiua semperq; offutura garrulitas, agendorum tempora occasionesq; corrumpit; eò solertius in suam tutelam niti quò parcius eloquebatur. Quod si aperire animum nonnunquam necessitas cogebat, tum iustitiam causæ, pietatem soceri,paratum honestis conditionibus animum,tectus obseruantibus, nec quò collinearet deprehensus efferebat. Id non minus quàm suspectum silentium inuisum Sabaudio erat; quòd taciturnitate ac sermone pariter falleret,offenderetque; nusquàm minus intentus,quàm cum diuersa simulabat. Et quidem suspicionis viam ingressus Mantuanus, propositi constantiam retinebat; nec id offenderat amatores sapientiæ; sed alia via Socerum mollire, prauaq; consilia eliminare debuisse dicebatur. Tempestiuè (nisi mutatus in melius) didicisset parum

Sabaudius percepit metus Ducis Francisci generi, & ægrè fert.

rum

rum eos habuisse sapientiæ, qui concordiam dissuaserant. Partem culpæ ac pœnam omnem fortuna transtulit in successores. Cum inter extrema Franciscus ageret, futurorum cura plerosque aulicorum, quibus rerum administratio incumbebat, aduertit; vt ferè vel perspicacissimi præsentium neglectu examinant futura. Nec longiori prospectu opus erat; iam enim suspiciones innotuerant, & secuturo Principis exitu augeri metum cognoscebant. Ergo alij testamento obuiam discrimini eundum asserebant, quod Generi, ac Domui in primis conduceret: obstrepebant alij, vt in rem nullius in posterum vsus. Hi quidem familiæ cautum à Vincentio referebant; vt qui euentura multò ante præuidisset; neque quid posteros manere, quo iurium prouinciæque Monferrati possessio in tuto sisteretur. Si quid prouidentiam requireret, Iure communi, Cæsare, Gallis, Hispanis, Venetis inniti. Accedere proprias vires, si opportunè impenderentur, satis validas. Viginti peditum millia, equitatumque pro numero suppetere: Mantuanum quoque Ducatum, præter pecuniam censêre multa bellatorum millia, turmas aliquot expeditissimorum Equitum: & si nobilitas patriæ vocetur in partem plus hinc roboris & minus expensæ. Rationum quoque domesticarum, largitionum, redituum, armorum, auri, argenti, aulæorum, gemmarumque copiam tabulis inserta, omnia præsenti ac futuro (si quid Duci fato euenisset) optimè congruere. Esse in domo Amitam, fratres, consanguineos, & quorum certissimam fidem plures annos, auus, paterque experti sint, administros rerum; qui superstiti infanti filiæ (nec enim alia Francisci soboles ex coniuge Margaritâ Sabaudij filiâ supererat) præstò sint, externa tractent, interna disponant, neglectas aut dilatas Fisci rationes retrahant. Deniquè nil aliud vano testamenti prætextu quæri, quàm Principis festinatum formidine mortis exitum, aut opulentiora legata, quæ Domum conuellant, consultoribus fautoribusque apponant. Fuêre etiam qui hoc præcipuè dissuaderent, ne Franciscus amore coniugis inter paucos maritorum (si testamentum placuisset) vxorem insigni aliqua largitione præferret. Siue enim caritatis in Dominum, siue odij, in eos quos suspectos crediderant modum nescij (iam enim lacerari in partes domus cœperat; & Infantistæ alij à titulo viduæ, alij Mantuani dicebantur) Infantem Margaritam insectabantur; quasi testes subdidisset, Actorem publicum acciri iussisset, & tabulas an ex mente forent examinasset: Adeo malignitas temerè parricida est! Repertus enim Aulicus apud suos, linguæ petulantiâ famosus, qui fateretur in intimo cubiculo Ducis, factam centum millium aureorum mentionem, & gemmarum, quibus dotalis fortuna Margaritæ augeretur. Sed vbi qui interfuerant compellati sunt, haudquaquàm congruentia retulerunt: vnde statim falsitatis conuicti sunt; aut excogitatæ, aut (quod aliquibus probabilius visum) iussæ. Ineptius mentiri non poterant, qui in Principe fœminâ, solita æquare munificentiâ Reginas, & toto eo tempore dolori insepultâ, auaritiam fingebant. Porrò quibus testamentum placuerat, incertam vteri vxorem (iam enim nescio quid percrebuerat, sed vt falsa ac vana incerto rumore) iamque tutricem filiæ, Sabaudium arbitrio res alienas vt suas tractaturum, redituram Viduam tanto cum pignore ad Parentem; quod secum immensas opes & iura comportet; Infantis puellæ mortem matri profecturam; digna postremâ eâ largitione seruitia, & ante alios munificentiâ, qui defuncti plurium Annorum seruiture, non Principis liberalitatem solùm, sed & suas fortunas prodegissent, differebant. Addebant quantacunque in vxorem viduam liberalitate parum domui detrahi; sed si filia ante annos excessisset, multum rerum; aut (quod in vili reputandum non sit) imaginarij iuris; quæ consilio opibusque gnaros opportunitatum Auus exigeret, matri accessurum. Hi ante alios cum odio Viduæ flagrarent, falsitatis vulgatum rumorem (inuiti licet) arguebant; quo ferebatur, testamentum à Viduâ dictitatum; quandoquidem (si habendi cupiditas accuse-

Francisco Mãtua Duce in extremis agente. aulici disputant an expediat et testam. condere.

tur) intestatum decedere Maritum rebus illius maximè decedere expediret; Neque Franciscus oculatus aliàs, quantum per morbum licebat; & futuri prospectator; cum integrâ aut motâ mente per eos dies plurima volutasset; quibus magnitudinem suam augeret, testamenti meminerat; spe incolumitatis cum languesceret (quam nimiam domestici ingesserant) & vicino iam exitu, errore iuuentutis, ne se mortalem crederet, circumuentus. Certum erat, imminentibus familiæ Gonzagæ malis causas calamitatum vndequaque concurrere: ne nisi certâ serie causarum euentuumq; solicitatum exitium diceretur. Eorum quæ primùm apud Generum grauiter decumbentem, & mox sublatum agerentur, consilia scilicet Aulicorum, & futurorum apparatus Sabaudium fallere non poterant, Filiæ literis; quæ statim excepisse quorundam neglectus dicebatur, licentiâ Aulæ; quæ veluti nondum ostentato Domino, præsentium & imminentium ambiguitate, sine Principe agebat, vanitate ministrorum, quibus secreta male continentur; & diductis insuper seruitijs, inter Amitam Mantuani Ferrariæ Ducem, & defuncti coniugem, studio cuiusque aut caritate. Manifesta inter Principes fœminas æmulatio erat; nemine licet palam id asseuerante. Cum enim domo, comitatu, familiâ, conditione, potentiâ diuisæ essent, nihil in commune consulerent, nihil idem tractarent, longè abesse simultatum occasio videbatur. Solers tamen calliditas Curiæ Principum adnata, causas offensionum disquirere & interpretari maluit, quam concordiam credere: Ac si duas in eadem domo fœminas concordes agere posse diffideret. Multi veterem indignationem primo nuptiarum Viduæ die susceptam cum Taurino Mantuam sponsa deducta foret, referebant. Hæc enim extra Vrbem, loco quod Theum incolæ dicunt, obuiæ Socrui genibus aduoluta ferebatur, matremque insigni reuerentia compellasset; & cum eâdem summissione in Amitam vsa non foret grauiter illam offendisse, obsequium idem neptis opperientem. Secutis annis & mensibus quibus Franciscus rerum potitus est, mansit memoria; & prouecta fotaq; tempore alienatio increuit; quòd in conuiuiis, festiuitatibus, templis, domi, foris, haudquaquàm loco decederet; suprà se tantum Socrum, quam matris honore prosequebatur, ferens. Nec in populo quâ causâ læsa foret amplius, sed ius fasq; in circulis quærebantur, examinabantur; tantâ contentione animarum, vt id in summam pacis bellique præpotentium familiarum facere videretur. Et quia licentia commentandi sublato Domino proficiebat, secretiora alij referebant: Plures nempe ante Annos defuncto Alphonso Ferrariæ Duce, inter Sabaudium ac Mantuanum de connubio tum viduæ sororis dubitatum. Nam nec vtriusque ætatem abhorruisse; & Vincentium fratrem, cum Nurum Sabaudiâ è domo quæreret, etiam sororem pignus amicitiæ validius obtulisse; geminatæ securitatis studio rebus suis ita conducere credentem. Id plenâ liberis domo exitiosum familiæ Sabaudij visum: ne nouâ prole obsequia subditorum in partes diuiderentur; sororeq; Regis Hispaniæ geniti, secuturos è sorore Mantuani liberos, vt multum infra se dictitarent; & ad minus vt postremos spernerent. Imo Margaritam virginem apertius, quàm erga Parentem moris est, perstrepuisse, nec expostulationi ac querelis modum ante fecisse, quàm Pater consilio renunciasset; statuissetq; sibi in cœlibatu tolerandum. Id Ferrariensem viduam cuius officijs sponsalibus exclusa foret, didicisse; vtque creditum ruborem detergeret, cum intus indignaretur, publicè negasse secundorum votorum hactenus vllum desiderium aut cogitationem habuisse. Nos nec nuptiarum cum Sabaudio negotiationem; nec tantum animi auctoritatisque Margaritæ in Patrem fuisse comperimus; vt accinctum coniugio retineret; nec eam Sabaudio in filiam puellam reuerentiam, vt qui secutis temporibus, non Cæsari minitanti, non armatis Regibus auscultauerit, Virginis filiæ consultis, suæ destinationi aduersis obediret. Scilicet Dux magnitudine animi

Inter Ferrariensem & Francisci Ducis viduam æmulatio intercedebat.

nulli

nulli Regum inferior, potentiâ formidandus, prudentiæ & probatæ & receptæ, imperio filiolæ libertatem rerum suarum permisisset. Cæterum etiam nullâ curâ Margaritæ, neglecto Ferrariensis matrimonio, mansisse huius in illam tacitam indignationem, consuetudine humani ingenij quandam probabilitatem habet. Vnum id certissimum didicimus, nullo magis offensam Ferrariensem cum in viuis ageret, quàm vbi agitata olim cum Sabaudio, & reiecta sui matrimonij pacta audiebat.

Mortuo Frãcisco Mãtua Duce, Aula in partes scinditur.

Vulgato fine Francisci Ducis, cum diuersos statim animorum motus Aula, ferè in Dominum prona retexisset; essetque liberum obseruatore, aut vindice nemine, quos quis affectus menses plures, odio, gratitudine, opinione pressisset, transeuntibus in alium rebus efferre, forsan & ostentationis libidine, quam commodis proprijs profuturam, & opportunam tempori rebatur, statim ad insectationem morum Francisci nonnulli deflexêre; præterita futuris (licet incertis) contendentes; fingentesque aut vulgantes fraterna odia & æmulatus; siue prorsus existimarent, siue vellent; quò species detractioni esset, auctoritasque conuiciis. Ergo obstipam iuuenis maiestatem, & conditione suâ maiorem carpere, implacabilem exteris, nec suis mitem appellare, modò per nugas prodigentiam, modo inter vrgentia auaritiam execrari, præcogitata tributa (intoleranda miserrimæ plebis onera) maturo & definito à superis, ne exigerentur, siue damnata memorari, recentem Sabaudij Ducis consuetudinem, assimulationem, satellitium ne bello quidem, aut inter hostes agenti magis anxium accusare, difficiles orantibus accessus, per ostiarios admissiones globosq; militum improbare, contumaciam aduersus beneficia nullis odij caussis reducere, cupidinem pecuniæ inexhaustam, quâ flagitioso cuiuis promptum esset, vniuersa sacrorum aduersus leges attinere, insectari irrisiones nobilium fœminarum, contemptum ciuium, pueriles nugas, omnia in crimen trahentes. Contra in Cardinali Ferdinando fratre iamiam affuturo amabilem caritatem, desideratam populis comitatem, faciles accessus, studium bonarum Artium, indulgentiam, magnificentiam, & si quæ in vulgum grata, approbantibus quibus placuerant, commendare. Ad extremum velut spei certioris, duraturum imperium, maturam sobolem & diurnam, festinatum ad suos reditum precari; non propensione solùm & amore; sed assentatione, & tanquam poscerentur blandimentis: Parum gnari bonum Principem qui hæreditario iure, non ambitu dominationem acceperit, veritate deuinciri, nec vllam, nisi ex modestiâ subdito gratiam habere: malum vanumque (etiam nolentem) vera conuicia, falsas laudationes agnoscere. Erant inconsulta obsequia, adulatione & amore composita; sed erga defunctum Ducem magnæ auersionis documenta. Paucorum dierum experimento de totâ vitâ præsumpserant; & quæcunque noua spe meliorum præferebant. Expositum defuncti Ducis publico cadauer, æmulandi Principum moris, & alliciendæ pietati; cum vniuersi ætatem miserati confluxissent, rariores tamen opinione luxêre: Medij enim inter iratos & obnoxios maturum iuuenis finem perfunctoriè lamentabantur. Adeo auaritiæ & sæuitiæ species ipsæ inuisæ sunt: Nec enim tantum immanitatis Francisco adoleuerat, vt cunctorum ordinum odia nondum verso potentiæ anno concire potuerit: cum insuper cultor iustitiæ, & in superos pius apud omnes audiret. Sed abdendæ initiis Regnorum, vniuersæ feritatis, superbiæ, auaritiæ imagines; virtutesq; quas maximè subditi osculantur liberalitas, Annonæ cura, pietas re opinioneq; sectanda. Offenderat memorantes Francisci incustodita in morte parentis lætitia; tanquam flagrantius accepta, quàm natura & modestia requirerent. Illum quippe subditi, comitate, facilitate, indulgentiâ (quibus artibus suorum dilectio retinetur) probatum, ereptum implacabiliter indoluerant; publicaq; nobilium plebisq; commendatione composuerant. Adstitisse dicebatur

Franciscus, velo tectis Palatij fenestris, quæ visum foras non adimerent: & cum longo ordine lugubris apparatus facesque medio foro procederent, vnà cum coniuge gestiens prospectasse, quanto minus quàm cum lachrymis: Mox vbi funeris pompa processisset, secutum quidem funus: sed magno conatu vix excitos gemitus doloris imitamenta; quæ gaudium animi, pudor oris expresserant. Ea vulgi in Principes suos censura est, & facinorum interpretatio: siue quòd præcipua sint diutius suppressi doloris marcia; siue quòd superstiri obloqui, & aggerere probra falsa aut vera, nisi cum vitæ periculo liceat. Et tamen humana libertas formam proferendi quæ sentiat, cum impunitate inuenit; relictis monumentis quæ posteri publico committant; maiori ignominia eorum de quibus scribitur, si prohibeantur; & habendi cupidine si negentur. Ferdinando Duci fraternas iniurias displicuisse auriti scimus; licet insuper interdum seuerirare inductâ aduersus temerarios castigauerit linguæ petulantiam, obiurgationibusque fuerit comminatus, fratris honorem sibi addere restatus. Nusquam honestius Franciscus apud suos audiuit, quàm cum Ferdinandus præsens censorque erat; adderetque nunquàm hactenus se Dominationis cogitationes admisisse; fratrisque non auersum, sed abstrusum fastu animum, multo aurè præstito obsequio leniuisse: eoq; sublatas odiorum causas, & redintegratam amicitiam fuisse. Fratris quoque si quæ putabantur dedecora impunè vulgari, ex dignitate suâ non posse didicerat. Commendabatur ab vniuersis ea modestia; precabanturque fortunam, vt quod semel agendum cum virtute credidisset, constanter in finem apud suos, apud exteros retineret. Magistratus interim prouinciarum, reique dominicæ curatores, quamquàm temperantius sermone vterentur (ne frustra & in propriam perniciem loquerentur) quibusque ante alios prudentia suberat Margaritam viduam grauius quàm crediderant, offendêre: quòd contemptu ac neglectu eius domestica pro arbitrio, aut Ferrariensis placito tractare viderentur. Illa quippe deberi sibi administrationem, & pauculos illos imperij dies præsumebat; dum tempore dolor mitesceret, & absens Ferdinandus Mantuam delatus curam rerum reciperet. Videre erat pelli loco hos illosne, prout inuisi Ferrariensi, aut accepti Margaritæ fuerant, stipendia cum delectu solui, arctari annonam, laxarique; denique secretis imperijs Ferrariensem nominari. Qui tamen huic indignatæ operam commodabant, testabantur nil despectu imperatum, nil iubenti negatum; siue famuli eguissent, siue in exteros foret erogandum: ipsos verò suo muneri assiduos, vt iamiam affuturo Domino & administrationis rationem exacturo vniuersa disposuisse. Offensionum initia vlcerato ante animo apud Ferrariensem fuisse innotuit; quæ amore Nepotis (cuius pecunias cum adhuc priuatus Cardinalem ageret, cogebat, & tutricem se palam maternis precibus euicta professa fuerat) vt sua, & irrequisitâ Margaritâ præcipua negoriorum tractauerat. Id asperum auditu cum obnoxij mollire cuperent, reuerentiâ & pietate abstinuisse communicatione dicebant: quod medio in luctu curis insuper iuuenem onerare inhumanum duxissent. Itaque familiam omnem rationesque publicè complexa in Ducis aduentantis reditum fuerat; spe haud dubiâ duraturæ potentiæ; quam sanguine & caritate ante Principatum nepotis meruisset: non repugnantibus administris rerum, cunctisque de negotijs consulentibus; siue domesticæ, siue externa incidissent. Id altissimâ offensâ non Margaritam solùm, sed optimos etiam quosque seruorum sauciauit: tanquam ne diei quidem vnius potentiam retinere permitteretur: depulsa auctoritate, & seruitiorum infimis, velut coacta Magistratum eiurasset, ludibrio habitâ. Percipiebat quoque excusationes Ferrariensis & velut fabulas ac commenta despiciebat. Ergo id præcipuè datis ad Parentem literis questa dicitur; nec alio ferocius Sabaudius incaluisse. Obsequium quoque à nouo Duce præstitum, & pristinæ auctoritati restituta, non

ta, non eualuêre, vt prior contemptus obliuioni mandaretur. Certum est speciem eam dominationis, siue neglectu, siue despicientiâ, neq; odium aut contemptum fuisse. Nimia famulorum diligentia crimen assimulauit, statimque secuta pœnitentia absoluit. Quamquam enim nil veteris decoris ademptum esset, idem famulitium, idem paratus, & reuerentia, arbitrium, maiestas solita viderentur, oculatissimæ tamen Principi non imposuêre; quin imaginem à re impetij distingueret, agnosceretque cuius sponte curâ exuta foret. Acrius proinde hæsêre suspiciones; quod nemo Ferrariensem indignationis offensionumque admonuisset; vt visâ iniuriâ abstineret, titubantemq; caritatem præstito officio restitueret: siue delibatam iam potentiam omissura; siue vidua eius neglectu quod non abnueretur, handquaquàm receptura foret. Mansêre offensiones irritæ, nec expressæ. His acta composuisse ad parentem literas querelis refertas dicebatur, siue ex vero, siue debuisset, quibus cum fortunam, valetudinem, innmorum Aulæ seruorum intempestiua obsequia; denique Nouercaliâ Amitæ odia insectata foret; ne filiam vitium & consilij indigam longius à se remotam desereret, orabat. Se viduam iuuenem inter infensos, mariti auersionem proferentes, nesciam quò flectat agere: Nil sibi solitæ fidei; nil auctoritatis; nil honoris. Septâ omnia, imo carceris speciem inter obseruatores & armatos; & si cubiculo egrediatur aspectus inimicorum obuersari. Proinde quibus adminiculis negligentiam sui, orbitatem, mariti desiderium mitigaret lachrymis gemituque à pijssimo parente flagitare; Regem Patruum ac Cæsarem, cæterosque nobilium fœminarum protectores Principes, vt necessitudine sic loco longius abesse: Hanc sibi spem reliquam & vnam manere. Quæsita malorum asperitas pondusque (cum multo pauciora accendendo Patri sufficerent) altè descendêre. Quo minus mirum est statim creditam iniuriam, & veterum simultatum recordatione; conceptum in Mantuanos, vt sui occupatores hostesque odium: maximè occasione pietatis in filiam ac neptim. Quamuis simulatam indignationem, causam discordiæ non quæsiuisset. Cæterùm prudentissimo Duci innumera quæ improuiso nuncio per diuersa abstractum animum perculêre, obuersabantur. Proprij nominis gloria, fama honestatis, caritas filiæ, tenella & protectoris indiga Neptis ætas, abdendæ suspiciones irarum quoties prosequi animus sit, desiderium rerum suarum longâ possessione in alios translatarum, parata occasio, metus ac respectus Cæsaris Regumque, & singulorum remedia. Sed ante aliâ cruciabat animum, credita, iactataque toties apud amicos, hostes, Cæsarem super Monferrato iura; conatus non semel irriti, præuenta cum maximè agitaret consilia; Arma fortissimè semper, interdum infœliciter tractata; eoque velut senescens sui fama, rerum ipsa opportunitas spe gestienti eblandiens. Hinc Hispanus Mantuani Ducis defuncti Patruus, illinc Amita Galliæ Regina, Cæsarque consobrinæ connubio deuinctus. Iterum hærentem metu aut desperatione animum Galli Regis pueritia, Reginæ matris obsoleta auctoritas, Hispani cum liberis suis arctior consanguinitas, Romanus Pontifex paci potius quam bello paratus; Cæsar valetudinis affectæ, & Venetorum vexationibus præpeditus erigebant. Accedebat Imperatorum in terrâ Italiâ spreta maiestas; quam ferè beneficia metusque continent; & (quòd apud fortes viros nec terreri faciles præsidij ac securitatis loco est) incerti bellorum exitus; ferè audentionibus secundi, formidolosis & ignauis aduersi, seu causæ seu viribus fortuna fauisset. Rem tamen formamque agendorum æstimanti accelerata vis magis placuit, licet executionem tum distulerit vt properatum auxilium, poscenti & adhuc apud parum æquos creditos agenti filiæ, transmitteret. His difficultatibus praua consilia statim defuncto Francisco Duce rem Mantuanam turbarunt; licet consultores non defuerint; Ferrariensi statim inuisi, qui seruari Viduæ potentiam suaderent; & si quid ars regnandi poposcisset, secreto perfici, vel enim

Vidua quæritur apud parentem.

Sabaudius ambigit de futuro.

apud hostes sanctissimæ Principi manet reuerentia,nec ante imperio detruditur, quàm successor indubitatus aduenerit. Nos certè diu administros consuetudine & necessitate excusauimus; culpamque neglectus errori non flagitio dedimus. Sed secutæ iniuriæ præcedentes (etsi ex falso essent) pro veris probauerunt. Opperiebatur interim vidua patris nuncios; suiq; ac filiæ anxia; cum Victorius frater,quem natu maximum Pedemontis Principatu,recepto iam more gentis Dux insigniuerat, aduenit; testis offensarum, & iniuriarum vindex acrior vbi deprehendisset. Citatis equis accurrerat eoque modico comitatu, nec expectatus affuit; iussis subsequi pluribus, vt regio famulitio in sui reuerentiam Principis Aulæ speciem afferret. Ducenti enim & quinquaginta paucos post dies venêre; procerum, nobilium, viliorumque mixtus numerus. Huic se Margarita soror obuiam pro limine cubiculi obtulit atratâ veste; & composito virorum fœminarumq; cœtu in luctum ac mœrorem. Ea species(constantiæ licet non indigo Principi) manifestas lachrymas exciuit. Per vastum silentium imitati dolorem reliqui,quos memoria Domini,præsentis conditionis acerbitas,viduæ principis calamitas altè sauciauerant. Breui salutatione vsurpatâ familiam omnem reuerentiâ prostratam solitâ sibi comitate excepit;morbum Ducis,exitum, cogitationes, mandata postrema studiosè sciscitatus. Vbi desiderio & officio satisfecit, sese in secretum cum sorore abdidit; patentibus quidem cubiculi foribus, sed demisso velo; ne aut sermo exciperetur,aut ingentia secreta tractare crederetur. Tulerit-ne arcana à Parente consilia quibus sororem aduersus metum firmaret,& magnâ spe subleuatam à Mantuani nuptijs auerteret (iam enim sententiæ in hanc formam, & Hispani Regis nuptiæ circumferebantur) siue Margarita spe nouâ, siue coniecturâ,adiecta prouectave præsumpserit, parum constat. Neque enim forma, natales,regiæq; virtutes in alia Principe illustriora erant,vt in Regales Thalamos adsciceretur. Sed æmuli eius in iniurias proniores, prudentiam Sabaudij,colores,cogitationesque accusabant: nec in occulto esse referebant,quid opportunitas præsensq; temporum conditio minitarentur. Speciem addiderat secretum statim vulgatum, Viduam vterum gestare. Id per familiam primùm auditum & more mirabilium in plures fusum eualuit, tanto omnium consensu, vt publica credulitas Medicis etiam primâ facie imposuerit: donec accuratiori indagine, vanitas errorque detegerentur. Neque tamen Vidua simulatione dolóve; aut (quod iactabatur) constanter conceptum prætulit, sed cum in ambiguo res esset, & signorum nonnulla probabilitatem assererent, Medicas coniecturas spernere non poterat. Id solùm quæsiuisse nouimus, vt prægnanti aut dubio vtero iura sua redderentur. Honesta,& opinioni non minus quam successui congruens responsio; quæque & excusari debuerat, & prudentiæ opinionem continebat. Cur enim reiecisset suspiciones, & semet elusisset, concurrentibus inditiis, quibus ne obstetrices quidem reclamabant? Hinc ministri tanquàm bono iure vocare Dominam, accipere exequique mandata, & spem futuræ prolis lætantes voto comitari; licet nonnulli internis sensibus eluctarentur,& constantissimè crederent inditia ac signa, inania & vana. Sed ne iura connubiorum imminuerentur; aut vim legibus viduitatis Parens fraterq; fieri quererentur,sibi vniuersi imperauêre, vt crederent,aut credere viderentur. Id tamen publicè; cum secreti per conciliabula sermones nudarent animos tacendæ veritatis intolerantes. Me quoque defuncti Ducis valetudines curare solitum impulit, vt cùm præsagia conceptionis,tempus,ac formam contulissem, vimq; doloris languentis animi,sistendis validis licet naturæ motibus,præteritorum consuetudinem,quàm fallax præsagium docuissem,deniq; sacramento spem deperditam testatus essem,non aliud à Viduâ responsum retulerim; quam nec asserere sese, nec abnuere, suam tempus fidem manere. Reducem quoq; paucos post dies Mantuanum dubitationis admonui,& incerta

Victorius P. Pedemontanus Mantuā venit.

Viduam esse grauidam vulgatur.

Multi tamē dubitant.

incerta suspicionum nec complecti, nec negligere vel cum metu indignationis iussi. Nec enim vllius hortatu profiteri vulgatam famam, aut ijs abstinere quæ falsitatem arguerent, iussi sumus: præferebatq; testimonium plus candoris & fidei; licet nonnulli peruicaciter negare consuluissent,quod ambiguæ coniecturæ abnuerent assererentve. Frustra mecum suggestionibus laboratum; quòd honestam normam agendorum dicendorumq; præferrem; & præter iacturam bonæ famæ,mendacij pœnam agnoscerem. Impudentissima tamen eorum assentatio fuit,qui spem Nepotis gratam fuisse Mantuano recenti Domino iactabant: cum apud iuuenem Imperij contemptum persuadere niterentur;& regios spiritus iuuenis vilitatis damnarent; quibus cum nullius iniuriâ decora Dominationis cupjdo est.Satis ad constantiam videbatur, si nisi per bonas artes incessisset, datum verò à superis nepotem paternâ caritate foret prosecutus.

Tertio post die quàm Pedemontanus Mantuam venerat,Bastiæ Comes vicesimo famulo instructus affuit, vt Viduam nimio dolore languentem paterno nomine subleuaret,solitoq; Principibus officio legationis munere fungeretur.Consultorem tamen,quiq; ambigua præceptis expediret missum quidam referebant; quòd prudentiâ commendatus,famaq; & fauore Sabaudij delectus foret.Ætas & rerum vsus virum erudierant,vt cum ferendo consilio sufficeret, attulisse crederetur.Præuentus tamen à Pedemontano,vbi functus delegatâ in speciem curâ est, mox vt vnus è familiâ,ne Magistrum agere videretur,tolerauit. Assiduus nihilominus lateri,& vniuersorum quæ coram agerentur obseruator,imaginem moderatoris quàm oratoris præbuerat, firmare Viduam, ostendere quibus artibus potentiam retineret, veteri suspiciones indies augere, illicere incautos Mantuanorum in colloquia,præsentium & imminentium admonere; quæq; parenti cupita, tempori rationiq; consentanea proponere creditus. Incompertam hactenus,nec persuasam matrimonij formam, primùm à Comite Bastiæ repertam laudatamq; nonnulli referunt;quâ Vidua defuncti Ducis Ferdinando fratri,solidandæ iterum inter vtramque Domum amicitiæ iungeretur. Nisi Mantuanorum quorundam cogitationes introspecturus,aut vrbe,Bononiave delatum rumorem examinaturus prætextu caritatis incubuit. Et quidem Ferrariensis dubitationes,aduentantisq; Ferdinandi destinata aperienda videbantur. Iam enim vulgatum famâ percrebuerat,subesse consilio causas, nec fauore Pontificis rem impossibilem; irarumq; captantes motus,non alio tutiori adminiculo posse subsidere.Postmodum libidine commentandi processêre in maius vanitates:additumq; Mantuani sororem Eleonoram virginem Principi Victorio destinari: sed licentiâ sermonum, cum præsentia suspicionibus adauctis parum fida, opportunis remedijs componerentur.Nobis Comitem Bastiæ Sabaudij decreto nouas filiæ nuptias tractauisse durum auditu fuit:non quòd semel placitam consanguinitatem foret in posterum nauseaturus;sed consilio non admittendæ concordiæ,nisi prætextus diu foti, honestis conditionibus terminarentur. Neque enim eâ leuitate Sabaudius credendus erat; vt promissam satisfactionem admitteret, nisi executione finiretur. Cautiorem reddiderant toties cœpta negotiatio,toties vanescens; tot in formas versa tractatio;toties impedita; & nullo exitu tam diu agitata. Nuptiarum Mantuanæ Virginis cum Principe Pedemontano manebat memoria; quòd in remedium pacis eodem anno scirentur Taurini agitatæ; secutaq; longiori deliberatione,tamquàm lassitudine omissas.

Comes Bastia Mantuam venit.

Hercules Marlianus nobili genere, & ingenij promptitudine par magnis negotijs,pro Mantuano Duce Francisco Taurini agebat.Faciliorem negotiationem Mantuanus crediderat,si coram,non per literas ageretur,& officium apud Sabaudium fidei securum colligaret caritatem.Ille itaq; facilitate & dexteritate,cuius plures annos secretorum administratione specimen dederat, statim in Sabaudij

Hercules Marlianus.

amorem adrepſit. Nec minus Aulicorum præcipuos cæterorumq; procerum eâ in
Curiâ adminiſtros comitate & obſequio deuinxerat, vt pronis auribus quæ pro-
poſuiſſet exciperentur. Vbi facilem aditum,& haudquaquàm ſuſpectos congreſ-
ſus ſuos vidit, miſcêre primùm ambigua de coniugio colloquia, commendare
iuuenis indolem,ſui Domini rectum animum, etiam Virginis formam,& conſo-
nam corpori virtutem laudibus tollere. Ergo tracto in plures dies negotio & per-
ſuadente probabilitate (quanto non auerſaturum Mantuanum coniectabat, ſi
nullâ ſui Ducis grauiori impenſâ mutua & duratura concordia ſanciretur) aper-
tius idem proferre; & cauſas ac pacta requirere aggreſſus eſt; facili ad ſingula
Sabaudio,& Marliani conatui fauente. Quamquàm enim maiora crediris requi-
reret, fidi tamen & ſecretorum conſcij monuerant, ne magnitudine petitionis
pauſceret; certum rei deſiderium ſubeſſe; ideoque multa poſcere,vt ad paucio-
ra inclinatus facilius mediocria Mantuanus amplecteretur. Quinque quod ſum-
mum oppida honeſtandæ voluntati & approbandis iuribus dotis nomine ſuffe-
ctura dicebat; quæ procul Monferrato intra Pedemontis viſcera coniecta,ambi-
guâ quaſi poſſeſſione à Mantuano habebantur. Simul iactura minor iis qui pacis
viam incedebant videbatur, quàm vt contemptu ac faſtidio duraturæ in æuum
pacis occaſio negligeretur. Nec Marlianus deſtitit fouere conceptam ſpem,pre-
ces ac conſilia Franciſco Duci inculcare, & velut alienæ cauſæ adminiſter Sa-
baudio ſuadere concordiam; Generique amorem refricare; in quem Saubau-
dius non aliò quàm liberos ſuos affectu ferebatur: donec quæ tractauerat, ſcri-
pto ſanciri,& Mantuam concluſioni ſingulorum proficiſci,citis equis ab illo iuſ-
ſus eſt; exiguo honore dotis emollitus,cum hactenus durior immenſa popoſciſ-
ſet. Accinctum itineri Marlianum improuiſæ literæ Comitis Chieppij (quod ca-
put conſiliorum Franciſco erat) retinuêre; quibus abſtinere tractatione,& omit-
tere conſummatam iam fere negotiationem iubebatur. Neque tamen ſtatim Sa-
baudius Generi pœnitentiam aduerterat; quamquàm plures dies tarditatem ac-
cuſaſſet. Ad extremum deprehenſo neglectu,cum ſine querelâ,eoq; altius indo-
luiſſet,tanquàm Mantuano potius quàm ſuis profutura rejicerentur; ſibi nihilo-
minus iurium pondus integrum manere dixit,doloremq; diſſimulauit. Omiſſum
itaque tunc, quod vnum Mantuani Ducis ac ſubditorum incolumitatem conti-
nere videbatur. Miniſtrorum certè iniuriam,non magis, quàm Franciſci faſtum
accuſamus, fatali omnium neceſſitate; quòd tot eidem curæ intentos fugerit
conſilij honeſtas vtilitaſque. Nec enim dubium eſt,benè minimo diſpendio bel-
la,liteſque ac vexationes perpetuas (nempe cum vtriuſque familiæ æuitate du-
raturas) vitari potuiſſe,cauerique Principem longè potentiorem,qui ſuis iuribus
cum totâ poſteritate,non aliter quàm acceptâ ſatisfactione foret renunciaturus;
cui carpere & occupare quandocunque libuiſſet pronum foret; quem fallere oc-
caſiones non poſſent; cui vicinorum,& fortè populorum amor militabant. Nos,
vt erroris publicè damnati, & cui non ſemel cum periculo offenſionis inclama-
uimus, vniuerſos excuſemus, in fatum quod ſecutam, nec tamen in præſentem
conſummatam calamitatem temporum induxit,culpam rejiciemus. Nemo,mor-
talium in vrbe, Pariſijs, Pragæ, Venetijs, per totam Italiam fuit,quem rationes non
commouerēt,ſuaderentq; placandam potentioris indignationē,præuiſo excidio
& cæterorum adiacentium malo,niſi veteres prætextus abolerentur. Solùm apud
Mantuanum prauæ deliberationis cōſtantiam retinuêre,quæ publicas ac priuatas
res funditus euertit. Cæterùm oratos lectores cupimus vt honeſtiſſimo ſcriptoris
dolori querelam condonēt,toties Mantuanorū pietate,& bono Italiæ repetitam;
quam ille cum Mantuæ ageret,& voce & ſcripto apud Ducē,& ſubditos executus
fruſtra eſt. Ad Baſtiæ Comitem redeo. Hic quibus ſuſpicacior intellectus,non ſta-
tim creditus eſt prætuliſſe in negotio caritatem; cum coniugium tam nouum ac
inſolens

insolens commendasset. Quippe hoc vno Sabaudij destinata corrumpi, & tediuiuas sui Domini spes mergi certum erat: Nisi tali quoque vinculo componi res proprias agnosceret; & pacem populis proficuam potius, quàm incerta belli se-ctaretur. Didicerat forsan experimento quâ facultatum iacturâ supremi Principes arma tractarent, quo subditorum sanguine cupidines explerent: Imo vbi plurima Dominis bello accederent, vniuersa subditis deficere: Neque enim limitatos sibi reditus præscribere; sed pro arbitrio exigere, quodque necessitati & ornatui satis putant. Modestissimum quidem Sabaudium; & inter regnantes neminem humanius populorum fortunis parcere: sed vbi bellum ex bello natum sit, vbi incruduisset indignatio, & vindictæ amor, pleraque necessitatem exprimere, quæ belli initio pro scelestis haberentur. Quod itaque Comes Bastiæ palam aut secreto tractabat, ex arte rati, quibus cura rerum incubuerat, cum decretis publicis Margaritam viduam præscriberent, & tantùm leuia eius arbitrio disponerent; vis imperiorum fidesque, apud Ferrariensem erat, ita præcipientem, vt satis auctoritatis habere non videretur, nisi Domina appellaretur, & ministri palam obsequium præstarent. Cautius agere vniuersi se dictitabant; quod frequentes Bastiæ ac Principis iique secreti cum vidua congressus, Cursores à Sabaudio vltrò citroque properantes, intenderent suspiciones approbarentque. Longiora colloquia dicebantur, quàm quibus pacem cogitantibus opus esset, aut breuiora quàm vt sine arte plenam fidem persuaderent. Auxerat etiam apud formidolosos curam, domestica fœminarum garrulitas; quod creditas Dominæ querelas irrequisitæ repeterent, ademptam potentiam, Sabaudij indignationem, minasque; & Hispanum Regem (velut metum incuterent) plus necessitate perstreperent. Credidêre Mantuani non aspernandam domus vocem, quæ ingentia secreta aperiret; quamuis è fœminili loquacitate parum argumenti esset. Nec enim toties repetituræ credebantur, quæ falsa, aut viduæ ingrata cognouissent. Seu vera, seu falsa, vt curatius in securitatem intenderent valuêre; exquisitissimo dominantium sensu, quoties Imperio metuitur. Sed apud Mantuanos præcipuè; quibus etiam tum Sabaudius suspectus erat, cum maximè caritatem Domini præferrent.

Adhuc vrbem Ferdinandus Dux non deseruerat. Huic Mantuanum iter meditanti Cardinalis Iustinianus vetus amicitiæ, honoris & profuturæ ad imminentia negotia lucis plurimum contulit: reperto in eam diem nemine, qui arcana noui coniugij, & promiscuas inter vtrumque Principem nuptias, concordiæ bono in vrbe proponeret. Sed Iustinianus vsu ac prudentia par Regum negotijs; eoq; cœtui purpuratorum à Sixto Pontifice V. additus, mox à Paulo V. Bononiensi legationi impositus; quemque multitudo populi, ac vicinorum occasiones ad gloriam erudierant, cum Pontificem sui consilij admonuisset, ausus etiam est sese Ferdinando Duci detegere, plenæ fidei, & obsequij opinione apud iuuenem secutus. Inerat viro auctoritas: & quamuis primo auditu res placuisse non videtur, digna tamen examine credita; tamquam licet insueta, non frustra à sapientissimo viro commendaretur. De Iustiniani prudentiâ securo genere humano, soli Mantuani tranquillitati aduersi dubitarunt; non quod iudicio egerent, sed obuersis omnibus in Ferrariensis destinâta; cui satis erat, quocunque rerum euentu viduam domo exigi; nec veteri æmulationi exerceri. Nemo tamen mortalium, vbi ferro igníque populari & excindi Monferratenses, & nepotem Ducem amore domesticæ Virginis perditum vidit, nullo in posterum remedio, copiosioribus lachrymis errorem expiauit. Displicuerant malè feriatis Mantuani ministris pro Patria & Principe salutaria consilia qui cogitationum Sabaudij viriumque parum callidi, persuaserant iuueni administrationis recenti, non tantum animorum potentissimo Duci fore, vt Cæsare ac Rege abnuentibus,

Cardinalis Iustiniani, Mantuano persuades coniugium viduæ.

quietas Prouincias turbare, & iura sua armis experiri auderet. Sed Iustinianus siue diuinatione ac præuisu (prudentibus enim vt summi sapientum credidere, pauca fortuitò eueniunt) coniectasset; siue meditationes Sabaudij perspectas, tum maximè literis amicorum didicisset, non negligendos metus, nec speciosæ magnificæque in formam Regum tutelæ fidendum hortabatur. Suarum rerum incolumitatem ex se primùm; vbi alieno adminiculo opus sit, potentiorum fauore quærendam: Denique magno Principe dignâ prudentiâ expedire, præcipitibus & quorum occasio puncto indicetur, occurrere. Tutorem Ferdinandi agere credidisses; adeo ad persuadendum apud Pontificem, & per literas apud Gallos Hispanosque incaluerat. Priuatam caritatem non abnuerim; sed totius Europæ bono pacis instrumentum designasse existimo; quando prouidentiam viri exitus malorum quæ præcauere nitebatur, approbauit. Contra alij odio in Viduam, & despectu, obstruere boni Principis aures, & serenum prospectum animi nubilare procurabant: easque profanas & incestas nuptias appellabant. Nouerant scilicet Mantuani religionem; cui vel imponere arduum erat, vel non sine specie æquitatis. Sed eo maximè delirabant, quòd etiam annuente iuuene incertæ nuptiæ futuræ forent: Neque enim statim assensum Vidua præstitisset; & molliendus prece ac satisfactione Sabaudius antè erat, quàm in re transigeretur. Frustra viduæ animus lenocinio creditæ honestatis captabatur; quæ inuito parente morte potius certâ occubuisset, quàm ad noua vota transiret. His fluctibus difficultatum quassus Mantuanus, nec longiore præuisu quàm dicebatur re examinatâ, licet commendatâ Iustiniani aduersum se curâ, redditurumque in tempore gratiam professus, festinato Cursore Comitem Chieppium (quem Ferrariensis sibi ac secreto negotiorum circumdederat) obuium sibi procedere imperauit: Haud dubiè, vt quo statu domestica & externa essent edoctus, viduæ Principique Pedemontano cautior paratiorque occurreret: Ne improuiso sibi concocta ab æmulis fortè consilia in Patriæ perniciem suique neglectum objicerentur: quod interdum prudentissimos pessumdedit; quoties eâdem securitate impræmeditata ac præuisa expedire ausi sunt. Id ante alia inter ancipitia prudentiæ affulsisse Mantuano memorant, quòd non simulatione, non dictato seniorum consilio, sed sponte & opinante nemine, prius quàm vrbe digrederetur res suas magno munimine firmare decreuisset. Certum illi erat Caroli Quinti & Hispanorum Regum beneficio, stabilem Monferrati possessionem, maiores suos domi tenuisse; mediamque inter Monferratum ac Mantuanum agrum Mediolanensem prouinciam, dirimere vires, obstare consilijs, prohibere conatus vsumque redituum posse. Accedebat perennis & totum æuum duratura apud Gonzagæ Principes gratitudo, quâ Monferratum reputabant; velut dotalitium Hispaniæ Regum donum esset; & vel debito officij agnoscendum; quod non semel (prout occasio amittendi incidisset, beneficium sæpius præstitissent; eoque reddendam tam bonis patronis vicem crederent. Itaque non ante contrectare dominationem aut illius desiderium præferre voluit, quàm scriptis ad Regem literis fateretur, cuius ante alios tutelæ fideret, quemque præcipuè in cultum delegisset. Non enim se nouam fidem, aut ab eâ diuersam quam priuatus habuisset animum offerre, sed reuerentiam, & certum domus suæ obsequium; quæ vt in se prædecessores, sic ipse in posteros transmitti, iure hæreditario cupiat. Protectionem Galliarum Reginam Amitam suasisse, nec oblatam à se aspernatam, non vt Regnorum simultates (quas abolitas voluerit) irritaret; sed quò vtrique sanguini nexus daret documentum, quâ integritate, in nullam Hispanorum iniuriam Gallicas res apud vrbem foret tractaturus. Accessisse munificentiam, quâ procul domo, in eo Theatro orbis additis domus suæ opibus eguisset, vt Principem locum impleret. Maiorum suorum consilia (quamquàm intus recta, & Hispa-

Mantuanus in patriam proficiscitur.

Commendata primo Regi Hispano cura rerum fertur.

Hispanis proficua nouisset) opinione ac famâ pro suspectis habita, cupere non imputari sibi; sed nouo Principi liberum relinqui, factis & obsequio, quod apud animum suum statuisset efferre. Interim se Ducatus curam fautore ac tutore Rege assumere cupere; idque primum reuerentiæ specimen dare, vt eandem erga minora constantiam, in grauioribus præsumeret. Proinde à magno Rege amicum Principem patrocinium orare, quo plerique minori nomine ac fortunâ, nullo ante præstito ministerio profecerint. Hæc per literas quibus Hispanæ prudentiæ si non persuasum (magno quippe documento egere fides videbatur, apud gentem nisi experimento pronam in securitatem) oblata tamen occasio fidei, & causa abstinendi iniuriâ, fouendique noui Principis, quotiescunque congruentia sermoni præstitisset.

Cum ratione formidauerat Mantuanus, ne aduersa apud quosdam Parentis fama, quam ipse tutelâ Regni Gallici fouisse videbatur, sibi quoque innocenti imputaretur. Ad minora conuersus Cardinalem Odoardum Farnesium inuisit: eoque potentis familiæ simultates detersisse, & oblitterasse odia magno populorum bono credebatur: quando vt olim inimicitiâ, sic tum dissensionibus laboraretur. Officium aduersus Regem Hispanum, siue ex animo fuerit, siue (vt quidam suspicabantur) simulatum, non omninò Gallis placuisse, per Vrbem dicebatur. Iis enim aperti affectus & extra simulationem obsequium, aut auersio accepta sunt: nec facilè sociùm cultus admittunt. Redeuntem ad suos Ferdinandum, & magna Summi Pontificis caritate vrbe dimissum, obuij nobilium Mantuanorum plures aggerati, ante diuisi, medio itinere assecuti sunt: Quo statu rerum iustitia domi esset, quibus suspicionibus, quot hospitibus laboraretur docentes. Deuolutam Pedemontanam prouinciam Mantuam dicebant; tot proceribus in Principem suum ac Viduam ministerio delatis. Sed Ferrariensis Amitæ literæ certiora continebant: rumperet nempe apud Florentinos moram, & accelerato itinere properaret: sed ipse nullis ex relictâ Viduâ suspicionibus, imperiumque quàm solicitudinem opperiens vix decimo die Bononiam venit, nobilium de armis hospitalitate exceptus. Non eâ compositione animi, aut moderatione Viduam Dominam emollitam Mantuani differebant; sed indignationis certam (dum se Parentis animus aperiret) & futurorum anxiam, vbi paratum vindictæ accepit, consilijs præcipitibus (quæ Patriæ infensi suggesserant) diffidere & lamentari iactabant. Eâ causâ cum indefessè Patrem solicitasset, Gubernatori etiam Mediolanensi scripsisse, iras precesque miscendo credebatur. Suspectam aduentantis Ducis voluntatem, iniurias Amitæ vt ferebant, Patrui Regis memoriam, res suas, infantis filiolæ fortunam objicientem; flagitasse tanquam in communem hostem auxilium, & stimulasse in vindictam, vt magis accenderet: eaque à Patre certo certius dictata; & literarum quoque formam, transmissam visamque mentiebantur. Nam scriptum quidem Parenti, sed absque indignatione scimus; licet indoluerit quod statim negligi, & detrudi sede regia cœpisset. Ad Gubernatorem verò nullius oneratâ innocentiâ auxilium poposcisse; nisi credamus certiorem potius obitus coniugis reddidisse. Superstite nam Patre acriter iniurias executuro appellare minorem frustra fuisset; non fidem, non caritatem eandem laturum. Qui veterum famulorum reliqui erant, siue consilia æmulorum intus non prospicerent, siue species humanitatis persuasisset Viduam induxêre, vt neglectus & irarum suspiciones paulò post eliminaret. Deditque animi huius argumentum. nam quas ad patrem literas initio dolorum amici dederant, scriptas non voluisset; ne Mantuano Duci præter opinionem eorum, qui praeferocem illum futurum dixerant periculum, Patremque hostem faceret. Pro Sabaudij voto cessit negotiatio apud Inoyosam, non minus beneficij reum, vt Mantuani aduersus Hispanos fidem dubiam, & in recentem Viduam odium,

Redeunti Mantuano nobiles obuiam procedunt.

ex inanibus licet, & falsis præsumeret. Fauere Sabaudio apud Regem, tutum sibi à calumnia videbat, si Neptis viduæ & oppressæ honestissimo nomine, quo ne iussus quidem palam induere hostilia cum laude poterat, occurrisset. Effectis illius id vnum obesse poterat, quòd Mantuani sterilitas, & in Viduæ hactenus suspensæ ministerium, versa cuncta famulorum officia, confudisse inuidiam, detersisse conceptum odium, inanesque vmbras depulisse videretur. Certissimam enim reuerentiam statim deprehendit, & à Duce increpitos, qui contumacià imminuisse obsequium dicebantur. Forsan nec coniugium abnuebat: quod licet à Pontifice ac Regibus Europæ bono pacis propositum mox fuit, primò horruerat; non auersione (quam bonæ Principis omnes numeros absoluisse didicerat) sed religione ac reuerentiâ.

Vidua officijs Mantuani placatur.

Delato Mantuam Duce, quamquàm honori ac dignitati Viduæ sedulò studeret; iam apud Sabaudium cœpta indignatio, in odium euaserat; vt secutum obsequium in filiam, parum ad obliuionem creditarum iniuriarum conduceret. Magnus animus & neglectus insolens stimulabatur, vt omissis querelis (quæ rardè apud Reges nec nisi cum examine æstimantur) paratam vim inferret; iusque suum, quâ consilio, quâ fortitudine liceret, experiretur. Solus Mediolani Gubernator Inoyosa moram destinatis illius afferre poterat; auctoritate Regis sui, & paratо militari præsidio aduersus repentina. Is quamquam, vt diximus, Sabaudio obnoxius; & (quod Mantuani deprehendisse asseuerabant) communicato ante consilio, decreuisset amici causam prosequi, ampliare fines, & conditionem Mantuanam imminutione prouinciæ deterere: non tamen opportunam destinatis vim crediderat, aut profutura odia, nisi regerentur. Nec enim Mantuani nondum ad suos regressi voluntas perspecta erat; & si quid secus ac cuperet tractauisset, aut consilia sua obsequio regio præuenisset, elusam operam videbat. Cum insuper per Italiam arma parare nisi Regis imperio posset; & pro Mantuano, non præsumpta solùm causæ iustitia, sed Galliæ Regis sanguine auctius nexi patrocinium Cæsarisque auctoritas obuersarentur; quæ manifestam iniuriam dissuadebant. Nec species illa statim valitura Sabaudium fefellerat, strenuum non minus quàm prudentem. Proinde ad vtrumque Regem præmaturas literas miserat, congesseratq; vniuersa vt persuaderet contemptum filiæ, Mantuanumque paulò ante Gallici nominis assertorem, Hispanos induisse, quos neglecturus statim foret, lubricæ aduersus omnes fidei: quò vtrique in absentem inauditumq; suspicionem primùm, mox indignationem conciperent: aut (quod minimum) si proprijs expeditionibus occupati, à ferendo sibi auxilio prohiberentur, spectatores ad minus causam diuiderent. Ius fasque & necessitudines suas id requirere, suffecturum quippe se iuri suo; habereque ad manus vires & auxilia, quibus imparatum Mantuanum loco detruderet, ipse Monferrato potiretur, nouerat. Iuuaturos causam suam didicerat nonnullos, qui præsumptis Domini iniurijs occasionem transitionis opperiebantur; quibusque minor Princeps, licet sacramenti reuerentia præpositus, simul cum fide & amore viluerat. Secretò interim fouebat disponebatq; seriem agendorum, futurique negotij; & desiderio vindictæ iuriumque suorum fautores vndequaque conquirebat. Quare cum & causæ iustitiam, & vetera iura, pactaque cum Mantuani Patre honestissimo titulo circumferret; donis nihilominus ac promissis ingentibus transitionis pacta, cum rerum Gallicarum Hispanicarumque administris firmare dicebatur; recepto sæculi more, vniuersâ præuentione aut pecuniâ expediri. Neque tamen admittendæ iniquitatis, aut persuadendæ perfidiæ studio magnum illum Principem laborasse crediderim; sed cum opinioni rationes suffragarentur quæ tanto conatu iura prosequebatur, pro sacrosanctis habuisse. Eâ famâ apud vniuersos erat. Et licet nonnulli cogitationes viri, artes, socios, armaque auersati sunt; subesse tamen

Sabaudius vim praefert, quæ Inoyosæ non placet.

Nec Sabaudius sibi deest.

men præsumpta iura, & causas honestissimas crediderant. Subditi aut beneficio illigati, quærere aut interpretari rationes non debebant, sed pro iusto accipere, quod supremus Dominus imperauisset. Magnum rerum pondus occurrat necesse est, vt falso niti Princeps doceatur, qui natalibus, potentiâ, opinione virtutum, & longâ fauentium adulatione, rebus suis honesti speciem circumdedit. Cæterùm & qui posteriori loco Mantuanum habebant; quique adhuc deliberabant; aut extra causam obseruatores assidebant, pro certo reputabant, Sabaudio, Inoyosæ ac Principi Asculano, iis conditionibus conuenisse; vt concessâ Sabaudio Monferrati parte reliquum Regi cederet (delinimentum tolerantiæ) vtrique multo auro ditarentur. Ius non iniuria dicebatur; quòd tot mortalium sententiæ, tam diu petita res, tantus Princeps requireret. Inoyosam tamen apud æmulos plus opinione auctus Sabaudius, & tanquam ab illo per secordiam tractata arma, quæ iussu Regis induerat, receptaque aut dissimulata consilia, primo statim impetu disijci posse videbantur. Demum secutâ Hispani nominis ignominiâ infamauerunt; tamquam Asculano conuenisset, legesque concordiæ multo auro sancitas accepisset. Formidatum id Mantuano, qui aucupandæ vtriusq; gratiæ, per amicos Mediolani agentes monebatur, non temperaturum pecuniæ virum, & vniuersa venalia habiturum. Magnitudo vtriusq; dissuaserat præstari prodentibus fidem: & vt species maior integritatis præsumeretur, ne solitis quidem muneribus, honos regijs ministris in tempore habitus. Inter hæc certi nuncij detulêre Asculanum missu Inoyosæ Mediolano Mantuam aduentare; non inania, sed rerum summa afferentem; vnde illi ac Sabaudio quies esset: & vt Hispanæ maiestati decus congruo officio præstaretur consulebant. Vulgatâ enim Asculani præuaricatione sermonibus otiosorum, metuebant, ne ille à Mantuano, fastu exciperetur. Scilicet Princeps speciosâ potentiæ ac splendoris ostentatione proceres Europæ illuc delatos, solitus honorare, impar colendo Asculano fuisset; egebatque monitore, ne imparato superueniret. Id studio & curâ ad anxietatem immodicis præscriptum, Aulam omnem grauiter offendit. Affuit Centeno Comite instructus secundâ Ianuarij millesimi sexcentesimi tertij decimi. Vim laturum non officium credidisses, quòd famulorum numero, ac specie, fastuque, priuatum modum omnem supergressus videretur. Nec deerat ipse composito in grauitatem sermone, contemptu, cultuque præferre regiam maiestatem, suspendere ambiguitate animos, metum sui reuerentiâ incutere. Huic se obuium Princeps Vincentius, Ferdinandi Ducis Germanus, ad portas vrbis obtulit. Comitabatur cœtus nobilium Mantuanorum, quò in Regem Hispanum deuotus animus, cultu administri notesceret, vtriq; dignitas, ijs qui simul venerant præstitâ comitate honor accederet: qui inani maiestatis apparatu plurimum delectantur, nil validum aut ex dignitate putant, quod turba nobilium, laxitas ædium, ornatus, famulitiumque non adornet. Sed quia Inoyosa & Asculanus, potissimum laboris nostri argumentum, breui pace, ac longiori bello, vniuersa ferè arbitrio rexêre; quâ domo, quâ fortunâ, quibus vterque artibus, quo fauore Regiæ gratiæ adrepserint, præmittendum, vt series rerum factorumque singulorum æstimatione cognoscantur. Nec enim euentuum in aperto iudicium est, nisi singula referantur, quæ commonefacere liberum animum, & possunt flectere in directa.

Princeps Asculanus Mantuam.

Ioannes Mendoza cui Inoyosæ Marchioni cognomentum erat, veteris ac honoratæ familiæ decora ortu ipso nactus, Comitis Castri Germanus, natu minor, eoque impare generi fortunâ erat. Is vt obsequio potentioris, & militaribus studijs, inimicam virtuti egestatem depelleret, iuuenilibus annis Contestabilem Castiliæ Mediolani Gubernatorem destinatum, & in Italiam transmittentem comitatus fuerat. Modicis domi opibus dispendiosum seruitium fuit, patrimonij partem statim detrahere coactus, quò inter exteros ditiores existimationem

De Marchione Inoyosa.

retineret. Eam tamen iacturam in vili habuit; quòd præter vulgarem gratiam sanguini Conteſtabilis illigatus eam in primis ad honores viam fore crediderat. Nec prudentem iuuenem & ſuæ vtilitati operarum expectatio fefellit, aut apud illum ſpes ingentium promiſſorum dilata: quippe ſtipatoribus Aulæque ſatellitibus præpoſitus, vbi Præfectum ſe Prætorio, & non leui gratiâ vidit; fide ac curâ, quodque exprimendo fauori ſummum fuit, humilibus miniſterijs altiora mereri ſtuduerat. Et quidem iuueni decora morum concinnitas, ſolicitudo, promptitudo, & erga maiorem reuerentia plurimum commendationis parauerant; videbaturque tempore, & iiſdem artibus, quibus initio inſtitiſſet in ſua commoda immenſum profecturus. Nec minus vt properanti ad maiora fortunæ via per ardua, & inter concertantes complanaretur, conceptæque ſpes indefeſſo apud Hiſpanos proceres officio nutrirentur, ijs quas vſu, & ex officio Conteſtabilis ad Regem literas dabat, modò indolem iuuenis, modò modeſtiam, modò fidem, & (quod caput rerum erat) vim animi inconcuſſam, conſtantiamque nulli arduo ceſſuram commendabat. Eadem Lermæ Duci (quem poſtmodum Cardinalem vidimus) & pleriſque quorum ſumma apud Regem auctoritas erat præſcribebat; teſtabaturq; dubium non eſſe quin ſi quando Reſpublica eius operâ eguiſſet, expectationi occaſioniq; reſponderet. Vbi certam Domini voluntatem & in ſua commoda vniuerſa parata vidit, ne quem æmulatu, aut promiſcuis prætextibus offenderet, magnis artibus amicitias procerum comparauit; ſtudio in omnes & facilitate, ſatis peritus apud ſuperbos, niſi ſummiſſione locum beneficio aperiri. Henrico III. Galliæ Rege per dolum manu ſicarij in Regni ac ſuorum ſinu confoſſo, cum Sabaudius eo rerum tranſitu, & (cui ſemper inuigilauerat) opportunitate vſus; tractis (vt ferebant) in vota Hiſpanis, tumultuantis ambigentiſque de ſucceſſore Regni extrema carperet; ſimul Salutium vicinio Taurinenſibus inuiſum, & præſenti cuſtodis perfidia oſtentatum ambiret; vt inter nutantes, & internis diſcordiis occupatos fines ſuos proferret, dominatoremque animum & ad res magnas intrepidum, quantocunq; incremento ſatiaret; Ioannem Inoyoſam tum priuatum, in partem conſiliorum adſciuit, promptum, callidum, fortem, magnificum, eoq; inter Duces aſſumptum. Sabaudio bellicæ viri virtutes, & prudentia placuerant; quibus ille innutritus amorem ſimilium imbiberat. Cæteri quoque Hiſpani promouerant geſtientem periculis probari; quòd nondum inuidendâ virtute ac potentiâ concire liuorem reliquorum videretur. Compoſitis mox Gallorum ac Sabaudij diſcordiis, conceſſione Breſſæ, & poſſeſſione Salutij (quæ quibus profuerint in præſentem inter Politicos diſputatur; nec in confeſſo eſt; reſtitutis in integrum rebus, quid Regi Gallo, quid Sabaudio magis expediret) alibi fortunam experiri coactus eſt, deficiente materiâ gloriæ apud Italos, vbi iam ſpecimen ſolidæ virtutis ediderat. Inglorius ergo per Burgundiam bellator tantiſper tolerauit; comeſq; potius quàm armorum arbiter, cum aduerſus Henricum IV. Galliæ Regem (cui rei bellicæ & virtutum gloria, magni cognomentum apud poſteros reliquit) ſub eodem Conteſtabili variâ fortunâ vſus eſt; per proſpera, per aduerſa, inter ſpem metumque, ſecuritatem & diſcrimina eluctatus. Ea tamen ſine præmio non fuit: Nam à Duce Sabaudio munificentiâ inuicto, quod ſua conſilia fouiſſet, & pro virili demeruiſſe videretur Sangermano oppido nobili ditique Marchionis titulo donatus eſt. Etiam opulentiora ſperare iuſſus; ſi eundem aduerſus ſe animum, per eaſdem artes, conſtanti miniſterio retinuiſſet. Non quidem defuerant, qui minoris Principis munera negligi; nec maioribus à Rege ſuo emanaturis obſtrui aditum honeſti titulo; aut tantum fidei in Sabaudio eſſe, vt duratura amicitia putaretur, perſuaderent. Ille tamen ſiue fortunâ (quæ ferè ambigua expedit) ſiue conſilio, & gratum munus habuit; & non obfuturum ſibi apud Regem munificentiam ferebat; quæ à conſanguineo & eiuſdem

eiuſdem auſpiciis militante proceſſiſſet. Amici liberalitatem acceptam eſſe; etiam hoſtis, quoties dono minuatur. Hæc quantacunque bonorum acceſſio, intus minor quàm pro natalibus, & ſpe Inoyoſæ, origo illi tamen maioris fortunæ fuit, & honorum quos Rex Hiſpanus in tempore congeſſit præcipua occaſio: quaſi nihil nimium in eam generis claritudinem conferretur, quæ ſpecioſo etiam dominationis titulo per Italiam vteretur virtutis documento. Eo honore auctum Conreſtabilis fauore aſſiduus, citis equis ad Regem miſit, expletorum à Clemente Octauo Pontifice ſponſalium (quæ Ferrariæ tranſacta fuerunt) nuncium: & oſtentatum haud dubiè inter nuptialium lætitiam; commendatumque quem Rex gratiâ complecteretur. Struxerat iam fortuna cauſas occaſioneſque magnitudini viri, vt elatum magnâ decorum acceſſione ſublimaret. Primùm ergò inter Regij cubiculi nobiles adſcitus eſt, cui fauori & nobilitas natalium, & prætérita merita viam ſtrauerant; recenſque deſignatio contulerat, vt cuicunque per Italiam, Belgium Hiſpaniaſque Magiſtratui dignus haberetur; auderetq; ſi quæ gratiæ aut meritorum ſpes acceſſiſſet, altiſſima quæque præſumere. Ea dignitas Regij cubiculi eſt, vt admiſſos nobiles, tamquàm candidatos, initiatoſque, cuicunque miniſterio ſufficiat. Nec Conreſtabilis ſemper habitam ſibi nobilis viri curam (licet abſentis) omiſit; ſed tamquàm redditurum operam proceribus Regni per literas laudatum etiam Regi ipſi, præſtitâ virtutis fide commendauit, ſi quando concepta opinio reipublicæ bono fuiſſet approbanda. Prudentiam & in ambiguis conſtantiam ante alia memorabat, quibus ſciebat Regij adminiſtri vim contineri. Fortè congruerat Lermæ Ducem, longiori ſeruitute, & certiſſimis meritis iuuene Rege potitum, arbitrum rerum regnorumq; curam agere. Huic ſe, & in primis vxori, miniſterio aſſiduus, promptus, indefeſſus, (per honeſtas tamen artes) cultumq; inſinuauit. Grata Lermæ Duci Inoyoſæ reuerentia ſtudiumque fuit; ſed huic præcipuè vtilis; quod geminato iam ſubſidio apud Aulam niteretur. Non inſolens Regno aut ſuſpecta, reprobataye eſt alieni matrimonij profeſſa ſeruitus; imò modeſtè ac honeſtè exercita, quamquam apud optimos & ſanctimoniâ inſignes, vrbanitate commendaretur. Aſſidere, occurrere, comitari, denique famulum ſe fateri extra iniuriam eſt. Eius obſequij aſſiduitate, tantum apud vtrumque coniugem fauoris nactus eſt vt (non abnuente Rege gratiam) Equitatus omnis per Hiſpanias locum tenens, mox bellici conſilij collega, ad extremum tormentorum bellicorum ſupremus præfectus renuntiaretur: Ingentia virtutis præmia, & niſi poſt labores ſtrenuiſſimo cuique concedi ſolita. Sed Lermæ Ducis coniunx miniſterio empta, magnam Inoyoſæ apud ſe gratiam, cuicunque virtutum cumulo contulerat; vt vniuerſos quibus eadem meritorum ornamenta erant præemineret. Quæ vbi deſideriis reſpondêre, & benè cultum ſuum collatum Inoyoſa vidit; ne fauor muliebris ad occaſiones lubricus inuidorum interpretationibus imminueretur, acrius inſtiti ſeruituti, comes domi, ſectator in viâ, apud Aulam indiuiſus: vt nemo iam quæri fauorem, ſed officio debitum reddi crederet. Hæc aliaq; obſequiorum, dum veram potentiam augeret, in vili habebat. Itaque eo amore ſecurus Principum quoque ac nobilium animos, comitate & gratâ facilitate morum occupare ſtuduerat; largus muneribus (quæ intus vilia, in ſpeciem magnifica Mediolano detulerat) ac promiſſis, ſi quando opulentior conditio obueniſſet. Profuerat oculato viro per Italiam apud Conteſtabilem oſtentatio auctoritatis; ab iiſque quorum ſermonibus lacerabatur, venditaſſe apud credulos famam potentiæ dicebatur: tamquàm in arbitrium Conteſtabilem traxiſſet; vt fauoris & admiſſionis indigentes, præpotentis famuli gratiam inirent. Indulſerat haud dubiè amico Conteſtabilis, Hiſpanâ tamen ſeueritate. Itaque cum plurimos petitione beneficiorum abſterruiſſet, quòd Inoyoſam officio ac precibus iuxta indefeſſum non repuliſſet, earum & conſiliorum admi-

nistrum ostentasse videbatur. Quæ nullo labore aut anxietate Mediolani coëgerat, pari facilitate in alios erogabat; non ignarus id amoris & amicitiarum compendium esse: raroq; apud Aulas gratuitum beneficium obuenire. Defunctâ Lermæ Ducis vxore, non leue rebus suis patrocinium detractum videns, in senem maritum intendit: continuatione seruitij & ministerijs; vt illi non fœminile obsequium, ambitumq; vxorium causam præteriti cultus, sed reuerentiam approbaret. Et quò pluribus benignis syderibus vteretur, ad Viedæ quoque Ducem, Lermæ filium eandem diligentiam conuertit; quem recenti potentiâ, & apud Regem existimatione, calcatam à Parente viàm ingredi nouerat; rerumque administrationi facilè successurum. Vbi potioribus studio sui illigatis, amicitiarum satis, & ob communes curas, & Regni munia quibus admotus fuerat apertum ad Regem aditum sibi vidit, tum sermone magnificus profiteri cognitionem rerum Italiæ; nihil è moribus Gentis ingenioq; sibi imperspectum, Principum secreta & studia detecta, vota, fœdera, amicitias, reditus, largitiones, militiam; denique Mediolani apud Contestabilem, nil accuratius egisse, quàm vt si quando sibi onus committeretur, nullis adminiculis egeret. Id secretò eum Rege: Et quia frequens colloquendi occasio, suis commodis ancillatus, intentius suadere, ac repetere. Res ac fides subetat. Nihil enim antiquius habuit, cum Italiam peragraret, quàm vnumquemque vel minimum penitus cognouisse; & quo Hispanos aut Gallos affectu prosequeretur expiscari. Iuuit sedulitas, & vis ingenij, vt pauci fallerent, simulantes assequeretur. Nec obfuit ostentatio, cum insuper Lermæ Dux, in cuius manu negotia administrationesq; Regnorum, suffecturam Inoyosæ operam apud Regem polliceretur; qui vt minimè rerum anxius agebat, sic in administros curam ferè reclinauerat; vt breui auditu expediret vniuersa; fidei ac diligentiæ morum securus. Cœpto Inoyosæ fauori Regiæ etiam vtilitatis species nectebatur, vt promptius illi prouincia permitteretur. Cum enim præteritis Henrici Magni, Gallorum Regis aduersus Italiam comminationibus Hispani didicissent Mediolanensium competitorum illi plus fiduciæ ac spei accedere; cui Sabaudius medio situ, & non temnendis viribus hæsisset; non orare fœdus, aut requirere amicitiam minoris, Regiæ dignitati honestum scirent, futuro cuicunque Gallorum conatui opportunum Inoyosam delegêre: quòd se veteri amicitiâ habiturum se in officio suspectum, & forsan formidatum Ducem recepisset; eaque potentiâ contra Gallos occasioni & tempori intentos Alpes se obstructurum iactauerat. Id tum vulgatum nec falsi arguimus, nec recipimus; non ignari cuicunque negotio Inoyosam, cæteris Regni administris parem futurum fuisse. Oppositum certè Sabaudium, si pro Hispanis in armis agat, & claustra montium quâ aditur Italia insideat, remorari Gallos posse; & plurimùm negotij transcendentibus facere existimo. Sed si eâdem vi sedibus erumpant, quâ olim obiecta omnia torrentis more perruperunt, vanum Sabaudij conatum, non minus credimus, quàm Hispanorum: accepto non semel fortitudinis & violentiæ documento, quoties conferti Italiam cogitarunt. Quæcunque vtilitas spectabatur, creditum est multum in summam conferre; eoque Inoyosa vt conciliator amicitiæ, supremo cum Imperio Mediolanum missus, reuocato iam Contestabili, & eo successore exultante.

Inoyosa Mediolani Gubernator.

Prouinciam nactus honori ac magnitudini suæ apertam viam cernens (vel enim modestissimo cuique paratæ opes sunt) & procerum Italiæ in eundem finem obsequia, quibus se artibus humo tolleret, assiduè recolebat. Haud nescius agebat, prudenti viro indulgentiam fortunæ, necessitatibus domesticis, mox decori & ornatui impendendam: nec minus liberalitate ac cultu, mitigandos Hispanorum in Aula spiritus; ne apud Regem obuiæ criminationes, promptam admissionem haberent. Quæstus honestati componendus erat; res ardua, & quam pauci

pauci ministrorum assecuti sunt; cum ferè specie & famâ mirantur. Primo aduentu suo fastu ac maiestate elatus, per Genuenses incessit; mox quò futuris consilijs formam præscriberet, à vicinoq; ordiretur Sabaudij, Ducem Astij agentem, & aduentantis amici nuncio exultantem conuenit. Huc se Dux contulisse videbatur, vt medio velut situ, quâ potissimùm parte vindictam inchoaret, æstimaret. Diutius agitatum inter vtrumque dicitur, quomodo honestis Ducis desiderijs saluâ existimatione satisfieret: ne mutuò obnoxia caritas detegeretur, accusateturve; simul vt accepto beneficio vicem redderet, specie iustitiæ, & gratitudinis. In res quidem suas intentus Sabaudius (quando deberi sibi ingentia præsumebat, non auro, non promissis temperabat: vt cui certum esset, Monferrati partem, (si acquirere pretio liceret) vel solido auro contegere. Et quamquàm superstite Francisco Mantuano Duce apertam vim è vicino non pararet, finium tamen adæquationem à Vincentio patre prætentatam, quacunque ea ratione obueniret, reducebat. Prætextus ex iusto erat: nec enim aliud requirebat, quàm quod Vincentio Patri sponte iuratis conditionibus placuisset. Multa aureorum millia, & spes vastæ nec defuturæ, egentem licet pecuniæ Inoyosam non vicêre, vt quam Sabaudius ipse æquitatem complectebatur, exueret, cuius inter decertantes Principes arbiter à suo Rege missus fuerat; fortique pectoro ausus est reiectâ vtilitate, quam opportunitas ostendebat, præferre honestatem. Vulgus aliter commentabatur, cui in nouos & abeuntes loco Dominos licentia sermonum est. Siquidem non apud Mantuanos solùm, sed per omnem Italiam, consiliorum vicini cuiusque anxiam dicebatur; superatum à Sabaudio fuisse Inoyosam antequàm Prouinciam vidisset. Illum quoque ab Inoyosâ in humanitatis præmium nobile consilium accepisse dicebatur; quòd monuisset, si securas cogitationes suas, & destinatis opportunum finem cupiuisset, tenendum in officio Lermam, frangendos muneribus rerum in Aulâ seueriores administros, erga Regem & Isabellam sororem Belgij Principem, constans profitendum obsequium. Ad famam amicitiæ, & præsumptam causæ iustitiam, statim omnes accessuros; quos ipse iteratis officijs, procul ab omni suspicione conscientiæ foret habiturus. Sed Mineruam erudierat (si verum fama obtinuit) nullibi certiori quàm apud Sabaudium prudentiâ. Addidisse quoque Sabaudius Viedæ Ducem ferebatur, cæterosq; Aulæ Senatores (tamquàm accepto documento profecisset) eosque cultu regio habiturum se spopondisse; solitaq; magnitudini suæ munificentiâ creditur datam fidem redemisse. Sors fuit quibusdam accipientium, quod Sabaudio consuetudo liberalitatis, & documentum magnanimitatis erat, auaritiam appellatam. Isabellam certè Regiam sororem, officiosè habendam frustra Inoyosa præcepisset; quam naturalis teneritudinis manifestam, & prior Sabaudius coluerat, & nouerat sibi haudquaquàm defuturam. Vbi Mediolanum venit publicis curis vtcunque compositis, nihil antiquius habuit quàm studium omne in amicum conuertere. Honestissimo titulo vtebatur; consanguineum enim regium amicumq; fouere ac præferre se iactabat; seq; recentibus beneficijs deuinctum (nam olim iturus in Hispanias, cum Sabaudio Sangermanum donum eius reddidisset pretium vniuersum in auro receperat) denique Victorium Principem Pedemontanum, etiam Ecclesiasticâ affinitate illigarat; quòd recens natum sibi filium, sacro è fonte suscipiendum obtulisset. Et quia non alio fortiori beneficio Sabaudius retinebatur, quàm si multa & magna illius dona accepisset; vt in coniugem illius puerperio decumbentem Pedemontanus filius regia dona conferret, voluit. Nisi iam recepta consuetudo Principum Italiæ legem fecit; vt cuicunque nouo Gubernatori Mediolanensi munera amplissima transmittantur. Hispanæ gentis ingenium, nec inter inopiam quidem, in alienum seruitium consentit;

ſed dignitatis ſuæ memor, non ſine faſtu munera recipit, eodem quo Sabaudus animo; vt ſcilicet vbi munus acceperit, danti imputet collatum beneficium. An apud Inoyoſam flectendo animo aurum vires habuerit, ſunt qui ambigant, quòd cum ſe Sabaudio proniorem dicto factoq; ſæpius oſtendiſſet, auſus ſit aduerſari interdum & repugnare: quaſi ſtudia ſua honeſto non gratiæ accommodaret. Id Sabaudium non offendit: cui certum erat iure non iniuriâ proficere; nec cum paratos exercitus haberet, aliud ab Inoyoſa requirere, quàm vt vel medium pacis ageret; vel orto bello ſpectatorem. Quod ſi nobili viro conſuetudine potentium dona placuerunt, id ante alia curauit, ne quando iuſtitia læderetur; neu ſpecies vlla auaritiæ recentem adminiſtrationem inquinaret. Videbantur quæcunque in amici & affinis Regij gratiam agerentur, apud illum neceſſitudinis titulo excuſari. Sed callidior prætextus ſuberat; qui vtcunque cauſam promouebat; auulſo nempe ab Gallis Duci, & in partes Hiſpanas conſilio allecti, nil officij aut cultus nimium eſſe, quod non aliâ amicitiâ Mediolanenſis Ducatus poſſeſſio tutior apud Regem crederetur: nec tantum in gratiam amici fieri, quod omiſſarum partium Gallicarum beneficium æquaret. Accedebat regiæ ſororis Iſabellæ in Sabaudios Principes caritas; quos ſorore genitos, materno affectu fouebat. Et flagitatio munimentum in Aulâ erat, ne quis nimium in illos ſtudium criminaretur. Obuerſabatur & metus, quaſi parum illi profutura aut duratura prouincia foret, ſi negligentius nepotes Regios coluiſſet. Minus quàm crediderant Hiſpani hæc aliaq; Sabaudium mouêre, mole ſuâ tutum; & vel aduerſis regibus, repetendis iuribus ſuis (ſi quæ certa crediidiſſet) arma expediturum. Principis quidem fœminæ reuerentiam nunquàm hactenus omiſſam, ne tum quidem reiecit; ſed (vt putant) ſtimulatore Inoyoſâ datis ad illam literis faſſus eſt, certam Inoyoſæ aduerſus res ſuas ſolicitudinem, & deuotum in Principem fœminam animum: vt vtroque victa, & commendaret acrius, & preces apud Regem inculcaret, ne ſororius fruſtra iuſtitiam inuocaret. Sic Inoyoſa quod ſponte meditabatur, precibus fœminæ, monitu Regio tutabatur. Et ferè potiores in Aulâ ius faſq; præferebant; vt fautores honeſto, non corruptores acceſſiſſe viderentur. Magnæ Principis nota temni non potuiſſe, vt prætextibus ſuis locus eſſet, vtrique præuiderant: præſertim ſi accepta Regi conſilia, nec alia miniſtrorum deſideria cognouiſſet. Porrò ſi quando duriorem Mantuano ſeſe præbuiſſet, id obnoxij ſiniſtrè, honeſtè plurimi interpretabantur: ſic diſcordes in pacta & conditiones trahi; ſic peruicaciam partium frangi aſſeuerantes. Quæſiſſe per literas aſperitatem, ſed dicto & factis molliuiſſe; & ad extremum reſcidiſſe maioris Principis amicitiam: vt Mantuanus (licet renidens) auitæ Monferrati poſſeſſioni reſtitueretur.

Hoc ortu, gratiâ, fortuna, fauore, artibus Marchio Inoyoſæ Mediolanum obtinuit, Mantuanis Ducibus hoſpitalitate quæſtuoſâ, plures ante annos, & gratâ comitate obligatus. Sabaudio tamen Regij ſanguinis, & magnitudinis illius æſtimatione deuinctior. Ante alia Mantuani, nobilem viri animum offenderunt; quòd nimij memorandis quæ Vincentius Dux contuliſſet, auſi forent vetera reuocare; tamquàm exprobraſſent expoſtularenturque. Aliam fuiſſe Sabaudio morum viam cum Inoyoſa proceſſu temporis accepimus: cum enim orto bello pleraque queſtus aduerſus illum eſſet; & iurium ſuorum ſanctitatem iactauiſſet; memoriâ beneficij prorſus abſtinuit; receptâ apud omnes famâ; neminem ſpecioſius beneficiâ conferre; ne debitorem recordatione gratitudinis rubore reſpergeret; aut non cauſæ iuſtitiam, ſed merita quærere & repoſcere videretur. Eius certè liberalitas infamiam proim aduentu Inoyoſæ tulit; garrientibus ſcriptitantibuſque per Italiam nonnullis, venalem nouo miniſtro æquitatem fuiſſe. Sed eruditum ante Sabaudium, bene

pro

pro dominatione aurum contemni; & id ab eâ gente accepisse; quæ vbi magnâ per Italiam & Belgium potentiâ increauit; voluerit minoribus aduersus auaritiam, & prauam habendi cupidinem continuum bellum esse. Igitur ab Inoyosa Asculi Principem missum ad Margaritam, & Ferdinandum Ducem Mantuæ retulimus; non auersum votis Inoyosæ, & conscium cuius sponte electus foret. Hæc compendio præmittenda duximus, vt præteritorum cognitione, futurorum exitus certior haberetur. Quippe mores, amicitiæ, odiaq; in ea vrgent hominem, quibus naturâ & affectu procliuis est.

Porrò Antonius de Leua, alterius eodem nomine nepos (qui pro Hispanis strenuè ac feliciter exercitâ militiâ gloriam generi, Asculumque Neapolitani Regni vrbem titulo Principatus domui suæ intulit) prima stipendia apud Flandriam paucorum annorum fecit; quibus tamen specimen virtutis, & in multam frugem euasuros conatus ostendit; apud eos maximè, qui veterem, & antiquæ disciplinæ retinentes militiam, sectabantur. Vbi procul bellandum per Gallias fuit, non ignobilis Imperator iuxta Roanum meruit, sub Alexandro Farnesio Parmæ Duce: à quo cuiusque virtus non fauore & ambitu, sed præuisu ac destinatione, nec minus experimento constantiæ præferebatur. Vbi decertantibus Gallis, Hispanisq; pax interposita, siue minus quæstuosa militia, quæ incerti otio transigeretur, siue curæ domesticæ illexerant, accepto regio commeatu in Patriam rediit (quidam misso cursore vocatum dicunt) vbi paucos post menses quibus vexationibus Aulæ agitatus, quàm seuerâ custodiâ habitus, quibus querelis impertitus fuerit; vtque magno viro, & dignâ honore suo constantiâ, cum delictorum inhumanitatis interrogaretur, visus sit, ne suis dedecori, æmulis ludibrio esset; & nouêre vniuersi, & à cura nostrâ procul esse existimo. Demum Philippi III. imperio (cui mira in suos caritas & auersus immanitati animus erat) cum satis superq; ærumnarum indignis querelis tolerasset; & apertè eluisse obiecta videretur; id statim (quamquàm infensis æmulis) obtinuit, vt veterum criminum quæ congesta erant, memoria omnis aboleretur, honoriq; pristino ac famæ restitueretur. Simul ne præsentiâ hostium, qui in innocentem conspirasse dicebantur, offenderetur, Mediolanum missus est; vt quamquàm extra Patriam speciem exulis præferret, suæ tamen gentis consuetudinem, & honestum peregrinationis nomen, creditæ contumeliæ circumdaret. Itaque per hæc tempora malæ famæ damno, & belli incommodis exercitus; nec minus tot annorum impensâ, immensum æs alienum conflauit: quod vt dissolueret, non solertiæ, non benè demerendi studio, non obsequio apud omnes & præcipuè Comitem Foëntes Mediolani Gubernatorem pepercit, comitatu, assiduitate ministerij, & fide. Et profuit studium: nam eo præcipuè auctore sustentata viri merita apud Regem; procuratumq; vt egenti sex aureorum millia pensionis Annuæ nomine penderentur. Pauciora erant, quàm vt nobilitati & splendori satisfacerent: eoq; retinendæ aduersus Inoyosam eædem artes erant, quibus cum præcessore profecerat; vt dignitati, ac Hispano fastui suffecturam expensam congereret. Ergo generis nobilitate adiutum, missisq; ex Hispania literis, quibus summæ dignitatis viri, egenti & bono Principi patrocinium orabant, Inoyosa præferre non abnuit, complexusque est, & beneficiis immensum auxit.

Principis Asculani conditio.

Hoc statu rerum Princeps Asculanus Mediolani tolerabat; cum Hispanæ militiæ apparatu, Longobardiâ non solùm omnis, sed Europa (vt per incerta solitum) æstuarent. Et quia paratus in bello nobilibus locus, ab Inoyosa (cuius ingenio artibusque mirè congruebat, generalis, quod aiunt, Campi magister renunciatus est. Inoyosæ iudicium statim Regis voluntas secuta; vt qui ferè ministrorum arbitrio, pauca sponte decerneret; dissitus; eoque & rerum &

opportunitatum ignarus. Cum insuper Princeps constans obsequij duraret, honestior Mediolani haberi cœptus, & præcipuus ad consilia: innexus haud dubiè cogitationibus Inoyosæ, voluntatis executor, tenaxque præceptorum, quæ sibi honora, & in tempore profutura rebatur. Quod prudentia & quietis amor fuerat, refractarij quidam manifestam arctamque cum Sabaudio amicitiam, & voluntatem gratiæ dominantis prostitutam appellabant; arguebantque tamquàm elabi opportunitates benè agendæ rei non semel passus esset; & deliberationum quæ in regiam causam interpretabantur, foret præuaricator deprehensus. Id apertius apud Monferratenses, & Venetus vulgatum, ad Asculanum fidi detulerunt; qui tamen obuiâ & ad manus vltione, iustissimo aduersus temerarios odio temperauit. Non aliud grauius Mantuani causam apud ministros regios onerasse creditur, quam ea linguæ licentia & intempestiua & inconsulta; vt quæ Domino ipsi imputaretur. Equidem licet pronum ac facile Asculano interdum fuerit, magno nixu bellum Sabaudio, nondum aduersus tam ingentem exercitum & belli molem satis firmo, mouere; quia tamen per eos dies pax bello mixta, & integra concordiæ spes erat, iis abstinuisse iniuriis censebatur, quæ reconciliationem mutuam possent impedire. Idque ex prudentiâ: neque enim manifestus hostis Hispano Sabaudius putabatur, nec arma in Regem primo ortu dissidij mouerat; sed querelas tantùm, & iniuriam suorum iustitiam aduersus Mantuani protectores lamentabatur. Hæc causa imaginis belli Inoyosæ, & temperantiæ fuit: nisi fortitudinem Sabaudij æstimatam ab Hispanis credamus, quem scirent, minori numero militum reperiri quidem posse, non item imparatum. Et habuisse nihilominus peditum legiones scimus, longo belli vsu instructas; equites præterea mille, quorum fortitudini nullæ per Europam turmæ possent comparari. Virtus quoque Sabaudij deliberationes Hispanas morabatur: nemini quippe ignotum erat suis promptum, alienis auxilijs facilem, intra paucos dies tractutum in partes potentissimos vicinos; maiori Hispanæ existimationis, quàm rerum suarum discrimine. Horum nescij, & veritatis incuriosi vulgato Mediolani scripto, & in Hispanias sine obsignatore misso vniuersa carpebant: intercipi Sabaudium Equitatum, deleriq; peditatum omnem paucitate, aut iniquitate locorum regios ac meliores voluisse; idq; pronum factu, aut non arduum fuisse: sed Asculanum hostili conscientiâ, tempus, opportunitates, victoriam ipsam prodidisse, indiciumq; damnasse. Adhæc Ioannem Viuas, belli ac pacis studio non spernendum crebant testem neglígentiæ, & simulationum detectorem: ideoque medio procerum consessu (cum nil satis Asculano placeret, vniuersa aspernaretur, ipse nil præscriberet) prorupisse, consiliorum illud perniciosissimum confessum, quo in rei summam nihil deliberaretur: vt dubium non foret, illum inutilem Asculani cunctationem criminatum; quâ existimationem & decus regium intermori opinabatur. Profundum ac tectum fuisse arguebat, donec ingruentibus agendorum opportunitatibus aperire mentem; & quo vlcere laboraret detegere coactus foret. Disceptationes quidem, & anxia de bello consilia, vniuersos (etiam Mantuano ac causæ communi fidos) primum in prudentiam flexisse: sed vbi apud strenuum aliàs recens ignauia excusari non potuit, emersisse artes, & certiora suspicionum apparuisse. Vertisse secordiam in proditionem. Hac famâ vix ortis simultatibus laborauerat; quòd difficile esset abdere animum, siue amicitiæ, siue causæ promiorem. Cæterùm ea æmulationis vis est vt quamquam falsa, aut certè non probata, in ignominiam Asculani cederent; donec voce ac scripto, rationes agendorum omittendorumq; adijcerentur. Hæc in plures menses euntia, semel complecti animus fuit, vt sciretur quibus moribus, quâ famâ vir nobilis in bello

ac pace

ac pace vsus sit. Asculanus certus sententiæ inde originem concordiæ prius requirere, vnde plus metus discordiarum esset, vbi Mantuam venit, statim Viduam, & Pedemontanum Principem; non expectato Duce Ferdinando conuenit: licet haud procul vrbe esse, & potuisse eodem itinere præuenire diceretur. Id perspicaces quorundam animos suspicione perstrinxit; & auditi formam congressus carpere. Cur enim in alienâ domo, Viduam, partem familiæ, nescio ac neglecto Patrono adiisset? Cur Mantuanum Ducem cuius absentis hospitalitate vteretur, paucarum horarum morâ cunctaturum præuertisset? Præposteram diligentiam, & suspectum officium esse. Nec contenti animum lacerasse, etiam in consilio prudentiam requirebant: Nimis citò depromptum neglectum; & si amicitiam prætulisset, à facili, & nil suspectante Duce, plura quàm requireret, fuisse relaturum. Speciem eam neglectus cauere sibi Mantuanum ab insidiis docuisse. Nec id latuit, adeo libero apud suos æmuli sermone vtebantur. Ea quoque neglexisse Asculanum scimus, ausumq; profiteri, vel inuito Duce se illi beneficium collaturum. Proinde quantum per angustias temporis licuit, communicare salubria Pedemontano & Mantuano consilia, & absente isto, agendorum formam proponere festinauit: tantâ securitate, acsi consummato iam negotio aduenisset. Gratam vtrique fore diligentiam; & laudandam operam, si nescijs partibus profecisset crediderat: simul ambiuerat prius inter discrepantes seuisse concordiam, quàm mutuò conuenissent. Eâ fiduciâ Dictatorem potius quàm legatum se ferebat: Monitus enim vt aduentantem Mantuanum opperiretur, fertur respondisse & imperio & paci superuenturum. Sed apud rerum Mantuani administros, Ferrariensi, ac Duce in primis sepositis, summam indignationem accendit: quippe inofficiosa salutatio credebatur, quæ odiorum, suspicionum, & æmulationis potius, quàm caritatis speciem haberet. Suppressa aut vni tantùm communicata consilia pro scelere accusabantur. Ipso die Comes Thadeus Rangonius, & Marchio Terentanæ ad suos Dominos rediêre, ille à Mutinẽsi Duce paruo comitatu, hic à Mirandulano Principe Alexandro Pico, cum duodecimo famulo legati; luctui solatium apud Viduam, & officij curâ. Sub meridiem diuisis etiam in partes ciuibus, & omni angulo secretis congressibus obsesso; incertis nobilibus ac plebe, quorsum tot dierum mora Principis sui spectauisset, quid tanto paratu insolitæ legationes, & Pedemontanus molirentur; cui se causæ, quibus socijs committerent; cum recepta iam insidiarum latentium opinio suspectas amicitias redderet, Ferdinandus Dux Mantuanus ciuitatem ingressus est, raris comitibus, nisi quos secum Romà deduxerat, aut habuerat obuios; quorum relatu acceperat, Pedemontanum Principem & Asculanum, pro arbitrio vniuersa statuisse. Explendæ tamen comitatis (vt ferebatur) certus, nec inania suspicionum admittere rectâ ad Viduam contendit, vitatâ Amitâ, ne eo quoque offenderet, quod distulisset. Contra alij suadebant, sed valuit paucorum sententia. Quibus Mantuani mores indolesque iuuenilis perspecta fuerant; iactatam ab alijs facilitatem, & obstructas adulatoribus aures, sine irrisu ferre non poterant. Quamquam enim nil obsequij & pietatis omissurum, quibus etiam Sabaudij animus leniretur existimarent, plurimum tamen referre nouerant, sponte ne an dictatus quis teuerentiam haberet. Viuacem quoque animum, & ante annos, rerumq; experimentum sapientiæ professorem metuebant; ne huc illuc actus, lubricusque mutandæ sententiæ, accepto rerum arbitrio, licentius vagaretur. Licet certè non alij cogitationi statim sublato fratre intentius hæsisset, quàm vt cultum omnem in Viduam, & facilitatem in Sabaudium proferret; mobilis tamen animus, & priorum consilijs obnoxius metuebatur, ne in deterius alienâ corruptelâ, suo magno malo mutaretur.

Comes Thadeus Rangonius Marchio Terentana.

Dux Mãtuã ciuitatem ingreditur.

Vbi coram Viduâ fuit, fraterni amoris specie receptus est; & cum paulùm re-

Viduam primò inuisit.

ticuisset præpedientibus lachrymis, mox eâ (cui credi par esset) fide datâ, sibi funestissimam eam diem visam, quâ fratrem certissimæ caritatis amisisset, cuique famulari totâ vitâ decreuisset, testatus est: Nec se hactenus Ecclesiasticis institutis initiatum, accedente Principis sanguinis maiestate, & opibus, quibus decus gentis sustentaretur, ampliora cupiuisse. Supremi numinis voluntatem, vt euitari nequeat, sic inconcussâ animi firmitudine ferendam esse. Cæterùm quâ sibi licuisset fratris coniugi manifestum facturum; quàm procul ambitionem, superbiam, auaritiam, & contumacem animum habeat. Poscere interim vt se administro, & consultore aut si plus honoris sibi collatum velit, socio tolerandæ dominationis vteretur. Id pietate dictum nonnulli volebant, quidam necessitate; iam enim incerto auctore rumor percrebuerat, Viduam Principem grauidum vterum circumferre. Subdidit etiam Mantuanus, firmando Viduæ animo plura dicturum fuisse nisi eodem vulnere saucius, & pari constantiâ vtrique eguissent: vero animo suo satis superq; gratiæ reddi, si non ambitiosas lachrymas, quæ simulatione accusarentur; non obstructum mœrori animum, non obfirmatum commiserationi (quod inhumanitatis est) attulisse Mantuam sciretur. Equidem nonnullis ea species imposuerat; sed consilia Dominorum altius rimari soliti, ex familiaribus sciscitati sunt, quâ fronte nuncios fraterni obitus accepisset; quo vultu in vrbe; quo sermone toto itinere foret visus. A cubiculo intimus affirmauit, nil frequentius in ore habuisse, quàm euasisse se detractorum inuidiam; finitam illi plenam lætitiam, & (quo honestè fortunam admisisse crederetur) superum consilio Principatui admotum, vt populos desiderio fratris languentes solaretur; & maliuolentes beneficijs confunderet. Etiam in famulum mediastinum conuersus (horum enim secreto plerumque gaudebat) dixisse fertur, tandem se sine tutore casibus obiectum; & res suas bonâ ac magna fortunâ egere. Comminatum nec minus malis Aulæ instrumentis, qui fraternam discordiam studio prouocauerant, nutriuerantque. Exitus certè docuit, non alio sensu fraternam mortem accepisse; & quamquam casui indolesceret, inessentque iuueni, pietatis, facilitatis & magnarum virtutum semina; modicum tamen gaudium sese luctui miscuisse, siue vagare recenti fortunâ mens cœpisset, siue mobili animo, momentum omne nouis affectibus indueret. Attamen Vidua conditionis humanæ gnara gemitibus quos lachrymæ manantes interrumpebant potius, quàm fusâ oratione respondit; quibus tamen gratum obsequium sibi, & præstitum officium fatebatur. Pauca amore familiæ prosecuta est; ne vetus famulitium recentioribus ministris suo ludibrio haberetur. Respondit Mantuanus fide oppignoratâ cupita illius rata fore; nec alio vniuersos loco, quàm cum frater rerum potiretur. Tum primùm promissa illius (fortè alienâ culpâ) fluctuare visa, quod paucos post dies, quos in Viduæ gratiam retinuerat, dimitterentur, vt infidi, aut exercendorum munium ignari. Vbi coràm Viduæ satisfecit, ad Pedemontanum processit, cum quo pluribus vsus est, compositâ ante oratione, cui multum ornatus composuerat. Hunc gratâ morum dulcedine Taurini notum sibi, fraternâ postmodum caritate complexus fuerat. Cum Asculano haud incongrua prosecutus est; & ante alia suam aduersus Regem reuerentiam, cuius documenta in tempore prompturus esset. Adornatus sermo, & oratorum coloribus comptus, ne Mantuanis quidem satis placuit; solitis aliàs cuncta quæ faceret, diceretve, miris in cœlum laudibus ferre. Dedecere maiestatem tantum verborum, arguta, & magnis sensibus prægnantia, non confusa, non præpostera commendabant. Tum breue tempus curandæ lassitudini impendit, mox Amitam Ferrariæ Ducem procul à domo, inter sacrata Virginum septa agentem conuenit, anxiam nepotis, inter sacrata Virginum septa agentem conuenit, anxiam nepotis, & primi congressus (vt didicimus) vsque ad querelam ambitiosa. Non defuêre tamen aut veri, aut accenden-

cendendis indignationibus reperti, qui viſum ante, & poſt aliquot horarum colloquium cubiculo egreſſum, & aliâ mox viâ in Palatium delatum faterentur. Imò ſummiſſum Comitem Chieppium, vt perſuaderet, ne inconſultâ Amitâ congreſſum Viduæ aut Aſculani peteret: habere illam quæ prius ſciri in rerum ſummam conduceret. Nobis id incompertum: niſi roboraſſe cõiecturam credamus breuem Amitæ fabulationem tamquàm paulò ante vſurpatam. Vtcunque res ceſſit, ſermo reuerens & confeſſione gratitudinis compoſitus fuit; dataque ſpes eodem apud ſe, quo matrem decuiſſet loco in poſterum futuram. Simul orauit, ſi quibus præceptis iuuentus ſua inſtrui foueriq́; poſſet, inchoato plures ante annos beneficio continuaret. oratio omnis affectati cultus, & deſiderio congruens; geſtiente Amitâ Materni nominis & auctoritatis dulcedine. Formauerant amici antè, ne in dubio haberet, potiſſima eius arbitrio expedienda, iunxerantq́; recentem cultum; tamquam non alio certiori medio, potentiam a Vincentio fratre cœptam, eſſent retenturi. Si vim illam imperij moderatius ambiuiſſet, & Mantuano Duci & domui pariter fuerat profectura, in eius vicem quod corrupto conſilio detraxerat.

Numinis equidem deſtinatio fuit, vt Princeps fœmina, nullis dominandi artibus erudita, Monialium tantum familiaritate & conſuetudine plures annos vſa, & inani æmulatu agitata, nepotis tempora incurreret, cuius ætati graue onus erat, raptandum ſe fœminæ permitteret. Vniuerſis poſtremò nobilibus, ad noui Ducis genua proſtratis, comitate & facilitate admiſſionum Mantuanus ſatis egit. Nec enim deerant Aulici, ſubditi, exteri, occurrere, gratulari, oſculis dexteram, liciniam fatigare, prenſate genua, oſtentare ſeſe ac commendare. Hos inter cum manus ablueret vt menſæ aſſideret, nos quoque occurrimus; cumque obuerſis in ſupplicem oculis reſpondiſſet, non id tempus lachrymarum; paulò poſt adminiſtris adſtantibus addidit, parum ſe debere fortunæ, ob nouam potentiæ acceſſionem; minus medicis, ſiue prauè fraternam curationem diſpoſuiſſent, ſiue eos vis morbi fefellerit. Annuentibus omnibus, & iis maximè qui lætitiâ geſtiebant. Secutæ res oſtendere verè illud tempus lachrymarum fuiſſe; & defuncti fratris fuſo omni ſanguine rectè reuocari potuiſſe.

Tum in curas vertit; aſſiduis lateri qui monebant, cuiuſque temporis etiam breuiſſimi iacturam exitioſam eſſe: Cumulata eo interregno negotia, & futurorum præuiſum, expeditionis egere: Hinc enim populorum neceſſitates, & ciuium vrgebant; illinc externa graui mole incumbebant. Gliſcebat enim (licet nonnulli riderent) ex Sabaudio ſolicitudo; filiæ Viduæ, ac neptis conſideratione. Tot enim oratores, tot proceres, tot curſores & Principes haud fruſtra putabantur. Nec ſi fuiſſent, ſecuritatem Mantuanis, & metuentibus & infirmioribus perſuaſiſſent. Speciem tamen magni animi conſultores prætulêre, dum præuentionem ſuo Domino ſuadent; aut præoccupatis regum animis, repreſſionem validioris opperiuntur. Sed nec in ſuſpicione conſtantiam retinuerunt. Quippe tamquam Mantuanus potentiam non ſuam, vſurpato alieno titulo præcepiſſet, fruſtrà vti diligentiâ docuerant. Vix enim Palatij limen tetigerat, & vterum Dominæ aſſeuerantes obuios habuit; non dubijs vt initia coniecturis, ſed ſpe manifeſtâ. Facilis crediti erroris correctio (quamquàm verecunda) putabatur, ſi quâ facilitate nomen Ducis receperat, maturato conſilio & admiſſæ auctoritatis eiuratione depoſuiſſet. Infantem defuncti Ducis filiam æſtimatione ſui id conſilium inſtillaſſe, malè creditum: Perſpectum enim non Mantuano ſolùm, ſed & Sabaudio erat, vt Mantuanum Ducatum nullo vnquàm caſu rerum in fœminas ire poſſe; ſic nec Monferratum, eaſdem niſi deficiente omni ſtirpe maſculâ recipere. Crediſſe verò Sabaudium id iuris nepti obtigiſſe, tam fruſtra eſt, quàm eorum interpretatio, qui id conſilij prudentiſſimo Auo appingebant.

Mantuani disputãt an Dux debeat abstinere titulo Ducis.

Prægnantis vteri famâ (manifesto quamquàm erroris inditio) Mantuanum peruicit, vt cognomento Ducis ad paucos dies abstineret; licet id quidam dissuasissent: ne degenere silentio Princeps timorem ostentaret. Alij audacius linguâ vsi (quod intet alia rem Mantuanam afflixit) repertam eam a Sabaudio scenæ fabulam circumferebant, vt quacunque occasione; siue retinuisset, siue respuisset, vanitatis irrideretur. Cur enim viuente Francisco præcipuum id coniugis desiderium, si obuenisset non statim vulgatum? aut quâ causâ suppressa lætitia, manifesta mariti impotentiâ, aduersus ea quæ auidè opperiretur? Denique non debuisse Viduam in aduentum Pedemontani fratris, ac Comitis Bastiæ differre famam, quæ ne Mantuanum quidem offendisset. Prorsus aliena dictata; & ab infensis honori recentis Domini repertam simulatione iniuriam; non alium in finem, quàm trahendi temporis, & maturandis destinatis, quæ facilitati Ducis Mantuani & pietati haudquaquam conuenirent. Futuri nullam securitatem, in iis præcipuè quæ dominationem non imminuant: quando iusti æquiq; contemptus omnia sus deq; habeat; & nisi ingenti flagitio ac simulatione alienum imperium occupetur. Scilicet vterum accusari, vt tempore (cuius indicium futurum sit) Sabaudius in sua commoda vtatur; Mantuanus & curâ & prouisu abstineat, vt in alieno. Equidem ne Medicis quidem credendum, quos prædictio frequenter fallat: nec decere tam ardua vilis ministri opinione sanciri. Contra alij prudentiæ opinione præstantes pronum omittendi tituli Mantuanum hortabantur. Quam enim formidinem argui apud eum, qui sponte, non requisitus cognomine Ducis abstinuisset, dicebant. Circumspectius fuisse exploratâ primùm re sumere dignationem aut relinquere: sed quandoquidem Princeps amicorum blandimentis victus, nullâ in contrarium facti notitiâ vsurpauerit, singulari commendatione modestiæ posse ad breue tempus abstinere. Sic vbi error crediti vteri patuisset, plus gloriæ apud magnum animum (qui etiam parata spreuisset) allaturum; quasi in Viduæ gratiam sumpta moderatio foret; tum cùm diuersa vulgo crederentur. Tectum ante vterum, nec primùm coniuges, mox Viduam, nisi consilio eruditam detexisse, ex iis esse quæ persuadeant nullâ dominationis iacturâ, mensem vnum à tituli iactantiâ supersederi posse. Recentem nihilominus imperij (si quæ sint) insidias posse, præuisu minus semper obfuturas. Viderint consultores aiebant, & ante alios Vidua quam sibi gloriam apud hominum famam, apud superos meritum pararent, quo intus honore vestirentur. Illa maximè, si volens sciensque administrationem vrgeat, beneficia non sua conferat, tractet aliena. Addebant nullum è tempore metum imminere: quamquàm enim titulis temperetur, per legatos tamen & literas futuræ potentiæ ac bonæ opinionis fundamenta statui; prouideriq; clam apud subditos posse, ne iniussu sui Domini præmiis, aut pœnis obtemperent. Medici fidem nihil in summam valere; neque formæ agendorum interesse: imo apud patruum Regem, consanguineum Cæsarem, sobrinum Gallum plurimum commendationis ex modestiâ & officio, sed & tutelæ reperturum. Quandoquidem nihil à nouo Duce requiri possit, quod aut inuidorum destinata magis deterat, infensorum acerbitatem emolliat; quam si quid iure vel gratiâ debeat, statim concesserit. Porrò ad remotas vsque famam sui extendere Principem; si abstinere se titulo ad tempus profiteatur, non assequendæ veritatis (quam pridem perspectam habeat) sed absoluendi in Viduam officij; quam didicerit suspicione vteri moueri. Id consilium mouit animum, ne si præter spem omnium, coniecturam, scientiam, Medicorum sententias partus secutus foret; turpi crubescentiâ Mantuanus cogeretur post Principem priuatam fortunam induere. His aliisque facilis Mantuani animus in contraria rapiebatur spe ac formidine, nec absurdis vtrinque causis retinendi omittendive. Proinde inter rei incertitudinem, ac eorum qui tum præualebant auctori-

auctoritates medius; veteri suspiciones admisit; placuitq; denominatione Ducis ad tempus abstinere. *Et abstinet.*

Vbi per Aulam vulgatum, Mantuanum Cardinalem se, non Ducem appellare, nonnulli nouitatem propositi secreto irrisu exceperunt. Plures seruiendum sibi tempori rati, laudabant: quos inter aderant qui diuersa consuluerunt. Nec vllis plus verborum erat, quàm quibus retineri titulum initio placuerat: rationibus enim suum pondus esse, quas non ante æstimauissent fatebantur. Vtrinque enim ostentari securitatem, siue in prolem, siue in inania res fluxisset. Opportunè quoque blanditum Ducem dicebant: ne nouus Princeps constantiâ & honesti prætextu iniurius diceretur. Vt Viduam non omissione tituli ac modestiâ delectatam, non professione indignatam (dubio apud illam conceptu) sic maiorem Mantuano gloriam accessisse; quòd siue in inuisam, siue in non requirentem, tantum humanitatis contulisset. Id vnum per eos dies argumentum sermonum fuit, in aula, templis, plateis; addentibus dementibusq; licentiâ & affectu, quibus siue retineri titulum, siue deponi placuerat. In eum sensum Pragam, Romam, Parisios, Mediolanum iuêre priuatorum literæ: & creditus Mantuanus apud Principes Europæ consiliorum suorum causas prosecutus. Vtq; vniuersa congruere viderentur, iussa Vidua signaturæ gratiæ præesse, beneficia ac pœnas pro arbitrio moderari: ipse cæteris expediendis occupabatur; apertâ quidem apud suos Imperij facie; sed apud Sabaudios simulatione; quasi Viduæ imperia exequeretur. Atqui Sabaudius potissima quietis causâ negligebatur; erantq; Mantuanorum (auditis quibusdam conditionibus pacis) obstructæ aures, tantâ constantiâ & securitate; vt metum ex eo Principe nominare, aut proponere indignationem (quæ certis legibus honesti molliretur) pro crimine esset. Spem omnem aliqui in Regina Galliæ sitam volebant; plures Hispanos respiciebant, vt viciniores & pacis apud Italos curatores: Alij Venetos patrocinium offerentes proponebant. Nulli hactenus hostes perniciosiora consilia suo Domino instillarunt, quàm qui omisso Sabaudio, coli hunc illumve Regem tantum præcipiebant, & ex eo fiduciam promittebant.

Cum eâ socordiâ vtilissimum monitum negligeretur, ausus est eundem cubitum Ducem Aulicus olim Medicus interpellare; & forsan interpellatus respondit: obuersus enim in famulum Dux, quid tibi, inquit, videtur de Sabaudio? & quàm vane comminatur, aut à nobis secretas conditiones pacis requirit? Habere nos iudicem Cæsarem, & se obnoxium illi foro sciat licet; nec defuturum imperio & armis, quoties ius in armis Sabaudius sibi voluerit. Ad ea Medicus: importunè forsan arcanum tuum Domine perrumpam, & intempestiuè consilium offeram longè prudentiori: sed me pietas, & publicæ huius rei amor cogit eloqui, quod olim patriæ meæ vtile, tibi sit honorificum. Maior est Sabaudius, & validiora iura præfert quam vt promptè contemnantur. Nec certiori argumento actor, quàm quod cum Carolus V. detrudere illum spe omni potuerit, non Astio solum & adiacentibus oppidis ornauerit, sed ius (vt dicitur) in petitorio super Monferrato reliquerit. Accedit dos geminata, tot vsuris aucta, toties requisita; nec tamen solutâ; & (si culpam quoque nostram in hanc scenam proferre volumus) Parentis tui promissa, leges concordiæ dictæ, pacta chirographo firmata. Itaque nisi parte aliquâ prouinciæ æstuantem tanti Principis animum placaueris, ne perpetuum hostem, aut secretum insidiatorem experiamur metuo. Non toleraturos quidem Hispanos puto, auctum ire Sabaudium etiamnùm formidatam potentiam suam; sed quò minus nos Monferrato vtamur, in eorum potestate non futurum. Concitaturum quippe turbas, extrema carpturum, immissurum latronum globos, aut non persecuturum: subditos quoque ad mutandam fidem inuitaturum (quæ fere apud minus potentem lubrica est; denique

Mantuani colloquium cum Medico huius operis auctore.

Auctor exponit causas formidandi.

futurum quidem apud nos Monferratum, sed sine reditibus cum dispendio, & (fors erit) sine honore. Eâ causâ Dux, vt futuræ quieti, solicitudini populorum, damno Mantuanorum consulas, & oro, & hortor. Minimâ concessione redimi quæ impendent mala posse existimo. Nisi me caritas Domini, & tua præcipuè facilitas impellerent, libertate abstinuissem. Sed scio vtilia, & te in tempore agiturum, fidemq; famuli ex re iudicaturum. Toleratum ad breue tempus silentium accendit Mantuanum, vt non tempori, non rei, non fidei congruentia responderet: summa fuit, se Sabaudium non metuere; certam in Cæsare, Gallo, & Hispano Regibus fiduciam habere; nec suarum se virium pœnitere, si quid hostis mouisset. Monere proinde Medicum, vt artis suæ studio intentus arcana regnorum, & spes metusve sui Domini negligeret; parum illum in similibus peruidere; denique Infantistam esse. Id caput iniuriarum & conuiciorum apud Mantuanos esse cœperat. Siluit Medicus, nec tamen quoties occasio se obtulisset, quæ in salutem suorum facerent differere destitit; tenax propositi, eoq; commilitonibus parùm acceptus.

Quod Auctori parùm profuit.

Iam verò maiora & certiora Sabaudio agendorum tentandorumq; consilia voluebantur; tantùm futuri studiosiori, quantum securius Mantuani peribant. Ille enim cum plurima apud animum suum reputasset; & certis iuribus suis, artes omnes honestas aduersus negligentem sui putans; vocatis in vtilitatis partem Hispanis administris, longe sito & ignaro Rege, occupare res suas parabat, transactionum pactorumque medio Comite Guidone Sangeorgio, viro nobilitatis summæ, nec minus prudentiæ ac fortitudinis Mantuanisq; Ducibus, vt origine subdito, sic magnis offensis indignato. Multa generosus viri animus congessisse dicebatur quibus acrem offensam firmauerat, vt beneficiis (si quæ Mantuana seruitus Patri Patruoq; contulerat) maiores iniurias accepisse eoq; in vindictam bono iure procurrere doceret. Cæterum ne fortuna instituta que, virtute ac odio iuxta famosi viri nullâ rerum serie, huc illuc parum sibi ac memoriæ congruentia dispergantur, operæ pretium fore credidimus, si connatos mores & causas irarum prosecuti, vniuersa vno velut filo deduceremus.

Sabaudius incipit negotium cum Inoyosâ, medio Comite Sangeorgio.

Cuius fortuna narratur.

Comes Guido Sangeorgius (siue honori id, siue gratitudini contulerit) addito Aldobrandini cognomine appellatus est, postquam Patruus Clementis VIII. Pontificis gratiâ prouectus Cardinalatu hac legatione meruit. Patrem habuit Comitem Theodorum frugi hominem, & ciuilibus artibus apprimè instructum. Mater illi fuit Ioanna de Rueré, diues, nobilis, veterisq; sanctimoniæ matrona. Theodorus Pater Mantuæ ac in Monferrato, rerum potiente Gulielmo, cum ciuitatis Casalensis Senatorem egisset, annos aliquot, parentem & ipse secutus (qui bonarum artium adminiculo vsus Alexandriam Potestatis titulo rexerat) per ciuiles Equestribus studijs nexas virtutes, res suas proferre satagebat: quod impare generi fortunâ esset; & exercitio sapientiæ parata cum honore vtilitas ostenderetur. Pauca aureorum millia annui census retrahebat, multum imminutâ domo, præteritis inter Gallos & Hispanos bellis; quibus sedem peculatumq; miserrimum Monferratum præbuerat. Et adhuc bonæ artes in pretio, sapientiæq; suus honor erat; neque inops nobilitas spernebatur, aut studium literarum inter opprobria erat. Placuit itaque virtute suâ niti, quando tenues domi res, retinendæ dignitati inferiores videbantur. Nobilissimi viri conatui statim affuit fortuna, quàm properantem, ingenio ac iudicio prouocauerat. Cum enim Oliuerius Cappellus (de cuius audacia libris quibus Gonzagam historiam prosecutus sum, memini) trucidandi Gulielmi Ducis Mantuani, cum perditissimo quoque ciuium sacrilega consilia sociasset; eaq; innocentis Principis fortunâ, & cæterorum subditorum fide vanuissent, Comes Theodorus strenuam retinendis in officio populis, & aperiendo periculo nauauit, primum securitatis auctor, mox aduersus conscios

Theodori Sang. patris conditio.

conscios quæsitor acerrimus. Manifestius magni animi & certæ fidei documentum dare non poterat, lubricâ tunc in exitium Gonzagorum fortunâ; & multis constantiam Theodori prospectantibus; transitionis deliberatis, si magno viro deficiendi animus incessisset. Cum enim pars multò maxima nobilium, quos Theodorus consanguinitate complectebatur, patrati flagitij conscij fautoresq; putarentur, adeo rigide de vniuersis quæstiones exercuit, vt non pietatem sui Domini induisse, sed exuisse naturam videretur. Quippe vir quidam magnis natalibus,& in Mantuanum fide conspicuus,cum seueritatis & asperitatis Theodori lamentaretur, non aliud ab inuicto iudice responsum retulit, quam tuta illi omnia fore, si tanto crimini affinem non fuisse docuisset. Sanguinis enim quàm sacramenti minorem se curam gerere. Id nec referente Theodoro Gulielmus didicit,& cognitâ constantiâ inclamauit, tutam apud se fore prouinciam, quàm diu Theodorus Sangeorgius iuratam fidem tenuisset. Neque in speciem adornata Ducis verba fuêre, sed certissima obnoxij animi argumenta. Nil enim officij in liberalissimam Principem certius conferri potuisse, quæ secuta sunt tempora probauêre. Intuta Mantuanis tum (nisi etiam in posteros opinio perfidiæ abijt) Monferratensium fides habebatur; obstupuereq; alienæ & exteræ probitatis obseruatores, qui apud Mantuanum curabant, repertam in eo populo maiorem opinione virtutem; cui nil detrahi, nil addi posset inuidiâ æmulantium. Gulielmus quidem metu Sabaudiæ potentiæ anxius,subditorum ac detractorum cum eandem conditionem speraret, confusus constantiâ ac pietate viri, fertur à quodam intimi consilij participe quæsiuisse, quid ea sibi fides persuaderet: nec expectato ministri responso, intimo se cubiculo abdidisse. Sed postero vbi se turba nobilium Mantuanorum vallatum, & tempus commendationi vidit, publicè Theodorum probitatis laudasse, monuisseq; Mantuanos prudentiùs de Monferratensibus iudicium ferre; quos nouisset quacunque caritate in officio retineri. Crediderat non sacramenti solum reuerentiâ, sed & vicino æmulatu nobiliores Monferratensium, Mantuanum potius quàm Sabaudium prælaturos, vt ferè, inter accolas finium frequentes controuersiæ amicitias dirimunt. Sed firmitudinis Theodori non ea causa fuit, obsirmatus potius sacramento animus, & credita Mantuani meliora iura, virum illustrem in patrocinium traxêre. Quæcunque causa magnæ in eo procere virtutis fuerit, vocatus statim Mantuam à Gulielmo est; magnaq; pecuniâ subleuatus, ne virtus frigesceret, opulentiora etiam sperare iussus. Pignori fuit quod statim inter arcanorum imperij administros adscitus fuerit. Meruerat certè aliquot ante annos, nisi Hercules Cardinalis Gulielmi Patruus, ne quo alio aduocato potentiâ decideret; suspiciones ac formidines gentis instillasset. Quippe superstite etiam Margaritâ Gulielmi matre (cuius beneficio Gonzaga domus caput inter Principes Italos postliminio extulerat) ferebatur aluisse maternas discordias; vt solus tutorio nomine arbitrio rerum vteretur. Tardè id Gulielmus didicerat; eoq; (vbi apertæ Patrui artes sui speciem præbuêre) vanas suspiciones exclusit, didicitq; fideles etiam perfidos (si qui forent) Monferratensium futuros, si fideles ipse credidisset. Comes Theodorus vbi suum magis quàm Patriæ solicitus, eadem referebat apud Dominum, fidei iam securum: & quia sententius exitus suo tempore respondebat, auctis meritis proficiebat in gratiam; nec anto summæ opinioni apud omnes adrepsit, quàm superata inuidia est, suoq; veneno strangulati qui dissidebant. Tum Gulielmus sibi, Monferrato, Mantuanisq; satis actutus putans, consummatæ iam pietatis nobilem, Mantuanæ Prouinciæ Generalem Gubernatorem (quod aiunt) renunciauit. Eo decursu honorum, quamuis assiduis inuidorum ictibus quateretur; simulq; vulgatum foret abductum seditiosis Ducem, & translatum Mantuam, ne Prouinciam præsens turbaret, (absit vero inuidia) attamen summâ aue-

ietai

laude plures annos, eruditionem, fidem, prudentiam, & æmulis suis, & Principi qui requisiuerat, approbauit; vt plus meruisse, quàm statim exsolui posset videretur. Id creditum cupitumq; Gulielmo: & ne tanta sedulitas malè collocata, eoq; secura ministri fides frustra putaretur, ingentibus beneficiis cumulatum, etiam in ore famæ æternum esse voluit; vt indubitatum esset omnibus apud prudentes Principes integram fidem ante omnia beneficia censeri. Nullius vnquam virtus plures obtrectatores reperit, quàm in hoc vno, cui Mantuanâ inuidiâ gloriæ, æmulatione gentis, commendatione Domini parum æqui erant. Recensq; prouincia simultates suggerebat, & Principem qui rectè æstimaret. Nam Theodorum primùm Comitatu Vesimi ornauit, addiditq; Corsionem. Nec totum Vesimum donum fuit: nam cum Scarampis ac Valpergis acri lite decertare diutius coactus est; & ad extremùm oblatis sexdecim millibus aureorum, sese molestiâ liberare. Sed ne iurisdictio sine quæstu esset, nobilissimos agros, moletrinas, iura aquarum, venationum, quæque tollere supra cæteros fortunam hominis possent Gulielmus apposuit. Et vt numeris omnibus absoluta munificentia, congruentem vtilitati speciem haberet, immunitates, indulta, priuilegia in tantum aggerauit, vt si vniuersa æquâ æstimatione subtrahantur, centum aureorum millium summam æquent. Secretæ pecuniæ quæ conferendo decori oblata est summam haud facile quis inierit: semel enim quatuor aureorum millia, iterum tria, mox duo, denuò septem, & in hanc formam sæpius collatum. Probitate ac integritate vrgere liberalitatem Domini videbatur: quippe qui magno magistratui præpositus, cum proficere solitis dignitati emolumentis posset, abstineret vtilitate; malletque in egestate bonam famam, quàm opulentiâ conuitium referre. Huic cum Mantuæ inter curarum, fauorum, donationumq; sui Ducis aceruos ageret, veterique nobilitati dignam fortunam composuisset, Guido filius natus est, non parri quàm Gulielmo carior: quod stirpem nobilem ac sibi experimento fidam, propagari cuperet. Sacro è fonte à Gulielmo receptus est, & preciosâ gemmâ, in obsequij recordationem, arramq; imminentium præmiorum donatus. Filij quoque loco habiturum se infantem fassus est; si calcatam à Parente viam incessisset. Misisse etiam dona matri Regiâ munificentiâ, vestem & gemmas dicitur; ne quam partem domus sine liberalitate destitueret. Erat haud dubiè Gulielmus aduersus Monferratenses subditos inuictæ munificentiæ; quod non alio certiori medio contineri populos in officio crederet, quàm si nobiliores ac potentiores gratitudine illigasset.

Postquàm Comes Theodorus hominem exuit, in Commendatorem Sangeorgium eius fratrem, eadem Mantuanæ prouinciæ cura (quæ summa iam dignitas in republica erat) à Vincentio Gulielmi filio translata est. Et continuasset in plures annos, nisi apud Vizegradum Pannoniæ, dum præsente suo Duce pro Religione acriter decertat præmaturo, sed nobili exitu defecisset. Neque hac fine stetit Mantuani gratitudo: quandoquidem secutus paterna destinata Vincentius Dux, vtriusque defuncti fratrem Aquensi Episcopatu decorauit: siue vt dignitati generis, nouam è fortunâ adiungeret; siue vt ituro ad maiora iter complanaret. Securo enim Clementis VIII. assensu (cuius fauore Gubernationis vrbis difficillimis temporibus & cæterorum in ea Aulâ munerum exercitio adreperat) Cardinalium albo insertus est: quamquam Principi Mantuano de totâ domo optimè merito, & æternæ gratitudinis creditori, fidem integram legatione Ferrariensi visus non fuerit persuasisse. Causam dedisse ferebantur noui motus accolarum Ferrariensium, excitis ad arma populis dum vtrique alluuione Padi Amnis natam primùm, mox omissam insulam suam putant. Acrius pro Romana sede quàm Mantuano placuerat; nixus dicebatur: & Flaminius Delfinus onerauerat amicum; quasi quæ admoto milite, cui imperitabat damna intulerat,

lerat, iussu legati patrauisset. Neq; Cardinalis aut preces attulerat, aut pueriliter culpâ reiecerat, sed grauitate magno viro congenitâ, honesta procurauerat. Hinc cœpta discordia, & mox odium; fatentibus orto cum Sabaudio bello Mantuanis; auitæ inopisq; nobilitatis, & versâ fortunâ ditissimi Comitatus, tot oppidorum, agrorum, redituum, honorum; etiam ob maternam fortunam gratiæ, quæ Gulielmo auctore amplissimam dotem in familiam intulerat, Comitem Guidonem filium oblitum, splendorem sanguinis, & apud Flandriam militaris virtutis partum decus infami perduellione polluisse; nec iis quidem qui fouebant intus laudato facinore, & captatâ occasione nocendi, cum Mantuanum spe Regiâ lactarum, eoque minus cautum, & Sabaudij armis circumuentum deprehendisset.

Hi Mantuæ de Comite Guidone vulgi sermones erant: neq; nos supprimere probra, aut laudes cuiusq; debuimus, commissâ auctoribus fide, & in prudentiores delegato arbitrio iudicandi. Acceptis quidem à nobili viro Taurino literis didicimus opinione illius Aulæ, veterem auersionem, odiumq; erga res Mantuanas, non vno argumento nobilem virum ostentasse: siue Patrui vtriusque iniurias meminisset; siue vt vindictam in Vincentium, Mantuanum Ducem exerceret; quod eo maximè medio, depulsum Pontificatu Cardinalem Patruum opinaretur (quod quidem ipse vulgato scripto postmodum testatus est, vt suo loco reddemus) quandoquidem plurium annorum parendo aut imperitando expletà militiâ, cum in patriam reuertisset, vt numimine aliquo, non sine specie odij principi suo; cui generoso animi impetu perspectus erat, occurreret; statim se Sabaudio adiunxit; per officia, & commune armorum studium. Sumpto denique equestri ordine, non nisi inter proceres illius aulæ vulgari solito. Sed tamen ille præmiserat facto licentiam, ne transfuga videretur; aut in se concitaret Dominum ergà desciscentes inexoratum. Licet enim Sabaudio ac Mantuano, parum hactenus Monferrati causâ conuenisset, cum tamen nouæ consanguinitatis tractatio audiretur, nec suspicatus Vincentius indignationem Sangeorgij primò esse, nec speciem irati dedit, negandò quòd pro comite petebatur. Multum quoque animorum Vincentio suberat vt (licet non vno nomine inferior) Sabaudium tamen non metuere diceretur; crederetúrq; subditi auersi & irati conatus irrisurus. Sangeorgius inimicitiarum memor donec Vincentius superfuit, & vtcunq; difficili Monferrati inuasione, satis habuit fouêre iras, & paratum vindictæ animum velare; donec occasio & opportunitas sese aperuissent. Vbi cum imparato, artium dominationis & belli ignaro; simulq; offensionum aut nescio aut oblito, Inoyosæq; diffidentiâ parum tuto, Ferdinando Mantuano Duce res fuit, erupêre statim odiâ, & Mantuani desertor ostendit, quos animos, quas vires, quas faces in id bellum foret illaturus. Monferratensibus quidem ac Mantuanis exuisse patriæ pietatem videbatur; in quam ferro, igni, rapinis sæuiri permittebat, tamquam in natiuos hostes, & longioris belli malis induratos inueheretur. Eâ causâ datas ad illum Epistolas inserere animus fuit, eiusq; responsum: vt clarum sit, qui spiritus strenuo viro, quæ Mantuanorum interpretatio fuerit.

Tales itaque à conterraneo literas, ortâ desciscione accepit. Displicere & amicis & consanguineis; sed ante alia Monferratum patriam lamentari, quòd vir nobilitatis summæ, exuto honore desertorem induisset Principis sui iuuenis, nullâ iniuriâ cogniti: quòd in Patriam innocentem, & quæ toto æuo fit iniurias expostulatura, in amicos innoxios immanis iræ exempla, voluentibus sæculis duratura, igni, ferro, excidijs conuerterit: minori aduersus suos pietate, quàm si pro aris ac focis, aut aduersus barbaros veteri origine hostes decertaret. Adeo vt nemini aut suorum aut exterorum dubium possit incessere; si quid atrocius in conciues suos, consanguineos, templa, iuratas Deo Virgines, Sacerdotes, Monachos, Episcopos patratum sit, ipsi auctori esse imputandum. Tantum

Literæ à quodam scriptæ Sangeorgio.

D

porro veneni combibisse, tantum inidriarum præsumpsisse, vt nullis feritatibus expleri posse videatur, imo lætari excidijs, incendijs, vastitatibus eorum quos conatui suo eluctatos deprehendisset. Sabaudium quidem Ducem repetitum res suas armis processisse, sed prætextu iurium quæ sacrosancta credidisset, apud se furorem tantùm & iras causas malorum videri. Et quò societate culpæ obuersatum animo honorem præferret,(quod minimum molliret inuidiam) socios facinorum quæsiuisse.

Sangeorgij responsio.

Ad hæc paucioribus responsum à Sangeorgio fuit, sensu graui & seuero: se pro Sabaudio Duce, cuius obsequio fidem, Mantuani permissu dederit, bellum tractare. Excidia, incendia, cædes, fructus belli esse, apud eos qui vim quàm ius maluerint; & hæc nescios artis immania putare. An obstrepere epistolis, conuiciari, garrire, machinas bellicas putet? Sibi in victorijs honorem: & qui vitæ suæ non ignoscat, vt magnis posterorum recordationibus celebretur, inimici beneficio non esse temperaturum. Principem Mantuanum plus sibi iniuriarum quàm beneficiorum; plus calumniarum quàm laudationum congessisse; neglectui, imò despectui habuisse, etiam vitæ veneficijs ferroq; insidiatum. Tolerâsse conuicium; & spontaneo exilio mitigare efferum Domini animum cogitasse. Densantem iniurias, & veteres nouis incendentem iusto æquoq; retinuisse; simul dedisse documentum, quo loco vir nobilis à suo Principe habendus sit, qui nouerit iniurias, feras licet, in tempore prosequi. Proinde monere ne iuris nescius irritatam aliàs patientiam solicitet, auertatq; publica mala in caput suum. Vtriusque Epistolæ hic sensus fuit, quas nos latinè reddidimus, vt Sangeorgij ac æmulorum animi noscerentur. Neque tamen hactenus solicitudo nostra stetit; sed suppositis qui causas scrutarentur, accepimus, Sangeorgium apud Monferratenses quosdam ferè inuisum æmulatione præposterâ, vt sublimem & elatum fuisse; licet superbia meritis quæsita videretur. Siue iure siue iniuriâ causam fuisse accepimus, quòd per Monferratum ingens nobilium numerus censeretur, quorum illustres natales Sangeorgij conditionem æquare putabantur. Hos inter Incisos, Carrettos, Montilios, Valpergas, Picos, Solaros, Scarampos, & id genus magni nominis familias, latis iurisdictionibus: quas Comitem Guidonem non sanguinis comparatione, sed quod virtute inferiores crederet neglexisse: imo vt competitores odisse, iisq; in tempore debitam gratiam reddidisse, aut læsis aut noxijs, eoq; acrius quasi exprobraret. Hæc de nobilissimo viro præmittenda duximus: quando humanæ vitæ admissa, nisi morum, & præteriti æstimatione rectè iudicentur. Nam præsumptas vulgatasq; defectionis causas, suo loco referemus: nexis eodem contextu argumentis, quibus opportunè vindictâ vsus à nonnullis, ab aliis turpi flagitio maculasse ingenitam magnitudinem existimabatur. Talem virum contumeliæ & iniuriarum insolentem, irasq; ac vindictam agitantem; diutiusq; suppressâ indignatione tumentem Sabaudius Dux dum Princeps Pedemontanus filius Mantuæ coram; Inoyosa internuncio Asculano Principe absens incumbunt, fidei erga se securum Mediolanum legauit, exiguo tamen comitatu; ne famulatu moram tractaret, aut turbâ seruientium proderetur. Iussus quippe fuerat negotium arcano circumdare; ne qua suspicio futuri (ob nimiam sui solicitudinem suspenso Mantuano) meditationes aperiret; aut cautius illum agere admoneret. Id quidem ex prudentia: licet quoties tectos agere expediret patefacere, & apertos abdere se quosdam solitos exitu didicerimus: nec ab eo quidem quem hostem existimaret, documentum agendorum accepisse. Tempus, amicitiæ, collatæ conjecturæ retexere visa sunt Sabaudij consilia, & quem in finem flecterentur ostendere. Quamquam enim iactantiâ abstineret, iura tamen sua non dissimulabat, & iniuriam parum humaniter habitæ filiæ.

Sangeorgius ad Inoyosam mittitur à Sabaudio.

Diuersa à suo Duce Sangeorgius in mandatis habuerat; primùm vt omni conatu In-

tu Inoyosam vrgeret, quò Mantuanus in pacta concordiæ descéderet. Honestam quamcunq; satisfactionem acciperet; nec vlla odij signa efferret. Vbi hæc cessissent, etiam Mantuam proficisceretur: & cum eo duce noua coniugij pacta firmaret; quæ iactam concordiam solidiori vinculo illigarent. Quòd si irritè honesta consilia accipi vidisset, id vnum arctissimè imperauerat; vt aurum, opes, fidem in eorum commoda oppignoraret, qui causam pro virili iuuissent: Senatores, rei bellicæ curatores, administros, consultores muneribus ornaret; causam suam non speciosè magis, quàm acriter proponeret; iustissimas Hispanorum in Mantuanum iras ostenderet, vt Gallici sanguinis & caritatis plus honesto retinentem. Simul iuris scientiâ celeberrimos consuleret, qui non dubiam in Monferratum neptis possessionem voce ac scripto testarentur. Id postremum frigidius; sed ne aliorum vulgatam opinionem reiiceret, & quod certior veritatis esse cuperet; vt in vniuersum honesto niti cognosceretur. Sciebat quippe nil aliud adeo apud Iurisperitos decretum & receptum esse, cui contra a nonnullis non diceretur. Postremò Inoyosam beneficij accepti magni reum, & honestam vtilitatem non aspernantem solicitaret ad nauandam operam; spe haud dubiâ, si effectus respondisset, non exiguam reciperatæ prouinciæ portionem Regi suo accessurum. Locum quoque Inoyosæ futurum, & magnitudini eius, & merito congruentem.

Mediolanensis Senator scriptis Mantuam literis docuerat sectum tum à Sabaudio Monferratum fuisse, tamquam possideretur. Vt Casale, quæq; ad Ligusticum pelagus vergunt oppida Hispanis adiutoribus accederent, Inoyosæ iustitiæ administro Incisæ Marchionatus, additis quæ veteris descriptionis titulo conferebantur, obueniret: quod reliquum fertilissimi agri, & nobilia oppida plus centum viginti ditioni Pedemontanæ necterentur. Eodem auctore monitus dicebatur, non oblatas solùm; sed & receptas conditiones fuisse. Sed Mantuani parum auctore æstimato (qui corruptus adulatione erat) & an delecta pro veris acciperetur, statim misêre per Europam scripturas dictante vno, sed pluribus excribentibus, quarum forma fuit: Satis commodè Sabaudum alienas res diuisisse; nôn tamén eundem Hispano Regi animum, qui venali ministro fuerit. Proinde iniquam nundinationem, prædam indebitam, & à vero Principe auulsam, calcato iure gentium, inuisoq; apud Christianos more distraxisse. Ipsam negotiationis formam modumq; indecora; latentisq; doli indicia mali legi. Nec enim Comitem Guidum aperto committere sese, aut ante ora procerum res æstimantium sistere ausum: siue verecundiâ, siue quòd perfidiam suam bonis approbare non posset: sed osorem lucis, & malas curas versantem, nocte intempestâ, vno alterove comite, sellaq; opertâ delatum, ad Inoyosam nuncium properasse: simul hospitio Comitis Theodori Triultij (cuius sororem matrimonio haberet) sine communicatæ rei suspicione non vsum. Nec enim probabile esse eâdem mensâ ac tecto receptum, cogente necessitudine siluisse. Hæc aliaq; cum nullo personarum delectu publicè voce ac scripto otiosi lamentarentur, non alio magis propriam infirmitatem detexisse, quam quòd cum maximè silere & obseruare debuissent, misero ac importuno quæstu seq; ac reliquos fatigarent. De Comite non dixerim, sed traduci per aulam maiores Principes, & Inoyosam (sine cuius subsidio perituri erant) graui calumniâ incessere, nouo Domino veteri caritate obstricti mærebant, præuisi certi exitij, nullâ spe veniæ. Postmodum vbi vulgata obloquendi lues eualuit, ne ij quidem qui reprobauerunt, abstinebant, iis quæ perniciem acceleratura erant: vt nullo amplius adminiculo salus patriæ speraretur.

Sabaudium dicebatur diuisisse Monferratum.

Id Mantuani vulgant.

Maior moles incubuit, vbi Sangeorgius Senatores Mediolanenses iura sui Ducis docere aggressus est; & singulorum vota requirere. Habuerat à Sabaudio in mandatis, ne cautilis, præuaricationibus, inanibusve insisteretur: sed iusto æquo q; niterentur: & in veritatem latis sententijs. Neque enim ita armis res suas repe-

tere cogitasse, vt causâ quoque non præualeret. Hos inter nonnulli Mantuano fauorabiles Sangeorgium opinione depulêre; ausiq; sunt siue candore animi, siue sic prorsus opinarentur iuta Mantuani tollere; sed pauciores & minori apud Mediolanenses nomine (quo ordine senator ille fuit qui pro Mantuano plures post annos titulo Senatus Mantuani scriptum Mantuæ impressum in Fabri summi viri vulgauit) plures & potiores (quod didicimus) sapientissimi Memelrij sententiam amplexati, non Sangeorgio solùm, sed & Inoyosæ Sabaudij causam commendauête. Addidere solummodo non id tempus ac locum esse, quibus lis examinaretur: appellatum Cæsarem ius dicturum. Satis id tamen Sabaudio fuit, vt non vno iudice cognosceretur, quàm honesto titulo vteretur. Cur enim de Cæsaribus Austrijs quereretur causas occasionesq; non deesse, & in tempore producturum: Nec minus iuuari prætextus suos nouerat, si Senatorum Mediolanensium insigniores, Regio ministro testati forent, iustitiam penes ipsum esse. Itaque cito cursore Sangeorgium admonuit, disputationibus & altercationibus, cum pauculis & ignarioribus abstineret. Multum superq; sibi iurium, quæ tot magni viri, tot annorum iniuria commendent. Quinimò Mediolanensium Senatorum placita, & ad fastidium auditas decertantium legum disputationes non statim controuersam Prouinciam vero Domino adiudicaturas: Pridem sibi ac conscientiæ optimè conuenisse: neque enim præsumere flagitium, si ius certissimum; tot sapientissimis facti ac legum consultoribus, quacunq; ratione licuisset prosequeretur. Marchioni Inoyosæ tantùm insisteret, cui Senatus prudentiores suam causam probauerint. Nec Asculanum vbi Mantuâ reuertisset, omitteret: inconcussam fore Gubernatoris auctoritatem, si diuersis extrinsecus adminiculis fulciretur. Misit quoque ad Asculanum amicas literas; quibus suas quoque Sangeorgius iunxerat; tantâ rerum fiduciâ, vt nullum alienæ corruptelæ locum crederet. Itaque vbi minora compendio expediuit certum iam voluntatis Inoyosam arctius, tentatione Sabaudiæ iniuriæ, & futuræ apud Ducem suum certæ gratitudinis admonuit. Ostentatum quoque Incisæ Marchionatum, qui amœno cœlo, fœcundo circum agro, vicinio adiacentium vrbium, multa aureorum millia quotannis importaret, quidam suspicaces ferebant: vt habendi sitim immensùm accenderet; vtq; auido & complectenti spes suas, festinata transactio ex vsu videretur. Speciem ipsam facilitatis oblatam referebant, quasi in hostem manifestum, quamquàm iniqua & iuri gentium aduersa, foret Rex decreturus. Ante alia recentis protectionis, & Gallici fauoris memoriam refricatam; paternasq; Mantuani Ducis artes reductas; vtq; cum fortissimo Rege hoste fœdus icisset. Sed addebant ignoratum illis obsequium, quo ab vrbe digrediens Mantuanus Hispanum Regem occupasset; vtq; apud iustissimum Monarcham noxæ non foret Italum Principem, Germanico ac Gallico affectu sanguinis vinculo duci; quoties caritas suorum externis iniurijs abstineret.

Ad hanc formam res suas Mantuanus in speciem composuerat. Iteratis quippe cursoribus (quoties noua negotia obuenissent) apud Regem testabatur oppignoratam in vrbe fidem, sibi cum vitâ perennem fore; eamq; omni officij ac pietatis ostentatione probaturum. Contra rem aliter habere, multi Mantuanorum secretò monebant; non enim aliud abominabilius nomen Mantuano quàm Hispanum esse; sacramentoq; asseuerabant, omnem illi securitatem in Gallo Rege consistere. Imo conuicijs Hispanum fastum insectatum; & vlcerati animi signum ostendisse, repetendæ (si quando se occasio obtulisset) vindictæ. Ferre non posse dicebant, pari se titulo cum oratoribus & ministris Regijs per Italiam notari: & solitâ facilitate, vel inter conuiuia questum; vt non vno teste falsus animus pateret. Vtque sibi constaret sæpius die eodem diuersos affectus in Gallos aut Hispanos induisse; quibus infensos hos, illos parum fidentes redderet.

Tolerari ista vtcunque poterant, nisi Mediolani & Venetiis missis libellis, etiam peiora à Mantuani ministris disseminata forent. Quandoquidem detectas à se Sabaudij literas fingebant, quas Inoyosæ misisset, in hunc sensum: Certissima sibi super Monferrato iura, quibus si Iudex æquus obtigisset, non diffideret; licet tamdiu agitatæ litis finem, non semel per procuratores ac legatos exorati Cæsares distulerint, inani semper conatu suo, apud Aulam cunctantem, & causæ suæ parùm æquam. Nec enim credere aut Cæsarem iustitiæ defuturum, aut detrudi in inopiam, exuiq; auitis bonis nepotes Hispanum Regem toleraturum. Recipi à se Monferratum, diu per iniuriam à Mantuano possessum, specie magnificum, causæ congruere, vtile vtrique: nec factu difficile. Quæ enim maior potentissimorum Regum gloria sit, quàm erigere depressos, sustentare æquitatem; & quos dominari cupiant, debitis sanguini prouincijs augere? Sic olim erga deiectos, aut iniquis possessionibus insolescentes, Suevos olim Cæsares, Saxonesque, & (quorum gloriam aut æquauerint, aut supergressi sint) Austriacos Imperatores; ingenti Christiani orbis applausu vsurpauisse. Id intus decorum, potentiores etiam Europæ Principes æmulatione virtutis imitaturos. Restitutos à Carolo V. Sforrias, à Gallis Estenses sustentatos, a Pontificibus Romanis vicinos. A Venetis exactos aut restitutos Malatestas; prout seditione aut amicitiâ meruerant. Et si altiora magnæ gloriæ exempla reperantur, per fœdera, per arma, Romanæ sedis honorem ac maiestatem receptæ nomine Germanos, Gallos, Hispanos, Venetos, præstiti obsequij titulo Pontificibus imputare. Porrò certiorem esse vtilitatem, quàm vt scripto complecti possit; sed auctius indies beneficium temporum accessione futurum. Id quod bono iure ab amico repetatur, vnicum aduersus Gallos terrâ marive iunctos præsidium esse. Eo consilio Casalensem Arcem vanâ specie ac mole, procurrentibus temeritate, & per Alpes inundantibus legionibus hostilibus obiici. Mari aduectis Genuensem tractum, longumq; oppidorum ordinem toto Monferrato occurrere. Vim illam effrænem, sed ad breuem impetum durantem situ & spatio frangi; vt cætera per Italiam securâ possessione firmentur. Nec certè alios ex Gallis metus. Quin imo Alpibus, Pyrenæo, ac Belgio clausis nouarum rerum cogitationes detrahi; eoque munimine securam Hispanam potentiam diuturnitate pacis futuram. Iam Mediolanum vrbem incolarum numero validam, caput rerum Italiæ, meliori parte sui quâ meridiem prospectat, latissimo Monferrati vicinio ambiri: eo tamen Gallum haud dubiè Mantuani amicum pro arbitrio vsurum; inferendo statim, aut trahendo bello, si quando generoso Principe & Italiam cogitante regeretur. Sic Genuam inexhaustam diuitiarum fodinam, detractâ prouinciâ quæ promptam annonam sumministret, velut in compedibus fore; ne vllo tempore mutatis animis in Gallum vicinitate cognitum abeat; quem nouis iterum versuris imminuat, hauriatque. Emaciatos quippe Hispanos Genuensibus vsuris, parum in posterum genti auidæ lucri ostendere. Sic apertum maris Imperium, Arcibus ac classibus vallatâ Italiâ, ab Oriente in Occidentem frustra minitantibus æmulis mansurum. Nec minus suspectas aut parum Hispanis fidas ciuitates Italas, & ambiguos obsequij Principes ineuitabilis necessitatis admoneri: simulq; in Regem, nummos, præsidia, opes, vires omnium abituras. Cogitasse id olim Philippum II. aureisq; prudentibus dominationis administris accommodasse; sed fato præuentum, monita solummodò, & consilia reliquisse, quæ hæredes æstimarent, exequerenturque. Ideo negatam Mantuanis Ducibus, post tot vota precesque commutationis nomine Cremonam; quod hac retentâ, Monferratum quoque diuerso titulo & occasione aliqua vsurpari posse videretur; vt iussimè à suspectis aut hostibus, ad consanguineos postliminio rediret. De causâ olim fusius acturum, offensurumq; quâ imminutione gloriæ suæ Carolus Imperator Regis Auus, magnâ iuris, maiori existimationis, & rer-

Literæ quas nonnulli asserebant à Sabaudio ad Inoyosam datas.

alienæ iniuriâ, semet dictatâ Genuæ sententiâ peruertisset: cum dotalitijs maritus ac querula fæmina eam prouinciam flagitarent, quam Cæsarea magnitudo sanguini Orientalium Imperatorum congruentem iudicauerit; & de quâ longâ annorum serie Palæologi, Sabaudij, ac Vicecomites ferro decertauerint. Opportunè tum iudicium experiri, cum transacta res auctoritate tantùm egeat. Sed nunc idem non sine sugillatione, apud Regem reponi, quod octoginta amplius annos, lamentatione ac querelis Cæsarum, post Carolum V. neminem mouerit. Nempe speciosissimam ferè credi causam possessoris; negligi exclusum; licet sanctissimo iure veniat restituendus. Interim Astensem ciuitatem documento iurium sufficere, quæ placandæ molliendæq; vtcunque iniuriæ concessa à Cæsare fuerit; ne in vniuersum decretâ Mantuano prouinciâ, depulsus ac neglectus ipse videretur. Iam verò non pecuniam, non militem (si a longè suam victoriam æstimare libeat) requirere. Propriam virtutem & honesti conscientiam sufficere; satisq; præsidij putare conniuentiam, separationem causæ; & vbi victoriæ vberrimam partem concessisset, communionem fortunæ. Vmbraculis interim hortorum, & amænitatibus abditum Regem accessionem illam, firmamentumque possessionis Italiæ accepturum; simulq; æstimaturum quàm diuerso officij genere Sabaudia Domus Austriacis, & Austriaci Sabaudiæ deseruiuerint. Sibi enim (cui certo ac veteri iure vniuersa debeantur) eam partem destinare, quàm Inoyosa Gubernator docuerit, & opulentiorem esse, & procul à finibus & nexu Mediolani iacere. Quidquid amico ac consanguineo Duci permissum fuerit, id concessione nobilissimæ Ciuitatis, & Arcis, adiacentiumq; oppidorum compensari. Si quid verò Inoyosa honestissimos conatus suos tumultuariâ militia, aut ostentatione tutelæ, aut continentiâ iuuisset, id velle irremuneratum non esse: vel de suo quamcunque amici operam soluturum. Demùm non à Cæsare, non à Gallo, non Venetis, non Pontifice metum armorum imminere; quod Imperator tædio dissitarum à suo orbe curarum elanguerit; Gallus domi vexatus, viros omnes oppignorauerit; nec per ætatem externa tractare posse. Imo si quid impetu aut dictatu audeat, non deesse sibi lacerandi regni artes; quibus non semel vsus ingruentem potentiam eluserit. Pontificem pacis leges vberius, quàm belli consilia admittere. Auersos à rumoribus qui sedi Apostolicæ, aut priuatis rebus suis dispendium reformidant. Venetos Barbarorum metu suspicionibus Austriacorum, latronum maritimorum incursione distractione virium non egêre, daturos monita potius quam auxilium; nec vbi temnantur, aliena discrimina sibi adscituros. Audiri totâ Europâ præcepta ac consilia viuendi, nesciri ac reprobari arma: licet interim describant legiones, classes adornent; & tamquàm bellaturi magnis apparatibus terrâ mariq; perstrepant. Cæterùm quod præpostero iuris ordine, executionem suâ manu, non apud Imperatorem Iudicem meditetur, sibi dedecori esse non debêre. Quid enim absurdius quàm beneficio abstinere, quod tempus & occasio obtulerint? aut illatam iniuriam (serò licet) non vindicare? Imo propè ad stultitiam accedere, negotia per quietas & doctoreas artes toties irrisus retractare; aut causâ apud Iudicem niti, quam tot annos neglectam sit expertus; vt iam dubium non sit ambitione ac dominationis arcanis consilijs ea Mantuano adiudicata; quæ si sibi iure promissa forent, nimia iam & suspecta aliquibus viderentur. Hæc literarum summa erat.

Neque tamen nullas ad Inoyosam à Sabaudio missas crediderim; sed prurigine scribendi ac mentiendi, commentandiq; libidine, multa illis addita, multa detracta, pleraque mutata cognouimus; quibusdam iactandi ingenij studio nonnulla vulgantibus. Ita nouis iniurijs veteres onerabantur; vt ferocius Sabaudius animaduerteret. Iis porrò sine periculo non fuit, qui apertè scripturam illam Sabaudij esse negabant, audebantq; auctoris temeritatem, & procacitatis licentiam

accusare. Sabaudius ipse misit ad Inoyosam exemplar, & serio questus est impunitatem temeritatem eam esse, quæ honori suo, & magnitudini Regiæ notam inureret; siue auctorem nouitatis ignoraret, siue didicisset.

Sabaudius & Inoyosa ad agri ferunt.

Nec minus aucta Inoyosæ in Mantuanos alienatio, vt in conscios; quod non absurda de ingenio gentis, ex literis Asculani percepisset. Nos certissimis auctoribus accepimus, Sangeorgium commisso sibi a Sabaudia muneri strenue respondisse; & quæ honesta requirenti facere par sit, fuisse executum; minus tamen tractationi fidisse, & certiorem in armis quàm fœderibus spem habuisse. Fortè rectius id veræ gloriæ iter putauerat; aut longiori præiudiçio suspectam semper habuerat Hispani Regis pietatem, cui iustitia quàm vis placeret. Sabaudius eò quoque flexerat; quamquàm tentare pacis vias omnes, & approbare humano generi causam suam maluerit; ne ad arma versus iniquitatis & sæuitiæ accusaretur. Purgatissimum Principi illi iudicium fuisse semper, hostes etiam ipsi fassi sunt; nouitque Europa omnis, dedisse illum ingentia documenta virtutum; nisi magnis conatibus illius, aduersa nonnunquam fortuna obstitisset. Equidem non Geneua, non Mediolanum, non Galliæ pars vicinior vllius vnquam Principis vires magis formidauit. Sed habet sors euentus virtuti aduersos, vt sola in hoc orbis theatro exerceat rerum arbitrium. Negotiationis quoque cœptæ parem exitum opperiebatur; siue modicâ spe suâ complexus foret, siue celeriorem exitum belli crederet. Insistere nihilominus vniuersis noluerat; quò magis ratio flexisset inclinaturus; ne quando euentuum prauitas alterius quàm fortunæ peccatum esset. Sed quia non vnâ causa excitatum se videbat, coactus est quæ parauerat statim exequi, vt famam retineret: vtq; laudaturo Regi cogitationes eius, statim docendæ facilitati parata objicerentur; si reprobasset, parta nisi cum difficultate eriperentur. Vtrinque præuiderat quæstum, siue possedisset quæ cepisset, siue inania & expilata paucos post dies deseruisset. Inoyosam non eodem animo Sabaudij consilio accessisse dicebant: quod enim hic suum iustitiâ & veteri prætextu credebat, recuperatum ibat; ille amici commoda metitus, suam vtilitatem præferebat; quàm putabat non opibus apud Italiam constare; sed dum administratione Mediolanensi vteretur, pro Rege suo proficere; vt abscedens latiores terminos reliquisse imputaret.

Apud quemcunque Regem suffecturæ rationes, diuidendæ prouinciæ credebantur; nisi Hispanus magnis Principibus insolito more, quæ proponebantur secus interpretatus foret; dedissetq; specimen integritatis, cuius memoriam tota posteritas foret retentura. Compellatus enim, alienam liberalitatem, paratamq; vtilitatem imperruptus transmisit: Amorem incertum, odium ambiguum, suspiciones fœderum, & innocentiam Mantuani iuxta æstimans, quoties in hostiles effectus non prorupissent. Peruicere illius frequentes literæ, non quidem vt prudentissimum Regem alligarent; sed ne detrahentibus statim crederet: tamquàm apud securum maiestate suâ; nec promptum in suspiciones minorum. Inhumanum quoque videbatur, vicinum nec odij professum Principem suo exuere; qui non auditus, non defensus, totq; annos conclamatam à maioribus suis iustitiam, aduersus prepotentem Sabaudium inuocaret. Addebant Mantuani, generosos procerum Hispaniæ animos non alio magis incanduisse; nihilq; potentius Sabaudias cogitationes obturbauisse, quam vmbracula & otium, quæ libellus Inoyosæ missus continebat; vt occupandi Monferrati facilitas ostenderetur. Minui enim per hæc fortitudinem, ac prudentiam credidisse; quasi sedentarium otium Rex lacesseret, & alieno increscereet labore. Et hoc maximè condemnatam prouinciæ diuisionem, resq; Mantuanas in posterum æquiori oculo notatas. Sic primam salutem ex hoste fuisse dum Regem laceraret; alteram ab Rege ipso pietatis ac fidei inconcussæ.

Rex vulgata Monferrati diuisioni non assentitur.

Comes Aleramus Sangeorgius. Comes Aleramus Sangeorgius (de cuius in Mantuanum Ducem vt Dominum studio, suo tempore trademus) eâ tempestate Mediolani familiaribus curis attinebatur. Hic viso consanguinei secreto, & obseruato insolito more (nam auitis opibus cum magnificentiâ vti solitus, secretus & incomitatus noctem exercebat) statim suspicatus insidias est: siue subolfecerat; siue perspecta Sangeorgij studia sollicitudinem addiderant. Igitur rarâ in Ducem suum fide facti seriem perscripsit, in hanc formam, quam nos Latinè reddidimus. Sibi Mediolani negoria suorum tractanti Comitis Guidonis Sangeorgij fallentis & secreti speciem obiectam. Et magnitudini priuatum modum non conuenire. Et quando longo vsu ferocem animum (qui se contumeliam accepisse crederet) nouisset, & erga suos quoque hoc nomine auersionem, ex officio putasse, si festinatâ admonitione suspiciones suas aperuisset, domumque suam contumeliæ subtraxisset. Audiuisse quidem à Taurinensibus parum grata; non tamen nisi deprehenso Comite Guidone Mediolani, eâ formâ credidisse. Malle inania esse ac falsa: sed vtcunque res cadat suspicari quàm decipi maluisse. Raros metum negligentes facere, plures cautiores reddere. Delatæ Mantuam literæ, vt Comitis Alerami fidem probauere, sic potissimos Aulicorum aduertêre, quibus lubrica Inoyosæ fides, sententiâ sui Domini putabatur. Nam & alij priores Taurino perscripserant, iussu Sabaudij Mediolanensi itineri Comitem Guidonem accingi: frequentes ac prolixos cum Duce sermones, pluresq; in consilium vocatos. Proinde tot indicibus à sapientioribus, vel vmbris fides habita; quam solus Comes Aleramus torpentem negligentemq; excitauit. Visumq; cautius ac secretius vniuersa tractari; tamquam in vicino hostis esset, occasiones opportunitatesq; capturus. Neque tamen præter artes & comminationes toties irritas persuaderi Mantuano à suis potuit, vt peiora metueret; non credente illo eos spiritus Sabaudio futuros, eam Inoyosæ dissimulationem; vt ausurus Sabaudius foret, arma per Italiam inuito Hispano mouere; à quo tot beneficijs auctus, tot honoribus cumulatus (vt dicebat) fuerat. Et iam multos Mantuani securitas traxerat vt contemnerent, quæ meliores secretò formidabant. Sed auerso Duce periculosum eloqui erat, donec micante Mantuanis rebus lucis scintillâ aliquâ, ex consiliarijs rem eandem toties examinantibus sciscitatus est, quid metus, quid spei crederent; vtq; singuli sensa sua scripto complecterentur. Ea nobis videre contigit, vt certior fides iis quæ tradimus esset, cresceretq; admiratio lectorum, vbi tantum cæcitatis apud quosdam inspexissent. *Ministri Mantuani scripto alij timeri, alij negligi minas Sabaudij consulüt.* Annibal quidem Chieppius, opinione prudentiæ, & confirmata auctoritate potior, fauore insuper Ferrariensis, & magno apud Vincentium Ducem fauore prælatus, temnendas minas apertè consulebat, nec ausurum publica arma Sabaudium differebat. Quam enim eam temeritatem futuram in Principe prudentiæ nomine laudato, vt protectore Hispano Rege, comminante Cæsare, aduersante Reginâ Galliæ, Veneris erga Mantuanum vt filium pronis, Pontifice vt pacem Christiani orbis præferente, sic vim renuente, & præsente Gubernatore Mediolani bellum audeat; quo tot annos maiori potentiâ instructus, & debiliori Mantuano abstinuerit? Magnum difficultatum cumulum prospecturum, & ante alia haudquaquàm tractaturum quod sine exitu futurum cognouisset. Quòd si vetus prudentiæ Regum reuerentiam, ius fasq; spreuisset, suffecturum Monferratensem militem, cuicunque subitæ eruptioni. Reginam quoque Galliæ statim arma in tumultuantem promoturam; Venetos pecunia dites, & certâ in Mantuanos pietate partem belli capessituros. Inoyosam Hispanam maiestatem armáque statim interpositurum. Neque temnendum à Sabaudio periculum Cæsarei iudicij. Causæ enim tot annos agitatæ, si vim tentauisset, iacturam facturum. Stabilire possessionem eorum quæ occupasset, suffecturo conatu non posse; nixus verò exiguos, & despici omninò posse, & corrupturos

spes

spes suas. Accedere futuri metum; satis gnaro si quid per turbas erepsisset, aut Monferrato abstraxisset, ea statim reddere debere. Proinde vanam operam irrisui ac convicio non expositurum. Quin potius negotiationibus eò tracturum incepta, quò viderit honorem & vtilitatem flectere; occurrere quoque domesticam necessitatem: neque enim bello validum esse, non suppetere pecuniam, non militem, non arma in promptu habere; sed ereptâ ingenti prouinciâ continuâ irritatione belli, tot irritis expeditionibus eneruaturum, eaque plus minarum quam virium habere. Non timuisse inanes vmbras Vincentium Ducem, bello strenuum, non Gulielmum paci compositum; vtrique tamen tantam in Gallis securitatem, quantum præsentia promittant, non fuisse. Laudare quidem sollicitudinem; sed monere Dominum ne cōstantię obliuisceretur. Id pręcipuè Sabaudium à Mantuano desiderare; vt pauidus nouarum rerum metu frangatur, cogátque faciliorem in emptæ pacis conditiones accedere. Cæterùm non à Sabaudio petendam securitatem (cuius arbitrium penes Reges esset) nec formidinem præferendam, cuius æstimatio turbatori sit animos additura. Didicisse quin etiam non subditis solùm, sed & liberis suis inquietudine inuisum esse; secuturam aut Principum filiorum, aut populorum defectionem, aut vtrorumque tolerari belli onera, delectus, iacturam temporis non posse; cum interim iniuria agrorum, & quiescente mercaturâ domi inopia confligentur, foris periculis. Hæc aliáque iterato Chieppius iactauit, tantâ oris ac vocis constantiâ, vt iam victus Sabaudius videretur. Composuerat ea apud Ferrariensem, & fęminili consessu recepta fuerant, licet quòd sibi non placuisset consilium Dominæ accommodasse à quibusdam diceretur, apud quos fama prudentiæ re maior erat. Peritus quidem Mantuanæ administrationis ferebatur, sed præcepta dominationis, & quibus artibus Mantuanus solido insisteret (nullo similium experimento) ignorabat. Contra Annibal Ibertus Hispanæ, Gallæ, Germanæ Aulæ peritus; siue apud animum suum sic prorsus sentiret; siue illum consilij ambiguum magnorum virorum literæ futuri admonuerát, consulebat. Nam conditiones honestas, & quę leuem prorsus iacturam inferrent, recipiendas docebat. Eò processisse Mantuanas res, vt pace quàm bello opus habeant. Et quidem Hispani Regis animum honesto compositum, procul tamen à præsenti necessitate agere. Pleraque turbarum statim emergere, quæ Rex motuum nescius componere auctoritate non possit. Apud ministros negotia, & ferè arbitrio tractari. Has esse nundinas forenses, & vberes prouentus, quibus singulorum affecta res domestica subleuetur. Invoyosam beneficio Sabaudij deuinctum, metu amicorum eius, quos plurimos in aulà numeret: nec minus Isabellæ Belgarum Dominæ reuerentiâ (proniorem in nepotes quàm externos) aut pro Sabaudio fore, aut indemnitatem Mantuani neglecturum: non omnia ab omnibus quorum interfit in digitos mitti: Audire querelas & exequi, ius & fauorem, posse ac velle iuuare, toto (quod aiunt) cœlo dissidere. Receptum iam ab administratoribus regnorum Hispanorum esse, vt vniuersa sponte conficiant Regis placita, nisi iteratis præceptis & importunitate victi recipiant. Statim quippe excusationes occurrere; & (quod olim Comiti Foentes in quotidiano sermone erat) non posse absentes pręsentia æstimare; consilia post res afferri: eoq; permittendum Gubernatoribus, quorum sub oculis res sint, & perspectæ causæ opportunitatésque agédorum. Quòd si quis oppressorum eos animos sumat, vt lamentationes componere ad Regem audeat, obsistere consiliarios amicos, & accusati ambiguam aduersus accusatum voluntatem in hostilem facessere. Apud has modestiam & rectitudinem orandam. Recepta enim à ministro consilia approbari; reiecta, vel illius existimatione contemni. Nec peccari in ius dominationis, si quod magno ministro placuerit commendetur. Quid sibi Mantuanus spondere possit, nec scire, nec quærere: interim id pre-

certo habere;non alio stabilimento inniti Monferratensem quietem ac securitatem, quàm Inoyosæ placito Mediolani, in Hispania literis illius & dictato. In Cæsare spem nullam supeteße affectatæ quietis studio, egestate pecuniæ, senescente existimatione. Comminationes sine viribus,& despectas& inutiles credere:neque Imperatricem Mantuani sobrinam intra septa fæminarum,strepitus armorum excepturam:satisque sexui consanguinitatique facere se existimaturam, si literas & preces(quarum nullus in bello vsus sit)interiecisset. Nec si in fœmina quidquam vsquàm seueritatis sit apud Germanos valere;penes quos secreto & arcto coërcetur sexus ille;nec auctoritate,aut officio proficiat. Bellum pacémque (vt cætera)arbitrio Cardinalis Gleselij contineri:Procerem multo ante Aulâ potitum;&(veniam dicto cupere)Domino validiorem.Sed esse quæ fiduciam Mantuani in hoc quoque minuant,vilissimos natales, auri cupidinem, ambitionem, æmulatum Imperatricis coniugis,& eorum quibus apud Cæsarem parata admissio sit; vniuersa in minoribus vitia fortiora. Ea verò apud callidum & solicitum Principem muneribus occupata, ac spe maiorum; ne cui pronæ offerentibus aures patescerent. Non nunc didicisse Sabaudium, quos in vsus optimè pecuniâ erogetur;doctum artium regnâdi,hac primùm regulâ profecisse.Nec vlli Principum plus numorum,maiori quæstu suo in alios effusum.Quòd si Gleselius,& qui consilio Aulico intersunt, Mantuani causam vt iustam præferant, haud tamen aspernari munera,quamuis integrâ iustitiâ recipi dicantur. Parum hanc regulam obesse Sabaudio;cui satis sit, flectere non frangere primo accessu animos,& cætera asperiores mollire. Reginam Galliæ domesticis seditionibus,aduersus proceres Regni dissensionibus, frequentibus in perduelles expeditionibus, quidquid auri Rex coniunx reliquisset,profusis largitionibus absumpsisse. Neque aliâ causâ libentius desciscere potentiores; quàm vt vidua imbellis Prouincialium tumultus largitionibus redimat. Si parata seditiosis præmia sint, non defuturos turbatores:si vacuum ærarium deprehenderint, ituros in rapinas: sic occupatam internis malis Reginam parùm externis consulturam. Id notum non inquietis solùm,sed & viduæ;eóque horrere motus omnes, fæminili formidine solicitudinem addente. Imo fixum animo hæsisse in pace regnare: donec filius lubricum pueritiæ excessisset.Ostentata semel apud preferoces Gallos arma ægrè deponi; sed potius abdita requiri,visa sectari.In ductores verò exercituum illam absolutâ potestate non esse:quos certum sit cæteris Regni proceribus conuenire ; ne permissum arbitrium, illos vsurpatâ potestate detrudat. Venetos quidem in suo fortes;sed procul à domo in contemptum abiuisse;postquàm pauculi maritimi prædones, iiq; vilissimi, toto Adriatico impunè insultant, prædas agunt; etiam acie cum Triremibus,quas sors offerat,congrediuntur: captósque Venetos sæuum in modũ nullo vindictæ metu dilaniant. Cumq; Austriaci Principes tamquam erga subditos protectionem impunitatémque facinorum præferunt. Immodicis expensis pecuniâ imminutos; nec egentibus poscentibúsque vniuersis sufficere: Multam offerre nec promptum ipsis;nec modicam Mantuano suffecturam. Commodantes quoque rei domesticæ solicitos esse oportere ; ne cum alij largiantur, ipsi in tempore egeant. Æstimandum pariter Mantuano esse quod æs alienum contrahat;quomodo vniuersum, aut certis portionibus dissoluat: an nobili aliquo pignore indemnitati Venetorum cauere cogatur ; quòd tardè datam fidem redimat. Mouere insuper, ne qualecumque à Venetis missum auxilium conatus Sabaudios accendat; quæque cum verecundiâ arma meditatur, apertè tamquàm prouocatus inferat.De exitu enim (siue apud nouatorem Prouincia relinquenda;siue veteri Domino restituenda sit) quominus Monferrati exitio terminetur,non dubitare.Pontificem cum Sabaudio mitissimè acturum ; siue cum absente & longius sito;siue audaciâ Venetorum monitum cautius generosis & prę-

ualidis

ualidis principibus minitari: ne si quando peruicaciâ obdurnerint; & illi frustra auctoritas existimetur; & alij exemplo discant inanes minas despicere. Non nunc primùm Romanæ sedi aduersum Sabaudium: traditum iam famæ esse occupato Astensi Comitatu, ac retento, quantum Duci illi neglectus accesserit, quãtum securitatis induerit. Mutuam oportere reuerentiam esse; quæ magni animi Heroëm deuinciat. Præter vires, enim, subesse prudẽtiam, quà vim inferat, occupet, populetur; & id omne honesti speeie ambiat, ostentẽtque. Gubernatorem Mediolani Inoyosam frustra impauido Sabaudio ostentari, etiamsi parum fidus Mantuanas partes sequeretur, duceretur ve. Sed illi maximè Sabaudiũ credere: nõ ignotum vulgo, quãtis beneficiis deuinctum habeat: &(quod caput rerum sit) non ignarum solidissima ab eo Principe sperari posse operæ præmia, qui vel inuitis offerat; quantò magis causâ dominandi pecuniam proiiciat prodigatq́; Sibi perspectum Hispanorum testimonio esse, eà potissimùm causâ missum in Prouinciam Inoyosam; quòd amicus Sabaudio sciretur; & retinendo in gentis anxiæ amicitiâ Duci validus. Id enim Hispanis artibus, & regnandi præceptis conducere visum, quoties consilio viuendum foret. Porrò nemini insistere dubitationem debere, quo animo Inoyosa sit, eodem Asculanum Principem, cæterósque minoris ordinis ministros fore: nisi beneficia temporis ac seruitutis ludere, & proferendę fortunæ spem perditam voluissent. Nec enim alio voto mutasse Patriam Italo cælo, quàm opum ac honorum desiderio; nullibi quàm apud Italos proniori. Hactenus quidem Sabaudium vi abstinuisse, cum Germania concors, Galliâ in flore, sub formidatò etiam externis Rege, Hispanus victor & metuẽdus essent: cum armatæ legiones ostentarentur primos quosque conatus oppressuræ; cum omnes & meliores Mantuani causam fouerent; cum fractus Sabaudius ab Henrico Magno Gallo, parum securitatis in Pedemontanis haberet; cum Brefsæ nobilissimæ Prouinciæ dominio imminutus, vix inter tot aduersa respiraret; cùm mulctatus pulsúsque, cæde multorum nobilium à Geneuensibus; cum Gulielmus Mantuani Auus refertas auro cameras, gemmásque in vsum belli reseruaret; cum Vincentius Pater artem insuper bellandi calleret; & amicitijs fidissimis septus constanter minas contemneret. Nunc vniuersa securitatis præsidia in contrarium versa; turbatam Germaniam, & dissidio potentiorum, vix præ foribus Italiæ quietem, Galliam miserè lacerant, Hispaniam ne se diutius fatigaret, & vt vires fractas recuperaret, infami concordiâ res Belgicas composuisse. Frustra quippe credi bellum à victore, nisi suo studio differri. Successisse annorum aliquot pacem, quæ Prouinciæ feracissimæ opulentiam postliminio restituerit. Hinc magnos spiritus, & parum obsequij. Mantuæ non pecuniam, quam Dux Vincentius paratus in fortuita, illudendo effuderit; non promptum militem assuetudine otij: non Principem rei bellicæ gnarum, aut vsu dominandi firmatum; sed primâ ab infantiâ præceptis sapientiæ, & Ecclesiasticis studiis innutritum: sed nec Monferratensis eo numero, iis viribus, eo animo esse, vt acrius vrgenti Sabaudio resistant. Leui vtcunque inuasioni, & comminationi obuiam ituros. Et quando etiam sustinendo bello sufficiant, Duci, ac fortunæ diffidentes fugam prospectaturos. Ne ipsis quidem in Reginâ Galliæ multum fiduciæ coaluisse; quod reditus & arma, ex sui sententiâ non tractet. Neque Aldigherium in Prouincia Narbonensi numeroso militi præpositum Sabaudio hostem esse. Intercedere munera, & congruentem bellatoribus animum in cædem ac rapinas. Non alijs illecebris militares animos arctius vinciri. Nihil illi tamen Mantuano commune; cum insuper æmulatione gloriæ parum Niuernensi Duci conueniat. Præterea quæ de Venetis dixisset, habere recẽtes ab vrbe amicorum literas, quibus doceretur, apud Senatum plus opinionis quàm pecuniæ esse; modica auxilia, non continuata, non fida, vix opportunitati & necessitati profutura. Vim auri ingentem ac vacuas legiones quas

anxij nutriant, ostentandis potius, quàm inferendis armis in casum non daturos. Ineptè apud præferocem Sabaudij animum metum fingi; quem nec nouerit, nec illabente quidem in ceruicem orbe sit admissurus. Non illi Cæsarem pluris quam Gallum Regem esse: Hunc tamen irritatum & iustis armis prouocatum, præualuisse fortunam quidem, siue dicere libeat Regem; sed illum ne victum quidem; & magna parte Sabaudię exutum infregisse animum: quem situs prouinciarum, & multitudo subditorum suggerebant. Quantò audentiùs Cæsari aut negaturum obsequium, aut causas occasionesq; excusaturum. An formidari Germanas acies trans Alpes; abnuente Veneto, forsan & Hispano pro Mantuano in Pedemontanis futuros. Iam potentiores imperij Principes post Caroli quarti exitiosam imperio Germaniæ libertatis nundinationem, didicisse Cæsarem precarium habere imperium. Certè quòd Mantuanorum intersit ereditatum Sabaudinm ius nullà vtilitate octoginta annorum lite expertum, certius armis reposcere. Quod si modestissimè agat, non defuturos seditiosos, & belli cupidos, qui cunctantem vrgeant, nolentem impellant. Iis enim prospectum esse quoties Italum bellum conclametur, certatim Transalpinum militem accurrere, cui se Italorum egentissimi ac turbidissimi statim adiungant: satis supérque docti, tum stipendij summam increscere, quoties violentiæ ac rapinarum licentia permittatur. Quid si Monferratensium aliqui asperitate Vincentij, animaduersione seuerà Gulielmi irritati iras retineant, vindictamque in tempore præsumant? Diu exactionibus, confiscationibus, despectibus fatigatos, optaturos (quod nollet) Ducem & partes. Neque verò prorsus inopem Sabaudium, longo tractu terrarum, nobilissimas ac ditissimas vrbes possidere. Ab his in vsum belli vim pecuniæ conferri, equos, iuuentutem mitti, tantâ promptitudine & caritate, vt tributa & onera cupientibus imponi putes. Plusquàm sexcentorum annorum ministerio inter subditos ac Dominum eum amorem coaluisse, vt pluris æstiment sui Principis voluntatem, quàm vitam, quàm fortunas, quàm liberos. Ridiculam proinde eam alienationem crędi par esse, quæ apud eius subditos fingitur. Imo eùm Gonzagis, Estensibus, Farnesiis, Rueriis, Medicis, non semel populi insidiati legantur, solos Sabaudios cum suis de caritate in præsentem certauisse. Eius quoque populos auidè arma tractare: pluribus ab hinc annis solitos pati delectus; & in non inopes expeditiones mitti: Sed & bellum, veteri dicto seipsum alere. Descriptos iam & destinatos, vicinorum populorum commeatus in vsum suum; & Monserrati opes tanquàm proprias reputari; quibus militum inopia sibleuetur. Certum Duci esse, quos suorum in prælium duxerit, nisi ditiores domum remittere. Postremò orare Mantuanum, quando dicto suo fides non habeatur, meminisse ad minus in tempore quibus consultoribus quæ sententiæ probatæ sint. Sic enim cuiusque prouidentiam iudicij documentum facturam.

Hic Iberti sensus fuit; quē diuinum futuri, mores Hispanæ Aulæ, nec non Germanæ (quibus diutius insueuerat) fecerant. Et nos traditum eius manu libellum Mantuano vidimus, & hic latinè vertimus. Vniuersa enim liberè communicabantur, nequid lateret, quod plenitudinem Historiæ adornaret. Sed ille tamen parum socijs consilijs, parum Domino placuit: siue præualidis qui securitatem suadebant, quibusq; Sabaudius viluerat; siue praua opinio instillata Dominnm in certam perniciem trahebat. Nam laudantibus constantiam famulis, acereuerat Mantuano fiducia, eóque conditiones pacis maiori fastu, quàm tempus requirere videbatur, audierat: tamquam Imperator, Gallus, & Hispanus Reges, Venetus, Pontifex; & (in quo præcipua spes erat) Etruscus numerosis exercitibus, rerum suarum incolumitati forent affuturi. Minora opinione, aut certè cunctatione inutilia auxilia fuere; statímque apparuit quàm in lubrico spes eius stetisset, qui propriæ virtuti opibúsque, minus quàm speciosis promissis confidisset. Quod tamen

Non tamen persuadet.

Principibus moris, cum opportunitates subsidij tarditate corrumperent, spem ingentibus promissis fouebant; vt tum cùm pessimè haberetur, inconsultâ facilitate certam amicitiam maximè opinaretur.

Minima erat eo tempore Vincentij Principis Mantuani fratris auctoritas: Ætas iuuenem negligi suadebat; minusque apud fratrem valebat, quòd literarum studio modicam operam impendisset. Hic tamen casúne, an vt periculum iudicij faceret à Mantuano interrogatus est, crederétne inualidum Sabaudium arma Monferrato illaturum; & an contemni conditiones pacis, ex vsu rerum præsentium opinaretur. Ille improuisâ interrogatione perculsus, respondit: Fratris prudentiæ imparem se esse; sibi tamen quascunque conditiones pacis, etiam directione finium, & Viduæ nuptiis probari. Famulos quidem licet cum fide, de alienâ re tamen consilium offerre; solius fratris interesse, an benè res suæ domus disposuisset. Quamquàm despecti iuuenis responsum, grauius Mantuanum (quàm credebatur) offendit: nec abstinuit, quin in iuuene timorem ac iuuentam accusaret; fatali exitio rerum patriæ, vt ij tantùm audirentur, qui perniciosa suasissent. Ergo inter disceptantes, & eluctantes ministrorum sententias medius Mantuanus, quà sibi videbatur optimè causæ consulere, testatâ honestate causæ, Sabaudij cogitationibus iam bellum spectantibus, & rebus suis in ancipiti sitis, cum prius Cæsarem, Gallum, Hispanos, Venetos auxilio aduocasset, & in Etrusco ac Romano Pontifice, quod supererat præsidij collocauit. Hunc auctoritate conspicuum, illum opibus crediderat multum ponderis additurum. Proinde certâ in vtrumque spe Ioannem Magnum a secretis consilijs, & Romanæ curiæ insuetum, nec minus prudentiâ & dexteritate probatum, datis ad vtrumque Principem literis legauit; ne quam bello causam dedisse, aut communione negotiorum, studio vel negligentiâ abstinuisse crederetur.

Vincentius Mantuani frater conditiones pacis præfert.

Mantuanus mittit Romã & Florentiã Ioannẽ Magnum, opem petiturum.

Præsumpta apud Gentes pro Sabaudio causæ iustitia videbatur; eoq; referre, si amicis Principibus, singula ex vero recenseret; ne apud orbis famam inauditus damnaretur. Rerum summa capita quæ expositurus mittebatur erant: quâ pietate & obsequio Ducissam viduam, permissâ omni potentiâ coluisset: & ne quid illi plenæ auctoritati deesset, etiam Ducis nomine abstinuisse. Asculanum Principem officij specie ab Inoyosâ missum, postquam promptam comitatem deprehendisset, arbitrum rerum Mantuanarum induisse: neque eâdem aduersus vtrumque Ducem fide; sed promori in Sabaudium fauore, quo maximè detegatur, Monferrati cupidinem malè dissimulare. Comitem quidem Martinengum modestas Taurino literas detulisse: sed non alio fine compositas, quàm vt neptis à Patrui curâ distraheretur. Mantuanos ac Monferratenses proceres, & quibus summa consiliorum innitérentur, discessum viduæ Dominæ, vt dubij veteri non dissuadere solùm, sed etiam abnuere. Neque penes se aut suos, sed Cæsarem tutorem tutorum sententiam manere. Mantuanam prouinciam in septuaginta passuum millia protendi. Intus villas, oppida, arces, colles, planiciem, & ciuitatem magno ambitu copiâ incolarum, lacu, fluminibus septam: vbicunque sedem vidua delegisset, eâdem auctoritate, pari apud omnes reuerentiâ futuram. Incertæ erga se caritatis quosdam pernicioso mendacio vulgauisse, Monferratum iure hæreditario nepti debitum; & licet veriora docti vanas commentationes reiecerint, fouêre tamen spes improbas, & illicitis prætextibus famulari. Domi suæ sanctum & incorruptum ius esse; neque artibus niti, sed Cæsaris supremi Iudicis arbitrium inuocare. Eo nec consulente, nec iubente haudquaquàm imminuturum prouincias, non agri palmum concessurum, non conditione aut loco cessurum. Fines quos maioribus suis Carolus Quintus statuisset, quos natura & vetus possessio probauisset, æternos velle.

Neque tamen abnuere sinuosorum, & tortuosorum limitum correctionem, si Sabaudius honestam viam incessisset, & magnus in primis Cæsar imperasset. Gallos opulentissima & firmissima spondere, Reginam, Aldigherium, Marchionem Trinelli: sed præferre se Hispanam amicitiam, cuius fidei vrbe digrediens res suas credidisset. Hæc vtrique dicenda; & certissimis argumentis approbanda Ioannes Magnus acceperat: sed monendus præterea Etruscus consanguinitatis, & eorum quæ Mantuâ reuertens speciosissima promisisset, erat. Adhæc poscebantur terrestri itinere auxilia: aut (si via per alienum agrum negaretur) maritimâ. Posse Thyrreno minimâ iacturâ intra Monferrati viscera penetrari. Vix octo millium spatium Genuenses tenere. Præueniri tamen alienam curam improuisâ militis expositione posse. Gloriam facti apud amicum, sibi fiduciam accessuram. Porrò cum militi aut pecuniæ Pontificiæ nihil crederetur, orare ad minus iussus est, vt paterno amore quieti prouinciarum studeret, & aduersus corruptorem pacis, retinendæ auctoritati sese nixu omni pararet. Præter hæc alia secretiora mandata erant; creditusque velut à longè, Magni Ducis sororem Catherinam connubio poscere: aut destinatam olim, aut cum Florentiâ Patriam repeteret ambiguè oblatam. Profectus Magnus pronos vtrosque in causam deprehendisse nunciauit, præsumptæque amicitiæ respondentes. Visa tamen sunt cunctationis indicia; & cupido vtriusque in consilium quàm arma composita. Id validius argumentum fuit, non Etruscum solum, sed & Pontificem, nuptias Viduæ commendasse; dederatque documentum Etrusci mater quo testata fuerat, non alio vinculo Mantuanam securitatem constare, quàm tali coniugio, quo suspiciones & vmbræ tollerentur. Sabaudio de Etrusco nulla cura fuit; siue neglectu quem imparem veteri nobilitati, & populorum dominio minorem nouerat; siue distantiâ: vt nec obesse sibi, nec prodesse Mantuano posse crederet. Apud Pontificem excusare causam satis habuit: vt qui ne Regibus quidem aduersis concederet quoties bello transigendum esset. Communis tamen Parentis odium vitare in animum induxerat: vt qui longo vsu & Annalium lectione didicerat, bellantibus in Italiâ Principibus, apud eum ferè victoriam stetisse, cui Pontifex fauisset.

Variorum Principum legationes Mantuam.

Crescebat interim Mantuæ hospitum numerus; quorum alij officium, negotium alij attulerant. Quosdam proprio ingenio nouitatum noscendarum studio, aut delatos aut missos accepimus; conspirantibus in Mantuani exitium amicis ac inimicis. Comes de Bò à Duce Mutinensi, Maximilianus Gonzaga ab Etrusco Quintâ Ianuarij affuêre. Mox Diego de Riuos ab Inoyosâ, eiusdem mensis nonâ, ne minor Duci quàm Viduæ honos esset: & vrgendo negotio, quod honestum ac vtile, Mantuano Regius minister populari famâ tractabat. Secutus Baldassar Rocca-bona à Cardinali Madrutio; nobilis de Pazetis à Duce Sfortiâ Romano, Pompeius Piccol'hominieus à Principe Peretto die decimâ. Franciscus Vrsinus Marchio Trinelli Galliæ Regum nomine orator vndecimâ: Marchio Horatius Scottus à Duce Parmensi decima quintâ, Albertus Baldouinus à Gaudentio Madrutio decima septimâ. His præter proprium famulitium, quod ostentandæ magnificentiæ secum duxerant, noui à Mantuano comites & administri cuique deputati. Nec adhuc priores ad sua reuerterant. Igitur plena omnis Aula erat, vt immenso ambitu vix numerum hospitum caperet: Neque enim vetus defuncti Ducis familia, adhuc albo seruientium expuncta fuerat; & noui Ducis cohors numerosa erat.

Hoc statu rerum, tot domi modicam quæ à defuncto relicta fuerat pecuniam absumentibus, tot foris aduersantibus, & gnaris quâ famâ in Mantuanâ Aulâ haberentur, inter Principem Asculanum & Mantuanum, illum arte, hunc facilitate vsum, infelix negotiatio cœpta est; non alio fine, quàm vt si Sabaudio aliquâ in re pro-

re proficeretur, cætera Mantuano in tuto sisterentur. Primo certè congressu, nec matrimonium Viduæ laudare, nec reprobare apertè videbatur, eò consilium flexurus, quo occasio persuasisset. Sæpè enim auditus fuerat inter familiares sermones testari, de Viduæ nuptijs concludi non posse; quando vteri ambiguitate, priuatóne an Duci nuptura foret ignoraretur. Eoque expedire opperiri partum, vt certitudo aut fallacia detegerentur; interim dignitati vtilitatique vtriusque consuleretur. Vice versâ si eò tenderet oratio, conceptus vanitatem arguebat; nec dissuadebat nuptias populo salutares: & vbi acrius suspicione conceptus premebàtur, semet continere non poterat quin suspensum animum aperiret. Auditus etiam asserere, quantum sibi per coniecturas licuisset æstimare, Mantuanum Ducem verum rerum Dominum, & Viduam vterum non habere. His perplexitatibus diuersos lactabat, siue cuiuis fidem suam persuadere niteretur, siue incertitudinem animi velare. Quæ cum plures obseruarent; nonnulli ausi sunt secretum Principis tentare; non ne Mantuano consulerent, sed vt implicatum ambiguitatibus animum expedirent. Sed ille tectus abditusque vix importunitate interrogantium perruptus est, vt fateretur, quando Mantuanus Viduam in animo haberet, debuisse fateri consilium, etiam Parentem orare. Magnitudinem quippe Principis fœminæ supra Gonzagos mereri vt prece haberetur. Referebat vetus Francisci Ducis exemplum, cui post vota, preces, ac honestissimas Sabaudio conditiones oblatas, concessa Virgo fuerat, fermè Cæsaris matrimonio abstracta. Cum minoribus nunc promissa, nunc dubitationes interjici posse, maiores nisi pace obtineri. Audierat non auersum quidem nuptijs Mantuanum; sed consilio suorum, & quorundam literis attineri, quò minus sensa animi efferret: Nec aliò magis Asculanus indoluit, quàm in Principe libero erga propria commoda tantùm hæsitationis fuisse. Nouercali certè odio auersatam eas nuptias Ferrariensem acceperat (idque vno ore ciuitas iactabat) vsamque sermone ac literis; summisso etiam religionis specie exitiabili Principis Aulæ instrumento Siluio quodam Teatino; qui fauore eius & audaciâ præcipuam se Reipublicæ partem fecerat; & querelarum quæ falsò in Iesuitas ingerebantur verè reo, vt apud Mantuanum nepotem pro matrimonio incestum perstreperet; profitereturq; si Pontifex Romanus (verbis ipsius ore exceptis vtor) solicitatus annuisset, non ideo prosperaturum tam profanum coniugium. Equidem tectam blasphemiam, cum Mantuanus Aulicus exceptam increpasset, perstitisse in sententiâ scimus: & quæ dixerat, etiam scripto se complexurum iactasse. Adeo vilissimo sacrificulo audacia adolcuerat, vt dummodo cupitis Ferrariensis obsequeretur, parum proprium periculum, veritatem ipsam æstimaret. Ea tamen licet horrendâ, siue exitûs respondisset, siue fefellisset Sacerdotij ac pietatis nomine adiuta pro certissimis accipiebantur. Maximè quod vbi religio in examen vocaretur superatam Mantuani inclinationem cognoscerent. Proinde supprimenda veritas erat, erroris non minus quàm offensionis metu. Apud peritos tamen similium, impudens assertio ingens odium conciuit. Falsa & læsura pro causa dici, tam ingenti flagitio non tolerantes. Erant qui ciuiliter citra auersionem, imo & reuerenter matrimonium cum viduâ reprobarent; nullam asserentes nouo fœderi iaciendo necessitatem, nullum finem tam insoliti coniugij. Refertos virginibus nobilibus Medicæos lares, eosque firmatæ multò ante amicitiæ. Haberé Estenses, superesse Germanis quas iungant: & quando idem sanguis reuocandus in Gonzagam familiam sit, sororum viduæ aliquam magis probari. Insueta & primo auditu horrenda non vsurpanda; neque vbi iure communi liceat, cum priuilegio nubendum. Implacabile Sabaudij

Asculanus negotium cū Mantuano incipit.

odium, & auersum paci animum; suadere vt alia inducatur. Fratres defuncti Manes offendi, calcato ab alio fratre thoro suo, & veluti nudata verecundiâ violari. Sed prudentiâ & in Mantuanum caritate certiori; & quantum beneficij reuocata consanguinitas allatura esset gnari; vtq; nullo firmiori vinculo retineri posset, ad vindictam, & repetendas res suas Sabaudius prouocatus, matrimonium cum Viduâ (continuam iam apud Aulicos sermonum materiam) commendabant, consulebantque. Abeunte quippe illâ, non fidem solum ac caritatem Principum minuturam, sed filiam quoque discessuram; quam Auus amore mollitus, vt rerum ingentium hæredem (quamuis prouincijs excluderetur) circumferret. Eoque processuras in maius suspiciones, & occasiones discordiarum. Si retineretur, curam Neptis apud Patruum matri concordem fore; & si quid fato euenisset, præsente matre fortunam omnem in domo mansuram. Neque duorum fratrum aut sororum nouum apud Christianos Principes matrimonium; Haberi apud Anglos & Hispanos exempla; sed & Sigismundo Poloniæ Regi, qui nunc rerum potiatur, duas Austriacas sorores obtigisse. Licet nec exemplo opus sit apud Reges & Principes, quoties salus populorum, & bona pacis requirant. Prima similium connubiorum noua fuisse; non exemplo tantùm ratione approbata. Denique ridiculum esse asserere apud defunctos sensum verecundiæ, & similium ineptiarum esse. Cum morte desijsse mortalia; & si quo præsentium affectu frater defunctus moueatur, gratum matrimonium habiturum, quod nouerit salutem suis populis laturum. Quod Pontifex ratum voluisset, non religione, non pudore temnendum, securitatem certissimam eo arbitrio constare. Quippe causæ quarum vltrò licentiam permissurum. Sibi Theatini dicta hæresin, aut (quod minimum) perniciosum errorem sapere. Eaq; si vulgata Romæ forent, periculosam professori explicationem præbitura. Nil eâ in re opus sacerdote audaci & obstrepero. Excludendos tales administratione rerum, & vbi pœnitentibus conscientiam obiecerint, standum Pontificijs decretis. Quinimo ostendendæ constantiæ actum de prouincijs esse testabantur; imminere calamitates; & malè consulta Monferratum igni ac ferro expiaturum. Vicêre haud dubiè, quibus rationes patrocinium faciebant. Sed nec tanta secordia sectarijs suberat, vt veritatem non exciperent, & conuicti, colloquio arguentium abstinebant. Cæterùm ipsius primùm viduæ respectus; mox conditiones ac pacta, negotium inexplicabile reddiderunt. Tantaq; curarum ac difficultatum moles incubuerat, vt cuiuis prudenti certum esset, quamquàm vtriusque populi saluti vtiles nuptiæ cognoscerentur, non tamen secuturas. Nam vel apud ipsum Sabaudium, irritam negotiationem videbant (qui collocare quidem filiam non abnuebat; sed finiri lites, & quæ quis possideret decerni prius volebat) & Mantuanus huius illiusve consilio agitatus; eandem in horam velle se dicebat ac nolle. Quò manifestior eorum temeritas est, qui apud Mantuanos insigni mendacio vulgarunt Siluij Theatini monita ac querelas, dictante Sabaudio manasse; ne pater sponte abnuisse coniugium videretur; sed quò minus absolueretur per Mantuanum stetisse. Scilicet Sabaudius suorum consiliorum moderatorem Monachum incognitum & absentem delegisset, qui ne Regibus quidem, nisi cum expediret auscultaret: aut alio medio quàm filio Principe irritam negotiationem rescidisset. Malè notus his interpretatoribus tantus Princeps, & in maioribus rebus illius libertas erat. Nec absurdum creditu est, his nouitatibus offensum, asperiorem se postmodum secutæ negotiationi præbuisse. Quò spectare crediderim, quòd paucos post dies Asculanus cum de matrimonio audiuisset, odoratis iam difficultatibus, renidens responderit, in eo verti salutem Patriæ; sed Mantuanos bonâ ac celeri fortunâ egêre. Id quippe statim oculatioribus persuasit, perperam eorum accusatum Sabau-

Sabaudium,quæ vulgus commentabatur: ſiue cauſa eadem,ſiue honeſtatis reparatio (quæ apud Sabaudios Principes connata eſt) ſiue conſulta amicorum ; ſiue denique tanti Principis imperium fuit,patuit & aliud liberi animi argumentum; quod non differre, ſed abrumpere cogitatum Matrimonium videbatur. Aſculanus enim congregatis iam proceribus, ac Principe Pedemontano, ſimul ingreſſo Mantuano, habere ſe ingentia quæ proferret dixit ; tum attentis vniuerſis addidit:Indecorum regiis natalibus viduam iuuenem,ſtirpis Cæſareæ,formæ elegantis;& cùm famâ nuptiarum traductam,eodem tecto cum præſumpto ſponſo,nondum marito agere.Quin potius integrâ negotiatione redire ad ſuos debere ; vnde firmatis ſponſalibus , debito generi ſplendori reduceretur. De eodem primùm tecto admiſſa ab omnibus ratio,& aſſenſus Mantuanus eſt,dummodo intra vrbem ageret. Quamquam eligi partem domus poſſe, cuius vaſtitas, nullâ alterius communione plures habitatores accipiat. Et quidem ampliſſimæ ſunt Mantuanorum Ducum ædes, adinſtar vrbis,areis, itineribus, palatiis, templis diuiſæ. Inſunt porticus,horti,turres,ſtabula. Nec ad amænitatem vlli Regum plus cupitum;quàm hic habetur. Neq; tamen cohabitatio placuit ; dedecere exiſtimantibus quamquàm tecto diſſitam viduam,in vicino agere. In hæc aſſiduè Aſculanus; & ne ſententia excuſationibus eluderetur ; onerabat modeſtiam Mantuani; quaſi honeſtati Principis fæminæ ita expediret. Hic cuicunque voto paratus,ſtatim annuit;permiſitque electionis arbitrium ; ſiue migrare ſe domo cuperent;ſiue manere,tranſlata viduâ in quam vrbis partem voluiſſet.

Aſculanus diſſuadet Viduam ſub eodem tecto cũ Mantuano agere.

Vix iſta finierant , cum Aſculanus & Martinengus tamquàm melius conſulti, cogitatæ mutationi intonare cæperunt ; vt vanæ,& ſanctiſſimæ viduæ iniurioſæ; reditum verò ad parentem ſpecie filialis obſequij ſuadebant. Contra Mantuani, non quidem flagitium ac ſordes in tam ſanctâ fæminâ ſuſpectabant ; quibuſdam tamen extra domum coniecturis arguebant falsò conceptus nomine illudi patriæ,& prætextu noui Domini,qui neſciatur,præſentem ac verum circumueniri. Illud apertius fremebant , indecens & ſubditis oneroſum eſſe , procul amandari Dominam,cui præſtandum foret miniſterium,& ciuium vota conferenda. Intra domum ac Penates Mantuanos edendum principem, excipiendum patriæ ſinu, alendum,oſtentandum;cui à natali ipſo ſtatim conceptum ſacramentum dicatur: Id continendis in officio populis, & ſolandis iure deberi:nec Ferdinandum Ducem , aut proceres toleraturos prægnantem Dominam alibi , vel ad infidos ſpes ſuas aſportare. An preces graui ſex dierum itinere Thaurinum vſque ſubditos delaturos,vt iuſtitiam illinc ac gratiam referant?Quam fore ciuitatis obedientiam, ſine Domino ac tutrice? cui fidem miniſtros habituros,quos prælaturos,ſuoſne an externos? Quorſum inchoatam nuptiarum tractationem,ſi amoliri ſponſam meditabantur ? Non abſurda in ſpeciem rationum vis,quamquam diſceſſum maturantes conſultores retinuit, impulitque imagine quadam ſeparationis,patriç; & laudantibus propoſitum ſatisfieri. Tum diſputatum de loco quò mitteretur. Gazolum primùm in rationem venit : Id Mediolanenſi itinere, duodecim paſſuum millibus Mantua diſtat:ſed lutoſarum,& per hyemem inacceſſarum viarum cauſa neglectum eſt. Nam frequentari Principem;vltrò citróque commeatibus,oratoribus,infimo famulitio,Duci ipſi intolerabilis moleſtia videbatur. Nec puritas aëris placebat, vallatum foſſa, quæ altâ palude nocua , diros halitus tollere putabatur. Tum Gouernolum ac Goitum in conſultationem venere. Illud tumentis & decreſcentis locus cauſâ,acceſſúſque ac reditus difficultate ſepoſitum. Prælatum Goitum,puro cælo,domo nobili ac amplâ, aridiorique glarea ſtrato itinere. Venationes inſuper,piſcationes,Amnis Mincij delitiæ,eblanditę dubitantibus ſunt, vt eligeretur. Nec tacuit Mantuanus apud ſuos ; vt Sabaudij quoque Mantuæ agentes perciperet; ſeparationem Viduæ non ſuſpicione,non honore propoſitam;

Mantuani negant debere abire Viduam , quæ grauida putatur.

De loco extra vrbem diſputatur.

sed dolum subesse. Quidni enim potuisse Viduam intra solitas ædes secreta remanere? & Mantuanū Castello(sic domus antiquæ partem vocant) degere: vnde non nisi per apertum, & paternos famulos obseruatores transitus esset? superiorem eam Principem esse omni probri suspicione; nec obnoxiam stolidè oblatrantis mendacij. Tantam magnitudinem ac sanctimoniam, vel eo maximè lædi, quod videatur obseruatoribus & secreto egere. Ne parentem quidem suspicari similia potuisse. Ideo Gazolum consciis fallaciæ placuisse, quod præcipiti in Padum fluuio promptus Ferrariam receptus esset, siue Vidua fugam, siue Sabaudij ministri infantis neptis raptum cogitassent. Nec aliâ causâ Goitum in vicem, patenti circum agro; & latera tegentibus Venetis electum, quam vt quod Pado non licuisset, terra exequerentur. Id vt sibi persuasum, sic futuri certiorem solicitudinem habiturum. Prudentiores inconsultam lamentationem credidêre: & licet Sabaudio diffiderent, caueri insidias, & sileri honestius arbitrati sunt. Sed Mantuanus simul præuiderat, ne Goiti Arx plus vno accessu adiretur, vt munimenta diurnis nocturnisque excubiis seruarentur; portæ oppidi satellitum globo firmarentur, ne arma inferrentur, ne plures simul incogniti admitterentur; ne funes, cathenæ, telæ præter vsus domesticos importarentur. Longius quoque alios curare iussit; ne per negligentiam consiliis hostium (iam sic vocabantur) occasionem aperiret. Id omne honori familiæ, & Viduæ maiestati dari ferebant.

Goitum deducitur. Cæterùm recipientibus & laudantibus Sabaudiis Vidua Goitum cum infante filia delata est; addito veteri famulatu virorum fœminarúmque. Quod ædium reliquum in Sabaudios proceres diuisum, vt pars nulla domus sine hospite ageret. Intolerabilis certè famulis labor erat; cum Mantuę ad manus parata, tanto viæ tractu, & vix in tempore affutura deducere cogerentur. Comitari nihilominus abeuntem omnes sunt; & Marchio Iulius Cæsar Malaspina Prætorio præfectus, cum sexaginta militibus additus, quasi honori; & custos corporis mitteretur. Suspicionem manifestam fecit, quòd cum Dux Coniunx in viuis ageret, iis stipatoribus vallari non consueuisset. Sed accepisse in Mandatis Marchio dicebatur, ne pars vlla nisi custodibus munita pateret; eadem diurnis ac nocturnis egressibus cura esset; excuterentur introeuntes etiam cogniti si quid tectum intulissent, Vrbani, Aulici, Rustici; causa aduentus cuiusque examinaretur: arcisque pars in fluuium versa præsidiano excubitore insederetur. Denique etiam nobilibus à cubiculo imperatum, vt infantem Neptim præ oculis haberent; ne huc illuc puerili leuitate discurrentem incustoditam relinquerent. Ea solicitudo pro Mantuanis erat, si siluissent, sed illi prudenti se temperamento elusisse insidiantium malitiam ferebant: eóque præter vetera odia, recentem quoq; indignationis causam obtulere. Vbi professione consilij tot nobilium procurrentes serui deprehendêre, palam & incustoditi occupaturos se excessus omnes, & clausuros cœlum ipsum fugienti iactarunt. Quod Viduam Principem ingenti mæstitiâ confecit. Neque tamen primo statim indici fidem habuit; sed vbi obstrui quasdam fenestras (quæ eminentissimo situ, subiectam planiciem, vicinosque Voltæ ac Caprianæ colles prospectabant) & murorum extrema tabulatis septa, simul dispositos militares globos, tanquam obsideretur & detineretur vidit, prorupit in lachrymas. *Ea causa vidua queritur.* Mox publicè questa; vbi non querelas auditas, nec amotos custodes sensit, in iram vertit, comminata patriæ ac consultoribus, qui puellam regio ortu, consciâ omni Italia in carcere ac secretâ custodiâ haberent. Immunere tempus, quo ipsa sordido vinculo exsoluta, custodes suos agitatos pulsósque videat, per ludibrium disiectos: & nisi concessissent filiam, igni ferróque vastatos. Nam siue domi ageret, siue in publicum egrederetur, vallatam se milite, iusso aditus omnes ac effugia seruare; ne filiam vnicam, amissi mariti supremum solatium in potestate haberet.

Hæc

Hæc & ſimilia vindictæ auida iactabat, ore ac oculis iras ſpirans, vt certum eſſet fruſtra amicorum ſolatia, & auctorum excuſationes futuras. Accendebat auerſantem quorumdam miniſtrorum effrons temeritas, qui audientibus Viduæ ſeruis, fateri non erubeſcebant, quo monitore, quâ cauſâ eam curam ſuſcepiſſent. Porrò vetus famulatus nondum abſceſſerat; & quibus colloqui Viduæ ſecretò licebat, licet caritate patriæ eluere ſuſpiciones iniuriarum niterentur, conceptámque inuidiam honeſtiori interpretatione mollire, omnia tamen ea in maieſtatem comparata aſſerebant; nec eorum quæ lamentaretur alterius quàm ipſius arbitrium futurum. Imo nec anxiam filiolæ curâ, aut fugæ metum malo vertendum, ſiue patruo ac patriæ onus tutelæ incumberet, ſiue ne ſubditi quidem elabi matrem cuperent; ſed nouo connubio retineri, vt certi amoris argumentum. Rationes tamen ac conſilia parùm valuere, Principe Pedemontano vniuerſa ſimplicius nutriente, Aſculano verò cæteriſque eius ſcholæ alumnis apertius aggerantibus ſuſpiciones, intendentibus iras quò vera aut vero ſimillima obiicere, non calumniis adornata, nec crudité commentata; ſed ratione & experimento probata cognoſcerentur. Neque enim aſſentandi ſtudium corruperat prudentiam, quò minus excubiarum frequentia, & intempeſtiua ſolicitudo deprehenderentur.

Mærentem Viduam flexo in veſperam die familiaris conuenit, & audiri orauit. Nos tum ſermonibus diuerſis anxietatem Dominæ leuabamus: admiſſus ac genibus reuerêrer aduolutus, ſic orſus fuit: Compertum ſibi Mantuanorum teſtimonio, non domum ſolùm, ſed fluuium & agrum circum omnem diſpoſito milite teneri, vt non acceſſus, non egreſſus ex Arce niſi cognito pateret. Se tamen nobile facinus meditatum, qui ignaris cuſtodibus, ſi ſibi placuiſſet, primo conticinio ſublatam trans flumen efferret, & mox currui impoſitam in tutum conueheret. Id vnum requirere, an grata audacia matri futura ſit, cuius miniſterio cuperet incogitatâ arte vires ac ingenium impendere. Continere vidua riſum non potuit; & cum modum viamque ſciſcitata fuiſſet, reſpondit: Non tantam ſibi filiæ curam, vt exponere vtrumque periculo velit. Aut Mantuanos honeſta facturos, aut vim experturos. Apertè ſe iniurias vlciſci: dolo & fraudibus minus validos intendere. Proinde prono ſerui animo gratias agere; ibi filiam futuram, vbi ius & Auus voluiſſent. Peruicaces ſuo damno experturos, malo conſilio irritari potentiorem.

Quidam ſe Viduæ offert, infantem ſecretò abducturum.

Illa renuit.

Paucos ante dies Comes Franciſcus Martinengus mihi ſupra nominatus à Sabaudio legatus, cum duobus Taurinenſibus Senatoribus, & ſexaginta famulis comitatus Mantuam venerat. Iam enim miſſo ad Patrem curſore, Pedemontanus matrimonij noui conſilia, votaq; Mantuanorum perſcripſerat. Vt inter colluctantes & obſtrepentes varietate ſententias, paternis monitis concordia ſanciretur. Neque auerſus à conſiliis pacis iuuenilis animus ferebatur, aut in negotio ſimulationem attuliſſe: vt cui, matrimonio honori ſororis, & Parentis prætextui finium compoſitione conſultum videretur. Mite ingenium, & certiſſimæ pietatis, bellum auerſabatur. Niſi defuncti Mantuani Ducis humanitate, amorem Mantuanorum imbiberat: nec (vt ferè) cum obitu conſanguinei deterſum. Crediderat nempe eam in Mantuanis prudentiam, quâ viſis præſentibus & futuris æſtimatis conijcerent, dirimi ſuſpiciones, & occaſiones belli tolli ex vſu eſſe, potius quàm iram validioris experiri. Et mouebant plerique etiam Vincentio Duci placuiſſe conditiones; quibus æternâ pace vtræque familiæ necterentur. Delatæ à Sabaudio literæ, quæ ſummam præceptorum continebant, Dominum de Potrè nobilem Gallum à Reginâ matre miſſum Mantuæ offendêre. Venerat & ipſe cum literis, quibus fœminili facilitate ſpecioſa inſeruerat: Delicatum Nepotis nomen, cura, tutela, ſubſidium, auxilium, & his ſimilia, verbis in amorem adorna-

Comes Frãciſcus Martinengus.

Dominus de Potrè orator Gallus.

ta; sed quæ mox rationibus ab Iberto adductis, inania reperta sunt. Et quidem incauti crediderant, inter iras & arma iam parata sufficere auctoritatem: sed exciderat animo vix coniugem Regem toti Europæ formidatum, post varios belli euentus, etiam aulisas Sabaudio prouincias, solidam pacem à bellicoso & intrepido Duce expressisse. Legatio tamen Domini de Potrè Mantuanorum animos spe immensum extulit; apud quos rari causas discordiæ, & Inimici vires nouerant. Hinc vulgatum, per Aulam, per fora, per officinas, securum iam esse Mantuanum, in tuto Monferratum, conatus Sabaudij rideri, insidias Asculani contemni posse; actum de vniuersâ Sabaudiâ, nisi Dux arbitrium rerum suarum Reginæ Mantuani Amitæ permisisset. Addebatur conscriptum iam militem, in Narbonensi sub Duce Niuernìensi tendere, duodecim peditum, tria equitum millia. His nexum Aldigherum strenuum bellatorem; vt nisi Sabaudius modestiam retinuisset, statim pluribus à locis occuparetur. Deputatam quoque in vsum belli pecuniam, aureorum sexcenta millia, tot inania, tot vana; non alia asseueratione, quàm si vnusquisque oculatus numerauisset. Sed Asculanus Hispanâ grauitate, cum vires Gallorum, & eam militiam non deprimeret; monebat tamen temerè credentes, illa maiora vero esse: nec pro Mantuano Reginam nisi literas, preces, ac vanas comminationes interposituram. Perspecta sibi omnia certissimis rerum auctoribus; eoq; expedire præuenire tumultus imminentes saltem finium directione. Mordebant hæc aures veri indociles, & tamquam insidiarentur, negligebantur.

Occeperat Februarius nouis & ipse hospitibus onerosus. Tanta enim aduenarum copia, Aulam, Vrbem, priuatorum domos, sumptibus Ducis excepti oppleuerat, vt annonæ curatores, & numero & varietate fatiscerent. Simul diuersis locis conuiuia instaurari oportebat, apparatibusque epulorum strepebant vniuersa. Venêre à Cardinali Spinolâ Ferrariæ legato, à Piscariæ Marchione, à Duce Virtembergensi, Niuernìensi, Stumenæ, Longauillæ missi: & eo famulitio stipati, quod Principes deceret. Sed excipiendi cura in administros multò ante translata fuerat; iussiq; conquirere in vrbe, agro, vicinis, quod ad sumptum immensum faceret; ne quo domesticus splendor imminutus videretur. Mantuanum grauioribus intendere, rei quæ agebatur magnitudo, & communis solicitudo persuadebant. Quippe prono in suspiciones, plures metum insidiarum, quàm subsidium suggerebant. Vix tutum se domi, quantò minus apud Monferratum rebatur; ad omne nuncium pauescens, & opperiens indies grauiora: nisi Galliæ Regina, facilem in formidinem inanibus lactauisset.

Colloquium Pedemontani, Mantuani, & Asculani.

Neque Princeps Pedemontanus, Asculanus, aut Martinengus feriabantur, indiuidui & communicato inuicem consilio assidui; licet nemo bellum præferret; singuli amoliri causas pro virili niterentur. Tandem petito Mantuani colloquio, eum acriter & consensu aggressi sunt. Hos inter Asculanus vernaculo sermone vsus (nec enim proceres Hispani, corrumpi imminuive gentis maiestatem aliâ linguâ patiuntur) cui Mantuanus non secus ac Italo assueuerat, sic orsus dicitur: Si mihi vicinus Sabaudius & præsens Mantuanus Duces, eadem fide cogniti, alienam causam prosequi dissuaderent, priuatæ tamen res, & mei Regis honor impellerent, quod eo die obnixè promoturus essem, alacrius inter ipsos exequi. Cui enim notum bello aut suspicionibus agitatâ Italiâ, non Mediolanum, non regnum Neapolitanum, non Siciliam, non Belgium, non Etruriæ litora Hispanis obnoxia quietura? Sed excidium oppidorum, cædes exercituum, immensas expensas eundem motum secutura; Hispanias Indiasq; validissimis his artubus nexas, ministrare copias, arma, pecuniam, eoq; deterendas. Fortunam Regnorum subditi sequuntur, quamquam longius siti: & tùm pessimè de eorum rebus agitur, quoties Princeps angustijs, bellove conflictatur. Quæ porro securitas esse potest,

teſt, vbi Sabaudius ne in pace quidem inermis, & præferocib. populis ambitus, ira ac deſiderio vindictæ ardeſcit; quòd apud Mantuanos Vidua filia, diu neglecta, mox (vt creditur) grauis vtero, cum vnico connubij ſui pignore, redire ad ſuos prohibeatur: Goiti illam velut in carcere detineri, egreſſus aditusq; vigili milite cuſtodiri; & non muros oppidi ſolùm, inſueto præſidio circumdari, ſed pro Aula, Ianuis, cubiculo accinctos excuſſores excubias agere. Non erga ſicarios & vitæ Principum inſidiatores cautius mortales agere; quàm nunc aduerſus nobilem, innocentem, luctuq; filij ac coniugis confuſam. Grauia certè hæc; nec viſa magnâ Mantuani ſatisfactione poſſunt obliterari. Si cui leuiora videantur, æſtimare debere iura vetera, Caroli V. creditas iniurias, & ſententiam expreſſam, ſurreptam, & publicæ quieti hactenus ſemper exitioſam creditam. Reliquit ille quidem præſentia vtcunque compoſita; ſed iecit diſcordiarum immortalia ſemina; quæ vbi Mantuanos hauſerint, etiam reliquam Europam turbabunt. Hæc cum præpotens Sabaudius altiſſimè animo fixerit, magno remedio opus eſt, vt obliuioni mandata vaneſcant. Non aliâ causâ tam facilis in decreta Cæſar fuit; quàm quod non ius ſolùm, ſed nec vires ſepoſiti ac neglecti ſuis ponderibus æſtimauerit; nec aliò certiori argumento docuit, magnâ iniuriâ læſiſſe Sabaudium, quàm vbi Aſtenſem vrbem, recipienti quidem, ſed conquerenti permiſit; quaſi virilem indignationem puerili munere delinire cogitaſſet. Iam verò Mantuano Duci minor indigentiâ pecunia eſſe dicitur; nec præter incolas inopes, vlla militia, non parata auxilia, Cæſar otio reſolutus; at trans Alpes proiecta Regina Galliæ, indiga ſæpius opis alienæ. Aderit Pontifex conſilio; qui diſcordias Chriſtianorum, pacto quàm ſanguine dirimi, vel ſuâ causâ cupit. Alterutri decertantium interponere arma raro, auctoritatem plerumque ſolet: ne quæſtus domeſticus abeat in externos. Nec enim frequentes in eadem domo Pontifices occurrerunt; eoq; primo ſtatim auſpicio familiæ ſuæ conſulunt; cui omnis externa turbatio detrahit incrementa fortunæ. Etruſci ipſi aut veteri inſtituto ambigentes aliena negligent; aut ſi militem ſubſidio miſerint; acceſſu Monferrati quacunque properauiſſet, arceri poſſe. Potius decoro ſobrini nomine, conſilium pro re ſummittet. Mutinenſis Dux æmulatione ne cogi videatur, Genuenſes pecuniâ ſuperbi; denique Mediolanenſis Ducatus, non acquieſcent. Perrumpendi omnes; aut ſi tantum virium non ſubſit, cuicunque auxilio valedicendum. Sic ſpes tantùm inanes Mantuanis, Sabaudio vires ingentes ſupererunt. Porrò in Mantuani Ducis conſilijs propria ſecuritas, paxq; Italiæ conſiſtit; ſufficit quippe, ſi implicatos Monferrati limites, apertis ac manifeſtis finibus terminet; aut præſumptam penes Sabaudium cauſæ iuſtitiam, conceſsâ parte aliquâ prouinciæ componat. Nil aliunde ſpei. Proinde mihi cum rationi, tum tempori opportunum videtur, conceſsâ portione reliqua in tuto ſiſtere. Spes ac ſubſidia vt inania & inualida, ſic nihil in ſummam conferent. Reſecanda ergo cauſa diſcordiæ, vt conceſſione leui, vniuerſa ſeruentur. His tali moderamine conſtitutis, etiam in longum duraturæ poſſeſſioni cauebitur. Præſentibus quidem prouideretur; ſtabilis verò nepotum quies, leui pretio comparatur. Liberum tibi Dux futurum puta, depulſis ſimultatibus, & obſtricto amicitiâ Sabaudio, Viduam Principem non apparatu, non expenſis egentem, ſalutari tuæ domus vinculo retinere. Manſura enim eſt; vt viuente Franciſco fratre inter vtrumque fides: & quæ mutuo conſenſu ſanciueritis, Cæſaris Regumq; Europæ arbitrio totam æternitatem valebunt. Accedet Principum filiorum Sabaudij ſacramentum, & Imperatorium decretum, quod liti tot annos agitatæ, commodùm finem imponet. Non præſidio Monferratum, non (vt apud ſuſpectos vicinos) milite egebit, ſecuri ac vberes reditus, nullis expenſis imminuti quotannis repræſentabuntur. Vita ipſa non ſollicitudine grauis, non curis anxia, ſed ſummâ in tranquillitate ac quiete tranſige-

tur. Imo in ciuitate plures annos à Vincentio Patre tuo molliter habitâ, inter ludos ac festiuitates quod æui superi permittent, transiges. Cæterùm dum interim pacta firmantur, & agendorum series disponitur, oro obtestorq; vt Viduæ Principi vnà cùm filià, liberum ad suos iter permittas; aut (quod minus formidinis ac suspicionis habet) deduci Mediolanum, tamquàm in sinum Regis patrui (cuius pietati ac iustitiæ fidere te non semel sis professus) vnde firmatis conditionibus noui connubij, statim reuocentur. Id quidem mihi videtur ex vsu; & nisi facilitate concessionis Parentis indignatio præueniatur, vindictæ properum; & vim laturum, tamquàm è speculâ video.

Credebatur dixisse; cum iterum Sabaudij vires, animosq; efferre cœpit; repetebatq; frustra externum auxilium opponi, cui Cæsar multò ante viluisset. Simul addidit apud Regem suum iusto æquoq; locum esse: sed nec aduersus nepotes, & ambigua arma statim bellum conclamaturum: Plus illi Regiæ existimationis accedere; quoties arbitrio & conditionibus firmari pacem inter altercantes Principes accepisset. Obfirmatum quoque Mantuani aduersus concordiam honestam animum, creditam prudentiam non probare. Nec enim decorum nomini continuis quæstibus & necessitatibus fatigare potentiores; quoties in cuiusq; manu sit, sese magno compendio vexationibus expedire. Id notare Reges; & cupere vniuscuiusque salutem iudicio comparari, non semper alienam opem requirere. Postremò vniuersa hæc pro certissimâ in vtrumque Ducem caritate se dixisse fassus est: quæ si minus placuissent, haud dubiè secutura belli mala, abnuenti concordiam, non iura sua requirenti imputanda. Pro professione in Regem reuerentiæ, amore in Sabaudium, publicæ pacis bono, vel cum aliquo rerum suarum dispendio credi, aliquid condonari.

Modestè certè Asculanus communem causam prosecutus fuerat, & publicam vtilitatem prudenter conuellendis prouincijs prætulisse; sed Mantuani Viduæ aduersi, quibus Dux singula retulerat, orationem inter fastum minasque mediam, vt tempori ac negotio parum congruam criminabantur; soliti vniuersa formidare, vt animus suspicax & infensus. Excepit Asculanum Martinengus prudentiæ quidem spectatæ, sed tum tempori obsecutus, & tamquam geminato ictu constantiam Mantuani perrupturus. Sibi non recentis Ducis Mantuani odio, sed vetustiori origine compertum esse, Sabaudium D[illegible] antiquo positu finium, & veteri limiti non acquieturum: eoq; multò ante prouidisse, vt quoties honestæ conditiones temnerentur, haberet ad manus remedia iuri suo suffragatura. Id cùm se extra omnem dubitationem habere diceret, filiam tamen ac neptim primùm velle domum dimitti, in quas prior charitas naturæ impulsu feratur: Nec credere vlli mortalium tantum sæuitiæ esse; vt filio ac coniuge primo in flore iuuentæ orbam, non fotu paterno, non eo quod superfit fortunæ pignore solatam velit. Si luctus tempora nouis acerbitatibus ac doloribus non onerentur, amplam nihilominus materiam afflictionis habere; quòd mariti ac filij morte attonita; incerta cui priores, cui vberiores lachrymas persoluat, cui commoriatur, hæreat. Si quid futuri partus spem instillet, id quoque lamentabile censeri quoties filium defuncto parenti sit enixura, dimidiatâ lætitiâ, aut exasperatione nondum exclusi doloris. Placuisse haud dubiè causam Sabaudio; & ideo misisse Doctores Senatoresq; Taurino; ne impetu ac irâ, solatium malorum filiæ quæsiuisse diceretur; vtq; pensitatis rationibus prætextuum paternorum, eorum pondus Mantuanus diiudicaret. Iam non solo iure securitatem illi contigisse, sed Hispani insuper Regis honestissimum fauorem ambigentem animum erexisse. Habere quippe literas, quibus moneatur; non displicere Regi sanciri inter Duces concordiam: imo quoties à Sabaudio honesta requirantur, medium se primùm, mox fautorem oblaturum. Etiam apud Aulam Hispanam causæ iustitiam agnosci; nec

sine verecundiâ Carolum.V. auctorem sententiæ quosdam meminisse. Tam secura,tam parata,tam ingentia sibi Mantuanum promittere non debere vsurpatâ Gallicâ protectione licentius, quàm vt statim inter Hispanorum amicos, non sumpto fidei experimento recipiatur; & paternâ suspicione minorem.Equidem vt in defunctum nullam superesse disquisitionem,sic frustra apud præpotentem excusationes speciosè adduci; vbi confirmatæ non vno argumento coniecturæ odiorum, ægrè detergentur. Partem non leuem prudentiæ esse & causæ,& tempori seruire; ducendumque se potius quàm trahendum necessitati permittere. Nullis adhuc armis impetitum, constante veteri amicitiâ, integro honore, aliquid posse concedere; quod amor & æquitas non vis expressisse videantur. Vbi pet Monferratum arma personuerint, igni ferróque prouincia euertetur, quas sponte ac libens conditiones non admisisset,à validiori dictatas ignominiosè recepturum. Id se obnixius flagitare canere Mantuanum; quod Vincentio Duci patri; pluribus documentis humanitatis obstrictum agnoscat. Præceperat sententiam Mantuanus,non vno monitore doctus,& ab Amitâ in primis Ferrariensi, quibus fundamentis Hispani ministri (vt fama erat) perditum res suas, Sabaudij auctum irent. Id illum firmiter animo tenere consuluerant; ne quid facilitate aut amore concederet; vtq; in posterum,quæ illi perniciosa dictitauerant,ipse magnis calamitatibus lueret. Ergo communicato ante consilio, & firmatus aduersus metum, sic omninò respondit (exemplar enim à Secretorum intimo habui) Asculano se in primis gratias agere,quod licet sua commoda pro modo amicitiæ prosequeretur,communem tamen vtilitatem non omitteret; eoq; memorem caritatis publicæ, rerumq; administrum & arbitrum reiicere scelus duceret. Satis superque perspectam sibi Sabaudij Ducis aduersus innoxium se gratuitam iracundiam,viresque: eò acrius detecta,quò magis extra iustitiam essent. Curaturum tamen pro virili, ne suâ culpâ conciuisse odia diceretur: neve Rex Hispanus falsis relationibus in sua damna erumperet. Neminem mortalium, cui ius fasq; cordi sint,ignorare vanis imaginibus Sabaudium motum; quod ademptam filiæ potentiam,additum Viduæ contemptum, & custodijs clausam accusationibus maliuolentium didicisset. Prioribus administris venisse mendacium; qui non alio certiori obsequio rebus suis proficere credidêre, quàm si pronum suspicionibus Parentem, iniquissimis insuper nuncijs incitassent. Non adeo alienam (quamquàm æmuli) censuram formidare; vt aperire consilia,& palam fateri quibus artibus vsus sit metuat. In medio Italiæ prospectu, & inter obseruatores ea tractauisse securitati rerum,quæ criminari non deceat; & Sabaudius ipse eâdem necessitate stimulatus fuisset vsurpaturus. An eam quæ beneficia, gratiam, munera, ius in alieno distribuat auctoritate depulsam censeri posse? Quinimo auctam illi potentiam; quâ viuo coniuge nunquam sit vsa. Et si quando consceleratí accusatores mendacijs blandiantur, Asculanum tamen, Martinengum, imo & Principem illius fratrem vidisse, supplicibus populorum libellis solam Margaritam,sub regiâ vmbellâ sedentem decreta præscribentem; se aut Dominum,aut vteri tutorem, aut ad minus administrum, summo loco amotum, sepositumque velut inter famulantes,tantùm annuisse.Nec in speciem hæc,aut in tempus conficta; sed æternum mansura, quæ Vidua imperasset. An Goitum speciosissimam Mantuanæ ditionis Arcem,saluberrimo cœlo,amæno Mincij decursu,patenti ad Venationes agro, pro custodiâ ac carcere haberi? An vlli mortalium eui placeat æquitas visum iri,Dominam,quæque vterum cum spe prolis gerat,extra Patriam, procul à subditis eniti debere? Num responsa ab exteris per Cursores requirenda,& domi tamquàm sine Domino agendum? Parsimoniam,& si quid simplicius vsurpatum foret reprehensione dignum fuisse; sed militem ac satellitem Regijs insignibus ornatum laudari par fuisse; vt pro gentis maiestate comitata videre-

tur: nec aduenæ aut ciues crederent, cum funere Mariti illam dignitate excidisse. Cepisse eum morem Franciscum fratrem: retentum proinde dignitati domus, illius maiestati. Quod si fugæ metum, aut infantis neptis raptum a se timeri credant, ferantq; grauiter; cur Sabaudium tot artibus, tot minis causas suspicionum aggerere? Nisi hinc dolus sit, vniuersa in honorem flectenda: si apertè agatur, obsequium non iniuriam interpretanda. Detrahere sibi Sabaudium personam, ac Mantuani conditionem ad tempus induere debere: dum quid iure facto opus sit, purgato oculo peruideat; & diligentiam alienam, iustitiamq; admittat. Gnarum sibi Caroli V. sententiam, cupido illius animo altius hæsisse; & solemnitates iuris, iniurias æstimasse: neque tamen magnum Imperatorem sententiam aut gratiâ dictatam, aut pretio expressam protulisse. In eâ maiestate iniquitatem credi scelus esse: eò quòd inter disceptantes interposito decreto (cum non vno prætextu posset) nil sibi tamen adsciuerit, quò sibi cadentis inuidiam conciret. Sed & illius prudentiæ vniuersos imputaturos fuisse (saltem opinione probitatis) si æquo acquieuisset; & ciuitate Astensi auctus magnus Dominator, minoribus temperaret. Quod si Iudicis arbitrium laceraret (quamquam aduersa paucis placeant) arguere apud Imperatorem Iurium æstimatorem, & vtrique communem debuisse; sibi certè per vim nihil accessisse; sed quod dotali nomine Auus suus quæsiuisset, etiam Carolo V. adiudicante, octogesimum ante annum possidere. Cæterùm iactos semel præcessorum memoriâ limites Monferrati, accolarum frequentiâ & vsu notos amouere, ex rerum præsentium vsu non videri. Et scire Sabaudium, quò minus Vincentius pater suus super eâ re transigeret, penes ipsum fuisse, incerta, aliena, controuersa tamquàm sua offerentem; quæque Cæsar & Rex Hispanus non concessissent. Monferrati præteritorum sæculorum non vno bello imminuti partem concedere, frangere prouinciæ dignitatem esse, nec nisi Imperatoris arbitrio licere. Consentire vtraque non posse; & annuente vno alterum negaturum. Quòd si in præualidâ, & inopinâ inuasione totum Monferratum occuparetur; vt non primam illam amissionem, sic nec restitutionem fore. Coniuraturos in causæ iustitiam Reges & Principes: quorū interfit ius Gentium sartum tectum retineri: ne praua consuetudo rapiendi aliena aduersum leges, hoc insuper exemplo in multorum perniciem valescat. Se certè pro virili curaturum ne quis suo per vim proficiat, aut imparato insiliat. Deumq; in primis (cui præruptus animus & iuri contumax inuisus est) aduersus ruptores legum, & vim non ius experientes inuocare. Affutura in tempore numina noxijs aduersa, & facinorum pœnas exactura. Matrimonium cum Viduâ non abnuere; quoties honestè & cum dignitate sibi foret contrahendum. Sed initam ante Mantuano Duci cum Sabaudio affinitatem, prouinciarum aut oppidorum pretio denuò repetere, in animo non habere. Grauidam interim Dominam, apud subditos & suos veterum deponere legum placito debere; ne longius sita iura det, subditis præsentiâ ac festinatione agentibus. Vbi se spe nouæ prolis excidisse deprehendisset, cum quocunque abire licuisset, integrum fore. A se interim aut præsente aut absente idem obsequium experturam. Sed Neptim in Patrui tutelâ & domi attineri prorsus debere. Frustra conditiones eò versas agitari; frustra concessionis formas commentari. Certum & indubitatum apud animum suum statuisse, aut huic curæ commori, aut Infantem retinere: quando enim illam hæredem Paternæ fortunæ ac prouinciarum æmuli iactent, apud exteros agere non posse, nec subditos deseri. Cæterùm non in congesto auro, non in parato milite, non prouisu belli, quàm causæ iustitiâ, ac Catholici Regis æquitate spem habere: terriculamenta vel cum subditarum sibi prouinciarum iacturâ contemnere; potiusque cariturum omnibus per vim & iniuriam, quàm in pace fœdè concessurum, quibus auita possessio, & Cæsareæ sententiæ existimatio minuantur. Nouisse Hispanum

Regem,

Regem, pluribus consilia & officia sua non obseruantibus solùm, sed & interpretantibus, nullo offensionis inditio, sumptam à se cum Romæ ageret Galliarum protectionem. Nec titulos tantùm spectari debêre, sed effectus & artes, quibus suspectam Hispanis curam paucos annos sanctè iusteq; sustinuisset. Quod si innocens administratio in culpam trahatur, vel inuidis manifestum esse, non eosdem semper animos, non consilia foueri: sed prout ratio & occasio persuasissent, in melius feliciter mutari. Rebus suis olim Gallum nomen conuenisse: nunc ne suspicionem quidem vsui: quod excusari ferè solcant, quæ officere nequeunt, accusentur honesta si metus vrgeat. Se pridem obstrinxisse per literas Hispano Regi voluntatem: etiam cum Ecclesiastica tractaret, tot aduersorum quæ minitari audiat ignarum: Ne suscepti voti pæniteat in posterum curaturum. Ea se Principi Asculano, ac Comiti Martinengo ex tempore respondisse. Quod si eas coniugij leges à Sabaudio proponi sciat, quibus cum honore acquiescat, non auersaturum honesta, & vtrique profutura. Testem verò ante alios arcani Principem Pedemontanum appellare, doctum quo animo sit, & quantum tribuat mutuæ amicitiæ. Ad extremum cupere ne liberè expositis, aperto respondisse malo vertant; quando de causâ disceptatione agatur. Ad hæc Pedemontanus solitâ sibi comitate, & mansuetudine: nec auersus à legibus amicitiæ fassus est obnoxiam voluntatem: & vbi cætera dicto respondissent, se cæpta promoturum recepit. Licet tacitam offensionem subesse quidam crederent, constantiâ Mantuani, & concitatâ libertate.

Asculano ac Martinengo pomposa oratio parum placuit: accusabant incautum iuuenis in sua damna animum: & non certiorem aduersus Hispanos caritatem argumentabantur, quàm ante Gallis seruauisset. Prudentiam quoque in professione mutatæ voluntatis requirebant: quod aut abstineri facto, aut sileri lubricitas cogitationum debuisset. Nec enim apud Gallos profuturos Mantuano eos sensus nouerant: qui non secus quàm Hispani, totum hominem, integrum sacramentum requirerent. Dictata insuper orasse videbatur; tamquàm rei magnitudo requirere videretur; vt apertius sensa animi nudarentur; quò facilius in concordiam coiretur. His tum vltrò citroq; iactis, cum præsentia minus consentirent, & altercatione turbarentur, placuit negotiationem de summâ rerum in sequentem reiicere. Temporis beneficio credebant componi animos posse, & sequuturam noctem instillaturam mitiora consilia. Neque ingratum accidit statim tractationem non abrumpi: arrisitq; id non Sabaudio minus quam Inoyosæ: vt quæ honesta animo conceperat, pace non bello obtinerentur. Ipse Inoyosa plus apud Sabaudium demereri se crediderat, si minori metu ac expensâ, rumore nullo, nulla belli famâ turbato Rege, honestum amici desiderium, sua destinata expleuisset. Vbi enim primo statim congressu, spem successus non abruptam vidêre, Asculanus Mediolanum, Pedemontanus ad Patrem cursorem destinarunt. Sed ille ante alios eam iustitiæ vim crediderat, vt protractum negotium, lassitudo comminationesque, quæ spem consilij præferrent, Mantuanum frangerent, iuuenem adhuc magnæ curæ imparem, dictata Auiæ recitantem, rerum inexpertem, belli nescium, & quantum de suo peteretur non peruidentem. Illum tamen (tamquam magnæ fortunæ composuissent) administri virium & animorum Sabaudij non eruditi, maiorum suorum more, sperare meliora, nec terreri aduersis debere monuerant. Constantem itaque aduersis quæcunque à Sabaudio poscerentur esse iusserant: & in eo sitam inchoatam tum opinionem sui, si negaret vniuersa, si durum se conditionibus concordiæ, si inexoratum præstitisset: denique si duraturam totam æternitatem quietem familiæ suæ opidulo vno non redemisset. Eo patere magnitudinem animi, si volens sciensque in exitium proprium consensisset potius, quàm prudentioribus

Res in noctē sequentem reijcitur.

auscultasset. Causam omnem imagine iustitiæ finxerant; docuerantq; aduersus æquitatem, haud quaquàm prosperos exitus Sabaudium habiturum. Præualuêre blanditiæ assentantium, licet secretò à callidioribus erudiretur, ne adeo certum sibi ius fingeret, vt potiora sequi Sabaudium ignoraret; nec ita spe Reginæ Galliæ, & promissis Etruscis fideret, vt minas hostiles negligeret. Magno ea discrimine suggerebantur; quòd secretò colloqui bonos ac peritos viliora seruitia non permitterent; aditus omnes nocturnos diurnosque obsidentia; & vix vlli mortalium creditâ libertate audiendi consulta ministrorum, literarum argumenta, denique sententias proferendi etiam aduersus consiliarios. Sed quæ amici docuerant, eadem per literas boni Principes roborabant; licet ad firmitudinem & constantiam hortarentur nonnulli, etiam præsidia promitterent. Sed vt in ventos inanes abiêre sponsiones quas acceperat, ita in tot amicos iniurias Mantuanus videbatur, si minori fide promissa accepisset, quàm illi spoponderant. Cum insuper ab Hispano Rege nuncius in horam expectaretur; qui doceret an obsequio in vrbe præstito, eâdem facilitate consensisset. Et quidem vniuersi familiares aliena subsidia largiùs promittebant; flexâ in superos animosè causâ; tamquàm perpetuò pietati & recto animo affutura. In has curas, has artes, hæc blandimenta formauerant iuuenis animum, ne vlterius prouideret; & sperarer desperaretve alieno consilio. Quod dici reliquum fuit, Pedemontanus & Asculanus æstimatione futurorum impendêre. Mantuanus tamquàm absoluto negotio, eorum quæ audiuisset respondissetque, certiorem primò Amitam, mox Aulam omnem fecit: vt sub noctem nemo esset, quem falleret exitus disceptationis.

Vbi postero affuêre, Pedemontanus in Asculanum defixus ac reticens, tamquam alienâ operâ vti vellet, causam recentis congressus requirere videbatur. Itaque Asculanus pridie Mantuani duritiem expertus: & eandem iis quæ proposuisset repulsam metuens, ambiguâ nec satis expeditâ, longâ verborum ambage proferebat: modò consilij testem Martinengum, modò Pedemontanum appellans. Et vbi reiici rationes nec admitti conditiones, quibus particula Prouinciæ Sabaudio permitteretur, vidit; ad ea vertit quæ parùm pro causâ erant; tamquàm delegato muneri satisfecisset, si tulisset consilium, & Mantuani sortem miseratus foret; metusque impendentium malorum exposuisset. Mox desiderium pacis, vota Regis sui, publicam vtilitatem prosecutus, non ante quò flecteret ostendit, quàm vbi posse Mantuanum sibique & Italiæ consulere dixit nobilissimo matrimonio, quod certam spem prolis, & securitatem temporum secum ferret. Nec in tantâ vtilitate leuissimam iacturam æstimandam, quæ sponte subeatur, quæ maiora commoda sequantur, quæ in gratiam tot Principum fiat. Tum Mantuanus pridianam duritiem præferens, respondit: Præterito quidem congressu satis apertè exposuisse, quo animo erga societatem amicitiamque Sabaudij, nec non connubium nouum esset; nunc absoluere negotiationem statuisse; & veluti vno ictu vniuersa finire. Proinde quando à Pedemontano Principe, parentis sui placita, & nuptiarum conditiones tacerentur, dicturum liberè quibus sibi legibus nubendum duceret; vt si Sabaudio placuissent, non deliberationi cunctatio, non executioni mora esset. Tria quippe non mutatione non commutationi varianda præsumere: Inuito, nescio, & non iubente Rege haudquaquàm contracturum, eâ fide quam Româ discedens per literas dedisset. Veteres & sub parente seruatos Monferrati terminos, ac iura inconcussa manere: nil toti prouinciæ detrahi; ne imminentem possessionem transferre in posteros, aut emisse ab hoste pacem diceretur. Quod si insuper Sabaudio sororem suam virginem Nurum accipere placeat, doti centum aureorum millia additurum, quò accepta à Fran-

Conditiones quibus Mantuanus matrimonium Vidua admittebat.

Francisco fratre pecunia superetur. Id in auro; nec enim vel agri palmum concessurum; idq; hospitis Principis gratiæ dare: & documento apud murmurantes, per ipsum non stetisse quò minus concordiam præferret. De Regis animo securum esse: nec metuere ne Christianus & pius dominator, oppressam iustitiam velit: aut neglectâ religione, præter fas omne consanguinitati indulgeat. Sibi pro comperto esse quandiu causæ studeat, obsequium ac reuerentiam retineat, arbitrium rerum suarum permittat, ridere posse inanes formidines, pauoresq; pueriles. Vel indignationis Regiæ reum, de tanti principis clementia benè posse sperare: quantò magis innocentem, & creditum? Ad hæc Martinengus sibi ante alia placere dixit, quòd ambagibus nudatam sententiam protulisset: præpediri ac trahi negotiationes incertis: nec in re nisi expeditâ transigi posse. Equidem consultatione opus non esse, an Sabaudius viribus, & (quod existimetur) iure potior, pacta illa in sui contemptum foret interpretaturus. Vnum addidit, non cupere id postremum responsum esse, sed rem integram iterùm differri. Plerumque meliora præceptorum tempus suggerere: idq; si non illius, saltem Mantuani causâ orare. Tacuit Pedemontanus; cui pro dignitate satis videbatur, si negotio præsentia tulisset auctoritatem: munus obiret Asculanus, cupitis paternis Rex faueret, Gubernator Mediolanensis vires ostenderet. Renidenti tamen similis, & conceptæ altè indignationis manifestus. Ferre non poterat generosus animus, secus quàm conuenire crediderat cecidisse consilia: & formidatam Regibus ipsis Patris constantiam ab inermi & inualido contemni. Accendebat iras vanitas promissionum: quippe datis ad parentem literis (quasi cum æstimatione futuri egisset) spoponderat cessurum æquo ac necessitati Mantuanum; idq; fide Asculani, & comitum Aulicorum firmauerat. Verborum quoque perplexitate delusum se credebat; cum enim non semel eædem rationes apud consilium repeterentur, Mantuanus dixerat, per se non stare, quò minus honestis conditionibus duratura pax sanciatur. Vbi expedire ambages iussus sit, honestas conditiones interpretatum; si præterito nihil detraheretur, iidem fines constanti possessione seruarentur. Sed reuerâ condonare aliquid negotiationi Mantuanus initio voluerat: cum adhuc non Regis Hispani, nec Etrusci promissiones accepisset. Sed vbi Galliæ Reginam insuper spem addere comperit, interpretari promissa quàm exequi statuit. Si tamen: si tamen ea illi in tergiuersatione prudentia fuit, nec consulentium arbitrio spes Pedemontani elusit. Sic finitum colloquium vrgente iam vesperâ, & ad sua cuique discessere.

Martinengus certissimæ calamitatis, & imminentium malorum diuinus Mantuano indiuiduus, cum exurgerent, secum resumendi colloquij signum dederat. Proinde amotis cæteris, & Paterno in Mantuanum affectu, eosdem animos, præsumptam in Hispano Nepotum caritatem, quæque trahendo in sententiam iuueni opportuna crediderat, fusius & arctius refricauit: & præ cæteris inanes à Reginâ Galliæ spes ostendit. Inculcabat non (si vellet) Reginam internis & externis tumultibus sufficere. ostendere nonnullos ex ipsâ securitatem, quam illa domi non habeat; tantò minus possit Nepoti comparare. Pendere similia à consilio procerum; quos inter ratus sit, qui nisi præmium ostendatur, sit sententiæ accessurus. Æmulatus quoque Principum, & in Niuernensem Ducem, fortunis ac virtute conspicuum, inuidiam prosecutus est; acrior huic spei oppugnandæ, quòd Mantuanum maximè eo subsidio fidere cognouisset. Nec cæteris abstinuit; Pontificem nempe proprijs commodis studere; &(quæ domesticum ærarium non hauriant) preces & consilia tantùm interiecturum. Quæ cum frustra cognouisset, in vno Rege Hispano cuncta flexurum: Nec alio cardine exitum agendorum verti. Eum tam impium in suos non futurum; nec vnis literis eam fidem habiturum, quàm plurium annorum facta in suspicionem vocauerint. Et quia seuerus Man- *Martinengus secretò iterum instat.*

tuanus dictatæ sibi forsan sententiæ hærebat, infractoq; animo singula excipere videbatur, eò peruicaciæ Martinengus processit, vt cum caritatem obsequiumq; suum sacramento testatus foret, audientis manum prehensaret, osculisq; lacesseret, siue obsequio ac reuerentiâ, exprimere profuturum illi consensum vellet, siue (quod magis credebatur) teneritudine ac blanditijs consilium adornaret. Procul tamen minæ & imperiosa præcepta, quibus Asculanus institerat. Vetustam dicebat sibi cum Vincentio Duce amicitiam intercessisse, & posterius Sabaudio hæsisse: si quid asperius totâ negotiatione in diem præsentem protulisset, artibus, iuribus, causis, occasioniq; imputanda. Sic prorsus sentire; & si propria causa foret, non aliter æstimaturum. Bonam fidamque concordiam suadere, quam nisi iterato Viduæ coniugio sperari posse nouisset. Ætate ac rerum vsu didicisse, quibus consilijs prudentia, quibus temeritas nitanrur: Proinde orare ne vniuersum Monferratum, suarum prouinciarum speciosissimam opulentissimamque leuissimæ iacturæ intuitu, nisi exactâ consideratione exitio dederet. Irreparabiles pacis ac belli errores esse. Post dispendium ac damna, inutilem & indecoram Principi esse pœnitentiam. Sæpè Reges ac Principes sapientissimos, cæteroquin iure potiores, & paratis in causam subsidijs tempori nihilominus seruiuisse. Parum referre quomodo possessio retineatur; eosque valere qui fruantur. Eiectos apud exteros vanam ac pudendam commiserationem manere. Raros communia velle pericula; aut securitatem propriam alieno casui accommodare. Sic Carolum Quintum blandiente licet fortunâ, & victoriâ validiorem captiuos Germaniæ Principes dimisisse, quod sciebat, nisi beneficio deuinctos, futuros perduelles. Sic Romanos Pontifices sanctitatis opinione celebres, Aragonensibus modò, modò Angioinis fauisse; prout cursu fortunæ raptabantur. Sic Sfortiam mediâ in victoriâ, nobilissimas Ducatus Mediolanensis ciuitates Venetis armorum æmulis permisisse; & (vt recentiora in exemplum referanrur) sic Principes Mantuanos Azolæ, Pescheriæ, ac Lonati petitione abstinuisse. Pleraque metu dissensionum, ac discordias reductura sapienter negligi, statimq; micante securitate, vtilitatem apparere; non auro, non possessionibus comparandam. Eam esse Gallorum conditionem, vt iam nisi apud temerè fidentes existimationem inueniant. Præualere Hispanos non opibus solùm & milite, sed possessione Italiæ; & medio inter Mantuanos ac Monferratenses situ, vt obsequium à volente recipiant, exprimant à nolente. Tandem eò processit vt satis ostenderet, nisi concessâ Sabaudio parte aliquâ Monferrati, quietas ipsi res esse non posse. Tantum conuentionibus honoris speciem appingendam, vt quod coactum sit, sponte oblatum videatur. Renouatione connubij suppetere colores, vt cum opinione prudentiæ aliquid concedatur, id verò ingenti in posterum quæstu rependatur. Cumq; totam diem examini concedi orasset, respondit Mantuanus, causas eundi sibi in suburbanum rus esse: & cum meridianæ epulæ colloquium dirimi velint; quod animo statuisset statim absoluere. Gratias quippe caritati illius agere; & relaturum in tempore; si quando mutuo officio eguisset. Quod ad Sabaudium spectet, toleraturum se conuelli vniuersa, & ferro igniq; omnia populari, potius quàm agri palmo decederet, aut mutationi finium acquiesceret. Honori tantùm & existimationi viuere; præter dignitatem vniuersa contemnere; neque per vim aut minas dominationem ante quàm vitam omissurum. Sic apud animum suum decreuisse: idq; credi cupere; ne molestâ inculcatione consiliorum, aut ipse fatigetur, aut contra nixi repulsâ offendantur. Neque tamen suam omninò esse sententiam: sed Amitam, sed præcipuos à consilijs viros monuisse; & in eo stare famam prudentiæ suæ, si semel placitis in æternum, vel cum iactura hæsisset. Quod si pluribus roborari rationes cupiat, adiret Amitam, aduocaret Chieppium, audiret secretarios: in plano & aperto omnia futura.

Obstu-

Obstupuit Martinengus, facilem creditum in mutationibus Ducem, tam obfirmatum in seruandis quæ iuberetur, esse. Tum itum ad prandium, anxijs Mantuani famulis, quam tracta tot horas disputatio formam accepisset. Mediastini ipsi præ foribus ac velis stantes, multis Sabaudiorum audientibus garriebant; & velut per lasciuiam iterabant: Ferdinande constans in sententiâ esto. Sed Mantuanus statim solicitudinem suorum leuauit; docuitque inconcussam sibi aduersus omnes fuisse constantiam; nil gratiæ, nil timori condonasse. Sed (quod moris infimis seruitiorum erat) epulantem ambiuere, iacientes velut in casum interrogationes, quibus cogeretur singula proferre. Itaque non ante mensæ amotæ sunt, quàm sciuêre vniuersi, quid Pedemontanus, quid Asculanus, quid Martinengus obiecissent; denique quid vniuersis ac singulis Dux respondisset. Strenuè nauasse dictatæ sententiæ operam videbatur, quod omnes firmitudinem, & Amitam precipuè commendasse meminisset: cui cum Vidua nuptiæ incestuosæ dicebantur. Pauci quibus altior intellectus responso ingemuêre; non ignari quàm leui dispendio, ingens Prouinciæ vastatio arceri possit; & quàm graui vulnere durus ille animus foret subditos sauciaturus. Sed eloqui periculosum erat, obstrepente licet conscientiâ; adeo in Amitam Mantuani adulatio inualuerat, & apud improuidos opinio securitatis. Non iustum solummodo consilium tenuisse Mantuanum, sed etiam tum auersatum nuptias fidorum relationibus accepimus: siue togari cuperet; siue (quod illi parum amici vulgarunt) ne diutius in eodem proposito hæreret, Quippe primis statim diebus, non aliam sermonis materiam habebat, gestireq; videbatur spe viciná, & parum Amitæ dolorem curare: quæ Monachos, Moniales, Consiliarios, illustres fæminas per vices summittebat, qui detestarentur consilium dissuaderéntque.

Ipse noui Principatus studiis intentus; & extra matrimonium vxorius, dignitatis & ordinis maiestate sepositâ, decimâ sextâ Ianuarij die, sese Viduæ non credito more comptum obtulit; pugione ac gladio accinctum, indusioque imbricato conspicuum. Nec satis habuit eo se decore personatum Matronis aulæ sese offerre; sed Pedemontano quoque & cæteris visendum præbuit; gementibus qui purpuram reiectam; & hoc argumento, de eius ingenio coniectandum videbant. Siue enim mimum secretò egisset; siue scenas agitasset, siue choreas duxisset, oblectamento animi dari poterat: videri hæc palam ostentarique non sine contemptu irrisuque spectantium: licet vniuersa amici iocis imputarent; & non neglectâ sed sepositâ dignitate interpretarentur. Accedebat vanitas creditarum opum: quod enim diei post negotia reliquum erat, scrinijs aperiendis insumebat; vt cristallus, gemmæ, vestis, & auita familiæ decora in prospectu forent. Id certè ante alia Mantuani infirmitatem aperuit; quòd pauciora quàm famâ obtinuerat, deprehenderentur, & apud Sabaudium scirentur opulentiora. Sed ille suetâ animi seueritate, parum æstimato studio, cum maximè rerum suarum interesset, negotio indormire, soluebatur in gaudia; & tamquam Sabaudij iurium superior gestiebat.

Medio negotiationis ardore, cum Asculanus salutaribus monitis bono Mantuani consuleret; vtilémque illi pacem honestis conditionibus obtruderet; Martinengus inculcatis officiis, salutares nuptias suaderet; Mantuanus ætate ac facilitate huc illuc consilijs amitæ raptaretur, Sabaudius inquæstuosis Matrimonij conditionibus assentiri nollet, improuisæ ab Hispano Rege literæ Mediolanum venêre; quæ Inoyosam proferendorum Mediolanensium terminorum desiderio æstuantem dicebantur fulminasse. His etsi studium viri, erga Mantuanum asperitas, quæ cum ratione credebatur, & certus in Sabaudium animus non accusabantur; cautius tamen insistere destinatis & modestius vrgere infirmiorem iubebatur: simul ingratam Regi suo operam omittere, tamquàm factorum rationem in tempore redditurus. Magno ac Catholico Principe (cui ob pietatem ac iustitiam *Hispanus Inyosæ scribit, sibi non placere opprimi Mantuanum.*

Italiæ arbitrium deberi sciebatur) dignam sententiam continebant. Vt qui periculum oblatæ à Mantuano fidei facere decreuerat; & alienas suspiciones nouo Principi non imputare. Complectebantur de Gonzagæ domus amicitiâ nunquàm in solidum dubitasse: quamuis Patre Mantuani superstite, callidi obseruatores pleraque nutriendis suspicionibus detulissent. Nunc etiam præstito ab vrbe obsequio, certissimæ in Ducem caritatis esse; resque eius vt proprias complecti decreuisse. Inerant etiam ad Inoyosam mandata; id ante alia curaret, ne quod detrimentum Monferratum pateretur. Optimo iure Hispanos hactenus, non fraude aut perfidia imperium etiam Europam protulisse; quam eam notam ac gloriæ vibicem fore, si recentem Ducem qui pietatem ac tutelam suam, irrequisito officio præuenisset; qui seque ac sua regio arbitrio permisisset; priusquàm experiretur administrationem; nullâ adhuc culpâ, auitis bonis detrusisset? Imo subesse consilio flagitium; quòd inhonoro prætextu regis sui famam, & in turpi consciẽtiâ polluere cogitasset. Vel supplicibus hostibus facilem se præbere consueuisse: Nec alio speciosiori titulo gloriam suam constare, quàm iustitiâ & æquitate; quanto plus decoris in tutelâ amici reperturum? Nullas sibi super Monferrato partes: & si quando Mantuanus amicitiæ à Rege non requisitæ renunciasset; quas intulisset iniurias apertè prosecuturum. Ab domo ac suis, à caritate quá tot Principes sustentet, amoturum. Quoties extra arma egisset, bello temperaturum.

Vlceratasse ante alia Inoyosæ animum accepimus, reputantem eadem Mantuano à Rege perscripta fuisse: Hinc enim neglectum & contemptum sui (quodque altius penetrabat) querelas prospectabat. Et nos exemplar ab Iberto secretorum conscio, non inuito Mantuano habuimus. Iusserat per literas Rex iuuenem Principem protectioni quam inuocasset ab vrbe fidere; nec vmbras aut inanes metus formidare. Apud se pro securitate amicitiæ conscientiam satis fore, credideratque cogitationes Inoyosæ Mantuano fuisse perspectas, eoque congruentia significauerat. Certè non aliâ grauiori peste arcana regiorum consiliorum laborant, quàm secretorum nuditate. Fuerant etenim inter curarum administros Mediolani, qui consilium ab Inoyosâ Regi missum conuicio prosecuti dicerentur, secretóque Mantuano prodidisse; quod vulgare existimationis honore erubuerant. Acceptis literis statim in vrbem, Venetias in Etruriam, sed & Genuam ac Neapolim, missi à Mantuano cursores, traditis Regiarum literarum exemplaribus: quibus supra modum vagare lætitiâ mens cœperat. Et quamquam Pontifex multique per Italiam Principes cordatissimi, Regiam integritatem credidissent; fuêre tamen quibus popularitas illa præter opinionem accidit; quod apud gentem regnandi auidam vix crederent tantùm modestiæ diu futurum.

Sabaudius certè iurium suorum, & Regiæ consanguinitatis æstimatione, grauiter tulit paratam occasionem quam tempus commodùm attulisse videretur à Rege contemni; & prætextus suos à Carolo Quinto spretos, etiam in nepote vilescere. Litteras quoque Inoyosæ frustra missas, nec auditum consanguineum, cui administer insignis causam probauisset. Sperauerat haud dubiè fauorem regium; eatenus tamen optauerat, vt si non adiutor, ad minus spectator esset. Sed dictu mirum quantum animorum ac fiduciæ Mantuano accesserit aduersus propositas conditiones pacis; statimque accersitum Martinengum abijcere concordiæ tractationem iussit; Viduæ nuptias nisi proprio dictatu proponebat; monebat denique Asculanum, cautius secum comminationibus agere. Addidit in Sabaudium liberioris animi vota, quasi negotiationem ex sententia prosecutus non foret; sed artibus & adiutore Inoyosâ incubuisset. Attonito Martinengo, nec gnaro quæ causa tam fortis pectoris esset, protulit Mantuanus Hispani literas: lectasque & commentationibus auctas, quasi in Sabaudium scriptæ forent securitatis testes adduxit. Martinengus tamen, cui non vnus offendendi modus, &

vitium

virium Sabaudij magnitudo perspecta erat: Equidem gratulor (inquit) Dux optime hanc fortunam; sed quàm cuperem quod in Inoyosam Hispanus ius habet, in Sabaudium haberet. Exercitu opus est, & prævalido, vt Sabaudius Monferrato abstineat; & si differre in tempus arma voluerit, sedendo ac minitando Prouincias detetet, tibique infructuosas reddet: Formidandum siue bello occurrat, si à longè indignetur, scio. Id experimento probare te, nec cupio nec hortor. Nihil ad hæc Mantuanus; sed conuocatos à consiliis secum ad amitam pergere imperauit. Hic commiserari calamitas Mantuani poterat: tractauere regias literas primates, Matronæ, Moniales, seruitiorum infimi; cæptusque criminibus ab his illisve lacerari Asculanus & Inoyosa; mox rideri Sabaudius ac contemni: tamquàm abnuente Rege, vis illius omnis occidisset. Quorsum (dicebant) attinet iterare pudendas nuptias, quas desiderium securitatis dictauerat? cur finium memoriam; aut concessionum formam recolere? iugulatas esse spes Sabaudij; nec Inoyosam aut Asculanum regium animum mutaturos. Transisse tempus negotiandi: non si filiam, non si neptim in potestate habeat, Rege abnuente, hostem posse proficere. Eodem simulationem conceptus casuram: idque altissimè famam æmulorum sugillaturam; quod fraudes iustitiæ fecissent, & dolis iura sua vallassent. Hæc secretè, hæc publicè dicebantur, iamq; stipatores, baiulique, & otiosorum turba non alio argumento perstrepebat: vt minus mirum sit, delatam ad Pedemontanum iniuriam fuisse; sciuisseque Asculanum quibus calumniis apud hospitem laceraretur. In aperto est, parum rebus Mantuanis profuisse inconsultam garrulitatem, acresque ad vindictam stimulos Sabaudio addidisse; vt in contemptores non vnâ causâ ferox esset. Vrgebat spes Sabaudiæ munificentiæ, & amico Duci fides data: quam tamen liberare nisi magno periculo licebat; siue apertè opitularetur, siue Regia mandata eluderet: sciebat habere se Mediolani dictorum factorumque suorum obseruatores; nec deesse apud Aulam æmulos, qui non manifesta solum, sed etiam ambigua querelis insectarentur. Iam enim labare existimationem suam audiuerat; subcrantque accusatores, vniuersa quæ fecisset dixissetve praue interpretantes.

Postero Mantuanus vt maius securitatis documentum offerret, Goiti agrum festiuis venatibus exercuit, vocato ad laxationem animi Martinengo; nec tamen permisso de negotio loqui, tamquam absoluto placito Aulæ Hispanæ. Regis animus vulgatus, at Asculanum ab impetu, & comminationibus in Mantuanum deterruit; sic Sabaudium mutare consilia, & vim preferre impulit; spe ratam apud Regem bono iure occupatæ Prouinciæ possessionem fore; & tarda pro Mantuano Mediolanensia auxilia. Nouerat quàm lentè ab eo obtemperetur, qui inuitus vrgetur, habetque plures cunctationis excusationes. Quod vt voto responderet, dissimulare conatus, & callidè Inoyosæ ipsi imponere decreuit. Huic quidem perspectæ priores Sabaudij cogitationes erant (nam dicebantur consilia sociasse) eoque crediderat, fraude & dolo nonnulla aggressurum; quorum veluti reliquæ summæ pignore vteretur. Sed aperto bello decernere obstante conatibus Rege vix sperauerat. *Sabaudius ab Inoyosa consilia seiungit.*

Fuere qui præsumerent negotiationis initio, minus concinnè res suas composuisse Sabaudium, quòd in ministro regio (cuius in similibus nullum arbitrium est) plus quàm deceerat spei posuisset. Alij fatebantur gnarum Sabaudium quid sibi de vnoquoque promitteret; sed imagine communicati secreti, & spe munerum sopiuisse quamuis perspicacem: concoxisse tamen secretò quæ parauerat; quasi tum socium deliberationis, olim esset hostem habiturus. Scriptum Mediolano Mantuani fuerat, id ante alia Inoyosam excitasse, vt sagacius negotio inuigilaret, Regisque Imperio obtemperaret. Quod si Sabaudius ad tempus cælare Regij mandati inuidiam: & communione consilij, causas occasionésque torquere in-

contrarium, aut differre subsidia maluisset, suasissetque; credebant nonnulli magno Mantuani damno, & decepto Rege, præsumenteq; quod astu negligeretur, conditione temporum euenisse, congruentius rebus suis consuluisse. Itaque Inoyosa tamquàm violatæ fidei reus habitus, acriter indignatus est. Ea enim rerum conditio erat; vt non honori Regis sui, non vtilitati propriæ, nisi concordi Sabaudio prodesse posset. Sed ille cuicunque respectui maior, vt auersantem destinata sua Regem, sic inualidum ministrum negligebat; certus sententiæ, quod bono & sibi debito iure non obtinuisset, per arma requirere. Documentum quoque liberi animi initio dedit; cum enim Hispano sororio causæ suæ iustitiam breui ac graui epistolâ significasset; missoq; oratore satisfecisse muneri videretur; nec abiectas ad Cæsarem preces misit, nec Mantuanum præuenire curauit; vt certum esset plus in suis, quàm alienis viribus præsidij statuisse.

Id Inoyosa grauiter fert.

His fermè diebus cum validissimos Sabaudij prætextus, & hæreditatis cogitationes in nepti defuncti fratris filiâ Mantuanus non vno monitore didicisset; ideoq; iam extra domum tutores & curatores imponi; destinariq; qui præsentia futuris vtilitatibus componerent, accepisset; occupare astum, & eludere artes quibus petebatur nixus est. Accelerato quippe cursore, literas ad Cæsarem dedit, in hæc ferè verba: Certissimam sibi gratiam credidisse, quod sanguine plus vno vinculo nexus, obstrictus Cæsaribus obsequio, causæ insuper honestati niteretur. Et (quod plerósque spe fauoris detrudit) non sua aut suorum aduersus Cæsaream maiestatem malefacta conscientiæ occurrere. Id magnæ fiduciæ initium. Cæterùm & Austriacorum Imperatorum æquitatem, & nunquam innocentibus negata subsidia, constantiam insuper addidisse; vt libens vota sua, infallibili potentioris iudicio æstimanda proponeret. Artibus & dolo vsos supremi Principis censuram vitare; quem certum est nil sanguini, nil gratiæ dare. Sabaudium possessioni Monferrati tot annos inhiantem, postquam suspectos iniquitatis Cæsares, nec sine graui conuicio questus sit: vt imaginato iuri suo colorem aliquem induceret, vt inanes Neptis prætextus vrgeret: quibus illa parentis hæres credita, ipso tutore ac curatore proficiat in domus è quâ exierit exitium, moliri res nouas, comminari, profiteri. Neque tamen vtilitati Infantis potius quàm destinatis proprijs studere: vt cui certum sit quocunque titulo aliena occupet, non distinguere. Matrem quidem viduam per ætatem curâ filiæ excludi (quamquàm fidem, pietatem, prudentiam in eâ non desideret) præferri tamen à patre, aduersus leges tot sæcula seruatas. Sed & illam reditum ad suos cogitantem, insuper facti inuidiam onerare. Non enim longius sitam, subditorum commodis in tempore posse prospicere: nec debere sex dierum itinere oraturos iustitiam fatigari. Ducenta ferè passuum millia Taurinum Mantuâ distare: sic indigentium tardas preces, tardiora fore remedia: & ministrorum absente Dominâ impotentiam, vniuersa sus deq; versaturam. Non eam esse prouinciarum amplitudinem, vt Principis absentia possit excusari. Duas omninò esse, quarum altera, si absentem Dominam imploret, possit ante querelas consolari. Viduæ reditum vtrique Genti deploratum: Auum verò sibi tendentem præsentem potentiam meditari, futuram securitate adornare. Proinde orare, vt quod iuris gentium sit, Mantuæ quoque seruari vellet; depelleretq; earum rerum administratione: quem antiquæ simultates, & lis tot annos agitata, bono iure suspectum reddiderint. Quòd si enim Neptim concessam accepisset, orandam paternam caritatem, vt superstitem esse desideret. Nec enim callidum Principem latere, si quid fortuiti infanti euenisset, statim in matrem abire: à matre in parentem: ne qua conditione credatur nuptias filiæ consulturus, aut permissurus. Non potuisse auersam Mantuanis fortunam, magis congruentem cupidini hominis occasionem offerre: Nec illum ante initam cum fratre consanguinitatem, opulentiorem, opportunio-

Literæ Mantuani petentis tutelam neptis à Cæsare.

tumorem vel conditionem somniare. Cæsarei muneris esse, ne fortuita & vana vero & honesto antestent; neu colores aut quæsiti, aut oblati, sinceram rerum formam immutent. Esse Mantuæ defuncti Ducis germanum; cui fato permissæ prouinciæ debeantur. Et si à Nepti excludatur, non arceri caritate; quando iura sanguinis tolli non possint. Nullo securiori præsidio puellam committi (si hæres credatur) posse; quàm amori Patrui, cuius è Gente ac sanguine vitam acceperit.

Octauius Caprianus Mantuanus Patritius, sed vetusto apud Cæsarem ministerio Germanos gratiâ transgressus, & consilij Mantuani gnarus, coràm præceptis & officio functus est. Eadem quippe efficacius prosecutus, detexit à Sabaudio suspiciones, & causæ sui Ducis honestatem appinxit. Non in nobili viro diligentia, aut in Imperatore festinatio remedij desiderata. Rem omnem in eo versari docuerat, ne cunctatione inutili, daretur nouatoribus occasio turbandi: simul sperauerat fore, vt Sabaudius iudicio præuentus, verecundiâ aut reuerentiâ retineretur. Periti magnitudinis Sabaudij secus interpretabantur: quem enim causæ iustitia impellebat, non Cæsarem, non Reges ab incepto reuocaturos credebant. *Octauius Caprianus.*

Cæterùm cupitis Mantuani nemine reclamante; non citato, non audito Sabaudio Cæsareum decretum interpositum est, in hæc verba: Sacram Cæsaream Maiestatem intellectis ijs omnibus, quæ in negotio Mantuano, ratione tutelæ & educationis Principis filiæ Domini Ducis Mantuæ relictæ pupillæ, hinc inde producta & exhibita fuerunt, benignè decreuisse, & respondisse Dominum Cardinalem modernum Mantuæ Ducem, tamquam proximiorem defuncti Ducis agnatum, dictæ pupillæ tutelam habere: ita tamen, vt in omnibus, consensus & auctoritas Dominæ matris Viduæ; si scilicet in eadem domo ac ditione sit, adhibeatur. Benignè autem polliceri, sacram maiestatem suam, tamquàm supremum tutorem ac Dominum & Imperatorem, protectionem se dictæ pupillæ, pro paterno quem erga ipsam gerit affectu, ita sibi curæ futuram; nec quod hic loci fieri non debeat fiat. In eadem verba eiusdem anni mense Nouembri, simile decretum à Cæsare manauit; in eum finem petitum à Mantuano, vt accusans Sabaudius præuentionem dolumq;, geminato (vt dicebatur) ictu feriretur. Qui in Curiâ Mantuano fautores aderant, aut consultores, aut proceres, æquissimum dicebant adesse filiæ infanti matrem; nec eâ ignarâ præcipua rerum administrari. Sed quando paternam domum procul à subditis prætulisset, Patrui Ducis tutelæ committi debuisse: nec vllum adeo æquitati aduersum esse posse, qui absentem & suspectum Auum præferat. In confesso est, hoc quoque adminiculo Mantuanum spe subleuatum; vt qui crederet bono iuri inniti res suas, fautore ante alia Cæsare; cui obloqui flagitium esset. Nouerat quidem præsumpseratq; (vt cuique sua iura potiora sunt) incorruptam apud Germanos Imperatores iustitiam; officijs tamen in contrarium metuebat; quæ assidua in eum finem ingeri audiebat, vt præpositus Auo, curâ pupillæ exigeretur. Sed neque Sabaudius Cæsareo decreto opus habere crediderat; nec sperauerat se inaudito facilem Imperatorem in decreta futurum. *Decretum Cæsaris quo Mantuanus deputatur tutor pupillæ relictæ.*

Potissimam Mantuanus formidinem ob Isabellam Belgij dominatricem conceperat; quæ amore viduæ sororis filiæ vim, & auctoritatem interpositura dicebatur. Et erant domi praui relatores, qui monebant, Hispanum quoque eo flectere: nisi secretum coniugium difficultates expediuisset. Sed acerrima Sabaudij indignatio fuit, obtestantis non eam primam iniuriam sibi Germano Principi ab Austriacis Cæsaribus illatam: simulari non posse occulta odia: vt nullis suis causis, sic ardentissima, & apud recti æstimatores damnata: nec finem habitura, aut offensas cessaturas: donec familiam omnem (si ipsis per vires licuisset) funditus perditam vidissent. Veterum Saxoniæ Ducum simultatum pœnas rependere: *Sabaudiæ indignatio.*

prorsusque vt eiusdem sanguinis vrgeri; ne auctus debitâ iuribus suis potentiâ (quamquam retinuisset obsequium) antiquum splendorem Regum reduceret, aut viri suspectus euaderet. Addebant atrociora amici; quibus Sabaudij iniuriæ sine modo videbantur, & arma prouocare; quæ excepta, vt præter voluntatem Ducis fuerant, sic Mantuani causam promouêre. Modestius lamentari videbantur; qui consilium Aulicum culpabant; probraq; in suasores & administros ingerebant: eoq; Decretum tutelæ surreptitium, non citato, non audito Sabaudio appellabant. Vix admissum magni Principis oratorem; & tamquàm de re leui ac receptâ latam tutelæ sententiam; quæ contra ius naturæ tamquàm conuictum perfidiæ & immanitatis Auum curâ depelleret; matremq; vsurpatione erga filiam caritatis prohiberet. Parum olim amicum Hispanis Matthiam Cæsarem, veterique ab eo odio datum; vt in nepotibus Rex lueret, cuius maiestate tutus esset. Ferre non poterant vix tentato iudicio, & in ipso limine disceptationis, dici Sabaudium à Mantuano causâ victum: nec illum octoginta amplius annorum continuatâ lite quidquam profecisse. Vulgatum Mantuæ fuit, literis à negotiatore Mantuano Pragâ datis missum à Sabaudio cursorem cum Epistolâ iniuriam deprecante; vt inconsulta sententia reuocaretur; aut (quod minimùm) ad tempus suspenderetur; locum rationibus, ac iuribus suis fore confidente; beneficiumq; è tempore opperienti. Sed creditæ iustitiæ, & rei semel iudicatæ frustra obstrepitur apud Aulam, semel decretis solidè insistentem; neque opinantem, certiora quàm à Mantuano proferri posse. Huius causam nulli acriùs indoluerunt, quàm amici; vbi didicerunt Sabaudium præuentum; & præter sententiam Cæsaris, diuturnamq; possessionem, etiam tutelam accessisse; ne Sabaudius Neptis respectu vteretur. Hinc enim inextricabiles difficultates impendere; vtq; Sabaudium renacius iure suo vsurum, sic Mantuanum asperiorem ad conditiones concordiæ futurum; quasi fautorem Cæsarem inuenisset. Hac causâ (quia licentius eloqui consueuerant quæ cogitassent, ausi quidam sunt Cæsarem obliquâ insectatione, procuratores verò noui decreti apertè accusare: minitariq; vbi veriora Imperator didicisset, expressum à parte decretum reuocaturum. Non Sabaudium, non Viduam, non innocentem infantem sententiâ læsas; sed Regem Patruum; cuius honore æstimari singula exactius debuerint. Posse neglectum inter consanguineos mouêre iras, etiam arma; prout huic illive fauissent. Aderunt ab Inoyosâ missi, qui oratoris & obseruatoris partes obibant; minus itaque prudentiæ in iis fuit, quos Mantuani caritas, & Patriæ dilectio impulerat, in faciem conquerentis respondere. Publicè etenim, vt inter philosophicas disputationes, contendebant; honestissima fuisse Cæsaris placita; nec æquius potuisse rebus infantis puellæ consuli, quàm si abeunte matre in sinu Patrui educaretur; apud suos, in eâ domo, in eo cœlo, quibus natales accepisset. Interrogatam quoque infantem respondere erudierant, nolle se ad Auum proficisci; sed domi apud Patruum manere: quasi eo ius constaret, quod puellula vix primas voces exprimere gnara, protulisset. Et Hispani qui cum Asculano erant; ne deesse suis viderentur, id nimirum causæ esse respondebant, cur Mantuæ retineri puella deberet. Incalescentibus animis (vt ferè vsu venit quoties æmulatione certatur) nobilis Mantuanus, non tamen in senium fines Patriæ transgressus, ausus est recentibus veteres causas addere, Sabaudiumq; iniuriarum fraudiumq; accusare. Etiam coniugium Viduæ cum defuncto Duce, perniciosum populis fuisse asserere: nec aliâ causâ consensisse parentem, quàm vt repens aliqua occasio emergeret, quæ senescentes prætextus suos vegetaret. Sic à tenui initio ampliasse maiores suos quos primum locos occupassent, à Gallis, Mediolanensibus, Genuensibus ac Monferratensibus detraxisse portiunculas quarum coitione prouincias formarunt. Ducem Carolum ipsum Viduæ Parentem, calcatam à præcessoribus viam incessisse:

inceſſiſſe : ſed infauſto omine ; cum dolo Marchionatum Salutij aggreſſus eſt. Luiſſe tamen debitas inquietudini pœnas ; & nobiliſſimæ prouinciæ conceſſione mulctatum. Magnitudo viri, vt neminem reſpondere permiſit, ſic magis diſplicuit ſecutis honeſtiora conſilia ; maximè quod Mantuanus acceſſiſſe ſententiæ, & commendaſſe vniuerſa diceretur. De magno ac libero Principe modeſtius ipſos Reges loqui, etiam ſentire : Diſplicere dominantibus conuicia, quæ in pares iacta, poſſint mox ipſos quoque notare. Hinc in Mantuanum graues querelæ ; vt detractionibus fauentium, & criminationibus audacium conſenſiſſet : Puerile ingenium & facile mutatu, in ſecunda & aduerſa, erroribus & pœnitentiâ feſtinantem appellabant : non Cæſaris, non Regum tutelâ dignum ; ſed mobilitate iudicij lubricam fidem præferentem : daturum pœnas in tempore nugarum ineptiarumque. Tuebantur contra Mantuani (fors eſt ita ſenſiſſe) aduerſus Dominum ſuum daturos Hiſpanos veri affectus argumenta, quandocunque protectionis eguiſſet : neque ſecius Gallos affuturos. Certam quoque in Venetis & Etruſco ſpem habere ; neque Pontificem patrocinio defuturum. Denique ſubditos populos pro honore ſui Domini, omiſſo lare, neglectis liberis, poſtpoſitis domeſticis curis, præcipites aduolaturos, quoties turbari accepiſſent. Multa bellatorum millia Mantuano agro, plura Monferrato eruptura ; quæ poſſint vel inſultantem finibus hoſtem coërcere, vel non inuendicata cadere. Et quando nullâ innocentis Ducis ſolicitudine Hiſpani teneantur ; ſuarum ad minus rerum causâ Sabaudium obſeruaturos. Non enim Mediolani, non Belgij ſecuram poſſeſſionem, quoties per Italiam pro limine Hiſpani dominij, diuerſi exercitus, robore amicorum vtrinque fulti, concurrant. Hæc aliaq; licet abſente tum Pedemontano timidi & incauti effutire non verebantur ; quæ certum erat mox ad ipſum nec non Aſculanum fidos delaturos.

Nec maiori ſe ſecreto Aſculanus continebat ; aſperatus repulsâ negotij ; & licentiâ votum ; quas aſperiores opinione Mantuæ vulgari compererat. Ingens Pedemontani manſuetudo fuit ; qui licet infanda dici de Parente accepiſſet ; ſimulationem tamen in extremum retinuit, ſpe ſecuturæ pœnitentiæ, aut vindictæ præmaturæ. Itaque feſtinatis equis Taurinum reuerſus eſt, profeſſus nihilominus ante, ſe Mantuani officiis cultum ampliſſimè. Cauſa diſceſſus varia ferebatur. Plerique auerſatum vim Paternam, & præſente Aſculano concordiam prætuliſſe ; imo apud Patrem non ſemel teſtatum maiori apud ſuos ſororem Viduam, quàm Mantuæ haberi potuiſſe. Neque id caſu ; ſed quod Mediolani vulgatum ; nec minus in Patriâ didiciſſet, prorſus abiectè & anguſtè iuuenem habitam. Quidam ſecretiora eoq; incertiora commentabantur : detuliſſe nempe ad Parentem conſilium : iterandas ſororis ac Mantuani nuptias, quieti publicæ commodaturas : nec aliud Italiam in votis habere, aut exteros Reges. Eleonoram enim Mantuani Ducis ſororem virginem, vix decimum quintum ætatis annum ingreſſam ſpecie ac moribus Regiam fortunam præferentibus, nullâ auerſione contemplatus ferebatur : dignamq; credidiſſe, quæ ſorori ſuæ Viduæ obliterandis familiarum odiis, conceſſione mutuâ componeretur. Ab honeſto ac parato iuuenilem animum non abhorruiſſe, citra flagitium erat, vltroq; habebat commendationem, & ſiue formâ, ſiue virtutum concentu Princeps virgo iuuenem illexerat ; ſiue probabili ſecuturæ quietis coniecturâ traheretur, in conceſſo erat, nobiliori ac digniori flammâ, crudas familiarum iras facilius excoqui non potuiſſe. Nec inanis (ſi fuit) cupiditas cum affectum indiderat : apud Pontificem, Venetos, Reges exteros pro comperto habebatur : nec aliud frequentius vulgi ſermonibus tractabatur : apud quem ferè conſenſus veri præſumptionem habet. Sabaudius ipſe filij deſtinatis non infenſus admiſiſſe tractationem dicebatur : licet vtrumque matrimonium pactorum pondere, & contrahentium duritie vanuerit. Callidio-

Pedemontanus ad Patrem redit.

res eam ſub ſpecie deſiderij reſcindendi coniugij formam vſurpatam crediderant: quod penes Sabaudium prætextus ſuo modulo ducerentur, ſpeſq; illius creſcerent, quoties Mantuano non conueniſſet. Id vbi ex voto ceſſiſſet, pauore ac vi deiicere conſtantiâ Mantuanum cogitaſſe; recente dominatione, tot domeſticis aduerſis, foris conſultoribus quaſſatum. Sed ea Principum conditio eſt, vt quæ liberè agunt, apud vulgum licentiâ commentandi examinentur; appinganturq; euentibus ſecretæ nonnunquam cauſæ, quas nemo ſomniauerit.

Sic quidem de Pedemontano ac virgine ſorore Mantuani, Mantuæ & Mediolani ferebatur: quod nos reiectâ in auctores qui prodiderunt fide tetulimus; ne præualidum rumorem ſtudio neglexiſſe diceremur. Eorum quæ coram Mantuano agebantur, ſolicitum & intentum Inoyoſam nil fallebat. Siue Aſculanus per literas admoneret, ſiue ſecretis exploratoribus (quos neceſſaria dominationis inſtrumenta nouerat) arcanum Ducis obſediſſet. Itaque vbi negligi à Mantuano minas Sabaudij (quæ Cæſari ac Regi ſuo reprobabantur) fruſtra conditionibus inſiſti, & Viduæ vterum ferè deprehenſum vanitatis, minus prætextibus reſpondere vidit; ne omiſſa negotiatio nulli in poſterum vſui eſſet, aut abuſa Regis voluntas putaretur; quaſi ſtudio omni pacem vellet; & vt Sabaudium cætera inexorabilem, hac ſaltem ſpecie retineret, Mantuanum denuò literis aggreditur: orat, obteſtaturque, vt Viduam Dominam cum filia, tollendis rumorum occaſionibus, apud Ducem Mutinenſem tam diu deponi vellet, quoad pacta coniugij firmarentur. Offerebatque non Mutinenſis ſolummodo, ſed Cæſaris ac Regis ſui fidem, futuram in tuto infantem; & niſi matrimonium abſolueretur, in paternam domum redituram. Conſilij cauſa non vna erat; ſed ante alia neceſſitudo ſororis, & honeſtatis prætextus afferebantur. In eo vanitas, in hoc turpitudo credita; quaſi ſanctius alibi quàm Mantuæ Vidua acuta foret; aut ea pudicitia (quæ in nulla Principe certior fuit) alienâ cuſtodiâ indigeret. Ne petulantiam quidem vulgi, aut mentiendi licentiam, tantum dedecoris in animum inducturam. Sed cùm perſiſteret Inoyoſa, & Sabaudij ea ſententia diceretur, diu diſputationibus inter annuentes laudanteſq; certatum: Plerique non Cæſari, non Regi, non Mutinenſi fidem defuturam rebantur: negotio tamen vnde pax Italiæ penderet moras interjici criminabantur: & poſſe ſpem populorum ſtatim expleri; ſi quod vſui ſalubre nouiſſent, tranſegiſſent. Fuere nihilominus qui ſecretò muſſitarent; fraudemq; cui vanitas poſtulati colorem faceret, ſuſpicarentur: Cur enim fratris Pedemontani & tot procerum arbitrio, cum eædem ſuſpiciones vrgerent, Goitum delectum, vbi Vidua procul à tecto Mantuani ageret, faſtidium mouiſſe: Cælum, ſolum, ædes, venationes, piſcationes examinata vt placerent, artifiſſe omnia, quæ nunc nullâ cauſâ damnentur? Cur vt apud matrem filia habeatur, quod domi ſit apud exteros quæri? Num apparatum Regium & expenſas tantæ hoſpitalitati congruentes defuiſſe: Prorſus ſine modo exercitatam munificentiam; & quidquid ſplendoris excogitari potuerit, in amicos collatum. Scilicet Imperatoris Regiſq; expectandam voluntatem, non vt arbitrium habeatur, ſed vt Sabaudio plus temporis texendis quæ meditatur, accedat, Mantuanus inter hæc immenſitate expenſæ, & curſorum multitudine hauriatur. Haud dubiè intoleranda imperari. Nam ſi honeſta placuerint, cur paratas nuptias Patrem non vnâ præuaricatione diſtuliſſe? Diſplicuiſſe forſan Ducis indolem, fortunam, ingenium, & à potentiſſimis Germaniæ Principibus genus ductum? aut in virgine ſorore, non id decoris ac virtutis inniteте, quo deceat regias ſponſas adornari? Si veteres Monferrati limites manere, nil auitis prouinciis detrahi, centum inſuper aureorum millia ſororis nuptiis ſuperaddi placeat, nil cauſæ eſſe, cur populorum lætitia, vota generis humani, pax concepta differatur. Quod ſi honeſtiſſimæ conditiones diſpliceant, tranſiſſe

Inoyoſa orat Mantuanũ vt Viduam cum filiâ, tamdiu Mutinæ eſſe velit, quoad negotium matrimonij abſoluatur.

Id & placet & diſplicet.

prorſus

prorſus ſpem omnem. Fruſtra in plures formas verti negotiationem, mutari agendorum ſeriem, noua proponi: Nec enim vllis vnquàm blandimentis Mantuanum ſententiâ deceſſurum. Iam verò alieni arbitrij nonnulla eſſe, nec ſponte Mantuani poſſe tranſigi, à quo tam anxiè requiruntur. Sic infantem neptim inuito Cæſare, & reclamantibus ſubditis, quorum cauſa agatur, paterno limite pedem non elaturam. Quæ ſi hæres ſit, teneri patruum reddendæ rationi totius adminiſtrationis: ſin præter dotem nil habeat; & dotari in tempore à Patruo debere; & ſexum ætatemque propinquioris ſubſidium requirere. Quamquàm non ſemel diſputata fœminarum iura docuiſſe, prouincias Monferrati in mares abire.

Hæc & ſimilia ſolitâ licentiâ Mantuani iactabant: indignato Sabaudio faces ſubdituri; vt non repetendis iuribus potius, quàm ſumendæ vindictæ causâ procurreret. Alij quamquam deſiderio ſubeſſe artem aliquam crederent: id tamen Parenti ſolatium concedendum dandumque candoris Chriſtiano orbi documentum conſulebant. Per ſeria & iocos, non alium animum fuiſſe; nec ex Sabaudio fraudem metui, vbi Cæſar & Rex ſecuritati reditus infantis & annuiſſent, & cauiſſent. Pleraque initijs tractationum diſplicere, & quamquàm difficilia negotio expediri. Quoties arbitrio patrui Neptis haberetur, ſatis Imperatoris decreto obtemperatum; nec breui abſceſſu, & (quoties placeret) libero reditu, negligi mandata. Commiſſam tutelæ neptim eſſe, non ambitu domus circumſcriptam, non carceri mancipatam. Poſſe ac debere Patruum, vbi cautum ſibi vidiſſet quoquo terrarum puellam mittere, ex arbitrio redituram. Non alijs ſermonibus hactenus Mantuanus intonauerat, quàm fixum ſibi, ſus, ac placita Cæſaris nixu omni retinere, nec facilitate delinquere: cuius (ſeu præuiſa ſeu ſubita contra quam voluiſſet eueniſſent) accuſaretur. Nec enim teſtari apud Proceres, Aulicos, plebem intermittebat, ſi Viduam Mantuæ agere voluiſſent, non defuturum quantum per vires liceret, obſequium: ſin abire placuiſſet, apud ipſos poteſtatem fore: neptim à ſe non dimiſſurum. Id vt apertius, quàm magno negotio expediret, ſic anxiorum interpretationibus vulgaretur: erantq; qui auriti teſtarentur, id non ſemel ab illo ſacramento firmatum: dirasq; ſibi ac domui imprecatum, ſi precibus aut officijs ceſſiſſet. Et quidem tertium iam diem irrita conſilia inculcare deſtiterant, quibus id in votis erat, niſi à perioribus admoniti, in bono Principe, cum execrationibus ac repulſarum vehementiâ conſtantiam langueſcere; ſi in poſterum nouæ preces offerantur, pari facilitate deſiderio eorum acceſſurum. *Mantuanus sacramento affirmat se puellam non dimissurum.*

Vix illuxerat cum mediaſtini ac viliſſimi ſeruorum cubiculo Principis ſucceſsêre. Hos inter Abatinus (ferè is ludio Aulæ; & ſecretas voluptates Ducum miniſtrare ſolitus erat) in hunc vt linguæ licentiâ proniorem conuerſus Mantuanus, quid in ciuitate ageretur, quibus ſermonibus domus intenderet, eſt ſciſcitatus. Ille non aliud ore vulgi agitari, reſpondit, quàm poſſe ac debere concedi infantem Auo matrique: ſiue Taurinum, ſiue ad Mutinenſem interim abituram. Vanas ſpes eſſe Sabaudij: nec alio documento magnitudinem ſuam quàm contemptu ſecreti hoſtis efferre. Quod non mater longis gemitibus ac lachrymis; non Pedemontanus grauibus conſilijs ac monitis, non Inoyoſa inculcatis precibus expreſſerant, peruicit libertas Aulici famuli; vt accerſitis qui diu id fruſtraque flagitauerant, vltrò annueret, præfatus ſolummodo conſenſu orantium ſe victum, vt auderet (parandæ apud omnes gratiæ) vel periculoſa tractare. Vbi conſiliarij aduenêre; & promiſſi fidem ijs qui popoſcerant datam acceperunt, primo ſtatim auditu horruêre: ſed quia id quoque apud Ducem exitioſum erat; è re ſua cognouerunt, ſi neceſſitati ac tempori paruiſſent. Tramiſsâ ſilentio re; aut accommodato conſenſu; cum iam probationes meditabantur; *Sed mox mutatur.*

quibus Mantuanum præſentem excuſarent, abſentes Principes per literas erudierunt. Earum exemplar vicino cuidam Principi à Comite Chieppio miſſum, ſic continebat: Mirum videri poſſe inuictum hactenus ad Viduæ querelas Mantuanum: nunc ne oratum quidem, facilem ſe votis Aui ac Inoyoſæ præſtitiſſe: vt infans relicta, donec certiora tempus & negotiatio attuliſſent, apud Mutinenſem Ducem cum matre haberetur. Quamquàm ne facilitatem quidem fuiſſe: ſed vbi eam curam Mutinenſem abnuere accepiſſet, annuiſſe: vt ſe pariter rogantium moleſtijs, & Inoyoſæ precibus expediret. Quid eâ in re conſilij concoquat Mutinenſis, nec ſcire: nec ſi recipiat laudare. Multum enim referre, cuius ſe rei medium præbeat, quas explicet ambages: & id apud animum ſuum reputare debuiſſe: vtcumque res ceſſiſſet, inuito aut non iubente Imperatore, periculum eſſe tam ingentia tractaſſe. In eum ſenſum alij alia diuerſis præſcripſerunt: quibus iam vna cura erat excuſare Dominum, non admonere: quando illud iniuſſi cum laude, hoc ne iuſſi quidem cum gratiâ facerent. Cæterùm vt Mantuani voluntas innotuit, cito curſore Hiſpani Mantuæ agentes, Inoyoſam docuêre, verſum in vota animum: eóq; detrahendum tempus pœnitentiæ iuueni inſtillatæ voluntatis.

Idq; Comes Chieppius excuſat.

Inoyoſa certior fit ac lætatur.

Id Inoyoſam certè ſecundum præteritas difficultates ingenti lætitiâ perfudit. Videbatur Mutinenſem ac Mantuanum arbitrio rexiſſe. Nec dubitabat ceſſurum hunc productâ negotiatione, qui iam recepiſſet, ſe ancipitia, & ſummæ rerum aduerſa facturum. Sabaudium Regium ſororium, & Viduam, Neptimq; ſic in ſuam gloriam valeſcere credebat: quod facti ſeriem, & euentuum fortunam, ſuis conſilijs imputaret. Regredi proinde raptim curſorem primùm Mutinam, mox Mantuam iuſſit, vt facilem illum hoſpitalitati redderet, hunc propoſiti laudaret retineretque.

Sed Ferrarienſis diſſuadet, ſummiſſa quadam Iuliana moniali.

Ferrarienſis minima iam ſecretorum parte honorari ſolita, poſtrema fuit, quæ Nepotis Ducis paratum tradendæ infanti animum aperiret. Itaque ſimultate Viduæ, auerſione Sabaudij concita, à lamentationibus & querelis in conuicia prorupit, violari Cæſarem, ſpes familiæ mergi, hoſtibus audaciam, amicis formidinem eâ conceſſione accedere. Dimittendam matrem vt ad ſuos quos prætulerit, reuertatur; retinendam Infantem, non quòd hæres, aut rerum domina ſit, ſed documento conſtantiæ, & ſtabilis aduerſus Cæſarem obſequij. Erat inter ſacras eius Cœnobij virgines, Iuliana quædam cui plebeij natales erant, ſed opinione prudentiæ, & longo miniſterio Ferrarienſis, Ducíq; ac domui iuxta cura. Hanc immittere deterrendo Nepoti viſum; & fœminæ conſilium in vim eualuit; vt non pæniteret ſolùm, ſed anxius quomodo ſe promiſſo explicaret, ex ſuis inquireret, proferretque. His difficultatibus illigatum, præter ſpem omnium ſors liberauit; ſeu ſponte, ſeu conſilio doctus, quantum de ſuo peteretur, & quibus ſe moleſtijs illigaret, ſtatim Inoyoſæ apertéq; reſpondit; cum ſe depoſiti honorem remittere; nec niſi iubente imperatore, & tractaturum; quæ prior ille ſibi aduocaſſet. Vt Inoyoſam præter ſpem grauiſſimè repulſa offendit (nunquam credito auſurum ſuis deſiderijs obniti Mutinenſem; licet illum matura deliberatio mouiſſet; ne ardua ſiniſtrè abitura, aut aliena culpa ſuæ incuriæ à pôtentioribus imputaretur) Mantuano tamen nolenti fuit; qui fortuita in ſapientiam vertens, oblatam pænitendi occaſionem promptè amplexatus eſt. Cum enim emorientem ſui apud Mutinenſem amicitiam coram hoſpitibus accuſaſſet; eò querelis progreſſus eſt, vt culpam omnem in abſentem rejiceret. Quæ tamen nimia, cum adminiſtri faterentur (ne Mutinenſis lamentationibus fractus, quod primò auerſatus fuerat admitteret) ſtatim in molliora conuertit: addendo repulſæ cauſas, & velut excuſando, quem paulò ante vt inofficioſum damnauerat. Compoſuit itaq; ad Inoyoſam literas plenas conſtantis fiduciæ in hanc formam:

Quæ perſuadet Duci pænitentiam.

Dux Mutinenſis recuſat.

Mantuanus cum Inoyoſa de Mutinenſi queritur.

Quam-

Quamquam vrbe in Patriam reuersuros, seque ac res suas Hispani Regis arbitrio permisisset; quem fidei validæ compertum, recepturum obsequium non ambigeret, vix tamen gubernaculis Reipublicæ admotum fidei exemplum obtulisse, concessâ nepti si Mutinensis breuem hospitalitatem affinitatis admisisset. Neque id inane fiduciæ documentum; medijs in suspicionibus ac comminationibus, pignori obtulisse summam rerum; de quâ tot literis, tot oratoribus disceptetur. Id se propriis cursoribus Imperatori ac Hispano Regi significasse. Cæterùm in posterum nisi Cæsaris ac Regis placita sectaturum; & quam callidius cultam apud alios fidem inuenerit, cautius exerciturum; ne nouo neglectu etiam odia prouocare videatur. Spretam à Mutinensi Neptim, neglectam faciliratem suam, res in pristinum reduxisse. Illam apud se fore; nec vllis in posterùm precibus vt abducatur accessurum; iure cum omnibus acturum, nil gratiæ daturum. Inerant verba & sententiæ accuratæ asperitatis. Quibus lectis Inoyosa dicebatur statim fidem habuisse. Nisi subitis perculso, artis in eo iuuene arguendæ, qui non imperij, non fortunarum suarum causâ posse dissimulare credebatur, deerant argumenra.

Aderat Pedemontanus, qui aliquot hebdomadas absens, circa Martij medium à Parenre reuerterat; nouo nobilium comitatu stipatus, vt sororem in Parriam reduceret. Iam enim frustra limites & partem Monferrati iactata Sabaudius didicerat; eoque rescindi negotiationem omnem iusserat; ne cum armis liceret, precibus ac negotiatione aliquid expressisse videretur. Pedemontanus tamen incomparabili comitate denuò Mantuanum aggressus est, vt conceptum rigorem remitreret, pateteturque cum matre infantem Mutinam diuertere. Tempore difficilia complanari, nulla suorum iurium, nulla fortunarum iacturâ posse; & Inoyosæ, & conceptæ spei amicitiæ gratificari. Id sibi dari, qui fidem integram negotiationi attulisset, cupere: Non enim reiecturum Mutinensem iteratas Inoyosæ preces; & quod hactenus noluerit, publico desiderio condonaturum. Ad hæc Mantuanus (siue dulcedo morum Pedemontani impulerat; siue certus consilij, duraturam Mutinensi repulsam crederet) statim & liberè respondit: quamuis id per literas Inoyosæ negauerit; & sæpius contestatus sit, negatam semel hospiralitatem, non amplius probaturum; id tamen amicitiæ tribuere; vt si Mutinensis receperit, paratus sit Neptim eò mittere; donec ipse cum Patre in rei summam conueniret. Data acceptaq; fides; certiorq; per literas Pedemontani Inoyosa redditus, quo in statu Mantuana consilia essent; & posse omissam tractationem resumi, spe certâ futurorum. Non alio gratiori nuncio lætatum Inoyosam accepimus, aut distulisse ad paucos dies negotiationem didicimus, nisi quod aduentantem Mediolanum Viduam accepisset, & re Pedemontano communicatâ certius agenda disponi posse credidisset. Id enim ante alia in mandatis à suo Rege habuerat; vt Sabaudij ac Mantuani animos conciliaret; ne occasione prætextuum communi totius Europæ malo inuicem colliderentur. Iis quorum in manus nostri labores venerint, superfluam indaginem singulorum visam iri non ambigimus; quòd inter armorum apparatum, & prurientem iam amore belli Italiam, tam leuia consectemur. Plurimis tamen acceptam solicitudinem futuram credimus; quia nec leuissima sine arte, nec forte, nec fortuita sine studio euenerunt.

Pedemontani tamen precibus flectitur.

Idque literis Inoyosa docetur.

Patritius quidem Mediolanensis eâ tempestate Romæ erat; qui (vt mos magnatibus) non alio exercitio tempus fallebat, quàm officiis & studio nouitatum. Datis itaque ad Secretarium Mantuanum literis, orauit quo in statu res Domini, quâ in spe essent, perscriberet: cui ille sic respondit. Vix morem tibi gerere licet, adeo graues curæ latus incurrunt, adeo frequentes cursores recipiuntur, leganturque; adeo continuis disceptationibus exercemur.

Viduam coniugio nolente patre non accipimus, curantibus Hispanis non reijcimus. Ille nos terroribus quatit, & possessionis Monferrati anxios detinet, Hispani promissis lactant, quæ vana metuimus: Dux noster tot domi malis, tot foris occursantibus, non auxilij solùm, sed & consilij eget, quamquam obstantibus fatis difficile sit pro tempore consulere. Ipsa nos hospitum multitudo constantiâ detrudit; quibus non prouidendum regiâ munificentiâ solùm, sed excipiendi, comitandi, audiendi sunt, donisque honorandi. Numerum inire difficile est, laboraturâ audientium fide. Nam defuncto Francisco Duce, quamquàm totâ ferè Europâ Legati aduenissent, paucos tamen intra dies expleto munere ad suos reuertebantur; & discedentis locum recentior, non turbatâ domo occupabat. Sed qui à Sabaudio venêre Magnates viri, & longa series famulorum, integros iam tres menses magno nos onere presserunt. Quibus, si Hispanos Mediolano ab Inoyosa missos addas, septingentorum numerum explebunt. His toto quadragesimæ decursu (prout vires ac valitudo cuiusque est) decore regio luxuque aulico epulæ instruuntur. Accedit vetus Mantuani Ducis familia, septingentos ferè complexa; quam vt augeri ratio temporum non sinit, sic imminui seruitij & hospitalitatis necessitas prohibent. Meruère prætetito ministerio ne meliori Principis fortunâ excluderentur. Totius districtus, lacus, amnes, piscinæ, paludes haustæ sunt; solum nomen viuaria retinent: eoque oportuit Benaco & Mari subsidium accersite; strepentibus itineribus commeatuum copiâ & varietate. Mille aurei diurnam expensam non adæquant. Conuectionis difficultas quoque negotium facessit. Quod enim Mantuæ nauigio haberetur, plaustris Goirum deducendum. Currus vrbani & Aulici labore fatiscunt. Superest alia in oratores impensa, quos donis ornatos dimitti, consuetudo Principum obtinuit. Et nos quidem Sabaudij astu tantam hospitum multitudinem credimus aduenisse; vt congesta domi pecunia si quæ fuerat, inutili erogatione perdatur; simul vt tractâ in longum negotiatione, illi tempore res proficiat, Mantuanus Cursoribus, Legatis, hospitibus tenuetur. Redijt Mantuam Pedemontanus magno comitatu insignis. Quid paret, quò se res inclinaturæ sint dij norunt: Nobis prosperè euenire vt cupimus; sic nouis ac nouis suspicionibus exterriti diffidimus. Hic epistolæ sensus fuit. Vrgebat interim Sabaudius filiæ reditum; eò acrius, quò grauius tulerat negatam à Mantuano matri filiam. Quâ causâ Mutinensis Princeps, cito cursore monitus est, si Viduam (cuius sororem matrimonio habebat) videre vellet, Goitum properare. Et affuit cum coniuge expectato citius, Goitiq; sex dierum moram egit; cum interim itineri necessaria, comites, vehicula, famuli, adornarentur. Non alij Principi Regia fortuna magis congruere visa; ea morum concinnitas; is decor vultûs erat. Et (quod vniuersos amori illigauit) non in eo grauitatem comitas, non maiestatem corruperat humanitas: & cum nunquam exueret Principem, nullibi inuisum fastigium præferebat.

Princeps Mutinensis Goitum cum coniuge.

Eo tempore licet venatui ac piscationi solidi dies insumerentur, sese tamen tractandi negotij occasio offerebat: nemine adeo immanitatem exuto, vt inter Sabaudium & Mantuanum, atque adeo inter Europæ Principes concordiam non vellet. Hos inter Comes Martinengus (quem vnum didicimus seniorum plenam fidem, & aduersus vtrumque Ducem eundem animum attulisse) testari non intermiserat, integra adhuc omnia; nec magnâ re opus esse, vt cum Viduâ quies Gentium Mantuæ retineretur. Minimam certè aiebat cum Sabaudio facilitatem, fortunæ & honori Mantuani nihil detrahere; imo flagitium in publicam vtilitatem cedere, si minus consilio dato paruisset. Acrius alij, vt iacta à Martinengo bonæ pacis fundamenta acerbis sententiis quaterent, dicebant; non

Comes Martinengus indesinenter pacem promouet.

concessio-

conceſſionem magis oppidorum quæ ferebatur, quàm ſpontaneam oblationem Sabaudio deberi, neque enim laxioribus finibus Maximo Principi opus eſſe, qui regnet ampliſſimè; & Hiſpanum Gallumq; Reges ſui æſtimatione detineat) ſed dandum à Mantuano documentum, quo genus humanum doceatur, bono iure quæ popoſcerit, accepiſſe. Id durum Mantuanis auditu erat; tamquàm ne priuato quidem tolerandum. Nec defuêre qui prorumperent; & conuiciis arrogantiam faſtumq; proſcinderent. Neque enim dictatam ſententiam, aut Sabaudio ipſi ſummo Principi tantum ſuperbiæ eſſe; vt ſi quando Mantuanus annueret, id illi improperari vellet: A ſuſpecto enim Duce niſi cum illius decore ſatisfactionem expectare. Pedemontanus ac Mantuanus certiori caritate agere videbantur; facilitate ac officio certantes; tantâ vniuerſorum lætitiâ; vt hoc maximè ſalus quieſq; populorum niti crederetur.

Pedemõtani & Mãtuani familiaritas cauſam opinionis dedit, vt vtrique conueniſſe conditionib. nuptiarum crederentur.

Hæc cauſa ſermonum fuit, vt plebs & Aulici tranſactum inter vtrumque de conditionibus nuptiarum circumferrent: & quamuis diſcederet Vidua, poſtridie reuerſura putaretur. Siue vtriuſque ea mens fuerat, ſiue Mantuanus mutatus tradendæq; Mutinenſi Duci infanti compoſitus, eam ſpeciem præbuerat. Inter ſecures & laqueos nunquam ſatis coercita linguæ petulantia eſt; quò minus mirum, conuulsâ in partes Aulâ; vbi Principes arctâ familiaritate vtetentur, repertos fuiſſe qui crederent vulgarentque, nuptiarum fidem tacitis ſponſionibus inter Pedemontanum ac Mantuanum ſancitam fuiſſe: Vt Pedemontanus Eleonoram virginem Mantuani ſororem, Mantuanus Viduam matrimonio acciperent. Quod vt vtrique non abſurdum, ſic inane; & commentantium interpretationibus inuentum exitus docuit: Nec enim auctor fâmæ erat; & vtrique Principes ſecretò orati aperire arcana, vel cariſſimis & fidiſſimis abnuerunt. Credebatur nihilominus matrimonium cum Viduâ in propinquo; ſi Pedemontanus moræ omnis (quæ Parentis iuſſa tardaret) intolerans, pauculos adhuc dies Goiti ſubſtitiſſet: non enim retractatas ſæpius conditiones Inoyoſa; quique communem cauſam officio aut caritate proſequebantur, omiſerant: & facile erat nondum adultis odiis, nec aggeſtis nouis diſſentionum cauſis, vetera obliterari componive. Sed Pedemontanus Sabaudij inculcata mandata; & obſtrictam alieno arbitrio voluntatem excuſabat. Fidem profeſſio merebatur; quod filiorum nemo paternis præceptis religioſius obtemperaret.

Mantuanus interim duabus curis ad miraculum intendebat: altera officioſa, odioſa altera erat. Cum enim in magnos hoſpites ingentia recti animi argumenta, regiâ hoſpitalitatis inſumeret, in eo grauiter offendebat, quod infantem diſpoſitis ſatellitibus, tamquàm in furtum deſtinatam cuſtodiret. Vallata ac ſepta omnia erant. Arx ambitu vigilibus, porta ſtationibus firmata; feneſtræ quâ foras proſpectus eſt ferreis cancellis obductæ; denique carceris imago omnibus obuerſabatur. Quod ante alia matrem ſolicitudine ac mærore afflictam cruciabat. Viceſimâ ſextâ menſis, iter omnes ingreſſi Cannetum celebre Mantuanæ ditionis oppidum conceſsêre eò vſque comite Mantuano. Miſerabilis certè ea ſpecies viſa, cum vidua iuuenis paucos ante menſes filio ac coniuge orba, diſcedens filiæ vnicæ nec in poſterum forſan amplius videndæ diuelleretur. Quò maior conſtantia, & firmius aduerſus lachrymas pectus fuit; eò plus apud circumſtantes pietatis conciuit. Nec enim ſingultibus præpedita, aut fæminili lamentatione ſoluta in ſupremos filiæ amplexus corruit, ſed fronte tenus contrectatam, & delibatis velut blanditiis, tantùm admonuit, Meminiſſet quâ Matre eſſet; Patrui interim auiæq; quos Parentum vice foret habitura, morem gereret: ea ſibi proxima ſubſidia & ſecura. Innocenti puellæ calcatam à maioribus virtutis ſemitam ingredienti, nequaquam ſuperos defuturos. Salutato poſtremò cœtu omni; cum illa hilari ac ſereno obtutu ſororem quoque complexa foret, exciuit ma-

Vidua cum Pedemõtano Mediolanũ proficiſcitur; relictâ Mantua infante.

nentibus lachrymas, commiseratione ac pietate. Mox cum Principe fratre Cremonam, Princeps Mutinensis cum coniuge Regium profecti sunt: & secutus vtrosque suus comitatus. Mantuani Aula omnis Canneto in vrbem rediit: cumq; domum ac familiam recenseret, Neptim infantem Auiæ permisit, vt in sororis contubernio educaretur. Vbi vacuum Mantuanis fuit, examinare præterita, & de futuris ariolari; aut innocentiam infantis in præsagium vertêre, aut aptauêre studiis suis opportuna. Vulgatum enim quod infans sæpius rogata à suis, an Mantuæ manere cum Patruo, an verò Matrem Taurinum delatam sequi vellet; stabili semper sententiâ respondent: Mantuæ in paternâ domo, & curâ Patrui esse velle. Et inerat quidem acumen supra ætatem; eoq; quidquid ingenio conuenisset, verum esse creditum. Id maximè admiratione plurimos affecit, quòd ab Amitæ ministris Excellentiæ primùm titulo compellata; & ægrè tulerit; & familiari Medico Celsitudinem vsurpante (sic enim Patre superstite compellebatur) responderit; iam se summâ fortunâ excidisse; nec permittere Amitam, quos Parentes honores dedissent, retinere.

Pupilla acumen ingenij.

Vbi Vidua Mediolanum delata est maioribus se difficultatibus implicatum Inoyosa deprehendit: si enim destinatum iter ad parentem prosecuta foret, abrumpi spem omnem compositionis metuebat; detrahi aliquid Sabaudij cupitis, & honori suo notam inuri. Ergo breuem moram precarus, denuò Mutinensem precibus aggreditur, ostentatâ Regis gratiâ flagitans, vt libens volensq; communi quieti nobili hospitalitate consuleret. Asperè præcedentem repulsam à Principibus acceptam, promptitudine corrigi posse: & non leuem cum honorem fore quem acquireret, partem arbitrij inter summos Reges capessiturus. Fuêre qui consilium aspernari consulerent; ne mutatione voluntatis, inconstantiam fateretur; aut eius bono studere videretur; qui filiam à propriâ amitâ laudatam coniugio auersatus foret. Superari se tamen Mutinensis passus est; & tamquam priorem asperitatem elueret, paratum se tot procerum desideriis respondit. Filio Principi ac Nurui motem gessisse quidam volunt; cupientibus vtrisque; & Pedemontano facili petitis; vnde Parentis voluntatem impleret. Scriptum id Mantuano, ne rei nouitate turbaretur; & quò expeditior negoriatio esset, transmissum Mutinensis Chirographum, multò ante requisitum; quod tale fuit. Ego Cæsar Estensis, &c. Regiæ Catholicæ Maiestati, & Inoyosæ Marchioni Gubernatori Mediolanensi, fide Principe dignâ promitto; quòd si quando Princeps Maria Mutinam venerit, me illam fide ac caritate recepturum; & tamquàm meæ custodiæ commissam apud Serenissimam Margaritam eius matrem fore. Nec Ciuitate egressuram, nisi cum Serenissimo Mantuano Duci restituenda erit, aut cui ipse imperauerit, idq; inter Mantuani territorij fines: Neque prætextu vllo, aut vtilitate permissurum quidquam meditatum aut nouum, quod voluntatem hanc meam mutet. In eundem sensum spopondit Inoyosa, eò promptius, quò acrius concupiuerat: addiditq; non ante datam fidem requisiuisse, quàm securitati Mantuani, & Cæsaris placito cauisset.

Inoyosa denuò Mutinensem orat, recipere Viduam.

Mutinensis chirographũ de custodiendâ pupillâ arbitrio Mantuani.

Deprehendêre Mantuanum literæ, inter musicum concentum (quo mirè delectabatur) & Aulicorum turbam. Adeò inopinatum accidit peti denuò infantem; vt viso Mutinensis chirographo inhorruerit. Neque ea species circumstantes fefellit, quod ore & oculis ambiguitatem consternationemq; detexisset. Statim itaque dimissi Cantores; & Comes Chieppius retentus: tum communicauit literas, & consilium rogauit. Ad hæc Chieppius respondit: Frustra denuò peti Infantem, quam semel poscentes oblatam noluerint. Transisse tempus occasionesque, quibus quæ olim promisisset, circumscripserat. Negandam proinde; & quod abnuat bono iure posse sustentari. Obstrepuêre cæteri, daræ sæpius Pedemontano fidei gnari. Nec alia mutationis causa credita, quàm nuptiarum

Mantuanus consilium à suis poscit; & ij negari iubent.

cum

cum Viduâ pœnitentia. Quippe recursum in vrbem statim Amita cum fidissimis aggressa fuerat, turpitudinem coniugij, & minas metumq; Sabaudij obtrudens: quasi libero ac sui iuris Principi, iussu alieno nubendum foret. Idem sex seruotum (quibus non aliâ facilitate Mantuanus consilia, quàm proceribus aperiebat) siue iussi, siue vt blandirentur, eunti cubitum, experrecto, inter epulas, feria, ludos inculcabant. Mediceæ quoque familiæ fortuna; & ex eâ vtilitas, si contraxisset nouas nuptias, ob oculos ponebantur. Forsan & secretæ sponsiones intercesserant; quæ cum animo anxio obuersarentur, huc illuc consilij incertum agebant. Placuit itaque componi literas ad Inoyosam, quæ tales erant. Quod rerum suarum studio assiduus, nullam procurandæ vtilitatis suæ occasionem elabi sinat, apud se perennem gratamq; memoriam fore. Sed in eo præcipuè sitam caritatem eius, si æquiori animo ea æstimauerit, quæ negotij ratio concedi prohibeat. Eo in numero discessum infantis pupillæ esse; sibi exitiosum: Matri verò regressum Mutinam omninò indecorum. Vt gratiæ olim Neptim concessisset; sic recusatam, denuò nec posse, nec debere permittere. Non defuturos reconciliationi ac concordiæ securiores modos: & nuptias quas requirat, nullibi honestius quàm reuersâ ad patrem Viduâ sanciri posse. Sciret interim, magnis causis constare consilium suum. Abnuere se enim, quæ abolita nullo suo consensu resumerentur. Neque tantâ vtilitate intus esse, vt quod sibi cupienti semel negatum sit, nouis aliorum precibus habere velit. Cum Goiti Vidua ageret, quamuis temeritatis à suis argueretur, non sibi tamen sententiam displicuisse, cuius tum occasio in aperto esset. Per Ducem Mutinensem stetisse, quò minus res absolueretur. Nunc eò rem inclinatam, vt neptim in posterum illi concedere tutum non putet, qui longâ tergiuersatione, & reiectis roe precibus, tempus insidijs quæsiuisse videri possit. Sed mirari in primis quomodo, literarum quas super eâ re paucas ante dies misisset oblitus, ei tractationi denuò manus applicuisset; quam abruptam omissamq; professione & tempore cognouisset.

Acceptis Mantuani literis Inoyosa, furore percitus, & itâ insolitò sibi more tumens; fidemq; quam ipse Sabaudio ac Pedemontano obtulerat, requirens, prorupit; sponsionem à Mantuano datam obtestans: Nempe Mantuani literis quas acceperat, cum Mutinensis hospitalitatem renueret, vt subito calore dictatas; siue integrum apud se rei arbitrium crederet, parum crediderat. Quamquam Pedemontanus addidisset fiduciam expressæ denuò promissionis; quamquam aliter epistolis Mantuanus significauisset. Vt Pedemontanus potior in fide haberetur, toties mutatus Mantuanus persuadebat: quâ tamen arte lubricum animum, & facilè nouitatibus huc illuc abeuntem retineret, nesciebat. Id conatui suo & quieti publicæ, quam regio iussu curare satagebat, prorsus obstare nouerat. Veteribus enim odiorum causis, nouas iniurias, quas potentior Sabaudius non foret condonaturus, adiici, & geminari difficultates in bellum erupturas. Neque literis expostulare poterat, quod eundem animum à Mantuano per Epistolam accepisset. Sed qui participes veritatis fuerant, etiam Mutinensem eâ deliberatione offendi querebantur; cuius promisso diffideretur, in leui causâ; quæque Mantuani quam Sabaudij commoda magis respiceret. Mutinensis vbi quod inuitus complectebatur non placere vidit, risu profuso mutationem excepit; lætatus non concedi sibi, quibus alienâ importunitate accessisset: & eo se negotio expediri, quod à nemine totam gratitudinem, aut plenam gratiam promitteret. Nec dissimiles fuere literæ ad Pedemontanum à Mantuano datæ; quas Princeps tumentibus oculis exceptas, parum abfuit quin coram Cursore discerperet. Retinuit impetum connata modestia, & paterna reuerentia; cui communicari debere cognouerat. Earum hic sensus fuit: Audentius hactenus tutelam Neptis sibi ab Imperatore commissam in discrimen, promissione Mutinensis recessus addu-

Inoyosa indignatur Mantuano.

Literæ Mantuani ad Pedemontanum.

xisse : tandem verò cognouisse , quantum de suo peteretur : nec posse incolumi reuerentiâ destinatis cupitisq; assentiri. Quippe non Amitæ suæ solùm, Fratrisq;, sed & totius Mantuani populi querelis quati ; & nisi abstitisset , rem seditionem spectare. Potuisse Mutinensem facilitate annuere, cum Vidua Mantuæ agebat: Reiectam semel curam se quoque proiecisse ; & alij tempori , alia conuenire. Hæc Gregorius Carbonellus Diocæsareæ Episcopus, & Diuæ Barbaræ apud Mantuanos Abbas, qui vtrique literas detulerat, commentationibus auxit, vt persuaderet licuisse sine notâ Mantuano abrumpere pacta , ac negare , quod olim non recipienti concessisset. Ante alia gratum Sabaudio accidit promissis Mantuanum non stetisse : non quod contemptum Principis filij loco duceret (vlciscendi quippe vires & destinatio suberat) sed quòd rupta ab æmulo fides causam suam Europæ omni probaret ; liceretq; honestissimo titulo ad vim vertere, contra iurisgentium violatorem. Pedemontanum itaque per literas queri & acceptam iniuriam agnoscere iussit ; ne secreto ac silentio causæ alienæ concedere videretur. Tales fuerunt, Quas Celsitudo tua ad me literas dedit, ab Episcopo Diocæsariensi accepi : à quo quæ in mandatis habuerat didici. Negare tamen non ausim, nouum & inexpectatum accidisse mihi, cum postremam tuam voluntatem didici, datæ mihi cum Mantuæ essem à Celsitudine tuâ fidei, & à ministris tuis firmatæ , omninò pugnantem. Cæterum ego cum sorore propediem apud Ducem parentem erimus, cunctorum seriem explicaturi. Nec dubito quin pro summâ illius prudentiâ , congruum rationi ac tempori remedium sit reperturus.

Pedemontanus Mantuanus literis respondet.

Non deerat Diocæsariensis qui excusaret ; fateretur q; Mantuani nomine, illum primum expectatione delusum ; eoq; negotiationi , quæ iam expirasset , reuirescenti , consensum præbere noluisse. Scire illum quibus olim causis annuerit; nunc grauiotibus, negare. Rem ante finitam, retrahi in apertum ; vt ex iure non foret, ita nec apud illum locum habituram.

Diocæsariensis Mantuanum frustra excusat.

Hæc aliaq; Sabaudium non fefellerunt : qui iam non vnâ causâ prouocatus, delectus militares habere, turmas equitum recensere, belli duces, arma parare, & propius Monferrato succedere videbatur. Prorsus animo magni Principis insederat, neglectum sui, Filij iniuriam, Filiæ Viduæ causam nixu omni prosequi: nec nisi oblatâ satisfactione concedere. Vim eam mentis nondum introspexerat Inoyosa, Hispanâ cunctatione solitus exequi vniuersa ; nec existimans, nullo sui Regis respectu ausurum Ducem bellum apparare ; rerum Italiæ arbitrium omne apud se indubitatò putans. Nec deerant qui armorum speciem incutiendo tantummodò terrori oblatam dicerent ; vt Mantuanum quem comitas in vota non illexerat, metus impelleret. Solida Sabaudio prudentia erat, eumq; inermem Inoyosam ac cunctantem Mantuanum , nullâ vi suâ validum , & alieno tantùm subsidio fretum, in rem suam videret, vt palam exercitibus se vallauit ; & bellum non Mantuano solùm, sed cuicunque obstanti apparabat. Vulgauerant quoque Mantuani plus æquo studiosi, tantâ Sabaudium aduersus Inoyosam caritate non fuisse ; vt si renunciare amicitiæ opus foret, vtilitatis accessu supersederet, ipsum verò Inoyosam officij requisitum , auro emptum , & ingentia præuaricationis præmia opperiri iussum ; simulationis imagine exclusisse. Quod vt atrocius quàm vt summo viro objici posset , dispositi obseruatores Mediolanum perscripserunt.

Sabaudij animum tardè Inoyosa cognoscit.

Nec tamen Inoyosa , cui hæc Mantuani dictata esse ferebantur , solitam sibi constantiam omisit, aut iniuria loco se detrudi passus est; sed queri cum Diocæsariensi satis habuit : non Mantuani gratiâ curas ac labores, seu belli, seu pacis, sed officij ac Regiæ voluntaris subire testatus. Cum eâ licentiâ Regium ministrum lacerari Vincentius Mantuani frater audiret, annuentes primùm increpuit ; & in fratrem conuersus ausus est silentium & moderationem temerarijs , certo metu impe-

Inoyosa iniurias fert constanter.

Et Pr. Vincentius increpat authores.

imperare: iniuriæ inconsultæ acerbum exitum omnibus deprecatus. Erubuit Mantuanus fraterno consilio, & cum illi ætatis imprudentiam, otium, emancipatam luxui vitam improperasset, proditum se ab Hispanis ministris sublato clamore, ita vt altero cubiculo dissiti exaudirent, inclamauit. Tum Vincentius: Quando, inquit, in fratrem natu maiorem reuerentia, tibi imprudentia est, secretum iners otium; curarum ac negotiorum vt decuit, libera concessio, vita luxu fluida, ne sermone quidem in posterùm offendam. Domus nostræ commune bonum, Hispanæ potentiæ maiestas, nostra me ludibria stimularunt, vt in communi causâ proloqui auderem. Vt enim prudentissimè Roma discedens, teq; ac res nostras Regiæ tutelæ commisisti: sic stabili proposito oportuerat, optimi Regis arbitrium, magni administri officia experiri: eosq; audaciæ arguere, qui propriâ insolentia communia pericula inuitant. Non tulit sententiam Mantuanus, sed sese in secretum proripuit, multa in fratrem impotenter (quem stolidè ferocem dicebat) multa in quosdam Hispanos ingerens: exitio domus suffectura, si quos læserant, vniuersa fuissent executuri.

Laborabat interim Mediolani Diocæsariensis, vt Matuani in Inoyosam vulgatas iniurias elueret: persuaderetq; fiduciam illum certam retinere. Simul matrimonium præferebat vt spem vnicam pacis secututæ. Iam Pedemontanus Mediolano profectus, Vercellas ad Patrem venerat, deploratis rebus, & elusæ fidei confusione accensum. Hic quidquid honoris, aut iniuriæ à Mantuano accepisset, exsecutus, lætum parentem deprehendit filiæ reditu. Quòd eo pignore Inoyosam pro arbitrio tractaturum negotiationem metueret.

Diocæsariensis Mantuanum apud Inoyosam excusat. Pedemontanus cum Vidua Vercellas.

Sed hic licet quæ in Sabaudium, & Pedemontanum parum humanè Mantuanus admisisse videbatur, geminasse difficultates, & inexplicabile consilium reddidisse viderentur: fixam sibi tamen pace potius quàm bello proficiendi curam non omisit: sed modò capto ex proceribus consilio, modò à Diocæsariensi monitus, salutare populo vtrique coniugium agnouit. Vtq; tandem in summam transigeretur opportunum Episcopum deprehendit, si coram, mixtas rationibus preces Sabaudij attulisset. Itaque cito cursore ad Mantuanum misso orauit, vt Diocæsariensem eâ causâ ad Sabaudium Vercellas legaret: Posse Sabaudium nondum sumptis armis inexorabilem, & minimâ concessione delinitum, ad sanciendum cum filia matrimonium inuitare. Scripserat; maturè diiudicaret quam nouo Principatu, toti vitæ suæ & magnæ domui viam faceret; quod pelagus auderet; in quas necessitates, erogationes, discriminaq; & amicos mitteret. Sic tutelæ Regiæ insistere debere, vt nullâ suâ culpâ periclitatus crederetur; nec volens sciensq; nullâ necessitate fatigasse magnum Regem diceretur. Pelagus, necessitates, discrimina quamquàm intus vera, inuisa tamen Mantuano fuerunt: ac si placare iras, & lenire indignationem potentioris, nisi cum existimationis dispendio concederetur. Quia nihilominus securitatem, fiduciamq; suam frequentes metus intercurrebant, consilium non est aspernatus. Et quâ licuit festinatione Diocæsariensem Vercellas ire imperauit. Neque tamen aliis matrimonij legibus aequiescere voluit, quàm olim cum Asculano tractauerat. Quod si iungendo arctius fæderi, soror quoque Virgo à Sabaudio requireretur, non abnuere: dummodò corpori prouinciæ nil adimeretur. Vt tamen certioribus limitibus implicati Monferratenses agri dirimerentur, ambirenturq; nonnulla permutationis nomine offerret; quorum æstimatio arbitrio prudentium inniteretur. Denique ita negotiationem admitteret, vt nullo colore cupitas sibi nuptias ostenderet. Et si facilem Inoyosæ destinatis vidisset, etiam preces in consensum ambiret. Iunxerat Vidua Ferrariensis literas, sponsalium quæ metuebat, auersabaturq; formidine; quibus Episcopum hortabatur arte & lenocinio abstinere; & vt languentem tractationem statim vanescere fineret.

Mantuanus Diocæsariensem Vercellas mittit ad Sabaudum Inoyosa consilio.

Quidam non cupitam Diocæsariensis legationem a Inoyosæ Mediolano perscripserant; sed oblatâ ab eo concordiæ spe stimulatum; vt apud Mantuanum intercederet, quod apud anxium futuri & pacis populorum operato facilè fuit; ne quid intentatum inausumve prætermisisse videretur; quod possit Principum discordias obliterare.

Qui morum æstimatione incipit vilescere. Vrbe Diocæsariensis Vercellas venit, monachali fastu, domesticâ familiaritate, & concinnitate morum non quæsitâ, statim sui fastidium conciuit apud Aulam vniuersâ specie Regiâ æstimantem; & Principem titulo tenus à Regiâ maiestate distantem. Equidem plus in Monacho fidei quam eloquentiæ, integritatis quàm ciuilitatis, & dicto scriptoq; eadem confusio erat; eoq; parùm suffecturus creditus retinendo Sabaudio; apud quem nobilitas & grauitas præcipuum locum habebant: & fateri solitus erat, splendorem, numerum, ornatum magnæ domus, sibi statim oculos animumq; perstrinxisse. Tot Principes Ducesque, tot nobiles & administri, species ipsa Sabaudij; etiam in seueritate reuerendi, non aliàs eam magnitudinem expertum confuderant, turbauerantque. Cæterum vbi fidei literas protulit; quâ causâ venisset exposuit: Mantuani nempe iussu, & Inoyosæ consilio. Et quia benignè exceptus fuerat, ausus est magnum Principem monitis coërcere; ne paratam Mantuani amicitiam abnueret; ne veteri prætextui, ne nouis iniuriarum imaginibus fideret. Antiqua exoleuisse; recentia vana & inania: Mantuanum magnitudine suâ, etiam potentiorum subsidio securum. Responsum à Sabaudio accepit plenum regiæ seueritatis: congruam suæ domui occasionem superos misisse: qua irrisa hactenus iura sua resumeret: & filiæ ac filio illatas iniurias vlcisceretur. Neminem hactenus impunè tantam familiam ludificatum. Quod Monferratum spectet, eas prouincias à Carolo V. Cæsare, aut potius malè eruditis administris, violatis tot præcessorum Marchionum decretis, calcatoq; iure gentium (apud quas liberæ conuentiones, & dotalitia pacta sacra essent) maioribus suis auulsas. Adesse vltores superos, & vires animosque causæ addidisse. Quæ inhumaniter in filiam Viduam admissa sint, & iniquè in filium, neglectu, contemptu, fide violatâ, plura & certiora esse quàm vt excusentur. Nihilòminus cum sibi facile sit, vi adempta reperere, & iniurias immeritas prosequi; concordiam tamen anteferre; si debitâ satisfactione vetus error, noua culpa corrigerentur. Iubere proinde quid finiendæ disceptationi afferret, eloqui. Tum Diocæsariensis, paratam sui Ducis in mutua coniugia voluntatem offerre se dixit: Satisfactionis nomen inuisum (nec enim aut deliquisse, aut causæ quæ controuerteretur succubuisse) ideoq; seponere. Permutationis nomine, duo aut tria oppida, sed dissita, sed minora concedere, quibus Monferrato auulsis tortuosi Monferrati limites æquarentur. Sororiæ dotis nomine centum insuper aureorum millia offerre: hæc se Oratorem ferre; quòd si exutâ personâ priuatus, & disceptantium commodis ex æquo amicus audiatur, concordiam vtrique proficuam persuadere. Tum vetusto, & apud Magnates pridem abolito dicendi compellendive modo reuocato addidit: Hinc Gallos, illinc Hispanos pro Mantuano fore. Illos sanguine & affectu nexos: hoc receptæ protectionis, vsurpati iam Italiæ arbitrij, & nimiæ Sabaudij potentiæ suspicionis causâ. Accessuros Venetos amore Gonzagæ domus, mox Pontificem, vt erga filium, postremò Germanos Principes; qui magnum Etruriæ Ducem armis opibusque validum secum trahant. Inuadere quidem extrema Monferrati; populari, & prædari oppida nullo præsidio munita, excindere villas posse; etiam ciuitates obsidione cingere; & vniuersis minitari: sed excidium alieni soli; suorum subditorum expensâ & sanguine, denique status sui discrimine procurarurum. Nec enim vlli mortalium, qui arcana dominationis, regnandiq; leges callucrit, dubium esse: & adempta læso Domino restitui debere, & apud victorem præter cædes suorum, pecuniæ prodi-

prodigentiam, agri proprij vastationem nil reliquum fore. Rapinas & spolia, facto & prædatione parta, militi cessura. Denique superstitem fore pœnitentiam; & apud posteros infaustæ expeditionis memoriam, causâ suâ, causâ alienâ. Quod si iniurijs acceptis ad vindictam stimularetur, quidni primùm à filiâ requireret, quo decore, quâ reuerentiâ, quâ auctoritate seu Mantuæ seu cum Goiti ex arbitrio egit, habita fuerit. Et si modestiam Viduæ accuset, offensarum tolerantis: cur famulos, & missos Taurino proceres sacramento non cogat fateri veritatem? Eam esse vim conscientiæ, vt mentientibus linguis, fronte, oculis fateatur. Modò causas non suppetere: cur puella infans, seu hæres rerum, procul à domo ac suis; siue tantùm è familiâ apud exteros nutriri debeat. Conuicium Cæsari fieri, si decreti ac commissæ Mantuano tutelæ accusetur. Et si procurrisse facilitate & amore Mantuani putetur, non indecorum Sabaudiæ magnitudini, apud supremum Dominum conqueri, & Mantuanum iniuriarum arcessere. Pedemontanum Principem frustra in amicum & obsequentem Principem, voce, literis inuectum: quòd spretam non semel à Mutinensi neptim illius, fas non sit retractatione abolitæ negotiationis denuò concedere. Quin potius locaret Viduam filiam Mantuano, huiusq; sororem insignem virtute ac formâ, Virginem filio coniugem adsciret: coalitâ caritate faciliorem in vota vtrumque fore: certaturo pietati paternæ genero, vt quod maximè posset Soceri gratiæ largiretur. Ad hæc Sabaudius respondit; nisi compositâ lite de matrimonio se acturum abnuere. Intempestiua consilia, vanas minas, denique curam sui gratis ostendere: se pro virili curaturum, vt nouerint vniuersi, sicut procul à causâ Mantuanum, ita se à metu esse. Ad extremùm renidens (iam enim colloquio exarserat, & diu Episcopo oranti patientiam accommodauerat) Mi Domine, inquit, accelerata nimis tua aduersum me sententia est: concoquendum tibi diutius consilium; vt quid opportunum Duci tuo putes, rebusve nostris conducat dijudices. Noueris interim, nil magis à nostris moribus alienum formidine esse. Itaque doleo te frustra tantum itineris suscepisse; si non aliâ satisfaciendi, aut honestâ concedendi licentiâ aduenisti. Nec diutius immoratus, in cubiculum secessit, aperto odio; & haud dubijs mali, quæ parauerat indicijs. Compertum mihi est proceris Mediolanensis testimonio, ideo placuisse Inoyosæ Diocæsariensem; quod libertatem hominis agnouisset; nec suppeteret, cuius audaciam experiretur: quique apertè nullâ formidine retegeret, quæ scire illum desiderabat. *Nec quicquam proficit.*

Mantuanus interim diuersis amicorum literis monebatur, aut modica petenti Sabaudio concedere; vt si asperitatis viam insisteret, aduersus non dubiam vim, infirmiora Monferrati communire. Et quamquàm futuri ambiguus, comparare arma, conscribere militem, commeatum in tutiora conuehi ex vsu sciret; robur tamen ætatis, peritia agendorum, pecunia deerant: & prauis insuper ministrorum consilijs vrgebatur: vt abiectâ curâ sui, nullo intus præuisu, seq; ac res suas Regis Hispani (quem inuocauerat) tutelæ prorsus committeret. Alij negligendos Gallos: plures & gratiores, non ausurum Sabaudium dicebant. Quidam vt in Monferratum properaret suadebant: Sufficere nempe prouinciam retinendo Sabaudio, si præsentem Dominum, auxilium poscentem, & periculum obeuntem spectauisset. Præcipitia placuerunt, maluitq; vim Sabaudij experiri, quàm lenibus, honestis, & vtilibus conditionibus, ab omni Europâ laudatis auscultare. Aliquot aureorum millia, cum militum Centuriâ in Monferratum misit: datæ ad curatores prouinciæ literæ; vt populares in armis esse, deduci annonam in vicinas sibi Arces, exerceri iuuentutem iuberent. Descripti quoque Centuriones ac Tribuni è Tyronum numero, vt certiora exequerentur: & (quod caput rei erat) præcipites Cursores ad Cæsarem, Gallos, Venetos, Lotharingum, Etruscum dimisit: quibus ingruentem necessitatem, præsens periculum exponebat: atque *Mantuanus sibi timens Monferratensibus parare bello necessaria iubet.* *Mantuanus amicos subsidio implorat.*

missa auxilia maturè transmitterent orauit. Cunctatione strangulari agendorum opportunitatem, salutem ac securitatem omnem in præuentione sitam docens. Sed ante alios ad Galliæ Reginam Amitam scripserat, vt mouentem se Sabaudium, à tergo adoriretur; & nisi ab armis discessisset, exitium prouinciarum eius trans Alpes minaretur. Id verò studiosissimè Sabaudius cauerat; & non præsenti magis quàm præterito edoctus munimenta præsidijs insederat; & Duces populis dederat; aut securitati aduersus irrumpentes futuros, aut bellum diutius tracturos. Dictu mirum tot Principum, tot nationum, tot amicorum quos Mantuanus subsidio aduocauerat, vnam mentem, eandem destinationem fuisse; concordia scilicet, non bello opus esse: fassosque honestissimis conditionibus pacem oblatam, amplectendam illi fuisse, qui vniuersis iure posset diffidere. Tot amicorum graues expensas, suorum discrimina, vetustam cum Sabaudio amicitiam, aut non professum odium mereri Mantuani facilitatem: & commune malum, minimâ munificentiâ rectè redimi. Etiam qui auxilia mittere in animum induxerant, quietem prius laudare; quæ si cum honore exprimi ab hoste non posset, tum se militem & pecuniam expedituros professi sunt. Præter Venetos (non vt Sabaudium infringerent, cui quod Italus Princeps esset æqui erant, sed ne Mantuanus alienâ fiduciâ corrumperetur) nemo auxilio accurrit. Imo plus ex amicis damni, quàm ex Sabaudio Monferratum retulisse, eorum fide qui interfuerunt, suo tempore reddemus.

Mantuano præter Venetos nemo assistit.

Cæterùm cum Mantuanus conciret auxilia, & populos Monferrati Edicto paratos esse iuberet, Sabaudius grauiora disposuerat, quibus in suam causam vteretur: Multa peditum, aliquot Equitum millia sub signis numerabat; quibus strenuissimos Duces, & longo belli vsu eruditos imposuerat. Sed Inoyosa non mutato tenore morum, & propositi peruicax, vt turgentes Principum animos amicitiâ componeret, vocatum Sabaudij oratorem placidè orauit, vt missis literis Dominum suũ abstinere bello suaderet: Non adhuc adeo fractam negotiationẽ, & tantũ contumaciæ partes induisse, vt spes pacis prorsus elangueri. Viuere adhuc consilia, & quamquàm aspernata, retinere tamen procurrentes in exitium sui, mixtâ spei formidine. Paruit Orator; id solùm vitans, ne ea Dominus monita, à se oblata reputaret. Respondit Sabaudius, quò minus odium Inoyosæ aduersum se præsumeret, præteritis amicitiæ argumentis retineri. Posse nihilominus perniciem transmissi consilij, fiduciam suam (licet constantissimam) quatere: vt depulsâ loco suo fide admittat suspiciones mali animi. Cur enim prohiberi se securitate & defensione sui, tum cum maximè Mantuanus subsidia conquirat, munimenta visitatoribus augeat, noua suorum præsidia, noua exterorum auxilia solicitet? Scire, & (si prospicere animus fuit) Inoyosam didicisse; quibus lamentationibus Reginam Galliæ inquietauerit, Venetos, Etruscum, ac Lotharingũm, quibus precibus in subsidium conclamauerit. An minitantem insultantemque, & contemptu sui audentiorem, negligentiâ resolutus, prospectansque patiatur? Modicas quidem Mantuano vires; sed si quos aduocauit vniuersi concurrant, iam non perfunctoriam rixam; sed facto ac nomine verum bellum finibus Mediolanensibus imminere. Non sufficere Mantuano iniurias suas ac suorum, bellum insuper moliri; Imo quod Europæ Hispano nomini iniquum, aut certè non amicum sit concire. Ingentes motus rerum leuissimis olim causis consecutos, satis docere, quid hæc possit turbatio parere: Sibi quidem certum esse, ab eo geminatis iniurijs nil casu actum, qui parum validus, arma tantum & discrimen audeat. Omitteret proinde, cœpta, & tot Principes promissis exsolueret; aut se in hostico armatas legiones inducturum.

Inoyosa quæritur quod Sabaudius bellum apparet.

Ille Mantuanum accusat.

Cum prudentiâ diligentia fuit, eoq; creditum consilium, nec in posterum reprehensum. Vertit itaque ad Mantuanum, in quem culpam recentis consternationis

Inoyoſa vbet Mãtuanum paratu belli abſiſtere.

tionis conijceret. Literarum ille modus fuit: Nouis Sabaudij literis, nouas querelas excipere; quòd mediâ in tractatione pacis, potentiſſimi Principes in communia damna conuocentur; quod ſitu æuoq; delapſa munimenta reſtituantur, quòd miles frequentior præſidijs imponatur, quòd pagani ad arma vocẽtur, quod Duces quæratur, quod fines inſideantur; denique quod ſpecie manifeſti belli, ſilens abſtinenſq; prouocetur. Equidem nõdum proiectam negotiationem pacis, Diocæſarienſem Epiſcopum adhuc Vercellis eſſe; commercia curſoreſq; amicos vltrò citroq; commeare. Proinde abſtineret vmbris ac ſuſpicionibus, ſeſeq; ac ſua regiæ tutelæ crederet. Quantum enim exercituum, quantum armorum, aut numeratæ pecuniæ haberet; vt quamuis hoſtilitate opus foret; aut præſumere bellum in Sabaudium, aut propulſare illatum poſſit, ſe vi omni pacem quam iuſtâ lege Rex ſuus dixiſſet, curaturum; parenti amicum fidúmque, contumaci aduerſum futurum. Abſtineret interim per fines Mediolanenſes bello neceſſaria tranſmittere; quamuis enim proficere Sabaudium nolit, fidei incertitudine offendere aut turbare nec quidem velle. Tutum ſe Inoyoſæ promiſſis Mantuanus videns exiliiſſe gaudio dicitur; & refricantibus ex Sabaudio timorem comminatus, mentis inopes & ſecreti ignatos appellando. Deſtitit itaque oſtentatione qualiſcunq; paratus; & in ſummam quietem datus obtemperauit. Et licet comparatis hactenus non abſtinuerit, futuri tamen ſolicitudinem omnem excluſit. Qui tum Vercellis agebant, tamquam indubitatæ veritatis retulerunt; Viduam paternis blandirijs ſubfrigidè exceptam, domeſtico famulo ſeriem futuri, & cogitationes belli aperuiſſe, vt Mantuani per Monferratum, feſtinato nuncio admonerentur; poſſentq; repentinam incurſionem obiectis impedimentis ſuſtinere. Interpoſiturum ſcilicet arma ad primam famam Inoyoſam, & rem pacis proſecuturum. Id ſupra fidem omnem, & morum Sabaudij periti, & quibus prudentia facem præferebat, eſſe crediderunt. Vt enim ne belli quidem Ducibus, niſi occaſionum momento Sabaudius communicare conſilia ſueuerat; ſic Vidua ſemel Mantuâ expedita, cogitationem nuptiarum (quas auerſata potius fuerat, quàm concupiuerat) proiecerat, paternis placitis & cuicunq; fortunæ prorſus compoſita, tantò minus gnara arcanorum. Intemperantia ſuſpicacis ac prauè ſagacis miniſtri fuit, qui ſpeciem adpinxit futili mendacio, quaſi illa cupiuiſſet, ambiuiſſetq;: cum certum ſit veterum illius famulorum conſultis non ſemel oppugnatam deſiderijs omnium liberum conſenſum abnuiſſe: & ſi quando Pontificem, Hiſpanum, Gallum, & Cæſarem ipſum auctores coniugij nominatos audiuerat, poreſtatem ſui prudentiæ paternæ (vt decebat) permiſiſſe; non aliud prolocutam quam ſe ſui iuris nec eſſe velle nec cupere.

Comes Guido Mediolano Taurinũ redit.

Iam Mediolano Comes Guido Sangeorgius (longa ſermonum materia) ad Sabaudium reuerterat; aut morbo implicitus, quod dicebatur, aut ſimulatione morbi, vt ſuſpicaces rebantur, domi totos dies agens. Quod enim obſcuro noctis, & lecticâ vectus ad Inoyoſam deferretur, horrore ſæuæ hyemis vitato, dolum & artes interpretabantur. Porrò incertum, qua ſpe dimiſſus ſit, & in quas conditiones vtrique concordiæ conſenſerint: licet miſſæ Mediolano ad Mantuanum literæ continerent; fraudes eo ſecreto inuolutas, vt certius ferirent. Vitatum autem publicum congreſſum infamiæ metu: nec enim præſumptâ licet cauſæ iuſtitiâ virum nobilem apud exterum perduellionem agere debuiſſe; quod in Sabaudio rem ſuam proſequenti, virtus ac prudentia fuerat, in Sangeorgio flagitium dicebatur. Id vel verius credidit Mantuanus; vel damnabatur, quod ſolito ſibi more neglexiſſet; donec exequi perſuaſus eſt, ſatis intempeſtiuè, & magno ſuo malo.

Hoc ſtatu rerum, cum maximè Diocæſarienſis concordiæ pacta ſanciri, ſimul matrimonij leges finiri procuraret, Sabaudius eâdem inanium inculcatione laſſatus; quando ſatisfactionis viam non iniri, non formam, abolendæ

controuersiæ proferri vidit; ne irrisus distractusq; vanâ spe soporaretur, testatus ante dolorem suum; & pro se non stetisse quò minus amabili concordiâ, & condonaret iniurias, & viuis iuribus suis cederet, ad apertam vim conuertit; vt mitissimus audiendæ quietis, sic acerrimus prouocationis vltor. Vel enim si præuenisset apud se operæ pretium remansurum: vel habito iam pignore proniorem Mantuanum in honestæ pacis conditiones futurum nouerat. Sed quia ne præsentibus quidem prætextus noui belli, aut iura disceptantium Ducum satis prospecta sunt; possuntq; tempore & interpretationibus diuersa tradentium corrumpi; vt cuique labores nostros lecturo in promptu sint, vtriusque rationes præscribere placuit, iudicio Iurcconsultis permisso, ne Historiæ rationem excedamus: quamquàm nobilissimi Græcorum hanc maximè viam triuerint, Herodotus, Thucydides, Pausanias, alij: vt cognitione rerum lectorum animi expleterentur.

Sabaudius bellum infert Mantuano.

Sabaudy iura super Monferrato.

Et quidem Sabaudius notissima præferebat: quod primâ Maij millesimi trecentesimi tricesimi Theodorus Marchio Monferrati, Violantam filiam suam
1. Aimoni Sabaudiæ Comiti solenni stipulatione despondisset: cumque caritate filiæ, & in generi gratiam pleraque vtrisque fauorabilia concessisset, Violantam insuper & filios quos suscepisset, Monferrati Marchionatus hæredes decreuerit; si quando ipse aut filij sui, absque legitimâ & naturali prole masculâ decessissent. Id dotales tabulas continere; & bono iure ad se deuolutam dominationem defuncto postremo Bonifacio Marchione præsumebat. Margaritam enim Bonifacij sororem tum superstitem, quæ Federico Marchioni Mantuæ enupsit, à Bonifacio fratre fuisse exclusam: Violantam tamen prolemque eius insertam successioni mansisse; vt quibus Theodorus Auus multò ante deficien-
2. tibus maribus suis substituisset. Accedebat non solùm præferendam fuisse Violantam Margaritæ, sed magis Sabaudium marem è fœminâ: cum disceptante Margaritâ ac Carolo, ipse (quod masculus esset) potiorem locum mereretur.
3. Nec minus iurium è Blanca Gulielmi Marchionis filiâ asserebat; quæ Carolo primo Sabaudio nupserat. Hæc cum Carolum coniugem supremis tabulis hæredem instituisset, diem suum obierat; non feudalium solùm, sed allodialium
4. quoque iurium dominio legato. Quæ antiquissima nouis quoque iuribus roborabat: Caroli enim quinti Imperatoris sententiam; quam mali arbitri ac consultores dictauerant, non vno nomine iniquitatis arguebat: quod ambiguis suspectisque verbis vsus, plus temporum conditioni, quam iuri tribuisse videretur: quod Mantuano non ea solùm de quibus controuertebatur, sed etiam ne requisita quidem concessisset; quæque multos ante annos in alios possessores
5. abierant. Denique quòd cum tam ingentem prouinciam competitori suo adiudicasset, æris alieni rationem nullam habuerit: quod tamen ab hærede reproduci Diuino & humano iure debuerit. Quippe Blancæ Caroli primi Sabaudij coniugi Bonifacius Monferratensis Marchio, è fratre nepti, octoginta ducatorum aureorum millia dotis nomine promiserat: nec eam summam, aut vsuras in præsentem soluta; cum tamen onus illud in feudalia & allodialia translatum foret. Id arbitros litis à Carolo Quinto impositos ante alia decernere debuisse: vt cum faciles se concessione præstitissent, auaritiæ nomine
6. in restitutione alieni non accusarentur. Postremò vicesimâ septimâ Ianuarij millesimi quadringentesimi tricesimi quinti, Ioannem Iacobum Marchionem Monferrati, iustissimis causis Amadeo Sabaudiæ Duci, quanquam absenti recipiente tamen Ludouico Principe filio, & Aquensem ciuitatem, & quidquid oppidorum trans Tanarum Padúmque omnes, suæ tum iurisdictionis esset, dono concessisse. Nec minus specioso titulo eadem die Ioannem Iacobum Marchionem suo ac posterorum suorum nomine ab eodem Amadæo Sabaudio easdem prouin-

prouincias, in feudum nobile, antiquum, auitumq; accepisse; & eâ causâ fidem obsequiumq; sacramento obstrinxisse. Hinc extinctis maribus vniuersis, qui in feudum illud vocabantur, deuolutam eam ad se prouinciam: nec potuisse Margaritam fœminam supremo Domino possessionem extorquere. Hæc præcipua iurium Sabaudiorum capita proferebantur; quibus non minus quàm nouis iniurijs, & opportunitate in prouincias vt rem suam arma conuertit.

Sed Mantuani iura diuersa erant: Et Federicus Dux cum Margaritâ coniuge contra nixi, apud Cæsares iura sua sustentauêre; vt siue deuolutâ in Imperatores prouinciâ, nouâ inuestiturâ; siue coniugi sibiq; debitâ (quod peruicerunt) latâ sententiâ adiudicaretur. Dicebant veteribus tabulis Theodori in Aimonem Sabaudium concessionem continentibus, haud quaquàm fidem congruere; quòd non vnius Scribæ rogatu, non plurium testium obsignatione (qui seorsim aduocati fingantur) firmamentum habeant: eâ in re imposturæ suspicionem esse: quâ enim coniecturâ credi possit, Theodorum Marchionem possessæ inuestituræ gnarum (qui & ipse hæreditatem à fœminâ matre accepisset) aut cum maximè opus haberet, ignorasse? Vel postpositis filiabus neptibusque, tantam in exterum potentiam transferre voluisse? Nec minorem à Cæsare difficultatem esse; quo nesciο & irrequisito, in aperto sit, nobilissimi feudi Marchionatus titulo insigniti possessionem transmitti non potuisse. Pariter contra instituta gentium Theodorum facturum fuisse; si Neptes Abneptesque iure suo imminutas detrusisset; ortuq; ac sanguine in eam fortunam genitas (vt alicui inducerentur) seposuisse. Absurdi quoque arguebant, quod Sabaudius in suam causam retulerat, exclusam non minus Margaritam quàm Violentam à superstite mascula prole fuisse: eóque pari causâ se à fœminâ marem præferendum Mantuanos nempe Duces Federici ac Margaritæ filios. Quandoquidem aut semper fœminas hæreditate excludi; & tum pro Mantuanis Caroli Quinti inuestituram, defuncto iam Bonifacio valere: superstite Pattuo non consentiente solùm, sed & iubente petitam, & Cæsare tamquam rem suam concedente: vel marium defectu includi fœminas; & tum parum rationi consonum credi, præferri debere Violentam multos ante annos exclusam, Margaritæ postremi Marchionis nepti; quæ vltimum masculum regnantem, iure sanguinis hæres immediata tetigerit. Cur non enim oporteat Bonifacio Neptim è fratre potius, quam longo ordine distantem succedere? Denique Blancam Gulielmi Marchionis filiam, Caroli Primi Sabaudij coniugem frustra & irritè marito reliquisse, quod suum non esset; ipsâ omni Monferrato exclusâ; ob superstitem stirpem masculam, quæ Violantam quoque eadem causâ expectatione deiecerat. Caroli Quinti sententiam honestius rectiusque interpretandam; nec detortis in prauum verbis, ad examen vocandam. Cæsares dictorum suorum bonos interpretes esse; qui suo in vigore sententiam manere voluerunt. Imo & dotem Blancæ (donec facta solutio doceatur) Sabaudijs debitam continere. Neque referre quo fundamento, aut quibus bonis cautum debitæ pecuniæ foret, seu feudalibus, seu allodialibus; dummodo hæredes soluere teneantur. Allodialibus quidem Blancam publicis tabulis renunciasse; nec proinde, si quando solutio deberetur, imaginarios fructus (qui supra sortem adaucti retrahantur) eâ paulò post ereptâ numerandos. Feudalia legitimo hæredi integra deberi, quæ nisi consentiente Cæsare poterant obligari. Porrò Ioannem Iacobum frustra prouinciam quâ posteros suos exuebat, extero donasse; & ab eo qui acceperat, feudi titulo iterum recepisse, præstito (vt aiunt) fidelitatis sacramento. Nec enim nobilissimum feudum, nesciο Imperatore, nec suis Imperio iuribus reseruatis, in alium transferri potuisse; directumque Cæsaris dominium, auulsum supremæ maiestati, licuit

Mantuani iura super Monferrato.

in Cæsaris subditum rejicere. Manifestam quoque vim dicebant, quâ coactus Marchio Monferratensis fuerit, calcato iure suo, libertati ac vexationi propriæ consulere. Ad extremum scripturarum & infeudationum, antiquissima testimonia conferebant; quibus Mantuani probare nitebantur, Monferratum ex sui natura & vetusto instituto, feudum nobile, rectum, auitum, liberumque esse: & proinde non alienabile. Exempla verò quæ aduersum afferuntur falsò niti. Nec quòd Marchionum aliqui distraxerint, iuri successorum quidquam detrahi: non enim licenter acta, legem Cæsari facere, aut feudi naturam institutionemq; eo non præscribente mutare.

Sabaudij iura scripto complectitur Senator Taurinensis.

Cui respõdit Comes Chieppius Mantuanus confutatorius: iterum Antonius Faber pro Sabaudio.

Senator Mediolanensis Cataneus pro Mantuano.

Ea partium iura censebantur; quæ vt partes longâ lite fatigauerant, sic Sabaudium angebant; quòd tot annos disputata; nec à secutis Cæsaribus reuocata sententia, nec pro Mantuano confirmata forent. Sed tamen quia causam præferebat, cuius multi ignari erant, Senatorem Taurinensem, virum doctrinâ spectatum compendij nomine complecti, & vulgare iussit. Huic statim Comes Chieppius Mantuanus dispunctiones addidit, controuersæ diu rei studiosus; & qui administrationi multos ante annos impositus (vt specimen suffecturæ virtutis daret) quæcunque inferi poterant causæ vtilia a Iurisperitis corraserat. Vniuersa hic sub auctorum nominibus transferre superuacuum credidimus; quod nec vulgatorum exemplarium inopiâ laboretur; & paucos ante annos Antonius Faber eleuati vir ingenij, nec eloquentiæ rudis nobili volumine Sabaudij iura prosecutus sit; Mantuani vero iussu, Cataneus Senator Mediolanensis, impari (vt consensus obtinuit) opere responderit; licet illud Mantuani Senatus nomine, Mantuæ typo prodierit. Hæc vtcunque valida, rem omnem conficere non putarunt, ij quibus perspecta singulorum iura erant; & veteres tabulæ probantes abnuentesque. Quidam cœptâ disputatione Mantuanum scripto respondisse compendio volunt: sed nos confessione Ducis Comitisq; Chieppij didicimus, ei illum moli manus non admouisse. Licet contineri impetus bullientis animi quorundam non potuerit; qui carminibus inter Aulicos sparsis; poëticâ leuitate Sabaudij conatus ridere ausi sunt, cum interim Sabaudius Mantuano totiq; prouinciæ lamentationum & querelarum vberem materiam, expugnatione oppidorum, cædibus, populationibus, incendijsq; offerret.

Sabaudij in numero militum deserbendo prudentia.

Quamquam Sabaudius certam destinatis belloq; prudentiam attulisset; non pari tamen exercituum vi semper vsus est; sed auxit imminuitq; copias, prout cupitis expedire crediderat: ferè moderatus, ne paganos hospitalitate frangeret. Proinde dum tenui re egit; & vexando carpendoq; Mantuano suffecturum militem sub signis habuit; in Cæsarem obsequens, in Hispanum non iniurius, in Gallum reuerens fuit: siue connatâ modestiâ prouocare inimicitias potentiorum nollet; siue incertus quam in partem, audito bello forent inclinaturi: denique securâ reconciliatione, quoties in concordiam Mantuani consensisset. Satis magno Principi fuerat tumultuum initio Principibus Europæ propulsandæ iniuriæ, & repetendo iuri suo suffecturas artes ostendere; lassatum sequentibus expeditionibus militem hostili opulentia subleuare, & diuturniori bello confirmare; nec minus de sui apud Mantuanum neglectu vindictam sumere; quæ securâ pace non eliceretur. In hostem & iniurium ista fieri iure gentium differebat. Præcipere enim satisfactionem destinauerat; non ignarus aduersus fas, Hispanos, Gallosque, quantumcunq; profectum illius, liuentibus oculis prospectaturos; auctamq; Monferrati accessione potentiam, non Mediolano, non Galliæ extremis, plenâ securitatem promissurâ. Sed plus solicitudinis apud Hispanos fore; & vicinio Mediolani, & prætextibus proprijs; ne Isabellam Hispani Regis sororẽ, ipse honore & opibus regijs æquare (quod illi promissum fuisse dicebatur) meditaretur. Non omittebat interim Sabaudius bonas dominãdi artes; quas minores Principes vtiles apud poten-

potentiores, non semel experti sunt) literas nempe, querelas, legatos, & (quæ rarò spernuntur) munera: vt si viribus inferior Mantuanus quæstum ostendisset; causâ & fauore præueniretur, primo iam auditui fide oppignoratâ. Adornabat hæc probationibus & argumentis, ne pretio venales emptos se crederent, sed officium interpretarentur. Id erat nouisse conferre beneficium, & maiorem quæstum retrahere, quàm si vsuræ missam pecuniam credidisset.

Qui apud Sabaudium recens Monferrati desiderium crediderunt, siue iniuriam filiæ, siue neptis retentionem recusarent, crassâ ignoratione & præteritorum iniuriâ laborarunt. Indignationem quidem iniurijs prouocatam; quæque à Mantuanis dicto aut scripto vulgata sunt, stimulos addidisse non negauerim; sed Caroli Quinti sententia altius animo hærebat, quàm vt dolorem aut inuidiam facti dissimularet. Audiuerat Parentem queri de iniustitiâ solitum, prouinciamq; iuri regnandi, non honesto datam; & recenti adhuc vulnere ingemuisse didicerat; quasi causæ succubuisset; solatiaq; amicorum auersatum; qui arcanorum incallidi facilem decreti reuocationem promittebant: addidisseq; Cæsareas in similibus controuersijs sententias, tardè & vix exprimi; vbi autem latæ sint nullis euentibus retractari. Neque receptionem nisi turbatâ iterum Italiâ & potentioribus mutuis decertationibus distractis sperandam. Id ipsum à Patruo Gulielmus Mantuæ Dux acceperat, eoq; pecuniam coegerat; vt inter breues turbas, aut seruaret depositum, aut possessionem continuatam erueret. Transmissa ab Emanuele in Carolum indignatio, & cupiditas repetendi quod è domo rebatur; quod ad vtramque familiam superstitem lis hactenus tracta, excreuerit duratura. Certioris quoque spei aliquid ei affulserat, contractis cum Catherinâ Hispani filiâ nuptijs; illum quippe gnarum offensionis & causæ rebatur: Aut enim nudaturum *Sabaudius nuptiis cum filia Regis Hispani spē aliquam recuperandi Monferrati conceperat.* tutelâ magni Regis Mantuanum, aut fautorem causæ habiturum; siue in totum restituetetur; siue discordiam honestis conditionibus finiuisset. Hæc Principi Gallici sanguinis potissima coniugij causa credita; si enim dos pecuniâ æstimanda fuisset; nemo Europæ Principum honestius locare filias credidisset. Vno ac eodem necessitudinis vinculo, & Gallos & Hispanos retinere sperauerat; ne in pace causam suam apud Cæsarem mergerent; aut se turbatis rebus opprimerent.

Ea cogitatio & tempori & personæ congrua, haud quaquam Gulielmum Ducem Mantuanum fefellit, Principem populorum ac domus suæ curæ natum, & nullo non tempore solicitudinibus intentum. *Id subodoratur Gulielmus Mantuanus.* Eadem per literas plerique Hispanæ Aulæ magnates monuisse feruntur siue Gulielmi caritate, quam ille munificentiâ parauerat, siue Sabaudij inuidiâ; quem nondum sua magnitudo affectui, & reuerentiæ vniuersorum exposuerat. Exploratores quoque annuis censibus *Exploratoris relatu.* corrupti, & ministri, multo auro secreta Aulæ rimati docuerant, non aliam totius Curiæ sermonis materiam esse; & actum de Monferrati possessione, si tractationem nuptiarum, tempestiuius exitus clausisset. Multus in erogationes cum exploratoribus Gulielmus erat, dicere solitus, non aliud validius sustentandæ dignitatis instrumentum esse. Videre literas in Mantuano Archiuo nobis contigit, ab Hispano nobili missas; quibus nondum profecto in Hispaniam Sabaudio matrimonij causâ, monebat secuturas nuptias; quibusque conditionibus firmarentur: Et haud dubiè Monferrati partem pretium negotiationi facturum. Nec enim aduersus Generi preces, vbi ius quæreretur, clausum obfirmatumq; socerum futurum. Inter cætera quæ à Comite Chieppio & Petrozanno labori nostro opitulatura habuimus, Siluij Calendæ Gulielmi à secretis scripturam vidimus; missas ab Hispania suspiciones roborantem: ea talis erat. Didicisti, Dux Serenissime, quo in discrimine res Monferrati, famâ Hispani coniugij, sitas credamus. *Et Silvij Calendæ consilio.* Siue enim priuatorum literæ in examen vocentur, siue secretariorum tuorum

cæteris componantur, certum eſt, non aliud ambire nouum ſponſum, quàm Soceri omnem caritatem; quæ cum exteros omnes, tum Mantuanos in primis Duces excludat. Neque arduum probatu credo præceſſores tuos, maiori Gallos quàm Hiſpanos amore complexos fuiſſe; ſiue Franciſci Aui tui res geſtas; ſiue maiorum, & Ioannis Franciſci primi Marchionis præcipuè æſtiméntur. Dotem in pecuniâ Sabaudio dici, non ignarus arcanorum audio, à Rege vnici filij patente; & plura Imperio complexi, quàm vt filias perfunctoriè deſpondeat. Quam metuo ne Monſerratum Soceri conniuentiâ, cupiditati Generi oſtenſum ſit; cupiantq; Hiſpani Gallum Principem, dicendæ regiæ filiæ doti ſuccedere. Id vt caueas oro; nec enim dubium eſt, plura conuentionum hoc matrimonio ſileri, quàm dotalitijs tabulis vulgari. Prudentem virum fuiſſe Calendram, non Gulielmi ſolùm & Vincentij Ducum, ſed & totius Patriæ teſtimonia fatentur. Et quidem apud Hiſpanos Gulielmus pro Gallo habebatur; & fidem opinioni Ludouicus illius frater fecerat, in Gallias illud ad ſeruitium profectus. Credi ab anxio Rege quæ acceperat poterant. Itaque à Gulielmo miſſus in Hiſpanias cum literis orator, quarum ea ſententia fuit: Non magis Imperatorem & Hiſpanum Regem ſcire quà humanitate ac iuſtitiâ Monſerratum Gonzagis Mantuæ Ducibus adiudicatum ſit, quàm ſe gratâ recordatione recolere; exactis primo tota prouincia Gallis; mox ab Hiſpanis poſſeſſione tenentibus, permiſsâ. Vtq; impoſitis ſecuta dominatio eſſet, ingentis diſceptationis controuerſiâ compoſitâ. Id licet bono iure decretum fuiſſe non abnuat, vt tamen beneficij magnitudinem gratitudinemq; intendat, in eo ipſo gratiam fauoremq; admittere; quod feudo ante ſententiam conceſſerit, mox viſis iuribus, debitam adiudicauerit. Caroli V. Cæſaris id donúm; ne in magni quidem Imperatoris filio abolitam apud ſe ac ſuos gratiæ memoriam velle. Vtq; ipſe inuito tanto Rege, non Monſerratenſi non Mantuæ poſſeſſioni ex integro fidat; ſic ſi diuini parentis ſui decreta rata voluiſſet, nutu repreſſurum nouatores inſidiatoreſque. Carolum Sabaudium Regijs nuptijs (quas ipſe cæteroquin fælices cupiat) immodicè elatum, arcanas cogitationes non continere; ſed & cupere, & minitari; vt non Mediolanum ſolùm, ſed Mantuam quoque Monſerrati diſcrimina ſint delata. Nullas quidem ſuas in Sabaudium iniurias agnoſcere, ſed inſuper quod obſequio ſemper coluerit gnarum eſſe; eoq; non credere ſanctiſſimum Regem alienis ſpolijs recentes filiæ nuptias inſignire velle. optimâ fide Cæſareæ ſententiæ Federicum parentem obtemperaſſe; & (ſi per iuſtitiam licuiſſet) excluſam, ſpem ac curam omiſſurum fuiſſe. Neque enim in magno Cæſare irritè aut flagitiosè errorem vnquam præſumpturum. Cupere & orare, ne immeritum & vicinum Principem Generi dolo ac turbis objiceret; recti animi argumenta maiora apud filium non inuenturum. Eas literas Calendra intimus ſecretorum dictauerat, quarum nos hoc loco exemplar latinè fecimus.

Hiſpanus Sabaudium conſilio retinet.

Nouerat forſan Rex non vmbras, aut inanes metus eſſe quos Gulielmus deprecabatur; ſed cum eadem à dominicis adminiſtris accepiſſe diceretur, Sabaudium per internuncium admonuiſſe fertur, ne calore nuptiarum Monſerratum ſibi deſtinaret; aut oſtentatâ Soceri potentiâ, ſe populorum inuidiæ exponeret. Eſſe illi Cæſarem vtrinque conſanguinitate nexum; qui nullo in diſceptantes affectu corruptus vera à falſis ſit diiudicaturus. Et quidem non potentiori ſolùm, ſed cui ſuperi rerum arbitrium permiſiſſent, parendum eſſe. Honeſto quàm ſanguini apud ſe potiorem locum fore. Qui pro Gulielmo apud Aulam erant, indefeſsè cauſam illius fouebant, metuſq; Regi exponebant; quibus faſtiditis, vt ſe lamentationibus expediret, Duci Terrænouæ tum Mediolani Gubernatori, ac Sancio de Padiliâ Regiæ Arcis præfecto imperauit, vt ſecuritatem omnem Gulielmo ſponderent; perſuaderentq; ne nuptias in cuiuſquam perniciem cele-

Et Gubernatori Mediolanenſi ſecuritatē Mantuani commendat.

bratas

bratas arbitraretur. Vtrasque literas Mantuæ vidimus; quarum extremo consilium addebatur; ne se hostium Hispani nominis familiaritate suspectum potentiori redderet.

Dux quidem Terrænouæ Gonzagæ domui amicus arctius incubuerat, Regisq; promisso fidem suam obstrinxerat. Eas Gulielmus securitatis testes exscriptas Romam, Venetias, Mediolanum misit: tum primum respirasse inter suspiciones creditus; & Monferratum securæ possessionis iudicasse. Siluit tum Sabaudius, quamquam Regijs nuptijs accessionem patrocinij bono iure præsumpsisset: cum Hispanæ nobilitatis non egeret: vt qui Cæsaribus & Regibus ad fastidium consanguinitatibus iungeretur. Nec tamen exclusit futuri spem omnem, iurium suorum opinione, & modestiæ. Simul natis è filiâ nepotibus caritatem naturæ apud Auum aliquid molituram rebatur. Nutriebantur hæc obsequio; & assentatione potentiorum, quos Regiæ filiæ amor, aut dona Sabaudij fautores causæ inuenerant; vt apud Regem assidui Sabaudiam prolem, res suas, sustentarent. Ea certè munerum magnitudo fuit; vt aurum, gemmas, aulæa æstimantes, per iocum fateri non erubuerint, plus Sabaudium sponsum donasse, quàm accepisse. Sed si altiora nostris destinatis repetiere præfari liceat, me non lectoris patientiam exercere, aut voluminis magnitudinem spectare; sed ea quæ tum abolita videbantur, in præsentem scenam miseriarum retrahere; vt composita præterita præsentibus, querelas Sabaudij suis euentibus adaptem.

Annus quippe millesimus quingentesimus nonagesimus octauus illum acriter sauciauit; recentiq; vulnere viua illius cicatrix adhuc, diducta est. Nam spe rerum ingentium in eam diem sustentatus, tum primùm excidit; & veteri iniuriæ nouas accumulans causas, indoluit. Isabellæ coniugis suæ sorori (quam Alberto Archiduci Austrio collocatam nouerat) Belgium in dotem cessisse, magnum imperium, propriâ tantùm causâ ægrè tulerat. Sibi enim alterius filiæ marito nil obuenisse quod potentiam intenderet, Mediolanumq; vt rem hactenus inauditam fileri. Excludi se spe promissorum; nec recuperandis quæ iniuriâ amisisset operam aut fauorem impendi querebatur. Non iuris, non modestiæ, non sanguinis rationem habitam; etiam lamentationes in vanum iactas cum neglectu recipi. Frustra certe à Mantuano vim suam (quam nondum intulisset) accusari, à quâ ipse Parensq; abstinuerint; vt alienæ gratiæ munus experirentur: cum nihilominus ludibrio temperantia haberetur, videretur modestia. Tolerasse quidem Patrem, quòd habitâ in compedibus dominatione, Hispani Astium & Saniagum, Galli Pinarolum & Sauilianum retinerent; erga vtrosque fidei pignus: ne cui decertantium vnquam suo periculo famularetur. Se verò olim ætate; mox ne Rex amicus, demum Socer offenderetur quieuisse. Ciuitates porrò Regum suorum imperio impositos statim reddidisse. Sed Ludouicum Niuers Ducem Gonzagi sanguinis, & antiqui odij retinentem, sopitas offensiones suscitasse; quòd excedere Pinarolo & Sauiliano, vix Regio imperio voluerit: quodque dum vltrò citroq; Cursores permeant, ad Parisiense Parlamentum consilia causasq; retinendi mittere ausus sit; & profiteri eâ cessione, spes Italiæ apud Gallos emori. Infringere Sabaudiorum Ducum potentiam eâ imminutione cogitasse, licet Galliæ amor prætenderetur. Recolere animo Regem debuisse, nobilem Pedemontis partem Salutium haud procul Taurino, apud Gallos esse: Instare ceruicibus, & veluti propinquitate minitari; tutos Carmagnolæ præsidio, in quod securum receptum habeant. Ea saltem accessione proficere Genero debuisse; & collato beneficio, potiorem vtilitatem sibi recipere. Mediolanû in eodem versari discrimine, quoties Galli tam nobili munimento vsi Italiam cogitassent; ab ijs semper vbi ciuilia bella desierunt, expetitam. His aliisq; Rex fatigatus (quando vera obijciebantur, conditio temporum, scissa in partes Gallia inuitarent; & secretæ subinde minæ

Sabaudius olim questus de Hispanis.

Gallorum exciperentur) audentem Sabaudium, generosumq; conatum eius non retinuit; nisi forsan ambigenti stimulos ad agendum subdidit. Monferratum excepisse dicebatur; cuius securitati ante, & Gulielmo & Vincentio Mantuanis Ducibus cauerat.

Marchionatus Salutij Alpium accliuia, longo quinquaginta ferè oppidorum tractu seruat. Vetustam nec incolis validam ciuitatem habet; sed insuperabilem munimentis arcem Carmaniolam continet; apparatu bellico, qualis magnis regibus congruit instructam; vt si quando Italiæ desiderio Galli æstuassent, & tormenta & arma ad vsum deposita inde resumerent. Bellagardam accipio tum prouinciam Regis iussu tenuisse. Hunc Sabaudius auro aggressus statim domuit; receptoq; Marchionatu sua præsidia imposuit. Quæ Sabaudium causa detrahere visceribus suis toties infensum hostem, & insignem ditionis suæ partem recipere compulit, Bellagardam quoque ad irreuerentiam sacramenti adegit: quod intestinis seditionibus Gallia nutaret; nec in quem Regem flecteret appareret. Dispendiosam Sabaudio accessionem fuisse docuit euentus; & plerique ante rem memorant, quemcunque in Regem assumptum eam iniuriam vltum iturum fuisse. Sed Sabaudius magnitudini suæ fidens, etiam Galliæ extrema tentare non dubitauit, bello strenuus, & animi excelsus. Vbi res ac potentia in Henricum Quartum, magnum nomine ac factis Regem cessit, ante alia Salutij cura incidit. Bellatum acriter inter potentes Principes; & si eas præsidio Generi opes Hispani contulissent, quas promiserant, specioso spectaculo, illinc Regem Gallum, hinc Ducem Sabaudium, par strenuissimum præliatorum certamini fortuna commisisset. Cæterùm bello ac negotiationibus, Salutium apud Sabaudium remansit; Clementeq; VIII. Romano Pontifice, per literas ac legatos obtestante admonenteque, ne diutius belli malis seq; ac suos affligeret (iam enim partem Sabaudiæ Henricus Rex bello cœperat; nec dimissurum se sacramento affirmauerat, nisi paria Salutio, etiam vberiora vicinio Galliæ accepisset) pax in eas leges sancita est, vt Bressa prouincia, fœcunditate agri, ac populorum numero Salutio non inferior, Gallis (quorum limitibus prætendebatur) accederet. Deprehendisse Henricum Hispanas artes, ab amico teste didicimus; & verso in eam rem sermone addidisse, Noluisse Hispanum Gallum vicinum experiri; eà se tamen facilitate esse; vt si reliquum Imperij sui, eadem æstimatione voluisset, promptè foret concessurus. Hispano nomini parum æqui crediderant, consilio Gentis Bressam incomparabili damno Gallis concessam, vt Salutium auelleretur: ne qua sede Galli cis Alpes tuti, Mediolanensem Ducatum, Regnumve Neapolitanum (quibus veteri iure adspirant) aggrederentur: eoq; alieno damno rebus suis consuluisse: simul cognitâ Sabaudij magnitudine, quamquàm longè distantis vires augerent; vicini, læsi, & nonnunquàm minitantis fortunam attenuare voluisse. Quamquàm prudentiores, nec in hos illosve promptiores fatebantur, Gallos in Italiam properantes; nullis Pedemontanæ armis posse retineri: siue populorum caritas ac vicinium persuasissent; siue oppidorum aliquot possessio daret animos. Regi tamen Gallo Bressam, maximè loco Salutij placuisse constat: ne per Sabaudiæ fines hostiles copiæ in Belgium (quod Henricus haud dubiè animo versabat) traducerentur.

Haudquaquam post Bressam Sabaudiæ auulsam Dux pari lætitiâ agere videbatur; sed memoria damni prudentis Principis hilaritatem mœrore confudisse. Suberat cogitatio (vt ferebant) nunquam voto Hispanos respondisse, & iam tot annos, apud non verum Dominum Monferratum summâ in pace durare. Immotum Cæsarem causæ non accedere; nec Socerum fauore accurrere. Neque tamen desponderat animos, tempore, curâ, & occasione, quod honestè requireret posse tesumi. Mali quoque serui, & Domino nisi ad satietatem prodigo tanquam

inimico

Mantuanus Taurino per litteras monetur Sabaudiũ de Monferrato seriò cogitare.

inimico infensi, quæ Taurini audiuerant, in maius aucta Mantuam transmittebant. Alij auctorem Sabaudium (referebant) apud Hispanos, vt Monferrati vice Cremonam Mantuano permitterent; eaq; mutatione nonnulla in filiæ gratiam & demulcendis iuribus suis largirentur. Quoties nouos fines, commutationesq; proponeret, meditationes arcanas subesse, & latere consilia innumerabilibus difficultatibus implicata. Hæc Mantuanus potius vt erant, quam dicebantur interpretatus, prouisu paratåque, nec credidisse se indicibus; nec pro falsis (quæ non probarentur) se accepisse ostenderat. Aliquot annos nouis expeditionibus distractus Sabaudius, securitatem Mantuano fecisse videbatur; donec expletâ externâ militiâ, animum veteri prætextui applicuit. Nullæ adhuc generosum animum stimulauerant: Causâ tantum Mantuanus obstiterat, eoq; vis aperta illata non fuerat: & donec inexorabilem se Mantuanus pactis præstitit; donec auersus concordiam suadentibus fuit, satis habuit Sabaudius, quod non ipse possideret æmulo turbare ac corrumpere. Metu enim incusso prouinciam, & Ducales reditus consumebat: quoties quinquaginta Equitibus comitatus, in venationem procedebat; aut prouinciales suos ad censum vocabat, Mantuanus pro finibus delectos statuere, vicina suspecto oppida præsidijs firmare, trepidare ad omnem Sabaudij motum cogebatur. In has curas Anani prouinciæ reditus pendebantur; fatigabantur subditi, quies excutiebatur.

Vincentius Mantuanus cum Hispanõ de Sabaudiõ queritur per litteras.

Simulauerant se quidem hactenus Mantuani, non formidine, non expensâ anxios, & dummodo prouinciam retinerent, etiam Mantuanos reditus libenter impendere: sed nec idem animus, nec vires eædem diu durare poterant; quin Cæsaris & Hispani Aulam acerrimis querelis inquietarent: præsentibus semper vetera iungentes, vt cum fide lamentatio acciperetur. Vincentius enim ad vitam amœnam, & seuerioribus regnandi consultoribus reprobatam natus, dederat ad Hispanum nouas literas, eo sensu: Fidem suam aut regio experimento iudicatam; aut obseruatum custoditumq; se, non vno argumento approbasse. Non Monferratum solùm, sed Mantuanum Ducatum quoque, pignus recti animi obtulisse; ne qua pars sua, immunis obligatione esset. Non aliud in suâ manu fuisse quod obstringeret; ne quotidie suspicionibus laceraretur, premeteturque. Modicam sibi a Patre pecuniam relictam, administris regijs concessisse; daturum arces ciuitatesq; si regiam tantùm voluntatem, non etiam ministrorum arbitrium agnouisset. Erubescere nihilominus iterum de domo queri, & eum de vi postulare, quem regius sanguis ante alia venerandum Europæ reddat. Sed Cæsarem Turcico bello præpeditum & grauiora prospectantem interpellare noluisse. Eò honestiorem querelam suam causamq; fore, quod Parentem appellauisset. Odiosum denuò geminatis molestijs Monferratum objicere, easdem Sabaudij iniurias, minasq; deprecari. Vetustiora præsentibus fidem facere: se quidem tum primùm didicisse, superstite adhuc Gulielmo Patre Annibalem Grappellam Trino præpositum, multo auro ad defectionem à Sabaudio solicitatum; vt calcatâ religione sacramenti, nobile oppidum arbitrio promitteret: sed illum generoso obsequio commendatum, & flagitium auersatum, turpissimæ proditionis pretium remisisse: mox Parentem certiorem fecisse, vt vigilantior in prouinciæ curam intenderet. In ea tempora Sabaudij artes incidisse, quibus eruditus Pater fuerat, & conatus inimici eludere, & populorum fidem prouocare; culpis suorum ignoscendo, & in benè meritos certissima beneficia conferendo. Has domi artes Paternas fuisse; cum nihilominus Hispanum Regem summam securitatis crederet. Quod Auus Paterq; supplices, id se iterum rectam mentem afferentem orare; ne Sabaudium Generum, amici & obsequentis Principis iniuriâ crescere vellet. Michaël Albæ Episcopus ad Regem questus detulerat; hæc aliaq; objiciens; vt anxia seruitus Domini gratiam obligaret.

Ad hæc Rex breuibus, sed quibus maiestas ac pondus inerat, fertur respondisse: Retentus Sabaudij impetus, ne impatientiâ longæ litis (quod statim poterat) finem iuribus suis statim imponeret. Nos quidem querelarum causas nisi alieno relatu didicimus; Archiui tamen Mantuani ductu cognouimus Grappellam quemdam per ea tempora pecuniâ à Gulielmo donatum, angustas res suas subleuasse; & seruatæ Principi suo fidei Mantuæ commendatum. Decrero non facti Historia solùm, sed & ratio subest; ipsamet verba infero: vt nouerint populi Monferrati, plus præmij fideles nostros à nobis expectare posse, quàm pro perfidiâ apud hostes essent reperturi: Additâ fidei gloriâ, quæ illos apud omnes ornabit.

Annibal Grappella ob fidem donatus à Gulielmo Mantuano.

Erat Calandra à secretis, vt obsignatio testatur. Vtcunque ea se res habuit; cum varios congestæ pecuniæ vsus Gulielmus præsumeret; retinendæ subditorum fidei, non aliam potentiorem dicebat. Supererat Cæsar quem oraret admoneretque. eò Carolum Gonzagam è Mantuæ Marchionibus, summæ virtutis Principem, dignissimum augustioris fortunæ misit. Non alia quàm apud Hispanum querela fuit; nec dispar responsum. Iussus quippe dicitur Sabaudius comminationibus abstinere; & iura sua apud Aulam cœptâ lité experiri. Non defuturum illi secundum fas & æquum iustitiam; nec vllum gratiæ locum, potiorem honesto apud se formidandum.

Etiam cum Imperatore missi Carolo Gonzagâ.

Sabaudius tot querelis concussus, licet constantiam certumq; eiusdem tenoris animum retineret, vim distulit, vt causæ finem modestiâ vrgeret. Non ita tamen mala sua pressit; vt quibus obstantibus res suas recuperasset, obliuisceretur. Nudare Hispana protectione Mantuanum, & querulo vices reddere nixus est, qui distrahi famam suam auctore illo didicerat. Et quidem Iulius Cornutus Genuensis, infimæ sortis miles; & Mantuano ardente Pannonico bello famulator, cum Taurini ageret, res suas nobili mendacio efferre meditatus est; deditq; ad Mantuanum literas festis Redemptoris Natalibus, alterum ante exitum Vincentij mensem, in hæc verba: Sabaudius non transigi pacta permutationis impatienter queritur; vtque Celsitudinis tuæ causam apud Hispanos deterat, fraudes suas in illos fateri non erubuit; vt delato cogitationum socio, ipse Iudex absolueretur. Accusatio fuit, quòd Galli Regis, longâ per Italiam, Gallias, & Germaniam peregrinatione gratiam quæsiuisses; quod plerosque Principum illexisses, spes suas & priuatam operam addituros; quoties Gallus Rex armatum se Italiæ obtulisset. Tuo suasu Belgas ad constantiam, & concordiam animatos: & semper Austriacæ domui infensos Venetos, Etruscum, Estensem. Nec Romano Pontifice abstinuisse, quem Senensi origine obnoxium Gallis credideris. Eâ causâ Neapolim processisse, vt consilia cum proceribus communicares. Idem Romæ cum Vrsinis, Sfortia, cæterisq; Hispano nomini alienis tentauisse. Germanicam peregrinationem tuam, prætextu valetudinis, & salutarium Spadensium aquarum fuisse; vt prauas deliberationes Mauritio Nassouio, Duci Virtembergensi, Comiti Palatino obtruderes. Denique festinatam Galli Regis expeditionem; vt Italia non vno latere quateretur. Consultores, & belli futuri seriem pressisse. Querelam satis probabili colore adornari, quod ab Aldigherio Marcieu Cursorem missum cum literis acceperis; quibus non exigua ditionis Mediolanensis pars tibi promittebatur, si Icui comitatu, annonâ ac armorum apparatu, transgressas iam Alpes copias adiuuisses. Hæc te ignorare meum obsequium non finit. Vale.

Iulius Cornutus Mantuanus docet Sabaudium ad Hispanum querelas misisse.

Hominis literæ indormientem iam præteritis Vincentium excitarunt, vt sui excusationem aggrederetur. Quamquàm enim falsò Sabaudium delatorem accusauerat, veri tamen speciem res habebat: neque enim aut Cursorem Marcieu, aut promissa Aldigherij abnuere poterat. Instabant ministri vt documento fidei tractationem ac literas ad Comitem Fuentes deferret. Nam si ea alieno

relatu

relatu didiciſſet, honeſtæ & inculpatæ ſuſpicioni locus apud Hiſpanos aperiebatur; ſimilium defenſiones quamquam honeſtiſſimas vix audiri; tantò minus oblitérari radicatam iam & altè receptam ſuſpicionem. Sed generoſo Principe indignum Vincentius credidit, aliena conſilia quibus non acceſſiſſet, aperire. Impleri officium quoties communione hoſtium abſtinuiſſet ratus; nec ideo ſe Hiſpanos læſurum, quod à Gallis nonnulla ſibi ſub fide credita tacuiſſet. Quæ tamen ſecuta ſunt tempora, magno rerum ſuarum periculo, eo temperamento vſum Vincentium docuêre. Cum enim apud Comitem Beneuentanum, ac Conreſtabilem Mediolani Gubernatorem id præcipuè obijceretur, quòd ſiluiſſet, vt incautiores Hiſpani circumuenirentur; conſiliarium domeſticum cum literis ab Aldigherio miſſis receptiſq; Genuam proficiſci voluit; vt crimen obiectum & creditum dilueret, innocentiamq; oſtentaret. Eo maximè conſilio Gallorum non acceſſiſſe probabat, quod multos ante menſes Rex Belgium, & Italiam bello deſtinaſſet, quàm Vincentius in auxilium aduocatus foret. Alios verò Principes ſtatim requiſitos debitoq; conſenſu bellum apparaſſe. Teſtabatur itaque Mantuanus, eâ ſe vilitate non eſſe, vt cæterorum acceſſio non haberetur: Non minus ſibi virium, & amicitiarum, quàm primo loco adſcitis, ſi nauandum decreuiſſet, eſſe. Quod ſi vetus ſibi negotiatio, & conſcientia clandeſtini belli fuiſſet, nouis literis quibus inuitaretur opus non fuiſſe. Nullas Hiſpanorum iniurias occurrere, quas vltum iret, nullas minas quas caueret. Imo ſtudia ſua maximè quieti compoſita æſtimanti manifeſtum futurum, vſurpatum ſibi votiſq; petitum ōtium pace contineri debuiſſe. Certum eſt quocunque auctore ſuſpiciones Hiſpani admiſerint, magnâ Vincentium moleſtiâ confeciſſe; & arduum negotium feciſſe, vt ſeſe excuſaret. Oſtendêre Hiſpani ſe credere, licet reuerà diffiderent; & non probatam ſeditionem, ſimulatione excipiendam rati, intentioribus oculis in Principem filium conuertêre; vt ſi quid paterni conſilij prætuliſſet, ex eo de patre coniectarentur.

Mantuani miniſtri. Dices conſulunt excuſationẽ ex vſu eſſe.

Et ille perſuadere conatur Hiſpanis ſuam innocẽtiam.

Ducis interim familiares hortabantur Vincentium vt exturbatis ambiguis totus in Hiſpani cultum inclinaret. Nec Cardinalis filij fortunam Gallorum æſtimatione cogitaret: inconcuſſas res ſuas ac ſuorum fore, ſi ſtabilis in Magni Regis obſequio manſiſſet. Imminutam Sabaudij potentiam ademptâ Breſsâ, non temnendam illi manum Nobilium ad Geneuam amiſſam, Gallorum in Sabaudium proſpera Ducis exiſtimationem ſugillaſſe. Parte aliâ qui ita Hiſpanos nouerant, vt Gallorum non obliuiſcerentur, docebant; quantum Breſſæ iacturâ Sabaudius excidiſſet, tantum illi roboris Salutium vicinio, ac munimento contuliſſe. Plures Sabaudio Nobiles ſuppetere, quam in Monferrato plebeios numerari. Imparem quidem cum Gallo pugnam, rem tamen omnem Duci prorſus ingloriè non tranſactam. Nihil foris illi, nihil intus metuendum occurrere. Deprecandas ſibi opportunitates, nec nimium conſanguinitati fidendum. Quoties Gallus voluiſſet diſtrahere Sabaudium bello, aut officio poſſe retinere. Scire illi & vires eſſe, & pectus exiliens ad pericula, fortiq; conſilio potius quàm ſpecioſo accedere. Nec medij defuêre, qui inter Hiſpanos & Gallos abſtinere profeſſione ſuaderent; laudarentq; cum Sabaudio amicitiam; & præmiſſo matrimonio honeſtas conditiones duraturæ in longum pacis præferrent. Aut eo nexu plus fiduciæ in Sabaudio; aut ſi quid contra pacta turbaſſet, plus ignominiæ contracturum. Quod vitæ poſtmodum Vincentio fuit, contractis nuptijs ſecundus egit: ſiue Franciſcus Princeps Generi officio Sabaudium detineret; ſiue promiſſa à Vincentio finium æquatio iras illius molliuiſſet.

Vincentius Mantuanus conſilijs ſuorum diſtrahitur.

Qui tamen cauſas & arcana ſcrutabantur, toleratum diu deſiderium vix imposterum rebantur; quando non alia opportunitas, centeſimum iam poſt annum affulſiſſet, honeſtius & facilius ſua repetendi. Et quidem ſtatim agnouiſſe occa-

sionem, & procurrentem sinu excepisse certum est; quæq; iudicio peragi oportuerat, cum ratione dispoſuiſſe: ſed eo deceptum, quod aduerſaturos conatibus ſuis Hiſpanos non credidiſſet, aut neglexiſſet. Cætera vt ageret maturaretq; conſulebant. *Sabaudus prudenter occasione vsus est.* Hauſtæ apud Mantuanos, quas Gulielmus opes reliquerat; vis auri ingens à Vincentio profligata, æs alienum grande conflatum; Tributis, Collationibus, Venditionibus, Nobiles, Ciues, ruſticos Monferratenſes imminutos; Filij non niſi tamquàm duraturæ in perpetuum paci educati; amicitiæ vtilitate æſtimatæ, eoq; pauciores; Ferdinandus nouus Dux pangendis carminibus operatus, belli ignarus, audenſq;, eoq; dolo expoſitus; Galli intus conuulſi, & ciuilibus ſeditionibus lacerati; minuſq; capeſcendis externis armis validi; Cæſar valetudine ac inopiâ pecuniæ conflictatus; Hiſpanus caritate nepotum (admiſſis ob Vincentij peregrinationes ſuſpicionibus, & Galliæ tutelâ à Duce Ferdinando vſurpatâ) aut ſibi amicus, aut nemini futurus; ſoror Regia Iſabella Belgij Domina hactenus titubans, mox amore Nepotum victa. Grauia hæc opportunitatis conſilia, alij inſuper promouebant, Pontificem nempe domeſticas res ſuas curaturum; armaq; periculoſa ac diſpendioſa vitaturum. Etruſcos parſimoniâ notos, non expenſas ſolùm, ſed & diſcrimina neglecturos; ſed nec quidem coniugium auſuros; quod in turbatam bello familiam, & dominationis incertam ſororem enubere, perdere crederent. Gubernatorem Mediolani Inoyoſam & Aſculanum Principem, quoſcunque progreſſus ſuos iuuaturos: & ſi Rex prohibuiſſet, mandata (vt iam non in tempore) eluſuros. Multa interim poſſe euenire, quæ non præuiſa, poſſint rerum faciem immutare; auxilia amicorum, militem, pecuniam, commeatum, capta bello oppida, & ſibi metuentes collaturos. Denique aut eam repetendi Monferrati opportunitatem eſſe, aut fore in poſterum nullam. Quò minus deſtinatis exitus reſponderit, aut Hiſpani obſuêre; aut Principum animi ſecretis cauſis mutati ſunt vt diuerſa maluerint.

Isidorus Asty Episcopus. Iſidorum quemdam à ſacris confeſſionibus Sabaudius inter intima conſilia habebat. Hic iurium ſui Domini peritus, fouebat cogitationes belli; vt quod illi per vim auulſum fuerat, armis repeteret, honeſtamq; ſatisfactionem à debitore quamquàm nolente exprimeret: cum interim Siluius Teatinus mihi ſuprà nominatus à Ferrarienſi immiſſus Mantuanum indefeſsè obiurgaret, ne perpetuam domus ſuæ pacem; ſuas ac ſororis nuptias, parte vllâ prouinciæ redimeret: in eaſdem nugas reuolutus, quas paulò poſt, diem ſupremum agens ſerò damnarint.

Taurini tum temporis Petrus Boſius agebat, vir callidus, & ſecretis Aulæ rimandis intentus; non prece, non præmio in eam curam à Mantuano miſſus, ſed inquies; & curioſus detectis alienis conſilijs exerceri. Is ſcriptis ad me Mantuani literis, ſacramento amicitiæ obſtringere fidem auſus eſt, Principem Pedemontanum, quamquàm deberi ſibi Monferratum Cæſaris iniuriâ ademptum crederet, & inſuper Mantuani offenſionibus vrgeretur, Parentem tamen vim inferentem initio fuiſſe auerſatum. Id per obſeruatores ad Patrem delatum fuiſſe in causâ referebat; cur ſecretò primùm admonitum, etiam publicè formidinis incuſaſſet. Caritatem erga Mantuanos in bono Principe, & mitioribus deliberationibus prono obſtitiſſe dicebat, ne Mantuanum vſque in exitium odiſſet. Nec de Principe contentus, plus in Comite Franciſco Martinengo conſtantiæ aſſeuerabat. Qui licet Equeſtri Sabaudij ordini adſcriptus, & veteri domus obſequio familiaris eſſet; nec conſilia tamen, nec preces admiſerit; vt abruptâ antiquiſſimâ cum Mantuanis Ducibus amicitiâ (à quibus hoſpitalitate Regiâ non ſemel exceptus fuerat) hoſtilia indueret; tenax propoſiti, & ſponte abſens, cum de bello ageretur. Eâ cauſâ cum Mantuani querelas didiciſſet; ſatis habuiſſe reſpondere; ſe, quâ fide in Sabaudium foret, vitæ opumq; diſcrimine probaturum. A Petro rem compoſitam; vt ſecutum famam ea præſcripſiſſe, dicere non auſim, euentu tamen de-

men deprehenſum eſt, fuiſſe ſtatim à Comite teſtatam ſibi cum Mantuano amicitiam: & auditum frequenter, communicato cum paribus ſermone, profiteri, Cæſaris illud iudicium eſſe. Et vidimus illum conſilio aſſiduum non deſtitiſſe concordiam promouere, pacis medium, & ætate graui Taurino frequenter Mantuam delatum: licet fortuna magni viri conatus eluſerit. Alij pietatem quidem viri fatebantur, Venetorum tamen causâ aduerſus Mantuanum arma tractare noluiſſe. Non quòd Veneti pro Mantuano magis, quam pro Sabaudio eſſent; ſed quia turbari bello Italiam noluerant; nec leuibus minorum Principum motibus, Hiſpanos & Gallos in partes prouocari.

Cum indignatio Sabaudij, & ſuſpicio belli detecta eſt, ſtatim diſceptari in Aulâ cœptum, quis in eam curam ſuffecturus deligeretur. Adſcite externum fides non permittebat; domeſticorum rari militiam nouerant; prætet illos qui Pannonicum bellum tres quatuorve menſes cum Vincentio Duce experti fuerant. Hos inter Carolus de Rubeis potior viſus. Nobilitas natalium, commendatio Ferrarienſis, ſpecies ipſa valuerant: Niſi Ferrantes Caroli patet tormentorum bellicorum apud Venetos præfectus, & amicus Mantuanis Ducibus, filij cauſam ſuſtentauit. Miſſus itaque in Monferratum Carolus cum ſupremo imperio; non certis mandatis, ſed è tempore, cauſis, occaſionibus conſilium agendorum capturus. Deſtinatio viri haud dubium multorum inuidiam excitauit; vt ante rem acria contra Mantuanum odia fouiſſe; & auerſum ſecretis cauſis animum habuiſſe diceretur: orto verò bello plus ſecuritatis minitante & inſtante hoſte habuiſſe; quàm vndequaque erumpentes coniecturæ vellent; & grauiter cunctatione deliquiſſe referebant; quod pereclitantibus raptatiſque populanibus, feſtinato ſubſidio non accurriſſet. Eorum quæ bello aut pace euenerunt inditium feciſſe, partem Hiſtoriæ ſcimus; ſed neque prouocare odia in animo eſt; nec in re difficili & ambiguâ alienam prudentiam eleuare. Rumores eorum tempore tradere inſtituimus; vt facta ſciantur; conſilia aut alienâ fide, aut coniecturâ æſtimentur. De præteritis ſine diſcrimine, de viuentibus præſenti odio traditur. Et nos libenter hac curâ abſtinuiſſe, niſi priuatis ſtudijs implicatos, prompta ſingulorum cognitio impuliſſet.

Mantuanus mittit Carolum de Rubeis Gubernatorem in Monferratum.

Qui ſtatim ab inuidia carpitur.

Ea quidem de Carolo fama erat. Hunc apud Caſalenſes, nullius pauoris aut ſolicitudinis inditij manifeſtum Epiſcopus Diocæſarienſis Vercellis adhuc agens, obſeruatúſque ne quo argumento Sabaudij deliberationes agnoſceret, triplici nuncio excitauit. Monuit parare Sabaudium tes nouas, proiectaq; negotiatione improuiſum pro finibus futurum. Sed modicam manum, & præcipuos nobilitate tantùm apud ſe habere. Hos firmatos animo populares prouinciæ minimo negotio poſſe propulſare. Prior mentito Monachi habitu dimiſſus eſt, alter à nemine requiſitus aut excuſſus, tertius cuſtodes feſelliſſe dicebatur. Nam conductitius equus ad fores Palatij ſtabat; & vulgatum famâ fuerat, velle Diocæſarienſem ad ſuos priuati negotij causâ ſeruum mittere; qui ſtatim remitteretur. Milites cum abiturum opperirentur, dimiſſum prius fuiſſe neſciuerunt. Itaque Rubeus admonitus eſt, quid in futurum ex Sabaudio ſpei eſſet. Ille facili in minores licentiâ prorupiſſe dicebatur; ſtoliditatem, inſipientiam, temeritatem arguens; tantâ ſermonis ac comminationum vehementiâ; vt nemo in poſterum dicere ſententiam auderet: ſimul addidiſſe; nulla Sabaudij conſilia ſibi ignara; habere motuum (ſi qui agitarentur) certiores delatores: Proinde quorum hoc munus non eſſet, ne metus inanes incuterent; carceribus ac triremibus eam ſe petulantiam correcturum: in contemptum enim & irriſum iſta conquiri. Quibus plus auctoritatis erat, amore ſui Principis, & prouinciæ commiſeratione, non deſtiterunt fateri, orare, fidem vigilantiamq; bonâ fide requirere. Perſtitiſſe in eadem opinione dicitur; & vim Sabaudij, tamquàm ſcenæ fabulam con-

Diocæſarienſis Rubeum periculi admonet.

tempsisse. Vtq; destinatis suis subesse ratio videretur, aliquot nobilium in secretam domus partem inductis, & propositâ Monferrati tabulâ (quasi iam iam hostem in vinculis habiturus, sic excepisse: Triplex Sabaudio iter est, quoties irrumpere Monferratum velit: aut enim Trinum, aut Moncaluium, aut Albam aggressurum. Singulis à se ita prouisum; vt si ille Trinum vertisset, ipse illico Verruam ascensu facili caperet: si Moncaluium aggrederetur, ipse Ciuassum præciperet: si Albam processisset, ipse Astium festinatâ irruptione fulminaret. Pluribus simul intendere, non egestate pecuniæ, non militum paucitate; non Hispanorum ac Gallorum metu (qui tempus non sint concessuri) Sabaudium posse. Iam quot passuum millibus vicina oppida diffideant, quot arma, quot equos; apud quos certa aut dubia fides sit, perspectum sibi. Sic frustra Sabaudium metui, apud quem vniuersa sint difficultatibus inuoluta. Multò ante sibi prouisum, vt tormenti bellici signo explosione dato, erumpant viginti peditum millia, multæ equitum alæ: Prouinciales omnes & expertæ pro suo Duce fidei, quos vetus in Pedemontanos vt æmulos odium in pugnam mittet. Ijs se copijs non arcere solum, sed vltrò etiam bellum inferre posse; cogereq; Sabaudium ruptæ pacis pœnitentiâ, pacta inuocare. Tacere affutura insuper Mantuano auxilia; & Hispanos, Gallos, Etruscosq; certatim ad signa aduolaturos; pomposa in speciem apud intus mœrentes & palam laudantes, vt confecto iam ex voto bello differuit: resolutus in securitatem (quam populares negligentiam appellabant) fucta belli Ductoribus in pace studia sectatus est. Si qui Mantuani curâ per silentium ingemuêre, aut Rubei incuriam dicto aliquo notarunt, his ademptæ administrationes quas habuerant dicebantur; & quò irreparabilior lapsus esset, proditionis crimen iniustum. Suspicionem durante bello ægrè diluas, apud absentem Principem potiori proniorem, & criminationibus audiendis occupatum. Cæterùm præsidem Monferrati, nemo siue odio Tribunorum Centurionúmque, siue fortunæ culpâ, peius vnquàm Rubeo audiuit; gnaro tamen quibus flagitijs, apud Mantuanum notaretur; nec (vt forsan oportuerat) simulatione aduersus ministrum vsum. Quia iam Rubeus vapulare apud Aulam cœperat; nec magni Principis ministri existimatio (vt moris est) protectorem repererat, statim vulgatum est; nil æquè Sabaudio animos addidisse ac Rubei negligentiam. Nouerat quippe non deesse Monferrato iuuenturem, non animos periculis occurrentes, non proceres expeditionem inuitantes; & vbi Ducis contemptu vniuersa corrumpi vidit; tamquàm nullis amplius hostibus, ingenti fiducia accreuisse.

Inuenti sunt tamen qui illum excusarent.

Sed ne in consceleratos quidem; nedum in virum nobilem; & (vt honori nobilitatis credere decet) innocentem, vniuersi conuicijs incurrunt. Aliqui meliore animo absentes & indefensos protegendo; interpretando mollius alij, aut minuunt inuidiam, aut extinguunt. Itaq; mirum non est, cum vniuersorum ordinum querelæ Rubeum deposcerent ad pœnam, non defuisse, qui alieno illum imperio paruisse circumferrent. Prohibitum scilicet, dicebant, à Mantuano apertè bellum facere, aut occasionem odiorum Sabaudio offerre. Idq; plures ante dies Inoyosam, vt salutare, Duci proposuisse; imo & per literas certâ fide obtinuisse. Aulæ quoque Hispanæ literis Mantuanum credidisse, quibus Regis imperium continebatur, vt ab Inoyosâ protegeretur: cunctatione Inoyosæ profecisse Sabaudium non minus quam propriâ virtute; illumq; ambiguitatem suam Mantuano instillasse, quæ Rubeum quoque vincierit. Imo apud amicos, cum Mantuam Rubeus rediisset, quibus mandata continebatur ostendisse; quibus nec abstinere armis, nec opportunitate vti iubebatur; sed eluctantium verborum plenas: vt quę prosperè euenissent tantùm Duci imputari possent, aduersa in Rubeũ vt iniussa flecterentur.

Rubei cum ministris Mantuani simultas.

Hinc primùm acerrima Caroli odia in Mantuani quosdá ministros, vt detractores & in-

& incredulos, nisi abstinuisse armis imperio Domini docuisset. Non minor indignatio quòd se opprobrio expositum (vt aliena formido ignoraretur) suo dedecore voluissent. Simultates nihilominus apud vniuersos plenam fidem non inuenerant; credentibus callidioribus, inter concordes ad perniciem Domini simulatas inimicitias: & cuicunque tandem prouincia permitteretur, tutius certiusq; perderetur.

Vt pronus in iram aduersus ministros nonnunquàm Mantuanus erat, ita pœnitentiâ properus; quæ tamen asperatum nobilem famuli animum non demulcebat. Subditorum reuerentia ac charitas in Principem, nonnunquam mansuetudine ac clementiâ; rigore interdum & seueritate, interdum fato quodam est. Dominorum alij, optimo licet temperamento imperandi, suorum se amori insinuare non possunt. Diuersa à cæteris Mantuani conditio erat; vt qui eandem intra horam facilis & rigidus, iratus placatusq; subditorum mentes inconstantiâ cruciaret. Non eadem apud ipsum quæ præterito voluntas; non virtuti semper honos idem: vt ministri quid sectarentur fugerentve, accurato licet prouisu diuinare non possent: licet in Duce naturam, non prauum animum accusarent. Fortunæ itaque arbitrio volutandos raptandosq; se permittebant. Ea præcipua auersionis à Domino causa erat; vt volubilitate diffamatus, ne eorum quidem quæ interdum rectè egisset gratiam à suis referret. Quosdam iuuenilis ætas solabatur, qui è tempore beneficium expectabant; persuaserantq; sibi, illum vsu regnandi profecturum; & iuuentutis lubricum procedenti æuo correcturum. Prudentiores mutationem morum desperabant, in eo qui non paribus non senioribus auscultaret; & quod (certa principis iuuenis pernicies) & vniuersa se scire crederet, & credi vellet. Sed (quod Rubeum Marchionem spectat) qui tum in Aulâ militiæ præcepta, & delegatam potestatem tractauerant, adhuc seu proprio, seu Domini auertendo dedecori fatentur, nec iussum illum armis abstinere; nec fuisse imperium exequendum, quamquam iussus fuisset; sed oblatâ occasione, cum modicâ manu Sabaudius Trinum obsideret erumpere, & destitutis succurrere. Potuisse fugari obsidentem fors erat, etiam obsideri; dum Mantuâ aut Etruriâ accirentur auxilia; aut Inoyosa pudore flagitij, & regij despectus verecundiâ, armatas legiones bellantibus Ducibus interposuisset. Parato receptu haud dubiè sibi Sabaudium consulturum fuisse; si cautos & audentes Monferratenses, Rubeus paucis hostibus superfundens terrorem intulisset. Prouinciæ quippe situm, populos, arma, etiam consilia explorata Sabaudio fuisse; in eam curam maximè intento, quò diutius captandæ occasioni studuerat. Nam superstite Mantuano Duce Vincentio, ferebatur rustico habitu in sui dissimilitudinem indutus, & asello, quem palearum fasce onerauerat, insidens, Casalensem Arcem eâdem die bis circumiuisse; numerasse propugnacula, murorum altitudinem æstimasse, latitudinem profunditatemq; fossæ oculo dimetitum; tormenta, situm, excubiasq; notasse audaci & discriminis pleno facinore; si custodiæ impositi exploratoremque suspicati, è vicino plumbeâ glande ipsum petiuissent. Eam rem vulgatam & accuratiorem Vincentium in res suas, sic suspectum magis Sabaudium in res suas reddidisse dicebant; siue amicum siue hostem agere maluisset. Eâdem prorsus curâ, cum Franciscum Principem generum, patris iussu tum Monferrato impositum officij titulo apud Casalenses inuisisset, certis passibus munimenta castelli, & vrbis ambitum recensere visus dicebatur, laudato interim loco ac molibus; quasi vniuerso in generi sui gratiam beneficiumq; placuissent; pleraque tamen iacientem quibus turgentis animi suspicionem ostendisset. Magnam Arcis structuram, immensam murorum magnitudinem, frustra eo in solo acta, cui ipse perpetuò tutor futurus esset. Id tamen opus formidine à Vincentio Duce properatum, vt suas iniurias augeret, inuidiamque vicino conciret, fassum fuisse.

Quo nomine Mantuanus à suis odio haberetur.

Omnia hæc domesticum famulum magnâ charitate, ac periculo suo ad Franciscum detulisse; siue pronus in Socerum suspiciones exclusisset, siue recepisset, ostentasse quidem iuuenem certam securitatem; quam tamen Vincentius Pater, literis & oratoribus acriter castigasset; monuisseq; filium eam vel in amico discrimini obnoxiam. Speciosa hæc Rubei censuram apud Mantuanos incurrerant, vt Sabaudio infirmitatem, Rubeo ignauiam, Mantuano decus appingerent: cum tamen certum sit, non aliam Rubeo ad manus apud Casalenses militiam fuisse, quàm quingentorum popularium, & imbellium; quos fama cœpti belli horrore concusserat. Pauci nobilium Mantuanorum qui illud ad bellum processerant; nec dissolutionem Trinensis obsidij ausuri, nec suffecturi erant.

Comes Ardizinus Faà

Comes Ardizinus Faà Trino Gubernatoris titulo præsidebat, viuente olim Vincentio Duce impositus, in filiæ Virginis gratiam, quæ tum Margaritæ Sabaudiæ apud Aulam inter nobiles puellas famulabatur, cui Camillæ nomen erat. Hæc datura labori nostro est ingens argumentum. Comes igitur, cum Sabaudius Trinensem irruptionem meditaretur, fortè aberat, relicto qui locum teneret Capitaneo Bechesino; quem Trinenses quacunque causâ inuisum, eo in honore menses aliquot tolerauerant. Exercitus Sabaudij Duces nihil omittendum rati quod futuram expeditionem iuuaret, odium popularium in Bechesinum sibi proficere rati, literis ac promissis ciues Trinenses aggressi sunt, ostentatione necessitatis ac præmiorum. In eo numero non defuêre quos timor, odiumve constantiâ dejiceret, facili conuersione ab irâ ministri in Principem. Cæterùm paratis Sabaudio, pecunia, immunitates, quæque vænalem animum loco mouent oblata, vt accincti signum irruptionis exciperent, portasq; nescijs, aut frustra obnitentibus cæteris aperirent. Nec minus si aduersus constantes integrosque bellandum foret, arma resumerent. Pauciores quàm pro numero erant; ijque sopitis belli initijs, pro rebellibus delati ad Mantuanum sunt, vt suo loco referemus. Ergo vbi ordinem tempusq; composita; & paratos oppidanos ad iussa Sabaudij didicerunt, lætitiâ elati Ducem conuenerunt; satis negotiatione profectum docentes; & quamuis pauci nouum Dominum voto præuenissent, sufficere tamen destinatis cogendisque cæteris, quas ipsi sponte leges subierint, accipere.

Capitaneus Bechesinus.

Trinèses ad defectionem solicitantur à Sabaudijs.

Adhuc Diocæsariensis Vercellis agebat, totus in mattimonium Viduæ & Mantuani; licet in summam Sabaudio non conuenisset: cum hic satisfieri bonis iuribus suis: ille ne nomen quidem satisfactionis audire vellet; & quoties difficultates inciderant, Ducem suum appellaret; à quo arctissima se accepisse mandata; nec excedere nisi cum culpâ posse profitebatur. De Venetorum auxilijs, Etrusci armis, omnes ambiguè differebant; de Mantuani facilitate, si statim concessis illigaretur, nec spatium pœnitendi foret conueniebant. Suspensa res futuri incertos omnes, præter Sabaudium detinebat. Medio quippe diei Comitem Guidonem Sangeorgium, Comitem Verruæ, & Isidorum Bernabitam, solitos tractare Domini secreta; & haud dubiè prudentiæ probatos, intra cubiculum aduocauit; agendorum formam proferre iubens: Non quod arbitrio regendum se permissurus foret; sed experimento, an ministri sui eodem secum iudicio vterentur. Agnouit Verruensis certum propositi animum in Duce, mutatione consilij; & omissione formæ quâ olim dubia expediebat. Quoties enim Principatus negotio agitabat, ministrorum quemlibet seorsum eloqui quæ ex vsu crederet, mox scripto firmare volebat; antequàm diuersos in disputationem facti deduceret. Multa gratiæ, plura inuidiæ dari sciebat, si præsentes interrogarentur; & præsentiam Domini turbare mentem reuerentiâ ac formidine didicerat. Ingentium quoque rerum momenta studio & maturatione egere nouerat; quæ vtraque in subditis non rarò desiderari

Sabaudius agendorum consilium à suis requirit.

deſiderari expertus fuerat. Sangeorgius permiſiſſe cæteris conſilium viſus eſt (vt qui Verruenſis impulſu in id bellum tractus crederetur) & pro tempore reſpondit: Cupere ſe Domini placito manu ac labore obſequi; quamcunque ille partem agendorum delegaſſet, ſe acriter capeſciturum: ne actu apud inuidos ſuſpectus, tot annos vacuum ſeruitium præſtitiſſe videretur. Muneri ſe ſuo ſatisfacturum cognoſcere; quòd recepto generis humani conſenſu didicerit Monferratum in relictam pupillam infantem deuolutum, tamquàm paternorum bonorum hæredem: nec poſſe perfidiæ accuſari; ſi pro creditâ Dominâ aduerſus incertum Dominum, tutori à naturâ inſtituto operam impendiſſet. Neque tamen pacto incolumitatis rerum ſuarum, aut promiſsâ impunitate accedere: liberum, nec vllis legibus deuinctum, conatus quos honeſtos putet promoturum. Scire ſe grauibus Mantuanorum Ducum iniurijs prouocatum, & ſponte Vincentij præſtito fidei ſacramento, cum Annunciatæ Virginis ordini aggregaretur, apud bonos & fortes excuſandum, commendandumque. Habere arctas per Monferratum neceſſitudines: promptos recepturum, cunctantes inuitaturum, rigidos ſollicitaturum. Armorum exercitio ſtuduiſſe; quid iuris in cauſâ ſit, nec ſcire velle, nec interpretari; ſufficere ſubdendis ſibi calcaribus famam Doctorum, decretum ſui Domini, & certam apud ſeruos obedientiæ gloriam. Pro tutore ſe ac Dominâ dimicaturum, donec ius faſq; ambages expediuiſſet. Quò manifeſtior eorum impudentia eſt; qui datis ad Mantuanum literis teſtati ſunt, non opetam, non miniſterium ſuum Sangeorgium Sabaudio obtuliſſe, niſi pacto indemnitatis. Parum callidi magnitudinis Sabaudij, animorumve Sangeorgij erant; neque enim Sangeorgius fortunas ante decus habuerat; aut his monitis Sabaudius egebat; vt fidem boni famuli remuneraretur. Verruenſis ætate & ciuilium rerum vſu ante alios creditus, Mantuano veteribus odiorum cauſis aduerſus erat; quæ tales ferebantur.

Cauſa indignationis Comitis Verruenſis aduerſus Duces Mantuanos.

Marchioniſſa Caluſij poſtremis teſtamenti tabulis, à coniuge hæres dicta, Rondizonum quoque oppidum eodem iure poſſidebat; inſigne vtrumque municipium, & octoginta ferè aureorum millibus æſtimatum. Diu inter competitores nuptiarum ſolicitata Vidua fuerat vniuerſis eam fortunam poſcentibus; qui ſe dignos nobilitate ac opibus profitebantur. Arcano dominationis niſi domeſtico deberi credebatur, exteros vt ſuſpectos ſpe detrudi. Verruenſis longâ apud vrbem Romam negotiatione gnarus res ſuas creuiſſe, & acceſſione Caluſij ac Rondizoni, augeri opes exiſtimationemq; familiæ, aſſiduis precibus apud Sabaudium peruicit, vt poſtremo cum Vincentio congreſſu oraret Mantuanum, ne filius illius Viduæ Marchioniſſæ amore tactus, à ſperatis diu nuptijs arceretur. Et quidem Sabaudius preces attulerat; addideratq; conſilio communem vtroq; nomine ſubditum futurum. Neque tamen totum beneficium diutius dilatum; nec ſponte ſuâ, ſed officio expreſſum contuliſſe Vincentius videbatur. Paucos poſt annos Comes Maſinus (quem Caluſij Marchioniſſæ maritus priori teſtamento ſucceſſorem inſtituerat) queſtus de iniuriâ apud Vincentium fuerat, quod augendis dotalibus opibus ſuis Marchioniſſa illicitè ſtuduiſſet. Cumq; tabulas protuliſſet, eam iurium ſpeciem exhibuit, vt coactus Vincentius fuerit Senatui Caſalenſi cauſam committere. Id Verruenſis tamquàm initium excidij ſui accepit: proſecutus tamen litem eſt; & præcedens teſtamentum falſi accuſauit. Secuta Vincentij ac Franciſci Ducis mors, ſuſpenſam menſes aliquot litem attinuit, metuebaturque, ne ſecundùm Maſinum ſententia vulgaretur; ſi diſputationi tempus & pax ſuppetiiſſent. Medio temporis cum Marchio Caluſij Principem Pedemontanum comitatus Mantuam fuiſſet; infra conditionem ſuam cultum ſe, & minori quàm deceuerat honore habitum indoluerat. Hæ apud Verruenſem cauſæ irarum; quas Mantuanus neglectu & deſpectu fouebat; ne in amicos quidem ſolitus of-

ficia studiosâ caritate proferre. Vix crediderim minas quoque Mantuani illum excepisse; quasi Calusium ac Rondizonum propediem apud Comitem Masinum futurum esset. Hic cumulus auersionum erat; & quia ardente bello prouinciâ, parum legibus reuerentiæ; & grauioribus exercendus Mantuanus sciebatur subditorum lites non expediturus, vtiles turbas putabatur Verruensis suæ causæ futuras. sic itaque fertur excepisse. Si iniuriarum magnitudo, quâ Carolus V, & secuti Cæsares, mox Vincentius Mantuæ Dux erectâ apud Casalenses Arce, postremò Ferdinandus occupata malis artibus Neptis tutelâ; pariterq; clusa Pedemontani Principis fides æstimarentur; si hinc Gallorum seditio, Hispanus consanguineus, Belgij Archiducissæ caritas, Inoyosæ vetus amicitia, ambitum Sabaudij viribus Monferratum, paratus ad manus miles, subditi obedientiâ & amore exilientes, sui Domini prudentiâ, & non vnâ expeditione probata virtus: illinc Caroli de Rubeis fiducia, Mantuani erga belli artes inscitia; sparsum diuulsumq; per viscera Pedemontis Monferratum, trepidantes pagani, vicissim Mantuano inuisi, & spreti tributis, tamquam bello capti conferantur; aut vili ignauiâ deponendam spem omnem recuperandæ prouinciæ; aut certum esse eâ opportunitate, fortunam se in Sabaudij sinum penitus effudisse; vt secundum Deos in sua potestate sit, an nobilissimorum populorum, & sibi optimo iure debitorum accessione, decorari gloriam suam, & augeri familiæ res velit. Etiam quando retinere per vim in animo habeat; aut subsidia Principum affutura Mantuano respiceret; approbaturum tamen Europæ magnaribus, quibus viribus sit; & liberâ restitutione, non alieno arbitrio ea redditurum, quæ posset repetere quandocunque libuisset. Iam incerta belli casusq; præliorum, & emergentes inter ambigua occasiones (quæ sæpe ne somniantibus quidem Regium fastigium obtrudunt) inchoatam bello jurium disceptationem (cum possessio causæ iustitiam præsumat) aut conatus in solido locatura; aut veteri prætextui nouas causas, noua decora additura. Quem in armis haberet militem, licet magno bello minorem, occupandis tamen quæ destinasset, sufficere; si celeritate ac secreto admoueretur. Quod apud Mantuanum mansisset inter competitores ac possessores, Cæsarem medium honestis conditionibus aures accommodaturum: ne quod inferre bellum non posset, præferret; aut reuerentiæ Cæsareæ neglectum procuraret. Vanam esse, vel Poëtæ testimonio sine viribus iram; & inferiores superioribus obsequentes formidine accedere. Meminisset non alium totâ Europâ Principem, plures militiæ Duces, fortiores Tribunos numerare. Malè olim sumptas expeditiones; aut Sabaudiam aduersus Regem potentissimum; aut Geneuensem aduersus tutissimos internis & externis præsidijs rebelles, nobilissimo facinore; & ante alia vtilitate non vulgari sigillaturum. Proprios nepotes bono iure proficere, propulsari iniuriam, lateri accrescere amica subsidia, ingratum Hispanis esse posse, extra omnem fidem credere. Non semel Italiam sese occupantibus obtulisse; quoties prætextui virtus iungeretur: sic Mediolanum in Franciscum Sfortiam, Veronam, Patauium, Brixiam, Bergomum, Vicentiam, Cremam in Venetos, Mantuam ac Regium in Gonzagos, Bononiam in Bentiuolos, Romandiolam in Malatestas abijsse. Laboraturum se copiâ si vniuersa censeat, quæ mutatione temporum Dominos quoque mutauerunt. Quoties ius fasq; conterantur, iustitia vapulet, aliena raptentur, turbatas res ferè ex vsu legitimorum Dominorum esse: Aut redire in veterem possessionem quæ flagitio adempta sint, aut alia in vicem succedere: sæpe hæc quoque præteritis addi si honestas causæ viam sternat, virtus amoueat disijciatq; obstantia. Sic Anglum inter seditiones Gallicas; Venetos decertantibus inuicem Pontificibus Romanis ac Cæsaribus, occasionibus intentos accreuisse. Harum tamen aliquibus non ius, non certas causas inuasionem persuasisse. Mansisse tamen quæsitam armis dominationem; & diuturnitate in legitimam posses-

poſſeſſionem abiuiſſe. Tolerari certè à Sabaudijs non poſſe penetrare nouos ac vxorios Dominos in Taurinenſis agri viſcera, & Pedemontanam omnem, interiectis Monferrati oppidis velut findi ac diuelli: exteros parato receptu ſcelera ac pericula audere; populares vicino effugio flagitiorum Aſylum proſpectare. Si Salutij Marchionatus opulentiſſimâ Breſſæ prouinciâ mutatus ſit; quid agendum ſtruendumq; vt Pedemontanæ pedicæ detrahantur; vt ab hoſtibus tuti populi laceſſant ſecuram pacem; vt ius faſq; valeant? Recipi oportere quæ veteri iure Sabaudiorum ſint; & eà proferendum imperium, quà debilior vicinus, imo hoſtis, imo intruſus inſideat. Genuenſes ac Mediolanenſes multa quoq; debere; ſed poſſeſſorum magnitudinem æquitatem ſuffocare. In re clarâ ac certâ, in paratis, ſub oculis aut illudentium Regiæ potentiæ, aut commiſerantium ſilere, ius ipſum quamquàm honeſtiſſimum corrumpere. Hæc Verruenſis oratio fuit; libello quem aliquot ante dies obtulerat non diſſimilis. Nec ſecretum obſtaſſe credendum eſt quò minus vulgaretur. Quibus enim argumentis coram Duce ſuo vſus eſt, ea dedit in publicum, ſiue vt cauſæ honeſtatem aperiret, ſiue vt deliberantes, & ſocios acciret, & partes. Adhæc Iſidorus: conſilium ſui Domini bono iuri nixum fateri; nihil alieni requiri; quæ vi detracta ſint, vi recipi; coniugium Viduæ cum Mantuano, plus habere fœditatis quàm cauſæ; denique iuſto ac poſteritati prouideri. Sincere externos potentiam minuturos, quam domui debitam, & honori Italiæ ſuperi obtuliſſent. Cæterùm non ſe belli artibus magno Principi, & de ſe optimè merito famulari ex deſiderio poſſe; id vnum tamen ſolatij afferre, honeſtiſſimâ causâ amiſſas res illum ire repetitum: & ſecuturam Generis humani commendationem, quæ ferè iuſtitiam ac fortitudinem complectatur.

Aliquot poſt menſes explorator Taurinenſis Mantuano, religioſi viri ſententiam tranſmiſit; quæ tanto ab Aulicis faſtu, tam acerbè excepta eſt, vt publicè nonnulli quererentur; faterenturq; mirandum non eſſe, ſi in Religionis ſeueros profeſſores plerumque graues expoſtulationes audiantur. Dicebant inhorreſcere vnumquemque poſſe vbi vir Bernabita, ſacris Sabaudij confeſſionibus præpoſitus, iuſti ac recti leges præferens, iuris ciuilis ignarus, & ſupra vulgum haudquaquàm eruditus, vim approbare contra ius faſq; audeat, tueri fraudes, ſuadere bellum, Cæſarea decreta irrita, poſſeſſionem honeſto titulo vſurpatam, matrimonium quod Pontifex, Imperator, Principes proponerent, ſuaderent, ſpernere ac damnare. Incaſſum hæc, vt cætera iactabantur; ingentia quippe meritum, virtus eadem hominem ad Epiſcopatum euexit; docto Sabaudio congruentia pietati beneficia rependere; & inanes vulgi rumores accumulatâ beneficentiâ confundere. Receptum à Sabaudio conſilium eſt; quod ille multo ante concoxerat; & in quod magnis cauſis deſcenderat. Non adhuc Diocæſarienſis excluſus colloquio, aut reiectis conditionibus ad ſuos dimiſſus fuerat: Itaque hærentem ambigentemque, quo inclinatura negotiatio, quâ ſine lites tollendæ forent, miſſus à Sabaudio Senator admonuit, vt niſi molliora in concordiam; & honeſtiora pacta connubij afferret, bellum ſibi pro foribus eſſe ſciret. Maturandæ deliberationi adhuc eam diem à Sabaudio concedi; verſâ, quamquam annuiſſet, audire plura nolle. Reſpondit Diocæſarienſis, ſi quæ in mandatis accepiſſet vniuerſa expoſuiſſe; nec velle Mantuanum de ſuo quidquam offerre; nec poſſe oratorem conſtantem Domini animum firmitudine dimouere. Ergo redire Mantuam, & parati iam belli nuncium ad ſuos ferre iubetur.

Flexo in noctem die Sabaudius, cum teſtatus vltores ſuperos, & inuitum ſe arma tractare profeſſus foret, Trinum profectus eſt. Comitabantur pedites quingenti, ducenti quinquaginta Equites, raptim deducti, & è pluribus millibus in eam expeditionem delecti. Maiores haud dubiè copiæ ſuppetebant; ſed capere aſcenſu oppidum, & excipere machinis imparatos cogitauerat; affuturis alijs ſi

Mantua ſententia Iſidori accuſatur.

Sabaudius Diocæſarienſem à ſe dimittit.

Et Trinum aggreditur.

trahenda loci oppugnatio in longum foret. Recipere municipium non diripere, non perdere, non sæuire in miseros animus fuerat; & Mantuano ante alia infensi spem dederant, qui successum conatui despondeerant, si imparatis Sabaudius superfunderetur.

Oppidi conditio. Trinum nobilissimum oppidum Monferrati est (si Episcopatus honorem excipias,& adiacentia munimenta) Casalensi ciuitati ambitu ferè par: incolarum pro situ frequentia non respondet. Quippe iisdem mœnibus agrorum impedimenta, ac pecora continentur; siue vereri (vt inter arma) consuetudine,ac spe securitatis; siue vsu ciuium ambientum agrum fabricis non impedire, & domi stabulantia armenta curare. Commeantibus hinc inde negotiatoribus mercatura frequens est: medio enim situ Genuam,Mediolanum,Taurinum,ac Casalenses prospectat: Irriguis circum pratis, fertili planicie, alluentem agrum Padum, vix altero milliario fundit; vnde per vniuersam Longobardiam facile commercium ac paratum,deuectas merces inducit,transmittitque. Hinc copia rei nummariæ, & mercaturâ dites incolæ. Ambitu mœnium quinque ferè ciuium millia continentur. Murorum non rudis, aut cuicunque irruptioni peruia firmitas est: stagnantis aquæ fossâ obducitur; assurgunt certo mœnium dimensu turres & propugnacula, non quæ recens industria,aduersus vires regias,& diuturnas obsidiones inuenit,sed vetustiori ingenio educta; & nouâ curâ, quantum per rem licet, in securitatem interno aggere solidata. Circumfusam haurire paludem frustra quis conetur; obstat scaturigo è vicinis collibus inexhausta, & decliui adiuta. Portarum in speciem magnum robur, quòd humilioribus latioribusq; turribus obliquè regantur; nec nisi sublicio ponte adeantur, tortuoso primùm itinere, mox non vno obice viâ præpeditâ. Cum multos ante annos Italia, ac Pedemontana præcipuè belli incendio flagrarent; nec oppugnationum industria in eam virtutem excreuisset, quibus nunc etiam munitissima statim sternuntur, eâdem fossâ, & non latiori aggere, Trinum Gallorum impetum diutius sustinuisse fertur, Principe de Angio, aut Pottiers Ducibus; Crescentino prius, Palazolo, ac Dezana in potestatem acceptis, frustra insultantibus. Et quidem ingruentem mœnibus hostem præuiderant incolæ, cumq; importato commeatu ciuium suorum animos confirmassent, plures in præsidium affluxerant; induxerantq; pretiosissima,cum coniugibus liberisque. Ausi quin etiam fuerant aperto congredi; & iteratis eruptionibus lacessere hostem præualidum, virtute ac mœnibus securi. Sexagesimum fermè ante annum,secuta pax muniendi incuriam inuexit; sed non Trinum præteritæ necessitatis suæ oblitum tua neglexit: Vetera munimenta, vallum, fossam, muros, portas eodem firmamento seruauerat, Mantuanorum Ducum monitu; ne secutis licet inter Sabaudium & Franciscum Ducem nuptijs fidentium; eundem hostem esse, & peiorem, quò callidius tegeret odium abderetque. Modicum nihilominus præsidium cum Sabaudius consilium occupandi agitaret, inerat: ciuium imbellium manus,soluta disciplina militiæ, compositiq; omnes in pacem crediram & securitatem. Monitum Franciscum Ducem accepimus, non Trinum solùm, sed quæ versa in Sabaudium, repentino excursu facilè opprimerentur, pluribus ac lectioribus firmare:neque tamen patuisse; ne Socero diffidere,aut metuere in præsumptione charitatis videretur. Sed domestica angustia,quam immodicis effusi[illegible]bus Pater induxerat, & commeatus inopia,in causâ fuisse quò minus obremp[illegible]aret. Paganis in Trini custodiam electis Bechesinus licet à Francisco Duce impositus fuisset, tamen parum tutelæ contulisse dicebatur,ciuibus priuatis causis inuisus; quasi non experimento rerum,non natalibus, non gratâ comitate,populares in cultum ac reuerentiam sui pellexisset. Proditoria quoque amici cædes,& vilior mercatura objiciebantur: ferebaturq; non alias artes dignitati contulisse,quàm quibus hactenus innotuisset. Ea nos quòd sectari

similia

similia inane esset, pro compertis non tradimus. Sed ille odij securus vniuersos terrore ac comminationibus turbauerat; & quò obsequentiores dictis redderet, & imperio plus existimationis adiungeret, fastum rigoremque, vt aduersus inimicos induerat: Reuerentiam disciplinæ, & honorem Ducis appellabat. Id apud tumentes nauseantesq; minus obedientiæ, plus indignationis conciuit; neque tamen assecutus est, vt se formidari crederet. Perspectum id Sabaudio, ac Sangeorgio; quorum commodis iræ militares hostium, & Dux despectus multum addere videbatur. Certum est eò auersionis plerosque Trinensium processisse, vt Sabaudio potius cùm ignominiâ cedere, quàm obtemperando cum Bechesino vincere mallent. Missas ad Rubeum Trinensium ciuium querelas ex scripto vidimus, & preces orantium, amoueret hominem administratione nobilissimâ; moribus, genere, famâ parùm acceptum: plus obedientiæ capitaneo quem non inuiti accepissent fore profitentes. Bechesinus tamen suâ se constantiâ inuoluit; & quod temporibus suspectis promptè recipitur à Principibus dubitantibus, perfidiam accusauit; quam priuati odij stimulis augebat. Miserrimi Monferratenses, vt semper, sic tum grauissimè eâ calumniâ laborarunt: Rebelles, infidi, hostes, proditores, apud Mantuanos frequenter audiebant: nec à præfectis quicquam peccabatur, quod perfidiæ innocentium popularium non imputaretur. Nihilominus Rubeus, aut mutare Duces arbitrio non poterat; aut petiti Mantuâ consilij deliberatio post factum & occasionem habebatur; cum interim agendorum opportunitas elaberetur; & Sabaudius (quod militarem prudentiam sapit) alienâ cunctatione, suâ festinatione Mantuanorum cogitationes magnis effectis præueniret. Non deerant qui apud Rubeum importunè agerent, id ciuium gratiæ condonandum; quorum fidem vicina oppida forent secura: vt dubiis in rebus aucupandam subditorum gratiam; sic apud suspectos plus amori quàm viribus dari. Quod alieni iudicij Rubeus nouerat, suum abnuendo faciebat; nutriebatq; odia Trinensium; luenda tot cladibus. Perspectum id Sabaudio etiam ante bellum fuerat; qui serio in negotium intendens Domini ac subditorum affectus detexerat; siue in pace cum satisfactione Mantuani; siue inter arma, lacessitus iniuriâ, agere decreuisset. Imo verò hactenus apud Mantuanos desiderata diligentia infælici exitu hic disputationibus vsurpata est. Cum enim ante bellum quid de Trino ageretur, inter delectos Rubeus in examen vocasset; alij quamquàm securis rebus, & nullo ex Sabaudio metu externum militem inducendum; ciues longè a mœnibus ac portis habendos, nec præfectorum mutationem ex vsu esse disserebant. Quippe procul accitos nullâ domesticæ rei formidine trepidantes alacrius in hostem certaturos; proditionem aut metu detecturos, aut deliberantes in officio retenturos. Ciues enim rerum suarum damno, excidio agrorum, prædatione villarum fractos; nec minus spe veniæ, si deditionem properauissent, statum inuecto hosti seq; ac sua permissuros. Contra qui ciuium causam tuebantur, vniuersas fortunas intra mœnia, certam fidem, & è Sabaudio pauorem testabantur. Illæsa coniugia, integras res fore, si constantes hostem arcuissent. Externa præsidia fidem integram corrumpere; & damnare bonos omnes perfidiæ, quæ non probaretur. Sibi vt consulerent permittendos Trinenses, sumendumq; vel è suspectis constantiæ experimentum.

Strepitosis ista disputationibus examinata sunt, ridentibus prudentioribus in præcipiti intempestiuam sapientiam, cum cætera sine curâ essent. Seorsim vtriq; a Rubeo laudati; &, tamquàm tempus ad integram deliberationem requireretur, è cõsueto nihil immutauit. Summâ interim securitate omnia transigebantur; cum non Dux nouos præsides sufficere Trino posset, non miles ad manus esset; & ambigua fides, non consuetis moribus, non nouis legibus pacem promitteret. Aderant a fidis missæ literæ, quæ popularium secretas cum Sabaudio conditio-

nes, & transitionis pacta continebant: sed cunctantibus Mantuanis visus est Sabaudius fabulam agere; nec ante seria arma tractare creditus, quàm incensæ villæ, & occupata prouinciæ pars, terrorq; latè fusus excussêre torporem. Tantam hostis securitatem, fermè in sui neglectum Sabaudius interpretatus fuerat; quasi obstante nemine, suas res repeteret. Tantum generositatis & excelsi animi suberat; vt vincere quàm occupare, cogere quàm negligi mallet.

M.DC.XII. Vicesima secunda Aprilis erat millesimi sexcentesimi duodecimi, cum ille in Trinensem expeditionem processit, non intermisso quidem per noctem itinere; sed ita moderato, vt & profectioni & successui tenebræ sufficerent. Resolutos somno oppidanos circumuenire statuerat, vt improuisus insultus terreret hostem, & victoriam aperiret; non clausi subito malo competerent; non vicinorum locorum incolæ audito Trini periculo accurrerent. Pettardo (quorum aliquot curribus vehebantur) portas oppidi perrumpere sperauerat: non quod in eo spes omnis sita esset, sed vt famam celeritate præuerteret; nec præstitâ sibi a fidis operâ, rebellantes à Mantuano detegerentur. Satis quippe officij sibi præstari crediderat, si corrupti consilio integros soporauissent: aut benè agendæ rei occasionem negligentiâ præbuissent. Id nisi destinatis sufficisset, vim apertam & conspicuam secessionem, (quæ cæteros aut cogeret, aut inuitaret) opperiebatur. Sabaudium Pedemontanus ac Thomas Principes sibi comitabantur. Aderant & magni nominis viri; quos inter Sangeorgius copiarum ductor, & vniuersi exercitus locumtenens; honore (vt par erat) & studio partium prælatus.

Pettardus. Pettardus bellici instrumenti quoddam genus est, non longitudine porrectum, sed cauum laxumque: quod igneo puluere refertum, affixumq; portarum claustris, vbi ignem postico excepit, disijcit obstantia, & hianti sinu viam expedito militi facit. Furto valet, aperto congressu impar est; huiusq; quàm reliquorum recentius inuentum; neque ob locorum difficultates, situmq; portarum (quæ nec adiri interdum, nec ille rectè affigi potest) semper probatus. Accedit conuectantium disponentiumq; pernicies; qui ferè detecti propugnatorum ictibus supernè, dextrâ ac læuâ lacerantur. Irritè quoque nonnunquam figitur; siue cum opportunè ignem non concipit, siue cum necessitate minorem rupturam facit; quæ vix gregarium accipiat. Et quia machinamento non ita Sabaudius fidebat, vt eiuium charitatem negligeret (quos suggressis iam suis auxilio futuros rebatur) scalas magno numero conuexerat; vt si Pettardus patentem irrumpentibus viam non fecisset, ascensu clandestino, aut certè deturbatis loco Trinensibus mœnia occuparet. Sub erepentæ lucis exordia Gallos trecentos (quorum ministerio in bello vtebatur) Duce Comite Rouiliaseo, nobili ac strenuo iuuene; quiq; bonis artibus operatus, iuuentam ac militiam illam decorabat, ijs qui Pettardos applicaturi forent adesse iussit: ne qua vis inexpectata cancello valuis præfixo succedentes turbaret, arcerêtve.

Sabaudius Trinum Pettardo adoritur. Trinenses nullâ imminentium formidine; siue Ducis sui præsentium pro securitate interpretarentur; siue illos sopitis iam ignibus nocturnâ vigiliâ fatigatos resoluisset; siue denique præ foribus dies custodum (qui licet in pace habebantur) diligentiam laxasset, altissimè stertebant. Ergo primi Pettardi impetu cancellatæ fores disiectæ sunt; secundi non eadem fortuna fuit; quod infirmiter hæsisset, ignem non accepisset; denique secuta fractura armatum militem non admittebat. Fragor tamen somniantes quos opprimi oportuerat, excitauit. Tum conclamatum intus ad arma, ab ignaris adhuc, internusve hostis, an externus ingrueret; quâ parte vrgeret, quid cauendum; cui maximè prouidendum foret. Auxit periculum nobile mendacium, ab ijs qui Sabaudium recipi cupiebant, vulgatum. Cum enim in Vercellensem portam, quam Sabaudij petierant, impetus popularium verteretur; aduersam excitato ingenti rumore, in discrimine

agere

agere conclamatum est: artem hostis accusantes, qui tormenti bellici ictu Vercellensem concusserit, vt desertam nec custoditam perrumperet, scanderétque. Iam scalas admotas & nisi vniuersi accurrissent, oppidum in potestate inimici futurum. Id quosdam auertit: poteratq; stratagema rem conficere; si aut nouo Pettardo tentatæ fores; aut mænia geminatis scalis obsessa forent. Bechesino non omninò impositum; qui ante alios conuocatis sclopetarijs; cum ciues omnes in subsidium appellasset; coronâ muros cingere, aduersam partem quam tum nemo oppugnabat, additis pluribus firmare, demùm in eos qui cum Pettardis venerant plumbea glande fulminare omnes iussi. Iam dies illuxerat, & armatas cohortes Sabaudij detexit; in quas certiori ictu ciues collineantes, nonnullos confecere; nobiliorum quidam sauciati sunt. Hos inter Hermansus, & Tornonus Barones Sabaudij, nec non commendator Motta, quem Sabaudius Rouiliasco comitem dederat; vt bellorum expertem, & vniuersa pericula nullâ solicitudine adeuntem. Apud Trinenses pauciores nec cogniti exploratores erant; iique præferocibus consilium instillabant, vt certam obsidionem metuerent. Ne tamen segni conniuentiâ, sua ipsi mala nutrirent, aut ipsis cunctantibus Sabaudius plures ad eam expeditionem conuocaret; statim ad Rubeum misêre, qui obsessos se referrent; non tormenta, non puluerem bellicum, non arma, non militem habere; etiam internas fraudes; & è Bechesino Duce discordiam (supremam obsessorum perniciem) metuere. Sabaudium cum duobus filiis, & strenuissimo ministro Sangeorgio obequitare campis, raptare omnia, minas irasq; spirare. Iam alas hostiles equitum, cohortesq; peditum diuersos locos insedisse; numerosiorem hostem, quam qui tumultuariè successurus sperabatur, esse. Neque dubitandum Vercellarum vicinio prouincias inimicas, fronti ac lateribus circumdatas; veteri in Monferratenses æmulatione, aut in partem victoriæ, aut belli aduolaturas. Proinde si publicam rem; & ante alia nobilissimum municipium saluum vellet, eiusq; incolumitate magna securitatis initia, & reliquorum fiduciam parare, statim auxilio succederet: spem omnem in festinatione sitam; quando Sabaudius fulminis in morem feriat ante quàm minitetur. Qui venerant coram interrogati, eadem etiam atrociora augendæ formidini referebant, numerum equitum peditúmque; vim hostium Ducesq; attollentes: siue vt acceleratum auxilium exprimerent; siue timore consternati apud non metuentem amplificatione opus esset.

Trinenses sua periculi Rubeum admonent.

Rubeus quidem improuiso nuncio perterritus, postquàm publicè conuiciatus legatos est; pauidos, ac degeneres ad pericula appellando (& erant nobilissimi ciuium fidissimiq;) citum cursorem Mantuam, plures per adiacentia oppida diuisit. Fidem eorum qui detulerant eleuasse dicebatur, non neglectu ac ignauiâ, sed vt pronos Casalenses in timorem, erigeret, animarétque. Porrò cum hactenus sermone & comminationibus ferocissimè in hostem egisset; re in manus datâ, factis plus ponderis inesse deprehendit. Mittendi nuncios per prouincias ea ratio fuit, vt Ponte stura, Moncaluium, Niza, quæque validiora, & viciniora hosti erant, retinerentur, in ea pagani cum familijs, commeatu & fortunis sese reciperent; & infirmiores exemplo aut subsidio iuuarentur. De Trino actum iam crediderat, desperaueratq; remedio; nec enim aut pecunia erat quæ in milites erogaretur; aut Trinenses tormentis bellicis muniti instantem Sabaudium mænibus & tectis depellere poterant. Iterum tamen accusatus apud Mantuanum est, quod consuetum Monferrati Gubernatoribus morem; quoties repentina inuasio metueretur, omisisset. Bellici enim tormenti trinâ explosione adiacentia oppida moneri consueuerant, vt raptim ad arma concurrerent, & Casalenses peterent. Eâ diligentiâ cum plura paganorum millia accingerentur; tum quoque crediderant, vel inuito hoste, immitti Trinum auxilia laborantibus socijs; vel ostentatâ

Rubeus accusatur quòd oppida vicina sclob. tormentorum periculi non admonuerit.

cominus acie pelli loco potuisse: præcipuè nondum aucto Sabaudio; nec temerè suos in discrimen daturo. Alij nil omissum referebant; quo Trini ac reliquorum municipiorum salus curaretur; sed fato quodam (vt cum diuersa apud diuersos accusarentur) optimum illud factu fuisse, quod nemo aut criminabatur, aut præuiderat. Nonnulli quidem Rubeum, vt violentiæ nimium horrebant; maluisseq; putabantur, quamquàm profuturum vniuersis consilium supptimere, quàm exercitas Gubernatoris simultates, vt flagitia sui Ducis odio luere. Id erga Principes opinionis tenaces, & in iniurias consulentium lubricos innatâ garrientium licentiâ vsurpari, non vno exemplo didicimus. Erant alij, qui inuidiâ hominis occuluêre consilium; ne communicatio prudentiæ inuitum erudiret ad gloriam; vtq; silentio vindictam ab eo vt inimico sumerent. Horum Rubeus medius, quia à Mantuano plenam potestatem non acceperat, sciscitari tamen consilium procerum, & secretò admittere cogebatur. Longa & fastidiosa inuicem disceptatio fuit, vt sententiarum litigiosa agitatio: cum modò rejicerentur quæ consensu recepta fuerant; modò reprobata denuò examinarentur; modò nuncijs, modo Rubeo intonaretur; nullibi fides, nusquàm concordia esset; suspicio, inuidia, querelæ glisceren: vtq; in trepidatione, & plebs partem se consilij faceret; nec impositi negotijs prouiderent; in id tantum intenti vt imputationes negligentiæ purgarent.

Discordia consiliorum Rubei.

Quibus attentior quàm turbatæ res poscebant Mantuanus, vt parum agendis consulere poterat; sic ministrorum iras nutriebat in exitium prouinciæ & publicæ rei. In eo cœtu quietiores erant, qui mittendos Mantuam nuncios consulebant; ne quid inuito Domino fieret, quod turbatæ pacis inuidiam à Sabaudio, ad ipsum transferret. Posse cœptorum pœnitere Sabaudium, nisi infirmioris audaciâ prouocaretur; & tum culpam ministri, omnium exitium fore. Militares viri Principis quidem mentem requirendam; sed interim milite Patrio vi obuiam eundum, cogenda Trinum auxilia, longius sita nouis delectibus solidanda contendebant. Vtrisque consilium in ratione fuerat; si procul ambitionem habuissent; & priuatam vicissim iniuriam publico bono condonassent. Optimis legibus æmulatio repressa, exsurgit tamen miras per artes, & honesti locum occupat; vbi iusti æquiq; reuerentia, & trahentes in præceps turbæ præualeant, quem modestiæ respectum crediderimus? Executioni nihilominus Rubeus intendebat, singulorum stimulis excitatus, & in omnia versus; ne quo deliquisse apud Ducem perunceretur. Præterita cunctatio promptitudine diluenda erat; vnicuique satisfaciendum; vt inimici quò minus apud Mantuanum detraherent, retinerentur; amici in charitate durarent. Simul Inoyosâ arbitro secururam quietem quæ sibi imputaretur credebat; sed angebatur arcto imperio, & præfiniro iure bellandi; quod strenuos in primis ductores pessumdedisse veteres Historiæ prodidêre: Liberum enim exercitus Ductorem, neque detrahentium interpretationibus expositum, adhæc formidine supremi Domini solutum; nec opinantem leuissima aut fortuita errata, sibi exitio futura esse conducit. Tam exquisita in Historiam referre me plerosque ægrè laturos suspicor; quos expedita factorum series iuuat; animum in finem anhelantem illico ad vlteriora transmittens. Sed nec exactæ euentuum cognitioni (quam Mediolano, Genuâ, Taurino, Mantuâ, contraximus) breuitate respondere licet; & ex re est singula nouisse, abditasq; successuum causas, ijs quibus adscribuntur componere.

Erat tum Mantuæ assidua & perniciosa pestis Aulæ obtrectatio in vsu; fatalis ministrorum liuor, facilitas ad omnes auditus noui Ducis; vt iam plus domi quàm in Monferrato; plus in circulis quàm castris confusionis ac tumultus esset. Non lamentationes centurionum, non querelæ subditorum, non accusationes æmulorum fatiscebant. Et plus negotij ministris erat in purgandis quæ seu falsa, seu

vera

vera objiciebantur;quàm obeundis quæ imperabantur.Et licet infirmitate Mantuanus propugnare sua non posset ; quod suberat virium discordia ministrorum corrumpebatur.Id Domino ac famulis perspectum erat:sed quia omnes suo munere fungi oportebat vt concordiâ rectè factorũ remedia malorum quærerentur; eo magis res exitium spectabat,quo minus in cõmune bono studio consulebatur. Proinde Rubeus vt Domino temporiq; seruiret,composuit literas pauoris speiq; medias.Cum enim Sabaudij exercitus irruptionem,incertam Trinensium fidem, populorum discrimen metumq; exposuisset; suam industriam,paratum cuicunq; periculo pectus offerebat. Et ante alia orabat,ne calumniantibus,nisi ipso audito fides haberetur. Cum Casalenses disceptarent,vltrò citroq; nuncij mearent,iam Sabaudius Trinũ obsidione cinxerat.Pettardi enim vis destinatis nõ responderat) spe certà propediem oppidum in suam potestatem venturum. Sauciorũ quidem sorti indoluerat; tamquam initia belli vulneribus ac sanguine suorum delibasset: sed ante alia famæ metuebat; quam agendorum exordijs, prout cessissent honoris ac dedecoris in futurum plurimum continere nouerat. In animo habuerat sui reuerentiâ plura quàm vi vrgere;partem gloriæ reputans,si primi illius conatus validiores,cæteros formidine impulissent. Munimẽtorum Trinensium conditio dederat animos : nec enim eam firmitudinem sciebat,quæ longiorem obsidionem toleraret:nec intus tormenta haberi,quæ longius hostem dimouerent. Conscios interim & fide obsequij illigatos,Sangeorgius instigare,vrgere,admonere promissorum: nisi celeri ministerio affuissent,meritũ omne corrũpere: captam ciuitatem illorum beneficij non futurã docere;ne alios in eandem operam expectarent; sibi gratiam & præmia expectarent. Illi quàm secretissimè liceret transitionem malebant;hortabanturq; quatere mœnia,nõ aggeratâ humo validâ,nullis intus instrumẽtis,quibus vis externa arceretur;sed auersione Ducis,& odio Domini nutãtia.

Sabaudius Trinum obsidet.

Præcipuus defectionis administer Isidorus Viscontus erat, qui bonas domi artes magno facinore honestare satagebat.Is iactis extra mœnia literis certiores Sabaudios fecerat,parum in ciuibus erga Bechesinũ reuerentiæ & obedientiæ esse; quàm minimè Rubeo militem competere; neq; dispositos Monferrarẽses statim ad iussa. Si qui cunctatione hæreant,vbi ferreis globis lacerari ædes suas,& illato hoste domesticam fortunã periclitari vidissent,tamquam parata apud Mantuanũ excusatione,& supremâ necessitate actos deditionem properaturos.Serere se interim discordias, ambigua apud integros,certa apud suæ destinationis sectatores disserere,quæ addito timore statim in bonam frugem euasura sperarẽt.Vbi Mantuam delatum Pettardum irritè Trino appensum, impẽdentis iam Trini periculi ignari,in solitas otiosis vanitates vulgus labebatur. Pomposo quippe,nec apud omnes quidem credito mendacio vulgarunt, gratum Sabaudio contigisse,stratam illico Pettardo portam non fuisse;ne speciosissimum municipium,impetu eodem caperetur diriperetúrque. Alij absurdiora:Sabaudio rerum optimo æstimatori appingebant, speciem eam belli potius placuisse : vt cui certum esset, quæ cæpisset retinere nõ posse;sed obæratos milites,nuditate infælices aut pannosos,& quibus plura stipendia deberet,quacunque liberalitate recreare cogitasse; etiám prædæ licentiâ;quæ benè meritã,maleq; solutam militiam reddit obsequentẽ. Commilitones enim angusto denario suam fortunã non metiri (quibus ne victui quidem sit satis)sed inter pericula,vulnera,ac mortes volutatos,populationes tantùm furtaq; prospicere:his proficere,his audere:eâ deniq; licentiâ Duces miserrimorum gratiam inire. Si quid integri interim Sabaudius in deditionem venire voluisset (cum circumfusè villæ quamuis auidi satellitis cupidinem explere possent) non amore fecisse credendum,sed quo integra plus in vsum belli cõferrent.Præcipuâ Sangeorgius contumeliâ lacerabatur : nam gregarij militis fide dicebatur,ipsum apud centuriam eam militiam aspernantem testatum, duorum mensium expedi-

Isidorus Viscontus.

ciones tantum vnicuiq; supellectilis ac pecoris fore, quantum libuisset: Raperent proinde, violarent, sæuirent; immunes malorũ sinerent, qui sese ante necessitatem dedidissent. Breuem laborẽ eam pugnam absoluturũ, & ingenti præmio lauream apportaturũ. Sed ille prouecto iam bello ingenitã nobilitate suã cõfudit calumniã: nec.n. nisi in hostẽ ferocire suos passus est; aut vllã innoxios iniuriã violari. Pauci ærumnas aut damna sensêre; nisi quos inscio Duce, furori victorũ, ardens bellum, secretum, necessitas obtulit; ab omnibus inter præliorũ incommoda reputata, & excusata. Modestissimè tum Rubeus apud Casalenses agebat; & instituto prioris vitæ mutato dulcem comitatẽ induerat; cœperatq; vim periculi, magnitudinem Sabaudij seriò æstimare: & proferre agendorũ consilia, opportuna tempori, Mantuano vtilia. Suadebat rei seriem ad Inoyosam præscribi; subsidium Hispani Regis, arbitriumq; toties promissum repetere; orare socios, & veteri fœdere deuinctos solicitare; Venetorũ potẽriam quacunq; id arte licuisset, nullã Hispani suspicione implorare; populum interim Mantuanum armare, honoris ac ministerij stimulis excitare nobilitatem; cogere vndecunq; pecunias; & (in quo nõ inanis spes esse credebatur) Etruscũ auxilio inuocare: magna ac secura remedia; sed quorum nec prompta nec facilis expeditio esset. Periti quippe secretorũ nouerant, Inoyosam simulaturum Mantuani caritatem; sed nequaquam iniussu Regio apertũ bellum tractaturum; corrupturum interim opportunitates, & plura consilio quam vi executurum. Socios raros & ferè egẽtes esse: Venetos diu iam bellis externis impliciros & exercere Austriacos & exerceri: nec sparsuros vires; aut plures belli causas accumulaturos. Etruscum pecuniã ditiorem, quã facto sit credi: Ferdinandum quippe nullã totius Imperij sui accessione ærarium à fratre relictum auxisse; sed & ingentibus erogationibus annuos reditus anteiisse. Proinde promptè copias non missurum; vacuo iam cultoribus Senensi tractu; & Florentino agro infœlici. Veneti tamen & Etruscus ante alios Mantuano placuêre; cum iam certam spem in Gallis statuisset; placuitq; sentẽtia, nullo Hispanorum respectu, vndecunq; sese patrocinium ostendisset, confestim recipere. Inoyosam quoq; pro suspecto & infido haberi pars consilij fuit; vt in exitium populorum vniuersa concurrerent. Qui Rubeum pridem inuisum habuerant; vbi iam ardescere bello Monferratum vidêre, priuatim accusanda, ob eam pararas suspiciones in Ducem flexere. Excidium nempe & vastitatem prouinciæ imminere; non potius ingruentibus Sabaudij odijs, quàm suspicionibus Hispanorum, quas Rubeus Gallicæ fidei homo (eo parente genitus qui plures annos Venetorum seruituti deuinctus esset) Monferrato impositus, intendat; quod solicitudine ac curâ, haudquaquàm æmuli tum Reges tueantur. Raro filios à parentibus desciscere; sed ferè cum natalibus eundem animum, eadem in potentiores studia imbibere. Et ne quã excusatione iudicij suspicio expungeretur, stipendium à Gallo Rege pensionis vocabulo Rubeum accepisse; cum Parisios profectus, nobilis Aulicæ coniugio fidem obstrinxisset; in mediâ iam tractatione armorum, & belli quod Italiæ inferebatur. Mores quoque (vt tempore & consuetudine) apud illum Gallici arguebantur: quòd apertus, incustoditus, procurrens, & (si formidinem demas) temeritãte lubricus videretur. Quod si vetera familiæ studia recolerentur, etiam cum Parmam Rubei imperio possiderent, Gallos affectu fuisse. Sub Carolo VIII. militasse; & apud Ludouicum plures annos quẽdam eiusdem familiæ meruisse. Vtcunq; ea res habuit, certum est retinendæ Gallorũ caritati, & in primis Reginæ, quæ hominẽ matrimonio deuinxerat, è tot nobilibus subditis, eum à Mantuano electum. Non sine specie ea querela visa: & augebat coniecturam impudens quorundam iactantia; cum in circulis ac cubiculo, vna Gallorum fiducia præferretur. Sabaudij partium studiosi Inoyosam suspicionũ monuêre; & per Hispanam Aulam vulgauêre, dãtibus strenuè operam amicis, quos plurimos Sabaudius æstimatione sui, & collatis beneficijs sibi obnoxios reddiderat) vt crederẽtur. An in fide prælatus Mantuano fuerit, nec quæsiui-

Mantuanus præfert Venetos & Etruscum in suum auxilium.

Rubeus Hispanis suspectus est eo quod esset Gallicæ fidei.

mus, nec didicimus; siue quia in suâ metuendus vicinis erat; siue vetus suspicio diffidere cogebat: qua Gallus & Hispanus retinere certum Arcium numerum voluerant; ne in hunc illúmve pronior, operam accommodaret. Sed Sabaudius criminationum & obseruationum non ignarus, cum apud Hispanos pleraq; euacuandis quæ obiiciebantur per literas disseruisset; vtile causæ suæ crediderat, si licet intus neglexisset, foris tamen metuisse accusationes videretur; non pœnæ metu, sed iacturæ amicitiæ: stabili semper fortitudine animi; vt blanditijs, officijs, promissis exoraretur. Minorum ordinum Principes liberè profitebâtur, cuius causam præferrent; licet ille honesti prætextu, in controuersis causæ iustitiam ambiret; quamdiu Gallus & Hispanus æmulationes exercuissent, ab vtroque securus.

Rubeus à Mantuano iubetur Arcem Casalensem munire.

Vicesimâ secundâ mensis acceptis iam Rubei literis, quæ solidum metum incusserant, respondit Mantuanus, ne cunctaretur statim in Arcem Casalensem ingentia præsidia, & quãtum posset annonæ inducere: voluntarium ad hoc militem describere; & ciuitatis muros diurnis nocturnisq; vigilijs seruare; dispositos certis locis cursores habere, qui Sabaudij motus & obseruarent, & deferrent. Sic Pontesturam duo millia cum quingentis missi; datusq; Capitaneus Eques N. Riuara, magni animi, magnis natalibus iuuenis; qui vt ætatis despectum virtute confuderat, ductâ altiori fossâ, & elato aggere, suffecturum conatibus ingenium, tum, & cum postmodum occasio incidit, & Mantuano & Sabaudio approbauit. Pôtestura non ignobile Monferrati oppidum, quarto a Casalensibus lapide situm, antiquorum munimentorum vestigia, pugnatis olim bellis disiectorum retinet. Occidentem collis imminens; Septentrionem Padus alluens, cætera ars muniuit. Nobilissimas intus ædes Monferratensium Marchionum opibus eductas, & à Francisco Principe Vincentij Ducis Mantuani filio cum præesset, noua specie ac ornatu ornatas continet. A municipio Camino Scarampis Comitibus subdito, in Casalentia vicinia, non alio aditu Padus admittentibus ripis tranari potest; ob aluei profunditatem, vadiq; incertitudinem. Amnis quippe magno decliui effusus, licet humilioribus interdum aquis defluat, impetu tamen deuolutus, vix promotas aduersum naues admittit. Pontesturæ facile trãsmittitur; magno nauigio in eum vsum comparato; quod validis funibus ac tignis nexum, in hác illámve ripam conuertitur. Ingentia hic pondera, & clitellarios mulos tolerat. Muniendæ Pôtesturæ ea quoq; ratio fuit; ne propinquo vrbis inimicus tutò consideret, aut peruio ad arbitrium amni, auderet aggredi vlteriora. Nizam quoq; incolarum numero & opulentiâ maiorem, plures prouincialium deducti sunt: Præerat Ioannes Antonius Arcasius; quem militiæ prouectum Sargentem maiorem vsurpato vocabulo appellabant. Minus præsidij oppidi conditio permittebât; licet quicunq; ea claustra possedisset, adiacentia omnia tutaturus crederetur. Spatiosæ ac fœcundæ vallis medio insedit; quà negotiatores Genuâ Mediolanum, & per omnem eam oram disperguntur. His paucos post dies Manfrinus Castilionus Præfectus datus: siue Arcasij statim pœnituerat (quod Rubeus inuisum habuisset) siue Castilionus militiæ non rudis; & inter nobiles à cubiculo Mantuanis Ducibus longo ministerio probatus, implere locum posse credebatur. Capitanei vulgatum etiam in minimos & ignobiles titulum auersatus fuerat; impulitq; Mantuanum, vt si placuisset, locumtenentis vltra Tanarum appellatione insigniretur. Huic vt exercitui ciuibusq; necessaria prouideret, commeatum annonamq; curaret; denique partem solicitudinis capesceret, additus Antonius Roërius. Magnâ hæc diligentiâ peracta sunt: poteratq; seruari ad plures menses prouincia, & operosior locorum expugnatio Sabaudio reddi; si quæ tardè inter trepidationem ac discordiam, ingruente suspicione maturè fuissent accelerata.

N. Eques Riuara Pontesturæ præficitur.

Ioannes Antonius Arcasius Nizæ.

Manfrinus Castilionus.

Casalensium solicitudo.

Hæc apud Monferratenses solicitudo erat: sed non minor ciuitatis Casalensis metus insederat; cum plerisque suspecta ciuium fides esset; recenti adhuc

quod Vincentius Dux discrimen adierat memoriâ; & de quo præteritis Gonzagæ libris tradidimus. Despecta in eam diem Sabaudij magnitudo eam vniuersos aduerterat; vt eum cui se impares nouerant festinatione ac studio præuenirent. Densioribus itaque excubijs dies noctesq; muri insidebantur; & ex eo ipso suspicio; quod ciues per vices agere vigilias, & insueta sibi arma tractare cogerentur. Nec enim pecunia suppetebat, quâ externus miles, & stipendiarius describeretur. Intenderant Rubei metum inductæ prouincialium cohortes, & frequentes annonam conuectantium manipuli; in plateis, vijs, porticibus, templis tendentes; adeo validi; vt in eorum manu situm videretur, in quem Ducum decertantium ciuitas foret abitura. Missus quoq; Vincentius Guezzus Equitum sclopetariorum præfectus, vt Casalensem planiciem Moranum vsque explorando lustraret: ne quâ parte inopinatus hostis, parum validis & metuentibus superfunderetur. Non exitu, non prouisu vtilis tot hominum labor fuit; certo Sabaudio viscera Monferrati non ante penetrare, quàm extrema & suspecta suo milite firmauisset.

Rubei cura Mantuano laudatur.

Consilium nihilominus ratione commendatum; & publicè laudatus Mantuæ Rubeus, quod securitatem vrbis cæteris nutantibus prætulisset: cum interim Inoyosæ auctoritas, & miles Mantuâ transmittendus tollerent animos, suaderentq; nonnullis diligentiæ ac subsidij metu, festinatum Sabaudij ad suos regressum fore, tumultuario impetu & exercitu imminuti, qui maiora viribus aggressus esset. Desiderium suum nimiâ spe circumdederât; nec enim prædatum Sabaudius suos; aut egentem rapinâ militem in eam expeditionem deduxerat; sed paratum bello, & quæ veteri iure sua crediderat reciperaturum. Dubitari non poterat tenues illius initio copias, accessione prouincialis militiæ, formam nobilis exercitus breui habituras. Et docuit exitus. Nam vix à Vercellis tormenta deuexerat; & iam plura bellatorum millia sub signis numerabantur. Creuerat quoque nobili Equitatu; speciosissima pars virium eius, & belli neruus. Iam Trinensium defciscentium expectatio senuerat; & officij expectatio Sabaudium fatigauerat; culpabatq; creditam fidem, ac elusum bene agendæ rei tempus. Proinde præmuniri ad Trinum castra iussit; non metu duraturi belli, aut affuturi clausis auxilij, sed ne quo militia sua disciplinam desideraret. Quà Vercellæ spectabant peditatus omnis longo ordine tendebat; vias omnes & ambitum murorum aggeribus complexus. Equitatus pars maior in effusam planiciem Casalenses contra præmissa, infesta omnia excursionibus ac terrore Monferratensibus reddebat. Corona quæ iam Trinum vallauerat spe auxilij destitutum, etiam Rubeum, mittendasq; à Casalensibus copias arcuerat. Sabaudius rusticæ casæ successerat, intra moschetti ictum situs, si Trinenses destinassent; aut quæ certius eminus ferirent tormenta habuissent. Mirabantur copiarum Duces, tantum in Principe securitatis. Sed eos ille metus, solitâ sibi magnitudine animi ridebat, cum aliqui ad omnem sclopeti fragorem contremiscerent. Nondum satis composito loco suos dispostuerat, cum quati mœnia quinque omninò tormentorum operâ iussit. Præerat machinis Hercules Niger, vir magni animi Belgico ac Sabaudio bello existimationem nactus. Accessit nobile Sabaudij stratagema: cum enim fossa altiori aquâ assurgens haurienda esset, & congestâ humo complananda; Pagani Monferratenses in eam curam operamq; coacti. His Sabaudij ductores dati, qui cunctantes vrgerent, & strenuè nauantes obseruarent. Sed Trinenses cum festinari Patriæ exitium viderent; & cos ictibus exponi, quibus caritate originis, etiam affinitatibus iungebantur; tum primùm seriò metuentes de deditione cogitare cœperunt. Quoties enim collineari ictus, & obuerti in se rustici sclopetorum ora videbant; patriam, necessitudinemq; professi & nomine compellatos ciues orabant, ne in se innoxios sæuirent: sed incolumi municipio & integra consanguinitate potentiorem admitterent. Sic alieno sanguine vlcisci Sabaudius iniurias, seruatis suis prudenter instituerat.

Sabaudius munit castra ad Trinum.

Hercules Niger.

Sangeor-

Sangeorgius interim Ducis ac gregarij munere defunctus, non ita Trinenſes vrgebat; quin procerum Monferratenſium animos, in ſuam cauſam pelliceret. Stabiles in Mantuani fide nonnulli; alij ambigentes nutanteſque deprehenſi; quidam apertè deſciuerant; ſi ius ac vis valuiſſent, benè ſe Mantuanum Sabaudio mutauiſſe credentes. Non defuêre qui ſimulatione auſi ſunt veterem Dominum præferre; licet ſecretò fidi Sabaudio ſcirentur. Hos inter vir nobilis, nec mihi vrgentiſſimis de cauſis nominandus, citum Curſorem ad Mantuanum miſit cum literis, in hunc ſenſum: Dux Sereniſſime, Comes Guido Sangeorgius affinis meus & Celſitudinis tuæ hoſtis, quas accepturus es literas, mihi per militem tranſmiſit. Hunc nec reſponſo dignatus ſum; nec mea aduerſum te fides meruerat, tam ingenti flagitio ſolicitari. Pridem decreueram fortunas omnes rapienti exitio permittere; & cum liberis ſeruitutem ſeruire potius, quam præſtitum tuis maioribus tibiq; ſacramentum violare. Id vt rebus meis ac filiorum conducat, tuamq; gratiam mereatur obnixè precor. Datæ vigeſimâ quartâ Aprilis 1612.

Nobilis Mãtuanus integerrimè edditis quibus literis ad defectionem a Sangeorgio ſolicitatur.

Sangeorgij porro literæ quas inſeruerat tales erant: Decreuiſſe Sabaudiæ Ducem iuribus ſuis ac neptis infantis ſuſtentandis, eodem tempore pluribus locis Monferratum aggredi. Et quamquàm Trinum nondum deditionem feciſſet; ſperare tamen haud diuturnam obſidionem toleraturum. Id cupiuiſſe amicum virum non ignorare. Eius enim vtilitati profuturum ſcire; ſi omiſſis incertis & afflictis rebus, ſeſe in Caſtra conueniſſet; vbi multo honore futurum. Poſſe ac debere cæteros eodem officio prouocare; & apud illum plus gratiæ ac præmij futurum, qui citius ſalutare conſilium capeſſiuiſſet. Tales Sangeorgij literas fuiſſe; nec receperim, nec abnuerim: quamquàm profeſſum hoſtem hoſtilia tractauiſſe probabile ſit, & virum fortem quod Sabaudij ſacramentum acceperat, non aliâ conſtantiâ, quàm datam poſtmodum Mantuano fidem ſeruauiſſe.

Iam Palazolum ac Fontanilum Monferrati nobilia oppida tumorem belli conſternationemq; vicinio exceperant. Itaque modicis viribus in formam cohortis aggregatis ſubſidium laborantibus ferre cogitabant; vt comminationibus Rubei; & eorum qui ſuum obſequium Mantuano alieno diſcrimine approbare nitebantur hortatu; ſic conatu irrito aduerſus paratos. Pauciores quippe erant, quàm vt recepti mænibus Trinenſium ſecuritatem afferrent; aut vt per armatum, intentum, obiectumq; properantibus hoſtem, dolo aut ferro ſibi viam facerent. Quod ſi vniuerſi eodem impetu in periculum Trini accurriſſent; haud dubiè plus Sabaudijs negotij incubuiſſet; quàm vt ſtatim in obſeſſos præualerent. Commendator Mottæ, non integrè ſolidato vulnere quod ſub portis acceperat; diſpoſito per tecta & inſidijs opportuna peditatu; ſclopetarios equites in aduentantes immiſit. Præuiderat minori conatu pauculos & incompoſitos ruſticos diſjici poſſe; vniuerſos (ſi conferti conueniſſent) prælio profligandos. Nondum enim totâ molę cæteri ſequebantur. Plures quoque Motta præmiſerat, vt copiarum numero terreret, ſuccedentes, & nullo vtrinque ſanguine, illi in ſedes ſuas, Sabaudij victores in Caſtra reuerterentur. Vbi pagani vicina tetigêre præcipitantur in inſidias. Itaque non pugnam, non ſociorum aduentum expectare auſi, ſparſi per diuerſos notos ſibi calles ad ſua redierant; vim hoſtium numerumq; augentes; ſiue metus ſpeciem multorum obtulit; ſiue aut trepidationi ſuæ aliquid honeſtatis appingerent. Eorum quidam ſeſe abdiderunt; alij prægraui armorum ſarcinâ leuati, expediti profugerunt. Sexaginta fermè acto globo, ac ſtrenuiſſimis in tergum ac latera diſpoſitis; cum itineri ac prælio pariter intenderent, euaſerunt; congruam tempori virtutem præſumentes; quòd & impares pugnam vitauiſſent; & compoſiti nec laceſſiti in ſecura euaſiſſent. Neque Motta abnuentes fugienteſve pertinaciâ conſectandi inſecutus ad exitium eſt: vt qui occupare incolarum charitatem quacunque facilitate iuſſus foret; ſatiſque ſo

Palazolienſes & Fontanilenſes iuuare Trinenſes nituntur.

A Commendatore Mottæ fugantur.

egisse crederet; si Trinenses expectato auxilio frustratus foret; simul desperatione meliorum ad deditionem impulisset.

Auditum id Casalenses solitâ inter ancipitia formidine acceperunt: licet ferociores testarentur, non alio certiori argumento innotescere posse, anceps non minus Sabaudiȩ quàm Mantuanȩ bellum tractari; si Ducibus popularium constantia in periculis fuisset; aut prouincialis militia in massam cogeretur. Sed reuerà vicini discrimine trepidabant; longius siti nec belli malis expositi, vt audaciùs expeditionem prœliumq; loquebantur; sic Mantuani iussa opperiebantur; an sua ipse tueri mallet; vel alieno arbitrio perdenda relinquere. Rubeus quoque iam prima obsistendi tempora prodidisse dicebatur; quæ in sua commoda Sabaudius vertens, famâ ipsâ pro munimento ac bello vtebatur. Palazolenses & Fontanilenses profligati, sacerdotem suæ gentis per nota diuerticula ad Rubeum misêre cum literis: per se non stetisse quominus Trino succurreretur; ad famam discriminis sociorum paucis ad mœnium tutelam relictis, cæteros festinato profectos, vt subsidium laborantibus ferrent. Sed grates numini habendas, quod circumuenti ac detecti ad vnum omnes mactati non forent. Facilem illis accessum ad muros obsessorum nunciatum: sed vidisse ipsos totam planiciem numerosissimis Sabaudij copijs insideri. Itaque incolumitati suæ nota itinera, & non ausum insequi Mottam consuluisse. Quid facto opus esset perscriberet; se interim vicinos ad arma concitaturos, obsidionem sociorum, Sabaudij vires etiam quorundam insidias significaturos. Vbi vniuersi ad manus & bello parati aduenissent, promptiorem imperiorum executionem futuram. Hos Rubeus obliquè insectatus, vt degeneres neglexit; iussit tamen in armis agere; nec nisi mandato aperta audere. Auditi motus fama; statim vniuersos Canauesi populos exciuit; quos aut Mantuani amor, aut in accolas Pedemontanos vetus æmulatio stimulabant. Mutuò sibi manum porrigere; & auxiliares copias per delectus educere parabant; vicinȩ sibi potius quà Trinensibus metuentes. Hos quoque internis suarum prouinciarum viribus opprimere, facile Sabaudio erat: sed exuturos constantiam spectauerat, quoties amicorum casum didicissent: receptóque Trino tamquam compedibus irretiti, sui tutelam omissuros: siue magnitudinem Pedemontanæ militiæ, siue sese à suis diuisos æstimassent.

Hi tamen se literis apud Rubeum excusant

Canauesum autem sibi metuens arma capit.

Sed cougruente consilijs prudentiâ, vbi subsidij spe destitutos Trinenses vidit, eos admonuit per literas; vt ab armis discederent; nec rerum suarum exitio transigi in causâ mallent. Veteres ac nouas aduersum se Mantuanorum Ducum iniurias Trini obsidione vltum isse; non vt amicis populis perniciem accelerarer; sed vt melioribus ac iustioribus Principibus dignos, mitiori imperio contineret. Sæuum se nisi in prouocantes hostes futurum. In Palazoli ac Fontanilis ciuibus specimen pietatis dedisse; quos innoxios, immeritos, & à Mantuani Ductoribus ad lanienam oblatos, cum trucidare potuerit, incolumes tamen & non satis properatâ fugâ sese subtrahentes, abire permisisse. Arma tantùm & sarcinas, quæ metu obiecissent, collegisse. Suadere itaque vt opulenti & intacti, periclitantium miseriæ à longè spectatores essent. Id ijs quos exercitui suo præfecerit in mandatis dedisse, vtq; debito pridem Domino festinato obsequio parêre non abnuerent. Moram omnem contumaciæ imputandam. Modestissimis hæc verbis, quæ in faciem suauissimè blandirentur. Consilij (vt didicimus) ratio fuit; vt integros in partibus haberet. Quippe eorum qui sponte accessissent operâ, coerceri reluctantes socios posse nouerat; & vniuersos collatione pecuniæ bellum iuuare. Fortitudinem quoque crediderim prudentiæ cessisse; ne nondum celebri victorijs expeditione suâ, validissimi eius tractus incolæ, acceptis armis, & accitis propinquioribus plus negotij facerent, Trinensemq; deditionem traherent.

Sabaudius eos populos monet fore ruos fore si armis abstinuissent.

Valida ac numerosa Canauesi gens est, pace opulenta, bello strenua. Arces eâ regione

regione desideres, situ tamen pleraque munita, breui arte adiuta, aduersus longiores oppugnationes firmari possunt. Quod cætera spectat, nulla per Monferratum prouincia, nobilioribus & opulentioribus oppidis insidetur. Præcipua censentur, Calusium, Verolengum, Rondizonum, Candia, Castilionum, Marcenascū, Barrium, Foizium, Volpianum, Orium, Montelongum, Cuzelium, Sangeorgium, Lusinium, Ciconium, Fauria, Riuaria, Forum, Buzanum, Lenonium, Rocca, Corum. Præter hæc frequentes villæ agrum omnem interiecant; rusticorum numero dites; & capescendæ militari disciplinæ non absurdo. Acceptis Sabaudij literis, quidam nullo amplius consultore belli statim quieuêre. Alij cum imprudentiam inimici accusarent; quod capere epistolâ nobilissimam Monferrati partem præsumpsisset, occasionem Ducemq; prospectabant, à quibus ad arma vocarentur. Nonnulli ferociam prætulêre: vallare se temporarijs munimentis, & inducere tolerandæ oppugnationi necessaria ausi: sed ijs adhuc consultantibus, immissus statim post literas miles, hostiles conatus obtriuit. Profugos & tamquàm Mantuanum præferrent seuerè vltus est. Nam aliqui in captiuitatem abducti cū coniugibus ac liberis. Alijs domesticæ opes abstractæ, & direptione in milites supellex diuisa. Sed hæc & similia calamitatum exempla suo loco referemus.

Canauesium.

Etiam militesmittit nona cœpta illorum repressuros.

Quatebantur interim muri Trinensium continuis ictibus; & in ædes infesti globi iaciebantur. Plus id mali ciuibus, quàm vtilitatis Sabaudio afferre videbatur; cui iam certum erat gloriam & victoriam in festinatione consistere. Pars vna mœnium certo ictu & iteratâ fulminatione impetenda videbatur. Itaque Sangeorgius lacerari ictibus turrim consulebat, quæ veteri structurâ, & amplitudine murorum, certum propugnantibus auxilium promittebat: Sabaudius propugnaculum portæ imminens, quati volebat; eo enim integro & portis præfixo, intutum accessum militis cognoscebat: Tracto in præceps nullam obsessis fiduciam defensionis fore; suos verò eâ securitate prouectos appositis scalis in ciuitatem euasuros. Accedebat & ex ciuium formidine ratio; eo enim directa ictuum collineatio, & ædium ruina ostendebatur: vt illi rerum suarum damno superati constantiâ deciderent. Id plus terroris laturum fatebatur; & promptam sine sanguine victoriam promittere. Nec enim propositum Sabaudius omiserat, vt dediti ciues, & rabie militari intacti in sua commoda transirent. Porticus vetusta erat obiecta munimento quod excidio destinabatur. hæc cœno & congestâ humo repleta patrando operi destinata est. Parte alia Hercules Niger tormenta aliquot viæ lateri disposuerat; vt latiori scopo plus ruinæ sequeretur, faciliorq; oppugnantibus accessus esset. Prouecto iam die concuti ac lacerari nouâ vi mœnia cœpere, cum ciues interim tantùm ictus numerarét, & momentis imminens exitium metirentur. Bechesinus rarioribus ictibus & irritis, vt animos esse sibi, sic non suppetere vires ostendit: Nec enim aut tormenta, aut puluis igneus deducta fuerant; quo præsidio credebatur ad dies aliquot, in gloriam obsidionem reddi Sabaudio potuisse. Sed sine milite hæc transmittere non licebat; & prædam Rubeus, non laborantibus auxilium obtulisset.

Tormenta in qua loca directa.

Inter hæc Trinenses excidio agri, & fortunis omnibus metuentes; si hostis per vim irrupisset, deditionem Bechesino suadebát, iam enim cultissima camporum proteri; frugiferas arbores in munimenta hostium cædi; & sparsas toto agro ædes dirui prospectabant. Contra Bechesinus subsidium è suis è Mediolanensi Gubernatore præsidium, decus fidei, & pulsi hostis eam primam gloriam proponebat: Quæ frustra erant apud gnaros infirmitatis rerum suarum, eoque formidantes. Sæpius eodem die disputationibus res agitata est; peruicaci eorum sententiâ, qui vel in summâ pace Sabaudium præferebant. Trahere se negotium, & singulorum desideria eludere crediderat Bechesinus; donec tandem precibus & contestationibus superatus, processurum se in colloquium promisit. Sed non nisi

Trinenses Bechesino deditionem suadent.

popularibus vtilia, & Mantuano honora pacta recepturum. Sabaudium iam fidi Trinensium monebant, vt leges arbitrio diceret; arta domi omnia; subsidij spem inanem; & populares in nouum imperium gestientes esse. Ille tamen paratis licet rebus moderationem præferens audiri conditiones iussit; retinendæq; maiestati Garesij Marchionem, & Sangeorgium nominauit, qui coram mandatis fungerentur. Moram omnem excipi imperauerat; vt in cætera tractabiles se laborantibus offerrent, voluit. Bechesinus itaque Tridui inducias paciscebatur, quibus moneret socios, quo in statu oppidum esset, cui omnes discrimini obiecti forent. Et nisi præfinito tempore auxilium affuisset retinendæ obsidioni validum, tum se liberam, militi tamen honoratam, ciui sine noxa deditionem facturum. Neminem intra mœnia esse dicebat, qui tribus Mantuanis Ducibus serie sacramentum non dixisset: se nobilem militiam sectatum, nisi cum dedecore ac sui Domini iniuriâ, nullâ adhuc deditionis necessitate, cedere loco posse: eoq; vniuersos excusandos, si Patriam aduersus hostes tutati, Principum suorum (quos tales credidissent) iussu, sibi consuluissent. Sangeorgius decoris militaris rationem habiturum Sabaudium, & ciuibus securitatem fore respondit; si statim victores recepissent. Dilationem perniciem laturam. Non intactos enim cognitione iurium sui Principis esse; quem humanæ ac diuinæ leges pulso Mantuano, debitam sibi prouinciam reperere iubeant. Addidit sapientius Bechesinum facturum, si omissâ irritâ peruicaciâ, statim annuisset: sic enim gratum, & cum merito apud Sabaudium obsequium futurum: Vbi vim expectasset, non præmia à victore, sed cunctorum ciuium nomine pœnas daturum. Bechesinus militem se non Doctorem fateri; & à quo curæ oppidi impositus sit tantùm, suiq; officij meminisse; Sabaudij an Mantuani ius potius foret ignorare: repentinam deditionem, nisi apertè proditionem induisset, sibi & infamiæ & exitio futuram. In hæc facta discessio. Et Sabaudius cunctationem omnem auersatus, vt cœpris & progressui aduersam, sine conclusione Bechesinum dimisit. Vbi intra munimenta fuit, medium populus excepit, metu anxius, & amore indemnitatis in fortiorem corruptus. Proinde repetitæ lamentationes, & excidium illius oppidi suæ asperitati imputandum. Nil intus Bechesino esse cuius iacturâ indolesceret: ciuibus verò honestarum coniugum ac filiarum pudicitiam, rem domesticam, vitamq; singulorum, pectus mœrore conficere. Sacratarum quoque virginum recordaretur: quibus tota circum Regio, necessitudinibus necteretur. Non vnius oppidi iacturam; sed multorum populorum calamitatem eam fore; si Sabaudius validior & iratus inanes excusationes & irritas defensiones disiecisset. Hæc intus; Foris repetita est murorum succussio, continuis ictibus assidua; & eò acrior, quod dilationem sibi perniciosam Sabaudij crederent: siue properaturis in subsidium Monferrarensibus, siue Inoyosâ metu regiæ indignationis aduersaturo.

Eius cum Sabaudio primum colloquium.

Et irritum.

Casalensis interim nobilitas, apud Rubeum palam expostulare cœperat, quòd ante ora sociorum; nobilissimum municipium obsideretur; & publicâ & Principis ignominiâ; nec summitterentur auxilia, quibus in discrimine constituti ad firmitatem iuuarentur. Experiendum aliquid dicebant, dolo aut fortitudine; quàm turpi ignauiâ fateri vilitatem; & implorantibus subsidium amicis, in vtramque aurem obdormire. Conatus omnes Sabaudij in vanum casuros, si Trinum ab eo magnâ vi & frustra oppugnatum foret. Famæ ac victoriæ initium idem esse: abscessu hostis feroces populos reddi. Quòd si externum militem auersaretur, patrium ne prohiberet; quin propero auspicio animorum suorum inimicorumq; periculum facerent. Fœlicia Sabaudij initia, frangere accolas; & anuonâ auctum hostem, alienis quoque viribus alienos oppressurum. Tum Rubeus idem sibi in animo fuisse respondit; sed Arcem vrbemq; Casalensem nudare præsidio; cuius securitate summa rerum innitteretur, vt Trinum rarus nec

suffectu-

suffecturus miles immitteretur; vt fugatus res amissas testaretur, ex vsu rerum præsentium non credidisse. Etiam ne medio itinere interciperetur formidare. His enim vt præsentem securitatem imminui; sic modicam dubiamq; spem non firmari. Cæterum cum Rubeum numero & ætate auctoritateq; conspicui circumstetissent; niterenturq; vt sui Ducis honori concederetur; ipse quod suarum partium fuerat, executus, vinci se precibus fassus est: non ita tamen; quin periculosam missionem, & omni circum agro Sabaudio milite insultante non profuturam testaretur. Sui quoque Equitatus inopiam accusauit; cuius in planicie summa vtilitas est; & sine quo pedites vix forent obstantia peruasuri. In eam itaque curam Vincentius Guazzus delectus est, vir nobilis ac magni animi, quiq; ardua sponte requireret testandæ virtuti. Diurno itineri omnes diffidebant, tot circum armatis omnes aditus seruantibus. Nox opportunior visa, inter angustias callium, Equitatus Sabaudij excursiones; fusum cœlo quantum nunquam hactenus imbrem, & densissimas tenebras: non properantibus non obsistentibus vtiles. Centum fermè & quinquaginta peruasêre, Trinóque recepti sunt; modica lætitia; quod non inferendo, non tolerando bello suffecturus numerus cognosceretur. Cæteros Sabaudiorum strenuissimi Equites consectati, per inuia sibi disiecerunt. Plures formidine consternati, & quò inter tenebras eniterentur ignari, proiectis fœdè armis (vt expeditiori fugâ elaberentur) Moranum diuersis itineribus vnde venerant regressi sunt; inimicum vniuersa insidentem, fortitudinem Sabaudij equitatus, desperationem subsidij, ignauiæ prætendentes. Et quidem Capitaneus Lanius Mediolanensis, viæ lateri cum nonnullis centurijs peditum fortissimæ iuuentutis hærere iussus fuerat, ne quem in oppidum peruadere sineret: sed ille cum plerosque retinuisset fugauisséque; pauculi tamen illi, vigilias & diligentiam hominis fefellêre. Creditum a peritis fuit, potuisse Monferratensium plures dispositas insidias superare; si aliquot Equitum alis, obuium hostem excepissent; flexissentq; à vexatione peditum in se vim inimici, & ad tempus sustinuissent. Sed hunc rerum Monferrati exitum, & quæ anter infausta processu operis trademus æstimanti, clarum fiet consilij ac virium inopiâ, simul fato, eo bello Mantuani existimationem concidisse. Conspirasse in exitium prouinciæ, interna & externa mala videbantur: adeo vt nec bona proficerent; nec nisi cum occasio vanuisset cognoscerentur; malaq; studio & industria procurata.

Rubeus ite. milites mittit Trinensibus subsidia.

Cæteri à Sabaudijs fugantur.

Honofrius Mutus Romanus Ducis Canemorti frater; & è familiâ Sabaudio Duci lōgo annorum seruitio famulatus, equitatum omnem imperio regebat. Hic itaq; vbi adesse Monferratenses, & immittēdi Trinū auxilij consilia inijsse didicit è transuerso limite deuectus, & inter primos sublato clamore, insidiarum nescios perculsit fuditque. Quidam eà trepidatione sese vepretis abdidêre: alij in fossas siccandis pratis cauatas præcipitarunt, nonnulli arborum summitatibus adrepsêre; & vniuersi vicinâ iam luce, cum insequentem neminem viderent, sparsi & incerti Moranum contenderunt. Equitatui Sabaudio pretium laboris fuit, eos qui fugerant victos credidisse; & desperandi in posterum auxilij documentum Trinensibus dedisse. Eam noctem Sabaudius insomnem egerat: non quòd doctoribus suorum minus fideret; sed quod sine parte discriminis nesciret in bello agere. Sciebat id tempus destinatum auxilio Trinensibus; & primi qui successerant, excitauerant custodias, quæ rem docerent. Vim ingentem accingi nunciabatur, plura hominum millia, & cum Ducibus Equites quadringentos. Proinde relicto in castris modico præsidio, tamquam cum deliberato iam hoste dimicaturus, vnà cum Principibus filijs accurrerat. Haud procul Trino à suis didicit, trepidatione fusos Monferratenses, omissis armis fugâ se Moranum recepisse; Trinum pauculos inermos & inualidos ingressos, absumpturos annonam potius, quàm subsidio futuros. Laudata suorum virtute; & monitis ne raras excubias, aut incustoditas

Honofrius Mutus.

Sabaudius accurrit aduersus auxilia venientia.

noctes agerent, rediјt in Castra, vnde mœnia indefeſsè quatiebantur.

Id docentur Trinenses.

Quod hactenus fidei ac constantiæ in ciuibus fuerat, aduersæ res, & subsidij desperatio corrupit. Nec sibi in tempore Sabaudius defuit; sed tormentorum fragore, fugam hostium testatus est; nec spem vllam reliquam noui auxilij docuit. Iniectæ quoque intra mœnia literæ certiores ciues fecerant, Rubeum magnum Mantuani Ductorem, expeditos in subsidium ac discrimen misisse. Ipsum verò intra mœnia subsistere voluisse, pudore conscientiæ & ignauiæ, vitatiq; periculi. Pontesturæ clausum torpentemq; opperiri exitus famam, vt prospera sibi, aduersa formidini miserorum, quos lanienæ obiecerat, imputarentur. Maiora quoque tormenta Vercellis conuehi; & plures in eandem expeditionem accingi; vt clausi contumaciam sanguine ac fortunis luant.

Trinenses Bechesino conuiciantur.

Sabaudio interim Trinensium proniores cœpta promouebant; & Bechesino conuiciabantur; quòd ferocem & præpotentem Dominum in miserrimorum ciuium perniciem, peruicaciâ irritauisset: quos (nisi statim dederentur) iam in cædem ac prædam Victor destinauerit. Vbinam secura illa auxilia forent, quæ initio malorum, tam prompta tam valida promisisset, requirebant: vbi descriptus exercitus qui in hostilem agrum populabundus inmitteretur? Vbi tormenta quibus obsessor longius à mœnibus distineretur? Iactantiam nempe, & inani spe lactatam expectationem fuisse. Sedentem Rubeum apud vrbes, suorum querelis & miserijs aures obstruxisse. Ille communi atque adeo necessario pauore abstractus, quod initio vigoris prætulerat, amisit; honoratam tantùm deditionem prospiciens; quà incolumitati populorum, & impunitati suæ apud Mantuanum consuleretur. Iniquissimè eam deditionem vniuersos accepturos nouerat; non iacturæ tantùm, sed & initij belli causâ. Hinc enim futuri præsumptionem, & successuum finem pendere: vt nullum oppidum propriam infirmitatem accusare falsò posse videretur, aut exemplum imputare; cum Trinenses ferre Sabaudium nondum auctum non potuisse dicerentur. Frequentioribus interim ictibus Sabaudius, obiectum propugnaculum, & nutantia iam mœnia fodiebat. Collectisq; Trinensis agri rusticis, vndiq; vim ingentem sarmentorum conuehi imperauit, quibus fossa in summum repleretur, tamquam strato ponte, & per apertam tormentorum ruinam iam iam suggressurus. Miseri pagani amicorum ictibus expositi, quamquam inuiti Sabaudio ministerium, operamq; conferrent, vt hostes tamen habebantur. Vtrique exitiosâ clementiâ, perniciosâ constantiâ conflictabantur. Nec militaris disciplinæ partem vllam Sabaudius omittebat, quo firmitatem obsessorum frangeret; & festinatâ victoriâ cæteros timore quassaret. Aduersâ parte oppidi Sangeorgius stimulatores admouerat, qui vanam fiduciam continuò exprobrarent, suaderentq; ne perditis iam rebus, & victore exercitu agrum omnem possidente, breuissimæ propugnationis gloriam, cum honoris iactura, cædibus, rapinâ componerent. Et fuêre Sabaudiorum nonnulli, tantâ securitate; vt haud procul pinnis murorum collineantes in se Trinenses obiurgarent; iuberentque iniuriâ abstinere; nisi propediem destinassent, vniuersum quem habeant sanguinem, pro quocunque illato vulnere rependere.

Vis extera, & insolita constantia, iam tertium Bechesinum concussit: non enim preces amplius, sed vis ac minæ populi audiebantur; nisi ipse medius pacis in colloquium vltrò processisset; & innocentis populi fortunas necessariâ ac salutari deditione seruauisset. Vidit Bechesinus tempori ac fato eluctari intempestiuum esse. Itaque assumptis ciuium nonnullis; ne inuitis ipsis tractasse conditiones, aut

Bechesini alterum cum Sabaudio colloquium, & communis oratio.

arbitrio fecisse deditionem videretur, Sabaudij colloquium requisiuit. Vbi coràm fuit, pauca pro dignitate suâ, incolumitate ciuium præfatus, copiam socijs fecit, quæ voluissent eloqui. Sic egisse accepimus: Tertius iam dies, Dux Serenissime, voluitur, ex quo infœlicis municipij nostri mœnia, domusq; continua succussione tormen-

tormentorum flagellantur. Intus præter incolas ſeruilibus artibus intentos; nil militum, nil præſidij, nihil armorum. Deſunt tormenta limitaneis munimentis haberi ſolita, commeatus bellicus, annona, pecunia. Noſtrorum Principum cura omnis, præter Caſalenſem Arcem, Mantuam tantùm proſpectat. Negligimur vt alieni, contemnimur vt exteri; cuicunque occupaturo objicimur, vt parum validi, parum fidi. Gubernator Monferrati, non conſilio, non auxilio adeſt: cumque formidini noſtræ intonet, obſidij ſolutionem, inani præſumptione à longè opperitur. Dux Mantuanus cui hæreditarium ſacramentum præſtitimus longè abeſt. Pauci intra mœnia qui auxilio miſſi fuerant recepti, iners numerus, nec par labori: cæteri fuſi fugatique, rerum noſtrarum ſecuritatem proiecerunt, vt ſibi cauerent: tantò minus alienam curare poſſunt, ſperantve. Quod non ſtatim acceſſerimus & vim potius quam promptam gratiam experiri maluerimus, vt duraturi aduerſum te in fide obſequij ſecuriorem te reddit, ſic addit gloriam; tamquàm non proditione, ſed virtute ſubegeris. Ignaris quo conſultore vterentur, alieni imo proprij iuris neſcijs, & dictatam ab alijs ſeruitutem ſecutis, ſolito magnis victoribus more condonabis. Contemptu ac neglectu didicimus, parum poſſeſſoribus iuris eſſe in eos, quos ſummo in diſcrimine deſtituerint. Id certè nos aut alteri adiudicat; aut vindicat in libertatem. Obſidionum incerta nos æſtimaſſe non abnuimus; ignari nempe recuperaturuſve, an tantùm ciuium animos tentaturus aduenisses; tumultuariéne impetiti, an iuſto bello occupati eſſemus. Et honoris quoque cogitatione admoniti; ſine vi & armis cedere, proximè perfidiam tangere. Recténe an cum flagitij notâ apud conciues noſtros omiſſo veteri, & cui tot annos inſueueramus Domino, nouum adſciſceremus ambigebatur. Prior auditus nobis, & cum lacte teneritudine caritatis hauſtus occupauit rudes animos. Serò licet, non vno monitu literiſq; amicorum didicimus, vetuſtiori iure Monferratenſes tuos ſe credere, per Cæſaris iniuriam detractos; & quò ſpecies errori eſſet, apud Mantuanum depoſitos, ne in poſterum redderentur. Superuenit vis quæ ſubditos ſacramento exſoluit; quoties oppreſſi ac lacerati, nullâ præſtitâ pietate deſtituuntur. Rabies quoque ac petulantia cohortium turbauerat animos; ne ſtatim admiſſus miles ſæuitiâ ac libidine, domos, templa, imo tuas res fœdaret, raptaretque. Si quos vulnera ac belli caſus ſauciarunt, ſuſtuleruntve virtuti imputandum; quam pro nouo Domino firmiorem indicis futuram promittimus; quò paratius ſubſidium tui exercitus, tua ſiſtet magnitudo. Cæterùm ſi duraturos in fide, & ſecuritatis certiſſimæ vis, ſolitam tibi etiam apud perduelles aduerſus deditos clementiam indue. Noxæ nobis non ſit infirma & vtilia arma tractaſſe; eaq; ductorum impulſu, quibus in tempore parēre iura gentium ſuadebant. Sin intactæ à prædatione fortunæ noſtræ, libera ciuium corpora, pudicitia impolluta; arma retineantur. Demùm quæ multorum annorum decurſu; indulta priuilegia, immunitates vſurpauimus, in poſterum firmentur. Sic validos ſubditos & benigniſſimo Principi obſtrictos ſtabiles habiturus es; non vi, non conſilio in diuerſa mutatos: ſuccede in res tuas; & omiſsâ decertatione, tamquam victor apud nos duc triumphum.

Ad hæc Sabaudius, ſolitâ ſibi comitate laudare conſilium; quòd ſe prævalidum *Sabaudij*
precibus adiiſſent, non iniurijs, non longiori contumaciâ aſperaſſent. Municipio *reſponſum.*
antiqua iura ſeruari iuſſit; non ſolicitari fœminarum honeſtatem, procul vim eſſe; & quod ciues ante omnia orauerant, hoſpitalitatem (quam corrupto vocabulo militia Diſcretionem dicit) prohibuit. Sacramento quoque teſtatus eſt, non plures ſe præſidiarios quàm retinendo oppido ſatis foret, inducturum; annonâ ſolito pretio vſurum; & militi proprias ædes, priuatâ pecuniâ paraturum: Quin imò verſus in Sangeorgium imperauit, vt apud exercitum, id ſibi voluntatis eſſe teſtaretur. Qui Sabaudium conſuetudine nouerant, & negotiationi interfuerant, ple-

nam illius fidem, nec vlli vnquam mortalium imminutam fatetur; sed quosdam, militiæ ductores (cum futuros in officio vniuersos spopondissent) secreto monuisse, ne elabi opportunitatem sinerent: Ditem populum iniurias segniter laturum; si ante deditionem Sabaudio obnoxijs temperaretur, cæterorum querelas frustra fore. Hos enim quamuis in exitium non dedantur pro hostibus receptos. Porrò pauca ciues apud Sabaudium locutos; nec descriptâ oratione vsos quosdam asserere ignarus non sum. Quamquam enim speciosè concepta, & opportuna occasioni videatur, locum tamen precibus potius quàm eloquentiæ fuisse scio. Sed & in nostras manus ea oratio venit; Italo idiomate conscripta; quam & Ormannus Medicus à conterraneo acceptam tradidit, iusso à ciuibus coram Duce communem causam complecti, & meditato temperamento recitare; & nos huic loco latinè versam inserimus. Siue itaque executus fuerit; siue confusione præpeditus, eadem diuersis verbis est executus; id certum est, & tempori & veritati argumentum congruisse.

Bechesinus interim Trinum festinatè regressus, & dato discessus signo, externam militiam ad principia conuocauit; vt quâ horâ Sabaudius ingrederetur, ipse cum suis aduersâ portâ recederet. Intempestiuam solicitudinem interpretati sunt, quòd cum amissis iam rebus in concionem processisse vidissent; & fidem (cui iam locus nullus erat) efferre, commendareq́; audiuissent. Sed in extremum profiteri constantiam, & ciuium consensum in deditionem accusare, partem gloriæ fore sperauerat. Vtraque Trini portâ patefactâ obuersâ Moranum Bechesinus cum duabus fore peditum centurijs excessit; alterâ Sabaudius cum liberis totoq́; nobilium comitatu mœnibus successit. Prosecuta circiter duo peditum millia, equites trecenti (vt ferebatur) numero delecti; ne qua dubiæ fidei, aut cum Monferratensibus amicitiæ suspicio res nouas inferret. Nox ferè ingruebat, & ciues in Mantuanum proni, captatam hinc eludendæ fidei occasionem referebant: vt inter turbas & tenebras, nec satis prouideri desiderio victorum posset; nec licentia accusari. Obliti scilicet, parata omnia se Sabaudio ante obtulisse; & compositis difficultatibus, adornatoq́; apud omnes hospitio aduocatum. Sed vbi miles intra mœnia fuit, queri curatores cœperunt, prouisui tempus non sufficere; & cum subsidium aduersus cœli iniurias oraretur, responderunt; plurium dierum eam operam esse; donec vacuæ ædes tentorijs destinarentur; & ciues omnes eo onere leuarentur. Tum copiarum Duces indignatione incaluêre: ita nempe receptis hospitibus de tecto prouisum, & oblatas ingressuris necessitates? Commodius in castris ad tormentorum fulmen incalescere; & contubernio frangere dium potuisse; quam intra domos aduocatos oratosque. Trini sine lare, sine vtensilibus, per plateas & porticus stratos vento & pluuiâ conficiendos. In cædem ac vindictam spectare res videbatur; nisi reiectâ cunctatione, comitas præteritam negligentiam excusasset. Discretione itaque (sic vocant) nec delicatè recepti. Idem intra cubiculum viginti, strata paleis areâ habiti. Sed ex Sabaudio metus erat: quem milites vt præmijs effusum, sic legum seuerum vindicem non semel experti fuerant. Ægrè tamen tolerat militem suum, ad paratas res vocatum, omnium egentem medijs in plateis destitutum. Dolorem auxit Chatellarius nobilis Sabaudius eadem nocte sublatus. Graui is vulnere in obsidione sauciatus fuerat, cum strenuam Duci suo operam nauaret. Et spes aliqua primo ex curatione affulserat; sed recrudescens dolor, & fusus impendio sanguis, artis industriam omnem superauit. Voiamus Rouiliaschi Vexillifer præter spem suis redditus est, quamuis non absimili ictu in extremum periclitatus diceretur. Trinenses hospitalitatem victorum auersati, cum cæteras curas amisissent, in id tantùm intendebant vt milites sæuitiæ & immodestiæ quocunque titulo accusare possent. Quæ se dixissent iniquè tolerasse, impendentia onera mollire posse confidebant. Ea

Sabaudius Trinum ingreditur.

Eius miles male habitus Trino.

certè

certe quæ plurium dierum fortunâ euenerant, vt immania in publicas tabulas retulerant; quorum inuidia Sabaudij pietatem concire, vel mitiorem imperijs impositionibusq; reddere nitebantur. Itaque inter arma familiaritatem, victoriæq; lætitiam, hæc quærebantur: duas pauperum ciuium ædes supellectile imminutas, culcitram vnum, sindonem alterum desiderasse; tres mulierculas (quæ pridem tamen corpora quæstui prostituerant) in contubernia seductas; duos omnino pueros annis & consuetudine ad patiendum gestientibus, noctes aliquot frustra domi à consanguineis expectatos; & septimum post diem demùm dimissos. Hospitibus nonnullis vini amphoras aliquot, alijs pullos facetiæ imagine expressos. Tres equos, duos mulos clitellarios in vsum militarium impedimentorum dimissos, furto abductos; fœno ac palea Equites stabula oppleuisse; domesticas lignorum strues, & tabulas aliquot igni absumptas. Sed fœminæ ac pueri in petulantiam ac libidinem sepositi lamentationes intendebant; quamquam sponte cupidinem militum secuti, & honoris iam securæ quæstum prætulissent. Continua plurium annorum pax, malorum belli obliuionem induxerat; & quæ ne quietis quidem rebus curiosè Principes consectantur, boni ciues inter arma lamentabantur. Scilicet domus integræ, non exhaustæ, intacta honestarum fœminarum verecundia, sanguinis parsimonia, corruperant animos malorum belli ignaros, vt disciplinam militarem rigore exercitam inter flagitia censerent. Sed tamen amicos monitores nacti, abstinere similibus vanitatibus iussi sunt; ne eas ineptias consectantes, veris mox damnis humanitatem docerentur. Sequenti vniuersi ciues, quibus aut publicæ rei cura commissa erat; aut quos priuatæ opes inuidiæ victorum obiecerant, tamquàm reuerentiâ securitatem Sabaudiorum mollirent pro Curiâ adstitêre: orantes, vt videre Ducem, & coram accipere mandata liceret. Inconsultâ enim querimoniâ irritasse iustam Principis indignationem crediderant. Aderant nonnulli pro Mantuano nixi, quantum studio poterant ciuitatis exitium procurantes: in aurem nempe cuiusque trepidantis susurrantes, refrixisse præteritam Sabaudij pietatem, vi vniuersa tractari, plures milites ingressos mœnia, quàm securitati victoris opus foret; intonantes ac fastu turgidos Duces copiarum circumire; secreta consilia anxius agitare; quique externo haustum aquæ summisse orauerant, receptos iam, & rerum dominos adscitos, vinum, epulas, & præcommoda cubilia requirere, non imperio, sed expostulatione: promissam à Duce in castris caritatem, postquam inducti securitatem attulisse visi sint, haudquaquam expectationi respondisse. Terram opulentam, dites incolas, inexorabiles aduersus minimas largitiones esse querentes. Intelligebâtur hæc à nonnullis. Nec enim illud tempus locumq; exprobrandi esse; & arbitrium victorum, rationis vicem obire. Ergò vtilius rationi mutare consilium, statim conferre omnia, sciscitari cupiditates, desiderijs occurrere, detestari quæ impatientiâ dixerant; denique mitiorem erga se militiam, quàm alijs pacem; ne moræ quoq; culpa oneraret inuidiam, aut inculcatione præceptorum cunctatio expianda foret. Et silere & eloqui parum tutum videbatur: nam Sabaudio obnoxij fidis Mantuano suspecti erant, & vtrique mutuò obseruantes solicitè victorum gratiam aucupabantur. Nec conuicijs abstinebant: Illi hos intempestiui obsequij nimis studiosos; & eorum curâ tractam in tertium diem deditionem, viq; accessisse dicebant: illi contra perfidiam (nemini acceptam) incusabant. Et sibi quidem vetus sacramentum honestissimo prætextu excusationi fuisse. Illorum promptam mutationem, ne Sabaudio quidem securam dicebant: Perniciosissimam eam fidem esse, quæ perfidiâ commendaretur, nec tecti animi locum apud eos esse, quos inconstantia mutauisset. Supremum malorum discordia ita insederat animis, vt non aliud municipium acrius in suum exitium consensurum fuerit; si victor vniuersos perdere voluisset. Sed Sabaudius cupitam in suspectis æmulationem amplexatus est, & pari in omnes caritate

concordiam commendauit. Ductores quidem copiarum, Isidorum, aliosq; quorum operâ vsi fuerant antefetebant; non aliâ hospitalitate vsi, & iussis cæteris eò commeatum conferre; quod & sibi & hospitibus abundè esset.

Nondum in publicum processerat Sabaudius, ideoq; & amici desiderio languebant; & inuiti ad deditionem pellecti metu angebantur. Prouecto enim iam die adhuc videndum se Sabaudius non obtulerat; & dubitabarur auersari expectantes: quippe nonnullos lamentantes acceperat, ob cædes ac vulnera, & oppidanorum maiorem viribus peruicaciam. Incusati quoque fuerant, quod in Sabaudium ac filios certo ictû sæpius collineassent; vt obsidionem parricidio soluerent. Sed cõsueta Duci mora fuit; & in multam noctem tracta negotiatio, matutinam quietem expresserat. Tandem processit in publicum magno nobilium virorum comitatu; bello quàm paci compositus, excepitq; supplices, & amicè compellauit. Præuenti Ducis comitate sunt; qui gnarus quo ciuium oratio spectatura foret, paucis se expedire statuerat. Longo belli vsu perspectum sibi, inter confusionem militarem festinationemque, necessaria poscentium, potuisse aduersi quid accidere aduersus militarem disciplinam, & leges à se exercitui dictas. Verùm vt nullo suo iussu ista, sic præterita ac futura pœnis coerciturum. Cupere interim vt repentino tumultui, & cohortium necessitati teitando obsequio aliquid condonarent. Si præteritam contumaciam, & iras victorum exercituum æstimassent, patienter quamcunque calamitatem toleraturos. Ne oppidum coronâ cingeretur, mœnia vi militum perrumperentur; vniuersi inter arma reperti trucidarentur prohibuisse pietate suâ etiam in victos. Itaque quamcunque iacturam, inter minimos censerent; & paucorum leuiumq; dispendium, vniuersorum securitate pensarent. Sibi in posterum eam curam futuram, vt onera deprecaturis præterita vexatio cedat in partem: fidem tantùm requirere; quam si violassent, ferro & igni foret vindicaturus; cætera ipsorum arbitrio committere. Tum obuersus in Sangeorgium, reliquosque copiarum ductores, nominatim etiam compellato Commendatore Manta Equite Hierosolymitano, & viro probatæ militiæ, quem Trini Gubernationi destinauerat, parari necessaria præsidiarijs manipulis; & exonerari ciues molestâ hospitalitate imperauit. Fidem interim & certum animum spondentibus Trinensibus, & in omnem vsum operam. Tum in secretum se recepit; non publici formidine, sed prudentia; quod nouis subditis inter arma, & spectatam Mantuani caritatem fidere ex sapientiæ famâ non liceret. Trinenses calamitatem quæ bellum infert inexperti, & à Sangeorgio iussi sunt inter custodes admissoresq; primos seruare aditus, vt imperijs Domini prompti occurrerent: & vanis querelis abstinere; quas intempestiuas victoria, iniquas ipsorum contumacia reddidisset. Paternum id monitum fuisse constat: si enim incautos obstrepere inanibus, & nimiam victos libertatem præferre permisisset, vi militari cum fortunis omnibus abstracti forent. Docuerat Sangeorgius quid ex præsenti vsu esset; suumq; patrocinium ostenderat; si tempori compositi, occasioni paruissent.

Sabaudij ad Trinenses sermo.

Vbi cum Sabaudio fuit, de erogatione in milites faciendâ egit; quam centuriæ virtute meruerant requisiuerántque; ciues iure victoriæ, & pretium seruatæ singulis domus debuerant. Auditus à circumstantibus est ciuium causam vt suam agere: Inops municipium, raros pro magnitudine incolas; opes in paucos eosque negotiatores diuisas; mercenarios cæteros, & diurnâ operâ sustentari solitos, promptos nihilominus omnes ad iussa. Domini quoque pietatem meruisse, quòd deditionem à Bechesino inuito aut cunctante expressissent. Domesticas facultates Mantuanum immodicis exactionibus tenuasse. Itaque orare ne supra vires contributionibus premerentur. Erogandum in milites aliquid erat; & pagani qui expugnationi operam præstiterant farciendi erant. Nouæ quoque expedi-

expeditionis conſilium concoquebatur, ideóque collationi intendebatur. Decem aureorum in auro millia Quæſtores Sabaudij ab oppidanis exigi conſuluerant; & quia more belli vniuerſa cum feſtinatione properabantur; vnius diei ſpatium præſcriptum, intra quem ciues pecuniam producerent. Peſſimè cum illis actum fuerat, niſi Sangeorgius medium ſe moderationis obtuliſſet. Nam apud Sabaudium reſtatus eſt, vnius diei diligentiâ eam ſummam cogi non poſſe, quam vniuerſi ciues vix poſſideant. Molliora imperanda, vt promptum miniſterium, & vires nouis neceſſitatibus ſuffecturæ ſupereſſent. Negotiatione fortunas ac pecuniam omnem ciuium conſtare. Quod ſi ſemel vniuerſa exprimantur; vt mercaturam ſic quæſtum deſitura; vnde victum ſibi populus, Principi portoria ac Tributa conferant. Trinenſes ipſi apud publicanos & iudices obnixè agebant; orantes ne amici iam oppidi fortunas omnes perditas vellent. Non ſe quidem onera deprecari; ſed immodicas collationes ferre non poſſe. Nec quidem credere in pœnam iſta præſcribi; ſed neceſſitate belli; in quo accelerata deditio, coactus Becheſinus, & vetus caritas pietatem mereantur. Quod ſi vniuerſi incolæ quidquid æris domi habeant, in vnum conferant, decem aureorum millia non numeraturos. Nec credendum auaros, & pecuniæ congeſtæ diu incubantes eam abdidiſſe; quos tamen deſignari difficile ſit, ob profeſſam diu ab ipſis paupertatem. Non alio certiori medio cæteros Monferratenſes pacatos, aut adhuc dubitantes illecturos in ſpontaneam ſeruitutem; quàm ſi dato facilitatis documento, apud clementem victorem admiſſionis promptitudinem fidémque, bono pretio æſtimari didicerint. Siue ſic prorſus ſentirent; ſiue quicunque color excuſationi quæreretur, oratio valuit. Et quidem apud coactos honeſta ſimulatio eſt; cum exitus docuerit plures in fide Mantuani etiam apertâ profeſſione manſiſſe: Sabaudioq; proniores non tum primùm, ſed ante oſtentatam obſidionem, futurorum conſilia agitaſſe. Exactores id ſtatim lucrati, quod ſponte Trinenſes in partem deſiderij deſcendiſſent: ab expenſis Ducis, parandâ obſidione, & deſcribendo milite orſi ſunt; vt ſubterfugere compenſationem, operæ, commeatus, bellici pulueris, niſi peruicaciâ ciues poſſe dicerentur. Neque enim ſtipendium illud, ſed repens, & ſimul interiturum donatiuum fore; quo tectis hoſpites, muris vigiles, externas excubias adimerent. Pauſcerent omnes impoſitiones immortali ferè tributo. Quæ ſemel imponerentur, ſoluerentur, obliterarentúrq;, ne in rationes vocarent. Pedemontanorum meliorem conditionem non futuram; quos ſcirent vix dimidium illius Duci ſuo ſoluere; quod Monferratenſes anguſtiati ac laceri, in annos ſingulos Mantuano penderent. Num armatos exercitus, & tutelam ſociorum, aduerſus intruſos & tyrannos, ſine pecuniâ & ſociorum opibus nutriri poſſe? Hos nihilominus certum eſſe, fortunas & honorem ciuium, reddità gratiâ tueri. Et cum ratione quædam minoris pretij, pro maiorum conſeruatione impendi. Vbi modus adſit (quod ſe caritate amicorum curaturos ſpondebant) querelis temperarent. Nullius vnquàm municipij ſecuritatem apud Victorem minori collatione comparatam. Ciues ſe non abnuere pro viribus iuuare pecuniâ partes teſtati ſunt; ſed inter incolas magnam inopum & obæratorum copiam; eóq; ſi grauis exactio imponatur, vniuerſum onus in pauculos ac ditiores abiturum; è quorum numero ij maximè ſint, qui odio Mantuani nominis Sabaudium maluerint: & hæredes priſcæ fidei, recipere vanam ac deſideratam ipſis ſeruitutem; Capitaneum verò Becheſinum maturam, & ſine ſanguine deditionem properare impulerint. Tum interrogati quantum proferre cogitaſſent; & moniti, ne re minimâ oblatâ illudere pietati Domini viderentur, manſuetudinemve potentioris aſperare, aureorum tria millia obtulêre. Illi renidentes, hanc quidem ſummam certò nos reproducturos, dixerunt, ſcimus; ſed quâ fronte eam vilitatem, Domino noſtro nomine offeramus, ignoramus, ne (quod ferè vſu venit)

Trinenſes iubentur pendere decem millia aureorum. Sangeorgius huic ſummæ intercedit.

diminutum spontaneum obsequium in crimen vertat. Orati tamen, medij clementiæ Ducis accedere; quantum auri promiserant retulêre. Nec Sabaudius tenuitate oblationis irritatus est (nisi necessitas vrgeret, aduersus omnes gratuitæ pecuniæ erogator) sed tamquam liberam donationem, laudato studio recepit; pauca pro tempore addens; ex quibus silendi necessitas cognosceretur. Fisci sui, ac suorum sanguine potius bellum prosequi se velle dixerat; quàm nouorum subditorum querelis, & pauperum lamentationibus pulsari. Ea magni Principis prudentia ac moderatio erat; vt seueritate, comitate, simulatione, blanditijs opportunè vteretur: sciretq; etiam ab ijs quos belli calamitas offenderat, spontaneam gratiam exprimere. Inter victoriam & acceleratas expeditiones, vbi non iuri, non honesto apud potentiorem locus est, alterum iam diem ditissimi oppidi erogatio examinata est; non alio certiori pietatis argumento, quàm quod victorum causam victor tueretur. Quatuor omninò aureorum millia produci à non repugnantibus placuit; quæ statim exsoluta, leuitatem oneris testata sunt; non abnuentibus ciuibus plura imperari potuisse. Et Sabaudius quod vlteriora meditaretur, sicut exiguæ pecuniæ exactione tempus terere abnuebat; sic gratam habuit, festinatione ac voto ciuium similia expediri. Collatio nihilominus expectatione & viribus minor; æstimationéque temporis & necessitatis impar consuetudini credita fuerat. Eoq; paucis peditum manipulis, equitumq; turmis, per discretionem hospitalitas imperata. Ea munificentia tolerabilior ciuibus futura sperabatur; quòd frumento ac vino domi congesto, facilius commodis militum, quam si impendenda pecunia in omnes necessitates foret, consuleretur. Nec opinio fefellit; certantibus eo officio Trinensibus, ne alterius caritas potior diceretur. Leuia hæc & beneficijs à Sabaudijs collatis quæsita sciebantur: maiora Duces seposuerant, distulerantque, veluti promptè receptâ seruitute secutura. Fossa obsidione aut situ repleta, mœnium refectio, turrium eductio; & quæ olim securitati parata fuerant; quæque imminenti periculo desiderabantur curari iussa. Ne regressus forsan in possessionem Mantuanus peiora iniungeret, minusq; numero præsidium prætextui fuerunt, vt ea seruitus speciem haberet libertatis, publicaq; securitas eblandiretur. Hospitalitas tamen, expensæ, & labor insolitus Trinenses perculêre, vt apud Commendatorem Mottæ cæterosq; belli Duces partem onerum denuò deprecarentur. Cumq; priuatas ac publicas erogationes, suis quæq; titulis lamentarentur; vt plus efficaciæ excusationi esset, addidere tanta in commune ciues egestate arctari; tantam ad inopiam plerosque olim dites deuolutos; vt ne Mantuano Duci quidem, maturatos pridem reditus in præsentem pendere potuerint. Plenam ciuium pignoribus Curiam; quæ Magistratus debitoribus abstulerit; inopiâ tamen raros redemisse: quosdam ne cogitare quidem. Aduersam cœli tempestatem, segetem plurium annorum pruinâ ac grandine depastam; lapidata sæpius vineta esse; intercidisse mercaturam; aduectas ab exteris res ex vsu vendentium non extrusas; denique non aliud malorum compendium quàm tolerato bello euenire potuisse. Expergefacti eâ lamentatione Sabaudij ministri, cum libros publicarum rationum proferri iussissent, mille & quingentos aureos veteris census, adhuc Mantuano fisco debere deprehensi. Eam rem vt exilem qui rationes subduxerant aspernati sunt: quia tamen Trinenses alienæ iam possessioni successerant, & Mantuanus irrupisse in iniustum dominium putabatur; vt id quoque conferrent, mistis comminationi blanditijs peruicêre. Et quia publica exactio impossibilis erat, alienum æs cogere imperati. Id statim à ditioribus repertum; vbi mutuantibus publicis fortunis caueri viderunt, ne qua occasio iræ esset: satis comperto in recenti victoriâ aduersus pauperes sæuitiam sanguine, in opulentos prædatione consummari. Cæterùm manebat Sabaudijs metus, ne

Trinenses quatuor aureorum millia Sabaudio pendunt.

Et hospitaliter milites recipiunt.

Reditus quoque maturos Sabaudio soluunt.

quamuis direptione ac cædibus victor temperauisset; vbi tamen Hispanus aut si qui alij, amissas res Mantuano reddituri aduenissent; eorum quæ sponte obtulerant odio, & hospitalitatis collationisq; inuidiâ ciues mutari faciles, vetus sacramentum resumerent. Itaque conuocatos religione illigari placuit; vt iuramenti reuerentiâ constantius in officio manerent; & perfidiæ nulla imposterum excusatio suppeteret. Paruêre vniuersi permissâ sui potestate, & amissâ pridem negandi libertate. Fidis & auersis Sabaudio id ex voto euenit; siue prorsus mallent; siue mitius imperium tamquàm in suos futurum præsumerent. Hæc Trini nobilissimi oppidi fortuna fuit; quod nullis intus viribus, non præsidio, non armis validum; inter metuentes & audentes corruptum, summâ in pace; & nullis ex Sabaudio suspicionibus agebat. Accusabant quidem Mantuani, quorundam perfidiam, & integris adhuc rebus acceleratam deditionem: sed nec spes vlla obsessis in constantiâ esse poterat, & irritatus dilatusq; ad plures dies Victor, vltus fuisset cunctationem, prædâ ac cædibus promiscuis. Formidinem sociorum, imparem auxilio Rubeum, procul agentem Mantuanum, rerum omnium inopiam, vacua apparatu belli & propugnatoribus mœnia æstimauerant; non alio quàm contectanei iudicio: qui vbi versum illuc cum exercitu Sabaudium & tormentis tem agi didicerunt, statim de oppido actum fassi sunt.

Et se iuramento illigant

Quâ die Sabaudius Trino potitus est, partem militum in impositum vicino iugo oppidum Gabianum misit; vt seu vi, seu ostentatâ clementiâ, in deditionem pelliceretur. Incolæ certâ victoris gloriâ, nullo honore suo, statim missos receperunt, occupatos se dixerunt: cum non munimento, non duce, non præsidio firmati, tamquàm summâ in pace agerent. Et exemplum Trinensium exprobrabant; quos validiores subita vis oppressisset; & à Rubeo expectatum auxilium eluserat. Formidauerant populares, ne excidio Patriæ futuram virtutem intempestiuè & irritè proferrent; seq; ac vicinos nullâ spe meliorum præcipitarent.

Gabianũ in Sabaudios.

Cum adhuc Trinensem obsidionem Sabaudius cogitaret per fidum nuncium literas ad Alexandrum Guerinum Cherasci Gubernatorem dederat; quibus cum iura sua breuiter præscripsisset (nec enim probanda seruo causa fuerat) imperabat, vt vniuerso quem apud signa censebat milite Albam Monferrati ciuitatem aggrederetur. Monuerat certum secreto locum fore, si imparatis ac nescijs ingrueret. Nullam toto eo tractu ciuitatem ascensui & oppugnationi magis obnoxiam; nudata munimentis latera, portas carie diffluere, fossam alto cœno refertam; non iuuentutis, non armorum intus esse, quod aduentum validi hostis ferre posset. Celeritate tamen ac silentio ante alia opus: & magni conatus præmia, re strenuè gestâ expectaret. Ille sui Principis mandata, quàm aduersam fortunam, & expeditionum incerta metuens, non defuturum se tempori ac præcepto respondit. Et erat vir magni animi, ciuilibus ac militaribus studijs iuxta celebris. Nec minus approbandæ virtutis studio accendebatur; ne sedentariam militiam fatigare, aut inhonora stipendia facere videretur. Militum quoque auidiores audentioresque, ex queis præcipui Galli erant, negligi se tam diu, eoq; secordiâ corrumpi, & inopiâ laborare querebantur; quæ vt fortibus ausis depellere liceret, orabant. Quingenti ferè pedites, equites centum dicebantur (Mantuani ac Sabaudij numero addunt adimuntq;.) Hos Dux haudquaquam Cherasco imposuerat, vt illatam à vicinis iniuriam propulsarent; sed vt opulento in loco tenderent tolerarentque; & si quando tempus & occasio admonuissent, ad manus essent. Vix decem millibus passuum à Cherasco Alba distat, patenti itinere, & sequenti ciuium commercio ob commoda mercaturæ. Pronum in Sabaudij ministeria Guerinum, priuata etiam in Mantuanos odia accendebant: quod Vincentius Mantuæ Dux Genuæ, hominum nobili ludentium cœtui admissum à cæteris, ipse auersione spreuisset. Id ille vt in sui diminutionem acceperat; sic multa

Alexander Guerinus Albam inuadit

Guerini odiũ in Mantuanos.

apud communes amicos questus fuerat, quod honesto loco ortus, & actus militiæ, non aliâ insuper nobilitatis probatione egeret; vt a potentioribus in publicum ludum admitteretur. Alba vetustæ nobilitatis vrbs apud Monferrarenses est, à magno vsque Pompeio origine deductà, vnde denominatio Episcopatu celebris, cuius iurisdictio, Mediolanensis, Genuensis, & Pedemontanæ regionum partes non exiles complectitur. Centum hominum millibus iura reddere Episcopus dicitur. Huic vniuersa quæ magnarum vrbium decora censentur temporis iniuriâ deperiêre. occurrunt intus inanes vastitates, magnæ ac desertæ domus, murorum ingentes ruinæ, latior ambitus in hostes fusus. Soli tamen vbertas subest, licet infami cœlo obnoxia, famaq; pigri aëris aduenas omnes arceat. Hinc nulla vrbi munimenta, non præsidia, non arma, non commeatus, rari exteri incolebant, nec nisi quibus vetus patria erat, aut in agro auitæ opes. Nomen ciuitatis tantùm, cætera præ villis, & plerisque Monferrati municipijs spernitur. Campi circum frumenti vbertate, colles nobilitate vini commendantur. Hæc quamquam parata occupanti, paupertate tamen ac raritate colonorum aduersus auaritiam ac militarem cupidinem tuta agebat. Senatore qui ius diceret, vtebatur; vt ciuitatis honor pomposo titulo retineretur. Ad repentinos incursus vix ducentos incolas numerabat, qui in patriæ subsidium concordes arma ferrent. Quod habitantium reliquum erat, effœtæ ætatis, & imbellis sexus censebatur. Vicina municipia nisi præuenta ab hoste forent, aliquid caloris promittebant; solita descriptum militem in subsidium transmittere, quoties iussa aut accepto tumultu prouocarentur. Guerinus quamuis nullas ciuibus aduersus subitos conatus vires sciret; ne tamen communicando Ducibus copiarum consilia, conterraneos meditationis & periculi admoneret; eoq; ciuitas iam non dolo, sed apertâ vi capienda foret, Cherasci portas statim occludi; ne quis iniussu suo ingredi aut egredi posset, imperauit. Adhæc gnarum viæ, & Albensibus longâ consuetudine notum, nec suspectum in vrbem misit; sciscitatum quæ vires, quæ cura, quod subsidium apud hostes; num quæ suspicio recentis destinationis obrepsisset. Parête Sabaudio in animo habuerat; sed fortunatum quemcunque euentum prudentiæ suæ, non fortunæ adscribi volebat. Explorator missus festinato regressu ciues tantùm mœnia tenere, eosq; rarissimos; inter eos plus numeri quàm virium, nullum Ducem; Siluio viæ nec consilium nec vlla certa mandata; Senatorem semihominem (ipsa verba refero) in aperto & parata omnia retulit. Nam si ætate fracti, pueri ac fœminæ in censum rettahantur, cum iuuentute omni, vix quingentorum numerum explere. Ne consilium quidem subesse; adeo pacem præsentem apud ignauos futuri securitati cauisse. Domus nonnullas commeatu dites, raras, aut nullas pecuniâ censeri. Frumēto ac vino stare diuitias; quæ tamen inania sint, & fallacia; nisi apud exteros extrudantur. Ergo Guerinus accitos centuriones, sui Ducis mandata, quáque erumpendum; quibus machinis, quibus armis aggredienda ciuitas esset aperuit. Ire vniuersos in certam prædam; & inesse Episcopum Pendasium Mantuani sanguinis, rerum affluentiâ, & reditibus patrijs opulentum; qui militem omnem è sordibus tollere, & iuuare possint. Responsum à fortissimis commilitonibus est; secuturos quocunque ducerentur; nec vitaturos pericula, si Ducem eum, comitem & imperantem habuissent. Paupertatis solummodò suorum meminisset; nec eorum quæ strenuè acturi forent præmia apud hostes esse vellet. Eam vnam spem retinere voluntarium militem; cui in voto sit, vitæ periculis toto æuo suffecturas fortunas prouocare. Scalarum ac Pettardorum is numerus aggestus est, qui operi & repentinæ inuasioni sufficere credebatur. Singuli se tamen bellico puluere, ac plumbeis globulis, tamquam in longam decertationem ituri muniuêre: vt & expeditis facilior inuasio, si pugnam ciues meruissent; & ausuris bellum arma ad manus essent. Tertiâ noctis horâ

Alba conditio.

horâ Cherasco egressus Albam contendit, silentio ac secreto vsus; & ductis lentè militibus, ne ante operam lassarentur. Matutino sub mœnibus fuit: Non enim aduersus inermes, & qui certamen capessituri non forent nocturno assultu opus nouerat; & nullo contra certante, vtilem lucem occupandæ ac diripiendæ ciuitati crediderat. Impatientiâ ac vi militum magis Guerinus, quàm ex Albensibus solicitudine laborabat; quod inopem militiam diu tolerantes, moram omnem quæ vtilitatem differret auersarentur. In itinere festinationem moderabatur; docebatq; non adeo exuisse fortitudinem Monferratenses, vt spem omnem obsistendi destituerint. In vicinio habere socios, quorum interfit seruatâ Albâ sibi quoque parari securitatem. Actum quippe de minoribus municipijs, si ciuitas in hostium potestatem abiuisset. Et quidam paruêre, nō modestiâ, sed quod quæstus in propinquo esset. In diremptionem ciuitatis etiam Sabaudium consensisse quidam vulgauerant; si modo ciues seruarentur, & opulentiora oppida superessent, quæ collationibus & delectibus futurū bellum adornarét. Consuluisse quin etiam paupertati militum ferebatur; quorum cupiditati condonandum primum illud facinus videbatur, vt certiori spe ac disciplinâ obsequentes ad cætera quæ patraturus esset, inueniret. Negabant alij piissimo Principi rapinam placuisse, sed cum recipi ciuitatem imperasset, reliqua ductorum iudicio permisisse; quibus visum sit captam ciuitatem in prædam victorum cedere: nisi egestate & irâ efferatæ centuriæ vim quoque Guerino fecêre; vt dissimularet, quod sine seditione non poterat prohibere. Nonnullos Equites sub vesperam præcedentis diei in prospectum Albensium missos, qui mœnia obequitantes inanem metum facerent, constans opinio fuit; mox longius abire iussos; non alium in finem; quàm vt prioribus secutæ noctis horis ciues vigiliâ fatigarentur; matutino verò non minus lassitudine, quam admissâ securitate in somnum soluerentur. Sed nec venisse constitit; & inconsultam deliberationem futuram fuisse periti rerum belli fatebantur. Viso quippe metu, quos per agrum circum labores rustici detinebant, & expediti popularium, carissima supellectilis secum in editiora asportassent abdidissentque; aut conclamatis ad periculum socijs, belli periculum fecissent: Ipsi Equites nec fefellissent; & locorum gnaros ad securos receptus admonuissent. Vno ferè milliario à ciuitate Sabaudij aberant; cum in colloquium coëuntes, singulis sua loca, curæ, discrimina diuisâ. Viarum quoq; periculo consultum, ne quæ vis à tergo succedentes adoriretur; aut vicina municipia conuocaret. Ita ciuitas incolis vacua, propugnante nemine, aut metuente immissis à Guerino militibus inuaditur; facili ascensu quocunque flexissent. Baro Chiuronus, Emanuel Barra, & Allingius cum parte Sabaudij peditatus portam vrbis in Tanarum versam, tractis secum Pettardis elegêre. Hoc appensum valuis carie & vetustate dissolutis, & cardines effregit, & tabulata putrescentia dissoluit effuditque. Secuti per rupturam Sabaudij intenti sunt, cumque nemo propugnantium occurreret; vt dubitantibus etiam terror adderetur, in vacuos vicos moschettos exploserunt. Quo rumore consternati alij, alij vix somno excitati Camillus Taffinus, Ioannes Mensonus, Bernardus Vacca, Ioannes Marcus Arbaudus, Pedemontanorum ductores in duas partes diuisi, sanctorum Martini & Blasij portas scalis occuparunt. Ab his nonnulli ciues qui accepto rumore accurrerant oppressi sunt; cum superatis mœnibus, & patenti aditu securam cæteris viam fecissent. Vniuersi statim victoriam, & militari lætitiâ Principem suum festis vocibus conclamarunt: cum interim ciues vix in pace securi, nec captos se scirent; & à quo peterentur ignorarent. Siluius Via militiæ loci Capitaneus fortunâ ab Casalensibus Albam delatus, triginta ferè comites secum in semidirutum castellum traxerat, subsidio omni nudatum, nullis armis, aut commeatu firmatum; & quamquàm exteri in auxilium accurrissent inualidum: non vt ruinæ ciuitatis obsisteret, quæ iam nemine repu-

Sabaudij Albâ potiuntur.

gnante fortissimum hostem acceperat, sed incertis in formidine consilijs, ac Monferratensis fortitudinis documento; quasi perire ante quàm incruentam victoriam concedere voluisset. Proinde à quibusdam magnitudo animi in viro fuit; cum plures inutilem constantiam appellarent; quod vanam sine viribus iram ostentasset; & prouocasset in cædes promiscuas hostem, receptâ ciuitate fortunis tantùm inhiantem. Sed Guerinus, & qui eam militiam sectati fuerant, laudauêre audaciam; & prælato vexillo,sonante tympano;& igneis funiculis accensis abire permiserunt: testimonio per ipsum non stetisse, quò minus si vires spem ostendissent, pro Patriâ occumberet; & quia satis, tutâ victoriâ placuerat. Quâ causâ vbi portas disposito milite firmarunt; ne quis metu aut auaritiâ elaberetur, aut vicini auxilio occurrerent, partem equitatus ambire itinera, & vias obsidere imperarunt. Tum per ciuitatem fusi victores, quos primum sors obtulit spoliare aggressi sunt; mox in opulentiores conuertêre, delectu & destinatione, vt compendio ditescerent. Sed plures milites erant,quam vt inops & vacua ciuitas explendis omnibus satis esset.Hinc vestis,aulæa,supellex vilior,& (deficiente prædationi materiâ) vasa culinæ, ferrea ædium repagula, crates ferratæ auulsæ. Nec alia sacrorum (vt ferè in bello ac victoriâ) fortuna fuit: Templorum apparatus,argenteus ornatus,vota,ac donaria Diuis appensa direpta sunt. Et Guerino quidem paupertatem suorum subleuari ex voto fuit; quò minus tamen sacra in prædam non cederent prohibere non potuit: vt inter pericula obsequentissimis militibus impositus,sic in fœlicitate intemperantibus. Rari ciues quibus secreti extra vrbem recessus & viæ incognitæ erant; congesta quæ maximè seruare satagebant,per hortos,ac vicinos agros terrâ occuluerunt.Sed moram Albæ trahente hoste, cum abdita non effoderentur, nullo militum aut ciuium vsu humore corrupta computruere.Pauciores ac vicinos elapsi; tenebris ac secreto vsi, quædam detulere, quæ secutâ pace cupidini rapientium subtraxêre. In publici rationes statim à Sabaudijs non quæsitum: Recens lætitia aduertere animum prohibuerat; & tenui publicâ re, colluuieq; militum in parata proniori, quamquàm leuia gratiori in quæstu fuerunt. Sed hîc quoque perfidia inuenit,quo vulgaretur: Cauponis quippe filius communem pecuniam centurionibus detexit, quam administri Dominicani instituti Monachis certâ fide commiserant. Quingenti fermè aurei fuerant, pretium parricidij; & spe res eius eo obsequio seruari posse. Hunc paucos post menses, cum à Mantuanis quæsitoribus de rebellibus quæstio haberetur, mors fato propera pœnæ & ignominiæ exemit. Iudices tamen in fœditatem implacabiles cadauer furcæ appensum, publico exemplo exposuerunt: vt recordatio flagitij cœteros officij admoneret, reumq; licet tormenta elapsum damnaret. Mediâ in hostilitate rara modestia est, quò minus mirum,non sexui non ætati Albæ totam reuerentiam habitam: & scelera quædam Albæ admissa,quæ Sabaudius & auersatus sit,& cognito auctore executus. Ciues tamen plures annos pace vsi, & summâ in securitate agere soliti, auxêre famam sæuitiæ, dolore suo, & in Mantuanum commiseratione. Duo tresve auaritiâ & opibus noti, cum quantacunque largitione seq; ac sua redimere possent; pertrahi tamen in disquisitionem maluêre, & veritatem quam constantiâ cælauerant, inter tormenta edere. Didicerant milites pleraque ciuium in sacra monialium septa comportata: Itaque conglobati eò flexerunt,eandem monasterio quam ciuitas habuisset fortunam comminati,nisi in publicum credita protulissent. Mercatorem quoque casu Albam deductum, cum mercimonium pecuniamq; negasset, è trabe per pudenda appensum exanimarunt. Alius admoto pedibus nudis igne,eâdem causa vix superstes est relictus. Quosdam vulneribus sauciatos; plures ingeminatis vulneribus mulctatos, paucos post dies defecisse, eorum qui interfuisse dicebantur relatu vulgatum. Mercenarios Gallos fuisse testati Albenses

ses sunt; in quos maximè exarserant; & quibus ante alios sæuitiam & petulantiam obiectabant. Auxisse singulorum auaritiam præsumptam apud ciues opulentiam; si qui Albensium Mantuano parum fidi deprehensi sunt, ferebant. Cumque minus expectatione ac voto quæstum inuenêre; immotâ insuper opinione potiora abscondita auxisse sæuitiam; vt non senes, non virgines, non pueri contumelijs eximerentur; eo saltem expleri cupidinem credentes, si auri vice stupris exorarentur. Hæc & similia Albenses in Gallis accusabant; quæ tamen maiora vero reperta; & consuetudine captarum vrbium, belliq; malorum excusata. Quod frumenti in ciuitate fuit, præfectorum militarium custodiæ permissum; admissis ad vsum ciuibus, vbi copia suffecturam annonam persuasit. Cubilium commoditas fesso militi aut oblata, aut vsurpata est; rariq; domo exclusi; etsi nonnulli exprimendæ pietati, vnà apud omnes milites voce vterentur: Nec offendisse sese; nec si deditio requisita fuisset negaturos; siue Sabaudio se sacramento obstrictos, siue Mantuano vellent. Hinc commiserationem non admissâ culpâ; illinc fauorem vt erga suos requirere. Consederat iam ira & cupiditas; & quædam ipso ardore victoriæ rapta, vltrò Dominis leuissimo pretio offerebantur. Quædam etiam gratuitò restituta; vt iam obliterata hostilitas videretur; victoresq; & victi in idem ius coaluisse. Nisi inter eos quos pertinacia & suspicio reos obtulerat, vt in vinculis haberentur, quidam famoso mendacio, plura Episcopum vnum quam ciues omnes habere dixisset; & vim pecuniæ ingentem longâ auaritiâ coegisse. Ergo egentissimus quisque manipularium orto iam die domum ac templum Episcopale barbaro tumultu insedêre; & Capitaneorum aliqui ad tumultum lucrumq; aduolauerant; siue vt maior violentiæ excusatio esset, siue vt militaris impetus citra cædes consisteret. Id enim seruatum. Inuenêre Pendasium Episcopum clero suo ambitum, matutinas laudes Deo reddentem. Nobilis obtutus, & magnæ dignitatis fronte & oculis emicans maiestas, primùm vim impetumq; retinuit; donec prima vox, & consultor vt auderent, cunctationem exclusit. Centurio ante alios, postquam suorum in direptione modestiam, & erga sacra reuerentiam testatus est, multa de militum paupertate addidit, hortatusq; Episcopum est, vt si intactas res suas vellet, ad minus quæ fidei suæ commissa seruat, proferret. Satis humaniter captos habitos, quod sanguine ac vi sui abstinuerint; quæ tamen adeo leuia in bello sunt; vt vanitatis accusari vereatur, si quis similia queratur. Ad hæc Episcopus cùm intempestiuâ seueritate diuinam in eos vt sacrilegos vindictam comminaretur; & inter stolas eâ se immanitate tractari lamentaretur; quam nec quidem apud generis humani hostes reperire credidisset; dignitatem religionemq; exprobraret; ne à militibus dimitteretur effecit; vtq; militari globo septus, atque in principia deductus custodiretur. Hic cum diris vniuersos prosequeretur, prorupit Gregorius: Nos quidem, inquit, Episcopo, sacris & vitæ pepercimus, quæ lex Religionis complectitur; opes tuas poscimus, quas sacramentum non includit. Si in pauperes illas (quod officio debueras) impendisses, eâ te nunc molestiâ liberasses. Militari inopiæ nil conferri potest, quod rectius alibi insumatur. Itaque cum satis disputatum in causâ videretur, pallium primùm Episcopo detractum, mox annus cum signatoriâ gemmâ. Eluctari ille & obniti, etiam discedere conatus; supremo vertice in calcem sclopeti, quod miles humero gestabat casu prorsus offendit. Leue vulnus fuit; vt, quod nec quidem medico egeret. Sed stillâ minimâ sanguinis visa, data Albensibus occasio, sæuitiam, impietatem, auaritiam Galli militis insectandi. Cumq; certum esset casu vulnus illatum, nec in Episcopum vllum Gallum tantum immanitatis exercuisse; ille contra exprobraret lamentareturque; parum abfuit quin admissâ cæde sese centurio quidam absolueret; præfatus meruisse atrociora; sed Sabaudij Ducis reuerentia inhiberi. Prouocare iniurias id, & abnuentes eadem

Pendasius Episcopus Albæ.

irritare erat. Ad extremum cum equis etiam, quos suo vsui Episcopus nutriebat quidam minitaretur, collatâ pecuniâ vniuersâ redemit. Opinione minor summa fuit: & ipse cum Mantuæ inter amicos, antequam diem extremum obiret, facti seriem recenseret; fateri non erubuit, in mitiores se hostes quàm sperauerat incidisse. Ingenio militum illa, & centurionum conniuentiâ euenisse, argumento sunt, quæ mox indigna Guerinus, & executus est, & impediuit. Cum enim priuati ciuis domus (quem opinio diuitiarum cunctorum inuidiæ exposuerat) diligenter examinata, vacua ferè reperta foret, iniecto per odium igne cremari cœperat: sed accepto fœditatis nuncio affuit Guerinus, & militum ope restingui flammas imperauit, ciuemq; inter manipulos suorum impunè agere voluit. Quin imo ne inter scelera, Sabaudij Ducis gratiam; & fortitudine ac obsequio partam gloriam corrumperet; pœnarum ingentium comminatione, petulantiam militarem licentiamque compescuit: ne quis ciuem pulsaret, ne cuius honestæ matronæ pudicitia solicitaretur, ne cuius res iniussu suo abstraherentur capite sanciuit. Et gregarium puerum illudere gestientem, quò minus suspendio puniret, vniuersorum ordinum precibus vix obtentum. Scriptum nihilominus Mantuano scimus, infœlices Albenses iniuriarum innumerabilium toleranriâ, continuatione seruitij, magnitudine munerum, efferum victorum animum in misericordiam fregisse: cum in voto haberent, si quid clementius in ciues admissum foret, suæ pietati; si quid atrocius impotentiæ militum imputari. Voluisse id quoque Sabaudium ciuium literis discere, quas mollius captando captos emendicauisset. Et quia sacrarum virginum honestati septisq; habita semper reuerentia fuerat; ne id saltem in commendationem verteret, additum literis; actum fuisse de vniuersarum pudicitiâ, nisi totius Pedemontanæ indignationem, & Sabaudiæ nobilitatis iram offensionesq; metuisset. Rarus enim in ijs prouincijs magnis natalibus Eques erat, qui filiam, sororem, amitam, aut consobrinam eo contubernio non haberet. Sabaudij quoque pietatem eleuare nitebantur; tamquam vtile ei fuerit illâ petulantiâ temperasse, ne turpi notâ subditorum, atq; adeo Italiæ vniuersæ odium conciret. Nos certâ fide habuimus Guerini milites flagitio illo proprio ingenio abstinuisse, & Sabaudium tantum impietatis inultum permissurum non fuisse. Blandiri literarum auctor Mantuano voluerat, cui cum Sabaudius festinatâ expeditione Monferratum detraheret, non alio solatio oblectari crediderat; quàm vbi inimico adpingi scelera, & imputari immania flagitiorum audiebat: gnarus non alijs armis spem sibi vindictæ fore. Præter Sabaudij metum Pedemontani quoque Principis æstimatio procurrentes in scelera retinuisset, cuius iuuentutem non alia speciosior virtus magis quàm pudicitia honestabat. Sed & in milite eosdem mores requirebat; sæpius auditus centuriones admonere, ne cui impietatem & flagitiorum fœdissima impunita finerent. Quod ciuilis prædæ in milites cessit, vt fide æstimantium minus deprehensum; sic nec cohortes Gallorum reddidit opulentiores; & Pedemontanorum Sabaudiorumq; inuidiam in Transalpinos flexit: Qui & ipsi cum inter mercenarios Sabaudij Ducis censerentur, dedere occasionem obtrectatoribus, vt omissa distinctione gentium, innocenti Principi, & Christianis subditis aliena scelera adscriberentur. Id scire posteros, & compertum nobis pro iuratâ veritate haberi cupimus, quod cùm Dux Guerinum per literas ascensu aut dolo ciuitatem capere iussisset; cædes, sacrorum expilationes, sacrilegia omnia exceperit; satis eruditus ne Turcas quidem in deditos aut non repugnantes, tam atrociter sæuire: & nullam tantæ victoriæ gloriam occurrere; quam non impietas, & forma crudelitatis imminuat ac deformet. Venêre in nostras manus literæ; quas audito captæ ciuitatis nuncio Sabaudius ad Guerinum dederat; in quibus post laudatam fortitudinem militum, & promissum donatiuum præcepta suberant, & religionis & modestiæ: iubebaturq; vti victoriâ

& op-

& opportunitate, integrâ clementiæ famâ. Sed paucos dies, vbi valescere victricium cohortium licentiam, quædam seuerius, aliqua atrocius tractari audiuit, misso centurione admonuit, vt magno dolore suo acceperit admissam ab aliquibus inhumanitatem; sic propediem rationem Principibus Europæ redditurum; nullo scitu aut iussu suo, seuerius in captos animaduersum. Proinde si plenam facti gloriam vellet, curaret vt licentia intra eos se fines contineret, quos militaris disciplina, & Christiani hominis probitas præscribunt: continuationem enim scelerum suis pretijs in tempore æstimaturum. Nempe vulgatæ à detractoribus famæ crediderat, perrupta fuisse claustra Monialium, cæsum Episcopum, verbere exceptos sacerdotes; & quæ atrocissima fingi possunt odio & inuidiâ in victorem; quæ tamen mox falsa deprehendit; vsurpatamq; militum licentiam, iure belli, & consuetudine victoriæ excusandâ. Certum nihilominus est vulgatis à se literis, quibus manifesto nomen dedit, in effrænatos & impotentes gregarios culpam, si quæ suberat, reiecisse; & præ cæteris obnixè precatum, ne quod miles vsu præliorum admisisset, sibi veluti sacrorum conculcatori adscriberetur. Pariter Guerinum sese apud Ducem excusasse, quòd retineri victor miles non potuerit, egestate propriâ, auaritiâ & petulcaciâ quorundam ciuium stimulatus, vt patientiam projiceret. Et ante alia inuectum in Episcopi intempestiuam seueritatem; qui cùm silentio ac æquanimitate Gallorum licentiam confundere potuerit, asperitatem sordesq; maluerit, nullâ leui licet munificentiâ, mulcere animos conatus, vt blanditijs facillimos, sic ferocissimos inhumanitate. Id Guerinus siue quod prorsus crederet scripserit; siue Ducis moderationem formidauerit, satis docet, consensum causamq; malorum quæ accusabantur in Sabaudio non fuisse; & quæ inhonesta passos se Albenses queruntur, militum corruptelâ euenisse. Quò maximè Principes moneri par est; ne apud ministros inulta flagitia esse sinant: quod impunitas conscientiam interdum arguat, & forsan imperium. Supprimere nequeo pluribus auctoribus vulgatum rumorem, & apud bonos consensu receptum; non Sabaudio, non Mantuano obnoxios in Albenses quosdam ciues fuisse, qui cum securitatem ex hoste socijs ostendissent, nec sumi arma consuluerant, nec seruari aditus, etiam ditiores in prædam ac cædem priuato odio ostenderant. Fuêre inditia perfidiæ, non pollutæ apud ipsos fœminæ, non direptæ ab hostibus, non ab ipsis abditæ facultates, non iniuriæ, non verbera irrogata; sed familiari hospitalitate, paucos in securitatem rerum suarum potius, quàm onus domi excepisse. Et proximè ad vanitatem accedebat, notam Ducum artem in Guerini credidisse; nempe vt tales Mantuani odio, ac suspicione perderentur: cùm in captos ipse & omni subsidio destitutos, pro modo inuidiæ sæuire, etiam prætextu militaris indignationis posset. Malorum multitudo fecit, ne Mantuanus in singula diligenter inquireret; sed eos tantum in pœnam vocaret, quos sponte delectos perfidia damnabat. Inter reos quoque nata discordia quosdam perdidit, quos silentium texisset: Publica miseria singulos tuebatur; & intempestiua disquisitio videbatur; cum aut fidos vniuersos dicere, ex vsu esset; aut opinari. Sabaudius paucos, post dies, ne quâ facilitate ciuitatem receperat, dilaberetur; missis humanissimis administris, retinere in officio conatus est; non sæuitiâ solùm ac flagitijs exterminatis, sed leuatione onerum, & spe meliorum, si pax obuenisset.

Mantuanus amisso Trino, quieturum eâ victoriâ Sabaudium crediderat. Itaq; vbi captam direptamq; Albam accepit, futuri incertus trepidare cœpit; ne tempestas victoriæ Casalenses quoque prosterneret. Et quidem nonnulli Monferratensium, actum de ciuitate testabantur; si repentino insultu attonitos perculisset; aut magnâ vi in obsidionem successisset. Sed ille nudare vicinis subsidijs vrbem cogitauerat; & ambitum, metu ac rerum indigentiâ ad necessariam dedi-

tionem compellere. Et quidem is finis Albæ ciuitatis fuit, inopis, vacuæ, præsidio destitutæ, & cuicunque Domino paratæ. Centesimum fermè ante annum duodecim hominum millia numerabat; quod nos Annalium Benuenuti è domo Sangeorgiâ relatu didicimus; quâ verò tempestate Sabaudius bellum Mantuano mouit, ne decimam quidem censebat. Nec tamen cœli impuritatem solummodo accusauerim; vt quæ ne tum quidem alio vsu foret, sibiq; consuetudine familiare reddiderit: rerum vicissitudo, legum morumq; diuersitas incolas aduocant, exiguntve.

Res porrò & existimatio Sabaudij, virtute eius, fortitudine Ducum augescebat, cum spe tantum inani, & promissis potentiorum nutriretur. Cum enim indefessè querelis Hispanum Regem pulsaret; & toties promissam tutelam expostulando requireret; parum Galliæ Reginæ promissis securus; indignationemq; Sabaudij) quam prouocasse credebatur) non metueret, licet non semel certioris metus documenta accepisset, literas ab Aulâ accepit, eiusdem omninò argumenti, quo præteritæ dictatæ fuerant. Sibi iustitiam causæ eius, & patrocinium Monferrati cordi fore; alienas iniurias, aut bellum sui neglectu meditatum, non toleraturum; eoq; Inoyosæ Marchioni imperare vt nixu omni quietem, motuumq; initia aduertat, supprimatque. Proinde fidenti animo protectioni crederet apud Regem, debitâ præstitæ pietati officia ab amico in tempore sperantem. Inoyosam voluntati suæ congruentia facturum; ne Sabaudius oppresso amico Principe increscat, auctoritate primùm obuiam destinatis eius, mox vniuersis prouinciarum viribus iturum. Quæ sigillatim opportuna tempori fuerint, perscripturum. Iam verò non se Gallicam caritatem (quam ipse filiæ coniugio quæsiuisset) auersari; id tantùm monere, ne sibi odium pro gratiâ redderetur.

Hispani ad Mantuanū lit.

Inoyosa, ne seuisse discordias aut Sabaudio miscuisse consilia videretur (iam enim lacerari se à quibusdam Mantuani amicis, & tamquàm desertorem Regium infamari didicerat) regiæ epistolæ exemplar proprijs literis præfixum, Mantuam festinato Cursore miserat. Expostulatione abstinuit; reiectis in res compositas querelis; & ne (si quid fortuna contra mentem turbauisset) odio suo transactum vulgaretur. Acceptis literis nullâ aliâ æstimatione præsentium aut futurorum (vt ferè impetu, non consilio agebantur) Mantuani amici à formidine ad securitatem transiêre. Adesse sententiæ ratio videbatur, quòd nullus mortalium Regis optimi voluntatem corrumpere, aut perdere opportunitates agendorum posse videretur. Quippe eadem Lermæ Dux; & qui (rariores licet) pro Mantuano apud Aulam erant, perscribebant. Sed ij ipsi paucos post dies, affectum mutauerunt; non vt in Sabaudium conuerterentur, (cui forsan filiorum Principum æmulatione, proficere nolebant) sed Mantuani varietas, & consiliorum incertitudo, sui fastidium mouerant; perplexitate voluntatis delassati; nec quo officij genere nutans ingenium retinerent, satis gnari. Nec enim deerant è Galliâ certissimi monitores qui docerent, non ita Hispanis Mantuanum fidere, quin conscios & fautores Gallos eligeret. Plenas suspicionum in Hispanos literas referebant; quibus vetus odium, recens & simulatum obsequium probabant. Et Mantuani ministrorum vilissimi, id ipsum apud Inoyosam testabantur; quibus Mantuanus solitâ sibi facilitate Regias quas composuerat literas, & causas conferebat. Scurra quoque satis Mediolani notus Asculano Duci sacramento testatus fuerat, inter epulas, impetu animi, & assistentium consensu prorupisse Mantuanum Hispani se tutelam communione periculi quæsiuisse; cæterùm spem omnem in Gallis posuisse; quos præsumeret & Sabaudium repressuros, & Hispanos ipsos in officio habituros. Addebant commentantes ferè inepriora; nam & Venetos vltores suos, & Etruscum tutorem iactauisse; Romanumq; Pontificem plura hominum millia in subsidium missurum.

Quo

Quò minus Hispani curam omnem Mantuani abiicerent Societatis IESV religiosus obtinuit, eam morum Mantuani incertitudinem, non animo sed naturæ imputans; asserentiq; in nemine hactenus, tantum mutationis sine flagitio repertum. Sed Inoyosa seriò & cum constantibus agere solitus, id difficillimum admisit, vt stabilis in sententiâ, & nisi ingentibus causis animo motus, tot menses Principis iuuentutem toleraret. Ille tamen ne fauorem regium spreuisse, & suspectam Inoyosæ fidem habuisse videretur, domesticum famulum arcanorum conscium Mediolanum misit, redditurum Inoyosæ gratias, & quibus opus ad securitatem haberet, expositurum. Sed cognitione morum gentis, & Hispanæ Aulæ peritiâ delectus fuerat, vt certam in negotiatione fidem crederetur attulisse. Quod remedium cum ratione putabatur, perniciem Mantuano accelerauit: siue ex vsu non fuerat secreta Principis aperiri; siue communicata Inoyosæ quæ necessaria putabantur, secretam & nemini creditam infirmitatem detexissent; ipsumq; futuri cautiorem reddiderint. Itaque vbi coram fuit secretò exceptus est; ne cui res delata vulgaretur; cupienteq; Inoyosâ credi sponte mandatis Regijs, non imperio coactus obtemperare. Oratio Iberti fuit: Vt veterem Ducis sui in Hispanos fidem, aut recentem æstimandam: illam, longa demerita certam protectionem promittere; admittendam hanc; & sumpto experimento probandam, an omninò extra suspicionem esset. Quodcunque horum iudicium agatur, posse ac debere Regem, quem fouendum professione tutelæ sumpserit, incolumem hosti subtrahere. Non aliâ fide stare futura; siue veritas siue simulatio apud minorem subsit: in manu quippe Regis esse, & tueri quem vis maior oppressisset; & si simulatorem detexisset contemptu negligere. Quòd si Mediolanensis Gubernatoris gloriam respiciat, maiorem occurrere non posse; quàm si bello proferat imperij terminos, & in pace duraturas amicitias paret. Nullo certiori respectu vallari maiestatem, quàm si Rex minoribus se Principibus pietate, hi regio obsequio deuinciantur. Gallica auxilia, & magnifica oblationum promissa, inter trepidationem & agendorum incertitudinem à Mantuano amplexanda, ita subsidiarijs Hispani armis in sua commoda versis, & festinato auxilio quando opus habeat; non requirere. Quamcunq; illi per Italiam fortunam habituri sint, eosdem illum amicos ac hostes voto cupere. Quod paucis ante mensibus potentissimum Regem arbitrum rerum suarum sponte orauerit, magnitudini eius, suæ reuerentiæ dedisse. Cum insuper Cæsaribus Austriacis tot beneficijs acceptis, tot redditis obsequijs, tot consanguinitatibus esset illigatus, diuidere ab Hispano causam nec voluisse nec potuisse. Se à Mantuano post receptas literas Regias, quarum ipse copiam habuisset, missum; ne cum subsidio egeret, posceretque, abnuere consilium, aut auersari minoris operâ fastu crederetur. Scire Inoyosam Sabaudium iam apertè, rupto fœderis sacramento, & violato iure gentium, arma Monferrato intulisse; ausum Trini obsidionem, & adiacentium oppidorum: non vt metum inanem faceret, sed vt prorsus potiretur. Mortalium nemini ignotum futurum, vt datis ad Mātuanum literis, non securitatem solùm, sed etiam præsidium sit pollicitus; & cum Vercellis domi suæ Diocæsariensem Episcopum legatū haberet, spe & nugis irretiisse; nullâ contestatione odij aut iniuriæ, elusisse; mox ad vim vertisse; cum concordiæ medius responsum pacis opperiretur. Festinatione itaque ante alia opus esse. Tenui quippe exercitu assultare; nec adhuc, quos laceros nudosq; tumultuariè ad signa coëgerit, vsu disciplinæ in solidam obediētiam formasse. Gubernatores Mediolanenses pro tempore, nouisse, longâ pace ac promissâ ab Hispanis securitate, Monferratum omne improuiso insultui expositum. Hispanum nomen pro munimēto, datam fidem pro subsidio in præsentem habuisse. Nec aliâ causâ Mantuanum externis auxilijs armisq; (quæ passim amici obtulerāt) vel accepto ab Inoyosa cōsilio, renūciasse. Ne aut imparem propulsandæ iniuriæ Hispanum fateretur, cui fiduciæ

Mantuanus Mediolanū mittit Comitem Ibertum.

M

cui libens volensq; accessisset, medio in discrimine diffideret. Abstinuisse quinetiam armare suos subditos; quos magno numero sese in periculum demittentes, caritate sui domini, vicini hostis odio vix retinuerit, repressleritque. Datæ a se fidei pignus Principem Castilioneum à Gonzagâ gente, Mediolani habere; & controuersi inter decertantes Duces negotij Cæsaris Commissarium. Huic cum in æmulo ac rebus suis pleraque excepisset; de Hispano totum iudicium concessisse: quasi hoc vno valescere in animo habuerit; cætera in disputationem trahi permiserit. Si plura ac certiora testandæ voluntati requireret; paratum Mantuanum magnis documentis, & approbare constantiam spei suæ, & simulationes discutere. Id apud se statuisse, vt Hispanum arbitrum voluisse sciatur, & rerum suarum & animi. Apud Inoyosam imperium esse; posse hunc affectus qui profiteretur, statim periculum facere; & an Regis desiderio dicto citius sit accessurus. Nisi obsequium, paratus animus, mens obnoxia, gratitudinem & reuerentiam professione firmauissent, de amicitiâ & humani generis societate actum; quæ factorum æstimatione niteretur.

Inoyosa & consilij sui, & Mantuani studiorum conscius, quominus exprobraret inconstantiam, & fidem datam requireret, vix abstinuit; solitus seriò & agere & audire: ne tamen formidinem suam iramve testaretur, eundem vultus tenorem retinuit; licet ducto altè spiritu, sic responderit. Quamquàm euentis quisque doceatur, huic illive aut odium aut gratiam subesse, prudentiam nihilominus prætulisse; quæ vt in magno Principe debet esse certissima, sic minores admoneat, & ante alios Mantuanum, verùm aduersus Hispanum animum expedire. Imo quædam huic temperamento contraria interpretasse, quasi secretum subesset, aut necessitate exprimeretur. Sententiæ suæ certitudini hoc quoque addere; vt quos semel Rex amicos integrâ fide recepisset, in examen, vmbris & leuibus coniecturis non vocaret. Nouisse illum quibus se fœderibus obstringeret; & obuiæ pœnitentiæ promptissimè annuere; eorum maximè correctione qui fidem hactenus simulassent. Quod Hispano Mantuanus obsequium spopondisset, modicum Maiestati eius ornamentum, sed Mantuano ingentem vtilitatem afferre, securitate rerum æstimandam. Id peruidere Gonzagam domum cupere; & nouum Ducem noua merita ponderare: simul apud animum suum reputare, cuius se patrocinio credere expediat, in quo prompta comitas sit, obuium subsidium. Querelas vulgi, laceratam fidem suam murmurantis, se nullo affectu excipere non posse. Quamuis enim apud Regiuam Amitam, & auctoritas & potentia sit; æmulatu tamen magnitudinis excitari odia potuisse, & ad arma transiri. Quid eo motu rerum, de vicino sperandum foret, aut scire, vel formidare Mantuanum debuisse. Regnandi leges minima suspicionum in censuram retrahere; quod semel omninò liceat errare. Siue id consilium futuri, siue præteriti commendationem velit; satis habiturum, si seriò tandem annuisset. Missurum proinde qui Sabaudium præcepto coërceat. Cognitam illi magni & amici Regis voluntatem, satis fore, in memoriam debitæ reuerentiæ. Quod si parere imperio noluisset, vocaturum ad signa militem, & graui mole se in mediâ Pedemontanâ castrâ positurum. Constantiam suam satis superq; Mantuano notam: nec dubitare quin vel apud suspicacem datam sit fidem absoluturus. Tantâ id vocis vultusque grauitate prosecutus est, vt nemini dubium esse posset, in Principe viro dictis animum congruere. Addidit comitatem, & gratam aduersus libertum facilitatem; ne queruli ac inuidi, quod accusarent, eo in negotio reperirent.

Mantuanus tamen tegendis artibus inductam simulationem testatus est; & inter amicos vulgatum prouerbium frequenter recitauit: aspectum mendacem, facta vera esse. Vtq; nobilis viri virtutem eleuaret, inuidiam intenderet, compositio-

Inoyosa Iberto respondet.

Mantuanus Inoyosæ diffidit.

ſitionem illam motum quam ſe repeniſſe Ibertus perſcripſerat, mœſtitiam Regijs literis offuſam fatebatur; homini in ſua commoda turbarum auido, & quacunque viâ proficere Sabaudium cupienti. Profundiori etiam cogitatione attentionem excitaſſe, dum artem & media recoleret, quibus falſa promiſſionum obtegeret. Id verò olim fortè præuidiſſe, cum ſecreta conſilia Sabaudij machinamentis iunxerat; apud Regem ſuum auxilia parteſq; procurauerat; & Iſabellam ſororem Regiam (vt certius deciperet) offerre pro Sabaudio preces induxerat. Eandem apud prudentiores opinionem eſſe; inquieto ſcilicet homini ſpeciem aliquam motus placuiſſe; quâ tectus, & deſcribere exercitum, & imagine belli à ſubditis corradere pecuniam poſſet. In pace enim Gubernatori minorem prouentum eſſe, ſed in bello ſecretiſſimum peculatum. Ea de viro Principe ſuſpicari, teſtari, publicè conqueri, pluribus flagitium videbatur; quaſi perfidus, & Regis ſui honorem corrumpens, tam immania peccarèt. Sic Mantuani iudicium quacunque viâ rebus ſuis ſtuderet, accuſatum: & ſuſpicio fœditatis in amico, prauo animo data. Certè non alia Mantuæ ſermonum materia erat; nec ita in Sabaudium Mantuanus inuehebatur, quin potiſſimam malorum ſuorum cauſam Inoyoſæ imputaret; perfidiamq; comminationibus perſequeretur. Nos præſentes ad ſingula, verecundia metuſq; confuderant: nec enim abſtinere vero, rerum exitus perſcripturo licebat; nec vacuum videbatur corrigere iuuenem ineptorum conſilio in præcipitia corruptum. Præſertim cum amicorum intimi, alto ſilentio fallerent, nec primi purgare erroribus mentem, quæ ſpretutus Dominus credebatur, auderent.

Ad Albæ captæ ac direptæ famam vicina oppida quibus nulla obſiſtendi ſpes erat, ſeq; ac ſua victoris arbitrio permiſêre, rapientem fortunam ſponte ſecuta, & receptione hoſtium ſine noxâ creditâ, ſi nullâ vi vrgerentur. Vniuerſos formido & deſperatio ſubſidij (cum à Rubeo pro factis conſilia mitterentur) conſternauerat. Monferrati deditionem augendæ Sabaudiorum fortitudini & gloriæ referre, haud dubiè certa dementia eſt; quando nemini ignotum ſit, quæ per prouinciam munimenta, quis militaris apparatus, armorumve numerus cenſeretur; cum in domo inopi & amicitiarum egentiſſima eſſet; quæ ſecuritatem quàm curam plures annos præſumpſerat: & cum eo Duce res eſſet, qui nondum dominationem cœptauiſſet, omnium anxium, quàm quæ imminentem perniciem arcerent. Duces quoque non fortitudine magis quàm prudentiâ commendauerim: quâ occaſione & opportunitate vſi, ſedulam Sabaudio operam nauarunt; quoties aſtu, non prælio proficiendum erat. Proinde vera, nec in vllius gratiam compoſita, communi eorum qui interfuêre teſtimonio proſequimur; omnibus ferè ſuperſtitibus; & obuiâ dicendæ veritatis neceſſitate: hanc vnam apud Sabaudios & Mantuanos operis laudem, auerſione aſſentationis requirentes. Inter hæc Diani deditio vulgata; cum iam vniuerſa in Sabaudium flecterent; & quantum Mantuanus querelis, tantùm ille victorijs audiretur. Vox popularium vna erat Sangeorgium & Guerinum celebrantium; dignoſq; magno Principe miniſtros appellantium: ſiue vt perculſi cæteri, glorioſis nominibus metu aut famâ trepidantes accederent, Mantuanuſq; dominatione & prouinciâ ſpoliaretur: ſiue vt ſuus virtuti locus, & rectè factorum certa laus eſſet. *Oppida Albæ vicina Sabaudio ſe dedunt.*

Dianum oppidum eſt vix mille ducentis ciuibus habitatum, breui ambitu, & accliui; latera nudata munimentis, non foſsâ non vallo in altitudinem elatis, cuicunque irrupturo facilem viam oſtendunt. Supremam loci partem caſtellum occupat, cui vis omnis in opinione ac nomine: non enim militem, non arma, non commeatum habebat; nec (quod in obſidionibus ſummum terrorem incutit) bellica tormenta inerant; non Duce non præſidiario firmabatur; ſed rudem belli turbam, agro ac vinetis factam continebat, ignauum prorſus numerum *Dianum in Sabaudi. ...*

ad pericula. Haud procul Albâ situm est; mole suâ inualidum, & alienæ fortunæ obnoxium: quoties Alba apud Mantuanum sit, inter socios; si pro Sabaudio, apud infensos. Vicini quoque Pedemontanæ termini frangunt animos, & excutiunt audaciam. Ergo vbi ab hoste teneri Albam; & licentia militaris in maius aucta, discrimen proprium exposuit, rari incolæ deditionis consilium ante, quam à Sabaudio requirerentur concepêre. Ad hos alieno malo fractos, & casum suum pauentes misit Guerinus peritos itinerum; & specie negotiorum secretos consultores exploratorésque. Vbi admissi, vniuersa circum à Sabaudio recepta, & deditionem innocuam fuisse omnibus testari sunt: Peruicaces cæsos nudatósque, reliquorum exemplo; ne destituti & inopes fortunam belli maiori quàm Albenses casu experiri, non pietatem victoris vellent. Eos quòd imparati occupati forent, non oblati, cunctationem detractis vniuersis fortunis fuisse. Quantum calamitatis Dianenses maneret secum ipsi æstimarent, si obsidionem deditioni prætulissent. Illæsa corpora, intactas opes, camporum ornatum integra futura, si sponte accessissent. Moræ ac belli non eandem culpam; deditorum sociorumq́; eandem conditionem esse. Nulli maiori difficultati Capitaneos eluctari, quàm vbi moderanda militum ira sit; qui victoriæ insignia, non honorem, sed direptiones putant; & inter ambigua vniuersa vi expedire cupiunt. Guerino integerrimo duci ante alia pietatem cordi esse; & congruere muneri artes honestas, Sabaudijq́; studijs, qui immanitatem sæuitiamq́; auersatur. Eâ causâ tractos in Albensem expeditionem paucos; ne mixti exteris prouinciales, vbi victoriam percepissent, cædes ac rapinas (solita intemperantium præmia) vi extorquerent. Sanguini quippe temperasse, & spolia minora expensis fuisse. Ne Mantuanum quidem facilem illorum deditioni animum accusaturum; vt qui accipere suos integros speret cupiatque, non populatione, aut cladibus imminutos. Hæc aliaq́; necessitati & tempori responsura, qui missi a Guerino fuerant, explicabant: persuasitq́; necessitas, ne qua temporis iactura irremediabili malo pensaretur. Si quis Dianenses in militarem censum conclamasset, vix octoginta bello suffecturi prodijssent, aut arcendo muris hosti. Dictu nihilominus mirum est, eo in numero fuisse neminem, qui breuem moram responso aut consilio posceret; quive misso ad vicinos aut Rubeum nuncio quo in statu rerum, quo in periculo versarentur, contestaretur. Vox omnium vna fuit, non hostium numero sciscitato, non tentatâ conscientiâ suorum, pandi fores oppidi, & venientibus Sabaudijs procedi obuiam debere. Etiam forti viro non ignominiosa trepidatio, ita constantiam omnem excluserat; vt orata licet, non obtenta tamen à Sabaudijs venia, iure videretur. Monachum quoque intempestiuâ oratione, sacramentum olim Mantuano dictum, & decorem fidei ingerentem, omittere perniciosum consilium perpulerunt, communem sibi cum Domino causam improperantes; & destitutos neglectosque, cum ratione sibi posse consulere profitentes. Iam enim non Trinum, non Albam summissa auxilia fuisse nouerant; & Rubeum formidine & infirmitate septis murorum clausum, queri quàm occurrere difficultatibus, quas magnitudo hostis inexplicabiles ostendat, nouisse. Securos quoque Hispanæ iræ Sabaudios, Inoyosæ concepta in Mantuanum indignatio reddiderat; quem aggerere probra, & contumelijs non temperare, nouerant literis exploratorum; quos procerum Sabaudij & Inoyosæ vigilantia, Mantuano circumdederat.

Capitaneus Bobocca. Dianensibus Capitaneus Bobocca, pro tempore præerat. Is honoris aliquid inter perditas res sectatus, à victoribus obtinuit, vt omissâ publicâ curâ, cum manipulo suorum (triginta duo fuisse referuntur) iustis armis, die medio, præsidio decederet. Tum ingressi Sabaudij, & obsistente nemine municipio potiti sunt. Crediderant intra oppidum frumenti copiam, bellicum puluerem, & arma seruari, quæ abundè nouis Dominis sufficerent: sed quæ Trini & Albæ

penuria

penuria fuerat Diani deprehensa: farinæ modij quinque, fabæ molitæ duo, quinque grandiores moschetri, quos Cauallettos dicunt; pulueris bellici ne vncia quidem inuenta. Priuatim apud ciues eadem rerum inopia fatigabat: vt certum esset, retineri pro Mantuano locum, nisi deforis inducto subsidio potuisse. Tanta Sabaudios milites commiseratio cœperat, vt quacunque conditione habere Dianum, quàm per vim mallent; ne captum cædibus ac rapinis perderetur. Et Guerinus ante alios sui Ducis mandata referebat, ne prælio aggrederetur, quod habere negotiatione liceret. Festinatam deditionem Dianenses, vt infirmitate suâ, & nullo auxilio in propinquo excusabant: ita se prudenter elusisse hostis auaritiam iactabant; cuius cupidinem obedientiâ fregissent. Mantuanorum quidam, Sabaudij vi nec creditâ nec perspectâ, proditionem ciuium appellarunt; sed examinantibus singula minus probabilis apparuit: neque in oppido vili, & quod ferre bellum non posset suspectanda fuerat. Propius vero est, metum, egestatem, exemplum deditionem persuasisse; & à facilitate à miserrimis fidem integram; resq; forsan priori Domino redituro seruatas. Egressum Boboccam Centurio Guerini per irrisum compellauit (vt audio) quorsum arma ferret amisso loco interrogans; ille vt reciperet perdita per virtutem, quæ ipse dolo occupasset, respondit. Militarem petulantiam referre placuit; vt sciatur inter victos & victores iacta dicteria, citra ferrum tolerata. Albam Dianumq; nonnulli Saluzij exules conuenerant, vt tuti agerent, & è vicino rebus suis prospicerent. Ij non quod tutari mœnia voluerint; aut quòd Monferratensibus se milites ducesve obtulissent (res exitu & opinione inanis) sed cum patriâ ob flagitia pulsi forent, quòd Monferratum sibi delegissent, inimicam terram, eoq; speciem hostium præbuissent, accusati sunt. Itaque nonnulli in vincula coniecti; duo militari impetu (cum causam apud centuriones dicerent) sauciati; quindecim fermè in commilitium recepti; vt forti operâ Principis gratiam demererentur; eo præcipuè commendati, quod audito Ducis sui motu, contermina Albæ ac Diani, nocturnis diurnisq; grassationibus inquietauissent. Fuere qui opinarentur cæsos facinorum Duces; vt eorum quæ contra Sabaudij mentem patrauerant, indicia perderentur: & Guerinum ipsum cætera parum sanguinis auidum, facto lætatum; quod priuata in conscelerratos odia, præsenti nec iustâ vindictâ expleuisset. Sic compositis rebus, cum secura Diani possessio, nec spes vlla reliqua hostilis incursus videretur, ciuibus discretione hospitalitas militum imperata: intolerabile miseris onus; quod plerosque populos impatientia malorum sæpe rebellare compulit. Pro numero tamen miles descriptus, & collatio pecuniæ prohibita: nisi quid ciues Ducibus secretò, retinendæ intra modestiam militiæ & sponte contulerunt; recepto iam apud victores amicosq; vsu, in quem hactenus haud quæsitum.

Vicino Astij Moncaluium nobile municipium Monferrati erat; eminenti loco situm, copia ciuium, & negotiatione celebre: futuris successibus momentum ingens, si in partes vi aut sponte Sabaudias descendisset. Præuiderat victor quid spei esset; & quibus artibus vrgeretur. Hoc Sabaudius Verruæ Comiti (iurato ante bellum Mantuani hosti; & memori non concessa ab eo sibi quæ iure deberi crediderat, & tamquam recentis nobilitatis se spretum) commiserat, vt reciperetur. Vlcerauerant animum recentiores iniuriæ, quod nonnulli ministrorum Mantuani fuissent ausi, à publico scribâ nonaginta ante annos magni viri nobilitatem deriuare. Sed ante alia obsequium in Ducem suum; non dictorum solùm, sed & factorum strenuum stimulabant, vt quod consilio proposuisset, facto prosequeretur: recipi enim Moncaluium posse ac debere præuiderat. Accincto in expeditionem Verruensi, id solùm in mandatis Sabaudius addiderat; vt quâ die Trinum & Alba tentarentur, ipse quoque infestis copijs Moncaluium aggrederetur: vt in plura simul loca sparsum bellum, vniuersa terrore Moncaluium.

compleret. Haud dubiè Sabaudio militi turbæ quæstuosæ erant; siue rem castrensi licentiâ, & direptione augere festinaret; siue decus suum sui Domini gloriam recentibus victorijs auctum irent. Astij coacta militia, & agendorum forma sancita est. Equitum fermè trecenti, peditum duo millia dicebantur in eam expeditionem destinata. Et certa in equitatu fiducia erat; & occuparo cominus pedite, & ausos obsidionem ciues vrgente, expeditus equitatus vltrò citroq; discurreret; agrum populatione fœdaret; & si quæ vicini subsidia misissent, interciperet. Equitum duces Comes Monticellus, Baro Cardæus, Ioannes Baptista Niger, Hieronymus Perminutus censebantur. Colonellus Monasterolus, Pasqualis, Bunius, Malabaila, inferioris quam Verruensis fortunæ, sed bellicæ virtutis gloriâ spectati, Peditatum ductabât. Flexo in occasum die Verruensis Astio cum peditatu egressus, subsequi equites imperauit, deductis secum curribus, quibus tormenta, pettardi, & scalarum vis, ad vsum vehebantur. Octo passuum millia nocte emensus, lucescente iam aurorâ, haud procul Moncaluio consedit: non lassitudine militum (qui alacres ad victoriam festinabant, sed tarditate curruum equitumq; retentus; quos omnes viarum iniquitas quo minus præscripto adessent, præpedierat. Cretosi colles, & recepto imbri hiantes, vix fixum pedem nitentibus iumentis curruumq; rotas reddebant. Affuere tamen sub lucem vniuersi. Vbi copiarum ductores aduocauit, pauca de belli causis, & Principis sui voluntate præfatus, missaq; rerum ab se gestarum recordatione, ad preces conuertit; obnixe singulos orans, ne Guerino, quem victorem iam ciuitas Alba receperit, concederent: sed qua spe cunctos duxisset, sese intra mœnia nobilissimi municipij statuerent. Meminissent opulentum oppidum esse; & congestis toto tractu mercibus, vniuersorum cupiditates & necessitates expletutum: sic subditos iusto Domino forti opera gloriam, sibi vtilitatem paraturos. Intus plus opum quàm virium; neque in repentino incursu locum fortitudini apud propriæ infirmitatis gnaros. In pace Sabaudij causam; in bello occupantis valituram: dum Mantuanis Iureconsultis coram Cæsare imbelli Sabaudio obstrepit; locum victoriæ fieri, quam silentium ac quietæ res promittant. Mox ad consilia progressus, Pettardo ante alia se fidere professus est, si loco opportuno laxandis valuis appenderetur. Facilem ascensum cunctis per ruinas fore; & dispositis oppugnatoribus, qui conglobatos ciues in tutelam ædium arceant, Moncaluij neminem vim imminentem sensurum. Perspectum sibi esse, plures (si impunè licuisset) iustiori Domino blandiri; Mantuanum quem depellere loco non possint, tolerare. Quamquam suorum virtuti fidat, secreto tamen ante alia credere; & sine sanguine victoriam, quàm maiori cum gloria & dispendio cupere. Ductores cohortium paratos se; nec aliud quàm summam imperij opperiri responderunt: cumq; certatim periculum poscerent cura in Equitem Rodortium translata. Et quia tot illustres viri, spectatæq; fortitudinis omissi sunt, Verruæ comitis inuidiam onerare videbantur, electo Equiti Comites addidit Calusij, Marchionem filium, Carolum Scagliam, Euangelistam Tostum, Petrum Garrettum, & ex omni equitatu quinquaginta, qui omissis equis peditum munere fungerentur. Plerique nobiles erant, bellicam gloriam nobili aliquo facinore captantes; & prudenti Duci dignum satellitium. Cæteris imperatum, vt patefactâ portâ conferti irrumperent, metum deprehensis inferrent, prioresq; secuturis turelæ essent. Neque enim frustra eam virtutem fore, popularibus obsistendi inualidis, & parato victoribus præmio; quod ditissimi ciuium, rem familiarem, longâ mercaturâ, & securâ pace auxissent. Incertum quo nuncio Moncaluenses didicerant Sabaudium in armis esse; itaque societate ac vicinio consternati (quod desperatis subsidij est) pecuniam, & quæ carissima habuerant (quantum secreto ne quis explorator detegeret licuit) foueis, puteis, vicinis hortis occuluêre: in eorum quæ plurima amissuros se præsagiebant, vicem

[illegible] Ro- [illegible].

reser-

reseruata. Cum Rubeus & Eques Riuara, Ponteſturæ præſidio deſtinatus, Trini fortunam, & amiſſam Gabianam acceperunt, parem Moncaluio obſidionem, vicinitate Aſtij & Sabaudiorum delectu in eos fines deducto, vt propinquior aſſultus eſſet; aut relatu proditoris, aut coniectura didicerunt. Et Rubeus quidem vt prouinciæ conſuetudini inſtitutoq; congrueret, feſtinatione ingenti, multitudinem accolarum in ſubſidium armari imperauit; præuenturus hoſtium conatus, & vigilantiam ſuam Mantuano, apud quem toties accuſatus fuerat, approbaturus. Intempeſtiuam diligentiam, nec profuturum periti rerum expoſuêre; & fruſtra delaſſari paganos alienæ caritatis prætextu; quoties illo Sabaudius flexiſſet nullâ vi poſſe retineri. Inconſultam miſſionem eſſe, ſtrato pluribus in locis oppidi muro; nec vllâ parte aſcenſum prohibente. Commeatum, arma, puluerem bellicum, vna cum ſubſidiario milite inferenda, ſi animus ſit, auxilium ſecuritati non oneri eſſe. Niſi etiam nudata præſidio Ponteſtura caſum vniuerſæ rei hoſti patefactura foret; aut quod tutelæ Moncaluij pararetur, cæteris in eodem periculo ſitis adimeretur. Militem quoque mittendum frumento ac ſarcinis armorum oneratum, hoſtes prævalidos offenſurum: vt iam nullus vi, nullus fraudi locus eſſet tranſmittendæ militiæ. Fuêre qui crederent repertam à Rubeo ſimulationem neceſſitatis; vt quibus certus animus ſubeſſet, experiretur; degeneres fugâ belli detegeret. Valuit ars tamen, vt quorumdam fortitudinem conatus approbaret; qui Moncaluium ſecretò profecti, nocte ac ſilentio tecti in diſcrimen potius quàm tutelam affuêre. Sæpius populares dato fortitudinis documento, teſtati ſunt; non ſe quidem Sabaudium vrgere, ſed morari victoriam, ſi Ducem rerum ſuarum ſtudioſum habuiſſent, potuiſſe; ſed expoſitos cuiuſcunque libidini, neglectu & auaritiâ fuiſſe; quòd cum ipſi vectigalibus, portorijs, cæteriſq; inauditis olim patriæ oneribus haurirentur; in collabentium murorum ſtructuram, in foſſarum expurgationem, in armorum apparatum nil à Principe fuiſſet erogatum. Creditos ſe poſſeſſionem in tempus videbant; vt collatione pecuniæ iners Dominorum otium fouerent; turbatis verò rebus egentes at pannoſi in potentiorem abirent. Sed querelis occupatos, & propugnandi cõſilia paucitate auerſatos, nullà ex Rubeo, nullâ ex amicis ſpe, intentus opportunitati Rodortius cum delectis offendit. Appenſo quippe valuis Pettardo, obiectam molem omnem in fruſta diſiecit, repagula valuarum, ferras, cathenaſq; reſoluit, & ingreſſuris patentem viam fecit. Ciuium nonnulli è mœnibus & feneſtris excepto rumore, vt è ſpeculâ, cum iam certa lux diem aperuiſſet, ſuccedentes ad ictum deſtinarunt; & quoſdam ſecurius oblatos plumbea glande exceperunt. Hos inter Carolus Aſinarius faciem tranſuerberatus primo curſu victoriæ interijt, & iuxta quidam minoris nominis vulnerati. Infælix audacia miſeris ciuibus exitium accelerauit, vt victores in deprehenſos irâ & vindictâ militari licentiâ acrius ſæuirent. Quamquam non omnes conſenſu arma induerant; ſed (vt in metu) ſibi quiſque Dux trepidationem aut ſpem, conſtantiam aut fugam iuxta habuerant. Quos ætas & præferox natura ſtimulauerant, fortitudine obiiti, & ne pacto quidem indemnitatis fidere ſtatuerant. Alij multitudinem hoſtium, apud ſe rarum ac trepidantem paganum, auxilij difficultates, murorum la..tus, etiam domeſticas diuitias æſtimabant, cedereq; rapienti fortunæ ex vſu crediderant. Et Sacerdos quidam partem ſe publicæ rei conſilio obtulerat, perſuadens vt nondum inuecto hoſte obuij ciues procederent; ſe ac ſua victoris arbitrio permitterent: ſic liberis corporibus ſecuritatem parari, arceri incendia, direptiones, & mollius impetium accerſiri. Marchio quidem Rubeus audito diſcrimine (quod celeri nuncio ciues expoſuerunt) poſtquàm vt ſecum ipſi conferrent, quantum virium intus haberent, quà firmitate mœnium eſſent, & an numero ſuorum bello ſuffecturi forent; coniectarentq; ſumi arma, an omitti expediret, reſpondiſſet, vniuerſis qui rogaturi ſubſidium ante periculum

Gabiana in Sabaudium

venerant, deditionem non coactam suadere visus fuerat. Quippe se nouum administrationis, nec scientem vniuersa auctorem sententiæ circumferri voluerat: ne Mantuanum in indignationem iramq; proniorem, damno ciuium, opinione pauoris irritaret, offenderetque. Prudentiam nihilominus interpretabatur, trito apud militiam adagio, Militem cautiorem senectute fieri. Desperatio Rubei formidinem populorum intenderat, vt quam vim neglexerant apud censores paratam excusationem reperiret. Inoleuerat enim plurium annorum pace apud Mantuanos quosdam opinio, tantum in Monferratensibus virium & fortitudinis esse, vt Sabaudio insultanti pares futuri crederentur. Idq; a Gulielmo Duce tractum dicebatur: licet ille primâ ab iuuentâ infirmitatem suam intus æstimans, vt sibi diffidebat, sic omnem securitatem in Hispano Rege collocauerat. Ad extremum abnuentem Rubeum, & expeditionem inducendi Moncaluium subsidij vt inutilem damnantem, Eques Octauius Riuara magni animi ac virium iuuenis; cui non discrimina, non certa mors, aut micanti facic pallorem induxisset, aut formidinem expressisset, arma motu Sabaudij audito inclamauerat, & apud Rubeum testatus fuerat, non inconsultum conatum, aut inutilem fortitudinem futuram, si ausus foret. Cum octingentis enim peditibus, & modico equitatu, frumenti, pulueris bellici, & plumbi tantum induci Moncaluium posse, quantum in decimum diem retinendo hosti satis esset. Interim armari prouinciales posse, aduocari equitatum, leuiora tormenta conuehi, & Sabaudio operosam victoriam reddi. Nec minus Inoyosam ingruentis periculi metu stimulari; vt oblatam totiens Regis Hispani nomine spem auxilij, quantacunque ostentatione factorum tempestiuè liberaret. Rubeus certiorem iam Mantuanum mali, & Inoyosam gnarum inuasionis respõderat; dissimulare hanc necessitatem sine conscientiæ notâ non posse: Illum queri & obtestari tantùm, non item obsistere audere. Fatum quod ruinam Moncaluij trahebat validissimos Duces in certamen commiserat; ne quis sponte cederet; perdiq; agendorum tempora disputationibus voluit: & tum strepitu ac contentione agendorum seriem causasq; examinari; cum summo silentio facto tantùm opus esset. Inoyosa certè siue minus expostulationi crederet; siue Mantuani iniurijs hebesceret; siue tantum sibi apud Sabaudium auctoritatis existimaret, vt armatum iratumq; reprimere posset; siue denique consilio sedare bellum, quàm armis cuperet, tardius affuit ad periculum; & cum objicere arma coactus est, cum fortiori quàm crediderat rem sibi esse seriò didicit.

Nec Sabaudius ignarus agebat, quantum in Mediolanensi Gubernatore virium esset, si efferret; & apud Regem existimationis, si minus fauorabilem se præstitisset: simul ne contemptu amici intulisse arma Monferrato videretur, misso nuncio ac literis docuit belli quod sumpserat causas, & quæsitissimis verbis Mantuani iniurias est executus. Testabatur porrò quoties Mantuanus honestissimis iuribus suis satisfecisset, apud ipsum fore, quem bello finem, aut modum vellet; quibus legibus sanciri cum Mantuano fœdus, & firmari æterna pax deberet. Calliditatem fraudemq; Mantuanus, quod prudentia & modestia erat interpretabatur; quasi bellum bono iure sumptum artes non admitteret; nec liceret inter acres suos aduersus Monferratum progressus, post acceptas Regias literas, ambiguum agendorum ostentatione comitatis detinere; vt Mantuanus maiori quàm res intus metebatur spe conceptâ, & promissis auxilijs decideret; & si qui Hispano hæsissent expectatione conatus (quem præualidum sibi figurauerant) elusi, frigescerent. Equidem toto belli tempore, licet interdiu arma, noctu consilia Sabaudius tractaret, in agmine inter gregarios, in prælio inter stipendiarios, in periculis inter primos ageret; non omittebat tamen apud Imperatorem, Reges, ac Proceres Europæ profiteri antiqua super Monferrato iura sua; & acceptas a Mantuano in-

Sabaudius scribit Inoyosæ.

no minutias lamentari: cum interim hic literis tantùm ac querelis obstreperet, laborantibus suis opem non ferret. Sed iam Moncaluium ingentem irrupturis Sabaudijs sinum laxauerat, & qui impetu peruaserant, omissis nonnullis qui portas tecti seruarent; ne exteris accessus, ciuibus egressus esset, in plenam victoriam adspirabant. Ambitum quoque loci dispositis sclopetarijs custodiri ciues iusserant, ne intentis in oppidi expugnationem suis, & nouos aditus perscrutantibus, ciues ditissimi asportatis, aut per muros demissis opibus elaberentur. Victoribus verò ædes vacuæ in præmium virtutis cederent. *Moncaluium in Sabaudium.*

Cum hæc apud Moncaluium gererentur, coram Mantuano nondum progressuum hostilium gnaro, quos sui Domini caritas, & cupido quietis stimulabat, instabant, vt generoso animo præpotenti inimico modicâ concessione blandiretur; siue id iuri, siue officio dedisset. Quandoquidem percrebuisse iam apud Europæ Principes vulgatam Sabaudij querelam; ideo se in armis esse, quòd datam sibi fidem Mantuanus tergiuersatione elusisset; retentâ domi nepti, quam simul cum matre apud Mutinensem Ducem depositurum se recepisset. Id sæpius apud eosdem pari efficaciâ repetitum, vel fidem expressisse, vel speciem veri induisse. Proinde ne cunctaretur id Sabaudio concedere; cuius non vtilitatem non detrimentum foret percepturus. Aut enim pupillam paternâ hæreditate instrui debere; & tum valida iura habituram, & executores Cæsares; licet Mantuæ egisset; vrgente Hispano Rege ac Sabaudio, quorum preces legis vicem forent habitura: aut prætextus & spes inanes Sabaudium extulisse. Hæc ne Taurini quidem profutura; & manere supremum Iudicem Cæsarem; quo arbitro veritas, etiam consanguinitate adiuta, futura in tuto sistat. Ius certum plus fidei quàm matris querelas, quàm vim Sabaudij apud potentiores, & honesti sectatores reperturum. Neque id vitari à Mantuano, nisi famâ iniquitatis posse: non arte, non consilio mutari conditionem Infantis licere. Vnam esse veritatem cui æquum sit vniuersos obtemperare. Concessâ Auo Nepti, vim illius omnem statim opinione generis humani infirmari, damnarique. Haudquaquàm probatum Mantuano iudicium: siue qui tulerat minori auctoritate crederetur; siue periculosum, & maiorem in tempore perniciem laturum. Placuit offendere retentione Sabaudium; & repositâ in Inoyosam spe omni, tanquàm summâ securitate validiori insultare. Cum nihilominus sententiæ Hispanus assentiretur; & eo compendio, vitare motus & arma cuperet. Auctor certè cubiculo dimissus, paulò minus quàm exactus; & contumeliâ notatus, menses aliquot vt maiestatis reus neglectus est; à Ferrariensi præcipuè in opprobria destinatus. *Mantuanũ quidam hortantur concedere neptem Sabaudio Auo.*

Iam Sabaudij conferti Moncaluium irruerant; & obsistente nemine, ingenti sclopetorum fragore captum municipium terrore compleuerant. Raros obuios, & intempestiuum subsidium suis laturos strauerant fugauerántque. Mox in domos delati primùm deportatu facilia, demum grauiora ac viliora abstulerunt. Acrius in populationem victores incubuerant, temeritate & audaciâ ciuium prouocati; quòd pauci & inualidi prouocare suggestum iam hostem ausi forent: & Carolus Asinarius Priscæ nobilitatis ac virtutis, sui memoriâ vindictam stimulabat. Quamquam enim capti, & belli iure victoris arbitrio habendi forent; mitius tamen in supplices Sabaudij egissent; siue reliquorum oppidorum exemplo; siue apud piissimum Principem, excusandam sæuitiam haberent. Infælicibus id ferè superfuit, quod celeri præuisu absconderant, aut puteis defoderant: licet horum quoque nonnulla, inuidorum relatu patefacta sint; coactiq; per tormenta reproducere. Nobili astu fœminæ, pretiosissimis se vestibus tamquàm in cultum induerant; obsoleta & longo vsu detrita domi deposuerant. Itaque iussæ plures resumere proiectam inopiam, & quibus se ornauerant tradere. Potentiori quisque vindictam in manu habebat, parendum erat, vt probra corporum arcerentur, vix *Id diripitur.*

ginum verecundia non contrectaretur. Si quæ militibus corpora sternere (nec enim victoria omnis quæstum habet, sed libidini sua portio est) ex pretio aut precibus, non vi euictæ sunt. Flagitio huic ante alia Sabaudius edicto cauerat; nec Centuriones aut Tribuni arctum imperium negligere ausi forent. Cum Alexander Guerinus Albam progrederetur, quem exitum conatus habuisset scribere iussus, postquàm ciuitate ac prædâ potitus est, miserat Astium, qui Verruensem doceret, nullo sibi auxilio opus esse: captam iam vrbem retineri, popularium neminem bellum ausum; vniuersos ab imperio pendere. Res ergò prosperæ haud dubiè animos addiderant; nisi etiam stimulis acrioribus concitauêre; ne maior minori de gloriâ concederet. Communicatio honoris fuit festinatus a Verruensi ad Guerinum nuncius, oppressi iam Moncaluij: scriptum tamen superesse Arcem, quæ breuem obsidionem toleratura foret, ob ratum intus militem, & commeatu non minus quàm bellico apparatu destitutam. Notum id ante rem Sabaudio fuerat, cui Monferratenses quidam, statum, viros, animosq; prouinciæ perscripserant: vtilissimo monitu, quoties seriò nauandum esset. Cæterum postquam Moncaluij fortuna omnis in victores cessit; nec superesset quod in pœnam tractatorum armorum detraheretur, festinato cursore transmisso, ad Sabaudium nondum Trino digressum res exitusq; delata. Exiliisse illum gaudio Mantuani ferebant; cum tamen certum sit eunti iam cubitum datas victoriæ testes epistolas; nec aliud addidisse, quàm habere gloriæ competitores apud Moncaluium, qui se venisse, vidisse, & vicisse testentur. Castelli nihilominus situ, & præsidiariorum constantiâ turbatus est; vt qui longas obsidiones auersaretur; nec ex vsu crederet leuissimis immoratos suos, differre potiora. Simul vlteriora non cogitabat, nisi prioribus in potestate firmatis.

Cum Sabaudij milites direptioni Moncaluij intenti, ciuium motus minus obseruarent; & mixti paganis in tutum per vicina prædam conueherent, quidam Moncaluensium ad Casalenses & Pontesturam venerant; testes excidijs, & amicis parum securâ Arce clausis auxilium orantes: Nec enim præsidiarius voce ac scripto obtestari destiterat Rubeum vti socij monerent, quo in discrimine rari, & prouisu nullo firmati versarentur. Et quidem res aduersæ & conscientia infirmitatis spem animosq; minuerant, muneris tamen æstimatione rodebatur; quasi ante oculos suos, innocentes subditos hostium libidine abripi pateretur: & iam non semel ab amicis monitus fuerat, totius se prouinciæ inuidiâ laborare. Quò nihilominus spei plus micabat vertit. Cum enim Mantuani oratorem Mediolani adhuc agere sciret, festinatis literis facti seriem, & consumptam futuri expectationem, nisi citò succurreretur, docuit: iussitq; vt Gubernatorem conueniret, & simulationem cunctationemq; discuteret. Ille statim Inoyosam appellauit, angustias arcis Moncaluij res exposuit, & populorum non minus, quam sui Domini sortem lamentatus est: Quinimo petijt ne Regiæ tutelæ contemptu, amicus & fidei commissus Princeps, direptionibus, expugnationibus locorum, cædibus suorum imminueretur. Id magno Regi indecorum (cuius auctoritatem retinere in officio minores par sit) & fidei discrimini expedire. Toleratam hostis audaciam existimationi detracturam, & Sabaudio ad vlteriora tentanda animos additurum. Raro solitarias iniurias. Postquàm contemptus obrepserit, fidenter inimicum insolescere. Vim vi proficere. Addidit vetusta Sabaudio & tempore euanida super Monferrato iura esse: Nec procul destinatis illius Mediolanum esse: nam si Monferrato potiretur, huc arma conuersurum. Nec tum primùm auditas comminationes, quodque dotis nomine sibi deberi iactauerit. Etiam famæ consulendum: nam dilationem auxilij apud plerosque, conscientiam turbarum, & desiderium belli arguere. Non magis incendia incendijs, quàm victorijs victorias increscere. Maiores stimuli fuêre, quàm vt Inoyosa patienter ferret; Vir nobilis, & qui

Orator Mãtuani Inoyosam conuenit.

qui semper cœptos motus sponte deposituros credidisset. Sed quanquàm valida illa perrumpendis cogitationibus essent, haudquaquàm tamen exclusêre sensa animi, existimatione sui; & indignatione in ministrum audacem, altè recondità. Apud Mantuanum tamen seruorum æmuli, & eam missionem in neglectum sui interpretantes, dicebant; fictum Inoyosæ odium; & vt certius imponeret, simulatas offensiones; cum cætera conuenirent: contemptu Domini, & forsan Hispanâ caritate, apud vtrumque prævalente. Quem Trinensis obsidio, & Albæ inuasio firmitudine non dimouerant (quasi minora vero dicerentur, & eius arbitrio vniuersa forent componenda) vbi Moncaluium quoque (iam enim continuâ operà quati à Sabaudijs dicebatur) stringi; & non tumultuariam, sed in cohortes & centurias digestam militiam assidere Arci accepit; feriò rem agi cognouit ab eo Principe, cui semel parta ægrè nisi annuenti abstraherentur. Sabaudij vetus amicitia, Regia voluntas, à Mantuani oratore exprobrata negligentia, animum agendorum ferè nescium augebant. Additæ à Rubeo literæ cunctantem impulerant, & (vt dicebatur) excitauerant; quod modicâ auxiliari manu, quæ cum viribus secum deferret auctoritatem, Moncaluij obsidionem soluere posse continebant; fidemq; securitatis a Rege datam acriter requirerent.

Tot vrgentibus motus Inoyosa, vocatum oratorem Mantuanum plerisque bellici consilij proceribus præsentibus, sic compellauit: Sabaudij morum nullo scitu *Inoyosa oratori Mantuano respondet* suo, nec causâ satis probatâ suscitatum. Quod prudentissimis in similibus vsitatum, quæsiuisse, vt pax consilio non armis haberetur. Pietatem suam hactenus alienæ cupidini ancillatam. Proinde aut quæ cepisset redditurum; aut vniuersis Italiæ viribus illatam Monferrato iniuriam se propulsaturum. Sic Regiam voluntatem, quâ integritate iustitiam complectitur, manifesto documento approbaturum. Iniuriarum quibus acriter impetitus sit, nec irasci velle, & cupere obliuisci: maiorem fore Mantuani confusionem, si quem parum sibi fidum & Regi peruicacem, voce ac literis testatus foret, certi animi amicum inuenisset. Dicendum illi tamen apud Regium consilium causam esse, quod falsum in amore, & parum iussis obtemperantem appellauisset. Clarè hæc & grauiter dicta. Sed in ministros versus secretò quædam imperauit; creditus describi militem, vocari ad signa equitatum, parari bello necessaria imperasse. Et à Mantuano quidem missus, hac imagine subsidij lactatus est; cum eò acrius Sabaudij victoriæ instarent, quò magis iste obstrepebat, & Inoyosa futura disponeret. Nec enim deerant qui Mantuani querelas, & Inoyosæ meditationes iussi perscriberent.

Vincentius interim Coppinus Arcis Moncaluij præfectus, maioris molis tormenta recta in viam quæ oppositam oppidi portam prospectat, direxerat; in eos *Vincentius Coppinus.* frequenter inuectus eiulatusque, qui se ad ictum offerebant. Fidere virtuti ac loco videbatur; siue habitâ prædâ sponte abituros Sabaudios crederet, siue detinere in dies aliquot voluerit, vt recipiendi subsidij tempus forti operâ lucrifaceret. Id Sabaudios asperauit potius quàm exterruit; nam aduolutis dolijs ac sarmentis, quæ multà humo repleuerant, quantum viæ obsessi ictibus infestabant, longâ serie sepserant; vt tuti per domos vltrò citroq; commeare possent, nullo bombardarum metu, & inoffensi: ipsis arctius clausis, etiam honestæ mortis vsus adimeretur; securi victores domibus ac fortunis potirentur. Qui frumentum, vinum, vestem, argentum, supellectilem, & iumenta æstimarunt, quadringentis mil- *Preda Moncaluy.* libus aureorum, eam direptionem Moncaluensibus stetisse testati sunt. Licet enim pleraque pondere ac magnitudine intractabilia cupiditas militaris non auexisset, corrupta tamen & igne abolita sunt; iumenta ac pecora abstracta, venoq; exposita; quibus emptor defuit, longius amandata. Verruensis maculare manus miserorum fortunis à suis temperasse dicitur; licet id obiectum illi à quibusdam sciamus; non quod omnino scirent; sed vt inimici gloriam eleuarent, suorum

miserias augerent. Datis quippe ad Mediolanensem literis, Moncaluij direptionem perscripserant, Verruensis ac Marchionis eius filij perfidia euenisse; citabatque Francisci Barruti,& ciuium Moncaluensium aliquot testimonia; fatentium vtrumque oppidanis sacramento spopondisse; eos non vitæ, non honoris, non facultatum iacturam passuros: & cum fractam fidem miseri quererentur, peiorum formidine silere coactos. Auaritiam quoque accusabant; tamquam pars ingens prædæ Verruam conuecta foret,in quam Verruensis non minus,quàm victoriam inteudisset.Sed durum creditu est,victores in conditiones cum oppidanis conuenisse, cum secreti, & ignorati magno iam militum numero irrupissent: nec pugnandum pro mœnibus ac portis haberent, accessu libero & incruento. Neque tempori & occasioni congruentia retulisse Barrutus videbatur; & ciuium nonnulli,se inter formidinem ac suspicionem deprehensos,nec scire quâ lege Sabaudij venissent,nec quibus conditionibus tolerati forent fassi sunt.Accedebant aliquot Sabaudiorum saucij,& cæsus ante alios Asinarius,in quos si datâ fide Sabaudij recepti forent,ciues armis non pugnauissent. Aut enim iniuriâ dirempta bellaudi commercia fuissent, aut victores non pacto sed vi Moncaluio potiti, belli more in captos sæuiissent. Nobis quibus hæc & similia publica famâ consectari animus fuit,etiam Barruti literis innotuit,falsò Verruensi ac filio calumniam inustam.Illæ tales fuère 5.Martij 1613.Comiti Chieppio datæ.Illustrissime Domine; inuitus quidem miseri Moncaluij fortunam nullo amplius remedio mali,recolo; vt tamen amico viro morem geram, fatear ingenuè quod scio; ne aut me excusatione efferam; aut alios querelis iniustis onerem. Et Posseuini quidem causâ, quem res nostras stylo prosequi scio, teneor proferre veritatem. Nullis mecum aut cum ciuibus pactis gens à Vetruensi Comite in nostrum exitium ducta,oppido potita est. Secreto ac vi euāluit, vt imparatis potiretur. Et nos quidem primum impetum exceperamus,preceſq; decreueramus ad Marchionem Calusij,vt obsequentes & paratos ad iussa reciperet: sed dum consulitur,disceptatur,pluribus Ducibus communicanda sunt consilia, Sabaudiorum aliqui vulnerati,& Asinarius cæsus stimulant, irrupère suspensa adhuc negotiatione victores. Datam incolumitatis securitatem Moncaluenses aliqui testantur; quibus ego nec suffragari possum, nec si possim licet:ne rei dubiæ & incertis auctoribus vulgatæ, veri faciem cum mendacio appingam. Id tu Posseuino meâ fide testaberis. Epistolam latino sermone reddidi; vt lecturis in aperto sit veritas, tot sermonum interpretationibus apud vulgum corrupta.

Barruti ad Comitem Chieppium literæ auctoris causâ datæ.

Coppinus,quiq; cum eo arcem retinebant,quinquaginta ferè gregarij,ciuium miseriam,suum exemplum agnoscebant: quod non commeatu non iustis armis, non sufficientibus viribus muniti essent, eoq; pauentes: licet in spem nonnunquam vicini subsidij,quod à Casalensibus opperiebantur,erigerentur. Vigiles interim & intenti seruabant per vices aditus,diuiso inter omnes labore; vt in plures dies obsidionem ferrent. Suprema munimenti nocturnis ignibus micabant; dies procul sitis signum discriminis dabat, vt tandem accurrerent, & oppressis subuenirent. omnes tamen proprio metu auersati aliènum exitium sunt; quod plura peditum millia insidere mœnia diceretur, vallem & patentia itinera centuriæ aliquot adequitare viderentur. Nec in Rubeo fiducia erat; qui plura lamentatione quàm prouisu exequebatur. Vt tamen dubijs in rebus vsu venit, oppida aliquot haud procul Moncaluio sita, delectu iuuentutis habito, & in centurias ac manipulos diuisa, tentare fortunam magno suo malo ausa sunt. Verùm non hostium aspectum,tantò minus impetum ferre potuerunt,disiecti, & terrore incusso,quod spem omnem adimeret. Plus in cæteris prudentiæ fuit,qui depositis armis,deditionem & obsequium prætulerunt. Cum enim Sabaudij exercitus ductores, vicina Moncaluio municipia recepturi processissent; quibus nulla propria,

Qui auxilio clausis veniunt dissipantur à Sabaudijs.

Alij se Sabaudijs dedunt.

pria, nulla externa vis securitatem promittebant, stratos vniuersos cum clauibus & reuerentes obuios inuenêre: si prompti & festinantes auctâ victorum gloriâ accessissent, prædationem se & onera vitaturos existimabant. His primo accessu, recepto bellandi præcepto arma adempta: pars in manipulos militares descripti, cæteri sacramento in ius Sabaudij obstricti sunt. Quò promptior seruitus, & irrequisita opera acrior videbatur, eò plus suspicionis Ducibus hostium offerebat; ne securius fiderent. Vim pauoris, veterem caritatem, accolarum odia reputabant, quæ curam intenderent. Pietatem nihilominus documento experiri placuit, an dictis facta congruerent; & singulis contributionis nomine tantum pecuniæ imperatum, quantum in summam alendo subsidio, & arcendo Mantuano satis esset. Id quoque Inovosa Mantuani lamentatione didicit, querentis quod subditi sui (sic vocabat) quasi quæ socij honestâ fortitudine deliquissent, ipsi fortunis omnibus luere tenerentur: magnitudinem exactionum satis docere, rerum omnium pretium victores à deprehensis requirere; & ideo tam intolerabilia iuberi; quod incolarum & prouinciæ possessio ad priorem dominum propediem reditura crederetur. Infælicibus non minus perniciosam moram, quam constantiam perpetuam fuisse; vniuersos quippe centuriarum ductores, ante furta egentes, & oblatâ occasione ditari properantes, tamquàm ab alienis & parum domi duraturis facultates omnes expressisse.

Angebat ante alia Mantuanum Ceresetum municipium, vt Moncaluio minus, sic pecuniæ opinione ostentatum. Huius incolæ cum statim aureos octingentos repræsentassent, & armenta in partem pretij obtulissent, iussi sunt nouas pecunias conferre; sed cum vnde corraderent ad manus non esset, aut paupertas simularetur; quasi nouos Dominos odissent, caritatem omnem illicò non imbibissent; aut rebellionem occasionesq; prospectarent, die medio, nullâ mali suspicione, cum miles inter epulas & choræas, comitatem hospitum fateri videretur, direpti sunt. Causa plures horas in incerto fuit, donec indicio cuiusdam fœminæ detegeretur. Seditionem ac veneficia parari relatum est, quæ vniuersos Sabaudios eâdem horâ perderent. Id ad Duces oblectamentis suorum sub meridiem intentos, cum nonnullis fraudis accusatis delatum fuerat. Perculsi itaque repentino periculo, socios & arma conclamarunt. Vulnerati ciues in pœnam quæ ferebatur perfidiæ, pulsati alij, duo tresve militari indignatione contis ferratis transuerberati. Secuta captarum ciuitatum calamitas cæteros deprehendit. Fœminæ licenter contrectatæ, tectis ignis immissus. Egete accolas magno exemplo crediderant, siue vi, siue sponte accessissent, vt iuratam fidem constanter retinerent.

Ceresetum exscinditur.

Procul à Sabaudij moribus sæuitia erat; & vt excidium loci excusaretur, missi qui causas referrent; & quo in periculo miles omnis apud infensos egerit, aperiret. Qui popularium coniurationis nescij reorum culpâ abripiebantur, vbi orare frustra fuit, versi in terrorem, & projectâ spe salutis, per agros & villas adiacentes sparsi sunt. Et miles quidem vindictâ expletâ, vbi vniuersa suo vsui impendit, Moncaluium Astiumq; rediit. Sabaudius doceri quo Ceresetenses deliquissent ante voluit, quàm iure excisos & deprædatos fateretur; nullo alio mandato suis Ducibus frequentius inculcato, quàm vt clementiâ potius quàm rigore vterentur; nec leuem quamcunque pœnam exitio præsumerent. Dignus certè qui fortunam argueret; doceretq; in regnorum diuisione, illam plerumque circa minus meritos decrrare.

Sabaudi pietas.

Procedebat haud minus Moncaluij obsidio, clausosque Arce Monferratenses, quod eminus tormentis cogere in deditionem non possent Sabaudij vrgebant. Et quia longior oppugnantium labor futurus videbatur, timebanturq; popularium auxilia affutura, missus Sangeorgius in illud bellum, vt cœpta

Sangeorgius ad oppugnationem Moncaluij mittitur.

promoueret; reuocato Verruensi; qui consilio quàm prælio melior habebatur. Audita mutatione Ducum apud Casalenses vulgatum est; quòd prædationi materia deesset amotum Verruensem, ditatum iam rapinâ, cuius studio aduenisset; missum verò Sangeorgium, quòd bellandum esset; quando & perfidiæ materia supeteesset, & vilioribus flagitijs fordibusq; animum non accommodaret. Accepto imperio Sangeorgius tormenta bellica maiora conuehi, quibus arx fortius quateretur imperauit: & notato situ loci, etiam sedem vnde exploderentur immutauit; gnarus militiæ,& qui eam gloriam sibi propriam credidisset. Sic redintegrata oppugnatio, & cincti vi omni propugnatores; ne quâ externâ fiduciâ efferrentur. Id ad victoriam suffecerat, si quâ prudentiâ Sangeorgius militem suum disposuerat, ille commisso muneri vigilantiâ respondisset. Proinde irritum laborem eminens è plano Arx, clausorum vigilantia, & intrepidus ad pericula animus aliquot dies reddidit. Hostem quoq; in propinquiora suggressum sclopetarij è pinnis murorum certo ictu excipiebant: nec minus obsessorum momentaneos aggeres, frequentibus ictibus disiiciebant: sed plus militum, armorum, bellici pulueris, & commeatus ea fortitudo requirebat; vt victoria constantiâ approbaretur. Certè auditus sæpè Sangeorgius est laudare clausorum fortitudinem, & fortem eorum commiserari; quod nobilissimo ortu etiam in hoste virtutem regio animo complecteretur. Virtutis certamen erat: nam Sangeorgius quotidie viciniora Arci obiectis nouis aggeribus occupabat; obsessi verò in pericula ruebant. His enim credita breui affutura subsidia, illis certa adhuc victoria constantiam persuadebant. Qua causa Sangeorgius suos certum in discrimen mittere nolebat, sed compendio & arte, nullo suorum sanguine potiri Arce meditabatur; victoriam omnem auersatus, quoties cæde sui militis paranda foret. Longior tormentis oppugnatio videbatur, quàm vt celerem gloriam clausi concederent. Itaque actis altè cuniculis subruere mœnia, & supposito puluere bellico disiicere conatus est. Stipendiario militi suo oppidanos ac paganos multos adiunxit; cum spei alterum iam diem tenax humus blandiretur. Vbi ducti specus altiores, & terræ vis egesta est, viuo in saxo molem stare, quod ferro & igni imperuium esset, deprehendit. Coppinus quid Sangeorgius moliretur per exploratores didicit; & vbi laborem hostium frustra fuisse, Arcemq; machinis expugnandam agnouit, tempore ac loco maiores spiritus induit: affuturum prouinciæ militiam, & socios ad periculum aduolaturos ratus. Contra Sangeorgius quamuis deditionem præsumeret, & Verruensis gloriam in se verteret, dierum tamen aliquot oppugnationem, quæ victoriam afferret, non auersabatur; quod vt Rubeum cunctaturum, Inoyosam haudquaquam missurum auxilia opinaretur. Trinum neglectum, & vicinio Casalis satis tutum; eandem aduersus cætera futuram negligentiam persuaserat. Proinde cuncta circum castris vallauit, disposuit diurnas excubias, fossas elato aggere duxit, pleraque reddidit imperuia, ne quid incustoditum Monferratenses subsidio aduenientes admitteret. Coppinus & suâ & sociorum causâ cum in arcto omnia, & amicorum cunctatione ac morâ fractos iam commilitonum animos videret; vt quod ignei pulueris supererat, in supremum discrimen seruaret (& pauculæ libræ censebantur; eodem apud omnia munimenta neglectu) de conditionibus deditionis agere cum Sangeorgio, dato ab Arce signo ostendit. Et quamquàm Sabaudiorum aliqui contemni pacta, & totam victoriam oppetiri mallent; Sangeorgius tamen modico suorum sanguine, nobili munimento, potiri in voto habebat. Itaque audiri legatum, & reddi responsum placuit. Quinquaginta horarum spatium vtrinque definitum; quo elapso, nisi creditum auxilium obsessis aduenisset; excessurum se loco Coppinus pollicitus est. Admonuerat quidem Sangeorgius; vanam clausos spem nutrire, & prudentius acturum Coppinum fuisse; si cito

Cuniculo arcem irritò tentat.

Coppinus de deditione agit.

obsequio

obsequio gratiam Sabaudij meruisset. Cæterùm se qui militiæ decora, moresq́; primâ ab iuuentâ didicerit, hanc leuem gloriam laborantibus condonare; vt nouerint quàm parum minas Mantuani, & promissa sociorum æstimaret. Rex inter Ductores Sabaudios ac militem primùm vulgata, singulos intentiores custodiæ, & cauendis insidijs reddidit. Sed obfuit nimia fiducia; quod noctes solutas obsessores egerint, nec aditus omnes expediti seruauerint. Eo contemptu periculi secretissimo nuncio per occulta & incustodita misso licuit Monferratenses qui Ponte sturæ agebant, discrimine sociorum excitare; vt magna vi properarent; nisi amitti Arcem, & cuncta circum in Sabaudium abire vellent. Hic Rubeus nullâ satis certâ sententiâ; ne quid aduersæ fortunæ sibi imputaretur, periculi magnitudinem ostentans seruatos præsidijs inimicorum, omnes in arcem aditus, Sabaudiorum numerum ac vires tollens, tamquàm consilium requireret, in minores copiarum Ductores se conuertit, singulis nominatim compellatis, & interrogatis an eam expeditionem vellent: tum omnes, deseri socios flagitium censere, quod loco ac vicino exitio periclitarentur. Neque pauendam audaciam, honori gentis, Monferrati militiæ, suæ gloriæ; etiam futuræ de eorum rebus opinioni eam fortitudinem deberi. Rubeus expectati Hispanos mallebat; ne modica spe delectissimi suorum certum in exitium mitterentur. Cum numeroso ac forti milite rem futuram; & vigilantissimum Ducem assidere, in quo negligentiam credi scelus sit. Eques Riuara numquàm mihi satis laudatus iuuenis, paucos ante dies Pontesturæ præsidio impositus, cæteris silentibus respondit; id summum Mantuano nomini ignominiæ, & populis subditis desperationis accessurum; si sex millibus passuum distantes, patenti via, Casalis vicinio, fortissimi commilitones inter tormentorum bellicorum ictus, & inopiam rerum omnium (quæ ad tolerandam obsidionem conducunt, libidini ac furori hostili permitterentur. Quam aliam ad gloriam Monferratensibus viam esse; si primo quoquo discrimine pauescant, si prælium in aperto, si nocturnum dolum renuant? An sedendo & solidos dies lusu epulisq́; consumendo seruaturos socios; aut firmam aduersus Dominos fidem testaturos? Sibi quidem certum animo insedisse, nisi maiorum imperio arceretur, cum expeditis recentis, circumfusos Sabaudios perrumpere; & in Arcem Moncaluij postico euadere: atque vbi fessos ad firmitudinem hortatus foret, partemq́; subsidio reliquisset; eadem vi retro ad suos euadere; quod reliquum fortunæ permittere: fortibus ausis prosperum exitum sperare; & vel deprehensum opinione maiorum copiarum penetraturum, vel fallentem & nocturnis tenebris tectum voto potiturum. Magnitudinem animi, & exilientem ad magnos ausus constantiam laudare vniuersi, alij se socios offerre, quidam iuuare consilium monitis, plures Rubeum stimulare; vt iam nisi manifesto dedecore prohibere tantam virtutem posset. Vicisset haud dubiè Sabaudius, licet plures eâdem fortitudine Monferratenses habuissent; sed triumpho non ouatione dignam victoriam retulisset. Trecentos ex omni numero milites cum iustis armis, puluere, ac plumbo; quod certaturis aut obsidionem ad dies aliquot toleraturis satis esset, elegerat. Et nox imbre violento sonora, & nocturnis syderibus densis tenebris velatis, eam audaciam texit, promouitque. Cum nec Monferratenses securi agerent; & Sabaudij consternatos pauore populares, haud quaquàm ausuros crederent. Sangeorgius merso iam die suos officij admonuit; vtque noctes duas excubias solicitè agerent, imperauit. Non nescius obscuro noctis occuli insidias; frigusq́; & imbrem cogere in contubernia manipulos, nimia securitate solutos. Sed Eques Riuara per secretissimos calles circumactis suis, & itineri Ducem se præbuerat, & bello promiserat. Medio noctis cum vniuersa pluuio cœlo horrescerent, primas excubias sub radicibus montis deprehendit,

Monferratenses desceptât de mittendo Moncaluium auxilio.

Eques Riuara se Ducem itineris offert.

Longius à suis aberant ; nec confragosâ tempestate audiri clamor occupatorum poterat : cum itaque sueto militiæ more, quinam progrederentur, quæsiuissent, incerto rumore excepti sunt ; siue hostes se, siue amicos appellassent, sublato aurium vsu frustra fuerat ; sibilo ventorum, & nubibus densis in aquam solutis muruò frementibus. Duos ex his mactatos, tertium longius abstractum ne à suis exaudiretur quidam retulerunt: cum Riuara alioquin fortitudinis assertor fassus sit, in neminem districtos mucrones fuisse. Vbi assurgere collis cœpit secundæ custodiæ occurrêre, intentiores pluresq; quàm vt cæderentur omnes, aut fallerentur; itaque amicos se & Albâ missos, conclamato Ducis sui nomine responderunt; quod vnum inter fragorem nubium excipiebatur. Haud longè castris, vbi confectus humo sarmentisq; agger assurgebat Germani tendebant, postrema Arcis retinentes ; quos vt intrepidos nec tenebrarum horrore pauentes, professosque securissimam stationem, Sangeorgius eo situ locauerat; vnde maior vis, & probabilior auxilij suspicio metuebatur. Longo vsu quippe receptum in bello erat, vt difficilia & ardua fortissimæ genti delegarentur. Hic Riuara collectos suos, & breui morâ respirare iussos, necessitatis admonuit ; silentem aciem in stratos ac semisomnes, duas in partes arma inferenda ; vt plura simul in loca Germani dispergerentur ; nec cui maximè occurrerent, clamore ac confusione scirent. Maiora credi de prouocantibus. Vtque terrorem augeret, sclopetis primum rem tractandam, tum ad contos ferratos, densato globo veniendum. Vno aut altero fugatis, cæteros se in præceps daturos. Equidem superatis Sabaudijs, vilucrant Monferratensibus Germani ; in quos summa iam retinentes Riuaræ milites, certam sibi victoriam figurauerant. Vbi Riuara iuxta fuit, rara Germanorum subsidia reperta ; sed mutuo fotu aggerati, per ventis impetuta, ab imbre se ac frigore tutabantur. Ergo inuectus & Mantuâ ac Monferrato acclamatis repentinâ inopinantes consternatione confudit. Secuti priores reliqui, nec ausi euentu ferocientes Monferratenses incurrere. Sic in posticum Arcis cum Riuarâ omnes incolumes recepti. Obuium se Coppinus cum triginta militibus dederat, ne quæ vis properantes moraretur. Sangeorgius Germanorum ignauiâ castigatâ, rem improuisam & certæ fortitudinis in Equitem Riuaram flectere non dubitauit : cuius recordario virtutis ac nobilitatis æstimatione solicitudinem intendebat. Iactabat Mantuanus ostentato antè à Sangeorgio præmio, solicitatum Riuaram ad res nouas ; non vt Duci Sabaudio strenuum commilitonem offerret (suspectâ semper inter proceres bellatores æmulatione) sed vt societate magnorum virorum turpitudinem suam velaret ; & vt vbi plus nobilitatis ac virtutis erat, certiora iura præsumerentur ; quasi quos infami operâ prauerterat ob crimen proditionis, nullo amplius ad Dominum regressu Mantuanus sordibus & inopiâ conflictari permisisset : nisi quos Regia Sabaudij liberalitas, collatis belli pacisq; muneribus subleuauerat. Sed alia erat Sangeorgij morum via ; nec bellum nisi per bonas artes approbatâ à Duce suo causâ tractabat : & nos exploratum habemus plerosque se in eandem operam Sangeorgio obtulisse ; sed ingenuum Procerem, vnicuique vtiliora consilia instillasse, aut receptos proprij periculi admonuisse. Itaque relationibus inuidorum deceptum plerumque Mantuanum, & credidisse de suis nonnulla, quæ parum tempori ac rei congruerent. Cæterùm ne noui subsidij spe clausi Arce Moncaluij in posterum intumescerent, aut nocturnum conflictum auderent studiosè cauit. Recepti iam Riuaræ in securum meditationes Sangeorgium fefellerunt. Mansurum quippe intra munimenta crediderat; quoad nouæ copiæ à socijs summissæ, eruptionis securitatem attulissent. Sed ille vbi Arcem accuratè examinauit, qui commeatus, quæ [illegible] arma ; quantum pulueris inesset, didicit, ne multitudine militum exilem loci annonam absumeret, relictis ducentis ex ijs quos deduxerat, & assumptis reliquis,

liquis, nocte in tempeſtâ per medios obſeſſores, plenus gloriæ Ponteſturam reuertit. Iuuit audaciam eadem obſidentium negligentia; & præſumpta opinio illum in tutelam aduenisse. Virtus tamen fortunam inuitauit; vt ferè in bello fors & fortitudo miſcentur. Sabaudius Dux ipſe raro magnitudinis animi temperamento abſtinere commendatione iuuenis non potuit; cum in Germanos culpam reiecisset. Nec enim magno Principi inuiſa in hoſte conſtantia erat; ipſeq; victorias de forti inimico, vt gloriæ cumulatiores mallebat. Aſiaticarum gentium ignauiam multum laudis Alexandro detraxiſſe, non ſemel faſſus fuerat: & Hiſpanorum ex Indis trophæa, nuditatem eorum, & formidinem eorum imminuiſſe. Seruando in plures dies præſidio ſatis erant quos Riuara induxerat; ſi Inoyoſa aut ij ad quos rerum cura ſpectabat, paratos in tutelam Monferratenſes diſcrimine obiecisſent. Torpentibus reliquis prodegiſſe fortitudinem Riuara videbatur; & clauſi projicere vitam; accolæ ſeq; ac facultates perdere, ſi non profuturam peruicaciam retinuiſſent. Quid ſperandum ſibi Sabaudius præuideret, & quantum laborum ſupereſſet, vt vniuerſos reprimeret; ſi apud omnes par Riuaræ conſtantia, idem animus fuiſſet. Nec aliâ causâ magis tot in loca ſparſerat bellum; quàm vt ambiguos agendorum opprimeret confunderétque; paucis hactenus eâdem vi incumbentibus. Querebantur haud dubiè de Mantuano nonnulli, quòd tum ſepoſitus, inter ludicra & inania, ardente ſuſpicionibus ac bello prouinciâ, orantibuſq; pericula ſubditis, nec annueret, nec auderet: quodq; acceptis ab Inoyosâ ac Hiſpanâ Aulâ literis, ſtatim prouiſum omnem abiecisſet, ſecuritatem falſam induiſſet; conſultationibuſque, ac miſſis vltrò citroq; oratoribus cum epiſtolis, proficere Sabaudium, perdiq; tempora tutelæ fineret. Et ante alios ſubditi, cum rapi excindiq; ſe; nemine aut propugnante aut ducente in hoſtem viderent, acrius quàm cæteri indignabantur; quaſi contemnerentur, belloq; inutiles cenſerentur. Habere Monferratum viginti millia ſelectæ ex omni gente iuuentutis qui parati in mortem procurrerent; ſi ſeruandæ patriæ, ac rei familiari Ducem audentem habuiſſent. Non ſemel Sabaudios; cum alijs cauſis fortuna populos bello commiſiſſet, didiciſſe Monferratenſibus neruos eſſe. Qui Mantuano obnoxij, eandem quietem armis præferebant; abſtinere certamine, nec defenſionem vi tractare; ſed Inoyoſæ ac Hiſpanis omninò committere, prudentiam Domini vocabant: plus ſecuritatem regiam valere opinantes; & rebus ſui Principis cum Inoyosâ ſimulationem conducere. Certè ſeries cauſarum miſeros populares in ruinam trahebat: cum non ipſi, non Dux ferendo ſubſidio ſufficerent. Multorum quoque virtus parum in ſummam valebat; & Riuaræ præcipuè, qui paulò ante facinus æternitatis memoriâ dignum admiſerat. Nam Sangeorgius ſimilium metu vigilantiores eſſe ſuos voluit; duxitq; foſſam, & ingentem aggerem, ne cui ante acceſſus in Arcem eſſet; quàm ipſe ſibi ingenti labore complanato vallo viam ſtrauiſſet. Addiderat centurias militares; miſcueratq; Germanis Italos; vt de gloriâ nationes contenderent; & alter alterius negligentiam obſeruaret. Vbi tantùm cum clauſis res fuit, in munimenta ferreis globis vim omnem vertit; vt feſtinata deditio ſuorum ignominiam elueret; cum etiam inferioris ordinis Duces trahi in decimum diem obſidionem ægrè ferrent; & tamquam in rabiem delapſi accuratius inſtarent. Maior militia videbatur, quàm vt oppugnatio vniuerſis indigeret. Aliquot ergo Capitanei cum delectis manipulis in vicinas villas dimiſſi, vt ab ijs quos vis & numerus, belli meditatione deterruerat, tributum collationemq; pecuniæ in præſentem vſum exprimerent.

Odolengum (vicum haud longè Moncaluiò ſic vocant), cum vagum toto agro Sabaudium videret; nec ſibi quidquam ſecuri crederet, miſſis ad Sabaudium literis orauit; vt tenui populo, ne prævalidis quidem Mantuani rebus auſuro, collatâ in belli vſum pecuniâ, immunitas eſſet. Data ſupplicibus fides publica, ſubſcri-

Ponteſtura redit.

Odolengum Sabaudio committit. ſolutione pecuniæ.

prione Ducis firmata; non vererem seruitutem, non Monferrati arma ipsis noxæ fore. Mille aurei solummodo requisiti: in quos incolæ sponte conuenerunt, & publico exactori donatiui nomine numerati. Vidua quædam quanquam paucos ante dies coniuge funerato, cum genialem torum oppignorasset, vt portionem reproduceret, onerasse victorum odium videbatur; apud quos ignora belli mala, & insueta calamitas est. Tertio post solutionem pecuniæ die, peditatus equitatusq; Sabaudius, casu an destinatione eò delati alimenta, pabulum, & pecuniæ aliquid flagitauêre. Syndici (sic publicæ rei curatores vocant) militaria hæc onera, solutâ ante pecuniâ redemisse fatebantur; & velut causâ præualuissent, Sabaudij Ducis chirographum protulêre; quo abstinere suos similibus imperabat. Iniuria non remedium fuit: dispersi enim & indignati vicum diripiunt, in obstantes sæuitiâ, in cæteros licentiâ vtuntur. Mox spoliatis domibus faces subjiciunt. Nec diutius immorari aliò flectunt; nemine ferè gnaro, quo demerito, quo duce, quâ causâ periissent. Paucos post dies auditum scelus vulgatumque, quo vindictâ non iniuriâ in Odolengum moti Sabaudij sæuiisse credebantur. Agitasse rebellionem dicebantur, vicinos secretis nuncijs ad cædem inopinantium aduocasse, veneficio aliquot vini doliæ infecisse. Siue verum siue falsum crimen effecit, vt cui probando tempus deerat, pro comperto acciperetur; & fortiores, etiam causâ apud Dominum valerent, nisi culpa intercessisset, feritatem auersaturum. Et toto quidem victoriæ decursu, inexorabilem tantùm proditoribus, & iis qui receptum sacramentum ostentaro defectionis præmio polluissent, fuisse. Ductores copiarum id coram Sabaudio excusarunt; ne militaris petulantia aut Ducum conniuentia tacentibus eoq; reis creditis, accusaretur. Sed ille commendare sæuitiam supersedit, promiscuasq; innocentium pœnas detestatus est; quos enim sibi recepturus venerat, nullâ culpâ excindi perdive ægrè ferebat. Neque tamen statim bonus Princeps, aut modestos milites ardente bello; aut animaduersos corrigit petulantes: vis, consuetudo, ira, plerumque à recto deuiare militem facit, vt exempla crudelitatis moribus receptis impurentur.

Sed mox excinditur.

Crescebant interim spes Sabaudij, & vniuersa Monferrati torrentis instar in sinum victoris currere videbantur: sed quia subsidia Inoyosæ pro Mantuano, & Reginæ Galliæ comminationes publicè audiebantur, vt parta retineret, & in aperto sustentare bellum posset, Marchionem Lanzij, Sabaudiæ Gubernatorem per literas monuit, vt quam posset celerrimè, octo peditum Sabaudiorum millia, ad signa cogeret. His Valdisseram, Bastiam, Sangeorgium, Sanmichelem Barones; Dominos de Grosè, de Roari præfectos destinauerat. Nec minus decem Equitum centurias vt expleret iusserat, quibus futuros Rectores dixerat Chiambræ, Aixij, Verzai Marchiones; Dominos de Treuernei, Dragonieræ, Serræ, Hermansæ, Aqueþellæ, & Castrifortis Barones. Addito insuper Brottiero, quibus sclopetarij parebant. Vanum pauorem incussum Duci quidam crediderant; sed ille in omnes curas intentus (ne quæ obstreperet negotio negligentia, hostium incremento profutura) pluribus se vallabat: quibus (si vis ingruisset) aduersus Mantuano fortiores eniteretur. Quamquàm enim compertum haberet, fortitudinem Gallicam ægrè retineri, si conferti irruissent, posse: & Henrici IV. Regis exemplo didicisset, magnâ properantibus obstantem fortunâ egere; minus tamen roboris in eâ Gente coniectabat, quæ bellatore Rege destituta, fœminæ auspicijs ad bellum mitteretur; sub Ducibus inuicem æmulis, & gloriam arte mutuò corrumpentibus. Amicos quoque numerabat magnos Regni Proceres, quos sciebat aduersum se lentè processuros. Et si fortuna parum destinatis fauisset, hostiumq; numerus vndiq; circumfusus præualuisset; in eo tamen Principe vis illa animi patuit, vt opprimi mallet, quam argui opportuna tempori in bonâ causâ neglexisse. Proinde non armis, non negotio toto belli tempore pepercit, sed prouisu militum

Marchio Lanzij describit militem Sabaudum.

militum assiduus, inchoato motu Monferrati testatus est, magni Principis & strenui Ducis omnes se numeros absoluisse: non enim literis, non oratoribus, non largitione, non solicitandis rebellibus, non fortitudine, non stratagematis, non comparandis sibi amicitijs, non Mantuano detrahendis; non precibus erga potentiores, non querelis, non voce, non scripto, non iure, non prælio, versus in omnes facies abstinuit, promptus ad occasiones; in laboribus indefessus, in discrimine intrepidus; in prosperis, in aduersis, cùm acciperet, prohiberetq; auxilia, pari animo, eâdem constantiâ, paucitati suorum, ingentibus hostium exercitibus, suspicioni Gallorum, Hispanis armis (quod nemo mortalium credidisset) eluctatus: & ad extremum non nisi cum honore ac gloriâ, datâ pace potius quàm accepta.

Ingenitam magni Ducis fortitudinem ac vigilantiam, perspecta Mantuani consilia stimulauerant. Nam primo statim die, quo obsessi Trini fama excepta est, didicerat illum geminatis literis in auxilium Galliæ Reginam Amitam aduocasse. Neque monitum falsum fuit: nam cum pleraque Mantuanus apud Inoyosani questus esset; & creditam promissamq; sui tutelam tum maximè requireret; nec tamen præcipitem aut inconsultum Hispanum accedere videret; qui prudentiâ ac negotiatione, non armis eas turbas componere meditabatur, magno partium bono, idipsum apud Reginam, lamentatus fuerat; quasi non ius gentium, non consanguinitas, non sobrinus Cæsar, non Galli Regis reuerentia, illatam sibi à Sabaudio vim arcerent. Sententiæ nempe Ferrariensis Amitæ accesserat, vt crederet, prælium disceptatione forensi patrari, & plus auctoritatem quàm ius & vim posse. Huic se malo Sabaudius instruxerat; ne tractasse bellum quod ferre non posset videretur. Sed eo quoque incautus Mantuanus deliquerat, quòd fluxâ aduersus Gallum & Hispanum Reges fide, inconstantiâ corrumperetur; vt æmulorum nemini probaretur. Sui nihilominus, non vt profecturâ apud Reges excusatione Dominum munirent, sed vt assentatione blandirentur, magnitudine mali impulsum ferebant (vt ferè naufragi stricto mucroni manus porrigunt) nec enim Hispano Regi, quem ante alios pietate, humanitate, potentiâ in cultum destinauerat diffidisse; sed Inoyosam vniuersa magnifico verborum apparatu, nihil executione prosequentem, suspectum caritatis in Sabaudium habuisse. Addebant mali famuli, & sui Domini perniciem accelerantes, veri inopiam munificentiam in illum, & vetera beneficia Sabaudij, postremò segnem cunctationem; vt omisso Hispano, bono argumento Galli conclamati viderentur. Qui tamen fidi certo obsequio dicebantur, veteri ac recepto in vrbe sacramento hærere consulebant: non incolumitatem, non potentiam neglecto Hispano tuta in Italiâ esse testantes; & vota in Gallos versa præsentem spem omnem absumere. Vniuersa meliorum monita frustra erant, siue Ferrariensis bonæ dominationis præceptorum nescia, consilium nepoti instillasset; siue Mantuanus animi impetu, nec cum prudentioribus re communicatâ, procurrisset. Securam quoque ab vtroque regno tutelam nonnulli persuaserant; si delectum semel immoto consilio Hispanum retinuisset. Recens vtrinque coniugium, & Reginæ Galliæ cum Hispano concordiam sufficere docentes; neque apud Hispanum plus virium Gallorum conatus quàm preces habituras.

Sed hæc aliaq; quia accepta Ferrariensi non erant, parum mouerant Mantuanum, vt stabili voto niteretur; neque datæ ad Reginam literæ quâ dictauerant administri modestiâ fuerunt: imo abripiendum se dolori permiserat, vt alienas quoque iniurias Sabaudio objiceret, in sua commoda (vt rebatur) valituras. Eo ferè sensu: Nouum apud Gallos haudquaquam esse, solitum Sabaudium moliri res nouas, dato non semel experimento, cum in Regem iniquius suscitare proceres ad seditionem ausus est; vt eorum malo Bressam fœdè amissam reciperet. *Mantuani literæ ad Reginam Galliæ.*

Sed nec vetus esse, vt Magni Henrici potentiâ ac fortunâ repressus fuerit, & modicam rapinam magnâ dominij parte sarciuerit. Neque tamen adhuc animum infregisse, quin paratus vigilansq; Genuenses fines, Geneuam ipsi tamdiu suspiratam, Grisones præualidos, extrema Galliæ, postremò Monferratum meditaretur. Non alio iure in laceratam prouinciam, quàm maiores suos in Morianam & Sabaudiam vniuersam niti: contempto Cæsare (quem Mantuani Duces arbitrum acceperint) consanguinitatem Regiam irridêre; & conuicio non abstinere; quòd fateatur per ipsum stetisse, quominus Galliæ, viduæ Regiæ imperium non excusserint. Orare se obtestariq; ne ius sanguinis fidem suam frustra vellet.

Regina Gallia monitat Sabaudum, & Hispanum monet tutela Mantuani.

Regina domesticas seditiones, infantem filium, sexum meruens, vicinos quoque rumores auersabatur: caritate insuper nepotis accensa, ad Hispanum Regem primùm, mox Sabaudium literas misit: huic bellum nisi armis in Mantuanû sumptis destitisset, contestata: illo magnitudinis suæ & susceptæ protectionis admonito; ne nullo suo quæstu, insuper duraturâ in posteritatem infamiâ, honorem Itali arbitrij, & conceptam à supplice Principe fiduciam consumeret. Non se Gallorum cum Hispano veteres simultates retrahere; sed vt communi studio, consanguineus Princeps aduersus vim apertam protegeretur, cupere. Quietem populorum vtrique vtilem; satis bello decoris partum; maiestatem dominationis in pace gliscere; nec solidiora fundamenta regnorum, quàm certam apud exteros reuerentiam. Nondum Hispanus responderat, longo terrarum tractu dissitus; & iam Sabaudius quibus artibus Reginam quoque retineret agitauerat: vt vel nouum bellum auerteret, aut negotiatione & tempore proficeret; secutaq; inter ipsum & Mantuanum conciliatione, occupatæ prouinciæ partem suam faceret. Pronior in Mantuanum Regina erat, quàm vt Sabaudij iura præferret; eoque suspicionibus ac difficultatibus implicanda erat, ne in Sabaudiæ damna verteret.

Traianus Guiscardus.

Eo tempore apud Regem Gallum pro Mantuano internuncium agebat Traianus Guiscardus, vir antiquæ nobilitatis, & priscæ virtutis, nec minus agendorum peritiâ par negotijs ingentibus. Is Sabaudij consilia detexerat, remedia proposuerat, metumq; ingruentis belli laudauerat, si reprimendum vellet. Sed Regina cum violentissima cuperet, longâ tamen Procerum seditione delassata hærebat, quod pecuniæ indiga atque adeo regni esset. Galliæ partem illam quæ Sabaudiæ contermina est Prouinciæ nomine, Aldigherius Gubernatoris titulo habebat; cui plura hominum millia suberant, fuera bello, Ducisq; longâ militia eruditi. Hunc Regina perpulit, nisi Sabaudius Monferrato abstinuisset Sabaudiam irrumpere, & totâ mole illac incumbere. Id præcipuè componendis rumoribus vtile Duci parum æqui crediderant; & tractaturum Sabaudium à Mantuani vexatione ad tutandas res suas. Aldigherius quoque rei militaris disciplinâ apprimè doctus, suetò sibi eum Duce bello despicere hostem posse videbatur, & inter Pedemontanæ angustias domi suæ continere. His apud confinia prouinciarum motibus, Sabaudius prouisu rerum spectatus; nondum auditis minis, sed suspectis, Marchione Lanzij delegato, extrema Sabaudiæ tutari, & ostentare irrupturis animos meditatus fuerat; eoq; plura popularium millia describi iusserat, quibus externam vim depelleret, castigaretque. Summum id fortunæ Mantuano euenit, quòd virtuti Sabaudij exitus non responderit; cum cætera paratus propulsandæ iniuriæ ab omnibus sciretur. Paucos enim post dies, Reginæ & Aldigherij literæ illi delatæ sunt, tacitis comminationibus turgidæ, huius tamquam à minori, superioris mandata continentes. Constat non alio grauiori nuncio Sabaudium indignatum; vt qui turbarum initio affuturos iuribus suis Hispanos credidisset; & in Mediolanensi Gubernatore certam fiduciam habuisset; vel si obsequentes, aut (quòd minimum) non aduersantes Gallos habuisset, communantes illis Hispanos spectaturus

Regina iubet Aldigherium irrumpere Sabaudiam.

turus fuerit. Dolores suos non audiri ægrè ferebat; & non ideo obsisti conatibus quod iniurij forent, sed ne ipse quoquo modo increſceret. Consilium nihilominus à constantiâ (quâ nunquam etiam in aduersis exciderat) mutuatus est; ideoq; cœptis non abstinuit, aut degenere animo arma deposuit, ne liber Princeps alieno imperio paruisse videretur. Quin imo si quid Galli mouissent, inane ac fluxum ob Regias vires intestinis procerum discordijs diuulsas nouerat: simul spe vindictæ, quam suscitatis nouis procerum tumultibus expleturum se sciebat. Trahi quoque in partes Aldigherium posse; non vanè præsumpserat: qui ætate & longâ administratione potétiam auxerat; sciebaturq; nesciâ, imo & inuitâ Reginâ pleraq; arbitrio tractaturus. Sed & virum Mantuani moribus auersum didicerat, quos instabiles & intempestiuos acceperat. Is licet Principi loco ortus non esset, virtute tamen suâ, & Henrici IV. munificentiâ, & omnium ordinum amorem nactus fuerat, & in eam claritudinem assurrexerat, quæ raris Regni Principibus post labores accedit. Id ille ante alia candidæ fidei decus sectatus fuerat, vt immobili aduersus Regem caritate gratitudinem iudiciumq; electionis approbaret. Huic itaque pretio aut consilio occurrere vanum non cogitauerat; donec tractato sene didicit, apud destinationis securum, vnam causam valêre. Cumq; iisdem hostes artibus impetere ex vsu crederet; huic maximè studebat; vt suscitatis per regnum seditionibus, & conuocatis rebellibus ad res nouas, egens subsidij regina, instantem ceruicibus suorum Aldigherium reuocaret. Id nisi voto suo satis fuisset, deliberantes vrgere, inopes auro, dites auctoritate, & opinione sui tollere parabat; satis artium callidus; & gnarus aduersus hostem; in honestâ causâ, stratagemati cuicunque locum esse. Nec enim recentia se iura in Monferratum afferre; sed vetera, sed nota, quæ nouis iniurijs Mantuanus accumulauerit, intenderitque. Nil humano ingenio factu dictuq; opportunum fuit, quo Sabaudius tempestiuè in suam causam non vteretur; vt debitum causæ exitum ea expeditio nanciſceretur. Sed fortuna, & Regum tot aduersi conatus vertêre consilium, licet facti gloriam permiserint. Plura suo loco prosequemur, ne qua pars industriæ fortitudini magni Principis defuisse credatur.

Guiscardi apud Reginam expostulatio ac preces diu Inoyosam non fefellêre; nam ab oratore Hispano Duce Montis Leonis eâ in Aulâ negotia sui Regis tractante literas accepit; quibus Mantuani in eam gentem obnoxius animus, & Gallorum procliuis caritas continebantur. Ergò cum Mantuani internuncio grauiter questus est; quod non sibi solum, sed regiæ quoque tutelæ diffideret; quod inuisam Gentem, intendendis Hispanorum suspicionibus delegisset: fictam prorsus in suum Regem pietatem, quam ab vrbe, & Mantuâ literis testatus foret. Hærere altius animo delectionem Gallicam, quam Cardinalis Parisijs imbibisset; referreq; parentem vsque ad Hispanorum pericula iniurium. Sanè experimento deprehensurum, quantum vtilitati & existimationi Mantuæ Ducum conducat profuturam amicitiam complecti; nec excitis exteris populis abolitas pridem simultates suscitare. Responsum est; stabilem Mantuano in capto semel consilio mentem esse, vt Hispanum tutorem velit: Reginam Galliæ consanguinitate & honestate actam prorupisse; nec ingratum Hispano Regi esse debere, si eiusdem causæ patrocinium Gallus subiret; non hostili in consanguineum Regem animo, sed amore pacis mutuo profuturæ, de publico bono certantem. Sed Inoyosa non semel Mantuani sermonibus laceratum se putans excusationes non admisit, quin crederet conuenisse genio Gallorum Mantuanum; quinimo Regis sui neglectum se perscripturum pollicitus est. Et quia internuncius acrius quàm oppresso expediret, cunctationem tarditatemq; auxilij improperabat; adiunxit: se quidem pro virili aduersus Sabaudium bellum sumpturum, vbi arbitrio minus auſcultantem vidisset; sed si Galli trans Alpes arma ostentassent, vires omnes pro

Sabaudio destinare: cuius id iacturam spectaturum sit posse Mantuanum peruldere. Nam Monferratum & sedem bello, & expensas sumministraturum. Adhæc internuncius: Credisne, ait, Domine, quod vbi Galli Alpes armati superauerint, Sabaudium tuum potius, quàm suum, aut illorum fore? Orandam nobis fortunam scito, ne quod omnibus exitiosum est, tanquam soli Mantuano detracturum sit inuitemus. Eo motu concuti vniuersa necesse est, & nouis bellorum causis faciem rerum mutari. Itaque quod honorum tibi ac Regi esse scimus, etiam in commune vtile existima: vt defensus Hispanis armis Mantuanus, Gallorum operam non cogatur implorare. Siluit Inoyosa, qui cum læsum se à Mantuano nouisset; nisi regia mandata necessitatem prætulissent, conceptam diffidentiam in exitium illius valescere permisisset: vt fictam reuerentiam, & concessionem arbitrij, renunciatione protectionis Rex suus castigaret. Suberat prudentia, videbatq; vel inuito dandum beneficium; quod licet malè depositum commendaret, nihilominus Hispanam iustitiam, & securitati rerum in Italiâ consuleret. Mantuanus interim promissis Reginæ elatus, quamquam iam pars Monferrati apud Sabaudium victorem esset; sic tutelæ fidebat; vt licet volente Hispano crederet se vel Monferrato exui non posse, vel apud Sabaudium possessionem non duraturam. Ea causa iactantiæ: & (quamuis summa rerum ambigerent) inconsultæ securitatis.

Res eo tempore acri conatu sub Arce Moncaluij ferro & igne agebatur. Vbi enim Sangeorgius fossæ partem terrâ oppletam, dirutas munimentorum pinnas, egestate alimentorum ac pulueris; & ante alia desperatione auxilij propugnatores eluctari cognouit, assensu inuadere castellum dte medio aggressus est; vt discreta cuiusque virtus loco nosceretur, proficerétque. Directa tormenta sunt in partem quæ oppugnationi destinabatur, vis scalarum ingens admota; & expediti strictis mucronibus succedere, ingentium præmiorum spe iussi. Primus Centurionum Bartholomæus de Cherasco textrinæ alumnus magno animo suggressus est, plutesq; exemplo traxit: annitentibus reliquis æmulatione fortitudinis, ne postremi viderentur. Contra obsessi deturbare contis appositas scalas, hastis in sublime delatos fodere, sclopetis subeuntes excipere, saxis ingentibus suffodientes munimenta proterere, ignes in confertos iaculari. Detriti nonnulli, plures sauciati sunt. obsessores situs, obsidentes ira & peruicacia animabat. Crescebat nihilominus instantium animus; nec propugnatores nixu intercidebant: cum illi ingenti audaciâ sese certo ictui exponerent, hi crederentur tantæ constantiæ impares diu futuri. Coppinus integros fessis substituens, tela suggerens; auxilium consiliumq; opportunè ferens aderat. Hos gloriâ, illos præmia dementos, vniuersos maximis præmijs dignos testatus: & suo tempore redditurum Mantuanum pollicebatur. Cæterùm quia frequentia vulnera per latera in Sabaudios ingerebantur; eò conuerti tormenta Sangeorgius, & frequentioribus ictibus amoliri dispositos iaculatores imperauit. Obsessi in tutelam studium conuertêre: itaque cratibus & densis asseribus tecti, eò magis obniti, & in promptiores securius collineare cœperunt. Tempestas plumbeæ glandis temerè delatos fodiebat. Horas aliquot continuata decertatio cum nulla noua Mantuanos fiducia erigeret; oppugnatores hanc vnam operam scopum gloriæ sibi proponerent. Nox & lassitudo ambiguum conatum diremête, certiori spe Sabaudiorum; quibus certum erat eâ oppugnatione, vel occidere vel proficere: & in propinquo videbatur recepturos Monferratenses quascunque leges deditionis, deplorato auxilio, vix apud Casalenses & Ponțesturam securos. Id vel silente apud suos milites Sangeorgio in castris vulgatum, conatus singulorum intendebat; ne pluribus vulneribus semel excepti, in finem eandem fortunam opinarentur. Et quidem dum oppugnatio vrgebatur, obsessis honestissima proponere secretis nuncijs non destiterat, vt honoratam receptionem Arcis, modico suorum sanguine extorqueret; administro

Sangeorgius proponit obsessis honestas conditiones deditionis.

nego-

negotiationis populari Sacerdote, qui caritatis in patriam imagine; siue prorsus singulorum pericula introspiceret, salutaria consilia afferebat. Huic Coppinus aures interdum accommodabat, abnuebatve, prout animi suorum,& spes auxilij persuadebant. Nil tamen hactenus in summam profectum fuerat, quòd quantum obsessi constantiâ obdurueranr; tantùm militibus Sangeorgij indignationis increuisset. Iam vindictam non deditionem spectabant; & nisi Sangeorgius maturè singulos admonuisset, nullo mortis metu, per cædes & vulnera suorum facilè irrupissent: & vniuersos quos in Arce deprehendissenr, excidio perdidissent.

Ponteſturæ vbi Mantuani præsidium agitabant, plus sermonum quàm factorum erat: quòd nec in commune consulerent, nec singuli auderent, possentve. Cum enim complanatum Moncaluensium aggerem, conuectâ humo ac rudere fossâ ab imo ad summum repletam, nullâ intermissione quati mœnia, postremò ingenti vi, expugnationem tormentis bellicis, scalisq; tentatam excepissent; quid tempori occasionive competeret contentionibus & disputationibus prosequebantur. Alijs vim omnem popularium Moncaluium in certamen deducendam; alijs pro Casalensibus & Ponteſturâ reseruandam; & in eo verti negotium, an vrbs præcipua in tuto haberetur, testantibus. Quod agri hostes à tergo haberent Moncaluio capto Monferratensibus abstrahi. Propinquiora inutilia, inualida; & si quid roboris intus esset, atque adeo Ponteſturæ, huic securitati seruandum: Vtæ enim Padoq; imminentia, procurrentes licenter Sabaudios cohibere posse. Vnam in Hispanis spem sitam; quos iam iam affore pauentissimi discriminum iactabant. Promissis ac blanditijs Mantuani internuncij circumuenti fuerant; quæ nisi expectationi responderent, tum frustra victoribus inanem Ponteſturam obijci. Si dubiæ interim possessioni repetendæ, quod militem contineat in securitatem, aliò mittatur, infirmitate locorum minus ausurum. Primo Equitis Riuaræ nixu satis fortitudinis promptum: hostes tamen in futurum cautiores redditos, quacunque collis adiretur, firmioribus frequentioribusq; præsidijs insedisse. Sabaudium Ducem ad latera imminere; & magnâ manu cohortium ambitum æstimandum metuendúmque, ne vbi desertam nudatamq; Ponteſturam didicisset, eò verteret, fameq; ac fortitudine Casalenses acrius vrgeret, obsepiretq; Padum totius prouentus vehiculum. Vnam Grazanum versus semitam fuisse reliquam, sed per aperta, eoq; hostibus gnara; quæq; strenuus equitatus nocte diuq; frequentet. Modicis manipulis & hostium formidolosis hostiles cohortes circumueniri aut perrumpi non posse; si vniuersi omissâ Ponteſturâ obsessos petant, etiam abeuntium terga victores carpturos. Sic nullum apertæ vi, nullum stratagemati locum esse. Hæc sententia recepta; cum longâ disceptatione, nihil pro Moncaluij Arce tentari validiores obtinuissent. Displicuit nihilominus quibusdam secordia. Hostes ipsi postquam deserere socios Monferratensibus animo insedisset, monuêre clausos, ne diutius non profuturam saluti aut gloriæ virtutem frustra insumerent. Coppinus quoque cum maiestatis interrogatus coram Duce causam ageret, acerrimè questus est; quòd & ab amicis destitutus foret; & abnuendi consilio cælato, ignominiæ, Dominiq; inuidiæ expositus.

Mantuani duciores incerti agendorum.

Cæterùm ne laborantes socij neglecti prorsus ac proditi viderentur, nouis ac nouis cursoribus Gubernatori Mediolanensi discrimen obsessorum expositum; Mantuaniq; internuncius qui Mediolani adhuc agebat deferre preces ac querelas iussus. Sed eam Dux Sabaudius contestatione iurium suorum primum auditum occupauerat; & quosdam minoris conditionis ministros specie cultus, muneribus ac promissis in rem suam conuerterat; vias proficiendi sectatus, vt Aularum consuetudinem retinerer; non vt iniquitate præualeret, aut integros in sua sensa corrumperet: Naturam in beneficia pronam omnes accusabant, quoties minoribus vteretur. Id perspectum Mantuani delegato erat; neque tamen detra-

here amicorum commodis lamentatione voluit, aut omninò silere, præoccupatæ gratiæ metu. Imo petito iterum ab Inoyosâ orationi tempore, acceptoq́; , eadem quæ olim, & tum noua vrgebant, Moncaluij castelli ruinam, clausorum angustias, populorum vota, datam suo Duci fidem, Regium honorem improperabat. Iam enim eò ventum fatebatur, vt perfidiam, aut (quod minimum) formidinem excusanda apud Aulam haberet; monito toties Rege, cuius cunctatione Sabaudius accreuisset. Non Mediolanensis Ducatus copias vniuersas (quas olim promisisset) sed mille solummodo pedites orare: his enim populares additos, soluendæ obsidioni suffecturos. Depulsi hostis aut sponte cedentis gloriam omnem illius fore qui protexisset. Quid enim Europæos Principes facti conscios dicturos crederet; vbi remittere externa auxilia, & fidere Regiæ tutelæ iussum, lacerum ac deprædatum, prospectantibus Hispanis didicissent? Num eâ vilitate Mantuanum crederet, vt suas iniurias apud Regem fateri erubescat, & tacere cuius negligentia perient? Non semper victorem Sabaudium minori insultaturum; futurum in tempore qui causam controuersam examinet; factorumq́; & omissorum rationes requirat. Festinationem non honori Mantuani potius quàm Hispanæ gentis addituram; & apud magnum Regem, rectè factorum præmia, aut ignauiæ pœnas expectari necesse esse conscios; vt diu tot oculos decipi non posse, sic nec tot linguas silere: vel inuitas vrgente veritate proloqui. Addidit quâ ignominiâ iam ob tarditatem apud suos diffamaretur, quibus foret apud Regem querelis lacerandus; non ab ijs solum qui Mantuani caritate agerentur, sed & ab ijs quos inuidia & æmulatio stimularent. Id se reuerentiâ monere; ne aut odio abstinuisse aut desiderio criminationum eius, offuturam securitatem persuasisse videretur.

Mantuani internuncius queritur apud Inoyosam.

Inoyosa cum nihil demissâ maiestate pleraque excusaret; ante alia tamen Sabaudium totâ mole belli Moncaluij Arcem assedisse iactabat. Multa hominum millia sub signis; alios iam dispositos & imperium expectantes habere, quibus vteretur aduersus quoscunque auxilio accurrentes. Lanzij Marchionem per Sabaudiam plura millia describere; expectari à Duce indies Heluetios gentem indomitam, aut fœdere nationes Pedemontanæ illigatas: quos certum sit rabie tantùm & amore prædarum accurrere. Sibi modicum nec longo bello duraturum militem esse; præuia illum pace disciplinæ intentionem remisisse: tempore itaque opus, vt amœnitatibus ac commodis domesticis corruptus, resumpto expeditionis labore firmetur. Vbi multa millia coëgisset, quibus elui suspicio timoris, & fides virtusq́; approbari possit, iuncturum Castra; & documentis quibus contradici nequeat ostensurum, quâ fide ac pietate Rex suus, amicos oppressosq́; Principes tutari sit solitus. Auxilium militarem, pecuniam, & ingentia quæque statim dici, sed maiori negotio opus, vt dictis facta respondeant. Paucos inermos & imparatos ad certam lanienam misisse, & eorum malo cætera in casum dari, nec honorem Regium, nec Monferrati tutelam continere. Cunctationem his argumentis excusari, temeritatem non posse. Inde quasi tarditati ministrorum intonaret, accitos Asculanum Principem, Mortaræ Marchionem, cæterosq́; copiarum Duces, maturare consilia, & bellicos delectus festinare iussit. Mox Mantuano internuncio eblandito, prudentiæ ac fidei nomine, iras suspicionesq́; mancæ fidei amolitus est. Monferrati quoque tabulam poposcit, & ad præsentes versus, singula prosecutus, stilo quo dentium purgamenta expunxerat designauit, quæ metu soluere, apertè inuadere, secretò occupare meditaretur.

Neque tamen tota fides habita aut speciosa professio Mantuano persuasit promissa rata fore. Quòd more suo inermem Inoyosam prodire in bellum totamq́; Mediolanensem ditionem discrimini objicere, nullâ futuri æstimatione non expediret. Speciem quoque abnueritis dederat visa tabula: cum ita implicatos Pe-

demon-

demontanæ ac Monferrati terminos vidit; vt ne prouinciales quidem (aderat quippe Ibertus) satis fines suos noscerent. Quippe cum possessionem incertitudinem fastu & indignatione notaret, continere se non potuit, quin Sabaudium bono iure diceret, limitarem illam ambiguitatem odisse, vtique accolarum fastidiosam. Porro certum Inoyosæ erat non ante hostilia in Sabaudium induere, quàm irrita negotiatio persuasisset; nec vires non suffecturas inferre; sed consilio ante natas turbas moliri, & cœptum bellum auctoritate dirimere. Id in causâ fuit (vt didicimus ab Equite Melzo nobile ac forti viro) quod cum non semel missis precibus Mantuanus subsidium orasset; & ipse magna dignitatis suæ notâ coram preces attulisset, præter inania promissa, diu nihil in summam profuturum retulerit. Quidam ideo tarditatem accusabant, quod petito à Galliæ Reginâ auxilio diffidere Hispano se Mantuanus ostendisset; fundataq; nouis præsidijs spe, iuratum ante obsequium corrupisset: ipsius Inoyosæ testimonio freti, qui id non semel fuerat comminatus. Ille tamen sermonum negligens & sui Regis decori studens, nec cur irasceretur illico exposuit; nec indignationem causam tarditatis dicebat; satis putans si dignitati consuluisset, rationes facti altè condere; certus vires prouinciæ nec inconsultò perdere, nec intempestiuè fortunæ objicere. Alij pro perspecto habebant, nullibi adeo deuinctam caritatem esse, cui renuncianti amicitiam, causæ coloresve non suppetant, quibus cum ratione agere videantur, quicunque contemnunt. Sed egentem modestiâ ac fide obniti difficultatibus debêre; & constantiâ obsequij, amici auersionem verecundiâ suffundere.

Res Mediolani per iocum, apud Moncaluium seriò agebatur: nam Federicus Asinarius post Carolum eiusdem gentis interemptum, sergentis maioris vice impositus, non diurnâ, non nocturnâ aliquot dierum operâ (in quam mille ferè operarios induxerat, omnia Arcis loca vallo ambiuerat, strinxerátque ambitum inter angustos aggeres; vnde tormenta & plumbea glans in obsessos librarentur. Propugnantes pauci & inualidi plures noctes insomnes, inter vulnera, sudorem, & rerum omnium inopiam transegerant; & vniuersos aditus seruante hoste nulla quieti hora permissa fuerat. Sed & amissa spes subsidij, & deplorata salus animos infregerant, vt iam segnius ad pericula aduolarent. Perspectum id Sangeorgio fuerat; & quamquàm leui suorum iacturâ, frangere clausos & ferro perdere posset, nobilitate tamen ingenitâ & consueto bellandi apud strenuos more Monferratensium animos experiri maluit; cum iam decimum quartum diem minis & decertationibus lassarentur. Leue temporis dispendium credidit, certior ab exploratoribus per literas redditus (quibus assiduè inter expeditiones, magnâ vtilitate vsus est) non Inoyosam, non Mantuanos præsto futuros; & iam poscere conditiones audierat, & flexos animos. Admissus ergo in colloquium Coppinus, quem iam non ciues solùm, sed & præsidiarij rogauerant, vt fortissimis commilitonibus opportunâ deditione consuleret. Paruit ille necessitati: siquidem puluere bellico corrupto, imminutâ annonâ, desperatione auxilij res in arcto erat; quodque Sangeorgius honestas conditiones cedentibus offerret. Diem integrum negotiatio protracta; demum Coppini & Vincentij Carretti subscriptione pacta firmata. Apud Sabaudios Sangeorgij vice Asinarius chirographum obsignauit: & fuêre qui testarentur, etiam Sangeorgium suâ manu conditiones subscripsisse; quas Vexillifer de Monte spoponderat. Fuisse Sangeorgio in eâ oppugnatione quatuor hominum millia fatebantur Moncaluenses, plures duo millia; nonnulli quingentos his addiderunt. Monferratenses Arci impositi, ducenti quinquaginta fuerunt: diuturno labore tenuati, *Moncaluij Arx se dedit Sabaudis.*

omnes tamen cum armis & signis militaribus dimissi. Permissa quoque impedimenta, & commeatus, tantâ Sangeorgij facilitate vt feritatis quam non haberet notam, eluere clementiâ videretur; & isti non reuerti, sed ad bellum proficisci. Haud dubiè grauiora asperioráque imperari victis poterant; sed summâ animi magnitudine, deploratis iam eorum rebus non aliud, quàm integris imperauit: vt cæteris innotesceret, non indecoram seruitutem apud talem victorem fore. Quod si oblata ab Hispanis Mantuano spes respondisset, si quingenti cum commeatu ac puluere bellico in Arcem euasissent; si imprudentior Dux in eam expeditionem delectus foret, si Mantuani concordes publicæ rei consuluissent, durare labor in aliquot menses poterat: sed pauci & deserti à suis, nec secreto erumpere, nec publicum audebant, ne numero circumuenirentur. Quinimo Moncaluij incolarum, non integram aduersus Mantuanos fidem fuisse multi crediderant; quod omnibus pridem fortunis exuti iuuasse Sabaudios, & socios ad maturandam deditionem hortati dicerentur. Crediti etiam nonnulli Sangeorgio & Asinario secretos aditus, tectas vias ostendisse, quibus gnaro nemine in Arcem euaderent; & illæsi ceruicibus propugnantium inferrentur. Ante alios Bernardinus Manara, & Marcus Aurelius Piazza, siue sic esset, siue crederentur perduellionis accusati & damnati sunt; quòd vel præsentes impulsu, vel absentes per literas consilia artésque expugnandi ad hostem detulissent. Hinc direpto oppido sua rebellibus relicta, & noua insuper præmijs decorati fuerant; exemplo in deliberantes & securos.

Nondum Mantuanus didicerat, quæ iura, quas vires Sabaudius in Monferratum, quos Duces immisisset. Munitissima quæque statim oppugnari; & non inuitis incolis acciri recentem Dominum, perfidiæ subditorum dabat; donec punitis reis, ac innoxijs animaduertit nimis nouum Gonzagorum nomen genti esse; & populos interno motu desciscendi, ad sua principia redire: simul imparem se & dominationi Monferratensium, & æmulatui Sabaudij esse. Asinario ac Colonello Monesterolo Moncaluij Arx permissa. Inerant tormenta bellica septem, exilitate vix nomen merita; sclopeti grandiores quos Cauallettos dicunt viginti duo; eáque apud Ascanium Virozzum Romanum hominem (qui cum Arx oppugnaretur tormentorum curam obiuerat) deposita. Puluis bellicus humore ac situ computruerat, & ideo à Coppino relictus tamquam inutilis fuerat. Nona Maij erat, cum succeßere dimissis Monferratensibus Sabaudij; & certâ possessione misêre ad Sabaudium literas victoriæ testes. Solatium Mantuano fuit, inter suos coactè assentantes iactanti, emissum cum honore militari præsidium; & tot circum millibus aditus omnes claudentibus, ducentorum auxilium fuisse inductum; quodque si integra popularibus fides fuisset, durare in menses obsidium potuisset. Gregarij quoque linguâ quam experimento probat; & nullo obsistente fortes apud Sabaudios vulgauerant, sponte Sangeorgij Equitem Riuaram cum ducentis inire Arcem permissum; quasi seruando munimento non suffecturis, & tenuem prouentum citius absumpturis. Vtinque sermone peccatum, decepto etenim Germano milite, & Riuarâ nocte sequenti ad suos reuerso, socordia obsidentium manifestior fuit; quàm vt interpretationibus adornaretur, aut Sangeorgius excusaret. Et eò turpior apud Mantuanos deditio fuit, quò plures & fortiores ingressi; durante adhuc in constantiâ priori milite, annonâ, ac puluere, formidine cesserunt. Pridem vsus obtinuit, raro victum totam victori gloriam permittere; quin obstrepat, detrahat, queratur, alienam virtutem eleuet, vt dedecus suum amoliatur.

Colonellus Monesterolus. Ascanius Virozzus.

Et hæc

Et hæc quidem de Moncaluij obsidione promiscuè à Mantuanis & Sabaudijs vulgata sunt; quia tamen fere veritas in abdito est, & raro eadem apud omnes sententiarum fides, quibus cura rerum incubuit; & præsentes vniuersa obseruarunt, certiora monuêre. Moncaluio dimissi cum Coppino Duce, recta Pontesturam tenuerunt. Ille quidem lætus conscientiâ, sed Rubei metu solicitus; ne hic negligentiam suam minori imputaret. Exceptus à Rubeo toruo supercilio est, & socijs vniuersis arma detracta in pœnam; velut eo honore indigni pudendam militiam tractauissent. Coppinus in vincula duci iussus: maiestas erat, cuius cum socijs inquirebatur: quod validam Arcem dedidisset, quæ fide ac militari virtute, diutius hostilem impetum ferre potuerat. Quod arma concesserit; quod prior conditiones aduocauerit; quod bellicum puluerem hosti prodiderit; quòd popularium preces exceperit, arguebatur. Et quidem Rubeus naturali iracundiâ, quâ nonnunquàm innocentium criminationes accendebat, facilis in minorum iniurias, & impetu procurrens; cum ignauiam ac perfidiam Coppino obiectaret, captiuum iam suum impulit acerbâ facetiâ, vt sese excusaret, improperanti illudere. Nec quidem (inquit) si omni curâ abstinuissem, reus agi ignauiæ poteram. Arma enim quæ me sociosq; affixère in Geneuenses à Sabaudio comparata, & inanes metus nos omnes despicere docueras: vtq; dies ac noctes somno aleaq; perderem, in summâ securitate monueras. Si tot dies labori ac discrimini eluctatus, non meo, non meorum sanguine, vt Moncaluij Arx Duci suo seruaretur, peperci; in eo crimen est, quod tibi non auscultauerim. Ridendum mihi periculum erat, quamuis iam fores pulsaret; non obnixè curandum; vt veros metus exciperes, & opportuna necessitate prouideres. Quia turpem illum errorem nunc (vt olim) arguo; & præscius malorum fatalem socordiam impropero, reus criminis subdor; cui me affinem non esse, tua conscientia, hi omnes norunt. Hæc Rubeum acriter offendêre, quasi professione veritatis stoliditatem imputaret. Equidem audito motu Sabaudio Coppinus preces cum querelis detulerat, vt Arx armis & commeatu instrueretur: nec enim profuturam paucorum constantiam aduersus hostem fortissimum; si pluribus millibus in eam expeditionem venisset. Exceptus tum à Rubeo per risum fuisse dicebatur; & frustra Sabaudij conatus ab ipso formidari respondisse, qui in Geneuam dirigerentur. Coram Quæsitore capitalium Coppinus causam dicere coactus est; & recenti irâ, indignatione potentioris, non perfidiæ sed negligentiæ nomine damnatus. Ergo Ducem Mantuanum appellauit. Obijciebat infestè Rubeus puluerem bellicum, frumentum in plures dies, vini copiam, & suillæ, aceti, leguminum, cæparum, allij, salisque superfuisse. Insuper ignauè seruatas excubias, vitata pericula; non pro munimento, non aduersus suggredientes ostendere se ausum; non ciues qui se socios discriminis offerebant secretò recepisse; murorum ruinam, non terrâ, non sarmentis, non rudere sarcitas; obtulisse conditiones victori abeundi per summam ignauiam; etiam fortiores commilitonum imperio præstitisse. Contra Coppinus Rubei aduersum se prægrauem inuidiam, quam celare non posset, testabatur; vt inconsultè securitatis imperatæ culpam in strenuissimos milites deriuaret. Aquæ penuriâ laborasse; vno reliquo in Arce puteo cæmento infecto, oppletóque. Pulueris corruptelam, quæ nullâ arte in vsum belli corrigeretur, plumbi inopiam, quo glans funderetur; ad extremum desperationem militum accusabat; quos periculorum laborumq; duratio fregerat, & desperatio auxilij. Horum enim plerosque minitatos sibi, nisi necessariâ deditione saluti sociorum consuluisset, imperium arbitriumq; rapturos. Et testes per diuersa concordes, afferebant stanneos orbes plumbi vice conflatos, in vsum frusta ferri, & æris laminas vertisse;

Coppinus iussu Rubei carceratur.

Et se ille acriter tuetur.

Damnatus appellat Mantuanum.

O 2

non farinam; non (leuissima laborantium oblectamenta) sal, acetum, cæpas, alia, quæ falsò iactarentur habuisse; non aquam nisi semiputrem haustam; ruinis murorum reparandis, obstruendis hiatibus quos tormenta hostium aperuerant, terram, paleas, asseres, trabes, etiam vires fessorum defuisse. Aduersus militarem seditionem comminationibus ac pœnis decertasse. Proinde assiduitate ac constantiâ (quæ ignauiæ imputarentur) si testibus ijs fides haberetur, quos intus ob animum prælio obfirmatum hostis expertus foret, crimina diluere. Postremò fortiter asserebat sacramentum quoduis, quo se ac milites præsidio impositos, Duci Mantuano deuouerat, frustra recordari: quando nullâ humanâ lege, aut præcipiantur subdito impossibilia, aut neglectus causæ requirantur. Sanè præualido ac numeroso hoste magnâ mole vrgente, Arcem retineri non potuisse; quòd foris tormentorum ictibus, intus commilitonum querelis minisque, & vi necessitatis quateretur. Antequam res in extremum discrimen processissent, & securâ licet prouinciâ, cum Sabaudius amicus crederetur, seruando præsidio necessaria quæsiuisse; vt mutatis rebus nutantem militum suorum constantiam firmaret. Eâ causâ Monferrati Gubernatoribus, velut importunitate molestum, semper inuisum fuisse: sepiuisse illos omnes ad Mantuanos Duces aditus, ne querelæ exponerentur. Inter tot mala nihilominus plus opinione durauisse: cum inter inopiam, diurnos nocturnosque metus, tractam in plures dies vigiliam, sitim famémque vniuersi deficerent. Quod infœlicis militiæ superfuit patriæ ac Principi suo seruauisse. Nec rudis prorsus dicendi Coppinus erat; aut incomptos memorialium nomine libellos ad Mantuanum miserat: odio Rubei tutum se, & suorum confessione ratus. Iam enim pleraque illius æmulorum interpretationibus malè audire didicerat; fidisque se Aulicorum amicitijs munierat; quin Rubeum apud Mantuanos, etsi materno genere Gonzagicum, pro externo reputabat. Mantuanum vt non commouerat oppugnatio; sic nec deditio turbauerat; eoq; statim supplici ignouit; tamquàm non aliud sibi ius in Monferratenses superesset, quàm condonare publicæ calamitati, eoq; testari possessionem. Vulgatum accepi, non alio magis Coppinum quam odio Rubei tectum præsentem damnationem effugisse; cupientibus æmulis, absolutione viri negligi Rubeum & apud reliquos vilescere. Eadem Carretti ac Vexilliferi fortuna fuit: pari conniuentiâ aut innocentes absoluti, aut rei liberati. Sed nec in milites culpa collata fuit: quod securitate & industriâ corrigi non poterat, placuit necessitatem appellare; amissionemq; Arcis gloriâ veniæ pensare.

Coppino Mantuanus parcit.

Cum hæc in iudicio agerentur Marchio Vulpiani Sangeorgius, Comitis Guidonis sobrinus, post acceptas ab eo quas diximus literas, quomodo vitato Sabaudio ad Mantuanos se reciperet anxius agebat. Vrgebant virum nobilem, non tantùm generis humani opinio; quæ illi (nisi clapsus foret) perfidiam appinxisset; sed & Mantuani metus; ne rebus compositis maiestatis arcesseretur; eâ maximè perduellionis notâ signatus; quod inter inimicos agere maluisset; quam nobili effugio Principi suo adesse. Itaque examinatis quoquouersum itineribus; nisi superato Amne Dorâ penetrare ad Casalenses posse cognouit; sed tres omninò aditus superesse: Priori (quem Saluggiæ portum dicunt) assidere peditatum equitatumq; Sabaudium: Secundo (cui Riuærottæ nomen est) naues detractas: Tertio (Mazzæ dicto) populares impositos, quos falli quidem vrgeri tamen non posse. Itaque mentito habitu, cum rustico indumento tectus duos omnino famulos secum deduceret, hac delatus obseruante nemine Doram transmeauit. Sed quia furtiua fuga fugerat, arbitrio hostium fortunas omnes domesticas, filios, duasq; filias, recens claustris sacris egressas; vt parentis fratrumq; aspectu fotæ,

postmodum

postmodum se voto religionis illigarent, reliquit; pietatem in Mantuanum, cuicunque vtilitati præferens; & discessu testatus, Sangeorgij Comitis literis, nullam apud se auctoritatem fuisse. Vbi apud Mantuanos fuit, non aliâ causâ fortius Sangeorgium incanduisse, minitatumq; igni ac ferro loca omnia Marchionis populaturum, dixit. Hinc plerosque populares metu percitos, per inuia lactentes & tenellæ ætatis liberos traxisse, domesticam annonam corrupisse; & vniuersa circum formidine compleuisse. Alij quibus Marchio secretis causis inuisus erat, omissos liberos ac supellectilem, argumentum perfidiæ dicebant, quasi carissima apud conscios securissimè credidisset; ipse non ætate, non viribus bello vtilis, fictam fidem trepidatione simulasset. Æquiores innocentiam interpretati sunt: imo si magnitudine malorum tractus succurrente nemine, & Mantuanis procul agentibus, in Sabaudium flexisset, excusandam necessitatem fatebantur: Nec enim vniuersa circum hoste obsidente, inermem cum impedimentis ac familia penetrare in turum potuisse. Et virgines quidem filias apud Sabaudium Regij animi & Christianum Principem in honore futuras credi par fuisse; qui sexus infirmitatem, & Virginum pudorem tueri solitus foret; etiam in hoste peruicaci ac minitante.

Marchio Vulpiani fugit Mantuam.

Vincentius Princeps Mantuani frater, non inferiori natalibus animo, secordiamq; ac rerum negligentiam auersatus, diu in Aulâ raptari Monferratum & quæstibus tantùm intendere Ducem iniquissimè tulerat: nec semel publicè lamentatus fuerat, vt frater admoneretur, ne specie quietis segniter perdi prouinciam pateretur. Nil grauius strenuis quàm desidibus subeundum; & vel fortitudine seruari incolumem possessionem, vel amissâ retineri famam virtutis posse. Dolores quoque popularium, & à bonis strenuisq; exagitata negligentia, innatum robur acuebant: vt apud administros fateretur, indignam gentis suæ nomini iniuriam tolerari: Non quod infirmior Sabaudio, sed negligentior videatur. Frequentius id & apud plures repetitum, Mantuanus quoque didicit. Itaque vocatum Vincentium secretò excepit, & his ferè verbis compellauit: Comes Chieppius cæteriq; mihi à secretis diu me monent, Frater, lacerari à te meam famam, & pro abiecto distrahi. Et quamquam factorum mihi ratio minori reddenda non sit, ne tamen tua te opinio vltra conditionem ferat, exponere decreui quàm malè fraternam censuram tractes. Monferrarum viginti hominum millia, nullâ familiarum notabili imminutione numerat; quibus non tueri solùm prouincia, sed vltro etiam bellum inferri potest. Sabaudij vicinium, & mea modestia, de quibusdam locis inimico victoriam concessêre. Caritas quoque populorum, in præsentem persuasit domestico sanguini parcere; & breui affutura Gallorum Hispanorumve auxilia opperiri. Minus Regibus fidere videar si neglectâ tutelâ propriam causam proprijs armis defendero. Nec Sabaudij diuturna lætitia futura est: Propediem cessurum ijs quæ dolo ac vi parauisset, certò scias, integrâ re nostrâ, magno illius dedecore, quod contrectauerit quæ retinere non possit. Hæc consilia prudentiam habent, procurrisse temeritatem intempestiuam. Cæterùm quia me virtus admonet, malè egero, si clausum operatumq; patriæ commodis, pro nomine nostro laborare prohibuero. Vide quod onus tollas, cui te discrimini permittas. Curam Monferrati libens concedo; sed vt militiam meo tantùm arbitrio regas volo. Tueri subditos amor est; apertum bellum tolerari aut inferre prohibeo. Donec Hispanus armis nostris sua coniunxerit, & Galli Sabaudiam irrupetint, quiescendum tibi. Respondit Vincentius permissum rerum arbitrium Hispano laudare, securitatem subditorum pietati fraternæ imputare. Spes regum tantùm eleuauit, non eorum culpâ, sed cunctatione ministrorum, suspicione aut odio. Ira credendum futuro auxilio, vt suis quoque viribus occurrere commendationem habeat. Scire se viribus prouinciæ inferre bellum Sabaudio non posse;

Mantuani ad Vincentium fratrem oratio.

scire dissitos ac diuisos, ægrè in vnum corpus cogi; laudare tamen oppidorum propugnationem, disciplinam militarem, præsentiam Domini, quo nullum validius sit retinendæ fidei instrumentum. Proinde quando ire in Monferratum iubeat, fratris tantùm auspicia & imperia secuturum; ætatisq; defectus consilio seniorum correcturum. In hæc conclusus sermo: & Vincentius itineri necessaria, famulos, sociosque, summâ festinatione comparauit.

Vincentius in Mantuanum proficiscens Mediolanum ad Inoyosam diuertit.

Aprili exeunte, magno nobilium ac procerum comitatu, Mantuâ in Monferratum proficiscens, Mediolanum ad Inoyosam diuertit. Præsentem dominum vexati populi requisiuerant; ne vicino hoste lassati preces Mantuam deferre, & à longinquo imperia requirere cogerentur. Perspectus Inoyosæ Vincentij animus fidorum relatu erat; ideoq; exceptus decoro apparatu, qualis Principem decebat; aut procerem pari Mantuæ comitate & magnificentiâ, cum Vincentius Dux pater in viuis ageret, vsum. Itineris non alia ratio quàm communicandi consilij: siue quod frater iusserat, siue vt quantum subsidij sperandum haberet, coram deprehenderet. Et quidem amicitiæ fideiq; testimonia Inoyosa non inuitus præbebat; vt qui Mantuani suspiciones fratet luere dedignabatur: cupiebatq; nutantem consilijs animum, pluribus caritatis argumentis in officio retinere: Nec enim quamquam prouocatus, & non semel calumniâ notatus, adhuc exuerat omnem constantiam; satisq; habuerat obliquè diffidentiam castigare; & malam sui famam auctoresq; perstringere. Multò ante Inoyosa hospitalitati sese ac futuro colloquio comparauerat; certior per amicos redditus, quâ viâ Vincentius insisteret; & quas artes in eam administrationem ferret. Nouerat plurimùm referre, quas iuuenis inchoatæ militiæ cogitationes imbiberet, cuius se totum obsequio, quorum monitis accommodaret; & ostentatâ comitate, quem Regi suo amicum certi animi adsisceret. Vincentius vbi deuotum Hispano nomini animum iureiurando obstrinxit; tamquàm securè eloqui posset, statim præsentes tumultus aggressus est, vota fratris, Inoyosæ promissa, Regiam fidem nemini hactenus frustrà expectatam requisiuit, castigatâ tamquam alios accusaret cunctatione; quod Moncaluium (si mille armatorum subsidium missum foret) facilè retineri potuisset: diu literis, mox per internuncium preces ac pericula Arcis delata; vt magno gloriæ suæ incremento, vindicem iniuriarum, arbitrumq; Principum Italiæ agere potuerit. Hæc etsi in Monferratum contulisset, ingentibus quidem beneficijs oneraturum & fratrem, & populos fuisse: potentissimos nihilominus Reges oblatas deiectorum Principum protectiones, multo auro frequenter prætulisse. Non Othones, non Federicos Imperatores domesticis regnis plus gloriæ, non Venetos sanctissimum & sui iuris Senatum potentiâ parauisse; quàm cum illi præferoces populos debellantes Gentium libertatem postliminio restituerint; sua ciuitatibus iura reddiderint. Hos fortitudine opibusq; quòd amicas familias sustentauerint, & ante alia Romanum Pontificem suâ in maiestate retinuerint. Nòn aliâ causâ toties apud exteros tutelæ minorum exempla spectari: Gallos pro Germanis, Germanos pro Gallis, Hispanos pro Mediolanensibus ac Neapolitanis, Venetos etiam extra Italiam pro Græcis certauisse: & in eo gloriam, quod non vicissent solùm, sed ius fasq; protexissent. Equidem magnorum regnorum possessores, cum opes, populos, iura, amicitias; etiam per interualla voluptates vsurpent, omittere nihilominus interdum, quod speciosissimum apud præpotentes existimatur proficiendi per gloriam desiderium. In bonâ famâ stare memoriam laudis, intermori in aduersâ. Inuito & abnuenti Catholico Regi decoram tamen protectionem credi; ne consumpsisse apud amicos fidem; apud nescios causarum, etiam non habuisse existimetur. Regium beneficium sua commoda secutura; gratitudinem, & compositis rebus aggerata subsidia; quibus non minus interdum Rex egeat, quàm minores; vt qui grauioribus

ribus & frequentioribus hostibus imperatur. A Duce fratre suo Gallorum auxilia requisita; non quod præferret; sed vt Sabaudij neglectum procuraret; qui alienam fidem sectatus, honorem reuerentiæ aliò transtulisset, quàm quò veteri obligatione debuerat. Apertum iam Hispano Regi fratris sui animum; & didicisse, apud Amitam Reginam querelas potius iniuriarum, quàm auxilij preces detulisse. Si eas vmbras prorsus paueſceret; nec iurata semel fides, & Reginæ Galliæ congruentia Hispano consilia veritatem approbarent; cur Monferratensium excidium in sui Regis perniciem, tardirare remedij properaret? cáne compositione animi Sabaudium existimaret, vt habito Monferrato cupiditati modum dicat; nec Mediolanum Regij matrimonij pretium requirat? Superesse Principes viros, qui audiuerint legerintque, hos secretissimos Sabaudij sensus, ea vota esse; Siue eum sibi præuisum adscribi, siue alieno monitu instillatum sibi vulgari cuperet, vtrinque flagitij notam imminere; quoties illud periculum cauere supersedisset, quod in propinquo frustra arceretur.

Inoyosa vim animi prudentiamq; in iuuene admiratus, pleraque seriò, alia per risum excepisse dicitur; quasi honestis precibus annueret, suspiciones vmbrasq; rejiceret. Et quod Mantuani internuncio sæpius dixerat, repetiuit; paucos se post dies armatas legiones in mediam Pedemontanam inducturum: Mantuaniq; causâ repetiturum oblata; nisi vagus victor Regis mandatis illicò paruisset, ferro igniq; contumaciam vlturum: quò plura Sabaudius reddidisset, eò minus gloriæ relaturum. Sed tempore opus fuisse in eam expeditionem; quò sparsus miles ad signa cogi posset; ducesq; valido bello necessaria pararent. Quamquàm enim cessurum statim Sabaudium pro comperto habeat, armari tamen legiones, tamquam diuturnâ expeditione fatigandos deberi; aduersus belli casus, & secretorum fœderum incerta. Et quò fidem roboraret, Vincentij parentis aduersum se merita, magnâ contentione recensuit, Ducemq; Mantuanum tacitè leuitatis, & prærupti animi arguit; quod modò Hispanum; modo Gallum aduocasset; de conditionibus pacis, de bello simul dissereret; suos, & alienos accusaret, hostes contumeliâ prosequeretur, amicis non temperaret, domi querulus, apud præpotentes molestus, coniugium laudaret, abnueretque; etiam Venetos in tutelam conclamaret; quos non semel prædonum nomine fœdauisset. Denique tantâ securitate agere, vt rebus suis ac securitate tenui filo pendentibus, non amico Regi, non Pontifici auscultet; sed prout impetus, & læsura consultantium vota inclinarent, laudaret quæ damnauerit, proferret quæ reiecerit. Se nihilominus cogitationes pacis Italiæ, & Mantuani curam non omittere; maiorem fore beneficij verecundiam, quò se minus dignum ostendisset. Porrò vtrosque fratres pari caritate complecti; Vincentium verò insuper monere, si progressus suos solido inniti cuperet, stabili aduersus Regem suum obsequio mereri. Se pietatis officijq; sedulum laudatorem offerre. Ducis Mantuani internuncius, quæ Inoyosa dixerat, sacramento firmauit. Potuisse arcere bellum, & magno cum honore & vtilitate nubere testatus; nisi Ferrariensis, lubricum iuuenis ingenium, repetitis ictibus, solido deturbauisset. Ad extremum Vincentius amicitiæ Inoyosæ gratias egit; & si fidei suæ apud Regem cauisset, constantiam reuerentiæ spopondit. Tum vertit in Monferratum, populos ingenti gaudio perfudit. Videre se Dominum, & remedia malorum in promptu habere gestiebant, stratos quoque nonnullorum animos, certiori spe meliorum erexerat; vt pauidi & toties fracti aciem iam & pericula poscerent. Aberat adulatio; sed corruperat lætitia, & gentium innata fortitudo: vt amisisse nonnulla oppida, & campum omnem Sabaudio concessisse, non iam infirmitati imputare viderentur; sed quod Ducem qui in hostem raperet, non habuissent.

Grauis interim Mantuanum tot ictibus quassatum, tot vocibus excitatum, Tri-

ni, Albæ, ac Moncaluij expugnatione auditâ, solicitudo angebat; neque tamen deditam adhuc Arcem acceperat: Iuuenem se non regiminis rerum, non belli expertem, noua tractare ministeria; non Duces, non Tribunos, non militem habere sciebat; non consilio, non fortitudine obsistere posse; vacuum ærarium; nec occurrere quibus artibus integrâ honesti opinione, & athore populorum pecuniam in vsum corraderet; denique nescium quid primò, quid postremò tutaretur; quibus conditionibus duraturam pacem cum Sabaudio iniret; Inoyosæve in posterùm, an Gallis fideret. Quantum in magno Duce spei, quantum subsidij in Romano Pontifice collocaret. Cæsari quidem prolixas, quibus suam Imperijq; causam prosequebatur literas miserat: sed Turcarum per Pannoniam motus, alia per Dalmatiam arma reputabat, vt minus securitatis promittentia. Hispanum spe præceperat, hæserarq; animo Gubernator Mediolanensis: sed praui consultores persuaserant, virum nobilem, quod non statim cupidini eius paruisset, in quæstum suum, Sabaudij amicitiam, odium suum, aliena iura, sui Regis apud Europæos Principes existimationem perdidisse. Nutantem itaq; aut nescium nouis suspicionibus turbauerant. Galli inconstantiâ propositi, nec sperabantur faurores, etiam metuebantur: si Regina, si Proceres regni, decernendæ prohibendæve expeditioni præualuissent. De Etrusco certior fiducia; vt qui Maternam Mantuani caritatem, & simul cum ipso actæ pueritiæ, retinere memoriam putaretur. Nisi noua insuper coniugij vincula, quibus soror illius Catherina destinabatur, ante alia stimulabant. Haud minus constantiæ Pontifex Romanus instillare videbatur; quòd opinione paternæ dilectionis fouere Mantuauum Ducem putaretur; quem Vincentio patre superstite purpuratorum collegio adsciuerat. Idem mores humani ingenij persuadebant; quibus apud infirmiorem, causa & vis, iniqua ferè creduntur. Hinc oratores, cursores, literas, querelas, vltrò citroq; misit: satis gnarus receptam semel famam (seu gloriæ seu dedecori sit) ægrè obliterari. Sed nec stabilis in consilio erat; nec si quid boni administri suggerebant, fortuna prosperabat; à primo die motus incerta & auersa. Delassauerat aulam Mantuanam consilij nomen; cum noctes diesq; inutili disputatione tererentur: quamquàm Mantuanus potius quid decreuisset, exponeret, quàm quid facto opus esset inquireret. Et quia nulla præsentibus differendi quæ sentirent potestas erat, per iocum famuli, non consilium sed soliloquium appellabant.

His fermè diebus Ferrariensis Amita Mantuani nepotem monuerat, missu Monferratensium didicisse sese, populares seruandis propinquis Casalensium vrbi, expedito equitatu egêre. Vicino quippe Trini præsidio, licenter Sabaudios in plana vsque ciuitatis excurrere; nec paganos solùm sed Pontesturam quoque terrêre. Tum quadringenti Equites Cataphracti iuuentutis Mantuanæ præcipui delecti, dataq; arma; vt summâ festinatione Monferratum peterent; victoremq; Sabaudium retinerent. Dictu mirum quo labore, quibus difficultatibus is numerus coactus sit. Horum certè plures coacti sacramento accessêre; sed & qui sponte bello nomina dederant, inutilem eam expeditionem fatebantur. Discessere itaque & prima die Maij apud Casalenses fuêre; arrectis expectatione populis quantus is numerus, quæ vires essent: tarditas enim & diu tractata res, spem ampliorem promiserat. Cæterùm illi per vrbem & vrbi vicina dispositi sunt; vt Vincentius Mantuani frater nobiliori comitatu ambiretur; vtque securiorem commeatum, & tutam Padi ripam facerent. Obequitantes etenim, & vltra citraq; amnem vagi, repentinos Sabaudiorum incursus frænare posse videbantur.

Equites 400. Mantuâ in Monferratū missi 1. Maij.

His difficultatibus angustiarum Mantuanum, nouæ è Monferrato literæ grauius pressêre: scripserat Rubeus, manifestam quidem vim vtcunque propulsari posse, si militiæ prouinciali aliqua ab Inoyosâ accessio fieret. Casalensis enim Arcis præcipuam curam esse debere: caput rerum id, & Monferrati possessionem

secum

ſecum trahere. Et quamquàm aperto bello Sabaudius non ſufficeret aduerſus munitiſſimum præſidium; ne tamen artium belli ſcientiſſimus & maximè indefeſſus, cuſtodes, militeſque, ſimul amicorum fidem tentaret, cauendum eſſe. Si præualuiſſet corruptiſq; propugnatoribus Arcem occupaſſet, ſtatim Caſalenſes, & quidquid Monferrati iure contineretur conſecutione habiturum, nec vllâ aduerſum vi ceſſurum. Id (vt par erat) Mantuani animum aduertit, vt Sabaudij conſilia eluderet, rebuſq; ſuis pro virili ſecuritatem pararet. Itaque mille ſclopetarij delectu per oppida ditionis Mantuanæ habito, raptim miſſi in Monferratum ſunt; vt ſuſpectiſſima pars prouinciæ, domeſticâ diligentiâ haberetur. Iis Arx commiſſa, vt externæ militiæ, ſi qui dubij, quamquàm integri erant, aliò tranſlati. Magnâ id ſimulatione, & conſilij ſecreto actum; quòd fide Monferratenſium apud Mantuanos nunquàm integrè probata, tum maximè diffidendum videretur; licet publicè crederetur. Nec aliquo adhuc rebellionis manifeſto indicio indepreheſum flagitium accuſare expediret. Exiluit Mantuanus lætitiâ, vbi pauculos hos in Monferratum miſſos Inoyosâ annuente vidit; ſtatimq; per Aulam vulgatum eſt, Sabaudium Mediolani irritè queſtum, quòd hoſtiles copias, communi malo penetrare tractum Mediolanenſem permiſiſſet; quodq; inimicum ſibi Principem nimio fauore proſecutus foret. Id auctore nobili ac primario Hiſpano didici, Sabaudium nec quidem ſomniaſſe; imo pro explorato habeo, illum & Mantuani opes irriſiſſe; & Hiſpanos, niſi ſocios & amicos prorſus neglexiſſe. Certum quidem eſt, nec Inoyoſam obniti Mantuani neceſſitatibus potuiſſe; & niſi negligentiam ſuam, moras, vanas ſpes accuſari voluiſſet, aut in iudicium perfidiam vocari, viam euntibus permittere debuiſſe; manifeſtâ doli coniecturâ, qui nec Regium auxilium opportunè conceſſiſſet; nec Mantuanum proprijs armis tueri ſe permiſiſſet. Quantum prouincijs Monferrati Sabaudius detrahebat, tantum Mantuani querelis & commentationibus inſiſtebant, nullis ferè domi viribus proprijs, quibus hoſtem vlciſcerentur. Nec alia certior occaſio fuit, cur publicis ſcripturis Duces in mutuas iniurias incandeſcerent; & acrius ſua & aliena arma commouerent.

Pedites mille Mantuani Arci Caſalenſi imponuntur.

Quo die tranſeuntium mille ſclopetariorum fama Mediolani audita, cito curſore quoque Moncaluium delatum eſt, Arcem Moncaluij inducto licet ab Equite Riuara, ſpe ingenti futuri, auxilio, ſeſe dedere Sabaudio coactam; & à Rubeo iuſſus Mantuani internuncius, ſui Ducis fortunam apud Inoyoſam queri. oppidum quidem improuiſu inſultu captum didicerat, ſed Arcem in tuto crediderat; poſtquam ducentis ſclopetarijs receptis, tolerare oppugnationem plures iam dies audiuerat. Sed qui Mantuano Mediolani erat, licet parum in ſummam profecturus; Inoyoſam recenti nuncio turbatum, tantò minus Sabaudij victoriæ gnarum, cum expoſtulatione conuenit. Caſtellum (inquit) Domine, quod modico ſubſidio miſſo à te liberari oppugnatione poterat, poſt quatuordecim dierum ac noctium continuos labores, poſt fruſtra aduocata protectionis Regiæ arma, in Sabaudium conceſſit: nec vllus adeo extra mentem eſt, aut Mantuano auerſus, qui miſeriæ noſtræ, cunctationi tuæ, multum debere victorem nô agnoſcat. Sed amici & recti amatores, idem per literas & curſores toti Europæ teſtati ſunt. Apud Hiſpanam Aulam extra dubitationem futurum, vtrum mille pedites Mediolanenſi Gubernatori ad manus fuerint; quos certum eſt deturbare cœpto Sabaudium potuiſſe. Porrò ſeu tegere prouinciam tutelâ, ſiue rebus noſtris creſcere Sabaudium animo inſedit; id vnum Ducis mei nomine (quod ſuo tempore coram Rege conteſtetur) poſcimus, quid nos in noſtra cauſâ agere; & an Regi tuo certam haberi fidem velis doceas. Aut imminutas prouincias retinere, aut vniuerſa deſerere nos velle profitemur; ſi ea voluntas Regi eſt; ſi aduerſus innocentem Principem cupit pœnas exigere. Fruſtra quippe potentiſſimi Regis volun-

Mantuani internuncius cum Inoyosâ queritur de amiſſa Arce Moncaluij.

tati obniti nos scimus, & ideo causam nostram scrutatori cordium Deo, & cæteris Europæ Principibus commendamus; apud quos diu multam iniuriam futuram non existimamus. Si non literæ, non promissa, non fama properantium legionum Hispanicarum, sed miles, Sabaudios direptionibus intentos deprehendisset; & tota gloria Regis tui, & Monferratum inuiolatum Mantuani foret. Sed ille Hispanæ tarditatis, tuæ meditationis callidus, festinatione expeditionum, conatus Regios, aliena consilia, paratus tuos anteuertit. Redituram prouinciam ad suum Dominum certò scimus; sed querimur rapinas apud victorem, dedecus apud Regem, apud Mantuanum & eius subditos damna fore.

Inoyosa licentiam dicendi summâ prudentiâ tolerare solitus, optimâ quâ viueret fide, nec celerius auxilium transmittere potuisse fassus est; nec tantum debilitatis trecentis militibus, munimento & commeatu tutis esse credere potuisse. In eâ tamen victoriâ summam rerum non consistere: quò fortius Sabaudius increuisset, eo miserius prosperâ fortunâ detrudendum: se porrò certo documento ostensurum, quàm benè Mantuanus tutorem delegisset. Constantiæ nihilominus iterum admonuit; nec sæpius oratus Inoyosa est quàm ille mira compositione animi, stabilem Mantuano animum commendauit. Id Duci scriptum, quod turbari facilem impulit noua conuicia aggerere, apud se certam fidem, quam alibi non reperisset esse, culpamq; omnem Sabaudij progressus Inoyosæ dare. Decantatam illum rem sæpius repetere dicebat; contestabaturq; non se, non Italos proceres, non Pontificem ac Cæsarem opinari, sciente & nolente Rege direptas prouincias in hostem abire; & si quid Sabaudio agri opumve accessisset, donum Inoyosæ reputare. Equidem fortunam victoris illico vicina tracturam; & propediem Hispanos Pontesturæ oppugnationem spectaturos, vt Moncaluium impertupti vidissent, persuaso iam Sabaudio, repentinæ illius irruptioni Mantuanum obsistere non posse, Gubernatorem Inoyosam insuper nolle. Hinc Mediolanensem ditionem inuasurum; & nullâ amplius negligentiæ excusatione, etiam eorum quæ aduersum se peccauisset, pœnas illum Regi suo daturum. Sed instabat internuncius vrgebatq; auxilium apud Inoyosam, officio & animo succurrere gestientem; præter eorum opinionem, qui sciebant illum conuicia fugisse, & inustam perfidiæ notam: cumq; Pontesturam certo in discrimine audiret, nec Sabaudij progressus gratos Regi suo futuros sciret; ne honorem, fortunas, vitámque certo Regiæ indignationis periculo exponeret; vtq; conscientiæ suspiciones elueret, criminationésque accusatæ negligentiæ nobili aliquo facinore oblitteraret; quo militum numero Pontestura in tuto haberetur interrogauit; & an centurias Hispanas in præsidium mitti cuperet. Asserente illo quingentos suffecturos, statim delectus eorum habitus, iussiq; Pontesturam properare; & se aduersus externam vim fossâ ac vallo munire. Ne id quidem plerique gratum habuerunt; recordatione præteritorum implacabiles; & iam Pontesturæ (vt ferebant) metu exsoluti. Sic expleri paupertatem Hispanæ militiæ ferebant; & ditato iam spolijs hosti; saturas nec pugnaturas centurias ostendi. Ineptiora quidam garriebant, fastum, ambitionem, auaritiam gentis recolentes; metumq; ne semel admissi, nullo amplius reuocante, perpetuò remanerent. Correggium, Plumbinum, & alia Italiæ municipia recordabantur; quæ licet ab inimicis Hispano præsidio defensa forent, maluissent tamen non acciuisse. Postremum id immanius visum, quàm vt vulgaretur: licet per Aulam secreti questus & tacitæ suspicionis indicia audirentur. Mediolani non aliud sermonum argumentum erat; quibusdam Mantuano, pluribus Sabaudio pronioribus. Illi quidem scribebant Sabaudium per ambages questum fuisse; quòd plus diligentiæ quàm Rex imperasset Inoyosa vsurparet; suæq; amicitiæ non iussus renunciaret; quam non dolo non vi aduersam expertus foret.

Inoyosa mittit 500. Hispanos Ponte sturam.

Et qui-

Et quidem Sabaudius prudentissimè in eo rerum summam verti nouerat, si Hispanos fautores habuisset, aut saltem non infensos. Neque tamen inimicos seruili obsequio prosequi cogitauerat; sed vias omnes cautuatis, artes vniuersas fidei tractare ante, quibus affectu illigaretur. Ad extremum verò desperatâ amicitiâ, hostem aperte induere. Proinde misso celeri cursore Isabellam Belgij Dominam, sororem Regiam per literas certiorem facti voluisse ferebatur, addito iure suo; lamentatus non minus de Inoyosâ, vt vel infenso, vel Mantuani amore corrupto. Orasse quin etiam ferebatur, vt iusti æquiq; causâ, nec minus caritate nepotum moneret hominem, moderatius in sua damna properare, aut alicui parum fido suppetias ferre. Adhæc, vt quâ apud fratrem auctoritate erat, leniret conceptam aduersum se inuidiam, dulcem quietem commendaret; & iniquissimi hostis opibus suum sanguinem proficere pateretur. Addebant malè feriati Sabaudium prætextus suos adornasse, & texisse perfidiam. Vbi enim Isabella querelis Regem inquietasset; & ab ipsa Inoyosa literas accepisset, quibus monetetur mitis in Sabaudium, nec facilis in eius damna esse; quod tum Inoyosæ perniciosissimum erat, cunctationem loco perfidiæ vsurpasse, suetam Sabaudio simulationem; ideóque Inoyosam hostem reumve subdidisse; vt doli conscium aliquâ honestatis specie velaret, quò veteri instituto, amicum aut infensum, conscium aut nescium, prout rebus suis conduceret, testaretur. Crebris interim epistolis Hispanam Aulam fatigasse; indefessum muneribus, & causæ suæ commendatione preciosum: non ignarum aut auerti similibus offensas, aut ad tempus differri: & ne frustra solus laboraret, eadem scribere Inoyosam officijs Isabellæ compulisse; quem propinquâ spe diuitis Marchionatus, aduersus inanes metus, & formidatam Regis iram firmauerat. Sed lubricos in calumniam magni Principis sermones, & dicendi licentiam, meliores petulantiam appellabant: eò præcipuè quòd domestici Mantuani famuli; Sabaudium turbatorem publicæ quietis apud Venetos, apud Germanos hostem Imperij, apud Hispanos alieni occupatorem, Romæ perfidum dici iactarent. Horruerant etiam externi adeo pudenda conuicia; quæ inuidi & irati, aut repertis studio calumnijs, aut aliunde accersitis intendere satagebant. Id quando non aliâ causâ Sabaudius vrgeretur, inferendo bello & implacabilibus odijs ciendis sufficere credentes. Vulgatos quin etiam publiceq; fixos Romæ libellos testabantur, tacendæ veritatis impatientiâ (quos Pasquinatas vocant) quibus libido ingeniorum, simulatum illi filiæ Viduæ coniugium, negotij fraudes, nouam & insuetam non inferioribus Principibus nobilitatis iactantiam carmine insectabatur. Quæ non ante prohibita sint, quàm impunitas habendi, & cura deferendi, etiam non requirentibus fastidium & satietatem intulerunt. Mantuæ prius quàm in vrbe, aliqua lecta sunt; habita, recitataq; publicè, apud fora & templa; gementibus ijs quibus aliqua honesti cura, potentissimum Ducem, non sponte hostem, sed prouocatum, turpi modo diffamari, & contumelijs proscindi. Missæ etiam in vrbem literæ ferebantur, quibus amici veteres impellebantur, per vicos, & officinas, inter ciues, nobiles, aulicos, religiosos, tractis studio colloquijs, atrocissima in Sabaudium congerere, & causam Mantuani erubescendo mox præferre, innocentem Mantuanum asserere, hostem Sabaudium, cui inquietudo connata sit; quiq; infœlicibus expeditionibus, non quæ olim amisisset receperit, sed ditionis opulentissimam partem auulsam apud Gallos videat, dolo ac rabie in aliena clam irrupisse. Credidisse scilicet non vltorem Deum, non Gallos, non Hispanos, non Venetos, non Romanum Pontificem; non denique consobrinum Imperatorem subsidium laturos; aut Etruscum nexum arctissimè, nullâ sanguinis curâ, suo certo dedecore iniuriam spectaturum. Auaritiam, egestatem pecuniæ, quâ milites supra vires retineret, non sibi ius creditum, spoliandi rapiendiq; aliena occasionem præbuisse. Eamq; non recentem sed veterem destr-

Sabaudij fama ab amicis Mantuani carpitur.

nationem fuisse: quando certum esset, ne Genero quidem suo Mantuani fratri, pacem concessurum fuisse, si diutius superfuisset, nisi parte Monferrati concessâ, quâ inanes prætextus abolerentur. Nec dici ista scribiq; solummodò voluêre; sed Sabaudij insuper virtutem carpebant, vires minuebant, recensitis in ludibrium, quæ strenuo Principi sinistro fortunæ occursu euenissent. Et quò plenius conuicium turbaret animos, nec flagellato Domino seruo parceretur, Verruensis quoque præcipuus ad consilia in examen vocabatur; quæ ille apud Romanam Aulam imprudenter egisse credebatur, flectebantur in Dominum vt iusto timidiorem, nec Apostolicæ sedi satis obsequentem. Fides quoque dictis quærebatur Pauli V. Pontificis testimonio; quasi ille intestabilem Sabaudium, & quoties de dominatione ageretur, Impium appellasset. Neque tamen innata modestiâ, magnitudine suâ, Paulus V. eam intemperantiam admisisset; vt in formidandum Principem tam atrocia congereret: sed proni semel animi in alienam iniuriam, magnis testibus perfidiam suam egere nouerant; nec quod oneraret, & dedecore notaret nil satis credebant.

Contra Sabaudius vt bello strenuus, sic linguæ continentissimus, ne domesticorum quidem sermonibus distrahi Mantuanum apud suos patiebatur; quas accepisset iniurias testari abundè putans; & quo iure, in vicinum arma mouisset. Hæc sciri in Hispania, Gallia, Germania, Italia noluerat: ne Mantuani dignitas, Cæsaris & Etrusci consanguinitas, ætas, infirmitas, licet iustiorem potentia & intemperantiâ damnaret. Scripto in vulgus dato, quo iura sua & iniurias prosequebatur Manifesti nomen indiderat; quod Italo idiomate conscriptum, nos compendio contraximus, & labori nostro inseruimus, in duraturam posteritatis memoriam. Filiam in Viduæ matris tutelam venire; vnanimi gentium legumq; consensione, caritatis & curæ certitudine, quæ neminem consanguineorum arctius obstringat. Suppetere Regum ac Principũ innumera exempla. Hinc initium expostulandi sibi, quando Martinengum Comitem, & Luzernæ, necnon Principem filium bis legatos, obnixas Mantuano Duci preces deferre voluerit; vt miserrimæ filiæ suæ Viduæ, coniuge iuuene, ac filio infante vnico intra vicesimum diem amissis, vnica superstes filiola in solatium concederetur. Id inhumanum Mantuano visum. Et ne dolum subesse crederet, oblatam à Principe filio Mutinam, seiunctam à Parente, vbi in cœptæ negotiationis finem, apud matrem filia haberetur. Recepisse tum conditionem Mantuanum; & abnuente primùm curam Mutinensi Duce, cum iam filia Vidua cum fratre Mediolanum venisset, consensum mutuò destinati hospitij Inoyosam Gubernatorem expressisse. Sed Mantuanum statim proposito excidisse, nec sacramento datæ fidei stetisse: tutelam à Cæsare sibi permissam; nec eo inuito posse illam ad externos transmittere contestatum. Id vulnus sibi altius adactum: siue quòd non audito Patre, pro filiâ ac nepti, iura precesq; laturo, iniquum ab Imperatoris Aulâ decretum surreptum foret: siue tardè tutela prætextui sumpta foret; quòd etiam Mantuæ agente Principe filio, eâdem Neptis suæ tutelâ Mantuanus vsus, nullo Cæsaris iussu, nullâ exceptione, concessurum te Matri filiam, si Mutinam diuertisset, spopondisset. Eas excusationes vanitatibus accreuisse, quasi Amita Ferrariensis, Vincentius patruus, & omnis Mantuana nobilitas infantis discessum à Paternâ domo, haudquaquam foret toleratura. Mantuanum certè & Principem & Cardinalem esse; eandem nihilominus fidei datæ curam gerere debuisse, quæ priuatum nobilem deceret. Hanc iniuriam questum Principem filium apud Mantuanum; statimq; deploratâ satisfactione, abductam Mediolano sororem rectâ ad Parentem Vercellas deduxisse. Quietis tamen desiderio Gubernatorem Inoyosam, Diocæsariensem Episcopum Mantuam regredi, & nouo conatu, concordiam promouere voluisse. Vniuersa frustra fuisse; reuerso mox Diocæsariensi, nullâ spe aut mittendæ

Manifestum Sabaudij contra Mantuanum.

neptis,

neptis, aut concedendi, quod optimo iure prosequeretur. Indignatum se quidem; & cum seueriora vsurpare remedia in spretæ patientiæ suæ vindictam cogitasset, Cardinalatus dignitati tamen, quâ ambitum Mantuanum videbat, eam deliberationem condonasse. Armis nihilominus vlcum iniuriam; & quod sibi iure deberetur repetiisse; ne irrisui omnibus, Mantuano etiam despectus esset. Ea iura causasq; in arctum reducta scite vniuersos cupere; quod non vno prætextu aut Monferratum omne, aut seorsim diuersæ illius partes antiquissimo iure sibi debeantur. Monferratum quidem intra descriptos à præcessoribus terminos, nullâ apud Palæologos superstite prole masculâ, sibi pridem adiudicandum fuisse; tamquàm masculo è fœminâ; & Margaritæ (quæ Federico Mantuano Duci, postremùm nupsit) præferendo. Alterum caput rerum in eo consistere, quòd Theodorus Monferrati Marchio, cum Aimoni Comiti Sabaudio Violantam filiam locaret, publicâ institutione voluerit; si quando domus sua masculâ prole destitueretur, vti Violantæ posteri in successionem vocarentur. Et his quidem causis totum Monferratum certissimo iure reposcere. Sed insuper diuersarum ditionis partium prætextus non inanes habere, oppidorum nempe cis Padum, & vltra Tanarum amnes; manifestis conuentionibus inter Amadæum Sabaudium, & Ioannem Iacobum, eiusq; filium Ioannem Monferrati Marchiones: quibus, cum pleno iure, Clunassum, Brandizzum, Setrimum, & Ozognam Sabaudijs dominis concessa sint, cæterorum locorum nomine Monferrati Marchiones à Sabaudijs possessionem agnouisse; & Sabaudio supremo ac directo domino, debitum obsequium sacramento deuouisse. Accedere Blancæ Palæologæ Caroli I. Sabaudij coniugis testamentum, quo Carolo suo suo, eo nomine secundo, non vetera solum ac dotalitia iura, sed & aureorum octoginta millia leguntur. Eamq; summam Carolum Quintum, deberi Sabaudijs sententiâ decreuisse. Se verò dotali causâ versuras insuper, & Atocismos repetere; quibus vetus debitum, septingentorum millium summam adæquet. Cæterùm Caroli Quinti sententiam, iuribus non plenè discussis latam, certo quodam respectu dictatam, & graui lite in ambiguo adhuc sustentatis iuribus, hærere. Quibus causis vel imminui ac infirmari à Vincentio Duce prouincias; vel apud Casalenses fortissimam Arcem noui operis sisti non debuisse: quâ receptio iurium Sabaudijs posterisque difficilior imposterùm redderetur. Hæc certiora esse, quàm vt pluribus demonstrentur; ideoq; Pontificem Romanum, Cæsaremq; se in primis orare, ne quæ in suam tutelam arma sumpserit, vitio sibi vertant. Iniuriâ quippe prouocatum; & filiæ Viduæ afflictæque, nec non infantis pupillæ matri abstractæ (quibus aliunde subsidium opperiri non liceat) caritate motum. Nec minus Hispanum Regem obtestari (cui filia sua id honoris acceptum referat, quod eius neptis sit) ne suum sanguinem neglectum, & conceptam protectionis ac gratiæ spem, frustra esse velit. Reges quoque cæteros, & Christiani orbis Principes appellare, vti fauorabili obtutu, quâ pietate & iustitia sunt, res suas ac iura intueantur: sigillatim tamen Serenissimum Electorem Saxonem, consanguineos amicosq; omnes; vt se suæ familiæ Principem honestissima repetentem, studio ac fauore prosequi velint.

Id manifestum fuit, quod palam in Vrbem, Gallias, Hispanias, Germaniam transmissum, ambiguos Principes aduertit, vti fraudes (quas crediderant) à veris prętextibus; vanitates à serijs iuribus distinguerent; discerentq; vim iuri nixam, iras iniuriâ prouocatas, prudenter à Sabaudio præsenti occasioni accommodata. Vix enim facilè credi possit, quem Mantuani ætas ac innocentiâ (sic eius amici loquebantur) prætextum iustitiæ haberent, apud nescios causarum & recentis iniuriæ fidem reperturum; licet sapientiores in illius certissimam perniciem itura prędixerant; quæ vt inania temnebantur. Quamquam enim

non eadem perfundendi scribendiq; facilitas sciretur; non tamen quid vires validiores, quid indignatio conuicijs & contumelijs prouocata, quid magnus animus infirmiori minitarentur, ignorabantur: & iam non semel Sabaudius experimento virtutis docuerat, potentiores Principes Regésque, nisi multo suorum sanguine,& longo bello,reuerentiam apud illum inuenisse. Affectu odiove inter litigantes Duces medij, non semel tantam apud Cæsares cunctationem obstupuerant; vt centesimum pœnè annum bis tractata finem non inuenerit: eóque imminentem belli necessitatem à longè prospectabant, quamuis Mantuani Duces modestissimè & compositissimè egissent. Sabaudij manifestum per Europam statim misêre, qui curæ præpositi fuerant; præcipuam agendorum existimationem in eo consistere credentes, si à Mantuano obiecta fortissimis contra argumentis conuincerentur: plurimum quoque vigere famam veri specie indutam opinabantur; vt cui minus periti statim accederent.

In suburbano Mantuanus erat cum præcipuis amicorum, festas epulas celebraturus. Nec enim amissâ aut lacerâ prouinciâ ita animum iuuenis sollicitudine distinebat; quin solitas summâ in securitate voluptates retineret. Hic inexpectanti oblata Sabaudij scriptura est. Itaque(quod illi semper moris fuerat,retinuitq; plures post annos) vniuersos etiam mediastinos,& vix patriæ linguæ gnaros aduocauit. Factâ coronâ recitari libellum coràm iussit; in singulas periodos commentationibus inuectus, & subito studio respondens. Vix contineri potuit, ne statim petito calamo promeret confutationes; imperspectorum licet iurium, & causæ ab ipso hactenus non examinatę. Vis eadem quosdam administro: studio Domini procurrentes vrgebat; fatentes non alio validiori inditio probari Mantuani iura, quàm futili Sabaudij scripto potuisse. Reuersus Dux Mantuam postquam impetus ille scripturientis animi refrixit; & æstimatum Manifestum plus ponderis habere, quàm primâ facie ostenderat, visum est. Diocæsariensis Episcopus, inutilibus scripturis, & odia maiora concitaturis abstineri consuluit: ne si Mantuanus indignationem palam ostendisset, quæ obiiciebantur videretur agnoscere; aut acrioribus hinc inde stimulis, ad mutuas iniurias vterque stimularetur. Arduum esse fatebatur, inter inimicitias & arma temperare conuicijs; aut eâ moderatione affectus componere, quæ concordiam non rixas persuaderet. Neque Europæos Principes adeò alieni nescios agere; vt quo iure Mantuanus Monferrato imperet, ignorent: multò minus Pontificem, Imperatorem, Regemq; Hispanum rerum arbitros; apud quos vis omnis sit; & quos præcipuè Cæsarei decreti reuerentia spectat: non denique Gallum Regem magnam,si certandum occurrat, belli partem. Romanam Aulam omnium gnaram callere similia; vsu conciliandæ pacis inter infensos Principes; & à Christianis Regibus depellendæ discordiæ. Hinc totum orbem discere,quid cuique iuris,quæ spes,quæ subsidia; augeriq; aut imminui singula, solâ laudantis reprobantisq; opinione. Ignari ac præcipitis vulgi, quod veris falsa confundat, apud honestiores nullam rationem haberi; eoq; non ad tutelam, non ad offensas ciendas sufficere. Quod si iurium suorum fides eleuata, & conuulsa existimatio molestiora sint, quam vt dolor secreto contineri possit, priuatis ad Christianos Reges & Principes literis, quæ à Sabaudio obijciantur; nulla in auctorem iniuriâ reiectâ, & excusato potius hoste dilui posse. Multum commendationis moderationem inuenturam; si apud peritos Mantuanus iure potior deprehensus,etiam temperantiâ celebretur. Principem iuuenem, virum Ecclesiasticum,læsumq; ex modestiâ optimè auditurum: nec virtutem frustra fore, at quæ hostem ipsum ad mitiora possit conuertere. Saluberrimum consilium,plures quos calami pruritus stimulabat,damnabant; responsumq; prętulerunt, odio vulgatæ à Sabaudio iniuriæ (vt ferebant) &

Mantuano

Mantuano in hanc partem proniori aſſentantes. Silentium ſcilicet metuebant: ne recepta quæ dicebantur crederentur : ne apud factorum dictorúmque neſcios Sabaudiæ magnitudo fidem exprimeret : ne iuuenis & armorum inexpertus , etiam ciuiliter cauſæ ſuæ ſuſtentandæ impar videretur : ne ſine Doctoribus putaretur : denique vt vulgatis rationibus , apud eos qui Sabaudium tractauiſſent,comparatione iurium erudirentur. Sed reuera ſuberat indignatio,quæ tantum temperamenti aſpernabatur, & animus præceps in quamcumque vindictam. Id ſaltem orauit obnixè Diocæſarienſis,ne quo Sabaudius conuicio aſperior & implacabilior redderetur.

Cæterùm his ferè verbis res confecta. Certum fuiſſe ſiniſtrâ cœpti motus famâ auditâ curaturum Sabaudium , ne conatui & illatæ vi,ſui colores deſiderarentur. Armorum quippe quàm iuris peritiorem , & prauis conſultoribus vſum , id Manifeſtum vulgauiſſe , quod prima ſtatim fronte poſſet argui vanitatis. Neque enim matri (ſi minor ſit, vt Iuriſperiti loquuntur) aut ſi procul à paterna pupillæ domo agere intendat: prætereà ſi probabilis aliqua ſuſpicio iura imminuens, ſubſit ; filiæ tutelam permitti. Non vno intercessore oratum ſe, ne Viduam relictam , vteri dubiam , vna cum filia infante, redire ad parentem vellet: ſed preces non recepiſſe : Quòd ſucceſſurum Principem in paterna domo , & Tutricem apud ſuos eſſe , leges primùm , mox Imperator decreuiſſent. Additum à Sabaudio metum ex nepti: quòd veluti hæredem Monferrati iactauiſſet. Et quanquàm ipſe Margaritæ quæ Federico Duci Mantuano iuncta fuit, ſe vt marem è fœmina in ſucceſſione iurium diu prætulerit : apud Hiſpanos tamen ac Mediolanum Gubernatorem, Nepti ſuæ deberi Monferratum docuiſſe, ſua nepris iuribus iura miſcendo. Id Guidonium Sangeorgium ingratiſſimum ſibi rebellem, datis ad conſanguineum ſuum literis teſtatum; quibus perfidię ſocios quærebat , in hanc formam. Sabaudium Ducem ſuis ac neptis iuribus ſuſtentandis,bellum illatis in plura ſimul loca armis tractare. Et quamuis Trinenſes adhuc obſidioni non ceſſiſſent, breui tamen in poteſtate fore. Eius commoda & honores promoturum , ſi ſeſe in Caſtra conueniſſet, & cæteros in eadem ſtudia aduocaſſet. In Caſtris ad Trinum 23. Aprilis 1613. cum vidua Princeps omiſſa Mantua, vbi omni officij genere culta fuerat, ad parentem regredi feſtinaret: non Principem Pedemontanum ſolùm,ſed & Inoyoſam Mediolani Gubernatorem flagrantiſſimas preces , auctas infęlicis Viduæ lachrymis detuliſſe ; vt licet metu Cęſareę indignationis , amicis conſanguineiſque contra nitentibus,& magno rerum ſuarum diſcrimine , Mutinam cum filia ſecedere toleraret. Speciem quoque valuiſſe ; ne propoſiti peruicax mœrorem matris, patris dolorem ridere crederetur. Tantum addidiſſe conditiones, quibus neptis permiſſa in tuto eſſet, ſuo arbitrio reſtituenda. Mutinenſem Ducem arctiſſimam ſponſionem, Cęſaris iram,etiam pacta quibus concedebatur abnuiſſe.Vbi illa Mediolanum cum Principe fratre delata fuit,priora deſideria Inoyoſam retractaſſe, cupiuiſſéque mitti infantem Mediolanum, ſolatio matris, faciliori rerum exitu, dirimendiſque contentionibus. Id ſe tamen viuis rationibus negaſſe. Itaque ſtimulatum ab eo Mutinenſem , vt vadem ſe promittenti , hoſpitémque matri ac filiæ præberet. Speciem matrimonij tum fuiſſe : ideoque ſe abnuiſse Viduam Mutinam regredi , aut in poſterum neptim concedere , quam ille paulò ante noluiſset. Cuius mortalium manifeſtas Sabaudij artes fuiſse, ne dum ſibi cutis rerum ingentium intento. Ideo tot itinera,regreſsus, loca infanti matríque præſcripta , vt occaſio aliqua rapiendi obiiceretur. Docendę interim veritati miſsum à ſe Epiſcopum Diocæſarienſem ; vt non Inoyoſa ſolùm , ſed vniuerſi qui Sabaudij quærelas excepiſsent , certiores redderentur : nec tranſacta abnuere , nec velle reſumere iterum cum

Mantuani Manifeſtum contra Sabaudum.

Mutinensi pacta præterita. Decreta Cæsaris, subditorum suorum voluntates reclamasse: scire quin etiam se fidei quam dedisset, præstandæ non minus quam nobilem priuatum obligari: sed promissa quæ loco ac tempore circumscripta sint euanuisse, nec amplius ligare. Eâ causâ literis sibi à Pedemontano Principe missis respondere supersedisse: siue quod ab Episcopo Diocæsariensi iura sua proferri satis crediderit; siue mutuâ caritate cognitum, testatâ veritate offendere noluerit. Eundem Diocæsariensem Inoyosæ Imperio, etiam Vercellas (licet suo eum assensu) missum, vt continuatione negotiationis difficultates complanaret; eóque scripsisse ad Principem Pedemontanum literas, hoc sensu: Credere se Diocæsariensem Episcopum, apud illum propediem futurum; eorum occasione quæ suo iussu deferret; sine literis tamen illum venire noluisse; licet præterea imperauerit, vt cui paulò ante literas misisset, coram satisfaceret. Quidquid ab illo sibi exponeretur, suo nomine interpretaretur. Et quamuis forsitan minus dictis suis fidem habeat, neminem tamen suo obsequio promiorem reperturum. Hinc cuius apertum esse quo animo fuerit, & quam prauè omissa negotiatio sibi in perpetuam obligationem adscriberetur. Misso Episcopo non Neptis concessionem, non finium compositionem arbitrio permissa, sed legatum tantummodo ad Sabaudium, vt an domus vtraque, firmiori iterum vinculo necti posset, prospiceret. Satis superq; se professum, siue Sabaudius à parente Vincentio tractata, siue vetustiora, siue denique recentem terminorum directionem cogitasset; nec se auersaturum quæ bono iure poscerentur; nec illum plura & certiora à filio expectare posse. In hæc factam Episcopi missionem; nec aliter cum Gubernatore Inoyosâ per literas, aut cum Martinengo Lusernæve Comitibus locutum: quorum dicto fidem haberi velit. De Vulpiano ac Castiliano oppidis præter legationis summam, & suo ingenio Episcopum, Sabaudij ac ministrorum expostulationibus vexatum, vtq; se eo tædio liberaret, locutum; eumq; responsum in sequentem operiri iussus foret, tamquàm militarem censum spectaturus Sabaudius vrbe discederet, eadem nocte Albam Trinumq; vi aggressum. Hanc esse factorum seriem, cuius examine liquear, vtrum bono iuri institerit, motus aduersum se armis eâ immanitate, vt maiori in iuratum hostem vti non posset. Iam verò sibi ac conscientiæ optimè conuenire, nullius nempe offensæ sponte se auctorem fuisse; nisi neptis, grauida filia, & pars prouinciæ negata inter iniurias referantur. Queri se tamen posse, q; præstitâ sibi à Sabaudio per literas securitate; & agente adhuc Vercellis apud ipsum Episcopo Diocæsariensi Oratore suo, inter coniugij tractationem, quam vterque Inoyosæ auctoritate prosequebatur, se imparatum oppressum; cum Monferrati municipia aduersus metum, non alio quàm ciuium præsidio seruarentur. Tacere secretas artes, insidiasque, concitum aduersum se Monferrati subditos, captas Arces. Cæterùm quo iure ageret Sabaudium in summa coegisse, quæq; Auus suus totum triennium coram Carolo V. Imperatore produxerit. Superesse generis humani iudicium, affectuíne ac cupidini hostis, an Cæsaris decreto fides sit habenda. Si quid Sabaudio lite cœpta continuare permissum sit, in suo vigore manere: Donationes transactionesq; inter Ioannem Georgium, & Ioannem huius filium Marchiones fuisse per vim expressas, vtroque per vices Taurini detento. Sed non in eo Cæsaris auctoritatem arbitriumq; reseruata, vniuersa irrita reddidisse. Sub Imperatore Federico salutis anno millesimo quadringensimo sexagesimo quarto Blancæ octoginta aureorum millia olim merita, nec se nec suos abnuere: summam illam septingentorum millium imaginariam, nec sine risu esse. Paratum se Iudicis sententię stare; ambigere tamen, an ille quisquis contigerit, possit debeátve inuasorem audire. Non debuisse Sabaudium Actorem Arbitrúmque simul agere; nec sibi ipsi nullâ potentioris sententiâ parare executionem.

Satis

Satis fuisse quod violato iure gentium Sabaudij Duces abstracta Monferrato possideant, Taurinum, Iurcam, Modoctiam, Chinassum, Settinum, Montanarum, Sanbenignum, Lombardonum, Fletum, Ozegnam, Collegnium, & alia pleraque à Federico Margaritæ coniuge proauo suo apud Imperatorem agitatâ lite repetita: quorumq; possessionem in tempore, decreto Cæsaris expectet. Quod si Sabaudij Auus causâ coram Imperatore tot annos aduersus Duces Mantuanos egit, cur id nepotem, potentiâ non auctum apud non imminutum auctoritate Cæsarem abnueret? Cur Vincentio patri suo hæsurum se causæ, & certis conditionibus transferre velle iura omnia, non meminerit promisisse? Neque tamen ab illo adeo imminutum debilitatúmve Monferratum vt conditionem vicinis inuideat: aut ideo Casalensem Arcem eduxisse, vt aduersus ius fasq; prouinciam retineret: sed conscijs Imperatore ac Christiano Rege (quorum ministerio quidquid sibi virium sit seruauerit) in suo statuisse. Horum Principum potentiâ tutam infantem fratris sui filiam futuram: ideoq; velut proiectæ hæredis, eam sibi curam Sabaudium aduocare, aut præsumere non debuisse. Illam & Mantuæ natam, & educatam; hic administratorem Patruum, summâ quâ in ipsam pietate sit inuenisse. Et si iniuriæ metuantur Austriæ Regum patrocinio indemnem futuram; quorum placita ipsa quoque reuerenter obseruet. Orate proinde Christianos Principes; vt si Sabaudij arma libidine ac sæuitia tractata, prophanatis delubris Diuorum, violatis personis sacris, calcatâ honestate ac religione omni ex iusto censent, in se vindices incurrant. Sin ipse si iustitiam inuocat, & mediâ negotiatione pacis connubiique, publicam fidem frangit, diuinum ac humanum ius infringit; vt sibi oppresso, lacerato, insidijs petito, fautores adsint.

Hoc Mantuani Manifestum fuit; quod non minus quàm Sabaudij, præoccupandæ publicæ fidei studio vulgata sunt. Neptis tamen primùm promissæ; nec cum postmodum repeteretur à Mantuano dimissæ iniuria, causa intus fuit, cur Sabaudius mitius suam causam, vt olim prosecuturus, asperiora probauerit; & obdurato Mantuano in implacabiles iras exarserit. Eò magis quòd Viduâ Dominâ Mediolanum delatâ vulgatum foret, abducendæ subtrahendæq; infantis neptis consilia Sabaudium agitauisse; sed custodum diligentiâ elusum; quodque cum literas & Oratores, pacis concordiæq; speciosis nominibus refertas misisset, integram tamen tractationi fidem non intulisset. Quorsum enim attinuisse Mediolani filiam manere, nec Taurinum ad patrem tendere? cur dilectam Mutinam? non placuisse Goitum, Caprianum, Gazolum, quæque illustria dirionis loca multis passuum millibus Mantuâ seiunguntur? nisi vt illa Mediolano furtiuè abduceretur; conniuente, conscio, & permittente Inoyosâ: cui omnia pro Sabaudio agere ac moliri, gemmæ aurumq; persuaserant; nec minus noui Marchionatus spes ingentes? Portò ideo prælatam Mutinam, vbi pronum foret sororiæ caritati plus insidiarum adaptare. Facti porrò inuidiam Sabaudium non metuisse; vt qui paratis coloribus honestas causas appingere promptum haberet: meditareturq; in Viduam matrem furti culpam transferre, quæ pactis concessionis firmandis non aduocaretur; & cui pietas non seruati promissi excusationem accommodaret. Id credibile esse, multa argumenta persuasisse, quibus cautior agitatæ negotiationi foret redditus. Persuasum vnicuique fuisse, non fidei, non promissorum apud illum rationem vllam fore, quem vis, & rapinarum deformitas, manifestæ inhumanitatis dedecore non tenuerint. Pauciora tamen hæc detractoribus videbantur, & minus animum expleuisse, nisi eadem publicè in Sabaudij contumeliam protulissent, addidissentq; ore illius exceptam sententiam fuisse, profundo silentio, & æternâ obliuione dignissimam; Stare promissis mercatoris esse, non Principis. Scilicet ignorabant vetustiorem apud Sabaudium Principatum, quàm apud plerosque in Ducatus euectos nobilitatem; & tenuem ante plurimas æta-

tes potentiam, fide & bonis artibus accreuisse, prius quàm Italia magnos Principes numeraret: cum adhuc Mantua piscatorium nomen, Marmirolum rusticum esset; & cum Gonzagorum primitiæ nescirentur; licet oblatis quibusdam monumentis nostra solicitudo vetustissimam Ducibus nobilitatem appinxerit; & alius in Carolum Magnum incunabula familiæ reduxerit. Certè pronum ingenijs scripturientibus commentari est, nec tamen eàdem facilitate persuadetur. Iam verò Mantuanus impetu animi, prauis consultoribus, Ferrariensis hortatu, potius quàm Principis Vincentij sententiâ, aut bono suo fato elatus, quæ exitium domui suæ properarent, reclamantibus melioribus ausus est. Maior fratris calamitas videbatur, quod licet Mantuanus præceps ruinam prouocaret, vanâ tamen imagine vindictæ oblectaretur; Vincentius Princeps verò, & perdi sciret, & silere dolorem suum cogeretur. Eum quippe prudentia ætati antetulerat, quamuis malâ Patriæ fortuna à cura rerum exercendi validissimus arceretur.

Cum adhuc Mantuani responsum concoqueretur, per Italiam, Galliam ac Germaniam Sabaudij Manifestum exierat, non odio potius Mantuani, quàm æstimatione Sabaudicæ magnitudinis receptum insigni gentium fauore. Habebant Principes, nobiles, plebei; latitabatur publicè, & quibus sors inuiderat, magno ære parabatur. Secreto quoque prælo quædam exemplaria prodierant: adeo quod placuerat, nisi omnes possiderent, parum videbatur. Id stimulauerat Mantuanum, vt quę consuetudo ęmulo cōferre didicerat à suis festinaret. Dięi labori noctes cōtinuatæ: & lectum inter Consiliarios primum probatumque fuit, quàm in lucem daretur. Nihil tota Aula frequentius, quàm laus auctoris, & eruditio audiebatur; vt iam desiderio legendi cuncti languescerent, nec longiorem patientiam ferre posse viderentur. Prima in Vrbem exemplaria mitti placuit: In eo Orbis theatro res secundum Mantuanum iudicata, cæteris existimationem latura videbatur.

Ducis negotia in Vrbe tum Vincentius Agnellus Snardus tractabat. Huic missa sunt, & quibus communia faceret perscriptum. Sed iam Paulus V. Pontifex per exploratorem didicerat, & compositum responsum, & breui transmittendum, cuiusque argumenti esset. Intercipi igitur volumina imperauit, ne in apertum prodirent: non quod causam reprobaret, aut Sabaudio quàm Mantuano pronior esset; sed quòd iis maximè intenderet, quæ quibusdam Mantuanis persuaserant, ne componerentur. Et Pontifex quidem cum Ducum concordiam literis primùm tentauisset, tum Nunciis ac Legatis vrgere quę inchoauerat, maturaret: quæcunque læsura partes, aut irritatura animos sciebat, supprimi iusserat, pari in vtrumque litigantem pietate. Quâ tamen aut aliquid incuriæ subrepsit, aut diligentia custodias elusit penetrauere nonnulla exemplaria, & vt curiosis satisfieret transcripta sunt, atq; inter amicos disseminata. Quò manifestior eorum impostura est, qui datis ad Inoyosam ab Vrbe literis, falsi sunt: placuisse bono seni responsionem; & nonnulla (antequàm typo Mantuæ permitterentur) immutasse. Nemo hactenus Pontificum, sermonis pariter, & eorum quæ turbare christianam pacem possent temperantior fuit. Nihil hactenus maiori auiditate raptū; nihil studiosius flagitatum; desiderio scindi partium iura; & quibus rationibus vtrique Duces vterentur. Hinc (prout varij animorū motus, & sua cuique coniectura sufficit) inter Aulicos disputari cœptum, aliis Mantuanum, pluribus Sabaudium protegentibus; obnoxio quidem nemine, sed opinione iurium tracto.

Manifestum Mantuani. Paulus V vulgari Romæ prohibet.

Prouocandum iri Sabaudium Mantuani scripto frustra creditum, neque desideratæ confutationes quæ sperabantur; ab eo in sapientissimum Senatorem cura translata. Hunc Toëlum fuisse accepimus. Hic repetito per compendium iure ac iniuriis, ita expectationi singulorum satisfecisse visus est; vt impositurus parti silentium videretur; scripti is tenor fuit: Mirum non esse Cardinalem Mantuanum Ducem, armorum peritia & ætate, rerum administrationi æquè maturum, dolore tactum

Sabaudij alterum Manifestum con

tractum,ob eorum amissionem, quæ maiores illius postremo Marchioni Monferrati cum vita rapuerunt;abstulerintque legitimis illius successoribus,notis palam artibus, de bello & dominatione loqui, Manifesto Sabaudij respondentem; vt suam causam specie iustitiæ commendet. Sufficere Sabaudio eorum sententiam qui gnari essent; decreuerintque procul a prudentia fuisse, Principi in rem suam importerare praua consilia;& honestatē iustitiamque causæ,prætextum appellare; nec minus ignari qua iniquitate Neptis Patrui tutelæ permittatur, quæ pro arbitrio,parata præcessorum imitatione,facilè bonis omnibus exui cum vita possit. Si viduæ matri quòd minor ætate sit filiæ relictæ tutela non competat;cur non Patruum,Principem Ecclesiasticum,& minorem arceri:Præsenti conditione negari non posse,auo potius neptim permittendam fuisse,qui Monferratum non vno nomine requirat. Imo procul vero esse Mediolani & per Hispaniam Sabaudium vulgasse, Neptim suam in Monferrati successionem vocari: sed de bonorum omnium allodialium mobiliumque iure esse locutum; quæ pater eius intestato decedens reliquisset; & quæ vt in immensam summam excreuerent, ita suo tempore sunt liquidanda.Fateri se quidem Principem filium& viduam filiam multo in speciem honore à Mantuano cultos: sed corrupisse illum gratiam omnem, cum diuersa animo agitaret, decreuissetque datam semel fidem eludere: quæ nō loco foret,non tēpore definita: addiris nouis rationibus,quasi regredi Vidua dedeceret,nouę causę prohibenres emersissent,Cęsaris surreptitium decretū, & auersa propinquorū voluntas obniterentur: nec iis ante datā Principi filio fidē locus esset. Sed iam violatæ fidei conuictum, superesse solummodo vt Dux Mantuanus consummatæ prudentiæ Princeps alienos ministros inscitiæ accuset, qui Dioecesariensem dignitate Episcopali præfulgentē,per literas imprudentiæ damnauerit.Etiam eorum qui rerum ignari sint iudicium requirere: an publicæ fidei minus se egisse putent, quod debita sibi iura repetierit habito quamquam domi Oratore Mantuano, qui nulla satisfaciendi sibi auctoritate venisset: aut quando quibusvе causis,vsu receptum sit,mitti Feciales ad contestandum bellum. Quinimo mirari se,à nemine suorum Mantuanum admonitum, ob neglectam promissionis fidem:licet vetera super Monferrato iura ad tempus seposuisset, bellum ab eo quē offēdisset opperiri debuisse.Proinde frustra improuisum appellare.Porrò quàm valido iure innitatur, Manifesto vulgato ante docuisse: monitum solummodo Lectorem velle,nulla in Ioannem Iacobum, & Ioannem eius filium Marchiones Monferrati, Amadeum Sabaudium vi vsum: & Federici decretum non citata parte irritum censeri debere. Tacere etiam quæ iniquè Gonzagi super Monferrato,exactionibus,desolationibus, imminutionibus veros successores lædendo egerint. Vana Mantuanum Cæsaris in Sabaudium odia concire, vt in contemptorem Maiestatis, quam semper sit immutabili reuerentia prosecutus.Non potuisse illum paratiori via petita ademptaque iura repetere: nec facile imaginari posse,si quando Cæsareum decretum Caroli V.sententiam reuocasset. quibus opibus Mantuanus tot annorum possessionem cum acceptis reditibus foret repræsentaturus. Sed & maiores illius ne latæ quidem sententiæ obtemperasse:quā sufficienter cauere alienis peritionib. iubebatur. Irritè prorsus querelis aërē verberare,vt conatus Sabaudij inuisos reddat.Arma quæ sibi aduersa ac prę-ualida expertus fuerit,crudelia appellando.Bellīcę quippe rei peritos nouisse,per vim recepta oppida militari licentiæ permitti: nec obstare quo minus victores aduersus obstantēs, ferro sibi viam aperiant. Sacris hominibus (nisi qui nulla dignitatis habita ratione arma tractauerint) suum militem temperasse: & si quæ inhumanè admissa sint grauibus pœnis executum. Supresse vt summus Pontifex, generis humani parens,inter filios vniuersa diiudicet;vt Cęsarea Maiestas, rigorem(qui malos effectus procreat)& corruptos affectionibus animos auersatā,cer-

tra Mantuanum.

ta pietate vniuersa componat: vt Rex quoque Hispanus, Sabaudiæ familię patens ac dominus, debita protectione, æquitati locum faciat: nec minus cæteri Principes sanguine aut amicitia illigati, post tot annos illatam toleratamque iniuriam, quomodo nouos occupatoris insultus toleraturi forent in re propria, secum æstiment; simulque iudicent an impia & iniusta arma illa censeant, quæ propriæ existimationis ac iurium causa tractantur.

His visus fuerat Sabaudius Mantuani Manifestum iugulasse, vt ne in loco quidem honestæ suæ tutelæ haberetur. Quanquam enim dici credive inferior iure aliquibus posse diceretur, asperitas tamen in viduam ob negatam filiam, & non reddita Pedemontano fides, causam omnem confundere videbatur: pietate illinc turbante animos, hinc magnitudine Sabaudij vrgente. Accepi a fide dignis responsionem hanc nonnulla acerbiora continuisse, & Sabaudium, ne media quidem in ira modestiæ & vrbanitatis oblita, quæcumque vesicam tollere poterant, abradi voluisse. Suetus nempe erat, iniurias suas armis, non conuicio prosequi: & intolerans quemcunque in hostem contumelias iactari. Alterum quippe diem rem examinari voluit, recitariq; sibi sæpius imperauit; vt quæ fortè auditum fallere poterant, sequenti ac tertio deprehenderentur, corrigerenturque. Si quid tamen carpere quadamtenus Mantuanum potuit, suo loco relictum est; eorum immodestiæ, qui Sabaudio petulanter insultauerant, datum est. Et forsan quæ sub Mantuani nomine prodierant, alienæ cutis scabies fuerat, licet non omnes communem causam, aut possent aut scirent, aut vellent diuidere. Recepto iam more iudicij, vt quæ administri Principum peccauerint, conscientia aut conniuentia Dominis imputentur.

Sanè vbi in Mantuani manus Manifestum illud venit (& quidem huic primum loco incidit) & ipsum, & Aulam turbauit: certò & in recentem cicatricem ferire, causæq; collineare visum, & pro calumnia missa, reddere morsus acerrimos. Erudiri successu poterant vniuersi, qui Mantuani Genio ancillabantur, silere ac pati, tutius vtiliusq; quàm damnosa eloqui fuisse. Vt tamen inquieta ingenia, & scribendi tentigine stimulata ægrè cohibentur; sic oblata occasio, procurrentes in eam curam stimulauit, vt statim nouo libello malè Sabaudius haberetur. Ea responsio sic habuit: Mordere scripto Cardinalem Mantuæ Ducem ex ijs esse quæ manifestis indicijs, agnitam veritatem demonstrent; vrgeantq; auersantem, singulari modestiâ Mantuanum, & voce & scripto aduersus Sabaudium vsum fuisse; auctorem verò libelli, manifesti mendacij arguisse. Postremùm Monferrati Marchionem Ioannem Georgium, fato & valetudine diem suum obiisse; nec vllum mortalium tanta peruicacia fuisse, vt casum fortunæ, nepotum flagitium interpretaretur. Certè apud bonos facto famam congruere; sciri tamen quid in Aulam vlcerati animi detulissent; sed & dignam officio fidem inuenisse. Triennij indefessam litem, ingenti mole continuatam, vt ne inter priuatos quidem acrius certari potuerit, Caroli V. sanctissimi Imperatoris sententiam, Genuæ in magna illa Italiæ celebritate vulgatam; ad extremum supplicationis iudicium, à Sabaudio debilitate causæ omissum, artes esse, quibus Mantuani Duces Monferrato potiti sunt: nisi Patrui Margaritæ, quæ Federico Mantuano nupsit, voluntas superioribus addatur. Eorum qui iniqua arma crediderint numero, summum Pontificem, Gallum & Hispanum Reges, Venetos, latè per Germaniam imperitantes Principes censeri. Horum sententia iussum Sabaudium arma deponere, & quæ prouincijs auulsa sint, in priorem Dominum redire. Si quid se iuris habere Sabaudius credidisset, apud Iudicem quo tot annos vsus sit, experiri. Modestiam Mantuani Ducis, culpam & inuidiam facti, ab eo Principe in consultores administrosq; fluxisse; quos sciuerit esse auctores prauitatis. Neque in occulto ista, gnaris plerisque, à secreto consilio nonnullos curam deseruisse; ne sponte alicuius

Mantuani responsio.

iniquæ

iniquæ deliberationis auctores dicerentur. Duraſſe in ſententia, quibus flagitio animus occalueiat; qui ius humanum ac diuinum omne calcarunt, perfidos & rebelles ingratiſſimos; & ſi vniuerſi examinentur, etiam filios paterna reuerentia, & improperatione ignauiæ tractos. Horum pietatem ſuperis gratam, apud hoſtes quoque commendari. Mantuanos Principes fortitudine ac regijs virtutibus præcelluiſſe; domi iuſtitia, foris facinoribus ingentibus claruiſſe; Viſcomites, Sfortias, Venetos, Cæſares, Romanos Pontifices ſtrenua ipſorum opera vſos; potentiam quam temporum viciſſitudine ducentos ànte annos amiſerant, totius Patriæ conſenſione recepiſſe, Cæſareiq; bene collatam cenſuiſſe. Nil intra penates eorum flagitio admiſſum; niſi fraternæ rixæ, maligna recordatione objiciantur: fœcunda apud omnes regias familias memoria, quoties inter conſanguineos de dominatione certatur: Nullas tamen extra domum Mantuani iniurias referri, non in potentiſſimos Reges ſuſcitatas ſeditiones, non proditiones aut coniurationes procuràtas, non ſpoliatos patrimonijs vetos Dominos; nec ea vilitate iuſtitiam habuiſſe, vt legitimis poſſeſſionibus, rapinas prætulerint, audiri. Ne in ſubditos quidem auaros fuiſſe; nec profiteri ſolitos, tantum quantum vellent, ſibi à ſubditis redituum eſſe. Non Eccleſiarum ſe Dominos iactare; nec vnquam ſuo ſanguini iniquos fuiſſe. Neminem adhuc Mantuæ & in Monferrato omnibus fortunis exutum à Principe ſpectari, quamquàm annorum numerus, & dites prouinciæ, parata peccantibus ſeſe ſemper obtulerint. Eam nonnunquam mentiendi libidinem eblandiri, vt ne certiſſima quidem ſciantur. Si quis enim Mantuani Ducis natalem requirat, ſupra viceſimum ſextum annum deprehendet; adeo minorem non eſſe. Et ignoratione facti, & iuris inſcitia Scriptorem laborare. Cur enim Eccleſiaſticus atque adeò Princeps, infantis neptis tutelâ arceatur? quem iudicium eius qui ne fallatur multò ante Cardinalem decreuerit; ſimul leges patriæ poteſtati ſubtraxerint. Apud Mantuanum eam allodialium, ac ſupellectilis nobiliſſimæ vim eſſe, quæ maieſtati domus reſpondet; ſed horum quædam diſſoluendo æri alieno, alia retinendæ dignitati; nonnulla teſtamento Vincentij Ducis legata. Nec enim feudalia apud Mantuanos diſtrahi leges Imperij permittere. Proinde priora cum ſummam non conſtituere, quam procacitas Scriptoris comminiſcitur, & Mantuanus ipſe adeſſe vellet. Nullam tutelæ Patrui ſuſpicionem ſubeſſe. Iam enim matre ſuperſtite, nil in Patruum hæreditate deuolui poſſe; quod libelli auctor craſsâ ignorantiâ iurium non peruidit. Porrò vix credi poſſe, eam Sabaudio mentem, eam corruptelam animi eſſe, vt magnum & longæ hoſpitalitatis diſpendium, quo ferè trecenta aureorum millia, honori & commodo filiorum ipſius inſumpta ſunt, omiſſum à Mantuano in Viduæ filiæ gratiam Domini nomen, conceſſam auctoritatem, etiam poſtquàm vteri vanitas patuit, prauè interpretetur, niſi ingratitudinis, cuius exempla vix ſuppetant, accuſari velit. Non Mantuano, ſed nec vlli mortalium, licuiſſe certioribus inditijs obſequium teſtari. Quin Neptis infantis, & Monferrati adminiſtrationem permiſſa, eâ vi ac ſpecie, quæ teſtandæ comitati ſatis eſſet, inſidijs aditum non aperiret. Exitum certè, & quæ ſecuta ſunt, curam prudentiamq; approbauiſſe. Apud Mantuanum nil ſanctius eſſe fide datâ: ſed quod loco ac tempore definiuerit totum æuum non promiſiſſe. Debuiſſe cum negotiatio vigebat; cum res erat in integro Sabaudium conſtantiæ Mantuani periculum facere: non quòd ante abductam filiam certâ lege obtuliſſet, abſente illa denuò requirere. Nimis detectas fraudes & ſtudium rapiendæ Neptis filiæ fuiſſe, quam vt neſcirentur, aut huic ſe periculo Mantuanus exponeret. Ex Sabaudij & filiæ Viduæ dignitate non creditum; ſi ſemel ducta Mediolanum, Mutinam velut mutato conſilio deduceretur: & conſenſu magnorum Principum obſeruatú, parum id exiſtimationi conferre potuiſſe; ſiue ſuſcepta coniugij tractatio abſoluta foret, ſiue vanuiſſet: nempe offerri, adimique, orare &

orari videbatur. Cęterùm quanquã vetus promissio concedendę neptis tempore abiisset, permissurum nihilominus nepti Mantuanum fuisse, nisi artium Sabaudij insidiarumq; admonitus, eo prætextu illum vti turbàdo Monferrato velle didicisset. Decretũ Cęsaris impudenter surreptitium dici; quod priuatæ Imperatoris literę, & post audita Sabaudij iura Castilionæo Principi commisisset. Certè minus virium Mantuano esse quàm Sabaudio ad corrumpendum Iudicem; neque Imperatorem esse facilem hauriendis vanitatibus. Irrideri auctorem posse, quod in Sabaudij fauorem conclamatum referat. An quòd Europę Principes reddi ea quæ occupauerit consulant, iubeantque: id demum est secundùm Sabaudium statuisse? Diocæsariensem Episcopum imprudentem non dici à Mantuano; eam tamen notam incursurum fuisse, si inuito Domino mandata excessisset. Quæ tamen ab illo oblata dicuntur, illum abnuere, & constanter nil promisisse profiteri. Cæterùm vt frustra Sabaudius fidei defectum in Mantuano accuset, ita non excusari illum, quòd insidiosa Monferrato arma intulerit. Habito domi Oratore Mantuano, & expectate responsum iusso, noctu per fraudem Trinum aggredi; & eandem vim plura simul in loca transferre, meram perfidiam, nemine negante, esse: Cæsarem verò ante alios misso Commissario, ac contestata Cæsarea præscriptione, causæ iniquitatem agnouisse. Imparatum Mantuanum circumuentum bene dici; quòd acceptis à Sabaudio literis, amicitiæ fidere iussus fuit, cum insidiis peteretur. Monferratum in ea Italiæ parte situm esse, vbi nemini Dominorum, præter Sabaudium alius hostis occurrat. Federici decretum hostes ante alia iugulare; nisi quis aliena propriis cogitationibus adaptet. Gonzagum demum per Monferratum non alias copias, quàm quas ære proprio sustentare poreſt aluisse; nec cogitasse vt inopia ac fame marcescentibus alienæ rei peculatus opem ferret. Quanto citius credi par esse, ideo à Sabaudio Monferrati populationem meditatam, ne regio Pedemontana illicitis & intollerabilibus exactionibus hausta, vastaretur, miles squalore exanimis alieno expleretur. Satis manifestam proteruiam esse, magni Cæsaris sententiam iniustitiæ accusare, & rerum potientem Imperatorem contemnere. Victoriam haud dubiè antequam euenerit sibi spetiosam fingere; non enim flagitij & ruptæ fidei pretia apud illum fore, qui manifesta iniuria alienum raptaret: sed reditura omnia ad veteres Dominos. Prouinciarum reditus æstimatione incolarum minores iusto esse; sed & Mantuanum subditorum amorem potius quàm quæstum malle; & quale quantumque sit quod recipit, cum dominatione apud se ac suos æternum futurum. Nouo tamen iuris ordine Sabaudium vsum: & cum sententiæ secundùm capita sua diffideret, ab executione orsum. Cauisse causæ Mantuanos Duces pro modo decreti Cæsarei: sed quia duraturam sibi possessionem sciebant, etiam cautionem superfluam vitauisse. Habere etiam Mantuanum Ducatum, quod ducenta millia subditorum numeret, trecenta Aureorum millia, leuioribus quàm vicina oneribus, suo Domino in quemlibet annum pendentem. Militarem licentiam, quæ feritate & lasciuia exercetur, non nisi precarium exercitum, Ducemque conscium reperiri. Montilij sacerdotem præsentis Dei cultum abripi nolentem, & Albæ Episcopi casum clare testari, quàm barbara immanitate sæuierit. Vnum alterumve seditionis reos publicè in exercitu Sabaudio punitos, sed titulum cum mendacio fuisse. Accusata quippe feritas ac sacrilegium, quæ seditio fuisset. Postremò Mantuanum appellare Pontificem, Cæsarem, Reges, Principesque; & implorante Sabaudio æquitatem pietatémque, ipsum iustitiam orare. Vniuersos quippe pro Mantuano sentire, & restitutionem amissorum breui expectare. Valuisse causâ, nec eas sibi aut suis vires animósque fuisse, vt posset alienas prouincias occupare. Dedisse qui tenebat Imperatorem causâ diu examinatâ: nec vnquam Monferratum Sabaudij fore, quoad poten

ad potentioribus, & directi dominij arbitris iustitia placuerit.

His Mantuanus Sabaudij patientiam irritasse ferebatur: & cùm abstinere aut prohibere, ne scriptum vulgaretur (quod prudentiores consuluerant) posset, pluribus exemplaribus clam missis, Romam, Venetias, Parisios, Viennam, offendisse. Equidem cum id vulgatum esse præcessisse pleraque expeditionum nescius non sum; sed quia Manifesto Sabaudij componendum Mantuani erat, temporum ordine neglecto miscuimus posteriora prioribus. Sic valituram rerum memoriam, & facilius disceptationum iudicium futurum credidimus; si tempore licet diffira iungeremus, quæ seorsim tradita perussent. Nil frequentius interim apud Cæsarem, Regésque, quàm preces ac querelæ Mantuani audiebantur: per fora, templa, officinas cœtusq; populorum scripta legebantur, conferebántúrque; vltrò citroq; Cursores properabant, & Mantuæ consultis disceptationibusq; Curia fariscebat, pertinaci Consiliariorum æmulatione, quis augustius Sabaudio responderet, quis acrius carperet arguerétque. Eâ causâ magnus scripturarum numerus vulgatus, inter nobiles, plebeios, ac Monastici instituti viros, epistolarum, libellorum, discursuum nomine; licet vniuersa typo non prodierint: quòd inter copiam ac satietatem, delectus ab ijs tantum haberetur, qui sua præferebant.

Sed Sabaudius tædio Doctoralis altercationis lassatus, & sui iuris satis certus, armis tantùm insistebat; totiq; Monferrato (nisi vis maior obstitisset) propediem adspirabat. Et quia Inoyosæ præuaricationem suboluerat, parumq; in Hispanis (præter spem suam) fidei suspicabatur; magnis se exercitibus ambibat; tamquam trepidante & cedente iam Mantuano, aduersus Regias copias bellaturus. In Comitem Guidonem Sangeorgium; siue iure, siue iniuriâ excusabilem vis querelæ omnis erat; quam nonnulli ministrorum quasi Domino eblandituri, datis ad amicos per Italiam literis, intendebant; Rebellem, Perduellem, Seditiosum, Ingratum, Parricidam appellantes; & quæsitissimis nominibus infamiam appingentes. Itaque certior ab amicis redditus quibus conuicijs Mantuæ laceraretur, ne culpam silentio, ignauiam conniuentiâ fateretur, publico Manifesto excusationes consilij sui, literis ad Principem virum datis prosecutus est. Sed ille cum Mantuani reuerentiâ, aut publici iudicij metu diutius apud se scripturam cunctari voluisset, an publico crederet ambiguus, alius intempestiuè sedulus, iniuriâ Sangeorgij tumens, nec argumenti peritus, nec habito imperio quoddam formauit, eiusdem Sangeorgij nomine, minoris haud dubiè dignitatis. Hoc veram Sangeorgij scripturam anteuertit, nec errore deprehenso potuit reuocari, vt germanó scripto locum faceret. Certè nos solicitudini Lectorum satisfacturi, vtrumque latinè reddidimus. Et quidem quod typo exijt sic habebat.

Mantuani ministri datis ad exteros literis Sāgeorgium infamant.

Serenissimi Cardinalis Mantuæ Ducis Manifestum, verbis exquisitæ asperitatis compositum, animum suum altè sauciasse: quod Principibus (apud quos auctoritas ac vis iusti speciem habeant) vix liceat respondere; curaturum tamen quantum diuinâ ope valuisset, vt eo se onere leuaret; quo pressum Dux Mantuanus velit: vtq; simul perueniat non honestati solùm causæ, sed & suo Principi deseruire semper in animo fuisse; vindictæq; desiderium procul semper habuisse. Eius rei cunctos testes aduocare, quibus certum sit, magno rerum suarum detrimento, & iacturâ Principum virorum amicitiæ, se non Vicentio solùm, sed & Francisco patri ac fratri regnantis Ducis Mantuani, insigni ministerio deseruiuisse. Inter cætera tractasse absoluisseq; Margaritæ Sabaudiæ coniugium, quę omnia tamen aduersâ fortunâ suâ ceciderint. Tacere alia; quod ij quibus cum laborauerit, vitâ exierint. Continuasse quippe vno velut filo obsequium, licet indignissima tolerauerit, & pro gratiâ odium retulerit. Sangeorgios aduenas Monferrati esse: mox potentissimos prouincialium euasisse; talesq; à Cæsaribus ac Marchionibus connubiorum testimonio probatos. Hinc charitatem mutuam, &

Manifestum Sangeorgij nomine Typo vulgatum.

ſpontaneam in eas ſedes rerum migrationem fuiſſe. Auum ſuum Monferrati præſidem, poſt Palæologorum exitum, prouinciam in Cæſaris fide retinuiſſe. Nec minus impoſitum dominationi Federicum Mantuæ Ducem, cum in poſſeſſionem veniret; non matris, non coniugis præſagis malorum lachrymis retentum, cum nobilium magno comitatu primùm excepiſſe. Morte demum præuentum, magno dolore ſuo; quod plura fidei teſtimonia præbere non potuerit. Hunc quinque liberos reliquiſſe Violantis Roëræ matris tutelæ commiſſos: quos illa bonis artibus Papiæ inſtrui curauerit. Maiorem natu parentem ſuum, Patriæ atq; adeo Principis ſui amore illectum, miniſterio Gulielmi aſſueuiſſe; nec (titubante licet Aula) fidem imminuiſſe. Magnis viri meritis, Commendatorem quanto loco genitum, ab eodem Gulielmo ad Rempublicam vocatum; in nonum vſque annum Vincentio Duci Gulielmi filio fidam operam pręſtitiſſe. Sed malo ſuo fato; & obnitentibus quibus apud Dominum certior gratia erat, inuiſum. Reuerſo ad ſuos Commendatore, ſe quoque infantem abductum, & curę Cardinalis ſancti Clementis relictum. Non ſemel vt in Aulam reduceretur, & demùm arbitrio Ducis nuberet procuratum: licet id niſi manifeſtâ rei familiaris iacturâ poſſet. Amorem Patrię tamen, & infœlicis ſuorum ſeruitutis memoriam, apud puerum pręualuiſſe. Expletâ pueritiâ Clementis VIII. fauore, in belli ſtudia animum conuertiſſe; quibus eo honori prouectum, vt Campi Magiſter renunciaretur. Tria ſibi apud Belgium expleta ſtipendia; & (quod ſpecioſiſſimum quęſiuiſſet) ſedulò gloriam nactum. Cardinalem patruum (qui Pontificio interregno proximus ferè ſucceſſioni deſtinatus eſt) Clementis fauore præter purpuram id aſſecutum; vt fateri ſibi ſtimulos addidiſſe, vt illum albo Cardinalium adderet. Nec enim triginta annos ſedis Apoſtolicę beneficio inſumptos negligi potuiſſe. Illum tamen iiſdem difficultatibus habitâ dignitate vſum; eoq; ſemper credidiſſe, magnificentius ſibi eſſe, ſi ſummo honore dignus apud bonos crederetur, quam ſi obtinuiſſet. Odij apud Vincentium Ducem cauſam turbatos ab accolis Ferrarienſibus fines fuiſſe, credentem iactam à Cardinali patruo ſuo materiam odiorum. Illum tamen Ferrariam delatum properatâ compoſitione turbarum, & literis Romam ad Pontificem ſacrumq; Cardinalium Collegium miſſis docuiſſe, malis miniſtris vſum Vincentium; quod olim boni viri, nec meriti, fortunę eluctatus foret. Eo amico ſubſidio deſtitutum ſe, quot aduerſis, quantis acerbitatibus exercitus ſit, ſcire omnes; quibus vel ex nomine notus eſſet. Cæterùm Sabaudij Ducis munificentia, in Guidonem parentem ſuum, & ſe eodem nomine continuatas allectum, vt Celſitudinis illius obſequium æternùm retineret. Liberum proinde iudicium cunctis permittere, ſi ſtipendio deuinctus, ſi ſtabuli Principum filiorum Magiſter; ſi peditatui totius prouincię præfectus, ſi Ordini Annunciatę inſertus, nullo (quod aiunt) fidelitatis ſacramento, Franciſco & pręſenti Mantuæ Duci obſtrictus, alienoq; miniſterio addictus; denique ſi tot beneficijs auctus; imo ſacramento etiam Sabaudiæ domui illigatus Mantuani Ducis prętextum pręponere debuerit. Certa aduerſum ſe eſſe magnę domus commoda; contra Mantuanorum Principum deſpectum in Parentem ac ſeſe vſurpatam. Omittere verò Sabaudj iura, nec enim Principum controuerſijs inſerere ſuam fortunam velle. Retinere tamen vim eius, in ſuâ manu non fuiſſe, aut concepta odia mollire; imo ne id quidem ſibi imputari credere. Arma quę contra Mantuanum tulerit bonis artibus & ſummo cum honore tractauiſſe; quamquam perſpectum ſit pro nauatâ ingenuè operâ, frequentibus ſe inſidijs petitum. Nec id tamen Sereniſſimo Mantuano Duci dedecoris inurere, quem credat æſtimatâ cauſæ iuſtitiâ, commendaturum ſtudia ſua; quod immobili fide, quomodo gratitudo reddatur vniuerſos exemplo præiuerit; eius quoque miniſterio non minori conatu reſponſurus, ſi pares hinc quoque cauſæ perſuaſiſſent; vt multò ante nullis ad-

lis aduersis firmitudine dimotus, Vincentio eius patri adfuisset. Sufficere Mantuano debere, quòd quamquàm fidei suspectus nil tamen officij omiserit, quò saluâ Sabaudij dignitate quies rerum pararetur · sed conatus suos prauâ interpretatione exceptos; & ministrorum quosdam suspiciones apud Dominum nutriuisse. Hanc rerum summam esse; his maximè angi. Denique sperare laudaturum Mantuanum Ducem, quæcunque nullâ vindictæ cogitatione, sola obligatione ac gratitudine fecisset.

Hæ fuerunt manifesti imagine literæ, quæ Sangeorgij nomine (ipso tamen nescio) typo commissæ sunt; cum ille adhuc ea concoqueret, quę sileri dicive ambigebat; ne prudentia, cuius gloria ferebatur, inconsultè decideret: neq; ideo scriptæ putabantur, vt secreto priuato officio satisfaceret; sed vt vulgatæ Mantuano primùm, mox omnibus suam causam probarent. Gnarus haud dubiè credebatur, subdito semper Domini causa vulgum intonare; præsumiq; nisi contra doceatur, seruum in suum Principem cum flagitio hostilia tractare. Neque tamen nos ideo vtriusque iura decernimus; sed retractis, in memoriam odiorum causis, iudicium omne Lectori permittimus. Primum exemplar Mantuano inter matutina sacra oblatum est, quod à Casalensibus populi & Episcopalis Curiæ scriba miserat. Hinc nullâ interpositâ mora, coacto ministrorum ac nobilium globo recitatum. Fremete Mantuanus, & spirare ore oculisq; iras procul videbatur; cuius affectui compositi, alij temeritatem, superbiam alij, omnes perfidiam seuerissimis nominibus accusabant. Nemo mortalium hactenus rigidioribus pluribusve censoribus vapulauit. Finito sacro totus pænè dies huic negotio insumptus est. Prandij cœnæq; ea sola materia sermonum fuit: his erat & æmulatio quis fœdissimè detraheret viro nobili, quis impudentius insultaret: sed vt cætera, hæc quoque cura vnum intra diem euanuit; reperto Aulicorum intimo, qui scripto solidissimo, sauciare eas se literas receperat. Tantùm typo non committere iussus; cum transcribere vnicuique, & quoquouersum mittere Domini consilio liceret. Intra octauum diem mille fere exemplaria exscripta, & Romam, Venetias, Mediolanum, Parisios, Viennam missa sunt. Id in causa fuit, quominus epistola Sangeorgij, ad Principem virum in suâ causâ missa, minus aut fauoris repererit; & à paucioribus fuerit requisita. Nos tamen vt Lectorum solicitudini, propriæ curiositati satisfaceremus, vt in nostras illa manus veniret curauimus; non omninò vulgaria, & seruorum vilissimis obuia semper traditurí. Eam sic latinam fecimus.

Epistola Sangeorgij ad Principem virum in causâ suâ missa.

Illustrissime Domine: Quod amicitiæ intuitu frequenti Procerum consessu, detrahentium mihi fidem eleuare conatus sis; & amici honori dederis, vt absentis ratio aliqua haberetur, tibi me plurimum debere certò scias; fecisti nempe humanitati & meo amori paria, ne quando suscepti aduersum te studij pœniteam. Ne tamen nullo prorsus argumento disceptationem iniisse te putent, qui præiudicatam causam meam insectantur, paucis te admonere decreui, vnde facti mei ratio omnis deducitur. Defuncto Francisco Duce Mantuano, cum me Vincentij parentis illius placito Sabaudij ministerio operatum fortuna deprehendisset; & militiæ destinatus pedestres omnes Sabaudij copias imperio cōtinerem, prius me in Monferratum arma intulisse contigit, quàm id an integrâ dignitate meâ agere possem examinassem. Nec diu tamen ea me ambiguitas attinuit; sed reuocatis in iudiciū causis, bono me iure pro Sabaudio militare cognoui. Vix enim excesserat Franciscus; & iam non Taurinenses solùm, sed & Mediolanenses Senatores fatebantur, Monferratum nepti Sabaudij hæreditario iure obtigisse; quā Mantuanus tutelæ nomine, inuitâ licet matre sibi adiudicauerat. Testes opinioni meæ literæ sunt, quas in castris ad Trinum Vulpiani Marchioni misi: ijs enim reperi à Sabaudio, non propria solùm, sed & neptis iura professus sum. Pro Dominâ itaque meâ & Monferrati hærede arma tractaui; donec exactior rerum æstimatio vniuersos

docuit,superstite mascula prole,fœminas eo semper dominio excludi. Porrò cum tamquàm in rebellem & parricidam Quæstores Mantuani,dignitatem,incolumitatem, resq; meas perditum irent, quæ semel credito iure arma sumpseram, in meam tutelam,& comminata capiti meo discrimina, retinere sum coactus, id ne gratis à me dici putes,procerum Hispanorum testimonio apertū faciam, quarum id fide accepi;plus Mantuanos exitium & ignominiam meam,quam prouinciam spectasse. Quæsitos in meam cædem percussores; repertosq; qui prauo desiderio suum periculum accommodarent,meque supremi Numinis protectione euasisse sciunt,quos aut falli aut fallere,maiestas est credere. Ijs angustijs ambito mihi,& ror insidiantium dolo ostentato, vna in armis spes saluris fuit; si vim arcuissem, & exercitibus ambitus, flagitiosos formidine confudissem. Pleraque initio modico iure inchoata, succedentibus nouis causis, firmissimo niti, maximè si prior quoque motus honestissimas causas continear; & non impetu,sed consensu probantium laudetur.Quantò magis si principio vniuersa respondeant. Pro mea itaque Principe,aduersus eum quem intrusum doctorum virorum sententia acceperam, bellaui; mox propulsare capitis discrimen,& aduersus detractores tueri famam meam,necessitas impulit;cum nullus excusationi locus;nulla incolumitatis meæ securitas,nisi armato superesset. Poteram fateor conniuentia & tergiuersatione,Sabaudiæ fortunæ progressum imminuere: sed præstitum domui illius,volente Mantuano sacramenrum,iuratum ministerium, decus militiæ, ingentia Sabaudij aduersum me beneficia, strenui ductoris honorem me contaminare non patiebantur. Quod ramen summum pietatis,ac recti animi argumentum (quamquàm læsus & insidijs petitus) indignato Principi exhiberi potest,obtuli,satisfacturum hauddubiè criminibus,si posito ad tempus odio, meam operam suis pretijs iudicare voluisset.Nam & apud Inoyosam pro concordia vtriusq; Ducis acriter egi;& quoties sese occasio obtulit,aut pacis recordatio,non aliud consilio prosecutus sum:quamquam ob mutuas offensas tumentibus eorum animis,& aduersę fortunæ peruicacia,studium meum in ventos abierit. Cæterum quamuis iniuriæ Principum subditos in perduellionem trahere non debeant;nec mihi omninò insedisset vnquam aduersus Principem meum eâ fuisse arma tractata;negare ramen nequeo,certo iuri meo & honestissimis causis, rebellandi acres stimulos neglectâ iniuriasq; à Mantuanis Ducibus acceptas constantiæ meæ addere potuisse;si pronior in vindictam, connatam mihi reuerentiam potentiorum seponere libuisset. Eæ verò grauiores fuêre,quò plura aduersus Parentem meum beneficia contulisse,Gulielmus Dux Mantuani auus dicitur. Nec enim gratuito honores,munera, dignitates,à Principibus;sed pietatis,fidei,fortitudinis,recti animi præmia sciuntur.Quamquàm beneficium meritū,iniuriæ in Cōmēdatorem Patruum meum irrogatæ corruperint, aulæ Mantuanæ simultatibus exerceri permissum, & curis rerum turpiter abactum; cui quâ hominem mortalem licet fide studuisse illum, Princeps in primis,mox illi ipsi quorum æmulatu gratia exciderat,serò licet fassi sunt. Quid verò immanius, & ad detrudendum quemcunq; caritate sui Domini validius cogitari potest;quàm si specie honoris,me cum Belgio reuertissem familiarib. epulis exceptum veneficio petiisset? si pro despecto,& tāquam mediastino habuisset? si nullo fauore,nullo honore à vulgo seiunxisset? Tolerare ista sanguis meus,tot sæcula apud Monferratenses primo loco numeratus,nec non cōsanguinitate Marchionum Monferratensium supra cæteros elatus,poterat? debuerátne innocens & reliquis probatus sponte in sui neglectum cōsentire? Præstitere (non abnuo)maiores mei fidelitatis sacramentum Marchionibus Monferrari,sed spontaneum illud & liberum obsequium fuit,nō origine,non iure debitum. Quò maior rerum mearum ratio ab hæredibus Palæologorum habenda fuerat; & maiori eum dignitate Principes viri tractandi sunt,quorum non requisitum obsequium,

nec

nec vllo iure expressa seruitus est. Quid porro inhumanius; quàm Cardinalem patruum meum, cui triginta annorum, Sedi Apostolicæ insumptorum ministerium, meritum famámque circumdederant, pro virili arcere purpurâ; & eo interregno Pontificio, quo multorum Cardinalium oculi in illum obuersi erant, ne emergeret obniti? Et quidem vt Pontificatus supremi Numinis destinatione confertur; sic apud Clementem VIII. plus optimè de Aula Romana meriti dignitas potuit, quàm officia maleuolentium in repulsam. Fixam Mantuanorum animis in Monferratenses diffidentiam esse: & eos ad ictum insectationi dari, quibus nobilitas & Patriæ opes, animorum potentiæ imaginem præbuere. Quod si fortunarum quoque mearum, memoria in censum reuocetur, quanta immanitate sæuitum, quo neglectu ex laceratæ sunt, norunt vniuersi. Vitæ quidem opúmque suorum subditorum, Principes dominos esse: sed qua leges, qua mores gentium, qua ius fásque decreuerint, arbitio ac libidine animi, in famam, vitam, diuitias priuatorum grassari, vim apertam esse, quæ vt nullo iure permissa sit, sic vi possit arceri. Sane licet non Francisco Mantuani fratri, non ipsi fidelitatis sacramentum præstiterim, vt liberius Sabaudio deseruirem, minoríque vinculo veteribus Dominis illigarer; si tamen quæ pro infante Sabaudij Nepti arma tractaui, tamquam pro credita vera Domina laudauerit; si iniuriis in me insidiísque temperauerit; si incolmem me, résque meas esse iusserit (quando iam pro comperto habeatur, puellam Monferrati hæredem non censeri) & seruitio adero, & cum fortunis ac liberis vitam meam, vsui Mantuani Ducis deuouebo. Aduersus sicarios ac parricidas, non aliter quàm inter arma, & apertam hostilitatem tutum video. Præteritas nihilominus iniurias Principi meo, atque adeo scelerum administris condono; me vel pietas ac natura, vel iuris ignorantia serio excusabunt. Id te pluribus, & scire, & communicare volui, ne garrientium loquacitate decepti, existument, honorem famámque mihi viluisse. Vale.

Creditæ à multis hæ postremæ literæ plus habere ponderis ac soliditatis, nec minus modestiæ: non impetu, sed necessaria sui tutela dictatæ. Sed his Mantuani haud quaquàm respondere; geminatum laborem (vt puto) auersati: & quia præcedens Manifestum Aulicorum quidam scripto ita insectatus fuerat; vt famosi libelli imaginem potius quàm honestæ scripturæ circumferret. Nil contumeliæ, maledicentiæ, detractionis, opprobrij comminisci in Principem virum poterat; quod putidissimo calamo non expressisset, quæsitissima infamiæ nomina, & ex eo gloriam sectatus, si elegantissimè tersissiméque male diceret. Ea nihilominus ne ij quidem, quibus Sangeorgij causa non placuerat, satis probarunt. Atrociora nempe dicentes contra virum nobilem vulgata, quam honestati deceret; nec Mantuani Quæstorem turpioribus nominibus insignire odia illius potuisse. Eò processisse conuicium, vt nullus reconciliationi locus superfsit: at male tum potentem belli virum exagitatum, cum vel amicum habere, vel mitiorem hostem expediret. Nihilominus Auctor scripturæ fateri non destitit, Sangeorgium aliena licet vi nixum, letaliter tamen sauciatum fuisse, quod non legi solum apud Pedemontanos, quæ in ipsum composuerat, diceret, sed etiam credi: euenisse illi, quod exteris ferè vsu venit, qui quanquam virtuosi apud indigenas tamen inuisi sunt. Perfidiam quoque nobiliores Sabaudiorum auersatos; scitéque eam sibi tota Aula obiici. Imo non duraturam illi potentiam apud prudentem Principem, eandem morum prauitatem aduersum se quoque suspectatem. Certum quippe vniuersis esse, breuem illum Sabaudij fauorem, odio Mantuani conciliatũ: sed non cessuros Pontifices ac Reges officio, quoad vtriq; Principes inuicẽ concilientur; tum Sangeorgiũ, inuisum ambob. destitutúmque, vtriusq; prędam fore. Hæc belli causâ. Propriis illum quoq; criminib. vrgebant, q; paucos ante dies vt causa aduersus Masini Comitẽ (qui Calusij Marchio natũ supposito

coniugis testamento, aduersus Sangeorgij sororem viduam vt ab intestato præsumebat) valesceret, vim intulisset; vt trucidato æmulo superior soror illius euaderet; & Casalensem Medicum, quod testimonium mendacio commodare noluisset, dehonestasset vulnere faciei. Id in omnem vitam opprobriosum, ne ijs quidem qui patrauerant, commendatum; tantò minus Sabaudio fuisse; cui placere iustitiam in suis certum esset. His conuicijs quorundam ministrorum commentatio accedebat, credentium meminisse Sangeorgium à Sabaudio offensarum; & inter cætera seruasse memoriam contemptus; cùm habitâ missione, & ad suos reuertens, arma deponere coactus fuerat. Proinde cum vtrinque iræ ac suspiciones occurrerent, non diu duraturam concordiam dicebant; imo singulorum odia in minorem abitura; cunctorumq; quibus faciem orbis offenderet, pœnas maturè daturum. His quoque abstineri potuerat, nec expedite videbatur læsum ante, nouis conuicijs (quæ multo sanguine innocentes expiaturi forent) prouocare. Cum interim libellis scriptisq; prœla & calami fatiscerent; commentationibusq; otiosorum vniuersa personarent, arma nihilominus vigebant raro Monferratensibus, sæpius Sabaudijs quæstuosa. Et quidem postquàm Hispani Pontesturam deducti sunt, securitatem loco attulisse dicebantur. Pars ergò magna prouincialium, quos præsides Monferrati communi in metu, ad tutelam Arcis acciuerant, domum dimissi sunt; ne ciuium inopiam onerarent; & ne municipia flore iuuentutis destituta, libidini hostium sedes proprias exponerent.

Cum adhuc centuriæ compositæ, militari ordine proficiscerentur, facinora quædam supra vires ac numerum ausæ sunt. Ducenti enim & quinquaginta Monferratenses Stroppianam oppidum, inter Casalenses & Vercellenses situm; non militari delectu, non situ tutum improuisi inuasêre. Popularium nemo resistere ausus, quod infœlicibus incolumitatem tulit. Vniuersa tamen ferro igniq; corrupta; & maior opinione præda abacta. Parte aliâ ducenti ferè Monferratenses Castagnolum Astensis ditionis vicum incustoditum oppressêre. Igni temperatum, substantia omnis detracta; & quod iumentorum in manus venit abactum. Sacris victores temperauête; cum tamen ad primam moti belli famam, sibi ob vicinium metuentes incolæ, pleraque supellectilium altaribus ac sepulchris addidissent. Festinatâ victoriâ opus erat; ne occupatos prædâ fortior Sabaudius interciperet, & cum vita quæstum extorqueret. His nihil in summam profecturis gaudijs, falsus prosperæ rei nuncius incurrit, Palazoli nempe (Monferrati oppidum est) peditatum equitatumq; Sabaudium velut in securo agere (occupauerant victores auso nemine irritam propugnationem) non excubijs, non qui longius curaret dispositis, modicâ manu castrum recipi posse docens. In eam expeditionem, tamquam euentu securò, sexaginta ferè equites, pedites centum viginti sclopetarij omnes, quos Ioannes Baptista Mazettus ductabat profecti sunt. In certamen ludicrum ire dixisses; ea commilitonum securitas, & boni euentus fiducia erat: sed reperti Sabaudij seriò occasionibus intenti, & vigili curâ aduersum insidias muniti. Exploratores per dissita & opportuna disposuerant, audaciam subodorati, & aduentum hostilem intrepidi expectantes. Vbi Mazettus in vicino fuit, sclopetorum Sabaudiorum fulmine didicit, locum certâ solicitudine custodiri; eòq; suggredi in prælium non ausus. Quia tamen hinc animus, illinc securitas erat, infensi vtrique sese plumbeâ glande exceperunt. Is congressus paucorum equorum (qui propinquiores ictui se obiecerant) iacturâ stetit; sed Monferratenses auerso opinioni successu, & re infectâ consternati, ad sua præcipites rediêre. Abeuntes irrisu Sabaudij prosecuti sunt; loco erumpere noluerunt; quòd pauciores essent, quàm vt præsidium bellumq; tractarent. Frustra apud Sabaudios incuria sperabatur; quod negligentia grauiter apud strenuos Duces puniretur; & initio belli, opinio virtutis in cætera valitura crederetur.

Monferratensis aliquid audēt. Stroppianā excindunt.

Castagnolū diripiunt.

Io. Baptista Mazettus Palazolum re infectâ tentat.

Monte-

Montemagnum his fermè diebus à Sabaudijs occupatum est. Modica manus fuit; sed opportunitatum callida, & gnara locorum; oppidum situ & arce elatâ munitum, durare pro Mantuano diutius posse videbatur; sed iudicium fefellit. Victor captis diuturna alimenta & in belli expensas certam vim pecuniæ imperauit. Dicebantur in eam expeditionem ducenti pedites, sexaginta equites processisse. Dies aliquot summâ lętitiâ egerunt, inter annonæ copiam & securitatem; spreto Mantuano vt inualido, nec recepturo. Vbi opulentiora ciuium absumpsêre (& pauci diuites intus erant) iussamq; contributionem exegêre, relictis paucu-lis velut victoriæ testibus, cęteri ad alia euocari sunt. Repeti à Mantuano operæ pretium nemo crediderat; nec postquam Sabaudij fortunas domesticas auerterunt, retinere. Alphonsus tamen Guerrerius, quem vniuersi equitatus Pręfectum Mantuanus dixerat; cum torpere cęteros, & calamitatum prouinciæ spectatores agere videret, ne communi dedecore notaretur, Montemagnum cum parte suorum, & paucis peditibus profectus; vsurparâ celeritate ac secreto; ne cuius perfidia aut relatu pręueniretur. Dispositas tamen ab hoste excubias fallere non potuit; quę aduentare hostiles copias & maiora vero retulerunt. Neque tamen Sabaudij; siue veterem Monferratensium erga pleraque negligentiam, siue ambiguam prouincialium fidem meruerent, fugam ante cogitarunt, quàm exploratores docuissent, impares se numero ac viribus aduentantibus esse. Paruêre igitur necessitati, & dilapsi in subiectas valles, certioraq; diuerticula sese dimiserunt. Guerrerius paucitate hostium fugam crediderat, eoq; diuisos suos biuio itineris suggredi iussit, vt interciperet abeuntes. Tres ferè è fugâ retracti, & in custodiam Casalensem missi sunt. Vepres ac fossæ inter inaccessas conualles quosdam texêre, qui secreto noctis vsi, & viarum periti, in sua redierunt. Nec enim nocturnas insidias fore nouerant; vix sufficiente Mantuano paucis oppidis totâ prouinciâ retinendis. Abeuntes etiam quædam armenta summâ fiduciâ ante se agere ausi sunt; & frequentibus sclopetorum ictibus obseruatores terrêre; ne recuperandæ prædæ desiderio, aut Guerrerij audacia inuecti in vindictam accingerentur. Sic in Mantuanum geminatis iniurijs, & nullâ suorum opportunâ vindictâ gliscebat hostium constantia, Monferratensiumq; formido. Qui Casalensi custodia attinebantur, parum abfuit, quin prauo consilio, & impetu Rubei, more latronum perderentur. Sors Mantuani ferociam ministrorum attinuit; ne perniciosio prouincialibus exemplo, ipsi sibi irreparabile exitium struerent. Sed ille trepidatione & irâ, continuis apud Reges querelis insistebat. Suspectum dicebat Inoyosam, & conniuentiæ in profectus Sabaudios, non vno documento conuictum, certitudinem præuaricationis addidisse; in suam perniciem Sabaudio conuenisse; cunctatione ac morâ, non Regiæ solùm existimationis decus corrupisse; sed alere turbas, & causas bellorum; Sabaudium verò vi vti, contempto Cæsare & Hispano. Eadem apud omnes lamentatus acrius cum ijs expostulabat, quibus Hispana magnitudo inuisa aut suspecta erat. Composuisse res suas videbatur, quoties literis & cursoribus itinera ministrosq; fatigabat.

Alphonsus Guerrerius equitatus Præfectus Montemagnum tentat

Priores Veneti, qui Italorum Principum prætextus seriò norunt, & patria arma vitare, questus Ducis exceperunt admiseruntque. Nam missis primùm literis, ob memoriam bonæ cum Vincentio ac Francisco Ducibus amicitiæ, Mantuanum nouum dominum, optimè de Republica sperare iusserunt: simul pecuniam aliquot hominum millibus describendis in bellum promiserunt. Senatu tamen in ipso diuersa consulentium studia deprehensa. Quidam enim Austriacum sanguinem, permissam semper Hispanis Reipublicæ suspectis tutelam, & literas secreti fœderis argumenta accusabant: quas Mantuanus ab Vrbe in Hispanias designatq ac ambitioso Cursore miserat. Quorsum enim attinere dicebant Austriacæ domus eam partem fouendam sumere; quæ

Veneti videntur Mantuani causâ complecti.

ſuo potita, vbi ſe occaſio oſtendiſſet, in Senatus per quem profeciſſet perniciem, quantamcumque potentiam verteret? Imbibiſſe Mantuanos Duces Germanum animum, Veneto nomini inimicum: & ne iuratæ caritatis argumenta aliunde petantur, cum ſanguine etiam inſignia gentis accepiſſe, & præferre. Minori prudentiâ, quàm qui occultè amici, niſi in tempore profeſſione abſtineret. Inſtabilem nunc iuuenem, non vſu regnandi ſolidatum, non proſperis & aduerſis eruditum ſpectari, prout ſe occaſio & priuata commoda oſtendiſſent fidem quam ſpondeat mutaturum. Nemini ignotum ortu ipſo & pueritia Auſtriacum fuiſſe; conſanguinitatis intuitu ampliſſimos Canonicatus (vt ſibi ad Epiſcopatus illius gentis aperiretur) recepiſſe. Mox ſecutis Amitæ cum Gallo Rege nuptiis, ſtatim diuerſa ſecutum, vt hinc penſionibus & Eccleſiaſticis reditibus ditaretur. Vbi ad Principatum euectus ſit, amitæ Reginæ, conſobrini Regis, tot beneficiorum immemorem, quæque ſpecioſiſſima neceſſitudinis titulo acceperat negligentem, Hiſpani Regis mancipium induiſſe. Educationem nempe, & pueritiæ recordationem, quam apud Germanos egiſſet, fortunam quæ ſecuta ſit, obliuioni mandaſſe. Genti quoque Gonzagorum ſecreta & altè fixa in Venetos odia obſeruari. Fruſtra ſecuritatem fidei in iis credi, qui voce ac ſcripto perpetuò ſe læſos profeſſi ſint. Aſolam, Lonatum, & fortè cum Peſchetia Dezantanum, quæque vetuſtate computruerint iura circumferre. Neque dubium, ſi quando ſors eblandita foret, amiſſorum oppidorum deſiderio hoſtes futuros. Decentiora etiam occurrere: vt nempe Senatus Marchionem Franciſcum Mantuani Auum ſuſpitionibus agitaſſet: vtque ad pœnam prætextu perfidiæ poſtulaſſet. Vincentium quidem Mantuani patrem, qualicumque comitate, & ruſticatione Madernenſis ſeceſſus, veteres prætextus & indignationis cauſas exuiſſe viſum: ſed Reipublicæ perniciem in eo ſitam; ſi quas vicini Principes iniurias ſe accepiſſe credunt, abolitas putent, & ſpeciem apud ſingulos indubitatam fidem exiſtiment. Contra alij antiqua Marchionis Franciſci merita, longam Mantuæ Dominorum familiaritatem, Gulielmi cum Venetis amicitias, Vincentij certum obſequium præſcribunt: ſuadebantque retinendis in officio aliis, & alliciendis deliberationibus, in Mantuanum oppreſſum pietatem paternam vſurpari. Etiam tutelam cuiuſcunque in calamitate ſiti, ſine gloria non eſſe; vt diſcant Itali, exterique, non amicitiæ, non fœderum apud Venetos, quam iuſti æquique curam eſſe. Si Auſtriaci Veneto nomini iniqui forent, ſuperatos officio hoſtes; ſi amicè egiſſent, iam gratiam præoccupari. Inſiſtendum denique vetuſtiſſimis prudentiſſimæ Reipublicæ inſtitutis, quæ Gonzagos non ſolum, ſed Piſanos, Vrbinates, Eſtenſes, Sfortios, vbi meruere tutata, plus exiſtimationis nacta ſit, quàm ſi fines, longè latéque protuliſſet. Periculoſam Italiæ Sabaudiam potentiam, vim illam animi formidandam; non quod hoſtis habendus ſit; ſed quòd totam armis Europam, & ſuis & vicinorum opibus validus commouere poſſit. Ea ſaltem cauſa frænandum. Accedere iuſtitiæ æſtimationem, quam vis illata videantur approbare.

Hæc igitur ſententia à Patribus recepta, opinantibus melioribus, tutelam ab Hiſpano Rege, Reginæ Mantuani amitæ conſilio ſumptam: neç deſuturam Gallis ac Venetis iuuenem, quandocunque mutuam operam Senatus popoſciſſet. Nec enim dono permiſſum aut venundatum à Mantuano Hiſpanis ius Imperij: nec ea lege iuratum obſequium, vt nunquam in poſterum auelleretur, ſi quando minus tutam ſibi gentis fidem expertus foret. Quæ vbi perſpecta Mantuano, rem ſuam nouis argumentis ſolidare non deſtitit, teſtatus vel ſtolidis in aperto eſſe, Sabaudio Inoyoſam in fidei perniciem conſentire, & cum Rex Hiſpanus protectionem, tutelam, auxilium, fauorem (ſpecioſa nomina) ſibi promiſerit, vniuerſa miniſtrum neglexiſſe; & partem iam Monferrati, voluntate ac cuncta-

cunctatione, in hostem abire permisisse. Itaque nouas à Senatu literas Mantuanus accepit, plenas paternę caritatis: ea enim pecunię vis oblata, qua duo millia & quingenti pedites alerentur. Dignum magno Senatu auxilium; quodque totam æternitatem Gonzagam familiam gratitudine vinciret; si ipse tenax propositi, inania suspitionum reiecisset; nec aliquot post menses Hispanis querelis ac consiliis manifesto contemptu prodegisset.

Et offerunt pecuniam alendis 2500. peditibus.

Mirari subit exercitam illam Inoyosæ patientiam; vtque tot calumniis petitus, tot querelis laceratus, apud suos, alienos, voce ac scripto non excusserit pietatem, & iteratam sæpius iniuriam grauibus documentis non fuerit executus. Orator quippe Hispanus apud Venetos rem scire perscripserat; & eorum quæ in illius existimationem ingererentur studiosè admonuerat. Ille tamen tanquam aliena res ageretur, vniuersa transmittebat. Sed ferè simulatio prudentiam habet, decreueratque Inoyosa querulum Principem beneficio confundere. Nouerat has acerbitates Princeps Vincentius: & licet cum fratre modestissimè ageret, continuò tamen per literas orabat, vt expostulationibus & conuiciis in Inoyosam caput rerum, & cui spes domus innitatur, modum tandem faceret. Georgium Hispanum Pontestuæ agentem, non aliæ lamentationi intendere; & vulgatum iam apud Centurias esse, Hispanum beneficium pessimè locatum. Sed Mantuanus minora esse quæ obiecisset, & veteres quærelas dudum omissas referebat: Quinimo licet subsidij indignus, vt Inoyosam specie aliqua fidei detineret, auctore vno ministrorum in Hispanum corrupto, parum abfuit quin Venetam pecuniam (qua primum accepta exilierat) sperneret, & beneficium gratuitum renunciaret: quasi id grauiter laturus Hispanus foret; eòque forsan in Sabaudij tutelam propinaturus. Addebant peiorum metum; ne Veneti multo auro mutui nomine concesso partem Mantuani agri in solutionem requirerent; siue pretij siue pignoris nomine, quoad tota summa reproduceretur. Et iam eodem ministro suggestore rumor percrebuerat, Ostiliam Veronensis agri nobilissimum ad Padum municipium destinari; quod multos ante annos Mantuanis Marchionibus pacis aut belli iure accessisset. Sed Veneti consilij & certæ caritatis retinentes, gratuitum subsidium obtulerát, & (quoad honesto res definiretur) toto belli tempore duraturum. Auri summa fuit in menses singulos quindecim millium, sed quod peditatui assignatum primò fuit, paulo post in Equitatum translatum: nec (vt didicimus) ad extremum, tota in belli necessitates versa. Ea tamen erogatione Veneti magnorum se Principum arbitros fecerant; si Mantuanus in suspitiones temperantior, beneficium simplicius foret interpretaturus.

Perspecti iam Mantuani mores acrius Sabaudium stimulauerunt, vt subsidium illi oblatum propriam iniuriam crederet: non solùm, quòd auersus à consiliis pacis, totus in bello & vindicta esset; sed quod amicum Senatum, hosti suo pronum non fore credidisset. Vocatum itaque Oratorem Venetum, graui querela excepit, sua primum iura, non vt factum excusaret, sed & vt improperaret; mox in Senatum officia sua prosecutus: postremò manifestæ suspicionis obnoxium Mantuanum, & tempori non amicitiæ seruientem testatus; secreta illum dixit cum Hispanis concilia fouere in Venetorum perniciem; & si quietè imperasset, situ Prouinciarum, ac formidine potentiorum, fallacem fidem probaturum. Se non iniuria, non suspitionibus Senatui cognitum: veri proinde animi id statim præmium referre, vt destitutus, & veluti publica sententia causæ damnatus, æmulum suum ab iis protectum fotúmque videat, qui imagine amicitiæ Taurini apud se continuo Legatum habeant. Sanè diuersa præferentibus haud quaquam conuenire; nec vtrique cum suspecto commercium expedire. Se daturum operam, vt propediem Senatus sciat, quam inconsultè Sabaudium Mantuano mutauerit. Equidem nec Hispanos nec Gallos se hostes formidare: quod si fortuna vertisset,

ab vtroque aduersus vtrumque subsidium expectare. Ad hæc Venetus, futurum quod euenerat ominatus; non odio sui, non inuidia motos Patres, Mantuani tutelam recepisse, sed pacis & concordiæ Italorum Principum desiderio. Abstineri vi inter hos, & sua vnicuique esse cupere; vt rebus integris fortiores, Transalpinas opes (si irrupissent) sustineant; barbarosq; ad prædam procurrentes arceant. Quę magnifica in Mantuanum contulissent, facturam Rempublicam pro Sabaudio; quoties alienis viribus impetitus, opis exteræ eguisset. Neque enim pecuniam aut arma prouocandis iniurijs aut ferendo bello impendisse; sed postquàm literis ac Legatis concordiam frustra quæsiuisset, modica manu, ad tempus præualidum retinere cogitasse: donec inter decertantes, Regum ac Senatus arbitrio pacis conditiones sancirentur. Se nihilominus excessurum ciuitate, & experimento sciturum Sabaudium, quantum alienatio Regij Senatus decori illius ac securitate detraheret. Sabaudius pluribus abstinuit; siue propositi constantiam retineret; siue crederet purgatis suspicionibus, Venetum Oratorem tamen abiturum, ne precariò locum retinere putaretur. Ergo factorum dictorumq; seriem Venetias perscripsit; iussusq; à Patribus est, festinato discessu in Patriam redire. Vbi Mantuanus Venetorum iniurias didicit, supra quàm credi posset gauisus est; tamquam iam Sabaudij res essent; vt esset ipse auctus hostium numero Sabaudij ferociam frænaturus. Sed contra Sabaudius nullis comminationibus, nulla ostentata formidine loco motus, fateri sibi Venetos hostes, & amicitiæ renunciare non metuit, tamquàm cogitationibus suis aduersos. Minori fastu Veneti amissi Sabaudij iacturam tolerarunt: siue vt dignitatis rationem haberent, siue damno amicitiæ indolesceret: quem vt falsa opinione odiorum exterritum, sic strenuum potentemq; in amicitia sciebant.

Orator Venetus Taurino discedit.

His ferè diebus Carolum Gonzagum Niuernensium Ducem modico comitatu fortuna Genuam detulerat. Romam cogitasse ferebatur, vt cœptas Principis Sfortiæ cum vxoris suæ sorore nuptias expediret. Medio in itinere illum grauis inchoati belli nuncius deprehendit. Et quamquàm magnam partem Monferrati à Sabaudio occupatam didicisset; maioribus tamen viribus ad reliqua accingi, & Casalensi quoque Arci minitari audiebat. Rem suam agi Niuernensis nouerat; vt qui, Mantuano Duce cum fratre Vincentio absque prole mascula ac legitima sublatis, in se reuolui prouinciam iure sanguinis sciret. Omisso igitur ad præsens Mantuano itinere ac Romano, citis equis vectus in Monferratum venit, non Ducis potius quam gregarij ministeria obiturus, prout sese occasio dedisset. Multum subsidij in magno nomine situm; &, si Mantuano opus externo milite foret, contracturus Gallica auxilia, in exercitus formam sperabatur. Exceptus Princeps magna nobilium ac plebis lætitia; quòd incessu, aspectu, sermone ac rei bellicę peritia, magni Principis & egregij Ducis vim speciemq; attulisset. Illum quidem nobiles ac primates tamquàm fortissimum ductorem, publicâ expectatione desiderauerant: Nec deerat ipse hortari pauidos, fortes ad constantiam, vniuersos ad fidem; vitamq; ac facultates suas (quæ parum Mantuani opibus aberant) offerre. Ante alia festinatum Ducis aduentum promittebat, cui deseruire se, & cæteros adesse profitebatur. Opportunitate etiam obsequij vsus, nobiles plures in manipulos descripsit; quibuscum certiora periculorum aggrederetur; peditesq; hastatos in numerum & disciplinam allegit; vt delato in Monferratum nepoti eam primùm militiam offerret. Non alio certiori præsidio afflictæ res restitui, aut spes aliqua futuri concipi poterat: erecti quippe quos Sabaudij profectus terruerat, ambigui firmati, etiam pauentibus aliquid animorum instillatum; vt iam supra numerum ac vires eo Duce auderent, & discrimina poscerent. Ipse singulari temperamento, licet consilijs omnibus copiam faceret: quæ tamen recipi videbat tamquam Ducibus pareret exequebatur: non rarò imperia requirens; oransq; ne cuius

Carol. Dux Niuernensis venit in Monferratum.

Eius ad Reginam Galliæ literæ quibus ſubſidium Mantuano petit.

cuius diſcriminis metu ſecurioribus reſeruaretur. Vtri forma agendorum præſcripta eſt, quam inopia pecuniæ & fractæ vires toletabant, accelerato nuncio Galliæ Reginam ſuis ac Mantuani literis certiorem reddidit, quo in ſtatu Monferratum,quibus opibus (vt ſeruaretur) egeret. Iam aliquot oppida non obſiſtente ſed nec ſuſpectante Mantuano, & Hiſpano qui ſubſidium ſpopondiſſet à longè proſpectante,Sabaudium feſtinatione occupaſſe. Imminere nouis conatibus; & niſi Nepoti ſuccurreret res exitium ſpectare. Vix paci ne dum bello paratum Ducem,nouum Dominum, non adhuc Principatus exordia delibaſſe. Ex Hiſpanis miniſtris quid ſperandum ſit neſcire; quâ fide,quo animo cauſam infirmioris complectantur ambigere; & circumferri ſuſpiciones aut negligentiæ aut conniuentiæ. Neque enim ijs non opinantibus ereptum Moncaluium; ſed longâ quindecim dierum obſidione, & vniuerſis belli machinis tentatum; cùm interim Mantuani internuncius Mediolani, querelas, preces, comminationem Regiæ indignationis miſceret. Itaque magnâ celeritate opus eſſe, ſi Nepotis ſui res integras,magnâ regni exiſtimatione vellet. In eandem ſententiam ad pleroſque regni proceres datæ literæ, & ante alios Villaroi præcipuo ad conſilia, quibus ſortem Mantuani lamentabatur, hortabaturq́; vt Regina, magno animo rerum Italiæ arbitrium ſuſtentatis Monferrati viribus capeſceret. Minoris quoque ordinis Nobiles ciebat; quos iure obſequij,& amicitiâ ſibi deuinctos nouerat; & quorum operâ è Gallijs validas militum centurias deducere ſe poſſe ſperabat. Eorum temporum euentus æſtimanti manifeſtum erit, fato quodam Mantuanum in exitium deuolutum, & aduerſus illius commoda amicos hoſteſq́; coniuraſſe. Cum enim Dux Niuernienſis diligentia Mantuanorum gratitudinem prouocatura videretur,contrà interpretationem inuenit. Auſiq́; nonnulli quod pietas & virtus fuerat, ambitionem appellare: quaſi pulſo ſedibus Mantuano Duce nepote, ipſe Gallicâ vi occupaturus dominationem aduenïſſet. Sed & illud præcipuè accuſabant, quod non prouinciæ impoſitus, Nobilium manipulos coëgiſſet; & populares nullo in hoſtem ducendi iure,aduocaſſet:licet Vincentius Mantuani frater rerum curæ à Duce impoſitus,eo ſubſidio non egeret. Patuit nihilominus commentationis vanitas,qui Niuernienſis caſu in eas neceſſitates incidiſſet,caritate domus,& familiæ ſolicitudine exceptâ in prouinciam delatus. Litteræ quoque ab eo ad Reginam Galliæ, additis ijs quas Mantuanus ſcripſerat miſſę docuerant; non aliud quàm Nepotis tutelam aduerſus hoſtem cogitaſſe. Imo non ſponte nobilem militiam, ſed hortatu Vincentij Principis deſcripſiſſe, promiſſo huic imperio, nec vllo dominandi iure ſibi reſeruato, quod ſaperet ambitionem. Sed anxia Principatus conditio eſt; & quoties vrget ſuſpicio, ſtatim recipitur; ſecuritate omnia in deterius interpretari ſuadente. Hunc de ſe rumorem Niuernienſis ſtatim didicerat; & licet monitore opus non haberet, vt ſuſpiciones ſui, prudentia detergeret, Vincentiuſq́; Princeps ſimiles vanitates auerſaretur; acrius tamen aliena conſilia complectebatur; nitebatúrque,vt cum dominaturus aduenïſſe diceretur,nemo gregarij labores illo fortius obiret.

Niuernienſis cura ambitionis accuſatur.

Regina Galliæ præcipit Aldigherio vt Sabaudium inuadat.

Nepotis ac Niuernienſis literis acceptis, Regina fœminilem cunctationem reſpuens,confertim ad Aldigherium mandata in hanc formam dedit:niſi Sabaudius infeſtatione Monferrati ſtatim deſiſteret,& quos ſub ſignis haberet milites, & plures ſummâ celeritate deſcriptos finibus Sabaudiæ admoueret, prouinciam aſſultu turbaret, occuparétque; nec ante hoſtilia deponeret, quàm exceſſiſſe Monferrati Sabaudium Mantuani fide didiciſſet. Aderant Aldigherio peditum ſex ferè millia, equites octingenti (pauciores alij tradunt) quibus agente ſub matris tutelâ puero Rege,eos fines vnde ſuſpicio turbarum metuebatur Aldigherius ſeruabat. Quid egiſſet, & quo ſubſidio reprimere Sabaudium Regina cogitaſſet, Mantuano per literas ſignificauit; iuſtis curſoribus per Heluecios longiori; ſed

Ea causa Mantuanus latatur.

securiori itinere properare. Non alio nuncio hactenus Mantuanus magis gauisus dicitur; minis in hostem sæuus, & rerum incuriosus : Idem Venetos, Etruscum, Pontificem scire, idem per Aulam & Vrbem vulgari voluit, tanta impotentia securitatis vt iam habere se in compedibus Sabaudium crederet, non Monferrato solùm, sed Sabaudia & exutum. Aduersus Hispanos quoque fastuosus; vt quibus se iam egere non diceret, velletque maturissimè ad sua reuerti. Sed prudentiores æstimatores rerum, & ante alios Vincentius frater, nunquam in his turbis iudicio lapsus, licet Gallica auxilia non auersetur, Hispanorum tamen opibus magis credebat; quorum referre nouerat, ne Sabaudius vltra veterem conditionem increseeret. Neque apud Gallos belli Duces, certum in Reginam obsequium, aut duraturum sibi persuaserat, causarum morisque non incallidus: eóque vanam fratris iactantiam & intempestiuam lætitiam accusabat. Aldigherium nihilominus aliquid virium pro finibus ostentasse, & speciosè minitatum accepimus: nec tamen aut oppida pressisse, aut prędatione paganos lacerasse; sed mox omisisse constantiam : siue minus Reginæ imperio obsequendum iudicaret; siue præter fas omne, magnum Principem lædi crederet, siue denique (quod Lugdunénsium Mercatorum literæ Genuam datæ, testatæ sunt) Marchionis Lanzij fama retineret: quem armatum pro limite Prouinciæ Sabaudius statuerat: nec crederetur insultum Gallicum impunè laturus. Qui apud Gallum Regem erant, ne certa quidem spe victoriæ, eam expeditionem Proceribus placuisse docuerant; ob causas quibus quies populorum inter præferoces, & iniuriis obnoxios commendatur: non

Aldigherius lentè vrget.

ea caritate complectendum Mantuanum vt Sabaudij odia prouocarentur, aut ita externis studendum dixerunt, vt interna tumultu confunderentur. Nunquam Sabaudium iniuria lacessitum, vt non paria reddiderit, & partem non leuem securitatis Regni fuisse, obnoxium animum. Dedisse Reginam mandata Aldigherio, vt exercitum Sabaudiæ inferret, pro comperto accepimus; & eadem facilitate Aldigheriú sese bello accinxisse, sed Procerum consilio motam opinione Reginam, monitam quod eo conatu discrimen incurreret. Et posse Mantuanum Sabaudio honestissimis conditionibus conuenire. Ita noui belli motu leuatum Sabaudium, & Mantuani res occasum spectauisse. Plus negotij haud dubiè Sabaudio imminebat, si Mantuanus Pedemontis vicinio, Venetorum pecunia, Hispanis armis institisset, per Sabaudiam verò Gallus incubuisset: quod apud eos fines is militum delectus non esset, qui irrumpentem hostem sistere posset, & crescentes pro Monferrato difficultates expediret. Difficile Sabaudio videbatur, eodem tempore tutari sua, oppugnare aliena. Nouem quippe millia hominum, quæ Marchionem Lanzij describere iusserat, non statim coierant, licet impigrè nomina delectui dedisset: nec militarem disciplinam imbiberant; & maxima pars traducta in Monferratum fuerat, suspectis iam Hispanorum viribus & minitante Inoyosa formidatis. Credidisse Reginam securius inter nepotem ac Sabaudium negotiatione & forsan coniugio lites componi, quàm tractatis armis posse, id ante alia docuit, quòd omissa in Sabaudiam expeditione, consilia pacis prætulerit; &

Rex Galliæ commendat Mantuanū Pontifici.

datis ad Pontificem literis, ius fásque, & Cardinalis Mantuani dignationem commendauerit, eúmque illi curæ esse debere, opinione generis humani testata fuerit. Nec minus Veneto Senatui, ob collatam in illum munificentiam, gratias egit: & quia vndique spes concordiæ affulgere videbatur, Mantuanum bono animo esse iussit, additis secretis consiliis, quibus facilius ad negotia ingenium, & in agendis constantiam hortatur.

Vt spes Reginæ, & data Mantuano præcepta frustra fuere; sic Pontifex medium se tantùm pacis obtulit, solaríque oppressum, quàm iuuare, ex officio & vsu præsentium credidit: ne totius Christiani Orbis parens, inter filios nutrire odia; & hunc complecti, auersari illum videretur. Et Mantuani quidem quò plus securita-

curitatis conceperat, eò incautior oppressus est, remissâ prætextu concordiæ curâ rerum; & arbitrio quietis suæ in alios inclinato. Contra Sabaudius cum Regina satisfactionem & alia speciosa promitteret, Inoyosa arbitrum se causæ iactaret, Hispanus Rex pietatem ac consanguinitatem streperet, eò se acrius futuro bello comparabat, amicitias sectatus, fœdera cum vicinis iaciens, & intensiori disciplinâ suos in omnem euentum erudiens. Vsu rerum cognouerat tum maximè cauendas insidias, cum calidâ negotiatione de pactis concordiæ disceptatur. Sed Regina quietis studio indefessa, stimulante Mantuano (qui non vnis literis Inoyosam præuaricationis accusauerat) suspiciones in virum nobilem admisisse videbatur. Et vbi Hispanum Oratorem criminationum quæ ingerebantur certiorem fecit, scripsit quoque Regi, non onerato Inoyosâ; sed flagitans vti protectionem Mantuani, quam libens volensq; recepisset, certam ratamq; vellet: administros vero nouis præceptis oneraret, ne locus in posterum excusationi foret, si illorum cunctatione Sabaudius profecisset. Ideo se armis abstinere ne arbitrium magni motus sibi aduocare, ab eo qui præcepisset, aut parum promissis fidere videretur. Nullius culpam credere, sed fatalem nepotis ruinam prospectantibus omnibus præsagire dixisset. Inter Reginam Galliæ & Hispanum certa fides intercedebat, connubio filiorum solidata; eoq; valuêre literæ, vt nouis præceptis Inoyosa, acrius pro Mantuano niti videretur. Quæ tamen ille solita firmitudine accepit; certus experiri antè omnia, quibus arma procul ab ijs finibus haberentur, quàm in apertum bellum accurrere: Nec enim impossibile putauerat, amicos Regi consanguineosq; Principes, hortatui imo & necessitati non obsequi, cum tamquam in violentum, vniuersorum ordinum querelæ audirentur. His officijs Regina valuit; sed (quo maximè ardua rerum, & difficillima bellorum expediuntur) aurum deerat; plusq; industria, vigilantia ac largitionibus Sabaudius in res suas, quam literis & auctoritate Regina proficiebat. Sanè cum suetas magnis Principibus cupiditates & voluptates (quibus pecunia prodigitur) Sabaudius in potestate haberet; in militarem vsum, exploratores, administros negotiorum, per Germaniam, Gallias, Hispanias, Italiam vniuersa erogabat; nunquam cunctabundus, nisi cum deliciæ lenocinarentur, aut in voluptatem ac pompam vis auri insumenda erat: his enim prodigi pecuniam, & nullo rerum fructu mergi dicebat; quæ verò futuro vsui impenderetur, quæstui deponi asserebat. Eam veram dominandi legem, & corruptela humani ingenij præualidum morem esse vsu didicerat; interq; pacem & arma præualere pecuniam; auri arbitrio res quietas bellumve decerni.

Cæterùm etsi modestissimè Aldigherius Sabaudiam incessisset; & carpendæ prouinciæ studio segnius intenderet; habere tamen pro finibus hostem minitantem, & Mantuani causâ anxiè agere Sabaudius ferre non poterat; præcipuè quod cùm Hispanum sacramentum recepisse sciret, acciri nihilominus Gallos; & vicinio Mediolanensis Ducatus promoueri cognosceret. Siue sic animo suo persuasisset, siue bellandi artes omnes honestarum numero censeret, non ante cogitationes suas in tuto vidit, quàm nudatum tutoribus amicitijsq; æmulum, indefensum, inermemq; reddidisset; & fortuitis sapienter vsus, nixu omni Hispanos oblata occasione auulsisset. Placuisse Hispanis Mantuani securitatem vniuersi credebant; sed eam gloriam conatui arbitriove Gallorum imputari ægrè tulisse opinabantur, quibus perspectæ simultates, suspiciones intenderant. Itaque vt certam fidem Sabaudius apud Inoyosam Mantuani sententia conscium, nec minus longius sitos pararet; alieno ministerio vsus ferebatur: vt si quando fortuna minus voto respondisset, nec ipse falsi insimularetur; & spreta consilia, fictamq; Mantuani erga Hispanos caritatem, nullo confutationis metu improperaret. Longius humana prudentia prospicere posse non videbatur; & cum certissimum rerum

indicium subesse, quoties euentui causæ componerentur. Id vt ex vero, & cogitationibus vulgi non absurdum artibus omnibus in apertum dare studuerat; cum domi à secretis consilijs, negligi similia quidam consulerent. Fouisse quosdam Hispaniæ procerum dicebatur; qui coram aut famosis libellis Regem monerent inconstantiæ Mantuani, & illius aduersus Gallos certissimæ caritatis. Omnium id accusationum caput erat, & crimen in ea Aula capitale; non quod à Rege Hispano Galli odio haberentur (iam enim consanguinitate fidei species contracta fuerat) sed quòd inter vtrosque certamen esset, quis plures totâ Europâ amicitias numeraret, quis maiorum Principum obsequio ambiretur: sed illi in literas contulerant, iam actum de Italiæ Imperio esse, nisi Hispani (antequam Galli Mediolano vicina præcepissent & fortissimas limitum arces insedissent) expergiscerentur. Non vnum partium Ducem, sed Venetos auro, Mantuanum querelis & accusationibus multos allicere; nec Etruscum quiescere, forsan & Pontificem alienum discrimen, secretum cautumq; prospectare; non in alium finem, quàm vt Italia Hispani exigantur. Neminem quidem exterorum Italis placere, sed tamen Hispanos præcipuè inuisos, certiori potentia in Monarchiam tendentes. Imo Gallos inconstantia morum vniuersis inuisos acceptiores esse, quàm Hispanos eâ morum compositione, quæ cunctis seruitutem imponat.

Sabaudus docet Hispano. Gallica fides Mantuanum esse.

Apud Hispanam Aulam nobilis Florentinus fortè agebat: is sacramento testatus Oratori Mantuani Ducis est; nominatos Venetos vt infensos, Etruscum vt suspectum & dignum qui obseruaretur. Addidit vulgatum in Aulâ fuisse, Mediolani desiderium Gallos malè tegere, admotosq; Alpibus exercitus Aldighério Duce, præsentem suspicionem nutrire. Etrusci coniugem matremq; gentem illam consciam fœderis non esse persuadere, credi tamen quâ se armorum motus vertunt obseruare. Eosdem Pontifici ac Neapolitanis animos esse; quos seruitio fractos, & intolerabilibus oneribus despectos, cæterorum indignatio sustentet. Vbi res occasum spectauissent vniuersos erupturos, noui potius Domini cupiditate, quam inuidia prioris. Inuisum iam per Germanias nomen Austriacum, excire nutantes, vrgere pauentes. Accedere diuitias Italiæ, quæ egentes populos ad prædam inuitant. Nec verò de Gallis dubitari, quibus ingratum sui Regis cum Hispani filia coniugium fuerit, destinatisq; contraria studia: subesse quinetiam documentum, quod nisi ab ignauo ac torpente Rege sperni possit, missum nempe in Monferratum Niuernensem Ducem Gonzagæ originis, Gallicis natalibus; impetu gentis, parentis studijs innutritum; qui Monferratenses in Mediolanensium amicitiam vicinio pronos, ab Hispana amicitia abstrahat; populares verò turbis & eruptioni paratos conuocet; legionesq; Gallorum praeferocium in Mediolanenses effundat. Iam illum Monferratensium Ducem agere; literis ac nuncijs excire turbidos; Reginam, Proceres, Plebem, precibus & auctoritate fatigare; audiri apud contubernia ociosorum, voto Mediolanum conclamari, vrbes circum & oppida prædæ destinari. Pecuniam, opulentiam, mundum sacrum iam spe occupata: imo holosericum & intextas auro vestes (vlnarum vice) lancearum longitudine metienda promitti. Porrò neminem dubitare, certum Mantuano esse, eluso Hispano Gallicam fidem sequi; de quo non semel publicè sit questus. Exceptas intra Principis cubiculum execrationes & lamentationes ministrorum, negligentiam etiam perfidiam proscindentium: & adiuuari concentum fauore Domini; eò minus insolentiam audaciamve inhiberi. Quin imo siue incustoditâ libertate, siue peruicacia propositi, manifestis indicijs inimicum animum Mantuanum aperuisse: vulgatos enim iam, & vniuersorum manibus tractatos nummos aureos; quibus cum lances impresserit, gladium ac lilia addiderit, non occulto significatu; se nempe iustitiam domi Gallicis armis præsumere.

Eam Mantuani ænigmatis interpretationem fuisse, domesticorum famulorum fide, &

fide, & eorum qui aurum percusserunt fide detectam; quibus suetus sit secretissima consilia conferre. Mediastinos cubiculo indiuiduos, & Duci pomeridianis horis colludere solitos, sensa sui Domini detexisse. Sed & è vestitu sumptum argumentum, fluxâ enim ad genua vsque tunicâ, & à summo imbricatâ, præcinctaq; vsum, quâ olim Galli Reges ituri ad bella induebantur. Capillum prolixum in ceruicem defluum & ambitiosè crispatum, non cogitationum animi vanitatem solùm; sed & amorem Gallici instituti significare. Hæc eorum operâ vulgata, qui Mantuani mores apprimè nouerant: Sabaudius iuribus suis, & iniurijs opportunè adaptabat; vt Hispanus prætextibus illius non iniquus, æmuli ac parum fidi Principis studijs, diuersa quàm quæ credebantur admitteret. Accedebat partibus, onerabatq; Inoyosa; non inanibus coniecturis Gallicum motum, & consciam Reginam arguens. Vt qui licet Aldigherio forsan non credidisset, viso Niuerniensi, iure admisisse suspiciones crederetur. Maximè quòd administer belli, auctas Gallorum in Monferrato vires, non excusare coram Rege, non arbitrio dissoluere posset; eò quod principia neglexisset. Missæ è Galliâ literæ Inoyosam certiorem reddiderant, Niuerniensem Ducem à Reginâ pedites mille quingentos, ducentos equites orasse; quorum alij arci Casalensi, Pontesturæ alij eiectis Hispanis inducerentur: certissimum aduersus nationem præsidium. Seu verum, seu falsum index detulerit, plurimum solicitudinis addidit; & qui Mediolani Hispani agebant, huic præcipuè suspicioni intendi debêre monebant. Licet superaturos Alpes Gallos, & Niuerniensem se palam ostentare, cæterorum vnde securi agebant æstimatione, negligere posse viderentur, Casalensem tamen arcem, & quæ editissima eo tractu munimenta sunt, ditionis Mediolanensis claustra præsidio obtineri cogitationes aduerterat; ne recepti inchoante bello, profligato depelli non possent, instarentq; securo receptui, quoties gentis impetus, aut Regis voluntas impulisset. Neque tamen Niuerniensem potius, quàm Mantuanum accusabant: quòd apud hunc consilij ratio fuisse videretur, qui rerum supremam auctoritatem vsurparet, detrahendique & imponendi subsidij ius haberet. Hæc & similia eò tendebant, vt frigidius Hispani suspecti Principis causam amplecterentur; vt Imperator pars Austriacæ domus vmbris turbaretur; vt cæteri Italiæ Principes Transalpinorum aduentum incusarent; irasq; in illum flecterent, cuius causâ barbari (sic appellabant) dulcem Patriæ pacem turbaturi irrumperent: denique vt externo auxilio Mantuanus destitutus, aduenæ militiæ spe non elatus, & iuri tantùm satisfactioniq; compositus, qualescunque conditiones pacis acciperet, etiam rei & dignitati iniquas. Luere suscitatum bellum debere videbatur, quasq; suscitasset turbas partè prouinciæ redimere. Sanè Mediolano à Principe magni nominis hoc tempore literas habuimus; quarum id præcipuum argumentum erat, patiendas Mantuano calamitates, & belli mala toleranda, cuius ille sciretur prauis consultis aut occasionem obtulisse, aut neglectu salutarium monitorum suam cæterorumq; tranquillitatem corrupisse. Manifestior res erat, quàm vt silerent hostes, aut negligerent, deliberationes; placebatq; iam causâ & modestiâ Sabaudius; quòd quamquàm victor, ac possessor plurium oppidorum, concurrere tamen honestis se pacis legibus velle profiteretur; nec Cæsarem, Gallum, Hispanos, Venetos, aut Pontificem arbitros aspernaretur. Non aliud per eos dies illius Oratores coram Regibus testati sunt; nec defuêre inculcatæ in eandem sententiam literæ, & plenæ fidei: eò magis pro veris habitæ, quod suâ mole tutus, licet Cæsarem reuerentiâ præferret; non ab Hispano tamen, non Gallo dari sibi leges voluerat, quamquàm amicum arbitrium permisisset. Contra suspectus vtrisque Mantuanus incertitudine consilij, facto & scripto erat; & à nemine magis quàm à domesticis damnabatur accusabaturque,

Permiſſum enim rerum ſuarum ius Hiſpano, non ſemel detraxerat, vt in Gallos quos continuò aduocaret,transferret: quoties argueretur, lubricus in priora vota, poſterioribus neglectis. Certam detectamq; in Gallos caritatem (niſi Hiſpani inſidijs appeterentur) æquius Inoyoſa tolerasſet,nec Rex fuiſſet auerſatus; ſed diffidentiæ inditia ferri non poterant; quòd cum maximæ hæc arma publicè inuoçaret, ſecretè Gallos conclamaret, eàdem cum vtraque gente fiduciæ profeſſione vſus; tetractare promiſſa facilis,& promptis excuſationibus,factorumq; interpretationibus.

In Aulâ Hiſpanâ hoc vnum colloquiorum argumentum erat; nec vllus adeo Mantuanum ſecretâ dilectione fouebat, quin ſimilibus non pauefceret, tuerique abſentem ſuperſederet. Si quid veri in delatâ querelâ fuiſſet, imputandum ſibi quiſque nouerat, & malo ſuo luendam amici culpam: libertas conuiciandi eualuit, vt inter tot indignantes ſuſpectanteſq; repertus fuerit, qui Mantuanum criminationis admoneret. Sed inter adminiſtros, iuuenis ſilentium excuſationémve non omnes præferebant. Diſſimulandas plerique querelas,tamquàm inutiles & intempeſtiuas volebant, non ſemel apud Regem confutatas: Continuandum Hiſpanum obſequium, & facto docendum, inanes ſermones fuiſſe: ſi quid in Gallos detuliſſet, ſcelerum numero non habendum apud iuris ſui Principem, & tantum obſequio deuinctum. Solicitudine ac pluribus imminui maieſtatem, & liberam potentiam mancipio tradi. Præ cæteris Ferrarienſis vidua tam demiſſæ ſeruituti aduerſa, & Gallis animo obſtricta (quem natalibus indutum coniugio mariti intenderat) purgari ſuſpiciones diſſuadebat, non defutura Nepoti ſubſidia conteſtata; quoties Hiſpani communem ſibi cauſam neglexiſſent. Quin vt ſeueritatem oſtenderet, non Cæſarem ſolùm & Gallos, ſed Venetos & Etruſcos, imo & Eſtenſem (quem pridem Mantuano ſocerum deſtinauerat) vana præſidij nomina obtrudebat. Contra Mantuanus arbitrio Amitæ regi ſolitus, tum diſſentire manifeſtus, refutari famam, & perſuaderi contrarium malebat. Siue Hiſpanorum ſuſpiciones certos iam pauores incuterent, ſiue prurigine ſcriptionis laboraret; id enim non ſemel eſt experimento probatum. Compoſuit itaque literas ad Regem, & ſummâ feſtinatione tranſmiſit, quarum hic ſenſus: Aduerſus obiecta ſibi crimina ſilentium amplexum fuiſſe; niſi euentu didiciſſet,infirmiorem ſilentem pro reo haberi; eâ cauſâ,vtq; Sabaudij & Inoyoſæ artes fruſtra inſumerent, vt integri dolum intelligerent. Simul ſpecies aliqua detractioni, & accuſatio non ſine coniecturâ erat, purgare aduerſam rebus ſuis famam voluiſſe; ſcripto primùm mox opere ſi quando magnus Rex animi ſui periculum feciſſet. Niuernienſem Ducem, non deſtinatione,ſed cum in Vrbem nuptiarum causâ properaret, caſu in Monferratum audito rumore occurriſſe. Proprio ſtudio,nullo ſuo imperio,nobilium prouinciæ quoſdam ad bellum adornaſſe; plebemq; pugnare geſtientem conciuiſſe: quod iuris vix à ſe fratrem,cum in adminiſtrationem mitteretur, accepiſſe. Nec mille pedites à Reginâ Galliæ, poſtulaſſe; vt recens, externum, ſuſpectumq; præſidium Caſalenſi arci induceret: aut ſi in eam curam animum intendiſſet,neſcio id domino, nec poſt factum permiſſuro tractauiſſe.In eo candorem ſuæ fidei micare,quòd ingenuè ſemper faſſus ſit,vniuerſas Monferrati prouincias amiſſurum ſe ante,quàm externum militem recipiat. Id etiam apud Regem,cui rerum ſuarum tutelam permiſiſſet,ſecuritatis argumentum cupere. Non adeo defectum ſe viribus, aut ſubſidij egenum; quin nobiliſſimo Italiæ munimento ſuffecturum militem è ſuo ſuppeditare non poſſit. Habere per Mantuanum agrum (quoties cauendam Monferratenſium fidem certo iudicio ſibi crediidiſſet) aliquot nobilium millia, apud neminem potentiorum certiori caritate; quorum ſtudio Arcem committere poſſit; ſi præſidiarius parum ſecurus videretur. Amitæ Reginæ ſubſidium eâdem ſemper conſtantiâ, vitatâ ſimula-

Mantuanus ſe ſcripto apud Hiſpanos purgat.

simulatione omni ac secreto, cœpto statim bello quæsiuisse, vt illa ostentaris Sabaudio à tergo armis, aliena per vim requirentem, vt sua tutanda retraheret. Neque id aduersus Hispanos diffidentiâ, sed constantiâ: quos sciret, eandem in sua beneficia viam cum Regina ingredi. Cuso aureo nummo ac vulgato iustitiam causæ prætulisse, id lancem ac gladium symbolo significare; lilium autem Gallica insignia, cum in finem non addidisse, sed lancium æquilibrio, sponte sculptoris, & ornamenti causa insertum. Inanem dubiæ rei coniecturam objici; quando non insignia, non prætextus, non cætera suspicioni respondeant. Lilium certè vel oculatissimo vix patere: & prorsus callidam malitiam esse, quæ tam leuia consectaretur. Permissum rerum arbitrium, connubij pacta, concordiamq; negligi; quasi plus ambigua ad criminationem, quàm certa ad absolutionem faciant. Porrò vanitatem accusationis cuiuis integro manifestam fore; si artes quibus Sabaudius Hispanam sibi tutelam detrahere nititur, æstimentur. Satis illi vtilitatis accedere, si tantùm suspiciones & vmbras objiciat, & falsitatem veritatis coloribus personatam: siue credantur illa, siue respuantur. Nec enim anxium ius dominandi permittere vt statim similia contemnantur: simul cunctationem ac negligentiam Inoyosæ aduersus Regia mandata, quibus Sabaudius profecerit, ipse perierit, excusari. Componi sanè factis dicta ab ijs deberi, qui promissæ fidei incerti sint; sed vbi non semel veritas animi approbata, & æmulorum mendacia refutata sunt, bono iure excludi dubitationem, odia mutua & inuidiam nutrientem. Vel apud perfidos pro perfidiâ fidem succedere, si suspecti credantur fideliter agere. Raros etiam tantâ peruicaciâ esse; vt eos continuatum obsequium, & pluribus monimentis probata constantia, non in plenam amicitiam, & securitatem deuinxerit. Id sibi in votis esse; sed orare fortunam, ne quò magis obsequio & pietate laborat, eò certius perdat officium, culpâ calumniarum; quas ingeri continuò sciat, nec putet in extremum ferre posse. Expedire tamen non Italos solùm sed & Germanos Principes exemplo suo admoneri, an fidem & amorem (facili maleuolentium detractione) perdere decet apud Regem vt præpotentem, sic facilè vniuersa in crimen retrahentem. Quod quis longiori tempore conceptum fouit, magnis licet in aduersum nixibus ægrè eruitur: quo minus mirum receptam de Mantuano apud Hispanorum nonnullos opinionem, quasi pronior in Gallos pietate esset, difficulter mentibus auulsam: & apud metuentes leuissimas quasuis coniecturas, manifestæ veritatis speciem inuenisse. Suspectus omnes si pro vanis transmitterentur, & vim imperij infirmare, & imminuere maiestatem credebantur. Fides enim exitium latura metuebatur, si quando vmbris sinceræ amicitiæ, velata fraus deprehensa foret. Iurata nihilominus caritas Mantuani, & tot literis testatus obsequens animus, id mereri dicebantur, vt non ante doli reus perageretur, quàm experimento falsi conuinceretur. Pietas eliminari posse non videbatur, quam oratum subsidium demeruerat. Eâ causâ formam agendorum ita disposuêre; vt si quid suspicionibus admoniti credidissent, metu aperto, & alienâ culpâ excusarent. Non enim prudentiores administri, aut quibus dissimilitudine morum inuisus Mantuanus erat, incolumitatis rerum obtentu, & amore dominationis desistebant obtestari Regem, ne nimia facilitate fidem admitteret; orabant vt secum ipse dijudicaret, quàm certâ Imperij Italici iacturâ, iudicij vnusquisque error admitteretur. Mortalium vniuersa lapsui ac remedijs esse exposita sed corrigine, an desperari aliquid deceat, referre. Vt in bello sic in pace, primum fermè errorem, vniuersas spes boni exitus secum rapere. Accedere contumeliam inscitiæ, & ignauiæ famam, magnis fermè ærumnis comparanda. Fortitudinem enim regnorum, non iudicio aut viribus potius, quàm opinione ac famâ niti: Victoriam omnem siue armis siue consilio partam, vtilem censeri commendarique:

Hispani Mantuano prorsus non fidunt.

neque à victore causas rationésque exigi: speciosos censores despici. Denique vt turpissimum auditu sit, vinci; sic primum in solido errorem, existimationi maiestatique detrahere: stabili semper nexu causarum, & euentuum fortunâ; trahentibus ferè posteriora prioribus. Hæc intus vera, & præceptis regnandi non aliena, neque longius petita, sed è fonte politico videbantur.

Fouente dubitationes Mantuano, non sibi, non oportunitati congruenti: cum nihilo secius Reginam amitam literis delassaret, auxiliúmque aduersus Sabaudium indefessè oraret. Ea tamen licet arctissimæ in nepotem dilectionis, & dummodo tutus ageret nihil exciperet; proceribus nihilominus Gallicis (quibus Sabaudij cura, Mantuani mores perspecti erant) turgidis obnitentibúsque, nec pacem, nec bellum arbitrio imperare poterat, apud quos difficilius erat obsequium inuenire, quam imperare. Et Hispanus Rex (ministrorum vt plurimum cousilio obnoxius) quamuis Mantuanæ fidei non alienus; & delatas suspiciones Reginæ testimonio reijceret; magnatum tamen querelis & ab iis quibus cura imperij commissa fuerat dictatis sententiis, facilitati suæ vim inferri, & repetito Gallicæ gentis naturali odio, pauscere ac diffidere coactus est, procul à Regiis omnibus Mantuani voces erant: Hinc tardior deliberatio; & ad extremum ferè aduersa erat; sed more gentis decorè adornata; ne ille fide, Mantuanus diffidentia offenderetur. In Inoyosam vicinum suspicionibus, & apud Italiam res curantem, tanquam plenius vmbrarum gnarum, obseruatio translata. Hunc Rex & intimi consilij administri ne quod publica causa detrimentum pateretur monitum, cœptos tumultus corrigere, & contractum ob aduentantes Gallos creditos metum discutere iusserunt: eo tamen temperamento, ne inter suspectos se Mantuanus crederet; aut eâ causâ, minori apud Regem gratia. Equidem multo ante certum Regi fuerat, amicum aut hostem, omnino tueri, pietate aut arcanis dominandi legibus commendatum; nec permittere Sabaudium rebus Monferrati crescere; ne auctus, vicina carperet, & Mediolanum (quod deberi sibi crederet) auderet. Obfuerat querela & ius prætensum; vt conatus eius honesti prauè omnino interpretarentur. Amor tamen in Mantuanum prætendebatur, quo detineri recentem Principem Rex cupiebat potius, quàm intus infidum, sed tempore corrigibilem, necessitate impelli ad externum auxilium orandum

Gratissimo contactu perfricatum Inoyosæ caput est, ad famam arbitrij permissi; siue Sabaudij vtilitatem bono iure cognosceret; siue exemptum se querelis, & solicitudine excusationis sciret, apud Regem honesti maximè studiosum. Iam enim in disquisitionem vocari, quæ negligentia admisisse circumferebatur acceperat; & à Mantuani amicis intrudi querelas, quæ externis adminiculis coram Rege, vt confutarentur, egebant. Quippe hinc Regis indignationem, priuatam inuidiam, culpam, pœnámque, & (quod minimum) exauctorationem formidabat. Inuisa omnia magno viro; & Regio beneficio iam supra censuram posito. Porro permissa sibi iam cura superesse artes & auctoritatem nouerat, quib. conquerentium importunitatem disiiceret, & vniuersa mollius apud regni proceres interpretarentur. Id Oratorem suum Mediolani agentem scire vt Mantuano cômunicaret noluerat; quo compositis motib. beneficium agnosceret; nec adeo facilis in lamentationes & querelas esset. Accitum ergo, & alteram iam horam expectare admissionem coacto, maiori quam hactenus fastu excepit; licet (vt didicimus) dato secreto mollius interpellauerit. Meritò Mantuanum occupatis à Sabaudio Monferrati oppidis exterritum, & obsistendi inualidum, vndequaque subsidia quæsiuisse; quod tamen Hispanum Regem pacis medium, & rerum suarum protectorem, cum adhuc in vrbe ageret, delegisset, illi ante alia salutem laturum. Datum hunc beneficium, nec vllis aduersis interiturum

Inoyosa colloquium cũ Oratore Mãtuani.

quoties

quoties stabilis in datâ semel fide perstitisset. Neminem mortalium in eam dicm frustra Regiam dexteram supplicem adorasse, recoleret; & ab illo non Christianos solùm Principes oppressos, sed & barbaros sacramento in fidem receptos, securos aduersus potentiores fuisse. Quod si propinquiora spectaret, recentem adhuc Aui Atauiq; gratiam occurrere; quâ non repressus solùm Sabaudius, sed & Gallus possessione detrusus sit, vt in Gulielmum Mantuani auum controuersa dominatio abiret optimi consilij argumentum præsentem Ducem eo præcipuè dedisse; quòd licet Gallici regni protectioni in vrbe destinatus foret, seriò agnouisset, non responsuram illi in eâ gente caritatem, nec duraturam ministerij gratiam: quòd vana, inconstans, fluxa, beneficiorum immemor, & impetu potius quàm bonâ causâ procurrens animaduertatur; non fœderum, non sacramenti retinens, non Regi suo fida; non exteris amica. Superesse quod accusari in eo possit, & quod Regij ministri bono iure insectentur, contemptum sui, inuidiam, famæ lacerationem; omnium denique piè actorum prauam interpretationem. Pro dignitate ministerij hoc, non pro causâ referre, quamquam iniquè secum agi cognoscat; si in salutem Mantuani sedulò operatus, pro studio ac labore iniuriam reportet; & regiam munificentiam, suum decus eleuari audiat. Neminem hactenus curæ Mediolanensium impositum, fortius despectum sui, & calumnias tolerasse, humaniusve gratiam pro odio reddidisse. Mox tamquam incerta differeret; quæsiuit quibus inditijs, quo auctore vulgatum acceperit, accitos in Monferratum mille Gallos pedites, quo itinere deducantur, quo Duce; vt Casalensi arci imponantur. Iam enim Sabaudium aduersus properantium famam, oppositas Alpes tutari, Hispanos classe Tyrrhenum pelagus clausisse. His viribus perfringi obstantia non posse: quòd si multa millia accingantur, iam apertum id bellum quod Regi suo inferatur, esse, Monferratum sedem, Sabaudium expeditionis Hispanæ socium: hostem qui vocasset, recepissetq; futurum. Tum Regem manifestis inditijs, & auctorem seditionis agniturum, & præsenti vi oppugnaturum: se verò officio suo satisfacturum, vbi cuius ductu turbæ suscitatę sunt, eius opibus alantur; & cuius auspicijs bellum exarserit, eius sanguine ac fortunis transfigatur. Orator Mantuanus, id nouum sibi, nec facile creditu respondit; vt qui pro comperto haberet, decretum Mantuano Duci esse extrema quæq; potius experiri, quàm in fortissimum munimentum (quo possessio prouinciæ contineatur, externum, & præcipuè Gallum militem inducere. Instabilitatem gentis tantum fiduciæ non mereri: nec illum facile ijs credere, qui ne Regi quidem suo facile auscultet. Quòd si alienum subsidium spectauisset, & proprijs eâ in re viribus diffideret, omissis Hispanis Gallos prælaturum non fuisse. Nec gentis odio, sed amore originis, eoq; Germanos potius electurum. In eam tamen illum miseriam non adhuc deuolutum, vt Arci suæ subsidium suppeditare non possit. Ideò mille Mantuanos pedites aduentante in Monferratum Vincentio fratre missos, vt offerentes sese in eam curam omnes rejiceret; & rerum carissima apud ipsum essent; vtq; respondere animo vires domesticas eo saltem argumento probaret. Quod si opus fuisset, alios & alios missurum: imo vel solâ nobilitate Mantuanâ domi retinere in tuto Arcem posse. Quamquàm nec eâ audaciâ Gallos fuisse, vt poscere curam periculumq; ausi sint, remittendi sibi beneficij & repulsæ securi. Proinde terriculamenta hæc, augendis intendendisq; Hispanorum suspicionibus Mantuani exitio ab ijs, quibus Magni Regis nomen inuisum, aut Ducis sui securitas ingrata est. Examinanda certiora neque enim quoad Sabaudius hostis fuerit, aut Domino suo in Hispanos fidem, aut illius comminationes finem habituras. Et quò certiori auctore, vanitas credentium excluderetur, Ducis se sui testimonium propediem allaturum promisit. Nec defuit fides: misso quippe Cursore, statim in eandem sententiam

Mantuanus literas ad Inoyosam dedit; quibus (vt ferebat) fabulæ illius scenam euertebat, artésque inuidorum & calumnias eludebat. Et quidem Mantuani literæ, singulari eloquentia compositæ multum cultus & efficaciæ continebant, cui bonarum artium parti ante alia, naturali inclinatione adiuuante studuerat.

Non ideo tamen Inoyosa, aut qui fauore Sabaudium antetulerant, querelis abstinebant: siue Reginam Galliæ damno nepotis,& vi illi illatæ intonantem; siue pronos in Niuernensem Gallos accepissent,paratúmque bello Principem destinata acceleraturum metuerent. Certè continere trans Alpes gentem promptum Hispano fore dicebant; si progressuum initia, & primos illius conatus fregisset: sed si transgredi obstantia, & vicina arcésque possidere permittentur, maiori opera depellendum, aperto maximè semel itinere, & parato suffugio vbi in obstantes acrius opinione irrupisset. Vulgatum apud Casalenses magnorum virorum literis, qui se Matuani partes sequi profitebantur,dolum ab Inoyosa machinatum, vt frequentes administri, & caritatem Hispanam complexi, voce & scripto coram lamentarentur,properantísque hostis formidinem incuterent: illo verò irridente nouos pauores, validius contestarentur præsens discrimen; vt Orator Mantuanus totius gentis querelam esse cognosceret: Inoyosam verò amicum, & rebus suis fideique annuere opinaretur. Sed reuera paulò post Inoyosa pueriles suspiciones deterfit, & verè se Gallorum inuasionem metuere docuit. Nam præsentem Mantuani Oratorem audire, & Duci suo perscribere, quæ obiicerentur,iussit; moneréque id ex iis esse,quæ etsi vana credat,metu Regiæ indignationis tamẽ licet inuitus exequi cogeretur. Prudenter nimirum inuidiam,& criminationes sui apud Regem Hispanũ vitare nitebatur;vt quod officio coactus patrauisset, id querelis amicorum stimulatus fecisse videretur. Redditum per literas Inoyosæ responsum à Mantuano est, præsentibus sibi Hispanis, Gallicum beneficium remittere, nec vnquam hos,nisi illis cunctantibus, & ineuitabili necessitate motum,aduocasse.

Mantuanus Inoyosa testatur se Gallorum auxiliũ nolle.

Poterat Sabaudius, quem Mantuani consilia non fugiebant, non leue rerum suarum incrementum credere; quòd Galli accepto neglectu, & contemptu sui, viderentur indignatione Mantuani curam omnem omissuri, & maximè tum cum in subsidium accingerentur reijci. Duraturam enim diu diffidentiam apud gentem præferocem, quæ rogata in Mantuani beneficium properabat: nec vllis in posterum precibus in gratiam rediturам,simile vero erat. Vt enim primo impetu ardens Gallorum vis ferè tempore emoritur(sic iniuriarum insolens,illatam contumeliam facile non digerit. Quidam non omnem ex Gallis formidinem discussam putauerãt, quamquam suorum impetum Regina attinuisset: nec enim semper Regio arbitrio bellare consueuerunt; sed quoties regni Principes dissentiunt, & consensu intumescunt, huius illiusve auspitiis cogi exercitus, non externam sed & domesticam pacem turbaturos. Plurimum auctoritatis in Niuernensi Duce, nexis affinitate proceribus didicerant alliciendis auxiliis, & tumultuario milite cogendo. Quippe Longauillæ Ducem,& ante alios Humenæ,multo nobilium plebísque fauore vti: nec minori apud Regem puerum gratia esse: iuuentutem quoque gestientibus ad bellum animis, semper causas, occasionésque spectare; & quo se vocari senserint, procurrere, quoties dignitas inuitantis auctoritàsque persuadeat. Stabili inter Mantuanum & Niuernensem caritate manere suspiciones Gallici auxilij; nisi ille solita sibi leuitate generosum patruum contumelia, aut diffidentia offendat. Durum nihilominus auditu & creditu erat, Patruum optimum & causam non suam sed familiæ, neglectis rebus suis persequentem vocari in suspicionem; eúmque qui decedentibus sine prole Mantuanis Ducibus in certissimam successionem vocaretur tutelâ rerum communium

excludi

excludi. Nullis vnquam maioribus difficultatibus Mantuani res implicatæ sunt, quàm vbi de salute, existimatione, & vtilitate agebatur.

Conspirasse in vniuersa videbatur; adeo certis euentibus, vt consilium frustra esset; quæ non sperabatur fortuna, aliquid spei promitteret. Et iam continuis suorum questibus Mantuani se literis delassari ferre non poterat, Inoyosa, aut si quid aduersi sors tulisset suæ negligentiæ imputari; coactus ad extremum prorumpere est & fateri Niuernensis Ducis apud Monferratenses præsentiam, vt Hispanis inuisam, sic Mantuano damnosam, vmbrarum suspicionúmque plenissimam: Nec enim persuaderi Hispanis posse, Gallum Principem bello strenuum, in eas opportunitates casu delatum; sed probabilius accitum, & in Monferrato haberi vt ostentaretur. Et vbi diu in suam formidinē, & titubantem Mantuani fidem inuectus fuit, addidit: caueret ne quo se argumento Gallicę fidei credere doceret: certū enim Regi suo esse; si quādo Gallos sponte oblatos, aut conclamatos in subsidium recepisset, pro Sabaudio quamquam hactenus contumaci intra Mōferrati viscera bellare. Malle enim ambitione suorum periclitari, quàm hostium iniuria perdi. Plus crederet apud se in negotiatione quàm armis spei esse. Nec prouocandas iniurias, aut dubitationes amicorum manifestis indiciis prouocandas. De cura Prouinciæ simul Regem statuisse; nouas querelas se & calumnias ridere; sed nec eadem patientia honori suo detrahi passurum. Cæterum quo temperamento vsus sit in tempore Mantuanus, vt Niuernensem proprio malo & in Hispanorum gratiam Monferrato detraheret, suo loco exponemus. Iam verò procul omni incertitudine habendum est, nulla Gallicæ militiæ formidinē ductum Inoyosam, hęc & similia tot querelis orationibúsque tractauisse; sed dubitatione Hispanorum stimulatum, quibus distantia perspectæ res & consilia Principum Italiæ non erant: & ne inter prudentiam aduersus casus incideret, cuius mox argueretur. Multi enim ab Aula Gallica, & ante alios Dux Montis-leonis Neapolitanus, rara nobilitate, probitate, ac prudentia Princeps, & apud Regem Galliæ pro Hispano Orator, docuerat, veteros metus esse, & suo moti dissimiles Gallias, graui torpore vicinorum armorum strepitum, aut non exipere, aut non commoueri: Mantuano quoque tum credi potuisse, congruentia ab aliis habita docuerunt: quæ nutantis licet animi, manifestis tamen argumentis, quod spei conceperat, in Hispanis collocasse videbatur. Quibus Inoyosa æmulatione inuisus erat, Mantuanúmque illius odio secreti fouebant; crediderant satis illum non putasse, si huius res integræ mansissent, nisi querelis ac suspicionibus, futuro maximè timentem, ac tutelæ suæ commissum delassasset, fregissétque: quo magis securaturæ inter ipsum & Sabaudium meritum præmiúmque referret; huius beneficio, illius formidine æstimatum. Sed experimento didicimus, neminem ministrorum Principis inuidiam sine æmulo tolerare; & quo maiori cum periculo vulgus loquitur, eo incautius malignιúsque detrahere. Porro diutius rem examinatam, & inter Hispanos, Gallos, Sabaudium, Mantuanum, & eos quos proprij affectus stimulabant, continuatione operis prosequi noluimus; ne factorum series (interiectis quæ sors obtulerat) interrumperetur; aut finis origove negotij, distantibus locis expediti, minus in sui memoriam valerent. Ad arma redeo.

Vicesimū ante diem valido ac securo insultu, non Trino solùm, sed Alba & Mōcaluio potitus Sabaudius, cū ne apertum quidem audere Monferratenses, aut Mātuanos presidio destinatos videret: quidquid toto eo tractu animo cōcepisset paratū cognouit, si quo conatu cœperat, ad reliqua progrederetur, indignato Inoyosa iniquis aduersū se apud Aula questibus; & credito profectus omnes dissimulatione toleraturus. Pręcipuè quòd Gallorū protectione nudatū Mantuanū sciret; qui se iā plus opinione ac placito Italorū Principum, tutelę Hispanę fideiq; permiserat. Certè in illum perpetuo certissima Regis pietas erat; nullis coloribus aut fraudis

velata;sed Mantuani dubitatio,hærere administros belli coëgerat,& disquirere an tutela ex vsu esset, an Dux eam operam meruisset, an ipsius vtile discrimen foret. Prudentia hæc,rc ac nominib. corruptis,conniuentia,cunctatio,conscientia à multis vocabatur:quasi Sabaudij victoriæ omnes perfidia Inoyosę accreuissent. Alienam tamē iram Sabaudius in censum non vocabat;sed consilio securus, non minus pacta, quàm quæ aggredi meditabatur curam exigere nouerat: ne prioribus non firmatis, inconsulta vlteriorum inuasio sequeretur. Cum enim quinque ferè hominum millibus, tot simul in loca bellum intulisset ; vniuersis & retinendis & oppugnandis, haud quaquam eum numerum sufficere vidit. Alba enim, Trinum, & Moncaluium duo quòd minimum millia poscere videbantur, vt possidetentur: festinari proinde delectum militarem iussit; Heluetij & Valesani per Pedemontanam diu ante agere sueti in castra conuocati, & popularium centuriæ aliquot, vt pars capta seruaret, pars in aperto aduersus subsidium laturos bellum gereret,aut Monferratenses ipsos res suas protecturos. Augebat curam Manfrinus Castilionus eius Monferrati prouinciæ, quæ trans Tanarum flumen est, Gubernator : qui iam rustica manu, & plerisque oppidanis in formam consummatæ militiæ compositis, vinina Albæ (quæ iam in hostem cessetat) & Astij assiduis excursionibus carpebat. Inerat viro non degener natalibus animus ; nitebatúrque gentis suæ decus, per arma & experimenta virtutum referre, promptus, indefessus ; & occasionum quæ gloriæ admonerent, non incuriosus. Hunc Mantuanus Dux,nobilium à cubiculo numero detractum,administrationi rerum bellóque imposuerat;ratus militaris in eo disciplinę peritiām, laborem potius quàm quietem malle. Ille primi motus fama accepta , vt Domino paratum animum probaret periculorum partem orauerat ; ne aliis eodem studio calescentibus, degener ad arma videretur.Nobilis administratio permissa, numero incolarum , & certitudine imminentis discriminis : sed quia nobilissimi municipij grauēm obsidionem tradere intendimus;ne quid intercurrat quod seriem factorum obscuret, initia finémque continuatione dictionis prosequemur ; cætera mox relaturi quæ inter aduersa & popularium virtutem euenerunt ; vt integra nec alienis narrationibus intercisa certius retineantur.

Sabaudus victoria instat.

Manfrinus Castilionus.

Vicesima tertia Aprilis die iam medio occupatam à Sabaudiis Albam ciuitatem direptámque , incerto primùm, mox oculato auctore delatum est. Id à Nizensibus (vt ferè aduersa) non statim creditum , pietatem Sabaudij nonnullis commendantibus ; plerisque insuetam sæuitiam Principi asserentibus ; quorum frequentiâ documenta vicinio didicerant. Et ante alios monachus religione laudatus testabatur , abstinuisse illum semel Geneuæ vrbis tamdiu petitæ possessione (quam proprio exercitu cinctam , pararam vi nota habuisset) non alia causa, quàm ne militum licentia quorum virtute profecturus erat, sæuum in morem diriperetur. Arguebat proinde, simile vero non esse , faciliorem in rebelles quàm vicinos,nec vlla vnquam iniuria odium meritos esse potuisse. Etiam vetus cum Mantuano Duce consanguinitas , tantum immanitatis dissuadere videbatur;vt iam quæ vulgabantur, inanis metus, & doli suspicio crederentur. Sed rei periculosæ fides perniciosa , & exitiabilis opinio caritatis in Sabaudio aduersus Mōferratenses Blasio Nizę Potestati,Nicolao Biliano vetusto militię,& Vincētio Cantauenę oppidi Syndico visa ; placuitque certo exploratore discere quæ famæ veritas, quis auctor esset. Missus est paganus mentito habitu, vt incustoditus rei exitum formámque referret. Nec Albensis explorator Sabaudij militiam fefellit; sed studio obire omnia & sciscitari à ciuibus permissus; quò formidine ac damno sociorum promptæ deditionis consilia complecterentur. Ille præcipiti iam die ad suos reuersus famæ veritatem sacramento firmauit. Nocte enim quæ præcesserat Alexandrum Guerinum Cherasci Gubernatorem, Colonellum Iustum, alióśque mi-

Nizæ obsidium.

quæ militiæ ductores, Vaccam, Aubandum, Alingum, Barram, diuersis machinamentis plura ciuitatis loca occupasse; ascensu mœnia superasse. Prima irruptione Motræ Dominum, & Petrum Antonium Pellizarrum, & è plebe nonnullos confecisse. Mox in vanum datâ à Comite Verrunensi fide securitatis, intemperantem militem diripuisse vniuersa, strauisse portas vrbis; supellectilem omnem (quamquam amoueri difficilem) asportasse. Nec minori sæuitiâ in fœminas, aut nobiliores matronas vsum; quarum vni aures sauciasse, vt sine mora inauribus potiretur; alteri vestem mundiorem in publico detraxisse; quò minus indusium auferret sociorum verecundia retentum. Non Episcopo quem armata manu ab altari detraxerint, non templo, in quo iuuenem se abdere propetantem confoderint, non puellis quarum corporibus illuserint, temperasse. Coactum Episcopum res suas, & Ecclesiæ mundum magnâ pecuniâ redimere: denique in Clerum & populum omnem militatem intemperantiam erupisse. Carattum præpositum adhuc in publica custodia haberi, alios profugos, alios bonis exutos, plures ob solas lachrymas pulsatos. Iam etiam sacris virginum claustris imminere; & nisi ductorum religio obsistat, aut Sabaudij metus pietásve Pedemontani Principis, actum credi posse de fortunis, & honestate. Hæc & plura alia, partim vera partim falsa, seu credita ficta, questu lachrymísque qui missus fuerat exposuit, superfusis nouitati popularibus, & imminentium calamitatum formidine defixis.

Perorantem nuncium medio iã sermone Eques Bellus deprehendit, Albam patriam inuisens; cuius custodiæ certam pecuniæ summam à Mantuani Ducis ministris acceperat; cum adhuc res integræ essent, & plebs à Casalensibus auxilium solicitaret. Ergo frustra cum pecunia discrimen adire ratus summam omnem Potestati Nizæ numerauit; vt licet beneficio Albensium destinata, vtiliter in Nizæ custodiam insumeretur. Sic ciues consuluerant. Facultatibus nihilominus suis metuens, ne rebus domesticis eius exitium communis patriæ calamitas ferret (quod pridem euenerat) Albam profectus est. Publico interim Nizæ præpositi, ingruentis mali formidine; ne qua vis inopinata occurreret, vtq; Mantuano strenuam fidámq; operâ testarentur, magna festinatione vicinos in subsidiũ acciuere; eandem sortem in malis, aut cum virtute securitatem imminere persuasos. Bilianus suo muneri assiduus, contractos in principia nouos milites, temporis & necessitatis admonuit; dispositósque per locorum opportuna seruare mœnia, & per vires periculis occurrere imperauit. Nusquam alibi maior promptitudo, & firmius aduersum ductores obsequium deprehensum. Retineri impetus, non persuaderi debere diligentia videbatur; adeo in patriæ salutem communi operâ omnes consenserant. Nec viri solùm ferendis laboribus validi; sed fœminæ sexum fortitudine supergressæ, qua subtus molienda humus, aut vacuis locis aggeranda fuerat, operi indefessæ succedebant, fragmina trabium, ingentia saxa, ruderem, fimum, sarmenta aduoluentes. Quæ patebant loca in arduum educta; vetustate & incuria dilapsæ mœnium pinnæ restitutæ; turrium corrosa æuo latera, vallo opposito firmata; rudera quæ per externa in præceps defluxerant, facilémque ascensum reddebant detracta: denique communis causa communi labore hilariter tractata. Vix sextam horam labori ciues impenderunt; & iam vniuersâ circum in arduum assurrexisse videbantur: saxis, tignis recens cæsis, asseribúsque aduersus ictus tormentorum solidata. Et hæc quidem apud trepidos & solicitos ciues agebantur. Sed & literis Marchio Rubeus munitus est, instantis & vicinia tenentis hostis fama ciues contremuisse: habete præ oculis exempla, quibus docebantur aut cum fortitudine petere, aut neglecta fide sui Principis victorem Sabaudum recipere, minori malo. Quod in ipsis esset strenuè executus: si populum saluum vellet maiori præsidio opus, nullum lento consilio locum. Rem

Eques Bellus.

prorsus in actu,& nisi in festinatione securitatem. Meminisset Nizam obuio situ, media in planicie, nullis aduersus obsidiones auxilijs instructam esse; si inimicum recepisset cætera tracturam. Veloci cursore à Rubeo responsum est; eum metum pridem excepisse; quando Trinum quoque oppressum, & instare cæteris hostem acceperit. Tutelæ nihilominus studendum, ideoq; apud eos penes quos ciuium imperium sit, non fidem solùm sed & vigilantiam opperiri. Haud alio tempore testandæ aduersus Principem suum constantiæ opportuniorem operam posse occurrere. Sibi & obsessos (si huc Sabaudius flexisset) & liberos curæ fore. Municipium interim & viciniora populi ciuiumq; laboribus perstrepebant: huc illuc delatis manipulis; quorum alij camporum prospectum aperire, moles saxorum portis, vacuisq; hiatibus aduoluere, conuehere commeatum, ligna, sarmenta, hortari inualidos, laudare & iuuare laborantes videbantur. Et quia Nizæ amne aucto plurimum eâ parte securitatis oppido accessurum credebatur, rusticorum ingens manus accita, conducta plaustra, iumenta, ingesti veprium fasces in profluentem; & aggeratâ super humo coercitio torrentis procurata. Vix iussa res ardore certantium in summum producta; riuusq; puero ante peruius, abdito vado, in altitudinem intumuit. Id latus oppidi, superstagnans humor oppugnaturis inaccessum reddidit. Porrò quò actius ciues in tutelam procurrebant, eò frequentioribus literis à Rubeo studere securitati iubebantur. Quippe missâ sequenti die epistolâ, commeatum toto agro conuehi, & vicinorum oppidorum milites conuocari imperauit; addito se breui Ducem, qui vniuersis prouideret nominaturum. Pari in cætera castella curâ vsus est, missis præceptis, quibus publicam vtilitatem contineri arbitrabatur. Ante alia Aquensi ciuitati prouisum, quam vltra Tanarum nisi ijs quæ in propinquo erant stabilitis expositam Sabaudij destinatis nouerat; eoq; paratæ victoriæ opinione, militibus illius ostentatam, vt gloria decorarentur, fortunis ditarentur. Ioannes Georgius Arcasius Sargentis maioris nomine paulò post affuit à Rubeo missus, prudentiæ ac fortitudinis non vulgaris. Hic altius tolli munimenta, maiorem quàm hactenus sarmentorum ac lignorum vim conuehi, vallumq; calcatâ humo densari iussit: ne tormentorum assiduis ictibus quassum statim fatisceret. Paulò post Carolus Antonius Roërius, generalis Commissarij cognomento & mox Nizæ Gubernator renunciatus. Hic vocatos in consilium ciues, quæ frumenti, farinæ, ac cæteri commeatus copia intus esset quæsiuit; repertiq; à ciuibus præuentam diligentiam, congestumq; quantum longæ etiam obsidioni sufficeret. Sed ante alia farinæ cura & inopia angebat. Certamine pietatis collata à plerisque ciuibus horrea propria publico vsui; quos inter Ioannes Iacobus Boanus, Odonus Bilianus, Ioannes Dominicus & Thomas Veggij, nobili munificentiâ aduersus Patriæ securitatem, & se Patriâ dignos præbuêre, & cæteris exemplum: ne quis eam liberalitatem auersaretur, cuius illi specimen præbuissent. Molatrinæ etiam labore trahentium volui solitæ, & vetustate neglectæ in priscum vsum restitutæ sunt; ne Belbi fluminis cursum cuius ministerio fruges terebantur, callidus hostis interciperet, innatantesq; Molatrinas subductâ aquâ in sicco destitueret.

Io. Georgius Arcasius.

Antonius Roërius.

Viluerat Trini neglectu, & tot aduersis, apud Casalenses & exteros Rubeus; quò magis vim Sabaudij primo motu excepto sperni consuluerat: vt iam ludibrio exerceri cum ratione posse diceretur. Dictatæ itaque literæ, & per conscium irrisionis ad illum missæ sunt, tamquàm Nizenses descripsissent; quorum summa fuit: præcedenti nocte inuectos Sabaudios, & nullo satis valido præsidio circa mœnia reperto municipium occupasse, tria (quod minimum) esse peditum millia, equites fere quadringentos vias ac planitiem insidere; ne vaginâ quidem ferrum eduxisse, & vniuersis potitos iam prædam miserrimorum ciuium diuidere. Porro nouas in horam copias accedere, vt Sabaudio Trini contermina insidenti, vni-

Rubeus falso nuncio acceptis Nizam captam, & Sabaudios in Casalenses properare.

ti, vniuersi propediem iungerentur. Casalensem enim ciuitatem victoriarum compendium destinari. Constantia otis, & magnitudo mendacij Rubeum solitâ prudentia dimouit; vt obire nuncium ad suos sineret; non exactè singula sciscitatus, vnde tei veritas haberetur. Quod itaque summâ consternatione vsu venit, vulgata res in omnes, nobiles ac ignobiles mœrore & trepidatione confudit. Viri ac fœminæ egerendæ paludi quæ fossas ciuitatis oppleuerat inducti sunt, rustici vicina incolentes, quod iumentorum & frumenti, viniq; domi erat, magnâ confusione conuectantium in ciuitatem intulêre: nec relicta domestica res, sed in cumulum & sarcinas digesta, velut insequentem à tergo hostem haberent, in vrbem vt in securum traxêre. Satis ad securitatem mœnia ciuibus visa non sunt; sed eorum nonnulli arcem elegerunt, in qua carissima deponerent. Mediâ in solicitudine vanitas missi patuit; & conquiri à Rubeo iussus est. Sed ille iam nemini cognitus ad sua redierat; & satis habuit nobili mendacio Monferratenses illusisse. Sabaudius tamen è vanitate rei documentum futuri habuit; vt quàm parum viribus & loco fideret Rubeus disceret; & hinc si bellandum foret, euentus conjecturam acciperet. Firmandorum interim mœnium cura apud Nizenses feruebat; & Ioannes Andreas Spicta curator operum, fossam ambientem altè duxerat, turres munimine firmauerat, vallum amplius solidauerat, materiemq; reparationi conduxerat: indefessus, nocte ac die intentus; maioriq; apud suos auctoritate, quod promiscuum laborem accinctus, & gregarij habitu præsideret. Vocati quoque prouinciales festinantes accutrerant; & iam duo ferè millia cum iustis armis præter ciues numerabantur; maiori quàm inter aduersa solitum est constantia. Hi enim ciuium fortunam suam rati, mutuò sese ad fortitudinem hortabantur. *Io. Andr. Spicta.*

Vicesimâ septimâ Aprilis Manfrinus Castilionus Nizam venit, Monferratum omne trans Tanarum Locumtenentis titulo habiturus. Nec nouus militiæ, aut ministerij aduersus Duces Mantuanos erat; sed qui virtutis commendationem è Belgio retulerat; eoq; apud Vincentium & Franciscum Mantuæ Duces inter nobiles à cubiculo electus fuerat. Hic vocatos præcipuos ciuium, & inferioris ordinis militiæ Ductores, breui oratione, sed cui apud virum militarem auctoritas pro eloquentiâ esset, missum se tutelæ loci docuit. Venisse proinde in periculi partem; nec labores vitaturum, sed opes vitamq; communi saluti oblaturum. Nunquam hactenus ostentandæ suo Principi fidei, aut approbandæ virtuti, speciosiorem occasionem incessisse: esse tamen in maiori discrimine plus gloriæ; & post victoriam commendationis ac meriti apud Principem, qui per bonas artes, plurimum à suis sibi imputari, quod soluat in tempore desideret. Validum quidem & successu rerum elatum Sabaudium credi affuturum, quod hactenus conterraneos oppresserit; sed deprehendisse imparatos, & longâ pace in securitatem compositos. Sibi commeatum, arma, militem abundè suppetere; neque virtutis pœnitere; otare tantum vt optimæ originis memores, incorruptam nobilissimi municipij libertatem aduersus hostes tutari velint. Superesse externas copias & auxilia quæ Vincentius Princeps Ducis frater, & Marchio Rubeus sint conducturi. Nec hæsuros aut cunctaturos amplius Hispanos; sed eluendis ignauiæ suspicionibus, & retinendæ existimationi, multa bellatorum millia communi saluti tracturos. Infami ac indecorâ deditione (quam eo rerum articulo vel nominari flagitium sit) ne facultatum incolumitatem crederent. Exemplo Moncaluij moneri, non magis captos, quàm deditos barbarum in morem diripi. Oblatam à Sabaudijs fidem non alio vergere, quàm vt credentes incautius circumueniantur. Cæterorum casum, qui hostem volentes aut inuiti sine prælio accepissent, ad gloriam Nizensium addere; si ipsi integri, & nullis comminationibus territi, illibatam Patriam; nunquam hactenus vi aut dolo occupatam sibi *Manfrinus Castilionus Nizam venit.*

Principiq; suo seruauissent. Inter accusantes excusantesq; fortunam, & vires Sabaudias amplificantes; quam eam gloriam fore; quod arbitrio ac fide, naturalem Dominum retinuissent. Mortem vnicuique suo fato præscriptam; sed cum dedecore, ignauiâ, formidine, an cum virtute obeatur, referre. Id ante alia hostem pauescere: quòd maiori discrimine in constantes quàm deliberantes certari cognoscat; & plus apud eos virtutis sit, qui honoris cupidine potius, quàm rei familiaris caritate depugnant. Inimicum militem non veste, non armis tectum; frigore, fameq; tenuatum; quæ in primis castra desiderant, meditari: nec tardè coactam, sed festinatam opulentiam circumspicere. Rapina, cæde, violentiâ vsuros; quæ nouerint in bello ferè excusari: eaq; impotentius exercere, vbi plus prædæ ostendatur. Fidem ab eo datam socijs & conterraneis emplastrum doli fuisse, & fraudium tegumentum. Denique quod ex bello mali sit, satis & arboribus imminêre: domesticas opes, sanguinem, & fœminarum pudicitiam, virtute vallari. Tantâ ciues constantiâ respondêre Castilioneo; vt virum nobilem puduerit, oratione conatum fuisse constantiam persuadere: non fortunas, non affines, non domos, non templa, non agros, non parentes, non liberos, non coniuges, fidei ac pietati in Ducem suum ante habituros testati sunt. Nec in eo numero quisquam repertus, qui libens volensq; non reciperet imperium; seq; omni ministerio paratum offerret. Hinc præsumpta apud prudentiores securitas oppidi, Duce ac populo de charitate ac fide certantibus. Nec dubium habebatur, id ante alia Nizæ fortunam in tuto statuisse, quòd quâ Castilionus prudentiâ in imperando vteretur, eadem ciues in obsequendo promptitudine agerent. Et quamquam affuturi auxilij spes esset, non tamen tempore definita vigus fuerit, sed fortitudini ac fidei, nullâ externi militis expectatione facultates ac vita sacrata. Strenuè hæc apud Nizenses fiebant; numerosus tamen hostis, quiq; metuebatur breui affuturus, plura in tutelam persuadebat. Magistratus enim geminandi, addendi singulis vicarij, intus forisq; prouidendum erat. Et quia nisi præsentibus ciuibus ardua rerum Castilionus exequebatur, conuocari potiores iussit; vt certior imperijs stabilitas esset, quasi facerent ea, quæ ipsi consuluerant. Tum Castilionus multum operæ circa mœnia; plurimum in retinendo amore laboris insumptum, multum commeatus inuectum fassus est; sed paucioribus hæc aliaq; fieri potuisse; si præfecti singulis essent, qui ordine ac ratione curam prosequerentur: Tumultuariè enim eleuari mœnia, erigi humilia, sepes obiectas fossasq; æquari, vicinas oppido arbores cædi, sarmenta ac tigna importari, induci commeatum; plumbum, puluerem bellicum, funiculos igneos comparari: quibus si modus, si ratio, si certi administri adsint, plus horam quàm diem solidum profuturam; & scituros ipsos quorum diligentiâ prospectum necessitati sit, aut secordia peccatum. Laudauêre populares diligentiam; & quod ex vsu præsenti foret, vti exequeretur orarunt. Sic præfecti cuique operi additi; patuitq; plus in posterum disciplinam; quàm inconsultam solicitudinem valuisse; dum medio in opere ignari turbant peritos: eadem enim sæpius demoliri opus erat, vt peritè vtiliterq; procederent. Deprehensum statim est, festinationem imperia præuertere.

Crescebat interim externa militia, & duo millia iam & quingenti ferè censebantur, cum è ciuibus duas solummodo centurias Duces coegissent. Imo loco & necessitati maior numerus videbatur; vixq; tractâ in plures dies obsidione, certo obsequio duraturus. Vt ferè in arcto confusio est; & trepidis rebus, quæ quis per licentiam admiserit, condonantur. Frustra illatum municipio subsidium videbatur, nisi disciplinâ contineretur; parumq; ciuium vtilitati cautum videbatur, si quæ in hoste displicuerant, ab auxilijs amicisq; paterentur. Iam enim leuia quædam furta, & neglectus modestiæ honestatisq; audiebantur. Officinæ mercimonio refertæ, parum tutæ inter tot ignotos erant. In hunc metum sæpius cum Du-

cibus

cibus Caſtilionus queſtus eſt; & vbi plus formidinem quàm reuerentiam valituram deprehendit, admonitis centurionibus, minas addidit, non fruſtra in contumaces caſuras. Neque enim ſua imperia interpretari; non cogi, aut diuidi, non alieno quàm ſuo iuſſu moueri arma, non de pace loqui iuſſit. Pro deſertore habiturum ſe teſtatus; ſi quis famam hoſtium ſuppreſſiſſet, colloquio inſtitiſſet, mœnibus iniuſſus exceſſiſſet, noctè receptus foret: ſi quis honeſtarum fœminarum pudicitiam tentaſſet; ſi quis pueritiæ illuſiſſet; ſi quis numinis maieſtatem, diuorum honorem conuicio minuiſſet; ſi quis templis vim, ſi priuatorum ædibus intuliſſet; ſi annonam rapuiſſet, ſi diſcinctus inceſſiſſet: denique ea ciuibus militibuſq; imperata, quæ externum bellum internâ pace mollire videbantur. Medio foro fixa patibula, & pœnarum inſtrumenta, delectiq; carnifices; vt cœpta quorundam licentia premeretur; ſciretq; turbatores quietis, in facinoroſos more belli animaduerſionem proceſſuram. Apparuit plurimum metum profuiſſe, minus enim in ea militia, vbi rigor valebat, quàm alibi conceſſâ petulantium licentia peccatum eſt. In hoc quoque quod militiæ legibus, & tranquillitati ciuium quæſitum fuerat, & Duci & populo parum æqui inuenêre quod detraherent accuſarêntque. Expoſita enim in publicum tormenta habendis in officio militibus non fuiſſe vulgarunt; ſed opprimendis ciuibus ſi deditionem neceſſitate expreſſam perſuaſiſſent. Quippe paucos ante dies, eos liberè faſſos, bellum & obſidionem tolerare nolle; & ne ruſticæ opes ſpes camporum, hoſtili inſultu excinderentur protererenturq;, aut cætera belli mala paterentur, pacis conſilia cum adſcitis militibus tractauiſſe: collatis rationibus, & mutuo hortatu. Ineſſe quoq; Pedemontanis ciues conſanguinitate nexos; qui amicitiâ aut metu cæterorum conſtantiam frangant. Eam fiduciam, timorem, ignauiam validis minis explodi debere, conteſtatione tormentorum Caſtilionum voluiſſe. Nec ille tamen, licet quæ iuſſerat reprobari, & diligentiam ſuam conuelli ſciret, propoſito deſtitit; ſatis ſe officio facturum putans, ſi remedia cauſis congruiſſent. Quod tamen inter ſuſpectos vſu venit, qui ciuium illa dictata crederet, ſecreta odia nutrientium; quaſi in Ducem famæ popularium inimicum; & ad extremum publicis ſcriptis erumperent; dum Caſtilionus ſua conſilia, ciues honorem fidei ac conſtantiæ tuentur. Si in plures hebdomadas tracta oppugnatio proceſſiſſet, publicum exitium ea animorum alienatio poterat prouocare. Meliores tamen quibus cōcordia in votis, & Ducis ac ciuium par amor inerat, nullâ Nizenſiū culpâ oſtentatas pœnas; & quod retinendis in officio militibus, tetrēdis exploratoribus, caſtigandæ negligētiæ aut petulantiæ frænandæ quæſitum fuerat; ſubdolè à detractoribus in ciues innocentes conuerſum tradidêre. Mos ac conſuetudo militiæ perſuadere videbatur, nullis cuiuſquam erratis inſtrumenta tormentorum expoſita; vt ſciretur, nec ſine pœnâ flagitia; nec ſine præmio virtutem fore. Neq; tamen his odiorum initijs publica ſalus neglecta eſt; ſed honoris deſiderio, quem recētis militiæ votum oſtenderat, ſemel cœpta eâdē alacritate in finem deducebantur. Nulla pars mœnium veteres hiatus referebat; præcluſi aditus omnes, foſſæ altè depreſſæ, vepres in vicino auulſæ, ſepeſq; ne ſuggredientem hoſtem tegerent, ſolo æquatæ; omnia ex diſciplinâ abſoluta; mixtæ enim viris fœminæ, diurnos labores conſtantiſſimè tolerauerāt; & ne pueri quidem leuiora omiſerant; vt ætas & ſexus ſecordiam (ſi quæ ſuberat) excuteret. Vbi munimentis prouiſum, diuiſa in portiones loca, & proprias quæq; excubias nacta ſunt; pérque vices ſolicitudo deſcripta: vt ſecuram diem tutior nox exciperet; nec inter certantes diligentiâ cuſtodes aliquid occurreret, quod excuſandum foret. Sed ante alia commeatus vis inducta, vberior neceſſitate, ſatis perſpecto præſidia ſeruantes, non aliâ cauſâ facilius in diſcordias labi, quàm vbi penuria premuntur; & illimitatus labor definito cibo penſatur. Annonæ cura in delegatos tranſlata; iuſſiq; ſingulis diurna alimenta fideliter largiri, præſcripta

lege, quâ quantum cuiuis centuriæ daretur miles sciret, nec posceret opulentiora. Postremò plumbi inopia non hactenus credita Rectorum studium aduertit. Ergo paucos ante dies huic negotio impositus, acceptâ è publicò pecuniâ iussus est à vicinis coëmere, & secretissimè comportare: suspecta enim itinera, imminentis hostis, & vicina insedentis fama reddiderat. Hic cum longiori tractu, & geminatis metu difficultatibus, vnde olim comparare solitus fuerat eundum sibi cognosceret; fallaci ac periculoso compendio, sequе ac pecuniam (securitatem enim itineris celeritatemq; sectatus dicebatur) commisit. Quamquam peruium hosti, vt vel in pace latronibus obnoxium moneretur. Paucis à Nizâ passuum millibus in prædones incidit; nec ab ijs aliud humanitatis retulit, quàm vt tradito auro, incolumis ad suos redire permitteretur. Statim vulgatum creditúmque Sabaudios præcursores, & in obsidionem properantes peculatum admisisse. Iam enim vsus aut opinio obtinuerat, vt vniuersa scelerum quæ procul oppidis admitterentur, etiam nescijs Sabaudijs imputarentur. Nec opinio cum iniuriâ erat; quod nullum vexationis genus apertum hostem dedecere crederetur, siue palam, siue secreto exerceretur. Accolas fuisse facti conscios; & quæ delata pecunia fuerat multi credidére: & quia legatus neminem agnouisse asserebat; nec habitu, aut sermone coniecturam sumpsisse; fraudem illius nonnulli sunt interpretati. Receptum enim consensu mortalium, quod ut bellantibus Principibus ius est causa motus, in milite esse auaritiam; ideo ferè excusatam, quod prodigentiâ vitæ, habendi cupidinem excusare bono iure videatur. Nec tamen exactius ab eo facti series petita: quòd inter ancipitia, nulla minorum cura sit; & vexationibus grauioribus pressâ Republicâ, non omnia Duces exequuntur. Missi statim alij, iussiq; non eodem itinere proficisci; qui vim plumbi, vnde olim haberi solitâ erat, magna Castilioni lætitia retulerunt. Bellici pulueris non ea suberat angustia: confecti abundè erat; & publicanus fabricandæ impositus in dies singulos centum quinquaginta pondo publico se reproducturum spopondit. His ritè dispositis; domestico & externo militi agendorum ordo præscriptus: ne duratione laboris ac vigiliarum, vniuersi simul frangerentur. Metus enim sollicitudinem addiderat. Septingenti cuiuis nocti deputati, partitaq; in Duces opera; vt iam nouo imperio opus non esset. Equites verò longius curare, viarum diuortia, & suspecta itinerum scrutari iussi; ne quid inopinatum occurreret; quod inter nescios aut pauidos tumultum consternationémve conciret. Summam quoque turrim oppidi vigil assiduus seruabat; aduenarum & transeuntium numerum ictibus campanæ significaturus: & si species exercitus sese obtulisset, iterato sæpius sono multitudinem detecturus. Discretus labor diligentiam intendebat, quasi successuri, priores obseruaturi & correcturi forent; nec alijs stimulis ad fortitudinem quàm mutuâ æmulatione egerent. Nil supererat quod humano ingenio, in securitatem oppidi conquiri posset; forti tantùm animo opperiri hostem, & futurorum exitum ac remedia præuidere licebat. Mediam ciuium diligentiam, quorundam suspicio tentauit; qui opinabantur haudquaquam eò flexuros Sabaudios; sed partis opulentum, vlteriora neglecturum. Nizam quippe, septem vallium coitione, in medio ac plano sitam, excludi Monferrato non posse rebantur, quin pars aliqua falleret obsessorem, & eâ subsidium accurreret: nec putauerant promptum hosti esse, vniuersos aditus disposito milite custodire. modicum illi exercitum in tot expeditiones esse. Trinum, Moncaluium, Albam partem maximam absumpsisse; dum vnicuique suffecturum præsidium infertur. Parum etiam prudentiæ congruere; si quod retinere nequeat, valida ostentatione conatus aggrediatur. Iam Nizæ muniti ac defensi oppidi oppugnationem sine bellicis tormentis frustra tentari: ea verò humido paludum, & tenaci circum limo conduci

conduci ad bellum non posse, nisi manifesto amittendi periculo. Porrò non Trinum, non Moncaluium, non Albam Nizæ comparanda: illa enim imparata, & habito adhuc domi Mantuano Oratore aggressum dolo Sabaudium esse; Hanc prouisu belli, opportuno auxilio minari potius posse, quam metuere. Non hic pauidos & externa tantum auxilia prospectantes aggressurum; sed ciues intrepidos, sed accolas consanguineos populos, clausos mœnibus ac vallo, fossa & turribus ambitos, commeatu bellico & annonâ instructos, armatósque. Tria ferè bellatorum millia numerare, strenuos Duces, & quod ante alia sit, coniuratos omnes in rerum tutelam, quin imò detectis iam Sabaudij destinatis, sociorum insuper auxilium è vicino opperiri. Eâ se imagine securitatis Nizenses nutriebant; vt crederent, hostem iam in vicino aut eam expeditionem non tentaturum, aut non ausurum. Augebat credentium errorem, vulgata per Monferratum opinio, secretis & priuatis causis Castilionum Sabaudio auersum esse, & hunc illi acriter indignatum sui quoque metu constantiam additurum. Inuisus enim Sabaudio Castilionus, & non vna causa exosus ferebatur; etiam antequam in eam administrationem missus foret. Contrà qui Mantuani studio aderant, quiq; dicendi licentiam æmulabantur, breui affuturos Sabaudios dicebant: non alio argumento nixi, quàm quòd callidum opportunitatum, inquietum, odio Mantuani procurrentem, conscientiâ Inoyosæ securum, necessitatibus militum suorum impulsum dicerent. Neque enim vnquam cupiditati satisfecisse, aut paratæ Monferrati possessioni abstinuisse. Quod si tum pulchram, & sese vltrò offerentem fortunam destituisset, frustra nouas occasiones sectaturum. Solum nempe Mantuanum, non pecunia, non milite, non amicitijs septum, ignarum militiæ; & pacis præsumptione circumuentum. Addebant Pontificem rebus suis studere; Venetos recenti seditione Austriacos formidare; Hispanos nouæ fidei non credere; Gallos auxilio accurrere, aut non posse aut non velle. Monferratum opinione quietis potius quàm armis vallatum; nec apud proceres integram aduersus Mantuanam fidem, aut facto affectu indubitatam caritatem esse. His vel stupidum hostem imitari ad opportunitatem posse, quanto magis audentem, fidentémque. Quod si ista metum affuturi Sabaudij non persuadeant; cui ignotas spes eius, aut erga difficilia constantiam? Ausum non semel Geneuenses, etiam Regem Gallum inuictum bello lacessere. Nec quamuis fortitudo animi, aliquo nobilium Sabaudiorum sanguine, & prouinciæ imminutione steterit, ideo generosos spiritus demisisse: sed in Mediolanum ipsum oculos defixisse: Principem ad labores, pericula, bella natum; quem destinato metus non detrudat, non sudor frangat, non difficultates retineant. Denique cui certum sit quamquam certo exitio, nec ferre iniurias, nec suis in tempore deesse. Fouere quin etiam implacabilem in Mantuanum Ducem indignationem, eò acriorem quò recentiorem; & desperatione recipiendi, causæ æstimatione, quod tot annos apud Cæsarem experiatur, fermè ad impatientiam deuolutum. Timere Hispana arma potuisse; nisi Inoyosa multo auro, ac beneficijs superatus, conscientiam illius conatibus composuisset; vt Mantuanus prouincia, Hispanus Rex existimatione nudarentur. Tardè querelis Gubernatorem Mediolani, apud Regem accusari, tardè præuaricationem persuaderi, tardius exequi; amorem suorum, odia Mantuani, officia amicorum processu temporis intercurrere: iisque rerum faciem ac negotiorum conditionem mutari. Proinde concludebant subesse Duci fortissimo inchoati motus certam necessitatem: nec enim descriptam militiam, diu sine stipendio retinere sub signis posse: nec vnde tantum auri corraderet, quod præsenti ac futuro sufficiat, occurrere. In direptionibus ac prædà spem habere; vt Monferrati opibus nutriat sublcuétque, quorum

operâ augeri res suas intendebat. Ea causa Trinenses, Moncaluenses, Albenses collationibus haustos; in hunc finem imperatam paganis suorum hospitalitatem & sponte dedītis, ista velut leuissima imperata. Quid facturum in peruicaces & obsidionem prouocantes, reliquorum comparatione posse conici. His Sabaudio aut Mantuano faciles, modesti & audentes celerem hostis aduentum persuadere conabantur; non magis vt Nizensibus subderent animos, quam vt terrerent.

Niuern.ensium Ducem Sauonā delatum Nizenses discunt.

Id ferè in eos dies incidit, cum Niuernienfis in Italiam naui appulerat. Futuræ itaque obsidionis metu anxios, delati Sauonam Niuerniensis lætus nuncius deprehendit: conuersique omnium animi in spem ac securitatem videbantur: Nec enim Principis illius fluxa existimatio hactenus fuerat: & Gallus gentem suam tracturus in nepotis tutelam credebatur, & auxilium Prouinciæ, sacrosanctæ parentis memoriæ & virtuti suæ deuinctę. Mox Aichium deuectum recepere, & Casalenses continuato itinere destinare. Delecti publicorum munerum administri qui Principi obuiam procederent, aduenrantem exciperent, & intra mœnia deducerent. Ad pontem Belbi amnis, Gubernator, Potestas, ducésque cohortium venerant. Ille grato hilarique obtutu officium populi commendauit; Bazanorum tamen ædes hospitio delegit, quorum hospitalitate v... parentem, cum in Gallias proficisceretur, didicerat. Vix alteram horam immoratus, qua maximè festinatione licuit, cœptum ad Casalenses iter est prosecutus, dimissis oppidanorum nobilioribus; qui sese comites, dubiis licet rebus obtulerant. Accepere Ducem iam ciuitati succedentem Marchio Rubeus & turba procerum; quos Principis amor, & in Gubernatorem obsequium aggregauerat. Breui salutatione reddita; cum causam Romanæ peregrinationis (quam auditi motus dissuaserant) exposuisset; venisse se dixit, vt Mantuæ Duci nepoti suo ac communi domino, præsens studium fidémque probaret. Inter gregarios se locum poscere, & vel hastatum primam in aciem iturum. Vulgus haud dubiè placuisse aduentum credidit; nisi quibus anxia dominatio & metus imminuendæ auctoritatis turbauerat animos. Ignari scilicet magnitudinis Principis viri erant; cui certum erat, non ideo venisse vt imperaret, & multo minus vt æmulatum cum minoribus exerceret. Sed potentia non sua vi nixa fere cum solicitudine est; & quo magis ambita dominatio, eo promptius suspicationes admittit. Profecto Niuerniensi, non iam à tergo relictos se Nizenses, sed ad tolerandam obsidionem (si casus tulisset) animatos rebantur: & tanquam secura spe affuturi sibi auxilij, certius vt ... securo agebant. Die eodem paganus Astio digressus aduenit. Hic exposita in publicum tormenta retulit: & conquiri iumenta, quorum opera in destinatum trahantur. Addidit mendacium (siue inscitia, siue studio) Sandamianum quippe tempestatem belli verti, & eo missas aliquot centurias, quæ agrum circum occuparent; insidiásque, si quæ laterent, detegerent. Sabaudiorum consilia clam Nizenses fuerunt: quamquam enim fictę in hostem fidei incolæ, multo auro emercati, cogitationes illorum explorare;& maturè referre iussi forent;vniuersa tamen apud Duces & minoris ordinis administros, tanto silentio expediebantur; vt secretum nemo perrumperet. Non alio argumento certius Sabaudij profectus innotuere; recepta iam apud præfectos opinione, dimidium victoriæ in secreto esse; & satius esse arcano quam armis negotia inuolui. Et quidem post factum accepimus, pręter supremū exercitus Sabaudij Ductorem (in quo fortitudo, & militaris disciplina, rebellionis aduersus Mantuanum vulgatę notam eluere videbatur) neminem ante executionis horam consilij participem fuisse. Sed cum nocturnum prælium meditaretur, de diurno; cum Nizam cogitaret de Sandamiano loqui solitum. Ferebatur etiam Sabaudius vniuersa imperspectis characteribus perscri-

perscribere consueuisse; ne deprehensæ ac interceptæ literæ interpretarentur. Eos vni Sangeorgio cognitos; & Ductorum quoque singulos proprios, alteri imperspectos habuisse. Adeo Princeps ille; quidquid vsquàm studij, artium, virtutum est, in vsum contulerat; vt cum iniuriam Mantuani acrius vindicaret; &, si fortuna virtuti respondisset, cum vota sua magno imperij incremento stabiliret, implesse Principem locum cognosceretur. Sangeorgius quoque quò maiori flagitio peruicaciam aduersus Ducem suum retinuisse incusabatur; eò datam Sabaudio fidem, religiosius tuebatur: id præcipuè sectatus, ne vtrinque perfidus audiret. Vitare se potentioris odium strenuâ operâ nouerat; & tollere è medio suspicionum inania, quæ nonnumquam vel integerrimos pessumdant. Infidum Sabaudio credi Mantuanus voluerat, irrito euentu; quòd nullis coloribus appingi perfidia posset, sciretq; vir nobilis credita à Sabaudio præuaricatione; nullum in posterum Principem superfuturum, cuius bonæ opinioni protectioniq; succederet. Eo in primis temperamento stipendia faciebat; vt certum esset nec vigilantiorem ad occasiones; nec fortiorem in periculis esse posse. Turpes quoque belli negotiationes ita auersabatur; vt manipularium nonnulli exemplo potius quàm imperio, sordibus abstinerent. Quoties diuidi prædam conditio victoriæ persuaserat, militi omnia permittebat: apud se præter gloriam, nullum aliud præmium requisiuerat. opes quoque domesticas (quæ apud Monferratenses inter prouinciales maiores erant) vsui militum erogabat. Ita vbi magnificentia, fortitudo, temperantia visebantur; nec esse posse, nec credi perfidia debere videbatur. quod ille ante iuratum Sabaudio ministerium prospexerat; vt medio in cursu tumultuum, causas omnes excusationum auerteret. Astium, interim destinatæ Sangeorgio expeditionis causâ, solicitè agebat. Sed dum cogitur in centurias miles, lustrabatur eques, puluis bellicus, tormenta, quæ in vsum oppugnationum comparantur promuntúrque, paulatim detegi consilia cœperunt: in Nizam nempe vim destinari. Argumentum ab itineris correctione sumptum est; quod missis operarijs complanari, & cœnum amoueri Sangeorgius iussisset; qua vehenda tormenta, & bellicæ machinæ erant. Porrò nobilis municipij obsidionem trudituri; vt pro virili vniuersa serie cognoscantur; quando facti huius fides adhuc laborat, situm loci exactius, & adiacentium compendio prosequemur: Neque enim certum factorum iudicium, deliberationumq; æstimatio apud obsidentes & obsessos integra esse potest; nisi singula quo loco patrata sint, sciatur. Alibi enim pedites, alibi equites inuehi, tendere, certare conuenit. Locorum ille insidias patitur, non admittit alter. Subsidia certis itineribus interdum, interdum furtiuis submittuntur; & oppugnatio ipsa, nonnunquàm cum victoriâ damnatur, aut cum repulsa commendatur.

Niza vetustate & ciuium numero celeberrimum Monferrati oppidum, trans Tanarum apertâ in valle consedit, trianguli figuram æmulata: Belbo Meridiem, Nizâ amnibus Septentrionem alluentibus. Circum elati colles fœcunditate insignes; qui vt ornamentum delitiasq; prospectantibus; sic quâ munimenti securitas spectatur, parum vtilitatis conferunt. Horum bini proximè elati suppositis mœnibus imminent; vnde certo & librato ictu ea quati possunt. Per ambitum tribus portis aditur, Occidentalis Lanerij, Orientalis Belmontis, tertia in meridiem versa, & angustior, ipsamet agri planicie humilior, in præsidium depressa, subsidij appellatur. Intus duo fermè incolarum millia; quos inter licet nobiles aliqui censeantur, plures tamen exercendo agro, & mercaturæ dant operam, situs opportunitate inuitante. Murorum soliditate, aut fossæ profunditate haudquaquàm tuta est. Vanum muniendi laborem iniquitas situs dissuaserat; Arx tamen angustior, vetustâ murorum infirmitate, lateri portæ Belmontis magnifico opere imposita *Niza situs.*

fuerat; quæ instante bello solo tenus æquata visebatur; rudere ac ruinis in molem superfusis, præcedentium bellorum documento. Franciscani instituti duo assident cœnobia; quorum qui Minores Obseruantes Religionis solito vocabulo dicũtur, Septentrioni; Cappuccini Occidenti prætendũntur. Vtrumq; decenti structurâ, & Monachorum numero celebre. Hinc latè fusa planicies, frugum ferax, colles vineis consiti; piscosi pro magnitudine amnes sunt. Et licet vtilitati incolarum, vsus amœnitasq; respondeat; insalubre tamen cœlum, scaturigine aquarum, & subterraneâ palude censetur. Oriente die densâ caligine vniuersa ambiuntur, hinc argumentum. Bello locus omnino inutilis; non enim muris, non propugnaculis, non aggere vallatur; non extenuium alluuione amnium vllam habet securitatem.

Quamquam audito metu, & formidine hostis excepto, curæ oppidi impositi, terrâ, sarmentis, raptim cæsis comportatisque, munimento firmare nixi forent, elatis mœnium vicinis, & ducta circum fossa. Accedebat difficultatibus bellicorum tormentorum inopia; cum minoribus tormentis aduersus bombardarum ictus decertendum haberent. Qua in Liguriam itur, mediam viam tenet oppidum, vnde diuitiarum occasio, & ex mercatura frequens quæstus. Hinc capitam Sabaudio Nizam, opinione ingentis predæ; quâ & bellum in futurum iuuaret, & milites egestate squalidos recrearet, apud Monferratenses vulgatum est: sed altiores illi causæ expeditionem persuaserant; validi municipij accessio, & accolarum toto eo tractu formido; quasi minores potentiorum fortunam complexuri forent.

Vndecimâ mensis certiores nuncij detulerunt; iam hostiles copias loco motas, & in certam oppugnationem properare. Quia tamen tormenta bellica nondum Tanarum transiuisse ferebatur, spes incesserat, aliò belli impetum posse conuerti. Vniuersi tum nocte ingruente Albiani substiterunt, retinentibus progressum impedimentis ac tormentis, quæ vis magna iumentorum ægre vastabat; continuis imbribus effossa itinera & cretosæ conualles congesto humore putres, homines equósque hauriebant; & præcedentes subsequentibus imperuia omnia coacto in lentorem cœno reddebant. Pedites quidem in genua vsque demersi vix labore ingenti sese hiatibus expediebant. Sequenti vicinorum oppidorum militiam in aliquot millium numerum auctam, & procedentibus Sabaudiis vnitam recta Nizam progredi; exploratores docuerunt. Primum agmen Heluetiorum peditum erat, Gualterio Amerino Duce; non ad bellum sed tamquam ad prælium, dispositis manipulis ac centuriis; quantum viarum latitudo, & impedita cœno via permittebat. Trecenti sclopetarij equites fronti præfixi incedebant; ne itineris labore fractos Monferratenses incurrerent obsistere iussi. Peditum equitúmque alij ordines sequebantur, inde tormenta, cum puluere ac globis vt fortitudo hostium timórque statim oculos exploratorum perstringerent. Mox cæteri mixti vel aggregati modo disciplinæ; nullo licet insidiarum formidine. Quinque bellatorum millia dicebantur. Sanmarzanum primum castris locum delegerant: præsumpta rusticorum ædium copia, quibus se aduersus cœli iniurias tutarentur. Grauis enim tempestas, & fuso indefessè imbri intoleranda erat. Nemini tanta erat tegumenti firmitudo, quin totus pluuia difflueret; & recepto humore rigesceret; opinione tamen humiditatis elusi sunt. Raras enim rusticorum casas inuenere; quod plerasque Nizenses, ne hostibus præsidio essent, corruperunt, trabésque & crates quibus constiterant intra mœnia conuectauerant. Id aduersum patronos publica solicitudo peruicerat; vt priuata vtilitas omnis in Rempublicam verteretur. Simul quia copiarum duces, vlteriora quàm quæ initio destinauerant processerunt, miles non ante substitit, quàm ad Cappucinos delatus, certiorem, securiorémque stationem reperit.

Sabaudij Nizam delati.

Motum

Motum iam hostem, & qua illi iter esset Castilionus multorum relatu didicerat. Ergo vocatum Siluium Viam, cum quingentis peditibus, & quinquaginta equitibus (cæteros enim ipse domi attinuerat) obuiam aduentantibus procedere; & primos quidem infestis eminus ictibus terrere; vbi formidinem fecisset, turbare ordines; & pro virili, ne ex arbitrio castra metarentur prohibere, iussit. Siluius Nizâ egressus, & in confertum equitem Sabaudium casu delatus, parum abfuit quin circumueniretur. Ergo viso periculo inhibuit suos; & ne ad certum ictum densi destinarentur, sparsit. Supra mille & quingentos fuisse, quibus vicina Heluecitrum duo ferè millia animos dabant fuisse retulit; Vix quingentis passibus distitos plures succedere, in iusti exercitus formam, quibus obiicere paucos suos non expedierit. Sabaudij raros, & inter condensos arboribus campos Monferratenses equites peditésque trepidatione solutos conspicati, fugatos ad sua compulere. Nec illi timorem, sed prudentiam interpretati sunt; quasi se inoffensos Reipublicæ seruauissent. Id boni ominis initium Sabaudios audentiores adfutura reddidit. Receptum tamen illum solutæ fugæ haud absimilem, & risere hostes; & Castilionum ægrè tulisse accepimus. Quippe carpi primos ordines, & an nûmero animi congruerent experiri; leuique saltem velitatione testari virtutem debuisse fatebatur. Sed Siluius multitudinem hostium, & equitatus sui tenuitatem excusans, eo vsque inculcatione periculorum, & copiis inimicorum, & apparatus bellici amplificati, nouum suis terrorem incuteret, parum tempori opportunum. Iam enim nonnulli infractâ licet fide; cum absentis hostis vanitati, ambitioni, infirmatique intonassent, præsente parcius locuti, indubitata pauoris signa præbuerant. Et ipse quod apud Castilionum acriter executus fuerat, secretè apud militem eiuésque vulgauit; vt creditus hostium numerus prudentiam formidinis persuaderent. Ergo ne Siluij excusatio, diu & anxiè repetita, frangeret vniuersos, omisso præteritorum examine, in reliquorum curam intendit. Neque enim eas sub signis copias habebat, quæ plura millia toto agro arcere possent. Summâ è turri Mantuam Ducis insignia Cardinalitio galeto conspicua appendi imperauit; quósque ante hostis aduentum locos cuique seruandos dederat, constanter insistere iussit; breuem & inanem obsidionem fore contestatus; sed apud militem suum amplissima fortiter nauatæ operæ præmia testatus. Nisi singula & non omnibus obuia persequi animus esset, famam tum vulgatam consulto omisissem. Sed quia grauis auctor, & visæ nobilissimi viri literæ suspiciones intendunt, referre libuit. Monebat ille Castilionum vix oppidum ingressum; ideo illum municipio inermi, & omnibus quæ hostem morarentur destituto impositum à Rubeo, vt prodito amico, indignationi Sabaudij velificaretur. Id tamen aut non credidit Castilionus, aut amore laudis periculum contempsit. Nec mirum est, odio prouinciæ laborantem Marchionem cunctorum detractionibus distractum; aut apud Monferratenses caritatem non inuenisse, qui ne apud Mantuanos quidem & suos, inconcinnitate quadam morum, nemini tamen damnosa carpebatur. Sabaudij qui elapsos Monferratenses frustra persecuti fuerât, ad Cappuccinos vsque delati, an claustra Cœnobij prouinciali milite tenerétur, præmissis pauculis experti sunt. Et vbi nullû intus hosté, nullas inesse insidias deprehenderunt, opportunû stationi locum delegere. Præcipui ac nobiliores eò vertere; non hospitij magis quâ vicini belli occasione inuitati. Duo statim tormérta bellica recta in Nizenses conuertere, tutelæ loci, & formidini obsessorum. Illico enim quatere mœnia, & nisi deditio properaretur vim inferre cogitauerant. Excludendam moram omnem nouerant: breui enim Hispanos exercitus, & conclamatas in subsidium Monferrati copias laborantibus affuturas audiuerant. Præuenire necessitatem abeundi festinabant; ne tot oppidis vi aut deditione receptis, Nizæ oppugnatione vires famámque deterrerent. Et quidem Sabaudij futu-

His obuiam se dat Siluius Via cû 500. pedit. & 50 equit.

Sed Satim fugatur.

ra præteritorum æstimatione iudicantes; gnarique Nizenses non numero, non tormentis, non mœnium robore tutos, quamcunque moram, licet cum victoria flagitio & ignauiæ dabant. Vt gloriosam celeritatem Duci suo, & honorato nomini inducerent, studium virtutis commune erat, spes eadem. Nondum venerat in castra Sangeorgius; itaque qui præmissi fuerant quosdam militum vallum apud suos educere iusserunt; vt tecti aduersus Monferratensium ictus, oppugnationem cautius prosequerentur. Statim laboris vanitas patuit; quod longius ab oppido dissiti, incertos ictus ingerere, & dare in casum plumbeam glandem viderentur. Proinde tectas vtrinque vias (vt vocant) fodere miles iussus; vt egesta humo, & aduersus propugnatores iactâ, tolleretur agger quo vniuersi tegerentur: sicq; ad viciniora peruaderent. Equitatui, vt laborantibus assiduè adesset imperatum: ne qua ciuium eruptio turbaret operam, aut molientes in tutum se recipere prohiberet. Simul vt milites audita consternatione arma caperent, & certamen operariorum exciperent. Incertum nihilominus Sabaudijs erat, an Nizenses toleraturi obsidionem, aut forent certaturi. Quod pauci multis obuiam processissent, constantiam; repentina eorundem trepidatio metum persuadebant. Re itaque dubia equitum nonnulli intra teli ictum sese clausis obtulêre; non oppidanorum solùm animos tentaturi, sed munimentorum quoque vim ac formam spectaturi. Ciues per loca dispositi, viso hoste; nec habito adhuc Castilioni imperio, propius succedentes, sclopetorum ictibus impetiuêre. Sic illi visa constantiâ ad suos redîere: cum insuper Monferratenses temeritatem, vilitatemq; à longè deuectis improperarent. Præcipuum in eo discrimine fuisse Sangeorgium & à ciuibus ambitiosè petitum fama detulit; nec à vero abhorret, voluisse illum situm ac propugnacula præsentem æstimare, non alieno relatu fidere. Quod in forti ductore virtus fuit, imprudentiæ nomine, pusillanimes notarunt. Mirari subit eorum temporum recordatione; quòd cum bellum acerrimè gereretur, tanta loquacitati otia suppeterent. Nil fortitudine aut ignauia committebatur, quod apud suos, apud hostes flexis in contraria cognominibus non appellaretur. Eam me censorum militiam in Aula Mantuani memini; cum nullius laus sine nota, nullius dedecus sine excusatione audiretur. Neque carpere aut conuiciari satis erat, nisi eandem in libellos ac literas licentiam transtulissent. Sabaudius præcipuè & Sangeorgius petebantur; quos malorum Monferrati auctores publica laborantium odia insectabantur.

Vbi Sabaudij visa mœnium securitate, etiam fortitudinis Nizensium periculum fecerût, parata occasione offensarum temperauêre; negotiatione quàm bello habere ciues vtilius opinati. Non minus quoq; gloriæ sibi Ductores figurauerant; si nullo suorum sanguine Duci suo victoriam retulissent. Festinatio destinatis blandiebatur, quam in obsidione ac bello, apud peruicaces propositi non credebant. Qua causa succedere mœnibus Tubicinem, cum Oddone Roëro Astensi voluerunt; vt habita loquendi copia imperia explicaret, ciuiumq; animos experiretur. Sed geminatus vtrinque rumor auditum ademerat; Nizensibus pro mœnibus, Sabaudijs in aperto operantibus; imperantiumq; ac respondentium vocibus percussa valle densatis. Et licet in Oddonem plerique impotenter collineari censerent; mos tamen & ius belli, sciendiq; quid afferret desiderium, abstineri iniuria consuluerunt. Redditum ergo à ciuium tubicine responsum, tutum accessum, & dicendi quæ vellet licentiam fore. Tum portæ successit; quæ iam trabibus & aggesta humo oppleta, validi munimenti speciem acceperat. Castilionus non videri non audiri ab hoste voluit; ne minori sese componeret, aut accommodasse deditioni aures diceretur, sed Antoniettum de Ruere progredi, & excipere quæ deferrentur iussit. Tum Antoniottus, quis mortalium esset, & quid posceret quæsiuit. Oddonus dato nomine & Patria, à Comite Guidone Sangeorgio Sabaudij

baudij exercitus Locumtenente missum se respondit, vt vicino populo sana consilia deferret; ne parati iam hostis irritatâ potentiâ, sibi exitium, ruinam Patriæ conciret; vtque in Sabaudij Ducis clientelam succederent: id ante alia è re Nizensium ab ipsis agnosci cupere; quippe mitem comémque, & erga sponte deditos humanissimum; nisi aduersus peruicaces iram exercere: spontaneos subditos paterna statim pietate complecti. Id promptius cum Nizensibus facturum, quos non adhuc infensos hostilitate expertus sit. Antoniottus Castilioni iussu dixit, esse Nizensibus Cardinalem Mantuæ Ducem; cui fidem cum vita sacrauissent; neque debere illos à Sangeorgio sui æstimatione iudicari: quòd extremo discrimini aute concedere parati sint; quàm datam suo Principi fidem frangere. Excepit Oddonus, eas Sabaudio vires esse, vt si rebus suis ciues consultum vellent, facile conijcere possint vnam ipsis in celeri deditione salutem. Multa peditum millia; fortem, & nulli Principum militiæ comparandum equitatum, tormenta bellica, & ante alia causæ iustitiam; neque se Ducis sui honori potius, quam incolumitati oppidanorum laborare; eóque mirari illos tam lubricos in proprium exidium properare; & tam promptè sententiam perniciem laturam complecti. Maturanda potius petito à potentiori tempore consilio fuisse; quàm incautè semet, & res domesticas perdere. Eam sanè semel receptum, nullo ad pœnitentiam regressu perniciem accelerare. Hæc eadem sæpius voce clara intonans; prædicto vt cauerent. Antoniottus ad hæc: Impositum sibi Ducem, & milites eodem sacramento nexos probè nouisse, quibus viribus, quibus armis, quâ iustitiâ freti, bellum periculosum, quàm securam deditionem præferant. Proinde pluribus opus non esse; & posse ad suos Oratorem redire; curaréque ne oratione ac manu æquè inualidus appareat. Oddonus nihilominus tracto in longum sermone, non vt persuaderet (obfirmatos enim in proposito animos se deprehendisse testatus est) sed vt milites formidine resoluetet, exclamauit; quando vtilibus consiliis apud Nizenses locus non sit, tormentorum se bellicorum impetum contestari. Risisse qui audiuerunt referuntur; & non ea primùm tormenta sibi visa; neque similes minas pauescere. Mox ille tanquam ad suos reuersurus abscedere se finxit: sed vix passus vigintiquinque processerat, cum denuo reuersus est: addito monitos se ciues cupere, ne in certum ictum dirigi tormenta, & quati mœnia vellent. Adhuc integra omnia, & certam salutis securitatem: sed si ad offensas disponi fulminantes machinas tolerassent, igni ferróque transfigendum. Antoniottus militari fortitudine prorupit; iussitque Rocrum procul abscedere, nisi aduersum se quæ ciuibus comminaretur experiri vellet. Deprehendere se dixit, non iam consilium id sed fraudem, intempestiuámque postulationem esse; & in deditione non minus, quàm fide oblata manifestam fraudem latere: tantóque magis suorum constantiam publicæ saluti conferre; quantò pluribus blandimentis promissa impunitas & indemnitas adornaretur. Sic finitum colloquium.

Oddo Rocrus missus Sangeorgij spontaneam deditionem consulit

Secuta nox nube atrox planitiem omnem in qua Sabaudij tendebant, effusâ in immensum pluuiâ contexit. Id nullum ciuibus incommodum, vix credendam tamen molestiam hostibus tulit. Non enim pedes progredi, non eques loco moueri poterant: & si mutanda sedes erat, per lubrica lapsantes, mixti ac confusi, crasso cœno impediti, impetúque raptantis nimbi turbati procidebant. Neque ignei funiculi, humido & imbri corrupti sclopetariis vsui erant. Ea occasio parum à Monferratensibus æstimata est; qui si integri fessis superfusi forent, magnum in discrimen Sabaudios conieciissent. Et adduci tormenta potuerant, quæ iam conuecta, & luto insepulta remanserant. Nec enim vniuersæ adhuc Sabaudiorum copiæ; nec destinatus in expeditionem eques omnis aduenerat; qui verò primi successerant, lassitudine fluxi, & tempestate quassati, vix ad ornatum arma retinebant. Id Sangeorgius præuiderat; & pedibus æger, & laterum fre-

quentes dolores morarentur; noctem tamen insomnem, huc illuc equo vectus egit; suorum curâ anxius; quos incolumes bello destinauerat. excitari itaque frequentes per tentoria ignes, temporaria tecta superstrui, diuidi cibos iusserat; cunctos comitate & humanitate detinens, sibiq; ac futuro labori confirmans. Paleæ quoque vim ingentem procul conuehi iussit, vt cubile innoxium miles haberet, & diurnos labores nocturnâ requie leuaret. Apud ciues omnia tolerabiliora. Quamquam enim diem noctemq; armati, seruandis quæ acceperant locis egissent, auulsis tamen domorum, & officinarum tabulatis, & in tecti modum suspensis, sese aduersus procellam muniuerant. Quin imo vbi suscitari ab hoste ignes haud procul mœnibus videre; Sabaudios iam excidio destinabant; in quos nocturnis grassationibus sæuire plumbeâ glande decreuerant. Nox & incertum lumen clausis imposuit; ne distantiam metirentur, neù certo ictu possent fulminare, quos longius dissitos in vicino opinabantur. Ciues aduersus procellam tecti, & permissa à Castilione licentia præliandi continuis ictibus obsidentes exercebant: sed, vt diximus, in casum plerique iaculabantur, fragore tonantis cœli; & inter tenebras coruscantis syderis momentaneâ luce delusi. Abstinere itaque, & nisi certo ictu bellicum prouentum insumere iussi. Vbi vicinos ignes, & congestos manipulos vidissent, sæuiebant. Eo studio quidam vulnerati, duo cæsi referuntur. Lucis id potius quàm virtutis peccatum fuit; eoq; retracti omnes, ne quamuis lumine proderentur, ad iniurias expositi essent. Plurimum incommodi peruicax plures iam dies tempestas faciebat.

Sangeorgius confirmat suos.

Sabaudioris quidam differri obsidionem consulunt.

Cæterùm cum non eodem ardore omnes, quo Sangeorgius in bellum processissent; & alieno tempore grauis militia esset; quidam nobilium omitti obsidionem, & Sanmarzanum aut Cannellum regredi consulebant. Forsan & inuidia Sangeorgij, quem futuro decori abstrahere nonnulli meditabantur; vt nos didicimus; sed consilio prætextus suberat, vt delassatos fractosq; cœli aduersis homines & equos hospitij oblectamento refouerentur; vtq; in securo maiores vires opperirentur; quibus tractabiliori cœlo, cœptam obsidionem prosequerentur. Sufficere quin etiam eum numerum Aichio & oppidis eo tractu recipiendis: vtiliori forsan aduersus Mantuanos conatu; vt saltem à tergo subsidium Nizensibus adimeretur. Nec enim apud Monferratenses, totis Sabaudij prouincijs ambitam Nizam, vicinorum, atque adeo Rubei ope destitutam, diu apud Mantuanum futuram. Et quando auersa fortibus ausis tempestas, irritam tum obsidionem redderet, omissæ dedecus Aichij accessione sarciri posse, vel cum gloriæ augmento. Magnam sibi temporis iacturam credendam, paratis forsan Hispanis ad ferendum auxilium; & anctis Mantuani rebus; dum prouinciales certatim ad signa conuolant. Forsan victoriam illam, seu fato seu voto Sabaudium manere; vt cuius auspicijs oporteat, tam ardua expediri. Vbi prior repertus est qui promeret sententiam, plures accessêre: cum hactenus pudore eloquendi inter spem ac metum ambigissent. Et valuisset opinio; nisi Sangeorgius id ex gentis dignitate fieri non posse, generosâ indignatione respondisset. Itaque delectum castrorum locum retineri, & instari oppugnationi iussit. Creditum est magnâ eorum oppidorum fortunâ constantiam propositi Sangeorgium retinuisse, quæ forsan minori negotiatio calamitatem Nizensium in se vertissent. Inuidi Mantuano perscripsêre ideo auelli Niza Sangeorgium voluisse; quòd modico milite, & tenui equitatu, de Nizensibus inconsultam victoriam Domino spopondisset: quodq; promissorum magnificus, cum prouinciam præsumptâ spe gloriæ aggressus foret, falsus euentuum regredi erubuisset. Sed plus studij otiosis erat, vt à Sangeorgio fortissimi Ductoris famam, quàm à prouinciâ Sabaudium auerterent. Et ille solidis factis dicta rependens festinato Nuncio Sabaudium monuerat, plus propugnatorum Nizæ quàm audiuisset inuenisse. Multitudine quippe & auxilijs, quæ in

Sangeorgius obstat.

promptu

promptu habeant, sustulisse animos; deditionis consilia fastu ac irrisu excepisse; intus commeatum in plures menses, & rerum omnium copiam. Tormenta quidem maiora desiderari; habere tamen Cauallettos, amouendis procul oppugnatoribus. Vias omnes luto fluentes, cœlúmque procellis & imbribus inimicum spem fefellisse: Vestem enim humore marcidam, dorso militum computruisse, & contagionem quoque metuere; quæ contracto semel morbo promptè vulgetur. An maioribus viribus clausorum peruicaciam frangi expediat, penes ipsum stare; & an impetu vel obsidione frænandi sint. Sed vt animus rarò alienam virtutem sine æmulatione aut inuidiâ contemplatur, non defuere in Aulâ qui apud Sabaudium destinationem criminarentur, quibus magnitudo & fama viri vmbram resperserat, ne clari viderentur. Accusauerant, quòd visâ Nizensium constantiâ, transferre Aichium & per vicina castella exercitum neglexisset. Potuisse subsidia oppidi, viso rerum suarum discrimine, ad tutanda propria reuocari, & vel in itinere intercipi, vel diuisa opprimi; vel denique mediâ in cunctatione Monferratensium capi ac spoliari municipia: mox ditem prædâ & hosti formidatum exercitum Nizam reportari; quam certum esset, plus modestiæ eo exemplo induturam. Stationem quoque Cappuccinorum improbabant, longius quam expediret sitam; & immittendis recipiendisque copijs in pugnam, parum opportunam. Risit ista Sabaudius; quòd non id tempus querelarum esset, nec media agendorum occasione, offendere prudentem & strenuum copiarum Ducem expediret. Maiores censuræ magis obnoxios; & sueuisse vulgum consilia præfectorum interpretari potius quàm aut intelligere aut exequi. Simul nouerat leues quósque errores, qui inter ancipitia occurrant, nouis victorijs emendari posse; & grauiorum (si cognoscere animus sit) in aliud tempus rejiciendas. Iam verò oppugnantium conatus, nouis indies difficultatibus turbabatur: cum enim quam occupauerant planiciem, assidui imbres contrexissent; iidem vicinis collibus effusi; Belbum in summas ripas tumentem extulerant; vt vado superari non posset. Præcipiti quoque decursu iniectæ tignorum ac fascium moles, in inferna rapiebantur; vt non vado, non ponte penetrari posset. Nec parte alterâ Niza amnis quamquam angustior minori gloria fluebat. Creuerat vterque pluuio cœlo, & collium effluuio summum tenuerat. Iunctus Ponte Belbus erat, rectà in oppidum obuerso. Hunc ciues è mœnibus, & præcipui iaculandi peritiâ partitis excubijs seruabant. Per hunc vltrò citroq; ingredi miles; & si qui succedere voluissent, recipere poterat. Hunc ergo diruere opposito studio Sabaudij conati sunt; quamquam res difficultatibus & magno discrimine implicaretur. Labor quoque ex voto non cessit; quod non igne, non securibus, non alio machinamento liceret; & qui executuros sese receperant, certo ictu è mœnibus foderentur. Spe dissoluendi amissâ strenuus Heluetius, nullo metu periculi, cæterisq; è vallo prospectantibus, ignem (quem vehementiâ artificialem dicunt) injicere ausus est: nec ille tamen humentia ligna, vt creditum fuerat, corripuit; auctor verò transuerberatus, audaciæ pœnas dedit magnâ virtutis iniuriâ. Extremo pontis callidus & feriendi peritus Monferratensis sese abdiderat; qui passus aliquot procedere incautum passus est, vt è viciniori collinearet: & vbi sub ictum Heluetium vidit, globo plumbeo in profluentem, & facem adhuc manu gerentem effudit. Ad casum labentis sustulêre vocem obsessi; & tamquam salutis præsagium festis vocibus acclamauêre. Nec Castilionus abstinuit; sed vocatum militem aureis aliquot donauit, in præmium & exemplum. Confictum id a Nizensibus; nec eo loco Heluetios tetendisse, aut abolere pontem igne tentauisse Sabaudij retulerunt. Plures tamen casum literis prosecuti sunt; & in meas manus exemplar venit, Iulij Nattæ, qui id Mantuanos docuit, similium curiosos.

Cui inuidi detrahunt.

Cæterùm vt Sabaudios geminatæ difficultates audentiores; ſic Monferratenſes,quòd tecti,& velut in tuto agerent,ſecuritas conſtantiores reddebant. E turribus enim & altioribus domorum tectis ſuccedentem hoſtem, & è vicino aſſultantem plumbeâ glande impetebant. Et illi quidem propinquiora delegiſſe, quàm militaris diſciplinæ ratio præſcriberet, ferebantur: ſed commoditate, & accelerandæ deditionis ſpe à ſuis ductoribus illuc delati, vel cum ſuorum periculo,retinere locum volebant. Hinc aliqua apud Sabaudios vulnera; & quidam audaciores ſauciati. Quo admoniti ſublimem in aggerem tria bellica tormenta; ſed neceſſitati & ſternendis muris imparia traxère. His lacerare tecta; & mœnium pinnas (vnde à ciuibus frequentibus ictibus petebantur) detergere aſſidua iaculatione aggreſſi ſunt. Formidinem ciuium crediderunt; ne è ſummis feneſtris ijs in ſua damna vterentur. Nizenſes quamquàm non vno loco tecti; & in aduerſos alijs è locis iacularentur, domorum tamen excidium grauiter ferebant. Neque ſecius mœnium ambitus ab armatis aſſiduè ſeruabatur: corporum humanorum denſatum aggerem dixiſſes, adeò conferti conſtiterant. Clamor decertantium, ſclopetorum fragor, & tactæ ferreis globis ædes ſomnos excutiebant. Promptiores quidem opinione ciues deprehenſi ſunt: quod cum per vices requiem laborantibus Caſtilionus imperaret, maluerint nonnulli accincti armatique, ſubſtrato tantùm pallio, pro mœnibus accumbere: vt ſi quæ repentina vis incidiſſet, & ſtatim locum occuparent, & armati ſeſe occaſioni ſiſterent. Conſtantia opinione ac loco maior videbatur; niſi detinuiſſet æmulatio; & ſpes breui affuturi ſubſidij animos addidiſſet. Omnium id exhortationum apud Duces caput erat; vulgabanturq́; literæ in eam ſpeciem compoſitæ: ſiue ex vero,ſiue in tempus confictæ: vt mirum non eſſet,inualidiores,& in exitium deſtinatos,aduerſus formidandum hoſtem licentius detonare. Apud Sabaudios eâdem conſtantiâ oppugnatio procedebat; & eminentiores ædes oppidi lacetæ ac nutantes continuis ictibus fatiſcebant. Iamq́; apud multos timor ſpei mixtus inſtiterat. Placandum precibus numen religioſi viri dicebant, votiſq́; in ſubſidium Diuos conclamandos.Inſtitutæ eâ causâ publicæ Proceſſiones ad omnia templa, quæ viri ac fœminæ ſolemni pompa viſitaront. Vniuerſorum eadem vox erat, orantium ne ſe innoxios, & offenſionum ignaros,ſæuitiæ victoris dederent; ſed incolumes cum Patriâ Duci ſuo ac prouinciæ ſeruarent. Apud Diui Franciſci templum maior populi concurſus, & ardentior oppidanorum religio viſa. Hic Monachorum cœnobij antiſtes, depromptam ſacrâ Pixide hoſtiam,firmandis in pietate,& alliciendis fidelium animis ad Dei cultum, publicè expoſuit. Pueri ac puellæ Virginis Genitricis cœleſtium ſpirituum, & receptarum in æternam fœlicitatem animarum auxilium, humili lamentatione poſcebant. Vbi maiorem templi Aram toto comitatu venerati ſunt,Sacellum Diuæ Virginis,eiuſq́; ſanctiſſimæ conceptioni dicatum,petiêre,vt cœli ac terræ Reginam proprio honore & precibus ſolicitarent.Sed quæ Diuo Carolo Borromæo Ara oppidanorum religio erexerat prætereunda erat. Tum puellæ aliquot, ſtimulante forſan intus Diuo cultum ſui,ſubſiſti hîc poſſe retulerunt; ſi accenſa funalia, locum illuminaſſent. Nec immoratæ diutius, tranſiêre: mulierculæ tamen nonnullæ ſubſtitêre; & humi fuſæ,ſancti viri ſubſidium gemitu ac lachrymis aduocarunt. Dictu mirum,ſtatim ſacellum omne nouo & inexpectato lumine inclaruit; & lampas fornici appenſa,concepto quem nemo addiderat fomite, accenſa eſt. Id ſupra naturæ vim omnes interpretati. Et Caſtilionus cæteriq́; primates viſo oſtento,auctores pariter & teſtes rem vulgarunt. Epiſcopus quoque depulſo poſt bello facti ſeriem èxaminari, & futuræ memoriæ mandari, eorum qui interfuêre ſacramento imperauit.

Lampas miraculo ardēs in templo.

Iam Sabaudius equitatus aduentu militum qui Ducis cuſtodiæ aſſueuerant accreuerat;

creuerat ; quos inter magna pars nobilium , & non eam primam militiam experti cenſebantur. Pars obſidentium Cœnobium Sanctæ Mariæ alteri collium ſubſtratum, adſcitis ducentis peditibus inſedit ; apud reliquam militiam ſtrenuè Zammerra,&Toſtus capitanei nitebantur.Hic nobile facinus,irrito licet euentu meditatus eſt,vt Niuernienſem Ducem ea tranſeuntem interciperet; profeſſione iam, & conſanguinitate Mantuani hoſtem renunciatum. Sed præuectus Niuernienſis effugit inſidias , deſtinato itinere delatus , Toſti meditationibus ignotis. Nizam reuerſus , quædam diſtrictus illius oppida , villáſque ruſticorum , & marchionatui Inciſæ ſubditas Sabaudiam fidem recipere ; & iuuare opibus partes coëgiſſe fertur. Sed nec quos cuſtodiæ locorum imponeret paratos habuerat;nec populares tranſuolans imperium diu retinuêre , in Mantuanum priorem dominum abſente hoſte reuoluti ; magno rerum ſuarum diſcrimine , ſi Sabaudij in eadem loca delati , deſtitutis præſidio ſuorum , & perfidia mutatis ſuperueniſſent. Seu virtus ciuium,ſeu odium gentis in Sabaudium,tantum Nizenſes animo,quantum illi robore proficiebant , ſi ad paucos adhuc dies laborem toleraſſent ; dum Hiſpanus additis popularibus accurreret,obſidionem ſoluturus.

Decima tertia Maij crepera adhuc luce turrim (quam Merli dicunt) Sangeorgius quatere cœpit;eo acrius , quòd longioribus moſchettis , frequentia ſuorum vulnera notaret , & fortiores certiori ictu confodi. Sed Caſtilionus firmitudini murorum, quos tumultuaria opera farciri iuſſerat , diffidens , molem quæ ictibus patebat , congeſta humo ac trabibus complicatis , firmauerat : Vnde vanus hoſtium labor, & globorum pulueriſque ſine quæſtu iactura fuit:eorum quod minimum duodecim ; maximum ſexaginta libras pendebat. Ea pars quæ ſupra mœnium altitudinem eleuabatur, tempeſtate aſſidua iaculantium infirmata ; ima, qua terra denſata molem addiderant in tuto erant. Prominentes Municipij ædes , aſſeribus multo tignorum nexu vallatæ, ſclopetariorum magnum numerum tegebant. Ab his ictus in hoſtes , quos ob celſitudinem locorum cauere non poterant. Qua cauſa tormentorum bellicorum curatores , iram omnem in loca edita , & domos conuertêre ; & quaſi fruſtra peti mœnia faterentur

Frequentioribus ictibus quæ elatiora proſpectui obiiciebantur , concuſſêre , graui quidem ædificiorum malo ; quod tamen à longe iaculantes Nizenſes non aduertit : ſi quæ enim globorum vis effregiſſet , noua tignorum compage farciebatur ; & loco vno pulſi nouum deligebant , vnde idem exitium in obſidentes efferebant. Aſſiduus apud omnes labor ; ſuſpicione noui inſultus , & hoſtis præualidi nocte augebatur. Ideoque rari cibum ſumpturi domos diuertebant , ſedibus ſibi commiſſis indiuidui , & proſperis in eam diem rebus alacriores. Qui annonæ curam à Gubernatore acceperant , diuerſis officiis alimenta militibus , puluerem , funiculos , plumbum diuidebant : moniti tamen ne ſegnes ad offenſam , aut inconſulti ad ictus eſſent. Faces quoque ac lucernas è feneſtris in publicas vias proſpectantibus appendere ciues iuſſi : quod ſyderum ſplendorem denſæ nubes texiſſent. Qua enim alacritate Nizenſes propugnationi ſtudebant , Sabaudij inſtabant ; & apud ſtrenuos Duces ſecretæ inſidiæ non minus quàm aperta virtus formidabatur. Secuta nocte geminato imbri , & auctis tenebris denſato, cœlum procellâ ſolui videbatur ; adeo torrentes aqua compleuerat ; ciues tamen loco defixi, diſpoſitis excubiis motum omnem hoſtilem anxij obſeruabant. Nil negligentia ſolutum ; cuncta ad normam militaris diſciplinæ exercita. Quinta decima menſis Sabaudij nouum locum delegerunt quod murorum latus quateret ; & diuerſis ſimul partibus , mœnia quæ turrim maiorem ſpectant , foderentur. Nec turri ignouerant ; non ſpe certa potiundi ; ſed vt Mantuani Ducis in ſublimi appenſa

insignia, iteratis ictibus lacerarentur. Vtrumque frustra fuit, quippe cum vix altitudo radices & inferna murorum tutaretur, pars sublimior & ictibus disposita, terra tignisque solidata irritum laborem reddere videbantur. Equidem Sangeorgium ipsum militiæ peritum, licet hostem, Castilioni ac Ciuium, in stabiliendis mœnibus industriam admiratum audiuimus, & apud suos commendasse.

Hæc inter bellatores agebantur, cum interim sexus ætásque inualida, sacris altaribus prouoluta, Diui Caroli opem indefessis gemitibus oraret, & iam concepta in Patrono salutis spes mouerat, vt solemni voto præsenti Diuo, singulos per annos festum decernerent. Valuit religio; vt abeunte hoste & soluta obsidione incolumitas imputaretur. Quamquam enim ciues Sabaudiis fortiter obniterentur; nulla tamen humana ope in victoriam vsque durare se posse cognoscebant. Maximè quòd cum obsessorum salus & securitas auxilio Hispano toties promisso niteretur; & illud erubescenda cunctatione morabatur; & aditus omnes insidere Sabaudios, omnémque diligentiam præuenire videbant. Occupauerant plana & edita; prospectum ipsum Nizæ popularibus ademerant. Sed inter pleraque difficultatum Niza amnis obstare Sangeorgio videbatur: qui tenui quidem alueo, & ferè vado peruius tum imbrium vi tumuerat; vt ripas vtrinque prominentes fastigio æquaret. Pars itaque exercitus admota loco, vt ponte iungeretur: manipuli peditum, turmæq; equitum sic diuisæ, vt pars operi assisteret; pars certis locis disposita, hostem si erupisset coërceret: pars viarum securitati inuigilaret. Tum ad cædendas arbores & conuertenda ingentia tigna manipulares conuertêre. Superato amne vicinior hostis futurus, certior tormentorum opera erat. Non potuêre Nizenses destinationem tot hostium prohibere: nec ausi in aperto prælium: inanem nec profuturum laborem dicebant, quique duorum manipularium discrimen non mereretur: & tanquam læti è mœnibus prospectabant; quòd hostis pluuio cœlo, luto & procellis eluctatus inutili opera fatigaretur. Vulgauerant inter suos, nec quidem vires omnes Hispanas eum conatum Sangeorgij posse retinere; nec si inuecti his Mantuani, in subsidium venissent eâ penetraturos; se vicinum hostem certiori ictu petituros. Vbi solidiora sustinendo oneri & colligandis ripis imposita à Sabaudiis sunt, sarmentis ac terrâ, glareáque è profluenti conuectata fastigium contexere; breuique fidum etiam equitatui pontem reddidere. Primi ex equitibus centum viginti, mox ducenti quinquaginta pedites transuecti, demum & alij eò missi vel recepti. Hinc vetustissimum iter, quod ad Deiparæ gratiarum templum vertit vniuersi incessête. Vbi loco potiti sunt, templi ac cœnobij parietes cauatis foraminibus foderunt; vt in clausos ipsi tecti iacularentur. Necessitas & bellum excusabant, quo minus intacta relinquerent; quibus victoriam stare sperauerant. Parte alia bombardarum præfecti nobilium ciuium ædes flagellauerant, & inter alias Cottorum, Piazzarum, Marcianorum, Gambarottorum frequentibus ictibus succusserant, altéque ruinas duxerant: cum iam recta non vno loco procidissent; sed & extraxerant vicinos in mali partem, quod ruina sua humiliores attererent, & secum traherent. Contra ciues ne propriæ tantum calamitatis spectatores, non etiam vindices agerent, moschettis in hostem versis, plerosque audacius sese offerentes vulnerarunt. Moniti à Rectoribus ciues fuerant, ne in vulgus fortuitò sæuirent; sed vbi ductores aut nobiliores spectassent infesta glande fulminarent. Quem ornatus aut speciosior equus clariorem testabatur, sibi quisque destinabat; non die, non nocte quiescentes, & fiduciam omnem in pulueris ac plumbi vbertate existimantes.

Cæterum licet ambitum omnem, vagus & procul à mœnibus tutior quàm

quam in castris hostis teneret, segetis tamen altitudine, & diuortijs itinerum, quæ popularibus cognita ab Nizâ Aichium, frequentes nuncij cum mandatis & literis veniebant. Intererat sociorum salus, & quâ fortunâ clausi agerent scire; vt rebus suis ex alieno euentu consulerent. Et quamquàm nulla intus rerum penuria obsessos fatigaret, credidêre tamen, commeatum & puluerem bellicum vtiliter induci, quamquàm non requirerentur. Proinde misêre iuuenem, qui diem horámque aduentus doceret, iuberétque succedentibus obuios ciues procedere; ne quâ coniecturâ ductus hostis, pauculos properanres & onustos interciperet. Subsidium id nec orauerant Nizenses; nec habebat satis causæ, cur in discrimen iretur: caritas tamen sociorum, & pietas aduersum amicos commendata.

Decimâ quintâ mensis occupatis Sabaudijs in tectis ciuium diruendis,& damno agrorum, Aichio missi, farinâ ac bellico puluere onusti aduentare se, dato signo ostenderunt. Conuenerant, vt summo vicini collis fastigio, leuis è stipula fumus inditio esset: sed aduertendus ad alia hostis & simulatione belli eludendus erat. Ergo Castilionus vocatum Antoniottum de Rocre, centum quinquaginta scloperarios educere; & portâ quæ Belmontem respicit erumpere in Sabaudios, qui se munimento texerant,sub vicinis villæ quæ Commendæ dicebatur,imperauit. Ille strenuè factorum & conferendæ cominus pugnæ auidus, Nizenses ferè commilitones in eam operam delegit; quos fidos sibi & promptos ad iussa cognouerat. Hostilis equitatus haud procul oppido substiterat; compositus in turmas, quasi prælium offerret. Sed Nizenses festinatione vsi,destinatum iam locum præceperant; & Siluius Via pluribus suorum in societatem assumptis, & densis arboribus tutus, latera inimicorum frequentibus ictibus carpebar. Liuius Piazza centum quinquaginta milites in tres turmas dispositos immisit; Franciscus Sanctamaria planiciem & Incisæ obiecta aggressus est; fuêre pedites ducenti. Sabaudius eques, vt loci quoque beneficio certaret, cœnobio Deiparæ virginis successit. Hic inter properantes ac recipientes sese, diu acriterq; pugnatum,eminus tamen,& numquam in manus dato hoste,sed insidiarum metu,& ne Nizenses elapsos equites Sabaudios audentius insecuti,à suorum corpore auellerentur,mox paucitate circumuenirentur, signum receptui à Castiliano datum. Id Monferratensibus laborem auxit. Quippe credita formido,& qui prius sese prudenter discrimini proripuerant,in bellum alacres reuertêre. Densata vtrinque peditum equitumq; pugna;auctisq; numero & animo hostibus,tardius quàm oportuerat,& res requirere videbatur, Monferratenses mœnibus sese receperunt. Hoc strepitu certaminis, & specie crescentis belli Sabaudij retenti; clausis permissa destinationis occasio.Sexaginta enim equites oppido egressi,aduentantes conterraneos,delatosq; à popularibus commeatus comitati induxêre: cum ignarus consilij hostis ciuium audaciam secus interpretaretur. Crediderant, affuturi propediem auxilij opinionem, addidisse obsessis securitatem; fortitudinem verò, & inducendam medio die alimoniam non præsumpserant. Delusos Sabaudios exploratores falso nuncio, & Monachum auctorem, in vicino Hispanum exercitum esse asseuerasse didicimus; siue huic quoque populares imposuerant; siue emptus ad fallendum, gratuitam operam patriæ præstiterit. Cum adhuc magno nixu dimicatio procederet,Cantauena & præfectus auxiliaris, nobili æmulatione è subsidij portâ,diuisis copijs in hostem inuecti sunt. Pauculos haud procul Cappuccinis, inter arborum opacitatem clam agentes excubias intercepêre. Mox in Germanos qui maiori numero viribúsque locum seruabant, illati prælium inceperunt. Gens fortis nec cedere facilis intrepidè obstitit, diuq; certatum: & si vtrique Monferratensium ductores plus militum in discrimen traxissent, & detrudi munimento obsistentes; & tormentum bellicum,cuius custodiæ

appositi fuerant, abduci poterat. Trepidatione tamen & tumultu vsi, vestem partémque armorum dettaxere; neminéque desiderato compositi adhuc & minitantes, qua venerant regressi sunt. Sed illi leui dispendio locum & gloriam retinuere. Qui in ciuitate remanserant, sociis suis prælio intentis, offensas in obsessores continuabant, moschettorum fragore; & in eos qui sese ad ictum dedissent plumbea tempestate latè fusa. Sabaudij & ipsi vicinio tecti vices obsessis rependebant, in eos iaculantes qui vel mœnibus, vel fenestris caput exeruissent. Non clausis non hostibus totus quicunque prospectus erat; paratis sclopetis vtrique incumbentes occasionem oppetiebantur.

Sexta decima obsidionis die, longo tormentorum impetu; nec diduci mœnia, nec expeditum oppugnationis aditum in ciuitate patere, liuentibus oculis Sabaudij prospectabant; tantúmque operæ frustra in eam diem insumptum indignabantur. Cúmque deligendum locum, in quem ictus omnes verterent; nec spargi vires nullibi seorsim suffecturos ductores militiæ consulerent, diu deliberato qua parte facilior iactura foret, in portam Lanciæ conuerterunt, ictibus expositam & nullo extrinsecus munimento tectam. Sed hanc quoque vepribus congesta humo in soliditatem pressis Castilionus aduersus tormentorum ictus firmauerat. Quod ignarum hostibus, quibus situs & conditio loci parum capax firmitatis videbatur. Itaque in eminentia primùm ferreis globis Sabaudij collinearunt, mox cætera eodem impetu discussuri. Hunc sibi locum Castilionus periculi delegerat, vniuersorum exemplo, ne infirma metu negligerentur. Et quidem frequentibus ictibus tecta ac summæ pinnæ debilitatæ, in præceps tractæ sunt; adeo vt vitare ruinas vix ciues possent, quamuis contra ictus se texissent. Toleratus nihilominus impetus est, quoad fragor & violentia desæuit, vanóque conatu hostis destitit. Pulueris ac globorum copiæ Sabaudij illudere videbantur; quòd profectu nullo eum prouentum absumerent, quo (si bellum diutius tractaretur) mox egerent. Deprehenderat Sangeorgius, ab iis domorum ruinam non existimari, qui adultam segetem agrúmque circa omnem conteri ac vastari, nulla admiratione prospiciebant. Spes certa gloriæ & affuturi Hispani subsidij indurauerat ciuium animos, vt Trinenses ac Moncaluenses acceleratæ deditionis rubore suffunderent. Fœminæ ipsæ ad quosuis terrores pauidæ, inter labentium tectorum fragorem eluctatæ; quacunque humus, tabulæ, sarmenta deferenda ad tutelam erant, tanquam summa in securitate incedebant: nec earum vlla præter vetulam quandam cibos militibus patriis deferentem, hostili vulnere imminuta est. Et puerum lagenam vini patri offerentem, cui tormenti ictu brachium corpori auulsum est. Maior apud ciues constantia rerúmque neglectus erat; quoties enim caminos globorum ictu in publicas vias fundi, aut tectorum pinnas magno fragore procidere audiebant, in aduersam partem tripudiis exiliebant; tamquam vbi plus periculi, ibi minus timoris esset. Inanes etiam metus, mentitis ruinis improuisos pauores, per iocum mutuo incutiebant, Caue Caue, vociferantes, & eos qui credidissent sibilis & complosione palmarum excipientes. Neque id Sangeorgium fefellit, qui contemptu discriminum auxit indignationem. Aedium proinde speciosissimas & eminentissimas frequentioribus ictibus peti iussit; ne frustra riderent; & olim depulso bello duraturam lachrymarum materiam haberent. Tum ciues quantum elata voce audiri poterant obuersi in oppugnatores, eos increpabant; quòd suam ipsi infirmitatem accusabant, à mœnium expugnatione, ad tectorum exidium versi; quòdque vanum terrorem leui eo damno apud ciues prætenderent. Apud se locum timori non esse; qui plumbo ac puluere in quinquaginta millia ictuum, vterentur; haberéntque vnde maiorem copiam conflarent. Porro nouus indies miles Sabaudius accedebat; & festinari expugna-

expugnationem Dux imperabat; non difficultatum, non animorum apud clausos satis gnarus: spei tantùm quam à suis acceperat confisus. Seu situs oppidi, seu cœlum immani pluuiâ deforme obstiterit oppugnantium diligentiæ, totus circum ambitus custodiri non poterat; quin per secretos calles, frequenter accolæ cum literis ac bellico puluere commearent.

Vnde ciuibus intus securitas, foris certa spes erat. Et forte euenerat, vt adiacentium villarum mulierculæ aliquot segetis altitudine ac tenebris tectæ haud procul hostilibus castris in oppidum penetrarent. Ex his solutos equos plures militum lassitudine ac tempestate fatigatos; semimortuos ignes coronâ cingere, raros ex disciplinâ coactos, sed fusos sparsosq; aduersus cœli iniurias, hoc illove tegmine refoueri; denique omnia ignauiæ ac negligentiæ propiora Dominicus Albertus didicit. Nec frustra sciscitatus fuerat; vt qui generoso aliquo facinore, æmulatione virtutis, recentem gloriam meditaretur. Itaque Castilionum conuenit, & ducentos pedites sclopetarios orauit; quibus stratum humi, & tot dierum pluuiâ confusum hostem incurrere liceret. Spondet comparem conatui successuum; aut (quod minimum) ferreis se tormenta fixurum, quibus impunè hostes tam diu in ciuium damna vsi forent. Cunctantem eâ deliberatione Castilionum, eamq; operam serio æstimantem, vrgebat Albertus: sed ad extremum ille strenui viri multum laudatâ virtute egredi prohibuit: non gloriæ inuidiâ, aut odio (quod quidam maliuolentes fateri ausi sunt) sed formidine, ne parum securis auctoribus, hostilis negligentiæ fama vulgata foret: nisi ducentos sclopetarios tam ingentibus ausis impares credidit. Nec enim plures periculo exponere, ex præsenti vsu rebatur: ne fortissimis propugnatoribus nudatum oppidum, hostes vniuersi coronâ complecterentur, occuparéntque. Vallum enim sclopetarios certis spatijs discretos seruare nouerat, & eos quantumcunque impetum retenturos; dum equites soluta iumenta retraherent, conscenderéntque, & bellum exciperent. Porrò licet fides aliqua mulierculis habenda foret, non tamen vniuersos eadem negligentia agere opinabatur; sed per vices curare corpora, & deposita arma vigilantiam securitate, in tempore resumere. Ad extremum fugare hostem, cædere, spoliare, accessionem quidem gloriæ ingentem fatebatur; sed retinere mœnia, & incolumes ciues Principi suo seruare, proprium delegatumq; sibi munus iactabat. Laudari aut reprobari Castilioni deliberatio non potuit: cùm nec exitus (cuius æstimatione pleriq; ad regulæ Lesbiæ formam conijciunt) rationes agendorum firmauerit: & causarum robur, nullis extrinsecus adminiculis probaretur. Vsu tamen æmulationis, inter Duces copiarum accusatum Castilionum scimus; magno militiæ malo, si in longius propugnatio processisset. Clarior hæc & præteritis parciore imbri dies fuit: itaque agendorum opportunitates perdere Sabaudij noluerunt; sed eò acrius Anerij portam quatere adorti sunt. Cumq; ferēdam obsidionem, non committēdos se præliorum discrimini arbitrio Gubernatoris sui ciues agnoscerent; vt hanc præcipuè partem ciues tenerent; oppidi vices inuicem sorte partiti sunt. Vt prompti intra mœnia defensi municipij decus, omissa consectatione inimicorum mererentur. Sed non omnium eadem promptitudo, aut laborum vigiliarumq; tolerantia. Aliqui enim siue irritum oppugnantium conatum; siue satis à socijs qui in armis erant loco prouisum crederent; siue breuem requiem sectarentur, per domos ac templa deformi latebrâ somno se dederant. Hos centuriones conquisitos abstractosq; repetere stationes compulêre, & quamquam religionem prætexerent acriter impulêre: ne raritas defendentium, & ciuibus animos detraheret, & hostibus adderet. Assiduis tandem ictibus portæ tectum laceratum, in ciuitatis interna effusum est; traxitque muri partem supremâ nulla aut hostium vtilitate, aut damno propugnātium. Sed globus ferreus obiecto fornici illisus, & postquàm terrā tetigit exiliens sergentem

Castelnoui Bormidæ, & Ioannem Floritum in mortem affecit. Ea summa clades propugnantes afflixit; licet plures gregarios,& aliquot nobiles Nizenses,belli vis ante confecisset. Vtrique prospectantium & mœrentium oculis statim subtracti, supremísque persolutis terra conditi; ne infausto euentu, & longiori lamentatione ciuium animi consternarentur.

Maximus, Nuncius Apostolicus. Per hæc ferè tempora,Maximus,Sedis Apostolicæ Nuncius, natalibus ac virtute supra vulgum,cum ad Ducem Sabaudium rectà tenderet,Vincentium Principem Mantuani fratrem apud Casalenses conuenit. Summa negotiationis erat; vt dum Regij Ministri Maximo congruentes, decertantium Principum lites compendio dirimere procurant, vtrique solida pace necterentur: vtque recenti inuasione capta,apud Pontificem deposita,suo domino in tempore redderentur: denique vt sumpto ad consultationem otio, certis induciis vtrique iniuriis abstinerent. Et quamuis Vencentio parata excusatio abnuendi quæ proponebantur pacta suppeteret (quòd præcipui ad consilia dolum subesse persuaserant; ideo nempe Sabaudium differre bellum, vt Etrusci qui magno conatu in Monferrati auxilium properabant, media in via subsisterent; ambiguísque conditionibus aliquid Mantuano derraheretur)ne tamen Pontificij Nuncij labores neglexisse,aut cupitam omnibus pacem abnuisse diceretur (admittendus enim ni colloquium erat) sese diuersis ambagib expediuit:ministrum enim se fratris, nec ni sua manu sitam Rempublicam respondit. Quin etiam ad bellum missum; nec nisi fratris imperio præesse. Suspiciones interim qui aderant geminabant: quasi Etruscos magno numero in fratris auxilium properantes retinere, Sabaudius apud animum suum cogitasset;vt omisso aut dilato suis artibus auxilio,Nizenses ad desperationem impelleret. Alij eò temeritatis prouecti sunt, vt Maximi fidem criminarentur, eúmque officiis à Sabaudio præuentum corruptúmque assererent: vltro enim citróque literas commeasse, ac munera; & nescij & mendaces fatebantur. Viro summæ nobilitatis, quíque magnis meritis suis Episcopatu celebri profecerit,huiusmodi sordes appingere, & inurere turpem calumniam iniquum esse meliores admonuerant.Sed Rubeo ac Mantuano doli suspicio placuerat,neo Vincentio tantum auctoritatis accreuerat, vt hæc aliáque ineptiarum crimina posset apertè reiicere: quamquam primo statim belli die senectute digna prudentia,temperari cõuiciis Principum virorum suasisset; & non semel fratri altercatus silentium bonámque de singulis opinionem probauisset. Cæterum honestius & vero similius est prospectas Maximo compositionis odiorum difficultates,& iniuria æstuantem Sabaudij animum; eóque pactis & conditionibus, vel in speciem decoris,quæque manifestam vtilitatem Mantuani continerent, partium duritiam mollire voluisse. Neque enim alij Paulo V. Pontifici mores erant, cuius præcipua studia, in Christianorum Principum concordiam collineabant. Et Maximus dictatam à Pontifice legem tenuerat; quòd inducias optimum secuturæ pacis instrumentum didicisset. Sanè Maximus vbi Vincentium pacta auersantem neque retineri quæ properabant auxilia posse vidit; certiori per litteras reddito Sabaudio, rectà Mediolanum contendit; vt adiutore Inoyosa, formam aliquam agendorum in commune profecturam stabiliret. Nec dum enim spem omnem desponderat,honestis vtrinque suspicionibus posse bellum sopiri. Id vnum gloriç præ cæteris placebat; ne recens aliquis consultor, famam sancitæ pacis illi præriperet. Et Paulus V. indefessus per literas, huic maximè studio satagebat:sed vel horç vnius momentum, inter decertantes, optatç concordiç summopere detrahebat;æstuantésque ad iniurias partium animos corrumpebat.

Die septima decima peruicaces obsessores, quam demoliendam sibi oppidi portam sumpserant, continuata iaculatione quatiebant. Iámque quantum obiecti aggeris,qui fossæ prætendebatur altitudo permittebat lacerum disiectúmque; sed ru-

sed ruderum pars maior oppidum versus deuoluta, securiora opinione munimenta reddidit: licet reliquum in subiectam fossam effusum cauitatem omnem ad summum ferè impleuisset. Neque tamen angustia facilem hostibus ascensum præbebat; quamquam illi desiderio victoriæ ardentes, rem secus ac erat iudicauerint. Itaque cùm plerique propius suggressi forent, vt quantum ruinarum esset perspicerent; & per quas in oppidum euaderent; Nizenses moschettis exceptos, procul vallo ac fossa summouerunt. Tres transuerberati referuntur, paulo plures vulnerati; cæteri ne viso quidem loco ad suos rediere. Modica ciuibus fiducia erat, si fossam cæmento ac lapidibus oppletam, hostium arbitrio permisissent. Itaque Antoniottus de Roere, die medio, & strenuioribus in eam operam delectis, comite Gaspare Gambarana, & vexillifero Lando, quos alij Nizenzium secuti sunt, portâ subsidij egressi, multitudinem operariorum in eum locum deduxerunt. Per muros dispositi sclopetarij, conspicuum hostem & ad ictum datum certo ictu exipiebant. Pons, qui iam fracta catena solutus procubuerat, statim auulsus; & vbi fossa egestis ruinis pristinæ profunditati restituta est, securitate suis parta, & incolumes vniuersi mœnibus se receperunt. Obstupuisse Sangeorgium accepimus tantam in clausis fortitudinem. Neque tamen aperto discrimini committere suos voluisse, quod intectos dum clausi in tuto præliantur, obiicere vulneribus abnueret. Diem decimam octauam idem labor, eadem solicitudo Sabaudios attinebat; qui destinatam excidio portam flagellabant; vt aditum sibi ad expugnationem molirentur. Ante alia inuisum oppugnatoribus vexillum, cum Ducis Mantuani insignibus, è turri dependulum offendebat. In id irrita opera plures ictus directi. Neque tamen portæ quassationem intermiserant, in quam tempestas globorum versa Castilionum ipsum ad diuersa concedere impulit. Sed & hęc pariter hostis statim ferire aggressus est, tectoq; diruto, mutandis illi nouis sedibus, causam dedit. Sed vbi hęc quoque infectis ictibus petita est, inditium domestici exploratoris apud Nizenses fuit; cuius monitu in Gubernatoris caput grassaretur. Neque tamen ambiguitate suspitionum diuersa persuadente deprehensus est; sed crediti Sabaudij copiâ pulueris ac globorum dites, vniuersa consulto lacerasse. Mox in sacra monialium claustra vis conuersa; grandinem cœlo deciduam crederes, adeo conferti, & mutuo collisi globi procidebant. Vis hæc circa meridiem deposuit. Modicam requiem quidem secus ac erat, sunt interpretati; quasi ideo à Sabaudis temperatum foret, vt vicina oppida, quæ integram in Mantuanum fidem Nizæ exemplo retinebant, dediti iam oppidi aut capti signum illud crederent. Quia tamen nemo qui nutantes formidantésque in fidem reciperet missus est; nec victores crediti ad vlteriora processere, inopiam bellici pulueris docuit; quasi cessatum ab ictibus foret, quod oppugnatores medio in conatu instrumenta destituissent. Intermissa vexatio, haud quaquam ciues negligentia resoluit; sed pars Gubernatori, pars Antoniotto, pars Sargenti maiori induidua, huc illuc delata, præcepto & exemplo dispositos per stationes milites in officio retinuit. Id màximè apud militiam, etiam Sabaudij Ducis encomio commendatum; quod nemo discinctus intra priuata cubilia, aut solus somnos cœpisset; sed breui vacatione munerum impetrata, per vias ac tabulata strati, id tributi naturæ penderent, quod reddendum vel inuiti cogebantur. Ibidem diuisos cibos rapiebant; non alia lætitia ac securitate, quàm si procul hostis fugatus ingentibus ciuitatem spoliis ditauisset. Patea ducum mensa erat, & in commune exposita vt par omnibus labor, eadem recreatione subleuaretur. Ambitiosè id Castilionus seruauerat vt inter populares & exteros, nobiles ac plebeios inuidiam oriri facilem eliminaret.

Sangeorgius in omnes curas assiduus, difficultatibus eluctatus tres ante dies, deficientis prouentus bellici monitus Astium magna festinatione miserat, vt

abundè ac citò conueheretur. Ne tamen apud vilem hominem egestatis gnarum malè secretum deposuisse videretur; superesse sibi copiam publicè fassus est; nec in expugnandæ Nizę vsum, sed belli, & cæterorũ quæ meditaretur, requirere. Rei cura ac custodia fortuitò in auidum lucelli militem translata fuerat. Qui siue negligentiâ, siue vt rusticos conductioni destinatos acceptâ pecuniâ eo onere leuaret, in diem quartum deferre distulit; tempus id omne suorum profectum ac spes fraudatus. Vbi redijt statim quæstioni admotus est, & tam longè moræ interrogatus. Ille securitatem itinerum quæsitam, simul conductorum commodo consuluisse respondit. Nec statim Astij inuenisse; sed aliunde conquisitum emptúmque. Celeritatem porrò inconsultam, periculo obuiam haud quaquam necessariam sibi visam; quòd apud exercitum abundè superesse puluerem, & globos ferreos ipsiusmet Sangeorgij relatu didicisset. Ea præcipua causa exitij homini fuit, quasi imperatam sibi festinationem mendacio abnueret; aut aperire Ducis artes vulgato secreto licenter auderet. Sed & testibus præuaricatio atque auaritia detecta; ideoq; more belli capitis damnatus est. Dubium non erat captarum à popularibus pecuniarum, & maculosum auaritiâ reum probari; vt qui perspectus furis esset, non alio morbo fœdius hactenus laborasse. Multum interest quo quis administro negotiorum vtatur, quâ is fide respondeat: nam spe, metu, auaritiâ ingentium rerum incrementa sæpe corrumpuntur; & priuata flagitia Principis gloriæ suorum vtilitati detrahunt.

Decimâ nonâ mensis tot irritis conatibus delassati oppugnatores, vanam collineandis tormentis sedem delegerunt trans Belbum flumen, ima murorum oppidi subruere se posse opinantes: quod eminentiori situ magnam obiectæ fossæ partem detexissent. Ergò orto die repens fragor & inopinatus, militum ciuiumq; animos confudit. Pars fossæ extera denso aggere, & continuo viæ vsu calcata, inferna mœnium, dorsi elatione protegebat: nec nisi summa & inania videri sinebat. Infixi globi lentore terræ ligabantur; & si qui duriori loco occurrissent, saltu trans mœnia exilicbant; id quantum obsessis securitatis, tantum Sabaudijs iræ conciuerat; quòd supra spem omnem, aperto (vt dicebatur) municipio clausi, tot se munimentis vallauissent; nec plurium dierum obsidium, aut ciuium animos consternasset, aut metu saltem coercuisset. Contemni ac negligi vim, irritos conatus videri, audere interdum apertum, ingentem indignationem conciuerat. Sed illi spe aduentantis auxilij tuti maturam gloriam prospectabant. Supremas itaque pinnas Sabaudij frequentioribus ictibus lacerare aggressi sunt. Iram id non spem victoriæ præferebat: quòd nec Monialium claustris, nec templis Deum ignosceretur. In fronte templi Deiparæ Matris nunciante Angelo imago depicta, non ictu vno impetita, quamquàm exposita iniuriæ iacientium, ad supremum belli finem intacta mansit, cum reliqua circum tempestate globorum quassa nutarent. Bombardarium inter cæteros quemdam, contemptu in eam imaginem sæuisse Nizenses opinabantur: & tantùm audaciâ prouectum, vt quasi aggere septus in tuto insultaret, nudatumq; latus ciuibus offerret. Tum Castilionum acciuisse gregarium iuuenem, & an temeritatem hominis notasset interrogasse; eo annuente subiecisse, nobilis ictus certum se præmium offerre, si longiori moschetto infestum sustulisset. Illum verò statim in tormenta exonerantem collineasse, collo transfossum, medio agro porrexisse. Secutam militarem acclamationem fauoris indicium; & quinquaginta aureorum munus, vt cæteri exemplo animarentur, adhuc testantur, qui obsidionis tempore Nizæ morabantur. Cæso nobili iaculatore tormentorum bellicorum fragor toto die deposuit: non quod Magistri tormentis deessent; sed consilio Ducis, quem iussa sui Principis & difficultates, quâ præcipuè totus incumberet incertum habebant. Castilionus suos cibo primum firmauit, mox horas aliquot somno indulgere voluit; non præteriti laboris,

laboris, sed futuri causâ. Itaque circa medium noctis ducentos fere sclopetarios clam porta dimisit; qui in securam quietem agitantes Sabaudios inuecti sunt: Non vt aduersus paratos prœlium inciperent (quippe impares numero erant; & breui affuturum sibi auxilium sperantes discrimini obiicere se nolebant) sed vt inquietos hostes,& totam noctem insomnes haberent, laborique & suspicionibus lassarent. Neque tamen eâ Monferratensium audacia aliud partum; quàm vt irruentis inimici metu, statim ad arma conclamarent, arctiores excubias agitarent, & paratiores bello redderentur. Sic media in trepidatione omissi sunt. Solitum id Castilioni fuisse dicebatur, vt superbum suorum fiducia obsessorem fatigaret, & suos militari disciplinæ & futuris assultibus componeret. Tres iam noctes sine rumore armorum placida quiete prætericrant; idque aduersariorum ignauiæ ac formidini vnusquisque imputauerat. Et quidem bellici pulueris & globorum inopia, apud obsidentes credebatur:sed ciues partitis excubiis, fidem omnem securitatis excluserant; id perpetuò ductorum sermonibus admoniti, ne pacem incertam,manifesto bello miscerent.Vicesimæ diei continua Sabaudiorũ iaculatio Monialium septa,templúmque, quo Sacræ Virgines Numinis cultui operabatur,solo fermè æquauir.Ipsæ in vicinas ędes succedere coactę;vt se latebrâ & secreto occulerent.Eadem loco quæ Cœnobio habita à ciuibus reuerentia est; imo admoti etiam publici custodes, in supremum obsidionis diem perstitere. Centum triginta tormentorum bellicorum ictus numerati, quibus partim quassati muri,partim templum magna sui parte conuulsum est. Pro foribus sacratæ ædis, duraturæ in omnem posteritatem memoriæ globus pondo sexaginta trium ferreo vinculo appensus parum decoro obsidentium titulo est; quasi ne Numini quidẽ pepercissent.Intensos præsidio ciues Sangeorgius stratagemate agressus est, tãquam spe rerũ ingentiũ, & oppidi alicuius accessione cogitationes suas adornauisset; non vt Nizenses subigereret, quod plurium dierum labore tentauerat, sed vt aduentantibus auxiliis commeatum interciperet. Properare enim Hispani, cum aliquot Mantuanorum millibus audiebantur. Centum equites sublatis in dorsum totidem peditibus Belbum flumen hausto iam imbre tenuatum vado certo superare iussit. Hi procul Nizæ mœnibus, duce (vt vulgatum est) perfido quodam prouincialium Gessaram, mox in villam Comitis Henrici Sangeorgij deuecti sunt.Satim fuga rusticorum audita, & miles (quod vnum in voti habuerat)ignem vniuersis immisit. Concepere primùm flammas incendio proniora, ad hæc domus, & rusticorum magalia;nec ante pestis desiit quàm quidquid humano vsui reseruatum fuerat, conflagraret. Fœni in primis ac paleæ ingens iactura fuit:rurales opes abreptę; & sub vesperam per eandam viam,ad suos regressi sunt, Comes Henricus non publicum, sed priuatum Sangeorgij aduersum se odium accusauit; addiditque plura, quibus suam miseriam, hostis sæuitiam testaretur. Hac occasione monendum Lectorem ducimus, tam ingentis prouinciæ directione,minimum quid in gregarios Sabaudios cessisse, sed spoliorum ac prædæ vim omnem in Germanos ac Gallos abiuisse. Plus hic auaritiæ illic virtutis fuerat: quamquam publicè admissa sub eodem ductore, domini cognomine notarentur. Tot eius diei laboribus, tot ex aduerso ictibus,apud obsessos vnus tantum desideratus est,manipulo operarum præfectus:militum nemo sauciatus; nec munimentum parte vlla quamuis tot dies ac noctes hostilem vim pertulisset, imminutum. Addidit securitati Castilionus; ne quam hostes eo die viam triuerant, libera maneret. Is enim quibus fidebant sublatis séque ac longius sitos muniuit. Clausis quippe intra mœnia is solus Aichium excursus supererat; qui pridem interceptus, tum & hostium arbitrio seruabatur, si vadare Belbum,& in oppositam ripam tutò progredi potuissent. Integri diei ruinæ, secutæ noctis duabus horis reparatæ sunt,ac constantia obsessorum. Idque ante alia inimici admirati, quòd

bellici commeatus magnâ copiâ insumptâ & tot laboribus, nihil adhuc in firmam profecissent. Ambitus nihilominus omnem occludere, & infesta omnia clausis reddere nitebantur.

Proinde vicesimâ primâ mensis, quam externo die viam in Comitis Henrici Sangeorgij villam incessetant, magno comitatu repetiuerunt. Et quia domos in medio sitas, ne præsidio hostibus essent, igni ferroq; Castilionus perdiderat, eas diuersis munimentis firmauêre. Securum sibi eo tractu iter prospectasse videbantur. Nec Nizenses numero ac viribus impares prohibere poterant: insuper equitatu destituti, cui in planicie præliantibus, summum robur est. Ne suggredi quidem animo incessit; adeo multitudine & tormentorum fragore inhorruerant. Viciniora tamen oppido curatius communiuêre. Repetita quin etiam Nizæ amnis superstagnatio, iniectis quæ cursum morarentur: sed & murorum eâ parte ambitus, comportatâ humo ac sarmentis solidatus. Quassata ictibus aut hiantia, summâ festinatione ex disciplinâ restituta. Quibus dum ciues tamquam in pace ac otio intendunt, repentino Sabaudiorum incursu contremuêre. Sparsi enim per vicinos colles ac planiciem, dato signo vniuersi in propinqua municipio accurrêre. Oppidani trepidantes statim arma conclamarunt. Nec enim angustis publicæ rei fortunis, ingruentis mali suspiciones; aut signa temnenda erant. Auxerat formidinem, quòd non temeritate aut impetu, sed compositi, & tamquam maturato ante consilio pedites equitesq; suis quique locis digressi succederent. Etiam dolus, aut inter suos proditio metuebatur. & hoc maximè timorem intenderat. Franciscus Sanctamaria, locumtenens Veggius, Ioannes Dominicus Albertus, alijq; proximè ad exitium, Patriæ accedere, si vicinio inimicum acciperent testati, in procedentes impetu procurrêre. Horas aliquot tractum certamen; & paucis hostium desideratis, pluribus vtrinque faucijs, vrgentibusq; nouis Sabaudiorum copijs, qui velut in certamen properantes, vicinis collibus præcipitabantur, sudore ac sanguine respersi ciues intra vallum se receperunt. Eminus hactenus collisa partium fortitudo fuerat: sed tum cominus, conserto gradu & peruicaciter pugnatum: vt dubium non esset, si diutius conatus tractus foret, de victoriâ transigi vnam intra horam potuisse. Hostes pridiano incendio absumptis domibus potiti, dum munire locum properant, & non satis cautè operantur infestis ciuium ictibus male excepti, manipulares aliquot amisêre. Sed possessionem, vnde haud dubium periculum Nizensium si tardius auxilia accepissent, spectabatur, in quæstum retulerunt. E propinquo minima quæq; certo ictu destinati poterant, & ne ciues eâ se parte ostenderent prohiberi.

Leuia nec præliorum exitus spectantia prosequi, vt procul grauitate historiæ est, sic omittere in animo fuerat, nisi populi æstimatio, religio, ac prodigium, in sui memoriam peruicissent. Ioannes Cremona cognomine, primâ iuuentâ, Costilioli ortus, sed Castelnoui Incisæ incola, priuatis negotijs vicina Nizæ tetigerat: & quia exploratores Sabaudij latè curabant, dum summo è colle descenderet, deprehensus est. Itaque eodem studio pro Monferratensibus venisse creditus, à ductoribus Sabaudijs interrogatus est. Et quia viso hoste sese in fugam dederat, nec satis congruentia retulerat pro conuicto habitus est & damnatus; vt militaribus sclopetorum ictibus laceraretur. Abreptus itaque & annosæ arbori alligatus, multorum globis impetitus & viginti ictibus confossus est. Alterâ à supplicio horâ superstes adhuc visus, capitanei cuiusdam militari pietate imperatum, vt inter extrema eluctatus, misso percussore Heluetio pugione confoderetur. Ille depromptum vaginâ ferrum septies iugulo ac pectori immisit. Sancius iuuenis porrectâ in humum ceruice transisse vita videbatur. Nec apud Duces amplius illius cura fuit. Sub vesperam vir Castellazij ciuis in Patriam reuertens, cum hominem spirantem adhuc, & flebili lamentatione pietatem transeuntium innocentem

compe-

comperisset, propius accessit; an adhuc viueret sciscitatus, de cæde enim acceperat. Ille & viuere se,& opem orare patria caritate respondit. Ergo illum bono animo esse iussit; mox ad Præpositum Cappuccinorum delatus petijt vti à Sangeorgio sibi concederetur. Annuit naturali facilitate Sangeorgius; id tantùm addens metuere se tardæ & intempestiuæ curationi. Ille tamen solutis deplorati iuuenis vinculis in cœnobium Capuccinorum primùm, demùm Cannellum cum cæteris saucijs vexit: vbi paucos intra dies & perfunctoria cura (qualis in castris habetur) conualuit. In hostico agebat, & religio arcere discrimen poterat iuuenis iam sibi redditi. Vulgauit itaque se vitam à Deipara Virgine voto partum: assidentem sibi,& ictus à vitalibus visceribus auertentem, sanguinisq; profluuia inhibentem spectasse. Quo prodigio, seu subsidium à mendacio petierit, siue numinis tutela euaserit; siue casus illum exitio subtraxerit, Cannelli plures dies egit, Sabaudiotum eadem qua erga suos pietate vtebantur, ad extremum vsus.

Propinquitas hostium magna ciues molestia afficiebat; quamuis continuis ictibus illos succedete mœnibus prohiberent, magnorum moschettorum beneficio quibus expertissimi militum prosperè aduersus sese offerentes vtebantur. Hector nihilominus Cocconatus, non postremæ sortis miles periculum illud cristato pileo,& multo auro indutus, eoq; conspicuus spernere ausus est,& insultanti similis vicinius obequitate. Quem vt ciuilium copiarum ductor conspicatus est, arrepto propinqui gregarij moschetto, directa iaculatione transfossum, ante ora suorum equo effudit. Pro ictu à Sabaudijs redditum odium; & geminata in obsessos vulnera, tormentorum assidua vi, sclopetorumq; contumaci explosione. Inter hæc non minus hostibus molestus erat Albertus, ijs præcipuè qui propinquum monasterium seruabant. Sagrum tormento nomen est, quo vno aduersus maiores machinas vsus ita præliabatur, vt non murorum crassitie, non contignationibus vim obsessorum Sabaudij tolerarent. Iamq; diuturnitate belli, virtute clausorum lassarentur. Plurimùm certè difficultatis munimenta ciuium faciebant, temporario opere solidata; sed affuturum Hispanum auxilium fregerat insultantium animos, concepta ante rem victoria elatos.

Fama fuit plerosque ductorum æstimato vallo, fossâ, numero ciuium, ac constantiâ, discessum Sangeorgio persuasisse; iamq; sarcinas & cætera impedimentorum collegisse, quò celerius abscederent: imo & bellica tormenta mouere loco aggressos; nisi desperatione irriti conatus lassatos, Sangeorgius, Comes Nouilliæ, alijq; proceres, recens in castra deuecti retinuissent. Mandata Sabaudij Ducis detulerunt, continuari obsidionem,& arctius stringi Nizenses imperantis. Neque enim suspicatos illis Hispanos statim ex opinione affuturos; solitâ gentis cunctatione; non Inoyosam quamquam Vincentij Principis Mantuani importunitate solicitatum, offensas & iniurias laturum; nec regia vexilla in dedecus nepotum, ac damnum processura. Iure id æquitatis in consanguineis sperandum fuerat; nec temeritas videbatur Patrui pietati, Inoyosæ gratitudini, causæ aliàs probatæ credere. Quæ tamen exitus, & delitescens inuidia falsi damnauit; licet apud exercitum suffecerint, vt retinerentur firmarentúrque; quorum metu parum abfuit, quin turpi solutione obsidij honor proprius imminueretur. Quamquàm enim summa in Sangeorgio authoritas, & belli arbitrium esset; plerique tamen generis dignitate, & militiæ vsu celebres, sine calumniæ notâ negligi non poterant. Missi proinde Astium summâ celeritate, qui globos ferreos & puluerem bellicum in longiorem oppugnationem conueherent. Inter hæc addi Sabaudijs castris robur, aduentu equitatus, cui in pace sui Ducis custodia committebatur. Nec absimile vero credebatur, Sabaudium ipsum licet nemini cognitum eo cum comitatu in castra venisse. Auxêre quoque militiam duæ iuuenum centuriæ; quas Taurini liberalibus artibus eruditas, in belli formam descriptas fuisse fama detulerat.

His trans Belbum sedes data, vt Niuerniensem Ducem Aichij moram trahentem, si auxilium obsessis ferre præsumpsisset, retinerent. Multum his animorum, seruor ætatis, & cupido gloriæ indiderat. Et dedisse mutuò sacramentum dicebantur, sese vniuersos eodem conatu præliaturos, aut quem accepissent locum corpore in morte tecturos. Nizenses quamquàm propinqua spe auxilij firmitudinem retinerent, expectatione tamen confici cœperant, & famâ Sabaudij præsentis formidabant. Quantum in eo Principe sapientiæ ac virtutis bellicæ esset non ignari, & quantum roboris coram suis adderet. Sub noctem eo tractu, qui Monbaruzum prospectat, dissiti sedibus tres ignes micuêre; paulò post duo tormenti bellici ictus auditi, ad extremum & tertius; quæ aduentantis subsidij signa à Niuerniensi Duce Nizenses acceperant. Vix credi possit quâ exultatione res accepta. Iam enim non tueri mœnia, sed spontaneam eruptionem in plures & validiores audebant poscebántque: sed fidei vanitas breui patuit; & per exploratorem admoniti sunt pauculos in dies auxilium differri; dum plures Monferrarenses Principi Vincentio, Hispani suis adiungerentur. Id quoque refecit animos. Itaque clarescente iam die ciues quibus moletrinarum, & vexandi carpendiq; hostis cura iniecta fuerat, quiescentem hostem, & signis properantis auxilij fortè consternatum perculêre. Vnus alterve excubitorum cæsi, arma vestisq; abrepta; mox illæsi ac compositi ad suos regressi sunt; oppidanorum tutelâ freti, qui a muris ac propugnaculis insequentem hostem moschettorum ictibus arcebant. Laudata pro tempore fortitudo est (quod tum strenuis præmium Castiliono suppetebat) cum pecunia etiam in belli vsus destitueretur. Sequenti trepidi nuncij detulerunt, fossam asseribus ac vepribus contectam per quam in propinquiora peruaderent Sabaudios cauasse. Terrorem incusserat repens astutia; nisi Antoniottus de Ruere, cui ea regio tutanda forte obtigerat, cæteriq; armorum rectores docuissent, irrito & nequaquam profuturo labori Sabaudios delassatos esse. Vrbanæ quippe fossæ latitudinem ac profunditatem, sufficere retinendo hosti; & si in hanc quoque temeritate processissent, fronte ac lateribus illos exponi ad ictus obsessorum; paulò post Antoniotti iudicium exitus approbauit; nec enim aggeris ea altitudo euenerat, vt fundamenta mœnium detegerentur; aut tecti securiq; in discrimen processerant. Tentatos eodem studio in ciuitatem à Sangeorgio cuniculos referebant, sed parum depressi, & murorum radicibus altiores deprehensi profundius acti scaturigine aquarum oppleti forent. Id præuidisse Sangeorgius dicebatur, machinatoribus admonitis, vt certo filo viam ducerent; quod oppidi in planicie siti inferna, imminentium collium assiduo rore diluerentur. Sed illi summo incessere, non bene librarâ operâ, tot hominum labori illudentes. Et quia non paganorum solùm, sed & militum ea cura fuerat, vt festinatione procederent, inuisi esse apud suos, & calumniosè audite, tanquam proditores ac perduelles cœperunt. Tolerandus illis vulgi rumor erat; cui causam incuria dedisse videbatur. Quidam Comitis Verruensis inuidiâ etiam Sangeorgium tractum retulerant; vterque tamen supra calumniam positus strenuè nauabant. Haud multò ante Sancius Salina, Mediolanensis Equitatus pro Hispano Rege administrator, Vincentium Mantuani fratrem apud Casalenses conuenerat: non vt viuâ spe ac promissis (quod falsò vulgatum fuerat) titubantes Monferratensium animos firmaret; sed vt tempus formamq; deducendi auxilij statueret, vt Nizenses obsidione liberarentur. Non enim aliud ardentioribus precibus plures dies oratum fuerat; & exprobratione Moncaluij, damnosa negligentia castigata. Statim de modo conuenerant; & vtrique cogendis suis operam omnem impenderant. Porrò non ciues solùm, sed & vicinorum oppidorum militia diuturnâ obsidione ac labore lassata; nec minus tardiori quàm sperauerat auxilio elusa, sensim demisisse animos videbatur. Nullæ quidem hactenus seditiosæ voces auditæ fuerant; sed frigescens

gescens ardor,& honestæ querelæ exceptæ : cum valetudinem nonnulli,alij longitudinem laboris, plures eorum quos domi reliquerant pignorum sortem miserarentur. Poscebantq; haud dubiè quietem & nisi in procaptu Hispani forent, conditiones ab hoste dictatas recipi consulebant.

Parum opportuna seueritas aduersus cum causa lamentantes visa est; placuitq; mitioribus remedijs insistere, & nobili aliquo stratagemate dubitantes in officio retinere. Antonius Arcasius,cui Sargentis maioris munus delegatum fuerat,magnitudinem, & remedia mali statim animo concepit; in eoq; municipij incolumitatem versari, si profundo silentio consilia inuoluerentur. Itaque porta succursus egressus, milites apud moletrinas assiduam stationem seruantes ad virtutem in primis hortatus est;mox per fossam infimam delatus solus ac incustoditus per ingentes ambages Bottalis Pontem vsque delatus est. Tandem vt ijs quæ prius struxerat, apud trepidos plus fidei compararet, tardo regressu, & occiduo iam sole Nizam redijt, magnæ se rei nuncium afferre testatus. Obuios illico ciues ac milites ingenti numero habuit; quos vbi auidos secreti vidit,prorupit: se sub Bottalis Ponte fido amicoq; Monacho collocutum. Retulisse illum omnia apud hostes indignationi quàm disciplinæ propiora, abnuentibus iam centurijs ad oppugnationem oppidi duci, & per vulnera ac neces protecti fortiter municipij ascensum pertentate; quòd præmia victoriæ nulla (quoties intacti & indirepri ciues futuri sint) supersint. Cur enim dare animas in discrimen debeant, si loco potiti vti sanguinem viréque fudissent, spolia nulla operirentur? Hæc apud Sangeorgium non gregariorum solùm militum,sed & minoris ordinis ductorum questibus repeti: tum peruicacia ac consensu victum Sangeorgium sacræ aræ innixum, immane iuramentum concepisse; non se ciuibus conditiones aut pacta deditionis oblaturum; nec licet paratos obsequio aliter quàm vi recepturum; vt iure belli quod tamdiu traxissent, caderent. Id longam clausorum peruicaciam, & exantlatos sui militis labores poscere. Proinde ad strenuè nauandam operam accingerentur; & vitam,honorem, fortunas eius populi, apud ipsos fore scirent. In hæc firmatum consilium : eos vero promptos sui Ducis imperium expectare. Vbi hæc magnâ contentione vocis, apud eos qui pacem ante voluerant, prosecutus est; an innocentes liberos, defectam annis ætatem, pudicitiam fœminarum,res suas, vitamq; crudelissimi hostis arbitrio, qui datam Moncaluensibus fidem fregerit,permittere vellent,interrogauit. Securus centurionum clamor,perire potius in acie statuisse, quàm inermes & pœnas daturos insultanti inimico, hauriendum mucrone iugulum offerrent. Tum addita cohortatio, & renouata spes affuturi propediem auxilij; quantumque decoris,non situ non arte munitum oppidum adiret, expositum: cum Moncaluium fossâ, aree, propugnaculis securum eam vim non sustinuerit. Equidem deprehensum,non alio magis territatos ciues,quàm promissi auxilij fallaciâ. Et quidem Sargentis dicto,vna in secreto fides erat. Itaque Castilionem publico abstraxit,& facti dictiq; consilium aperuit. Laudata ars Arcasij, sed tegi cogitationes iussæ; quod sciret arcanum plebi vulgatum maiorem consternationem allaturum.

Iam Nizenses continuo sclopetorum vsu ardentes funiculi deficiebant; licet plumbum ac puluis bellicus in plures dies superesset. Stuppæ vis ingens collecta, & peritis conficiendi tradita.Sabaudij interim nouo bellico commeatu Astio decreto,& altiori loco tormentis implantatis, vt murorum ima detectius quateret, subruere mœnia vi omni aggressi sunt. Nec expectatum à clausis auxilium adhuc in propinquo esse audiebatur; hostesq; ne tertium quidem post diem affore, secretis nuncijs didicerant;cum obsessi,quorum intererat,inter arma,inter labores, ærumnasq; omnium ignari eluctarentur.Nizam Sabaudio accedere,Hispanos aut cupere, aut non curare pudenda gentis cunctatio persuaserat. Apud Casalenses

V

enim,& vbi licentia sermoni erat,vulgatum fuerat adeò miserè eos deseri nô potuisse,quos saluos voluissent. Et iam Inoyosa apud Mantuanum & Venetos,Etruscósque,tamquàm conuictus præuaricationis,non tantùm perfidiæ suspectus;siue ageret,siue differret accusabatur. Imo vbi sufficiēti milite instructus in publicum prodijt, dicebatur flagitij turpitudine stimulatus, non iuuandi studio in auxilium properasse; licet certum esset,constantes in propriam tutelam Nizenses extrema iam tolerare. Causam sermoni dederat præter Mantuani pronum in suspiciones animum,delatus per Italiam rumor,ingentibus angustijs & difficultatib. obsessos implicatos, non situ, non tormentis bellicis, non murorum firmitudine securos, tot dies ac noctes insomnes agere,in arcto omnia: vt ea quoque præda ditari Sabaudium militem velle videretur. Accedebant Monferratensium & Vincentij Principis iterati questus;vt tarditas quæ ex necessitate erat flagitio daretur.Mantuani quoque Oratores, eadem lamentationibus exposuerant; testatiq; fuerant si Nizenses ante perijssent, tarditatis culpam fore; cuius apud Regem olim ratio redderetur. Immensum pariter militiæ apparatum, & tot descriptas legiones peditatu & equitatu suppletas in crimen vertebant. Multitudinem nempe quæsitam, vt tarditas excusaretur. Sufficere soluendæ obsidioni tria peditum millia cum quingentis equitibus potuisse; qui Monferratensibus iuncti, & Marchionem Rubeum secuti, pro suorum incolumitate, pro sociorum fortunis procul mœnibus hostem abigerent. Alij contra vniuersa caritatis specie excusabant. Certum est nihilominus fortunam virtutémque Nizensium Sabaudiorum conatibus obstitisse; & nobilissimum municipium,credente neminc domi retinuisse. Iam claustra Monialium tormentorum impetu disiecta erant: iam muri pars oppidum cingentis lacera, ingenti rima dehiscebat; iam tecta ciuium eminentiora,aut ceciderant, aut nutabant; eaq; omnia laborem propugnantium geminabant. Vniuersis tamen in animo sederat, viæ quâ Sabaudij successuri forent obstruendæ,vel demolitis domibus,trabes,asseres, arcasq; prouoluere; vel viua suorum corpora ictibus tormentorum laceranda objicere. Ita cum periculo diligentia accreuerat. Et in primis prolapsum foras ruderem, ne propugnantibus impedimento esset, Castilionus denuò amoliri iussit, densisq; interim moschettorum ictibus procul hostes arceri. Eo in opere ciues aliqui cecidere; qui periculum despicientes,& detectos se tormentis obtulerunt. Thomas quoque Veggius extremum discrimen adijt, tecti cuiusdam ruina, quod globus vasti tormenti præceps traxerat. Porro frequentes in oppidi mœnia ictus curam Nizensium intenderant; ergò consensu laudatum,vt trabibus, lignis, sarmentis, terraq; compositus agget objiceretur,qui ad dies aliquot impetum sustineret. Et quamquam certi discriminis opus esset,non tamen dilata executio; sed breui morâ,eâ quoque sede parata securitas est. Perfunctoria præsidia,non in longum tempus duratura parare ciues poterant:nec enim loci infirmitas diuturnam securitatem patiebatur:& satis erat si promissum in dies subsidium,suffectura ad dies fortitudine expectaretur. Aduersus tot difficultates,tot locis tentatam mœnium ruinam, tot dierum labores,tantam Sangeorgij virtutem,cui solicitudo,animus,vigor corporis, experimento rei militaris mirè congruebant, digna commendatione Nizensium constantia est: quam non Trini, Moncaluij, & Albæ neglectus, non tarditas promissorum loco mouere potuit. Laborabat Laucrij porta adhuc; quam cum Castilionus indefessè fulminari ab hostibus videret, lectos, tabulata, ligna, arcas, dolia eò aduolui iusserat; informemq; & ingentem molem multâ humo oppleuerat; in quam globi ferrei impacti perderentur. Iamq; in dies aliquot cautum loco videbatur. Ciues ipsi geminatis periculis fortiores; non domorum foribus, non tectis, non cubilibus (cum similia necessitas requireret) parcebant; gnari quemque sibi optimè consulere, qui vniuersa in communem salutem contulisset. Contra Sabaudij

constan-

constantiâ obsessorum efferari, solidam diem tormentorum explosione consumpserunt. Centum septuaginta ictibus eo die res transacta; feréque globi sexaginta librarum missi, ne ludere viderentur. His disiecta ferè propugnacula, & murorum pars solo æquata est. Castilionus vbi lacera mœnia; & conuulsa magnâ in parte munimenta conspicatus est, ne spes potiundi hostem tolleret parte internâ fossam summi arginis duci, latitudinis amplissimæ, opponi nouuum aggerem, solidari etiam hiantia imperauit; vt quandiu sustinere impetum succussionemq; priora possent, retinerentur: vbi fracta ac diruta ictibus cessissent, propugnatoribus securus à tergo receptus esset; tutelæ interim nihil imminueretur. Aggressi operam milites, viri, pueri, senes, fœminæ; nec diu laboratum: vix enim tota nox præterierat, & iam veteta solitæ firmitudini restituta, nouáque absoluta sunt; tantâ singulorum alacritate; vt inter prospera plus concipi lætitiæ non posse crederetur.

His intentos ciues certus nuncius deprehendit, qui cogitate assultum Sabaudios retulit, & in aciem octo die descensuros. Id quoque prælij genus clausus diu miles cupiuisse videbatur; eóque exercitatissimos sclopetarios, qua ascensurus hostis credebatur, lateri vtrinque disposuit; sed tectos munimentis; vt cominus suggredientes exciperent. Vbi receptus & nouus agger elatus fuerat, quadringenti, thorace & galea tecti dispositi sunt. Horum alij moschettis, oblongis lanceis alij armati constiterant; crediti haud dubiè aduersus quamcunque vim locum retenturi. Ignes quoque comparati, quos in sarmenta ac ligna (si quæ replendæ fossæ Sabaudij coniecissent) & in propius succedentes iacularentur: nec minus vt in subiectam fossam conijcerentur; astu dolove hostium detegendis: & vt palam per lucem oblatos librato ictu impeterent. Dispositi alij per diuersa loca, seruare excubias, omnémque inimici motum obseruare iussi sunt. Ne fœminæ quidem officio caruêre: delectæ plures ætate ac robore præstantes quæ prælıaturis necessaria comportarent. Hæc intus.

Apud obsessores mixta periculo sollicitudo, vniuersa in dubio habebat; an constantiæ ciuium toties probatæ, an soliditatis munimentorum denuo periculum facerent. Quorum vtrumque cum cunctationem persuaderet, audere tamen & progredi virtus impetabat. Maturare itaque, & vim ostendere placuit. Eo initio animorum vi depressiora Bottalis riui ingressi, sese intra foueam quam paucos ante dies cauauerant, ostenderunt. Ciues securitate sua, & vanitate hostium notata obstupuête. Sabaudij tamen plurium sclopetorum ictu viuere se & audere docuerunt. Ex aduerso Nizenses par pari referentes, nil eo tegumento profici posse docuerunt. Paulo post scalas aliquot deferre visus hostis est, quasi muri assensu destinarentur; sed non admotæ prudentiam ductoris ostendêre. Antoniottus de Ruere pars magna belli huius, visâ comminatione prorupit, elataq; voce testatus est, non opponi similia, sed apponi, scandi, mensurari debere: & quo plus confusionis hostibus faceret, suos maiori spe ac securitate roboraret, per murorum ambitum, cythara ac testudine plerosq; canere, agete tripudia, petulantiã præferre voluit: cum interim alij ignauiam hostibus, alij rarditatem exprobrarét. Vulgus quoque & è manipulis intemperantiores grauioribus conuicijs onerabãt, opprobria geminantes, provt occasio & audacia suggerebat. Sabaudij reddidêre contumelias; sed vel periculo congressus, vel aduenientis pro Nizensibus auxilij conscientia, congressu abstinuerunt; retuleruntq; scalas, trabes, & quę irruptio instrumenta postulat, & in sua castra redierunt. Equidem licet Nizenses, magnâ fiduciâ animorum agerent; multæq; Sabaudios difficultates retinerent, supremi tamen Numinis miseratione haud dubiè pugna neglecta est; nã si obsessores acrius institissent, multo partium sanguine certamẽ, aut victoria stetisset: sed obstinatos æmulatione animos inhibuit, ne congrederentur. Nunquã hactenus oppidi tutelæ

intermissa fuerat; & tum curatius ciues milesq; incumbebant; ne in portu naufragium (quod dicitur) facerent. Iam enim in propinquo amicas copias,& sentim auxilia accedere audiuerant. Nocte cœpta spes increuit; tormenti enim bellici ictus aliquot Onilium versus auditi sunt (signum aduentantis exercitus) quo iam Hispani graui agmine peruenerant. Id vbi per oppidum vulgatum vniuersi solutâ lætitia exceperunt,festisq; acclamationibus.Neque hostes res fefellit; eoq; breui quod supererat tempore agendorum, strenuè vti decreuerunt. Quod in causa fuit, vt quidam testari ausi sint, fictam Hispanorum festinationem fuisse; vt premere vrgereq; oppidum prospectantibus ijs qui se auxilio venisse dicebant,& regijs vexillis per summa collium volitantibus Sabaudijs liceret, duraturâ gentis apud omnem posteritatem præuaricationis infamia. Tertia fermè noctis horâ; siue proditores bene agendæ rei opportunitatem docuerant,tam constanti labore, tot dierum iniuria delassatis militibus; siue solutos intempestiua lætitia propugnatores, & auxilijs plus quam expediret fretos crediderant, Sabaudij succursus portam silenti sed denso agmine inuaserunt. Alij Nizææ amni obiecta, & ruinis murorum æquata aggressi sunt. Propugnatores tum maximè in custodiam intenti & infestis ictibus vigilias agere deprehensi. Sic hostes diuisi (ne certior in cumulum iaculatio esset)in castra rediêre. Quod spatium reliquum fuit,præsenti fortunâ, & spe subsidij summâ intus lætitiâ transactum. Sed exitiosa semper rebus Mantuani Ducis Hispanorum cunctatio,expectationem delusit. Et nisi constantiores ciues in tutelâ, quàm Hispani festinatione in auxilium fuissent, ante regij exercitus tot hominum millibus instructi ora, nullo vnquam æuo moriturâ obliuione,duraturisq; cum memoriâ questibus,nec minus apud bonos auersionibus animorum,nobilissimum municipium,magni Regis (cui opinio potentiæ pro præsidio esset) fide nixum,pauciorum inimicorum vi captum ac direptum foret. Sed corpora animasq; cum facultatibus ciues pro honore deuouerant; & extrema quæq; pati iurauerant, quam cedere virtuti oppugnantium, cui tot dies strenuè eluctati fuerant. Moncaluij quoque fortuna persuaserat,eam solam incolumitatem sibi credere,quam constantiâ vallauissent.

Vicesima tertia mensis, licet Hispanus equitatus vicinos colles, peditatusq; fusam in Nizenses planiciem tenerent; Sabaudij tamen obscuro noctis, mutato tormentorum loco, tamquàm Hispanos sibi auxilio futuros opperirentur; & veluti extra muros nullum hostem forent habituri,octoginta (quod minimum globis,oppositum sibi aggerem ciuium foderunt. Cæmenti ac lapidum pars maxima in prætensam foueam effusa, metum hostilis insultus faciebat. Iam enim castris effusi inimici, velut ad prælium progrediebantur. Ducenti cataphracti dimissis equis,& ictibus sclopetorum impenetrabiles, cæteros raro aut nullo ferri tegmine munitos præcedebant. Latus hoc oppidi seruandum strenuissimi militum acceperant; & Capitaneus Stephanus Paliarus,necnon Sanctamaria,quâ plurimum discriminis videbatur; insederant. Cum Sabaudij nil negligentia aut diffidentia rerum omissum deprehenderent,non tentatâ irruptione,ad suos regressi sunt; & tormenta bellica quæ altiori situ,quatiendis murorum radicibus vicino colli implantauerant, retraxêre; Quod diei reliquum offensis abstinuêre. Qui intra castra erant,sub vesperam bis arma conclamarunt. Nizenses nouum assultum suspicati,stabiles ac parati,suis quique locis hærebant: sed paulò post sequens equitatus,imminentibus oppido collibus,manifestiorem sui prospectum fecit; nemine ferè gnaro,amicive an hostes essent. Octingenti ferè equites erant, Vincentium Mantuani Ducis fratrem comitati; qui explorare itinera, hostilium castrorum situm, numerumq; venerant: vt reliquo exercitu conducto, qua parte tutissimè ciuibus auxilium summitteretur, præuiderent. Monferratenses & Mantuani

erant, aſſiduo ad imperia Marchione Rubeo. Sabaudijs auxilij magnitudo ac forma innotuit,eoq; aduerſus Regias copias certam modeſtiam prætulête: temperanter egiſſe crediti, quòd iniurijs abſtinuerint; cum virium non pœniteret. Nihilominus Antoniottus de Ruete, non ſpe vicini auxilij, non metu incertitudinis ſeductus,cum procul imminete equiratum,& in vicino plura hoſtium millia proſpectaret, ne murorum ruinæ viam oppugnaturis facerent, cum delectâ ſuorum manu, in foueam deſcendit, & ingenti feſtinatione alueum omnem expurgauit: nobili facinore; ſiue oppugnationem formidauerit; ſiue aduentanti iam auxilio plus ſibi in propria virtute quàm alienâ,fiduciæ fuiſſe approbare voluerit. Viſus tamen ab hoſtibus; & militari conſuetudine conuicijs impetitus. Nox horrida tenebris & denſa caligine inſecuta; puluiſq; vento ac turbine glomeratus horrorem incuſſerant. Sabaudij caſtris egreſſi non ſunt; ſed duobus aut tribus tormenti bellici ictibus, quæ glareâ ac plumbeis orbiculis onerauerant, detinere in perenni vigilia oppugnatores ſatis habuerunt. Nizenſes tamen per foſſam ac diſſita,ignem (quem artificialem vocant) iaculati, diſpulerant tenebras,vt ſecretam apertamq; vim (ſi inferretur) præcauerent. Moniti quippe ab exploratore Pedemontano fuerant,non nocti,non diei,non luci,non obſcuro fiderent: quòd Sangeorgius ſuorum ſanguinis auarus, cognito niſi multâ cæde commilitonum occupare Nizenſes poſſe,artibus & occaſionibus intenderet; & tum præcipuè affuturum,cùm minimè ſperarent.

Viceſimâ quartâ menſis, fatigatis iam omnium animis expectatione ac morâ; Hiſpanus exercitus ſui ſignum ſuſcitatis in diuerſis locis ignibus præbuit. Tarditate ac morâ creditus beneficij quod attulerat magnitudinem oſtentare voluiſſe; cum tamen certum eſſet, feſtinationem pretioſius & acceptius fuiſſe collaturam. Preces & expectatio pulchritudini meriti detraxerant: imo haud procul iniuriâ putabatur, id quod ſtatim & ardenter dandum fuerat, tot dies fuiſſe dilatum. Clatâ iam matutinâ luce Sabaudij, non obſcuris inditijs, præter Hiſpanum ac Mantuanum equitatum (quorum turmas vicinis collibus ante viderant) etiam peditatus vim propius caſtris accedere; & breui planiciem omnem oppleturum conſpicati ſunt. Id quamquàm Duces non terruiſſet, gregarium tamen militem perculit vt paueſceret: non vt manifeſta formidinis ſigna tumultuaria fuga præferret; ſed vt cautè maturéque rebus ſuis conſuleret. Sabaudiorum conſtantiam Rubeus, eorum ſententia quibus procliuior in ſuſpiciones animus erat, vſus; crimini Hiſpanorum dedit: quòd Duces hoſtium conſcientia Inoyoſæ ſecuri, forſan & Aſculani Principis ſecreto, oſtentare vires, loco ſiſtere, offerre quæ haud quaquam permitteretur pugnam generosè auſi fuerint; licet miles virtute propugnantium, & numero aduentantium conſternatus, imparem ſe, delaſſatum, clauſúmque cognoſceret. Sangeorgius quâ fortitudine pugnauerat, pari prudentia ſubtrahere diſcrimini ſuos ſtatim cogitauit; integro honore Ducis ac cohortium id tantum monens, ne præcipitato diſceſſu ordines turbarentur, aut inconſultâ trepidatione, hoſtibus animi adderentur. Certum enim ſibi erat, Hiſpanorum impetum licet validiorem retinere; & ſi prouocatus foret, pugnam non detrectare: iam enim ſitum colleſq; delegerat, ſuis commoda, hoſtibus iniqua. Vt ferè tamen repentinis in rebus euenit, dum vnuſquiſque ſibi ſtudens huc illuc properat, dum miles ſarcinas colligit, dum quærit iumentum, dum ſocium aduocat, confuſis inuicem hominibus, rebus, vocibus, receſſus ille quandam fugæ ſpeciem præ ſe tulit. Sangeorgius metu periculi formidinem cuiuſq; increpabat, amicos Sabaudio Hiſpanos, ratos & inualidos eo in auxilio Mantuanos, non auſuros eruptionem ciues teſtatus, auctoritate ac minis vſus, prout cuique expedire crederetur. Vix precibus & dignitate retenti ſunt, quo minus nonnulli

Niza obſidij ſolutio.

horrore turbati, omissis impedimentis, proiectis armis, spreto imperio, turpi fuga dispergerentur: relictisq; à tergo tormentis bellicis, prætentam gloriam turpi fine dehonestarent. Ergo hæc additis custodibus equitibus, peditibusq; adiutoribus missa: mox pedites alij in cateruas aggregati, equitesq; cohortium subsecuti. Pauoris id maximè speciem retulit, quòd contra consuetum militiæ ordinem, pedites planiciem, colles equites tenuissent; & quòd quæ proxima saluti via cuique credita fuerat, sit occupata. Satis se Duci suo obsequi crediderant si vexilliferos comitati, integros se Hispanis legionib. (quas iam hostiles acceperant) subtraxissent. Sabaudiorum ad Nizam alij sex, quidam octo millia fuisse retulerunt, licet nos multo pauciores eorum relatu didicimus, qui pro Mantuano eam militiam secuti sunt. Hos inter octingenti equites erant, flos robúrque Sabaudij exercitus.

Iam Niza abscessetant, cum progredi auxilia visa sunt: præmissis tormentis bellicis, & equitatus parte in terrórem. Proinde portâ Belmontis patefactâ quam dolia, tigna, sarmenta, multa humus obsepserat, Nizenses milites egressi, obuios se sociis obtulêre. Agminis initia Princeps Vincentius decoro Mantuanæ nobilitatis comitatu septus, tenuit. Ioannes Stephanus Paliarus primus Vincentium Principem compellauit; & hinc imperio accepto, cum suis, quæ hostis loca ante tenuerat, insedit. Vix quingentis passibus aberant Sabaudij; & ob collium vicinitatem in quos promptum receptum videbant, constantiam ductorum, qui animos addiderant; datámque ab his fidem, Hispanos in prælium non descensuros, nec terga abeuntium carpturos, substiterant. Et quidem Mantuani pauciores erant, quam vt soli numerosum hostem incurrerent. Paliarus tamen affutura laborantibus auxilia crediderat: neque Vincentius eam compositionem animi apud Hispanos præsumpserat, vt paratam victoriam amicis Regique suo inuiderent.

Mantuani Sabaudios aggredi cupiunt.

Ergo vbi in turmas equitem disposuit, ac in expectantes adhuc hostes peditatum vertit, an irrumperet, cunctantésque Sabaudios aggrederetur Vincentium sciscitatus est. Cum iste annueret; addere animos militi, dare præcepta, aduocare alios orsus, & iam certamini accinctus ab Asculano Principe prohibitus est: licet

Asculanus prohibet.

ille non suo tempore generosus, Duci se suo morem gerere velle, & illius arbitrio arma tractare respondisset. Itaque quasi non obtemperaturus Hispano, conuersus ad Mantuanos equites, adeste inquit, Domini Mantuani, & nobili pugna hostibus spectatoribus patriam virtutem nobiscum approbate. His obstrepere Asculanus, suam illam curam, apud se militem, & imperium dicere, denique differendam vim monere, saltem quoad ipse Vincentio Principi colloqueretur: Habere quæ conferret, vnde bellandi ratio omnis dependeat. Comminatum etiam quibusdam acrioribus retulit Rubeus, nisi audientes se dicto præstitissent, medio in discrimine, & præualentibus etiam Sabaudiis Monferratenses ac Mantuanos destituturum; nec Hispanos auxiliares in aciem deducturum. Quinimo addidisse suis subsistendi mandata, iussósque contestatione Regiæ indignationis nisi iussu suo moueri. His & aliis (vnde manifesta necessitas erat) dimissi Sabaudij, vt non minitantes, sic nec pauentes.

Sed apud Mantuanos non ea simulatio quietis secuta est, quæ turgentem indignatione spiritum non testaretur. Oculis enim & vasto silentio Hispanus deprehendit, parum iucunda fuisse imperata. Vniuersos & Vincentium præcipuè sauciabat; quòd toties pulsi sedibus, oppidis exuti, direptione & expugnatione locorum spreti, nobili aliquo facinore mollire contemptum sui non potuissent: quódque effusam in sinum fortunam negligere coacti forent. Cladem eam, certam audaciam hostilem corrigere magnâ partium gloriâ potuisse; nec semper victores dicerentur. Eo vlcerantem animum lancinante morsu, qui locum in prælio ac victoria sibi figurauerant statim vulgauerunt, cum adhuc Asculanus decem mil-

cem millium via, à Castris Sabaudiis abesset, Sabaudij literas destinato cursore accepisse, quibus orauerit, nectere subsidio moras, quoad ipse municipio potiretur; & id saltem honoris amici gratiæ daret; à quo certò sciret ex arbitrio restituendum. Id superbiam fuisse, & abditæ forsan perfidiæ indicium: nisi Dux vana spe elusus receptum oppidi in facili crediderat, quod vix multo sanguine haberi potuisset. Alij Comitem Calozij Alexandriam missum dicebant cui se iuuenis Principis Castilionensis à secretis comitem addiderat, vt festinantes ad auxilium Hispanos moraretur, donec Mediolano ab Inoyosa certior agendorum Nuncius reuerteretur. Nuncius quippe Apostolicus in hanc curam intentus concordiam pro virili promouebat. Illud tamen pacis amorem non fuisse, sed fatigandorum Nizensium quæsitam occasionem, & opprimendæ Nizæ diripiendæque cupidinem. Addebant Comitem Calozij in mandatis accepisse, vt moneret Asculanum quoque quâ iniuriâ Sabaudius, socius, amicus, ac consanguineus Hispani Regis, honestæ causæ assertor afficeretur. Nec minus qua à Mantuano contumelia potentissimus Rex sperneretur, retenta per vim pronepoti, & vsurpata Regij sanguinis tutela: Obligari certè Sabaudio necessitudine proxima: nisi illud quoque censeat æstimandum, an datam sibi fidem Mantuano frangi impunè, cum dignitate tolerari possit. Haud dissimili prætextuum serie, Bianeam Caroli V. Imperatoris sententia in petitorio iure reseruatam proponi noluisse; vt grauia singula, multitudine insuper, confidentia, ac querela commoueret. Quæ omnia nota Inoyosæ erant, dicebatúrque respondisse Calozio, ne tertium quidem post diem, auxilia summissurum: & id arte, quasi opportunitatis ac temporis, intra quod voto potiretur, Sabaudium admonuisset. Cæterùm honore Regis Hispani, gentis gloria potiorem Sabaudij caritatem apud Asculanum quoque fuisse asseuerabant: nec illud fortiori argumento coniectabant, quàm quod stabili loco fixis Sabaudiis, & Mantuanis ac Monferratensibus, precibus querelísque poscentibus prælium, nuncium pacis ad fugientem iam hostem mittere prior voluerit; quàm irrito conatu confusum, inter sarcinas trepidantem, & cunctantem inter arma, aut supplicem accipere, aut conficere peruicacem. Barnabas Barbo, cum nonnullis eiusdem dignationis viris, ad Sangeorgium & Verruensem ab Asculano missi sunt; quòd explicatis ab Hispanis Regiis insignibus ac vexillis, & tota mole exercitus illuc versa, ostentare auderent, expostulaturi. Et si mitiora deprehendissent palpata indignatione ductorum, vt amico agro excederet oraturi. Mantuanos quippe & Monferratenses Nizam non tentato prælio redituros. Cunctante Regio ministerio, & qui plenam belli conficiendi curam non habuerat, herente, promptum Sabaudiis fuit, momenta omnia honoris captantibus dissimulare formidinem, si quæ gregarium attinuerat: & sic plus ex hoste gloriæ reportare; quàm si captum oppidum, auditis mediatorum precibus omisissent. Responsum à Sabaudiis instructa iam acie, & funiculis ignitis ad ictus appensis, est, paratos se quidem qnacunque fortuna vim sustinere, & animos in conflictum dare; Regis tamen Hispani reuerentia, certam è Nizensibus victoriam omittere; vt vel eo documento testarentur, non deesse virtuti modestiam; plusque manifestum aduersus Regios ministros obsequium, quàm simulatam Mantuani amicitiam mereri. Vt non ambitione pacis nuncios quæsiuisse, sic nec formidine admittere. In eorum manu esse, amicos an hostes experiri mallent. Non erant artes aut iactantia fortitudinis, cuius periculum non fieret, sed verus animus, & certa destinatio vniuersa retinendæ amicitiæ tentare potius, quàm arma tractare: & quocunque euentu (integra tantum existimationis fama) amicè cum potentiori agere. Non enim adhuc despondérant animum, affuturos suis cogitationibus Hispanos: licet Sabaudius consiliis amicorum & Mantuani medici, qui bellum primi aut auersati fuerant aut pauerant, non semel abstinere inani spe

Barbo missi ab Asculano ad Sangeorgium.

monitus fuisset. Et Medicus quidam, quo ille benignè & familiariter Taurini vsus fuerat, Goito literas miserat, quarum argumentum diuinatio erat; non permissuros nempe Hispanos, magnam tum illius potentiam increscere, quod scirent non obscuris inditiis, Mediolanum, aliaq; dotalitio nomine ab ipso requiri posse. Sed Sabaudius causæ fidens, & tam procul à metu, quàm a prospera fortuna, quod iure & vi reposcebat, sperauerat successurum. Hæc Nizensis obsidij finis fuit.

In oppidum reseratis iam portis viginti fermè militum millia recepta sunt; Hispanis, Italis, Germanis coactus exercitus. Nec quamquàm aliquot popularium millia tolerandæ obsidioni inducta forent, vrbanumq; commeatum imminuissent, recens aduecti annonâ caruerunt. Pluris tantummodo vænibat; quod moris vbi fatigat inopia. Die sequenti pars Hispanorum maxima, quiq; prouincialium, auxilio Nizensibus initio periculi venerant; tamquam nullo in posterum metu; militia soluti sunt. Sindicus verò ac ciues datis ad Ducem Mantuanum literis, abundè fidem suam, parcè labores & quæ demeruissent; effusè admodum conceptam ob seruatum oppidum lætitiam prosecuti sunt. In administros quidem belli vmbræ quidam irarum suspicionumq; obortæ sunt, querelis tamen & accusationibus abstinuêre, ne commune gaudium tristiorum recordatione minuerent. Ad eas statim Dux respondit: Acceptam sibi ante alia fidem fortitudinemq; optimorum ciuium fuisse; & sicut ipsi præ cæteris inconcussam constantiam retinuerint, sic promptiorem ipsum in beneficia futurum quandocunque gratificandi occasio incessisset. Importuna & intempestiua eorum quæ objiciebantur cognitio videbatur; cum nec fides nugas retractari, nec ductorum virtus, singula ad trutinam exigi præsenti rerum conditione paterentur. Nobili temperamento Mantuanus eruditus à prudentibus fuerat dissimulare apud aliquos scelus, virtutem apud omnes commendare. Turbatis quippe rebus satis apud subditos virtutis esse, quoties fides non desideretur; & nisi perfidia peccatum sit fidem credere ex vsu esse. Denique vbi duo tresve pœnâ admoneantur, intempestiuam animaduersionem censeri; si cæteri exemplo offendantur irritentúrque. Concepta discessu hostium lætitia viso agri damno corrupta est. Vbi enim mœnia ciues egressi, adolescentem iam segetem detritam, vites ab solo auulsas aut laceras, excisas arbores; hortorum amœnitates conculcatas fœdatásque, agrestia ædificia diruta & conuulsa: non portas, non fenestras, non supellectilem relicta; ferramentorum genus omne reuulsum; abactos greges, rusticos in captiuitatem tractos; alios fugâ dispersos, cellaria vino vacua (quod enim absumi & asportari ab hoste non potuit, effusum fuerat) vasa omnia igni absumpta deprehendêre, altius animo contristati sunt: & Mantuanus quasi bona pacis bellum sequerentur, sæuitiam per literas apud Hispanos questus est; barbaram illam immanitatem, Christiano exercitu indignam crudelitatem appellans; addensq; agro ac tectis non populo fuisse bellum illatum; Nescius calamitatum inter arma, ferre non poterat templorum irreuerentiam, sacrarum ædium profanationem, ruinam domorum, segetis excidium, direptiones locorum; quæ prælium aut infert, aut insuper excusat. Religionis verò professores quosdam, quod intempestiuam temperantiam victoribus militibus obtruserint, iniurijs ac metu fugatos, detractas sacris imaginibus gemmas; sacrificulos & fortunis exutos & pulsatos; vasa sacrificio destinata pollutis militum manibus inquinata & rapta querebatur, exaggerabátque: vt turpitudo facinorum, accedente generis humani consensu statim hostem damnaret. Epistolâ verò magno suo ac suorum studio dictatâ quam ad Pontificem dederat, inuidiam Sabaudij quæsitissimis nominibus intendebat: nil adeo ab humanitate alienum concipi posse dicens, quod Sabaudius miles, tolerantibus forsan & stimulantibus Ducibus, non admiserit. Similia

nisi

nisi vbi fides ac sacramentum viluerit, aut negligentem, parricidium in præceps rapuit, admitti posse. Non apud Gallos nouæ religionis sectatores, & rabie quadam ferocientes; non apud Britannos Catholicis moribus infensos; non Batauos rebelles tantum impietatis auditum. Modestius Turcam, iuratum Christiani nominis osorem, cum Græcis ac Pannonijs, quos belli iure suos fecerit egisse. Minori licentia in delubra ac donaria Sanctorum grassatum. Horrendum auditu esse, tot Principum, tot Regum, tot Cæsarum longa serie, pugnatum Ducem Sabaudium; cui pietas natales, salutem religio Diuo Carolo Borromæo administro tulerit; qui supremi numinis cultum equestris ordinis instituto, & accepit à maioribus, & transmittendum in posteros retinet; quem sacratissima syndone ditatum cœlestis fauor, cæteris Europæ dominatoribus antetulit; nulla honesta causa, cærimonias Ecclesiarum conteri, reliquias calcari, præsens numen sacra è pixide per ludibrium ac contemptum effundi, templa dirui, sacras imagines lacerari passum: vix vllo mortalium credituro, è Christianis parentibus natum, tantum dedecoris admisisse. Ignouisse templis non semel Barbaros & Turcam altaribus pepercisse; quæ in præsentem integra adhuc apud victores spectentur; valuisseq; alienam reuerentiam. Vtinam (scribebat) quam in reos pœnam iusta Dei vindicta comminatur; & seruet Principem, & alienum fuisse reatum exemplo doceat.

Hic sensus epistolæ fuit; quam intempestiuam nec profuturam causæ suæ plerique monuerant: sed quantum Sabaudius virtute & armis; tantum Mantuanus scripto ac voce causam suam præferebat. Nec Pontifex studium laudauit, aut commendata Romanæ Aulæ querela est; quò minus mirum, Gallis & Germanis literarum argumentum stomachum mouisse. Quamuis enim Vgonottos, Caluinistas, & id genus sectarios, Romanæ religionis ea in gente sectatores, auersos à Pontificijs moribus scirent, ciuilium tamen apud eos fidem valere nouerant; & ea causa promiscuè Reges, Principes, & Republicas falsò perfidiæ damnari. Cura dehinc publici rectores incessit, habendi census militaris, vt quantum iuuentutis amissum in partibus esset, in Libitinam veniret. Nizensium (si vniuersos complectamur, triginta desideratos retulerunt, obsessorum fermè centum quinquaginta. Neque census tantum fuit, sed apud reipublicæ administros desiderium salubritatis. Sindicus enim patenti circum agro, mortuos consectatus, ei ferè se numero terram iniecisse retulit: ne putrescentia cadauera, graui halitu contagium inferrent. Creduntur hostes ipsi per interualla cæsos humi texisse, vt plures eorum periisse coniectura probaret. Cæterùm vt priuatæ vtilitati publicam fidem ciues antetulisse crederentur, missi qui ruinas, incendia, excidia, rapinas æstimarent; & in publicas tabulas, duraturæ ad posteros memoriæ referrent. Centum octoginta aureorum millibus damnum illud stetisse deprehensum; agri enim circum vastati, seges detrita, vinea excisa, & ciuium ædes malè habitæ. Omnia in vili habita, quod nullis in eam diem obsessorum conatibus captum oppidum, veterem gloriam, integrum insuperatumq; retinuisset. Vulnera, quæq; opum à ciuibus in communem vtilitatem collata fuerant extra censum habita: incolumitas rerum, & depulsus obsidione hostis, otium ac negligentiam semina ignauiæ induxisset; nisi centuriones hoc ipsum metuentes, labore & curâ in futurum durare, sibiq; ac Patriæ firmare sategissent. Quod tamen perpetuo prouocantem hostem tantum retinerent, nunquam primi impeterent, flagitium illius militiæ videbatur. Nec audacia sine propinquâ spe quæstus erat. Pleraque enim eo tractu oppida à Sabaudijs sponte aut vi capta fuerant, & Sangeorgium campi vniuersi dominum receperant; nemine aut Monferratensium aut Sabaudiorum credente, conatus inimici aduersus pauciores non in perfidiam non in bellum paratos irritè casuros. Deuoluta omnia in victores videbantur tantâ prosperitate rerum; vt in priorem conditionem reditura nemo sibi persuaderet, incolæ insuper desperarent.

Fama victoris exercitus omnia terrore cōfuderat,& populares præ forib. exitium esse pręsumebant, si tardiores imperia accepissent, si obsidionem operiri, si vim experiri maluissent. Accedebat Hispanorum nunquam satis apud Italiam & Mātuanos præcipuè exagitata,accusata,damnatáque cunctatio;simul sui Ducis æstimatio,& absentis,& suspecti,& artium belli nescij.

Paucos ante dies, cum omnia circum formidine horrescerent, Alice, Moasca, Altare, & adiacentes villæ missos à Sabaudiis milites acceperant; loca ferendæ obsidioni inualida, & Nizæ metu consternata. Præsidium quod speciem potius quam vim haberet singulis dixerat Sangeorgius: qui nec diuiso suorum numero infirmare legiones volebat;& fama sui fidem omnes retēturos sperauerat. Paucitas seruantium Monferratensib. subdidit animos vt recipere ea loca auderent: victores quoque Nizenses animos addebant, vt abducto Sabaudio exercitu secura possessio videretur. Et Alice quidem ac Moasca, quæ paulo ante Sabaudios admiserant, statim ad Monferratenses redierе:quiq; militum à Sangeorgio imposti præsidium agitabant, sese succedentibus dediderunt; irritam virtutem opinabantur, iam elapsis sociis, & alias in partes translato bello. Altaris difficilior receptus fuit; nec cum compendio tradere animus est, sed persequi singula, vt tanta virtus memoriam habeat. Princeps Asculanus cum in Nizensium auxilium veniret, vocatum Granæ Marchionem (iuuenem cui natura ac fortuna suffragio virtutis decora omnia contulisse videbatur) sciscitatus est, quo munimento Altare, quot hominum millibus recipi posset; nec publicæ aut priuatæ causę omitti conducere. Copias quippe Regias, quæ per Liguriam in Mediolanenses tenderent ea transire; nec apertum iter, nisi depulsis hostibus esse posse. Itaque Vincentium Principem ac Marchionem Rubeum hortatus est, ne nobile oppidum diutius negligeretur. Placuit proceribus sententia, & in equitem Rinaræ cura translata. Octinginti pedites satis esse visi: plures enim virtus cuiusque, & nobilium qui comitaturi fuerant decuriæ aspernabantur. Octo die Rinara in expedionem profectus est; cui se Marchio Alexander Blandrata, Comes Franciscus Scoccia, Nestor Suardus, Carolus Gazius, Iulius Cæsar Pedoca, Maximilianus Calorus, Innocentius Forestus, Gulielmus Tarachius, alijq; non temnendæ conditionis, comites addidēre. Sed ante alios se Marchio Granæ Altaris dominus, cum Ioanne & Ioanne Baptista Picis, Francisco Sanazarro, Ioanne Iacobo Gambera, Octauio Montilio, Antonio Sala res suas repetiturus accinxit. Nec inter tot proceres vlla ordinis aut conditionis prærogatiua fuit; negligebatur æmulatio, vbi certamen gloriæ erat; & commune studium pari animo sectabantur. Cairum vniuersi sub noctem delati; extra oppidum liberalitate ciuium recepti refectiq; sunt. Hispanorum id & Mantuani Ducis pari imperio continetur. Carcherâ eundum erat, vt recta Altare peteretur: Missus proinde qui loci Præfectum (Regio nomine habebatur) oraret vti amicis liberum transitum concederet. Abnuit Hispanus, nec sibi in mandatis ab Inoyosa respondit. Quod in causa fuit vt Bormidam amnem vicesies ferè vado tranare miles coactus sit, & per ardua & inuia eniti; cum arbores ac stirpes obuię milites armáque retinerent. Summa tandem lassitudine, cum precedens nox densa tenebris diem retulisset Altare delati sunt; licet à Cairo vix quatuor passuum millibus distet. Temporis ea iactura Hispano imputata: qui tamen delegato muneri probè functus ab Asculano dictus est; cum eâ causâ querelas Mantuanorum aduersus hominem didicisset. Hic reficiendis militum viribus horam ferè immoratus Rinara, concilium agendorum cum suis iniit.

Alice, Moasca, Altare, à Monferratense recipiũtur.

Altare nobilissimum & vetustissimum Monferrati oppidum est, quod mille ac quingentos ciues complectitur, medio collium situm, antiquissimæ Carrettorum possessionis. Forma loci oblonga est, Castroq; parte vna solidæ structuræ firmatur, summo leuiter accliuis collis. Fossa pariter ambitur; sed minus depressa

quàm

quàm belli necessitas, & loci conditio requirit. Inerant (vt ferunt) Sabaudiorum quinquaginta; quibus vexillifer præerat; modicum præsidium; sed vt exitus docuit, plus opinione validum. Mantuani vbi coram fuère, in fossam sese dimittere iussi à Riuarâ sunt; vt hinc pettardi opera porta disrumperetur: priorq; se ille in discrimen dedit. Illum secutus est Comes Aleranus Sangeorgius, alijq; nonnulli. Sabaudij vbi sub ictum hostes vidêre, moschettis exceptos fodere aggressi sunt: & primo quidem assultu octo sauciati, plures vulnerati sunt. Cum pettardus valuis affigitur, alij eminentes scalas muris admouent, consternati propugnatores in sequentem inducias pacti sunt; nisi subsidio deforis delato firmati forent, certam deditionem polliciti. Non accepta à Mantuanis conditio: itaque denuò iaculari vtriuque cœptum, & decem fermè alij Monferratensium confossi sunt. Sed maior horum numerus erat, quàm vt quinquaginta militum fortitudine retinerentur. Coacti ergo nullo solemnium deditionum decore, cædere necessitati, & vita tantum permissa excesêre. Victoria Monferratensibus triginta militum cæde stetit, vulnerati totidem; & si Sabaudij spe auxilij freti in tertium aut quartum diem constantiam retinuissent, aut abscedere obsidione oportebat; aut ducentorum (quod minimum) suorum amissione, gloriam recepti Altaris fœdare. Moniti ea occasione populares fortius in tutelam sui niti; degenerem enim concessionem Castelli sine pœna non futuram.

Capitaneus quoque Burginus inter copiarum ductores delectâ cum manu Cameranum ac Vesinum, vi tantùm ciuibus ostentata recepit. Illud promptius; quòd inermes & parum auxilij præsumentes essent; Hoc ægrius secutum, & numero suorum, & subsidij spe aliqua elatum. Constantiæ quoque stimulos addebat Sangeorgij caritas; quo domino per Monferratum diu vsum fuerat. Iam eo tractu nihil hostium, plus præsidij & externæ militiæ: Sabaudius quoque eò versus inutilem multitudinem Monferratensium copiarum ea parta reddiderat; metusq; & suspiciones in diuersa conuerterat. Ergo Asculanus Princeps Hispaniensis exercitus mille & ducentos, retinendæ Nizæ sub Ioanne Brauo reliquit; & ducentos quinquaginta equites, per vicina oppida diuisos, seruare fines, & depellere pauores iussit; aduersus repentinas hostium eruptiones præsidium. Id petitum à Mantuanis vulgatum est; nos tamen Rubei & Riuaræ fide didicimus, Asculani iussu eum delectum habitum; vt non requirente sic nec abnuente Vincentio Principe. Præmium id laboris insumpti occupatum fuisse creditum; vt collatâ dissolutionis obsidij operâ, plurium dierum hospitalitate rependeretur. Cura erat cui contradici non poterat. Eo quippe numero tutum oppidum; & adiacentia securam pacem vsurpatura videbantur: neque vrbanitatis speciem habuisset, eos quorum beneficio præsens discrimen euasissent, repellere. Quod militiæ reliquum, secum Alexandriam recto itinere reductum, commeatu Monferratensi domesticâ familiaritate vsum: quam Rubeus cum properarent spoponderat, Hispani renuerant. Scilicet interdum vsu venit, vt quæ offeruntur magnâ contentione renuantur; nisi offerantur, auidè extorqueri. Sed ea Mantuani Ducis ac Monferrati conditio erat; vt nec suo vti, auxiliorum verò modestiam orare tantùm, non imperare possent. Equidem pleraque externum auxiliaremq; militem atrocius in prouincia, sub amicitiæ nomine, quam Sabaudios hostes admisisse, in tempore docebimus: vt euentuum historia clam nemini sit; infirmioresq; Principes æstimare possint, quos & quo tempore potentiores quibusve conditionibus in sui præsidium aduocent; vel Sabaudij monito; qui id seriò Monferratensibus Hispanum aduocantibus successurum, apud communes amicos disseruerat: denique vt Mantuani irritæ ea causa querelæ cognoscantur; quod habere in suo protectores vellet, non alimonia, non pecunia, non hospitio innatos. Officium quidem & tolerati labores plurima merebantur: si quid asperius exactum,

Cameranū & Vesinum recipiŭtur à Mantuanis.

impetiosius extortum, violentius popularibus detractum est, licentia fuit, quæ vt apud militiam sueta est, sic questibus irritè exagitabatur. Princeps Vincentius cum Monferratensibus cohortibus ad Casalenses profectus est; ne tot dierum obsidione, & populatione agri incolæ tenuati, nouis insuper expensis haurirentur. Id miserè secretò orauerunt, cum tardo & fidei suspecto auxilio gratias egissent. Rara in Vincentio humanitas, & auersus ab oneribus populorum animus semper fuit. Felices illi, si rerum arbitrium, & pacem militiamq; complexus foret.

Cunctantibus adhuc Hispanis, & promissum Monferratensibus subsidium segni morâ corrumpentibus, Sabaudius illos in Mantuani tutelam transisse, cum amicis & consilij gnaris acriter lamentatus est: eò magis offensus, quòd non vnis procerum literis persuasus esset Regem apud se fore, & Inoyosam Asculanumq; amicè acturos. Proinde complexum illum Mantuani ægrè ferens, datis ad vtrumque epistolis lamentatus est; petijtq; eâdem quâ semper reuerentiâ vsus, ne honestas spes suas, & certam Regis voluntatem frustra esse vellent. Difficile creditu esse apud æquissimum rerum æstimatorem, sanguinem, promissa, ius contemni; & vbi de rerum summâ agatur præferri eum, quem Gallica amicitia hostem probauerit. Quod si vniuersa in suam iniuriam consentiant, prudentis tamen viri esse, ea non contrectare, quorum aut reddenda in tempore ratio sit; aut discrimen partium tractura. Nec Isabellam Belgij dominatricem omisit; quam magnâ apud fratrem auctoritate valere, & intercessione profuturam sciebat. Nec id metu aut virium diffidentia, sed cultu, & obsequio Regis dedit; vt armatus iustitia & armis, inferiores magnitudini suæ preces præferret. Vulgatum à Mantuano scimus, datum Sabaudio ab Inoyosâ consilium; vt spretis longè viæ difficultatibus, filium Principem Pedemontis, in Aulam ad patruum Regem mitteret; efficacius vota delaturum; si coràm ipse suam causam exposuisset. Addiderat quoque præmissum ab Isabellâ legatum fuisse, vt disposito ac parato iam Regi, recens ab itinere Nepos questibus occurreret; cogeretq; non ambigua ad Hispanos Mediolani ministros imperia mittere; quibus ius illius sustentaretur. Isidorum quoque Bernabitam supra nominatum laudasse consilium, spemq; ingentem prædixisse; sed ante alia belli facem acerrimam Verruensem (hunc Mantuanus eodem quo Sangeorgium odio prosequebatur) cum caritatem nepotum, iustitiam causæ, Inoyosæ, & Isabellæ commendationes censuisset, persuasisse; haud quaquàm tanta peruicacia Regem fore, vt in suum honorem, profectò illuc Principe nepote, statim non acquiesceret. Duo vincula caritatis apud Patruum futura; simul expostulatione, querelis, precibus offensum expressuros. Vtq; dedecoris aliquid Cursoris accelerati instar missus in Hispanias filius adire videbatur; sic humilitate ac reuerentia plurimum profuturum.

Hæc apud Mantuanum commentationum series erat; Sabaudius quamquàm vi magnâ bellum, & meditaretur & ageret, causam tamen suam inniti iusto docere satagebat. Itaque Chierasco Pedemontanum filium cum mandatis per Gallias in Hispaniam misit; ipse Albam ante à suis receptam contendit. Salutio & adiacentibus locis tria fermè iuuentutis millia coegerat; & Sanmadrino tres additæ centuriæ, Baroniq; Adres mille & quingenti conuocati. Hi paulò ante properare in castra distulerant, vt reuertentibus in tuta socijs latus tegerent, & aduersus Monferratenses, extrema forsan carpturos præsidio essent. Turbari properantium ordines posse formidauerant; vnde certum exitium. In eundem vsum exciti Valesani Moncaluio fuerant; & ne maiori quàm tempore expediret præsidio retinendum esset, dirui mœnia, & solam Arcem retineri Dux iusserat. Asti substiterant vniuersi; tamdiu illic toleraturi, donec Princeps illos in expeditionem traxisset. Medio iam die cum festinari impedimenta, & confertos Nizensi expeditioni accingi iussisset, redeuntis exercitus sui fama, via qua Alianum spectatur

Pedemontis Princeps mittitur à patre in Hispanias.

ctatur retentus est. Improuisa res euenerat, eóque omnes cedente iam die Astij recepit. Hic solicitum futuri Ducem multa agitabant; tenderetne in Monferrati intima, vt bellum aliò necteret; an diuisis viribus huc illuc ferret arma; & Mantuanos cui maximè occurrerent ambigentes detineret, quo interim sui festinatione proficerent. Sangeorgij sententia valuit; qui Moncaluium retineri, vt valido præsidio firmari consuluerat: nec enim clausum intus militem angustiis conflictari, aut deesse annonam, diti circum agro, & sacramento ab oppidanis comparato. Hinc Caminum, Pontesturam, Ponzanum, Serram longam, & si quæ securitati patriæ siderent exerceri posse. Facilè quoque expeditum militem in adiacentia Casalis excurrere. A tergo sita, aut caritate aut metu stabile obsequium retentura. Securum enim aduersis rebus, & fortunâ turbante destinata, receptum magnos militi animos addere; nec vllam certiorem possessionem credi. Parte alia Trinum primam ac prosperam cœpti conatus accessionem, loco & milite tutum; Liuornū, Branzanum, quæ haud procul Taurino excurrunt, insuper Canauesium, vberrimam commeatu prouinciam, in compedibus fore. Si quid Hispani inuidia Sabaudię gloriæ per vim attentassent (neq; enim protectos Mantuanos dissimilia persuadere) securiorem receptum fore: & si pax inter hostes placuisset opulentiorem conditionem possidentis sperandam. Etiam non inanem eum honorem fore; si quę tueri potuerint loca vicini aut longius siti relicta agnoscerent. Quamquam dominationis cessionem magna cunctatione admittendam. Nil speciosius humano generi euenire; & proximè ad Deos accedere eum qui plura tenuisset. Etiam occasiones, consilia, nouas causas in tempore occurrere, quæ negotiorum, conuentionumq; formam immutent. Imo plerumq; apud eos mansisse potentiam, qui vt nullâ causâ aliena aggressi sunt, sic tardè se exui tolerarunt. Enitendum quin etiam in proprium honorem, vt Mantuanis opinio decedat; qua celeritate paucos ante dies Hispani Nizam obsidione soluissent; eadem etiam quæ sub custodia haberentur recepturos. Quæ haberentur si forti præsidio incedissent; & Mantuanis petulantiam detrahere; & monere Hispanum, non semper depellendo hosti sufficere auctoritatem. Quo plus rerum fecissent, eo magis recuperandi desiderio Mantuanos æstuaturos, damnáque & iniurias quę ab hoste acceperint, & sibi fateri cupiant, impatientia tarditatis toleraturos. Sic satis superque ex hoste vindictæ sumpturum Sabaudum. His in armis (si cum hoste res sit) statuendum: nec vno exemplo probatum pleraq; malè capta benè retineri, iniuriamq; tempore in ius abire. Horum alia Sangeorgius, alia alij consulebant; qui militares artes probatæ prudentiæ ante composuerant: de causa vniuersi abstinuerunt; siue honestum sui Principis titulum præsumerent; siue iudicium examinare & interpretari nollent. Elusa haud dubiè spes eorum est, qui confirmatam desiderio Hispanorum Sabaudij promptitudinē semper fore iactauerant; & eorum arbitrio quieturum: cum enim Nizam nec prælio, sed explicatione signorum regalium (vti ferebant) liberassent, satisq; egisse viderentur, quod Sabaudium oppido arcuissent: quæ tamen ille virtute præceperat, eripere non potuerunt; nec agro Monferratensi, per quem gloriosè Mantuani hostis spatiabatur, depellere. Parum Sabaudiæ magnitudinis eruditi erant; qui vsu rerum & militiæ disciplinâ fastuosi, iactare ausi sunt, honori Hispano, conniuentia ac permissione illâ abeundi parum fuisse consultum. Nam & Mantuanis inculcatis querelis asperauerat gentem, in sua commoda properantem; & Sabaudius arma in vindictam ac iura sua non moderat, nisi destinatione certa, aut potiundi bono iure quæsitis; aut cuicunque obsistenti serio bellum facere. Creditus etiam fuerat, apud Nizam modestè quidem cum Hispanis acturus: nō tamen nisi acie victus obsidione cessurus: Itaque quæ à nonnullis cunctatio, dolus, præuaricatio apud Hispanos dicebantur, necessitatem & prudentiam fuisse; vt qui non ignorarent, cum

Sabaudius Astij recepit suos Niza redeuntes.

Sangeorgij sententia de agendo.

fortiori duce rem esse, quàm vt vexillorum explicatione pomposa, & vmbris inanibus inhorresceret.

Oddo Roërus pro Sabaudio Mõcaluium munit.

Quò lentius Hispani, eò acrius Sabaudius studio ac vigilantia indefessus, cœpta promouebat. Oddo Roërus cum mille peditibus, equitibus ducentis Moncaluium à Sabaudio missus est, vt diruta mœnium restitueret, ambitumq; omnem diuturnæ iterum obsidioni suffecturum redderet. Præstare operam ciues, & accolæ iussi. Nec fœminarum infirmitati condonatum, quin facilioribus non admouerentur; sarmenta ferrent, humum conueherent, amouerent impedimenta, tollendo vallo, & opplendis locorum inanibus. Longo tractu vicina Moncaluio oppida, cœpto munimento, seruitute obstringi videbantur. Quæ verò prius accesserant quoquomodo datam fidem retinere coacta sunt. Haud minus partium securitati, dubitantiúmque terrori, bellicus prouentus, & commeatus in plures dies illatus est; nitente præ cæteris Sangeorgio, vt suo voto ac virtute parta, nulla extrinsecus causa perderentur. Nec cessabat Roërus, abundè in obtemperantes præmia ac promissa diuidere; vt recens sub imperium accepti, sibique ac Duci mansura fide solidarentur. Qui amore Mantuani obstrepentem intus conscientiam experiebantur, licet vanæ fidei parum crederent; necessitate tamen simulare, condere affectus, & parere cogebantur. Qua causa vt caritatem imbiberent, militem suum Roërus etiam modestiam (raram apud victores virtutem) retinere imperauit; ne subditi spoliati ac malè habiti, inuisum sæuitiâ ministerium abrumperent, nouis contumelijs & repetitis iniurijs prouocati. Disciplina nihilominus statim elanguit; quod exequi omnia Roërus non posset: nisi certum est acriora initia virtutum, tempore deponere; nudumq; ac inopia detritum gregarium, licentiam furandi inter militiæ stipendia numerare. Dictum quoque fuit, ab inuidis gloriæ Sangeorgij, Roërum ab illo monitum, vt in contumeliam & irrisum Mantuani Ducis, infœlices ciues oneribus frangerentur, contributionibus haurirentur; vt forsan Regis Hispani arbitrio, propediem suo Domino restituendi; sicq; partem vindictæ præsumeret. Sed mendacio occasionem dedit, quod prædarum impunitas promissa videretur, & sciretur, si quâ rapinâ miles profecisset, apud illum mansurum. Ergò cum lecti, linea tegumenta, cibi militibus compararentur, cuius Capitaneo certum argenti pondus in dies singulos, & militi, licet minus, census tamen grauis repræsentanda erant; quæ ciues omnibus ferè fortunis nudati conferre cogebantur. Subsidium ac diurnum stipendium (quod inuidi prædationis & furti vocabulo appellabant) erat; solitum belli tempore; vt miles eo blandimento illectus, præliorum discrimina libentius iniret. Eâdem causa ciues, plumbum, tormentarium puluerem, & si quæ in belli instrumenta insumuntur, conferre iussi sunt. Ea omnia subductis expensarum rationibus, duorum millium aureorum summam in menses singulos æquabant. Impatientissimè ferebat Mantuanus populorum suorum collationem; & nutrire hostes suorum fortunis; scriptisq; ad Inoyosam literis, prodendorum populorum inhumanam, & Christiano Principe indignam viam, à perduelli Sangeorgio imperatam appellabat: iussamq; aut toleratam à Sabaudio; vt doceret non irrupisse illum, vt capta diuturna possessione retineret; sed vt creditarum iniuriarum vindictam, barbarum in morem prosequeretur. Inuasionem & excidium sponte quæsita: destinatos quippe in dominij partem, mollius haberi par fuisse; non detritos, & omni in posterum vsui ineptos possideri. Ad hæc Inoyosa componendis querelis fatigatus, respondit; curaturum se vt male capta illicò redderentur; pecuniarum in belli vsus exactionem, consuetudinem intulisse; quæ nisi bello aperto aboleri possit; sed ab vno in alium, & in victorem abire: vbi exutum Sabaudium Monferrato vidisset, hæc vt inania neglecturum; & quam nunc summam hosti pependerint, suo Domino collaturos; si in tuto agere voluissent. Neminem hactenus Regem bellum

bellum suâ expensâ inchoarum, absoluisse. Et hinc natum vetus adagium, *Bellum sese ipsum nutrire.* Nil habete Principes quamquàm potentissimos, quod à subditis sibi populis diuersis exactionum vocabulis non corradant. Possessionem & vsum ferè congruere. Similium inculcatione ac recordatione lassari Lectores dubius non sum; sed quia literarum exemplaria & ferè authographa in meas manus deuenerunt; & curæ & fidei minus facturus videbar, si quæ curiosi vt arcana rimantur, consulto aut negligentia silentio inuoluissem. Laborem hinc meum æstimari, & singulórum narratio candoris argumentum esse cupio.

Agentem Pontesturæ Gubernatoris nomine Hieronymum Guidobonum, veteri ministerio Mantuæ Ducibus fidum, equite Riuarà vlterioribus intento, Gabiani incolæ docuere, Arcem oppido a raro & inualido hoste seruari, sparsis ad occupanda cætera Sabaudijs: eos ipsos qui præsidium agitarent, velut rerum dominos, & præsumptâ securitate, luxu ac inertia diffluere: epularum ac saginæ, quàm bellici pulueris densiorem nidorem excipi: clamores, risus, lususq; negligentiam testari. Quippe Trino ac Moncaluio suorum armis obsessis, tutiorem Gabianæ, quàm præsens conditio suaderet possessionem credere. In eo illos articulo rerum deprehendi, quo se temeritate coniecerint: Iam pacis propediem fanciendæ famâ soporatos Mantuanos putare, eorum quæ sponte hostium habituri forent, receptum cum discrimine non tentaturos. Quorsum enim cupitam diu, & tot disputationibus agitatam concordiam, nouis iniurijs lacesserent; aut integris rebus suis paratam iam quietem per arma confunderent? Expedire scilicet præteritarum iniuriarum memoriam aboleri, quàm paratæ licet vindictæ annuere. Hos animos fuisse Sabaudijs ab incautis & parum gnaris vulgatum est; tamquàm minori honore amissa pacto reciperentur, certiori verò gloria solutus hostis occuparetur. Guidobonum communicato cum Rubeo consilio ista perpulerunt, ne accensi & spe procurrentes populares, inconsultas sine duce vires effunderent; ideóque Capitaneum Pelizam, & Vexilliferum Vasinum, certam velut ad victoriam mitteret. Nec præter quindecim pannosos, & egentes milites aliud illi roboris additum: siue ne Pontestura detractâ præsidij parte infirmaretur, siue quod fideret virtuti oppidanorum; quasi quæ animosè cœperant, ostentatâ fiduciâ, essent non intermissâ fortitudine prosecuturi. Sed non ideo aut neglecta disciplina apud Sabaudios, aut quæ irruptioni opportuna erant, curâ destituta reperta sunt: sed multo prouisu seruata. Ita plerumque vsus obtinuit, vt nonnulla magnificè iactata, vbi exequendum est maiora aut minora opinione deprehendantur: tignis enim, vimine, dolijs, rudere ac humo congestis (quæ solidis asseribus nexerant) ad tumultuarij munimenti formam, ardua ac difficilia Monferratensibus omnia reddiderant. Quantum ingenio & loco poterant, strenuè muniuerant. Plus tamen in externâ securitate, & suorum auxilio spei habuerant: non ignari, quod si primos seditiosorum aut missorum ad oppugnationem impetus constantiâ retudissent, certioresq; suos discriminis vltimi fecissent, aduolatura subsidia; & Sangeorgium ante alios gloriæ studiosum festinatum militem transmissurum. Is non longe aberat, Mantuani odio, & iactatâ apud Monferratenses proditione, acrior intentiórque; vt ingenti virtute magnitudinem infamiæ quâ distrahebatur elueret. Nec in dubio erat, oblatas promendæ fortitudinis occasiones illum neglecturum, quod nobilitate, ingenio, & indignatione in contemptum periculorum animaretur. Plumbo ac puluere bellico, omninò à præsidiarijs parci iusserat, nec prodigere, sed in tempus vtendi seponere. His enim bellum constabat, & exercitus per tot loca prælijs, horum frequentior inopia vrgebat, metuebatúrque. Peliza, quod præsens necessitas suadebat, viarum in Arcem aditus omnes, vocatis in militiam paganis, studiosè sepsit; locum dispositis sclopetarijs circumquaq; ambiuit, ne quò erumpere clausi, aut externi succedere

Capitaneus Peliza mittitur à Guidobono ad recuperandam Gabianam.

possent. Id verò ante alia cauerat, ne quo nuncio Sabaudij suorum periculi docerentur. Ipsemet quique eius expeditionis comites fuerant, retulerunt, statimexcedere, & pacto incolumitatis & armorum victoriam concedere Sabaudios in animo habuisse, nisi ad manus spes auxilij supra numerum vires addidisset. Qua tamen suspicione tumultuantium popularium admoniti diligentiam Pelizæ præuenerint, spes oppidanorum eluserint, & ad Sangeorgium preces miserint, sciri non potuisse: cum alij obductis cœlo densissimis tenebris, alij die medio, pernicitate cursoris & astutia vsos referant. Demisso per abrupta fune, senem vt gracilitate artuum expeditum, sic viribus validum Arce egressum; mox inter vepres & elatiora gramina, humi plus quàm centum quinquaginta passus prorepsisse; & vbi extra ictum obseruantium se vidit, veloci cursu transfuectum, suorum discriminis socios admonuisse, ex iis quos conuenerat, didicimus. Nomen viro Georgius. Testabatur hic, visâ obsidentium fiduciâ commilitones primò dubitasse, num innoxij & illæsi instantibus concederent; fortiorum tamen consilio & auctoritate, reperto qui ad suos dilapsus acciret subsidia, retinuisse constantiam. Primos enim de conditionibus deditionis locutos, primos dandæ accipiendæq; fidei obsides obtulisse, primos tempus ad integram consultationem poposcisse, primos mutuas iniurias deprecari ausos. Alij trahendæ in longum obsidionis ea fuisse consilia, & quærendo à tempore beneficium inductam dubitationem ferebant. Equidem primo statim colloquio Peliza conditionib. annuit;sed mutuos obsides parum cum honore concedi putans, festinato nuncio à Guidobono quæsiuit, quid ea se in re facere imperaret:ducis enim in bello anxiorem quàm gregarij censuram esse; & cum dedecore partam victoriam damnari nouerat; in eâ præcipuè militia,quæ fortuna ac criminationib. maximè constabat. Ille in hunc modum respondit: obsides statim non receptos à Peliza, deditionémque pari pignore non maturatam displicuisse sibi. Proinde si integræ res essent,nec subsit aliqua doli suspicio,ne cunctaretur pactis annuere. Sternendam enim fugienti hosti viam; & possessionem loci, quocunque modo offeratur recipiendam: rejiciendos inanes cauillos, quoties credenti, victoria pro præmio ostenditur. Cæterùm missurum se sub noctem partem equitatus, quâ non Pontesturæ solùm consulatur, sed amicis sociisque animi addantur. Vix obsignauerat literas, cum recens occasio consilium inuertit, itaque scriptæ iam epistolę addidit schedulam,quâ continebatur; Mombelli Castellanum certo indice didicisse,iam iam peditatus & equitatus vim Sabaudiis obsessis affore.Et quia retinendæ Pontesturæ, & misso subsidio occurrendi, imparem se numero nouerat, receptum illi ad suos suadere: maximè quod copias hostiles, & quo itinere ducerentur ignoraret. Cum vltro citróque nuncij mearent, flexit in vesperam dies; & iam Sabaudij in Monferratensium potestate futuri videbantur:nec enim de conditionib. deditionis hactenus agere destiterant;tardanśq; auxilium illorum fortitudinē fregisse videbatur. Itaq; horam vnam deliberationi pacti sunt; quâ elapsâ abnuentibus respōsum expressa deliberatio est.Tota nocte eam se rem examinaturos,sole orto responsum daturos.Id acriter Pelizam irritauit;tamquam per irrisum capriosas conditiones proposuissent. Ergo dispositos in oportuna loca milites,& iuratæ fortitudinis monitos eminus infesta glande excipere clausos iussit;si quos locum offensioni præbere vidissent,aut sese ad ictum offerentes.Illi futurorū securi, tecti ac libratiori ictu è summo respondebant;tam diu eruptionem differentes,quoad copiis aucti,virib. & animis valuissent.Qui pro Sabaudiis ad Sangeorgium euaserant,angustias suorum res,preces obsessorum,vim, minasq; oppugnantium detulere: præter instantes, & assultum iam iam ausuros nulle alios in partem excidij properare; ingenti celeritate tormenta conuehi, scalas, pettardos: quandoquidem horum defectu auctam sibi constantiam cognouissent.

Strenuos

Strenuos quoque ductores mitti; qui multò ante formidinem dedidetint, & ridere discrimina. Paucissimis decurijs ausutos, cum pluribus manus conserere; & vicinum periculum facere; vt ceteris virtutem testarentur; cuius opinionem bellorum initijs, in sequentia valere scirent. Ad extremum plus dedecoris esse fatebantur, si quod semel cepissent, amitterent, quàm si nunquam recepissent. Ergo Sangeorgius detractam Moncaluij præsidio manum, & additis quatuor Sabaudiorum centurijs, in sociorum auxilium misit: neque enim Moncaluio timebat; tendente cum vniuerso exercitu per vicina duce; nec credens oppidanum ob modicam fidem semel malè habitum, priorum formidine, in deploratam libertatem assurrecturum. Simul breuis mora videbatur, quæ Sangeorgium apud Gabianam distineret. Iam ijs qui recepti fuerant in officio continendis, immane edictum aduersus rebelles vulgari iusserat. Continebat, obsequentes & sacramenti reuerentiâ vsos mitissime à militibus habendos; desciscentes verò excidio perdendos; non agro, non domibus, non sexui ignoscendum; denique nil sæuitiæ omittendum, quin capite ac fortunis acceptæ semel à victore fidei caueretur. Iussæ à Sangeorgio pietati obtemperatum; in reos ac tumultuantes mos belli versus, vt cæteris exemplo essent. Neque tamen cædibus sæuitum, aut incendijs oppidum corruptum; legis seueritas pars pœnæ fuit; & ij tantum fortunis proditionem expiarunt, qui in crimine deprehensi sunt. Quamquàm amici, fratres, socij, delecti, & coacti in flagitium traherentur.

Eodem tempore Montilij grauior Sabaudijs motus visus est: quod municipium magnâ celebritate habitatum, & eminenti in colle situm, plus negotij recepturis facturum videbatur. Monferratenses id iam ex hoste receperant, popularium opera vsi, apud quos Sabaudium nomen præ morte inuisum erat: vt ferè inter æmulos & vicinos infida pax, & mersi animi malè ferruminantur. Taffinus cum sexcentis peditibus (Monferratenses mille fuisse dicunt) Perrœnutus cum equitibus ducentis; quibus nonnulli vt ad rapinam aggregati, in desciscentes missi sunt. Vix quingentis passibus aberant; cum Taffinus accedente ductorum consilio, in tres partes diuidere copias maturauit; vt pluribus simul locis arma & solicitudinem inferret. Ipse cum Guebâ dexterâ, Vacca & Arbaudus sinistros, Paulinus vbi expeditior ascensus parebat, successère. Non maiori nixu ac curâ, Arcium Europæ munitissimæ tentari poterant; sed vnde ex prælio gloriam non opperiebantur, è diligentiâ quæsiuerunt: nisi victores speciosissima quæque fingunt; vt creditus labor honorem intendat. Intus ne ciues quidem in armis; pauciores erant, quàm vt prudenter virtutem auderent; parata aduenientibus omnia: tantùm paucos ante dies, stipulâ, asseribus, terrâ, duos tresve meatus obsepserant; qui concitationis calcis ictum vix tulissent. Et quidem aduersus equitatum educta ea moles fuerat; coactiq; Sabaudij sunt disijcere inertes tumulos, vt socios cum equis inducerent. Nec ferro opus fuit, hastarum cuspide statim aperta via; nec apud ciues præter domorum fores, quas trepidatione clauserant, quidquam munimenti quod victoriam moraretur, inuentum fuit. Eâ tamen desperatione rerum (efferati enim vexationibus Monferratenses, in irâ pericula non nouerant) nonnulli oppidani inconsulta, & importuna tempori arma tractare ausi, hostium superfuso numero oppressi sunt. Cæteri non suâ non amicorum virtute nixi, discincti simplicésque sese validioribus dedidère. Iuuit modestia infœlices; qui cum misericordiam elatâ voce ab hostibus conclamari audiuissent, fiduciam armorum proiecerunt. Fortitudo animis concepta gentem omnem perdidisset. Castellum, cui præter nomen nil præsidij inerat, non tormenta bellica, non commeatus, non firmitudo murorum, & vix à quinquaginta gregarijs tenebatur, poscentibus deditionem Sabaudijs statim accessit: cum interea per domos direptio ac licentia, more captarum vrbium exerceretur. Mitigare quidem suorum

Montilium & Gabiana à Sabaudijs recipiuntur.

ferociam Sangeorgius, & vt miserrimis deditisq; ignoscerent orabat: sed lex non statim, nec ab omnib. excepta: vt fit quoties rumore ac consternatione victorum & captorum voces confunduntur. Si quid asperius animaduersum, rebellione ac perfidiâ meritum dicebatur.

Constantiæ nihilominus exemplum in vili, sed non inelegantis formæ muliercula oblatum est. Siquidem cum adesse inimicum; & eadem apud Sabaudios victores Montilij, quæ alibi obseruata fuerat licentiam audiuit, pugione freta, quem destinatæ pudicitiæ præsidio sinu abdiderat, domo se proripuit: mox in peruicaciter prosequentem decurionem versa, vix multitudine victorum inhiberi potuit, quin libidine turgidum, mediò in suorum globo confoderet. Horruêre virtutem etiam ij, quibus inuisa erat; & morti certus animus meruit, vt vita dignissimus crederetur. Ita nec res eius domesticæ auaritiam, nec corpus vim experta sunt. Quidam id militari pietati cum silentio flagitij adscribunt; alij ne meminerunt quidem. Sed nec Montilij fœminæ arma in patriæ securitatem tractauêre, & plus negotij inuasoribus fuisset, si virorum virtus fœminæ fortitudi congruisset. Neque nos factum rumore hausimus, sed Guidoboni literis didicimus mulierculæ animos ea occasione ad miraculum claruisse.

Capto Montilio Gabianam copias omnes verti Sabaudius iusserat: si populares aut Peliza forent bellum meditati, vt pluribus eluctarentur. Ille tamen animos solummodo hostium tentauerat, si irriti Nizensis obsidij memoriâ, eas quoque sedes sponte omisissent, & ardente tractatione pacis eâ possessione abstinuissent, quâ sine bello paulo post cessuri videbantur. Proinde vbi paucis suis tantum inimicorum circumfundi (nam & Commendator Motta inexpectatam peditatus equitatúsque vim immiserat, non adhuc Sangeorgij motu excepto, & loci opportunitate inuitatus, Mantuaníque formidine, si priores recepissent) vidit, nec adhuc noua subsidia aduenissent; quanquam iteratis questibus Rubeo & Guidoboni supremam necessitatem significasset, discessum meditatus est. Pauci solummodo amicorum iam sese itineri accingenti comites addiderunt, qui in summam coacti vix ducentos expleuerant. Quingentos pedites, equites ducentos fuisse quos Manta miserat populares asseuerant; hósque iis quos Sangeorgius ductauerat additos, & Taffini cæterorúmque centuriis, tria hominum millia fuisse. Siue minor hostium numerus Monferratenses vrgeret, siue plures opinione ac fama essent, negari non potest vsos prudentia Sabaudios, vt scilicet expeditiones omnes, vno velut ictu consummarent; & multitudine oppugnante omnibus in locis præualerent. Nam si pauci paucis congrediebantur, frequentibus cladibus etiam numerus imminuitur; sicq; victoria multo sanguine pẽsatur. Confertam vim illâ, quâ pari pugnantium numero Sabaudij componerentur exercere Mantuanus non poterat; quem non proprius miles securum, non Hispanus reddebant. Vanitatis quoque damnare consilium poterat, si modica manu sponte bellum prætulisset, quæ numero inferior necessitati esset, nec stipendiis sustentaretur. Tardantis quidem auxilij indignatione primùm, mox literis Guidoboni motus Peliza dubitauit, an cum paucis suis, tot millibus occurreret. Id certam illi ac suis perniciem laturum Sangeorgius & Motta noluissent; licet aliqui diuersa suaderent, ne fortitudine ac desperatione ruentes in pugnam luctuosam victoriã facerent. Vbi tamẽ impetus ille mentis elanguit, & subiit Pontestutę solicitudo, pugnâ abstinuit, quã Sabaudiorum nemo detrectabat, ne amissis sociis, rem omnem in casum daret. Honori tamen & existimationi, quantum inter quassas res licet, consuluit. Elato quippe vexillo, & militari ordine seruato, non pręceps, nec tamquam elaberetur, sed tardo & graui incessu, tamquam ad bellum vadens, Pontesturam rediit. Plures Monferratenses fuisse Sabaudij crediderant; eoq; per inuia, & equitatui parum commoda procedentes carpere supersedetunt. Tantum se suosq; discrimini

propiores

propiores, quantum hostem formidini fuisse Peliza testabatur: & bene cum partibus actum, quod sibi sclopetarij mille non fuissent: omnibus enim ancipiti pugnæ paratis, certum vtrosque discrimen fuisse adituros; adeo cum numero sui inferiores hosti essent, animis intumuerant, vt imperio opus esset, ne congrederentur. Commeatu interim & bellico prouentu Gabianæ à suis prouisum, cum ante curâ Guidoboni septis itineribus, parum secura conuectio esset; nec populares timore Monferratensium propius succedere auderent.

Prosperis rebus læti Sabaudij (licet Nizensis obsidio diutius & infructuosius quàm crediderant tracta, aliquid existimationis detraxisse videretur; & eo exemplo posse aliqui Monferratensium tollere animos dicerentur) ambigua cætera, aut proniora in Mantuanum solita festinatione aggressi sunt. Non quia quæsito certamine, aut cumulatis iniurijs victores lacessierint (metus enim vniuersos modestiâ defixerat) sed vt captorum oppidorum gloriam intenderent. Hispanis quippe plura auctoritatis iactantiâ quàm viribus complexis, & crescente Mantuani inopiâ, apertam sibi ad vlteriora viam speculabantur. Sangeorgius ipse totus in occasiones ac victorias, noctis beneficio vsus, postquam cibo ac somno diem solidum suos recreauit Cazorsum delatus est. Agmen (vt iussum fuerat) summâ taciturnitate incessit, donec mutis iam ac portis vicinum elato clamore tonuit, Sabaudiamq; concordi voce conclamauit. Ciues quieti ac paci suæ indormientes, imparati deprehensi, & victoria accessu habita. A popularibus certe non ensis exertus, non vibrata lancea, non clausis foribus, non sclopeti ictu repugnatum; quæq; miserorum secordia, & nimia securitas fuerat, recepta iam opinione, Sabaudiorum virtus appellata; præliaturi enim venerant, & hosti si darus in manus foret congressuri. Cuncta vt in capto municipio vis belli solet admissa; rapta pecunia, detracta vestis, fœminarum aliquot violatæ. Et licet metu ducis Sacra palam intacta visa forent, mox tamen explicatum sacrarium, & Ecclesiasticus mundus abreptus est. Id præcipuè Sangeorgius vetuerat; sed in tumultu ac confusione, & mixtis exteris domesticæ militiæ, cum aduersus hostem certare se dicerent, inuito ac nescio duce, pleraque hostilia exercebantur. Cæterùm aduersus agrestes opes non maior, quàm contra ciues moderatio fuit. Armentorum magnus numerus desideratus; quæ toto campo vaga victoribus sors ostenderat. Siluêre tamen miserrimi, peiorum metu trepidantes. Nam inter Sangeogij modestissima edicta, & impunitam militum licentiam dubij agunt, repeterentne irritè, an minori malo permitterent. Iulius quidam, cui cognomentum Lesti vulgus indiderat, vilissimę mercis negotiator, cum apud Centurioné acrius quàm capto deceeret, ademptos sibi calceos quereretur, calcis ictu depulsus est, deprehenso médacio, quòd vsu detritos primû, mox nouos asseruisset. Ad extremû cùm in peruicacia duraret, & Mantuani obsoletû iam nomen obtrudetet; ne flebili lamentatione aut ciues consternatione confunderet, aut Sangeorgium acrem violentiæ vindicem appellaret, pugione confossus est. Cazorsi didicimus, Ciuibus ipsis Iulij temeritatem accusantibus, & debitas mendacio pænas exsoluisse dicentibus. Vt ferè totius populi non vna vox, nec semper idem est animus, quidam ciuium taciti ac veluti militantes ingenium militare asperpauerant; vt vexari ignominiâ, insuper contemnerentur; ne qua dies sine metu esset. Prudenter à consilijs seditionis ad sui curam, formidine reuocari videbantur. Vulgus reliquum siue sic sentiret; siue quid apud Moncaluium, cæteráque seruientium oppida actum foret callerent; cum minora pacis quàm belli mala cognoscerent, gratias insuper agebant. Id vnum afflictis subsidium supererat, vt cum pietate tractari sua quæ perdebantur, faterentur, licentiam militum vrbanitatem appellarent; idq; Sangeorgio quietis ac disciplinæ auido, voce ac scripto testarentur. Lætabatur vir nobilis, quòd cum temperantiam famámque sectaretur, obsequentes insuper haberet

milites diceretur. Iustam se causam prosequi, & recti animi virtutem nobili se disciplinâ approbare credidit, si apud domesticos & externos bono nomine claruisset. Quò magis mirari subit, quosdam morum belli non ignaros, furta, rapinas, libidinem exercitus potuisse vsque ad sacrilegium incusare; cum ne in compositissimâ quidem Republicâ, minora his quæ eo bello admissa referuntur, audiantur. Aut armis, aut belli occasionibus abstinendum est, vbi sclopettus insonuit, micauit ensis, lanceæ vibrari cœptæ vis pro iure dominatur. Intempestiuum est ijs intercedere, quæ quis nullâ alienâ culpâ prouocauit.

Hinc à Sabaudijs itum in Montemagnum cuius Arces quadraginta Monferratenses exili nec suffecturo præsidio tenebant. Receptum statim oppidum, castellum eminenti loco situm plus habebat difficultatis; cum insuper non commeatum, non puluerem bellicum, non plumbum clausis esse Sabaudij nescirent, cunctosq; diffidentia sui, opportunum fugæ tempus circumspicere. Carolus de Ceua veteri militiâ & nobilitate, famâque virtutis apud suos clarus, cum paucis munimenta speculaturus propius successit. Aliquot sociorum eius è muris vulneratis, ipse plumbeâ glande traiectus est: nec alio ictu acrius Sabaudij indignati; starûnq; clarâ voce exitium loco ac militibus comminati sunt. Nec dubium erat præsenti discrimini vniuersos paratos fuisse; si quis iussisset pro victoria projicere animas & incolumitatem Mantuani studio prodigere. Obsessores inuasionem distulêre, quod scalarum ascẽsus, & pertardi vsus die medio certi periculi viderentur. Lentis spatijs elabi nox oppugnantibus visa; statimq; vbi certa lux crastino affulsit, cum Sabaudij scalas, tormenta bellica, & cætera expugnationi necessaria expedirent, admouerentq; eadem nocte militem castello elapsum, & propriæ infirmitatis conscium, tenebras fugæ prætendisse animaduerterunt. Modicum commeatum, & quæ pauci arma induxerant, secum asportarunt; nudi muri inuenti; & porta carie marcescens, quæ ne pettardi quidem pondus ferre potuisset. Ambitum omnem custodijs vallare impossibile erat: quòd pars accliui edita, ambagibus ac cauernis obsepta esset, Arcis verò externa, quâ per confragosa abeuntibus iter fuit, prærupto dorso innitterentur; in quo non haberi stationes, non videri fugientes possent.

Hæc agentibus Sabaudijs, tot locis victis Monferratensibus, sub equite Riuarâ ac Duce Niuernensi adhuc minitabantur. Et quidem Riuaram in valle Spigni Niuernensis cursor offendit, cum literis, quibus monebat, vt die eodem eniteretur, eo nobilium numero comitatus Aichium venire: nisi gregarius continuo labore fatigatus, expeditionem abnueret. Tum Riuara vocatos copiarum duces destinationis certiores reddidit; iussitq; vt nocturnis tenebris vsi Monbaldonum eadem in valle situm, Sabaudijs inopinantibus eriperent, & abactâ prædâ deferent. Non enim relicto præsidio suos imminuere animus erat, quos vlterioribus destinauerat. Ille cum nobilium manipulis Aichium profectus est: relictus miles Monbaldonum improuiso quidem insultu cœpit, prædæ tamen parum deprehendit: siue nobiles opes non inerant; siue metu in tuta transtulerant. Nil aliud diuitiarum agrestibus erat, quàm frumenti ac vini copia; quæ diues ager magno fœnore colentibus repræsentat. Corrumpere non placuit, aut offendere, quamuis in vsum militum asportari non posset. Vbi Niuernensis Riuaram ac cæteros nobiles coram habuit, gratulatus primùm de gloriâ recuperati Altaris est, mox addidit, erubescere se ad Casalenses regredi, nullo adhuc facto suo quod commendationem mereretur. Cortemiliam aut Cannellum Pedemontanæ oppida in propinquo, nullo militari præsidio tuta, secum æstimasse. E duobus alterum properatâ virtute occupari posse apud animum suum statuisse; si strenui fortunæ socij, periculum proprio iungere voluissent. Responsum ab omnibus est, placere desiderium, & nouæ gloriæ materiem, paratos itaque se cuicunque expeditioni præstituros.

Monbaldo num capitur à Monferratensibus.

turos. Itaque Niuerniensis septingentos pedites, iis quos ab Altari Riuara reduxerat addidit,& in quindecim centurias diuisit. Vocati quoque in partem gloriæ equites Mantuani custodes, & quos recens delatus capitaneus Thomas Adamus Mantuæ descripserat, centum octoginta ferè numero vniuersi. Riuaræ miles vt die sequenti Bubium (oppidum est Monferrati) procederent iussit, quibus se cæteræ Niuerniensis copiæ iunxere. Sequebantur centum quinquaginta Galli sclopetarij, famam belli & nomen Principis secuti, & quinquaginta eiusdem gentis Nobiles, quos in Niuerniensem obsequium & vetus amicitia traxerat.

Nec adhuc decretum Niuerniēsi erat Cortemillamne an Cannellum aggrederetur. Proinde missi exploratores faciliorem receptum Cannelli fore: quod ciues summam securitatem præsumentes, nil præsidij, aut bellici prouentus haberent; quòd in vicino foret;& æmulatu conterminis Monferratensibus inuisum, docuerunt. Et acceptum consilium. Profectio sub noctem fuit,& minus quàm oportuerat, expedita. Viæ enim inæqualitas, & frequentes foueæ, plaustra quibus pettardus, bellicum tormentum iaciendis saxis comparatum, afferes ingentes vehebantur, sæpius effuderant, peditésque & equites alto cœno retinuerat. Quamquam Hieronimus Vialardus strenuus iuuenis, accepta à Riuara cura, quantum breui morâ licuit, pleraque complanasset, & obstantia amouisset. Is quoque sparsos per loca milites explorare vias,& an insidiis insederentur detegere imperauit. Tenebat Cannellum gregariorum manus; non numero magis aut situ, quàm propinqui auxilij spe secura, si quid Monferratenses expergiscerentur. Nec pauci quinumerabantur intus ciues constantiam deposuerant; apud quos inconcussa apud ducem suum fides; eóque morti aut virtuti paratus animus. Vbi iam viciniora agmen tenuit, de modo expugnationis inter proceres deliberatum; nec enim die medio; aut locorum opportunitate, nullo periculorum præuisu, socios perituros deducere expediebat: neque perspectum alicui fuerat, quæ murorum altitudo, quæ fossæ profunditas, quod robur portarum, quis vndequaque loci citus esset. Quippe hinc agendorum consilia, formámque pendere; & pleraque cum virtute ignoratione similium improsperè euenire nouerant. Neque tamen qui sese statim communi vtilitati deuoueret, gloriámque explorati Cānelli magno suo discrimine referret, inuentus est: nisi Federicus Natta certè apud Monferratenses nobilitatis periculum suum Niuernensi ac Rinaræ cupitis impendisset. Hic licet secura, & quæ sibi perspecta nouerat in medium protulisset; ne tamen metu solicitudinem abnuere videretur (cum recētiora nonnulli requirerent) lustraturum se denuo vniuersa obtulit; cum socij id quoque illius labori addidissent, vt decimam quintam sequentis diei horam regressui ad suos definirent. Paruit Natta,& pastorali habitu paganum eius tractus ementitus, villico amico in partem solicitudinis assumpto Cānellum recta contendit. Longiorem quippem sed tutiorem viam elegit, vt Monferratenses illâ inexpectati,& indeprehensi deducerentur. Vbi suburbia ingressus est, nemine nouam formam, & hostilem fallaciam suspectante, viuo è saxo mœnia deprehendit; sed extrema, fluxo iam cæmento vix sustentando ponderi sufficere. Portarum quoque erosos vetustate afferes, malè cohærentes, & cuicumque vi cessuros. Externi militis octoginta moschettanos, ciuium qui arma ferrent,& opem præstarent patriæ suæ centum triginta; non bellicum puluerem; non plumbum, non conuentum abundè esse. Sed & Sanauarum eius pro Sabaudio Gubernatorem, cum selectioribus militibus recipiendo Altari discessisse: denique nullum hostilis impetus apud ciues esse. Minas quoque in Mantuanum excepit; nec in Hispanos molliora, nisi causam diuisissent. Tum festinatè regressus Natta, ne morâ communes suorum spes infringeret, breuiori itinere Moascam deflexit. Vicus hic medio inter Bubbium & Cannellum situ est, ratus

colonis,eoq; aliorum fortunæ obnoxium. Transeunte Nattâ, rustici loci campanæ sono, vicina arma, tamquàm visis hostilibus copijs conclamauêre; siue duos omninò Monferratenses non conterraneos, sed hostes rati,siue certiori in Pedemontanos caritate; quod à quibusdam creditum accepimus. Vix progressus fuerat,obuios cursores copiarumRiuaræ habuit,cum cæteri facto agmine tamquam ad certam prædam accurrerent. Vulgatum nempe fuerat;non Cannellesium solùm, sed & vicinorum opes, illuc velut in tutum delatas; nec minuncentis aureorum millibus intus esse.Sic Monferratenses præscriptum Nattæ tempus,impatiētia securæ victoriæ,& promptiori milite ad rapinam aduolante,quàm ad repetēdam ex hoste vindictam,horam vnam antenertit.Natta vbi ad Niuerniensē venit, ab expostulatione orsus,tantum discrimiuus aditum, & petitam quintam decimam diei horam,quę nōdum aduenisset,quęstus est.Et ante alia iniquam exercitui viam,hostiq; nil tale suspicanti apertam ingressos, quà è mœnibus [illegible] possent recenseri.Parte alia tectum agmen incessurum fuisse;nec nisi vbi mœnijs appropinquasset,à Cannellensibus videri potuisse. Neglectam operam suam, & parum sibi creditū iniquè tulerat. Niuerniensis Antoniotto deRuere nitebatur, cui ætas,& agendis rebus plures anni insumpti,multū fidei conciliauerant. Etiam locorum peritum crediderat. Iamq; haud procul Cannello erant; & peditatus equitatusque ab excelso ac prærupto monte in subiectum planiciem prouolui potius quam descendere coactus est. Inuia vel peditibus expeditis via erat, adeo minus idonea impeditis & armorum pondere grauatis.Nec enim aut stare gradu, aut confectos itineri insistere licebat; sed manibusdorso incumbere,& alter vlteriora tenere opportebat,dum commodum sibi quisque descensum quærit,vt in decliue corpus iaciat potius quàm ferat.Confusi iam ordines locū non nouerant; & pedes equiti,eques pededi incurrebant, vrgebantq; postremi priores impellebantq;:& cum insuper festinate miles à Ducibus iuberetur, inuicē collidebantur. Parte aduersâ pettardi & scalæ ingentis ponderis trahebantur, quib. in ascensum murorum,& oppugnationem vti destinauerant.Cannellenses visis Mōferratensibus, & vniuersis ad vnum numeratis, portas summâ celeritate clausêre, currusq; inerti mole graues transuersos obiecêre, prouolutis saxis ac humo, quæ timor & festinatio obtulerat.Plures circum mœnia dispositi intrepidi aduentum hostium opperiebantur. Nobiliores Monferratensium primi, mox cæteri facto cuneo,cupidine gloriæ,amore opum, quas paulò ante sibi destinauerant, in muros ac portas decurrêre,cum aggere viæ,aut veteribus ædificiorum ruinis tecti,vsque in vicina peruasissent. Quod ne oppidanorum certo ictu peterentur,obstitit; qui iam se propugnationi accinxerat. Haud dubiè parum æstimata difficultas plerosque sub mœnia traxerat; cum pettardus quo portarum claustra perstringenda erant, non adhuc ad manus esset. Tandem valido fortissimi iuuenis nixu tormentum delatum est; sed (vt in festinatione nimia)parum abfuit, quin praue à machinatore Gallo appensum,plerosque nobilium qui adstabant conficeret. Exitus quoque minor opinione fuit; cum diutius ferratis contis ciues eluctati, quò minus certiori loco figeretur prohibuissent: & pars tantum exilis portæ rimam duxit: vnde non Sabaudijs metum fecit; nec oppugnantibus liberum aditum aperuit. Ciues ex aduerso, per æstimata loca dispositi, & quà fores hiauerant, aut cane excisæ fuerunt,moschettis imperuia & infesta omnia reddiderunt. Et Monferratenses conclamatis scalis (quibus maximè fidebant) irritum ascensum parabant. Maior enim mœnium altitudo deprehensa, quàm vt gradibus æquaretur. Hac decertatione & æmulatione virtutis, nobilis Baro Gallus Niuerniensem Ducem impigrè secutus, vt gentis suæ virtutem despectu periculi approbaret, propius suggressus,moschetti ictu confossus est.Haud dissimili fortitudine & euentu Hieronymus Violardus sublatus, generosus iuuenis, & dignior aperta pugna concidisse.

Hieronymus Violardus.

diſſe. Duo prætereà gregarij dum muris ſcalas aduoluunt, nec quantum diſcriminis adirent reputantes, occubuerunt. Sabaudius enim miles reclinato in ſolidum moſchetto, tectuſq; rectius trepidantibus & detectis iaculabatur. Caſu ſuorum Monferratenſes, & non vno ſuorum vulnere efferati peruicacius in pugnam ruebant: vindicta occaſiones periculorum inrenderat; ſed Niuernienſis irritum laborem deprehendens, expectari Nattam debuiſſe, & tectiori via milites oppugnationi ſuccedere faſſus eſt. Tres fermè horæ certamini iniquo inſumptæ, cum ciues & Monferratenſes eminus indefeſsè iacularentur. Et quidem rari propugnatorum ſauciati; plura & grauiora apud Monferratenſes vulnera numerata. Cæſi & vulnere infirmi ſtatim aſportati; inſultantibus Sabaudijs, & parata victoribus mœnia oſtendentibus, ſi viribus animiſq; valuiſſent. Vergebat in noctem dies cum abſtractus certamini miles eſt, ſcalæ detractæ, & iuncto pettardo plauſtris impoſitæ, vt auchererur. Cannellenſes deprehẽſa vanitate ac deſperatione, eò audacius ingerere probra, geminare cõuicia, exſibilare cohortes, fremente præcipuè indignatione Riuara aggreſſi ſunt; cum apud ſocios deceptum ſe; nec benè examinatis itineribus, aut conditione loci adueniſſe lamentaretur. Eâdem via Niuernienſis regreſſus. Et Riuara agmine medio, cum peditibus inceſſit, iuſſis ruſticis plauſtrum quo pettardus & ſcalæ vehebantur, comitari. Sed alto ac tenaci cœno rotæ hæſerunt, vt vi nulla promoueri poſſet; & ruſtici ſoluta iumenta præ ſe agere feſtinarunt, ne eo quoque lucro Cannellenſes ditarent. Sic omiſſum obſidium, & pars armorum amiſſa. Cœptâ iam nocte Roccam Palafæam deuenêre; vbi miles à ſuis hoſpitaliter exceptus eſt. Cannellenſibus minimo diſpendio ingens gloria ſtetit. Monferratenſes enim Molatrinas, & ruſticas caſas receſſu in ipſo immiſſo igni cremauerant. Haud dubiam tamen victoriam Cannellenſes literis ac nuncijs apud Sabaudium teſtari ſunt; doniſq; ab eo & promiſſis, in fortiter nauatæ operæ præmium, ac imminentium conſtantiam firmati: vt ferè nullus Europæ Principum certius ſubditorum animos deuincire nouit, aut tempeſtiuius præmia diuidere. Monferratenſes Cannellenſibus impræuiſos incurriſſe, plerique credunt; & Nattam eam ciuium apud Niuernienſem conditionem teſtatum ſcimus: idq; in Gallijs atteſtatos duos milites, quibus præſidium Caunelli agitantibus prohibitum fuerat; ne cum hoſtes moſchetis impeterent, in quendam dirigerent, qui ſuccinctâ & alba veſte conſpicuus, velut fidei & fortitudini teſtandæ, inter primos oppugnatores inſultabat. Vtcunque ſe ea res habuit; ne perfidia quidem tutos obſeſſos reddidiſſet; ſi oppugnatores cautius, & cum duobus tormentis bellicis aduenissent. Sed in fato erat; cum omnes ſecuritatis ac honoris viæ, Mantuanum nec re, nec opinione proficere.

Sed relictis impedimẽtis diſcedunt.

Apud Monferratenſes verò incertum erat, præſentémne an abſentem Sabaudium magis paueſcerent. Nec enim copiæ illius adhuc Niza (vt ferebatur) depulſæ, formidinem popularium ſoluerant; quòd reditúrum ſuo in tempore crederent; & plura meditari, quibus prouinciæ nouâ trepidatione horreſcerent. Magni Principis conſtantiam, fortitudinem, & inuictum laboribus animum laudationibus proſequi ſuperuacuum eſt; ne nos panægyricum compoſuiſſe, illius gloriæ iniqui putent, non hiſtoriam ſerie texuiſſe; quodq; iam non vno bello impauidi ſpecimen dederit: & maioribus quàm ferre illius vires poſſe putarentur conatibus, ingenitæ virtutis famam comparauerit; clarus firmitudine animi ac prudentia apud ſuos, apud exteros, eo æuo parem non habuiſſe. Sed ſolutâ Nizenſi obſidione id præcipue in gloriam trahebat, quod pararam victoriam Hiſpani Regis gratiæ condonaſſet; perſiſtentes verò in iniuriâ aduerſum ſe miniſtros eius ſpreuiſſet; alia capturus, capturus alia ijs inuitis, quorum operâ Mantuanus, nimis fidenter ſecuritatem imbiberat. Illi quidem verborum magnifici ideo Nizæ eſſiſſe iactabant, quòd imparem ſe conferendæ pugnæ credidiſſet. Nec ducto-

Sabaudius Monferratenſes in timore habet.

rum eius prudentiam, nec militum animos, nec Hispanorum infirmitatem suis ponderibus æstimarunt. Cum etiam rerum incuriosis innotuerit, non semel illum pauciori militiâ, magnas Regis copias, proiecto iam bello afflictauisse: & primum Europæ principem, regnorum vastitate tanto minorem vniuersos docuisse, plus in ea gente fastus quam virium, famæ quàm rei, pompæ quàm fortitudinis esse: Deniq; creditam nemini debilitatem in apertum dedisse, vt eius exemplo cæteri expergiscerentur, armorúmque & animorum periculum auderent. Ergo ne gloria sui senesceret, noctes diésque negotio instare, diurnos labores nocturnis continuare, cursores indefessè huc illuc mittere, firmare suos, causæ iustitiâ cæteros deuincire, diuidere deliberantibus munera; obnoxios consilij, debiti & futurarum vtilitatum admonere; inter arma & hærentia corpori ferrea tegumenta (quibus tamen parcè vtebatur) solidos dies agere; vix vnquam (nisi mutationis necessitas iuberet) equo descendere; duces copiarum, & ante alios paterni animi hæredes filios, dicto & exemplo mouere; ad extremum non pericula non metum nouisse; & eo præcipuè hostes terrere, quod apud ipsum locum formidini esse non crederet. Nec tamen per artes paucis notas, & ciuilem prudentiam, aut oblatis amicitiis renunciare, aut nouas poscere, Inoyosamq; totiens à Mantuano querelis læsum, cæterósque Hispanos proceres colere destitit: aurum, gemmas, subditos, auxilia, suam ac filiorum incolumitatem præ gloria despiciens, cui vni se viuere dicto ac facto semper testatus est.

Cæterùm quia facilis pauor apud inualidos & infirmiores est simul conditionis prouinciæ gnarus; vt saltem quietem turbaret, quam Monferratenses sui domini imitatione præsumebant, turmas suorum equitum eodem tempore, in plura loca diuisit; præsentis aut mox affuturi speciem offerens; & tamquam in imperia respuentes impetum facturus. Vix credi possit quantum calamitatis & belli imago populis inferret; quo pauore consternarentur: Famâ aut suspicione solâ inhorrebant prouinciç; & minori expensa Mantuanus hauriebatur, vt subsidiũ aliquod suis ferret, quã si aperto bello inquietaretur. Speciosissimus ac strenuissimus Sabaudio equitatus, Regiæq; potentiæ par, triginta ferè turmarum erat. In his quorum nobilitas, virtus equitum æstimabantur. Singuli enim plures annos bello meruerant; & vel imperatorio muneri quoties administratio committeretur idonei censebantur. Alium ab his equitatum populares summittebant, vt non virtute, non experimento conferendum, sic numero maiorem; qui expeditionibus eruditus, strenuam duci suo operam nauabat. Fortè accidit vt decuriæ nonnullæ equitum, haud procul Moncaluio & Montemagno viderentur: & quia incerta destinatio; nec quo flexuræ forent sciebatur, vniuersos accolas Monferratenses aduertêre. Nec enim diruisse Moncaluij mœnia, & fido milite castellum retinuisse; persuadebant omissurum victorem quæ cœpisset. Rumor incertus consternationem auxit, Pontesturam iam peti, vt Sabaudiis ad Casalenses vsque liber excursus esset. Alij famam erroris excusabant; speciem enim illam oblatam ab hoste, vt clausi & impediti Monferratenses, cætera tamquam vilia negligerent, vires omnes in ciuitatem conferrent. Auxerant suspiciones frequentia incendia, quæ per vicinas villas hostis excitauerat, sed ille præuisis popularium commodis ignem stramento immiserat, ne pabulo in sua commoda vterentur: neve tecti aduersus Cœli iniurias agerent. Rusticum quoque commeatum, qua non absumi aut asportari non potuit corruperat: nec alio grauiori malo (vbi bellum translatum est) Hispani conflictati sunt, annona ac pabulo destituti. Eques Riuara prudentiâ supra ætatem euectus, inanem timorem esse docuerat; referens non eas Sabaudio vires esse; vt relictis aliquot suorum millibus qui Trini, Albæ, & Moncaluij præsidium agitent, Ponteltúram situ ac milite validam aggrediatur, audeátve in Casalenses erumpere, quo multa bellatorum millia conuenerint sustinendo bello para-

parata: vbi tormentorum bellicorum numerus, mœnia vallo ac fossa ambita, & inexpugnabilis,securitatem promittunt. Secretas potius inuasiones metuendas, repentinos insultus, oppidorum ac villarum quæ mœnibus non ambiuntur direptiones. Imo dissita quàm propinqua Casalis,in communi calamitate magis periclitari; cogi quoq; tandem Hispanum exercitum tempestatem illam in se conuertere; & vel ab inuito modestiam exprimere. Satis opportunè & rectè iudicasse Riuaram exitus docuit; longas enim & difficiles obsidiones,tum in animo Sabaudius non habebat,sed omni prouinciâ nudatos ante Mantuanos,ad extremum Casalensibus mœnibus claudere.

Porrò collationum grauia onera, ipsis nunquam neglecta (vt ij quibus bellum intulerat suo illud nutrirent)Sabaudij à Monferratensibus seuerè exigebant.Id in pace educatis populis intolerandū videbatur. Alij itaq; magnitudinē mali precibus ac lachrymis deprecari sunt; alij impatientia necessitatis,relictis domibus & agris,fugam rerum suarum excidio prætulerunt;quidam siue famâ semel ab Nizâ depulsi hostis; siue pomposis Rubei promissis inflati; siue deniq; trahente in exitium fato infausta arma tractare ausi sunt.Nondum Mantuani ductores supremæ necessitatis gnari, populis vexatione agitatis vt sibi quoquomodo cauerent,permiserant; sed pernicioso cōsilio,imo & præceptis inflammauerant,vt cōstantiam & intempestiuam,& perniciem laturam,inter aduersa omnia,& nullum à suis auxilium retinerent. Spontanea deditio (quæ tamen sciebatur vi expressa) rebellio appellabatur;amisisse res,aut fortiter occubuisse,ignauia;querelæ & preces in tutelam,degener animus. Hos inter Moranenses,haud amplius tribus à Casalensib. trans Padum millibus passuum dissiti; cum frumentū,vinum,paleas,quæ belli necessitates omnino requirunt,Sabaudiorum copiarū procurator asperius à ciuibus, quàm vt illi tolerare posse viderentur,cogeret,pulsum loco,vix sibi ipsis temperauêre,quin confoderēt. Hinc manifesta iniuria,secutura Ducis indignatio,& lateri accumbens hostis munire oppidum,& dispositis aliquot sclopetarijs tueri aditus persuasêre. Mox tamquam sese in securā libertatem vindicassent,& ad Casalenses fortitudinis nuncium,& ad Marchionem Valerianum Cataneum(cui subditi fuerant)miserunt.Indignū id,& nocituri ad cætera exempli Sabaudijs visum; præcipuè quod non mœnibus,non tormentis,non externo milite freti,tātum audaciæ concepissent:contumaciam ac temeritatē proprijs nominibus vocabat. Nec inter Duces repertus est,qui in desciscētes extrema nō probaret. Vix octoginta pagani iustis cum armis inerant. In hos Sabaudij quingenti,deductis tormentis bellicis, & omni armorum genere securi,missi sunt; vt imperatum tributum à nolentibus referrent; in peruicaces,igni ferroq; animaduerterent.Non alia deditionis pacta Sabaudij perscripserant:paucos enim & inualidos speciosis conditionibus recipere,dignitas victorum non patiebatur. Nec tamen illi multitudine hostium territi paruerunt (quod miseris salutem tulisset) sed opinione vicini auxilij miserunt ad Rubeum nuncios;quibus docebant,eiectum ab ipsis infensum Sabaudij exactorē, paratosq; se ad tuēdum municipium:sed acceleratā opem requirere: ne derelicti ac neglecti hostibus ludibrio forent;socij verò ex ipsis quo in pretio virtutem suorum habendam ducerent,coniectarent.Laudati tantùm à Rubeo; nec tamen aut miles trāsmissurus,aut spes certa oblata.Hinc multi querelis in illū non abstinuerūt:quorsum enim publicè laudatos Moranenses,nisi vt maiori fortitudine acriorem hostis indignationem concirent,si ab ipso in vicino sito fuerant destituendi? Prorsus quæsiuisse occasionē quò prauis consilijs populares ac Dominū perderet. Neminem amplius pro salute, aut pro Principe ea arma tractaturū,quæ neglecta, & inimici libidini exposita vidissent. Nimis in propinquo subsidium,& spem popularium fuisse,quibus excitati ad virtutem forent:superato Pado Moranum obiici:etiam Ponteسturam secundo flumine auxilium transmittere potuisse. Contra,

Sabaudij collationes pecunia à Monferratensibus exiguns.

pro Rubeo numerus hostium, robur equitatus, obsessa in vicino omnia & Trinum ceruicibus imminens in excusationem trahebantur. Partem Casalensis securitatis corrumpi, & præsidium arcis Regiæ detracto milite infirmari non debuisse. Laudatos quidem ab ipso Moranenses, sed non datum consilium, quod ipsi antè amplexati fuerant. Non id tempus obsistendi; sed seruiendum tempori fuisse. Hi vulgi sermones erant; apud Mantuanum tamen, vt probata Moranensium constantia fuit, sic accusatus Rubeus est, quòd extremâ in necessitate positos socios destituisse diceretur. Interim Sabaudij vi omni, ante ora multorum millium qui apud Casalenses erant, aut Pontesturæ tendebant; atque adeo Hispanos libertatis Mantuani vindices oppugnationem orsi, id præcipuè nitebantur, vt festinatâ victoriâ cunctationem Monferratensium præuenirent. Ictibus aliquot tormenti bellici, rudem materiam spatijs, & nullâ disciplinæ lege aggestam disiecêre. Nil ordinatè munierant incauti oppidani, & temerè audaces. Mox impetu facto vniuersi incubuêre. Qui in armis & defensionem audere deprehensi sunt, ad vnum omnes confossi; alij in fugam acti; vulgus reliquum humilitate ac lachrymis expressâ miseratione, facturos se iussa receperunt: desertores se Rubei consilio appellantes, & meritos extrema. Dedêre tamen maiores delicto pœnas; & quia in dominationem peccauerant, crediti à victoribus sunt extrema meruisse. Stultitiam nemo excusauerit; quòd potentem hostem lacessierint; nullo domi, nullo foris præsidio, & coactum licet sacramentum, capitis ac fortunarum periculo violauerint. Oppugnantium nemo vulneratus dicitur; tres tamen sauciatos Monferratenses testantur. Infœlices Moranenses, lubrico consilio abreptos; & frustra expectato subsidio, seriò ac tardè pœnituit. Irrumpentes quippe Sabaudij vindictam cædemq; spirantes, fugientium per vias ciuium quosdam sauciarunt: lenito post festinatâ deditione & obedientiâ odio; cum inconsultam vim in preces versam spectassent; vt in pecuniâ rebellionem luerent, satis habuerunt. Vincti plures, & proprias opes, alienas pecunias prodere intentato mortis metu iussi sunt. Ditiores illico requisiti; supellex, arma, vestis detracta; & à nonnullis tormentorum cruciatu secretæ opes expressæ. Non decrepitos infirmitas, non pueros innocentia tutata. Auulsi fœminarum digitis annuli; mundus mulieribus asportatus. Abstinere querelis maiorum timore poterant: quod enim rarum in victoribus aduersus rebelles, honestati fœminarum temperatum! licet duas tresve mulierculas, quæstum corpore facere solitas Trinum abduxerint; tripudijs ac cantu Bacchanalia persultantes. Ad extremum pars maior fœminarum templi religionem pro asylo deligens, Sabaudios milites spe vberioris prædæ illexit, vt irrumperent. Id tantùm eâ solicitudine procuratum; vt vniuersi certiori compendio diriperentur. Subterraneis tamen speccubus, hortis, cloacis, sepulchris, abdidisse pretiosissima dicebantur. Victores scrutati vniuersa, pauciora opinione inuenêre. Et vix credi poterat inopes paganos diuitias possedisse: sed stimulauerant auaritiam rustici, qui vt se absoluerent, & calamitate inquisitionis liberarent, alios accusabant. Temeritas tamen sacrificuli cuiusdam (cuius nomen non didicimus) parum gnari quod victori in captos liceret, sæuitiæ notam Sabaudijs inussit: Cum enim intempestiua reprehensione molestus esset, & acerbioribus obiurgationibus licentiam militarem castigaret, pietatisque in Deum & homines memoriam obstreperet, barbaros, sæuos crudeles milites vocando, plures aduenit, vt temporis & opportunitatis admoneretur. Cúmque illi dictis dicta rependissent, nec ille conuicijs & exprobrationibus finem faceret, sed religione tutum se crederet, pulsatum loco exegerunt. Expilatum fuisse sacrarrum ciues Mantuano perscripserunt; negant constanter Sabaudij; cæteri Monferratenses variè disserunt. Vtcunque fortuna ceciderit, certum hæc similia, etiam grauiora victores in victos exercere. Dimisso sacerdote, & silere iusso, nisi de sua cute

Sabaudij Moranum excindunt.

actum

actum vellet, ita in libidinem vertit: fanaticum agmen Moranum obsedisse dixisses, tot intus facibus vniuersa lucescebant: sed & tectis ignis immissus, additáque sunt sarmenta sicciora vt vniuersa statim flammam conciperent. Neque tamen processit incendium, sed paucis ædibus absumptis, cæteræ omissæ sunt. Agrestes diuitię postremò conquisitæ, abacta armenta; currúsque quibus onera, prædam, frumentum, vinum, oleum conuectabant, Trinum versa. Corrupta ac disiecta pleraque, ne hostis frueretur, & in exemplum pœnámq; desertorum. Recuperati Morani fama ad Sabaudiũ delata, exitu victoriæ non placuit: cum enim ausos obsidionem didicisset indignatus, vbi statim victoriam cocessisse, & neminem suorum amissum audiuit, incendia, vim, rapinas, & quæ præliorum mala sunt, nec pro malis habentur, detestatus est. Quamquam enim in bello plus timori quàm caritati detur; soleántque asperiora esse remedia quàm delicta; nobilis tamen animus amari maluerat, miseriæque ciuium altè indoluit. Conquiri etiam armenta iussit, vt dominis redderentur; sed nullo profectu, quod iam vniuersa apud distitos eo ipso metu væniissent. Vicina Trino oppida, vbi fortunam Monferratensium didicêre, alieno periculo cauere statuerunt: quam dederant fidem seruare ex vsu rati potius, quàm temerariam fortitudinem in proprium exitium tentare.

Mantuani, qui ab improspera Cannellensi obsidione redierant, vbi Aichij fuêre, diuersa in loca ductorum imperiis diuisi sunt; vt vel separati propriis conatibus proficerent; vel plures in partes distractum hostem fatigarent auerteréntque. Marchio Iulius Cæsar Malaspina, Mantuani Prætorij præfectus, cum trecentis equitibus Alicum profectus est. Vocauerant incolæ, & infirmitatem Sabaudiorum docuerant; quamquam externum fuisse monitorium propius vero sit, certâ gentis in Sangeorgium veterem dominum caritate. Carolus Alasia cum triginta militibus initio Monferratensis belli loco impositus à Sangeorgio fuerat; non vt obsidionem validiorum opperiretur (nec enim commeatus aut bellicus prouentus abundè suberat) sed nisi Monferratenses aduenissent, vt locum suo veri domini nomine seruaret, gloriámque ministerij, nullo licet documento virtutis captaret. Impiger & promptus vir Alasia erat; & si auxilio Sabaudiorum protectus foret, Malaspina frustra eam deditionem tractauisset. Multò ante Sangeorgius opes omnes ac supellectilem; quæ magnæ nobilitati & vetustis diuitiis comperebàt) asportauerat; præuisis belli malis, & destinationis securus. Improuisúsne an expectatus affuerit Malaspina incertum est, Monferratensibus diuersa testantibus, adeo Alicenses & pro viribus securi agebant, & viso hoste victoriam concessêre. Ea tamen confusione rerum Alasia cum suis Castellum ingressus est; quod eminentiori situ spei aliquid promittebat. Accelerata deditio inualidos seruauit, ne cum bonis omnibus vitam amitterent: & quamquam iuratam Mantuano fidem arbitrio Sangeorgij fregissent; non tamen aut sanguine pœnas dedêre, aut amisêre domesticas fortunas. Ea confessione infirmitatis, & reiecta in Sangeorgium culpa meruisse videbantur. Vix sclopeti vnius ictus auditus; nec vt obniterentur sed apud Sangeorgium quæsita excusatione, quasi officio satisfecissent. Die medium receptum Castellum, & præsidium diuisum est. Ingressis enim Monferratensibus supplices procubuêre dicebantur; fortunæ vicissitudinem testati, & accepisse quam orauerant fidem. Neq; Malaspina infringere sacramentum ausus est; siue innata nobilitate; siue ne Sabaudij exemplo docerentur. Illi vbi extra mœnia in patenti fuerunt, cum rebus quisque suis consulens diuersa agitaret, inter Alasiam noua præsidia consulentem, & auersionem belli distracti, ad extremum palantes & diuersi in sua concessêre. Alasia perfidiam vana contestatione exprobrauit. Statim apud Monferratenses vulgatum est, Alicum pulsis Sabaudiis receptum; præsidiarios metu sui ducis palantes huc

illuc spargi dites prædâ & onustos, abiectis armis latibula quærere. Itaque naturali odio, & vt pœnas reddituri aliquid vindictæ futuri præciperent, sese diuortijs viarum abdidere, vt incautos, & nullâ suspicione turbatos opprimerent. Vbi miseri in insidias delati sunt; cùm datam impunitatis fidem sartam tectam apud quoscunque Monserratenses præsumerent, nemine requirente, partem se Alicensis præsidij fuisse confessi sunt, iussu Sangeorgij pro Sabaudio missos; sed à Malaspinâ circumuentos, non tentatâ vi locum permisisse. Id agrestes animos vindictæ ac prædæ paratos ferè in necem stimulauit, meliorum tamen consilio retenti sunt, vt spoliati tantùm & nudati incolumes dimitterentur. Neque enim aut Alasia cum Malaspinæ commeatu aderat, aut crediderunt pagani, eos impunè abire permissos. Mediolanensis etiam ditionis nonnulli, nemine ad quæstum vocante, sed stimulante auaritia inserere se ausi sunt, partemq; Sabaudiorum nacti spoliarunt: Monserratenses se appellabant, similitudine sermonis, facile id vicinis imputari posse credentes; quos odium & iniuria suspectos excusatosq; reddebant. Sed Sabaudij quosdam ante bellum nouerant; vt fallere mentito titulo non liceret: quamquam coram ignotos deprehensi prudenter faterentur, peiorum metu; ne prædones tutos se cæde eorum facerent. Securius tamen honestiúsque visum, Monserratenses (de quibus Dominus credidisset) accusare; & amouere culpâ Mediolanenses; quorum fauore victoria partium niti videbatur.

Miles dimissus à paganis spoliatur.

Exilem Monserratensium lætitiam, maius dispendium turbauit; nam Sabaudij parum de Alico soliciti, Vesimum magnum ac nobile oppidum (quod postmodum Marchionatus titulo decoratum est) aggressi sunt: vbi plus opum ac subditorum certiorem tutelam promittebat. Sangeorgius huius quoque dominus, vniuersos exemplo sui in Sabaudiam fidem transtulerat; vt æmulatione & imitatione, quem ille bello Principem sequebatur, mallent. Non arduum factu fuit trahi subditos & suaderi, apud quos vna in obsequio laus erat, & in contumaciâ flagitium. Maior hæc patrimonij Sangeorgio pars erat: & cùm frumentum, vinum, & quæ instruendis à Principe viro ædibus comparantur abundè eo in loco seruaret, auehi ante bellum curauerat. Formidasse Mantuani vindictam dicebatur; quasi ea quoque Fisco infensi Domini subtraheret. Sed Taurinum illa transtulerat, quibus domestica necessitas egebat. Raro enim cum familiâ in Monferrato agebat. Cœpto prouinciæ motu Marchio Rubeus Iulium Balzianum non rudem militiæ Vesimo præposuerat; haudquaquam fidei suspectum. A Duce quippe Mantuano, cum Goiti suspicionibus agitaretur, & neptis Infantis securitati metueret, illius custodiæ admotus fuerat. Quâ in re aut inuiolatum sacramentum habuit, aut perfidiam non ostendit. Non potuisse illum prodere, Mantuæ dicebatur. Vbi de Vesimi præfectura deliberatio incidit; non defuêre qui militari viro obstreperent; inania, sordidos nempe natales, & lusui mancipatam vitam obijcerent: in quibus raram & parum duraturam fidem dicebant: nec minus deuinctam Sangeorgio voluntatem accusabant; & communicata rebellionis consilia. Boziæ quippe genitum, quod oppidum Sangeorgio parebat; eóque ferebatur eandem quam Dominus secutus fortunam esset, amplexurus. Addebant magis excusatam quam apud Sangeorgium in ipso futuram perfidiam: quòd humili loco ortus, minus virtutis habere cogeretur. Sed & multa aureorum millia Mantuano debere; quæ luxu & rapina Neapoli interuerterat; & cum prioratus Barilettæ reditus administraret; nec in bonis vnde paria Domino faceret, haberet. Metui proinde posse ne compendio, & maiorum criminum prætextu, minora obliterare niteretur. Timuisse alij dicebant; ne sopito bello, & reuolutâ in pristinum Dominum prouinciâ, peculatus, & nimis ambitiosè seruatæ fidei rationem reddere cogere-

Iulius Balzianus Vesimum Mantuano eripit.

cogeretur. Ideoq; hostilem animum induisse, & spreuisse dignam honesto viro constantiam; dummodo fiscum Ducalem lucrifaceret, & turpiori flagitio, leuius tegeret. Datos etiam Rubeo à quodam Mantuano codicillos didicimus; quibus continebatur, fœdi ac decocti hominis quamcunque fidem lubricam esse: patere similium foribus proditionem, mendacium, rapinas, cædes excubare. Vilem gregarium virtute quidem multum claritudinis accipere, sed quàm nobilem in perfidiam proniorem esse; quoties aut magna aliqua vtilitas ostendatur; aut virtus discrimini committatur. Ita in Sangeorgium pauciora, quàm in Balzianum crimina ingerebantur. Sed & ille gnarus calumniarum erat, Rubeusq; voce ac scripto electionem accusabat; ne vanitatis & inconstantiæ argueretur, aut detecto odio viri, illum in prærupta stimularet. Ante alia rei bellicæ peritiam, vetus ministerium, & Mantuani in primis iudicium commendabat: bene curam oppidi ei viro permitti, cui rerum summam Dux Mantuæ legasset. Flagitium in fidem historiæ admissurus videar; si quod magni Mantuani administri relatu didici, silentio transmisero. Inuisum enim Balzianum Rubeo fuisse; & cum Infantis custodiæ Goiti à Mantuano deputaretur, obstitisse Rubeum dicebat, plura ingerentem, vnde infidum probaret. Electionem hominis contumeliam suam Rubeum interpretatum fuisse: itaque vt vindictam de Mantuano sumeret (vbi Monferrati administrationi impositus est) eundem Vesuno præfecisse: siue vt suspicacem odij leniret; siue vt proditori occasionem decipiendi offerret: quam nouerat apud Mantuanum exemplo excusandam. Adeo id Aulicorum sermonibus percrebuit, vt non alia tegendi Rubei via occurreret; quàm si mutua inter proceres viros odia fuisse dicerentur. Balzianus Vesimi agens certissimà in Mantuanum fide, vt sedulitate ac cura conuiciantes confunderet; subsidium, commeatum, puluerem bellicum, plumbum, funiculos igniros, nuncijs ac literis flagitauit: scripseratq; ingentem intus inopiam; & si hostis accessisset; quæ intus haberet; ne diei quidem vnius conflictui satis esse. Ad hæc parum in tempore à Rubeo responsum: siue alia distraherent; siue pecunia destitueretur, vnde necessaria compararet. Eadem enim totius Monferrati querela erat; & Arx ipsa Casalensis integro prouisu carebat. Instituit Balzianus supremam necessitatem docendo, & innocentiam suam testando si inermis, omnium egenus, & neglectus, armatis validisque loco decessisset. Sed Rubeus in contumelias lapsus grauius adhuc hominem offendit. Tum primum labare fides Balziani credita, pati opprobria nescientis; licet Paulus Clodius priuatis odijs Balziano iniquus, scriptis ad Mantuanum literis inseruerit, Instabilem hominem inter fidem ac perfidiam pleraque agitasse; sed ante alia deditionis Vesimi moram inutilem credidisse: neque se Sabaudiorum gratiam capturum ratum nisi statim sibi commissos prodidisset. Festinationem enim præcipuè ab hoste quæri; cunctantesq; præoccupatam ab alijs beneficentiam repetire. Celeritate itaque procurrentem, consilio à Sangeorgio firmatum, eruditumq; per epistolam, ficta illum constantia plus prodesse partibus posse; quàm si inconsultà festinatione, animum iam suspicionibus petitum, obseruatoribus, & factorum examinatoribus aperuisset. Quâ enim facilitate Rubeus Vesimum illi permisisset, concessurum & alia; si prudenter perfidiam exercuisset. Habiturum à Rubeo aut Nizam aut Sandamianum; quorum accessione vetera merita, & spes suas esset præuenturus. Proin firmitudinem simularet, & annonam, militem, paratum bellicum indefessè flagitaret: quæ sciret frustra requiri; hinc enim excusationis necessitatem, & futuri fiduciam futuram. Paruisse teterrimum mortalium; didicisseq; publicè in Sangeorgium conuiciari professione Mantuani Ducis; quam olim amicus peculatu, tum etiam parricidio esset violaturus. Hæc forma literarum fuit. Mantuanus tamen suorum mutuis querelis ad fastidium delassatus, has quoque neglexit; aut quod creditum à quibusdam fuit

Pauli Clodij literæ ad Mantuanum contra Balzianum.

secreto continuit. Id forsan Balzianum in res suas reddidit. Inter hæc Iulius Appianus, Ioannes Andræas Boito, & Auditor Porta cum valida manu affuerunt, parati obsidioni, nisi Balzianus necessariam deditionem maturauisset. Et quidem vel apud eos, qui perfidiam obiectabant certum erat, non potuisse vim tolerari, nec in oppidanis fuisse præsidia, quibus Sabaudios victores depellerent. Balzianus pandi mœnia, & admitti hostes imperauit; testata prius apud circumstantes necessitate sua, fortitudine ac numero inimicorum. Qui victoriam modestè habuerunt, ducem enim ad suos cum pauculis abire permiserunt; & vniuersa quæ possederant auehere. Nimia facilitas suspiciones in Balzianum auxit; quasi aduersum victos nunquam hactenus tantum clementię spectatum foret, nisi pacto conuenissent. Sed lex Sangeorgij fuerat, deditis nihil adimi, in peruicaces tantum hostilia exerceri. Et dictata à Sabaudio dicebatur; apud quem vt tuta summissio, sic intolerabilis superbia erat.

Die sequenti cum quindecim militibus suæ fortunæ sociis (iis enim testibus se munierat) Balzianus Rubeum conuenit, facti historiam, & excusationes laturus. Tum Rubeus iræ impatiens, apud circumfusos nobiles populares, & vtroque brachio in latus ansato sic hominem excepit: Quin tu perfide prodito oppido & violato sacramento, pœnas mihi suspendio daturus es? Ignorare me fortè credideras, ea te hostibus væno exposuisse, carere iactaueras; imminuisse arma, bellicum puluerem, ac funiculos igniros humore superfuso corrupisse, ne sociis vsui forent; literásque Sangeorgio misisse, & vicissim alias accepisse quibus desertionem adornares? Tua temeritas, quæ te maculosum conuenire Gubernatorem suasit, supplicio destinat: nisi quæ mihi certo deferentium consensu comperta sunt, vana euidenti confutatione docueris.

Rubeus Balzianum iniuriosè excepit.

Balzianus vultu intrepido, qui vix in superiorem reuerentiam præferret, respondit: Me Domine communis calamitas, inopia militum ac commeatus, frustra oratum à te expectatúmque subsidium, & Sabaudiorum copię, non famâ sed visu numeratæ, cædere Vesomo coëgerunt; ne irritato hoste, méque ac miseros ciues exitio darem. Si criminum quibus vrgeor copiam obtuleris, apertum faciam, plus apud me aduersus ducem, quàm accusatoribus contra nitenribus fidei fuisse. Quamquam & famam boni viri tot annorum ministerio partam, nunc demum tueri me; & pro gratia odium referre, non possum non queri cum lachrymis. Ista certè est consuetudo militiæ, in quâ plura inuidiâ quàm mucrone tractantur: & tu forsan accepturus à detractoribus documentum es; quibus boni dissimilitudine morum, mali odio flagitij non probantur. Quid de me censeas vide, eadem nos trutina examinabit. Nec pluribus vsus abscessit: Iámque apud socios eius vulgatum est, parari quæstionem, & crastinum vinculis destinari, quod diceretur bellicum puluerem madore putrefecisse; partem vendidisse, cum Sangeorgio consilia rebellionis habuisse; quamquam ille quæ objiciebantur intrepidè abnueret. Quinimo iudicium opperiri decreuerat, nisi potiores amicorum monuissent infensum Rubeum, amicum Sangeorgium, apud Mantuanum promptum suspicionibus, certum exitium minitari. Itaque octo die elapsis ad hostes est; & versâ cum solo fide, palam armis tueri incolumitatem suam orsus. Non Mediolani, non Genuæ, non in patria securum se nouerat; eóque flexit vnde incolumitas ostendebatur. Inoleuerat iam scriptorum (quę Manifesta vocant) consuetudo: cúmque Balzianus inferiori se fortuna esse, quàm vt Mantuano scriptis contenderet, agnosceret, missa mihilominus epistola ad nobilem amicum, desciscionis causas occasionésque complexus est. Eam nos multis precibus habitam in hac verba latinè reddidimus. Mirari plerosq; posse, quòd ortu & tot annorum ministerio Duci Mantuano obstrictus, illico seruitutem exuerit; sed Marchionis Rubei inhumanitatis, & insolentiæ gnaros, iudicaturos; sub impotenti Gubernatore

Ille constans respondet.

Balziani Manifestũ.

Monferrati, fortem & ingenuum hominem diu tolerate non potuisse. Vetus odium credi posse,& proprij excidij cupiditatem, quæ præfecturam Vesimi,& adiacentium permitti sibi consuluerint:vt siue hosti Monferratensium dedisset,siue strenuè obstitisset, & Mantuano & Sangeorgio iuxta inuisus esset. Data aliis locorum munitissima, centurias militum, commeatum,tormenta bellica nulla criminatione,quamuis parum fortiter vsi sint: sibi ne breui quidem obsidioni suffecturum Castellum,nullo prouisu commeatus, nullo apparatu bellico contigisse: & (quod spectandum ante alia fuerat) med io inter hostes situ; quódque indubitatam obsidionem expectaret.Præuisu periculi plures se gregarios ad Rubeum misisse,quibus firmari necessariis Vesimum in futurum bellum orauerit; sed solita Gubernatoris ignauia & neglectum se, & cum suis ad perniciem hosti monstratum. Vbi inimicæ copiæ aduenerint;ne victorum fortitudinem morâ prouocaret; vtque militari cum honore dimitteretur, eius oppidi deditionem fecisse, quod retineri ne cum quingentis quidem militibus potuerit. Volentibus quoque ciuibus id fecisse; qui irritatis bello animis excidium patriæ properari videbant; forsan & in Mantuanum auersione, quod negligi res suas indignarentur. Vbi ad dicendam causam consilij sui aduenisset, a prærupto Gubernatore obturbatum, minisque ac conuiciis reiectum: haud inualidâ coniecturâ, vt more desertoris quæstioni subjiceretur. Neque se tamen causæ examen vitauisse, si veritati apud animum irâ corruptum locum vidisset: sed stolidam Rubei ferociam formidasse, apud quem omnes experimento didicerint, iusto & iniquo easdem partes esse. Equidem multo ante apud Sabaudium fas & ius esse audiuisse; & cupidini honesti eluctatum, ne causas occasionésque bellorum interpretaretur, perstitisse in fide, quam immanitas Gubernatoris flagitium appellabat. Id excusationi satis apud Mantuanum esse debere: cæteris verò iudicandum relinquere, an pereundum sibi potius fuerit, quàm sponte eo loco cædere,vnde totius rei publicæ damno fuerat ejiciendus. Bellum militi, militem armis constare ;se vtroque destitutum, soli Rubeo securum & tutum visum fuisse. Id sociis belli,& amicis vulgari cupere, vt omnibus innotescat, non se facti necessitatem, sed tarditatem potius excusare; & vi omni curaturum, ne quem ignauum Rubeus appellauerit, strenuum factis deprehenderet. Desiderio Balziani velificatus est,qui literas acceperat, misitq; Mediolanum ac Mantuam exemplar, quod diu suppressum, vix tandem importunitate nobis communicatum est,vt sciretur. Interrogatus Mantuanus an responderi vellet,auersatus est:dicens, tantam esse profani municipij vilitatem, tantum apud se mediastini famuli contemptum, vt responsum non mereretur: quòd vel Sabaudio Duci liqueret, ganeonem, profligarurum,periurum & naturæ iure sibi obstrictum, inhonesto secessionis nomine vti; & ante alia peculatum flagitium persuasisse; & fugam debiti,non libertatem aut indignationem, transitionem persuasisse. Cæterum apud Sabaudios ille in Rubei iniuriam honesto loco habitus est; siue quòd quæsitis qui desciscerent primi ac validi magnis præmiis inuitarentur;siue in rebellibus Mantuani,non credita probitas, sed vires ac numerus poscerentur. Datus illi statim ad manus miles, centuriæ aliquot popularium, cum externo ornatu, & geminatis honoribus, vt detergere obiectam infamiæ notam inciperet. Nam & inter gregarios fortiter egisse, & quoties congrediendum fuerat,strenuè ausum fama circumtulit.Et ante alia quod dexteritate singulari Rubeum deluserit præueneritque.Spectabant à longè conatus hominis Hispani, tacitique mirabantur Mantuani desertorem regiam protectionem contemnere.

Ingenti festinatione ac præuisu Cossanum primò, mox Sanstephanum, necnon villas aliquot vallis Tinellæ, per quam Belbus amnis effunditur, occupauit immunivitque: & nisi ad commune bellum aduocatus a Sabaudio foret, magna *Balzianus occupat quædam loca Monferrati*

ſtrage recens odij Monferratenſes afflixiſſet. Tot circum à Sabaudio captis municipiis, commeatus anguſtia Nizenſes laborabant; licet ante obſidionem ſollicitè annonam intuliſſent. In accolas qui auxilio aduenerant diuiſerant, demum in Hiſpanum militem, qui opulentiſſima quæque conſumpſerat. Quanto enim maiori rerum ſuarum parſimoniâ eſt, tanto maiori licentia vtebatur alieno. Tutorio nomini nihil poterat negari;& labor eorum pro patria videbatur excuſandus.

Hisp. nimis impotenter Monferrato vtuntur.

Monferratenſium quidem nemo non fatebatur, magnifici nominis tutelam plus damni, quàm hoſtes ipſos feciſſe: quòd deditos iſti clementer habuiſſent, ſæui tantùm in peruicaces; at Hiſpani hoſpitalitate, fortunas omnes popularium abſumpſiſſent. Ferebatur Sabaudius affectuum gentis callidus multo ante ſimilia prædixiſſe, & licentiam ſuorum ſeueris decretis repreſſiſſe; vt immanium quæ ab Hiſpanis toleraturi forent comparatione, plus gloriæ haberet: eorumq; quæ neceſſitate excuſanda erant, memoria obliteraretur. Sed ille protectorum Monferrati inſatiabilitate fretus, cum in damna Mantuani intenderet, coactis aliquot peditum centurijs & ducentis equitibus, nec referre crederet, ſuáne vi an Hiſpanorum auaritia laceraretur, Vignalum Monferratenſe oppidum aggreſſus eſt, diu Caſalenſium & Ponteſturæ vicinio oſtentatum. Inerat Federicus Callorus nobiliſſimi generis, & pars dominorum loci: ſed miles qui primùm illi auxilio datus fuerat, quaſi tutò ab hoſte ageret, longè in externam expeditionem abductus fuerat. Ambigebant tum Sabaudij; nec quà parte adhuc carperent, decreuerant. Vbi Callorus diſcrimen, & vicinum exitium vidit, miſit ad Rubeum literas; quibus orabat, vt frumentum, vinum, aliaq; commeatuum ſibi liceret aſportare. Vniuerſa enim hoſtium commodis ceſſura niſi ſubriperentur. Abnuerat Rubeus militaris indigentiæ prætextu; ijs enim retinendo municipio deſcribendiſq; copijs egere iactauerat. Propediem quippe miſſurum ſe nouas centurias promiſerat, quibus locus ſeruaretur. Sed nec illi miles ad manus erat, & beneficij inuidiâ, abſtinuiſſe accuſabatur: ne Callororum opes in ſecurum deferrentur. Non ſi ſuppetiſſent copias mitti debuiſſe, & quæ Calloro reſponderat clam Sabaudium non fuerunt. Fidus explorator docuerat, aperto ferè ſecreto, cui nullum robur, nulla ex virtute fiducia. Miſſi itaque ſummâ feſtinatione vſi ſunt; vt noua conſilia parata aut quæſita impedimenta præuenirentur. Claro die deducti infeſti manipuli; & pluribus ſimul locis conſpicui maioris exercitus ſpeciem præbuêre. Vignolenſes viſo hoſte territi, misêre tibicinem aut accepêre; qui deditionem requiſitam, pacto incolumitatis & fortunarum paciſceretur. Paucas quidem ante horas Callorus literas à Rubeo acceperat, quibus excedere loco, & non irritato victore poſſeſſionem concedere iubebatur. Ergo inducti Sabaudij; nec popularium rebus niſi quantum neceſſitas coegiſſet vſi ſunt. Licet (vt ferè in exercitu non omnium eadem modeſtia eſt) reperti quidam gregarij fuerint, qui licenter, & neſcijs ductoribus aliena tractarunt. Simulata quorundam virtus, occulta vitia retexit. Reperti enim qui nonnulla corruperint, quòd vniuerſa abſumere non poſſent. Accuſati à quodam popularium Callori Vignali Domini; quòd eorum culpâ ciues in eum diem deditionem diſtuliſſent. Hauriri cellas generoſo vino famoſas, & tot horrea frumento plena euacuari, pœna flagitij dicta eſt. Pars militi præſidiario relicta; pars ad amicos & ſocios populos ducta. Sed vis maior erat, quàm vt ſtatim vniuerſa abduceretur. Ne quidquid prouentus inerat eodem die raperetur, iumentorum ac curruum inopia obſtitit: iterare enim operam, & ire ac regredi coacti. Cum tandem tertiam ad vecturam reuerterentur, popularium aſtu deterriti ſubſtiterunt. His enim obuij ſciſcitatiq; an Monferratenſes Vignalo potiti forent, aut hoſtilis Sabaudio equitatus vicina inſideret, reſponſum eſt, quingentos intus pedites inductos; ducentos equites vias ac planiciem excurrere; ſilentium tamen accolis impoſuiſſe, vt conuectores ad omiſſam prædam

Sabaudij Vignalo potiuntur.

dam reuersi, ad vnum omnes opprimerentur, iumentis verò ac spolijs quæ illata damna forent, sarcirent. Illi formidine rustica, festinanter ad suos elapsi sunt: quâ re parti annonæ consultum, & Calloris dominis aliqua frumenti portio reseruata. Parari apud Casalenses & vicina oppida popularium auxilia, & mitti equitatum aduersus inuasores fortè didicerunt, nullâ dicti aut facti securitate.

Sabaudij pecuniam à Monferratensib. exprimunt.

Vix Sabaudios rusticorum impostura diem integrum fefellit; & iam illorum equitatus adiacentia impunè lacessebat: alimenta ac stipem à villicis corradens: & pro bello graues pecuniæ collationes exprimentes. Tergiuersari aut quæsitis excusationibus cunctari parum tutum videbatur: cum agrum omnem in potestate hostis haberet; & dubitatio ac lamentatio, non minus quàm contumacia & iniuria, direptione, verbere; cædibus, lasciuia puniretur. Aberat quippe Sabaudius; qui cum onera subditis iniunxisset, exceperat inopes, religiosos, infirmos: sed piissimi Principis crudeles ministri, etiam in egestate diuitias scrutabantur: & egestatem in eo tumultu probare operosius erat, quàm pendere quod imperabatur. Minima semper fortunarum in bello, & multò minor vrgente necessitate erogandi querela fuit: nam & superati semper pro reis habiti, & opum collatio, impunitate pensatur. Quò plus malorum infœlicibus erat, eò frequentiores lamentationes ad Rubeum deferebantur. Nulla diei hora querelis vacua erat; personabatq; Aula exclamationibus lugentium & subsidium orantium. Licentias deditionum alij, alij fugam ab insultante hoste, præsidium aliqui, multi peditatum, plures equitatum poscebant; vniuersi commeatum ac bellicum prouentum aduocabant, quibus aliqua loci fiducia suberat. Sed nec Casalensibus quidem hæc abunde suppetebant. Et apud consiliarios plerique ciuibus quos tueri non possent libertatem permittendam asserebant; vt trahenti se fortunæ raptandos committerent: quæ Sabaudio præstarentur iuramenta, irrita futura; nec diu duraturam possessionem illam, eoq; certo exitio præferebant. Rari erant qui permisso pacis arbitrio bellum mallent: licet nonnulli, non viribus freti, non seueritate obsistendi; sed irâ & odio in populatores arma perstreperent.

Monferratenses orant Rubeum, vt liceat ipsis sibi consulere.

Horum querelis inter Monferratenses Duces sedentariæ militiæ pertæsos, quidam excitati sunt, vt iunctis precibus Rubeum adirent, vrgeréntque, tentare per vices prælia: ne tamquam prorsus inutiles, & nunquam virtutem probaturi ab hoste contemnerentur. Hos inter Riuara vix conuicijs temperauit, creditæ suorum ignauiæ frendens, testatusq; id se belli genus prosequi nolle, quod hostes secordiam, amici negligentiam appellent. Fortitudini prospera omnia, formidini aduersa euenire, illius etiam sinistra commendari, huius securitatem probro notari. His victus Rubeus turmas aliquot equitum à Casalensibus dimissas, amissum iam agrum percurrere, & Vignali etiam mœnibus succedere permisit. Sexcenti fuisse dicebantur; quod equiti peditatum addidisset. Sed hostes Vignalo clausi numeroq; potius quàm virtute freti; & suppetente abundè commeatu insultantes à longè Monferratenses negligebant; nullâ belli necessitate, nec opportuno loco discrimini. Nec hi aut propius suggressi excire clausos ausi sunt, aut vim cunctantibus inferre; nec illi tutò digredi, aut experiri fortunam voluerunt, metus ac prudentia vniuersorum consilia composuerant. Tandem Monferratenses ad Casalenses redière; satis gloriæ retulisse credentes, quod pari vtrinque numero militum, congressu Sabaudij abstinuissent. Apud hostes tamen ea species timoris fuit: & tamquàm in posterum casum pugnæ non tentaturis vlteriora meditati sunt. Vbi enim Sabaudij metu soluti, medio campo excessisse Monferratenses didicerunt, Castagnolum ac Granam nouæ expeditioni destinarunt: siue vt hos quoque in officio haberent; siue vt pluribus munimentis, & viciniori subsidio vterentur.

Sabaudij Castagnol. & Granam capiunt.

Sequenti ad Casalenses delatum est, Sabaudios iam Granam insedisse; & (prout

in formidine maiora vero creduntur)additum, eam ipsos fidem delegisse; quâ nisi pellerentur aduocaturos socios, & maiori numero Casalensium planiciem omnem & vicina carpturos. Ambire vndique vrbem statuisse; vt lenta obsidione, & infessis itineribus, quibus auxilia conuocantur, delassatos vexationibus ciues infringant. Scire illos plus intus mortalium quàm commeatus, metu cingentis hostis esse; & plures indies vt in securum accurrere. Quinimo trepidis rebus in maiori numero plus regnare formidinis: duos tresve pusillanimes detrudendis constantiâ cæteris sufficere, præsertim vbi increscere victoriis hostem, & annonam sibi in arcto deprehendissent. Imaginem veri fama præferebat: itaque communi ministrorum decreto sancitum, vt longius à ciuitate hostis arceretur; ne vicina libidine populátium hausta, agrestes opes omnes absumerent. Segetis quoque cura stimlabat, quæ iam in maturitatem adoleuerat, & paucas post hebdomadas messores expectabat. Simul futuri anni prouentum tueri operæ pretium videbatur; non alia in duraturum bellum spe commeatus. Delectus Alphonsus Guerrerius Belgicâ militiâ clarus cum trecentis quinquaginta equitibus, & certo peditum numero, nullis quidem certis mandatis; sed permisso agendorum arbitrio, occasioni ac tempori famularurus. Minoris ordinis ductores assumpserat Vincentium Gnazzum, Thomam Mitriorum, Lælium Salamonium, Federicum Luzariam. Medio vtriusque oppidi situ Sabaudij considerant, apertâ fugæ viâ, si vis maior vrsisset; & prompto (vt rebantur) receptu, si hostis præualuisset. Cunctati paulisper mox Granam recepêre sese; non quod plus securitatis in loco haberent, sed vtilitatis. Deprehensos se putabant; quòd impedimentorum cura, quo minus promptè aut certarent, aut elaberentur, prohiberet: multitudine enim ac vanitate grauia trahebant, vt in securum referrent; iisque séque & equos iuxta fatigauerant. Monferratensibus pulchritudo gloriæ, & receptio prædæ stimulos addidetant: simul magno commilitonum dedecore adrepere se opinioni virtutis rebantur; subsidio in futuras expeditiones, si fregisse semel victorem hostem dicerentur. Victoriæ causa in festinatione fuit: neque enim dubium est hostilem equitatum constantiam apud Guerrerium non credidisse: Pauciores enim aut fugâ sibi consuluissent, aut præmisissent impedimenta, si vim certam formidassent.

Alphonsus Guerrerius.

Consternationem res inopinata conciuit. Neque tamen despondere animos; aut ignauiâ corrupti solutæ se fugæ commisêre; sed dispositâ turmâ in frontem; & (quà oppidum secatur) reliquis opperientibus certamen ausi sunt. In hos Guerrerius impetu delatus, cum alta voce Gnazzum aduocasset, & sclopetarios pedites festinare imperasset, tantum paucioribus formidinis incussit, vt præcipites loco elaberentur. Fugientium timor instantibus addidit animos; cùmque decus, vindicta, quæstus ante oculos essent; & trepidantium internecione, gloriam conatui accessuram audirent, facto cuneo disiecêre turbatos, & ne fugæ quidem ex lege militiæ satis compositos. Incolumes ferè vniuersi euasissent, nisi dum ferocius socios requirunt, sarcinas colligunt, ambigui agendorum cunctantur, tempus ad plenam victoriam Guerrerio dedissent. Cecidisse quindecim equites, alij triginta referunt: captos aliquot, cæteros Astium incompositos ac palantes deuenisse: Capitanei Scotti vexillum (alij lanceam tantùm fuisse dicunt) abreptum; & Comes Honoratus Monticellus sæuientium ac insequentium iræ se subtraxit; longiori nec perspectâ Monferratensibus viâ Astium delatus. Maior quàm pro fugatorum numero præda fuit, vestis, arma, equi, pecunia: & ditatus rapinâ miles est, quam victi amicis detraxerant. Nemo desideratus, quinque leuiter sauciati, postremò omnes ad Casalenses redierunt. Guerrerio ingens, tanquam repressi hostis, gloria fuit: quia insueta Monferratensibus victoria sciebatur: Sabaudij quoque leui eo dispendio cautius vires exercere moniti sunt; quòd victi desperatione interdum virtutem, metu aduersorum emorientem, reuocent. Pauciores equidem

Sabaudios ad Granam fugat.

fuisse

fuisse Sabaudios certum est; quàm vt tot equitum peditumq; centurijs eluctarentur: nihilominus exili illo suorum damno Sabaudius indoluit; obiurgatis qui reuerterant; quòd cum omissâ prædâ euadere incolumes ad suos potuissent; sanguine etiam hostilem victoriam adornare maluissent.

Alij agebat, quò infœlicis conflictus reliquiæ, prædâ ac socijs imminutæ contendorant: vbi vt sese absoluerent, numerum ac vires Monferratensium augebant: alij enim quingentos equites, quidam mille insuper pedites; alij inter equites ducentos cataphractos fuisse referebant. Granâ quoque ac Castagnolo excitam militiam vt numero validiores incurrerent, testabantur. Addebant vniuersos ea loca insedisse; & si valida suorum manu inuaderentur, prosperæ fortunæ exitu elatos certamen non detrectaturos. Sabaudius rem coniecturâ, non suorum dicto interpretatus est; & ad vicinos conuersus; sciebam inquit Guerterium fuisse; nec quantacunque virtus sit, eam potuisse Rubeo imputari. Et verè quidem auaritiâ & incuriâ corrupti sunt; nos mutatâ bellandi formâ præterita corrigemus. Nobile hoc Guerterij encomium, à magno ac prudenti Principe profectum, æternitate dignum est, honori gentis Guerteriæ; tamquam indubitatæ fidei testimonium.

Itaque Sabaudius quod cladis insolens esset; & partum decus vel minimâ suorum cæde imminui crederet, paratissimos equitum, (quadringenti fuisse dicuntur) assumpsit; & ingenti festinatione mille & quingentis peditibus insequi iussis, ductisq; duobus tormentis bellicis, rectâ ad victores (quos adhuc Granæ agere crediderat) contendit. Si Monferratenses in prælium descendissent numero & vi superior; si mœnibus se continuissent, obsidione cincturus. Plurimum referre crediderat, si nobile facinore elapsæ pugnæ sinistram famam oblitteraret; externosq; fortuitam ac breuem apud Monferratenses victoriam, vindictæ nuncio simul misso doceret. Prouecto iam die, eoq; popularibus detectus Rossignanum vsque venit; Monferrati id oppidum est, & à conterraneis summâ constantiâ seruabatur. Plus hîc præsidij quàm apud Granam erat; & ciues moschettis instructi; pugnæ casum non auersabantur. Itaque vbi hostem muris succedere & eorum contemptu adequitare portis viderunt; ne audaciæ inimicorum famulari, aut mediâ in securitate præferre formidinem viderentur, frequentibus ictibus viciniores exceperunt. Sex eorum ante Ducis sui oculos equis fusos, & plures saucios, quos Astium socij vexerint Rossignanenses asseuerabant. Operosior ac diuturnior obsessio Sabaudio visa; quàm vt tempus tereret, & aduolaturos à Casalensibus Monferratenses prouocaret: siue ille potiora destinauerat; siue (quod didicimus) literis ac legatis Hispani proceres hortarentur, vt conditionibus honestissimis pacem concederet; quam honori ac iuribus suis congruentem promittebant. Proinde quamquàm nouâ iniuriâ prouocatus; nec vim clausis intulit, vt eos vlcisceretur; nec donis aut promissis fidem tentauit. Oliuolam regressus est; mox in Pedemontis intima se recepit, tamquàm audiendis pactis differret bellum, & nisi satisfactione Mantuani leniretur minitabundus.

Sabaudius Monferratenses insequitur.

Adiacentium municipiorum incolæ, vbi Rossignano regressum, & ad suos incomposito agmine properantem (quippe pluribus retrò omissis, quod pedites equitatum assequi non possent) audiuerunt, communicato cum amicis consilio, & mutuò hortatu, in sparsos; & per vias aut saltus errantes abditósve impetum fecêre. Plus deformitatis quàm iacturæ ea Sabaudiorum clades habuit: neque enim numero cæsorum, aut vllo Monferratensium in summam profectu res transacta. Septuaginta (quod minimum) dicuntur oppressi, impedimenta direpta; datumq; documentum, non Trinenses, non Moncaluenses, non Albenses si integrâ fide, & aduersus Mantuanum pietate vsi forent, tam celerem occupatoribus victoriam fuisse concessuros. Vbi insequi Sabaudios desierunt, reuertentes ad sua populares

nonnullos adhuc infœlici latebrâ tectos deprehenderunt; alios agrorum fossis, aut vepretis abditos, quosdam emarcidâ paleâ contectos. Quod si miles Sabaudius seruatis ordinibus incessam à suis viam properasset, terribilis incolis, incolumisq; ad sua rediisset. Cum interim virtus ac fortuna gaudia luctumq; apud decertantes misceret; quamquàm Mantuani oppidum Altare recepissent; secreti tamen motus eâ regione audiebantur, festinatam ad Sabaudios defectionem minitantes. Mantuani intuta fides, & lubrica possessio videbatur, quasi impetu quædam capere, retinere aut tueri bello non possent. Incidisse Altaris post Granæ casum pro Mantuanis victoriam, sunt qui asserant: nos exquisito ordine euentuum omisso interdum, congruenti ad tempora & composito stylo, res prosequimur, haud multum distantia tradentes, dummodò & historiæ veritas, & factis ratio constet.

Sabaudius mittit Nizam ad Io. Brauum.

Sabaudius posthæc numquam ita in apertam vim intentus, vt secretas offensionum artes omitteret, Bartholomæum Roërum Nizam misit: summa legationis fuit, vt à Ioanne Brauo eius oppidi curæ relicto, nec minus à Principe Asculano, si præsentem inuenisset sciscitaretur, an Aichium ciuitas Monferrati Hispanorum tutelâ vteretur, an verò Mantuani tantum armis fideret: decreuisse enim eo exercitum promouere; si Regis auxilio non sustentaretur. Vbi Roërus Nizæ fuit legatione palam expositâ plura dicitur addidisse; nec querelis, quod in amicum tam apertè pugnarent Hispani abstinuisse. Iam enim asperari animus Sabaudij cœperat, & suspiciones euidentiâ confundere. Vniuersa ad Mantuanum militem delata sunt; cuius statim ea interpretatio fuit: conscientiam vtriusque proprijs commodis, Regio imperio parùm congruentem detectam; discessumq; imo fugam ab Nizâ paucos ante dies, Hispanorum reuerentiæ datam, nouo documento, ne metum aut diffidentiam præferret, testari voluisse. Aut certè Aichium valido milite habitum, cui expugnando imparem se sciret, tacitis comminationibus terrêre. Cui enim incertum esse posset, eum qui totâ prouinciâ prohiberetur, Aichio quoque arceri. Rubeo etiam perscriptum, inductum à Sabaudio metum obsidionis, vt illuc Hispanorum plures centuriæ deducerentur; quibus nouerat non minus hauriri ciues, quàm si foris hostilem inuasionem experirentur. Sanè Brauum orauit Mantuanus vt miseros Nizenses clementius & temperantius à suis haberi vellet. Vbi Asculanus de Aichio audiuit, duas statim centurias in ciuitatem misit, perdendis potius ciuibus quàm protegendis idoneas. Titulus è protectione & hostili formidine petebatur: sed peculatus, auaritia, odium Mantuani; & non auersus à Sabaudio animus, tempore occasionéque nudatus, accusabantur. Nemini quippe mortalium, qui res æstimatione, non inani relatu metiretur incertum esse, promissam multò ante ab Inoyosâ tutelam vniuersæ prouinciæ fuisse; obstinatis autem in securitatem rerum suarum ciuibus; & accitis quoque popularibus aduersus hostem satis virium collectum. Pars satisfactionis esse Sabaudio potuit; si quos proprio milite non diripuisset, Hispanus lacerasset caritatis prætextu (si verba ponderarentur) sed sæuitia vbi rapiendi se occasio obtulisset. Cæterùm se nouis victorijs à Regijs ministris prohiberi iniquissimè tulit; & contra Mantuani creditam, aut in dubium vocatam amicitiam, manifestiorem indignationem protulit, quàm vt conscientia aut fraus Inoyosæ subesse posse videretur. Adeo rerum exitus in ambiguo sunt, & incerta amicitiarum fides: quoties enim sua cuique vtilitas rationes suggerit proficiendi, & spes desideria voto firmat, peruicaces sententiæ, & opinione suæ magnitudinis freti, in solidum amorem raro coalescunt. Nec minus Inoyosa & Asculanus, quosque Regi suo & Mantuano imposuisse primò vulgatum ab inconsultis fuerat, magnis & indefessis questibus à Sabaudio desciuerant. Cum hi cupidinem, iras intempestiuas, irreuerentiam Regiam illi objicerent, hic etiam perfidiam, & contemptum promissorum ingereret. Et

Sabaudius indignatur manifestè Hispanis ministris.

quia eadem plures dixerant crediderántque eo implacabilius vtrique incanduerunt;in æmulos quæcunque Aulæ perstreperent regerentes; & diluendis quæ circumferebantur indefessi: Nos singulas odiorum causas, & enatas in tempore occasiones,finémque æmulatus suo loco reddemus.

Virginius Paganus, & facto & dicto notus, cui recipiendi Altaris cura, & deducendorum auxiliorum munus iniunctum fuerat; etsi festinatione Mantuanorum præuentus occupatum iam locum audisset, communicato tamen cum Barone Adres, & Matthæo Magliano consilio, coactisque in validi exercitus formam pluribus militum centuriis;eadem qua facilitate Mantuani cœperant, oppido potitus est.Et quidem vt plurimum instabilis Mantuanorum possessio erat, vt quæ vix tertiam victoriæ diem numeraret. Causa ex infirmitate: nec enim eas per Monferratum vires habebant, vt pluribus simul locis pugnas ac præsidia continuarent.Insuper Hispani verborum hactenus magnifici, rerum inanes,cum pacem ac concordiam religiosè nominarent, in longum negotiationem trahebant;ne quæstus,& occasio vtendi Monferrati opibus,elaberetur. Vbi Altare Sabaudiorum fuit, vim equitatus in vicina effuderunt; vt captos in officio haberent, ambigentes allicerent, suos existimatione reciperent. Quod inter Cortemiliam & Roccam Vignali est ,Sabaudia militia iam insiderat; eáque Monferratenses accessu ac spe prohibebat. Et quia ambitioso mendacio vulgatum fuerat, parare illos excidium, direptiones, cædésque in captos ac deditos, per ea loca oblatum est documentum in omnes pietatis, dummodo bellum pro viribus annona iuuissent.Humilitas illa cunctos validius timore obstrixit; ne inutili & perniciem latura seditione pulchram pacem mutarent. Adres Baro cum suis Cortemiliam reuersus est, postquam ductorum supremi conuenerunt, vt rebus suis quisque intentus, vbi alterius discrimen accepisset, in auxilium aduolaret. Id ex vsu & disciplina militari, quod nemo artium ac consuetudinum bellandi peritus damnauerit.

Virginius Paganus Altare à Monferratensibus recipit.

Ea belli imagine sexaginta ferè pagani, Sabaudiam militiam ementiti, latrocinia passim in mercatores publica Sabaudij fide vsos agitabant. Nec statim reprimendi præsidium occurrebat; quòd apud suos tuti,apud Sabaudios, se commilitones offerrent. Latibula quoque & medius in conuallibus secreti specus latrones ac rapinam tegebant. Itaque vt gliscentem indies Sabaudiæ virtutis gloriam Mantuanus eleuaret, differri noluit, manipulos Pedemontanos à Duce suo immissos,itinera obsidere, & in mercatores direptionibus grassari. Id ore Domini exceptum sordidissimi adulatorum vulgauêre, vt mirum bonis visum sit, aut nescisse conuicium Sabaudium, aut magna licet compositione animi tolerauisse. Certe plerique amore patriæ infensi Sabaudio temeraria voce inhorruerant. Donec vis latronum inter leuia stetit, siluêre negotiatores: vbi rapina ac inhumanitas modum furti supergressa publicè exercebantur, graues vndequaque questus auditi. Mediolanenses ac Genuenses mercatores sericum & aromata conuectantes inter angustias vallis quæ Altari oppido prætenditur deprehensi, ad vnum omnes opibus ac vestibus exuti sunt. Cúmque Hispani Regis ac Sabaudij Ducis diplomata,quæ illos securos esse iubebant,proferrent, risêre nebulones, addito, non aliter militiæ disciplinam, nisi accepto à ditioribus constare. Non fuisse milites subsignanos, eo argumento didicimus, quòd immenta dominis reliquissent, quorum in bello summus vsus est. Probri nihilominus deformitas Sabaudium impulit, vt quæstionibus veritas facti sciretur.Et obtemperauêre Adres, Paganus,& ante alios Sangeorgius de consceleratis sumendæ vindictæ deliberati. Iudices quoque & exploratores eâ causâ missi, ne quo latibulo flagitium tegeretur. Valuit diligentia,& rusticos fuisse deprehensum est,non Monferratenses solùm, sed accolarum numero in massam coacti; quòd

Prædones in Monferrato.

iis finibus plures prouinciæ nectterentur. Examen quoque id fœdius docuit, priuatum nempe nobilem, eo tractu dominantem, & fouisse prædones, quorum audaciam exagitauerat, & furti portionem pacto recepisse. Ne nobilis viri existimatio imminueretur Sabaudij humanitas obstitit: cui satis fuit, turpem calumniam manifestis probationibus iugulare, & in auctores deriuare. Eam quoq; rem Mantuanum indagine prosecutum scimus; ne suis peculatum condonaret, quem apud Sabaudium militem fuisse vulgari voluerat. Miserrima populorum conditio est belli tempore; cum inter cædes, rapinas, largitiones, hospitalitates eluctantur: & eo miserabilior, quòd nullum adeo enorme flagitium occurrat, cui belli nomen, & hostilitatis occasio, honesti speciem non circumdet. Quassa prouincia, inter populares milites, & Hispanos infœliciter lacerabatur. Suas quoque partes Sabaudius hostis habebat: quem alieno insistere, & suo nutriri, extra belli leges videbatur.

Mantuanum continuæ subditorum querelæ confuderant; cum se impares ferendis oneribus vociferarentur, & plerique magnitudine exactionum omissis domibus dilaberentur. Cruciabant iuuenis animum, non præsentia solùm, sed & futura: incerto rerum exitu; & dubitantibus suis quem præsens calamitas finem esset habitura. Populorum suorum fortunis ærarium in pace sustentari, absentibus imminui cum existimatione potentiam sciebat. Et quidem quantum humana ope licuit, ne raptarentur innoxij, ne contributionibus haurirentur, ne ministeriis fatigarentur, curauerat. Temperare vexationibus & suos iusserat, & Hispanos obnixè orauerat. Ne census locorum pendi soliti, tum exigerentur, ne quauis de causa ad Casalenses aduocarentur, imperauerat. Dederat quoque ad Regem, nouas in hæc verba literas: suam se causam primùm, tunc & subditorum facere: quorum substantias immaniter perdi, ab iis quos tutores Rex dedisset, cum gemitu videat. Non annonam à populo, sed stipendium omni fide maius extorqueri: non superesse infœlicibus quod conferant; inter hostes & amicos medios, & siue in bello sint, siue in pace agant, semper absumi: orare piissimum Regem, ne decus liberandi à se Monferrati, fama direptionum imminui velit: sed sartum tutum Mantuanis Ducibus, certum officium in tempore reddituris, seruare. Plus calamitatum populos ex tutela regia quàm hostili vexatione retulisse. Forte euenerat, vt quorundam etiam Mediolanensium literis Rex prædationum sæuitiam exiperet; nec accusatores publica querela correxerat, sed in futurum tantum cautiores reddiderat, & erudierat ex disciplina expilare: ea forma rapinas adornantes, quæ lachrymas non exprimerent. Libera erogatio, munificentia, libera erogatio, quæ intus rapina erant, dicebantur. Princeps Vincentius inhumanitatem hanc præcipuè insectabatur: sed frustra nitebatur; silentes enim spoliabantur quod tacerent; lamentantes quod quererentur. Nec deerat ille publicæ ac priuatæ rei curam, militúmque gerere. Sed nec Hispanos imperio arctare poterat, suorum tantum iussa audientes; & ab illis populares didicerant, non quæ spopondetant solùm, sed & obseruatores fallere.

Mantuanus queritur ad Regem Hispaniæ suos à spere habere ab illius ministris.

Ad extremum cum vana querela esset, tutius Mantuano visum est domesticis auxiliis munire sua, quibus poterat modestiam auctoritate suadere. Flexit itaque ad magnum Etruriæ Ducem, veteri necessitudine illigatum; & recens sororis suæ coniugium fortè meditantem. Multo ante Ioannes Magnus ab intimo secreto in Vrbem missus, necessitatem festinandi auxilij exposuerat & cœpto iam bello celeritatem orauerat. Quippe non solùm longius dissita à Sabaudio in seruitutem; sed in vicinio stare discrimen, nisi paratum & ad manus præsidium haberetur. Sed tum nouæ literæ periculum docuerant: neque enim paci fidendum; & quando restitutio oppidorum negotiationem sequatur, id suis copiis honoris accessurum; vt expressisse viderentur. Etruscus non tum

primùm

primum concocto consilio, vt ea occasione potentiæ suæ specimen daret, Marium Capozuccam exercituum suorum ductorem parare copias, formam deducendi ac necessaria prouidere iussit. Ille militem ad manus esse, annuente vel conniuente Pontifice facilem transitum testatus est. Requiri arma ac pecuniam, vt solutus difficultatibus expeditusq; exercitus, nullo Mantuani dispendio (cuius vtilitati laborabatur) procederet. Requisitus a Mantuano & Etrusco Pontifex est, vt innoxias copias Bononiensi agro in Mantuanum traducere liceret. Causæ honestas prætextum fecit, vt videretur patrocinium mereri. Non enim alicuius prouinciæ possessionem à Mantuano occupatam, aut oppressam pretio veritatem, apud Carolum V. æquissimum iudicem: sed illum secundùm fas censuisse, cuius sententiæ (si aduersam prætulisset) statim cessurus abauus suus fuerit. Hanc vim & arma imparato illata, vt à communi humani generis parente repellantur, mereri. Sin descendere in causam nolit, posse & debere nullo populorum incommodo, transmittere pro iustitia pugnaturos. Eâ Romanum Pontificem auctoritate esse; ne apud illum stare ius credatur, cuius ipse bono studuisset. Etiam si vetustiora in exemplum retrahantur, non semel Mantuanos ac Monferratenses Marchiones, suo milite iuuisse Pontifices; & magno cum honore stipendia meruisse, quoties sedes Apostolica, vi potentiorum turbaretur. Vrgere quinetiam præsentia, quòd Sabaudius non Mantuano solùm, sed etiam Ecclesiasticis iuribus iniquus, Astensi Episcopatui subditos opprimere, nulla honesti, nulla religionis reuerentia videatur. His præcipuè Mantuanus Pontificem modestiæ ac prudentiæ probaræ agressus est, vt solido illum consilio dimoueret, liberúmque copiis Etruscis per Bononiensem agrum transitum impetraret. Pro nihilo habebat sedem Apostolicam inuidiâ potentiorum, & diffidentiâ onerare. Contra plerique pro Sabaudio ac Pontifice nitebantur: non eam publicæ caritatis speciem futuram; nec domui Burghesiæ offenso Sabaudio plenè consuli; si se partem belli ostendisset. Nec in vno Sabaudio indignationis causas credi posse, sed in iis omnibus, qui eandem causam pari studio probauissent. Ergo his motus Pontifex, quæ pro Mantuano dicebantur, vt inania reiecta voluit, eorum leuitate obliquè perstricta, qui vt assentiretur persuadere nixi fuerant. Nec enim præteritorum meritorum recordatio, aut præsentium æstimatio, senis prudentiam peruicère, vt data exercitui via, causæ Mantuani pronio-rem se fateretur. Imo hortatus illum est, vt missum in sua commoda legatum, & frequentes ad Deum preces, medio armorum strepitu, inter cædes; incendia, direptiones, arbitraretur suffectura. Plerique consilium Pontificis, etiam religione diuersi commendarunt; ne qui generis humani patens publicè audiret, ottásque inter Principes (quos filiorum loco habebat) controuersias componeret, aut transitu nouæ militiæ vrgeret turbas; aut decertentium alteri, specie obnoxij suspectus esset. Non defuere tamen (vt in incertis) qui Mantuani causam præferrent: non quòd iura examinassent, sed præsumptione, quòd Cæsar, Galli, Hispani, Veneti, Etrusci fouerent; & omnium ea ratio esset, quod Sabaudius inuasor alieni diceretur. Specie validis etiam inania ac puerilia iungebantur: Quòd Mantuanus Purpuratorum numero adscitus potentioris iniuriæ exponi non deberet. Mereri religionem ac ordinem Pontificis fauorem; eóque à malè feriatis parum consultæ voces efferebatur, Pontificiæ magnitudini iniquæ: quòd auaritiam, formidinem, ignauiam; quo minus arma iustis armis coniungeret, obstitisse dicerent, Romanæ Aulæ aut vulgo credita vitia, aut calumniæ intentatæ. Quasi apud Sabaudium eiusdem facturæ Cardinalis, & maioris nobilitatis non esset; aut Mantuani Domini sedis Apostolicæ honorem securitatemq; ante Sabaudios sustinerent. Pontifex non fauentibus non auersantibus sententiâ motus est, vt collato in Mantuanum

Etiam iussu parat exercitũ pro Mantuano.

Et à Pontifice transitũ poscit.

Qui renuit

beneficio, Sabaudium grauiter offendent. Quà causâ hic Etruscum actius stimulare, sua pericula, gloriam missi auxilij testari ausus est; vt sua, & propria causa prouocaret. Iamq; consanguinei animo impresserat, nisi Pontificis reuerentia turgidum irâ animum frænasset, vel armis obstantia perrumpere. Cura quoque Pontificis retinuisse præruptam deliberationem ferebatur: qui misisse ad Legatos prouinciarum mandata dicebatur; vt prompti in armis aduersus quamcunq; vim essent; nec aditum militibus externis aperirent. Ita prorumpendæ Pontificiæ ditionis spes euanuit. Vocauit proinde Etruscus Capozuccam denuò in consilium; qui prompsit sententiam forti viro & necessitati congruentem: duo peditum millia, & quingentos equites, inuitis prouinciarum Dominis, in Monferratum non penetraturos (tot enim Mantuani præsidio transmitti parabantur) Violato Pontificis agro vrbem ignominiâ & contemptu abalienari. Mutinensem ad larus, tam exili numero plura armatorum millia obiecturum: proinde duodecim quod minimum legiones in eam expeditionem promouendas, vt socijs numero viam faciant; sistantq; in Monferratensi agro, quos libeat auxilio Mantuani deduci. Tum redire cæteros in patriam posse, suâ vi tutos, & quâ incedere placuisset, pacto aut ârmis penetraturos. Placuit sententia, & duodecim peditum millia, mille & quingenti equites ad signa vocati, iussiq; vt se armis instructos proximæ expeditioni accingerent. Iam enim per Carfagnanam & Mutinensem agrum, in Mantuanos peruadere decreuerat.

Capozuccæ consilium.

Dux Mutinensis, siue caritate Sabaudij (id enim statim vulgatum) vnius filia Isabella, Principi coniugio obuenerat, siue cogitatione dedecoris: si externus miles per suos fines eo inuito transiret; siue denique Inoyosæ inuisum auxilium Etruscum esset, ne discordia iam in quietem prona ostentatione armorum confunderetur, aut in partes amicitiarum fiducia plures illiceret, festinatas Mediolanum literas dedit, obrestatus, vt Etruscos audentes Carfagnanâ perrumpere, suâ auctoritate retineret. Addidit postulatis rationes; quibus in propriam causam, Etrusci inuidiam, Hispani Regis gloriam, vniuersa trahebat, si pax nullis externis armis obuenisset. Nurus quoque Mutinensis idem per literas obtestata dicebarur; vt & dignitati gentis suæ respectu consuleretur, & parentis commodis operaretur, prohibito externo auxilio. Inoyosa cuius iam animus gratis à Sabaudio defecerat, Etruscas legiones festinanter descriptas fuisse, arrecto supercilio acceperat; & cum misso nobili à cubiculo, frustra eo studio dimouere Etruscum conatus foret, flexit in Mantuanum moueri proposito facilem, quem videbatur posse imperijs coërcere; admonens vt consanguineo Duci suaderet, ne per alienum agrum armatâ manu incederet; daturum se quippe alios aditus; quibus minori negocio auxiliares illius copiæ, necessitati Monferratensium summitterentur. Non quidem, dicebat, obtrectari à se pietatem magni Ducis, sed Mutinensis communis amici causa orare, ne bellum ex bello seri vellet; & cum iam in Pedemontanis tractata pax exitum spectet, ne nouis suspicionibus turbaret. Diffidentiam Regij auxilij, & alienas spes votum illum detegere: simul dari documentum Hispanis an plenè in posterum sacramento credant. Tum Mantuanus dissimulatæ iuo actus perrupit; manifestas Hispani insidias accusans; quod pridem concessa abnueret; ne liceret sibi armatum conditionibus pacis accedere; sed inermem cuperet distrahi arbitrio potentioris. Non enim Hispanos nisi Ligustico pelago tot millibus armatorum patentem viam dare posse: vltróque moras quærere, quibus gloriam omnem compositi belli sibi adsciscerent; Sabaudius magis magisque proficeret. Resciuit Inoyosa Ducis querelas, & respondit, quando deduci duo solum peditum millia Equites quingentos cupiat, Etruscam classem sufficere. Excepit Mantuanus modò Regis in sua commoda testatam voluntatem, modò compositionem modestiamq; aduentantium legionum, seq; vadem omnibus obtulit,

Vt per Mutinensem agrum copiæ deducantur.

Mutinense queritur cũ Inoyosa.

Inoyosa Mãtuanũ iubet Etrusco dissuadere trãsitum per Mutinẽsem agrum.

Mantuanus de Inoyosa queritur.

obtulit, cui vis omnis foret imputanda: ad extremum celeritatis necessitatem prosecutus est. Quinimo motos iam sedibus Patrijs,& itineri instantes; ne à ductoribus quidem absque seditionis metu posse retineri.

Inoyosa vbi frustra officium fuisse deprehendit,addidit comminationes; scilicet Mutinensem aut obuium aduentantibus processurum; aut si huius primum impetum Etrusci fregissent, & in Mantuanum agrum deuenissent; per Mediolanensem aram iter illis in Monferratum non concessurum. Id Mantuani animum altè perculit; obiectis difficultatibus; nec cui se consilio permitteret satis præuiso: non quidem quòd missum sibi auxilium inhiberi desideraret, sed vt vniuersi cum Capozucca incommoda declinarent. Missus ad Capozuccam cursor per Mutinenses qui singula explicaret. Effusè risisse illum accepimus (vt ille dixit) inanes Inoyosæ curas; mox addidisse: sibi suisq; satis fore,si medio ditionis Mediolanensis impeditus, & vlterius progredi prohibitus, ciuitatem aliquam ingressus foret: nec enim id sibi arduum videri. Certè se ibi Hispani Gubernatoris mandata opperiri statuisse. Quod imaginem obsequij & officij habebat, intus comminatio erat; credita viro forti competens, prudenti intempestiua. Cæterùm apud Mantuanum propediem se cum responso fore promisit. Illum locum tempusq; esse, quibus de itinere ac impedimentis disceptandum duceret. Interim accelerandam à se rem eam, quæ laudari aut proficere non possit, nisi absoluta. Perspicacibus,quiq; Mantuani sortem lamentabantur,sententia plus militaris animi, quàm compositionis habere visa. Temerè quippe dictum eo cum exercitu vim Mediolanensi prouinciæ inferri potuisse: nec enim aut paratas occupantibus vrbes,aut semel cæsum habiturum vnde centurias expleret; aut Mantuanum sustentaturum,aut Venetos id bellum probaturos.

Franciscus Etrusci Ducis Germanus præerat vniuersis; sed ætatis,quæ tanto oneri sufficeret,inualidæ; eoq; in Capozuccam veterem militiæ vniuersa curarum translata fuerant. Mutinensis vbi certos sententiæ Etruscos,& iam Apennini iuga occupasse vidit, pluribus millibus prouincialium raptim accitis, obtineri claustra montium,ne quà sine bello via esset; informesq; saxorum moles prouolui, & in speciem munimenti densari,vnde Etrusci fulminarentur,aut metu deterrerentur, imperauit. Capozucca præuisi periculi,& angustiarum non minus quàm obstantium gnarus, celeritate prouectus est, ante quàm vniuersi qui à Mutinensi mittebantur,aduenissent. Conglobantes se Carsagninos,& præsidia parantes deprehendit. In his statim impetum fieri iussit; tantumq; vanâ comminatione,genti quamquàm fortissimæ consternationis intulit, vt dilapsi per decliuia, & subiectas valles, locum concesserint. Persequi fugientes animus non fuit, aut licentia raptove in miseros colonos sæuire; sed repræsentato alimentorum pretio, innoxios suos per Mutinensem agrum in Mantuanum deduxit. Orare viam videbatur quam sibi fecerat; tantâ modestiâ alieno vsus est. Tandem apud sancti Benedicti in Padolirone Cœnobium(quod duodecim millibus passuum Mantuâ distat)consedit. Vbi omnes Ducis munificentiâ vsi sunt: licet potiora & victui maximè necessaria gregarius proprio ære mercaretur. Nam & à Principe suo pecuniam in hunc vsum acceperat, & magnum auri argentiq; pondus Capozucca detulerat,longo quamuis bello suffecturum.

Mutinensis obstat.

Mutinensis indignatione incanduerat quod Etrusci per vim penetrasse viderentur: & iam redituris obsistere parabat;quem in vsum vires ingentes coegerat. Vbi tamen vulgatum Mediolani fuit, permittente illo Etruscos transmissos, pactis cum Rege sancitis (vt quandocunque Mediolanensis ditio subsidij eguisset, & ipsa conferret,& alios properantes transitu iuuaret; precibusq; Inoyosæ cessisse; qui ne festinantes retineret,orauerat) quasi satis honori suo fama consuluisset, iram omnem deposuit. Illusisse eo officio Etrusco & Mantuano multi dicebant,

quòd sicut breui inter Mantuanum & Sabaudium pacem expediendam, eóque irritum laborem, & vanam expensam vtriusque probauisse. Simul vt Mutinensem Hispanæ potentiæ admoneret, quem veteri Estensium studio in Gallos proniorem existimabat. Mantuanum quoque deterrere voluisse, & vexatione corrigere, querelarum & obtrectationum aduersum se nimium, & (vt ferebat) intemperantem. Et quidem Etruscam militiam parui pendere videbatur; quòd in sua manu situm videret, cunctatione ac mora Mantuanum & subsidia corrumpere. Etrusci dies aliquot eo loco vsi sunt; non ante ad suos reditum meditantes, quàm vbi vno ore conclamari pacem, & flexum Sabaudium restitutioni oppidorum, Gallico & Hispano consilio audiuissent. Porro qui cogitationum Inoyosæ perspicaces credebantur; non ante festinatam concordiæ negotiationem, aut facilem reddendis quæ cœperat Sabaudium fuisse vulgarunt; quàm vbi tot millia peditum & ante alia equestres copias in propinquo, Venetosq; Mantuani causam tueri, nec quiescere Gallos viderent. Non enim adhuc Inoyosa quid bellum conferta mole veheret, aut Sabaudius immanibus consultis, nutrire exercitus suos alieno ære didicerant.

Sanè præter Mantuanos & Etruscos in eandem expeditionem versos Gallos etiam trium millium numero (quos Niuernensis preces apud Reginam expresserant) & inter eos magnam nobilium manum Antibum venisse, vt in Monferratum mitterentur vtrique acceperant. Sed & multo plures qui in Sabaudiam, auertendo à vexatione Mantuani Duci immitterentur, sub Aldigherio militare; non odio Principis, sed impetu, quamcunque expeditionem præ quiete desiderare. Hi non ante progredi destitere, quam Hispanus Rex præter opinionem mortalium & ius creditum, per Oratorem suum Christianissimo Regi testatus est, se Sabaudia arma aduersus Mantuanum iniqua censere; curaturúmque vt huic vniuersa restituantur.

Traianus Guiscardus.

Traianus Guiscardus pro Mantuano tum in Gallia agebat. Hic nobilissimo ortu, & prudentia singulari, cum aduersis diu eluctatus (nec enim Sabaudius sine Patrono in ea Aula erat) sui Domini causam egisset; Reginam etiam describere ac mittere militem, auctoritate ac cõstantia orationis impulit: speciosum Italicarum rerum arbitrium, fiduciam consanguinei Principis, existimationem (qua regna continentur) obtrudens: quæ omnia represso Sabaudio potentiam sapientiámque videbantur approbare. Regina quoque in nepotem procliuior, securitatem illius in omni sectabatur. Et haud dubiè plus nimium, & acriores eo principio Gallorum pro Mantuano conatus futuros fuisse didissimus; si aut hic minus Hispanis credidisset, aut paratis accitísque auxilijs vti sciuisset. Ab vtroque quidem Rege certam Mantuani tutelam fuisse didicimus: sed vt anceps, & eundem intra diem incerta huius possessio erat (quod modo Hispanum, modo Gallum præferret) sic inter æmulas gentes, diuersa studia videbantur, vt nec Galli Hispanorum illum auxilio vti, nec Hispani si Galli Alpes transcendissent, vellent. Qua origine multò ante monuimus, sua Mantuano arma oppositurum Inoyosam contestatum fuisse, si offerentes se in subsidium Gallos recepisset acciuissétque. Tueri se Monferratum (licet laceraretur laniareturq;) velle iactabat; &, quod fidei commissis miserrimum est, non nisi tempore, loco, & arbitrio suo occurrebat; ferè frustra oratus, & vrgente excidio imploratus. Admoneri illum opportunitatum, & festinationem vrgere perniciosum erat, quasi amici diligentia accusaretur, & minus officio promisso faceret. Ea morum incertitudine obnoxium se suspicionibus Mantuanus reddiderat; & paratam Inoyosæ excusationem adornauerat; vt ipse singulorum quæ improsperè euenissent, damnaretur. Apud prudentes etsi calamitosa Mantuani conditio, & in lubrico res eius videretur, professio tamen necessaria credebatur; nemine satus amico futuro, qui sibi plenè credi non vidisset.

Mantuanus cogitur fateri cuius se protectioni credat.

Plures

Plures Hispanos vt potentiores præferebant,integra adhuc gentis existimatione, & gloriosâ armorum famâ: Nondum enim Sabaudius degeneres Italos experimento docuerat, plus valere formidantes & contemptos, quoties iniuria virtutem stimulat, quam opinionem, ferè experimento vanescentem. Cæterùm non vno aut fugaci documento approbanda Hispano caritas erat; persuadebántque vniuersi; non suspicionem solùm, sed & vmbras Gallicæ fidei amouendas,ne quo argumento, sanguinis aut veteris curæ meminisse videretur: præcipuè quòd calumniis laceratus Inoyosa esset, cuius in manu salus erat; quíque posset ambigua pro certis, incerta pro infestis apud Regem suum criminari. Nec ille solùm sed militiæ Hispanæ ductores omnes, recepisse Mantuanum à Regina aut misisse literas, legisse Oratores, confœderationem hostilem, & communicata per secretum inimico consilia, appellabant criminabantúrque. Annitentibus insuper Sabaudij amicis,vt proprio subsidio egentem, regia etiam tutela excluderent.

Continuis nihilominus officiis ac precibus Hispanorum Sabaudius quatebatur: non dies sine cursore, non hora sine literis labebatur,quin consiliis solicitaretur,si accipere indecorum sibi crederet, ad dandam saltem Italiæ pacem. Nec Pontifex solùm, quiq; extra causam erant; sed hostes iam Hispani eadem acrius proponebant;id maximè persuadere nixi;ne nullo honore illius, arma deponere videretur. Et quamquam reprobari vim, præferri tamen causam suam Sabaudius sciret;ne per ipsum stetisse,quominus Italia atque adeo Europa, dulci concordia conquiesceret, videretur; pronas tractationi aures accommodauit. Compertum est multorum procerum testimonio, qui præsentes adstabant, ipsum monacho religioni insigni,& eadem Principum imperio curanti, inculcantiq; causas pacis, respondisse:Se rerum suarum Iudices Christianos Principes recipere;& Cęsarem in primis eius potentiæ hæredem, cuius iniuriâ cecidisset;nec minus Gallum Hispanúmque: imo & Venetos disceptationis arbitros admissurum fuisse (quos antiquo fœdere complecti Gonzagos sciret) nisi contemptum sui, & non audito partium iure festinata professione docuissent. Ea Sabaudij facilitas detrahentium maliuolentiam confudit; quibus notum erat opulentiori per Monferratum re sua,fortunæ blandimenta rejicere; eoque in Principe plus compositionis ac modestiæ desiderari non potuisse. Inoyosa erectiorem Mantuanum transacti ferè negotij reddidit; orauitque superuacuis exercitibus, ne séque ac subditos fatigaret; aut deductam iam in pactum concordiam suspicionibus mergeret. Etruscorum duodecim millia censebantur (vt diximus) haud longè cœnobio D.Benedicti tendentes:sed horum nobiliores eodem cum monachis tecto vtebantur:sufficiente ad plura peregrinorum (quos hospitari locus veteri instituto solet) millia domo; laxissimis spatiis quoquo versum porrecta. Temperantiam militarem, non monachi solùm & Mantuani Aula, sed & copiarum duces obstupuerunt. Cum enim domesticę areę maturis iam fructibus scarerent; si& quod circum agri multo olere virelceret, in tanto bellatorum numero qui cerasum decerperet,aut lactucam demereret. Ea fuit religio disciplinæ; vt ne aërem quidem nisi pretio comparatum ducere velle viderentur. Secreta Capozucchi mandata fuerant,quę discedens patriâ suis dederat: & ideo maximè omnes modestiam mirabantur, quod iussam publicè nemo audiuisset. In proceres tamen Mantuani munificentia valuit;& quanquam auersati munera, coacti ad extremum sunt acceptis donariis,labores itineris mollire. Acceptis Inoyosæ literis,Mantuanus Etruscos ad Sancti Benedicti cœnobium conuenit; & postquam multa gratiarum actione, obstrictum se vniuersorum caritati professus est, remittere quod superesset beneficij dixit, compositis iam rebus & pacem vndequaque spectantibus. Nemo in eo numero fuit quem nuncius deponendi belli non sauciauerit; pluribus verò querentibus tot dierum cunctationem inconsultè interpositam, cum si pro-

gressi statim forent, compositi gloriam occupare potuerint. Sed nullâ amplius necessitate,gens omnis quâ viâ venerat ad sua reuertit: contento Mutinensi oratum (vt ferebatur) regressum abeuntibus permittere. Capozucca tamen tantundem virtute quantum ætate prouectus, opulentiorem tamen Mantuano conditionem spoponderat; si tot armatorum millia Sabaudijs paratam bello aciem ostendissent.Inuito redeundum fuit.

Etrusci ad sua redeūt.

Franciscum Principem visendæ ciuitatis cupido incesserat,quam situ & fabricâ decoram,ambienteq; lacu munitam audiuerat. Itaque cum paucis inuitante Mantuano in vrbem venit: vbi magnâ hospitalitate exceptus cum suis est,& insigni gemmâ donatus. Sed breuem hospitalitatis lætitiam inconsultus impetus confudit. Cum enim inter epulas duo philosophiam professi de rerum natura dissererent, & suam quisque sententiam acriter tueretur, inserere se alterius opinioni Mantuanus voluit,& conuicijs onerato viro iactare sapientiam. Ille impotens sui,& quando honoris controuersia vrgebat,obuersus in Ducem,licentius quàm expedire seueriores crederent, & æmulum ignorationis increpauit, & obuersus in Mantuanum testatus est, alienum illum negotium agere; non philosophiæ nisi superficie & historicè gnarum,non ordine discendi,non methodo,nullà denique cognitione vocum (quos Terminos appellant) parum in ijs quæ agitarentur peruidere. Creditus à circumstantibus fuit,redituras per iugulum voces misisse; quod eâ maximè ambitione Dux laboraret, vt credi cuperet, non alium philosophiæ præceptis profundius conditum. Sed improuiso responso deprehensus, & hærens vix tandem eloqui potuit; adeo veritas arguentis iram vocemq; defixerat.Princeps Franciscus singulari morum dulcedine quantum ex intuitu conjicere licuit Mantuani impetum damnauit; orauitq; Ducem, vt cum ipse vesceretur,permitteret philosophos disputationibus exerceri. Id referre libuit, vt ad quorum manus labor noster venerit pro certo habeant, non alio grauiori animi morbo Mantuanum ægrotasse, auxisseq; accessione annorum corruptelam; fouentibus inanem præsumptionem scientiæ ijs,quorum intererat fauorabilem habere Principem & in ambitione ignarum. Die eodem ad S. Benedicti reuersi fuit,vbi Dux decreuerat publicâ fide excipi testimonia,eo in loco conditæ magnæ Comitissæ Mathildis. Cum enim apud Tusciam haberi illam;fallacijs ignara iactantium diceretur, aperiri vrnam, & agnosci publicè cadauer voluit; non aliunde quæsito testimonio,quàm ab ijs qui diuersa profitebantur.

Comitissa Mathildis recognoscitur.

Scipio Paschalis tum Prothonotarius Apostolicus,& paucos post annos (fauore Hispano inter eos quos Mantuanus nominauerat prælatus) in Casalensem Episcopum assumptus; supra ætatem eruditione ac morum honestate prouectus; & deprehensam veritatem in publicas tabulas retulit (cui locus, inscriptio, insignia, cultus, cum vetustioribus coniecturis adstipulabantur) & controuersiam rescindit. Quingenti ferè anni erant ex quo depositum cadauer,incorruptúmque adhuc seruabatur,ara cipressina, quam holosericum purpureum,intus & extra ambibat. Cadaueri sua adhuc forma,& pristinus cutis candor inerat; nec vllà parte vngues,pilive defluxerant. Sed & tenellæ partes corruptioni procliuiores, aurium extrema & nasi intacta,plura secula durationem promittebant. Mantuanus tamen præsentis æternitatis desiderio, familiaris sibi Medici consilio seductus,vnguine ac cærato condiri corpus voluit, vt in posterum ætatem non sentiret. Id nos acriter improbauimus, non alio argumento vsi,quàm perennem eius cadaueris durationem fore, quod quingentos per annos incolume, corruptione non contabuisset. Induratum quippe aridúmque, carere humore omni, cuius contagione corpora dissoluantur. Opinio nihilominus familiaris Medici valuit; eoq; tres post annos detectum repertumq; eâ parte quâ curatum in decliue profluxerat,hæseratq; computruisse. Ne cætera consensu traherentur, nudari oportuit,&

tuit, & aridis suffumigijs madorem eum depelli, quem vnctione contraxerat: quærentibus monachis tantum iacturæ celeberrimæ sepulturæ ignari Medici temeritatem intulisse.

Tot externis, & velut in tempore affuturis auxilijs, paratisq; societate Mantuanis, maiori iam numero in Monferratensem expeditionem proficisci, populares cortiorem spem conceperant, sustulerantq; animos leuibus interdum velitationibus (quibus aduersam fortunam minus experti fuerant) elati. Sabaudium non hæc magis (quippe infractus animi, & inter prærupta impauidus agebat) quàm Hispani Regis destinatio; & amici quondam, cum parum fidi Inoyosæ cogitationes turbabant. Insuper auersus Cæsar,& Isabella Archiducis Alberti coniunx: quorum ille minas; hæc pacis consilia consentiente Cæsare suggerebat, concordiam admittere cogebant. Vltrò enim citroq; literæ, Nuncij, Oratores properabant, nec auspicia illa (præter quosdam stipendiarios Heluetios) alij magni nominis sequebantur. Hæserant Reginæ imperio Galli, Germani Imperatoris auctoritate retinebantur; vt tota vis eius intra ipsum esset; nec victorias, & fortitudinem, nisi suis liceret imputare.. Pecuniæ quoque cura angebat quam à subditis corradi eò iniquius ferebat, quò illi alacrius erogabant. Nusquam maior aduersus suos pietas,& certior humanitas visa est.

Asculanus Princeps ijs diebus Mortaram venerat; cunctorumq; oculos ac spes in se conuerterat; quasi arma eâ parte moturus esset, aut de conditionibus inter aduersos acturus. Et iam Sabaudij hostis creditus, à Mantuani fidis colebatur, tamquam honestiora consilia agitaret. Id auditum Rubeum & Mombelli Marchiones impulit virum Principem conuenire; ne medio ardore negotij negligentiæ aut contemptus arguerentur. Multa vtrinque iactata in rem pacis; quibus si Sabaudius inclinasset, finitum bellum videbatur. Placere quidem Duci concordiam vulgatum fuerat, sed quam integra sui existimatio, & fortissimorum iurium compositio sequerentur. Non enim gratuitam quietem,& inhonoram armorum depositionem in eo Principe sperari posse, qui vt iure, sic facto præualeret; & alijs conditionibus inermes, alijs armatos ad pacem cogi:quamquàm ne inermem quidem cogi promptum facto videretur. Et Asculanus virium animorumq; conscius,tutiorem satisfactionis viam existimabat. Apud Mantuanum plus necessitatis,ac difficultatum erat. Iam enim Hispanorum promissis elatus,quæ nunquàm Sabaudius concessurus foret,poscebat,licet in eius manu situm non esset,armáne an pax exercerentur. Spem Mantuano Hispani dederant redigendi in ordinem Sabaudij, antequàm vires eius experimento cognouissent; sed vbi fortitudinem, & sua quoque pericula æstimarunt, verbis eluctantibus primùm, mox apertè arctare spes Mantuani aggressi fuerant; vt bellum quod nulla eius gloriâ, ingenti iacturâ patratum fuerat,dispendiosa insuper pace concluderent.

Itaque Asculanus Franciscum Patigliam ab Inoyosâ venientem; ad Ducem Sabaudium cum Regijs literis misit: quibus mixtis imperio precibus iubebatur, quæcunque per Monferratum armis occupasset Mantuano priori domino reddere; bellum etiam apertè denunciabatur,nisi illico paruisset. Id sponte suâ Regem, nec minus Galliæ Reginæ literis stimulatum præcipue Padiliâ dicebatur: proinde non dubitandum apud rerum Hispanarum per Italiam administros, datæ Mantuano fidei indubitatam curam fore. Documentum quoque constantiæ, in Hispaniâ à Rege datum:nec enim Pedemontanum Principem adhuc à Patruo admissum auditumve; nec nisi imperio expleto,aditum Aulæ Regiæ habiturum. Certissimæ id voluntatis indicium esse, quo coniectari Mantuanus possit, apud iustissimum Regem, nec quidem arctissimæ necessitudini, vbi præualeat iustitia, aut honesti speciei,locum esse. Velle Regem controuersiam hanc Cæsarei iudicij,cœptum bellum sui arbitrij esse: & Mantuanum certo documento admonesi

Franciscus Padilia ad Sabaudium cum Regijs literis mittitur; quibus iubetur reddere Mantuano loca occupata.

vana formidinum rejicere, manifestæ protectioni fidere. Aspere Sabaudius ea imperia excepit: non quòd arbitros litis suæ Reges auersaretur, sed insolentia parendi, & nescius alicuius iussis auscultare. Lacerauerat animum filij in Hispania neglectus, nec auditæ pacis leges, nisi redditâ prouinciâ. Et cum hactenus rarâ modestiâ egisset; tum primùm excidisse vocem Sabaudio dicebant manifestæ indignationis. Vrgente enim Padilia, & Regis sui præceptum voluntatémque perstrepente, fertur respondisse: quandocunque honesta proponerentur, repertarum cognatum Regem apud se suósque certum obsequium: subditis ac pronis in pauorem nulla exceptione imperari. Se Principem liberum, nec alieno nutu regnantem, vbi paria inuenisset, comem reuerentiam vsurpaturum. Aliquot ante dies, cum secretiori congressu Asculanus cum Rubeo procedentis belli formam agitaret, duodecim tormenta bellica petierat, quibus aduersus communem hostem vteretur. Hæc in promptu haberi hortatus fuerat; etsi aliunde non suppeterent, Casalensi arce detrahi; si Padilia sibi ac suis, minus cupita a Sabaudio retulisset: iactabat enim bellum & obsidiones seriò suos meditari. Placuerat Rubeo destinatio; sed Casalensi arci tot tormenta detrahere durum videbatur: nam & loco impositus Gubernator imperium non accepisset; & pauciora intus erant, quàm quæ belli suspicio, & laxitas mœnium requirere videbantur. Quæ enim vniuersa Monferrati castella penuria vrgebat, eadem in arce Casalenti erat. In qua magnitudini munimenti, non annona, non commeatus bellicus, non arma, non miles suppetebant. Cursores ac hospites interim, domestica Mantuani tempestas & bellum erant: & quo magis in quietem ac spem componendæ discordiæ ferebatur, eo studiosius Sabaudius arma futuro congressui comparabat. Id obseruabant detestabanturque Hispani, longo vsu seruientium plenam fidem inuenire soliti; & nunc apud Principem minorem reperta duritie, diffidentiáque nisi affectibus respondissent.

Honofrius Mutus infest agro Casalensi.

Honofrius enim Mutus inter Vignalum ac Montemagnum, cum mille peditibus, equitib. sexcentis (cum Padilia huc illuc ferens pacem mearet) consederat: vnde turbida Casalensibus planicies aperto incursu carpi poterat. Iusserat Sabaudius, ne qua pars Prouinciæ sine metu ageret. Promptum agri excidium Sangeorgio ac Verrunensi erat; & Mutus cum parte equitatus, desolare obuia omnia parabat; nisi Sabaudius suas ipse victorias, alieno rogatu moratus foret. Satis irarùm in Mantuanum explesse videbatur; tantúmque oppidorum occupasse, vt iuribus suis ferè consultum crederet. Sed Mutus præ cæteris solicitudinem addidit, impulitque Casalenses, quantum in equitatu virium habebant, ea parte apponere, ne iam propinqua messi seges, iumentorum vsui virescens demeteretur. Sed quia numero & fortitudini hostium impares erant, oratus à Mantuani ministris Asculanus est, vt Ludouicum Gambaloitam ductorem strenuum, cum Italo peditatu cui præerat Tarrugiæ ac Cellæ imponeret. Annuit Desiderio Asculanus; & decimâ quintâ die Iunij affuere, hospitalitate, quàm Sabaudius hostilitate grauiores. Eadem querela populorum trans Padum erat: quod Trini possessione Sabaudius vniuersa in se traheret, & infesta omnia Monferratensibus redderet. Trecenti pedites Hispani Villanouæ impositi; plures inter hanc & Balzolam locati: nulla enim pars tuta à Sabaudio erat. Nizæ ducenti relicti, & Aichij totidem, ne extrema Prouinciæ præsidio nudarentur. Securitas omnis in Hispani nominis reuerentia erat: quos enim populares è suis auxilio adsciuerant, vim Sabaudiam non tulissent. Sed oppressio, laceratio, peculatus miseros prouinciales accisis iam opibus, cæteris fortunis dejiciebant, vrgebántq; Mantuanum vt quibuscunque conditionibus pacem admitteret. Iam enim magnæ illæ spes & pompofa Hispanorum promissa refrixerant; videbanturque quam ipsi pacem cuperent impendio Mantuani procurare. Neque tamen ideo tuti populi agebant, excurrente ac carpente

pente vicina pro arbitrio Sabaudio milite,& ad Padum vsque penetrante: vt nauigatio,traiectio,conuectio alimentorum, plus discriminis quam vtilitatis haberet. Eâ causâ trans amnem capere locum,& tumultuariâ operâ munire Casalensibus placuit;quo centum equites,pedites quingenti clauderenrur;in omnes occasiones dispositi. Id magno sociorum studio procuratum. Trepidare enim ciues ipsi vicino hoste videbantur:Nam & pabulum infestare,ingentes arbores in vsus cædere,& armenta iuxta apricantia abducere audebant. Quod si prouinciales milites,ad rumorem aut querelas suorum accurrissent; viciniori receptu vtebantur, quàm vt facilè interciperentur. Irrumpentes quoque hostes, & numero validiores,non aliter quàm parato munimento,& propinquo refugio frænari potuissent.

Monferratenses castra trãs Padum muniunt.

Eadem necessitas vltra Padum, Pontesturam contra extemporaneum munimentum erigi persuasit; quod priori minus, viciniæ tamen flumine & arce suorum breuem incursum pati poterat, & aduersam ripam tueri. His quamquàm non omninò repressi aut fugati, cautius tamen procurrere Sabaudij admoniti; prohibitiq; maturam jam segetem auehere; cum pagani centurijs suorum mixti, rurales opes curarent conderéntque. Porrò temperatum frugibus Sabaudij imperio didicimus, vt populorum inuidia vitaretur, pietatisq; gloriam pluribus argumentis compararet. Nisi credamus satis illi fuisse, intra muros oppidorum annonam recipi,quam sciebat in suorum militum necessitatem cessuram,si quando eguisset voluissétque. Ex eo coniectura consilij; quòd oppida ad Moncaluium & Albam sita impune messem terere ac in sua deducere voluerit; iussis Capitaneis iniurijs ac prædâ in agricolas pro tempore abstinere. Præcedentis enim anni frumenti abundè erat; & huius anni collectum, plus expectatione responsurum videbatur;si bona in pace fructus terræ colligerentur. Et quamquàm spes Sabaudij per Monferratum duraturâ possessione proficiendi indies tenuaretur, continuâ Nuncij Pontificij, & Castilionensis Principis negotiatione (quorum ille consilia ac preces, hic imperium minasq; offerebat, & vtrique Hispani Regis auctoritate niterentur; cuius nutu deponi arma, & redire oppida ad veterem Dominum iubebantur) quia tamen incerta pacis tractatio,& anceps adhuc agendorum forma erat,non ita Sabaudius conditionibus intendebat, quin promoueret incepta; & ea maximè adgrederetur,quorum retentio probabilior videbatur. Illi haud dubiè suorum Principum mandata deferebant;sed illud præcipuè moras ac difficultates intendebat, quòd cum potenti ac generoso Principe superuacancum esset imperijs agere. Preces magis ex vsu; & Mediolani Hispani,& Mantuæ Venetus internuncius admonuerant, nullo fortiori vinculo quàm modestia ac respectu posse indignatum retineri.

Sabaudius permittit rusticos segetẽ colligere.

Itaque viuo adhuc negotio pacis, sed conditionibus incertis, Baronem Adres (strenuus hic ductor, & indefessus militiæ erat) cui plenæ centuriæ ad manus, & perspectus locorum situs erat, arctâ obsidione cingere Sandamianum, nobilissimum Monferrati municipium, iussit. Quòd mediâ in Pedemontanâ esset, eoq; ægrè foret auxilia recepturum, facilem expugnationem promiserant. Ager ferè omnis in colles erigitur; quod decliuè est,in fertilem planiciem funditur. Amœna ac frugifera omnia,& commeatu ditiora,quàm vt vniuersum absumatur. Quod si etiam bello necessaria inferantur; aduersus vim tutus locus est. Quinquagesimum ante annum turbatis prouincijs Galli tenuerant: Cæsaris autem viribus Ferrantes Gonzaga longâ & irritâ obsidione strinxerat: nam & auxilia penetrauerant; situq; ac mœnibus vrgentes repulerant. Gallis cui insedit,non idem toto ambitu prospectus est; nec pariter expugnationi opportunus. Latiori gyro concluditur,quàm vt exiguis copijs vallari possit: ambiente tamen vndequaque Pedemontano agro,& hostilibus copijs obsessis itineribus, ne Monferratensium auxilia penetrent,sed pro viribus obsistant, carpant,vexant, clausum oppidum, & à

Sandamianum obsidetur à Sabaudijs.

Municipij conditio.

suis diuisum videbatur. Monti qui Prioccam respicit (Lanctolæ vocabulum est) religiosorum virorum Cœnobium impositum est, vnde non mœnia solum, sed & intima oppidi, ciuésque ipsi distinctè numerantur. Vicinitas hæc facere ad offensam credita. Proinde locum Adres Baro cum suis insedit, ductáque fossa & elato aggere, dorsum temporarij munimenti communiuit: vnde certo ictu ciues excipi, & Municipij viæ domúsque infestari poterant. Exitiale id sibi ciues agnorunt, cum insuper fusus per planiciem equitatus, agrorum opes interciperet, absumeret, perderétque. Ita arcta omnia obsessis Baro fecerat. His angustiis circumuenti Sadamianenses, ausi facinus sunt supra vires ac numerum, vt se eo vinculo expedirent: centum enim & quinquagina mœnibus egressi, tamquam deturbaturi loco hostem, & inuicèm dato acceptóque constantiæ sacramento processere; iuuantibus conatus suorum iis, qui supra muros præsidium agitabant, Moschettorum infestis ictibus in aduersos iaculantes. Maior oppugnantium numerus erat, quàm vt ipsi in arduo siti, à succedentibus & paucioribus deturbarentur. Vbi iuxta fuère, glande plumbea certamen inierunt, (nec enim hastatos comminus pugnare, fragor moschettorum sinebat) respondêre Sabaudij & tecti, & ictibus è sublimi non in casum sparsis. Ambiguè nihilominus pugnatum; & vulnera & captiui vtrinque numerata. Sed infauctior ciuium virtus fuit; quòd redeuntes tergore vulnerarentur; cum constantiam æmulati, tempus ictibus præberent. Credidêre proinde curæ oppidi impositi securiora consilia tractare, si mœnibus ambiti, obsidionem & bellum traxissent; donec amici casus suorum gnari, magno numero in tutelam accurrerent. Haud dubiè frustra sperabatur: nam Tanarum ac Nizam versus sparsus hostis equitatus vniuersa obsepserat: aut pugnam, aut (quod minimum) vexationes assultúsque, si nouæ clausis vires aduenissent, ausurus. Campi reliquum, quod Astio ac Trino interiacet Sabaudij Ducis vniuersæ copię tenebant; quas duplo maior exercitus in munitos & loco tutos non perrupisset. Distrahi tanta vis poterat, si multa millia alio versa prouincias illius infestassent, aut pro obsidione obsidionem reddidissent. Sed nec Hispani aut volebant, aut poterant; nec Monferratenses audebant.

Accreuerat iam Lanctolę munimentum; & huic simile aliud; quod alteri colli eminenti impositum fuerat, qua valles in Monferratum agrum excurrunt. Illud Heluetij Lucernâ pretio exciti; hoc miles Delfinato euocatus seruandum receperant. Mille ducentos fuisse referunt Georgio Ochetto, Ioanne Laurentio Amadeo, Luca Picconello impositis qui curarent. Equitatus planiciem obsidebat, nullis certis sedibus, sed huc illuc vagus; & vel in auxilia quæ aduenissent pugnaturus, vel ambiguos in fide continuo metu retenturus. Ducenti sclopetarij dicebantur bello sueti, & militiam illam ingentium spoliorum opinione sectati. Apud ciues annonæ plurimum, nec minus animorum erat: quin enim è vicinis oppidis hostiles insultus, vt in securum euaserant, alimenta in longum tempus detulerant: & oppidum fertilitate agri conspicuum vim frumenti asseuerabat, vicinorum commodis recondi solitum; & tum ciuium bono custoditum. Quod in agro diuitiarum erat, præ tuendæ Patriæ gloriâ in vili habebatur: neque rapinæ, aut peculatus, aut direptiones villarum, ab vllo oppidano suspirium expresserant. Peruicaci cunctorum aduersus Mantuanum fide; & in Sabaudios inuidia: in quos nunquam deficientibus irarum causis ob vicinum æmulatu stimulabantur. Exteros in municipium receptos & Pedemontanos plerosque intoleranda belli onera præliorúmque mala formidantes, vt in tutum, supellectilis carissima detulisse; electúmque ab iis præsidio Sandamianum, licet incertus rumor detulerit, vix crediderim; nisi quib. ante bellũ Patria illa fuerat, aut vagi, negotiatoréſque, sedium mutatione vniuersa secum asportantes. Ab his nihilominus metus aliquis erat, ne proditum potius quàm habitaturi aduenissent.

Fiducia

Fiducia certè gentis securitatem promittere videbatur; ea tamen firmitudo externis & aduenis futura non sperabatur; quæ paratum misericordiæ hostem, & veniam desertoribus offerentem rejiceret. Obseruari singulos adpositis velut custodibus placuit, vt maiori integritatis præmio, sic pœnâ proditionis. Rubeus nihilominus testatus per literas fuerat, Sabaudij subditos aduenas Sandamianensium fuisse; eósque vexationum Patriæ, & collationum impatientia, vel apud accolas hostes, quibuscum æternum dissenserant, domicilium maluisse. Mantuanum quoque monuerat, Pedemontanam omnem cum pecuniam, armenta, & si quid elaborati argenti habuerat, in belli necessitates contulisset, offerre etiam delectibus iuuentutem coactam, quorum opera nutriebantur, & alibi tendentes discretione (vt aiunt) sustentare cogebantur. In eam hospitalitatem fruges & rusticas fortunas insumpsisse; & quò tolerabilior sæuitia videretur, diurno aureo capitaneos & centuriones obligasse. Nec sine sensu manipulares milites egisse; duplicati sibi stipendia volentes; quæ nisi populares repræsentassent, in retinentes immaniter egisse: miserrima singulorum conditione; siue vniuersa contulissent, siue ob negatam pecuniam punirentur.

Hos fuisse Sabaudij militis mores questum non semel Rubeum didicimus: quasi ignoraret, aut falsa vulgare; aut eadem Hispanos aduersus Monferratenses vsurpasse. Equidem plures Monferratensium, cum Patriam, domos, agrum hostis, & Hispanorum sæuitiæ permisissent, ad interna & inimicis vacua profugerant, communem fortunam pace aut bello toleraturi. Sandamianenses, numero ac situ validiores, non ea consternatio turbauerat: sed quamquàm per ambitum omnia hostilibus armis possiderentur, armenta nihilominus induxêre, quæque comportari potuerunt, in oppidum intulerunt; & tectis domorum in rei euentum reseruarunt, fœni ac paleæ in aliquot menses prouisu suffecturo. Constantiam quoque addere, secretæ literæ ad obsessos penetrantes visæ sunt; breuem eam vexationem futuram docentes; ob paratum iam restitutioni Sabaudium: quòd Regina Galliæ, Hispanus, & Cæsar Mantuanum protegerent. Ante alios calamitosa eorum Pedemontanorum fortuna videbatur (quamquam pauci omnino, & ferè turbidi essent) qui iam iam pace secutura, longum Patriæ exilium, & facultatum amissionem breui malo prætulerant. Quippe Sabaudius pietatis in omnes probatissimæ, implacabilis tamen rebellibus, & desciscentibus ferebatur. Sandamianenses inter hæc, vt cum fortunis honorem victoriæ retinerent, Gubernatorem olim sibi impositum, tamquam ignauiæ & forsan perfidis suspectum amouisse dicebantur, & Andræam Prandum substituisse; quem Belgicæ militiæ experimento, dignum tantæ administrationi putauerant. Eâ re maiestatem sui Principis læsisse dicebantur, & fidei meritum corrupisse. Id tamen falsò iactatum scimus: quãdoquidem Marchio Rubeus Cæsarẽ Confalonerium priuatis simultatibus, & ciuium odio inuisum loco mouerat; nullâ Sandamianensium operâ aut officio stimulatus; & Prandum non virtute minus, quàm familiaritate obstrictum imposuerat. Hoc ferè tempore Princeps Castilionæus Gonzagi sanguinis, Mediolanum iubente Imperatore reuersus fuerat; vt suo munere functus (Commissarium enim Cæsareum dixerat) graui comminatione banni Imperialis, Sabaudium abstinere armis; & quæ loca Monferrati cœpisset, reddere iuberet. Menses aliquot comminatus modestè ferebatur, nec asperè imperia exposuisse, summâ dexteritate vsus vt & intelligeretur; & ne magnum Principem magnitudine remedij asperaret. Sabaudius tamen vt iure sic facto potior, quamquam reddere victorias paratus esset, prætextuum suorum tamen rationem haberi, armatus & minitans orabat. Quod Castilionæo non probatum; vt qui nullis legibus aut excusationibus circumscriptam obedientiam requireret. Vbi itaque frustra consilia, preces, & ex Hispano metum cecidisse vidit, literis ad Ducem datis acriter comminatus

Castilionaus minatur Sabaudio bannum Cæsareum.

est, se Cæsareum bannum aduersus illum publicaturum. Sabaudius sententiæ securus, quamuis modestissimè ac honorificentissimè de Cæsare loqueretur, deceptúmque falsorum pro Mantuano iurium diceret; nil tamen solitæ sibi diligentiæ omittebat, aut belli studia intermittebat, decoram pacem recepturum daturúmque se professus, iniquas conditiones ferro ac vi propulsaturum. Intempestiua vniuersis securitas credebatur. Itaque Nuncius Pontificius & Castilionęus Princeps, denuò ad mitiora versi, traxère in plures dies negotiationem; vt Sabaudius vim illam animi indignationémque molliret. Et profuit modestia; qui enim iam conditiones auersatus fuerat, vbi reuerenter interpellari, & orari se vidit, spem dedit festinatæ concordiæ. Et quia vterque habiturum Cæsarem prætensorum iurium rationem spoponderant; magno animo respondit: non se nisi vis fásque poscere. Proinde capta arbitrio Cæsaris redditurum, à quo non abnueret veteri Domino restitui. Quod vbi Mantuæ innotuit (quasi honori Ducis ea species detraheret) Aulam omnem questibus confudit; facili Mantuano etiam in amicum ac consanguineum Castilionæum suspiciones neglectus admittere. Dicebatur ea forma restitutionis, existimationi Mantuani detrahere: quòd quæ dolo ac vi capta forent, statim suo Domino restitui oporteret. Negotium quoque è negotio duci, & seri moras, Mantuanus indignabatur; tamquam receptio oppidorum plures menses differenda esset, vt interim subditi alienis oneribus haurirentur, Sabaudius temporario quæstu proficeret. Tumultuaria arma & inuasionem, nullo honesto titulo initam, vt res in priorem formam reduci poscerent, ita medium neminem qui recipiat quærendum. Habere proprium Dominum, qui eâ in re procuratoris non egeret. Diffidentiam quidem Cæsaris, Pontificis, Regúmque procul esse, sed dignitatis & conditionis suæ rationem haberi debere; vt vel ipso restituendi modo notum vniuersis sit, & intulisse Sabaudium grauem iniuriam, & inuasoris alieni pœnas mereri. Plures deditionem locorum sponte victoris quoquo modo factam amicè recipiendam esse dicebant; siue Cæsari, siue Hispano Castella permitterentur, deponi apud amicos fautorésque: qui cœpto statim bello indemnem Mantuanum, & causa potiorem decreuissent. Eâ asperitate irritari fortunam; vt totius Europæ votis pax quęsita rescindatur; & suspicionibus ac diffidentiâ arbitri causæ delassati, vniuersa in præceps ire consentiant. Nec enim quod continuis Principum officijs, & eorum gratię Sabaudius concessèrit, ratum in posterum habiturum; si facilitatem suam negligi, & interjici conclusioni difficultates vidisset. Creditâ iniuriâ potuisse turbari Ducem, & spe rerum nouarum conditiones pacis agitatæ aspernari certum est; nisi Hispanorum literæ querelas minasq; detulissent, modestissimis monitis ambitas; & Inoyosa suspicionibus fœdatus, minus illi spei non vno documento obtulisset. Principum quoque Christiani orbis consensum (cui contradicere Sabaudius innata moderatione noluerat) obstitisse didicimus, quò minus bellum paci præferret; magnisq; victorijs amicos Mantuani erudiret, aliud esse prælia, quàm verba, & pomposas plumarum toto pileo explicationes. Quas enim in illius fauorem armari copias audiuerat, moræ impatiens oppriebatur; in quas impetum facere destinauerat, priusquam locorum gnari, popularibus militiæ præceptis conuenirent. Quietem etiam ac moderationem suam, cum quæstu fore cognouerat; quòd temperantia, humanitas, Cæsarem Regiumq; obsequium causæ iustitiam approbarent. Iuribus quidem suis cędere in animum non induxerat; ne promptus in neglectum temerè procurrisse videretur: sed Cæsaris ac Regum gratię id condonare, vt Iudex ipse, sibi asserere quę poscebat, nollet.

Sabaudius promittit ea quæ ceperat se Cæsari redditurum.

Instabat Nuncius Pontificius, & Inoyosa non vnis literis testabatur, Pontificem, Cæsarem, Regem Hispanum Sabaudij iurium curam habituros, causámque pro veritate promoturos, aduersúsque infirmiorem inuisam violentiam

tiam esse, causâ certare honestissimum. Sed tarda per literas negotiatio, & in tot militum millia onerosa expensa erat. Spes tamen componendæ controuersiæ misso à Sabaudio Mediolanum Comite Aloisio Criuello, Gubernatori affulsit; vt in summam pacis, Sabaudio, Nuncio, Inoyosæ, Castilionæo conueniret. Primo quidem congressu sententiis certatum est; vt ferè elusione & tergiuersatione contentiones exercerentur, quoties inter inuitos de re magna transigitur. Comes nihilominus Criuellus, innata nobilitate iuribus sui Principis pondus ingens oratione contulit; in veteres prætextus, & recentes iniurias compositissimè diffusus. Non id tempus vetera tractandi, aut examinandis indignationis causis, qui medij pacis erant retulerunt: esse vtrique arbitrum Imperatorem; & illatæ violentiæ inuidiam accelerata restitutione corrigendam. Si quid præsumpsisset hostis, & in Cæsarea sententia iniquitatis credidisset, causâ prosequendum, quam plures annos partes agitauerint. Ad extremum negotij absolutionem vrgente Pontificio Nuncio, inter diuersos ea lege fuisse accepimus, vt quando Imperator & Hispanus Rex decertantium sese medios obtulerint; quæcunque Sabaudius vi aut pacto per Monferratum cæpisset, Inoyosæ ac Castilionęo traderentur: tamquam vtriusque majestatis dignationem præferentibus: ea verò mox Mantuano redderentur; lis omnis Cæsari remittenda permitteretur. Vbi consensu res peracta, requisitus Criuellus est, vt habito à Duce suo mandato sponsionem chirographo firmaret. Paruit Criuellus, quòd à Sabaudio in mandatis habuisset; singulari facilitate vniuersis annuere, si minis & imperiis temperaretur. Plures iam dies Mantuanus negotiationis exitum opperiebatur: itaque missas ab Inoyosa literas accepit, quibus fidum ministrum Mediolanum mitti iubebat; cum quo restitutionis formam componeret: Nec enim nisi cupita illi, & dictata exequi statuisse. Illico Comes Annibal Chieppius profectus est. Crediderat Mantuanus disputationibus insistendum, & Chieppium iurium Monferrati eruditum destinauerat, vt causa sua patrocinium haberet. Sed ille finita omnia reperit: nec diu immoratus agendorum leges tantùm Mantuam retulit. Arbitrium cuiuscunque potius quàm Mantuani erat; cogebatúrque conditionibus quas Inoyosa & Sabaudius sanciuissent accedere.

Sabaudius mittit Aloisium Criuellum Mediolanum.

Sabaudius Inoyosa concordas in pacis leges.

Comes Chieppius Mediolanum.

Vicesima Iunij erat, & alterum mensem producta discordia; cum Princeps Asculanus Mortarâ omissâ Villanouam suis comitatus venit, præmisso tamen ad Vincentium Mantuani fratrem cursore, qui Principem aduentus sui certiorem reddidit. Nobilis viri accessum Vincentius expectare noluit; sed solita sibi comitate Villanouam profectus officij meritum præuenit: non enim ludicra tractaturum, sed formam absolutæ satisfactionis laturum crediderat. Nec fefellit expectatio: retulit certum ac fixum Sabaudio esse omittere quæ occupasset; & Hispani Regis arbitrio sua iura remittere. Iámque in quos oppida & arma transferrentur deliberarum; & Inoyosam ac Castilionensem, honorum ac munerum eminentiâ prælatos. Simul quia Padilia congruentia à Sabaudio retulerat, militem ac iumenta dimitti imperauit; quibus duodecim muralia tormenta à Casalensi arce in bellum quod parabatur deduci consuluerat. Eodem & Castilionæus venerat, facti ordinem prosecutus, & data fide eadem quæ cæteros Asculanum exposuisse. Dictu mirum quo ardore singuli pro Mantuano niterentur; qui incertâ adhuc Regum voluntate, & irato Sabaudio tergiuersabantur ambigebántque. Sequenti vtrique ad Casalenses profecti sunt, obuio Principe Vincentio ac Niuernensi, cum equitibus ferè quingentis. Nogotiatione tristi ac difficili in lætitiam versa, regio more omnes excepti; & aliquot armatorum millia, dispositis vtrinque ordinibus inducti. Plena vrbis itinera turbis erant, gestientibus omnibus Principes viros, quorum studio quies

Asculanus cum P. Vincentio Villanoua.

obuenisset, intueri. Eâdem quoque vrbanitate Casalensis arx ostentata, vt famam magnitudinis, situs, militis præsidium seruantis, supra rem non esse deprehenderent. Obstupuisse fossæ latitudinem altitudinémque, murorum molem, tormentorum numerum, internos receptus Asculanum & suos, Mantuanus asseruit: nobilique encomio testatum, non aliud per Italiam munimetum plus regiæ majestatis præ se ferre. Procerum tamen virorum qui præsentes aderant fide didicimus, pauca illum laudationibus prosecutum, plura inopiæ & enôrmis vastitatis accusasse. Sanè magnitudo murorum, latitudo, ambitúsque latè fusus spectantur; sed nec necessitati tormenta respondebant, nec vsui suffectura militia; commeatus quoque vix menstruus erat. Sed & pauciora intus erant quę in vsum obsidionum munimenta requiruntur: Puluis bellicus, materia artificialis ignis, plumbum, ferrum, nitrum, sulphur, & his similia belli præsidia requiruntur; quod nos quoque oculati testes cum plerisque curiositatis nostræ æmulis deprehendimus.

Reuertentem ad suos Asculanum, Vincentius ac Niuerniensis magno nobilium comitatu Padum vsque prosecuti sunt, in eam præcipuè curam intenti, ne quod officij genus omitterent; pronis in ea studia magnatibus, testandæ caritati. Postero vterique Inoyosam Mortanæ conuenerunt, quo Marchio vt restitutionem properaret, venerat, vt è vicinio promptior dictorum factorúmque executio esset. Cæterùm ne inani tantum apparatu, & speciosis congressibus tempus perderetur, Criuellus additis Inoyosæ literis Sabaudium monuit, executionis initium tertium post diem Trini restitutione præsumendum: non enim lenta cunctatione tot Principes expectatione lassari posse; & iam communi sententia sancitum, aut pacem dictis legibus, aut bellum atrox resumendum. Id quoque pactis addebatur Monferratensium immunitati, ne Sabaudius diruendis quæ extruxerat munimentis, ciuibus rusticisve vteretur: neve auehendis tormentis, popularium iumentorum opera fatigaret; sed vtrumque proprio milite exequeretur. Id æquitati dari creditum; quòd pagani frequentibus querelis inhumanitatem accusare, & intolerandos labores (insueti malis belli) queri consueuissent. Partem hanc conditionum Sabaudius ex arbitrio tractauit; vt qui magna calamitate Mantuanum ac subditos leuari; & opulentissima pacta concordiæ respexisse. Culpam nihilominus malorum in Sangeorgium Mantuanus, scriptis ad regios ministros literis retulit, asserens, eius studio accendi Sabaudij inimicos: quod sciret iam se Principis sui miserationem aduersum se consumpsisse; nec abolere defectionis ignominiam nisi geminatâ contumaciâ, & nouis flagitiis credidisse; vt ira non perfidię prurigine insolescere cognosceretur. Conscelerato famulo, & irato domino satis esse, si assiduis incursionibus, & vexatione popularium, nullo ipsorum profectu, Princeps immeritus carperetur. Contulit & alia conuiciorum, quæ Inoyosa solitâ sibi prudentiâ neglexit; gnarus & eas Sangeorgij iniurias non esse, & inultas fore. Causam suspicioni Mantuani, milites dedêre, qui paganis præerant; eo quòd centuriæ Sangeorgij esse & eius imperio nauare cognoscerentur. Cum tamen non illæ, non Sangeorgius similia exercerent, sed Sabaudij imperio mouerentur.

Cæterùm cum iam modus oppidorum restitutioni dictus esset, acceptis à Sandamianensibus literis Princeps Vincentius didicit, arctari obsidione oppidum, & media in negotiatione pacis bellum ardere. Quod etsi ignotum Inoyosæ credi possit, Iuuenem tamen asperauit, vt apud circumfusos proceres prorumperet: Nos (inquit) speciosa cócordiæ pacta componimus; regio nomine leges hostilitati dicimus, quidq; bona pace agêdum sit consulimus: At Baro Adres vicinorum coactâ militiâ Sandamianum vrget, maioréne Ducis fratris mei, an protectionis regiæ iniuriâ vix discreuerim. Quæ istæ concordiæ fabulæ, quæ forma quietis; si cum Monferrati arma vana spe securitatis distinentur, contra hostem Munici-

P. Vincentij querela cum Inoyosa ob Sandamianum obsessum.

pijs

ptis nostris insultantem tum maximè sæuus instat, cum abstinere bello iubetur? Atqui cunctatione & ignominiâ nostrâ exultat; cumq; imparatam prouinciam festinatione oppresserit, id insuper in gloriam trahit; quòd Regis Hispani conatus prouisi ac numero validos despiciat; audeatq; cum de restitutione agitur, expugnationes exercere. Futuram certè apud nos æternam Monferrati possessionem non ambigo; sed quo honore, tanti Regis arma viresq; circumferantur; quâ contumeliâ spes illius senescant, ante alia prospicere administros debere iudico; quorum studio tam magna agitantur. Mersam semel hoc totius Italiæ atq; adeo Europæ theatro existimationem, nullâ virtute reduxeritis. Non alio certè stabilimento fama tanti nominis vtitur: quam quod posse credatur, & velle. Infamiæ quoque notam arguerem, nisi cum Principibus viris res esset, quibus compertum scio, aut credi iniuriosè in nos agere Sabaudium, aut flagitiosè Hispanos conniuère. Alterutrius culpam esse, vos quorum tutelæ successimus, opinione generis humani nouistis. Plura dicere parantem, ne calore indignationis acerbius ageret, Castilionæus interpellauit; eadem Cæsaris nomine lamentatus, sed inuidiæ ac comitatis mixto temperamento.

Plus Vincentij Principis quàm fratris Ducis apud Hispanos valuisse auctoritatem, non semel didicimus; cuius fidei constantia morum, sermo moderatus, grauitas facilitasq; pretium fecisse videbantur. Ignorauerítne obsideri Sandamianum Inoyosa; an debiles vires suas excusationi accommodauerit, incertum est; missurum se tamen ad Sabaudium literas promisit, quibus turbari nouâ inuasione prouinciam, & inter pacis tractationem, bellum exerceri quereretur: & nisi iniuriâ abstinuisset, negotiationis amicæ finem fore. Quinimo dilatio restitutionis ne sibi à Vincentio imputaretur (nouerat enim Mantuanum cuncta malorum in se flectere) protractam in eam diem dixit, quòd cui à se fratris ipsius iussu redderentur, non perscripsisset. Legitimo quippe procuratori debere permitti, qui Domini nomine accipiat tradátque. Inane id & vanum procrastinationis prætextum risit Vincentius; satis superq; sufficere testatus, si ipse cum Castilionæo Principe recepisset: propediem nihilominus expectare se fratris literas, quibus auctoritatem recipiendi, cui ille libitum foret, sit concessurus.

Inter hæc etiam de Niuernensi suspiciones retractæ: nec enim adhuc vmbræ metusq; animo excesserant, magnum Principem, & tot nobilibus comitatum Hispanis suspectantibus. Sed iam iter meditari, & finē querelis facturum responsum est: ne innumerabilibus hactenus iniurijs & criminationibus læsus Mantuanus, vllis in posterum accusationibus laceraretur. Quamquam oculatiores rerum obseruatores pro certo habuerint, non Hispanis magis quàm Mantuano inuisum Niuernensem fuisse; vbi turbas in quietem flecti, & nullo externo auxilio egere cognouit. Sed nec eos animos Niuernensem fugisse; eoq; discessum properasse. Nec fateri ausim vulgatum politicorum axioma, nec abnuere; quoties dominationis discrimen incidit, non consanguineis, non amicis, non ijs ipsis quorum interest, fidem constare. Adeo fraudium & diffidentiæ frequentia exempla suppetunt. Sub vesperam concitato cursore à Mantuano epistola venit, delegatâ in Vincentium fratrem potestate recipiendi oppida; & per loca mittendi, qui Ducis sui nomine eodem munere fungerentur. *Mantuanus iubet Vincentium fratrē recipere oppida ab Inoyosâ.*

Vicesimâ quintâ mensis, Niuernensis Dux, cum composita in quietem omnia deprehendisset, coacto Aulæ suæ vniuerso comitatu, relicto Monferrato Mantuam profectus est, vt Lauretano itinere Romam, quò cum Galliâ soluerat, tendebat, proficisceretur. Et quidem tempestiua profectio visa; non Inoyosæ magis quàm Sabaudio: cui Principis virtus, & ex gentis suæ caritate, vis suspecta erat. Hispanorum quoq; secreti questus non semel in publicum eruperant; procurantibus Sabaudij amicitijs, corrumpēdæ Mantuani spei, admitti suspiciones. Nec sine *Niuernensis Mantuam.*

ſpecie potentiæ vmbræ Hiſpanis accreuerant: cum enim in Monferrato ageret, accitis aut ſponte in diſcrimen properantibus Gallis comitatum ſuum auxerat; iamq; plures trecentis numerabantur, iiq; nobiles & titulis dominationum ſupra vulgum. Inter eos quoque militari diſciplinâ celebres plures cenſebantur; quorum ductu bellare populares gloriam credebant. Hoc ortu primum centurias,mox cohortes,ad extremum & legiones expleuiſſet; ſi properantibus Gallis liber acceſſus,& gratum Domino ſuum periculum cognouiſſent. Turbidis certè rebus, & fortunâ omni in Sabaudium verſâ, è proprijs ſubditis auxilium Niuernenſis deſtinauerat (nec enim Regina magnis viri conatibus obſtitiſſet) ſed vbi compoſitos tumultus, & paratum reſtitutioni oppidorum hoſtem vidit, procurrentium impetum attinuit; quamquàm Marſiliæ & Antibi aliquot iam centuriæ conueniſſent. Nepotis cauſam iuuare in animo habuerat, quamuis inermem & imparatum neceſſitas offendiſſet. Sed vbi ſponte ſuâ rumorem depoſuiſſe, & Hiſpanos feriò tutelam rerum Monferrati complexos nouit, indemnem & ſuo potitum Mantuanum agere, ſatis credidit; non ignarus quibus conuicijs odijſq; exerceretur. Neque tamen præcipiti diſceſſu auerſum ſibi Inoyoſæ animum agnouiſſe oſtendit; ſed cum cauſam longioris moræ grauiter proſecutus foret; id præcipuè connixus eſt, vt fidem ſuam approbaret, credereturq; quoad Mantuanæ ac ſuæ domus dignitas in gentilitio honore manſiſſet, non alia caritate Hiſpanos quam Gallos,Regijs nuper coniugijs iunctos,proſecuturus. Inoyoſa & Aſculanus,diligentiæ ac operæ excuſationem,in bonum pacis,decus familiæ flexêre; inſuper comitate deuinctum protectionis duraturæ promiſſione ſolati dimiſêre. Nec ſiluere quibus cauſis ſerius in bellum deſcenſum, & petitus armis Sabaudius foret.

Plures ante dies apud Monferratum, cum inter pacem & bellum mediæ prouinciæ agerent, rerum publicarum pro Mantuano adminiſtri in rebellium cognitionem intenderant; Quæſtore ciuitatis, iiſq; quibus facinorum executio commiſſa erat deſertores Mantuani perſequentibus. Res hæc ſeuerius tractata, vt nonnulli falsò accuſati diſcrimen capitis ſubirent, fecit; ſiue pietas Domini Iudices,ſiue priuatum odium excitaret. Diuturnâ tandem vexatione agitati quidam, tandem innocentes declarati ſunt. Si quos extrema neceſſitas, & vis hoſtium inſuperabilis mentiri ſacramentum, & fallacijs tueri vitam fortunaſq; impulerat,excuſati: iam enim intempeſtiuum rigorem Senatus Caſalēſis Mantuano perſuaſerat. Mitius quoque in eos animaduerſum, qui potentiorum imperia ſecuti, validiorem & victorem Dominum prætulerunt. Proditionis transfugijq; non coacti crimine aliqui damnati. Quos inter Comes Guido Sangeorgius; quem Mantuanus inter alios implacabiliter oderat,æmulorum votis in pœnam poſcebatur. Et quamquàm non Hiſpani,non Galli,non Veneti apertè excuſarent; ſilebant tamen quoties nominari audiebant; ſiue excuſatum crederent; ſiue(vt tempori decebat) excuſatum cuperent. Quid eo læſo,& immaniter habito prouincias maneret, & quibus viribus executurus contumelias ſuas foret, peruiderant. Horret animus illuſtrem familiam, collectis in poſteritatis memoriam opprobrijs,quibus publicè inuſta eſt,fœdare: ne bonis domi artibus,foris militari virtute ad omnem claritudinem euecta (quibus rari mortalium adornantur) ſtudio ſugillare; aut creditas ab aliquibus fœditates, iis qui eodem ſanguine, & priſcâ virtute agunt, obiectare videamur. Sed factorum veritas, & ſeries hiſtoriæ rem inſignem ſilentio inuoluere non permittunt; ne alienæ cupidini,noſtro arbitrio famulari videamur; id tamen acturi ſumus immutabili apud nos conſilio,nec de odioſis ingratiſq; inuidioſum ferre iudicium; nec tacere,quæ multorum teſtium indubitatâ fide nixa,mendacium ſilentij arguerent.

Fiſcus Mantuani inquirit in rebelles.

Ergo Iunij viceſimâ ſextâ, Theodorus Pendaſius Villæ ſancti ſecundi Comes, & Man-

& Mantuano Duci à consilijs, rerumq; Ducalis Fisci in Monserrato Curator, & Iudicis hac in re officio defunctus, Faustus Croa Senator Casalensis, & intimi consilij collega; & Ioannes Iacobus Bruscus, totius prouinciæ Quæsitor, huic causæ cognoscendæ & absoluendæ simul delegati, pluribus hominum millibus adstantibus; quos Præconis publici voce coëgerant, in hanc quam infero formam, redditâ verbatim sententiâ de Sangeorgio decreuerunt. Nos Theodorus Pendasius, Faustus Croa, Ioannes Iacobus Bruscus, in causa Guidonis Sangeorgij, Comitis Theodori filij, vrgente sententiam Fisci Monferratensis Procurarore, interrogatis testibus, visisq; actis publicis, manifestam eius viri rebellionem, proditionem, læsamq; maiestatem; cœpto non minus quàm continuato ac consummato delicto, aduersus Serenissimum Cardinalem Ferdinandum Mantuæ ac Monferrati Ducem, eiq; debitam fidem admisso, arguunt. Itaque diuino orato auxilio, permissâ nobis cognoscendi auctoritate; & ante alia maturâ deliberatione præmissa, rerumq; ad id productarum æstimatione vsi, decernimus Guidonem Sangeorgium ingratissimum Mantuani an Monferratensis Ducis subditum, rebellionis ac læsæ maiestatis reum esse: quod hostilibus, ac prærupto consilio Sabaudiæ Ducem inimicum comitatus, exercituum illius Præfectum egerit: quod Trinum municipium tormentis bellicis assultu ac dolo cœperit, & ad defectionem custodiæ impositos hortatus sit: quod Moncaluium consilio ac fraude occupatum, Castellum loci dies aliquot obsessum captúmque: quod Nizam vi omni adortus, diu multis armatorum millibus obsederit, bombardis concusserit, agrum circa vastauerit: quòd pleraque Monferrati oppida, armatis centurijs interceperit, diripuerit, exciderit, ciues expulerit, vim pecuniæ contributionis nomine expresserit; furta, sacrilegia, vim admiserit impuneve habuerit: quod nonnullos nobiles prouinciales suæ perfidiæ per nuncios ac literas illigare conatus sit, socios flagitiorum quæsierit: quod inter cætera Corsioni, Alici, Vesimi (quæ oppida eius patrimonij censebantur) hostiles copias, & conscios auctorésque rebellionis milites Mantuæ ac Monferrati Duci supremo Domino aduersos, induxerit: alia fœda, immania, atrocia patrauerit. Quâ causâ dicimus concordiq; voto sancimus; & obiectorum criminum, & culpæ, nec non pœnarum quas in rebelles & læsæ maiestaris conuictos omnia iura proclamant, reum esse, sigillatim verò capitali supplicio perdendum: Nempe vt infami plaustro raptatus per opprobrium, in locum facinorosis puniendis apositum deducatur, ibiq; clauâ mactatus, & quatuor in partes dissectus, ijs in locis vbi flagitia exercuit, publico exponatur; si quando in Mantuani potestatem venerit. Interim eo apud hostem agente statuam eius formari quæ pede altero ignominiosæ furcæ appendatur, cum suorum criminum notâ debere. Eumq; perpetuò exulem, infamem, omni honore ac dignitate exutum: quæq; per Monferratum patrimonio, aut sui Principis liberalitate olim possederit, in Fiscum auocanda censemus. Hæc sententiæ in Sangeorgium substantia fuit: sed & proscriptionis leges edicto additæ; quibus decem aureorum millia, ei qui viuum Mantuani Ducis potestati tradidisset, sex qui occisi caput detulisset, quatuor qui quocunque modo iugulasset, promittebantur. Et ne qua facti ignoratio prætenderetur, tubarum sono, multa ciuium millia congregata, in Ducale palatium fuerant; vbi latino & Italo idiomate, iudicibus pro Tribunali sedentibus, res vulgata. Ad famam dedecoris procerum, ciuium, militum animi concidêre: & eorum quos obiecta crimina offendebant; & quos nobilissimi viri commiseratio mouebat. Sed & inter amicos, & veteri affectu obnoxios multa dicebantur, vt cum causâ rebellasse cognosceretur. Auersio injqua Dominorum, contemptus, Patrui Cardinalis iniuriæ, intentata veneficia, & capitales insidiæ. Mantuano proniores breuem eorum dolorem fore dicebant; & vbi discusso errore, suo vigori mens restituta fuisset, neminem eo in numero futurum, qui exe-

Et Sangeorgium, condemnat.

cratione ac diris tantum scelus non foret prosecuturus. Non enim ipsum Sangeorgios solum perduellione, sed plures nobilissimasq; Monferrati familias contagione læsisse accusabatur. Alij maiori adhuc licentia, Sabaudium fœditatis auctorem transferendo crimini peragebant; dicebanturq; sententiæ; tamquam malo consilio vsus, non vno nomine reprobaretur: quod nobilem virum inconsultâ indignatione procurrentem, non permisso deliberationi tempore, non communicato consilio, inter administros suarum cupidinum recepisset: quantumque alienâ perfidiâ creuisset, tantum sibi dedecoris, vt alienæ operæ egentem, sordido nomine comparasset. Plerumque facilitatem criminis, & validos stimulos, vel integerrimos corrumpere: & potuisse Sabaudium suis cogitationibus eundem exitum, proprijs armis ac ductoribus, maiori gloriâ nancisci. Nunc fouisse rebellionem; & (si apud maiestatis reum creditum locus laudi est) plus parricidæ, & externo, cuius virtute profecisset, quàm proprijs viribus imputandum. Dedisse documentum quibus opibus actibusq; præualuerit; & quantum difficultatum vastæ cogitationes eius aditutæ fuissent; nisi fortitudine seditiosorum aduersus æmulum vsus foret. Melius Romanos, & solidam bello gloriam sectantes, quorum virtutem Sabaudius æmularetur, egisse; qui parricidas persecuti, tam fœdo adminiculo in hostes vsi non sunt, eoq; indubitata virtute ingruerunt.

Hæc corruptorum in Mantuanum temeraria sententia; eorum qui pro Sabaudio nitebantur sermonibus confutabatur; ne publico quidem temperantes, quin testarentur honoratas illius victorias, licitas artes, decorum Sangeorgij ministerium fuisse. Dolo ac virtuti parem in hostem locum esse: & si Mantuanus ægrè ferat, fortitudinem suorum Sabaudio militare, sibi suæq; asperitati adscribere id debere. Neminem adeo subditum suo Principi esse, vt iniurias offensionésque, vitæ, facultatum, honoris ferre debeat. Quinq; iam dies preterierant, quos Iudices Sangeorgio legis more concesserant, vt se coram sisteret: proinde sexto, formatam in illius similitudinem è fœno ac obsoletis telæ frustis statuam, infami furcæ, à publico carnifice suspendi fecerunt. Aliam quoque prominenti in ciuitatem Castelli munimento, in eandem ignominiam exponi; horrentibus etiam bonis informem sæuitiam, parum causæ & tempori congruentem. Sed maior illi ex addito titulo infamia quærebatur; quod Rebellium ingratissimus diceretur. Sangeorgius quamquam honestas desciscionis causas præsumeret, vulnus id tamen intra animum altissimè admisit; quod fortissimos etiam mortalium, qui existimationi viuunt (aduersus poetæ opinionem) & falsus honor, & mendax infamia perstringant. Coniugis illius nobilissimæ at honestissimæ fœminæ, manifestiorem fuisse mœstitiam didicimus. Accepto quippe infœlicis scenæ nuncio, adeo animo consternata fertur, vt parum abfuerit, quin subito deliquio oppeteret; paruulos liberos ingenti dolore complexa; & amissas opes, violatum honorem impar tolerandi contestata. Sed augeri hostium lætitiam questu suo; & si lugere impensius videretur, suum iam ab illis non leuem pœnæ partem, admonita: publicè lamentari destitit. Sabaudius non ignarus eâ se inuidiâ petitum, inuisere voluit, prolapsam dolore adleuans, & spe veri honoris ad firmitudinem hortatus. Notum sibi quantum coniugis illius fides aduersum se discriminis adierit, quas inimicitias ab hoste retulerit: sed eandem sibi & illi fortunam velle; & vel ab inuito Mantuano, antiquum decus, auitas opes, honorem expressurum. Tanti Principis comitas languentem haud dubiè subleuauit: nisi plerique nobilium inanes eos pauores, solidumq; in marito decus esse (quod à cæteris agnosceretur) docentes, plus ad solatium profuêre.

Sabaudius solatur coniugem Sangeorgij post eius damnationem.

Vbi in famam Sangeorgij sæuitum est, Iudicum animaduersio in fortunas vertit; & sigillatim Fisco petita, quæ ille per Monferratum possidebat: eaq; in plures partes distracta, ne facilis receptus & apud eundem possessorem deposita videren-

Cuius bona confiscantur.

derentur. Ante alia Vesimum, cum castro cui Sangeorgio Scarampo nomen est, addito Marchionatus titulo Ioanni Octauio Gonzagæ à Duce dono data: Vetera merita, communis educatio, consanguinitas prætendebatur. Leuari inopiam viri nobilis, & decus familiæ retineri eâ largitione crediderat. Alicum Marchiæ cognomento Claudio Gonzagę permissum; qui nobilitate natalium, morúmque dulcedine toti ciuitati carus, functarum apud Pontificem & Imperatorem legationum merita contulerat. Sed secretorum gnari testabantur, debita illi pridem multa aureorum millia, ea imagine Mantuanum soluere decreuisse; quæ Claudio Vincentius parens quanquam promissa rependere neglexisset. Bozia quæ Sangeorgium ac Balzianum condominos habuerat, Ducis medico nexo Comitis honore collata. Corsionem Comes Ibertus sibi comparauit, cum partem pretij dono Mantuanus remisisset. Bozola Præposito Foresto: Molatrinæ Reipublicæ Villanouæ; agri ad Pontesturam Ioanni Francisco Pico, ad Balzolam Cęsari Arditono; Bozolea Gulielmo Galloni venundata. Census annui Tunci Senatori Cinalerio in pręmium optimè nauatæ operę concessi. Pars quoque Comitatus Sangeorgij, Corij, Rocchæq; Marchioni Vulpiani promissa dicebatur. Eorum qui emerant, nemo præter Forestum publicè excusatus. Patriæ enim dicteriis res agitata, id interpretationis nacta est, vt cum altero oculo captus Forestus esset, mirum videri non deberet, si minus peruidisset; etsi in id præcipitium lapsus foret, quod optimè oculati non vitauerant. Cęterùm perniciosa Mantuani largitio prudentibus credita; ne habendi cupidine qui nacti fuerant iratum Sangeorgio Mantuanum consilio firmarent, prohiberéntq; reddi; quorum retentio exitium prouinciæ accelerabat. Hinc cunctante super venia rebellium Mantuano, acres per Europam querelæ eos maximè petebant, quos suspectos fama differebat, restitutionem Sangeorgio fieri dissuasisse. Nec aliud in Vrbe ac Mediolani frequentius conclamatum, quàm donationem illam ac venditiones (quæ nec in Mantuani potestate essent, nec sine exitio accipi possent) perniciem Italiæ maturare. Sanè cordati & apud Mantuanum agere soliti, magnitudinísque Sabaudij periti, illum monuerant, temporariam munificentiam, non donatori beneficij gloriam, non accipientibus vtilitatem laturam. Illum olim consensu generis humani victum, modico honore suo, quæ concessisset retractaturum, hos collatam in emptiones pecuniam prodigituros, vanosq; honores publico irrisu depposituros. Gonzagam quidem aduersis communi bono consiliis in Hispaniam Oratorem à Mantuano missum dicebant; quod omni officio foret restitutionem apud Regem moraturus; ne ipse Vesimo excideret. Et licet plerique riderent anxiè petitum à viro titulum, qui ipso ortu nobiliorem accepisset & circumferret; ille tamen Hispanũ fastum & Aulæ illius consuetudinem accusabat, vbi nobili viro nullus locus est, nisi titulo aliquo dominationis adornetur. Claudij Gonzagæ moderatio ac prudētia cum ab omnibus, tum à Duce ipso seriò licet commendata: cum enim vltro Alicum offerretur, titulo se interim abstinere; & donec pax solidè coiuisset, differre possessionem velle respondit. Prauiderat vir nobilis, lubricam eorum concessione lætitiam, quæ nec à Mantuano sine exitio Patrię dari; nec ab ipso sine leuitatis nota recipi poterant. Balzianus vel inuito Mantuano, se fructibus Bozię vsurum publicè iactauit; & curaturum ne Medicus integra cute sua, malè acceptis frueretur. Sangeorgius certa spe nitebatur, non fruiturum alienis Mantuanum, qui ne sua quidem tutari posset; strenuámque Sabaudio operam præstabat; quo superstite sciebat, non minori securitate bona sua, quàm Taurinum fore.

Expleto apud Casalenses deformis scenę die, Princeps Vincentius & Marchio Rubeus, Moranum nobili comitatu septi profecti sunt, vt Castilionæum & Asculanum ibi opperirentur, quo se venturos eodem die prædixerant. Hic regiæ copiæ, equitum peditúmque ingens numerus consedit; per cohortes & centurias

diuisus,magno decore;quasi paratus ad bellum. Vbi inter magnos viros officio,ac comitati satisfactum,vniuersi Trinum contendère: Vincentius extra mœnia cum suis substitit. Castilionæus & Asculanus,intra muros accepti;quibus municipij restitutio,à Verrunensi Comite ac Viualdo facienda erat. Hi statim Sabaudij mandata protulerunt;& portarum clauibus productis,possessionem loci permiserunt: mox egressi aduersâ portâ cum suis sunt,integro honore Ducis; quem certum est officio victum,spontaneam deditionem fecisse. Paulo post vtrique Principes, adhuc foris opperienrem Vincentium Principem conuenêre. In hunc conuersus Asculanus: Excussit (inquit) Sabaudius,& magnitudini regiæ infirmiora sua arma summisit. Itaque fratris Ducis nomine,dominationem velut nouam auspicare;& nobilissimi oppidi ius antiquum recipe. Hinc non Mantuani solùm,sed & per Europam Principes omnes,integritatis ac protectionis regię aduersus seditiosos experimentum accipiant ; discántque nemini caritatem Hispanam præferenri, aut inutilem amicitiam fore. Sumere se Vincentius respondit,& chirographo concessionem sibi factam testatus est, (quod Verrunensis ac Viualdus , publicis tabulis quod egerant excipi voluissent;nec tamen obtinuerant) ne ea species magnitudinis admitteretur , apud hostem iam cædentem ; aut quod illi vi peruicisse videri noluerant, solemnitate actorum , velut cum difficultate expressum ostenderent. Aliquot minora tormenta bellica , quæ Trinenses ante Sabaudij aduentum habuerant, suo quidem loco restituta; sed quod armorum reliquum, militari licentiâ vt ductorum imperiis distractum fuerat,desideratum. Instabant quidem Sindici ciuitatis, vt substracta arma repræsentarentur : sed vbi de quibus dubitatum fuerat an concederentur,inuenta sunt,illa vt minoris pretij neglecta. Opulentior quàm credebatur Mantuano conditio euenerat ; nec Hispani tantam Sabaudij facilitatem sperauerant.

Sabaudij Mantuano Trinum reddunt

Castilionæus ne segnius consanguinei Ducis causam agere videretur , acriter reposcebat. Asculanus tamen siue Sabaudij promptitudini vices redderet ; siue leuem illam in tanto quæstu iacturam sciret,Castilionæum negligere querelas,& inanes flagitationes rejicere orauit. Tum cessit Castilionæus; nec Princeps Vincentius vlteriùs quæsiuit ; eam patientiam poscentibus qui poriora contulerant. Eques Rinara (nunquam mihi sine additione laudis nominandus) Trino Gubernator, cum trecentis peditibus ducentis equitibus impositus : vt qui eo præsidio fretus,si bellandum denuo foret,hostilem impetum spreturus , & vltro eruptionem ausurus cognosceretur. Mox eo procurante, annona & bellicus prouentus à Casalensibus aduecta sunt;quæ longiori obsidioni sufficerent. Vtriusque portę lateri,duo prominentia munimenta Sabaudius extulerat ; quæ paucis ante restitutionem diebus demoliri,& nudari mœnium latera imperauerat. Ea denuo Rinara,reductâ comportatáque materiâ,veteri formæ restituit;& oppositæ Trini portę densos aggeres in lunę formam circumdedit;ne vis omnis mœnibus exciperetur, sed elata moles obsisteret. Auctus quoque bellicorum tormentorum numerus;ne facilis hostis incursus , contemptu & securitate esset. Ciues non die non nocte occursare mœnibus , non arma nisi iussu ferre , non pandere aut claudere portas nisi imperio suo, non efferre prouentum agri , non accipere exteros nisi permissu voluit;non aliâ curâ nixus,aut maiori securitati indormiens;quàm si foris hostem,intus proditores metueret. Sabaudius quidem nobili testificatione,iuueni licet infenso gloriam addidit : cum enim inter epulas,quorum maximè virtus obsistere cupitis suis examinaretur, Rinara primum nominauit; dixitque natalium splendore, eam sui opinionem apud hostes ipsos mereri.

His compositis Moncaluium vniuersi prospectabant. Et quanquam in vestibulo negotiationis Trini exemplo deditionem præsumerent ; eo tamen acrius poscebatur,quod sciebatur validiori arce septum,plus apud singulos habere secu-

ritatis. Itaque ab Asculano Principe Ioannes de Castro missus, vt deputato à Castilionæo ministro Cæsareo traderetur. Paruêre hi quoque, eâdem Sabaudij facilitate; nec crediti nondum certo fine expletis iuribus suis, tam promptè in quietem consensuris. Alphonso Guerrerio statim concessum; quem ante alios Vincentius elegerat vt loco præesset, militiamq; vicinorum contineret. Præteritarum necessitatum memoriâ, vt frumentum prouentusq; bellicus induceretur admonuit, centumq; sclopetatij, continuæ custodiæ additi; ne quam vim improuisam in posterum ciues excusandam haberent. Ioannes pariter Brauus; recipiendis vltra Tanarum oppidis ab Asculano missus, & Marchio Cassinæ Cæsareo nomine subsequi à Castilioneo iussus, vt acciperet. Hic Manfrino Castilionæo permisit, cuius curæ tractus is omnis ante bellum fuerat. *Et Moncalnum.* *Et loca vltra Tanarum.*

Vbi cuncta restituta sunt, Manfrinus Albam concessit, trecentis peditibus, sexaginta equitibus præsidio retentis: vt ciuium ope adiuti, in tutelam rerum suarum valescerent. Ad Nizam adscititiæ militiæ pedites quingenti Antoniotto de Ruete imposito, locati; qui parati signum obseruatent; & accepto statim in mœnia properarent. Pronior nempe cupidini hostis sciebatur; & eâ parte cæterorum tutelæ deseruire. Dionum eques Grisella, quartum ferè mensem habuit: & abeunti Cæsar Confalonerius successor datus. Paucioribus præsidium commissum; vixq; præter incolas sexaginta exteri additi: licet situ tutum in longiorem obsidionem videretur. Sed tot simul arces nouâ militiâ firmari arduum, & supra vires Mantuani erat; satisq; prouisum minoribus videbatur, si præcipua & nobiliora oppida retinerentur. Andræas Prandus Sandamianum custodire; descriptis militibus qui ciuium infrequentiam supplerent, iussus est: prorogatumq; imperium, quod mutato Confalonerio acceperat. Gabianum minori nomine; eoq; paucioribus traditum; & quia Trini ac Moncaluij vicinio aliquid securitatis credebatur. Cum adhuc pacis negotiatio ferueret; & à longè Inoysa, quietem (quam nunquam voluerat opinione æmulorum) perstreperet, Sabaudiúsque indignatione ac viribus excitatus, morosam cunctationem inferetet, Confalonerius domesticis curis pressus ad suos lares coniugem miserat. Id hostes didicerant; qui dispositis medio itinete insidijs incautam circumuenêre. Familiaris famulus proditionem vendidisse dicebatur. Grauiter haud dubiè casum vxoris Confalonerius tulit; debitæ sibi tamen virtutis non oblitus, frequentes in hostes eruptiones vsurpauit; paratos turbans, & inexpectantes vrgens, prout occasiō tempúsque tulerat. Nondum enim tormenta bellica Sandamiano oppugnatores admouerant, ideóque non semel tentare fortunam vacuum fuit: cum paribus ferè vtrinque armis congrederentur. Sed quia numero superabatur, cautè se suosq; certamini credere cogebatur; exploratorum ministerio vsus; qui pallantem inimicum parumq; per interualla sibi constantem, deferebant. Dierum aliquot velitatione quidam Sabaudiorum desiderati; nec Sandamianensibus gloria defensi oppidi nullo sanguine stetit: capta ad extremùm Ducis vxor multùm spei Baroni Adres dedit: qui misso nuncio, se innocentem matronam oppidanorum ictibus expositurum professus est, nisi maritus deditionem properauisset: iam enim vis, insidiæ, oblata munera, promissa, agri excidium, ruinæ villarum frustra fuerant: & magnâ ex aduerso virtute opus erat, vt cogeretur. In illo tamen, fortitudo & deuotus Mantuani obsequio animus, plus vxoriâ caritate valuerunt: remisit quippe nuncium, & referre iussit; morte vnius mulierculæ, illius victoriam non futuram; sed barbaram immanitatem totum æuum apud hominum memoriam mensuram. Quinimo tres illum apud se filios habere, quorum capitibus tormentorum impetu exoneratis, constantiam retinere sit paratus potius, quàm fidem frangere. Benè cum Monferrato initio belli actum fuisset, si ea virtute multos Duces, & aliquot bellatorum millia numerasset. Vel enim ipsis Sabaudijs faten-

tibus certum eſt, non ſolùm fortitudinem obſidentium, ſed & defectam apud pleroſque fidem; deditiones locorum accelerauiſſe: & multum negotij victoribus futurum fuiſſe; ſi tantùm hominem in ſingulas oppugnationes impendiſſent.

Ardentibus vtrinque animis peruicaciâ propoſiti, pugnaſq; agitantibus redditorum oppidorum fama, ad vtroſque delata eſt: & Baro Adres quam capiendi Sandamiani gloriam in propinquo videbat, diſceſſu omittere coactus eſt. Quod tamen in obſidionibus vſu venit, circumpoſiti agri opes detritæ; & villarum ornamenta, odio aut laſciuiâ militari diſiecta ſunt. Quartum intra diem reſtitutis potioribus, quidquid oppidorum Sabaudius cœperat, per vniuerſum Monferratum, Mantuano Duci redditum eſt. Nec aliud mali veſtigium ſupererat, quam præcedens pecuniarum à ſubditis exactio, præda, ac vis: quæ vt ineuitabilia belli mala ſunt; ſic nouerant omnes cum pace nec dilui, nec ſarciri: maximè vbi cum validiori res eſt, quientem dante potius quàm recipiente. Impoſſibilis quoque ſingulorum æſtimatio erat; ſi quâ victoris facilitate proprijs dominis repræſentanda fuiſſent. Quæſtus partem ingentem Comiti Verruenſi ceſſiſſe, ductoribuſque cohortium ditatum quoque villarum vicorumq; ſpolijs gregarium militem, populatium fama detulit. Præter alimenta, & exilem pecuniæ ſummam (quæ ne viceſimam quidem expenſarum expleuerit) nihil in Sabaudium abijt, pretium laborum gloriam, non vtilitatem ſpectantem. In ſuos quæſtum ire libens ferebat, dummodò ſtrenuè nauarent; & militiæ viria fortitudine ſuperarent. Exercituum moribus inſolens apud Sangeorgium modeſtia ac temperantia viſa. Ne vno quidem obulo res ſuas auxit; ſed reditus opimos, patando ſibi honori, & commodo ſuorum militum impendit. Et quamquam pars magna conſilij Verruenſis obſtrictum prius Sabaudio virum, nouis inſuper artibus illigauerit; vt conſcium expeditionum Ducemq; faceret, morum tamen non vſquequaque ſimilis deprehenſus eſt; profectumq; omnem in magnâ ac bonâ famâ tantum habuiſſe. Victores quoque inter lætitiam & honores, ſua damna numerabant. Nec enim ruſticorum idem ante bellum, & pace ſecutâ numerus cenſebatur. Nam plerique turbarum miſerias, & intoleranda Ducum imperia formidantes, ſolum verterant; in Genuenſes aut Mediolanenſes profecti, quò nondum rumor armorum penetrauerat. Eo in genere maior iactura Monferrati fuit; elapſis ad vicinos ijs, qui non in ædibus, non agris patrimonium habuerant; ſed diurnâ operâ, & venditâ ſeruiture tolerabant. Et quidem inops toto eo tractu ruſticitas eſt; quòd fœcunditas camporum, numero incolarum ſuperetur. Pedemontani paſſim quietis iam rebus ad ſua reuertêre; ſed Monferratenſes ſemel deſiderati, fruſtra poſtmodum expectati ſunt.

Adres ab oppugnatione Sandamiani recedit.

Vbi forma pacis inducta; & futuræ ſecuritatis ſpes reſtitutione oppidorum affulſit, Pontificius Nuncius Ferrariam redijt; vbi ante hanc curam Legati vices impleuerat. Cæterùm variâ toto negotiationis curſu fortunâ vſus eſt: prout incerta Principum, & per occaſiones mutari facilis voluntas fuit. Inter aduerſa tamen ac ſuſpiciones ſolidâ prudentiâ vſus creditur; iræ Sabaudij, calliditati Inoyoſæ, Mantuani inſtabilitati eluctatus; ne illorum alicui obſtrictus diceretur, ſpeciemve obnoxij præberet. Multum illi diligentiæ in retinenda dignitate opus fuit; ne Pontificius miniſter, præualidis qui Cæſaris & Hiſpani Regis authoritate nitebantur, ipſe vt inualidior negligeretur. Primo ſtatim aduentu Mediolani ab Inoyoſa Regio cultu exceptus fuerat; profuitq; viri æſtimatio, vt Hiſpano Homini Pontificis pietas, pronúſque in concordiam ac Hiſpanorum decus animus perſuaderetur. Id præcipuè ſectatus fertur, vt feſtinatione ac vi, nondum externis auxilijs ſolidatum Sabaudium vrgeret. Moram quippe omnem non Mantuano magis quàm Regi pernicioſam fore docuerat. Et haud dubiè Inoyoſa deprehen-

Pontificij Nuncij ſucceſſus omnis compendio dictus.

prehenderat, eadem se Romæ, quâ per cæteram Europam famâ distrahi: cunctationem nempe & suspectam tarditatem exitio existimationis Regiæ circumferri. Quod vt elueeret, Nunciumq; opinione aliquâ deuinciret; impares primùm vires excusauit; deinde coactis exercitibus tabida vi abstinuisse dixit, non vt Sabaudium mulceret; sed vt compositi belli laus Hispano ac Pontifici communis esset. Credidisse enim non cessurum officio generis humani parentem; & preces auctoritatémque decertantibus interpositurum. Nuncius cum suspectam Inoyosæ simulationem, & speciosos congressus dolo eruere quorundam monitu audiuisset, addiderat; magno Hispani nominis dedecore vulgatum Sabaudium non ignaro, aut nolente Rege hostilia tractauisse. Id Principem illum sponte confessum; & tota Italia conceptam opinionem, dissimulatione ministri confirmatam. Proin depellendæ ignominiæ consuluerat, vt inchoatum Italiæ incendium remedij festinatione restingueret. Quod si enim beneficio temporis vti fortuna permittatur, non omne bellum Sabaudij futurum; sed coactis auxilijs ac fœderibus, gentes liberas inter Alpes, ac potentiores Principes classicum secututos. Ad hæc exarsisse Inoyosa Mediolani dicebatur; & sacramento asseuerasse (quod illi moris quoties fidem requireret) non impunè audaciam armorum Sabaudio futuram; quinimo acti conatu, & experimento cui contradici non possit, Hispani Regis ac suam integritatem testaturum. Illico fertur specimen aliquod constantiæ dedisse, conclamato in Sabaudium bello, nisi ille in Mantuanum iniuriis temperasset. Nec amplius quam sex dierum inducias solummodo Pedemontano Principi concessisse. Id tam frustra fuerat, quàm iactauerat: cum nemini cordato ignotum esset, ne in alterum quidem mensem Hispanas copias expeditioni paratas esse potuisse. Quæcunque ea species fuit, Sabaudij cum Hispano Rege communicati consilij suspicionem dempsit: & discessus Mediolano Principis Pedemontani, falsas vmbras animis suspectantium discussit: quasi interrupta tractatio, & fraus procul esset.

His ægrè compositis Nuncius Taurinum profectus fuerat, grauísque oratione Sabaudium pietatis ac publicæ pacis admonuerat: restitutionem locorum nullis contra conditionibus (vt rerum per vim occupatarum) consuluerat; suaserat exauctorari militem; reuerentiam Pontificiam ac Regiam præferri: contentum speciosis victorijs esse posse; iniuriam, si quam accepisset, magnâ vindictâ expleuisse; denique Christiani orbis Principum amorem eâ moderatione compararc, quasi pacem nemini inuisam arbitrio concederet, possentque illi vniuersi pulchrum beneficium imputare: decorum causæ illius esse; si tot orantium auctoritate nullis impendentibus armis, vinci se pateretur. Et quamquam ille Hispanorum affore sibi conscientiam testatus diceretur, quos crederet bonis iuribus suis æquos; & causæ iustitiam præferre; nec defutura externorum Principum auxilia fateretur, quæ contra nixis opponeret; ignominiosum sibi tamen ante alia & familiæ graue videri posse dixit, si antiqua & vel Cæsaribus erubescenda iura sua super Monferrato reiecisset: id se scripto complexurum; vt quibus rationibus niteretur, vniuersis & Pontifici in primis notum esset. Summa congressus illius fuerat; inhibere Sabaudium ad tempus arma; dum Mantuani ac qui pro eo essent, idem vellent; & cessurum illum in Pontificis manu Castella; quæ ille donec ius vtrinque decerneretur apud se depositi nomine haberet. Abnuerat eam speciem Nuncius; nec concordiam nisi liberè redditis quæ vis ademerat, admiserat: tantùm chirographo testatus agitata ea non semel, neque tamen transacta. Hinc Mediolanum ad Inoyosam delatus, cum pleraque in summam pacis tractauisset, quibus subsidijs Sabaudius, quo calore vteretur Regi Hispano perscribi noluit: ne si vera forent quæ fama vulgauerat, contemptui valescerent; aut falsa inani specie imponerent. Tandem Mantuam profectus

multa lamentantem Ducem, & Deum hominúmque fidem contestantem, Pontificis, Imperatoris, ac Hispani iudicio cædere coëgit, in eius commoda, labores, impensas, ac studium omne impendi docens. Sic Inoyosâ annuente & Mantuanum auctoritate retinuit; & indignatum Sabaudium (quod ipsius ea rario non haberetur, quam ius fásque requirerent) restitutioni annuere persuasit. Rebúsque ex voto at multo cum honore patratis, vix vllâ noui motus suspicione reliqua, ad suos remeauit. Creditus tamen à quibusdam fuerat, initio missionis Sabaudio pronior; & Mantuano iniquior negotiationem illam aggressus fuisse. Nec asserere ausim, certiora illum alienationis quàm caritatis inditia prompsisse. Sed vulgi licentia, & rumor Aulæ premenda non fuerant; vt coniecturarum robore, quisque falsa seu vera, æstimatione singulorum iudicaret. Quippe Regia Sabaudij munificentia, & aduersus exteros humanitas, legatósque facilitas; non rarò quod in illo vera virtus erat, apud alios perfidiæ suspicionem facit. Consedisse bellum versa in securitatem formidine; & quietem nullis extrinsecus aduersis manere, qui Mantuani fortunâ exerciti fuerant, credebant: officium in Cæsarem ac Hispanum Regem superarat; quorum arbitrio veterem dominationem Mantuanus receperat. Claudius Gonzaga supra cum honore dictus addito nobilium virorum comitatu ad Cæsarem Orator missus est; vt plus dignitatis legationi esset. Consanguinitas vetustior, recentiorq; & obnoxij beneficijs Gonzagi; tot gratijs cumulati, tot honoribus ab Austriacis Cæsaribus aucti; Maximiliano & Carolo Imperatoribus (vt viciniora manerent animum aduertentéq;) reddita gratitudo; missa à Gulielmo Duce, non semel ad bellum Pannonicum pecunia, patris Vincentij militia ter eo in regno expleta; denique proprium supremi domini patrocinium memorata: ne Imperator antiqua merita sua, nouo neglectu corrumperet; aut apud consanguineum ingratitudinem argueret. Nec minus quo honore apud Amitam, Neptis infans relicta haberetur expositum; fidesq; duraturæ caritatis data. Hinc in rapinas, inuasiones, cædes, incendia Sabaudio bello accepta Claudius inuectus est; quæ Dominus ac subditi damna accepissent, executus: sarciri iacturam, & quod aduersum ius admissum sit, lui debere contestatus. Eadem apud Mantuani consobrinam Imperatricem, ac proceres acri oratione disseruit. Iam enim officijs præuentam Cæsaris gratiam à Sabaudij amicis audierat; & Isabellam Belgij Dominam constanti aduersus Nepotes caritate, fraternas preces præmisisse. Partem se quoque intercessionis Inoyosam fecisse acceperat; ne quo argumento Mantuanus eâ in Curiâ præferretur; vtque calamo ac voce, non Cæsaris, non Regis, non ministrorum honori pepercisse sciretur. Castilionæi vmbræ penetrauerant; cuius fidem in dubium vocari, Imperatoria maiestas, & vinculum sanguinis prohibere posse videbantur.

Postremò oblata munera; vt nulli in futura vsui, sic veteris instituti; quo pauperiores inferioresque, ditioribus maioribúsque conferant. Honestam Mantuani causam visam in Aulâ fuisse Pragâ missæ literæ dicebant: & quandoquidem Regis Hispani armis cœpti motus resedissent, continuandam eandem fidem; & apud illum commune Cæsari arbitrium futurum. Iuri quidem Mantuani Ducis non diffidere; sed quibus hactenus dissentierit, depositis ab vtroque armis eam Maiestatem æstimaturam; quam penes non consanguinitati, non amicitiæ, sed æquo tantùm locus sit: secreta etiam à Cæsare mandata accepisse Claudium, quæ Mantuano exponeret, didicimus: nempe ne suspicionum inanibus Hispanos alienaret; ne Gallos in suam tutelam Italiæ induceret; ne in summam concordiæ asperitate vteretur; ne plus Venetis quàm Cæsari crederet; ne licentia scribendi ac loquendi composita turbaret. Id enim præcipuè agitatum; nec alia consilij causa fuisse dicta. Hæc præcepta Pragâ Claudius detulit, eò acrior singulorum

rum executor, quò cum priuatus ageret, eadem magis probauerat. Sed & Venetis grates à Mantuano actæ sunt, præteriti officij recordatione, & spe futuri: quòd certa illorum amicitia, & nullâ vtilitate lactata crederetur. Missus quoque Mediolanum, qui Inoyosam eodem officio coleret. Dissimulare se iniurias Mantuanus dicebat, ne ille falsus in amore deprehensus, cupidine vindictæ nouas iniurias cumularet. Nec Asculanus omissus est, quem crediderat non temnendam partem Sabaudij. Eum certè recens administratio, & solitus homini fastus in multam maiestatem extulerant, vt plurimum de Mantuano demeruisse videretur.

Niuerniensem in vrbem euntem, omni officij & comitatis ostentatione prosecutus est. Maior Hispani cura supererat, quo adiutore ac vindice, dubio procul Sabaudius restitutioni oppidorum consenserat. Nec consanguinitate, nec nobilitate in Aulâ Ioanne Octauio Gonzagâ Octauij equitatus Belgici pro Hispanis ductoris filio, maiorem Mantuanus habebat, qui tantæ legationis munere fungeretur: cum insuper intra Ducis penates enutritus certam fidem, & generis commendatione Regis affectum promittere videretur. Hunc mitti placuit. Non doli, non suspicionum, non odij capax natura Regis erat; eoq; falsas relationes eluere facilè Ioanni Octauio fuit; cum etiam Mantuani Ducis conditio necessitatem obsequij ostenderet. Antequam itineri accingeretur, secretus quidam explorator (modestia vetat ne nomine designem) Ferrariensem Mantuani Amitam conuenit; & quid legatio illa secum ferat admonuit. Mitti quidem Oratorem accepti beneficij & obstricti animi testimonio debuisse; sed à Duce iussum nuptias apud Regem cum Infante Viduâ omni nixu promouêre. Grauioti curâ fœmina confici non poterat: adeo intus Viduam; & sanctissimos mores secus interpretata auersabatur. Vocatum ergo Ioannem Octauium sciscitata est, an nuptias cum Viduâ tractaturus in eam legationem mitteretur: & cum incerta, nec studio secreti satis expedita responderet; quasi deprehensa; & artibus circumuenta foret, orauit, vt eâ negotiatione abstineret. Mantuanum Nepotem rerum inscitiâ, & inconsultâ deliberatione procurrere; salutaria Comitis Chieppij & commilitonum consilia auersatum. Dedisse Sabaudios veri affectus inditium, non hostilia solùm exercendo; sed vt cæteri eadem actitarent procurando. Addidit promissa vltra vires, si studio rescidisset tractationem; & quamcunque licet minimam abnuendi occasionem captauisset. Neque tamen à Ioanne Octauio aliud elicere potuit, quàm se in eâ domo eductum, à quâ cum honore ad Hispanum mitteretur. Debitam Duci suo fidem, toto æuo seruaturum; nec vel latum vnguem præcepta quæ accepisset excessurum. Vt rerum exitus postmodum docuit, sic tum non defuêre, qui nobilis domus Gonzagæ Ferrariensem Medæam appellarent. Prauis enim consultis, & infenso in Sabaudios animo, dum suæ cupidini famulatur, propriæ domus incolumitatem imminuit; & secum præcipitem traxit. Iam verò quamquàm consona voluntati Ducis Ioannes Octauius ferre iuberetur, viri nihilominus à secreto consilio seorsim formare epistolam coacti, quæ Mantuani nomine deferretur. Grauiter Comes Chieppius nullâ matrimonij cum Viduâ mentione complexus argumentum est: proximè Ibertus, & Magnus. Ille humiliter & demisse, obsequio Regio fuetus; hic ex dignitate, & liberè perscripsit. Nullius epistola adeò satisfecit, quin parte aliquâ non displiceret.

Io. Octauius Gonzaga pro Mantuano Orator ad Hispanum.

Ad extremum Mantuanus petito calamo (vt erat in hoc genus procliuior) ferruminatis diuersis ministrorum sententijs, literas vnam intra horam formauit; & nouo iudicio suorum correxit. Tales erant. Receptum Monferratum (quod imparato sibi vetus hostis abstulerat) donum se Regium fateri. Eius porrò Maiestatis apud se æternam reuerentiam futuram, quæ Sabaudium alieno crescere prohibuerit. Cæterùm nec oppidorum arma, quæ ante bellum in municipijs fuerant, reperta; & vim pecuniæ ingentem ab incolis expressam, vastatum

agrum, diruta & excisa speciosissima. Villarum; & (quod maxime communem omnium fortunam vellit) protectos rebelles; ac in præsentem accuratiori studio foueri. Hos in tanto calore, & asyli securitate, prodito semel honore, nil quietis habituros; tracturos integros; & intus iræ sui Domini impares alienis viribus insultaturos: Proinde dexteram illam venerati quàm nutricem status sui, non semel expertus sit; sed & arbitrium rerum Europa omnis agnoscat; ne rapinas, incendia, prædationes, sacrilegia inulta velit; sed nobili constantiâ amicis & inimicis, quantum apud se virtuti sperandum sit, qui ne aliena quidem flagitia tolerare velit, pariter approbet. Eam demum veram ac duraturam dominationem fore, quæ subditorum inferiorúmque Principum reuerentiam amorémque conciliet. Iam Austriacam domum per orbem terrarum, potentiâ & multitudine regnorum, non noua, sed & antiqua imperia supergressam: sciri prudentiam, pietatem, in omnes fidem: raros esse tantæ gloriæ obtrectatores, & eos inuidiâ, non odio transuersos agi. Hos quoque docendos quàm honestis consilijs duceretur; & pacem Italiæ, non tyrannidem spectaret. Si cuiuis validiori in minores & impares licentia opprimendi concedatur, profecturos suspectos potentiâ, quæ turbatione præsentis æquitatis Mediolanensem, & Neapolitanum regnum quoque sit turbatura. Gallos quorum opibus sustentatus, ac tutelæ speciem præteritò motu prætulerit, impetu, & Niuerniensis Ducis Patrui sui studio procurrisse. Et quamquam à Reginâ subsidium orauerit, non tamen onerari exteris Monferratum; sed tantum extrema Sabaudiæ campi, distrahique hostiles vires cupiuisse. Intaminatam fidem, & certum obsequij animum, vel eo documento apparuisse, quòd cum protectionem in bello quæsierit; ne liberum quidem connubij ius sibi in pace reseruauerit. Excipi nunc solummodo Infantem Margaritam viduam cupere, quam non natalibus & magnis virtutibus suis inuisam haberet; sed fraternum matrimonium horrescere. Neque hosti Sabaudio necessitudine eâ necti cupere; quæ nec præteritas simultates obliteret; nec futuræ pacis securitatem importet. Cupiuisse cum res integræ, & amicitiæ species intercederet; nunc detectam inimicitiam obesse; nec inter tot offensas veram caritatem posse coalescere. In eo stare consilia sua, vt obsequij certitudinem testetur, cuicunque nupturam; cui ea maiestas voto annuisset. Superesse Infantem Neptim, quam Cæsareo imperio in tutelam receptam, nec contemnere possit, nec dimittere; into penates proprios auiæ caritate nutriendam. Nec quæ prouinciarum hæres & Domina circumferatur, procul à suis ac suo agere debere. Proinde obnixè orare, ne Mediolani Gubernatorem importuna id flagitione à se requirere permitteret; nec alienis precibus eâ causâ locum vellet, vbi stabilem auersionem Imperatoris placito præferre cogeretur. Populorum sanè curam Principi habendam; quorum quæstibus obturbatum se (ne minus dixerit) cupidini Regiæ parere prohibeatur. Denique obnixè poscere, ne quam tutelam rerum suarum sponte receperit, ministrorum per Italiam præuaricatione imminui patiatur. Habere de quo quæratur, quæ accuset; futuram fidem præterita posse corrigere. Nec Inoyosam nec Asculanum nominauit, prohibitus à secretarijs; & quia diuersa professus ante, missâ gratiarum actione fuerat. Imo ne obliquè quidem insectari ministros iidem persuaserant, sed Mantuanus audiendi & obtemperandi impatiens vt sese tueretur, habere quæ accusaret ostendit. Ad hæc Rex satis amicè: neque turbatum se suspicionibus, nec defuturum necessitati; & non nisi decorum generi, profecturumq; matrimonium laudaturum. Quod rapinas, peculatum, arma, rebelles spectat, Gubernatori Inoyosæ daturum quæ exequi velit mandata.

Princeps Pedemontanus in Aulâ Hispanâ. Receptus in Aulam tum Princeps Pedemontanus fuerat, dies aliquot neglectu sui tolerato, præter opinionem procerum, quibus iuuenis magnitudo, ac despe-

ctus

ctus supercilium contraxerat: detulerátque parentis preces, & iura sua magno nixu exposuerat. Neque tamen aut veterem, diúque seruatam aui sententiam, vlla in parte rescindere voluit; aut quamquam officio præuentus, minus se comem Oratori Mantuano præbuit: raro haud dubiè regiæ integritatis exemplo: cum ferè domesticæ necessitudines ac vtilitates iusto æquoq; depugnent. Etiam innatę virtuti stimulos detractio addiderat, quasi mutuam Sabaudij & Mantuani contentionem suis commodis adaptare meditatus foret. Id enim ante alia Regio animo auersatus fuerat, sui profusus, quanto magis alieni auarus. Sciri per Italiam & Germaniam voluerat, quod praua diuidendi Monferrati consilia reiecisset; grauique epistola, ministrum ac consultorem dedecoris sui (sic appellauerat) obiurgauerit. Equidem Pedemontanus paterno iuri suffragium, non alienas iniurias poposcerat: nec alia à parente mandata, quæ Regi exponeret acceperat, quam quæ scripto vulgauerat; & plures annos irritè apud Cæsarem expertus fuerat. Non aliud validius argumentum Mantuano suffragabatur, quàm bono cum titulo in octogesimum & amplius annum tracta possessio, & Cæsareæ sententiæ voto permissa; cum cæteroquin fortes Sabaudij rationes, & erubescendum Caroli Quinti decretum dicerentur. Cœptam olim tum denuo resumptam matrimonij negotiationem cum Infante Margarita vidua, Mantuani defuncti coniuge, accepimus: licet Ioannes Octauius Gonzaga, mutatum Mantuani animum in Aulam detulisset: neque tamen absoluta est; innumerabilibus prætextibus ac difficultatibus implicata, in quamcunque formam verteretur. Sibi quippe Sabaudius creditísque iuribus satisfieri; Mantuanus nil illum iurium habere, & detractam suis subditis pecuniam, damnáque oppidorum ac vastati agri sarciri poscebat: eo acrius nixi vtrique; quod hic possessione & indubitatæ tutelæ prætextu efferretur; ille paratæ eorum quæ reddiderat recuperationi; & pietati consanguinei Regis; simul Inoyosæ procerúmque Aulæ (quos apertè non futuros hostes credebat) officiis fideret.

Ante alia bonâ spe exultantem nutriuerat Isabella Bellica Regis soror prætextu iustitiæ indefessâ apud Regem prece vsa; ne proiectos nepotes, aut consanguinei Ducis caritatem neglectam vellet; potentiámque securiorem apud affinem quàm externum crederet. Sed illi amore suorum, Rex opinione æquitatis vtebatur. Neque deerat Pontifex consilio & auctoritate monere, saluis vtrinque Ducis iuribus vi abstinendum, causáque agendum esse. Actum de generis humani communione, oppressas leges, laceram iustitiam, si vnicuique vim vsurpare, & potentiâ minorem opprimere liceret. Neque Isabella in dilectionem nepotum effusa, quæ pro Mantuano dicebantur damnare poterat; quamquam frequentiori Sabaudiorum mentione offenderet, quod omnino desiderabat, etiam bono iure requirere.

Non hactenus vlla Principum controuersia, plurib. hinc inde suffragiis agitata est, nec peruicacius disputata. Hæc in Aula. Mediolani Inoyosa postquàm agi sibi gratias à Mantuano; & tum vel nesciri vel simulari cunctationem suam; abolitásque quibus petitus fuerat querelas vidit, publicæ fidei & obsequij victor quomodo negligentiam apud suum Regem accusatam dilueret, secum ipse meditari aggressus est: nec aliud reperit, quàm si militiæ numerum pomposa ostentatione censendo, speciem accurati daret; abductúmq; Mediolani ditione in Monferratum, parati subsidij modo induceret. Neque enim ignotum viro erat, prouincias per Italiam, quæ Hispani iuris essent, hospitalitatem legionum auersatas, & intolerabilibus oneribus delassatas, in Aulam querelas misisse, eam molestiam & expensam deprecantes: & non semel eorum beneficio vti iussum, cuius causâ descriptę fuerant. Mantuano etiam Duci conducere plurib. argumentis persuadere conatus est: nec enim destiterat suspiciones coram Principe Vincentio ac Ru-

beo referre; inculcatoq́; nouæ irruptionis metu, ad requirendum importunè auxilium incitare. Quo plures centuriæ numerarentur, eo fortius violentiam hostis reprimi dicebat. Prouinciales cohortes ab illo rideri, Regias verò formidari. Itaque Iulij mensis die altera vocatos ductores copiarum, milites omnes citari, & in censum prodire imperauit. Haud procul Villa noua, qua lateri Vercellensis via porrigitur, coacti. Tres Tertij (sic vocant) Hispanorum, quartus Italorum erat: secuta quatuor Heluetiorum millia; & duorum millium equitatus: addendæ majestatis quingentos equites iunxit Rubeus, è Mantuanis & Monferratensibus mixtus numerus; & patenti campo omnes constitêre. Vix duodecim hominum millia erant, (si tamen Centuriæ & Tertij infrequentia non laborabant) licet in terrorem hostilem multitudo augeretur. Aderat Inoyosa vires regias taitu efferens; & vt Vincentio Principi blandiretur, intempestiua libertate in Sabaudium inuectus, turbatorem pacis, seditiosum, & minus debito magnitudini regiæ deferentem, increpando. Dicebat nisi obsequio & obedientia (nomina hæc Sabaudio inuisa sciebat) potentioris iram molliuisset, Pedemontanam omnem illis cum copiis desolaturum, & trans Alpes turbidum hominem fugaturum. Quasi cum paupere, inermi, & degenere res esset, non cum Principe, cuius arbitrio ferè retinere Hispanos in Mediolanensibus quæ habuerant, liceret.

Census militiæ Hisp.

Itaque cum ingenium Ducis inquietum; nec dicto aut facto illius fidem deberi diceret, eam se militiam sub signis habere velle professus est, qua repentinæ inuasioni occurreret, & sui metum à contemnente exprimeret. Audaciâ procurrisse, & temerè magnum Principem arbitrio suo ac pœnę destinasse, vel apud Vincentium prudentiâ supra annos prouectum visus est: qui apud Nizam experimento didicerat, ausum Sabaudium aciem Hispanis ostendere; & succedentes dispositis ad bellum ordinibus prouocare. Prorsus tamen sentire visus est, quæ iactauerat, tanta vi singula prosecutus, & ea concitatione vocis animíque, vt serio iratum & executurum crederes. Colorem opinioni incertus rumor fecerat, quòd de Inoyosa questus Sabaudius diceretur: tamquam nonnulla promisisset, quæ exequi vix posset. Et nos in sequentibus detectam in illum Sabaudij indignationem certis argumentis referemus. Quocunque ea militia fuit, à Sabaudio tamquam inualida negligi non poterat: & Vincentius ipse laudare consilium Inoyosæ, circumstantium consensu coactus est; quamuis simulationum nescius non esset: aut quorsum insolitæ blanditiæ spectarent incallidus. Vim enim omnem peditatus equitatusq́; Monferrati hospitalitate nutriri voluerat.

Et omnibus Monferrati pro hospitio datum.

Proinde cum suis Gambaloita inter Casalenses & Moncaluium; cætera multitudo trans Padum locata est: numerus prouincia maior, eoq́; deductus creditus, non vt protegeret potius, quàm vt perderet absumeretq́;. Quod Pedemontano agro, hostili credito abstinuerit, non tam in eum Ducem reuerentia, quam in Mantuanum indignatio credita; quem non semel læsum habere odio dicebatur, tamquam iniuriç memorem, & vindictam meditantem. Paulo post equites cataphracti Mediolanenses, finibus Monferrati excessêre, querela & popularium clamoribus depulsi; visiq́; eam speciem intuentibus, imminuto hospitum numero, populares alleuati; nisi Hieronimus de Roo, abeuntium vice, eosdem ciues magno peditatu onerasset, Balzolámque oppidum delegisset. Ab his cæterísque interamicos quod vnquam sæuitiæ, libidinis, rapinarum contra hostes vsurpatur, exercitum. Militi alimenta, pecunia, vestis; equis pabulum imperata. Nec accipere se credebant, nisi raperent damno communi ciuium, nulla propria vtilitate. Tum audiri questus cœpti miserrimorum incolarum; & paganorum gemitibus exsecrationibúsque suam inopiam lamentantium modò apud Rubeum, modò per literas cum Mantuano; onerantes conuiciis præfectos, quorum conniuentia tantum cladis, post exactum (vt dicebant) Sabaudium accepissent. Non defuêre qui apud Hispa-

Hiſpanos ductores facti inuidiam coram exaggerarent: quam eam ſpeciem formámque protectionis eſſe ſi miſerius ab amicis quam hoſtibus lacerentur? Neque enim id Regis imperium credi poſſe; ſed intemperantiam militarem eſſe, bello deteriorem. Egregiam ardentium Sabaudium (ne diripiat ſpoliátve ſubditos) gloriam; eam ſectantium populationem, quam vindicaturi aduenıſſent. Bellum certè aut pacem eſſe: Illo vrgendos in Pedemontis viſcera exercitus, & reddendas miſeriarum vices fuiſſe. Hac bellatoribus opus non eſſe; & multo minus liguritoribus opum prouinciæ, ſed ſoliram Mediolanenſi Ducatui militiam, in loca ſtationibus ſolita reducendam.

Monferratenſium querela de Hiſpanis.

Hæc & ſimilia ab iis accumulabantur, quorum intererat, nec in abdito dolores habebantur. Sed Inoyoſa conſilij ſecurus, & populorum ærumnis nutrire ſuum militem cupiens, eas querelas intrepidus excipiebat. Plerique enim nobilium bona ſua militari ganea ac laſciuia mergi retulerant; nec eius hoſpitalitatis apud lacerantes vllam gratiam fore. Sed quia iam manifeſtior, & concitatior gemitus erat, quam vt non reſponderetur, eoſdem quos ante iactauerat prætextus, & cogitationum abdita ſectatus; nec ſecuritatem ſine milite; nec militem ſine alimentis, & hoſpitio haberi poſſe fatebatur. Cogitare Monferratenſes debuiſſe, alienigenas in ſubſidium accitos, niſi eo ſubſidio ſuſtentari potuiſſe; & electum bello Monferratum, vt è propinquo hoſtis magis pauceſceret; eorum verò caritate amici iuuarentur, qui proprio ſanguine illorum omnia tutaturi aduenıſſent. Quo tamen minori cum lamentatione apud Regem prouinciæ laceratio vulgaretur, (parari enim Oratorem didicerat, qui Regem oraret, vt ſeruire potius Sabaudio liceret, quam in ea ſeruili libertate calcari) & vt modeſtius imperium ſuum crederetur, breuis moræ ſpem obtulit; dum ex Hiſpania quorſum exercitus omnis flectendus eſſet; & agendorum certior ratio perſcriberetur, acciperet. Id dolo factum quidam crediderunt; vt Mantuanum ſpe elatum circumueniret. Adeò cum Sabaudium exuiſſe videretur, Mantuanum non induerat. Plura Mantuani adminiſtris aggregantibus hactenus reſpondit; ne ſe eius memoriâ interpellarent, quam ſemel conſenſu ſtatuiſſent. Gratificari oppreſſione Mantuani Sabaudio voluiſſe creditus eſt; eámque in futurum reconciliationis occaſionem quæſiuiſſe: ſed grauius Ducem læſerat, quam vt commodis non ſuis placaretur, quod poſtmodum didicimus. Naturæ certè Sabaudij neſcius, ſecuta qualicunque ſatisfactione præteritas iniurias aboleri poſſe crediderat; cum tamen apud Principes earum memoria, miſſa licet vindictę cupidine, cum vitâ duret. Cum adhuc reſtitutionis oppidorum forma verſaretur, Inoyoſa compoſiti motus gloriam magno nixu quærens, ne Caſtilionæus aut Nuncius Pontificius eo officio præualerent, conſtanti Sabaudio, nihil in ſummam pacis, niſi data ſibi ſufficienti ſatisfactione agere, quamquam Caſtilionæus nec relictam infantem matri ceſſurus foret, nec damnorum quæ Mantuanus per Monferratum acceperat remiſſionem ptobaret, & in rebelles acribus ſententiis inueheretur, Comite Criuello ac Præſidenti Viualdo deſideria ſui Domini vrgentibus, in id ſecuritatis ac fiduciæ alieni arbitrij proceſſit; vt quæ niſi precibus & officij nomine à Mantuano Hiſpanus Rex eſſet petiturus, ſponte ac eo neſcio promitteret. Tria Sabaudius popoſcerat, niſi annueretur duraturum bellum comminatus: Infantem neptim relictæ viduæ matri in ſolatium concedi: idq; & pietate & iure proſequebatur: ſæuitiam appellabat, quod Matri miſerrimę amiſſi coniugis ac filij luctu confuſę, vnicum id ſubſidium adimeretur. Falſo] metu exterritum Mantuanum: nam ſiue apud ſuos puella, ſiue apud auum egiſſet, Hiſpano Rege patruo tutelam habituro, lege actum coram Cæſare; qui præſumptam parentis hæreditatem legitimo ſucceſſori, nulla tergiuerſatione eſſet redditurus. Poſſe interim ſumptam aut extortam Imperatori tutelam patruum exercere, & vbi coniugio matura foret, conſilium latu-

Inoyoſa negligit

Inoyoſa promittit Sabaudio quæ Mantuanus nolebat concedere.

Sabaudij poſtulata.

rum. Sed quia non vno turbatæ pacis exemplo docti mortales sunt, eam demum solidam ac duraturam concordiam post arma sequi;vbi præteritarum iniuriarum, & damnorum obliuio sequeretur.Secundo loco Sabaudius requirebat,de rapinis, exactionibus, incendiis, & quæ bellum sequuntur,nullam in posterum rationem haberi. Postremò indubitarè perscripserat iis à Mantuano defectionem condonandam,qui à Monferratensib. Sabaudio seruiuissent; nec in discussionem retrahendum iuréne an iniuria egissent: neque enim amicos tum maximè deseri debere,vbi de illorum fortunis,& Sabaudij honore disputatur.Nec id perfunctoriè, & quasi moderationem reciperet tractatum ; sed vt certum, & quod omnino admittendum à Mantuano foret. Certa Sabaudij mens, & paratus animus expositus, vniuersa potius nouo discrimine in casum dare, quam bene meritos amicos extrema in necessitate destituere.

Hæc Criuelli & Viualdi sui Ducis nomine sententia fuit; non tamquam accepisti, sed veluti restitutione locorum, beneficium Mantuano collaturi. Nemini dubium erat pleraque eorum Mantuanum rejicere non potuisse;nisi totius ditionis excidio præualere in animo habuisset. Et an præualiturus foret Hispanis armis;ex iis erat de quo sapientes dubitabant. Quanquam frangi Sabaudium,non nisi auerso Monferrato posse,apud omnes pro comperto haberetur. Inoyosa quæ requirebantur in vili habens , quod Mantuani placita voluntati suæ cessura crederet; data fide spopondit ; futuram matris auique infantem ; non direptionum, non incendiorum, non exactionum futuram mentionem ; non rebelles eâ causâ iudicium capitis subituros. Et quo plus securitatis promissioni esset, sacramento dato regiam fidem oppignorauit:pridem enim Regis animo eam sententiam insedisse, & iis beneficiis obstrictum Mantuanum, vt abnuere non posset. Nouerat Dux antequam Criuellum mitteret lubricam in bello fidem , quoties ardua requirerentur;peti proinde chirographum promissi ab Inoyosa noluit; & tamquam à non leuiter indignato expressit. Prudenter dubitasse Sabaudium exitus docuit, statim enim inducta promissorum ab Inoyosa pœnitentia,& verborum interpretatio quæsita,ne promissis stare cogeretur.Duriorem in vota sua Mantuanum expertus est ; & pleraque eorum quæ requirebantur vix Regem magnitudine sua requirere. Porrò vbi Sabaudio à Legatis perscriptum est, annuisse desideriis Hispanum , nec superesse quod cupitam pacem moreretur , oppidorum restitutioni consenserat. Multo cum honore suo tractasse arma videbatur, & debitæ sibi vindictæ abundè satisfecisse. Existimationis quoque grande momentum erat, quod Mantuanum strauisset , Regis copias spreuisset , cædibus , incendiis, direptione, hostem correxisset, monuisséque magno suo malo sapere, & potiori satisfacere. Cæterùm negata à Mantuano Neptis,& retenta aduersus rebelles Monferratenses indignatio;simul damna prouinciæ illata eadem constantiâ repetita;vt nouas turbas exciuerint in sequentibus trademus.

Ardente bello ac suspicionibus Monferrato Dux Mantuæ agebat, amœnitatibus vrbis & adiacentium locorum vsus ; vbi illum restitutorum oppidorum nuncius deprehendit.Æstiuis calorib. arcendis veteri domus suæ suburbano vtebatur, cui vocabulum Portus est. Isabella Estensis Federici I. Ducis mater exstruxerat. Vincentius Dux coëmpto vicino agro , rusticam sed venustam villam imposuerat.In hanc Mantuanus intendit, accitóque Machinatore Romano, demoliri rusticum opus iussit, mox ingentis fabricæ fundamenta iecit. Multa amici accusabant,vt iuuenem eâ expensâ abstraherent;inopiam pecuniæ, querelas suorum,æs alienum, tempus ipsum : sed apud procurrentem desideriis valuit destinatio , vt inchoata moles produceretur ; in quam vis auri ingens nulla necessitate erogaretur.Nos post profligata aureorum centum millia,rudi adhuc fermè opere,& multo plura ad expletam structuram requirente omissam tædio, aut aliâ causâ, fabricam vi-

cam vidimus; quamuis in annos plures tracta expensa,& non semel mutata forma loco fuerit. Montatam pater appellauerat, Fauoritam postmodum dici placuit. Iam verò à Mantuano auersi animi plura documenta Inoyosa dederat, quàm vt addendæ certitudini nouis opus esset. Quod tamen subjiciemus indignationis certam fidem adstruebat,& vim in Principem testabatur. Ausus enim in dubio agentem Regem, an quædam à Mantuano requireret, monere, vt reluctantem Ducem certo cursore iuberet, vniuersa Sabaudio concedere, quæ poscebantur. Nec id perfunctoriè; sed vt Pontifex eadem scriberet, Nuncius exponeret, Veneti ipsi persuaderent, non alienam, sed suam causam agere visus est: licet certum esset, suffecturum Sabaudium fuisse, ijs quæ noluerat obtinendis, si concordia non licuisset, saltem bello. Nemo procerum Aulæ omissus est, cui eadem res non probaretur, oraretúrque sedulo apud Regem & Consiliarios id promouere. Rex tamen adhuc cum aliqua commendaret, alia auersabatur, in aliquibus cunctabatur. *Villa fauorita.* *Inoyosa pro Sabaudio apud Regem nititur quæ promiserat.*

Quâ in Comitem Sangeorgium seueritate Ducalis Monferrati fiscus, iactatæ defectionis flagitium vltus fuerat; eâdem in eiusdem flagitij inquisitos vtebatur: siue profectum ex legum neglectu sectaretur; siue in minores facilior animaduersio videretur. Et quidem plurimi accusabantur externam fidem prætulisse;& violatâ sacramenti reuerentiâ, hostilia Patriæ arma intulisse. Præter infimum vulgus, cui nulla iuris & honesti æstimatione, quæstuosa seditio grata est, Filibertus Gerardus Scaglia Verruæ Comes, cum Augusto Manfredo Calusij Marchione filio; Franciscus Amadæus Fallettus Melazij dominus; Alphonsus Busca Comes Nouiliæ, Franciscus Spinola Marchio Garresij, Franciscus Boëttus Comes Cunici, cum Antonio Maria filio, magnis inquisitionibus exercebantur. Cæterorum minori nomine nullo ferè Sabaudium cura distrahebat; sed nobiles viros & ministerio suo indiuiduos vexari impatienter ferebat. Dedit itaque ad Inoyosam literas, quibus frustra concordiam & tractationem plenæ pacis fore testabatur, nisi publicis ac priuatis de rebellione querelis Mantuanus abstinuisset. Non illos sed se infestis quæstionibus exerceri; nec sine dedecore suo, spectare posse suorum sociorum impunitatem. Addidit per iracundiam; dicebatq; in suâ manu sitam securitatem amicorum; & non nisi suâ modestiâ euenisse, quò minus prouinciâ exutus Mantuanus, Monferrati finibus exactus foret. Eandem se cum fortissimis viris fortunam obire velle; daturumq; læsis vires, quibus tranquillitas Mantuani perpetuâ solicitudine confundatur. Esse legiones sibi, quibus docere peruicaces possit, inter arma inanem legum imaginem negligi. Vbi Inoyosam accedentem sententiæ vidit, concitatissimo cursore in Hispaniam misso, cum querelis, eadem exposuit; suam iniuriam pluribus argumentis prosecutus, oránsque tacitè, cogi ad ea Mantuanum, quæ promissione Inoyosæ accepisset: subtrahi nempe pœnis quos tutos vi omni cupiat. Quantum apud illam Aulam creditus olim contemptus obfuerat, tantùm modestior,& sine expostulatione lamentatio amoris expressit. Inoyosæ quoque amici nitebantur, vt in vota Mantuanus Regio imperio traheretur; ne proceres prouinciæ nauatæ Sabaudio operæ pœnas darent; & multò minus illi Pedemontanæ originis, vanè prorsus ad Monferratense tribunal quæstionibus vocabantur. Nec tamen Inoyosæ in Sabaudium certa ea caritas fuit; sed eorum quæ Criuello ac Vinaldo promiserat recordatio, & plus nimio facilis alienæ voluntatis fides data. Rex tamen auctoritate Sabaudij, & in plerisque honestissimâ indignatione motus, vt imperio temperauit; sic pietatis imagine passus est Inoyosam precibus Mantuanum superare. Parùm opportunum aut profuturum bellum, aduersus Sabaudium Principem non inualidum,& plures secum in idem certamen tracturum sumi nouerat, maluitq; consilium quàm imperium nominare. Regium animum Inoyosa bono iure praeoc- *Fiscus Monferratensis procedit contra rebelles.* *Id Sabaudius queritur cum Inoyosa.*

ptum interpretatus est; acriusq; quàm intercessorem deceat Mantuano obstitit. Vrgebat Sabaudius quem dimisso iam bello, & incolumi exercitu, recenti contemptu lædere non expediebat. Accesserant in numerum rebellium Isidorus Viscontus, Ioannes Rosignolus, Dominicus Ormannus, Antonius Maria Margara, Iulius Cæsar Montilius, Franciscus Testa, Alexander Bolara, Ioannes Angelus Cosertanus, Vincentius Taldera, Iacobus Picus, Thomas Sicardus, Cæsar Berra, Georgius Liceronus, Ioannes Antonius Teraguus, Olietus Capironus, Ioannes Robiola, Stephanottus Milanesius, Antonius Carauinus, Antonius Polettus, Ioannes Petrinus, Guido Capironus, Ioannes Antonius Attis, Antonius Pella, Bernardinus Manara, Marcus Aurelius Piazza, Sebastianus Poggius, Rufinus & Melchior de Carolo, Andræas Caurrudinus, Ioannes Iacobus Berra, Ioannes Baptista Acutus, Ioannes Iacobus Marchettus, Ioannes Dominicus Marchisius, Guidobaldus Balzianus, cum Ioanne Francisco filio, Gulielmus Antonius Scottus, Franciscus Mandillus, Ioannes Maria Vicinus, Bernardinus Luserna, Martinus Pasqua, cum Ioanne Antonio filio, Ioannes Berra, Ioannes Petrus Cerasus, Ioannes Poterus, Bartholomæus Bassus, Ioannes Baptista Martinus, Petrus Gregorius Cernettus, Antonius Maria Centorius, Hector Cocconatus, Aurelius Carrettus. Ex his nonnulli innocentes deprehensi; paucis vulgatus error condonatus est, multi elapsi, quidam capitali supplicio affecti; tractâ in plures menses quæstione; & aliquibus multo post in insidias delatis. Hi omnes Patronorum aut Dominorum se fortunam secutos; nec absolutis, aut dissimulatis potentioribus in calamitate omittendos fatebantur. Et ante alios Trinenses nomine Sangeorgij erecti, Calusiani Marchione Scaglia excitati, Moncaluenses Comite Verruensi tracti. Horum lamentationibus aggeratis; & apud Inoyosam vario honesti prætextu expositis, domesticum sibi a secretis ad Rubeum mittere ausus est, qui singulorum damnationi intercederet; vrgeretq; (ne dixerim) imperaret, abstineri inquisitionibus, cœptasve olim obliterari. Nec enim ea pacis instrumenta, aut irritamenta concordiæ: cum etiam (vt ferebat) plerique iniquissimo nomine distraherentur; quibus titulus ipse nec patronos, nec defensiones permitteret. Quod si Sabaudium nomen secuti omnes ad vnum puniendi forent, carnifices, laqueos, enses; & quæ apud gentes instrumenta pœnarum sunt, non suffectura. Oppida ac prouincias reuerentiâ Hispani nominis sacramentum retinuisse; cum Gonzaga domus oneribus exactionibusq; immoderatis, & asperitatibus negotiandi, subditis eo tractu inuisa esset. Plura Regem suum gratuitò in Mantuanum Ducem beneficia contulisse; quam aut ius, aut sueta Regibus pietas persuadere posset. Quidni alienæ opis indigum, sæuitiam remittere, & honestissimo petitæ à Regijs veniæ titulo, omissas iam iniurias obliuisci debere?

Prouinciæ securitas arbitrij Hispani erat; & tota illorum vis intra viscera constiterat: sparsi per agrum, dispositi per oppida; tantum non intra Casalensem Arcem recepti. Parendum erat, & omnino parendum, nisi dare ipsos Sabaudio, in animo fuisset. Itaque Rubeus, quique publicis curis præerant animaduersioni in rebelles, temperari debêre cognouerunt. Mantuanus quoque ab his admonitus quid exequeretur, quid resumeret, quid ius, quid tempora requirerent. Res tamen ipsa, modusq; illum, cuius auctoritas minui videbatur affecerant. Et ne prorsus existimatione decideret Comitem Ioannem Iacobum ab Arcu ad Inoyosam, cum certis eâ super re mandatis legauit: qui vbi admissus est, vetusta ac recentia aduersus rabelles iura, edicta Cæsarum, Regum, Ducúmque, & acrius in similibus sumptæ vltionis exempla prosecutus est: denique petijt ne tam fœda impunitas, cæteris flagitium commendaret; aut turbidi secessionem à Dominis hônestam & impunitam sibi crederent. Communem eam regnantium pestem, eoq; imperiorum securitati perdendam: nec opportuniores vindices esse posse, quàm qui

Io. Iacobus ab Arcu Orator Mantuani.

latius

latius dominantes, conſceleratorum inſidijs magis exponuntur. Subditorum in Principes obſequium leges humanas ac diuinas poſcere, vt ſacroſanctum fidei vinculum minores maioribus colligare. Sed obſtructis contrariâ opinione auribus, fruſtra ea ſententiâ affricabatur: determinato iam Inoyoſa: qui non Sabaudij amore potius, quàm promiſſione procurrerat. Nec datam à ſe fidem amplius, ſed conſilium Regium proponebat. Cumq; Maieſtati Regiæ ſuam auctoritatem coniungeret; id inſuper Mantuani rebus conducere aſſeuerabat; cuius commodis iniquum ac intempeſtiuum rigorem, ſub Principis viri fide aſſerebat. Itaque plus illi Regiæ gratiæ paraturum, ſi ſtatim annuiſſet, quàm ſi Pontifex, Imperarot ac Galliæ Regina iunctas interceſſiones attuliſſent. Imminui debiti pretium, ſi longiori obſecratione ſe ſuperari patiatur, & debitum non vni, ſed pluribus imputetur. Inſtabat Comes, Mantuaniq; conditionem miſerandam reſtabatur; quod ſua pretio emere cogeretur; & euidenti dignitatis iactura, & damna quæ accepiſſet ferre, & auctorem incolumem, paulò minus quàm militantem. Sed Inoyoſa hac ſe moleſtia ſtatim expediuit; an haberet Mantuanus arma, quibus vindictam obnirente Sabaudio, de tot hominibus ſumeret, interrogans. Et vbi abnuentem Comitem, hærentemq; in reſponſo vidit, vt cogitaret iuſſum abs ſe dimiſit. Re infecta proinde, ſtatim regredi Comes ad Mantuanum parabat, niſi properantem, dierum aliquor morâ oneraſſet; donec promiſſionem exprimeret, nil aduerſus rebelles Monferratenſe tribunal acturum; prius quàm Pontificis, Cæſaris, ac Regis, eâ ſuper re ſententiam, miſſo proprio curſore didiciſſet. Neque aliud Inoyoſa voluerat; vt qui conſcium animi Regem ſciret, eoq; ſuis & Sabaudij cupitis acceſſurum: ſimul quantamcunque dilationem deſiderio addere; dum frigeſcat primus in vindictam impetus, & Mantuanus tempore ac precibus frangatur. Moturum ſe interim ambiguos, firmaturum obnoxios; & apud vnumquemque Principum geminatis interceſſoribus veniæ, negotiationem promoturum.

Mantuanus causâ (vt ferebat) & turpitudine flagitij fretus, nullam adeò præruptam potentiam fore crediderat, quæ perduelles & parricidas ſeruari conſuleret. Ergo ab eo ad omnes datæ literæ, & Oratoribus Mantuæ agêtibus deſcripta mandata, quibus agendorum & præteritorum ius ſuſtentaretur. Nulli efficacius ſtudio dies noctesq; ſecretarij laborabant, quàm vt collectis rationibus vindictæ, honeſtatem deſiderij perſuaderent. Accedebat vtilitas, quam Mantuanus ex neglectu legum præuiderat: eamq; Fiſci ingentem acceſſionem in cenſum inſeruerat; vt non vno ſtimulo ageretur. Et quando de rebellibus ſermo eſt, ne plures in locos idem argumentum ſpargere cogamur, quanquam ſecuti temporis hiſtoriam, huic loco inſerere, connexione rei volumus; vt in diuerſis eâdem, eadem narratione ſcirentur. Hac quippe cauſa Philibertus Gerardus Scaglia Verruæ Comes, & Auguſtus Manfredus Marchio Caluſij, cum inter rebelles in numerum & maſſam vocati ad quæſtionem forenſ; objiceretq; Fiſci Monferratenſis Procurator, illum viginti millium aureorum pretio Caluſij impenſo, à Mantuanis Ducibus ius dominij accepiſſe: hunc toto Marchionatu vxorio nomine vſum, eiuſq; poſſeſſione Monferratenſis ſacramenti fide obligatum; imo & deuolutum in illum obſequium iuramento ſpopondiſſe; ijs tamen non obſtantibus, & ſpretâ iuris reuerentiâ, armatos pro Sabaudio prouinciam inuaſiſſe, cædes incendijs, direptionis peculatibus miſcuiſſe, maieſtatis itaque reos, pœnis à lege ſancitis & Marchionatu inſuper mulctandos. Durum id patri ac filio viſum, vt quibus ea detractio, nobilitatis nota crederetur. Etiam exiſtimationis cura ſtimulabat; quâ vetuſtiſſimis familijs æquari ſuam; & præſumptum apud exteros decus retinere meditabantur. Itaque licet Sabaudij Ducis protectione ſe tutos, nec abituros poſſeſſione cognoſcerent; vt tamen Mantuani adminiſtros ignorationis & aſſentationis arguerent, bonóque iure tractaſſe arma viderentur, vulgatâ excuſatione cauſam

suam, cùm modestiâ tamen aduersus Mantuanum Ducem testati sunt. Decretum mihi fuerat, obuia similium multitudine & satietate abstinere præsenti memoriâ; nisi patris ac filij temperantia persuasisset multorum impudentiæ arguendæ, inseri debuisse. Tali argumento erat:

Manifestum Com. Verrua.

Monferratensis Fisci Iudices detectâ ac sordidâ assentatione, serenissimi Mantuani Ducis gratiam sectatos, nullâ iuris auctoritate, aut colere causæ, enormia ac nefanda flagitia sibi appingere voluisse; quæ ob reiectum Procuratorem ac patronum, eo in foro eluere non potuerit. Publico scripto generis humani consensum (qui ferè supremi Numinis menti congruit) quæsiuisse, vt hinc iustissimus Dux vanitate iudicij aduersum se formati perspectâ, prauè structas inquisitiones aboleri imperet. Scaglias naturâ ac vetustâ origine, continuatione domicilij, inuestiturarum, fidei ligiæ, feudalium & allodialium bonorum possessione, Sabaudijs Ducibus obstrictos. Horum munificentiâ honores ac titulos eorum progenitores assecutos; se verò insuper Comitatus beneficio auctum; ad Senatum Venetum, Regem Catholicum, ac tres summos Pontifices missum Oratorem; Principum filiorum Aulæ præfectum resignatum; & mox eodem honore, apud eorum parentem Ducem vsum; & Annunciatæ Virginis ordini adscriptum; Marchionem verò filium inter eosdem equites adscitum, Pedemontano Principi filio inter nobiles à cubiculo allectum; primoq; natalis sui die, quingentorum aureorum reditu annuo auctum. His se indissolubilibus gratitudinis vinculis Sabaudio illigatum. Marchionem filium suum millesimo sexcentesimo sexto, annuente Mantuano Duce nuptias cum Marchionissâ coniuge suâ celebrasse; Calusiumq; titulo dotis accepisse; cui cum in supplementum pretij viginti aureorum millia Vincentio Duci Mantuano deberentur, eam summam à se solutam, & securitatis causâ pro pecuniæ ratione, ea feudi portione inuestituram recepisse. Quod reliquum filio ac coniugi eius permissum, præstito fidei sacramento; cum ignarus Vincentius non esset, vtrosque obligatione Sabaudij præuentos. Millesimo sexcentesimo decimo tertio Sabaudium armis Monferratum aggressum, ipsos quâ pietate in naturalem, supremum, & antiquum Dominum suum fuerant, corpore ac fortunis veri subditi vices impleuisse. Post præstitam Sabaudio Duci in bello operam, à Monferratensis Fisci ministris citatos se & inquisitos, perfidorum, hostium, proditorum inuasorum nominibus; quibus fœdiora in Maiestatis ac rebellionis conuictos aptari non poterant: quod prouinciam Sabaudio Duci addicere, pro virili conati fuerimus; quòd pro Mantuano arma sumere iussi neglexerimus, nõ consilio, non opibus iuuerimus, eoq; felloniæ ac decretorum Principis reos iudicatos. Quantum per ius licuisset, parendi cupidine, rerumq; suarum solicitudine; cum parùm securitatis in fide publica opinarentur, misisse Aduocatum virum nobilem, & scientia iuris celebrem: eum tamen non admissum; quamuis insuper Mediolanensi carcere detentus filius requireretur. Horum pluriumq; recordationem eluendis obiectionibus satis fuisse; aliqua tamen addere voluisse, testandæ innocentiæ, vt Iudices Fisci Monferratensis, falsò hæsisse doceantur. Nec enim vel se imperium abnuisse, vel aduersus Monferratum arma vertisse, vel Sabaudium hostem iuuisse, læsam maiestatem aut felloniam censenda: quippe haudquaquam Mantuano Duci origine aut domicilio subditos fuisse; quamuis veluti fortuna habiri Calusij, feudatarij dicerentur. Bono certè iure, supremi, antiqui, naturalisq; Domini imperia sequi: nec posteriori accessione, nouo obsequio, quod prius extinguat vim subesse. Eandem dicti Mantuano Duci sacramenti vanitatem quòd multò ante Sabaudio supremo Domino ligia fide obstrinxerant. Neque posterius feudum, prioris ac naturalis Domini seruitium infringere. Accedere domicilium, originem, antiquitatem, quibus subditos se Sabaudio, Mantuano verò se vassallos cognoscant. Nec eandem posterioris

rioris obligationem;maiori auctoritate Domini in subditum, quàm in vassallum Quod si beneficia & aduersum se ac suos multa sui Principis grana recolatur, non se nisi cum infamiæ nota, veteri ac optimè merito Domino eluctari potuisse. Mediolanensem Senatum, doctrina ac nobilitate præstantem, eoque normam iudiciorum, Amadæum de Puteo Vogeræ Marchionem, & à Regio Fisco Maiestatis & feloniæ vrgente Mediolanensi Gubernatore interrogatum ob præstitam hoc bello Sabaudio operam (quamquam eo in Ducatu diuersos reditus numeraret) quod tamen domicilio, feudalibus, & allodialibus fortunis, equestri ordine; nec non militaribus imperiis Pedemontani iuris esset, quæstioni exemptum voluisse; belli tempore iis tantum reditibus Fisco reseruatis, ne Mediolanensibus opibus aduersus Regem vteretur. Atqui non alio nomine Puteum quam Saghas excusari. Frustra iniustitiam causæ criminari apud eos, quorum iudicio fas nefasve non nititur; & Sabaudium plurium ætatum decursu bella pacemve arbitrio tractauisse: obsequij gloriam apud subditum manere, quem non nisi iustissimis causis à Principe ad arma conclamare, fas est credere. Proinde concesso iure, pro sui Domini ministerio, prædas, incendia, cædes, bellorum opportunitate exercuisse, oppida cœpisse: denique ea patrasse, quibus Monferrati possessio Sabaudio properaretur. Hinc prouincialium aduersum se inuidiam emeruisse; nec aut ad Casalenses accedere, aut permisse securitati fidere tutò potuisse. Praui apud Monferrati Fiscum animi documentum accepisse, quod Aduocatum suum reiectum viderint, cum admitti quoties quis feloniæ inquiritur, leges iubeant. Denique Marchionatum Calusij nurus suæ dotem esse: nec ei fraudi aut noxæ esse debere, si quid socer aut maritus deliquisse diceretur. Cæterùm ea se purgandis iis quæ sibi obijciebantur attulisse, vt serenissimus Mantuæ Dux inquisitionis perspecta iniquitate prauas ministrorum relationes depelleret, & inani fundamento nixas querelas rejiceret.

His modestissimè compositis, nemo publicè, aut priuatè respondit: nec quod aduersus Sangeorgium ac Balzianum prurigo scripturientium expressit, in Verruensem aut Marchionē filium vsurpatum, Senatus iudicio licet vterq; feloniæ crimine teneretur, aut diceretur. Cum Mantuanus à Pontifice, Cæsare, ac Regib. consilium sumendæ de omnibus vindictæ opperiretur, illi in concordiam proni, paci viam rebellium veniā sterni credebant: Simul absisti inquisitionibus cupiebant; idque literis ac precibus satagebant. Iustitiam certè venia quotundam è nominarijs imminui nouerant; sed dissimulatione criminis maiorem quietis vtilitatem. Pleraque per concordiam aduersus legum rigorem publico bono sanciri, & eam facilitatem, quâ Sabaudius occupata castella reddiderat, tantum promptitudinis mereri arbitrabantur. Ne Mantuanus confunderetur necessitas silebatur, quæ ante alia æstimatione Sabaudij potentiæ, & gratitudinis in suos (quorum commoda pro virili curaturos se receperant, ius omne continebat) contra Mantuanus sua damna, læsam famam, & præter veterem Sangeorgij contumaciam continuatas in eam diem infensas, obliuisci non posse dicebatur. Restitutionem rem iure debitam, inuasionem, peculatum, detractionem, flagitia suorum appellabat. Magna hæc difficultas, indubitatum concordiæ obicem positura erat, nouósque tumultus, nisi in Sabaudij gratiam toleretur, suscitatura. Sed & alia duraturæ paci incommoda Mediolanensi Gubernatori obuersabantur. Cum enim decem hominum millibus, & inter hos, pluribus strenuissimis ductoribus septum Sabaudium, & leui quacunque satisfactione, non cessurum metueret; quo futuræ securitati, & Monferratensi non minus quàm Mediolanensi ditioni consuleret: deponere ipsum arma, augendisque tanto milite suspicionibus abstinere volebat. Eodem cum Mantuano colore vtebatur, ne tantum Sabaudio infensius videretur: forsan etiam vt vniuersas Regias copias hospitalitate [Inuyosa valde Sabaudianum [illegible]]

Monferrari vti excusaret. Noui enim tumultus formidinem, & irruptionis esse fatebatur, si exercitum capto ante loco dimouisset. Sed Sabaudius & Mantuanus diuersis in sua studia nitebantur: ille suum ius, nec voluntatem vllius mortalium imperio obstrictam referebat; hic cum validum hostem metueret, & armatos videre Hispanos gestiebat, & eorum legiones Monferrato detrahi. Et quia parum obsequentem Hispanis Sabaudium audiebat, intra Pedemontanam eas copias statui, seueriori re suâ orabat. Quasi sine bello ista, aut statim fierent.

Cessatio prœliorum, non suspicionum intermissio erat, quod augescentibus malorum causis, nec Inoyosa sufficeret, nec opportune periculis occurreret. *Sabaudius cunctatur.* Indignatum se Sabaudio ferebat; audebatq; cum imperio loqui, vt delatas ad Regem sui criminationes tolleret; ne conscientia nutrire discordias, ac dissimulatione videretur. Sabaudius contra acrius se iussis Inoyosæ, quam iniurijs Mantuani læsum fatebatur, quod ille volens sciénsque præceptis coërcere liberum Principem ausus foret: hic vtilitate suâ, aliquo honesti prætextu offendisset. Quantum prohibendæ inuasioni sufficeret Inoyosa prouiderat; cum interim excedere Monferrato, nisi Sabaudius militem exauctorasset, abnueret. Longa Inoyosæ cunctatio negotium explicatu difficile reddidit: & id sæpius Mantuanus questus fuerat, tamquam quem primo statim motu retinere procurrentem potuerat, dissimulatione praualere permisisset. Hæc intus grauia, nouus è Gallia metus incurrebat: plura nempe hominum millia descripta, in bellum Italicum duci. Nec adhuc satis compertum erat, cuius damno aut fauori armarentur. Quidam vulgauerant, Sabaudium externo imperio coerceri Gallos nolle: alij pellendis Monferrato Hispanis eas vires accingi detulerant; & Inoyosa siue Sabaudius, siue Mantuanus voto potirentur; suam famam eleuari opinabatur; quod ille intrepidus frontem ostenderet; hic nouos protectores minitaretur. Hinc ad Reginam Galliæ ac Regem Hispanum literas magna festinatione dedit; nec Pontifice abstinuit, quem paci promptiorem nouerat; consulebátque vt cœptantes vltra Alpes motus Italiæ instantes supprimerentur: facile præferoces animos desiderio belli turgescere; & conceptum semel hac parte incendium ægrè restingui. Mantuanus in dubio erat, Gallive an Hispani maiori suâ vtilitate valuissent. Ab vtrisque tutelæ spem aliquam videbat; sed ab Hispanis Monferratum obtinentibus imagine protectionis manifestum excidium. Sabaudius quacunque flexissent quæ parabantur præuidens, aliquot militum centurias Nizensi agro conscribi; & Lanzij Marchionem admouere Sabaudiæ extremis, tormentisq; bellicis conuectandis necessaria expediri iusserat. Quos in Italia numerabat, assiduo præuisu in bellum erudierat, & per opportuna loca disposuerat, vnde aggerere offensas, & propulsare irrumpentes posset.

Demum rem aperit. Vbi satis securum se aduersus Hispanos vidit, apertè testatus est, voce ac scripto, non se militem dimissurum; nec propositas pacis conditiones recepturum, nisi Mantuanus suis desertoribus ignouisset, damnorum repetitione abstinuisset; neptim Infantem matri permisisset. Et ne ludere, aut projicere ampullas videretur, tempus quoque definiuit, intra quod obtemperaretur. Tum primum infirmitatem suam, Sabaudij vires, Mantuani periculum Inoyosa introspexisse dicitur, viso apparatu hostilis militiæ; & detecto animo nescio imperiorum. Mediolanenses ipsi non Sabaudio non Mantuano obnoxij, liberè testabantur durum id Mantuano videri non debere; vt qui etiam domi suæ infensum ac rebellem Sabaudio fouêret, receptum tamquam in tutum Pandolphum Solarum, virum nobilem, & Goui oppidi dominum. Concessione puellæ nil illi iuris addi, retentione nil adimi, matri illam solummodo solatio requiri: damna eorum quæ imminent æstimatione, nullo in pretio esse, sed debuisse Mantuanum,

cum

cum res integræ essent, caussis malorum, & iniuriis in prævalidum abstinere. Addebat, se Principem liberum, non Hispano Regi, & multo minus Inoyosæ subditum esse: tota sua vita imperasse, nunquam paruisse; bella ac pacem (quoties iusta credidisset) arbitrio decreuisse: solitum se denique non Mantuano inermi & inualido, sed magnis Regibus decertare; nec nisi honestissimis conditionibus in quietem consentire. Quâ re donec minas, & oppositos suis prouinciis exercitus; nec debitæ sibi satisfactionis argumenta vidisset, parata arma non dimissurum. Valuit eo in Principe constantia, vt Inoyosa quantum periculi comminationibus adiretur deprehendens, volens nolensve, iuxta Sabaudij desideria & crederet & foueret, & apud Regem suum misso cursore promoueret.

Inter hæc Gallicæ expeditionis, & armorum quæ parata in Sabaudium fuerant vanitas patuit. *Gallici exercitus vanus rumor.* Itaque Marchio Lanzij, cui ea prouincia obuenerat, vbi secura omnia vidit, ne nulla necessitate incolas delassaret, coactum militem in sua dimisit; prius monitum parata semper arma ad manus habere; & accepto profectionis nuncio illico obtemperare. Porro præcipua Sabaudiorum securitas ambiebat; quòd Gallorum ac Hispanorum medio situs vtrinque præsidium haberet; sciretque insultantes sibi Gallos, Hispanos non toleraturos; nec Hispanos Pedemontanam spectantes Gallos neglecturos. Videbatur amicos hostesve arbitrio sibi posse deligere; & quoties libuisset gentes fortissimas bello committere.

Sub Iulij mensis finem Padiglia, ab Inoyosa missus, Astij Sabaudium conuenit, *Inoyosa modestè id petit à Sabaudio.* militiam quam trans Alpes descripserat solui poscens; non amore Gallorum, sed ne in Pedemontanam immitterentur. Modestè iam Hispani cum Sabaudio agendum esse didicerant; & quæ eorum olim iussa, mandata, imperia fuerant; consilia, exhortationes, preces appellabant. Sed & exercitum Pedemontanum frustra esse asseuerabat, composito Rege suo in communem concordiam, nec defuturo Gubernatore Mediolanensi sustentandis prætextibus illius, quæ bono iuri innitererentur. Tardè venerat Padiglia eóque gloriam dimissæ Nizensis militiæ non retulit; quam ante Marchio Lanzij soluerat, visa locorum securitate. Iam enim nec Dux Guisius, nec magnus Galliæ Scutifer, in armis apud Sabaudios erant, vanuerátque fama exercitus quo Hispani contremuerant. Quod si adhuc Sabaudius centurias Nizæ descriptas sub signis habuisset, haud quaquam Inoyosæ aut Padigliæ auscultasset; nisi quę prius sibi Mediolani scripto promiserat, seruauisset. Parum abfuit quin ostentando neglectui euocatas denuo in loca stationibus destinata transmitteret, & in offensas promoueret. Sed generosum animum fides desideriorum oblata, & reuerentia qua compellabatur inhibuit. Tot pacta, tot conditiones, tot difficultates componenda erant. Inter Mantuanum, Sabaudium, Gallos, Hispanos, vt cuiuis perspicaci iactata pax, parum solido niti videretur; iam enim præter ea quæ Sabaudius *Mantuanus matrimoniũ cum vidua auersatur.* sibi concedi armatus ac minitans volebat, negotium matrimonij cum relicta vidua resumi cœperat; & apertius Mantuanus monebatur, non alio subsidio constare res suas. Hic tamen apud Inoyosam constantissimè abnuebat; siue perdendæ domui vniuersa consentirent; siue Ferrariensis vidua semper infensa, tum etiam hostis aperta esset. Siluium certè Teatinum, praui consilij perniciosum ministrum, pietatis ac religionis imagine subdiderat; vt tamquam incestui intonaret; quódque Pontifex ac Reges laudabant, dissuaderet. Id ille operæ strenuè executus, tantum iuueni pauoris indidit, vt solo nomine coniugij inhorresceret. Perduellium quoque veniam abnuebat; cum & damna illata reposceret, & neptim infantem tradere recusaret. Quod quia magno suo malo fieri vniuersi nouerant damnabantq́;, ausi Aulicorum nonnulli, ab amita subditi impu-

denti mendacio testari, Cæsaris illum eâ in re, & Galliæ Reginæ consilijs institere;cum nihilominus Nuncius Pontificius apud Mediolanenses,& Regum Oratores scriptis in Vrbem & per Italiam literis faterentur,id vnum consensu præcipuè commendari, vt damnorum repetitionem reprobari. Insuper condonari ijs qui desciuerant debere,si propriam Mantuanus salutem, & cæterorum quietem spectauisset. Sed qui illi à consilijs aderant, è tempore quæri beneficium voluerant; sperauerantq; negotiationis tædio, & honesti specie, gratiæ Sabaudij nullam rationem potentiores habituros.In eundem sensum preces,& quorundam externorum Principum vota erant: qui Sabaudij magnitudini iniqui, prævalere Mantuanum causâ & facto cupiebât.Hos inter fuisse Etruscum adeo falsum est,vt certum sit,contulisse illum Viduæ relictæ matrimonium;nec nisi eo excluso de sorore deliberasse.Intempestiuam iuuenis constantiam,& quę omnium quietem mergeret in eo conspicatus Inoyosa,vexatione exprimere consensum conatus est: non diuiso solùm per diuersa Monferrati oppida exercitu omni, sed laxatis disciplinæ frænis;& permissa militibus,tamquam in bello,licentia. Quem pietas, & certus in tutelam animus non mouerant,asperioribus admoneri oportere visum.Victorum capitibus minori seruitiâ hostes insultant,& fortunis abutuntur;nec vnquam tantum immodestiæ barbaræ gentes in deuictos exercuêre; quantum receptus intra Monserrati viscera Hispanus miles admisit. Nil apud infessos carum erat, quod hospites petulantiâ non contrectaret. Pudicitiæ tantum respectus fuit. Parsimonia & auaritia popularium aliquam malo causam ab eorum amicis dedisse dicebatur; sed erudiri Mantuanum oportebat, vt occasioni ac tempori cederet,neque duritie offensas prouocaret.Mali initio suas incolæ miserias,coram ministris publicæ libertatis prosecuti sunt: sed vbi temni lamentationes,& noua onera (tamquam in vindictam) iniungi deprehenderent, promiscuis calamitatibus abstracti,in vanum queri desierunt; prorsus in libidinem protegentium formari; & sua bona alieno arbitrio raptari permittentes. Id silentium Inoyosa secus ac erat interpretatus, cum Mantuani Orator exonerari prouinciam hospitibus instaret,prorupit: prorsus apud Mantuanum Hispani nominis odium spectari; & ei Principi inuisos esse, quorum sudoribus, & (si sors tulisset) sanguine dominationem recepisset. Diffamari modestiam; cum populi & sileant,& æquissimè tolerent; cum eorum qui oppressi iactentur nemo queratur, cum vltro liberalitas vel in inuitos exerceatur: cur ergo suos in disciplinam compositos, & securitati eius inuigilantes amicos exigi è prouinciâ requireret? cur alienam causam,poscente nemine,& falso titulo ageret? cur lamentationes suppositis accusatoribus exponeret?

Monferratenses de Hispanis hospitib. queruntur.

Ad eam diem gemitibus fatigatos populos Orator respondit; & pleraque oppressionum sibi cognita,non statim detulisse;ne sui fastidium is conciret,qui egeret auxilij. Cæterum perspectum sibi ciuium relatu esse, non fruges,non vinum, non domesticam annonam, non pecuniam superesse; quibus immanem illam, & continentet vsurpatam erogationem tolerarent.Liberatæ prouinciæ gloriam, apud ipsum intaminatam fore;si deductis legionibus,collationum immunes subditos reliquisset.Satiari expleriq; Monferrati opibus militem Inoyosa in animum suum induxerat, eoq; inanis expostulatio,perditæ preces erât:quod notû Sabaudio qui iam Gallicæ militiæ solicitudine exsolutus,nô tacitis magis quàm apertis iniurijs carpere ac lacerare extrema Môferrati pro pretio habebat.Amore suorû, negandi peruicacia cessurû Mantuanû putás;& quod amplius vindictæ olim præsumpsisset,expleturû.Cum Moncaluio tormêta bellica,quæ loci tutelæ conduxerat,ob pacis sancitas leges auehere cogeretur,quamquâ iumentis prouinciç abstinere iussus foret;pluribus tamen côtractis velut operâ pecuniâ redempturus,machinis supponi imperauit. Paruêre oppidani,malorû finê eo sibi labore supremo

Idem facit Orator Mantuanus.

Sabaudius vrget Mantuanum.

figu-

figurantes. Et miseri quidem reditum ad suos patantes, sine bubus regredi iussi sunt; ijs verò datam fidem obtestantibus, & Inoyosam exercitumq; Hispanum appellantibus, responsum est; nec se reditum promisisse; & ad dicendam peculatus ausam affuturos, quandocunque Inoyosa Moncaluij pro tribunali ius dicturus consedisset. Apud Lucedium Regiam Monferrati Abbatiam maturescente iam segete, cum rustici à suis Dominis ad colligendam messem aduocati forent, repulsi mortis metu sunt;& frumentum omne à Sabaudijs in militarem vsum congregatum;tanta securitate & otij specie, vt consensisse Hispani viderentur. Nec tamen aut Moncaluenses inopes, aut hæc propria Mantuani Ducis fuisse, impedimentum colligentibus tulit, quò minus potentior præualeret; licet spoliantium lateri Hispanæ centuriæ assiderent;& militiam illam crapulâ & licentiâ, non protectione infirmioris præsumerent. Multis quoque Monferratensibus nobilibus agrorum fructus quos per Pedemontanam possidebant, adempti sunt; vtrisque Riuaræ fratribus Surdis, Violardis, Calloris, aliisque: nec maius deceptionū solatium occurrebat; quàm compositâ pace; & sublatis inter vtrumque Ducem simultatibus, solitos reditus prioribus Dominis redituros. Apud fidos illa deponi iactabantur. Adhuc enim nec Sangeorgium, nec Balzianum, pluresq; eiusdem fortunæ viros restitutos; & à Mantuano pleraque occupari; quorum vsibus quantacunque hæc possint condonari. In desperatione rerum & priora metuentibus, non leue id blandimentum erat; quod crederetur. Consuetudo belli erat, vt quoties iniurijs certabatur, actorem quisque ageret, reumq; exueret: præmissæq; querelæ pro veris acciperentur. Sangeorgius & armatus & validior, in auitos Monferrati agros inuectus, fructus omnes minitabundus, prospectantibus annotantibusq; Monferratēsibus sibi legerat, segetemq; omnem in tutum comportari curauerat; suo tantùm vsus, alieno non insultans. Non alia constantia Balziani fuit, plus iactantiæ, quamuis minori fortūnâ ac nomine ageret; operarijs enim manipulos moschettariorum addiderat, tamquam prædam in bello acturus. Sed quocunque ostentaretur vis, terrendis prouincialibus satis erat. Neque immunes à Sabaudij vexatione, aut inter suos tuti Pedemontani ipsi fuerant: qui nonnullis Monferrati oppidis exactionum ac pecuniarum soluēdarum in belli vsus vades accesserant. Hi enim à Patriæ fisco citati sortem omnem pendere iussi sunt; non magis (vt creditur) habendi cupidine, quàm vt stimulati, eos quoq; vrgerent, quorum fidei proprio periculo cauerant. Quod illi fortiter executi sunt, in pecora & agrestes opes inuecti, vt accepta damna sarcirent. Intuta pax, nec adhuc certis conditionibus absolutum bellum excusabantur; vt similia in præliorum morem exercerentur; subditiq; vicinio infensi sese frequentibus iniurijs lacerarent.

Eo vsque licentia vindictæ processit, vt cum plura vini dolia in Trinēnse subsidium, vicinorum oppidorum pagani conueherent; & viatum alto cœno mersarum iniquitate vitata, Pedemontani agri confinia tetigissent, accursu Sabaudiorum intercepta sunt. Eodem impetu Sabaudius equitatus Canauesum omne peruagatus est; infesta, inuia, intuta omnia Monferratensibus negotiationibus reddens; & ea præcipuè parte grassatus, quæ vicinio libidini victoris exposita videbatur. Sanè paucos ante dies, securitatē negotiationis, à quibusdàm nullo certo auctore vulgatâ, & auidè creditâ, quidam Monferratenses vltro citróque commeantes, à Pedemontanis capti & retenti sunt: nec nisi accepto libertatis pretio dimissi. Violatam fidem querebantur, licet adhuc enses micarent; & cohortes inuicem minitantes pro finibus hostilia apertè exercerent. Ea rerum desperatio, quosdam Monferratensium impulit, aliquid in Sadaudios audere; & quia aperto concurrere, nec vires nec animus suadebant, nocturnis grassationibus facta agitabant. Breui eo spatio abstinere Pedemontani iniuriis in Monferratenses sui Ducis imperio iussi fuerant; matura iam conditionibus pace, & spe quietis securutæ: sed

vbi lædi se, & audaciam Monferratenses alienâ modestiâ concipere viderunt; cum apud Ducem, tum apud Inoyosam acriter questi sunt, abacta pecora, annonam, vsurpatas captiuitates; & cũ par pari reddere sui Domini pręcepto inhiberentur, atrociora opperiri exponebant. Quandiu tectum bellum, aut licentia vindictæ fuisset, suo contentos Monferratenses, prædam suorum fuisse, nunc figuram pacis hostilitate vestitam. Misit quoque Sabaudius, qui Mediolani eadem suo nomine expostularent; tamquam per Monferratenses staret, quo minus fida pax sanciretur. Inuitum se ad bellum prouocari fatebatur; poscebátque, vt acceptam pridem à Mantuano iniuriam, sufficere offensionibus vellet; aut ius naturæ vsurpare se sineret; vim vi propulsando. Eadem & fortè plura Inoyosa, ab Hispanis ductoribus didicerat; quibus stimulatus, composuit ad Mantuanum literas indignationis plenas; quasi positam in vicinio concordiam sui rumperent: se quidem tergiuersatione ac nouitatibus delassatum, pridem eam curam omissurum fuisse, nisi Regis imperio & existimatione vrgeretur. Quapropter modestiæ suos admoneret, nisi vindictę præferocem Sabaudium experiri iterum, maiori suorum damno cuperet. Eorum quæ Monferratenses clam admiserant nescium Mantuanum fuisse credi poterat; quod illi pax aut bellum inditâ & iussa forent: proprio itaq; Oratore opus fuit vt obiecta dilueret; non vt certiorem tutelam ab Inoyosa requireret (quem toties irritauerat;) sed vt exteris causam suam innocentiámque probaret. Quibus enim viribus fretum se scribebat, ausurum fuisse armatum hostem lacessere? aut quando vnquam accolæ audiuissent turbatę possessionis Mantuanum accusatum? Vix alia sibi quam Hispani Regis arma esse; quibus vt parum tutus sit; sic arbitrio vti in alterius perniciem non possit. Certè nullas satis probabiles causas afferri, cur inter pacta concordiæ, & pendentem à certa negotiatione Italiæ pacem, turbas dispendiosas sibi maluisset. Nemini magis quam sibi quietem conducere; quod ea quæ receperit, nondum sufficienti præsidio solidauerit. Instare damnorum restitutioni; & quæ vi tactata sunt, farciri posse: An suam ipse causam seditione prouectam, seditione corrumperet? quin potius missis qui discernerent, ac referrent, alienam fraudem agnosceres; frustráque Sabaudium suarum artium se æmulum insimulare.

Eadem Asculano Principi, nec minus irritè expressa; suffecère tamen vt illata à Mantuano iniuria non crederetur, & an conscientia offendisset probaretur. Denique ne externis testibus, si quid noui euenisset, fides habenda foret; sed Inoyosę militia intueretur, obnixè qui pro Mantuano curabant, partem cohortium eas in sedes mitti orarunt; vbi hostis vacuo per licentiã insultare audiebatur; testes modestię & vindices futuros. Siquidem siue Hispani protectionem innocétię respexissent, siue iudices & obseruatores adstitissent; aut veritati testimonium dare, aut fateri propriam negligentiam coacti fuissent. Forsan leuibus insultibus exprimi à Mantuano quę cupiuerat posse sperabatur; & tum improuisa petitione perculsus, id maximè sibi vitandũ introspexit, si solitis sibi artib. insistere integra dignitate voluisset. Ergo compositum iam per loca militem æstiuis ardoribus, & muratione fedium non fatigandum: curandúmque vt imperio suo apud Sabaudium idem quod viribus auctoritatis esset, respondit. Mox irato & concitato similis, velut nocturnas vmbras incessere ac comminari cœpit, nec defuturum se paratis cohortibus, nisi toto Monferrato Sabaudius obstitisset, contestatus. Morum hominũ ęstimatores vanum impetum risêre; nec vnquam pede vno armato Pedemontanos fines præssurum credidêre; eum qui ne alieno quidem vt suo vteretur accincto exercitu repulisset. Et quantũ negotij adiretur nouerat; eum in ordinem redigere Sabaudium parabatur. Nihilominus tamquam conferret beneficium Hispani peditatus Tertio Marchionatum Incisæ destinauit, iisque qui Roo Duce militabant, Atchij sedes datæ. Stipendij pecunia, & vel ipsis rusticis despectus militię ordo

Inoyosa suis per Monferratum sedes assignat.

ordo numerum imminuerant, dilapſis pluribus, quàm vt centuriis manipuli congruerent. Id leuamentum veteris hoſpitij clades excidiúmque recentis fuit, tamquam ſi quis iumenta detrito abſumptoq; pabulo deducta, recentiori ac virenti famelica quis induxiſſet. Neque tamen paucitas onera minuebat: nempe à miſeris colonis, non pro numero ſuorum; ſed quaſi vniuerſi intra caſtra mererent, & frequentes ad ſigna eſſent, victus & pecunia præſtanda erant. Attamen id illi obnixè popoſcerant, vt ſumminiſtratione alimentorum auaricia militaris infringeretur. Attamen creſcebat furandi amor, quo pronior lucri occaſio, ac facilior per iniurias ditandi via patebat. Hinc nouæ ſubditorum argutiæ, queſtúſque ad Aſculanum & exercituum duces delati, & quia manifeſtior iniuria erat, quàm vt negatione, tempore, aut neceſſitate excuſaretur, ſimul de alieno queſtio habebatur, forma quædam officij præſcripta, qua licentiæ & rapinæ militari, moderatio aliqua ſtatuebatur. Deprehendére ſtatim oppreſſi ciues imaginem id non remedium, & modeſtiam in tempus confictam eſſe; & in eas qui preces detulerant acrius ſæuiri debere, vt cæteris ſilentium ſuaderetur.

Itaque cum non iuri, non iniuriæ modus eſſet; nec apud Monferratenſem Gubernatorem ſubleuandi auctoritas, plures cum integris familiis ſecretâ fugâ prouincia dilapſi ſunt; domibus vacuis Hiſpanorum arbitrio relictis, in quas hoſtiles artes exercerent. Non intermiſſa calamitas in plures ante partiri ſolita, à paucioribus toleranda erat, nec enim pro ciuium ac militum numero imponebantur, ſed pro modo armorum, & arbitrio præſidij, quod placuiſſet, legis vicem habebat. Aucta quoque cœli tempeſtate infœlicis prouinciæ calamitas: turbine ſiquidem conglobatis nubibus & denſatis prægnantis aëris vaporibus, vis grandinis quanta non alias effuſa eſt. Strata eâ flagellatione ſeges quæ adhuc ſupererat, attritæ vites palmitibus laſciuientibus, laceratę graues fructu adoleſcente arbores, excuſſa ſiluis vernantibus glans; hortorum prouentus ſuccìſus, domorum tecta miſerè attrita ſunt. Tanto malo agri fructus omnis, & vinearum ſpes intercidit: eo maior pernicies fuit, quo in plures partes egreſſa eſt. Vallium monriúmque eadem calamitas fuit. Neque enim per agros vaga, inopina, conferta, & molis inſolitæ peſtis deprehendit, aut interemit, aut inutilia labori in plures menſes reddidit. *Grando ingens.*

Euenére etiam è vulgata contagione prodigia, adeo in malum prouinciæ interna & externa conſenſerant. Quippe multa puerorum millia incaleſcentibus morbillis toto Monferrato vis luis abſtulit: nec patrum aut auorum memoria auditum fuerat atrocem adeo eo tractu cladem fœda contagione eueniſſe. Infantes primùm ſublati, mox tamquam deficiente mortib. materia, adoleſcentes viríque in ſupplementum petiti. Prouectæ etiam ætatis vtriuſque ſexus multi deſiderati, eo deformiori morbo, quo iis annis rariori; & (quod dolorem intendebat) fœminę graues vtero ſimul cum fœtu eadem turpitudine confecto ereptæ ſunt. Multitudo pereuntium memoriam confudit; factíſque fidei obliuione conſultum, quæ haud dubiè laboraſſet. Scilicet numero & fœditate cladis populi fatigati, poſtquam vulgari altiorem cauſam aſſignaſſent, ratione libitinæ abſtinuerunt. Dubitatum apud pleraque oppida didicimus, num veteres ſedes, ſpe quærendæ alibi incolumitatis desererent; nec enim pars vlla prouinciæ immunis erat. Sed vel repentino malo intercepta deliberatio, vel eadem vbique peſtis retinuit ambigentes. Qui ſuperfuêre parum tuti ſibi & aliis credebantur, exiſtimantes ſtrata, parietes, tecta, denique aëtem ipſum ægreſcere, proniori ſemper in malum fide ob metum. Militum nonnulli eadem contagione perierant, quòd tantis familiis decumbentibus, non domeſticis cura, non externis cautio ſuppeteret; & communi cœlo eadem infectio duceretur. *Morbilli.*

Quo tempore Sabaudius Monferratum vexationibus exercebat; & Hiſpanus miles amica hoſpitalitate hauriebatur; cum luos vaſtaret, demiſſa cœlo grando

annonam protereret, & metu non vno vniuersa trepidarent; non minori intus molestiâ, Marchionis Rubei acerbitate se affligi populi lamentabantur. Violentum, & subitæ aduersus eos quos noxios credidisset, iracundiæ accusabant. Negligentiam insuper & timorem arguebant: & quia paratum recipiendis accusationibus Mantuanum nouerant; etiam coram nonnulli expostulabant: hæc illaq; obliquè insectantes, quæ vel strenuis ductoribus in culpam verti solent. Accusationes & intempestiua conuicia nobilem virum stimularunt, vt detractores suos, infames, rebelles, & stultos appellaret, quæ abusu Italæ linguæ, eius notæ cognomina vsurpantur, ingerens. Sed crescebat popularium inuidia cumulatis contumelijs; & concepta ante odia immensum eruperant, delatisq; ad Mantuanum criminationibus reddita inuidia. Nec ille cui aut de quo dicerentur curare videbatur; toties delatis acceptisq; à Duce accusationibus lassatus: vt iam inuitum se ei administrationi admotum, retentumq; fateretur. Haud quaquam difficilis admittendis in virum nobilem suspicionibus Mantuanus erat, monitus tamen à prudentioribus fuerat, multum vtilitati ac decori suo expedire, si gubernatoris prouinciæ dignitas sustentaretur. Vbi turbidi facilè vilipendi officium videant, insolescere; & in quemcunque indistinctè, si Principem eò vertere crediderint, incurrere. Vetus quoque Rubei erga Vincentium Ducem ministerium, sæpius adita prouincia, obitæ nobiles legationes; & Patris Ferrantis in Mantuanos pietas, vt modestius cum eo ageretur, mereri videbantur. Nec ille temuendi consilij, aut infirmæ mentis sciebatur; vt qui Patriam politicis præceptis diu fouisset, & pronum in generosa animum liberalium artium studio adornasset. Sed plures acrioresq; Monferratensium querelæ erant, quàm vt integrâ Principis dignitate omitterentur; neque tot ingenuis lamentantibus abnuere fidem, ex modo dominationis videbatur. Suetus regnantibus erga proceres subditos modus & temperamentum placuit; vt satis prouincialibus, satis existimationi ministri, satis iustitiæ fieret. Vocatum itaque Mantuam, tamquam augendo honori, Romanæ ad Pontificem legationi destinauit, imposito interim Monferratensibus Vincentio Guerrerio Mombelli Marchione; externæ quidem nobilitatis viro; sed in quo ciuilem prudentiam, cognitionem rerum, militarem peritiam, comitatemq; nemo hactenus desiderauerat; quique famâ sui per Germaniam, Belgium, Galliam, Hispaniam, concentu virtutum, concinnitate morum, Regum vulgiq; studijs clarus adrepserat.

Rubeus à Monferratensibus accusatur.

Mantuanus illum Monferrato abstrahit vt Oratorem in vrbem mittat.

Et Monferratensibus Vincentium Guerrerium præficit.

Cæterùm elusione Rubei hactenus offensos Hispanos habuimus; & tacitis questibus Gallicam in eo fidem criminatos: tamquam stipendio regio, aduersum Hispanis animum induisset. Sed neglectas à Mantuano fuisse suspiciones scimus, siue secus crederet; siue ingenio incuriosus scrutari singula noluerit. Donec Rubeus Mantuæ agit, multitudini cogitationum, ac magnitudinis propriæ studio medius, suam amotionem, alienum profectum implacabiliter ferre; & quia veteres ac solitos Consiliarios infensos sibi rebatur insectari, nouos commendare, Comites Pendasium ac Striggium, & ante alios Traianum Guiscardum (quos postmodum eo honore decoratos vidimus) non sui commendatione potius, quàm Principis destinatione elatos) celebrare. Cum enim simulato honore, manifestam detractæ potestatis ignominiam suam velari sciret; idq; veteribus Consiliarijs Chieppio ac Iberto acceptum referret; nouis additus aut retenturum se dignitatem sperauerat, aut illos reddito officio loco depulsurum. Neque alio argumento apud vtrumque odium sui coniectabatur, quàm quod Chieppius amore Hispani nominis Guerrerio diu amicus, Ibertum quoque in eandem caritatem illexerant; vt Triumuiratus imagine Vincentij Ducis potentes, vniuersa arbitrio regerent. Guerrerio Monferratum tenente Tertium militare cui Gambobita præerat, populares quorum hospitalitate excepti fuerant, ab radice hauserat.

Rubeus nouos Consiliarios Mantuano proponit.

Non

Non longior eodem in loco mora quæstuosa militi, ijs quæ perdituri venerant absumptis;vt iam statio vtrisque intolerabilis videretur.Ergo trans Moncaluium per oppida vicina locatum est, vt hic quoque quod integrum erat diriperetur; non Duce solùm militię,sed & Monferratensibus ministris inuicem querentibus, aliò missis opulentiores recessus quæsitos;vt viliori annonâ milites vterentur,ciues minus largitionibus tenuerentur. Sed hi obliti quæ priori bello sæua ac immania tolerauissent,nec prædarum ac collationum,quæ victor hostis expresserat, memores;nouis insuper vexationibus,miserrimos onerabant. Audentiores Monferratenses in propriam causam reuocatus Mantuam, & amotus curâ Rubeus, nouiq; Gubernatoris fama reddiderat. Itaque ad Casalenses profecti,missam cœlo tempestatem,morbos,in belli vsus Sabaudias erogationes, direptiones,incendia armentorum iacturam, quæ vix millione auri æquarentur, cum gemitu sunt executi,haud dubiè subleuari orantes. Spem solatij Mantuani literæ dederant, quibus Guerretium euntem comitatus fuerat; quippe subleuari oppressos imperasse se, & curam immunitatis singulorum haberi scripserat, permisso præmiorum ac pœnarum arbitrio: sed morum belli parum callidi, bona verba, & opima promissa vsurpari; subditorumq; vitas ac fortunas, seruandæ dominationi destinari nesciebant. Guerrerius nihilominus magno pietatis & integritatis documento collachrymatus est: cumq; nullum ad manus remedium, & præuentos apud Ducem suum Oratores; Inoyosam Asculanumq; sciret,benignè tamen allocutus solatusq; est; ea belli mala,nec diu duratura spondens. Simul spem dedit certioris secundiorisq; fortunæ; & paucos post dies,dissoluendæ aut abituræ militiæ.Et illi quidem licet onere non leuarentur,comitate nihilominus Gubernatoris leniti sunt: vt & breuem molestiam futuram crederent; & quæ socij fortiter tolerauerant ipsi constanter paterentur. Satis illis pro præsenti malo visum, nullum pietatis genus in potestate Guerretij fore,quod ille beneficio gentis,non esset vsurpaturus.

Monferratenses porrò ipsos exercere rapinas, ausosq; diurnos incursus non frustrà dictum olim fuisse, Pontificij Nuncij ad Guerrerium literæ docuerunt, quibus continebatur; longius dissitos Monferratenses nocturnas prædas agere; insidere itinera; turbare reducta iam commercia,captiuos abducere; & huic rei modum, ne qua noui belli occasio oriretur, poscebat: quantum eâ populatium insolentiâ præsumptionum Sabaudio accederet; & quibus argumentis Mantuanus tergiuersationis argueretur,prosecutus. Inquiri ac probari obiecta placuit,per eorum oppidorum quæ accusabantur administros, ingenuos & veritatem delaturos. Reuertêre illi (incertum quo doctore eruditi fuerint) retuleruntq; nil prædarum,ne à Pedemontanis quidem auditum; sed odium Sabaudij ac Mantuani, propria rerum nomina confudisse: vini cyathum,exitium: auulsam horto lactucam,sacrilegium: carpta aut sponte decidua poma asportata, prædam appellare. Neque ea Monferratenses potius, quàm milites præsidio impositos, libidine ac petulantia,forsan & æquitate ausos; postquàm non alimentis,non pecunia incolarum explerentur, venatui studêre; regressos à voluptatibus quas laborum vice vsurpent, poma, herbásque vicinis hortis lecta asportasse, concedentibus sponte dominis & conniuentibus: ne leuiorum prohibitio, maiora in vindictam inhumanitatis suaderet. Eam tantùm calumniæ formam superfuisse,vt damnorum & rapinarum, innocens Sabaudius c[illegible]deretur, quæque ipsius miles secretò admisisset, apertè Monferratensibus objiceretur. Ex similibus metum esse non posse; inualidis Mantuani subditis reddendæ noxæ; & Hispanis intra cellas vinarias clausis per æstiuos calores, tamquam ad otium ac saginam. Quinimo illos,Mantuani imperio, infirmitate propriâ, Hispanorum obseruatione,Sabaudij formidine territos, adeo alienis abstinêre; vt propria, dissipantium arbitrio permittant.

Pontificis Nuncius cũ Guerrerio queritur de Monferratensibus.

Seuerè in audaces ac seditiosos Gubernatores locorum animaduertere; vt eo saltem Principis sui causam speciosè instruant, onerentque Sabaudium, quotiescunque hostilia tractare denuo præsumpsisset. Sic illi Mantuam innocentiam firmiter executi (incertum an ex vero) non quod persuadere se posse crederent, sed ne Nuncius degenere taciturnitate conscientiam facti argueret. Respexisse humani ingenij consuetudinem videbatur; vt sicut ius apud potentiores, quamquam vi agentes creditur; sic miseri propriâ semper culpâ iacere existimantur. Quo rarior virtus est, eò difficilius admittitur: nec apud alium creditur, quàm dicto & facto potiorem. Adhuc Mantuæ Rubeus turbæ seruientium mixtus agebat, ademptam prouinciam, & Romanam legationem dilatam (quin enim Claudius Gonzaga, aut quiuis mitteretur, parum abfuerat, Chieppio & Iberto vices reddentibus, & facili in mutationem Mantuano) altius in animum admiserat, quàm vt conceptam indignationem silentio premeret; aut sibi olim obiecta fuerant, pro vanis habita credere vellet: quamuis Mantuanus forensem inquisitionem instrui, aut illum publicè obiectorum criminum interrogari noluisset. Satis habuerat eorum quæ coram ingerebantur memoriam priuato sermone reducere, præsentibus consilij administris, ne quæ vera fuisse probata non fuerant, probabilia tamen, impunè transmitterentur. Sed ille concitatiori in detractores ira; & plerisque prouincialium tamquàm auersis infensus, in eorum caput regerere culpam, & communi se infirmitate excusare nitebatur: iisq; (quod minimum) negligentiam, & plerunique corruptum in Sabaudios animum obiectabat. Nec omnino auersabatur Dux quæ dicebantur; cui ferè prouincia omnis eadem pice oblita, nec plenæ omnino fidei credebatur, & prona apud Mantuanos opinione flagitij, quibus vetus cum Monferratensibus æmulatio intercedebat; vt rebellium vocabulo indistinctè omnes notarentur, visus obtinuerat. Sanè apud quosdam Prouincialium inficiari perfidia non poterat; quòd multi huc illuc profugi eo nomine accusationes ferrent; quamquam pro locorum numero, & pauci desertores fuerint; nec aduersus fortitudinem & constantiam conterraneorum perfidiâ valuissent, si potentiorem dominum, & infirmiorem hostem nacti fuissent. Sed & manifesta Guerrerij æmulatione Rubeus agitabatur vt famâ ac successione potioris; cuique ex mutatione statim ciuium commendatio, domini certa spes, & Hispanorum fauor affuerat.

Sabaudius qui hactenus Monferratensia arma ioco duxerat; cum Rubei culpâ profecisse diceretur, cautius cum Guerrerio agere statuit; non solum certa sua aduersus Hispanos reuerentia (quorum ille voto ac commendatione cæteris contra nitentibus prælatus credebatur) sed etiam ne gloria intercideret, aut prioris ignauia omnem illi victoriam dedisse putaretur. Monferratenses plus nimio securitatis præsumentes, eo imposito adeo intumuerant, vt in vili Sabaudium haberent, & affuturam conatibus suis fortunam existimarent: opinione tamen delusi sunt: nec enim solitas sibi artes Dux ille omisit, sed in præteritarum iniuriarum, & præsentis fiduciæ vindictam lacerare Monferratum voluit; certus propositi, nisi supplici Mantuano, & quæ satisfactionis nomine requirebat acceptis, pacem facere. Inde concordiæ exordia proficisci, vnde contemptus cœperat, volebat; & admonere documentis exteros, neminem illi Mantuani exemplo impunè insultaturum.

Soluta obsidione Sandamiani, & hostilibus copiis haud procul loco stationem agitantibus, cum oppidum puluere bellico, plumbo, cæterisque belli necessariis abundaret, funiculis tamen sulphureis indigebat. Nam continuis excubiis cum Adres pro mœnibus oppidi concedisset (quamquam omnibus obsessio ex sententia successisset,) quicquid illatum fuerat absumpserant. Inrita pax, irrita negotiatorum sedulitas, vana Oratorum cura credebatur; eóque tamquam integro adhuc

huc bello, sibi cauere in animum induxerant. Quantum usui satis erat ab exteris pecuniâ missâ comparatum; & vt decem equitum custodiæ oppido importaretur Cæsari Domitiano cura iniuncta. Secreto proficisci iussus, nec ambiguo adhuc tractatæ pacis exitu, bono iure aut colorato saltem prætextu Sabaudius prorumperet; quasi bellum à Sandamianensibus magnâ solicitudine denuò appararetur. Illi Albam, mox obuio nemine Sandamianum vexêre. Sed redeuntes, vbi ditionis Astensis oppida incessêre, quinquaginta Pedemontanos cataphractos media via offendêre; haud procul Castellinaldo. In hos plures & fortiores impetum facere ausi sunt: irâ magis quàm ex vsu. Non omnes detexerant. Itaque circumuenti, siue commeatum bellicum, siue Genuâ aduectam pecuniam Sabaudij, inditio vano exploratoris credidissent. Nemini certè incolarum ignotum fuisse; non eo itinere Genuensem negotiationem procedere, credere illos impulit, pulueris bellici famâ tractos. Monferratensium alij fugâ Sandamianum regressi sunt; tres omissis equis, per accliuia enixi graues armis equites equosq; frustrati; pedites qui se discedentibus addiderant, quinque capti; nec ij aliâ causâ vincti, quàm quod in fugam versi, doli suspicionem fecissent. Vnde tamen & quâ causâ venerint libere fassi sunt. Oppidorum Sabaudij rectores, iniquum id, nec profuturum in pacem exempli rati sunt; eoq; captos tertio post die dimiserunt. Nequaquam tamen displicuisse Sabaudio vexationem, & incussum audacibus metum didicimus; ne cum ille in concordiam disponeretur, Mantuanus tempore cresceret, bellum pararet, & difficiliorem hosti victoriam redderet. Fortè his quoque turbis admoneri Mantuanum voluerat, vt promptius in pacta descenderet; nec dolo suorum, aut externo subsidio fideret. Et iuri nitebatur, & potentiæ: nisi forsitan Inoyosæ & Asculani in Mantuanum malignus animus persuaserat, illos conniuentia & cunctatione vti; quod non vno auctore ille Mediolano per literas didicerat.

Misso celeri nuncio Guerrerius Inoyosam, Asculanum, cæterosq; speciosi nominis protectores turbatæ à Sabaudio pacis admonuit: sed iam in potestate Monferratensium queri tantum erat; audiri ac foueri apud nolentes & promittentes. Id perspectum (vt cætera) Sabaudio, audentiorem illum in nouas turbas reddidit; vt nullo factorum vindice, aut reddendæ rationis arbitro promptè vexaret & carperet. Sic frequentes Monferratensium captiuitates, nocturnæ prædationes, insultus repentini audiebantur: cum veluti securâ pace, & Hispano præsidio confidentes inter vicinos agerent, negotiarenturque. Priuatæ quoque inter accolas simultates valebant; cum Sabaudij imperij specie, & causæ publicæ imagine, inimicos quisque suos persequeretur; vt tamquam prædam bello partam quæstuosis conditionibus dimitterent. Toties lacessita patientia, ad extremum quosdam in rabiem egit: nec enim diutius querelæ populorum, iusta odia, militiæ Hispanæ negligentia; & (quod præcipuè affligebat) Inoyosæ & Asculani cunctatio tolerari posse videbantur. Et quamquam Monferratensium vires, Sabaudio inferiores essent; non tamen ab hoc adeo spernendi credebantur, vt locorum peritia, astuque, & desperatione procurrentes, vindictam omnem forent neglecturi. Et certè, quidam olim à Rubeo retenti, nullo amplius frænante, in discrimen prorumpere gestiebant, alacritate Guerterij stimulati, & spe reddendi hostibus odij. Clam ergo populares cum inter se hactenus non intellexissent, inuicem monuerunt, canendas sibi velatas insidias imagine amicitiæ adornatas, abstinendum ad tempus Pedemontanâ, custodiendos agros, claudenda oppida, & vigili studio septa omnia hosti obiicienda. Vbi inferendæ vi occasio sese ostendisset, eludendos validiores, seruiendum tempori, & coniuratione certandum: aperti belli ostentatione Sabaudium temperaturum: quosdam eius milites cauendos, furandi quàm certandi meliores. Parum intus æstimata sententia acce-

Guerrerius queritur ad Inoyosa.

ptissima populis fuit: qui toties flagellati, vnam in extrema constantia salutem positam rebantur. Sueti inferendo bello Sabaudij, non propulsando erant; & offendere quam cauere paratiores, vicinorum impetum negligebant. Proinde Monferratenses nonnulli, quà pertha è Pedemontanis itinera Monferratensis soli partem intersecabant, sese occuluère: & vbi mercatores, ciues, rusticos, iunoxios licet, huc illuc properare, suóque insistere viderunt, incautos intercepère. Detenti nonnulli, iumenta sociis, quibus ab hoste prius adempta fuerant, sarciendo damno permissa, arma publico vsui reseruata; Sabaudij generosius congredi ausi, ingestis vulneribus exterriti; stabili apud desperatos decreto, ostentata fortitudine potius perire; quam diutius lenta vexatione consumi. Et in animo hæserat tandem iustas aliquas à Sabaudiis ad Hispanos querelas deferri debere, ne semper inique & læderent, & accusarent. Hostis inexpectata fortitudo profuit, nam a Sabaudiis modestius exercitæ captiuitates; & qui in vinculis attinebantur, commutatione redempti. Tum vel negantibus veritas patuit, vinci quidem Monferratum omne à Sabaudio potuisse; sed nec cito; & cum notabili iactura, si eadem omnium Monferratensium virtus, & congruens Ducum voluntas fuisset.

Expergefieri visus Inoyosa, vbi formam belli mutatam, & redditum ictus virtutem audiuit, famæq; aduersæ quà distrahebatur ignominià coactus est, orare Sabaudium, & more suo minitari, vt commerciis & negotiatione populorum caueret. Huic quoque imagini quietis, maiori errore ac damno suo Monferratenses credidere; quamuis experimento non semel admoniti didicissent, ius semper apud fortiorem meliorum commentatione futurum. Sed Sabaudij virtute certà, & reddito dolo interdum versabant omnia, vnde victoriam gloriamque compararent. Publicæ nundinæ ac mercatus quotidie fere per adiacentia oppida cogebatur: conueniebant Monferratenses, siue deferrent venalia, siue sibi necessaria coëmerent. Hic nulla adeo manifesta innocentia erat, quæ confecto crimine aliquo non caderet: si veteri consuetudini aduenæ nitebantur, vt quæ fecissent, excusarent, nouæ leges in tempus compositæ proferebantur, quibus vetustiora antiquabantur. Si nouis paruissent, recordatione arguebantur. Mercium quoque non vna delicta erant: vetustas, prauitas, corruptela, siue esset, siue tantum diceretur, damnabantur: & quod veno expositum fuerat, in pœnam cedebat. Vtque dubio procul ita & animaduersio crederetur, vniuersorum eadem omnibus pœna irrogata: seruitus, rerum amissio, & pecunia in pretium impunitatis. Hęc Hispanis administris à publicæ Monferratensis rei curatoribus cum questu exposita; neque pręter risus audientium aliud quo aduertisse viderentur expressum. Eos inter Hispanus nobilis calamitate infœlicium turbatus (apud ingenuos enim ferè virtus vt in suo est) quasi fortuitum sermonem miscuisset, lamentantes opémque tot malis orantes, interrogauit, an Monferratensibus conterraneis manus essent: id breue ac periculosum calamitatis remedium instillauit. Ad suos quippe reuersi plus sibi gloriæ & commendationis, apud Inouosam cæterosque Hispanos fore retulerunt; si nocentes & vindices potius quàm victi & oppressi audiuissent. Ergo in vim multi iterum intendere. Sabaudiorum quemcunque, qui Monferratensem agrum casu, aut destinatione tetigissent, cœperunt, alios vulnere multarunt, plurium mercimonia in examen vocarunt, reddito iudicio paria facientes; demum simulatione quietis coram Inoyosa & Asculano, velut illatis nouis iniuriis intonuerunt. Sabaudio certum erat proficere suos ac valescere aduersus hostem potius quàm lamentari. Quare licet redditas offensas commendaret, leues insultus hostium vt incitamenta irarum fortè probabat. Et siue exteri, siue sui quererentur; plus tamen illic miseriarum: hic simulationis futurum nouerat.

Monferratẽses iterum aliquid audent.

Adhuc pacis tractatio ducebatur; cui non Inoyosa solum, sed boni insuper omnes collato studio laborabant. Mantuanus conditionibus auersus, cum maximè

quietem cuperet & expediret, minime sectabatur. Itaque Inoyosa Alonsum Pimentellum ad illum misit, vt facilia & quæ negati piaculum crediderat deferret: ignosci rebellibus, damna prouinciæ illata condonari, Infantem neptim concedi Sabaudio consulebat. Et quanquàm horum nonnullis, nec Regum, nec Principum imperio cessurus esset, damna tamen prouinciæ illata, silentio Inoyosa transmitti præcipuè noluit; testatus concessurum se vitâ ac dominatione potius, quam aut ignouisset rebellibus suis, aut pacem nisi reproductis damnorum pretijs recepisset. Dederant animos modicè prudentiâ prouecti, qui legum placita obstrepentes, idem in bello quod pace ius persuaserant. Eò præcipuè nitebatur, quod totum orbem eam inuasionem damnasse, ac perduelles ad pœnâ vocasse diceret. Pimentellus quidem licet erga iuris & facti notitiam ambiguè loqueretur, fateri tamen ausus est, suscitatas turbas Regi suo non placuisse; idq; argumento docuisse; quod suorum armorum explicatione, tutelam innocentis recepisse videretur. Hactenus quidem mādata executus fuerat, sed potiorem secteti partem siluerat; nempe vt res nouas, sic ante alia causas Regem sanctissimum reprobasse. Tacuisse Pimentellum quæ læsura fuerant, hospitij causâ crediderim; quæ Mediolani non semel & in castris ad Vercellas liberè testatus est. Scilicet auctoritati suæ potius fidebat; sed cum non suâ non Inoyosæ gratiâ veniam exprimeret, tacitam Regis voluntatem sermone ambibat; & huic obuiam officio iti consulebat. Plus fore meriti dicebat, si sponte quam rogatus conditionibus pacis accessisset: si desiderium Regis sponte præuenisset, illumq; onere rogandi leuasset.

Pimentellus ab Inoyosa Mantuam missus, vt rebellium veniam Infantis restitutionē, & damnorum obliuionem persuadent.

Mantuanus libris & Doctorum auctoritatibus contendebat: neque nisi pernicioso Principibus exemplo, perduelles, & in dominantium exitium fatebatur eos impunè agere. Communem eam regnantium securitatem si ne apud hostes quidem, suorum Principum proditores impunitatem inueniant. Rursum ille, tot intercessoribus, & communi bono condonādam eam vindictam asserebat; quam ad extremum diuturna negotiatio, & precum constantia forent expugnatura. Non illam Hispani Regis voluntatem credere, Mantuanus referebat; eamq; (si certioribus admonitoribus ignorauerat) pietatis, iusti, & æqui desiderio testatam. Nec enim maiori iustitiâ Regem, suorum exterorumq; facta meriri solitum; & vel eo titulo famam prudentiæ composuisse. De Infante puella adeò frustra quæsitum; vt ne Regis quidem arbitrio reseruato, omnino negauerit. Vtrumque tamquam ab Inoyosà petitum, bono iure se Mantuanus abnuere dicebat: Neque enim tantùm in homine auctoritatis agnoscere, vt si ille intoleranda præciperet, ipse statim exequeretur. Postremum id summissè prosecutus est; ne si Inoyosa metum deprehendisset, & quo maximè vinci Mantuanus posset didicisset, Aulam omnem ille in sua vota traheret; cogeretq; concedere: siue id suo, siue Regis honori permisisset. In hanc cogitationem Inoyosa dedit ad Regem literas; & additum consilium, quasi id Mantuanum abnuisse maiestas esset. Contra Ioannes Octauius Gonzaga, apud Regem necnon consilij administros, voce ac supplicibus libellis vsus, rei iniquitatem appellabat; & iis quæ Inoyosa machinatus fuerat, acriter intercedebat. Surdis argumenta instillabantur, adeo Lermæ Dux tenax consilij, & qui pro Inoyosâ erant stabiles sententiam retinebant. Frustra erga Deum hominumq; fidem inuocans, deserere inceptum coactus est; & Rex quod Inoyosa proposuerat, honestum temporiq; congruens ratus, missis in Italiam literis imperauit.

Mantuanus renuit.

Rex probat Inoyosa consilium.

Vidisse scribebat quæ pro Mantuano Ioannes Octauius Gonzaga protulisset, & singula suis ponderibus pleno consilio æstimasse. Ante alia gratam sibi Mantuani voluntatem, & professum obsequio animum; nec minus in eo gratitudinis credidisse, quem totis viribus tutatus sit; & exutum dominatione antiquæ possessioni reddidisset: medium se decertantium salubri temperamento

processisse, ambobus satisfieri cupere; vt contentionum occasionib. amotis, solidam pacem admitterent; Infantem puellam à Mantuano retentam, saltem in libertatem restitui cupere, sibique promitti; spopondereque non defuturum iuribus illius exitum, siue causa siue vi agendum foret. Damnorum quę per Monferratum Sabaudius intulerit æstimationem pridem Pontifici, Cæsari, sibique concessam. Non minus quid de rebellib. decernendum sit permitti velle; tollendis nouis belli causis. Nec enim inconsultè credi iis qui potentia prȩualidi, non sibi sed aliis quietem curant. Siue proprio siue alieno ductu, paratum a Mantuano militem statim dimitti, idem Sabaudium agere serio cupere. Frustra vtrique arma tractari, suffecturo Rege aduersus peruicaciam, & parato sustentandis iuribus partium: sibi iudicium omne litémque recipere. Hoc toleraturum nouos motus, aut contraria sententiæ suæ consilia. Hanc immutabilem insedisse sibi voluntatem, quam Inoyosæ significari iusserit; iuberéque tantum Gubernatori suo à Mantuano fidei haberi, quantum si coram mandata accepisset.

Ea Regij decreti summa fuit; etiam Arosiliqui à secretis subscriptione firmata. Dictu mirum quo fastu res hæc per Italiam accepta, quantis suspicionibus Principum animi fluctuauerint; grauiori multorum expostulatione, quo magis Mantuanus per literas querebatur. Pietatem quidem regiam, & hactenus aduersum se caritatem fatebatur, sed Inoyosam & aduersæ artes quibus exercebatur, insectabatur. Imo & Cæsarem proprio cursore moneri voluit; ne quod ille semel iusti intuitu decreuisset, irritari ab Hispano Rege officiis ministrorum pateretur. Adeo Mantuano, non Galli, non Hispani; non pace, non bello placebant. Non minus ingrata Reginæ Galliæ res fuit; cœpitque (quando apud Mantuanum Infans Maria habenda non foret) vt sibi concederetur requirere; apertè Hispanum abditarum artium arguere. Id tandem Inoyosæ consilia Regi (cui Reginæ Galliæ cogitationes & honesti conatus perspecti erant) aperuit; impulitque vt mitiorib. consultis egere tempus illud doceretur. Quia tamen lata sententia, nisi imminuta existimatione retractari poterat; cum idem à Mantuano Rex posceret, quod olim decretum, nunc consilium, hortatum, bonum factum appellabat. Nouerat Mantuanus quantum regia consilia ponderarent: & quia non ille, non amita; non qui consiliis intererant votis Hispani annuebat, nouum Oratorem mitti placuit, qui iura illius sustentaret, omni suspicione superior; quam Ioannes Octauius Gonzaga ob vetera parentis sui in eam gentem merita iam incurrerat.

Scipio Paschalius pro Mantuano Orator ad Hispanum.

Et quamquam natalibus studiisque parum amicus Gallis crederetur, delectus tamen est Scipio Pasqualius, eruditionis, modestiæ, prudentiæ probatus; quem regni Neapolitani ortus videbatur apud Regem commendaturus. Legationis summa erat: Ne Mantuano relictæ viduæ matrimonium obtruderetur; ne Infans defuncti Ducis filia posceretur; ne rebellium venia requireretur. Cæterùm continua serie exponere iussus est; neminem fallere potuisse, quid acturus Pimentellus, regio nomine Mantuam venisset. Paucos nempe ante dies, infantem Mariam, vt Mediolani maiori splendore haberetur, petiisse, non alienæ potius quam Mantuanæ vtilitatis prætextu. Id licet arte Sabaudij, aut altiori inuidorum cogitatione factū non credat; eo tamen desiderio æstuasse Ducem (quod epistola Sangeorgij ad Vulpiani Marchionem testatum sit) metui posse: quasi iniquæ Monferrati inuasioni speciem honesti induere voluisset; & Europæ Principibus testari se iure agere. Eandē nunc rerum conditionem esse; & quod alias regio fauori acceptū referri potuerit, cū proximè iniuriam fuisse. Apud se tamen tantam regię maiestatis reuerentiā viguisse, vt quod statim receptissimis causis negare debuerit, modestissimè & titulo precum abnuerit. Vt eadem modestia Io. Octauius Gonzaga Orator suus, abnuendi excusationes produceret, literis significasse. Validissimis enim

enim rationibus obſtantibus ſperaſſe, potentiſſimum Regem cauſæ iuſtitiam alieno deſiderio præpoſiturum.

Hæc inſtructionis abditæ ſumma erat; ſed apertè antequam de re diſſereret: iuſſus eſt primùm ſuo nomine ob caritatem in neptim, ac domum omnem humillimas gratias agere: mox teſtari haud incertum ſibi eſſe, pacem illi Italiæ & familiæ ſecuritatem cordi fuiſſe; vaſtas tamen Sabaudij cogitationes; & conceſſa nepti patrui vilipendium deprecari. Nec Regi ſolummodo iſta, ſed (ſiue Italo, ſiue Hiſpano conſilio, ea cura committatur) Proceribus & quibus aliqua auctoritas ſit, cauſas negandi, & formidinem doli exequi debere. Certo tamen in adminiſtros temperamento (quod lamentatio & accuſatio parum tempori opportuna videretur:) ſed aperta in Sabaudium querela; vt in turbatorem pacis, inquietum, inuaſorem alieni (hæc enim nomina potentiori impoſuerat:) reuocandam quoque Cæſaris memoriam, commiſſámque ſibi neptis tutelam (quam paternæ domui abſtrahi prohibeatur) conſenſui generis humani, & legum placitis congruentem. Fruſtra eius fidem ſuſpicionibus incuſari; cuius vtilitati non mors puellæ, non prouecta ætas, ſint latura incrementum. Quippe & hæredem matrem (ſi quid fortunâ ſiniſtri eueniſſet) eſſe; & adultam, domus opibus decenti generi coniugio ſociandam. Porro ſe Sabaudij amicitiam non abnuere; nec noui belli cauſas accedere: neque difficilem partium concordiam futuram; ſi inanibus deſideriis omiſſis, honeſtæ concordiæ locum feciſſet. Nimis ſuperſtitioſè ac delicatè reſpici maternum viduæ ſolatium; nimis licentioſè ius familiæ negligi. Cum enim filiam in poteſtate per leges mater non habeat: ſanxiſſe iura, quomodo defuncto marito caritate parentet: familiam filióſque nouo matrimonio viliores habeat. Et quia longum Paſqualio Regis congreſſum fore non credebat (ferè enim præcipua negotiorum, apud Aulicum conſilium expediebantur:) Lermę Ducem, Ioannem Idiaques, & Monachum a ſacris confeſſionibus, non ſolùm ob præſentem neceſſitatem; ſed ne negligi ſe putarent præoccupari iuſſit. Fortem ſe & intrepidum ſuſtentandis ſui domini iuribus probaret; nec inanibus contremiſceret. Summiſsè tamen cauſam ageret, vt quamquam bono iure præualeret; paratum ſe tamen oſtenderet, id quoque beneficij regiæ gratiæ imputare. Ante alia fiduciam ſe offerre teſtaretur; nec ambitioſis colloquiis inimicorum honorem elueret, Matrimonium verò intempeſtiuum malorum remedium fateretur; nec ſine vi conſilium credi poſſe; ſi neptis puella conſanguineos & ſubditos diſceſſu turbatura; aut repetita conſanguinitas, tanto ſuo pretio requiratur. Vbi neptis cauſam iure ac reuerentią peruiciſſet, tranſiret ad rebelles; oraretque ne fœdiſſimo exemplo flagitioſiſſimos impunè dominis ſuis inſultare vellet: ſed publicæ vtilitati, documento iuſtitię, ſecuritati dominationis puniti. Mediolano Geneum proficiſceretur, Inoyoſam obſequij argumento inuiſeret; vt tandem iuſtitię faueret, Regémque auctoritate & conſilio in res ſuas flecteret precaretur.

Ardua haud dubiè prouincia ſeſcepta à Paſqualio videbatur; compoſitis iam Aulę Proceribus in Ducis Lermę ſententiam; & Inoyoſa quo datam Sabaudio fidem retineret, omnia Mantuani aut reſpuente, aut imperioſè tractante. Ingens Mantuani aduerſus Hiſpanos fiducia credebatur; vt quamquam à nonnullis miniſtrorum deſpectus, & lęſus eſſet; ad nouas tamen preces non deſcenderet, vt ab iis iniuriâ leuaretur, qui intuliſſe putabantur. Iam verò Paſqualis deſtinatio pleroſque perſpicaciores offenderat Mantuani causâ: cum enim eſſe in Hiſpania Ganzagum nobilioris, & certioris apud Proceres auctoritatis; cúmque iam opinione Regis, & conſilij ſecreti placito ceſſiſſe fama eſſet; irritè proficiſci minor, & inter ęmulos oritura diſcordia metuebatur.

Diffidere priori Oratori Mantuanus alio misso dicebatur; & Gonzagam inferioris intolerantem, posse negotium omne in præceps voluere. Accincto iam itineri Pasqualio, non Mediolani solùm (vbi iam Mantuanus causâ ceciderat;) sed & Mantuæ per cunicula vulgatum est, inanem & dispendiosam eam missionem, si neganda Regi puella, venia rebellium, & damnorum obliuio essent. Et licet non omnibus communicanda consilia, nec causæ deliberationum publico examinendæ proponi deberent, repertus tamen vir acris ingenij, qui aucupandæ sui Ducis gratiæ, causas omnes abnuendi scripto complexus est, dedit que in publicum; tamquam ingrata de obnitentibus sententiæ victoria absque consensu generis humani haberetur. Vniuersa quæ probare Mantuani destinationem poterant, in scænam deduxerat, composuerátque: quæ memoriâ digna curam quoque nostram mereri visa sunt. Omitti geminatus labor poterat; nisi apud Aulam Hispanam trita multorum manibus sententia, vniuersos æstimatione iterum aduertere coëgisset. Sic ad verbum habebat.

Scriptura vulgata in fauorem Mantuani.

Mediolani Gubernatorem à Cardinali Mantuæ Duce duo requirere; & quamquam modeste agere videatur, tertium præterea velle; nec comminatione abstinere, vt doceat inter cætera inhonestissima sic quoque præsumere: Nam & condonanda illata Monferraro damna, quæ iniquissimâ inuasione Sabaudius intulerit, & ignosci rebellibus (quod nemo mortalium vitij ridendum censuit) cupere, postremum tacitè innuere. Infantem nempe, è Francisco fratre Duce relictam, filiam concedi; quæ Mediolani aut Mutinæ compare generis sui splendore apud matrem educaretur. Priora Mantuanum solidissimis contra causis abnuere, & obliterari tot prædationum ac desolationum mala, nec honesto respondere, nec in summam pacis conferre. Neque enim veteres prætextus, & mutua decertantium iura eâ concessione sopiri, manentibus odiorum causis, quas Cæsaris decretum nondum expediuisset; & non defuturis nouis seditionum coloribus, ob desiderium vindictæ, & finium tortuosam complicationem. Quod itaque iure gentium reclamante, & reconciliandis animis improficuum agnouerit, prudenter reiecisse: quamquam intentatas apud Cæsarem à Sabaudio minas requirere, vt compescendæ cupidini, causam suam Mantuanus sustentet; integrumq; retineat; quod petitione æmuli (si valuisset) componatur. Bellorum inter Principes consuetudinem, quâ secutâ pace nulla damnorum mentio habeatur, male præsenti occasioni adaptari: neque enim bellum hoc, sed iniquam inuasionem, direptionem, seditionem fuisse; quę re ac nomine detestanda, à bonis omnibus satisfactionem mereri credantur. Decorum nomen ignominioso facto impositum, & quod proditio, insidiæ, sacrilegium fuit, honestissimè appellatum. Id distingui debere; si infracta iura gentium, & finium securitas apud vicinos desideretur. Porro quòd facilis in promissa, & alieni adeo promptus largitor Inoyosa fuerit; & temeritati hominis (suum dedecus ac perfidiam iniuriâ velare volentis;) & despectui Mantuanæ domus (quæ non semel tenui fortuna & mendicantem potentiorum subsidia per Italiam satiauerat subleuarátque) imputandum. Accedere quod per Mantuani ministrum Mediolani agentem non steterit, quin vanitatis cupidinum suarum argueretur; & insuperabiles apud Ducem eas conditiones concordiæ fore moneretur. Literas quoque in eundem sensum Mantuâ accepisse, quibus abstinere promissione, & auersantem ea pacta Ducem monebatur temerè non lædere. Quod vt sæpius à Mantuano negatum sit; sic satis Regi actum; quod ille non suis, non externorum armis, sua iura tutatus sit (licet id sæpius Inoyosa consuluisset) nec paci studentem Regem obiectis difficultatibus impedierit. Certioribus remediis, quibus latrocinia, & raptus statim reprimerentur, potuisse ei malo obuiam procedi, si inconcussa in Regem suum fide, & non hostilium beneficiorum memoria corruptus (quę ferè honestis obstant)

sed

sed iusti æquiq; amore, modica petulantiæ principia oppressisset. Datam ab illo furori licentiam; vt desiderium alieni valesceret, quodq; nunc Mantuani detrimento sarciri cupiat.

Iam verò consceleratorum ac rebellium impunitatem, non leuioribus causis à Mantuano negatam; siue id fœdissimi exempli crediderit; siue quod de eorum capite ageretur, qui nobilitate, opibus, amicitijs per Monferratum illustres, illiciendis nouis turbis, & integris in partes cogendis suffecturi essent, & coniecturâ certiori ostenderentur. Semina discordiarum eo principio auellenda esse, vt minores maiorum exemplo modestiam doceantur. Quid si Mantuanus propriæ etiam incolumitati, & retinendis auitis prouincijs studuerit? An excessisse memoriâ Florentina, Mediolanensia, Parmensia parricidia? Gliscere cum similium veniâ perfidiam. & quoties alieno imperio aut officio ignoscitur, audentiores in suos Principes rebelles euadere; æstimatio[illegible]el per vim coactæ pietatis. Communi in primis bono necti Regiam vtilitatem: professam quippe Monferrati ab Hispanis tutelam, nunquàm intermissa arma tractaturam; quæ peccandi securitas, & perniciosa largitio sint stimulatura. Equidem certum Mantuano esse, quam voto protectionem cum adhuc in Vrbe ageret sponte orauerit, stabili obsequio demereri; nec alio subsidio res suas in tuto sistere. Amorem flagitiosorum regiæ magnitudini ac pietati malè congruere. Subtrahendum quoque inquietudini Sabaudij fomitem Rex meminisset; quòd ille præceps in res nouas, non alia certiori via creuerit; credatq; quandocunque seditio placuerit, eiusdem impunitatis spe desciscentes operam accommodaturos. Non tum primùm damna & rebelles, in quæstionem medio pacis negotio vocata; & appellato Cæsare permissum omne arbitrium; non inconsulto aut nolenti illo id attentandum, quod alieni iuris læsione permitteretur. Iustitiæ reuerentiam valuisse, vt cum decernere pro Inoyosæ placito Imperator liberè posset, veniæ tamen mentione prorsus abstinuerit. Se quidem eundem apud Regem honesto locum, quem apud Cæsarem sperare. Superioribus vis neptis infantis accedere, quam ne cupidini color deficiat, tribus maximè causis expeti Mantuanis agnoscat. Iure gentium (quo filiæ educatio Matri debeatur) Regis consanguinitate, & Patrui hæredis suspicione: sed ea tamen non minus quàm superiora vanitatis continere: his quippe respondere Mantuanum; Matres ætate minores tutelâ filiorum excludi, & tum liberorum curam illi Cæsaris arbitrio dari, qui proximus sanguini, & extra suspicionem credatur. Regium quidem in puellâ sanguinem admitti, quique non nunc primò Gonzagum genus complexus sit; sed in eâ domo natam, cui par natalibus educatio non desit. Neque veri speciem habere, Cardinalem Mantuæ Ducem superstite matre neptis hæredem esse posse aut præsumere; nisi illa ætate prouecta, in eos annos quos condendo testamento legitimos Principes decreuerint, domum paternam postposita matre nominasset. Et quidem intra proprios penates retineri puellam deberi Cæsarei decreti placito, vicinitate, & propinquitate sanguinis, quibus longius Hispanum quàm Mantuanum respicit. Non suppetere exempla quibus Principes moneantur, pupillam dominiorum hæredem, extra suos fines educandam. Ad extremùm iniquo nomine à Rege aduersus Sabaudium pro Mantuano sumpta arma gentes omnes crediturus; si cum eo prætextu mouisse bellum iactet, quòd matri filia permissa non foret, sponte id illi in pace concederet, quod graui bello negauisset. His alijsq; motum Mantuanum, & quæ Inoyosa petiisset auersatum, & magnanimum piissimumq; Regem iustissimæ causæ protectorem sperare.

Vix Pasqualius Mantuâ discesserat, & iam Mediolani (vnde ad Regem exemplar scripturæ missum est) causæ quibus imperata negarentur legebantur, examinabanturque. Profuit Mantuano studium, & plus opinione Oratoris operam pro-

mouit. Nempe non Inoyosa solùm, sed plerique negotiorum administri præuenti videbantur; vt res ante aduentum Pasqualij absoluta putaretur. Illius auctor omnino non liquet, licet mihi non vnâ coniecturâ suspectus sit. Petulantiâ & intempestiuâ libertate, procaciamq; solitus propriam fateri, ambitioso periculo plausus vulgi sectator; & fortè ad mentiendum obloquendúmque emptus. Destinatum mihi fuerat eius scripturæ memoriâ abstinere, quæ ob conuicia ac mendacia digna non erat hoc cœlo; famosum libellum appellabam; quia tamen silentium præuaricationi adscriptum, & obnoxius historici animus accusatus foret, eam huic loco inserimus; præmonito Lectore, speciem omnem qua primo obtutu placuerat paulo post amisisse; & non defuisse prudentia & eloquentia celebres, qui per literas Mantuanum praui consilij & prioris deliberationis arguerent; orarentq; & iniurijs in regios ministros, & peruicacia in propriam perniciem abstineret. Vniuersorum vn[illegible] & eadem ratio fuit, quoties cum validiori ac læso res sit, summo iuri locum nullum esse: & bene leui largitione cunctorum possessioni consuli. Potentiorem esse Sabaudium, quàm vt Regio imperio statim pauescat; & motis iam rebus, plus fragoris tormentum bellicum rectâ collineatum, quam forensium rabulorum argumenta ciere. Quò diutius vexetur, pluribus exuatur, maiori Principum tutelâ infirmior egeat; eo minus iurium apud genus humanum reperturum. Et quidem Ferrariensis Mantuani amita implacabilis in Viduam odij tenax monuerat, ne prono Regi in nuptias assentiretur, & negotium sibi inuisum, pro virili dissolueret.

Vbi Pasqualius Mediolani fuit, Inoyosam primum officij causâ conuenit, vt animum eius assecutus, futura opportunè disponeret. Inoyosa occasione lætatus est, vt properantem retineret; iustitiæq; præsumentem confunderet. Non ignarus erat, gemino Oratore & peruicacia precum, apud mitissimum Regem, eorum aliquid exponi posse, quæ diutius disputata & negata, absenti imperabantur. Primùm enim frustra tantum laboris sumi testatus est; neque adeo apertum regium accessum fore, apud eum qui non ante Pedemontanum Principem Nepotem, nisi restituto prius a Parente Monferrato admisisset. Idipsum Pasqualio euenturum comminatus, nisi petitam à Rege neptim, testando in eam Maiestatem obsequio concessisset; & obedientiâ aditum sibi fecisset. Addidit, parum honestè Mantuanum desiderio Regio eluctari, & generis & ortus sui memorem; nec placere posse, si Calaber homo, contra regiam voluntatem decertet) Pasqualius enim Calaber erat) quinimo posse tanti Principis indignationem, magno rerum suarum malo, & familiæ incurrere. Disparem Sabaudij ac Mantuani causam Pasqualius respondit: illinc vim, & ijs etiam qui ausi sint parum gratam inuasionem; hinc ius fasq; esse, eoq; sperare gratam Regi futuram legationem; in quam subditus Orator, & pro iustitia preces laturas, mittatur. Tum Inoyosa breuem moram precatus est, quâ misso Mantuam Cursore sumpti itineris vanitatem ostenderet. Sed ne id quidem Pasqualius admisit; sui Domini voluntatem, & festinatam missionem excusans. Id verò acriter Inoyosam irritauit; quasi iam vota sua negligerentur; & non vno indicio tergiuersator aut perfidus, sibiq; ac Regi suo à Mantuano videretur: eo exemplo parum fiduciæ cæteros Principes habituros. Secretos itaque affectus cohibere non potuit, quin in minas prorumperet, & sacramento assereret, inutilem curam illam à misso ac mittente sumi. Vbi frustra perstrepere se, & Pasqualem certum consilij vidit, Vargas nobilem Hispanum & secretis, citis equis Taurinensi itinere, eoq; breuiori, in Hispanias misit; vt aduentantem Pasqualem fauore Procerum nudaret, eiq; Regium accessum obstrueret. Et Vargas quidem viæ commoditate, quæ Oratori Mantuano inaccessa erat, delatis ad secreti cōsilij Aulici participes Inoyosæ præceptis, & datis Regi literis; quibus persuadebat Mantuani preces vt iniquas rejici, vt paci iam maturæ obfuturas.

ras. Functus ille strenuè operâ est; sed quamquam imagine victæ causæ lactatus, non tamen Principes consiliarios omnino captauit: apud quos nullus gratiæ locus, & immota aduersum Regia consilia voluntas est. Rex sueto sibi more tam ardua, inconsultis proceribus sancire noluit; sententiam eorum præferens; quos regimini pridem admotos, prudentiæ ac sapientiæ spectatæ cognouerat.

Audiri itaque Pasqualem manifestâ humanitate placuit: qui à Mantuani in Regem reuerentiâ orsus; vtq; consultore nullo res suas, & summam arbitrij, cum adhuc Romæ ageret permisisset; ad ea flexit, quorum recenti odio flagrare æmulos nouerat; singula nexâ causarum serie prosecutus; vt perniciosa bono publico rebellium venia, iniqua damnorum cessio; vtq; neptis permissio, non Regi decora, non sibi tuta esset. Fortè congruerat, vt paucos intra dies à Galliæ Regina ad Hispanum literæ darentur; quibus perscribebat dimoueri Mantuâ neptim suam nolle, & si alteri concedenda foret, sibi eam requirere. Certum id fuisse, & secuto tempore constanter asseueratum, valuisseq; Reginæ officium, in sequentibus trademus. Id obfirmatos quorumdam animos flexerat, vt mitioribus insisteretur; neque in iuris contemptum ferocissimæ gentis æmulatio prouocaretur. Vbi finem dicendi Pasqualis fecit (attentè enim & diu auditum scimus) paucis Rex excepit: gratum sibi Mantuani obsequium, nec vanum in eius commoda futurum. Magnitudinem Hispanam eo gloriæ processisse, vt vim nemini amicorum illatam velit. Quid de rebellibus, damnis, & Infante puellâ sentiat, per administros consilij explicatum.

Tertio post die a Lermæ Duce arcanorum medio, & Regiæ voluntatis interprete auditus est: plusq; operæ ministri, quam Regis admissio habuit; hinc pluribus opus fuit; vt si prauis auditionibus corruptus foret, cognitione rei molliretur; & ipse apud Regem latius exequeretur, quæ ab Oratore breuiter narrata ob modestiam fuerant. De coniugio Viduæ multa; & quàm difficilia à Mantuano Sabaudius requireret exposuit: lædentem & iura gentium violantem, à quiescente & nullius iniuriam tractante satisfactionem velle. Infirmitatem æmuli in causam abiuisse; neque ea quæ poscat iustitiâ aut pacto, sed armis requirere; tum maximè, cum permissum litis arbitrium Hispani Regis dignitatem mediam prospectet. Quamquam nec satis clarè eloqui; non commendare, non abnuere matrimonium; sed stabilem in ea sententia durare, vt æquitas illius placita componat: Consanguinitate Regiâ vim illam niti; nec satis generi humano approbari Regis sanctitatem posse; nisi ille plus honesto quàm causæ, atque adeo plus Mantuano quam Sabaudio tribuat. Contracto supercilio, & renidenti ore omnia accepta sunt; tandemq; Lerma subdidit: frustra Pasqualem oratione & precibus laborare: conclusione opus non disputatione esse, quæ tamen Regiæ voluntati concordet. Eam verò esse vt Mantuanus proposito coniugio volens libénsque, depulsis prauis consultoribus accedat: non alio certiori remedio, & breuiori ad quietem viâ. Id si minus placeret (quamquam fastu aduersus Regiam neptim vt flagitium & exitium illius credat) puellam certè infantem Mediolanum mitti debere, vt Aui Materni prouisu educaretur. Nec enim inter diuersa prætendentes, vni alterum possessione præeminere velle. Subdidit Pasqualis: de coniugio meritò queri Mantuanum; siue fraternâ reuerentiâ; siue quòd recentium motuum instrumenta, securæ paci conducere debere videantur. Sed obfirmato in sententiâ Sabaudio; & vetustate obsoleta iam iura sua, peruicaci violentiâ prosequente, nuptias in concordiam mutuam valituras; sed vt immania sunt odia consanguineorum; sic veteres prætextus nouâ spe prurientes, in grauiores inimicitias abituros. Porrò per Hispani Regis incolumitatem ac fortunam orare, quo ipse iure credat, neptim à patruo, a paternâ domo, à suis fortunis, obstante decreto Cæsaris, lamentantibus, minitantibusq; subditis ac consanguineis auelli? An

ignorare non dubiam diſcordiam imminere; ſiue Sabaudio ab Hiſpanis permittatur, ſiue Mediolanum miſſa, Gallos (quò minus hactenus eruperint Mantuani precibus retentos) ad arma prouocet. Reginam quidem prurientes in bellum auctoritate poſſe retinere, quoties occaſio minus Proceribus probetur, ſed ſi cunctorum regni ordinum, vna mens, idem ſenſus ſit. cogi; rapiq; vi populorum, arbitrio nobilium: niſi bellum atrox, & leuis initij immania diſcordiarum incrementa turgeſcere Rex velit, relinquendam domi puellam; & alia concordiæ pacta proferenda. Equidem à ſanctiſſimo Rege, vel ſtudio pietatis, vel deſtinatione & arbitrio per obſequium permiſſo, non aliud quàm iuſtitiam expectare; & erubeſcere ſe eius obnixas preces deferre; quod nemine orante ſciat Regem ſectaturum.

Senſit Lerma negotiorum magiſter, rationes Paſqualis pondus aliquod præferre; neque illi aliud quàm deſideria ſine imperio & comminatione exponi poſſe. Iræ tamen ſimulatione regere animum voluit; & quod iam in mentem fortè induxerat externo colore inumbrare: An, inquit, credit Mantuanus quantum pecuniæ opúmque Indiæ fiſco ſuppeditant, Regem noſtrum in aliena commoda, nullo ſui cultu, nulla oſtentatâ facilitate impendere ſtatuiſſe? Non ignarum illi quæ regno ſuo exitioſa, pater ac filius Mantuani Duces cum Gallis agitauerint: & conante Paſquali obiecta diluere; vt ſileret imperauit; addito, ne eorum excuſationem ſuſciperet, quæ vniuerſi vt mala ſic vera deprehendiſſent. Oblato poſtmodum nouo ſermoni tempore, vbi impetus & exaggeratio depoſuit, ne quæ Lerma ingeſſerat Paſquelius pro confeſſis acciperet, id vnum addidit: defuncti & abſentis faciles accuſationes eſſe: & tam promptè admitti ſuſpiciones, ne ſuſtentari cauſa permittatur. Sed vtcunque res habeat, non vno documento (cui malignitas contradicere nequeat) Regem optimum certiſſimam Mantuani mentem ſpectaturum; & ſi præterita in examen reuocentur, ſi criminum copia fieret, falſitatem calumniáſque detecturum. Præſertim Mantuanum nec voluiſſe, nec potuiſſe externam fidem admittere; non rebus eius nouas amicitias (quæ niſi longa probatione admittantur) conducere; illigatum Auſtriacæ domui, non vno beneficio; neque eò impudentiæ proceſſiſſe, vt gratitudinem (vetus ſuæ familiæ ornamentum) dedidicerit. Scire illum non alio ictu irreparabilius cadere poſſe, nec maiori telo ab hoſte confici, pro virili tamen curaturum, vt fruſtratis detractoribus, veris argumentis amicitiæ, cum Regis fauorem retineat, quem vltrò vel nolentibus offerat. Tum Lerma: non id querelarum tempus ait; ſed docere tantum voluiſſe, quam prudenter & honeſtè Mantuanus aliquid de rigore iuris remiſſurus, tantæq; Regis caritati condonaturus ſit aliquid, quod ſecuriorem tutelam, & vberiora beneficia inuiret. Ne minus ſcire cupere, quid de rebellibus ac damnis ſentiat, quid in Regis gr tiam facturum ſe reciperet; & an nullâ conceſſionis auctoritate, tantum itin ris ſit emenſus. Paſqualis vbi matrimonij negotiatio expleta, & rebus forr data foret, de his ſe quoque acturum retulit. Neque enim ſuper re aliâ præ ſa ſui Domini mandata detuliſſe. Id quoque diſplicuit; ſolito Lermæ Du quamquàm grauiſſima propriâ auctoritate expedire; nec vllum aut Regiæ, ſuæ ſententiæ aduerſum experiri. Ergò vt Mantuanus Regij animi adn neretur, tergiuerſandi ſpeciem deponeret, ſuſpicionum cauſas eliminaret, ſpem eorum quæ ſemel ſancita fuerint retractandi deponeret, imperauit. Li enim mutationi Ducis, & tot in facies verſi condonaturus in præterit Rex eſſet, iiſdem tamen nouitatibus turbari ſe & offendi nolle, nec tolera rum lubrici Principis, in rebus ſerijs, incertitudinem. Magno documento c erat, vt Paſqualis & Ioannis Octauij Gonzagæ fides probaretur; neque e vtrique ſine ſuſpicione erant, promoturi aut excluſuri conditiones coniu

P

prout Rex & Proceres Aulæ inclinassent. Et fecerat metum Ioannes Octauius, quod Mantuæ liberè eloqui potuit, non semel dato consilio, & obiurgatis qui Viduam exclusissent. Inter Hispanum affectum, & Ferrariensis fauorem medius Pasqualis erat; quod vnius placito nisi altero læso ancillari posset; cùm ex aduerso Gonzaga nullo in loco habiturus Ferrariensem crederetur, dummodo Hispano no desiderio obsecutus, res Mantuani securâ pace statim composuisset.

Dominus Bucellas eo tempore pro Rege Gallo Orator apud Hispanum erat. Hunc Pascalis (sic à Mantuano per literas monitus) memoriâ necessitudinis, & honore suę gentis stimulauit, vt intrepidè coram Rege ac Consiliarus Mantuani causam, atque adeo Reginæ suæ mentem prosequeretur. Non defuit ille officio, cum insuper Reginæ literis admoneretur; ne decori suo minus egisse diceretur. Itaque ille apud Proceres, Regemq; testatus est, Reginam ac Principes regni omnes decreuisse, aut puellam infantem Mantuæ iuxta formam decreti Cæsarei haberi; aut in Gallias mittendam, vbi apud consobrinum Regem sustentaretur. Id adeo fixum genti esse, vt siue bello concedi Inoyosæ non possit; neque ausurum Mantuanum, vt vno se periculo eximat, grauius incurrere. Lerma modestius Gallo Oratori collocutus speciem haud dubiè cedentis opinione præbuit; secutaq; mox Regis asseueratio nullam in posterum mentionem fieri: cupere nihilominus nouâ necessitudine vtrumque Ducem illigari, & viduæ nuptias accelerari. Idem Proceres, Principes, & Regum ministri ex vsu fatebantur. Et inter alios Orator Gallus, cum se causæ Mantuani affuturum professus esset, coniugium tamen persuadebat; tamquam in eo summa pacis verteretur. Quinimo familiari sermone Pasqualium hortabatur, vt id misso in Italiam cursore Mantuano persuaderet; oratétque etiam suo nomine, ne bona ipse sua prauo consilio perderet; aut imminens bellum suæ prouinciæ adscribi cuperet. Vtilitati illius Principes omnes amicè gratulaturos; & tot illum protectores reperturum, quot votis annuisset. Prouidebat consilij veritatem Pasqualius; sed naturæ Mantuani gnarus eo officio supersedit, ne nullo quæstu suo Patronum offenderet. Ea perplexitate agitatum Mantuani literæ deprehendêre; quibus iubebatur constantia negandi remissa, negotio connubij aures accommodare, si Sabaudius veteribus iuribus suis super Monferrato renunciasset. Mihi quidem cum Mantuæ agerem & argumentum epistolæ oblatum esset eos excitauit cachinnos, vt in plures dies materia stupori sufficeret. Mirati non Mantuani vanitatem potius, quàm eorum qui consuluerant stuporem contigit; quod eo in numero, qui dissuaderet, aut corrigeret, nemo fuerit. Hispani Aulici, auditâ sententiâ, effusissimè riserunt; eóque non defuerunt qui abstinere relatione Pasqualium suaderent; sed ille Toletani consilio vti voluit, qui statim incanduit; inuectus in Mantuanum; quasi ille dicto pacem orasset, factis aspernaretur. Non enim tam ingenti pretio Sabaudium, regium sanguinem, Mantuani nuptias empturum; & satis superq; esse si Regis imperio annuat, & vetera iura sua similiter experiatur. Non aliis conditionibus Francisco Duci fratri concessam; nec plus in Ferdinando esse, vnde efferatur; nisi exutum se dominatione, & alieni auxilij miserè egentem, inter opulentiam numeret. Discere Mantuanum potuisse, quoties Sabaudius viribus vti velit, in eius potestate Monferratum futurum: etiam recuperationem illi deplorandam, nisi precario à potentiori subleuetur.

Ad hæc Pascalius; non id nuptiarum pactum sine ratione Mantuanum proponere; sed quando ille iniquâ inuasione iure suo deciderit, requirere vt in posterum nouâ petitione abstineat. Mantuanus tamen mutari facilis, post datas priores literas, quam inepta a Sabaudio petiisset aduertit: & ne illudere negotiationi, aut impossibilia cupere videretur, scripsit Pasqualio mitiora. Annuere se nempe coniugio, quod Rex imperasset; aduersa iura à Sabaudio concedi non requirere, (nec

enim si in nouum examen vocentur causæ diffidere;) sed securitatem quietus velle, vt controuersia illa lite dirimatur. Nisi communicatâ Mantuani epistola Procéres crediderunt, tam citò Mantuanum depulsa vanitate prudentiam induisse: adeo præteritâ flagitatio turbauerat animos, & famam sapientiæ eleuauerat. Cum nihilominus ea se habere mandata Pasqualius fateretur, parique constanstantia Gonzaga niteretur, pars magna negotiationis stupore insumpta: nescij administri regij consilij erant, cui opinioni fidem admouerent detrahereve. Vbi tamen superata difficultatum initia visa sunt, de modo inter Proceres disputari cœptum. Neque arduum fuit in eo leges dari, vbi præfuisset exemplum. Pacta eadem quibus Mantuani frater Franciscus nupsisset, dici visum, cætera statim ac facilè accessura. Interim sileri de finibus, terminorum mutatione, siue recens ea meditatio, siue Vincentij Patris negotiatio fuerit. Regium consilium viam iuris solitam litigantibus incessit, vt apud Cæsarem competentem iudicem causa examinaretur; denique non ante, non post nuptias de Prouinciç possessione conditionibus ageretur. Secundum Mantuanum sententia lata videbatur: quando nulla illius iactura prouinciam & pacem recepisset. Id verò pręcipue procuratum, vt Sabaudius Regiæ voluntatis certior fieret. Sed & solui veteres admisso filio suspiciones, & eundem concordię latorem esse opportune visum: scriptæq; in eam formam literæ, ne pax ambagibus inuolueretur. Pedemontanus Princeps parentis imperiis eruditus de accepta iniuria questus est; seque iniquissimæ conditionis nuncium esse abnuit; apertè testatus, non iuri, non sanguini, non expectationi domus satis actum; sed præsenti manifesto contemptu factam iniuriam. Simul non velatâ indignatione discessum ab Aula à Patrono orauit. Quòd perniciosum paci, & grauiora mala inuecturum nonnulli Hispani Procéres desiderasse fama detulit; ne modestissimus iuuenis magno ortu, maioribus virtutibus suis, certiorem Patrui caritatem illiceret, & minoribus potentiam detraheret.

Sabaudius iterum cogitat de bello

Pasqualius redit Mantuam.

Repentino discessu quæ mens Sabaudij ac filij esset patuit: ne enim lusisse operam, & neglectus impunè esset, negotiatio statim in bellum vertit. Pasqualius nec nuptiis nisi cum decore (vt ferebat) admissis, nec concessa puella, quæ tot imperiis, tot amicorum cōsiliis, tam diu petita fuerat, Mantuam rediit; honori & quæstui ducens, quod iussis Mantuani obsecutus Monferrati salutem reliquam meruisset. Expectauerat Sabaudius legationis exitum. Paratus in quietem, si iis saltem conditionibus Hispani consensissent, quas priores laudauerant promoueràntque. Cum honore arma deposuisse & reddidisse prouinciam videbatur, si causa obtinuisset, quod negatum armis reposcebat. Sed vbi inani spe seque ac amicitias delassari accepit, in nouas vexationes intendit, firmato in eam sententiam animo. ius illud ferro assequi, quod alienæ preces, honesti intuitus, & tot amicorum offi- cia non expressissent. Regem quidem bello lacessere in animo non habebat; e[xer-] exercito tamen Mantuano affuturos Hispanos scimus, iam se vniuersis composue[-] rat. Amni Tanaro imposita moles erat cohibendo flumini, & flectendo in obl[i-] quum cursu aquæ; quæ Albam deuoluta molarinas vrgebat, alluebátque ciuit[a-] tem. Vetustior origo machinamenti erat, & plurium annorum pacifico vsu rec[e-] pta; vt noui iuris aut vsurpati Monferratenses accusari non possent. Neque flu[-] minis pars ea via corriuata Pedemontanis damno erat; aut amnis tenuitate a[-] arescebat: Ita nullius iactura Albensibus proficiebat. Eam Sabaudius disjici, & suum alueum verti fluuium imperauit. Statim populares questibus personuêre; ad Casalenses profecti ius suum, alienam iniuriam detulerunt. Guerrerius vana mentatione abstinuit; sed coacta operariorum manu impedimenta demoliri i[us-] fit, quæ eundem fluuium sustentatum Sanuictoriam flectunt, eodem vsu. Id op[pi-] dum Pedemontanæ est, antiquo iure Astensi ciuitati subditum. Aperta vi ab[sti-] nere statuerat (quamquam in suo agere præsumeret, & vis ad manus esset:)

Sabaudius claustra Tanari rūpit.

Guerrerius resistit.

red

reddita vexatione æmulum lacerare. Itaque vt destinatis cum manifesto terrore species esset, cum quingentis equitibus trans flumen Doram stetit: neque procul Moncriuello quingentos instructos milites attinuit, cum ferramentis, quibus obiectum humum molirentur. In eorum securitatem quæ concoxerat mille & quingentos pedites Santiam contra dispofuerat; qua violentiæ obuiam itum à Sabaudiis accepisset, processurus. Rem ausus est nemini creditam, quòd sciretur Sabaudius prœlium maximè cupere; sed fortuna partes bello non commisit. Porro armatum Ducem, per agrum suum incedere nouum non erat; sed portento simile visum Saluggiam iuxta (quod Monferrati oppidum est, & ab Hispano milite seruabatur) impauidum illacessitúmque processisse, spectantibus Hispanis, qui prouinciæ annonam summa animi compositione liguriebat: nec eos dicto aut facto manifestam prouocationem saltem honori sui consulturi præpediuisse. Nimirum id vnum documentum desiderabatur, vt epulaturi, non protecturi aduenisse conuincerentur. Damni minor, dedecoris & existimationis ratio maior fuit. Vix reperturam apud posteros fidem historiam tradimus, tantum animo Sabaudium, Hispanos formidine & negligentia processisse; vt regiæ copiæ, superueniente equitatu Sabaudio, otiosè transeuntem admiratæ, viam concesserint: non opponere se, non minitari ausæ; tantùm non data & reddita salutatione. Pugnam non recusasse Sabaudium in obstantes certum est; monuisse suos quo ordine congrederentur, qua pedes qua equites erumperent, quo vniuersi conuenirent. In ea natione perfidiam suspicari flagitium puto; quæ fortitudinis non semel per Italiam & Germaniam certa argumenta dederit: sed non eadem semper apud eosdem militati disciplina, & virtutis incitamenta sunt.

In duces plerique culpam reiecerunt, quos visus hostis & solito speciosior equitatus terruerant. Alij Inoyosam accusabant, quòd datis exercitui legibus, ne Sabaudio congrederentur prohibuisset. Id tamen incompertum est; & (vt ferè de iis quos vulgi insectatio exagitat) gratis dictum. Vtcunque fit, illacessitus transiit Sabaudius; & quasi alienâ causa ageretur Euripum profluentis è Dora aquæ obstrui iussit. Irrigandis campis omnibus vis illa deducitur; nec tractus Saluggiæ, Liorni, Bianzani, Fontaneti, Palazoli, Lucodij, Trini, Tricerri, Turrionis, Salettæ, Balzolæ, Morani, Pobietti, Villanouæ, Corni, & suburbanorum rurium alia potiori causa fœcundantur. Intentis operi Sabaudiis Saluggij incolæ illatam sibi quiescentibus iniuriam monuêre, neque acie occurrendum; quando prospectus armorum, & simulatio satis sint depellendo hosti. Alij acciri vicinos, & augeri propugnantium numerum suadebant: nonnunquam maiori errore, cupientibus certamen rusticis, & milite subterfugiente. Non ea se Ducum habere mandata Hispani Saluggianis responderunt, & frustra aquæductus possessionem, discrimine ac sanguine repeti, quæ reuerso hoste ad sua, decem rusticorum diurnâ operâ restitui possit. Adeo honoris ac gloriæ memoria excesserit, vt damnorum tantum non item inimicorum ratio haberetur. Die sequenti facinus ad Guerrerium delatum: hunc turpitudinis magnitudo aduertere impulit: vt cui, cum nouæ turbæ displicerent, illud maximè inuisum esset; quòd aduersa cum fortunis existimationem perderent. Nec solum Mantuani causâ, cui militiam illam generoso animo sacrauerat: sed & Hispani dedecoris, cuius ille gentis studio flagrabat, & quorum negligentiâ insistere ausum didicerat. Neque tamen eorum duces admoneri ex vsu credidit; decantatâ & receptâ iam apud exteros quoque vulgi opinione, nequaquam Sabaudium tam ardua, & periculosa tractaturum fuisse, nisi cunctationem & trepidationem cognouisset. Eam fuisse Principis fiduciam, nec alio stimulo certius animari potuisse; præter insitam vim animi; quæ vt nullis aduersis, sic difficultatibus ac discrimine acueretur. Casalensium Proceres licet tenues Mantuani vires deformem patientiam suadere scirent; vniuersi tamen quodam velut

Sabaudius aufert aquã qua irrigat loca trans Padum.

fato constantiam maluerunt, ne consentientes perisse dicerentur. Sexcenti pedites, quadringenti equites educti, (& vix plures stipendia faciebant,) nec populares in expeditionem vocari: ne vacua propugnatoribus mœnia, hostibus à tergo relinquerent. Primis castris Trinum venêre, Luisio Donato nobili Veneto, & tormentorum bellicorum Præfecto, rebus in ciuitate tractandis relicto, vt in Guerterij reditum supremâ auctoritate fungeretur. Die acto festinatione ac modestiæ compositi Lucedium profecti sunt; ne negligentiam aut temeritatem præferrent. Insidias quippe nonnulli docuerant, & mediâ viâ hostem obuiam processurum. Meditationes Monferratensium Sabaudius didicerat, statim a fidis monitus, accinxeratq; se futuro certamini; maioribus copijs ambitus, quàm vt aduentantes cum Guerrerio tolerarent.

Luisius Donatus. Guerrerius accurrit.

Equidem multo sanguine Monferratensibus audacia stetisset, nisi Hispanorum imperio, discrimini consultum foret. Postero enim vlteriora meditante Guerrerio, nobilis Hispanus ab Asculano missus affuit; causam consternationis, & noui apparatus sciscitaturus. Haud dubiam indignationem sui Domini testatus est; quòd eo nescio qui protecturus aduenisset, Monferratenses proprijs auspicijs, & eo inconsulto tractasse bellum viderentur. Aut infamiæ id, aut neglectui imputabat: certâ nihilominus fide asseuerauit, sibi incolumitatem populorum cordi futuram: & aduersus Sabaudium antiqua Monferrati iura defensurum. Addidit ignotum Gubernatori, quæ Sabaudius, quibusque in locis innouasset: & posse vniuersa componi, si motus occasionesq; exponerentur.

Asculanus Guerrerio obstat.

Adhæc Guerrerius, constipâ ceruice, & prominenti obtutu, certam sibi rerum sui Domini possessionem fore testatus est; securitatem illam tamen Hispanis potius quàm Gallis deberi malle. Sed quam eam miseriam suæ gentis esse; vt tot menses exercita, vt detrita & lacera, semper inanes tantum questus effuderit; non opibus suis, non externo subsidio emerserit? Non se quidem Principem mendacij arguere; sed esse quo cohortium Hispanarum ad Saluggiam perfidiæ arguatur; aut quod minimum conniuentia malorum; negligentia contemptusq; accusentur. Tacere id quod populus perstrepat, prodita hosti itinera, cōscientiam iniuriarum, odium Mantuani, magno Asculani dedecore; nec alio honoris refugio, quàm si acri conatu suspiciones eluantur. Quod si frequentes Sabaudij offensiones spectentur, sciri posse tardè se ad arma conuersum; neque inutili lamentatione verberare Principis aures voluisse. Satis notum sibi, cauêre Hispanos prælia; & negotiatione subsidere turbas cupere: sed interim impunè hostem, toto campo obequitare, carpere extrema prouinciæ, captiuos ac prædas agere; nil veteris & diu seruati iuris colere, magno olim labore in diuturnam quietem compositi: Denique non fas, non æquum, sed excidium & ruinam meditari. Potuisse paucos ante dies, riuum Albæ ciuitatis vsui reseruatum, & mox Euripum rigandis agris circum sitis innocentibus populis intacta seruari; si miles hospitio & alimonia vsus minas tantum grassatoribus ostendisset: si cubiculis egressus adesse se ostendisset; aut obseruatorem agere prædixisset. Impositum se laceræ ac præcipiti prouinciæ à Duce suo; vt postquam securitatem gentis Hispanæ protectioni commisisset, insuper prouideret; vt si modestia & vmbra tutelæ non sufficeret, non sine aliquo inimici damno perderetur. Neque expectato Asculani responso Bianzanum rectâ profectus est, additis duabus peditum centurijs, triginta sex equitibus, qui se comites periculi obtulerant. Eo congressu detractorum pertinacia confusa est, qui obnoxium Hispanis Guerrerium, & postpositurum Mantuani cōmmoda vulgauerant, longo gentis vsu in spes ingentes elatum, vt illum loco detruderent; quo maxime studio æmulatio inter Mantuani ministros exercebatur. Motu primo Guerrerij accepto Sabaudius Sangeorgium copias omnes in massam cogere, adiungere Valesanos, & partem equitatus aduocare iussit.

Ille tamen captum iter prosequitur.

Sabaudius obuios habet.

Quaq;

Quáque Crescentinus ager excurrit, capto ante castris loco properare. Ferro decernere statuerat; aueuátque Sangeorgius Mantuanæ virtutis experimento, suam componere; & docere potuisse inaudito sibi ac indefenso infames titulos Mantuanum appingere, non fortitudinem & auitum decus imminuere: Sabaudij consilium fuerat, magna semel clade cęsos Mantuanos præcipites in desperationem agere, prorsus à rerum suarum tutela deterrere. Guerrerius vbi iuxta fuit, & Sabaudiorum numerum, vires, ducémque impositum illis Sangeorgium didicit, mutato animo, & norma agendorum tempori atque occasioni aptata, seruare tantum fines, pugnæ copiam hosti non facere statuit.

Eo conflictu in quo impar vrib. iuerat, Monferrati possessio constabat; & fugare Sabaudium immensi operis, locum retinere impossibile videbat. Anxium ante alia Trini cura habebat, ne Sangeorgius mutato itinere, incautos ciues, & detracta præsidiorum parte imminutos opprimeret (nam eorum plerique Sangeorgium in pugnam euntem comitati fuerant; licet popularium ferè ducenti Simone Brignano duce præsidio Trini impositi forent; vicinique ictu bellici tormenti, ac per noctem excitato igni si hostis aduentasset, prodere iussi forent:) sciebat enim in Sangeorgio artes ac stratagemata virtuti optimè conuenire. Asculanus non solùm Monferratensium cladem præcauerat; sed ne tractata arma in iustitiæ defensionem, Transalpinos seditiosos illicerent, eóque bellum Mediolanum verteret, præsens remedio intenderat. Simul ad Luisium Donatum miserat rogatum, vt veteres scripturas, & leges Prouinciæ transmitteret; quibus ius aquæ deducendę à fluminibus docerentur. Io. Petrus Mussus delegatus est; cuius operâ aliquot ante annos res publicis titulis sancita fuerat; gnarus & locorum & modi, quibus Monferrati iuribus hactenus cautum fuisset: Non enim tum ea cœpta controuersia; sed multo ante examinata fuerat. Id plerique regij ministri nondum causam edocti, ac pioniori in Sabaudium animo (cuius arbitrij fluuij crederentur;) quanquam per vim, bono tamen iure factum vulgauerant. Et inerant affecti rationes, quibus Monferratenses vsu arcebantur. Quia tamen communis error præsumptionem honesti habebat; & ne indiscussa re ferre iudicium videamur, iurium conditionem exactè traditam, proferendæ claritati hic inserimus: quam certè ignotam fuisse Sabaudio, ac ministris iustitiæ, illius imprimis consensus, & honesto prona voluntas testata est.

Simon Brignanus.

Ioan. Petrus Mussus.

Millesimo quingentesimo nonagesimo nono, Dora amnis immensum effuso imbri, & liquatis per montes niuibus, suetis sibi sedibus egressus, in Padum vim omnem præceps effudit: sed procliui & impetuoso lapsu, qua humus maximè decliuis fuit, sulcum ingentem duxit, quo postmodum imminuta licet aquæ vi, relicto vetusto alueo incessit. Inerat flumini veteri moles; quæ flexam aluei partem in Monferratensem agrum deriuabat; & mutata sedes nouo in ductu, nouum machinamentum requirebat, vt pari officio fungeretur; qua tamen parte statueretur dubitabatur: donec à Taurinensibus ac Casalensibus missi delegati, pro finibus vtriusque prouinciæ statui molem censuerunt: quos celebris sententia iudicum millesimo quingentesimo quinquagesimo primo definierat, Saluggiam inter & Ciglianum; cis Doram & vltra: illud Monferrati oppidum est, hoc Pedemontanæ. Architectus Sorina fuit, qui sententiæ rigorem secutus, etiam intra Cigliani terminos statuere volebat; nullo Pedemontani agri contactu. Cæterùm vt ferè vicini etiam vmbras in suspicionem trahunt. Cigliniensés commoditati Monferratensium allatrauêre: obnoxium agrum suum, & hostium (sic vocabant) vtilitati mancipatum lamentantes. Ergo sub anni finem suspectante nemine aut prohibente claustra effregerunt; & molem iam vsu firmatam millesimo quingentesimo nono dissiparunt.

Ius Monferratensiu deducendi è Dora aquā in suos vsus.

De hac violentia ciuiliter est inter partes actú, & Cæsari arbitrio noui iudices

delegati,qui educendæ fabricæ modum deputarent. Pro Sabaudio Senator Crauetta, & Gulielmus Spatus exactionum fiscalium publicanus,pro Mantuano Senator Delfinus, & Secretarius Petro-Iamus. Vtrique veteres dirutasq; machinæ sedes bono olim iure delectas censuêre. Tollendis tamen ambagibus,& vicinorũ æmulatui,noua claustra certius & prudentius,intra Monferrati terminos, agroq; Saluggiæ imponenda iudicarunt. Non magis concordiam Mantuanus quam Sabaudius ambiebant:ideoq; præscripto loco effossa humus,& tot oppidorum vsui suffectura moles educta est, cis Pedemontanæ terminos, intra Monferratensem agrum, centum sexaginta trabuccis (mensuræ id terrarum nomen vsurpant populares)occupatis in eam adhuc structuram redemptoribus Spatus & Fiscalis Pedemontanæ Cuccus superuenêre: metiri campum omnem placuit, eoq; fabricæ opportunus locus delectus fuisse visus est.Sub finem Aprilis sequentis anni moles inchoata ad summum deducta est. Annos aliquot ea structura stetit; non Sabaudiorum querelis,non Monferratensium inuidiâ reprobata.Postmodum quæ Doram causa,veteri olim alueo deduxerat; in nouos sinus,priori rursus sulco reddidit. Et tum non prior, non posterior fabrica vsui fuit. Coacti nempe Monferratenses sunt, trecentis trabuccis intra Saluggiæ confinia, profluentem corriuare. In hanc formam legemq; composita populorum discordia, stabili vtrinque consuetudine; donec fortuna incognitas hactenus belli causas, restitutis licet oppidis inuenit. Hæc publicis decretis ac scripturis,membraneis tabulis inserta Mussus coram Asculano protulit:nec eluctantibus licet, qui Sabaudiam causam præferebant,probari aliquid potuit,quod nouis turbis honestatem appingeret. Sed Sabaudius aquæ decursum; non alienam (quæ sibi non detraheret) vtilitatem criminatus est; promptus in beneficia cuiusque, insolentiam Monferratensium, liberius alieno insultantium,& certa iura sua proferebat. Ab armis interim vtrique discedere iussi; & Mussus ad Inoyosam cum iisdem monumentis cum quibus venerat,missus est.

Hîc maior quàm credebatur moles incubuit, pluribus & validioribus obtrectantibus, Sabaudiumq; apertè protegentibus. Rem minimam illi & inuissam, quamq; Sabaudius ridebat,sustentare nitebantur, amici tamen eius indignissimè ferebant, vel in leuissimis magnum Principem causâ cadere.Nec enim sine æstimatione videbatur, publicè eum iniquitatis accusari, qui moribus suis vniformem iustitiam præferre consueuerat. Sanè vtilitati Monferratensium tot oppidorum, flumen Doram influere patebat; nec Sabaudium vllo iure imminui, si proprius Monferrati ager, in eam vtilitatem foderetur. Inter hæc ab eo literæ venerunt,quibus contemni similes nugas,& negotio solidiori,in suam satisfactionem intendi imperabat. Ita quæ lacerata fuerant restitui voluit, & sueto cursui amnem demitti. Mox velut nullis amplius belli causis Guerrerius ad Casalenses cum suis, Asculanus Villanouam redière, & restitutus suis locis miles, ne ciuitas multitudine exterorum oneraretur. Vicisse suos causâ Mantuanus ingenti lætitia accepit: missus enim fuerat nobilis à cubiculo, qui iudicij seriem referret; deprehenditque illum plostello equuleum iungentem, quo per Vrbem ridiculè prorsus vectaretur. Forma eadem quæ cæteris curribus, sed arctum, depressum & rotis actum quæ vix palmum à solo eminent. Duos sessores recipiebat; ad eius vehiculi modum compositum, quo Germani magnis niuibus effusis, itinera dimetiuntur. Exultare illa puerilia sectatus videbatur, & erubescebant seueriores administri, quoties exterum spectatorem deprehendebant. Id ille vt elueret, iustos equos iungi voluit; sed iunctos bigis more; scilicet vt posterior loris currui hæreret, prior præcurreret. Casum vehiculi altioris metuisse dicebat; eoq; securitatem depressiori quæsiuisse. & persuadere sententia potuisset, si eadem laxitate constructum foret, aut rotarum altitudo

Plostellum ridiculum Mantuani.

tantum

tantùm fuiſſet imminuta. Durauit nouitas hæc fermè annum, donec rei leuitas, & deſpecti exempli, puluis, cœnum, maieſtatis ratio, ſolitos currus in vſum retrahi perſuaſiſſet.

Cum apud Sabaudium eo tempore ſuper curſu Doræ Inoyoſæ ſententiam accuſarent, quaſi dignitas illius acciſa eſſet, reſpondiſſe fertur; nec ſe cauſam eam Hiſpanorum iudicio ſubieciſſe, nec magnam eius decreti vim eſſe, quod duo ruſtici ligones vanum eſſent probaturi. Diſceptabat interim Mediolani Comes Chieppius ſuper rebellium venia; quam cum acrius oppugnaret, venêre è Pedemontana literæ, aſſerentes in quodam Monferrâti oppido, formatam Sabaudij Ducis imaginem à popularibus ſuſpendio expoſitam, mox igni in contumeliam crematam, additis fœdiſſimis titulis, quales nemo in Chriſtiani nominis oſores ingerit. Fœdum id Inoyoſæ ſed & Chieppio viſum, forſan nec ipſi Mantuano placiturum: numquam adeo mutuò infenſis generoſis Principibus, vt publicè conuiciari audiantur. Tum Inoyoſa non hæc pacis media, & tam anxiè quæſitæ concordiæ media eſſe aſſerere; hoſtem quidem Sabaudium à Monferratenſibus credi & dici potuiſſe; ſed infamia appingere, & palam falſa, exitium auctoris ac conſciorum promereri. Proinde vt exacta indagine auctor conſultórque dedecoris quæreretur, deprehenſus capite pœnas lueret imperauit; id ſe in præmium ſolicitudinis poſcere: nec intactum eo crimine Mantuanum præſumpturum, niſi deprehenſum punirumq; illum didiciſſet. Chieppius nec gnarum id ſibi, nec ſtatim relationi credere reſpondit. Cæterùm id per literas Duci ſuo, & adminiſtratoribus Monferrati ſignificaturum; deprehenſumq; doli reum, tantæ temeritati debitas pœnas publicè daturum: orauit tamen vt pro comperto haberet, Sabaudium Monferratenſibus inuiſum, malorum recordatione, quæ ab illo præſenti motu ingentia accepiſſent. Proprio curſore opus fuit, adeo fœditate rei exarſerat Inoyoſa; & ex vſu erat, altiſſimè Chieppium facto indoleſcere. Et quidem homini, tempori, cauſæq; compoſitus executus eſt; ne prohibere iuſtitiam, aut impellere reos videretur. Hoc ipſum ad Mantuanum Ducem præſcripſit, ne culpam ſui Domini admittere diceretur. Vicus quidam exilis accuſabatur. Eò quæſitor miſſus, cum vniuerſos, imo & fœminas & pueros ad quæſtionem traxiſſet, nil tamen reperit, quo auctor aut conſcij proderentur. Siue elapſus qui machinatus fuerat, ſiue amore ſuorum tectus, ſiue clam punitus eſt; ſiue Sabaudius forenſe iudicium vbi de honore ſuo ageretur contemneret; nihil in poſterum audiuimus.

Monferratenſes imaginē Sabaudij inſultare dicuntur.

Marchio Rubeus adhuc Mantuæ agebat, pleriſque procerum nobilitate, & obitis Magiſtratibus inuiſus, quaſi ſe poſtpoſitos crederent. Id ille nouerat; & quò minus offenderet, Reipublicæ ſe abſtrahere, & ſecretus priuata negotia agitare parabat. Sed amici eius vt æmulantibus eo ſubſidio præualerent, conſiliarios precibus fatigabant; conſanguineos, & quibus Principis cubiculum patebat, in ſubſidium vocabant: cum ille ſeruitio Ducis indiuiſus, huc illuc, noctu diúque comitaretur; & aſſiduitate miniſterij ingentia mereri videretur. Mantuanus raro vni affectui totum diem obſtrictus, criminum quæ Rubeo obiecta fuerant pridem iram exuerat: quinimo memoria certæ aduerſus Ferrantem parentem illius caritatis, ſolari hominem in animum induxerat. Sed Monferratenſibus infenſum, in quorum nonnullos recordatione querelarum foret vindictam proſecuturus, denuò obijcere odijs nolebat. Et tamen ſpecies aliqua honoris cui paulò ante aduocatus fuerat, retinere hominem parabat; vt nobili temperamento æquum ſe Principem adminiſtris præberet; & qualicunque crimine lapſis (dummodo fidem integram ſeruauiſſent) exorabilem. Mos eſt Europæ Principibus recenter accepto imperio Legatos ad Pontificem reddendæ (vt aiunt) obedientiæ nomine deſtinare. Quò nobilior deligitur qui eo officio fungatur,

Rubei amici procurant illum denuò in Monferratum mitti.

plus honoris misso ac mittenti creditur. Nec splendore natalium, nec prudentiâ, aut decorâ proceritate, plus apud alium maiestatis quàm Rubeo erat: Illustres Italiæ familias,& memoriâ Ducis Vincentij complexus fuerat. Itaque specioso comitatu,& splendido apparatu instructum Romam misit; vt delegato muneri,quâ cæteri Principes pompâ solent, satisfaceret. Secretò apud Pontificem sui Ducis causam prosecutus est. Auidus ille sciendi erat,& habendæ eorum quæ falsâ opinione percrebuerant veritatis. Prouinciarum Monferrati numerum, ciuitatum & oppidorum seriem, populi censum,reditus,vicinia,antiquos ac nouos fines,titulis illustres gentes, arces, præsidia, erogationes prosecutus est; mox quo iure Mantuanus ab Atauo vsque Federico in præsentem possederit, quibus artibus, quo milite ac ductoribus, quâ occasione ac spe, quibus fautoribus, quâ Inoyosæ fide, optimo ac iustissimo Regi Hispano deseruiat. Hinc in rebelles omnis disputationis argumentum, versus Sangeorgij fortunam, & eorum qui se eodem studio magnis nominibus inseruêre numerum protulit: quo prior Mantuani inuidiâ laboret; & (vt dicebat) ingratitudinem quam ingentia Gulielmi Ducis in parentes beneficia; vtq; suam ipse nobilitatem,famamq; virtutis corruperit; denique frustra tentaturum prouinciam Sabaudium fuisse; nisi eo duce vsus, innumeros eo ostentato dubitantibus illexisset: illicitarum exactionum vim ingentem, damnorum æstimationes, vel supputantibus hostibus præualida, & suorum modestiam retulit: Sabaudium nullâ licet vtilitate suâ in res nouas proniorem, Inoyosæ cunctationem, fastum Hispanum, quibus ille valuerit. Nec minus seditiosorum ambitionem,qui magna desciscionis præmia sperauissent executus est. Postremò vulgatam iniuriam eluere in omni nixus est: nec enim potuisse, nec debuisse Mantuanum fraudes ac dolum machinanti ingenuâ libertate neptim concedere; quando vel apud longius sitos certum sit, quo tempore Mantuanus ad id Pedemontani Principis precibus vrgebatur,Sabaudij libito Sangeorgium,rebellionem & plurium conscientiam quæsiuisse.

Mantuanus illum in Vrbem Oratorem mittit.

His (dicebat) manifestioribus quàm vt probationis egeant,intempestiuam esse matrimonij tractationem; nec cum tot offensarum reo solidam caritatem consanguinitate posse coalescere. Vniuersa Sabaudium fauore, promissis, muneribus vincere cupere: apud se certum iustitiæ locum; nec nisi quæ ius fásque dictauissent, requirere. Hæc in mandatis Rubeus acceperat, hæc ambitiosè,& magnâ constantiâ exposuit; silente ferè Pontifice,& eâ in re aliquid moderationis desiderante: sibi enim vtcunque dicta sub sigillo fore; sed ne eadem apud omnes indistinctè iactarentur, metuebat: & hinc noua odia, & grauia offensionum incommoda prospectabat. Quam vulgo Instructionem dicunt,& ille Mantuâ detulerat,vidimus. Pontifex paterno affectu, acceptum sibi Mantuani officium testatus est. Hinc vertit in negotium; addito iustæ iræ plurima posse ac debere condonari; multa quoque rejici ne sit impunitas peccandi. Credere Sabaudium rationibus suis multum roboris esse, eâdem opinione Mantuanum duci; vtrumque prætextibus ac iuribus vallari. Auditores veritatem facti,& quæ partes proferant statim quidem admittere,Pontificem verò iudicium suspendere,ne qua arbiter æmulantium futurus sit, corruptionis apud partes accusetur. Quietis nihilominus studio Rubeum orauit vt quâ apud Ducem auctoritate esset, consilia precesq; mitioris animi interponeret. Tempori interdum ac necessitati seruiendum, duraturamq; in multos annos fœlicitatem magno pretio benè comparari. Non statim quod rigor iuris suaserit optimum factu esse; sed in eo stare prudentiam, vt quod maximè conducat, inter species boni & recti, cuius tum occasio venerit,eligatur. Coniugium à Mantuano auersari, illius & communi causâ indoluit:quod non alio certiori pignore sciret, posse veteres simultates optatâ gentibus concordiâ obliterari. Nisi Sabaudius elocatæ Mantuano filiæ iniurijs pepercisset,

cisset, nullam securitatem aliunde prospicere: necessitudinem mollire iras, & in teneritudinem vertere. Æstimandum illi esse an caritate sui perpetua arma adversus Sabaudium tractaturus Hispanus foret;& an præsumpturus sit apud Mantuanum veram fidem;qui salubri consilio,a tot administris instillato,& tot literis probato acquiescere noluerit:obsequij enim & diligentiæ eiusdem esse. Tum Rubeum percunctatus est, an Cæsar, Rex Gallus, ac Veneti in eandem matrimonij sententiam conuenirent (non vt discerет, multo enim ante singulorum voluntatem nouerat;sed vt consensu Christiani Orbis admoneret,illum nisi cum vniuersorum executione, ac spe subsidij errare posse:) Rubeus Cæsarem, Gallum, Venetos quidem annuere respondit; sed fidiora ac viciniora consilia, intutam eam coniunctionem censere, quæ inter iras, dolum, iniurias, recens adhuc nocendi desiderio sequeretur. Speciem aliquam vindictæ à Mantuano de Sabaudio sumi,quod oblatas sibi nuptias respuat: cætera verò illius in tuto fore, siue Hispanus siue Gallus protectioni affuissent. Et quidem grauiter Rubeus in eo errauit, quòd responderit, à Sabaudio oblatam Mantuano viduam filiam fuisse. Congruentius vero dixisset, Principes Europæ coniugium illud commendasse, tam quam salutem laturum; Sabaudium magna satisfactione ac precibus mollitum, consensum forsan daturum. Sed ille Eleonoræ Ducissæ Mantuæ Vincentij coniugis famulitio, & amicitia Ferrariensis viduæ, alienationem in Sabaudij filiam imbiberat; præferebátque Florentinas nuptias, aut quascunque alias dummodo priores excluderentur. Pontifex stabili eorum quæ delibetauerat consilio,etiam atque etiam ponderare debere Mantuanum dixit, quam salutis suorum viam ingrederetur, cuius se matrimonio copularet: non aliter quàm ea determinatione constare res suas; & totam fortunam periculo exponi. Porro non imperium, aut tantæ rei arbitrium sibi esse velle. Paritum officio defungi, & salutaribus monitis accurrere decreuisse. Eo certè argumento discere Mantuanum posse, quo animo generis humani parens res eius aspiciat, quod prior id consulat, cuius sibi preces offerri debere sciat. Siluit Florentinum coniugium, non quod damnaret, sed quia minus illud necessitati Mantuani, & quieti Italiæ conducere sciebat. Rubeus dictatam à Ferrariensi sententiam secutus vrgebat, vt illarum auctor promotórque accederet. Eorum quæ Romæ acta pro Mantuano fuerant, nil Sabaudium fefellit. Longâ amicitiâ maioribus Aulæ Principibus deuinctus; & illius magnitudine occupato studio potiorum. Itaque vbi stabilem Mantuanum indignationis in seditiosos; & filiæ nuptias, quas honestis conditionibus & rerum suarum bono orare debuerat, fastu tractare accepit; acriùs quæ volueras poscere aggressus est; bellum apertum comminatus, nisi paruisset.

Crescebat negotiatione odium partium, & malorum causas vanitas sermonum intendebat. Itaque partem copiarum in agrum Albensem Sabaudius immisit, vt tepentiionem amnis in molarrinarum vsum extructam demoliretur. Mantuano se tum itineri Manfrinus Castilionus, omnia circum tuta ratus accinxerat, Vesimique substiterat, militum causis cognoscendis retentus; cum ipse quoque causam dicturus properaret. Hic apparatum hostilem, relatu popularium,& quid cogitarent, didicit. Iamq; haud procul loco esse, vt improuisâ operâ, & noctis secreto tuti, opus aggrederetur. Moschettarij centum raptim coacti, & in nihil tale expectantes immissi. Arboribus & obiectâ fossâ sese Sabaudij texerunt, & antequam Monferratenses è vicinio offenderent; in edita & impedita, quæque insequentes frustrarentur., se receperunt. Duo tresve rustici vulnerati, & Castilioni loco victoriæ habitum, quod ligonibus ac sarculis instructi armatorum congressum vitauissent. Confestim ad Asculanum pro Mantuano querela delata est, missusque qui præsentem se fuisse testaretur, ne simulare lamentantes videretur.

Sabaudij aquam Albæ defluentem auertunt.

Iam non vno argumento Monferratenses didicerant, nisi concordi Sabaudio pacem prouinciæ futuram; nec ille misit qui excusaret, transferretque inuidiam criminis. Obstrepentibus tantùm Hispanis rustici ac pagani accusati, quod beneficio fluminis vti voluissent; veterique inuidia & vicini æmulatione præsumpta licentia concurrissent. Id quoque suos prohibiturum promisit; sed memoria retinendum, ne proprios quidem subditos modestè in bello agere. Monferratenses tot malis freti speciosum honoratumq; tutelæ nomen obrestabantur; & vt laborum ac contentionum finem tandem vellet: siue iustitiam causæ anteferret, siue nomini [illegible] gloriam apud dissitos etiam prouehi mallet. Etiam singula quæ præsente [illegible] citu Hispano grauia prouinciæ euenissent manifestâ culpâ ducum, proprio Oratore ad Regem nusso exponere velle didicerat; [illegible] dicebatur fortunæ suæ metuisse, ne modica ob veteres suspiciones gratiâ, etiam existimationis proditor Regis sui diceretur. Vocatos itaque Bernardinum de Menesiio, & Roo capi

Monferratēses cum Aſcułano queruntur.

magistrum, querelis popularium intendere, & viris inferentes Sabaudios reprimere imperauit. Non minori vanitate, quàm cum toti curæ primum indormire- tur: neque enim hostiaut ea reuerentia præcepta data fuerant; nec incertum erat quo despectu Sabaudius Hispanos audiret, vbi aduersos sibi deprehendisset. Simulandæ quidem reuerentiæ ille, serui, amici, consanguinei decora nomina vsurpabat; non quod prorsus sentiret; sed ne illi in summam asperitatem versi, parum publicæ paci operarentur. Non omissis armis vtilem modestiæ famam crediderat. Certè apud præcipuos Hispanorum adeò existimatione valuerat; vt illorum conscientiam in sua commoda efformasse videretur.

Ille ducibus exercituum securitatem prouinciæ cõmendat.

Numquam ita Sabaudius armis intenderat, quin pacis negotiationem admitteret: nec quamquam in vicinio concordia esset, arma neglexerat, belli ac pacis artibus eruditus, tum maximè paratum esse debere Principem, cum imagine amicitiæ secordiæ locus aperitur. Quæ de Sabaudij magnitudine tradimus, incredibilia posteritati futura non ambigimus; apud quam Hispanum nomen, multorum commendatione magnificum legetur. Quis enim eum Principem ausum prouocare bello Hispanos, acrè inuadere, deterrere, fatigare, despectû reliquis reddere potuisse credet, nisi qui præsens rerum exitum, & fortitudinem oculatus deprehendit? Sed nos certa ac comperta, optimâ fide describimus, quæ vel coram vidimus, vel eorum qui interfuere relatu didicimus. Fortè olim gens nostri & alieni orbis victoriis gloriosa, neglectum & potentissimi Regis [illegible] contumelias fortibus ausis, & certiori bello prosequetur, vbi opinione generis humani, infaustis expeditionibus, scriptorúmque testimoniis agnouerit, non comptu, fasto, aut iactantia, sed vera virtute iacturam honoris restitui; & in eo stare potentiam, vt fama nominis non senescat.

Paucos post dies Sabaudij coacta villicorum manu, Doræ amnis riuum, quem ante Inoyosæ imperio, liberè in Monferratensem agrum fluere, permiserant, aggestâ glebâ, & iactis in profluentem impedimentis, obstruere aut auertere aggressi sunt. Id auditum Sabaudio ipsi ob recentis concordiæ memoriam; & ne plus nimio infestus aut continuis insultibus Hispanorum patientiam, & conniuentiam irritare videretur, indignum visum est. Misit itaque festinatum cursorem, qui erui obstantia, & iniectas alueo moles dissipari imperauit. Statim solito alueo redditus amnis, & pars aquæ solito canali defluxit. Eam operam non vi expressam, non precibus, boni omnes expertem laudis esse voluerunt. Scriptis enim ad Inoyosam & Asculanum literis pietatem ac facultatem Ducis mire in cœlum laudibus extulerunt: quod prorumpentes in bellum suos, & excidium hostium missos agitantes, maturè nec oratus retinuisset. Id illum officio ac reuerentiæ regiæ dedisse, cuius placita curiosè sectetur. Suam tamen addidit Mantuanus commentationem; eam nempe Sabaudij modestiam, non æquitate, sed metu Hispanarum

Sabaudius prohibet.

legio-

legionum, quæ iuxta erant, expectassam: nec tam aperto inditio Procerum illius generis conscientiam detegere voluisse; vt mai oribus quæ concoquebat fides aliqua, & apud amicos constantia esset. Iuueni nihilominus dicendi licentiam ferè condonabant; quem nouerant non alio vindictæ genere suas iniurias ac damna vlcisci posse. Et ridebat illa Sabaudius facto quam dicto melior, quamquam forte in futurum punitionem reijceret, & esset executurus. Quod Inoyosa prospiciens, non semel per literas Mantuanum temperantiæ monuerat; orauerátque ne perniciosis illi sermonibus, & conuitiis potentiorem asperaret. Alienæ causæ, cum suam ageret, studere Inoyosa videbatur: nec enim tum primò aut postremò tum Comiti Chiesipio, & Mantuani ministris, libertatem illam obloquendi infectatus est, & questus, non sibi, non Asculano, imo nec Regi ignosci. Domum certè omnem Mantuani Hispanus ambiuerat; intimi ministri, & scurræ cuiusdam ea de gente opera vsus. Hi dicta factaque Ducis speculati Mediolanum mittebant per dispositos nuncios. Nec arduum vniuersa expiscari erat, quòd Mantuanus apertè ac publice nimis eloqueretur: sæpe non irâ, non malo animo, sed naturali iniuriâ procurrens. Persistebat nihilominus Inoyosa promouere cœptæ concordiæ leges; & eo processerat, vt [illegible] propinquo negotiatio spem pacis ostenderet.

Morani pro Mantuano duæ Heluetiorum centuriæ tendebant, fugâ, morbis, missionibus causariis imminutæ. Sed censum opperiebantur, vt pro numero stipendia discessuri acciperent. Pro Sabaudio alij Heluetij Crescentini erant, opinione Moranensib. aduersi; sed ortu & cognitori caritate deuincti. Itaque vt nobili facto plures viderentur Crescentinenses conterraneos suos orarunt, vt nomen sibi, cum census ageretur accommodarent: scilicet vt omisso præsidio, nocturnis se, nec exploratis itineribus conuenirent. Imminutos quippe infrequentiâ manipulos, quos eâ simulatione replere cuperent; fraudisque pretium pro ratione obruerant. Paruêre mercenarij, vilis gens, & misere literas quibus ordinem discessus, horámque significabant. Guerrerio & equiti Rinaræ dolus innotuit, amicorum scelaru. Non vno crimine peccare videbantur; quòd cum hostilia arma secuti forent; licentius quam rebus suspectis deceret, Monferratensem agrum incederent: & quòd hi numerum ementiti, publicæ rei peculatum meditati forent. Rari ac diuisi properabant; nec eodem omnes itinere; ne conferti parum obseruatores fallerent; & tamquam diuisi ad suos digrederentur, Morano succederent. Et quidem nonnulli antequam deprehenderentur peruasere ad socios, reliqui à Trinensi militia circumuenti: quorum octoginta cum inanes profectionis causas, nec satis probabiles afferrent, in vincula coniecti sunt, donec Asculanus perfidiæ gentis admoneretur. Curam Monferratensium Hispano placuisse accepimus; & extrema meriti dicebantur; nisi pax & quies populorum, mitioribus exemplis eguissent. Simul omnium Heluetiorum indignatio metuebatur: ne eâ causâ Hispanis auersa, cum maximè iis opus esset, discessionem properarent. Forsan & qui eâdem ratione pro Sabaudio militabant, comitate & officio demulcendi erant. Equidem paucos post dies ab Inoyosa literæ venerunt, quibus deprehensorum libertatem; & mercenariæ genti fraudem illam condonari poscebat. Et quamquam id in Sabaudij gratiam interpretarentur, plures tamen flexum iam ad concordiam animum excusabant; ne nouis occasionibus acerbitatum distraheretur. Hiems apperebat; & in futuram æstatem agendorum consilia rejiciebantur: quamquam obsecuturus Hispano Regi Sabaudius crederetur, & iure tantùm, non vi cum Mantuano acturus.

Heluetiorū Moranensiū fraus.

Leniter punitur.

Moncaluio adiacentia oppida, partem Hispani equitatus habebant, cui conuectione paleæ & annonæ commodus per æstatem ager, sed fuso imbri inaccessus erat. Neq; eo tractu, vbi alto cœno itinera computruissent, vtile id militiæ genus videbatur, ne expedito quidem pediti meabilis. Itaque in subiectum Casalensibus

planiciem deductus; vt pabuli copiâ,& hospitij commoditate vterentur. Pars cum Alphongo Guerrerio Gubernatoris fratre in oppidum Sansaluatoris missa. Georgius quoque Tanagha Moncaluium legatus, vt loco præesset, bello strenuus, & longâ apud Belgium militiâ nominatus. Prouincia interim miserrimè raptabatur; intolerabili Hispani exercitus hospitio: nec vlla ductoribus sic iubentibus, adeo modesta disciplina vtebatur; vt non olim Sabaudiorum direptione nudatos, & tum collatione alimentorum impares, hauriret, perderetque. In certo erat, aut immania onera detrahi debere, aut egentiores omnes, eoque plures ciuium fugam ituros. Videbatur quin etiam aliqua Hispani honoris ratio habenda, ne populaturi & alieno ditaturi accessisse, non subleuaturi; & tutaturi viderentur. ... nemini ignotum est belli vsui à subditis pecunias, arma, equos, cibos, etsi cum labore, sine querela tamen impendi; sed eos militarem hospitalitatem impatienter ferre, quasi à suis Principibus, vitam ac fortunas gregarij arbitrio permitte... iubeantur. Neq; alio grauiori malo Neapolitanum regnum, ac Mediolanensis Ducatus nostro tempore euiluit; idq; vt olim populatium seditionum, & rebellionum motus suscitauit, sic turbarum in tempore occasionem futuram. Ipsi Veneti dominationis præceptis ante alios eruditi, eo maximè suorum subditorum amorem demerentur; quod exolutis stipendiis, miles sio vti velint; & conductis tuguriis ciuium domibus omnino abstinere. Nullæ proinde querelæ Senatum quatiunt; nulla populorum ac militum dissidia, nullus auditur peculatus.

Monferratenses queruntur de Hispanorum ... taliqate. Porro apud Monferratum non recens lamentatio; sed ingressis semel Hispanis in hanc diem continua fuerat: cum aliqui rei familiaris angustias; alij solicitatam honestarum matronarum pudicitiam, quidam rapinas ac furta quererentur: quique pro rectoribus aderant, similia pretio auerti voluisse dicebant, cum modestiam ac militaris disciplinæ rigorem apud suos, forent polliciti. Id pluribus imposuit, qui ductorum pietatem præsumentes, cum securitatem multo auro redemissent, iisdem nihilominus malis, tanquam ignoti vrgebantur. Inoyosæ non minus quam Asculano compertum erat, inter eos qui falsa deferebant, plures fuisse qui minora vero quererentur: sed cum diutius perniciosam Monferrato tutelam, & blandius amicitiæ nomen vsurpassent, tandem prouincialium desideriis annuere coacti sunt. Occaluerant quidem capitaneorum aures, ad voces miserorum; sed constantia orantium peruicit, vt tandem exaudirentur. Duo Tertij Hispanorum prouinciâ detracti sunt; vt & alij octingenti pedites, qui flagrante ante aliquot annos per Sabaudiam bello eam expeditionem obtinuerant. Hi omnes

Hispanorum pars detrahitur Monferrato. confinio Mediolanensi abducti. Ius fasque, & cessationem ab iniuria, discedentes appellarunt: nam Asculanus, Barbo & Santio Salinas constatus, tamquam plurimum de prouincia meruisset; aut expilatam populorum gazam testituturi aduenissent, Principem Vincentium apud Casalenses conuenerunt; formam retracti in Mediolanenses auxilij, famámque delaturos. Gratiæ nihilominus, etiam Mantuani Ducis nomine, magnis viris actæ: vsurpata multo ante consuetudine, pati minorem, & gratias agere, ne parum officij memor creditus, maiores offensiones prouocet. Species quoque humanitatis credita, quod qui Gambaloitæ parebant, vereri sede abducti, Liuurnum, Bianzanum, & Saluggiam acceperint. Similiter opinioni securitatis adscriptum, quod Verolengum, & Rondizonum trans Doram Monferratensis ditionis translati fuerint.

Ad Sabaudum ... fert. Ad nuncium mutationis Sabaudius, literis & Oratore ad Asculanum missis, immunes eos locos præsidij reddere conatus dicebatur; non vtilitatem ciuium, sed metus suos, & ex vicinitate periculum accusans. Quia imo aequi belli occasionem offerri; quod hostilis militia fines propius admoueretur, prælumque aspectu denunciaret. Neq; tamen Inoyosa, aut Asculanus detrahere Duci suspiciones conati sunt; satis gnari, nec offendere se illum velle, nec posse statim obsistere irru-

pturo

pturo; idq; illi non vno documento probatum. Tertium Roo iisdem oppidis tendere iussum est; id solùm priuatis ciuium commodis additum, vt arctè hospitari soliti, in plura municipia dispartirentur; minori singulorum qui eos excepissent iacturâ. Sed omnis (quamuis exilis) numerus detritam exhaustamq; bello prouinciam onerabat: quòd præteritorum annorum opes abreptæ forent, pars militari licentiâ absumpta, præteritæ verò æstatis prouentus minori curâ repositus. Accedebat à futuro metus, cum enim Sabaudius adhuc in armis esset, nec nisi veniâ rebellium, & damnorum obliuione solida pax sanciri posse videretur; eáque Mantuanus obfirmato animo abnueret, noui mali semina, & in easdem miserias reuolutio suspectabatur. Neque Inoyosa festinatione ac vi vsus (quibus ante voluerat) nouo motu, & tempore proficientem hostem coercuerat; sed siue amore; siue simulatione odij nutriuerat, vt maiore suo robore adolesceret. Id publicè vulgatum, Reginæ quoque Galliæ scriptum ab Mantuano fuerat; quæ caritate, & desiderio quietis anxia (vix enim audiri bellum per Italiam quiescente regno suo posse sciebat) cum Venetos præstiti nepoti auxilij, Cæsarem fauoris, Hispanos tutelæ susceptæ causa commendasset; Romanam Aulam quoque literis ac legatis instigauit; certissima Mantuani iura (vt ferebat) & suscitatis per Italiam turbis, operosam compositionem prosecuta. Sed cum Hispano (cui mirè congruebat, & quem penes arbitrium pacis ac belli erat) pluribus vsa dicebatur. Neque tamen Inoyosam Asculanumve conuicijs aut querelis proscindere sustinuit; siue parum in tempore sumi accusationes sciret; siue criminum non gnara, vtrosque strenuè in communem causam nixos existimaret.

Tot protectoribus vallatus Mantuanus; cui Cæsar imperio, Hispanus armis, Pontifex Romanus consilio, Veneti pecuniâ, Galli in hostes eius minis presto aderant; superaturus Sabaudij prætextus, & rebelles ad pœnas habiturus sperabatur. Sabaudius tamen firmissimè consilium retinens, magno animo fouere seditiosos, non suam ab illis causam diuidere, non admittere damnorum memoriam & quo dignam magnitudine suâ constantiam præferret, prælij quàm quietis desiderium ostendere. Iam enim quamcunque in formam negotium abiret, amicos Heluetios parauerat, & apud Gallos Hispanorum æmulatu turgentes præmijs ac promissis multos illexerat in partes; vt procurrentem sibi in sinum fortunam complecteretur; & si occasio admonuisset, maiora sed bono suo capesseret. Apud regium animum & alieni arbitrij auersantem nulla Mantuani aut Hispanorum officia valuere, vt quorum fidelem in bello operam expertus fuerat certo in periculo destitueret; cumq; pro Mantuano quidam magnæ auctoritatis causas rationesq; aggereret, per risum hactenus respondit: vt ius in armis haberet, & ferro causam suam prosequeretur oblatas illinc occasiones noluisse. Marchio Guerrerius Mantuam à Duce euocatus (fatali mutationis frequentiâ) successorem operiebatur; & apud eam Aulam incerta deliberatio (pluribus dignitatem illam ambientibus) erat. Qui Rubeo fauebant, reditum in eum locum viri iteratis officijs moliebantur; sed vbi nimis recentem restitutionem, & validas in Duce negandi causas prospexêre (quamquam apud suos tantæ administrationi pares multi censerentur) Ferrantem Rubei patrem apud Venetos nobilissimo militiæ magistratu merentem prætulêre. Et breuem quidem à Senatu missionem habiturum rebantur, Monferrato tamen præfecto & præsenti Principe Vincentio assessorem tantum, non item Gubernatorem dici posse cognouerunt. Sic honori filij, sic existimationi generis consultum dicebant; si amoto filio, dignatio transferretur in parentem. Neque ille auersatus curam est, non vt imperaret; sed vt filio Româ iam reuerso (quod sperabat) priorem locum seruaret, redderétque. Mantuanus certè obsequio ac ministerio, prouinciales comitate demulcendi erant. Vtrumque Ferrantes obire decreuerat; totâ vitâ non aliud anxius sectatus, quàm

Sabaudius constans prępositi.

Ferrantes Rubei pater assessor P. Vincentij.

vt seruitute sua, precibus Venetorum, officijs amicorum, detractum filio munus redderetur.

Cæterum dictu mirum est quos hæc Ferrantis renunciatio motus amicorum, quas apud Italos & Hispanos suspiciones exciuerit: eò iam Mantuani fœlicitatem processisse dicebant; vt commissâ Hispanis sui curâ; & Monferrato armatis exercitibus ambito, Venetos etiam vniuersis inuisos administrationi admouerit. Suspectum certè Carolum filium Gallorum pietate; sed natalibus, & seruitute Mantuani, imo & possessione bonorum excusari. Nunc parentem senem callidum, imperij artes apud æmulos doctum, verè hostem Gubernationi rerum imponi, vt reiectis Hispanis, Venerum Senarum arbitrum inducat. Facile illi esse iuuenem Principem, & seniles artes non vitantem illecebris & cultu circumuenire; & eò blanditijs ac honesti specie impellere, vnde promptus receptus non pateat. Hæc opinio vulgi Principis Vincentij animum parum assequebatur. Vbi enim ille, amoto filio patrem substitui audiuit, non inani futurorum coniecturâ dixisse fertur: male Ducem fratrem collineare: cum enim designandi Hispani sint, in quibus certa salutis spes consistat, vanè prorsus illum in Gallos & Venetos deerrare. Nec silebant Sabaudij Ducis amici, eadem apud Regem Hispanum & Inoyosam contestantes; vt si non irritam, frigentem tamen Mantuani tutelam redderent. Romæ sanè prudentis licet viri electio reprobata est; non Hispanorum (quos ferè illa Aula præfert) amore, sed mutationis inuidiâ; stabile semel iudicium agendorum, & constantiam Mantuani requirentes. In Hispanis proceribus abditum profundo publicæ rei silentium erat: quamquam Asculanus querelâ non abstinuerit: detractum Guerrerium Hispanæ gentis studio, multorum annorum opera imbutum, & fidei non ambiguæ: eius verò loco qui externam fidem profiteatur inductum.

Porrò facilè erat fortitudine, nobilitate, & fide probatum imponere; sed ex competitoribus eligere potiorem; & vitia à virtutibus eadem specie induta discernere, difficile: eoq; accusare quæ minus placuissent, quàm formam electionis reprehensioni superiorem inuenire; ijs qui postpositi aut reiecti forent, silentibus. Recentis potentiæ, & apud suos non minus quàm exteros dolore ac suspicionibus deprehensis Principem intuta omnia credere, nec paratæ assentationi credere debuisse. Quidam Sabaudium prius cum nuptialia agitarentur hostem, mox Inoyosam cæterosq; eiusdem magnitudinis simulatæ caritatis expertos dicebant.

Aderat Mantuæ pro Senatu Veneto Orator, manifesto quidem pietatis ac prudentiæ, sed Reipublicæ suæ studio suspectus; & Veneti soluta pecunia menstrua in Mantuani necessitates accusari non posse videbantur; inueteratâ consuetudine aurum fidei præferendi; & tum de amicitia dubitari, vbi minus promptè pecunia impendatur. Gubernatorum culpa credita, & satis pœnarum misso successore sumptum. Minus fidis & sua consilia anteferentibus id satis erat testandæ integritati eorum quos obtulissent. Si leuia & infirmiter probata scelera, apud rerum supremos curatores impunitâ non viderentur. Equidem iudicij falsitas ex eo patuit, quod Reipublicæ administratio inculpata censeatur, vbi leuia crimina seuerè conquiruntur: licet à flagitio errorem, amotionem à pœnâ prudentissimi veterum diffidere docuerint. Frequentem quoque mutationem auersantes, Principes arbitrio & eligendi libertate obturbabant, vbi præterita æstimatio quæ minus responderit nouis & minus culpabilibus delectibus corrigitur. Et hæc quidem apud Mantuanum agebantur. Monferratum Hispano milite deuoratum sub vexatione adhuc sed modestius erat; cum tamen caritatis & hospitij amico nomine gemeret. Peditatus quidem parte deducta leuatum videbatur, sed persistente equitatu, plus expensæ debebatur. Apud ciues, fortunis vt suis & velut in suo vteba-

vtebatur; idq; & visu & auditu fœdum erat adeo, vt ductores ipsi, vexatione miserorum, & visu poscendi erubescerent. Sed quia imminuti numero fuerant; quasi recenti beneficio aucti populares essent, lamentari intutum, & parum tempori opportunum Princeps Vincentius credidit. Solari omnes, & breui eam molestiam fore spondere placuit; nec in tempus fictæ blanditiæ, sed Principi suo plena fides habita. Raram in eo iuuene prudentiam, eorum temporum æstimatione fuisse certum est; cum instabilitati fratris, Hispanorum artibus, magnitudini Sabaudij, populorum calamitati eluctatus, famam præter spem multorum retinuerit.

Initio Decembris Gonzales Oliuera ab Asculano missus est, vt datam pridem fidem absolueret. Testato enim amore gentis, è turmis sex equitum (quæ adhuc prouinciæ liberalitate alebantur) quatuor deduci, vt intra Mediolanenses terminos locarentur imperabat. Facto (vt olim) gratiæ actæ; & bonæ rei nuncius statim cum donis, vt Asculano obtemperaretur, dimissus est. Ea militia Commissario generali, Sancti Secundi & Marliani Comitibus parebat. Oliueræ tantùm & Herculis Gonzagæ turmæ substitêre. Delectæ vt amicitia Mantuani, maiori pietate aduersus subditos vterentur. Quò enim quisq; obæratior, & minus Mantuano cognitus erat, eo immanius diurnam erogationem, & alimenta suo militi exigebat. Satis modestiæ apud suos putabant, si largitione ciuium expleti, apertâ rapinâ abstinuissent. Neque tamen honestius domi agebant; militiæ consuetudine præualidâ, quam vt apud exteros vsurpata, inter suos mutaretur. Ferè solita & longo vsu recepta, licet in multorum iniuriam, vim legis habent. Documento Hispana militia fuit, quæ Liuornum & Bianzanum iuxta sita, non in Sabaudios quàm in Monferratenses modestius agebat. Rustici quoque eo tractu, diuturnâ Pedemontanorum infestatione irritati, eadem sed cautius, & sub externo nomine exercebant; grassationibus mentita vocabula accommodare docti ab Hispanis: vt cum hauriri & rapi sua impunè cernerent, idem admitterent; nempe æmulatione & exemplo quoque didicerant, nihil disciplinâ & compositione morum infœlicius esse, inter latrones iuratos. Per complicatos fines Pedemontanorum Monferratensi cum Hispano militi Sabaudij confusi, & Monferratenses proprijs cum globis, prædationes, iniuriæ, furta audiebantur: non suis, non alienis parcebatur; quod hospitalitatis prætextu sæuiretur. Ea species amicis Sabaudij accepta; vt querelæ omnes in Monferratenses regererentur; & ipsi non lacessentes sed prouocati viderentur. Duci quoque placuisse creditum amotos ijs sedibus Hispanos, ne circunque motui testes assiderent; aut carpenti hostem è vicino obsisterent. Sed Verruensis, quo in Mantuanum ac suos affectu erat, & apud Sabaudium auctoritate; simul rerum suarum studio (eo enim tractu & Verrua erat, cuius agrum frequentes rapinæ desolauerant) ad Asculanum contendit, repetiturus ablata; & quò certius querela acciperetur, commendatâ Hispani præsidij disciplinâ, in Monferratenses culpam flexurus. Armenta quidem abacta fuerant, quæ Comes & populares culturæ agrorum parauerant: sed qui rapuerant, Monferratensem prædam dicebant, vt honestius furati crederentur. Cæterùm alio deduci Hispanas centurias Comitem secretò orasse, Monferratenses retulerunt; id verò Asculanum nisi habito Inyosæ imperio sibi licere abnuisse; curaturum tamen, ne amicorum præsentia oneri vicino foret.

Equitatus Hispanus Monferrato detrahitur.

Rapina inter Sabaudos & Monferratenses.

Raptus & prædarum historia ad Principem Vincentium delata est; vt misso æstimatore puniret reos, coercerétque. Vix primos questus acceperat, cum nouis literis aucta Sabaudij lamentatio: haud procul Cocconato etiam cædes admissas; & Monferratensibus grassantib. obsessa itinera: addebatur insuper grauiter illum comminatum, velle se præterita mala, præsentium malorum æstimatione sarcire. Dicebantur iumenta Dominis abacta; & villicos quidem vt reciperent insecutos,

ſed pulſatos primùm, mox acrius cauſam ſuam proſequentes vulnerib. absterritos. Sacellum quoque ruſticum, pauperum votiuis donis inſigne, expilatum: idq; tanta verborum contentione, & concurſu coniectutarum; vt certum eſſet, ſimilia ne belli quidem tempore per Monferratum, conſcio & volente Sabaudio eueniſſe. Princeps Vincentius ne quam maximè pacem propoſuerat, ſuorum æmulatus præpediret, ſpectatores huc illuc miſit, vt in reos compendio animaduerterent. Nec enim eius iuuenis regia indoles fraudes admittebat. Sanctiſſimæ nihilominus menti eius impoſitum: qui enim miſſi fuerant, retulerunt cupiuiſſe Sabaudium miſerrimos non proprijs, & Hiſpanis armis magis, quàm ſui domini inquiſitionibus vexari: maiora Sabaudios extra fines admiſiſſe, nec ſemel cauſam ſeditioni dediſſe: ſiue priores, ſiue poſteriores mentiti ſunt, pronum creditu eſt, & quorum relatu firmatum, turbata iam pace ac ſuſpecta, mutuas inter vicinos iniurias, & damna ſucceſſiſſe; queſtóſque non Monferratenſes ſolùm, ſed & Sabaudium; ſuppetentibus vtrinque dolori cauſis; nec vllo innoxio eorum qui accuſauerant. Proinde inuiſæ ſubditis quæſtiones omiſſæ; & cluctari non ceſſuro hoſti permiſſi ſunt. Re ad Aſculanum delata, pro Sabaudio affuerunt, qui vniuerſa in Monferratenſes regererent. Teſtib. agebatur & ſuſpectis, & apud arbitrum iudicio nutantem. Diſplicuiſſe rixas didicimus, & vtroſque modeſtiæ admonitos: quamquam non iam Hiſpanos accuſari; & eadem amotis iis damna Prouinciales exquiri lætaretur, vt veteres querelas elueret. Adeo ſuſpicio malorum apud infenſos accreuerat; vt ſi quis vel inermis, alienum agrum tranſitu tegiſſet, furti, doli, violentiæ damnaretur; quaſi ſine armis, vt incautius imponeret inceſſiſſet. Vel infenſato patuiſſet accipiendæ iniuriæ obnoxiis, tutè peculatum inferri. Eâ causâ Hiſpani præſidiarij, cum ſuos hoſpites pecuniâ & veſte imminuiſſent, tamquam excuſſuri colonias aduenissent, aut Sabaudiorum iras vindicaturi, nocturnis graſſationibus per manipulos ſæuiebant. Rapinæ partem rectoribus oblatam, inanes querelantium lamentationes fatebantur. Nemo inſuper publicè queri audebat, quòd probabilis excuſatio ſuppeteret; tanquam hoſtilis incurſus imputaretur. Quanto maiori patientiâ, calumniâ, verbera, rapina, cædes, ferebantur, tanto acrius apud Aſculanum & Inoyoſam exponebantur (quòd ſe tacuiſſe ſimilia mutæ accuſationis & conuicti criminis deprehenſio videbatur:) ſed vterque donec mitius iniuriæ delatæ, tardè & inuitus credere videbatur; vbi intolerabilis vexatio, & vicina ſeditioni belloque flagitia partium vidêre, generalem campi Auditorem mitti cum imperio placuit, vt crimina requireret, conuictóſque cæterorum exemplo plecteret.

Inoyoſa mittit auditorē ut querelas agnoſcat.

In alienos & Monferratenſes Mantuani ſubditos, ab Hiſpano homine facinorum interrogari, iúſque ſibi externum adſcire procul omni ratione Principi Vincentio viſum: Proprio igitur Queſtore, ſi quæ in Monferratenſes ingererentur agnoſci, & puniri voluit; datis in eandem cauſam executoribus lictoribúſque: faſſus ante, apud ſe ius integrum, nec aliena auctoritate turbatum velle. Cinallerius probitatis & eruditionis certiſſimæ Inquiſitor, & exercituum Auditori Aſſeſſor datus, tam fruſtra, quàm hic aliena iura tractaturus aduenerat. Habitus nihilominus homini honor eſt; ne quorum curis ſecuritas próuinciæ nitebatur, contemni videretur. Et ille quidem ſtatim occupare imperium; & Mantuani ſubditos non ſecus, quàm milites poſtulare aggreſſus, à Cinallerio retentus eſt; teſtante habere illum in milites ſuos poteſtatem; ſe verò ſi qui Monferratenſes deliquiſſent executurum. Sic manſêre impunita ſcelera, ne iuriſdictio imminueretur; populique ipſi expilari ac vexari, quam ad Hiſpanos transferri maluerunt. Tot ſimilium querelas, tot accuſationes, tot mutua à competitoribus damna illata faſtidium Lectori apportatura certus ſum, curam ineam tamen excuſari deſidero; nec enim malorum exitus quæ Monferratum hauſerunt, ſileri

P. Vincētius id ſibi iuris non concedit.

iſta

ista aut compendio tradi permittunt: quando iis qui eorum calamitates prospexerunt in manifesto sit, partem hanc tragœdiæ vtramque paginam implere, & damnorum ab amicis Hispanis, quàm ab hoste Sabaudio, plus Monferrato illatum. Mitius apud Belgas, tot annorum prœliis exercitos, paganos haberi; segeti ignosci, rusticis opibus modestius vti, qui eam militiam experti sunt, Monferratensis hospitalitatis comparatione fatentur.

In has turbas, & tantum malorum calamitosus annus desiit; & millesimus decimus quartus occepit, nondum plenè sancita pace, & turgentibus adhuc Principum animis, irâ & vindictæ cupidine. Nam & Sabaudius plura hominum millia in armis habebat, futuræ calamitatis præsagio; & Inoyosa inutili cunctatione nec bellum faciebat, nec strenuè pacem curabat; cum insuper Monferratum, non suffecturo, aut protecturo milite occurreret. Diu iam & irritè Sabaudij aures vulgi rumor contuderat, matrimonij refricatione; & recordatione dimittendæ militiæ; cum tamen illi certum esset, seque ac prouincias cum filiis bello potius perdere, quam nulla satisfactione accepta pacem accipere. Monuerant nobiles Hispani, non preces illum non imperia curaturum, & frustra apud armatum argumentis certari; onerandum potius Mantuanum, qui bello causam & dederit, & foueat: sed quamquam in eam sententiam omnium vota flecterent, bstinere tamen imperio, & Mantuani duritiem negotio mollire decreuerat. Medio itaque illius Oratore, & iis quibus apertas Ducis aures crediderat, ignosci rebellibus, damna condonari, & nuptias cum vidua resumi procurabat. Ibertum ante alios Hispanis fidum subdiderat, vt indefessè, suffecturas paci conditiones Duci instillaret. Acriter id ille prosequebatur, sed quamquam rationibus præualeret, ad eas tamen Mantuanus (exitialibus amitæ & eiusdem corruptelæ auctoribus instructus) respondebat: plus Inoyosam armis in communem hostem, quàm eo consilio apud se profecturum. Recentes iniurias necessitudinem; seditiosorum veniam, flagitij turpitudine dissuaderi. Sed tamquam Hispani nominis maiestas, præsumpta tutela, restitutio capti à Sabaudio Monferrati gratitudinem fortiter obstringerent, vt pars nulla desideriorum abnui posse videretur, eadem pertinaciter prosequendo, sese ac reliquos fatigabat; quos apud certum erat, maiori indignatione Mantuanum ardescere, quàm vt statim Gubernatoris consilio acquiesceret. Idem Venetus apud Ducem Orator; non semel tamquam malorum finem proposuerat suaseràtque, vt tot Principum precibus, vinci se pateretur.

1614.

Postmodum vbi certam sententiam; & quæ ille impatienter audiuit, requiri vidit, imminuto conatu, & rarioribus officiis, iactisque tamquam in casum sermonibus, memoriam eius quod sæpe orauerat, repetebat: gnatus & tardè cessurum precibus Ducem; & offensarum malorùmque recordationem (nisi tempore maturescant) non detergi. Contra Sabaudius iis quæ initio popo- scerat assiduè insistere, Sangeorgij ac rebellium causam suam velle, non arma, non iniurias omittere, fouere desciscentes; non finibus, non iuribus suis abstinere: & Sangeorgij coniux nobilis ac sancta fœmina, non semel Duci obuia, suum dedecus, innocentium liberorum infantiam, præstitam strenuè operam, exprimendæ protectioni obiiciebat. Nec minus ille cum mandata impigrè prosequeretur, pericula pro oblectamentis capesceret, nocte ac die, pedes equesque lassaretur, summa integritate alieno parceret, suo vteretur, cogebat munificentissimum Principem sui rationem habere; nec Mantuanum generosi ministri iniuriis lætari sinere. Laboratum iam apud Reges, Hispanum & Gallum plures menses Oratoribus literisq; fuerat: quibusdam Procerum in Mantuani causam pronioribus, aliis aduersis prout inconsulta caritas,

aut credita partium iura valuerant. Nec aliud frequentius in disputationem vocabatur, quàm cum Mantuani neptis Infans externo concedenda foret, an ignosci rebellibus, & tot damna quæ per Monferratum accepta fuerant, insultantibus adhuc qui intulerant condonari, præsentis vtilitatis & futuræ securitatis exemplo expediret. Nec leuis de coniugio disceptatio: id tantum securum in Mantuano fidei documentum quibusdam credentibus, si Regio voto nupsisset.

Equidem septima Septembris præcedentis anni, cum adhuc arctior negotiatio, & procliuiores contrahentium animi forent, Ioannes Octauius Gonzaga sui Ducis nomine, oblato supplici libello Lermæ Duci exposuerat; nolle alias Mantuanum nuptias quam quas Rex decreuisset; non Viduâ relictâ, non quauis aliâ exceptâ dummodo pari & generi suo honore matrimonio iungeretur: responsumq; ab Lermâ solito sibi fastu acceperat, acciri debere viduam. Ea vero promissio Gonzagæ Mantuanum obstrinxisse videbatur. Sed nec adhuc Regis animus plenè notuerat, nec conditionum iniquitas accusabatur. Sciuerat tamen Lerma, quod Mantuanus dicto facturum se recepisset, facto neglecturum: & tamdiu conclusioni difficultates interiecturum, donec res tempore vanesceret. Frangere itaque duritiam tracto negotio decreuerat; & eo procedi lassitudine, donec sponte Mantuanus voto annueret, & vel inuitus maguo beneficio afficeretur. Galliæ nihilominus Regina detritas spes nepotis, & arbitrium nubendi sustentare videbatur: eoq; simulanda Hispanis negligentia erat; quod in promptum affectu videretur, quod illa solidè abnuisset. Itaque præuenire consilio, & ostentatione amoris farere, ex vsu esse quæ proponerentur, placuit: Inoyosa auctore, & ijs qui licet nescij Mantuani vtilitatem curabant, apertè tamen tamquam iniuriam illaturi vrgebant.

Hispani conantur trahere in suam sententiam Regem Galliæ, circa Mantuani nuptias.

Inicus de Cardines. Ad eum Regis litera.

Inicus de Cardines pro Hispano apud Gallum Legatus erat, vir magnâ prudentiâ, & retinendæ in caritate praeferoci genti inter multos electus. Ad hunc datæ à Rege literæ, quarum sententia fuit, componendis Italiæ turbis consentaneum videri, vt Infans Maria, defuncti Mantuani Ducis filia, apud Patruum relicta, illico in libertatem assereretur. Id Ioanni Octauio Gonzagæ significatum, & imperatum Inoyosæ, vt placidè primum Mantuanum aggrederetur; vbi non sufficissent officia, asperioribus vteretur, vt traheret inuitum: simul rebellium causam, ac damnorum restitutionem, non minus in arbitros rejiceret quando sponte nollet ignoscere: quorum spectata sibi fides esset. Iam nullo vtiliori coniugio posse Mantuanum accedere, quàm si Viduam accepisset. Hinc spem haud dubiam concordiæ inter Duces; Infantis verò curam, extra disputationem fore. Nec enim bono pacis certius præsidium credere; cui conatu omni & studio inuigilaret. Neque Sabaudij animum irâ turgentem asperandum, docendum tamen famæ suæ bono expedire, vt omissâ vi, quod sibi iustum in Monferratum crederet, id ciuiliter coram Imperatore experiretur. Principi Pedemontano imperasse, vt parentem suum, quæ ipse mandasset admoneret; data prius fide, non gratiæ, non amicitiæ, quàm æquo ac iusto certiorem apud se locum futurum. Frustra inter expensas, & populorum excidium armatos exercitus nutriri: Hos missionibus imminui debere; vt sublatis vtrinque suspicionibus, securâ iam pace, & præualidis legibus, singulorum merita, ab his quorum interesset examinarentur. Idem Mantuano ab Inoyosâ imperari voluisse, suffecturos enim Regios exercitus, sustentandis partium iuribus, aduersus eorum conatus, qui concordiam abnuissent. Irrite vtrosque aliam negotiationis formam, diuersam viam, noua diuerticula quærere. Itaque moneret Reginam, nullam securitati vim, aut in innoxios a se arma parari; sed quieti gentium, & duraturæ paci profuturas diu leges meditari:

porrò

porrò non diffidere illam materno amore in Mantuanum conditionum honestatem admissuram.

Qui Mediolani agebant Hispanæ Aulæ rerum gnari, certioribus se nuncijs accepisse testati sunt, magnis ea conatibus, ab Isabella Belgia, & Imperatoris sorore, quæ apud Hispanias intra sacra Virginum septa tolerabat, promota. In eundem sensum Akostichi à secretis Regi, festinato cursore præcepta Inoyosæ misit, quibus Mantuanus obtemperaret. Pontifex, Imperator, Rex, litis arbitri continebantur, siue puniri rebelles, siue sarciri damna ex iure credidissent. Et quidem Imperator legitimè nominatus, Pontifex obsequio, Hispanus gratitudine id sibi honoris deberi existimarunt; & vniuersi meruerant, si cæteri administri, maiori diligentia ac fide, singulorum iura æstimassent; æquitatisq; & caritatis in singulos viam incessissent. Conditionibus præscriptis, extra ordinem addebatur, Infantem Mariam omninò Regis placito permittendam; denique spes omnes in ipsum rejiciendas. Nec deerat Inoyosa Regis voluntatem, imperium, vim perstrepere; eò acrius, quòd obstrictum se Sabaudio promissione sciret; & quod Regis literæ multum auctoritatis illius sententiæ attulissent. Sed Mantuanus tot agitantibus, per literas, per nuncios, res suas apud Cæsarem ac Hispanum commendare, vim deprecari, orare iustitiam, cui se maximè fidere dicebat. Neque apud sanctissimum Regem frustra preces credere; si depulsis æmulorum officijs, causæ suæ merita introspexisset. Intempestiuum rigorem iuris prudentiores administri obturbabant; vtq; eòdem niteretur apud Imperatorem Zunica scribebant, bona fide asseuerantes, nescium vtilitatis propriæ Mantuanum, tam diu salubre consilium, toti Italiæ pacem laturum excludere. Interim illum domesticas opes perdere, Monferratum hospitio in turbis lacerari, amicos delassari, & in peruicacia vtilem sibi constantiam credere. Damno rerum existimationis iacturam imminere; despectum enim sui, & neglectum apud opinionem generis humani secutura; vbi cunctationem suâ ac suorum ærumnâ luere videatur: nemine Principum Europæ, quorum consilia reiecisset, commiserante. Non defuit Zunica officio, negotij optimus æstimator, & cum publicam quietem, vtilitatemq; Cæsari exposuisset, addidit, nil ijs conditionibus Mantuano detrahi; aut cui beneficio reddita prouincia sit, neptim Infantem inuideri; sed manem Sabaudio satisfactionem objici. Vbi recenti matrimonio vtrique coiuissent, statim dirimi lites, & prætextus peruicaciter exercitos discuti. Negotiatione diu versatâ ob Regum distantiam, & immobilem erga iura sua Mantuani animum: nec minus post geminatas Hispanorum ac Mantuani ad Cæsarem & Reginam literas; Rex, vt sueuerat, petito consilio, vota singulorum, & quibus ante alia maiestatis existimatio, & rerum securitas contineretur, prædictâ die, ne impræmeditata requireret, audire se velle dixit: solito Aulæ more; quo non voce magis, quàm scripto, ingentium rerum negotia tractantur. Seorsim vniuersi quid optimum factu, & congruens tempori crederent censuere. Nos eorum sententias paucis perspectas profunditate secreti, vulgare noluimus, quod ne pars hæc quidem historiæ nos fefellerit; accepto ab Hispanâ Aulâ exemplari & literarum totius consilij, licet deprehensus Index nudati arcani pœnas paucis post annis capite luerit.

Consilium Hispaniense super toto negotio Regi datum à procerib.

Inicus de Cardines per literas, Infantem pupillam auelli à Patruo Duce intempestiuum monuerat, habito iam Cæsaris decreto; & paratis in Hispanum Regem Principum Europæ criminationibus, si cupidinem Hispanam excepissent: quasi nescio quid maius arbitrio, ea flagitatio contineret. Viduæ cum Mantuano nuptias multâ commendatione prosecutus fuerat; nec aliud festinatione vtilius duxerat. Secuturam publicam vtilitatem, & partium quietem arbitratus. Imminente interim hiemem; quæ quæsita à Mantuano exterorum auxilia

Inici de Cardenes sententia per literas.

prohiberet; & regias copias Monferrati visceribus inductas, assensum necessitate expressuras. Galliæ Reginam concessioni neptis aduersam, tamquam si auus habuisset, non ideo libertatem acciperet, sed discrimini & cupidini alienæ exponeretur. Neq; tamen viduæ nuptiis statim accedere: quòd ne priori quidem matrimonio, certa caritas consanguineos Duces illigauerit. Id verò ante alia quæri, quod Sabaudius apud frequentes Proceres iactauerit, in sua manu positum, an Hispano & Gallis concordiam diuturnam vellet. Cæterum laudare Regem, si dissoluto Sabaudij exercitu, ipse quoque dimisso milite prouinciam suspitione liberasset: quamquam Villarous Regij Consilij intimus, parum id ornamento gentis cessurum fassus est: & posse Reginam armati licet Regis sui recto animo fidere.

Marchionis Rodriquez & Cardinalis Toletani. Marchio Castri Rodriquez & Cardinalis Toletanus commendatâ Cardines diligentiâ, exitum rerum & venturas ex Italia literas expectandas censuerunt. Interim nouis in æmulos Duces præceptis abstineri, quæ forsan dispositis in concordiam frustra esse possint; nisi etiam impedimento. Dux Infantadi postquam *Ducis Infantadi.* eadem quæ priores disseruit, fidendum Reginæ Galliæ, & exhibitioni pietatis respondit. Proinde silendum de Maria Infante; nec quæ illa grauiter auersetur obstinatè requirenda. Porrò haudquaquam nouum sibi e[illegible]nisse, quòd Sabaudius tot beneficiorum Hispano Regi obnoxius, tam seditiose agat: modestiorem futurum fuisse, si præcipites conatus, & inchoatas eius turbas Inouosa subitis viribus oppressisset. Eâ causâ dimitti ex Hispania Principem Philibertum consulere; in quem tot amoris inditia, & internâ apud Regem patruum po- *Petri Toletani.* tentiâ externos Principes suspicionibus turbet. Petrus Toletanus, qui postmodum in Mediolanenses Gubernator missus est, haud obscure in eundem Principem inuectus est; nec minus in crimina quæ in Regem suum Christianus Orbis flexurus esset. Neque enim illius frequentes ad Parentem Cursores probare; tamquam ab Aulæ negotiorum gnaro; & singula per amicos, & liberum accessum expiscante. Probatis quoque viduæ cum Mantuano nuptiis; repeti neptim *Augustini Messiæ.* (quam petram scandali appellabat) consulebat. Augustinus Messia, eadem sed fusius executus, primùm Sabaudium militem dissoluere volebat: ex pauculis & diuisis Mantuani centuriis, nullum imminere metum ratus, præsertim regiis armis, in aperto sitis, obtemperanti paratis, infestis abnuenti.

Inici Cardines litera ad Regem suum. Medio Octobris aliæ quoque literæ ab Inico de Cardines missæ Hispanum Regem metu noui belli perculere; suspitiones de Gallis continebant: quos inconsulta & præcipitia agitare monebat; nulla intus consternationis causâ, furore tantum & cupidine. Scribebat, placere quidem Sabaudiam militiam dissipari, Regémque suum in eam curam consilium viresq; impendere, vix tamen exitum vota secuturum: quòd Oratorib. vltro citróque ad vicinos Principes missis, iisque quibus bellum quæstu æstimatur, in prædæ partem aduocatis, augere copias suas maturarent. Gallis persuaderi non posse, fide bona & amore pacis Hispanos Sabaudio quietem imperare; eo quod paratas vires ostentent, quibus ille sit impar. Et Princeps Pedemontanus summo honore apud Regem habitus, manifesta regiæ conscientiæ inditia proferat. Infantem Mariam delatâ ad parentem matre patrui curæ permissam: id leges gentium velle. Imprudenter præferri pietatem: nec enim concordi Hispanis Sabaudio, sine imagine falsitatis existimari, vni insidiantium bono iure negatum, quod alteri concedatur. Nempe mutuas spes, & prætextus foueri: dum illi aperta odia, hi simulatam caritatem circumferunt. Vbi Imperator singulorum iura decreuisset; tum non Hispano solùm, sed & matri absenti bene concedi. Extinctam fore tum iudicio litem; nec metui posse, ne in nouos tumultus rursum increscat. Et quamquam sit, credique apud Regem suum iustitia possit, proximè tamen ad in-

ad inscitiam accedere, si impendentes motus, & iactata ad fastidium iura negligantur; aut vulgatus rumor (quo Hispani prætextu in suam causam vti circumferuntur) falsi arguatur magnis Principibus etiam in dubijs famam æstimandam: & meritò incuriæ damnari vbi quid sinistri euenerit; quod communi lamentatione cauisse debuerant. Seruire foro ac consensui generis humani certam esse Principum sapientiam: & fore intentiorem curam securitati proficere, excidium neglectu festinari. Quòd si paternæ domui abstrahenda puella sit, velle se Gallos depositi fide obligari: neque enim aut Reginæ amitæ caritatem, aut Regis patrui solicitudinem, nullo prætextu fraudis obumbratam, contemni posse. Itaque Regem & Proceres firmiter sententiæ insistere, non tradi à Mantuano puellam; & quamuis prouincia omnis in hostem cessura foret, retineri constantiam abnuendi. Affuturos enim validis exercitibus; & vel omissa recepturos; vel Hispanam quietem (si genero Regi aduersum socerum depræhendissent) graui mole turbaturos. Non defuturum Cæsarem, Venetos, cæterosq; Europæ Principes studio honesti; apud quos iam suspicionum magnitudo percrebuit, & oppressi (vt putant) Mantuani commiseratio. Delectum esse Oratorem, qui in Italiam mittendus matrimonium & quietem consulat; sed per secreta Principum animos exploret, ambiguos impellat, paratos firmet. Multum id tempori profuturum credere; suotum apud Italos odio & potentiæ arbitrij gentis inuidia perspecta. Postremò orare ac consulere, ne inanibus & non secuturis implicatus Rex, matrimonij transactionem moretur; sed in eandem curam, Pontificem, Cæsarem, & Inoyosam compellat; siue annuant, siue abnuant Galli, æquè salubri consilio. Quorsum enim, aut quâ fiduciâ armorum, minas & belli apparatum fore, concordibus Sabaudio & Mantuano, & generis humani consensum secutis?

Et hæc quidem Cardines præscripserat; cui Hispanus prudentiæ opinione deferre plurimùm solitus fuerat. Sed non minus Gallorum animos noua Inoyosæ cura irritauerat; quâ ille nihilo secius, Mantuanum Regis nomine vrgebat, vti Mariam Infantem concederet. Quod licet frustra erat, cum tamen Regina speciem violentiæ subadorata foret; & vulgatum Procerum Hispaniæ consilium suspiciones approbauissent; sicut de bello haudquaquam dubitatum, sic non Sabaudius non Hispanus excepti sunt; tantùm pro Mantuano, vt oppresso, in quemcunque iuribus eius obstantem conclamatum. Maior hinc rabies, & sermonum licentia: nemine in tot millibus reperto, qui Hispanam fidem, & pietatem erga Mantuanum, pro certis admitteret. Inuisa ferè potentia, tum maximè in suspicionem venit, ac si concordes Sabaudio, Mantuanum exuere dominatione properarent: cuius compotes bello & victoriâ facti, causam reddere non tenerentur. Rex Hispanus certissimæ integritatis Zunicam Oratorem suum monuerat datis pridem literis, vt magnâ apud Cæsarem vi niteretur, quò Mariæ Infantis Mediolanum transmissio peruinceretur. Nec certè aut dolus suberat; aut præter ius fasq; Rex crediderat fraudem Mantuano struere; sed salutarem publico finem respexerat; intentatoq; rei metu, & transferendę Mediolanum puellæ suspicione terrere Ducem ratus; vt vtroq; perculsus, statim auertendę ei necessitati matrem coniugio requireret. Mollibus institutis sopire turbas voluerat, & vel inuito beneficium ingens cōferre. Et Zunica quidem Viennæ, apud consilij Aulici administros egit acriter, vt Imperator sui Regis desideria rata vellet. Arcanum in plures vulgatum statim Mantuano patuit. Ergo ne inerti silentio Sabaudij iura probaret, iuraq; propria negligentiâ destrueret; & commissæ semel curę vniuersos, & aulsâ paternę domui Nepti, quàm ingentia rerum voluerentur admonuit. Hoc ipsum Imperatrici, & Consiliarijs restatus, quorum in manu sitam executionem nouerat.

Vocatum Zunicam Cæsar, quàm iniqua poscerentur docuit; & vel quod olim

Inoyosa denuo petit Infantem Mariam à Mantuano. Quod Gallis non placet.

Zunica idē quod Inoyosa apud Imperatorem procurat.

Cæsar abnegat.

sibi placuisset retinendum; vel tradi Hispanorum potestati puellam, Proceres omnes dicto factoq; abnuere. Nempe communibus votis Austriacam in Germania domum, aduersus vtrumque Ducem pari fide, & Bauarum quoque spectari. Satis visum Cæsarei decreti famam circumferri. Proinde nequaquam additum Mantuano præceptum; nec Hispano Regi parere iussus est. Sed quia vis ac dolus procul aberant; & id quoque inter pacis instrumenta credebatur, qui Viennæ pro Mantuano aderat, persuasus est apud Ducem consilium fouere; quibus difficultatibus negotium inuolueretur perscribere; & Cæsaris quoque nomine hortari. Ambigua Imperatoris sententia primò Mediolanum, paulo post Parisios delata est; & Sabaudius ac Inoyosa factorum dictorumq; haud nescij, victam causam æquitate & votis Principum credebant. Infensius Galli, præter suspicacem & auersum Hispanis animum singula exceperunt; cum illi manifestam subesse iniquitatem crederent, nec apud veteres æmulos fidem sperarent. Creuerat Inoyosæ audacia, vbi Regem cōsilio suo vti, & plures ministrorum promouere accepit: itaque à Mantuano licentius ea requirebat, quibus data a se Sabaudio fides, certius absolui videbatur. Licet enim Hispanus Rex naturali mansuetudine ductus, prorsus Mantuano imperare, vt cupitis annueret, abstinuisset; cum tamen id vnum vicinæ iam paci obstare cognosceret, datis Ianuarij initio ad Zunicam Oratorem suum literis, eâ super re Imperatorem precum socium requisiuerat. Metui se potius quàm amari; illum plus naturali reuerentiâ plus diligi nouerat, nec ideo indignabatur, naturæ ac originis æstimatione; satisq; habebat, si eadem requirenti sibi ac Cæsari, huic potius auscultasset. Iam enim in publicam vtilitatem, & mutuum honorem vtrique coniurasse dicebantur; magna Imperatoris aduersus Hispanum caritate; vt eiusdem gentis, & beneficiorum immensitate.

Cæsar desiderio Hispani mutatur. Cæsar haud dubiè mutatus (vt noua officia, & nouæ causæ, sæpe rerum formam vertunt,) cum iam Hispani desiderio accederet; neque tamen (vt ferebat) aduersus æquitatem agere in animum induxisset, tacitè Mantuanum hortari visus est, vt causas odiorum reliquas, facilitate componeret. Inane huius argumenti officium apud Sabaudium sciebatur, receptæ semel sententiæ fortissimè retinerentur, & ea constantissimè poscentem, quæ primo negotij die voluerat. Valuisse Sabaudij causam multi credebant; plures cuiuscunque ea ponderis esset negligentes, præualituram rebantur; vt apud potentem, nec facilè mutationis obnoxium: quare vt pronior in nouitates infirmior, & iniuriarum postulatus, Mantuanus destinabatur cui quocunque prætextu imperaretur. Sic habet epistola quam Cæsar Mantuano misit.

Matthias Romanorum Imperator, &c. Domino Cardinali Duci Mantuæ, &c. Ex parte Serenissimi Regis Catholici, consobrini ac nepotis nostri carissimi, maiorem in modum interpellamur, vt quęcunque inter dilectionem tuam & Sabaudiæ Ducem componenda restant, auctoritate nostrâ, & interpositâ operâ, sine morâ longiore, quæ varias secum trahere incommoditates & pericula, cum publica, tum priuata possint, componantur. Quamobrem Commissario nostro Principi Castilionæo de integro iniungimus, vt partes nostro nomine suas apud dilectionem tuam, & Sabaudiæ Ducem, aliosq; vbi opus sit diligenter interponat, quemadmodum dilectio tua ab ipso pluribus intelliget. Hortamur itaque dilectionem tuam amicè ac beneuolè, quietis cum publicæ tum priuatę causa; ita sese in omnibus facilem prębeat, vt ipsius inde æquanimitas, & nobis obsequendi voluntas constet. Quantum enim Serenissimo Regi debeamus dilectionis suę causâ, quantum cupiamus, minimè ipsa ignorat; à quâ occasionem pręberi nolumus, vt vel in vnam, vel in alteram partem offensa detur, animorumq; alienatio excitetur. Quod dilectionis suę in primis interest, erga quam propensum affectum gerimus. Datę Linzij Nonâ Ianuarij 1614. Pronioręm tamen in veniam animum,

animum, nec damna accepta repeti, literis ad Castilionęum datis testatus est, quarum transumptum inseruimus.

Matthias Romanorum Imperator,&c. Domino Principi Castioni à Stinerijs, &c. Accepit iam dudum dilectio tua,quæ in negotio Mantuano superiori mense scripsimus,curanda iniunximus,minimè in dubium vocantes,quin ea ipsi,quemadmodum superiora nostra iussa curæ futura sint,plenum vt effectum sortiantur. Volumus autem apud Cardinalem Mantuæ Ducem, qui in rebellibus præter expectationem nostram, se difficilem pręberc videtur, necessitudine fortè nostrâ, beneuolentiaq; confisus, rem seriò vrgeri, rationibus ad persuadendum idoneis atque opportunis. Primò quòd vbique terrarum,adeoq; in regnis ditionibúsque nostris,vbi post arma pax initur,vsu comprobatum; quodq; nos ante iam cupere satis ostendimus,vt rebellibus offensa, quæ præcessit condonetur,& amicitiæ locus detur. Expensarum refusionem pertinacius vrgeri propterea nolumus,ne Serenissimo Regi Catholico Consobrino nostro,&c.Eadem quæ in multò maiorem sese summam extendat vehementius vrgendi ansa prębeatur.Qui quàm seriò sese in his interponat,dilectioni tuæ non obscurum est. Et quidem nos multas habemus,easq; graues causas, cur singularem serenitatis illius rationem habendam ducamus; quod in necessitatibus omnibus, quibus Reipublicæ Christianę eam inuoluimus pręcipuam in illa fiduciam collocatam habemus, opemq; & auxilium inde expectemus. Ad Principissam pupillam quod attinet,quę voluntas nostra sit,ex superiori decreto nostro iunctisq; ei literis sat assequi poterit.Nolumus autem Cardinalem Mantuæ Ducem,maiores ex ijs animos sumere, vt in his tractatibus,siue de rebellibus,siue de damnis,siue de pupillâ,siue de dote sese duriorem præbeat:ne nobis occasio detur,Pupillam pro summâ auctoritate nostrâ Imperiali,ad nos ipsos reuocandi. Matrimonij negotium,vbicunque opus & opportunum visum fuerit pertractandum, vt iam ante dilectioni tuæ commisimus, sic etiam nunc committimus;quod nihil ad omnia inter supradictos Mantuæ & Sabaudiæ Duces accommodanda commodius censetur. Et si minimè illud ex parte Serenissimi Regis Catholici vrgeatur. In Monferratensi negotio modum iam ante pręscripsimus,quem dilectio tua deinceps sequetur ac seruabit.In his omnibus partes suas, dilectio tua inter vtrumque Ducem diligenter interponet: & si vel apud hunc, vel apud illum quid impedimenti, vel difficultatis maioris sese obtulerit,ad nos ipsos remittet. De reliquo gratia nostra dilectioni tuæ integra. Datę Linzij x. Ianuarij 1614.

Vtramque epistolam inserere volui, vt quo animo Cæsar ac Rex Hispanus essent infallibili documento haberetur; simul famę vulgatæ vanitas notesceret; quâ ad Regem ab Inoyosâ scriptum eo tempore dicebatur (cuius nos quoque mentionem habuimus) Cæsareo decreto sancitum fuisse, vt Pupilla Infans Regi permitteretur. Metus ab Imperatore Mantuano incussos, vt promptius vniuersorum desiderijs annueret multi crediderunt.Quamquàm certum est,nil tale vnquam expresse Cæsarem imperasse, sed tantùm comminatum. Apud Hispanum publicam quietem, apud Inoyosam desiderium, cui literis ac cursoribus laborabat, causam petitioni dedisse tum quoque credidimus, cum plures suspicionibus quaterentur. Memor nempe Inoyosa erat,eorum quę olim nimiâ facilitate Sabaudio promiserat. Neque tamen facilitatem multi prudentiâ insignes, sed necessitatem appellarant; tamquam id Sabaudio Inoyosa promisisset, quod illi concedendum,processu negotiationis,si concordia placuisset,pręuiderat. Quamquam certum est nil talę vnquam expresse Cæsarem imperasse, sed tantum obdurato Mantuano comminatum.

His sententiarum ac rerum mutationibus, gentium animi turbabantur; & apud Gallos conciliabula coetusq; haberi cœperant,quibus cum Hispanę artes, &

dolus ministrorum accusarentur dedere cum Regina Proceres Inico præcepta, vt Regem suum celeri cursore admoneret, ne pluribus Mantuanum fatigaret. Licet enim ignosci rebellibus, & damnorum recordationem tolli non abnuerent, Pupillam tamen Hispanis tradi, nisi bello permissuros se apertè prædixerant. Et forsan huic quoque capiti Regina consensum datura fuerat Hispani consilijs, Principum tamẽ regni obtestatione prohibebatur; quasi id existimationem Regiam spectaret. Scripsit ergo Inicus in Hispaniam: fixum Gallis esse tutari Mantuanum, si literis aut Oratore, nouas preces ad eam gentem detulisset. Aduersus tamen Sabaudium expeditionem moturos; quem videant armatum & minitantem ab Hispanis negligi. Requiri Infantem Mariam, medio in Monferrato Hispanos exercitus nullâ Mantuani vtilitate popularium fortunas ligurire. Hæc enim certiora credi magnatum cogitationum inditia, quàm vt mutatis nominibus personentur. Debuisse ab illis cogi Sabaudium ad arma deponenda; & prouincias hostis eluctantis non in amicas infensas copias induci. Promissam Mantuano tutelam ferè iniurijs & offensis constare. Rapinas, vim, oppidorum excidia, non iniqua solùm, sed & Hispanam cunctationem, & tractam in tot menses negotiationem malum animum apertè testari. Ne honesta quidem & æqua sine doli metu apud consanguineos, & communi hospitio vsos, quantò minus inter externos & suspectos. Foueri Sabaudij filios, coli, ditari; vt primùm opinione, mox eorum opibus collectis Pater in Mantuani innocentis perniciem vtatur, vt Monferrato impunè insultet, ambitione eius quod Cæsar alteri decreuerit, odio familiæ, naturali violentiâ; ijs è vicino prospectantibus, qui modestè agere & in officium cogere exultantem debuerant.

Galli pro Mantuano.

Inici litera in Hispaniã.

Porrò non ipsis irrequisitam eam curam fore; poscenti enim & oranti subsidio affuturos; silentem abnuentemve proprio arbitrio relicturos; testimonio & eos honesta sectari, & sese non vocatos alienâ causâ abstinere. Niuerniensem Ducem nobilitate, opibus, amicitijs, & regni muneribus clarum; nec minus animi magnitudine populi moribus congruentem, Reginæ dubitationem flagellasse; Regemq; licet impuberem, & consilij participes orasse; vt si publicæ rei expedire non crederent, suam eam curam, & suorum amicorum esse sinerent. Non defuturos belli socios Mantuani pietate stimulatos; & qui honestissimo nomini subsidij, sua pericula accommodent; si per licentiam, aliena auspicia sequi permitterentur. Reginam quidem bono animo Mantuanum esse iussisse; dedisseq; cæteris auxilij spem; etiam Hispanæ fidei securitatem asseruisse; dubium tamen esse, an apud præferoces populos ostentata arma, & continuis sermonibus & literis irritata vis facilè subsideret. Quinimo metui consensum Principum regni; ne Niuerniensis questu implacabili iurias Mantuani nepotis sui prosecutus, & pluribus eadem refricantibus, etiam integris, seditio contagione affricetur. Præcipuum certè illum inter belli Duces; & regium equitatum (qui ferè nobilitate componitur) moderari. Hinc consilia, vota, pecunias, cohortes; & (quod inter ambigua caput est) apud præpedientes querelas, precesq; (nisi minas dici expediat) ad Regem deferri; quibus rumpere moras, & vel inuitus alienam causam amplecti cogitur. Vix legiones à priuato describi posse, quin in consensum Rex trahatur. Quotus enim quisque tot millibus consanguinitate & amicitia non obstringatur, & cui genti paratior ad bellum animus? Diu concoctam in Sabaudium expeditionem; & irâ ac desiderio vindictæ æstuantes populos facili Hispanorum cura posse retineri; si petitione Infantis Mariæ pupillæ abstineretur; Regius exercitus omnis Monferrato abduceretur, Sabaudius tollendis suspicionum causis, missionem suis dare cogeretur. Etiam falsum rumorem incessisse, Pontesturam & Alchisum Hispanorum stabili præsidio obtineri; hæc Mantuano reddi debere; si vanescere vmbras, & occasiones dubitandi rejici vellent. Et quamquam Princeps Vincen-

Vincentius de Hispano honestissima ad Reginam scripserit; non tamen aut priuatas literas, aut Mantuani dicta congruere: siue ille modestiâ querelis abstinuerit; siue prudentiâ eò processerit, vt nisi Hispanis viribus stare fratris res posse existimet. Addebat Inicus non destitisse se apud Proceres fateri, certum Hispano Regi esse; nullis odij, aut ambitionis causis, ci se negotiationi inseruisse; neque militiam illam proferendi Imperij, aut tacitos prætextus quæsiuisse; eóque curaturum pro virili, ne qua recti animi inditia apud Regem suum desiderentur. Fateri insuper, quæ peruicaci Sabaudio arma Hispani intulerint, ea (vbi se ille limitibus ditionum suarum recepisset) retrahi statim velle; nisi parari in eos expeditionem cupiant, qui reuerentem hostiliter inuasisset.

Reginam Principésque ferè omnes (apud quos non minus quàm Regem pacis ac belli arbitrium spectatur) respondisse; non quidem alienatione in Hispanum, aut auersis à quiete animis similia agressuros, sed oblatis suspicionibus stimulatos; quibus parum credere temeritatem putent. Si enim Ducum concordiam Rex præsumat, cur in Mantuanum inimicus, ab eo neptim requirat, cuius tutela patruo, iure gentium, & Imperatoris decreto debeatur? cur officij & reuerentiæ manifestum Hispanis lacerent? Cur famescentes cohortes populorum illius calamitate nutriri sinat? Cur deniq; toleretur Sabaudius & opprimens & fortior Hispano nomini non minus quam Gallo provr occasio incessisset contumeliosus? Aduersam hostis audaciam, Mantuani consanguinei modestiam, quem pax Veruinensis publica securitate, & fœdere communi vallauerit, amicæ gentis præsidium exptimere. Iam verò singula secrerè scrutanti, cum exercitum peditum viginti, trium equitum millium futurum accepisse: & primum in Sabaudiam impetum fore; quâ domitâ Pedemontanam proximè destinari. Ipsum Niuerniensem acriorem, vt in rem suam, quo minus thesauro regio minitari, & faciliorem expeditionis euentum ostendat. Centum aureorum millibus expensam omnem belli definiuisse; statuisséque exemplo Sabaudij & Hispanorum, vt populares hostium omnibus fortunis iuuaret. Scire enim bellum bello nutriri; & vicinis populis facilè suppleri legiones voluntario milite, in predæ partem vocato. Si quid amplius hos motus, quod minus Hispano placiturum videbatur, sequatur, non sibi sed ei qui occasionem dedisset imputandum: Neque enim eadem inchoantis & adultæ expeditionis consilia esse: & eos qui primò interdum in prælium cogantur; visâ vtilitate, in officio contineri non posse. Ad hoc prorupisse Inicus se ferebat, contestatum tanti motus nec causæ, nec pretij satis esse. Cur enim quod negotiatione expleturum se Hispanus Rex promisisset, ferro habere mallent; aut quâ causâ in socerum gener Rex erumperet, infausto successu, seu vinceret, seu pelleretur. Non se quidem minis minas reddere, aut iactare vires animosq; suorum; monere tamen, serio prius æstimarent, quid opus facto esset, quàm patriam & amicos in discrimen darent. Incertos belli exitus, & plerumque fortunam causæ fauere, didicisse non vno prœlio Principes Europæ etiam Hispanis neruos esse. Cæterùm certum haberent, pacis desiderium nullis fraudibus ambitum, hactenus Hispanos impulisse.

Tum Reginam indignatam excepisse, frustra Hispanum à Rege filio suo reuerentiam ac fidem requirere, quem ipse eadem qua Mediolani Gubernator vilitate tractet, consilia accendorum post facta perscribens: quasi conscium deliberationum, & patrem arbitrij habere dedignaretur Genero filio suo Hispanum Regem aut credere, aut non diffidere; exitumq; concordiæ communi voto poscere: Gubernatorem Inoyosam, quæ censeat ex vsu, profundo silentio tegere, vt dubium non sit subesse despectum. Porrò mirari se tam breui tempore, adeo ingentes tumultus in Gallica Aula suscitatos Inicus respondit; cum paucos ante dies firmatam concordiam, & in eadem sensa iuratam deprehendisset. Sabaudij certè artes

metuere, quibus ille præsumeret, altero licet Rege obstante, proficere; & vel apertis iniurijs suspicionibusve illos graui bello committere. Id nempe Daci securitatis esse, quod quamquàm prouincijs nudatus, & suo depulsus, communem necessitudine recepturum se vniuersa confidat: Cum insuper noui coniugij spem præferat; siue Gallo siue Hispano quandocunque occasio admonuerit hærere maluerit. Multum sibi protectionis apud Hispanos, apud Gallos amicitiæ iactare. Et vtroque violenter vti decreuisse; non dubia comminatione quoties vnus aduersetur, alterum suis armis additis impetendi.

Horum suspiciones famam ipsam affirmare, quâ vulgatum sit, statuisse Proceres, contracta inuicem Galli & Hispani Regis coniugia, rescindere. Nec enim alienandis Regum animis certiorem Sabaudio viam patere; & eo niti, ne Reginæ auctoritas; Senatui & Principibus arma in Hispanos poscentibus, antistet. Eam quidem vocatis Proceribus, integri animi documentum validâ expostulatione præbuisse, inimicum in Regiam maiestatem eum futurum testata, quicunque eas nuptias (quibus regnorum concordia solidè necteretur) nullâ causa, nullo iussu suo, non probatis adhuc iniurijs in nouum examen retraxisset. Motum omnem formidare, ne leuiora & quæ prosequi minus expediat, etiam maiora (quæ ruinâ regnorum pendantur) secum in præceps trahant. Facilem nempe in deterrima vulgi lapsum; cui incerta vacuum præsenti fortunâ animum nonnunquam explere solent. Porrò belli apparatum antè fores esse; & resignatum iam a Reginâ Oratorem, qui in Hispanias profectus, caussas consilij aperiat, & pro Mantuano aduersus Sabaudium, vim petitæ neptis, exercitus Hispani per Monferratum rapinas, petulantiam Sabaudij lamentetur. Nunc ne statim proficisceretur, precibus & promissis à se retentum: Nec enim diffidere, concordem Regi suo Reginam futuram; & omnia pro Mantuano integra, & secura. Reginam excusationem quidem excepisse, & oppertituram præsentium literarum responsum promisisse; si tamen accelerato cursore ambages tollerentur; & statim bonæ fidei documenta proferrentur.

Hæc Inici de Cardines literarum forma erat; quas non integras huic loco transferre voluimus, aperiendis Principum ministrorum arcanis; & quibus disceptationibus inter vtrumque Regem agendorum series fuerit disposita. Sed quæ ab eodem ad Proceres Aulæ datæ fuerant, cum componendarum dissentionum ordinem diu multumq; versarent, id ante alia pro manifesto continebant; Non Sadaudio, non Mantuano, non Gallo, non Hispano, non denique Europæ & Italiæ omni, nisi secutis cum viduâ relictâ nuptijs pacem esse posse. Id malorum remedium consensu tot Principum populorumq; ostentatum. Proinde in eam curam Regum ac ministrorum studia conuertenda, & conatu omni procurandum, vt Sabaudius validior & qui suis viribus fidens, Regum consilia aduersa ridere nouerit, negotiationi mollitus accedat. Plura & diutius duratura, pace & caritate, quàm odio aut bello expediri, frustraq; sanguine quietem quæri, vbi modestissimis conditionibus haberi possit. Sabaudius eorum quæ Inicus Regi scripserat certior redditus, eum matrimonio annueret, & paratum se concordiæ fateretur, id tamen nisi æquatis furibus &(quod minimum) satisfactione quam præsumebat receptâ, admissurus videbatur. Desiderium pacis apud Hispanos, fastum quendam ergâ conditiónes magno Principi indiderat. Metuebantur publicè vis ex Sabaudio, è Gallis minæ, Mantuani incertus animus, & lubricus in mutationes; denique fauor Principum, nec eorum plerique nisi præuisâ vtilitate aliquâ credebantur inconsultè pecunias profusuri. Accepti Inici in Hispaniâ nonæ literæ, Regem & Consilij secretioris Proceres, serius negotio intendere coëgit: siue Inoyosæ in Mantuanum delatæ [illegible] Gallorum pro consanguineo solicitudo, seu denique Sabaudij potentia recolerentur.

Inoyosa

Inoyosa quidem ipse suspectum se Mantuano esse per literas Regi & amicis fassus fuerat: insuper cunctatione in Sabaudium, & longâ Hispanæ militiæ apud Monferratenses hospitalitate causam opinioni dederat; vt quamuis vniuersa ferè obiectionum dissoluisset, reus tamen secreti odij, & secretæ in æmulis caritatis haberetur. Neque alia dominationis arcana apud Gallos quàm Hispanos esse credebantur; vt proficere decertantes nollent: nisi forsan sanguinis vinculum causam rumori dederat. Sabaudius pridem notus, non vano prætextu per Italiam terminos proferre meditatus; & fortè Mediolanum vxorio, eoq; honesto nomine complexus dubitabatur; ægreq; neglecturus occasiones, quibus extrema Monferrati carperet, bellumq; produceret, ad quod dicebatur non vnâ iniuriâ prouocatus. Regem Hispanum, postquàm se Ducum bello tamquam fabulam acturus inseruisset, multa & grauia angebant; Germani Imperij accisæ opes, & incertus seni iam ac infirmo Matthiæ successor: cum tamen eo honore Domum suam vti, supra Regium fastigium agnosceret. Belgæ quoque obseruabantur, gens fortis, auitæ libertatis, & Germanæ magnitudinis supra quàm creditum fuerat, retinens; classe, exercitibus, & pecunia diues; Principeq; Mauritio Nassouio belli duce incomparabili formidata. Hispaniæ tot Noui Orbis colonijs, in Belgium & Italiam expeditionibus haustæ; Neapolitanum regnum (in quo olim robur Italiæ erat) excepta regiâ vrbe, inane & cultoribus vacuum, forsan & ambiguæ fidei. Fessos enim incolas collatione tributorum) quibus publicani priuatarum substantiarum spongiæ, donatiui nomen imposuerant, militari hospitio, in administros muneribus, nobiles imminutâ libertate, seditionem ac nouas res prospectare didicerat. Indias quoque quidquid auri decursu sæculorum sinu concoxisset, diuturnâ gentis indagine transmisisse nouerat. Neque si magnâ mole per Pedemontanam Gallus incumberet, simul & imperio & regnis prouinciarum opes sufffecturas. Genuenses ipsos quoque recolebat, tamquam aut ægrè pecunias collaturos, aut reditus annuos regalium Tributorum in proprios census retracturos. Oppignoratas creditoribus regnorum contributiones; & ad eam interdum pecuniæ egestatem deuolui, vt vix fides sufficiat conflando æri alieno. Tum maximè consilij locum; vbi vis, boni euentus ambigua appareat.

Itaque solito more vocari secretum consilium (verè vt didici sacrosanctum Senatum) & sententias agendorum proferre singulis Rex imperauit. Huius congressus historiam ab eodem habuimus, quem supra retulimus, nimiam superstitionem capite luisse. Hos inter Marchio Castri Rodrici, mihi in superioribus nominatus sic orsus est: acceptis paulò ante Inici literis, & quas amici eiusdem argumenti transmisissent; didicisse, nil apud Reginam Galliæ, & Villaroum Consiliarium Regium, doli aut inimicitiarum aduersus Hispanos esse. Eam pietatem, certum illum animum mereri plenam fiduciam; vt agendorum ratio, causæ, consilia Reginæ communicentur; nec ea aliud Hispanos in votis habere quàm quietem doceatur. Gallorum quidem impetus vehementes esse; non tamen adeo vicinum bellum credere, vt apud eos candidi animi validis argumentis supprimi non possit. Scire Reginam maiestatis Hispanæ honorisq; nomine genti non expedire, aut in Sabaudium, aut in Mantuanum aliquid præter ius fasq; moliri. Pleraque primo aspectu iniqua & grauia censeri, quæ mox honesto constare deprehendantur. Sic Infantis pupillæ concessionem, sic immissos Monferrato exercitus, quamquam violentiæ speciem præferrent, exprimendæ concordiæ vsurpata. Imminui ac moderari posse, si nimia credantur; nec abnuere Hispanos debere (vbi Galli quoque pacem innuissent) mutuæ gratiæ quædam condonare. Ponte-sturæ & Aichij retentionem Hispanæ Aulæ inauditam; nec, seu vero seu falso fama nitatur, originem facti finemve sciri. Reddi tamen occupata; & quæ Inoyosa cum Mantuano olim imperio exercuisset, moderari, cunctorumq; seriem Reginæ

De præsenti motu Regij Consilij in Hispania sententia. Marchionis Castri Roderici.

præscribi consulere. Et ante alia tollendas suspiciones; quæ iam plus debito Hispanos inuisos reddiderint; detrahendas Monferrato legiones, & vacuam externo milite prouinciam Mantuano permittendam. Seruando equidem regno & auitis ditionibus, non curæ non expensæ temperandum; sed præ cæteris bonam famam; & (qua plures quàm armis obstringantur) opinionem integritatis procurandam. Auaritiam & fraudes, quo in minores facilius exercentur, eo magis reprobari; sed insuper odium flagrantissimum conciri, quoties fidei commissus, aut in tutelam susceptus circumueniatur. Malis artibus in eo consilio bonum nullum vnquam fuisse; vtque candore ac fide amici comparentur, sic suspicione & dolo veteres dilabi.

Cardinalis Toletani. Cardinalis Toletanus excepit; nullius quidem nouæ sententiæ auctor, sed eorum quę cæteris placere crederet, & Regis existimationi conducerent, studiosus. Itaque Marchioni assensus, addidit: moneri Inoyosam posse, minas, vim, & pacta concordiæ doli suspecta cautè tractare. Cauere vmbras, nec in Sabaudium caritatis inditiis, Europæ Principes abalienare. Medium se decertantium Ducum, & litis arbitrum meminisset; neque integram fidem eum qui alteri obnoxius sit, habere posse. Imminui quin etiam auctoritatem, quà maximè ardua expediuntur, quoties medius pacis præoccupati affectus arguatur. Nec minus debere Inicum doceri, tempori illum ac foro maximè seruire debere, Reginam obsequentissimè, Proceres placidissimè tractare: neq; tamen formidinem vel infirmitatem suę gentis detegere, sed iræ ac quieti medium suadere, pacem quidem studio omni respicere Hispanum Regem; si tamen prouocaretur, discrimen non vitare. Persuaderi Gallis omnib. efficaci Oratore cupere, id quod Villarous & Sillerius arcanorum administri fassi sunt; nulli Principum Europę quietem magis, quam Regi Gallo puero, & inter aduersos, ac seditioni semper paratos agenti vsui esse. Cæterum tot extra regnum difficultates, & optimi ac sanctissimi Regis vocatam in dubium fidem, animum suum lacerare. Neque se arctissimas sui Regis necessitudines accusaturum fuisse, nisi mortalium opinio, certitudinem exitu nacta, inutile ac indecorum silentium perrumperent.

Equidem tot menses Pedemontanum Principem in Aula agere, Regium fauorem, & partem potentiæ præferre, publicam perniciem & seditionis Italicæ, suspitionúmque apud Gallos præcipuam causam credere. Manifestum id fore recolentibus, qua vtilitate properantem ad patruum Barcellonæ subsistere imperasset. Id vel inimicis persuasisse, maiorem apud Regem honesto quam sanguini respectum esse. Nec suspicionibus exagitata familiaritate filium contumacis Domini retineri voluisse: ne vel apud integros nepotis & parentis causam specie deuincti animi diuidere videretur; aut memoriam violenti consanguinei complecti, documento cui contradici non possit. Sed vbi victa pietate constantia, despectum sui, & velut carcerem lamentantem accerciri placuit, reualuisse conscientiæ fidé; & creditas prius fraudes, pro confessis apud dubios acceptas. Nec enim credi potuisse inuictum precibus fore, qui coram a nepote Principe orari voluerit; aut immitem ei domui futurum, cuius partem maximam opibus sustentaret, & conuictui adsciscere. Suadere itaque tollendis Gallorum suspicionibus, vnde pacis ac belli origo est; vt eadem fortitudine ac securitate filius ad patrem remittatur, qua in patrui conspectum procedere, multo ante fuerit prohibitus. Regia ac mutua coniugia Gallis quàm Hispanis vtiliora; & præpotentis soceri caritatem plurimum firmitudinis genero conferre. Apud Gallos plus temeritatis quam con silij, aut pecuniæ. Fluxas esse vires, & primo impetu frangi, animumque simul statim concidere. Habere Hispanos qui petulantiam reprimant, paratos in Belgio exercitus & cogitationibus suis deuotam Italiam, Etruscos, Vrbinates, Mutinenses, Lucenses, etiam Pontificem deuinctos. Id debere publicè Inicum docere, non qua-

non quaſi minitantem; ſed ne inanem formidinem ſe admiſiſſe oſtendat. Vim imperij, maieſtatem, famam potentiæ opinione retineri. Nec Principi minus periculoſum eſſe impunè minas, quàm iniurias tolerare. Facilitate ac contemptu vnumquemque vileſcere. Porrò Inoyoſam conſanguineum quidem ſibi, rebúſque ac negotijs parem creditum; ſi tamen pronior in Sabaudium, ſeruitium Regium, & Mantuani cauſam illa amicitia imminuit, mouendum: priuatam caritatem arbitrij eſſe; publicas iniurias, & Italiæ pacem, nullo affectu ſuo, ſed imperio Regio, quod iuſtitiam ſpectat proſequenda. Itaque & petitione Neptis apud Mantuanum abſtineret: ne Galli eo maximè ſtimulo dolum aut prauum animum arguant; & oppreſſam milite prouinciam, retractis cohortibus exoneret. Diu iam nimis miſeros populos arroſos, & immeritum Mantuanum irriſum. Turpiter prorſus imagine protectionis diſpendium afferri. Ponteſturæ & Aichij incertam occupationem eſſe, reddiq; Mantuano deberi; ſi certiores nuncij (cuius Galli cauſa metuunt) famam affirmaſſent.

Dux Infantadi, tot menſium curam nihil in ſummam pacis profeciſſe, ſed aucta diſcordiarum ſemina; & cum maximè pax crederetur, de bello agi, indoleſcere ſe dixit. Reginæ Galliæ queſtus, aliqua ſpecie honeſti niti: ſiue pax Veruinenſis, quæ etiam Mantuanum complectatur; ſiue erga nepotem pietas, qua innocentem protectum velit; ſiue neglectus æſtimentur. Mereri fidem illam, ne requiſita conſilia, ſed vltrò oblata communicentur: nec miniſtris ante dari imperia, quàm ipſa vniuerſorum gnara fiat. Fiduciam fiducia retineri; & pleroſque præſtita fide fidos euadere. Ponteſturam & Aichium incertæ poſſeſſionis, eóque cuius dominationi ſubdita, cui reddenda, niſi acceptis nouis ab Inoyoſa literis ſciri poſſe. Bono iure Reginam queri apud Hiſpanos; quòd Rex defuncti parentis genero . . . . quodq; tam ingentia, quorum illa ſit pars longè maxima, aut neſciſſe aut inuita tranſigat. Suadere eius ſententiam requiri; & habita ſanciri; quando non alio fine, quàm quem Hiſpani præferant, cœptas turbas proſequatur. Etiam cum primùm poſci Mantuani neptim audiuiſſet, id diſcordiarum ſeminarium crediſſe: nec enim extra ſuſpicionem eſſe potuiſſe, Regijs copijs Monferratum obſidentibus; & Sabaudio veteri iure prouinciam requirente, neptimque à Mantuano, tamquam ſuarum cupiditatum prætextibus repetente, idem Hiſpanos tractauiſſe. Non alio validiori obſtaculo dilatas Mantuani cum Vidua nuptias, quàm cunctatione Sabaudij, credentis conceſſa ſibi nepti, quæ iactaret ira proceſſura; & tum niſi vtilitate ſua pacta coniugij firmaturum. Meminiſſe etiam Regem cupere, Pedemontanum Principem (cuius communi bono ſtuduerit) occaſionem odij obtuliſſe. Neque vnde de patre ac filio queratur deeſſe; quod ille olim Inoyoſæ procul ſe ab armis futurum promiſiſſet; hic quod ad Regem Patruum compoſitis fraudibus congruentia perſcripſiſſet; vt inanes ſponſiones rerum Mediolani, Regijs miniſtris obtruderet. Iam verò ſiue paterni doli conſcius, ſiue ignarus eſſet in Hiſpaniam miſſum, vt Gallorum & Europæ Principum animos ſuſpicionibus fatigaret; aut certè procul ſuis artibus haberet. Tardam nec ſine contumeliâ eius (cum procul Aulâ agere iuſſus eſt) oppidorum Monferrati reſtitutionem ſatis docuiſſe, temporariam fidem, & intentum occaſionibus proficiendi, ſeu iure, ſeu facto animum. Etiam conſenſum hominum metuiſſe; qui vt ſecluſo Principe iuſtitiam Hiſpanam; ſic admiſſo conſcientiam erga Sabaudium agnouit. Mantuani in Inoyoſam, vt æmuli nimis indulgentem querelas modeſtas licet, auxiſſe Gallorum impetum: tollendas vero ſuſpiciones diſcordiarum, ne gens inquies violentia prorumpat, ille indignatione tardius malis occurrat. Falſa enim & vera

Ducis Infantadi.

obijci, iuxta offendere; & dura auditu calumnia, intolerabilis deprehenſio eſt. Cœptas quoque Procerum ſimultates ægrè obliterari, quamquàm promptiſſimè accipiantur. Porrò inconſultam ferociam generis potius, quàm armorum apparatum qui circumſtrepat, eſſe, libenter cupere: etiam pro virili enixurum, ne prauis id conſilijs procuretur, quod omnes conſulant, vitari. Conatum omnem impendere Inicum debere, ne nouus à Gallo Orator adueniat. Nil ex eo diſpendio vtilitatis, aut inter mala remedij promitti. Et quandoquidem celere reſponſum Regina poſcat, ſtatim dimitti curſorem debere, qui literas ad Proceres Regémque ferat, quibus concordiæ compoſitus animus, auerſa à bello conſilia, cauſæ iuſtitia, inanes querelæ, ac falſæ ſuſpiciones conſcientiæ cum Sabaudio doceantur. In hoc dandam fidem, & ſui Regis nomine promittendum, falſa opinione motos Gallos, fraudem apud Hiſpanos præſumpſiſſe. Suſceptam ſemel pacis curam cum honore rejici non poſſe; cognoſcere tamen ſemper ſibi facilius fore cum virtute, quàm ſine detractione agere. Denique curare Inoyoſam debere; nouas Mantuani cum Viduâ nuptias, quibus & deponantur odia, non Infans pupilla requiratur, non inanes prætextus maneant. Id vnum promittere, reducem poſtliminio caritatem, & ex coniunxione ſanguinis veram pacem.

Petri de Toleto. Acrius Petrus de Toleto incubuit: non adeò ſe naturæ morúmque Galliæ ignarum eſſe, quin exiſtimaret iteratas minas in apertum bellum erupturas, niſi contra prudentia eatur. Cur enim ſi inanes ſtrepitus, & vana ea oſtentatio ſit, inter tot amicos Inici, conſcios ſecretorum, neminem ſimulationem detexiſſe? De pace apud Gallos metuere, de bello facilius credere: ſiue quæſita aut parata occaſio; ſiue temeritas impellant. Id Hiſpanis exitioſum; quòd ſeditioſi adhuc in armis, fidi ſubditi indignantes agant. Vacuas legiones aut miſſas, toleratæ diu militiæ ſtipendia repoſcere: Nil obſtare quin hoſtes & manipuli eundem intra diem, eandem ſeditionem reſumant. Villaroi conſilia quietem quidem ſpectare, vim tamen a Proceribus Reginæ fieri, pœnes quos ſit belli arbitrium; vt arma tractet: quaſi Mantuani ſecuritas Gallorum honorem & exiſtimationem contineat. Non fruſtra dictum à Sadaudio, in eius manu ſitum, an Gallos & Hiſpanos concordes vellet. Iam ſpecimen artis ſuæ dediſſe; & inter dubia ſpem voti eius micare. Sine oppida Monſerrati (quæ ab Hiſpanis haberi Galli perſtrepant) domi, ſiue apud Sabaudium ſint, diſtantiâ locorum vix ſciri poſſe: nam plerumque conſilia poſt facta deferri; & per literas diſci, quæ antequam recipiantur, mutata facie in priſtinum redierint. Vix Gubernatori Mediolanenſi certa mandata præſcribi poſſe, nullo adeo ſecuro; quin tempore, loco, perſonis, occaſione, mutationem in contrarium non requirat. Vſui tamen conducere, ſi mitius in Mantuanum imperio agatur, Principem iuris ſui, & qui conceſſo Regi rerum omnium arbitrio, ſolidam protectionem ſit meritus. Pedemontanum in Aulâ eſſe, omnium ordinum ſuſpicionibus petitum. Intendi etiam inuidiam quòd Mantuani neptis inſtantius requiratur. Multò ſecurius nuptias tamquàm veræ concordiæ inſtrumentum præmitti negoriationi debuiſſe: ſileri interim de Infante, quod Gallorum animos, & acriores in turbas redderet, & bonis artibus minus credentes. Confirmari omnes in bona ſpe ſi Pedemontanus ſtatim Italiam repetat; ſimul regni opibus ignoſci: nè ſemel pecunia adiutus, longiori mora eandem liberalitatem iterum requirat. Sic belli neceſſitates increſcere; & parentem illius voto frui ac deſiderijs. Quingenta (quod minimum) aureorum millia Inoyoſæ mitti debere, ex ea ſumma quam Iudica

claſſis

classis detulisset. Classiarios ac Triremes in Italiam verti, nouos delectus haberi, Genuenses naues quibus milites transuehantur, aduocari. Gallos ac seditiosos omnes bellum prospectantes nil efficacius retinere; quam si se armis praeuentos videant; & Hispanos pacis studiosos; si iniuriâ irritentur bellum non vitare. Nec tamen infantem pupillam repetandam; cogendum verò Mantuanum magna vtilitate illius, coniugio viduae, suam & alienam vexationem redimere. Sabaudium similiter ostentatione virium deterrendum: regiásque copias diu Monferrati hospitalitate vsas, in Pedemontanam Prouinciam inducendas. Dimissis oppidis, vacua loca Mantuano permittenda. Fateri Inicum debere, quâ vi Hispana potentiâ proficiat; & apud Reginam matrimonij tamdiu examinari pacta promouenda. Etiam permittendum Sabaudium retinere militiam; sed iubendum vt trans Alpes centurias omnes pro Galliae limitibus sistat. Vbi firmata Hispano praesidio Italia, & eius milite Saubadia fuerit, tum posse Inicum frontem tollere, & vrgere nuptias, testando pacem Italiae quaeri; & nisi secututo matrimonio Infantem apud Hispanos posci. Sic reprimi bellorum spes, Sabaudium sui anxium reddi, Mantuanum voto accessurum; creditósque Gallorum conatus difficiliores, obsessis milite prouinciis, & classe libero mari decurrente, fore. Admoueri quoque Belgicos exercitus Galliae posse; non inferendi belli, sed specie mutandarum sedium; quasi in noua aestiua mittantur. Meminisse Regem iubebat, petitam ante puellam, minus Gallorum omitti, decus regium & existimationem non continere. Proinde si abstinendum imperio, vt ab Inico Regina doceatur, incertis adhuc matris nuptiis quaesitam Infantem, sed prono iam in pacem Mantuano (quod apud matrem actura sit) negligi. In haec dispositis rebus, legationem quam Galli tractent superfluam esse. Vtrisque Ducibus, opportunis mediis pacem quaeri. Mollia interdum, interdum asperiora expedire.: nec ista alium in finem, quàm vt prouincia Mantuano maneat; Sabaudius coalitam longo tempore pacem Italiae nouis praetexibus non turbet. Villaroum regij secreti Principem consilio retinendum, vt non Hispaniae magis quàm Galliae perniciosos belli apparatus, quos crediderit, fateatur; Regique ac Reginae persuadeat, summam rerum pace niti. Vbi enim suspicionibus imbuti animi, arma maluerint, tantum militum per Hispanias & Belgium Regem coacturum, tot Principum voluntates, tot ministrorum conscientias aduocandas; vt si quando praelium coeperit, in Regis arbitrio non sit arma deponere. Pluribus difficultatibus Gallias, non eodem vbique duce vsas, infante Rege, Dominatrice foeminâ, egentes auri, implicari: videritque quorum exitium singulorum aestimatio minuetur. Nuptias quas salutares vtrique Duci crediderint communi voto transigendas: nec tantum vlli aemulorum animi addendum; vt peruicaciam quàm concordiam malit, spe praeualendi. Vtrosque praeceptis reprimendos, & arctandos legibus; vt profuturam publico pacem, vel inuiti recipiant. Iras & corruptum praetexibus animum salubria consilia non despicere. Itaque deliberatione gentis, & cum interim suspicatur, minatur, terret, cogendam militiam; & docendos inquietos, nouam iactatiam offensarum aduersus robustiores esse. Porrò magni Etruriae Ducis non temnendam potentiam; & ne Gallis, Reginae ac Mantuani consanguinitate consilia misceat prouidendum: Neque enim singulorum irrequisitae professioni credendum. Non tum primum animaduersum, nil quiete apud religiosos superstitiosius audiri. Infringi vires, & velut deprehensam diffidentiam ostentata fide posse corrigi. Poscendum ab illo, mutui nomine pecuniam, vt olim Comes Fuentes quadraginta aureorum millia detraxerit; militem & triremes oranda. Si presto desiderus sit, diuerti conatus; & paratas hostibus opes Hispanis

accedere. Quod si abnuat, daturum aduersi animi argumentum; & secura pace, repeti ab eo pœnas posse. Nec enim ignorari ipsum apud Hispanos in compedibus seruire. Habendam nihilominus præ oculis æquitatem; oblatas quascunque suspitiones æstimandas; quasdam etiam coniecturis admittendas: Nec arte aut dolo in integros, sed in dubios aut deprehensos vtendum; vt ius fásque valeant, ars arte deludatur. Quòd si retineri Pedemontanum in Aula placeat, id etiam honesti specie excusari posse. Quidni enim & amari prolem, & vrgere parentem liceat? Non eandem apud omnes patri ac liberis, quibus diuersi mores sint, caritatem ostendi. Nemini dubium esse tractata initio arma Principi nepoti non placuisse; vt qui id hostilitatis Mantuano, & contumeliæ Regi patruo fieri auersatus sit. Reginam certè posse certioris erga filium dilectionis argumentum, è propinquiori necessitudine putare; neque ipsi iniquum videri debere, si gener ac nepos, diuersa pietate animarentur. Ad extremum dari Inico consilium debere; ne fortitudinem animi, ne regiam existimationem summissione ac patientia imminuat. Patere fidem, & dictis excusationem, quod illico secutura, & quia per officium esset auctoritate protulisset.

Augustini Messia. Augustinus Messia, quamquam vniuersa priores aduertissent, vt tamen illum consensui causæ studere sciret, respondit: De Duce Mantuano solicitudinem ex modo rationis esse, etiam futuri formidinem, auelli tamen suspitiones posse; si quæ capta oppida dicant, suo Domino reddantur, & exercitus regius Monferrato deducatur, Sabaudij militia dissoluatur; & viduæ relictæ cum Mantuano coniugium vnanimiter tractetur. Expedire etiam illum moneri, non in alium finem tot labores susceptos; licet primo aspectu, inuisa suspicacibus mandata transmissa videantur. Quosdam enim mollibus consultis, alios minis in id cogi, cuius arbitrium perniciosum habuissent. Gallorum non inanes minas, sed bellè destinationem credere: apud quos nulla ferè impensá, soláque spe prædæ multæ legiones describantur; & gnaros, quanto dispendio Hispanus bella sustineat. Permissam Inoyosæ agendorum quæ vellet licentiam, metuere: ne forsan ea oppida Mantuano ademerit, quæ requiruntur; aut correctioni præsentium, aut futuri securitate. Nihilominus & facti suo tempore rationem redditurum; & debere interim restituere: ne apud eum Regem auaritia accusetur, qui thesauros Patriæ non luxui, sed publico bono sit solitus impendere. Porrò nullam discessui Pedemontani moram interponi debere; non quòd intus aduersus patruum perfidiam credat, sed quod vulgato Europæ sensu existimetur. Danda interdum humano generi documenta integritatis; quibus prauas auditiones depellat, & fidem veritatis admittat. Delassatos iam Proceres regni, querelis externis; & inculcato metu satis suspicionum oblatum. Vellendam funditus publicam malam famam, & dimisso iuuene confutandam.

Marchio Laguna Marchio Lagunæ, quæ Petrus Toletanus longiori oratione prosecutus fuerat compendio complexus est; Promouendas viduæ cum Mantuano nuptias, reddenda oppida, si quæ possidentur, non repetendam Infantem pupillam; retrahendos Monferrato milites Regios; & persistente in contumacia Sabaudio, tota Pedemontana spargendos. Mittendam Mediolanum pecuniam, copiásque; quarum penuria, nec minus cunctatione certum est exitium surrepsisse; & cum viribus dignitatis opinio viluerit. Inicum moneri postremò consuluit, ne Gallum in Hispanum Oratorem mitti, aut gentis suspitiones inualescere sineret; cætera sententiæ reliquorum accessit.

Hæc Regij Senatus sententia fuit; tum concordibus votis prouisum, vt pecunia conquereretur; delectui & apparatui (quibus aduersæ vires ac minæ

præue-

præuenirentur) sedulò insisteretur. Lentam armorum meditationem docere hostem, vt quibus opus habeat despiciat, & securè insultet. Ea agendotum forma præscripta, quam nos Inoyosæ scrinijs erutam, & concessam ex Hispano vertimus; vt Lectori certum sit, nec nos inania paginis implendis sectari; & habuisse secretissimos monitores qui rerum fidem sedulâ operâ iuuarunt. Nec minus credidimus ex his Regis ac Principum animos noteſcere potuisse; quibusque affectibus singuli partes complecterentur, auersarentúrque. Vt Scriptori operosum, sic Lectori gratum futurum credidimus tot Procerum sententias retulisse. Equidem in primis facti veritas, mox consilij magnitudo; demum quâ opinione Mantuanus apud exteros esset, distingui, & datis auctoribus recenseri meruerant. Nec enim omnibus in aperto similia, & ea certiora sunt, quàm vt vulgi vanitatibus obturbentur. Hinc certè factorum series, & quibus animis tractata negotiatio est, quâ fide Italiæ administri vsi, qua cæteri, cognoscitur. Aduersus Pedemontanum, tot Procerum æmulatum pro certo admittere, nobis ne viso quidem libello placuerat, nisi Comes Ibertus, & studio & commercio Aulæ Regiæ notus, rei fidem, non valde dispari scripto illi transmisso fecisset; docuissetq; paucos post menses, quod nobis sub sigillo communicatum fuerat, publicè per totam etiam Italiam vulgatum: sed eorum Procerum inuidiâ suppressum; ne in eo Senatu probitas ac religio admitterentur. Viso negotio quietem prospectare, suorum sententijs, externorum literis distractum Hispanum, praui quoque ministri, perniciosis regnandi præceptis aggredi non erubuerunt; vt conceptum apud Europæ Principes Hispanarum fraudium suspicionem, certioribus inditijs probarent.

Sacris Rex solemnibus interfuerat: hunc reuertentem quidam, tamquam supplicem libellum porrigeret, interpellauit, orans ne legere abnueret; rem æstimatione dignam testatus. Creditus est, ad prudentiam erudire voluisse: nisi ab aliquo Procerum immissus aliena desideria, suo discrimine promouit. Eius exemplar Mantuani Ducis amici, quamquam irrequisiti magno pretio habitum, à domestico exploratore, transmisêre. Id nos retento sensu, ex Hispano Latinum fecimus; non animo vniuersa scripturientis sæculi commenta tradere; sed nec iis abstinere, quæ vt scitu dignissima sunt, sic causas deliberationum continent. *Scripta Hispano oblata contra Venetos, Sabaudum, & Mantuanū.*

Sabaudium Ducem Hispano Regi, infinitâ beneficiorum congerie deuinctum quidem, non tamen aut gratitudinem retenturum, aut iniurijs temperaturum; quoties parata occasio, & auxilia explendorum cupiditatum obuenissent. Vigere adhuc eorum memoriam, quæ cum Galliæ Rege aperto Hispanorum hoste concoxisset; & aduersus Italiam perniciosa consilia miscuisset. Retinere Gallicum sanguinem; nec vllo officij genere exuisse naturam; fidemq; (more gentis) tempori, loco, & causis aptare consueuisse. Mantuanum intimis sensibus hausisse Gallicam consanguinitatem; vsuq; ac regni tutelâ ambitiosâ ac imprudenti libertate, non semel Romæ in Hispanos publicè inuectum. Viribus etiam generis confidere cuius protectionem non frustra ab Amitâ Reginâ poposcerit, obtinueritque. Et audiri indies preces minasq; fœminæ, alienam causam vt suam prosequentis. Attamen Sabaudium non minus quàm Mantuanum professionem ementiri; nec vnquàm magis Hispanos circumferre, quàm vbi secreta cum Venetis externisve consilia componunt. Hac causâ simulare quoque optimo iure Hispanos caritatem posse; & hostium artibus infectos assimilatione deludere. Prudentiâ vinci, & imperio & existimationi iuxta perniciosum esse. Trahendam proinde negotiationem; & vtrosque (dum specie fidei tegunt perfidiam) morâ expensisq; fatigandos.

Persuadenda singulis armorum tractatio, vt expensarum magnitudine, subditorumq; excidio, fraudium instrumenta, & fouentium opes hauriantur. Plus ponderis & metus apud Sabaudium esse; eoq; permittendum retinere militiam, ces-

to suo discrimine; quam ille aliena ope nixus contraxerit; facilitate ac liberalitate subditorum sustineat: sic frangi illum debere, rerum experimentum quo nititur, persuadere. Difficile enim esse tanto Principi imponere; nec adeò secretè consilia tractari posse, quin ille militaris disciplinæ diu eruditus, familiares sibi artes, apud alium non deprehendat. Itaque depellendum dominatione, vt turbidum & impendio scientem, imponendumq; filium, educatione & maternis moribus Hispanum, nec ad Parentis calliditatem prouectum; eam illum fortunam non auersaturum; cui se tutorem & vadem Rex Patruus obtulisset. Accusari in parente discordias domus, iniurias filiorum, populorum, exterorúmque; nec minus infensum paci animum posse; vt bono iure exutus credatur; cum in filio prudentia, pietas, modestia, magnis illum imperijs dignum reddiderint. Mantuani Ducis incolumitatem breuem, in Vincentio eius fratre infœcunditatem credi; & inutilem corporis molem proli suscipiendæ damnari. Quod si vterque deficiat, Ferrantem Guastallæ Ducem, aut Castilionensem Principem imponi debere; apud quos nobilitati & generi, par in Hispanos dilectio sciatur. Neque enim Niuerniensem admittendum (quamuis modestè interdum pro Hispano Rege egerit) ortus antiqui retinentem; & natalibus, ac parentis animo aduersam fidem secutum. Venetos quoque Hispanorum magnitudini infensos, suspicionibus & expensis frangendos; stimulandos maritimos prædones Viscoceos, Proregem Neapolitanum: vt illi furtiuis congressibus insultent: Hic Adiaticum sinum classe turbet. Denique frequentes militum centurias, circa Mediolanensis Ducatus extrema disponendas; apertum quidem bellum non laturas, metu tamen hostilitatis vexaturas.

Lermæ Dux Regium latus tegebat, & eius (vt ferebatur) alumnus Calderonus quibusdam postmodum criminibus sublatus. His audientibus recitari libellum placuerat. Quo vtrique affectu rem acceperint incertum: sed in disputationem ac colloquium tracta; & (quod ferè vsu venit, quoties secretum in plures spargitur) vulgata est. Non adeo prauum semper est sæculum; nec corruptos in adulationem ministros Aula semper habet; vt professi æquitatem perpetuò desiderentur. Itaque permissa consilij licentiâ plures inuenti, qui perniciosos codicillos, authoremq; diris incesserent, etiam apertè aduersarentur. Omnium vna vox fuit, bonis artibus insistendum; & nemini nisi palam inimico imperia detrahi. Aduocatus quoque Cardinalis Toletanus, vir extremum in senium continuatâ virtute; cum flagitium & pudenda consilia coram reprehendisset, etiam scripto Regi dato, sententiæ iniquitatem vltus est. Sic habebat:

Parum quidem beneficiorum memorem Sabaudium, obliuioni dedisse quibus viribus contra Gallos hostes eualuerit; & quibus opibus filij Principem dignationem retineant; etiam inquietudine ac pacis odio infensum esse, spes ingentes animo nutrire; & si occasio sese detegat, etiam bellum meditari. Congenitum id ortui eius, Gallicis quoq; moribus quos à Matre hauserit, congruere: ferre militiæ vacationem non posse; indecorum quietem putare; vnam in armis gloriam credere. Non itaque promissis fidendum, aut constantiam fidei apud eum præsumendam, qui sæpius imposuerit. Mantuanum Gallici amoris suspectum potius, quàm conuictum esse; & licet inter aduersa eluctatus, tutelam Amitæ post oratos Hispanos aduocauerit, sumendum tamen experimentum & tentandam conscientiam, vt sese prorsus aperiat. Pleraque secus quàm credantur deprehendi; & id etiam potius credi debere; quod ratio cogendis etiam ijs, qui obnituntur, peruicerit. Habere illum Mediolanensem Ducatum intra viscera; & eius latera, frontem, tergum, Regias cohortes insidere: possidere diuisas prouincias, quarum robur, interiecta regia ditione soluatur. A Cæsare consobrino ac Gallis plus consilij, quàm auxilij sumere. Ipsum egentem pecuniâ, Venetis beneficio mutui mancipatum,

cipatum, Sabaudio imparem, non Parmensi, non Mutinensi Ducibus satis amicis; vix alibi quàm apud Hispanos, suas spes posse tutè deponere. Erga simulatores artes competere, & offerri munimenta, quibus seriò amicitiæ moueantur. Si nondum Mantuani certa fides sit, sustentari tamen debere; vt siue beneficio ac gratitudine; siue metu periculi, eò flectat securitatem suam, vbi in tempore depositum possit repetere. Regi ipsi non expedire diutius bellum trahi, aut vmbras paci obtrudi; quòd non minus ipse quàm suspecti atteratur, & eorum qui extra bellum fuerint impatientia, multa toleret aduersa. Sabaudium præcipuè timendum, quem lateri hærentes Alpinæ gentes, dorso Gallus, gentes bello suetæ & turbarum auidæ, promptum certamini reddunt. Bonas artes apud amicos hostesq; pariter valituras: obseruationem fetè iurium cedi. Detrudi illum dominatione iniquum, anceps, nec facilè effectu esse; subditorum in Dominum pietate, obedientiâ filiorum, Gallorum, cæterorumq; Principum tutelâ fretum. Mantuanum prima iuuentutis spatia ingressum, & valetudine ætati consonâ cum Vincentio fratre vti: non vnius, sed duorum capitum æstimatione decerni. Ferrantis Gonzagæ, & Principis Castilionæi exitum, non minus posse metui. Niuerniensem Ducem indubitatè si Mantuani deficiant successurum. Huic iure gentium, & naturæ Pontificem, Cæsarem, Gallos vicinos populos suffragaturos; & si obsistere Rex velit, sumi bellum difficile quod Hispanias, Italiam, Belgium trahat, & omnem domesticam potentiam in dubio statuat. Venetos quidem æmulatione auersari posse, posseq; credi hostes quiescentes; diuidendam tamen à Sabaudio ac Mantuano causam; donec vtrosque desciuisse certiora argumenta conuincant. Vscoccos, Adriatici Prædones (etiam si Hispani reprobent) semper futuros; nec Venetorum meliores Regias opes spectaturos, aut imperia toleraturos: egestatem illos, & locorum opportunitates ad insolentiam erudire. Excindendos potius communi bono, aut cogendos modestius in alieno agere. Nutrire lattones, & bella per furta tractare, procul dignitate Hispanæ magnitudinis esse. Suspiciones & inanes metus multum existumationi detrahere; quòd ferè qui sine viribus minitantur, temeritate & infirmitate agent. Denique cupere Regem meminisse; nil æquè maiestatem & robur imperij seruauisse, ac confirmatam apud exteros sanctitatis opinionem, honesti famam, religionem fidei. Iis artibus Venetos, &(si qui auersis animis sint) cessuros; affuturo melioribus Numine, & victoriâ causam secuturâ.

In hæc compositus Regis animus; nec vlla tanta vtilitas fingi objiciq; potuit, quæ honestioribus inclinatum flecteret in aduersa. Sed nondum priorum iniuria finierat, cum ab amico Mantuani quodam (nomine designare supersedeo) nouæ literæ suppresso auctore delatæ sunt; eæq; à Rege ac Proceribus ideo inclinatione aliquâ receptæ sunt, quod primâ fronte, in nullius odium, amore tantùm iustitiæ compositæ viderentur. Eorum copiam factam Sabaudio audiuimus; & ijs illum apud Germanos & Gallos approbandæ causæ suæ vsum. Nos similia non omittimus; quòd in paucos vulgata, multum salis & fellis haberent; eoq; videantur posteritatis memoriam mereri. Continebant: *Rex non assentitur.*

Ideo Sabaudium præualidis Hispanorum armis non cædere, quòd quos sub signis milites haberet, conscientiâ ministrorum Regis tutos videat. Monferrati desiderio mirum in modum elatum; & ab Hispanis quascunque conditiones recepturum, dummodo annuat. Valere animo Principem illum, & nouisse obseruatores ludere, quamquàm non vno documento didicerit, non toleraturos Christianos Principes maiorem in eo potentiam, aut ex Mantuani iniurijs profectum. Id occupatorum oppidorum restitutionem paucos ante dies, & consensum Cæsaris ac Gallorum persuasisse. Fouere Ducem illum immania desideria; & si turbare præsentia minorum se sinatur, erupturum in Mediolanensem Ducatum; *Scriptura Hispano data contra Sabaudum.*

cuius cupidine opinione dotalis nominis, ac iustitiæ diu languerit. Nec id nouum, aliquot enim ante annos Gallis fœdere iunctum hoc ipsum quæsiuisse; & forsan assecuturum fuisse, nisi fatum aut mens superior tam ingentes cogitationes disiecisset; Gallusq; Rex parto vti socium minorem noluisset. Maiora enim quàm vt concederet fœdere spoponderat. Turcicæ classis suspiciones increscere, turbidoq; Sabaudio, ac in armis agente, non Mediolanensi, non Neapolitano milite, iri Barbaro obuiam posse; metu domesticæ seditionis, lubricæ Christianorum caritatis. Neque plus securitatis apud Belgas esse. Pluribus millibus ambiri rebelles quàm socios; & Albertum Archiducem Austriacum insuper inopiâ rei numariæ laborare. Gallos Principes quò minori ætate Rex sit eò potentiâ validiores Regalium coniugiorum dissolutionem agitare, & auertere Reginam iacto pridem fœderi cupere: turbarum desiderio, quibus augeri res suas norunt; & Hispanorum odio à quibus auctoritate & prudentia vinci se impatientissimè ferant. Lotharingam Infantem (quando Dux prole mascula destitutus in filiabus spem domus omnem collocauerit) destinari; & si fors quod semel placuisset rescindatur gratum Patri Matriq; puellæ futurum, Parentes Regios audire. Iam etiam Gallos diuersiones meditari; & cupere à Sabaudio illius periculo Mediolanensia arma distineri. Sabaudium interim Germanos Principes, Anglos, & Potentiores Gallorum opperiri à quibus certò sciat sibi opportunè auxilia affutura. Ciere etiam Venetos Hispano nomini iniquos, & causam tumultibus præbere, administro Reipublicæ illius Oratore, pluribusq; in causam descendentibus, vt vincat; aut (quod minimum) carpat. Iacienda certa deliberationum fundamenta, quibus omnis causa innitatur. Et non postremum locum perfidiæ deberi, qua ille & filios deceperit, & Francisco Mantuano Duci imposuerit. Simplices eius curas, aut finem sine arte credere vacuum esse; quando euentu deprehensum sit, vt limitem cui laborat, statuat; non vna via properare: sed amicos hostesq; inducijs, pactis, conditionibus, promissis irretire; donec quæ parauerit in facili & plano videat. Hinc apud Inoyosam pretio, Regiam in Belgio sororem precibus, Hispanos Proceres querelis, missis literis Oratoribus; etiam Principe filio inserere missioni exercitus moras: dum Germania & Heluetia copias promissas summittant; vt suis adiungat, & numero auctus, fidentius conditiones pacis dicat potius quàm ab imparatis accipiat. Denique imploratum à Mantuano Hispanum auxilium, & volenti ostentatum, plenam tutelam mereri, honestæ famæ æstimatione, publica vtilitate; & nemine aduersus ius fasque, & Ducem fidei tanti Regis commissum obluctari ausuro. Hunc quoque libellum à Rege italo idiomate vt scriptum fuerat in consilio auditum didicimus; & tamquam nil nouitatis differret, prorsus neglectum. Multò enim ante Gallorum, Belgij, Sabaudij, Mantuani, Venetorum res iudicatæ fuerant; & quibus medijs lacerata pax sarciretur, examinatum. Sed & scripti auctor sciebatur vir Princeps; & ne contemptum initio videretur, in consilium delatum. Hæc in Hispania Aulæ materia erat.

In Monferratum vis morborum. Sed Monferratum amicis & inimicis populatum cœlestes quoque iræ exercebant. Tempestas in aquilonem, ac præualidos imbres versa, aërem infamem reddiderat. Hinc pituitæ mala, & laterum perniciosi dolores in vulgum auditi (pleuritides Medici appellant) multi iuuenum sublati, quà maximè Apenninus extenditur, aut in Genuensem agrum, longiores valles incurrunt. Audita pernicies Genuenses primos aduertit, qui statim Monferratensium commercium edicto prohibuêre. Morbos vulgares à contagione, & peste non distinguentes. Mox Sabaudius fama & exemplo vsus Monferratensibus ne in suas ditiones ingrederentur, interdixit; deprehensis mortem comminatus. Sed maior necessitate diligentia credita, eòque vicini liberè congredi, inferre & efferre merces, tractare communia negotia, nulla interdicti cura ausi sunt.

Quod

Quod Monferratenses securiores reddidit, vt incedere per Pedemontanam, nulla odij formidine auderent. Ij porrò statim retenti, & per diuersa loca centum quinquaginta ferè captiui diuisi. Iam mali vis deferuierat; & sponte sua, non contagionis noxâ inualuisse deprehensa. Proinde Princeps Vincentius datis ad oppidorum Rectores literis imperauit, vt vniuersi Pedemontani, quos sors aut electio in Monferratum detulisset comprehensi, in vincula conjicerentur. Vbi redditam iniuriam, & ausos vindictam Monferratenses Asculanus vidit, vt eâ quoque hostilitatis imagine abstineretur, reddi mutuò captiuos obtinuit. Plus miserorum opes & merces deliquisse visæ, quarum cupidine milites captiuitatibus grassati fuerant. Nam cum negotiatores vinculis exsoluti, liberi ad sua regredi permitterentur, prædæ nullâ mentio erat; nimirum diuisa antè inter infimos manipulares vanuerat: nec in ductores nobiliores ea fœditas transierat. Displicuisse etiam Sabaucio scimus; vt qui reddi vniuersa imperauerit; & quæ apud milites priores domini inuenerunt. Præteritorum ac præsentium æstimatione, Senatus Venetus futuri ambiguus subsidium Mantuano duorum millium peditum exoluerat. His firmari confusos prouinciæ terminos posse; & quæ facilius ab hoste caperentur solidari crediderat. Et tum primum Mantuanus didicit quemcunque militem, prouinciæ dispendiosum esse, & eadem licentia debacchari. Nec enim aut annonâ, aut hospitalitate, aut contributione carere voluit; & certiori peculatu res suas augebant, quò ditiores nouerant, & opportunos cupiditati sinus.

Albæ ciuitatis prima solicitudo tenuerat; quæ laxo ambitu, infirmitate mœnium, raritate ciuium, Sabaudij desiderio exposita videbatur. Celebre nomen & vicina potioris fortunam secutura obuersabatur. In hanc ducenti quinquaginta inducti, vt securam Mantuano possessionem facerent. Id Sangeorgio nunciatum; qui vicina oppida magnâ manu insiderat; intentus in omnes Monferratensium motus, & cuicunque discrimini paratus. Nouos milites transferri, & augeri locorum præsidia, speciem meditati belli habere habebat: nec dubitari poterat, acciri à Mantuano nouas copias, vt confinia vexaret. Non tulit Sangeorgius, & subalpinos milites pluribus popularium additis, aduentantibus superfudit: non iam per insidias (vt olim) aut occultos saltus; sed ordine vsos, & prœlium aperto ausuros. Exploratores vtrinque accepta pecunia; cùm Sangeorgium delectus monuissent, Principi quoque Vincentio significarunt, parari Sangeorgium, vt pluribus millibus aduentantes exciperet. Itaque Princeps celeri cursore, tergo præmissorum insistere iusso, imperauit, vt vim Sangeorgij vitarent, Nizæq; subsisterent; dum Hispanorum comitatu foti, tutum iter ingredi liceret. Longius Mõferratenses processerant, & Antoniottus de Ruere qui præerat, magno animo per obstantes euadere parabat: vix enim quingentas hostes esse crediderat. Noctis & tenebrarum beneficio properauerat, iuxta Sanstephanum Bellei, mox Cannellum incessit. Hic hostis copiarum certior factus, & quantum discrimen intempestiua fortitudine adiretur, eadem via non turbatis ordinibus Nizam reuersus est. Cherasci quoque Gubernatorem magna ciuium manu oppido egressum, in eos fines cum reliquis aduentasse, vt Sangeorgio iungeretur, rusticus quidam detulerat. Res vt moris erat ingenti questu Asculano exposita est. Hic se Inoyosæ communicaturum promisit, iam lamentationibus Mantuani lassatus: maximè quòd per ipsum stare videretur, quo minus ipse sibi quietem faceret, peruicax consilij; & conditionum quæ fortunam illius ditaret, hostem. Missus à Principe Vincentio familiaris cum literis ad Mantuani Oratorem apud Inoyosam, vt acriter exequeretur; non hanc pacem, sed apertum bellum esse; quando obsessa itinera sint, nec liceat Monferrati oppida proprio milite firmare. Sabaudios neglectu ac inuisi Hispani nominis, non solùm in massam coire; sed iis maximè finibus insultare, vbi prompta vexatio Monferratensium occurrat. Cur tandem honore gentis, tutu-

Monferratũ Mantuanus nouis præsidiis firmat.

Sangeorgius obstat.

lo protectionis, audaciâ obstantium non expergiscerentur & occurrerent? quamque olim vim professi sint, non exerant; quo iustius, eo opportunius? Se res quietas aut bellum cupere; simulatam & infensam pacem recte bello profligari: & nisi præuenissent, propediem rerum arbitrium apud hostem fore.

Hæc Orator Mantuanus Inoyosæ exposuit; qui siue in dies auctum Gallorum spe Sabaudium, nimis sibi deferre cognosceret; siue culpæ formidine, Hispanum nobilem cum mandatis ad Sangeorgium misit; quorum ea sententia erat: multo antè concordiam restitutione sancitam; neque aut Mantuano quidquam iuris ademptum, aut Sabaudio additum. Veteres dominationes suis limitibus definiri; & vim vtrinque pacto concordiæ inhiberi. Abstineret proinde iis finibus, per quos Mantuanus Albam, & Sandamianum militem suum traduceret; nisi Hispanæ potentiæ arma opponi; & in Pedemontanæ exitium vires omnes flecti vellet. Rationem insuper factorum, apud Ducem suum dicturum; cur armatus publicas vias oppugnasset, quas multo antè pax aperuerit. Plura ad Oratorem Hispanum Taurini agentem præscripta sunt; vt quæ ante composita fuerant turbari quereretur; & inuidiam omnem in Sangeorgium, vt malorum auctorem ingereret. Laudes suas iste criminum appellationibus ab inuidis corrumpi libens excepit: vt qui præceptis sui Domini intentus strenue se executum nouisset. Nempe indurato sententiæ Mantuano, non apertum bellum inferre, non totam pacem concedere, vniuersa solicitudine ac formidine confundere iussus fuerat.

Hic Sangeorgio minatur.

Aberat Taurino Sabaudius, huc illuc per prouincias delatus, vt salutari bellantium consilio vniuersas copias lustraret; corámque non relatu, numerum, vires, arma suorum disceret. Itaque ab Oratore Principi Cardinali filio lamentationes expositæ, quem Sangeorgius Epistolâ præoccupatum futuræ expostulationi crudierat. Respondisse accepimus, non eam militiam Monferrati damno, sed securitati finium inductam, & suos à Monferratensibus exemplum accepisse. Visas hostiles centurias nocte apud Cannellenses, eum ratione suspiciones inuasionis dedisse: neque frustra dolum creditum, exitum probauisse, quod deprehenso periculo; & apud Sangeorgium vigilantiâ ac prouisu, taciti & secreti vnde venerant redijssent. Nisi fraus suberat, die medio & liberè proficisci debuisse. Arma, noctem, silentium, vim testari. Et quidem sic prorsus Cardinalis sentiebat, intaminatus Princeps, æqui honestique sectator; & cupidine pacis, quæ cum parentis honore esset, bellum semper execratus; nec auersus à sororis cum Mantuano coniugio; si hic fortunam suam vilitatémque agnouisset. Quæ didicerat, pro veris habuit; & eo etiam prudentiâ prouectus est, ne nullis manifestis ex aduerso inditiis præualidum ac fortem ministrum rerum doli admitteret. Satis se Monferratenses qui venerant fecisse crediderunt, quod hostilem imperum, & certum exitium, celeri receptu vitauissent. Ex his octoginta Sandamianum persuasisse dicebantur, cœteri Albam; ostentatione potius roboris, quàm vt additi, securitatem ciuibus promitterent.

Orator Hispanus idem cum Sabaudio queritur

Circa hæc ferè tempora Comes Ludouicus Guascus, non Mediolanensis solùm, sed & Monferrati agri diuitiis, & veteri nobilitate clarus, apud Inoyosam à similium scrutatoribus defertur; tamquam nullo Regis imperio pro Mantuano arma tractauisset; & apertè campo assultantem Sangeorgium, delecto equitatu foret insecutus; vt capto aut cæso (si fortuna affuisset) ingenti beneficio dominum demereretur: Credidit crimen Inoyosa, cui Mantuani ac suorum odia perspecta erant. Itaque in iudicium vocatus Comes, & factorum rationem reddere coactus est. Donec secreta Regis Hispani arma, & Mantuanus suis auspitiis bellasset, partem se decertantium, quâ in Ducem fide decuit, fuisse: non studio aut delectu in vindictam petitum a se Sangeorgium (quamquam id summæ gloriæ cuperet, vt interceptum ostentaret:) sed pro Monferrati Gubernatorum arbitrio huc illuc

Comes Ludouicus Guascus apud Inoyosam accusatur.

auxilia

auxilia detulisse. Vbi Rex arma omnia & contentionum arbitrium in se traxisset, potiorem obsequio prætulisse; rumque non dolo, non apertæ vi studuisse, respondit. Vbiq; siue in Monferratum, siue in ditionem Mediolanensem Sabaudius irrupisset, rem suam agi credidisse; & concordi Mantuano, nullum adeo ministerij genus obstrictum, quin Hispano conduceret, iudicasse. Inoyosa causæ iustitia, & constantia professionis querelam recipi prohibuit; laudata viri fortitudine, & addito consilio, vt cœptam rem bonam sui famam nobilibus facinoribus augeret. Nec Sabaudius honesta arma intus oderat, aut alienâ expostulatione questus fuerat; fortè nec seiuerat. Visus ante rem miles, & vulgatum ductorum mandatum, quorsum & quem in finem mitterentur; nec minus grauis nuncius inchoarę apud Nizenses Gallos seditionis Sabaudium turbasse dicebantur. Non quòd recens consternatio compositum fidei popularium animum perstrinxisset, sed concepta olim suspicio coniecturâ tum primùm in apertum se dederat.

Operæ pretium me facturum credidi; si huius quoque motus causas, occasionesq; tradidero; vtq; inani metu Dux hæserit, certa fide subditi claruerint prosequar, perito altius exordio, vt claritati consulatur; ea prorsus serie quam à nobilibus Genuensibus accepi. Nizam ciuitatem Gallicæ originis & Prouinciæ partem multos ante ante annos Sabaudij Duces, pacto aut inter domesticas aliorum turbas habuisse dicebantur. Eo districtu Grimalda familia Genuensis, nobilitate, opibus, amicitijs eminebat, temporúmque decursu multa oppida possidebat, vnde splendor & potentia (non quantum vsurpâdæ dominationi sufficeret, quam forsan ne voto quidem prosequebatur) quibus cæteros præibat: & eo suspecta, quia prævalida. Etiam præcipui inter instrumenta Regia Sabaudijs credebatur; siue ambiguos olim subditos, & dominum poscentes, in id seruitium flexissent; siue quod ipsi habere aut noluerant, aut non potuerant, paratis ad dominationem obtulissent. Inducti itaque Sabaudij (qui vicinio, potentia & opinione clementiæ amorem omnium conceperant) vt per Alpes in mare inferum imperio prouecti; non gratitudine minus (quæ Principibus illis connata est) quàm studio retinendi per comitatem, quòd alieno aduersum se officio nacti fuerant, Grimaldos id maximè poscentes, & certæ fidei creditos, longa serie præposuêre. Hi vero poriri, inconcussa semper (etiam cum Henricus IV. Rex Galliæ è propinquo minitaretur) fide in Ducem Sabaudiæ diu ciuitatem tenuêre, tantùm à priuato quantum à Principe differentes. Vetus tamen dominatio, & inferiorib. æmulis eoq; validius nixis inuisa erat: crediderantq; si suspiciones turbarum specie aliqua obtenderentur, vetustæ licet potétiæ familiam depelli, ac loco dejici posse. Vicina Grimaldorum oppida, lubricę in res nouas amicitiæ, antiqua nobilitas, vicinium Galli Regis tum Mantuani causam sustérantis; & ante alia velut possessa hæreditate potentia, fouere vmbras videbantur; neque aliud desiderari, quàm si viri magno nomine, & non impares fide, expositum dolo & curis distractum Sabaudium prouexissent.

Niza ciuitatis Gallicæ seditio credita.

Ea tempestate Comes Bolij præsidebat; Badattæ, arcis Villæfranchæ præfecto inuisus; nec minus Martino Triremium Sabaudiorum Locumtenenti, & Oneglię potestati. Non scelerum deformitate potius, quàm concentu virtutum, quæ facilè æmulos ad inimicitias impellunt. Forsan priuatis simultatibus, quas vtrisque familiares captandæ gratiæ suggerebant. Læsos se credebant, & indignabantur quòd ab illo vt impares sperarentur: neq; Nizæ eo loco censetentur quem mereri se dignitate munium præsumebant. Hi multò ante communicato consilio, literas ad Sabaudium dedisse ferebantur; quibus potentiam Comitis, & tractos in amicitiam Gallos, sustentarosq; ciues, ne subsidium bello penderent, criminabantur. Fortè congruerat, vt sibi suisq; metuens Dux, simul cupidine recreandi sui militis, centurias aliquod Nizam mittere pararet. Id comes auersatus fuerat, consiliumq; Duci dederat; ne ciues optimè meritos necessitate aut culpa nouis one-

ribus contemneret. Positos eos inter hostium confinia stabiles semper in officio mansisse; tutatósque oram illam aduersus meditationes & cupidines externorum. Satis laboris & operæ esse, si tributis pro censu collatis, fines insuper strenuè tutati forent. Id Sabaudius non intactus hactenus suspicionibus, rebellionis argumentum potius, quàm pietatis habuit; inter tot labores suos reuerentes Imperium Nizenses suspicatus. Et tempus, occasio, formido, speciem sceleris appingebat. Assiduis interim literis iurati Comitis hostes, & in illius perniciem studiosi, vt caueret cœptos motus, & Comitem secessionem agitantem opprimeret, Sabaudium monebant; satis gnari si querelis abstinuissent, non defuturum illum pluribus documentis, vt ostenderet approbaretq; fidem suam; maiora etiam solito tractaturum, vt calumnias in aduersos regereret. Sed vbi de dominatione agitur apud Principes nil adeo in tuto creditur, vt metus negligantur. Proinde Sabaudius magno comitatu, inexpectatusq; Nizam profectus est; presso altè consilio ne offenderet, impelleretve in id nobilem virum sibi metuentem, quod formidauerat. Quippe nouerat, non alio fortius fidem concuti quàm suspicione perfidiæ.

Grimaldus innatâ nobilitate ac innocentiâ (vt credebatur) tutus, obuium se Duci dedit; haudquaquam sui, tantum Pedemontanæ quietis anxius. Addidit si qua opera sua obsequi posset, non fortunis omnibus, non sibi aut filio, quem coram statuerat temperaturum. Sabaudius & fortitudine & prudentia notus secretas aduentus sui causas, quas mox communicaturus esset, accusauit: id tantùm apertè; ne procul sitis & Mediolanensi agro conterminis inter suspicionem noui belli metuens; eorum etiam quæ ad mare considerent, anxius ageret. Grimaldus nouos metus excutere coactus, quò pluribus fidem suam & popularium tuebatur, eò se & maioribus inditijs illigabat. Tum Sabaudius expectare se filios dixit, qui Patris & ciuitatis inuisendæ desiderio haud procul essent. Cum sequenti iam vicinum insedere audiuisset, inuitato Comite ac filio ciuitate egressus est; vt obuios exciperet. Neque tamen illi Nizam inducti; Villafrancam diuertere magna causa; deduxeruntq; Comitem, quasi rerum suarum præsidio. Sed eorum quę destinabat secluso Nizensium pro Grimaldo fauore faciliorem executionem crediderat; proculq; metum seditionis. Villæfranchæ alterum diem Sabaudius cunctatus est; viri merita, magnum familiæ decus, falsæ accusationes obuersabantur; sed ad extremum vicit suspicio, claudiq; carcere Comitem cum filio iussit; licet ille datam sibi securitatis fidem diceret. Postmodum Taurinum deduci, & eadem custodia attineri imperauit. Faberrimè concinnatæ calumniæ dicebantur, & conuictæ falsitatis: sed statim, & nulla publica vtilitate dimitti, flagitium dominationis erat. Prætextus honestæ suspicioni quæsitus, qui in profuturum negotium abiret. Sed Comes Sabaudium piissimum Dominum questibus fatigabat; vt iam nec ferre lamentationes, nec Comes patientiam posse crederetur. Oppignorari sibi haud procul Niza arcem quæ inter iura Grimaldorum erat, voluit; vt eo pignore quandocunque Comes posceretur, ad dicendam causam retraheretur. Filium interim detineri placuit, euacuatis quæ objiciebantur dimittendum.

Sic Comes ad suos redijt, Nizæ administratione exutus; & filius paucos post menses custodias frustratus, per auia ad parentem venit. Hi tamen non aduersis, non suspicionibus moti, solitam in extremum fidem retinuisse dicebantur. Licet quæ secuta sunt tempora benè Sabaudium suspicione vsum, probare videantur. Qui populo rector impositus fuit, singulorum cogitationes obseruare iussus est; & si quando communi voto Grimaldorum amatum nomen frequentaretur, perscribere. Sic Mantuæ ac Mediolani horum virorum casus tulit; licet nescius non sim aliqua secus reperta & prodita.

Feruebat interim Regum Principumq; in pacem negotiatio: quos inter Pontifex Sauello Nuncio Mediolanum misso (quem paulò post Cardinalium albo adscri-

adscripsit) Hispanis Gallos, Sabaudio Mantuanum componere laborabat. Imperator agente adhuc apud Inoyosam Principe Castilionæo summam sibi rerum, iure & officio vindicabat; opinione tamen magis, quàm quod Hispani concederent. Rex Hispanus quamquam Reginam Galliæ muneris sociam, dicto ac literis non auersaretur; quicquid tamen genero permitteretur, sibi detrahi credebat. Et Inoyosam cum apud quosdam, existimationem regiam prodegisse diceretur; speciem tamen arbitrij, & armatus vim retinebat. Sed ante alia futuræ pacis bono, viduam Sabaudij filiam Mantuanó despondere maturabat; adeo cum cætera in difficili essent, id vnicum malorum leuamen, communi sensu cognouerat. Certè ne Mantuanus quidem tum procul à conclusione nuptiarum erat: licet Ferrariensis amita, Siluius Teatinus, quique viduam ob virtutes oderant, pronum animum ne protsus annueret retinerent. Sed Sabaudius cum tot expensas laboréſque iurium suorum causa susceptos, infructuosam sibi negotiationem, & nullâ satisfactionis notâ honestatem reputaret deponere arma nolebat. Connubium quidem filiæ admittebat; sed simul præteritorum finem; & quæ alieni largitor Inoyosa spoponderat, stabili sententia requirebat. Neque enim quotidie eandem repetendi iuris opportunitatem, easdem occasiones futuras nouerat. Quorsum enim dicebat inter hostes nuptias, & à conuiuio ad arma regressum spectare? Tollendas ante dissentionum causas; vt sancita pax, in longum tempus valescat.

Inchoatam cum Vincentio Duce concordiam morte diremptam; qua non prouinciæ fines solùm, sed & noua coniugia tractabantur; & Franciscum filium eundem animum prætulisse; nisi fatum amicas sponsiones diremisset. Quod præcessores honestum putauerint, nouo Duci iniquum videri non debuisse: quando velut breui manu solidam Monferrati possessionem nancisci; & continuare possit; euacuatis æmuli iuribus; quæ nisi amicè terminentur, fint totam æternitatem Mantuanos exerciratura. Id Regibus ipsis litis arbitribus decorum: quibus nihil adimitur, accrescit existimatio, gratitudo minorum Principum, & permissi arbitrij apud omnes opinio. Gallum Regem consobrini quiete lætari potius, quàm modicam prouinciæ concessionem ægrè ferre debere; si pacem incerto bello antehabeat. Denique non aliud magis tempori congruens euenire potuisse, quod immortalem litem decideret; quam si vtrique Duces Regum armis admoniti, vnanimiter in concordiam conspirent. Non habebat ingeniorum vafrities quod his rationibus opponeret; sed apud Mantuanum suo malo operatum certum erat, ne minimæ quidem Monferrati parti decedere; nisi quàm Cæsar recenti sententiâ, veteri possessioni detraxisset: Imo nec non finium nouam formam, quam parens inchoauerat reuocare; tamquam impossibilem facto & iuribus iniquam. Et amita Ferrariensis in suæ domus exitium studiosa, dissipandis matrimonij cum vidua causis, monitis perniciosis, & religionis imagine velatis instabat, tamquam flagitium nepotis excluderet, cum perniciem maturaret.

Redibat Mantuano per interualla mens; & rationes ex vero petitæ tentabant & ossa medullas; eoq; non semel auditus fuit, dicto pectoris integri, posse ac velle (si soror Pedemótano adsciscerétur) aliquid concedere, quod dedecus permissionis honesto dotis nomine molliret: quodque in summam nec dantem imminueret, nec recipientem amici malo ditaret. Sed longior negotiatio, & frequentibus difficultatibus irrita obuersabatur. Suberat metus ne diutius res examinata, moræ impatientiâ, resumpto iterum bello finiretur. Id Hispanus præuiderat. Et quia consanguinitatis occasione multa condonati solere didicerat viduæ nuptias præmitti dilata finium tractatione, quæ postremò licet agitata promptius concluderetur, imperabat. Adoleuerat ætas, & Mantuano

indiuidui siue inuidia, siue assentatione, quoties de Sangeorgio mentio incidebat, iniurias eius, contemptum, etiam perfidiam insectabantur. Tam diu viuere desertorem querebantur, non supplicem sed perduellem insultare, comminari, Monferratensium ministrorum vim ridere, denique in alieno suo uti. Hæc Mantuanum (rarò setijs intentum) prouocabant, vt quando aperta vi comitem vlcisci non posset, secretè perderet. In eo stare existimationem suam ratus, si eo cæso, Balzianus, cæteriq; exemplo terrerentur. Nec magnum secretum occultè habebat; sed cum mediastinis ac vilioribus cubiculi famulis iras suas efferebat; haud dubiè auxilium ab alicuius audacia requirens.

Mantuanus cogitat de cæde Sangeorgij. Aderat Mantuæ Picænus quidam Capitaneus, medio in flore ætatis; cui rutilans coma, nudatus pilo vertex; suberant albentes oculi, & candor oris lenticula distinctus. Hic audito Mantuani desiderio iturum se Taurinum, & excepturum insidijs Sangeorgium recepit. Præmium nauatæ operæ in pecunia requirens; quâ tutum sibi secretum procul ijs finibus compararet. Annuit Mantuanus, & Mediolani subsistere debere dixit, donec occulta arma comparasset. His Monachi habitu personarum Taurinum proficisci, & apud quosdam eius familiæ agere imperauit; donec opportunitas inuitaret. Adeo Mantuanum præcipuam suæ spei partem extra se posuerat. Iam Sangeorgius opinione consciorum exciderat; iam elapsus Picænus, qui supremam horam quam agebat cum morte diuidebat; iam magna fortitudinis præmia numerabat, in ore vulgi; nescio silere Mantuano, & vulgato apud omnes consilio parricidij. Sangeorgij virtus etiam Mantuæ amicos reperit, qui monere illum insidiarum statuerant. Sed animus Mantuani, ne horum quidem eodem tenore durare solitus, citius admisit pœnitentiam, quàm sicarius destinato itineri accingeretur. Sic vitato discrimine, & forsan doctus cogitati flagitij, cautior Sangeorgius redditus est; futuræq; incolumitati suæ maiori studio prouidit; vt Mantuani conatus irriti in posterum certa cum temeratorum pernicie caderent.

Inter hæc morosis ac contumacibus disputationibus examinata, Sauellus Pontificis Nuncius pacem irritè perstrepebat, orabat concordiam, Sabaudium excusabat, Mantuanum non accusabat; Regis placita laudabat; apud Inoyosam, Principem Asculanum, & Castilionensem metu in vanum inculcato, & spe irritâ. Pendentem omnibus ex aure monitorem credidisses. Sed fixum Sabaudio erat, connubium filiæ compositioni iurium suorum nectere; & Mantuano non alijs conditionibus quàm quibus frater nupserat, conuenire; eo tantum discrimine; quod Sabaudius spei securus in suo esset, Mantuanus itam tantum sine viribus proferret. Nec enim conatus illius secundum laborem ac destinata inerant. Rex Hispanus (si ministri cum fide egissent) valitura auctoritate disiectis difficultatibus totus in nuptijs erat. Sic cum Lermæ Dux, & à consilio ministri fidi firmauerant; pietate, quidem certâ; sed animorum Sabaudij & Mantuani non plenè gnari. Ergo vbi irrita tractatio, & bonâ spe quæ curâ dictauerant, velut execisse Sabaudius; etiam Inoyosam minus obstinatè vrgere Mantuanum vidit, insolens iniuriarum, & dispendiosæ moræ impatiens, festinatis literis Zoellum Senatorem Taurinensem (qui cum Isidoro Bernabitâ, præcipuam negotiorum partem in Aulâ tractabat) monuit; vti suo nomine apud Gubernatorem, tot aduersa quereretur; postremò fractam ab eo sibi fidem, voce ac scripto coram improperaret. Sed Inoyosæ inualidas vires suas; & Regiam voluntatem quibus impar esset excusabat. Scripturæ sententia talis fuit.

Zoellus pro Sabaudio improperat Inoyosæ fractam fidem. Scire Inoyosam postquam elusum se Mantuani promisso (quo neptis Mutinam cum matre mittenda erat) Sabaudius deprehendit, quàm honesto nomine & iuris & vindictæ, in Monferratum arma conuerterit: nec minus quàm bono iure, occupatæ à se prouinciæ partem, domi si libuisset potuerit retinere: sed

ſed prouinciam omnem reddidiſſe ; vt regia placita ſuis commodis anteferret: ſpe apud ſe non dubia,quod Inoyoſa regio nomine promiſiſſet,ratum fore. Nam & matri viduæ de recipienda Infante filia , & ſibi de rebellium venia , damnorúmque ablatione cauiſſe. Oppignorata Regis fide , quam Sabaudius intaminatam ſemper credidiſſet. Cæterùm non inculcatis precibus , non longa Principis filij ſui apud Regem Hiſpanum morâ ; & contumelioſo Monferrati ſecreto , pietati ſuæ , iuribus , modeſtiæ congruentia præmia retuliſſe. Sed tanquam ſatis meritis ſuis, caritati filij conceptæ ſpei habuiſſet, auſos eius miniſtros imperare, vt literas ad Patrem parum placituras deferret. Eas imperiorum plenas fuiſſe:quibus parum conſanguinitatis , parum honeſti ratio competebat. Nuptias filiæ viduæ ſtatim cum Mantuano abſolui , mox ſingulorum iura tractari , Mantuanum iis quos rebelles diceret , ignoſcere , damna Monferratenſi bello illata non repetere,ſe verò quem deſcripſerat militem dimittere iubebant. Quæ iuſto & honeſto niterētur,ſtatim Sabaudium admiſiſſe; & dirimendæ contentionis ſpe Mediolanum Legatos adminiſtros cum mandatis , quibus vniuerſa componerentur miſiſſe. Præſente Caſtilionæo Principe Commiſſario Cæſaris auditam vtrinq; cauſam,& Inoyoſam ipſum faſſum validiora Sabaudij iura, quàm quæ ante crediderat. Ducem tamen amore pacis, & regia reuerentia iuris rigori ceſſiſſe, oblatis pluribus conditionibus,quarum aliæ placuerint;aliæ difficultatibus (vt in magno negotio) implicatæ apud Regem promoueri oporteret : quas Mantuani delegati propoſuiſſent, ſtatim iniquitate reiectas,eoq; reſcindi tractationem omnem potuiſſe:niſi Caſtilionæus bono animo aduerſæ partis eſſe hortatus,non eas poſtremas fore promiſiſſet; & faciliora opprimi perſuaſiſſet. Spe interim & promiſſis lactatum Sabaudium, non fallacibus auctoribus didiciſſe Inoyoſæ imperio, in ſuam prouinciam plures equitum alas armari;Neapolitano,Germaniâ,Heluetiâ , copias adſciri. Imo vt certiora hoſtilitatis inditia ſcirentur Iſidorum ſibi à ſacris confeſſionibus Mediolano exegiſſe, ſine literis, ſine ſpe ; grauibus tantùm, iuſſis,vt in inferiorem oneratum.Nempe vt Sabaudius litem arbitrio Cęſaris permitteret,exercitum omnem diſſolueret; nec armorum Mediolanenſium apparatum metueret,quem foret in tranſalpinas regiones miſſurus.Niſi ſtatim voluntati paruiſſet triginta hominum millibus propediem in Pedemontanâ caſtra poſiturum. Idem Perronem Sabaudio ſignificaſſe per literas , auctoremq; Inoyoſam comminationum aſſeruiſſe.

Certe Sabaudium improuiſo nuncio perculſum fuiſſe; ſui tamen exercitus miſſionem quietis deſiderio poſci reputantem ; & ne ſuſpicionibus vicini exercerentur,ſecuturas regias copias exemplum credentem, eundem Iſidorum Mediolanum cum opportuno reſponſo remiſiſſe ; paratum ſe diſſoluendis auxiliis quibus ambiretur faſſum;imo Regiam quoque expeditionem iuuare claſſe & iuuentute , quæ Regi neceſſaria videretur. Cunctatum quidem in præſentem , & tenuem militiam ſub ſignis retinuiſſe:ne ſolutus metu Mantuanus; aut quæ aduerſus armatum auſus non foret, præſumeret,aut ægrius in pacem inclinaret. Porrò militiam ſuam, nationum numero ac varietate conflatam , parum formidinis vicinis incutere poſſe ; & vix retinendis præſidiis ſufficere; cum ſponte Monferrati poſſeſſionem , alieno arbitrio dimiſerit , vix credi poſſe , ideo illum in armis agere , vt nouas turbas ſuſcitet. Quorſum enim reliquiſſet , quod denuo maiori negotio eſſet repetendum. An Ducem ſuum promptum aduerſus Regem obſequium,inani contumacia, aut ſpem componendæ litis, cui tantùm laborauerit, contemptu perdere voluiſſe ? Illi Regis imperio , & ſemel placitis eandem voluntatem conſtare. Sed iam olim promiſſæ diſſolutionis exercitus , Inoyoſæ memoriâ excidiſſe. Vrgere nihilominus cum hoſte conſanguinitatem, & paucorum quas haberet centuriarum miſſionem.Non ignarum eſſe,vt compoſitam difficul-

tatem artibus & consilio interruperit; fidem suo ac Regis nomine datam fregerit. Italiæ turbas, & Sabaudium sui iuris Principem Hispanæq; maiestatis studiosum; & cuius amore non semel prouinciarum illi subditarum discrimen adierit, vexare in animum induxerit. His aliisq; cogi Ducem propriæ incolumitati consulere; & vndequaque militem cogere, aduersus intentatos metus; quos negligere turpe sit, & tanto Principi ignominiosum. Turbatæ pacis & malorum quæ bello ingruant culpam apud Inoyosam futuram, Regiq; suo probaturum causas, quas minister in Regem certissimæ pietatis torqueat. Inoyosa solita sibi fiducia oblatos codicillos accepit; quamquam mendacij se accusari ægrè ferret, & conniuentiæ pœnas aucto iam Sabaudio pendere formidaret. Sauellus eodem studio prosequebatur quæ cœperat; natasq; olim, aut tum primum apertas iras lenire non desistebat; gloriæ quàm rei maiorem apud Sabaudium rationem putans; eumq; in concordiam paratam nisi nouis iniurijs asperaretur.

Hæc Mediolani inter parùm fidos, & inuicem suspectos controuertebantur: non tamen adeo occupatum domi Sabaudium habebant, quin foras longiusq; prospiceret; & Cæsarem ac Principes, omni nixu in sua vota illiceret. Oratorem quippe suum apud Proceres rerum administros, & Glesselium intimum consiliorum maximè niti; vt decretum quo Mantuano Neptis cura commissa ante fuerat, reuocaretur. Extortum quippe insciâ parte; & aduersus gentium iura quæsitum, quibus perpetuo Matri filiæ cura permitteretur. Et quò facilius impelleret, restitutionem prouinciæ Cæsareo arbitrio factam fatebatur: ea præcipue in quorum odium recens erat. Ille tantum causâ, & assiduis questibus profecerat, vt nisi qui pro Mantuano aderat, facti dignitatem quæsitis vndecunque rationibus sustentasset, potuerit retractari, quod semel placuerat. Nil tamen inter causas retinendi plus ponderis habuit, quàm dignitas Imperij: ne irritatum decretum, parum æstimatis iuribus emissum fuisse videretur. Sanè sub Martij finem supplex libellus Imperatori oblatus est; & hic nonâ Aprilis, Aulæ more examinatus ac postmodum reiectus est: sancitumq; Cæsarem olim secundum leges decreuisse; nec debere semel expedita in nouum censum retrahi. Tum Sabaudius inuidia facti efferatus, eam iustitiæ imaginem carpere; & Cæsaris Consiliarios tamquam Mantuani amicitiæ aliquid dedissent insectari, literis ad obnoxios datis, & quoties res publicè tractaretur; querelis. Honesto hæc temperamento prosecutus: nec enim vnquam tantum affectui suo indulserat, vt connatæ sibi prudentiæ obliuisceretur: licet cum modestissimè ac quietissimè loqueretur, acerrimè bellum appararet. Sauellus Nuncius hinc Inoyosæ minitanti, illinc Sabaudio indignanti; & vmbras contemnenti medius, vtrosque pacem præferentes, & media aspernantes; ne statim in iniurias prorumperent, blandimentis & auctoritate retinebat; difficili negotiationi moram interponens; vt aduersa tempore quoque subsiderent, componerentúrque. Neque tamen prorsus sine armis Sabaudius agere deliberauerat; sed pacta præferebat, at plus bono publico ac gloriæ suæ accedere nouerat, si incruentam pacem concessisset. Prudens negotiatio erat partem aliquam perdere vt maiora adipisceretur. Id desiderari quam sperari posse nouerat: & nihilominus tractanda ac versanda omnia prius quàm prælio congrederetur. Difficile certe erat iras eluere; quas existimata vtilitas, & præteritorum recordatio refricabant. Pars quoque difficultarum in Mantuano erat, qui cum Regijs literis vicesima nonâ Martij datis oratus foret; vt non damnorum solùm cessionem; sed & rebellium veniam in arbitros rejiceret, vtrumque neglexerat.

Sabaudius apud Cæsarem procurat reuocari decretū tutela Infantis pupillæ.

Habuimus in manibus epistolam, qua ægreferre Rex dicebatur, quod requisitus Dux non statim obtemperasset; ausúsque foret tantum contumaciæ induere, vt frustra orasse Rex sciretur. Et Inoyosa calore Regis acrior, addidit iniurias,

scripto

ſcripto in Vrbem miſſo, quò gratitudinem, & tot acceptis à Rege beneficijs vices à Mantuano requirere videbatur. Inerant ſententiæ meditatæ grauitatis aſperitatiſque. Sed deprehenſa à Sabaudio vanitas promiſſorum, & ſuſpicio conſcientiæ, nutritione belli, vt acrius pro Rege niteretur ſtimulabant. Ijs literis (quod impar Sabaudio, nec ſua vi niti poſſet) procliuiori reuerentia à Mantuano reſponſum eſt; & Rex oratus, ne tam enorme flagitium, pudendo poſteritati exemplo impunitum vellet. Neque abſolutè veniam negauerat, ſed cauſas negandi expoſuerat; quibus indecora tanti Regis pro facinoroſis interceſſio videbatur. Dubium non eſt quod actum de rebellibus ac eorum fortunis fuiſſet; ſi Mantuanò cum quocunque alio, quàm cum Sabaudio res fuiſſet. Huius quippe magnitudo ſupra ius, adeo ſuperior iniuriæ erat. Eas literas Mantuanus ſuo ductu, adiuuante nemine compoſuerat, dicendi quæ vellet, non item agendi quæ oporteret ſcientiſſimus. Ioannes Octauius Gonzaga curæ indefeſſus, & ob nobilitatem magnæ apud Hiſpanam Aulam auctoritatis, idipſum reuerenter expoſuerat; vt preces non auerſio abnuentis crederentur. Sed Lermæ Dux ſolito ſibi rerum arbitrio conſilium præſcripſerat: idque plus imperij, quàm quod in Rege eſſet continere videbatur, geminata Mantuani difficultate; ſiue dictatam à Domino ſententiam; ſiue quam obſtruſurus foret, tranſmiſiſſet. Inter hæc nullâ nouâ occaſione, ſed quia Curſor Cæſareus eò properabat, alias Mantuanus dedit literas ad Regem, hoc ſenſu: Se ſtabili in illum obſequio, cauſas vindictæ aduerſus rebelles, & damnorum magnitudinem tantùm oſtendiſſe: obteſtariq; ne in contemptum ſui, & ſeditioſorum impunitatem, id fiduciæ denuò rebellaturis offerret. Equidem non abnuere quod Regi placuiſſet, cui rerum ſuarum arbitrium immutabili ſententiâ permiſiſſet. Bene credi poſſe minimam domeſticarum opum portionem, libenter concedere, qui vniuerſas fortunas ſuas pridem eius voluntati ſacrauiſſet. Egiſſe tantum cauſam ſuam cupiuiſſéque piiſſimum Regem ſcelera à parricidio diſtinguere; nec prauos mores, in perniciosa exempla valituros illi imputari. Hiſpano idiomate ſcripta erat epiſtola, vt acceptior Regem detineret; vtq; factum à ſuis laudaretur, vix vllus famulorum domi erat, cui non & legiſſet, & conſilij cauſas non aperuiſſet. Id tamen apud quoſdam à conſilijs, excuſatio; apud Regem honeſta obteſtatio credita. In Sabaudio vt potentiæ ſic libertatis plus videbatur; qui vulgatis per omnem Europam literis, violentiam Hiſpanam & apertas iniurias querebatur, eodem impetu faſtum miniſtrorum, & contemptum cæterorum accuſabat.

Id acriter Regem offendiſſe dicebatur, quia famuli ſic interpretabantur; qui pietatem ſuam, & publicæ quietis deſiderium, non quâ intus fide eſſet, credi videbat; gnarus etiam apud bonos, continuas lamentationes ſuſpiciones intendere: quantò magis apud Gallos opinione odij, quæ vera eſſe nollent, nec perſpecta haberent pro deprehenſis circumferentes. Contineri non potuit (etſi Sabaudius de Rege reuerenter locutus foret, quò minus ea quæ obijciebantur per Oratores ſuos elueret, apud Pontificem primùm, mox Cæſarem, poſtremò Reginam Galliæ quæ iam conſenſu Principum regni victa, quin legiones in Sabaudij auxilium deſcriberentur prohibere non poterat. Eò cecidiſſe Hiſpanam negotiationem, vt Sabaudius in prædam deſtinaretur, vt opprimeretur Gallicus ſanguis; vt Mantuanus ſuorum opibus expeditionem iuuaret. Et Aldigherius quidem, militię per Gallicam Prouinciam pręfectus, frequentem ad ſigna iuuentutem coëgerat; oſtentaueratq; ingenti ſecuritate Mediolanenſes opes; & inuiſo nomine Hiſpano ſtimulauerat; vt velut arbitri contentionum obrui conſanguineum Sabaudium ab Hiſpano prohiberent. Et quò plus probabilitatis deſtinationi eſſet, addiderat, hoſtilia arma etiam Mantuano pernicioſa, cuius prouincijs plures iam menſes alerentur. Profuturos ſe Sabaudio propulſatâ iniuriâ;

[illegible] in auxilium Sabaudij contra Hispanum.

& Mantuano profligato milite externo, immani more in alieno hospitante. Id decorum generi, Regi ac Principibus gratum fore; & pleniorem quæstum eò labore expectari; quàm longâ militiâ si Belgium omne subegissent. Sabaudius vbi causæ suæ congruâ, prono in vota exitu sciri vidit; nec se ad inuitum filiæ matrimonium cogi vidit, damnorúmque obliuionem, & veniam rebellium exprimere posse externa ope cognouit, frequentia per Sabaudiam præsidia eduxit, & Marchionem Lanzij augendis Aldigerij copiis iungi imperauit. Tum primùm apertè effari, & data occasione audere bellum visus est; nec tantam aduersus Hispanum modestiam præferre, vt paratum se ad iniurias offerret.

Sabaudius [illegible]

Vbi in Hispaniam delatum est, Gallos impulsore Sabaudio iam in armis, & maritimarum Alpium transitum meditari; simul imperium quo deponere arma iussus fuerat, negligere; etiam minas inter querelas iacere: Codicillos Rex à Cœnobio D. Laurentij (cuius secreto paterno exemplo vtebatur) ad secretum consilium misit: vt in re graui ac plenâ discriminis, formam agendorum statueret. Festinata sollicitudo omnibus placuit; vtq; Inoyosa augeret vires, & quod cunctatione deliquerat, magno nixu emendaret. Eum sensum Regij Consilij literæ, ad Inoyosam trigesimâ primâ Iulij datæ, continebant (quorum exemplat apud me est, nobilissimi viri liberalitate concessum) & impetium non consilium erat: Pacis cupidine, Ducum æmulantium concordiam, matrimonio & exercituum exauctoratione quæsiuisse Regem suum. Studium reb. cassum, in verborum vanitates collatum; imo conuicia loco gratiæ occupasse. Monendum Sabaudium ne quod seditionis initio ambiuerat in facili crederet: nimis iam manifesta consilia sua, & vanos prætextus esse. Approbaturum exitu armorum pacem illi quàm bellum vtilius fuisse. Proinde magnis viribus Regium honorem promouere satageret; nec

Diuers. Hispani litera ad suos ministros per Italiam.

peruicaci parceret. Ita tamen hostiliâ consilio misceret, vt reconciliationis spem non excluderet. Permissum arbitrium belli placuisse Inoyosæ, vtilitate & honore quidam iactabant; alij displicuisse necessitatem, visis difficultatibus, & æstimatâ magnitudine Sabaudiâ; eadem Gaetanus de Ayalâ, apud Sabaudium pro Hispano Orator mandata acceperat; vt non vno teste Sabaudius disceret, nolle Regem, Monferratum aut illi, aut alij, quàm cui Cæsarea sententia decreuerit, cædere. Is officio defunctus, ne per irrisum audiretur, Ducis modestia & suauitas morum obstitit: Iam enim aliena imperia obturbare, & inuisum mandatorum nomen spernere omnes didicerant. Maior cura Gallorum erat.

Ad Inicum de Cardines.

Pluribus itaque Rex cum Inico Cardines Parisiis agente vsus est; vt pietatem suam, & pronam in publicam vtilitatem ostenderet. Trigesimâ Augusti, literas Inicus in hæc verba habuit: Audiuisse quas per Europam querelas aduersum se Sabaudius vulgauerit: quasi eo inuito de filiæ coniugio cum Mantuano transigere meditatus foret. Et nouisse quidem viri impetum; sed ne leui licet colore apparatum scenámque doli adornare possit, Inoyosæ imperasse, vt interim de coniugio taceret, dummodo quem coëgerit militem dissoluisset; Monferrati iniuriis & petitione Infantis Mariæ abstineret: si quid sibi iuris esse præsumeret, Cæsari primùm, mox sibi permitteret; nec enim nisi bono iure decerturos. Monuisse etiam; non nisi communi bono partium, & Italiæ quieti matrimonium illud prætulisse, excindendis simultatibus, & diu fotis causis odiorum. Id velle Galliæ Aulæ Inicum insinuare: vt auersi licet, pietatem & publicam securitatem voti sui summam agnoscant. Sciuisse se quâ vi Aldighêrius turbas è Prouinciâ moliatur. Seniles artes, & tractos in sententiam Proceres, fotúmque Sabaudium, publicæ calamitatis causas fuisse. Eoque persuaderet Reginæ vt temerarios conatus auerteret, prorumpentésque retineret. Procurrentibus in proprium & alienum exitium consultò arma detrahi: Plus enim suspiciones interdum, quàm aperta bella mouere: singula porro perscriberet, quæ in causam cognosceret. Inicus Regis conscientia

scientiâ firmatus;& quòd plerique togatorum consilia belli auersarentur, publicè apud Principes; nec minus secretò apud Reginam, causam Regiam ita prosecutus est; vt fœmina licet, magnis animorum motibus quateretur. Prohibere tamen ne sui procurrerent, apud precariò imperantem;& cuius arbitrium modesti tantùm sequerétur, plus operæ requirebat. Pax togatis Consiliariis, bellum Principibus placebat: & vtrique per vices causas occasionésque promouebant, quibus Reginam in sententiam traherent: æquè periculoso, siue cederet tumultuantibus, siue præualeret. Nobiles decus gentis, fidem, dignitatem, & pueri Regis exordia existimationémque objiciebant:& ante alia suspectos semper populis Hispanos, vt alieni auidos. Togati probatam iam Regis pietatem, labores, expensas referebant. Sufficere illum statuendo remedio tumultuum; neque honestius decerni causam, aut componi discordias posse, quàm si illi sententiæ arbitrium permittatur; qui inter altercantes medius, & interjicere contumacibus arma, & obsequentibus auctoritatem possit. Non illum aut imminuere fidei suæ commissum Mantuanum, aut Sabaudios suum sanguinem velle; sed vsurpatum supremis dominatoribus ius retinere; vt minores (qui ferè consensu validiores trahunt) rumoribus abstineant.

Galli Principes pro Sabaudio arma, Togati pacem praferunt.

Apud Bellicosos populos, togati in quietem compositi neglecti sunt: ideoque provt quis promptior, eo magis laudatus: pluresque socios studij sui inueniebat; tamquam necessitati Regni operaretur. Cum nos Parisiis paucos post annos Mantuanæ legationis occasione ageremus, relatu magnorum didicimus, ne togatos quidem pacem cum Hispanis prætulisse; sed publicè quietem laudasse: quod in bello sedentarij quæstus vanescant; & negotiatio (vnde ministris opes cumulantur) negligatur: Solus Villarous, prudentiæ ac sanctitatis opinione totum æuum duraturus, ita prorsus sensisse creditus est: quod magna integritate curas regni expediret; & inutile bellum puero ac fœminæ reprobaret. Discordiarum occasio, & præualens armorum cogitatio Sabaudio addebat; quòd seditio tum maximè conduceret apud eos quos omnes trahere in sententiam non licebat. Nec ipse sibi deerat, sed datis per totam Europam ad Principes literis, missis Oratoribus, suas iniurias, & vim Hispanam, modestissimis licet appellationibus querebatur. Addebat Regiam in eos munificentiam; quos donis intendere, & venalem habere fauorem audiuerat. Non vt malis artibus præualeret; sed vt studio omni iura sua prosequeretur. Honestissimo quoque temperamento in Gallus apud Reginam vsus aduersus Mantuanum est: quem proscindere conuiciis & criminationibus insectari diceretur; & nominare abstinuit, & culpam in consultores rejecit; qui iuribus suis, & æquissimus conditionibus illum non accedere suasissent. Querelarum pars multo maxima Hispanos administros spectabat; tamquam & Mantuanum ne concordaret retinerent; & ipsi alienis opibus, fotâ partium discordiâ inhiarent. Quidam Hispanorum ac Mantuani causam diuidere, aut nesciebant, aut nolebant; credentes non aliud illud, quàm quod huic conduceret proponere; nec arma nisi eius beneficio tractare.

Principes præualent.

Sauellus Pontificius Nuncius, difficultatum multitudine agitabatur: nam nec posse Sabaudio fidere Inoyosa:, nec Inoyosæ Sabaudius fatebatur. Galli quoque minitantes, pronos forsan istorum animos ad arma vocauerant. Hucilluc itaque inani fatigatione ferebatur; cum auctoritatem, pietatem, iustitiam interponeret; vt de asperitate aliquid partes remitterèt. Quo diutius negotiatio trahebatur, eo plus Sabaudio existimationis & decoris, vt magno & libero Principi accedebat. Non prece, non promissis cessurus videbatur; si quo maiestatem imminui, & negligi dignitatem suam credidisset. Paratus miles, Heluetiorum auxilium, Allogerius, & vis Gallica fidentem reddiderant. Cum enim ante (dum conditiones pacis, cum armato Hispano, ipse non adhuc pro necessitate instructus) dissoluturum

se militiam certis legibus recepisset; vbi & suo & externo milite, tueri sua posse vidit, accrescente indies fauore, tamquam iusto metu vrgeretur, causas retinendi militis, & suspiciones formidinemq; hostilitatis Hispanæ excusabat: imo nisi eodem tempore suos Hispani dimisissent, nequaquàm pacto obsecuturus videbatur: siue spretis conditionibus pacis, Monferrati partem denuò animo concepisset (quod ille promptum effectu erat) siue existimationis ratio stimularet, magno ac generoso Principe digna accessio; equidem dissoluendæ vtrinque militiæ forma, arte aut necessitate diu agitata fuerat; nec modus vllus adeo congruere repertus est, vt Hispanis & Sabaudio probaretur. Magnitudo illa gentis, & fastus dare minoribus iura solitus, apud Sabaudium leuiori in pretio erat, quàm vt iustum pondus retineret.

Sabaudius dimittere militiam renuit, nisi idem Hispani faciant.

Inoyosa nihilominus Regiam maiestatem præferebat; & ex arbitrio potentioris nolebat arma deponi. Etiam priorem in turbis, eundum in pace locum habere censebat. Sabaudius siue crederet; siue parum opportuna tempori fides esset, in plerasque conditiones implicatus, quam non conceperat formidinem potentioris excusabat. Credere se Hispano posse dicebat; sed non congruere semper ministrorum animum; nec sæpius in bello errari posse fatebatur, quin vniuersa in præceps voluerentur. Ad fastidium ista literis & cursoribus tractata plures dies sunt; stabili Sabaudio, aut armatum aut inermem, cum Hispano compari agere; nec nudare confinia; aut alieno arbitrio vacua exponere. Dictu mirum deliberatum apud Aulicos Hispanos, an id Ducis causæ, an gratiæ daretur; & repertos in eo consilio quosdam, qui tantum dedecoris admitterent: cum adhuc apud Sabaudium nemo fuerit, qui solui exercitum armato adhuc Hispano consuluerit. Eosdem iam spiritus Ductores copiarum Sabaudij imbiberant; quibus vri Dominum experimento didicerant. Et tum præcipuè constantiam retinebant, quod multis hominum millib. domi coactis; & nouis delectibus auxiliorum aduentantibus, depellere vim posse cognoscerent. Sangeorgius quoq; interrogatus à Sabaudio fertur, an inermé accipere conditiones pacis expediret; illum verò respondisse, tantam prudentiam, vsu rerum firmatá alieni consilij non egere: si tamen eloqui cuperet, id tantummodo dicturum, didicisse se, & multâ lectione probauisse, tantùm inermibus imperari. Quid præcipuè vsui esset non discreuerim; illud certum est, & prudentiam & securitatem in consilio fuisse; laudatumq; apud Italos Principes cætera parum æquos; quod sub scutica (vt aiunt) dictata Hispanorum reddere noluisset. Contra multum Hispanæ magnitudini detractum, qui vulgatum Sabaudij exemplo documentum foret; Hispanos nec posse vniuersa, nec audere quæ vellent; & tantum auctoritatis apud liberos Italiæ Principes habere, quantum sponte singulorum permitteretur.

Hęc intus forsan vera, satyris etiam, & compositis ad contumeliam fabulis vulgabantur, Traiano quodam Boccalino, magni & liberi ingenij viro auctore: qui non vno argumento Hispanam infirmitatem detegebat; & Italiam ad resumendam vетerem potentiam inuitabat; Æsopum æmulatus, qui similibus nugis arcana dominationum, & agendorum innotuerat; ne aut ipsi deesset excusatio, aut minus Patriæ faceret. Hic parum fauorabili fortunâ proiectus Venetias fuerat: vbi cum paratum virtuti receptum, & apertam libertati viam cerneret (nullo tamen Senatorum ingenium illud aut sustentante aut fouente, quod dictum cum mendacio fuerat) sub nominibus Nunciorum Parnassi, & Heraclij lapidis (*Auisi di Parnaso, Pietra di Paragone* Italè appellauerat) pleraque scripto complexus est, haud indecora, & quæ detracto velo Hispanam nuditatem ostendebant. Perniciosam homini fuisse licentiam accepimus; creditusq; veneficio aut vi luisse quæ composuerat.

Traianus Boccalinus.

Iam per Italiam Sabaudij soliditas, & constantia propositi percrebuerat: vt vel

fauore

in obsequium Hispanû refragari liceret. Inter parû æquos Duci Neapolis Prorex Ossuna (incertum an quæsita sententia, nam generoso animo quidam prorupisse putant) impatientia, & diuturnæ altercationis molestia, ad Regem literas misit, quibus non cedere solum, sed & pactis Sabaudio, & Nuncio Apostolico dictis, accedere Regi indecorum fatebatur. Neque enim inter Regem Monarcham & infœlicem Sabaudiæ Ducem (sic appellabat) pacta aliter quàm imperio superioris nominanda. In eundem finem validas vires ostendebat; plura peditum, aliquot equitum millia, quæ parata Inoyosæ forent cogendo in ordinem Sabaudio, & retinendæ nominis existimationi. Idem & alij monuerant; qui trahi consilia regia, examinari imperia, negligi caritatem, iniquis animis ferebant querebantûrque. Itaque consilij Regij voto decretum est, vt Rex Hispanus, Sabaudij vt Principis contumacis amicitiæ renunciaret: eoq; primùm Gaietanum de Ayala Oratorem Regium Taurini agentem reuocandum. Itaque illi instructio (sic agendorum regulam vocant) Inoyosæ perscripto missa est; cuius ea ex Hispano idiomate sententia fuit.

Ossuna Dux scripsit Regi contra Sabaudum.

Postremis epistolis ab aulâ ad Sabaudium datis Regem imperasse, vt cohortes ac centurias armatorum, non secretis, & abditis Pedemontanæ recessibus abderet, sed prorsus ac verè dimitteret (sciri enim per quos sinus disponi militia possit; vt ad manus sit, quæ credatur dissoluta;) promitteretq; ab offensis in Mantuanum ac Monferratenses abstinere: coram Cæsare præsumptorum iurium causam agitaret, cuius ea iurisdictio esset: denique filiam viduam Mantuano Duci collocaret. Hic consanguinitatis caritate, damnorum petitione, & in rebelles vindicta abstineret: quippe Mantuani securitatê sibi curæ esse. Id omne publici boni causa, & nullo sui studio cupiuisse; cui tot literis, Oratoribus, expêsis plures iam menses laborauerit. Cæterùm Sabaudium respondisse, si eodem tempore Hispanus arma deposuisset, non auersaturum conditiones; nec credi posse, eum qui summa promptitudine reddita prouincia obtemperauerit, futuro obsequio minus facturum. Habere tamen causas, quibus coniugium Mantuani suspectum & parum tempori opportunum credat; quásque decreuerit apud Regem internuncio speciali misso proseqai: ne vanitas, & tergiuersatio accusetur. Dixisse ad hæc Regem, se pacis vinculo matrimonium commendasse, & profutura vtriq; decertantium tranquillitati. Si tamen abnuat, vt non illi, sic nec Sabaudio vim inferre velle; dummodo sine armis disceptatio apud competentem Iudicem sit, & iura partium ciuiliter tractentur. Porrò Nuncium Pontificium nulla conclusione rerum, nouas tantùm conditiones pro Sabaudio ad Mantuanum detulisse. Hoc statu omnem negotiationem haberi: proinde statim Sabaudium conueniret, & repetitis Regijs præceptis, relataq; illius aduersus vtrumque litigantem caritate; si pronum reperisset; id tantùm eniteretur, ne spes communes cunctatione ludificaretur. Quòd si aduersum deprehendisset, ius gentium contestatus, securum ad suos reditum posceret: neque enim apud hostem, & sui Regis arbitrio iniquum, diutius sibi agere integrum esse. Si metum Regij exercitus, & inania timoris prætulisset, sacramento promitteret, non in suam perniciem ea arma, sed Italiæ pacem esse comparata. Eandem fidem Cæsaris, Regis, & Pontificis, cui Hispanorum animi aperti sunt, nomine offerret. Si dissolutionem exercitus apud Regem primùm quæsiuisset, omninò abnueret; & nisi paruisset, turbatæ pacis & malorum belli vindicem illum futurum testaretur. Fidem quoque dicto tradito suæ instructionis exemplari roboraret; ne quam ignorationem excusaret. Iam verò cunctationem Ducis tractamve in longum negotiationem, aut difficilem, dilatamve admissionem, signum inimici animi acciperet, statimque abscederet; & relicta epistola quæ traderetur, causam discessus perscriberet, séque Mortaram conueniret.

Inoyosa instructio Oratori Hispano apud Sabaudium missa.

Has ad Ayalam missas literas trigesima Augusti didicimus; neque tamen tantum secreti religio valuit, quin Sauellus in propinquo discordiam, & paratum in limine bellum agnosceret. Festinatione opus credidit, vt occasionem discordiæ præueniret. Itaque Mediolani primùm, mox Taurini apud Inoyosam, & Sabaudium cuius adhuc compositioni motuum intendit, consilio inculcato metu opportunè vsus, prout opus crediderat. Tantúmque prudentiâ valuit, vt in sequentem mensem Hispani Oratoris discessum moraretur. Interim socio Castilionæo Principe, quem eadem cura coquebat, mali remedium dilatione quæsitum est. Et illi quidam pietate ac diligentia commendati apud Hispanos, Inoyosa cunctatione accusatus; qua pro certo habebant creuisse Sabaudium; non eadem facilitate pacta secuturum, qua tenui militia forsan accessisset. Qui infœlix matrimonium (vt quidam appellabant) & tot expensas frustra videns; cum non rebellibus ignosceretur; neque Infans Maria paternâ domo stabili in sententia Mantuano auelli posset; vnde propriæ existimationis certum incrementum sperauerat: forsan & spe, si quid bello amissum foret, patrui Regis in nepotes filios suos caritate, extra domum diu non futurum, studium omne in bellum vertit, certus non seditiosorum Gallorum, non Heluetiorum subsidia aspernari; & si per fortunam licuisset, magno ausu miscere vniuersa; in perniciem fortè Hispanorum conuulso Mantuano cessura. Quia tamen inops bellum parum soliditatis habet, pecuniæ curâ angebatur: non quod à subditis vim ingentem contributione corradere non posset; sed quod delassare suos, ac tributis nouis imminuere paterno amore auersaretur.

Sauellus moram negotiationis interiicit.

Interim dum in nouam expeditionem expensas; & quibus auxiliis promptè vteretur meditatur; oblata occasione coactus est, missa ad Imperatorem epistola suas iniurias, & præcipuè de Mantuani duritie queri; cuius ea verba erant, Initium causámque turbarum apud Mantuanum fuisse; non solùm quod promissam matri neptim negauisset; sed eiusdem matris iniuria decretum tutelæ apud Imperialem Aulam expressisset. Et licet plerisque offenderit, pertinacius tamen quàm ratio posceat, prouocata à se damna repetere, non rebellibus ignoscere, non matri filiam concedere velle. Et quidem dispendiorum summam ne contrahi posse; quod Monferratenses ipsi inter publica mala, suo profectu specie Sabaudiorum, amicorum direptioni studuerint: eóque aliena malefacta sibi imputari. Cæsares & Gallos Reges secuta bellum pace, vniuersos quos contra habuerint recipere in gratiam consueuisse. Potuisse se excindere omnia, & totâ prouinciâ Mantuanum exigere; sed victorem, eorum qui nunc veniam suadeant, reuerentiâ, vt summa vi abstinuerit, sic dominationem cessisse. Non pari facilitate tam promptè petitum ius & dimissum vlli mortalium. Principibus qui sibi, qui Mantuano fautores sunt testari, per se non stetisse, quin pax honestis conditionibus motas res exciperet.

Sabaudius apud Cæsarem de Mãtuano per literas queritur.

Vbi vulgatum id, & Inoyosam insuper vrgere eandem militiæ dissolutionem, conscriptísque pluribus hominum millibus bellum minitari vidit, proximos Grisones prece ac precio illexit, mox Heluetios; ad extremum Gallos; quibus ob nimium in Hispanos obsequium (siue esset, siue fingeretur) Mantuanus despectus erat. Deniq. suos, quorum multitudinem in centurias composuit; audêtes &(quod optimis ductorib. regerêtur) valituros. Sed impar necessitati subitorum numerus deprehensus; siue onera illis in pace imposita ad exteros pepulerant, siue priuatæ causæ longius à domo distinebant. In omnes publico edicto animaduersum, pœnæq; indictæ, nisi certam intra diem reuertissent. Qui Mediolani, Genuæ, & per Monferratum agebant, decimum reditus diem acceperunt. Duplicatum tempus iis, qui Venetiis, Lugduni, & vicinis locis fuissent. Apud vlteriora deprehensi, vt Vrbe, Neapoli, Gallia, quadraginta definiti: Quòdque millesimo sexcentesimo

Sabaudius se armat & subditos absentes reuocat.

decimo

decimo quarto primùm edixerat, sequenti anno repetitum; raris quibus domestica Pedemontis res esset absentibus; paucioribus procul in pace agentibus. Nec ideo infrequentiæ subuentum, nisi è vicino supplementum quæsiuisset. Astensis ditio frequens incolis plures offerebat; & sponte nonnulli militiam sequebantur; nisi seditiosorum aliqui Mantuam ac Monferratum securitati suæ præferentes iniquum Sabaudij delectum asseruissent. Hos Mantuanus fouere aggressus est, vt dato Pontifici libello supplice, ius Romanæ Ecclesiæ & Episcopatus Astensis (vt ferebant) à seruitute vindicarent.

Iurium ignoratione laborauerant qui interpellare Pontificem, & questus deferre ausi sunt. Nempe nescij, vel sub Cæsaribus cum Astensis prouincia Episcopatui permissa est, supremum ius Imperatori reseruatum fuisse; quod in Sabaudium processu annorum Cæsares deriuassent. Iure ergo suo vsum Sabaudium constat, nec detraxisse Episcopis quæ prætendebantur iura; licet suffocandæ inuidiæ opulentiores & securiores reditus concessisset. Proinde foueri perduelles, & criminum falsorum delatores, medio in pacis negotio turpe erat. Imo iniuriæ modum supergredi videbatur, quod Mantuanus ea publicè legi, & transcribi toleraret; summitteretq; in Vrbem accusatores, qui Sabaudium rebellionis Ecclesiasticæ deferrent; quodq; Nobiles viros è Roerijs, Solaris, alijsq; eius ditionis, fauore sustentaret; quamquàm iactâ in ventos operâ, & causa superatus. Ponere ista propinquæ paci obicem dicebantur; & abundè offensas suppetere quæ Princeps ille exequeretur; nisi nouis dolotibus animus vlceraretur, geminatis iam officijs mitigatus.

His propè diebus Græcus quidem Episcopus, habitum sæcularis clerici indutus, cum duobus sacerdotibus eiusdem instituti Mantuam venit; à Ioanne Demitiano conterraneo Venetiis aduocatus; cui apud Mantuanum conditione, memoria, & prompto ingenio multum auctoritatis erat. Causa illi itineris, & electionis quæstus fuit: & vbi haustam vexatione & expensis Principis domum; nec suppetere in externas erogationes pecuniam acceperunt, velut minora requireret (scilicet quod statim vniuersa non penderentur) cœnobium, Ecclesiam Patrio ritu, reditus decem Sacerdotibus suffecturos poscebat. Mantuanus id quoque Monachorum genus in ciuitate habere desiderauerat: Taurinum eo se decore superaturum præsumpserat. Et quò res maiori applausu populi, similes nouitates irridere soliti, exciperetur; templum primò Diuæ Barbaræ mox Andreæ sacrificiis insoliti Vrbi moris destinauit. Mox ne hymnos precesq; recitantibus Græcis ipse nescius sermonis interesset, serio in Græcas literas intendit. Breue (vt cæterorum) laboris studium fuit. Obstitit mutabilis animus, & rei difficultas, licet ea compendio quæreretur. Curarum multitudinem impedimento fuisse frustra vulgatum; quod nulla negotiorum tractatio adeo grauis vrgere posset, vt cupidinibus abstineret. Ne tamen duorum mensium operam lusisse diceretur, nonnulla Græca vocabula memoriæ mandauit, quæ inter epulas à Demitiano refricabantur; ipsaque non sensu non pronunciatione congruenti reddebat. Vulgari tamen ab homine voluit, famulato huic vanitati, Principem bimestri studio Græcum idioma didicisse. Fatebatur idem Episcopus, & qui cum eo venerant; nec abstinebat Demitianus, fatendo vix se loqui Græce elegantius puriúsque. Et quia plurimùm ex ea commendatione voluptatis sumere videbant, testabantur idem famuli; quorum cognitioni longius sermo ille, quàm à Mantuana ciuitate Græcia distabat. Nihilo tamen minus testimonium valebat; quod nil præterea interrogarentur. Episcopalia indumenta, sacras vestes tractu forma raptim conflari iussit, addidit vasa, ac libros Venetijs aductos, ne quid Græciam media Italia exigeret. Interesse sacris volebat Amitam Ferrariensem, cum sorore virgine, nec minus Aulam omnem, & nobilissimos ciuitatis; quasi Latinam religionem patriâ

Mantuanus cogitat de inducendo Græco Mantuam.

eliminaturus esset, aut Græcam vt potiorem amplexurus. Quas precum formas memoriæ mandauerat, elata voce recitabat; vt scilicet audiretur (quid diceret nescius) Græco idiomate scientiam ementiri. Postremò statuendæ Ecclesiæ Græcæ cura subiit; vt arcano, sacrario, cellis (quod illi ritui moris) à Latinis distinguerentur. Sed occupauerant vrbis situm fabricæ ac Monachorum Monialiumque cœnobia; eorúmque multitudine supra vires laborabant. Diutius hîc disputatum tandémque suburbanum Diui Gregorij electum, in quo plurium ciuium horti futuræ fabricæ destinati. Sed cum illi nisi accepto prædiorum pretio cedere possessione vellent, & Principis fidem intutam crederent; & iam plus satis Mantuanus græcissasset, Monachi discedere iussi sunt, reiecta in tempus aliud deliberatione. Id mirum dictu qua indignatione Græcos defixerit; & Demitianus ante alios, opinione potentiæ deiectus, Mantuani seruitutem proiecisset, nisi illum familiaris inopia retinuisset; & spes ingentes quas Romã renitens suo ingenio, Principis promissis conceperat. Astenses seditiosi in Sabaudium, cum Romam venissent, & apud Pontificem, vt ille censuris ecclesiasticis in ordinem reduceretur, querelis egissent; inanes spes suas, & Mantuani aduersus eum Principem odium vanum deprehendere: siue magnitudo eius carpi non posset, siue creditus fuerit bono iure vti: nec enim iis licet instantibus, & assiduè Mantuani internuncio collocutis aliquid in ea causa profecisse didicimus.

Continuæ interim ab Vrbe literæ Sauellum vrgebant, vt resumpto pacis negotio Inoyosam maximè fatigaret; quod in eo pax & bellum præsumptâ Hispanâ magnitudine videretur. Difficiliorem tamen concordiam, quantacunque virium additio in Sabaudio reddebat; eo semper duriori, quo maiorem in armis spem posuerat. Neque tamen aucto vndique labori Sauellus pepercit; sed cum Inoyosæ fastum, Sabaudij iras, Mantuani intempestiuam constantiam quereretur, consilio preces, spei comminationes miscebat. Non enim Pontifex mandatis temperabat; vt communi consensu, prius quàm bello æmuli decernerent, pax sanciretur. Inter impedimenta pacis illud quoque numerabatur; quòd Orator Gallus Regem suum arbitrum contentionis adscisceret; Castilionæus verò curam sibi omnem posceret, titulo Commissarij Cæsarei. Excludi quin etiam ab vtroque Sauellum voluisse, non vano relatu didicimus; & inscio Oratore Gallo Hispanum pacta firmare voluisse; licet id apertè non posset. Ita dum quisque sui Principis decus præfert, commune bonum morabatur. Credebant etiam aliqui Inoyosam cupitis moram interiecisse; quòd maiestatis intempestiuus sectator, tum maximè imperio agere cum Sabaudio cogitaret; cum prudentiores, opportuniores tum preces esse contenderẽt. Nec Mantuanus præter induratum contra rebelles animum lamentationum & literarum quibus Sabaudium offendebat nimius, concordiam promouebat. Cum enim in Vrbem misisset literas expostulationum refertissimas, ea de vidua relicta addidit, quæ credi poterant Sabaudij indignationem concitatura. Continebant inter cætera, viduam marito ac filio destitutam, procul à filia, apud patrem secreto odio, aut modica gratia agere; neque enim defuisse delatores, perditissima Aulæ purgamenta, qui admonitum ab ea Marchionem Rubeum paternę inuasionis; testatum apud patruum Regem summo se in honore habitam; denique Mantuani causam apud Imperatoriam sororem sustentasse diceret. Equidem infœlicissimę iuueni vulgato iam patris arcano innotuisse, non eos motus caritate neptis cœpisse, neque in filiam pietate, sed vt eo prętextu veterem cupidinem expleret, Monferrato per vim potiretur, vt aduersus Mantuanum, iuuenem, inexpertum, inermem valesceret. Id illam flagitium auersatam fuisse; nec inter fratres ac sorores fateri destitisse, inutilem laborem à parente sumi, & causam iniquam prosequi.

Mantuani in Vrbem cõtra Mantuanum.

Hoc ipsum familiari sermone disseminatum, domum omnem in partes distraxisse

xisse: vt iam non secretis colloquiis sed apertè multi meliorem dissentirent. Isidorum nomine honesto auctorem consultorémque malorum, & eorum quæ sibi inuidendam fortunam struerent approbatorem, cum relicta vidua Iuone sene Iesuita quem plures annos Mantuæ à sacris confessionibus ministrum habuerat, seponi consuluisse: Infringi enim spes suas, si filia apud patrem præualuisset. Hunc detestando consilio Sabaudium aggressum; obiecisse suspitiones, & primum auersi à patre animi filiam accusare ausum. Auellendos docuisse qui perniciosis præceptis infirmum viduæ animum spe inani sustulissent: quique noui matrimonij blanditiis, patrem ac filiam veluti in mutuum certamen commisissent. Addidisse quoque vetus iam; & quod consensu receptum sit, esse; nescire Iesuitas rerum administratione abstinere; fœminarum quoque fauore Reipublicæ adrepere. Proinde pellendum hominem, & tamquam Mantuano affectu corruptum, procul à filia habendum: sufficere se, aut quem alium pater delegisset in eam curam. Nec mirum his artibus vti Isidorum, quòd ferè cæterorum criminatores, id in absentium criminationem proferunt, quo ipsi maximè delinquunt. Iuonem certè innocentis simplicitatis esse; sed Isidorum perniciosa calliditate: tantúmque illum tractandæ rerum curæ imparem esse; quantum hic efficacius Italiæ excidium, authoritate, qua apud Ducem erat, acceleraret. Illud certè mali moris etiam infensis visum, quòd senex criminationum ignarus, inculpatæ vitæ; quique Taurinum non sponte, sed iussus venerit, imperio Bernabitæ abstraheretur.

Pudendæ eæ literæ in Vrbe visæ sunt; & qui Pontifici obtulit, monito auctior regressus est; scilicet vt Mantuano scriberet, Iuonis ac Isidori causam cognitionis non egere; patris ac filiæ caritatem interpretamentis malè distrahi, quietis & silentij studium vtilius Mantuano futurum. Sed ante alia literis eius argumenti abstinere debere. Hæc illi obnoxium Sabaudio animum potius, quàm studiosum quietis probarunt. Cæterùm placuisse Sabaudio mutationem non odio Iesuitæ scimus; sed rebus suis haud quaquam conducere credidisse, si ministro ab hoste imposito familiariter vteretur. Non aliud prolocutum Iuonem accepimus quàm libenter iis locis excessurum; vbi videat strepitu armorum, studia sua ac institutum interrumpi. Viduam tamen sui discessus admonuit. Illa paternum imperium cum ratione interpretata; nec despectum sui in parente credidit, & præsagium exitij Monferratensis accepit; quasi noua vexationum moles immineret; postquam facilitate non mouisset, & vim eius hostes experiri maluissent. Cum adhuc Mantuæ futurorum incerta, & an manendum redeundumve illi ad patrem esset, anceps consilij nesciret, monitam à ministro Mantuani didici; ne se patri permitteret; quem ira & cupido agitabant: Miserrimam enim vitam, inter despectum suorum, & infensos fratres ac sorores, clausam domi totum æuum toleraturam. Illam tamen tisisse vanos monitus. pietate parentis reuerentes, antehabita, & optima apud omnes fama. Processu temporis vniuersa hæc Sabaudius didicit; & quamquam vlcisci liceret tolerans, prudenter se tamen aduersus suspiciones gessit, ne socordiæ accusaretur.

Ius Iesuitâ à seruatuse vidua amouetur.

Cum Vidua Mantua in patriam rediret, nobiles à cubiculo puellas quas habebat secum duxit. Ea occasione secuti etiam nonnulli famuli, diúque mansere. Siue non curauerat obseruatores Sabaudius, siue ea cogitatio animo non insederat; frequentes Mantuanorum literæ vltro citróque meabant; quibus secretum odium nationum continebatur. Aduertit tandem Dux, intutos domi hostes, & infidam dissimilium societatem, statuitque suspicione Aulam, sese periculo liberare. Itaque absens licet, missis ad Principem Pedemontanum filium literis, imperauit; vt nobiles illæ puellæ, ministerio filiæ Mantua deductæ

statim amouerentur, & ad suos dimitterentur; si quæ conterraneæ fuissent, solito in seruitio manerent.

Medius September erat, cum luctui suo mersa Vidua, & alto secreto abdita agebat, non alio ferè mœroris sui leuamento per vices vsa, quam illarum virginum colloquio; vt doloris recordatio aut falleret, aut mitesceret. Et solatium quidem non leue erat; quod singularum fidem longa consuetudine perspectam haberet; nec familiaritas eliminaretur, quæ inter puellas honesta, creditur secretum continuum oblectare. Has inter (solatium in luctu erat) defuncti coniugis amarum nomen, mutuam caritatem, Regiam iuuenis indolem, Mantuæ vrbis situm, ornatum, delitias, multo fletu; mox Infantis filij obitum, minori quamquam affectu, dolore tamen altè fixo; ad extremum filiam vnicam & complexu suo abstractam, vnicum maternæ calamitatis leuamen lamentabatur. Contrà illæ (quando sermonis licentia erat) postquàm assensu miserias prosecutæ fuerant; discordias, bellum, iras, (sexui semper inuisa) detestabantur. Proiectæ verò Dominæ spem componendarum discordiarum, & recipiendæ filiæ obtrudebant; si apud gentis humanum ius pleràsque Hispani Regis patrui valuissent: siue coniugium non vnus parens, siue cum satisfactione & sine nuptijs pacem parens voluisset. Hoc argumentum sermonum erat: cum interim totos dies indiuiduæ, fœminilibus operibus, & quæsito studio, excludere pro virili mœstitiam Dominæ niterentur, tempúsque quod memoriam refricabat, fallere. Matronas Taurinenses nisi per longa interualla visendi studio sese exhibuisse vulgatum fuerat. Tamquam illæ Sabaudij indignationem, loquendi licentiam meruerent. Quod enim sponte inter paucos suppresseris, communione & occasione nonnumquam exprimuntur. Sed Viduæ ministerio destinatæ, assiduè pensum diurnæ operæ exigebant; flectebantq; eodem studio solandi nonnumquam in fabulas, ne lachrymarum occasio perennis esset.

Decimâ Decembris sub meridiem Pedemontanus vt sororem inuiseret, missus est: solitus alias discutere gemitus; & humentibus ipse oculis sæpè defungi munere solandi. Paulùm solito officio immoratus est, ne inopinatè asperitate mali perstringeret: tum ad ea versus quorum causâ missus fuerat, suum Iesuitam discessisse retulit; orauitq; sororem, ne parentis voluntati effuso mœrore aduersa, indignationem prouocaret. Illa paruisse se; neque quo Sacerdote ad sacras Confessiones vteretur distinguere respondit. Religionem, senium, doctrinam; & ante alia bonam viri famam prætulisse. Tum Pedemontanus, idem illi in fœminarum familia agendum dixit; quod nobiles puellas, cæteràsque Mantuani studio

Sabaudius dimitti nobiles puellas imperat, quæ Viduæ seruiebant.

infectas, Pater illico dimitti iubeat: ijs tantùm retentis, quæ ortu & educatione subditæ censerentur. Neque moram imperio interponendam; sed pari firmitudine animi, continuandam obedientiam. Ad Nuncium infœlicis missionis, adeo perstrictam dolore Viduam accepimus, vt nisi vicinus paries subsidiò labanti præbuisset, statim ad fratris pedes laberetur. Mox collecto, manibus ad sinum complicatis, ductoq; altè spiritu, id tantùm prolocuta dicitur, ô Domine Pater. Discessit cubiculo Pedemontanus; ne præsentia virtutem retineret, quæ iugulabat. Sed vbi victâ constantiâ locum dolori fecit, & soluto naturæ debito lamentationem exclusit, singulas appellauit, paternæ voluntatis necessitatem docuit; & in proximum discessum, vnamquamque sarcinas colligere iussit. Illæ quod minus prudentiæ subesset, & liberius queri possent, fletibus domum omnem compleuerunt, fortunæ propriæ ingemiscentes; quasi in perfidiæ pœnam rejicerentur. Eâ causâ non secreto, non publico abstinebant; vt agnitam ab imbelli sexu vim iniuriæ fuisse (sic illæ appellabant) Sabaudius exciperet. Sed illi cum altissimas decreti sui causas examinasset, incidendo dolori induci festinationem imperauit. Vbi destinatus itineri dies affuit, longo ordine singulæ & lachrymantes ab

aman-

amantissimâ Dominâ abductæ, & naui ad id paratæ impositæ sunt; dato Comite Antonio Balbiano, qui in Pedemontis ac Monfettati fines illas paternâ custodiâ deduceret. Sed illæ obuium Comitem Aloisium Montecuculum Ferrariensem à Principe Vincentio Mantuani fratre missum habuerunt; ne nobilissimus numerus impare generi comitatu reuerteretur. Earum nomina erant Elenora Villa, Octauia Pedoca, Eleonora Trissina, Paula Scarampa, Isabella Andreatia, Eleonora Castiliona, Camilla Faà.

P. Vincẽtius obuiam ire mittit Comitem Montecuculum.

Antequam Taurino discederent, ne ob malos mores aut nomine perfidiæ dimissæ crederentur, reliquere ad Sabaudium literas; quibus fatebantur imperio eius quod filius Princeps detulisset, depulsas se ministerio Viduæ Dominæ, cui fidem & honestatem morum aliquot annos approbauissent. Id tantum sciri ac credi cupere. Proinde quemadmodum duraturo in omnem vitam dolore sese expositas sciant; sic ad præsens lætari, quod eius desiderio festinatâ executione satisfecissent. Precari interim prospera omnia communi voto. Asperum id Taurinensibus primo visum, vt qui apud Dominas, pietatis, munificentiæ, Regij animi tantum monumenta viderant. Qui tamen singula exactius æstimarunt, posse ac debuisse illum eo se incommodo expedire agnouerunt. Quippe compertum exploratorum diligentiâ fuerat, frequentibus earum Virginum literis, Mantuam & ad Monferratenses datis, aperiri consilia domus, & admoneri agendorum Mantuanum potuisse. Celeritate summâ scriptum illi fuerat, pellendas nobiles puellas domo Sabaudij; easq; Casalenses futuri incertas rectâ profecturas; vt ibi Principis sui imperium opperirentur; cuius domui primos ætatis annos honestissimo famulatu impenderant. Mantuanus non diu æstimatâ re, tamquam raro comitatis exemplo famam proferret, responderat, velle vniuersas Mantuam reuerti; vbi eodem honore haberi illas decreuerit; donec eius quam coniugio accepturus foret muneri restituerentur. Quas semel domus sua in tutelam & domesticam curam aduocauerat, in extremum sustentatas cupere. Credebant aliqui id illum Viduæ gratiæ dedisse, cui reddere virgines destinaret, quandocunque sibi nouo matrimonio iungeretur. Sed inania hæc & vana, nos qui indiuidui cogitationes eius didicimus, vertisse in gloriam pietatem scimus; vt vincere liberalitate Sabaudium videretur. Illud quoque pro comperto habemus, donec concordiæ spes affulsit; & creditum fuit posse honestis conditionibus coniugium Viduæ repeti, famulatum Viduæ filiæ immutare Sabaudium noluisse: sed vbi negotiationem omnem arma spectare vidit, nec paratæ satisfactionis inditia præferre Mantuanum; & nexu omni, & suspicionibus liberare se voluisse.

Mantuanus eas Mantuã deduci iubet.

Vbi per Italiam vulgatum est, tot nobiles puellas vocari Mantuam, vt in Aula, vxoris Regiæ vacuâ, haberentur; vniuersi obstrepuêre: famæ iacturam alius, alius incustoditam licêtiam metuebat: Principem iuuenem obseruatore nullo, eodem tecto vsum, parum securitatis promittere. Et debuisse Parentes virginum occurrere, & suas quemque in domos reducere. Amitam quoque Ferrariensem, non omnino consilium probasse ciues fatebantur; quod affine vero credimus; non magis honestatis singularum solicitudine (quæ haud dubiè in tuto erat) quam metu; ne qualicumque eo pignore Vidua Mantuam reuocaretur. Querelas in solido hæsisse tempus docuit; & satis magnam exitij partem eâ in deliberatione fuisse. Quamquam impoluta pudicitiâ, & dignâ natalibus sanctimonia egerint. Cæterùm illæ Mantuam deuectæ solito loco restitutæ, & iis matronis in curam datæ, quibus ante bellum vtebantur. Equidem dictu mirum est, quàm frequentibus sermonibus, id apud vrbem tractaretur: vbi non praua, non honesta superficie tenus, sed profundâ indagine examinantur. Potuisse laudari Mantuani munificentiam, si vniuersas in nuptum pecunia iuuisset, si consanguineis restitutas, nobilibus sponsis collocasset; si nondum maritatas Mantuanus vxoris

præcipuè de bonâ opinione generis humani meruerat. Sed scribentium mendacia effrons petulantia corrigeretur, si sibi ipsis in talionis pœnam, linguam dentibus morderent. Quò ille pluribus argumentis modestiam ac reuerentiam regiam testabatur, eò res ac consilia Hispanorum certius in bellum flectebant. Videbantur dicto factoq; oppignorati in hostilitatem, & vindictam spretæ maiestatis. Insigne quoq; Aurei Velleris remissum Inoyosæ accepimus, documento renunciatę amicitiæ, idq; Regis iussu, miserâ comparatione Marchioni Estensi datum. Et fortè eo se onere leuare Sabaudius gestiebat; siue hostilia arma ferre abnueret; siue vulgata in minores dignitas minus iam Principis splendoris habere videretur. *Sabaudius remittit Hispano Velleus aureum.*

Crescebat Sabaudius milite; & socrorum literis monebatur, plures sibi indies affuturos: quod Pedemontani subditi prospicientes, voluntariam erogationem in capita ceceperunt. Neque Sabaudius quidquid, aut suorum pietas offerebat, aut necessitas persuadebat illico admittebat; modestam collationem, suorum amorem retinere nouerat; maximè vbi egentes, viduæ, pupilli, religiosi viri excipiebantur. Multum auri eo studio amoris collatum; quòd ingens prouincia, numero populorum, & opibus sextuplo censeretur maior Monferrato. Vbi Pedemontana omnis cohortibus ac centurijs strepere visa; & qui venerant in iusti exercitus formam componi posse, testandæ suis pietati, & quàm honesta præciperet, vulgato edicto licentiam militarem primùm coercuit, adeo arctis legibus, vt vix intra Monachorum claustra modestius agi posset. In Deum ac Diuos iniuriæ, templorũ direptiones, rixæ, seditiones, peculatus, impudicitia, neglectus ducum, quæq; militarẽ disciplinã corrũpunt, additis ingentib. pœnis prohibuit: vt nemini cordato dubium esse potuerit, iustissima ea arma esse, quæ tam honestis institutis iungerentur. Animaduerti in violatores imperauit; nec quod processu temporis, & summâ in confusione rerum bellicovè tumultu, interdum scelera audita sint, rectum Ducis animum doli arguunt; gnaris rei militaris peritis, nullam adeo in bello arctam regulæ custodiam esse, quæ incongrua & iniqua aliqua non admittat. *A suis pecuniâ iuuatur.* *Sabaudius edicto coercet militarẽ licentiam.*

Venetus Senatus, cui ante omnes, libertas Italiæ ac quies, consiliorum omnium argumentum est; vbi defecisse Hispanos à Sabaudio; & negotiationem cõcordiæ, in iniurias & oppressionem vertisse cognouit, iuuandum Sabaudium pecuniâ decreuit; strenuum Principem & reddendæ operæ paratum ratus. Manifestæ subsidij causę, & Reipublicæ quoq; commoda prospicientes suberant; quas & nouerat Sabaudius, & Hispani timuerant. Non enim amplius cum Mantuano Duce prælium esse, nec de Monferrati possessione certari. Illam cuiuscunq; victoris prędam fore nouerant; sed Hispanos vbi in Pedemõtanis præualuissent, vniuersam Italiam sub iugum acturos; & ante alia Venetorũ per Lõgobardiam vrbes antiquis prætextib. decantatas. Vix crediderat Sabaudius pulsum à se Taurino Oratorem Venetum, viam aliquam reconciliationi reliquisse; sed nõ minori occasione quàm Dux ipse vrgebantur, ne opprimi magnum Principem paterentur. Leuem quoq; pecuniæ iacturam reputabant; quoties miles transmittendus non foret, scirentq; Sabaudio vim ingentem hominum suppetere, magnis prouincijs imperanti, & fortissimis vicinis fœdere illigato. Ex dignitate Reipublicæ creditum, si prior Sabaudius suas necessitates exposuisset; nec ante tamen ille facere voluit, quàm certior per literas factus est, deferendas illius preces Patres amicè excepturos. Veruensis ea cura dicebatur, qui prudentiâ notus, adeo colligatas Sabaudij & Venetorum necessitates, & communia vtrique discrimina epistolis complexus est, vt certissima protulisse videretur. Galli animos addebant, quos eædem causæ, pares suspiciones stimulabant. Nihil hîc Mantuani iniuriâ properabatur; & spectatorem alieni conflictus agere potuisset, nisi magno se discrimini inserere, impar obeundi voluisset. Itaque à Venetis certum auri pondus in menses singulos definitum est, quo Sabaudius iuuaretur; si Hispani libero Principi vim

intulissent. Dedere quoque documentum quo publicè fides testaretur; nam, vt diximus exceptum voluêre Mantuanum nec inter hostes recipi; si pro quiete ac possessione suâ nixus hostilium armorum communione abstinuisset. Idem quoque subsidium illi pandi durante bello placuit; vt nullâ Hispanorum ope seruare sua, & tueri fines posset. Id præcipuè Mantuanam rem afflixit: cum enim permisso semel arbitrio ac tutelâ sui Hispanis, saluâ existimatione prospicere à longè alienas turbas posset; pars cladis esse maluit, professus se pro Hispanis depugnare velle: & Galli hactenus in eius securitatem semper intenti, quem eximere periculo silentem poterant, eâdem quâ Hispanos vi insecuti sunt perdiderúntque.

Venetorum dispar conditio fuit; plures enim illos abstinere auxilio Sabaudij voluerant; credentes arma Hispana ad frangendam tantùm Sabaudij peruicaciam comparata. Id Regem literis ac promissis Cæsari Pontificiq; denunciasse; & meruisse tanti Principis testimonium totam fidem dicebant; in quo nunquam alieni cupido visa foret, nec spectata aduersus minores ira. Inconsultè procurrere Senatum dicebant; vt & suo & alieno hauriretur, & in discrimen non continentis solùm, sed & Adriatici possessionem misisse: dum in Vscoccos & Austriacos Dominos sumptâ intempestiuâ expeditione, & domesticos thesauros absumebant, & expensis ac laboribus subditos tenuabant. Si quid Ossunæ Dux, Prorex Neapolitanus; quiq; mox rebus Gubernatores impositi, moliti aduersus forent, non illationem belli, sed odij & iniuriæ propulsationem futuram. Alij anxiam dominationem, & Austriacos prætextus excusabant, cœptantibus motibus in procliui remedium esse: vbi partes hostiles præualuissent, leges consortibus ac victis dare, eius esse qui vicisset. Cum hæc varijs vtrinque rationibus disceptarentur, Veneti semel placitis intenti, tueri se libertatem Itali Principis fassi sunt; nec quid aduersus Hispanos nouare; si vti iure suo Sabaudium, apud illos noxam non habuisset. Offensionis nihilominus argumentum Rex accepit; quasi nec eius pietas fidem inuenisset; & contumacem, paciq; Italiæ aduersum fouerent.

Hispanus Inoyosa bellum mādat. Regium in Hispaniâ consilium, audita Sabaudij contumacia, & quo molimine tot populorum accessione bellum pararet, Inoyosæ per literas significauit, vt aucto militiæ numero aduersus imminentem vim se muniret; stabili tamen decreto; quodq; honori Regio ferè exitium tulit pacem præferre; & obsequenti Sabaudio reconciliationis potestatem relinquere. Ea negociatio irritum laborem continebat: nec enim nisi incluso Mantuano prompta aut duratura credebatur. Discordante quippe Sabaudio, & à Mantuano honestam satisfactionem requirente, turbari omnia opus erat, & nouas præliorum causas emergere. Hinc infœlix illud Viduæ matrimonium retractum aut reiectum, prout rationes voluerant, fuerat: & non Castilionæo solùm, sed & Sauello Nuncio promouentibus, an legibus illis sanciri posset disputatum. Ille componi ante quæ præscripserat volebat; hic iniquitatem asperitatemq; conditionum; etiam fastum erga Viduæ relictæ nomen ostendebat: & quæcunque poscerentur nisi modo amicorum sententijs, modo Hispanorum reuerentiâ retineretur, negaturus videbatur. Consilia Mantuano ex tempore, & nullo præuisu sumebantur; quò magis mirum, quòd quæ toties commendasset, abnuissetq; Amitæ Ferrariensi, & secreto consilio communicare voluerit. Vniuersi sub vesperam aduocati; de re magnâ disputandum, & quod in rem suam maximè faceret examinandum dicebatur. Vbi in vtramque partem multa dicta auditáque, eorum qui auersabantur sententiam requisiuit. Nec is primus super tantâ re congressus fuit; quòd Amita Siluio Teatino adiuta, non rationes solùm; sed & comminationes obiecissent. Naturali impotentiâ & assiduis suggestionibus fatigatum, totum se consilio permittere dixit, sed præcipuè non *Infantistæ.* audiendos eos decreuerat, quos Aula intus salutari, apud ipsos exoso nomine Infantistas appellabat. Neque iam aduersus Ferrariensem (domum omnem perni-

cioso hortatu in exitium laturam) erat, qui eloqui publico, aut sui Domini bono auderet. Prævaluêre apud corruptum animum mala consilia, fato (vt non semel experimento didicimus) ruinam familiæ accelerante. Et quò validius Ducis animum retineret; scripto rationês complecti voluit; cui Comes Chieppius Siluius, aliiq; præstito suffragio laborarunt. Habebat:

Scriptura quâ Mãtuano dissuadetur matrimonium cũ viduâ pluribus rationibus.

Viuentibus adhuc Sabaudij prætextibus, importunum coniugium censeri: siue quod discordantes animi ægrè vniantur; siue quod duraturam partium quietem non promittant. Componenda ante, quæ credantur partium iura, & exuendam Sabaudio alieni cupidinem. Parum etiam honori Mantuani conducere; si armato hoste ac minitante, quam honestissimis conditionibus plures ante menses accipere viduam poterat, tum velut coactus admisisset, & emisset. Imo libertatem imminui, dum alieno consilio tamquam datæ legi obtemperat: quod quæ iniqua aduersus Mantuanum vis sit, etiam perniciem accersat. Franciscum Ducem generum, non fide, non obsequio Sabaudium retinuisse, quin secretas artes dolósque strueret, & (si potuisset) circumueniret. Grauiora Ferdinando fratri imminere, apud eundem dulcedine dominandi iam excitatum, & iniuriarum quas intulerit memorem. Nec enim diligi læsum posse, continuatione odij, metu vindictæ. Et quando certa inimicitia sit, facilius apertum ac professum, quàm secretum hostem vitari; non in Ducem solùm, sed & in fratrem Vincentium fraudibus vsurum, quoties detur occasio. A Patre an ab Hispanis coniugio vidua accipiatur, iuxta perniciosum. Nec enim patentem ex fide acturum; & si Hispani nuptias comminationibus promoueant, maiori indignatione apud Patrem fore; quòd eo inuito filia collocetur. Vim quidem apertam, & contestati belli mala Hispanos repressuros; sed secretas iras; & specie pacis assiduas vexationes in arbitrio validioris fore: nec enim culpam abnuenti, rectè bellum inferri. Experimento cognouisse Mantuanum, quantum miseriarum ac difficultatum recepta olim Regia neptis induxerit; proinde inconsultè eadem discrimina adire; quæ siue superstes marito, siue ante decessisset impendeant. Neque id nisi magna vtilitate pensandum, quæ imminentibus malis iustâ æstimatione componantur. Certum quoque metum fictæ caritatis esse; vbi enim conceptam & admissam spe securitatem hostis deprehenderit; quiq; dolo acturi sunt, facilè pupillæ raptum tam diu quæsitæ meditaturos tentaturósque; quâ habitâ, noua super Monferrato iura agitent; & nisi mascula proles adsit prosequantur. Non semper coniugum amorem manere; quantò minus soceri & generi; quorum pietas sæpè priuatis vtilitatibus corrumpitur. Nec de fortunis tantùm formidari; sed vitam in discrimen vocari, quoties parricidium proficere cupidini regnandi possit. Fratrem Ducis Vincentium iuuenem incautum, & pinguescentem superfuturum quidem, non tamen domi firmaturum potentiam; nec temeritatem insidiantium frænaturum; eò acrius cœptum flagitium prosequentium, quò magis spes fraudibus maturescere visa fuerit. Principum matrimonia rarò candidam fidem polliceri; & præferri nuptias; quas æmulatus & prætextus rerum comitantur, satis docere non curam id sed fomentum malorum esse. Etiam à Principum animis dominationis causâ verecundiam exulare; & si hominum consensus nouos tumultus execratus pudore flagitia deterreat; eam modestiam primis tantùm lætitiæ diebus circumferri; sed viuente odio ac cupidine, facilè in nouas causas aut commentari, aut proferre; quibus etiam veteres retrahantur. Exules, auersiones fluminum, finium turbationem, rixas vicinorum, latrocinia, & his similia, magno ac recenti malo suffectura.

Delato paucos ante annos ad Casalenses Sabaudio, reuerentiam quandam hospitalitatis retinuisse, vt ab insidijs abstineret. Emensum fuisse insatiabilibus oculis altitudinem mœnium, vastitatem murorum, profunditatem & latitudinem fossæ, numerauisse præsidia ac tormenta quæ in minori arce erant: idem forsitan

internuncio aliquo in maiori egisse? quid acturum credendum, si nouis indignationum causis efferatus, occasione ac commoditate sæuire cupiat? Matrimonij promotores Hispanos, haudquam nouas nuptias, pro fine quietis imperare: habitum Vincentio Duce superstite documentum; quem certum sit in plenam concordiam commutatione locorum accinctum, concordi ac poscente Sabaudio præpeditum à Rege, tamquam de alienis transigeretur. Fratris coniugem in communionem thori adsciri, intus turpe, palam lege ac gentium consuetudine damnatum; sed & Mantuanum auersione prosequi. Quod tamen tolerandum foret, si breuem ruborem diuturna pax foret secutura. Nunc de inanibus & de pecuniâ, te leuissimâ, apud potentes, agi: quorum causâ tantum dedecoris publicè adire non expediat. Honoris quoque rationem habendam. Cur enim matrimonium quod rebus integris, tot Principibus laudantibus Mantuanus abnuerit; tot damnis suis ac suorum, tot iniurijs dicto & facto sugillatus; nullâ rerum satisfactione, non futuri securitate, inter minas & imperia contrahat? Quòd si inter Sabaudium & Mantuanum solida compositio contentionum præcederet, quàm mox concordes nuptiæ sequerentur, certam spem quietis sperari posse: fermè enim vbi manifesta est causæ iustitia, vis & inuasio absistunt. Sed vanis Hispanorum promissis intutam futuri fidem esse: nam & mutationem rerum, & obliuionem, & temporum vicissitudinem irrita plerumque reddere quæ spoponderint. Vix credi posse aduersus tumultuantem, eos semper arma tractaturos, qui euentu didicerint, non eas sibi vires esse; quibus contumacem primum post minitantem, exercitu exuant. Sapientius futura mala præuideri, quam iis quæ incuriâ admittuntur mederi. Cupidinem Monferrati Sabaudio ingenitam, à maioribus instillatam & in illum præceptis deriuatam. Neque aliud magis ambiuisse; quàm obijci sibi occupandi quæ versauerit occasionem, quâ opportunè vti nouerit. Id adeo certum, vt ne nunc quidem abstineat sermonibus, ira audaciaq; dictatis. Itaque iuxta stultitiam esse, tam vastas cogitationes excuti animo, aut audaciam defuturam credere. Iam inter matrimonij pacta (vt pars prouinciæ sileatur) veniam rebellium, & cessionem damnorum futura. Hinc augeri prætextus Sabaudij, & existimationem increscere magno Mantuani dedecore: siue sponte, siue coactus eam in pacem consentiat, quam cum armis vrgeretur auersatus sit. Persuaderi non posse missâ Mediolanum pupillâ, dimittendam è Sabaudio viduam matrem. Id Mantuano opinione iurium apud æmulum perniciosum: siue statim destinatis insistatur; siue tractâ in longum negotiatione, inexplicabilibus difficultatibus (quas subitò expediri conducat) inuoluatur. Intellexisse Vincentium patrem consilij pondus: eoq; prius compositionem controuersiæ tractasse quàm nuptias. Eam ab ijs præpeditã, qui nunc intoleranda imperent, vt alieno malo sibi domi pacem faciant. Neque fugere Hispanos, durante inter Sabaudium & Mantuanum odio, intutam ipsis Italiæ possessionem esse, cuicunque se propugnatores addiderint: nec alium in finem tumultuarias nuptias imperare, quàm vt suspicionibus liberi, etiam arma deponant. Simul vterque Principum, illos solos rerum arbitros accipiat. Huius quidem matrimonij ingentes vtilitates præferri; verumtamen non vitæ solùm discrimine, sed & dominij cessione eas vmbras æstimari. Cuicumque Principi credi posse; Sabaudium notis artibus in seutum, & arbitrio quæ promittat interpretantem satis moneri omnes, se fidem consumpsisse. Quòd si Rex Hispanus quietem Italiæ & amicis vtilem probet, cum illum non alia pacis instrumenta tractare; & inuiso pridem matrimonio, eam certioribus & acceptioribus medijs promouere? An impossibilem putari inter vtrumque pacem, si Sabaudio filia non esset? Miseram conditionem populorum; quibus aut pereundum, sine eo coniugio sit, aut admisso in perpetuo discrimine agendum. Cæterùm id proponi ac perstrepi, quod Mantuanus pauenti & annuenti similis, & nominauerit

nuptias

nuptias. Detrahendam huic auersioni personam & liberè eloquendum. Nec enim ideo aduersus ius, falsque piissimum Regem toleraturum detrudi è suo Ducem,& in Caroli V.aui contumeliam iure concessis exui;sed tutelæ quam non semel sacramento promiserit seriò inuigilaturum.Frustra reiecto coniugio,expensas & damna subditorum, quæq; belli mala referuntur,objici. Apud prudentem Principem,plus vtilitate existimationem valere:neque saluo honore admitti cõditiones posse, quas inter media arma fuerit aspernatus. Et vtilitati & gloriæ Hispanorum referre, Sabaudium ab armis discedere:non itaque credi posse,omissuros cœpta,nisi exutum legionibus viderint.Sic inanes metus Monferrati cessuros; & in pace dubia,retinendis suis,suffecturum Mantuanum, iam eruditum diuersis vexationibus inter insidias agere. Cæsarem ac Regem Hispanum, vbi rationum pondus exceperint,pro excusato Mantuanum habituros,nec ideo profectioni renunciaturos;qua certum est ante alia honorem Regi accedere.Gallos assiduè colendos;& apud Reginam amitam literis & Oratoribus obtinendum,vt hanc nepotis sui causam, apud Hispanum suam fateretur. Profuturum certè officium, & vel metu offensionum securitatem Mantuano accessuram. Senatum Venetum,in quo multi sapientiâ eminent;quam semel causam complexum sit,in finem vsque protecturum : neque subsidium quod irrequisitum contulerit, oratum auersaturum. Non quidquid ab Hispanis imperij speciem referat, pauendum;neque proinde concedendâ pupillâ solicitudine trepidandum ; quam certum sit Reginam Galliæ non permissuram à paternâ domo abduci,nec dictam semel sententiam retractaturam. Illos plerumque difficilia negotiorum non vna via aggredi, sed modo placidis , modo asperioribus trahere in sententiam aduersos niti ; & tum de comminationibus remittere, cum deprehenderint subesse constantiam. Puellæ incolumitatem in Dei auxilio esse;nec si quid illi fato euenisset, hæredi matri aliud quàm inanes prætextus accessuros.Imo si bona omissis feudalibus examinentur,nullam illi à patre hæreditatem posse contingere ; graui ære oppressa re Mantuana & plerisque bonorum alienatis ; quæ possint ab emptoribus optimo iure repeti.Iam verò reddendæ dotis, & incrementorum quæ reperiantur metum; & Mantuano indecorum, vt qui accepta coniuge,solutam pecuniam in hunc vsum vertere possit ; & imparem esse exprimendo consensui. Magnum Hetruriæ Ducem,de collocanda Mantuano sorore, cum prudentia ambiguè differere:non despectu, contemptu,aut Hispani metu, sed formidine opinionis Europæ, qua credatur,communi quieti,viduæ nuptias magis expedire.Hinc enim cunctationem. Vbi cum Sabaudio rescissa negotiatio fuerit ; & certum ac sui iuris Mantuanum accepisset,promptè desiderio accessurum. Magni Ducis matre gestiente, & eam spem primo statim die complexa. Porrò promissum Hispano arbitrio matrimonium , non statim viduæ Mantuanum obligasse; si non hosti,non suspecto,non æmulo nupsisset,satisfactum promissis.Hetruscum iam nimis Hispanum, & non semel Austrio sanguini illigatum. Postremò sola rebellium venia potuisse olim delinito Sabaudio,nuptias cum filia contrahi ; idque suffecturum fuisse,vt arma deponeret ; cum nunc etiam matrimonio inuiso vinciri se Mantuanus patiatur. An si volente Rege dimiserit exercitum,nulla imposterum pacta,nullas leges fore difficultatibus componendis. His quæ sermonum licentia commentabatur (iam enim apud Mantuanos id omne honestum habebatur , quod argutissimè Sabaudium laceraret) qui scriptum illud inuerecundum ac stolidum vomuerat, confecisse se putabat,coniugium Ducis cum vidua,indecorum, iniquum , perniciosum esse : nec ex eo spem vllam pacis , sed fraudium circumuentionúmque formidinem.

Primus Mantuanus nondum prima luce egressus cubiculo libelli copiam accepit,diu ante expectatam. Mox viduæ amitæ res communicata,tanto eorum fa-

uore qui infensi Sabaudio fuerant; vt excludendo pudendo matrimonio, & trahendis in sententiam Regibus suffecturus videretur. Iam enim percrebuerat, vim tantùm Mantuanis in calamo esse; & quantum Sabaudius virtute nitebatur, tantum illos scriptis obstrepere. Id verò cæteros quibus clarior intellectus, & futuri certior coniectura, secreti magnitudine conficiebat; donec & vulgata res, & Magnus intimus secretorum, auctor fuisse detectus est. Et quamquam illico rationum vanitas, & quàm inanibus sustentaretur, patuisset, scriptoris tamen auctoritas, Amitæ respectus; & in primis Mantuani in proprium exitium præceps animus, retinuêre; ne (vt moris erat) famoso scripto falsi argueretur. Respondери tamen placuit: quique prouinciam suscepit (gnarus se in eluctantes, & contempturos niti) testatus est, veritatem quidem quam Romanus Pontifex, Cæsar, Gallus & Hispanus Reges, Veneti, (quique minimè crederetur) Etruscus se offensurum; sed labore inuiso plerisque, & infructuoso. Ex Italo sic traduximus.

Responsio ad præcedens scriptum. Id præcipuum ab opifice Deo, humano generi datum; vt prudentia vsum, etiam futurorum cognitionem coniecturâ præsumat. Occurrere sapientum placita, imminentium apud maiores exempla: quorum memoriâ facilè sit, impedentia præsenti ac futuræ occasioni componere. Pro modo ingenij iudicium quoque vigere, aut languescere: & eum qui præterita ingruentibus committat; quæque easdem causas secuta sunt conferat, parum à diuino discrepare. Excelsi animi id magnum munus, eoq; purgatissimo intellectui proprium; cui non ira, non amor officiunt; & apud quem suis meritis res æstimatæ, nullo externo affectu imbutæ excipiuntur. Quò minus mirum, si relictæ Viduæ Sabaudiæ inuidiâ, quam infensum credidisset, & Ferrariensis Amitæ hortatu; nec non Teatini otio; quod Viduâ sacerdote Iesuitâ ad confessiones potius vteretur, prudens aliàs minister ad ea proruperit; quæ nisi deprauati animi argumento vulgari poterant. Equidem caritati Sabaudij admisso licet coniugio parum credi posse; nisi in eam concordiam eatur, quâ veteres prætextus dissoluantur. Sed eam operam Mantuano, non Hispano incumbere; quem æstimatâ infirmitate, & potentiâ æmuli, deceat certissimæ necessitati, & perpetuæ securitati aliquid condonare. Ius apud Mantuanum forsan credi: non deesse tamen validos Sabaudio prætextus; diuturnitatem litis, eiusq; partem à Cæsare decreto veteri non finitam, mereri aliquid quod redimat vexationem. Pleraque apud illum præter ius, magnâ æquitatis specie, & tractari & admitti posse; finium exactiorem custodiam, aquarum fluenta, molatrinarum, itinerum, pontium vsum: quæ ante non semel in disputationem vocata turbas mouerint. Hæc si longior altercatio; & facilis à similibus ad vim transitus considerentur, satis docere inuictum aduersus omnem largitionem animum, sibi causam malo facere. Vbi intumuerint animi, & prætextus irâ & iniurijs arserint, infestationem, raptus, turbatam possessionem, quæque inimicorum propria honestі formam induere; eoq; neglectum, vexationem, damna, verioribus pretijs iudicanda; & minori loco habenda, quàm si minima prouinciæ pars concedatur. Suppetere transactioni decora nomina; & formosos largitioni titulos, quibus concessio adornetur; etiam vtilitate commendetur; mutationem finium, nuptias sororis cum Pedemontano Principe: quas nulla vnquam vtilitas æquauerit. Potentiorem esse Sabaudium, quàm vt credita iura negligat; & indies augere potentiam; forsan & Mantuano Regiam tutelam adimere; siue Hispani Regis filiam, siue Galli sororem coniugio accipiat. Contra apud Mantuanum securitatis Regiæ spem languescere, odio ministrorum, tædio, expensis; etiam non plenæ fidei suspicione; neque satis posse discerni, damnosiúsne sit carpi à Sabaudio, an Hispanis prævalidis Dominis seruire. Nisi Monferratum intactum illacessitumq; sit, Mantuanos reditus parum necessitati, multò minus decori sufficere. Explendis creditoribus prouentus omnes hauriri; & è Monferrato auri congeriem quotannis deuehi.

uehi. Experimento cognitum Gonzagam domum, externorum ac potentiorum Principum seruituti mancipatam, intra veterem paupertatem mansisse; donec dotali Monferrati incremento, cæteros per Italiam Principes, splendore aut supergressa est, aut æquauit. Debuisse multò ante Mantuanum præuiso exilio suo salubri deliberatione occurrere; non inutili cunctatione sua commoda perdere, aut frangere pacem Italiæ. Sed quando prima agendi tempora à prauis consultoribus prodi passus sit, licet tardè, serió tamen procurare debere, vt cupitæ ab omnibus quieti consulatur. Matrimonium certè non sufficere: si quid tamen bonæ spei, aut securitatis præsumere liceat, eo maximè obtineri posse. Quod si tum etiam iniuriæ Mantuani res dicantur, quam vnquam pacis spem fore, vbi validissimi & infensissimi hostis filia, Regisq; protectoris neptis rejici videatur? Sanctissimæ Viduæ duraturam pietatis memoriam; vtque ceruicibus Monferratensium perniciem auerterent, si Dux & ministri credidissent. Retinendam eorum quæ prudentissimè decreta sint constantiam; & si quæ vis formidetur, publico bono, Regumq; ac Principum Europæ desiderio excusari. An credi posse, vniuersos excepto Mantuano, eius rei iudicio decipi; & apud vnum Consiliarium, vnam Fœminam, vnum Tearinum, vnum alterumve mediastinum, quidquid vnquam prudentiæ sit, reperiri? Cæcutire reliquos qui approbent, aut qui pendeant iudicio errare? Mortalium omnium consensum iurando rubori sufficere. Nullam ab Hispano vim Mantuano intentari; temporis conditionem, & necessitatem accusanda. Paterna Principum consilia, & salutares monitus amicorum; quibus vtilitatis opportunitatisq; admoneatur, præsumenda. Finem negotiationis offensurum, quam intempestiuè insulsa libertas iactetur, ab omni spe destituto, nisi eius qui protegat, & auersatur. Incertum adhuc esse an cum Franciscus Princeps inter viuos ageret, Soceri insidijs vulgatis impetitus sit.

Quod si pro vero habeatur, debuisse & ipsum, quando iam parti malorum matrimonio obuiam iuerat, duraturam quietem sororis cum Pedemontano nuptijs, & minimâ titulo dotis largitione redimere. Quorsum spectasse superbum responsum Oratori Sabaudio datum, id tum coniugium tractante? Nobilitatémve an opes displicuisse. Alienis erroribus proprios non excusari: quandoquidem proficere exemplis, in vsu sit, iisq; plus ponderis quàm rationi esse. Proinde peiora Ferdinando fratri imminere; geminaris vtrinque causis irarum, & integris adhuc viribus, quæ tot dies siluerit. An reddito odio credi posse, conciliari caritatem, & duritie indomitâ flecti obfirmatum animum? Non hanc primam causam esse, quæ duplici licet Iudicis sententia terminata, partium mutuo consensu, & pactis dirempta sit. Ne tertiæ quidem cessurum Sabaudium, adeo minus primæ, quæ pleraque indecisa reliquerit. Abiisse iam tempus quo Sabaudius occultus Mantuani hostis credi poterat. Patere plus desiderio, non sibi, non occasioni defuturum; donec ab æmulo satisfactionis (aut si quod speciosius nomen arrideat) titulo aliquid accipiat. In vitam Mantuani aut Vincentij fratris insidias frustra credi: nec, enim vtriusque exitio defutura plura capita, quæ successione in Monferrati inuestituram vocentur. Et si vniuersi fato decederent, non Sabaudio statim, sed Cæsari ius parari. Et patre & patruo annuentibus expedire nuptialia componi. Hunc pacto accessisse, illum non auersari; si Mantuanus factis quàm dictis, quod olim promisisset, testaretur; documentoq; approbaret, veram se amicitiam cupere. Professum hostem dolo ac vi sæuire solitum; & quando concedatur delassandos diuturnitate molestiarum Hispanos, & deterendum continuis mâlis Mantuanum; cur abnui instrumenta pacis, & pulchram securitatem leui concessione non quæri? Regiam neptem Mantuanis laribus inductam, veram domini pacem attulisse; etiam Mantuani sororem Sabaudium filio coniugem cupiuisse; cum regales nurus non deessent; nec quod suspiciones moueret, auditum

nisi modestissimæ querelæ accusentur. Fatalem illam viduam dimissam, nec honestis conditionibus receptum coniugium, exitium patriæ attulisse. Id ante alia Mantuanum in votis habere expedire, vt propriæ familiæ commodo, hoc potissimum sanguine, eius posteri illigentur. Quæ secuta sunt, mala fortunæ culpâ euenisse; quæ tamen inuehendis calamitatibus impar erat, si in præsentem a Mantuano, malis consultoribus perdito, erratum non fuisset. Simulationem caritatis modo existimari: & iuxta malignitatem esse, compositis prætextibus ac dissentionum causis exclusis, vanas suspitiones, terriculamenta, puerilia, vmbrásque admittere. Quo enim titulo, quibus iuribus, quo fine credi possit, sinu matris, ab auo aut patre filiam abstrahi? An maioris fidei rutelam alibi credi posse? An educationem principem? an pietatem? Quid hoc stoliditatis sit animo concipere, Mantuanum absceente matre raptum filiæ non metuere? & defuturam fidem & custodiam præsente? si quo iure diues pupilla credatur, id omne matris esse; diuisámque viduæ ac parentis causam, forsan & parum congruentem. Iam Monferrati inuestituram superstite prole mascula fœminas in perpetuum arcere: etiam Sabaudium qui olim spectauerit, credideritque agnouisse veritatem. Dotemne pupillæ, tot ante nuptiam annis auus requirat; cui non solucre sponso, non a patruo exigere incumbat, aut posse præsente matre eam sibi curam aduocare. Porro sit genero socer infensus, nec coniugium caritas diu duret apud nonnullos: à gente Mantuæ vidua puellam in tuto fore. Quod si ita & insidiæ formidentur, vxorem sũmo loco genitam, prudentiâ ac sanctimonia incõparabili reuerentia obsequióq; deuinciri. E socero creditos metus multum causarum habere; eóq; præueniendos quocunq; remedio, quod in futurum veteres prætextus excludat. Amari quidem dulcedinẽ pacis, sed instrumentorum asperitatem vitari; quamuis natura comparatũ sit, cuiuis effectui suas causas, sua media respondere. Parricidij nullam occasionem, aut vtilitatem satis probabilem fingi posse; nisi inanes causæ, & barbara sęuitia, non filiæ, non patri, non nepti profutura comminiscantur. Tantum infamiæ flagitioso & intestabili appingendum; magno viro & christiano Principi eo minus, quo magis absurda est cogitationis temeritas: nèq; enim in possessione Monferrati Mantuano & fratre eius extincto, relictam neptim, sed Niuernensem Ducem ac filios, demum Cæsares sublata familia succedere. Sabaudios quamuis matre Paleologa ortos, semel successione exactos, consensu sapientum semper excludi. Principum nuptias si causæ iratum occurrant, aut iura dominationis, haudquaquam solidam fidem habere; sed nec plebeios; quoties inter eosde fortunis ac re familiari omni agatur, conuenire. Salubre id à Mantuano, & scire & recoli assiduè expedire; vt meditatione vtilitatis, necessitatísque eruditus, profutura concessione, & sororis mattimonio, res suas in solido statuat: ne suspitionum fluctibus agitatus, timore assiduo contabescat. Si prætextus, si iura mutuo consensu, ac Cæsaris Regúmque placito componatur, plus haud dubiè fiducię in negotiatione futurum. Neq; enim nullum mortalium, nouos motus nisi execratione prosecuturum. Vtinam præteritis mensib. non semel probata, & Mantuanus in mentẽ reduceret & incauto ministro obtruderet; raptus, incendia, fluuiorum prouinciç interceptiones, exulum insolentiam, finium turbationem quęq; & mole sua, & recordatione sola inquietum dominum habent: mox seposita in tempus indignatione remedia complecteretur. Neque enim finitam miseriam, aut extremum vexationis euenisse. Totum euum ista duratura nisi salubri consilio obuiam procedat. Si enim sententia veritati suadentium aduersa exitu probetur, illis gloriã, Principi exitium comparari. Sed, vbi deprehensa vanitatis fuerit, mala domini quę promouerint spectaturos. Mutuum mattimonio amorem, & titulo dotis leuem aliquot oppidorum cessionem, plenam subditorum fœlicitatem, & Principis contingere. Esse alios dandi prętextus, finium nempe ęquationem (si dotis nomen non place-

placeat, & correctionem agri tortuosi. Neque enim ignotum esse, confusum potius, quàm conterminum Pedemontanæ regioni Monferratum esse, & conducere vtriusque Ducis quieti, si possessio recto limite & indubitato dirimatur. Perspectum Francisco Duci Soceri cupidinem fuisse: & quamquam requisitus (vt dicebatur) sororis nuptias distulerit, non tamen abnuisse; vt qui præuiderit parum securam Monferrari possessionem, nisi tractatis ante à patente conditionibus esse posse. Sic instante socero; cum adulto iam Authumno, Mantuæ in eum finem haberet Oratorem, promisisse se Casali sequenti vere futurum; & tum operam omnem tollendis discordiarum causis daturum. Non minores Francisco Duci quàm Ferdinando fratri spiritus fuisse; eum tamen palam, cum nil de suo Socero dare velle iactaret, secretis sermonibus formam componendorum limitum, cui Sabaudius acquiesceret, prosequi voluisse. Etiam quò destinata accelerarentur, totam futuram æstatem Casali agere decreuisse, nisi inuictum in domus suæ mala fatum obstitisset. Iam verò intolerandam potentissimo Regi, & impias in Hispanos de Mantuano optimè meritos, eas voces esse; quibus circumferatur, cupere Ducum discordiam. Quorsum enim armatos exercitus, tot Oratores, tot ministros, plena cursoribus itinera, tot expensas, tot ad Pontificem ac Cæsarem preces spectare? An erogationes tot millionum auri ludum censendum, cum nil effundenti comparetur? aut integros & suis opibus vsos Duces metum Regiæ potentiæ facere. Illam certè potentiam eò magnitudinis processisse; vt nisi quiescentibus & in tuto agentibus amicis (minoribus licet) pacem nolit. Cupere certè alienam securitatem sibi imputari, discordias externis. Non habere Mantuanum quod cupiat, præter memoriam fidei gratitudinis; & facile multa de suo concessurum Sabaudio fuisse, nisi prodito beneficio, prodigere metuisset famam prudentiæ. Ingratum quidem laudem gloriámque beneficio dare, sed famam sapientiæ imminuere, tamquam nesciuerit collocare. Cæterùm bono iure abnuisse Hispanum Regem ea pacta, quibus Sabaudius Mantuano, in eorum vicem, quæ per Monferratum reciperet, pleraque Hispanæ iurisdictionis oppida largiebatur. Quod si res ipsa ad normam arcanę dominationis exigatur, Mantuano potius quàm Sabaudio addi voluisse: quòd incrementum omne, apud efferum, & belli studio accensum Ducem, suspectum crederet. Falsa specie exterritum Mantuanum: nec enim vllum adeo validum ex lege vinculum esse, quo fratris vxor matrimonio induci prohibeatur; qui Summi Pontificis auctoritate soluatur. Suppetere apud Hispanos, Anglos, Polonos, etiam recentia exempla; apud quos didicimus id magnis causis vrgentibus, laudatóque instituto vsurpatum. Esse quo perfidiæ illi accusentur; qui Parentis humani generis, & legum Ecclesiasticarum moderatoris potestatem ea super re inficiantur. Sacrosanctas nuptias, honestissima pacta, Diuis quoque accepta fore; si permissio eius arbitrij sit, cuius placita diuinæ legis vice Christianus orbis obseruat. An libidinem aut flagitium, coniugio bono fine, bonis artibus quæsito prætendi? Maximè quod contrahentes, nullo priuatim affectu suo, publico tantùm bono, & rerum suarum necessitate concurrunt. Auersionem fastúmque ex re, non alio consilio aut imperio æstimanda. Cur enim multò ante, datum à Christianis Principibus consilium, admissum est? cur spes oblata? cur fratri gratulatum? cur (quod fama vulgauit, siue verè, siue falsò, acceptum tamen Mantuano) secreta fides data? Cur Vidua omnium nescia, expectatione, negotiatione, opinione turbata? An quietem prouinciæ, rerum tranquillitatem, Italiæ pacem comparari, adeo pro vili habetur, vt matrimonio Viduæ postponantur? Diuino fauori suas partes relinquendas: nec ignarum bonis esse sacramenti vi inter contrahentes certissimam caritatem nasci. Sed abnui à nolentibus manifesta,

Kk

quia corruptus prauis consultoribus animus, impendentia mala ac bona non despicit. Cum Pedemontanus Princeps amore ac hospitio deuinctus, Parénsque eius faciles nuptijs aures accommodabat; non bello adhuc, nec illatis iniurijs potuisse opportunè contrahi; sed quando elabi occasio permissa est, & hinc aceruus malorum insecutus, maiórque adhuc calamitatum moles immineat, benè securæ fœlicitati, & quieti populorum consuli. Satis Mantuano à Sabaudio satisfactionis accessurum; si hic vi abstineat, & magnas in propinquo spes, angustis limitibus definiat. Si promissa conatúsque Hispanorum minus placeant, si vicissitudini temporis, ingenio Sabaudij, propriis viribus Mantuanus diffidat; aut bello (quoties virium propriarum non pœniteat) aut pactis, rebus suis exitium iam spectantibus consulere debere. Sed illi non militem, non pecuniam suppetere; tergiuersatione eius ac duritiæ, Hispanum, Gallos, Venetos frigescere; quos omnes concordes matrimonium consulere expertus sit. Nil auxilij à Cæsare præter inanes minas; quibus metu neglectus abstinere, satius illi fuerit. Vana indignationis terriculamenta esse, quæ toties visa sint à Principibus impunè contemni. Pontificem consilio tantum; non armis affuturum; vt qui se pacis medium, & nemini hostem profiteatur. An ergo excindi prouinciam, spoliari populos, euerti munimenta, exui dominatione summo dedecore suo potius velle; quàm à maioribus parta quocunque iure retinere; & auitis opibus per summam tranquillitatem frui? Nobili & honesto titulo dotis, & precum tot Regum tot Principum vtilitatem gloriámque habere. Si quid inexpressum à Sabaudio credatur, nil Gonzagæ domus magnitudini detrahere: quam potentiâ Sabaudiæ parem, nec Mantuani Duces professi sint, nec alij crediderint. Paribus titulis impares prorsus vires esse. Id quotidianâ meditatione recolendum, vt necessitas persuadeatur, facti damnosus pudor eliminetur. Quò enim vetustius Sabaudij in Monferratum desiderium, quò altius filijs Principibus instillatum est, quo plus virium & opportunitatis ad recipiendum habeat, eò promptiorem Mantuanum seruandæ possessionis suæ, facilitate & prouisu esse debere. De rigore aliquid remittendum; & (quamuis iustitiam aduersam credat) de suo aliquid concedendum; vt humanum genus & potentissimi Reges agnoscant, Sabaudium exuere prætextus omnes, renunciare iuribus, Cæsarémque concordiæ annuere. Tum inferendi Mantuano belli causas, litis colores procul fore; nec tum reperturum Sabaudium iniquorum armorum imagine, cuius se auxilio & amicitiæ credat, futurâ apud omnes manifestâ iniuriâ. Imo Hispanum Gallúmque, & Cæsarem, quorum arbitrio Mantuanus paruerit, vades securitati, & iniquitatis vltores futuros. Multum referre quo quis titulo bellum moueat, quo nomine turbet. Venetos olim pleraque Pontificibus Romanis, Franciscum Sfortiam Venetis, Sfortias secutos Principes in pacis tractatione hosti reliquisse, vt cætera manerent. Et laudatam non minus fuisse moderationem, quàm profuisse. Expertum hactenus Mantuanum, quàm exitiabili eorum sententiâ vsus sit, qui dum proprijs commodis student, vindictam rebellium, & damnorum repetitionem consulunt. Hanc animi duritiem tot oppida per Monferratum diripuisse, excidisse, concremasse, tot greges abegisse, tot cædibus in innoxios sæuisse; sed vtilitatem apud ministros, dum proscriptorum opibus ditantur fuisse: damna & miseriam apud Principem & plebem manere. An excusari posse Mantuanum, tot à Pontifice ac Hispano monitis edoctum, caueret priuatas famulorum vtilitates, quæ ipsi immensâ iacturâ expiandæ forent. Petisse ab illo Sabaudium, quod vsu inter decertantes, & Gallorum maximè consuetudine receptum sit; Regésque id ipsum non vno Legato, aut vnis literis flagitasse. Maluisse tamen Mantuanum Oratorum & plurium Cursorum expensa tenuari: non quod aliam saluti viam

breuiorem

breuiorem rectiorémque sciret ; sed quòd in deterrima pronus , huc illuc prauitate consulentium agitari cuperet ; vt orari & negare videretur. Nequaquam agendorum ignorantiam , apud peritos artium imperandi præsumi ; & non vno totius Europæ exemplo doctos,in publicum bonum etiam iniquitatem impendi. Indulsisse rebellibus frequentissimè Gallos Reges , & Carolum V. Cæsarem, (qui fortunam in consilio habuerit) Germanos consternatos recepisse. Hos omnes , mores à Iulio Cæsare accepisse , & à Romana prudentia ; quibus eundem intra diem , iidem & hostes fuerunt , & amici , & externi & ciues. His doceri posse , non semper exactam iuris , sed plerumque facti rationem habendam esse : nec esse validiorem agendorum præceptorem , quàm præuisam & inequitabilem necessitatem. Itaque Regum precibus Mantuanum accessisse multo ante vtilius illi fuisse , quàm dominationem & prouincias Monferrati in ambiguo sistere. Quòd si etiam denuo bellum ingruat , magno rerum suarum damno deprehensurum , vim iustitiæ præualere ; prudentérque magnis intercessoribus concedi , quod propriis viribus retineri non possit. Denique plus honoris è prudentiæ fama esse , quàm vtilitatis è peruicacia ; quæ vt destinatis profutura non est : sic præcipuæ laudem mereri , si tot Regum sponte agat potius , quàm aduersatus impellatur. Pupillæ raptum , aut Hispani Regis preces, si perniciosa domui Gonzagæ credantur , & incommoda ; tracta in longum negotiatione rejicienda. His calamitatibus statim occurri posse , accepta vidua, & data sorore ; quæ dotis nomine pauca oppida numeret , procul à Monferrato dissita ; nec vllius(si negentur) potentiæ incremento. In hæc pacta quietum, & securas res Mantuano futuras. Sine coniugiis apertum bellum , clades , excidia , vastitatesÌ ; aut (quod minimum) secretum formidine assidua ob Sabaudium infestum ; contumaces seditiosos , petulantes accolas ; vniuersa non dicto minus quàm tolerantiâ erubescenda. Et in promptu Sabaudio excusationes futuras : siue ignorantiam facti , siue impares prohibendi vires simulauerit. Si Vincentij parentis meditatio placeat, rem in integro esse:& debere iis quoque temporibus rationem agendorum congruere ; vt litis necessaria compositio credatur. Quòd si Hispani conditionibus , quas Vincentius actitauerit minus faueant,superesse alia pacis instrumenta,plures vias,vt quiete habita,salutare vtrinque matrimonium sequatur.

Præcedentis scripturę auctorem,finem malorum,& suppressæ litis occasione, pulchram sibi quietem figurasse:oportuisse quibus artibus,aut pactis ea compararetur expedire ; & salubri voto (quod consultoris munus est)ostendere, aut non aliam spem salutis,quàm eo in coniugio fateri.In arbitrio Hispanorum esse,an decertantes Duces velint. Quòd si ea potentia sint , vt ne metu quidem moueantur , aut suum exitium Mantuanum queri ; & de iis lamentari , quos fautores iurium suorum habuerit ; quorum auctoritate in suo sit , & potentioris hostis iniuriæ substractus ? In immeritum interdum , nunquam in inuitum beneficia conferenda. Id illi seriò æstimandum ; ne tardè , & non profutura pœnitentia perditas res suspicet. Vitam quidem in tuto esse ; sed nec modica largitione imminui dominationem ; aut ideo infirmiori à Sabaudio iugum imponi. Præferri ab Hispano nuptias : quod nullo maiori vinculo familiarum animi obligentur. Si nulla necessitudinis occasio foret , alia remedia tractaturum fuisse ; vt plura numero , sic spe exitúque minora. Satis bona sua Mantuanum præuidisse , vel eo argumento argui , quod liberè abnuere matrimonium veritus sit , cum interdum etiam requisiuerit. Orandam illi fortunam ; ne olim frustra desideret , quod nunc fastu rejicit. Securam à Rege tutelam esse : Neque tamen peruicacia irritandam potentiam ; aut nimia fiducia , temerè consilia salutaria respuenda. Siue admittatur , siue

abnuatur coniugium, expensas & belli mala secutura, nisi securo remedio praualidus hostis molliatur. Ineptissimè iactari existimationem, honorem, dignitatem, vbi quod honesto titulo concedi potest, vi exprimendum relinquitur. Imo Hispanorum vtilitati conducere, vt armatum Sabaudium tolerent, si hostiliter agat: non oblata solùm occasione proscindendi aduersus ingratum, sed etiam vt inquietus suis artibus absumatur. Et quidem credi posse, non toleraturos augeri potentia Sabaudium, nec id prudentes abnuere; occultum bellum timendum, & assiduas vexationes, haud quamquam aperto prælio meliora. Hæc caueri, & antequam vrgeant dissolui oportere. Didicisse Mantuanũ non solùm, qua vi, & quàm parato robore excindi à Sabaudio possit; sed quàm impar ipse hosti sit; & vt non nisi alienis opibus sustentari in imperio possit. Cæsarem ac Regem Hispanum, tam diu arma in Mantuani subsidium gestaturos, donec Sabaudium formato exercitu apertè Monferrato insultare spectauerint. Secreta illa, & quorum auctorem nec accusare nec punire liceat, mala, abnuente Sabaudio, licet acriter feriant bello non executuros. Et eo minus si asperum Mantuanum, aduersus vtilem terum suarum compositionem inuenerint. Eadem conditione & Gallum Regem esse; cuius in Mantuanum pietas iam frigescat; non minus cunctatione parendi, quàm ob concessum æmulæ genti rerum suarum arbitrium.

Si Veneti prudentia commendentur, si beneficium acceptum negari non potest, si futuri spes sit, audiendos, cum matrimonium non vna voce laudant prætereúntque. Diffidentiam certè aut ingratitudinem censeri, vbi cognoscatur benefactoris auctoritas vilescere. Quodam fato Mantuano euenire, vt amicorum inimicorúmve placita, non alia reuerentia excipiat, & Europæ Principum sapientię, paucorum à secretis incuria præferatur. Illud frustra metui, ne Infans pupilla ab Hispanis requiratur; neque ea in re Gallorum ope Mantuanum egere. Nam nisi sapientiorib. acquieuerit, Regumq; arbitrio sua commoda adaptauerit, suppetere Sabaudio formam, quomodo neptis licet absentis iura, aut secreto, aut aperto bello prosequatur. Ne super Monferrato quidem certa esse Sabaudij iura, quanto minus in res pupillæ aut modicas, aut nullas; sed prætextus & creditam æquitatem sufficisse repetendis prouinciis. Multo honestiori nomine iunctam neptis causam prosecuturum. Apud magnos & potentes hostes iustitiæ speciem sufficere. Dotis, & eorum quæ simul requirantur, minimam esse iacturam; ea tamen præsto esse debere, vt requirenti Sabaudio repræsententur. Ne si veteri odio, & ambitione prorumpat, iustissima causa agere præsumatur. Esse apud Magnum Hatruriæ Ducem, quod cum Mantuano nuptias moretur: non ob sensum Europæ, sed Regis Hispani reuerentiam & fortunæ Mantuani formidinem. Scire enim vtilitati ac necessitati magis viduam conducere: & nisi amica negotiatione nuptiæ sequantur, certissimum bellum imminere. Itaque quamquam magnitudine & nobilitate, negligere Mantuanum non possit; sorori suæ tamen timere, ne spe lætitiæ & fausti ominis collocata ærumnis coniugis inuoluatur. Quod si sorore posthabita, licet requisitus viduæ nuptias Mantuanus præferat, quid credendum est illi expedire, cuius causa agatur? Equidem permissum Regi Hispano matrimonij arbitrium arctius Mantuanum obstringere; quàm vt liberè thori sociam deligere possit aspernarive: eâ tamen modestiâ esse, vt nisi commodo & vtilitate Gonzagæ domus induci velit. Laudare neptim non caritate, non ambitione; sed amici bono: neque enim splendori regio hinc accessionem gloriæ, aut magnitudinem Sabaudiam eo decore egere. Hetruscum verò quo maiori necessitudine Regem tangat, eo honestioribus votis promptius auersurum. Postremò superiorem licet suâ fortunâ Sabaudium, easdem quas ante bellum voluerat, pacis leges dicturum. Sed (quod Mantuanum iugulat) vetera iura tripli-

triplicatas versuris dotes exigere; quas vix hic abnuere purâ fronte possit. Nec apicibus legum, sed solido niti, vt sibi suisq; satisfaciat. Hæc opus esse à Mantuano componi, si mansurum pacem velit; neque obstinatione ac duritie, debere præferre firmitatem; quam non amicorum opibus, non pecuniâ suâ, non milite iactare possit. Duplici connubio expedire se, præsentibus & imminentibus molestijs posse; & addidisse vtrinque numina, instrumenta concordiæ, Principes sorores, regijs moribus, & virtutibus ante alias. Secuturam prolem quæ duas domos nectat; vt quocunque Sabaudius prospexerit, nepotes occurrant, certissima vincula caritatis; paucorum ante oppidorum concessione mollitus. Id genus humanum consensu approbare; nec aliam pellendarum domo suspicionum viam esse. Nisi salubri huic consilio Mantuanus accesserit, deprehensurum experimento, quibus se difficultatibus & angustijs impingat.

Ea responsionis forma fuit; quæ nec ipsa omnibus placuit, quamuis Sabaudij iura prætulerit; siue apud Mantuanos inuisa fuit; quòd rationes in contrarium adductas iugularet. Contemptui Viduæ Ferrariensis, & Siluij Teatini, in exitium Gonzagæ domus nati, testimonium satis erat: annexis insuper iis, qui in fœminæ gratiam, & Viduæ Sabaudij odium, nuptias auersabantur. Adeóque temeritas vilissimorum Ducis seruorum increuerat, vt eadem velut alieno dictatu sumpta, ituro cubitum, exsurgenti, epulanti, inter seria & iocos recitarent; tantâ securitate (magno enim fotu incaluerant,) vt ne Consiliarij quidem audentius loquerentur. Hinc si cui honesti & vtilis cura suberat, publicè tamquam apud obseruaturos, Ferrariensique relaturos, testari non audebat: cum ipse Dux facilem se læsuris, asperum profuturis monitis pręberet. Quò minus mirum quod Mantuanus quique intus veritatem olim sectatus fuerat; tot ictibus, tot expostulationibus, priori & salutari desiderio exciderit. Et secreta quædam opinionum colluctatio, magno æstu animo eius influere visa est; quæ inquietudinem, vigilias, inediam, & frequentia per interualla suspiria exprimebat.

Cum sui laboris sensum prioris scripturę confutator præuideret; & licet publicè vulgari sententiam suam cuperet; non auctorem tamen se circumferri, aut iactare ingenium ausus est. Ita clam in Ducis manus exemplar, frustra quęsito qui detulerat, venit. Neque sciri à nobis res potuisset, nisi solitâ leuitate Mantuanus, videndi ac legendi copiam toti familiæ fecisset. Spem salutis (si quæ supererat) sors in desperationem vertit, delapso Mantuano in amorem nobilis & venustissimæ puellę, cui Camilla Faà nomen erat: ex eorum numero quę olim Viduæ famulatę fuerant. Hęc rarâ pulchritudine fratrem quoque Ducis illexisse dicebatur: sed retinuisse pudicitiam supra quàm credi posset, virili constantiâ. Iuuenem morum concinnitate & vallatę honestatis, Mantuanus blanditijs ac muneribus frustra aggressus est; cum illa pręter honestas nuptias, sæculi illecebras nec sciret, nec admitteret. Ergo vt obsequentem cupidini redderet, spe coniugij aggressus est. Nec illa fortunam in res suas versam aspernata est; licet pudicitiam in futuras nuptias retinuerit. Vix apud Aulicos creditum, tot menses iuuenem Ducem desiderium tolerasse; aut illam alieno se affectui inconcussam prębuisse: licet ad extremum didicerint, quantum in Mantuano solicitudinis; tantum in illa virtutis fuisse. Assiduus apud hanc Mantuanus erat, choręas & ludicra agitabat, comœdijs intererat; & cum grauis hiems terram niue densaret, vehiculo per Vrbem ductabat, personatam, sed cognitam. Malum quod Duci puella contulit cum honestate fuit. Quippe cum ille arcana amicè communicaret & totos dies colloquijs impenderet; inter tot rerum argumenta id quoque in disputationem venit, an Viduam Sabaudiam sibi matrimonio copularet. Camilla auditâ Dominicæ voce inhorruit, statimq; fortunæ suę

Mantuanus delabitur in amorem Camillæ Faà, quæ Ardizina dicebatur.

studio detestata coniugium, vt omni enixa est, ne qui laudabant præualerent. Neque tamen odium fuit, sed metus & verecundia; quasi paueſceret, à Viduâ olim Dominâ eâ in specie flagitij, cui affinis credi familiaritate Ducis poterat, deprehendi. Aliqui illam causam propriam egisse referebant; vt amotâ æmulâ, tamquam certioris spei; ipsa iam Ducis superior, & vicina summæ fortunæ induceretur. Non aliud per eos menses acrius prosecuta est, quam vt loco Vidua depelleretur, & sui anxia & ambigua futuri. Quid corruptus affectu animus, & altissimè admissum desiderium afferre possent, & illa supra ætatem prudens nouerat, & à parente, ac contubernalibus fœminis monebatur: non enim procul ratione esse, inter Sabaudios & Florentinos ambigentem iuuenem, minori fortunæ, sed occasioni præualidæ locum aperiri.

Hæc illi dissuadet matrimonium Viduæ.

Sub Augusti finem, qui matrimonium ac veniam rebellium (oblato scripto quod paulò ante recitauimus, & alio confutatum habuimus) fuerat insectatus, demum sententiam seriò requirente Mantuano, in contrarium flexit. Cum enim mutuum coniugium commendasset, rationes addidit, quibus Hispani, Galli, Cæsarisq; indignatio (nisi annueretur) metui posse docebatur. Longior facti examinatio lucem rei fecerat; & patefecerat veritatem, cui iam refragari verecundiâ præpediebatur. Recitatione abstinemus scripturæ stilo ac methodo laudandæ, quæque curam exercuerint, quàm olim pro Mantuano aduersus matrimonio fecerat. Sed nec alijs fundamentis innititur, quàm quæ in idem argumentum ante retulimus. Hoc Mantuæ continuis disputationibus, actionibusq; inter Aulicos, & apud Ducem; cum Sabaudius inter querelas aduersus Hispanum, & iniurias Mantuani; quæ inculcatis ad Europæ Principes literis miserat, à prouisu murorum non abstinebat. Imo Heluetios & conterminos Transalpinos inuitabat, apertè iam Mediolanensi ditioni comminatus. Ramboglietus eâ tempestate Galliæ Regis Orator iam in causam descenderat; quique non causa potius, quàm gentis impetu Sabaudij animos certis promissis accenderat; summa rerum in eo vertebat, an dimittendus à Sabaudio exercitus esset; & quando eâ in negotiatione obtemperatum Inoyosæ fuisset, an apud Hispanos eadem moderatio requireretur. Quippe Inoyosa accitis iam pluribus centurijs recentium auxiliorum, solui à Sabaudio militiam imperabat: eò maiori constantiâ quò plus sibi virium esse videbat: idq; sufficere quieti nonnulli arbitrabantur. Quamquam enim discordes adhuc Duces, non matrimonio, non compositione finium conuenissent, depositis tamen armis, tantùm causâ acturi videbantur. Id audaciorem Mantuanum reddiderat; tamquam parere Hispanis Sabaudius cogeretur; ipse à vi illius tutus, præsidio gentis redderetur. Itaque velut delegato munere, & in potentiores reclinatâ belli curâ scenicis vanitatibus intendebat; die ac nocte theatris indiuiduus, & victoris more agens. Patrem quoque Camillæ Monferrato acciuerat, cum quo credebatur secreta pacta, & abditas conditiones matrimonij cum filia transegisse.

Ramboglietus.

Inoyosa instat, vt Sabaudius soluat militiā.

Causa haud dubiè Mantuanus Sabaudio se superiorem putabat; quod diceret, in turbatorem & inuasorem omnia iura clamare. Sed Sabaudius qui fortiores Hispanos armis retinere iam in animum induxerat, eò certius Mantuanum Monferrato quoque depellere meditabatur; nisi concordiæ legibus faciles aures præbuisset. Et (quod dictu mirum) cum lustraret exercitus, militarem annonam, & commeatum aggereret, sua muniret, aliena expiscaretur, pacis tamen negotiationem admittebat: vt scirent Hispani cum armato & impauido de pactis transigendum: contestatusq; Ramboglietto fuerat, se concordiæ paratum, si Blancæ & Filiæ Viduæ à Mantuano dotes reproducerentur, si iura sua super Monferrato statim agnoscerentur; si Mantuanus aduersum se iniurijs notus, & rebellibus pepercisset, & Monferrati damna perpetuo silentio inuoluisset. Canauesum prouincia

uincia sufficere exsoluendis quæ Sabaudius poscebat videbatur, quoties facilitate ipsius humanitas tentata foret: Nobilis illa quidem, sed pars exilis Monferrati; quæ ne concessa quidem apud Mantuanum esse poterat; ambita Sabaudij viribus, & recipi quouis in tumultu facilis. Hinc illinc implicatæ difficultatibus conditiones pacis, Inoyosam primùm solicitum habuêre; Regis imperio arctatum, ne Monferrati pars vlla Mantuano detraheretur: & promissis quæ Sabaudium aduerterant, & quorum occasione indignatum Ducem mouerat. Itaq; nec comminationibus abnuente Rege, nec precibus locum nouerat, indurato Mantuano sub alienâ fiduciâ aut integras cum Sabaudio inimicitias protegentibus Hispanis exercere, aut securam & duraturam pacem facere. Sed præ cæteris implacabili in desciscentes odio erat; quorum constantiam in iniuria intolerandam dicebat. Vi cogi videbatur; & oratam clementiam intempestiuam appellabat, si stabiles in offensa perduelles, alienâ auctoritate aut precibus, in gratiam recepisset. Neque hi Sabaudij fauore tuti veniam anxiè poscebant, malebantq; illam armis potius, quàm literis exprimi. Ea animorum conditio erat, vt cum vniuersi suspicionibus laborarent; nec secutura concordia crederetur, liberè apud infensos & obnoxios partium iura agitarentur.

Sed Sauellus & Rambogliettus in omnes facies versi, nil apud Mantuanum & Inoyosam intactum omittebant, quo formam pacis aliquam inducerent. Communibus, & malis imminentibus accurrerent. Castilionæus Princeps pro Cæsare nixus, licet Mantuani consanguineus, etiam apud Sabaudium eandem curam pari studio sectabatur. Sed ante alios Inoyosa, postquàm offendisse Sabaudium; nec aliam nisi explendis promissis viam reconciliationi sciret, & dicto & factis pacem commendabat: Oratorem tamen Gallum pactis & negotiationi se ingerere impatientissimè ferebat. Nullas Regi in Italia partes; discordiam Italorum Principum esse; & vtrosque Hispanis non minus sanguine quàm obsequio deuinctos. Posse illum preces deferre, & vtrumque consilio iuuare in publica commoda: sed gloriam negotij & arbitrij decus, apud se esse velle. Tabulas se quidem & pacta Gallo arbitrio signaturum negabat. Rambogliettus audito neglectu sui acrius instabat; testatus non minorem Regis sui in eâ concordiâ partem, quàm Hispani esse: vt qui cunctantem impellere, & vi cogere posset. Sabaudium ab Hispanis sibi metuentem in tutelam sumpsisse; missurum exercitus qui vindicent, doceantq; Hispanos eius arbitrium censeri, cuius vires æstimentur. Porrò auersari Inoyosam inchoatam pacem eo argumento conjici posse; quòd & maturam dissoluerit, & ineptâ æmulatione distulerit. Sabaudius quoque Rege Gallo nixus, nisi conscio Rambroglietto conditiones audiebat; in eo stare securitatem suam putans, si iam tum obsequium reddidisset: vt iam certum Inoyosæ esset, aut accipere pacem, aut apparare bellum debere. Quâ causâ Sauellus & Rambogliettus, cœptam tractationem (quam concordibus votis Pontifex ac Regina promouebant) prosequebantur: licet Inoyosa vanum illum, nec profuturum laborem appellaret.

Inoyosa non vult Oratorem Gallum se negotio pacis ingerere.

Medio ardore negotiationis, vterque Sabaudium Vercellis conuenerat pacta concordiæ absoluturi. Id etiam Castilionæus auersatus fuit: siue Mediolanum vrbem regiam sanciendis conditionibus opportunam crederet; siue & ipse compositi motus vniuersam gloriam Rambogliettum præsumere æstimaret. Decimâ septimâ Nouembris die aduenerant; vt si Inoyosa & Castilionæus inuiti discrepassent, ipsi formam agendorum statuerent. Sabaudius quoque dignitatis suæ nunquam immemor, nec auersus honori suo, literis vtrumque inuitauerat, vt sese Vercellas conuenirent: breui disputatione expediri vniuersa posse, & tot difficultatibus finem imponi, testatus. Nec sine viri gloriâ erat, Pontificium Nuncium & Oratorem Gallum domi suæ splendidè exceptos, preces attulisse; &

Sauellus & Rambogliettus Vercellis Sabaudium conueniunt.

apud validiorem concordiam sanciuisse. Non literis non pactis quidquam interjici patiebatur, quod in decus suum tectà non collimearet. Vbi conuenerunt, tanquam inter Hispanos & Sabaudium medij pacis essent; de modo dissoluendæ à Sabaudio militiæ actum; & in eam sententiam decretum, placere dimitti à Sabaudio exercitum, nec plus militis sub signis retinere, quàm tertium ante annum à Varenâ Galli Oratore sancitum fuerat; & nouum ad Vercellas munimentum erectum requirere Sabaudij securitati videatur. Sacramento interim, non suo magis quàm Regis nomine Inoyosam promittere, vicesimum post diem coactas copias dissoluturum, nec in posterum hostilia tractaturum. Quod si contra fecisset Sabaudio Pontificis, Galliq; Regis tutelam spondert: Sabaudium ac Mantuanum litis arbitros dicere, qui sextum intra mensem controuersias componant; vt pronâ facilitate vtrinque in concordiam eatur. Canauesum prouinciam interim, Sauello, Ramboglietto, & Inoyosæ tradi; vt ijs oppidis, Blancæ in primis, demum Viduæ relictæ Mantuani Ducis dotibus, gemmis & accessorijs caueatur. Ignosci rebellibus (sed honestis nominibus appellauerant) facultatemq; ijs esse bona quæ possideant liberè vendendi: omnibus famam, honores damnatione & proscriptione imminuta, restitui. Condonari damna præterito bello illata: nec quod semel arbitri statuerint, in posterum retractari. Vbi illi in hanc formam decreuerunt, primus Sauellus, mox Rambogliettus, tamquam arbitri subscripserunt. Cuncta hæc Sabaudio volenti fuerunt; quem certum est Canauesum aspexisse; credidisseq; duplicis dotis causâ (si Mantuano ad manum pecunia non fuisset) partem illam, vt Pedemontanæ intimam sibi cessuram.

Leges pacis ab vtreque cum Sabaudio dictæ. Varena Orator Gallus.

Vbi typo res vulgata, ne quem conditione fallerent; & vt negotiatio plus haberet maiestatis, Mediolanum, Mantuamq; delata est. Vmbræ & inania turbare Mantuanum solita erant, quò minus mirum, conditiones, & consilio Aulico & illi pariter displicuisse: quo enim permittente in Mantuanum latam sententiam, cui tantum auctoritatis permissum; vt nemine Ducis causam agente damnaretur? Dissoluendæ inter Sabaudium & Inoyosam militiæ formam describi debuisse, non iura partium nescio Cæsare expediri. Non Regis literas, non Cæsaris exhortationes firmum animum commouisse, vt tam ingentia largiretur. An plus Sauellum, & obnoxium Sabaudio RambolIettum apud læsum posse. Manifestum esse, aut nunquam, aut solius Hispani gratiâ, Mantuanum suis iuribus non cessurum. Iam tam ingentis depositi reputationem, bonorum omnium iudicia perstringere. Octoginta aureorum millia Blancæ, centum millia Viduæ relictæ; & si quid accessionis vtrique deberetur, tantâ oppidorum multitudine æstimata: quæ, si frequentiâ incolarum, magnitudine redituum, multitudine nobilium subditorum, cœli salubritate, terræq; vbertate, veris prouinciarum pretijs iudicentur, multos milliones excedant.

Mantuanus ea pacta renuit.

Hæc summa querelarum Mantuani fuit: simul ad Inoyosam dedit literas, iniquitatem arbitrij accusans, neq; se nisi Hispano voto cessurum testatus. Satis hinc præsidij compararuerat, si firmus in proposito stetisset. Sed dum Gallos aut Hispanos (prout occasio conducere admonebat) præfert, nec in suo securitatem inuenit, nec in alieno; Gallo Hispanoq; iuxta suspicaci. Inoyosam scripsisse Sauello accepimus parum æquitati consona sancita Vercellis fuisse; & ne se tot Procerum inuidiæ exponeret, Mantuani lamentationes prosecutum fuisse. Ad hæc Sauellus & Rambogliettus suam aduersus vtrumq; Regem fidem obtestari: non arbitrium corripuisse, nō Inoyosam aut Castilionęum exclusisse: nec ideo depositū prouincię immensitate quęsitum, vt apud Sabaudium aut Hispanos remaneret, sed vt res ipsa transactioni negotij stimulos acres subderet. Certum enim sibi fuisse, non eam in Mātuano deiectionē animi fore, vt pro dotali pecuniâ, speciosissimâ iurisdictionē concederet; & eorum maximè oppidorū, quæ ditissimam Monferrati partē continereut.

neret. Res dies aliquot agitata, nouitate dissoluta est; non infimo abnuend instrumento Inoyosa & Castilionæo; cui retinendæ dignitati, vniuersa à Gallo Oratore tractata rejicere pro ptetio erat. Nam multo ante in Sabaudium induruerat, verecundia eorum quæ spoponderat, & exacetbato contumeliis animo: neque proficere in negotium pacis Gallum volebat; nec ipse eertiora proponebat, quod requiri consilium suum, & orari vellet. Equidem cum Sauellus, & Rambolietus Vercellas cogitarent, vt cum Sabaudio pacta firmarent, Inoyosa publicè sententiâ abstinuerat; iuueni tamen Oratoris à secreris dixerat, potuisse Dominum eius eo labore temperare, quem frustra suscepturus foret; nisi arbitrium conditionum, sibique & Castilionæo permisisset.

Cum res Mantuana Hispanorum Sabaudiíque arbitratu fluctuaret; & incertissimam possessionem, innumeræ vtrinque difficultates; Galli Oratoris, Castilionæi, & Inoyosæ æmulatus promitterent; Mantuani Ducem suum, non indignationis Hispanæ, non odij Sabaudij exceptione vllâ vrgebant, vt in nuptias consentiret: quasi effœta ætate, aut parum fœcunda valetudine spes domus præcipitarentur; aut ducta vxore (nisi ea vidua relicta foret) Sabaudium ne denuo prorumperet retentura esset. Adeo quod minimè vrgebat curabatur. Et tamen Vincentius frater iuuenis supererat pars magna & secura successionis; qui non coniugium, non cœlibatum nisi fratris arbitrio præferebat. Sed populi caritatem immatura adhuc Niuerniensis fortuna accendebat; ne cunctatione ac mora, in longius situm, & moribus externis infectum, portio illa Italię potentię deuolueretur. Dux ipse cœlibatui iniquus frequenter Hispanos accusabat; quasi per eos stetisset, quod alterum ante annum non nupsisset. Tres in partes scissa Aula diuersitate sententiarum agitabatur: licet in id vniuersi concurrerent, mirabili dominationis arcano, nec intellecto; ne possessioni Monferrati ante, quàm successioni familiæ consuleretur. Posse Reges occupatam ab hoste prouinciam reddere, dare liberos non posse summa causarum erat. Neque tamen distinguebatur, quo maiori discrimine vtrumque verteretur; & cui ante alia prouidendum crederent. Ex his alij Ducis nuptias, alij Vincentij fratris, quidam vtriusque consulebant, suisque rationib. singuli nitebantur. Ducis matrimonium ętate primùm laudabatur: id esse ius primogenitorum; vt rerum administrationi destinatus, successorem relinqueret; cui acceptam à maioribus potentiam, tamquam per manus traderet. Visis sui Domini liberis subditos turbidos pręsenti reuerentia, & futuri vindicis metu in officio haberi. Non alia fortiora dominationis pręsidia esse, quàm numerum liberorum. Sic proximè destinatorum insidias vitari quoties flagitium, nil addit sacrilego; sed filiis qui sint paternas iniurias executuri. Fratrem fratri non natura, sed ęrumna & infortunio substitui.

De matrimonio Mantuani subbus rum sententia.

Ferebatur contra, inualidum oneri matrimonij esse Mantuanum; frequentibus in iuuenta continentię ac religionum votis, nec hactenus apud Principes auditis illigari. Plures annos Ecclesiasticis institutis vsum, sęculi neglectum imbibisse; & posse seruaro rerum arbitrio, successionis curam iuueni & valido fratri credere. Eum enim vigentem ętatem, & robustiora artuum compagem suffecturum promittere. Equidem si fratris liberos Dux in certam successionem vocauisset, non defuturam illi coniugem Principi loco natam; quę domesticam nobilitatem ptouehat, & dignam Mantuanę dominationi prolem reddat. Quibus vtriusque fratris nuptię placebant, gracilitate & languore Ducis, pinguedini ac moli Vincentij Principis metuebant; ne ille infirmitate, hic inutili obesitate, parum expectationi responderet. Ita fieri vtriusque periculum debere censebant: vt siue vni, siue alteri proles contingeret, res domi in tuto sisteretur. Inopiam Vincentij nemo formidabat: cui pręterquam quod dignum natalibus patrimonium contigerat; fraternę insuper opes bono Reipublicę cauebant. Cęterum plus negotij

in deliberatione erat, quàm vt statim & incōsultò absolueretur. Non deerant qui Ducem retinere Cardinalitiam dignationem vellent; & data fratri vxore nepotes eius ad successionem vocare; apud omnes tamen ab initio in finem ferè placuit, vt Dux nuberet, Princeps Vincentius Ecclesiasticis muneribus initiaretur. Cum nihilominus aliqui successioni diffiderent; & vtilius certiúsque Vincentium contrahere faterētur; eo res processit, vt vulgara sententia passim acciperetur; vtq; diffiti non minus quàm præsentes in eam curam inrenderent. Capitale famulis apud Mantuanum erat, præferre fratris matrimonium, nec alio validius gratia nostra apud Principem commota est, quàm quod primi sententiam aperuissemus; & constanter ita domui expedire fuerimus professi. Id liberius testari licuit; quòd Ferrariensis votis Mantuani contremisceret; Deúmque vindicem metueret, si minus religioni paruisset: nisi eo ipso certius excludi viduam Sabaudiam videbat; & honestissimo prætextu tegi alienationem.

Traianus Guiscardus, nuptias Vincentij Principis cum filia Regis Galli notha procurat.

Traianus Guiscardus adhuc in Gallia pro Mantuano erat, commoda familiæ prosecutus, & eo nixus, ne bello quod præ limine videbatur, à Gallis Sabaudio affuturis vexaretur. Non semel responsum acceperat, tuta Mantuano omnia, si ille se Hispanis non commisisset. Vbi patriæ prouisum fuit; siue quod gentis ferè incustodirę meditationes introspexerint; siue prouexerit occasio negotium; siue amicorum monitu fuerit eruditus, apud Reginam, & quib. arcanorum regni commissa cura erat, secreta de Vincentij matrimonio colloquia agitare ausus est; vt & cupidini suæ consensus singulorum responderet, assequeretur. Henrici quippe Regis defuncti (cui Magni nomen virtutum fama circumdedit) dubia matre filiam, quæ dotis nomine trecenta aureorum millia, & Regis munificentiâ nobilem pensionem promittat, illi destinabat. Visi initio Galli conditionem Principis, &(vt rebantur)certum animum non aspernari: nisi iam tum successioni Mantuani, prolíque diffiderent. Tantùm quo plus maiestatis negotiatio haberet, in id flexerant, vt si petia foret, negaturi non viderentur. Aduerterat Guiscardus fortunæ magnitudinem; cúmque Ducis securitati & vtilitati, plurimum eas nuptias addere crederet, citis literis Ducem interrogauit; concluderetne pacta, an fratris commoda maioribus prætexibus (quos ipse ignoraret) abrumperet. Re in discussionem Mantuæ vocatâ statim rescriptum, vrgeret cœptam negotiationem, & paratam conclusioni animum in vtroque fratre doceret. Ergo Guiscardus cum Regina ac Proceribus apertius eloqui; nobilitatem, nexum Regi sanguinem, indolémque testari; nec ante officiis apud eos quos proficere posse nouerat, abstinere, quàm negotium in sui Ducis arbitrium traheret: id enim verbi à Regina retulerat. Cauisse domus periculis inopinatis nuptiis videbatur; cúmque iam procliues Galli, festinans in deliberationem Regina, & Senatus Procerum annueret, id & publicæ rei partem esse docuit, & certam salutem familię, sed (qua causa nescitur) tractatio Mantuæ alto silentio inuoluta est. Guiscardus ab his qui conditiones connubij Reginæ iussu tractauerant, requisitus; quod in excusationem traheret, non habebat; sed abstinere negotio & opperiri recentes literas se dicebat, iræ ac pudoris medius. Quidam ex Hispanis metum, & in pronius Vincentij obsequium interpretati sunt.

Id primò Mantuanus probat. Mox abnuit.

Certè cum res promoueri cœpta est, consilio prudentium laudem meruit; & ludificatio Regiarum nuptiarum, discessaq; sinu magna, nec amplius reditura fortuna reprehensa. Certum tamen est paucos post annos, cum nauatâ Regi ad Vercellas operâ, nobilitas & studium partium iuuenis obuersarentur, annuum sex millium aureorum donatiuum nomine pensionis expressisse; quasi arram futuræ munificentiæ, & gratitudinis documentum. Scio id bono iure Sabaudium risisse: vt cui certum esset pompam id & ampullas esse: & nos multos post annos procuratore Monferratensi prouocatam solutionem experti sumus; eam tamen glo-

riosis

riosis tantùm nominibus, & vanis promissis reperitam; cum pleraque præsenti occasione excusarent. Idem Mirandulano Duci euenisse didicimus: cui cum plus pecuniæ, minus verò vtilitatis esset, in vicesimum quintum annum dilata solutio est, eiusdem pensionis; & tamquam tempore præscripsisset, obliterata. Mantuani silentij Regij matrimonij apud Gallos eadem conditio fuit; forsan odio neglectus, aut ne ægrè ferre repulsam viderentur? Illa tamen nobilissimo loco, & Regia liberalitate desponsata est; tanto Mantuanorum contemptu, vt illi prioris tractationis meritò pœnituisse videri potuerint. Ab intimo Mantuani Consiliario didicimus incertum futuri Mantuanum diu hæsisse; an eam sibi coniugem depulso loco fratre, adsciscerer; simulq; & apertam & secretam Hispanorum fidem eiuraret; odio Inoyosæ tractum; & apud tutores Gallos præsumptâ seueritate. Et quamquam Ferrariensis lubricum in omnia nepotis ingenium abstraxisset, plus tamen Camillam illecebris, & desiderio sui profecisse; ne sibi ne fratri externum matrimonium compararet. Certum est cum eundem intra diem plures nuptiæ censerentur; Mantuanum modò has, modò illas laudasse; ac si eadem facilitate qua calcei, matrimonia mutarentur. Sed illud ineptius erat, quod quoties Aulici hoc illudve matrimonium laudabant; toleratum à Mantuano, vt veluti expletum vulgaretur. Nec perfunctoriè id, sed vicinos Principes eadem rerum nouitas aduertebat, vt Oratores gratulaturos cum literis mitterent. Pro Estensi misisse Venetos, pro quadam Venerâ misisse Mirandulanum scio: adeo cum vnam tantum Dux posset accipere, innumeras fouebat, differebâtque: & quasi æmulatione puellæ Principes in id coniugium anxiè niterentur, vniuersas sibi destinari circumferebat. Eadem in classe Camilla erat; magnis Principibus, licet inferior, æquata; & in earum numerum adscita, quæ sortirentur. *Ad quod Camilla studium.*

Porro Sauellus ac Ramboglіettus, quamquam criminari se, quod inuito Inoyosa ac Castilionæo, ausi inanem concordiam forent; ne tamen priuato respectu, publico bono valedicere viderentur, vt Sabaudius Hispano componeretur, procurabant. Et Ramboglіettus, qui amore Sabaudij aut gloriæ desiderio distractus, ægrè affectui auellebatur, iam nouerat, tardiorem pacem eam negotiationem sequi, cui Inoyosa non annueret. Maiestati Regis Hispani etiam Galli, deberi aliquod a Sabaudio obsequium fatebantur. Quod in alio neglexerant, sibi quoque in tempore officere posse metuebant. Quantum Hispano reuerentiæ facto dictóque deberetur diu disputatum; quoad Parisijs decretum, quo honore ac reuerentiâ Hispanus haberetur. Sabaudius nullo in Hispanum contemptu, aut festu, nisi sperneretur offenderetúrve, præceptoris eâ in re egere abnuerat: & si sibi magno ac libero Principi honesta proponerentur, non auersaturum se fatebatur: sed imperiorum, mandati, iussorum superba eoq; sibi inuisa nomina, non recepturum. Etiam cum apud Ramboglіettum, causam suam familiari colloquio prosequeretur, parem magnitudini suæ animum induisse dixerat; non quod se pacem arbitris Regibus crederet; sed suis viribus nixus, auderet retinere dignitatem. Quæ honesti specie proponerentur, illicò & recepturum, & seruaturum: iniqua existimationiq; aduersa, nisi vi admissurum. Si pacem Hispanus velit, cur discordias suas cum Mantuano non dirimere: sed velle filiam à se hosti collocari ardentibus mucronibus in mutuas iniurias? cur non exsolui sibi eam pecuniam velit, quam veteres tabulæ, & Caroli V. sententia admiserit? Id non inserere quietem, sed opprimere partes; non componere diuersos, sed prouocare. Si causæ Mantuanus fideret, quam toties appellauerit; cur arbitros renuat, qui statim sua cuique addicant. *Sauelli & Ramboglіetti nouus in pacem conatus.*

His moti Sauellus & Ramboglіettus, repetitis officijs Mantuanum tergiuersantem, & appellato Cæsare rem differentem, impulerunt, vt diu res agitata formam pacis tandem sumeret. Castilionæus paulò minus quàm neglectus, licet *Mantuanus negotiũ pacis Sauell. & Ramboglіetto committit.*

Castilionaus ferè à negotio excluditur.

pacem & ipse Cæsareâ auctoritate cuperet; & non vno argumento fidem desiderio fecisset, versam tamen in Oratorem Gallum ac Sauellum negotiationem indignè tulerat. Credebatur vi suâ, non quidem concludendam pacem abrupturus, sed media quibus haberetur præpediturus. Atqui multò ante rerum arbitrium Ramboglietto ac Sauello concessum; vt ratum credi posset quod vtrique statuissent. Satis habuit Mantuanus seq; ac res suas Hispani placito commisisse, quæq; Orator Gallus ac Sauellus transegissent, in eam formam cudere; quasi (vt erat) nihil in ipso consisteret, quod pacem bellumve promitteret, tantumq; alienâ voluntate duceretur. Ridebat Inoyosa conatum Galli, quem vanum appellabat; & specie approbantis iam decreuerat, quamcunque concordiam irritam reddere, quæ integrâ existimationis Regiæ dignitate non transigeretur. Et Mantuanus toties diuersus, eâ in re Inoyosæ mirè congruebat; restatus vel cuiusuis cucullati sponte, bonam pacem sibi gratam fore; sed non aliam pro bonâ recepturum, nisi quam ipse probauisset. Suspectabatur id Sauellus & Ramboglietus; imo & Sabaudius aduerterat; eoq; licet assiduè negotium excuteretur, nihilo secius tamen bellum apparabat, auxilia conducebat, arces prouentu bellico firmabat. Interrogatusq; à Sauello, cur pace iam concoctâ (sic credebat) eâ solicitudine æstuaret, responderat; Se quidem concordiam non aspernari, sed silente Inoyosa vix sperare. Perspicacem Principis animum non erat quod falleret, nec quo falleretur occurrebat. Dixerat iam Sauellus quæ præcedentis negotiationis capita irrisa, quæ reiecta fuerint; & quo maximè læsum se Mantuanus quæreretur: eoq; crediderat facilè in concordiam posse conueniri, si eo temperamento res tractarentur, vt integrâ Sabaudij dignitate parum Mantuano adimeretur. Sed cum rebellium venia, & damnorum cessio reuocarentur; irritum viri laborem, & spei aduersum exitum reddiderant. Neque enim adhuc auctoritas Regum aut ministrorum existimatio qui necessitatem inferebant admissa fuerant: & auersus à coniugio Viduæ Ducis animus, asperior in summam erat, quamuis secus plerique existimarent, vulgarentque.

Ramboliettj & Sauelli nouus Astij congressus.

Plus molis in persuadendo Sabaudio erat; quem honore ac precibus flectere oportebat vt tractationem placatus exciperet. Quare id honori Ducis & maiestati quoque datum, vt Rambogliettus cum Sauello Sabaudium Astij agentem conuenirent, coramq; nouam pacis formam commentarentur. Ea fuit. Dissolueret Sabaudius militiam, cuius ingenti amore tenebatur; nec maiores copias retineret, quàm olim Varena Orator Gallus decreuisset; nouæq; arcis Sandonal suspicio requireret; quæ iam in meliorem formam assurgebat: Dux interim rerum suarum securus ageret; cui in id Pontificis ac Regis nomine caueretur: vicesimo post die Hispani suis quoque legionibus missionem darent: id nisi præstitissent, Sabaudium vterque præsenti auxilio iuuaret: si quid fortunâ belli in hunc illumve cessisset, cum captiuis statim restitueretur, inter Sabaudium & Mantuanum pax sanciretur: tollendisq; nouis offensionum causis, præsumpta partium iura, arbitris quos delegissent, permitterentur. Ab his sextum intra mensem controuersiæ dirimerentur: repræsentaret statim Mantuanus Viduæ relictæ gemmas & dotalem pecuniam, nec minus, si quid Iudices accessione deberi statuissent. Dotem quoque Blancæ intra biennium penderet; & vsuras exsolueret, quas concordes arbitri iudicassent: obligationi ac promissis Rex Gallus accederet. Rebellibus ab vtroque Duce scelus condonaretur; eorum quæ prius apud Dominos possedissent, vendendi licentia permissâ: non præsentia solùm abolerentur; sed vetera quoque tollendis collusionibus obliterarentur; eaq; concordia induceretur, cui quantacunque præteritorum memoria aduersa foret. In hæc sancita concordia, vt irrita; sic nec Sabaudio quidem cito exitu profutura. Mantuanus enim neque statim Blancæ debitum soluendum recipiebat; aut ijs quæ quomodocunque

probare

probare solutionem poterant, renunciabat: neque facilis in rebelles erat, aut precibus Regis Galli paratus. Proprio certè ingenio creditus fuerat obfirmatum se vniuersis præstitisse; licet Hispani quidam faterentur, illi & Inoyosæ ita conuenisse, vt pacta nulla reciperet, nisi quæ Hispani cum Castilionæo dictauissent. Sabaudio quoque minus cautum fuerat; quòd nulla damnorum memoria haberetur, quâ Mantuani prætextus disijcerentur. Meminerant oculati id acriter olim flagitatum, ne id Sabaudij certis iuribus æstimatione opponeretur. Qui verò Ducis naturam vsu nouerant, pressum id silentio magnâ arte crediderunt; quasi sponte aliquid omissum voluisset, quo ad ciendas nouas tabulas vteretur, quotiescunque minus debito Mantuanus fecisset.

Certè licet ab inermi Sabaudio Hispani aliquid negotiatione exprimere potuerint; vbi tamen spe ac viribus accreuit, difficilius erat etiam preces accipi: cum enim specie pacem perstreperet, vires in bellum & subsidia cogebat. Etiam quamcunque bellatori viro accessionem per arma gratiorem fore credebatur; quàm si maiora pactis & intercessione Principum accepisset. Aldigherius in vicino armatus, magnos Ducis spiritus extimulauerat; contemptum sui, fastum Hispanum, paratum militem improperando; & (quod altius sauciabat) vetera iura; & si bello abstinuisset, perditam spem objiciendo. Sanè quocunque tandem animo intus esset, quæ Astij pacta negotiatione sancita fuerant, Sauelli, Ramboglietti, & Sabaudij chirographo firmata sunt. Re discussâ manifestum fuit, id non alium in vsum Proceres illos fecisse, quam vt Sauellus strenuè laborasse pro pace, Ramboglietus pro Sabaudio, Sabaudius prò communi quiete viderentur. Vt Sauellus facilis in negotiationem, & promptus in omnia pacta erat; sic Sabaudius cum magnâ prudentiâ omnibus intenderet, facilem se quoque vniuersis præbebat, nullâ dignitatis aut famæ imminutione. Sed ipsis etiam negotiatoribus laboris vanitas patuit, cum Inoyosæ fastu, & Mantuani duritie spe excidere viderent. Objiciebat Inoyosa adhuc eundem Sabaudio militem, easdem vires superesse; Mantuanus damna repetebat, & rebellium veniæ intonabat. Sed Sauellus accipi conditiones vnâ cum Ramboglietto procurabat; nec Sabaudius auersabatur, vt modestiam, & pronum concordiæ animum testaretur. In eum finem multas centurias exterorum ac popularium in sua loca dimiserat; reliquis eandem missionem breui daturus. Sed Hispani tegendæ arti suæ, eos alias in terras amandatos dicebant; vt turbatis iterum rebus, statim aduocarentur. Ramboglietus huic famæ aduersus, dimissos prorsus milites asseuerabat; & eum rumorem Gallæ gentis inuidia vulgatum querebatur. Cætera quæ pro pace tractabantur ferè concordiâ sancita fuerant; & si vtrinque dicto fides affuisset, poterat bellum anceps, verà cohortium missione, & non examinatâ fide vitari. Id præuiderat Castilionæus, qui septimum iam diem domi valetudine aduersa attinebatur; & per codicillos Inoyosam monuerat, cauere insidias; neque statim Sabaudio credere, qui viciniori Aldigherij consilio vteretur. Hinc mutuis querelis grassari denuò inter æmulos cœptum; cum alter alteri perfidiam, & subdolum animum obiectaret. Hanc ob causam nouis indies manipulis cuiusque exercitus supplebantur; nam hiems frigore & imbre horrida, tractandorum armorum viam præcluserat; & rixantes in pace continebat.

Sabaudius partem militum dimittit.

Hispani simulatam missionem dicunt.

Sabaudius & Hispani nouis se copiis instruunt.

Non minor in Sabaudio solicitudo fuit; qui excepto Inoyosæ consilio, veteranos quos exauctorauerat ad vexilla vocauit; & externorum numerum in cohortes descripsit, apertis iam odijs, & minis hinc inde intentatis. Hispani Astio publicè minitabantur; Sabaudius Mediolanum finem belli appellare videbatur; quoties Mantuani causa agebatur interrupta concordiæ spes videbatur; nec superesse quod diffidium amoueret. Nam damna quæ Sabaudius Monferrati inuasione acceperat, prætextibus huius componi posse dicebantur;

& subesse eadem semper in contumaces indignatio, quæ veniam & preces excluderet. Ita quocunque res vertebat, innumeras difficultates suggerebat. Accedebat quod nec Mantuani cum Vidua nuptiæ, nec vniuersa Sabaudij placito conclusa belli mala auertere poterant: quòd Hispani rem iam suam agi dicerent; & nisi armis gentis suæ existimationem retineri non posse. Quo tamen paucioribus itatum causis laboraretur, & ne mutuæ Ducum offensæ Regis quoque indignationi prætexerentur, Pontifex & Imperator toties decantata, Mantuano suggerebant; Viduæ matrimonium, cessionem damnorum, veniam rebellium: Venetique ipsi semper consilia bello præferre soliti, internuncio Reipublicæ Oratore, monita precésque miscebant; siue suffectura ea; siue fatalem animorum rabiem moliturá existimarent. Sed Hispani pacem desperauerant; proinde apud illos non amplius de bello dubitatum. Sed cui Pedemontanæ parti inferretur disputabatur: Nam alij Vercellas Nouarę vicinio, Taurinum alij statim aggredi suadebant: vt si caput rerum & belli sedes reciperetur, cætera victores exemplo & desperatione sequerentur. Verùm quocunque vertissent, alienam se causam prosequi, & hinc plus inuidiæ imminere nouerant: ideoque honestiori titulo Astium pratulêre. Forsan vtilitas consilium iuuit, vt scilicet bellantibus à tergo ac latere, Monferratensis commeatus, pabulum, & hospitalitas abundè essent. Ciuitatem illam bono iure ab Hispano repeti, auellique Sabaudio vt perduelli credebatur. Nec occultari iura placuit, vt imparatam vrbem incurrerent: Sed mox pomposo titulo vulgata suspectantique Sabaudio futuri coniecturam fecerunt. Ipsa opulentiâ agri ante alias, raro tamen milite, & inualido ambitu murorum, impàr primo assultui futura credebatur; si præsertim mediâ Taurinensi viâ, numerosi equitatus præsidio, affutura laborantibus auxilia Hispanus intercepisset. Sed in hostico difficilis occupatio, impossibilis communitio erat. Sandamianum celebre Monferrati oppidum, situ, nobilitate, opibus, offerebatur, quod opportunè necessitates explere posset.

Inoyosa Sandamianum. imperando præsidij causa a Mantuano petit & obtinet.

Proinde Inoyosa (tamquam nil adeo excelsum esset, quod tutelæ prætextus à Mantuano exprimere non deberet) datis ad illum literis, locum requisiuit; munimentum cæteris Mantuani oppidis, & Astij flagellum fore testatus. Neque ante certiorem destinationis Regem fecit, quàm obtineret: ne magnus Rex indecoram postulationem auersaretur; aut si placuisset, tardius executioni res mandata videretur. Mantuano pleraque obuersabantur, quæ dissuadebant: magnitudo oppidi, nobilitas, potentiori mutuò danda possessio, & difficilis similium recuperatiô: ex aduerso blandiens tutelæ nomen: ne ignauiâ aut diffidentiâ parum obstrictus Regi animus (tum cum maximè obsequio opus erat) accusaretur, vt annueret peruicêre. Imo literas ad Regem addidit, fidei & promptitudinis certissimæ; obtestatus communem causam, sine suo discrimine esse nolle. Ergo quingenti equites eo missi, & præsidio miserrimi Sandamiani impositi: qui diutius immorati, solito Hispanis more hospitum fortunas absumpsere, integro semper hoste, & ferè illacessito, nec tentata Astij oppugnatione, magna Inoyosæ suggillatione, & ducum gentis notâ. Hoc rerum turbine agitatis animis, noua insuper à Mediolanensi Senatu scriptura, partium iras accendit; quæ in ditionem Astensem clam illata, & publico affixa, proscriptionem à Rege Hispano, Ducis Sabaudij & subditorum continebat: quasi Astensis Comitatus Mediolano subditus Cæsaris lege esset. Sic continebat:

Decretũ Senatus Mediolanensis pro scriptione Sabaudij causâ Astij & Santiæ.

Cum hactenus Sabaudij Dux aduersus potentissimum Hispanum Regem, & Mediolani Ducem hostilia exercuerit; eóque Astensis ditionis & Santiæ dominio, quę à Mediolani Ducib. feudi titulo possidet, ipso iure deciderit, pariterq; subditi sacramento, quo Sabaudio obstringebantur, sint soluti: ideo omnes ab Inoyosa Mediolani, Gubernatore admoneri, ne Ducis causâ in posterum aduersus

Regem

Regem directum Dominum, arma tractare præsumant; non Sabaudij ministris parere, non subsidio adesse. Si secus fecissent, pro desertoribus fore, & rebellium titulo notatos; reos vitæ, ac facultatum. Et ne qua rei ignoratio præsumi ab ipsis posset, datam Antonio de Vilches & Perego Scribæ curam; vt regiæ proscriptionis exemplar, loco publico affigant: eandem fidem habiturum ac si Astij & Santiæ appensum fuisset. Nonâ Decembris vulgata sententia, magno Mediolanensium fauore accepta est; at exultante præ lætitia Inoyosa: tamquam reperto vnde contumaciæ pœnas Sabaudius lueret. Dependulam pariete scripturam Monachus primùm, mox eo referente cæteri aduerterunt; vnde ad Ducalis Sabaudij Patrimonij Procuratorem res delata: qui statim ad Verruensem, & eius iussu ad Ducem profectus est. Iam vilescere Regis existimatio apud Pedemontanos, & exprimendæ obedientiæ inualida credi cœperat: cumq; negligi inanes minas plerique consulerent, multis exequi consueto iuris instituto placuit: quòd vt ferebant, nimis experta vanitas exsibilationem mereretur. Seu vero, seu falsò nixa foret, poterat formidari; nisi Inoyosa cœptantis motus initio, gentis suæ decus & famam fortitudinis imminui cunctatione siuisset. Certè tum Sabaudius numeroso milite extero securus, etiam honestissima spernere potuisset; quantò minus manifestæ ineptiæ fuerat obsecuturus. Itaque Gabrius Patrimonij curator (sic vocant) Ducali Cameræ supplices libellos eâ forma tradidit.

Subditos & feudatarios Astensis ditionis, qui Hispanorum oppressione liberari cupiant, sibi incogitanti scripturam detulisse, Cœnobio Diui Bartholomæi eiusdem iurisdictionis appensam. Hanc iuris & facti veritati aduersari. Astensem enim ciuitatem Romano Imperio subditam, nunquam Hispanos Reges, aut Mediolani Duces pro directis Dominis agnouisse. Santiam verò tot ante seculis priusquam Hispani Reges partem vllam Italiæ possiderent, apud Duces Sabaudios fuisse, nullo Mediolanensis Ducatus superiori iure. Sexagesimum enim ante annum, cum Hispani locum præsidio retinerent; & contra Galli Pinarolum ac Sauilianum, ab vtrisq; vniuersa Emanueli Filiberto Duci permissa fuisse; nullâ Hispani Regis aut Ducis Mediolanẽsis exceptione: si quid tamen iuris, eâ super re tabulæ compositæ pro Hispanis habuissent, nequaquàm cum reddidêre siluissent. Inoyosam primùm hostilia aduersus Pedemontanam exercuisse; neque Sabaudium nisi rerum suarum tutelâ motum obstitisse, vt vim repelleret. Si tamen priorem in iuriâ esse velint, meminisse debuisse Sabaudium sui iuris Principem esse, nullo obedientiæ vinculo Hispanis, aut Mediolanensi Ducatui obstrictum. Proinde inanem veritatis scripturam corrigi, & eliminari cupere. *A Camera Sabaudij veritatis arguitur.*

Ad hæc Ducalis Camera in ea verba respondit: Vniuersis notum velle, post exactam iuris Sabaudij super Astensi ditione & Santiâ discussionem; & titulorum quibus à sacrò Romano Imperio dicta loca immediatè possideat, nulla erga Hispanos, aut Mediolanensem Ducatum obligatione decernere ac iubere; vt ridiculam & vanam eam sententiam videri, sic subditos aduersus naturalem suum Dominum Sabaudiæ Ducem, tot annorum obsequium non remittere; siue in pace parendum; siue bellum tractandum occurrat, pro Ducis arbitrio. Vicesimâ alterâ Decembris id decretum Mediolanum missum, statim in plures vulgatum est; suspensis omnium animis quo sensu exciperetur; quibus rationibus rejiceretur. Et quamquam in Vrbe hostili non deessent, qui facilitatem Senatus secretis quæstibus insectarentur: quòd non examinato, non probato iure periculosam dedecoris negotiationem tractauisset, alij tamen secretas causas præsumebant; quibus Astium & Santia Mediolanensi Ducatui feudo obstricta dicerentur. Sanè secuta demum inter Hispanos & Sabaudium pace, nullam iactatorum iurium memoriam reuocatam; & plures eâ quoque in re Sabaudij causam prætulisse. Neque tamen adhuc pax aut bellum erat. Differri non deponi arma videbantur; & ea

vires præualituræ, quæ hostiles cogitationes astu ac sedulitate præuenissent.

Inoyosa contra spem, multis millibus vallatus plus formidinis faciebat; cum Sabaudius paucioribus, sed audentioribus offensiones potius ingereret. Et quò plus molestiarum, & solicitudinis inferret, cohortes disposuit; singulisq; magna ausuros Duces constituit. Vniuersi lacessere, exercere, carpere, inquietum Hispanum habere, nocte dieq; assultare, magno partium dedecore iussi; cum tanta vis eluderetur, irrideretúrque. Id interim imbuendis ad bellum suis satis esse cognouerat; dum pluribus è locis accelerata auxilia cogeret; & non astu aut effugijs, sed aperto Marte congrederetur. Ante alios Calusij Marchio, Comitis Verruæ filius, centurijs aliquot prouincialium præfectus, cum iactum Sesiæ flumini ab Hispanis pontem (vt vltrò citroq; deducendo militi, ingenti Pedemontanæ malo deseruiret) accepisset, pulcherrimum facinus animo concepit, si Palestri haud longè distantis (Mediolanensis prouinciæ vicus est) populatione, & iacti pontis incendio, gloriam insignitis militiæ suæ primordijs, ex potenti hoste retulisset.

Inoyosa minatur, sed Sabaudius exequitur.

Ergo delectu equitum habito, remotiori vado Sesiam transgressus, imparatis, vt vicinio Hispanorum securis, Palestranis insiluit. Statim metus & trepidatio ignaris consilij incussa; preces ac lachrymæ frustra in subsidium adhibita; cum miles odio Hispani nominis implacabilis, & ne expeditionem perdidisse diceretur, per domos irrumperet. E paruo oppido, maior cupidine, & opinione præda fuit. Tum ille grauiores sarcinas impedimento esse sciens, & obsistere gloriæ auiditatem, orauit vt eorum aliquot asportandæ prædæ destinarentur; reliqui expediti secum, Pontem Hispanis situm, ferro flammisq; dissoluerent; mox celeri receptu famam ipsam præuerterent. Vicit tamen militaris auaritia; vt quæ singulis curæ erant, paucioribus communicare abnuerent, vniuersi oneribus impedirentur. Ipse tamen blandiente gloriâ ac famæ cupidine, quò destinauerat processit. Riua cum suis progredientem, & altiori vado Sesiam transgressum, Hispani præsidiarij non longè tendentes, per exploratorem didicerant.

Marchio Calusii Palestrum prædatur.

His Ludouicus Guascus impositus, properantem licet, onustum tamen prædâ Marchionem, notis itinerum compendijs, modicâ in planicie offendit. Iamq; haud procul Ponte erat; cum expedita arma; & vt inter odiorum securos sclopetis res agi cœpta est. Vbi Calusius clausum se & viribus imparem vidit, fugam prælio miscuit, pluresq; casum euaserunt. Constantia & pugnæ ardor iuuenem attinuit, qui suis iam destitutus, vulnerato equo, & inutili armorum vsu in Guasci potestatem venit, Mediolanumq; captiuus abductus est. Vbi aliquot menses detentus, astu aut custodum incuriâ elapsus est, vt suo loco referemus. Palestri casus Hispanos Duces aduertit, pronam ac liberam nimis esse Sabaudij in Mediolanensem agrum irruptionem; posseq; Ducem per diuersa conterminos populos, non minus quàm Mediolanenses lacerare. Parum itaque tuta adiacentia esse, & ante alia Nouariam periclitari. Inchoauerant paulò ante munimentum, cui ab Inoyosa nomen Sandoual indiderant. Itaque securitati ac terrori promoueri cœptam arcem placuit; quæ motus hostiles eâ parte retineret. Quinto enim ferè milliario ab Vrbe planiciem delegerant; cuius latera & tergum amica municipia fulciebant. Cœptum ingenti solicitudine opus, alacritate popularium, ardore militum; quasi securitatem suam molirentur, eductum est: elata tantùm in tumulos humo; quæ depositâ belli curâ murorum extrinsecus objicibus firmarentur. Illicò arma commeatus, & sexcenti præsidiarij impositi sunt, vicino auxilio, si toto exemplo obsidionem Sabaudius tentauisset. Sed lassare quoque hostem, suis illum artibus petere, pluresq; in locos bellum spargere ex vsu crediderunt; quòd nondum eas Sabaudio vires opinarentur, vt diuidere copias quas coegerat securus præsumeret.

Capitur à Ludouico Guasco.

Arx Sandoual.

Oneliam celebre oppidum ad mare Ligusticum Sabaudius possidebat, Marrúmque, ac frequentes vicos, nexis vallibus ac montib. impositos; decorū amœnumq;

prouin-

prouinciæ latus si in pace habuisset. Hinc inde Genuensis ager, & haud procul portus, quem Mauritij appellant, formido Oneliæ. Hunc Hispani habituros se sperabant, cessurámque Genuensem Rempublicam voto; cuius Proceres, mutuis & muneribus bellè à Rege illigati, abnuere non posse videbantur. Haud quaquam promptum Hispanis erat, peditatum equitatúmque, ac bellica tormenta, terrestri itinere summittere; asperitate viarum, montiúmque confragosis obnitentibus. Sabaudius quoq; locorum potens metuebatur. Securior expeditio classe credita; vt litore Genuensium Hispanus miles præteruectus, cum armis & commeatu omni facili (etiamsi pugnâ expediendus transitus esset) expeditione Oneliam iuxta exponeretur. Eâ causâ scriptæ ab Hispano ad Rempublicam literæ, transuectionem liberam, vsumq; portus ac litoris petentes. Haud cunctanter Domini (vt dicebant aliqui) reuerentiâ, & mutuis cum Sabaudio offensis; præcipuè quod durante adhuc lite (quas rati integrâ beneuolentia prosequuntur) animorũ alienatio suberat. Præter enatam inter Hispanos & Sabaudium discordiam quæ bellum traxit; etiam iure Oneliam repeti quidam Doctorum Mediolanensium fatebantur: quippe extare inuestituram quandam Mediolanẽsis Ducis, qua Sabaudio Onelia permittitur, dicebant; & tum sumptis contra armis, in supremum Dominum rebellione deuolutam. Quod ea tẽpestate rarum fuit, classis ab Hispanis cum milite festinata. Neque tamen Hispanorum consilia Sabaudium omnibus intentum fefellerunt: quantúmque distantiâ & locorum iniquitate licuit, subsidia periclitantibus suis transmisit. Vbi enim insolita classis mare occupare visa, Referendarius Glareanus, & & Capitaneus Boriglinus, cita triremi Niza soluentes Oneliam appulere. Duo bellica, sed antiquati moris, parum valida, & ferrea tormenta conuexerunt; nec minus puluis ignei vim, ac funiculorum in eundem vsum. Statim portæ muris aggeribusq; firmatæ; Duę tantum patentes relictę, quæ diuæ Virginis Lauretanæ, & S. Augustini cognominib. appellantur: commoditati ciuium, & aduersus hostilem impetum validiores. Octingenti insuper sclopetarij inducti, Marti Prælæq; conuallib. exciti, quorum ducenti per vices, nocturnas apud Diui Augustini portam excubias agebant. Trecenti foris, vias & hosti peruia insidebant. Galeanus Oneliæ subsistere, & publica munificentia excipi à Sabaudio iussus est. Borighoni militia commissa; vt propugnacula, excubias, pro necessitate curaret. Sclopetariis diurna alimenta in numerato soluebantur. Sed apud omnes trepidatio suberat, ne Hispanus externúsque miles nondum classe expositus, sibi Oneliam destinaret. Itaque ad Sangeorgium ciues misere literas quibus an tuti agerent, liceretq; procul Hispanorum metu solicitudinem exuere poscebant.

Hispani à Genuensibus obtinent vsum portus & litoris.

Hispani ius sibi super Onelia figurant.

Onelia & Morani obsidium.

Curam Sangeorgius auxit: nam suspectam vicinorum fidem, & tamquam imminente hoste cauendum docuit. Bello præpositi, nauim expedito cum remige misêre; vt eo loco visa, Hispanorum consilia aperirent, & maturè ad suos deferrent. Sed & Onelienses aliquot ante dies Sindicum loci Taurinum miserant, subsidium, & aduersus præsentes motus expensis modum orantes. Is rediit speciosis, & bona fide reportatis: simul festinatus cursor aduenit; qui publicæ rei curatores, Ducis nomine admonuit, quadringentis aliis sclopetariis propediem affuturis, hospitium & alimenta parari, quos eques Brolia ducturus foret. Miseri spe imminuendorum onerum Sindicum miserant; sed cum octingentis militari licentia vsis prouidissent, & quadringentos insuper opperirentur, grauiter sortem suam commiserati didicere, ardente circum bello, siue protector exercitus, siue inimicus reciperetur, parum incolumitati rerum referre.

Porrò eo infeliciori conditione erant; quòd futurorum nescij, nec præsentibus arbitrio vsi, imminentibus consulere non possent: nisi prouidissent, exitiabili in Hispanos, aut Sabaudium possessione pietatis. Mox Ducis prudentia

notuit; cui Onelienſium ingenia libertati ſueta, & cuiuſcunque imperij (adeò minus militaris) intolerantiâ, ſpe mutationis offerebantur, tamquam Hiſpanos mallent. Neque enim licet Brolia, mox propugnationis miniſter aduenerit, promiſſum ſubſidium deduxit; aut plenè non crediderant Hiſpanas vires eo vertendas. Populi tamen opinio valuit, vt metus crederetur. Quorſum enim in vicino claſſem, & tot ſecretis negotiationibus datam deſtinationis ſuſpicionem, inter Rempublicam Genuenſem, & Hiſpanorum Oratorem; niſi de bello actum foret; motis iam ante per Pedemontanam armis? Et quia Brolia eandem formidinem nutriebat, inculcabátque, circumſtetêre ciues hominem precibus importunis, vt infantes, ætate defectos, fœminas, & rerum cariſſima in tutum comportari permitteret. Nec ille conſilium auerſatus eſt; id maximè obteſtatus, vt alacriores inter diſcrimina operam Patriæ nauarent; neque locum niſi extremâ neceſſitate depulſi relinquerent. Et in eo quidem anceps iudicium fuit; atque id genus impedimenta amoueri ſuadentibus, ne agendis rebus incommodarent, alijs infringi fortitudinem ciuium facili effugio, nec relictis à tergo qui caritate morarentur conſulentibus. Vicit timor, & cura rei familiaris, proxima vicinarum neceſſitudinem caritati. Securitate an trepidatione ſimilia fiant, multum referre patuit. Priorum enim feſtinatio præcipitem inſequentium celeritatem inuitabat; hominum rerumq; implicatorum confuſionem: cum formidoloſiores in portam ſarcinas deferrent, alij domos repeterent; vltrò citroq; commeantibus frequentes incurrerent, locorum anguſtijs, multitudine, incerto vocantium & reſpondentium rumore, pluuia inſuper ventiſq; turbati. Precioſiſſima primùm aſportari cœpta; & vbi licentia laudari, tempuſq; aſpotrandi ſuppetere viſa, viliſſima etiam vtenſilium nauibus impoſita. Tolerandæ ſolummodo obſidioni neceſſaria, & vſui militari requiſita omiſſa ſunt. Quidam prudentiam Ducis interpretati: vt ciues indignatione in Hiſpanos, ſibi magis, magiſq; metuentes (quando nullum victoribus ſuperati municipij pretium eſſet) fortius propriam incolumitatem tuerentur. Coniecturam conſilij iuuit Brolia, non ſemel aut ſecretò obteſtatus, vbi abactam prædam irrumpentes aut recepti hoſtes deprehendiſſent, in captorum corpora ſæuiores futuros.

Brolia inſidiatur Regiæ pecuniæ.

Inter has turbas diſpoſiti exploratores Broliam monuerunt, militaris pecuniæ Hiſpanorum menſarium, breui Monacum venturum. Id nauibus diuerſos curſores Regios attuliſſe; pluresq; alios iter illud frequentantes fateri. Tum Brolia expedito nauigio intercipere poſſe credens, deduci in portum apparatam nauem iuſſit. Inerant militum viginti. Hos operto prætenauigare, & à longè viſis incurrere (ne quis inexcuſſus laberetur) imperauit. Nec enim conſilia introſpici vanum erat: maximè apud futurorum ambiguos, & ad quemcunque rumorem properantis hoſtis paueſcentes. Fortè euenerat vt Ioannes Hieronymus Doria id temporis Loano domeſtica naui ſolueret, & cum quindecim ſclopetarijs, vt claſſem Portui ſuccedentem præueniret, locum æſtimaret, quæque ſecuritati conduceret, pararet. Vbi altum tenuit, procul Broliæ nauim conſpicatus, Dianum flexit; mox ſubſidio alterius nauiculæ, cui decem milites addidit cœptum iter proſecutus eſt. Nec à Broliâ miſſi periculum auſi, ſecundum littus, omiſsâ prædâ inceſsêre. Doria Broliæ iniuria irritatus, cum apud amicos inſidias quæſtus foret, Nicolaum Gandolphum impulit publicè lamentari, non ſua potius quam Reipublicæ causâ. Intempeſtiua contumelia in Genuenſes erat; quorum arbitrio mare Liguſticum, & belli exitus ſciebatur. Proinde Brolia Ramatium ſibi familiarem ad Doriam miſit cum literis; inter Ducem ſuum ac Rempublicam plures annos adultam amicitiam; quam non vno documento, quoties mutuâ operâ opus fuit, teſtatam viderint. Eoq; nobiles ciues non excipere, quin eodem animo deuinctos velit. Datum à ſe excutiendi vniuerſa ſuis imperium, non vt Doriam, aut

Genuen-

Genuenses nobiles prosequerentur: imo cum Cursores Hispanos (quos apertè hostes iam sit expertus)consequi iusserit,Genuensem nationem excepisse. Frustra territum Doriam, cui ad sua tendenti, dispositum remigium foret concessurus.

Ad hæc Doria nullo se publico Reipublicæ muneri fungi, priuatum nobilem familiaribus negotijs,in res suas profectum fuisse respondit. Et quamquam Regium ministerium ambiat,deprehendi tamen,aut intercipi noluisse. Quos amicos hostesve habeat ignorare. Publicæ libertati sese credidisse,quæ ad sua commeantibus secura maria promisisset. Itaque excusare Broliam; cuius iniussu paratam sibi vim fuisse credat; culpâ ministrorum curæ nimis anxiæ. Pari inter vtrumque fide missa & recepta excusatio, non credente Doriâ errorem violentiæ fuisse; aut certiorem erga Ducem,quàm Hispanos caritatem Reipublicæ.Adulatio & simulatio simul sunt; non tutâ semper aut opportunâ irarum ostentatione. Cæterùm Doria vix portum tenuit, cum tormentorum bellicorum præfectum esse vulgatum est: siue famam silentio & conniuentiâ, siue ambiguis super eâ re sermonibus extulisset. Nobilis viri aduentu Onelienses,vniuersa futuri belli metu æstimarunt; non adeo Genuensibus fidentes,quin doli aliquid latere suspectarentur. Magnitudo viri, pondus formidini addebat; vt qui bellicis artibus non minus, quàm ciuili prudentiâ ac consilio valeret. Interim Brolia dubia discriminum pro exitio accipiens; vt solicitudine firmitudinem ac constantiam testaretur, ab Onelia ad litus vsque elatâ humo, ingenti operariorum labore aggerem duxit: portas nouis muris obduxit, congestoq; cespite inania oppleuit. Impositum olim fossæ pontem,quæ municipij promontorium discriminat,abrupit; elatiorem oppidi viam (vulgus Cauare appellat) aggeratis molibus intersepsit.Simul tormentum bellicum non exile, media in platæa quæ Doria vocatur statuit. Et quia pauidis consilia incertitudine mutantur,portam aliam plateæ oppidi obuersam, & cœptâ formidine obstructam,nouis consilijs ambiguum animum turbantibus,aperuit: vt verso in Genuensem agrum itinere,aduentantes è classe Hispanâ milites præueniret;& prius bello lacesseret,quàm ferè in solido stetissent. Augendæ quoque consternationi, tormentum media platea statuerat; quasi cominus eminusq; certaturus: simul immissurum se militem professus est in agrum Genuensem,vt populatione ac cædibus, amicitiæ cum Hispanis contractæ vices redderet. Iussi non minus populares summa vallium incolentes, igne nocturno viso,aut tormenti bellici fragore excepto in auxilium properare, altiora sectati, & inuia inimicis.

Certè viri fortitudinem inficiari non licet,dictis factisq; iuxta strenui; nec tacere, vt etiam apud hostes commendatus sit: quippe (quod inter aduersa magni ductores vsurpant) veris subsidijs falsa miscuit, vt eâ saltem imagine suos spe sustentaret. Ad extremum diei medio, cum inter centuriones necessaria propugnationi examinaret; per seruum doli gnarum offerri sibi literas fecit; easq; profuturâ ambitione publicè legi imperauit. A Thomâ Principe Sabaudio missæ fingebantur; continebantq; paucos post dies,cum delectu veteranorum & pecuniâ affuturum: magno interim animo capesceret Rempublicam, & inter difficultates ac labores apud ciues id solatij fateretur. Statim in omnes fama properantis auxilij vulgata est; etiam Portum Mauritij delata: & forsan studio ad suspectos retinendos. Hinc formido & Genuensium solicitudo aucta curam intendit. Qui inter Genuenses militiæ præerant primo statim aduentu Broliæ,vt tutas popularium res seruarent; neque Sabaudio aut Hispanis parata esset audendi licentia, quod circum militum habebatur,Portui Mauritij induxerant. Iam enim & Sabaudij in Genuenses indignationem exceperant, & Hispanis ab his vsum litoris permissum,copijs bello exponendis. Firmatis spe subditis; monitisq; diligentiam

omnem apud Senatum futuram, ne prædæ hoſtibus, aut vexationi amicis eſſent, & Broliæ deſtinatis occurriſſe, & Hiſpanos diuerſa agitantes præueniſſe videbatur. Hæc aliáque anxium ſucceſſus Broliam habebant: Iam enim haud procul Pedemontano (quod vulgus Langueggiam vocat) Hiſpanam claſſam ſtetiſſe audiuerat: conceſſum à Genuenſibus per terminos ſuos iter; illos milite vicina firmaſſe; iactatas in caſum minas, & Principis Thomæ ante alia aduentum. Quod licuit diligentiâ, ne ignauia inter diſcrimina accuſaretur; aut quæ ſecuritati parauerat incuriâ diffluerent, popularium fidem experiri ſtatuit, an præſumptæ fortitudini reſponderent, vocatique feſtinarent. Media nocte tormenti bellici ſono exciri placuit: ſed vix triginta obtemperauêre: ſiue flantibus in contraria ventis excipi ſonus non potuerit. Quidam obtorpuiſſe apud ſubditos obſequium rebantur, nec in poſterum miniſterium præſtitutos.

Genuenſes portũ Mauritij firmant. Neque ſecius à Genuenſibus diſcrimine Portus Mauritij, qui Sanſtephanum, Capteſam, & Boranam incolunt, aduocati: qui rara promptitudine accurrêre; cóque amica ciuium hoſpitalitate excepti ſunt. Sequenti cum Orator Hiſpanus apud Genuenſes commoda de futuro bello diſponeret, & quę facilitate Reipublicæ ſuâ diligentiâ confeciſſet moneri ſocios ex vſu crederet, datis ad Monaci Caſtellanum literis, negotiationis ſeriem, & pacta amicitiæ præſcripſit. *Brolia Hiſpanorum literas intercipit.* Curſor modico nauigio vectus trans ora Oneliæ tamquam ſecuro properabat, ſed à Brolia in eam curam diſpoſita præuelox nauicula, inopinanti inſiluit, ductúſque in vincula, & literæ detractæ. Eæ frequenti conceſſu lectæ, ne æmuli ſecretum fraudem interpretarentur. Permiſſam claſſi regiæ eo litore nauigationem portúmque à Senatu; & militis in ſicco expoſitionem continebant. Sciri id futuri documento par erat. Neq; interim exploratorium lembum otiari placuit; qui litore egreſſus, vix vno à Portu Mauritij miliario, onuſtam Neapolitanam quadriremem aſſecuta eſt; & magno Reipublicæ Genuenſis dedecore, cuius arbitrij illud mare iactaretur Oneliam abſtraxit. *Et cum Stephano Spinola queritur.* Plus mœroris permiſſa Hiſpanis libertas litorum, quàm prędą lętitiæ fuit. Itaque Brolia Romatiam ſimilium adminiſtrum, ad Stephanum Spinolam Portus Mauritij Commiſſarium die eodem miſit. Mandatorum ſumma fuit: Iactatam erga Sabaudium Senatus amicitiam ſine fide eſſe; nec Oneliam ſine ope & permiſſu Genuẽſium oppugnari potuiſſe. Iacturam omnem facilitati Senatus, & odio eius in Ducem imputari. Apud memorem beneficij & iniuriæ graui facinore delinqui; non obſequij, non odij negligentem, & paria in tempore redditurum. Ne Sabaudij amorem magno mercari velle, aut horrere Broliæ minas videretur, plenus conſtantiæ Cõmiſſarius reſpondit: *Qui Senatũ Genuenſem excuſat.* Eandem Senatui erga Hiſpanum & Sabaudium pietatem, diuturnitate amicitiæ, officiorum paritate: neque niſi profeſſione indignationis, Regiæ claſſi maris ſui vſum (quem toties beneficio Sabaudius vſurpauerit) negare potuiſſe. Promiſcuum obſequium, vt in amicos præſtitiſſe, quos inuicem eodem affectu agere cupiat: omnia intus vana, apud peritos falſa; qui amicitias & odia, cauſáſque ſuis ponderibus metiuntur.

Duodecima Nouembris Alexander Vinaldus priuata amicitia, nullo Reipublicæ à Portu Mauritij Oneliã venit. Haud procul oppido Broliam armatorum globo ſeptum obuiũ habuit, à quo intra mœnia receptus; & nullo priuato colloquio mixtus publicè eloqui apud omnes iuſſus eſt. Tum Vinaldus eadem quæ cęteri; longam Senatus Genuenſis cum Sabaudio amicitiam, Liguſtici maris imperium, non abnuentibus etiam Hiſpanis veteri poſſeſſione vſurpatum; promiſcua erga Hiſpanum & Sabaudium obſequia, & ſecuram pacem memorauit. Vbi ſimilia in eundem ſenſum ſpecioſa verbis, irrito effectu executus eſt; reſpondit Brolia, talia non dictis ſed factis ſuo Principi approbanda. Vanum amicitiæ nomen graui iniuria detexiſſe, eoq; ſibi ac Duci ſuo Genuenſes pro hoſtibus fore; eo certioribus,

quo

quò magis falsos & simulantes inuenerit. Cur enim si pacem præferant, inimico Hispano, & Portu, & securo mari oppugnationem Oneliæ imminentem promouerint? non defore sibi vires; & à fortissimo Duce ventura breui auxilia, quæ conuictis & professis odij opponat. Suadere interim ne quietem suam interrumpat, constantiamq; propugnantium lacessat. Procurationem fidei, & speciem concordiæ, manifestis contra inditijs frustra tentari.

Contestatio belli erat inter æmulos, suspicionibus minisq; decertantes. Quâ causâ Stephanus Spinola, Senatum suum imminentium certiorem volens, Cursoribus per auia dimissis literas Genuam deferendas dedit. Sed eo ipso doli suspicionem præbuère. Cum enim Sabaudiæ ditionis confinia tetigissent retenti sunt, & detractis literis ad sua dimissi. Adeo vigili studio vniuersa præuiderat Brolia; vt si loci situs permisisset, tuta omnia credi possent. Regressi cursores maiora vero retulerunt; ludibria, carcerem, verbera, etiam famam, vt ignauiam excusarent. Sed Spinola contumelia Senatus, sui vilipendio accensus Nicolaum Gandolphum hostilitatem exprobraturum Oneliam misit. Neque tamen statim admissus. Dispositi prius armatorum ordines; & mox per medias sclopetariorum centurias Sabaudiam iteratò conclamantes, humaniter licet, exceptus est. Audientibus cunctis quæ detulisset exponere iussus. Tum ille Stephanum Spinolam pro Republicâ sua Commissarium apud Portum Mauritij queri dixit, quòd literas ad Senatum Genuensem ab illo missas dispositis insidijs intercepisset; iniquè secum agi dicens, quod Sabaudias copias Oneliæ præsidio deductas, iisdem diebus penetrare fines, prætextu mutuæ caritatis permiserit. Vera erant, neque Brolia obsequium inficiari ausus, retentos cursores respondit; quod per auia properantes suspiciones ferè abolitas reduxissent. Quod si notis itineribus commeassent, & insigni Reipublicæ Genuensis pectore medio conspicui munus faterentur, liberum transitum habituros. Sic iubere Ducem, qui continuatione amicitiæ firmatum obsequium, inanibus rescindi nolit. Proinde paulò post literas interceptas se remissurum.

Brolia intercepit literas Spinolæ ad Senatum.

Vbi satisfecisse obiectis visus est, rursum excepit: iustissimas Principis sui querelas aduersus Senatum esse; quòd Hispanos hostes securo litore iuuerint, vbi copias in excidium Oneliæ exponerent. Nec minus Spinolam offendisse, quod Ioannem Hieronymum Doriam oppugnationis & Oneliæ Ducem nominatum, portu Mauritij cum omni commeatu recepisset. Ad hæc Gandolphus: nil priuatè Regi, aut Hispanis administris concessum; cuius beneficij exemplum Sabaudius non semel apud se sit expertus. Neutri decertantium illigatos se, faciles in vtrosque beneficij facilitate fuisse. Ioannem Hieronymum Doriam oppugnatione Oneliæ destinatum nec audiuisse, nec temerè credere. Genuensem à se nobilem, & suo iure vsum amicè excepisse. Hæc inuicem altercatione iactata, non aliud quàm Broliæ indignationem mouerunt. Cum enim Gandolphus prædatorium nauigium improperaret; & alienam iurisdictionem turbari iactantius quereretur; ille prorupit; se quem multò minora offendissent, maioribus non cessurum. Primos Genuenses iniuriâ, priores etiam obsequio Ducis quem læserint amicitiam demereri debere. In summam nihil actum; tantum cum ducentis sclopetarijs ad fluuium vsque deduci Gandolphum imperauit. Nondum Portum tenuerat, & rumor increbuit, vim ingentem militum Comite Motertæ duce Oneliam per cognitos popularibus colles accingi. Hinc ira, & nondum redditis literis quas Brolia interceperat, metus; & futuri incertitudo. Additumq; Portui Mauritij centum sclopetariorum Tabbiâ deductorum præsidium: ne incuria & inconsulta securitas, tot Sabaudiorum centurijs vicina insidentibus, agendæ rei, & populandi agri occasionem præberet. Nec enim apud suos quàm exteros temnendus Brolia videbatur; quem innata vis, & ferendæ obsidioni necessaria com-

parata intrepidum reddebant. Præcipuè quod aduersus ingentem Hispanorum classem, & tot armatorum millia certare iocum diceret. Sed potissima constantiæ Oneliensium causa fuit Marchio Dolianus, cis Padum pro Sabaudio curator, qui Nouembris decimâ quintâ, cum duabus centurijs armatorum Oneliam ingressus est; & maioris auxilij spe, etiam ignauos ad fortitudinem erexit. Iam à metu ad minas processerant, cum alij per tentoria & cœtus, quidam publicè in Genuenses vt malè fidos, & olim pœnas daturos inueherentur. Et ne inanis præsumptio crederetur, plerique fœminas, supellectilem, liberósque, quæ primo metu à Portu Mauritij deuexerant, reduxerunt; siue tarditatem Hispanorum contemnerent, siue viribus suis plus iusto fiderent; siue denique (quod Genuenses interpretabantur) amicitiæ pignore detracto, hostilia in eos quos paulò ante hospites experri fuerant, minitarentur.

Marchio Dolianus cũ 200. Oneliã ingreditur.

Die decimâ sextâ, cum nemo crederet ingruente iam hieme processuram expeditionem sexdecim Hispanæ Triremes in alto apparuêre, vix vno à Portu Mauritij milliario. Nec fefellit Broliam inopina vis; quem nauigium explorationi destinatum, horis aliquot, ante quàm litori succederent, admonuerat. Vbi sub ictum fuere, Marchio Sanctæ Crucis centurionem lembo impositum ad Spinolam præmisit; mandatorum summa erat, orare se exercitui Hispano securum litus; vtq; bello quod aduersus contumacem Regi suo Sabaudium moliretur, necessaria exponere liceret. Addebantur & alia in speciem (quasi posceretur, quod pridem obtentum fuerat) amicitia Regis, iactum fœdus, tutela Reipublicæ; & reddendi officij (si quando operâ eguissent) promissio. Spinola eâ se maximè causâ missum respondit; patêre Portum, amica omnia; neque apud Senatum speciosâ oratione Regem indigere, cui Respublica beneficiorum magnitudine, & obsequio se deuinctam fateatur. Duo tantùm excipere, ne in Genuensi solo castra poneret, aut diutius immoraretur; exponi ac deduci militem simul cupere. Annuit Marchio, & datæ fidei publicis etiam tabulis cauit. Vbi dignitati satis actum, ad mare vsque progressus, obuium se Marchioni dedit. Tum exponi miles cœptus: Neapolitanorum Vespasiano Macedonico Duce Vexilla sex; octo Hispanorum, sub Petro Sarmento, modicus numerus, sed validus & ausurus. Statim vulgatum quod hactenus in occulto fuerat, Ioannem Hieronymum Doriam, cuius vt in hostem Broliæ querelæ præcesserant, bellicis tormentis impositum, Sanctæ Crucis Marchionem belli summum continere. Nec frustra eas vires, sed certissimâ destinatione missas, vt Onelia in omni oppugnaretur. Iam enim meditatio belli per Pedemontanam audiebatur; & Inoyosam contractis exercitibus, post fugatum (vt dicebant) Bestano Sabaudium vlterioribus instare. Hactenus ne infensis quidem Duci persuaderi poterat, duraturas Hispanorum iras in Sabaudium; & professione pietatis, & amore liberorum eius obstrictorum. Brolia visa classe, & propinquo hoste, partem militum aggeri à se primum educto imposuit, tormenrumq; bellicum eò deduci imperauit: mox ostentandæ constantiæ, inani ictu sæpius in hostem explosit.

Marchio Sanctæ Crucis copiæ.

Marchio Sanctæ Crucis, vbi cum suis vicina tenuit, tentandum ante fidem obsessorum ratus; si impares certum exitium obnuerent, lembum cum albo vexillo testimonio clementiæ, & legibus quibus reciperentur Onelienses præmisit. Vbi sub ictum se dedit, iamq; litori succederet, infestis sclopetariorum explosionibus exceptus est: non enim ignarus erat, quid ea missio deferret. Nautæ spontaneam deditionem desperantes, vitato periculo in securum flexêre. Regius interim exercitus, patenti quoquouersum litore prælioq; dispositus procedebat. In hunc Onelienses acriter tormento decertantes, cum sæpè irrito euentu iacularentur, tandem detectos aliquos collineato magis & certiori ictu excepêre. Incuriâ ductorum cecidisse dicebantur, quod hostilibus globis expositos, per aperta deduxissent.

xissent. Ergo clade suâ docti, quâ humus eminebat, & leuiter accliues colles erigebantur, incesserũt; delecto longiori ambitu, & securiori. Miserat triremes Marchio, vt haud procul littore, continuis tormentorum ictibus obsessos infestarent; & profitit studium. Cum enim Brolia minori prouisu, & meulcaris ictibus seque ac suos fatigaret; è nauibus in mœnia & tecta ingenti fragore sæuiebatur. Non prospicere aduentantes, aut seruare munimenta tempestas globorum sinebat: multóque cum sanguine obsessorum deductus miles, agrestium objicibus tutus, in securo consedit: Butellæ nomen est; locúmque Castrorum in motem communiuêre. Domorum quæ agri prospectum impediebant nonnullæ disiectæ, plures vsui seruatæ. Educta quoque nauibus tormenta sunt, vt maiori compendio, & minori decertantium periculo expugnatio maturaretur. Amnis medius nec belli fortunam cominus experiri licebat, aut tranare, nisi certo profluentis aut hostium discrimine.

Dignum memoria facinus Hispanus miles, noctis obscuro vsus, agressus est: detraxit corpori indumenta, iisq; sarcinæ more collectis, dorsóque ac pectori alligatis in amnem se dimisit. Aliquid lucis sydera fundebant; idéoque tenebrarum beneficio abscondi non potuit. Hinc ab Onelienfibus, qui vicinas mœnibus ædes seruabant, vnde directum in sublatentem fluuium ictus erat impetitus est, maléque habitus. Socij secuti, eandem viam tenebant; nec in eo periculo destinato absistere voluerunt, sed currenti eluctari, simul in hostem missa plombea glande, vlteriorem ripam victores tenuêre. Prouexêre & ad vlteriora fortitudinem, pariq; constantia præsidium aggressi, inter sanguinem, sudorem, cœnuúmque enixi superauêre obstantia, incertos gressus genu ac manibus firmantes, prĕsantésque obiecta scopulorum; donec constantia procurrentium coactus Brolia, per nota diuerticula, & tectos vinetis colles, in domus aggeribus solidatas euadere. Hispanorum eo conflictu octo desiderati, quadraginta sauciati sunt, inter tot strenuos leuis iactura: si hinc futuræ expugnationis vtilitas, illinc deceptus opinione Brolia æstimentur. Supererat agendorum pars multo maxima. Cum enim depulsi prioribus domibus in vlteriores tectiorésque media se via recepissent; neque quassi aut disjici mœniâ, nisi his primum demolitis liceret; die ac nocte tormentorum ictibus diuulsæ sunt. Vbi lacera ac nutantes, quamquam per ardua viam obsessoribus aperuerunt; tunc facto cuneo, & patriam conclamantes, magno impetu Hispani prorupêre. Qui insederant, quamuis propugnationi firmatum experti sunt, non numero, non loco confisi omisêre præsentia; séque inde proripientes, Monasterio Oneliæ vicino receperunt. Quingenti erant, qui sustinere hostes debuerant; si fortuna iuuisset, validi; sed consternatione ac metu trepidi, vix securum & in propinquo receptum assecuti sunt. Creditum est, eodem impetu capi Monasterium ab Hispanis potuisse, si labori dies viréſque sufficeissent. Adeo confusos propugnatores dicebant, vt velut vndis raptati, inter vepres vineásque conglobarentur. Pauentibus Dolianus & Brolia aderant, castigabantq; formidinem; & præter præsentia, futuri auxilij securitatem instillabant: tantúmque auctoritate valuêre; vt qui paulo ante dicti ab Hispanis fuerant arma proiecisse; firmatum aggeribus val óq ie Monasterium tueri, vtróque discrimini occurrere ausi sint. Hispanus mil s timore hostium, suo prosertur vsus, in firmatos statim tormenta, & necessaria oppugnationi conduxit.

Cinctus est Monasterij ambitus geminato propugnaculo quæ tumultuario labore eduxerát; & dispositis bellatoribus, etiam clausis prospectus in obsidentes ademptus est. Intus Sabaudij suo robore, fortitudine ductorum indefessi, aggerare humum, in subeuntes sclopetorum ictibus grassari; denique difficilia omnia inimicis reddere. Sed iam vniuersos neruí (quódque magis vrgebant) puluis bellicus deficiebat; vt iam in vicino Hispanorum victoria spectaretur. Dolianus & Brolia

intus vigilantiâ; foris querelis; auxilium & puluerem bellicum conclamabant: ferebantq; Sangeorgium, fatali hostibus Sabaudij nomine, per incerta oppugnatoribus enixum; cum ducentis peditibus, equitibus quinquaginta, haud procul Oneliâ visum; tamquam Genuensium præsidio vim facturum; & mox in obsidentes erupturum. Iacturam illam altissimè Sabaudium sauciasse constat: non tamquam receptioni diffideret; sed metu famæ, cuius primordia fortunam determinant. Nil intermisso opere Hispani ad hortos vsque Monachorum munimenta prouexerunt. Viam quoque quâ ad Cappuccinos rectâ itur complexi sunt; ne qua pars gloriam & spem conceptam moraretur. Secretis interim questibus populares suam miseriam; & in excidium Patriæ accinctos non minus hostes, quàm suos Duces lamentabantur. Illos offensa, has intempestiua constantia: & (vt moris est) vulgatæ querelæ etiam ad Monachos delatæ. Ea tempestate Cappuccinorum Prouincialis (vt vocant) Oneliæ erat: hic commiseratione populi, & professione pietatis, de conditionibus induciarum cum Doliano agere, Broliam orare, centuriones periculi sui admonêre aggressus est. Quâ re moti vniuersi trium horarum spatium ab Hispanis, intra quod locus dederetur, eo mediatore postularunt. Nec Hispanorum Proceres pacta abnuerunt; siue discrimini ac sanguini victoriam puram præferrent; siue crederent nullo præsidio posse denuò Onelienses animari. Sed Dolianus & Monacho imposuit, & Duces hostium specie pacientis circumuenit. Cum enim Marchio Sanctæ Crucis, Tursij Dux, cæteriq; Primates de belli exitu disputantes iuxta sancti Mauri ædes consedissent; nondum elapso tempore induciarum, ab arce Oneliæ bellico globo impetiti sunt, licet altius collineatus, vicinum parietem foderit, nullo Ducum malo. Tum fraus deprehensa; cognitumq; non in alium vsum quæsitas horarum aliquot inducias; quàm vt nutantia munimenta, eo beneficio firmarentur. Itaque in oppugnationem Hispani redierunt; ictibusq; frequentibus portam oppidi, quæ suburbium spectat; monasterium, arcemq; quatere inceperunt.

Non minor obsessorum peruicacia erat; licet enim magnâ pulueris bellici penuriâ laborarent; rariores licet, certiores tamen ictus in Hispanos dirigebant. Fors fuit è Castello ferreum globum tormento missum, suburbij casam quandam palea refertam incessere; statim conceptus ignis miserando apud amicos hostésque spectaculo: nec ante extinctus est, quàm vniuersa circum conflagrarunt. Cum adhuc vigeret incendium, noua classis in alto visa, quæ cohortes aliquot Siculorum, subsidio laborantibus Hispanis exposuit. Hinc aucta obsessorum constantia: & cum Onelienses inopiâ rerum metuq; languescerent, eundem Cappuccinum communi calamitate ad Marchionem Sanctæ Crucis impulerunt; vt acceptis à Marchione Doliano præceptis, depræliantes triduò sine noxa conquiescerent; promitterétque, nisi nouo subsidio firmatum oppidum à Sabaudio foret, expleto tempore victoriam concessuros. Auersati conditionem Hispani Duces; frustraq; eam moram posci responderunt, ab ijs, quos vnius diei certamen erat appressurum. Scire se ciues non animis non viribus satis competere, deesse clausis commeatum, & ante alia puluerem bellicum absumptum. Et cum Monachus constantiam Doliani iniquè ab innocentibus ciuibus lui testaretur, responsum est, potuisse Onelienses, cæde infesti Ducis, rebus suis consulere. Magno stipatorum globo vallatum Dolianum, eoq; facinori viam deesse, dicente Monacho, Marchio Sanctæ Crucis addidit, tot strenuos commilitones inermis cucullati præsidio non egere: proinde abscederet, sibi enim certum esse, vniuersos belli iure victos trucidare.

Paucos ante dies longinquitatem obsidij, & prouentus bellici inopiam Dolianus æstimans, per secretos calles Villafrancam miserat, qui puluerem bellicum, funiculos, plumbum, globos solicitè requireret. Monebantur socij discriminis; &

quantum

quantum roboris Hispani in eam oppugnationem coegissent. Nec degener solicitudo fuit; quippe vniuersorum studio, quinque millia pondo collecta, & naui minori imposita, vt suspicio luderetur, Oneliámque transmissa. Id Sanctæ Crucis Marchioni per exploratorem innotuit; qui festinato imperio, lectissimas Triremium aduentanti lembo occurrere, & intercipere prouentum iussit: non tamen distincto, onerariáve naui, an vili nauicula veheretur. Triremes portu deductæ, onerariam Syracusanam primò obuiam habuêre, quæ fide publicâ, multâ aediti merce onusta in Hispaniam properabat. Ea & cognita & statim dimissa. Iámque superflua diligentia, & exploratoris incuria timeri cœperat; regressæ tamen, haud procul litore, deprehendêre Liburnicam, cum puluere & literis securitatem & velox auxilium promittentibus. Non substractum obsessis potius præsidium quàm secuta consternatio, fortunam Hispanorum in spem certam erexit. Nam ante ora Doliani detrahi puluerem clausi viderunt, & hinc manifestam deditionis necessitatem. Miles Siculus Hieronymum Pimentellum iuuenem nobilem & strenuum secutus, magnifico ornatu in cuneos dispertitus rectâ Bertollam prosecutus est; hospitio vsus; quod Hispani nondum superato amne tenuerant. Dies aliquot Cappuccinus, cui Patria Brundusium celebre sanctitatis nomen dederat, apud Portum Mauritij distinebatur; Mantuam (vt ferebatur) à Duce accersitus; qui pietatem viri & conditionem, coram experiri decreuerat. Itaque die Dominica, magno auditorum consessu; cum in corruptos sæculi mores, & licentiam flagitiorum inueheretur, flexit ad futuri præsagia; bella, cædes, excidia, morbos, Italiæ ingruentia, tamquam è cortinâ vaticinatus. Neque fortuita aut impetu cœpta comminatio fuit; sed calamitatum quæ Pedemontanum Monferratum, Mediolanensem Ducatum; nec minus societate odij amicitiæve, vniuersam Italiam annos aliquot exercuerunt, ostentatio.

Die eodem citus equo cursor, vrgente nemine, sponte proficiscens, in Portum Mauritij delatus est; vulgauitque limitaneas Genuensium copias, pluribus equitum turmis, & manipulis Sabaudiorum peditum congressas acri prælio, cum irrumpere fines Reipublicæ, & siue subditos raptare, siue Oneliam subsidio accurrerent. Hinc inde plures desideratos; sed fugâ Sabaudiorum apud suos victoriam stetisse. Hæc in vulgum læta statim mœstitiâ corrupta sunt: quòd plerosque Genuenses, Cenæ & per totam Pedemontanam negotiantes retentos diceret; in quorum substantias & credita grassaturus Sabaudius foret. Neque paucorum eam iacturam, sed vniuersorum ferè (illigatis mutuò commercio ciuibus) futuram; vt nullius damnum solitarium occurreret. Pars quoque mœroris credita, nullo licet satis certo auctore vulgata, cupti à Sabaudio Carissani famâ. Hinc enim apertam in fines Genuensium irruptionem, victisque ac victoribus luctuosam decertationem imminere. Apud Senatores altius in futura quæsitum sententijs. Non enim duratura in Sabaudium Regis odia; eaq; simul cum vi omni infensi Principis in Rempublicam vertenda metuebant.

Vicesimâ Nouembris sui quoque Dolianum sauciauêre. Cum enim describi iuuentutem omnem, & in publicas tabulas expensam ac commeatum loci referri iussisset, centum ferè milites abesse deprehensi; quos metus futuri, & præsens calamitas videbatur in fugam vertisse. Et primo quidem belli initio nomina intrepidè dederant, sed mox nutante partium fortunâ, & deploratis rebus exuerant constantiam profugi ad extremos. Horum alij per extentos funes sese è muris demisêre; alij imagine conuehendi commeatus, modicis sarcinis conglobatis excesßêre: plures cum arma tractarent, tamquam excubias procul acturi sese proripuêre. Sed militares animos fortiter infregit, pronioresq; ad contumaciam populares reddidit, ne solita pericula promptitudine poscerent, & læti obsequio animas prodigerent. Nocte insecuta Marchio Dolianus, vt Hispanos progressu

Mm

exultantes procul mœnibus haberet, ducentis popularibus, fossam quæ portam Diuæ Virginis Lauretanæ prospectat, communiuit. Iussi peruigiles esse, & incutiendo terrori, vel inanibus ictibus præsidium affirmare. Quieuêre tamen Hispani immenso imbri fuso;nisi secretum consilium suberat. Orto die in suas quisque centurias cuneósque dispositus templum Diui Martini raris propugnatoribus obstantibus occupauêre; vt & domus oppositas. Ita ambitus omnis Oneliæ hostili vallo clausus est. Obstrepuit Dolianus tantum obsessoribus in ducentum armatos licuisse ? sed dum custodes, & nocturnas excubias sciscitatur, vniuersos fugâ dilapsos fuisse accepit. Formidinis inditium sparsa in plures locos arma, vt rari viderentur, eandem fuga viam tenuisse. Vis pluuiæ vt repentinum in oppidum incursum inhibuerat,quod auctus amnis vado transiri non posset; sic vbi vehementia subsedit, duo tormenta bellica Hispani trans flumen traxêre. Licet pectori tenus vndæ assultantes, impetúmque procurrentis totis corporibus frangere ac retinere cogerentur.Porta quæ suburbium aspicit,domúsque velut munimentum prætensæ, disjiciendæ,complanandæq; erant; vt obsessi etiam assultu vrgerentur. Neque tamen quæ olim cœpta nouis consiliis omissa sunt; sed Monasterium Diui Augustini indefessè quassatum; vt pluribus simul curis propugnatores fatigarentur.

Iam vires, iam animus Sabaudios destituebant; proficiebántque Hispani amne, ac domibus circum sitis potiti: quibus tecti ciues in certum ictum destinabant. Dura necessitas Oneliæ ducibus consilium salubrius instillauit; iterúmque Cappuccinum toties frustra ad hostes missum, deferre noua deditionis pacta coëgête. Placuit duos Centuriones Hispanos Oneliam obsides mittere; cum interim totidem Centuriones Sabaudij in castra profecti, coram abeundi leges acciperent. Id plerisq; Hispano nomini indecorum creditum.Debuisse obsessos, si pacem, incolumitatem,& securas sibi res voluissent, Marchionis S. Crucis promissis fidere; obsides reuerentiâ victos offerre:procul maiestate Regia Dolianum milite destitutum, exarmatum, clausum, omnium egenum, pari cum victoribus iure agere.Dux Hispanus aduersum hæc immotus, victoriamq; quandocunque haberetur satis honoram ratus,securitati Sabaudiorum cauere voluit; creditque acceleratæ deditioni sine sanguine & expensâ, duarum horarum obsides bene concedi.Hæc inter primores disceptabantur; cum venêre à Doliano non quantum desperatis rebus conduceret, demissi; sed constantiam potius irámque spirantes: Gallus maximè, cui non victoria, non deditio sine sudore & sanguine honora videbatur. Exponere suorum mandata iussi, respondere: paratos se munimento excedere, sed triduum induciarum velle; quo certior necessitatis reddi Dux Sabaudius, & destinari auxilium posset. Elapso tempore, nec deducto subsidio, deditionem sine morâ facturos: vexillis tamen explicatis, armísque vt ad prœlium instructos; cum commeatu, sarcinis, & tormentis. Intactam fœminarum pudicitiam,securos sui oppidanos:nil inde Sabaudio iuris deperire velle: denique vniuersos valido cum præsidio ad limites vsque deducendos. Aderat Cappuccinus professione pietatis iis curis immixtus,conditionum tamen magnitudini aduersus: quiq; multo ante monuerat,vires suorum, commeatum, spem futuri auxilij prius æstimanda; quæ si minus securitati ac fiduciæ respondissent, à victoribus pacta recipi debere; honora tamen, & quæ nobili loco natus, vicissitudinémque fortunæ expertus Marchio foret dictaturus. Hispanos etiam duces orauerat placatos contumacium preces excipere; neque paucorum culpâ, tot millibus incolarum & militum exitium velle.

Marchio Sanctæ Crucis semper mitis, nec nisi fugacis iracundiæ, quæque statim vanesceret obnoxius, retinuit impetum naturæ,indignationémque compescuit;quam intempestiua & importuna postulatio,iam irritauerat. Vultu quoq; ad facili-

facilitatem composito respondit, ne momentum quidem concessurum, quo Sabaudius angustiarum Oneliæ admoneretur, eò minus tridui moram: quando compertum habeat continuatione laboris intra diem vnum, Castello Oneliæ Regia insignia implantaturum. Iure victoriæ tormenta bellica occupantium censeri: nec enim inermes & commeatus indigas arces omittendas esse. Dignitati Doliani & belli ducum, non arma solum, sed & sarcinas, quæ inter inania reputet, explicata vexilla, sonantes timpanos, ardentes funiculos promittere; comites in tutum vsque spondere: popularium indemnitati, equestri ac nobili sacramento cauere. Non alia a pijssimo Rege mandata accepisse, quàm ignosci deditis, tributorum intoleranda leuari, paternâ caritate vniuersos complecti debere. Datam fidem maioribus documentis, quæ non promittantur, liberaturum. Annonam siquidem vel de suo deducturum, sacras ædes pristino decori restituturum, egenis imbellibusq; Regiâ munificentiâ consulturum. Vbi Gallus centurio plura aut potiora quàm peterentur potentioris arbitrio permitti vidit, vt viribus ac beneficio impar, naturali impetu conuersus in Tursij Ducem; hæc quidem pro voluntate agitis respondit; sed si viarum inaccessa, & negotiorum sui Ducis moles, deducere Oneliam auxilia permisissent, multo cum sanguine, hoc vallo, his mœnibus potiremini: cum paucis & inermibus res est; æquo Marte, fortunam in virtute esse. Retinuit indignationem Tursij Dux, comitate violentiam hominis mollire volens; id tantum subiungens, promendæ virtuti locum, tempus, occasionem illi non defutura; ferenda constanter aduersa, & cædere validioribus partem prudentiæ esse. Proinde maturè ad Dolianum regrederetur; & si conditionibus annuisset, deditionem festinaret: sciret interim paratam victoriam, vi Hispanos omni prosecuturos; ne semel promissis inconstantes denuò pœniteret. Profecti Oneliam, statim in Castra regressi sunt; vtq; formidinis incerta consilia, addidêre pactis, vt per Reipublicæ Genuensis fines comitatum custodiamq; haberent; Genuensium caritati manifestè diffidebant; nam se per eos fines tuto incedere posse negabant. Marchio Sanctæ Crucis ad hæc respondit; nullum Hispanis ius in Genuenses scire; pietati tamen Senatus fidere; nec dubitare, illos æquo in Sabaudium animo futuros: proinde tutum egressum censere. Ad hæc Gallus laudata comitate Marchionis adiunxit; Genuenses sese factis Sabaudij hostes professos; cur enim negatum auxilio iter, quod Oneliam mitteretur. Tum Stephanus Spinola pro Republicâ, rerum eo tractu Curator, excepit: ne id quidem cum ratione dici; oportuisse illos multò ante preces ad Senatum deferre, vel Oratoris Hispani exemplo; qui potentissimi Regis nomine, litoris vsum petierit.

Id longiori disceptatione tractatum (quando magnum temporis momentum erat) Hispani ductores diremerunt; sancitumq; chirographo Legatorum, vt horâ diei vigesima Onelia permitteretur. Tum solutum obsidium, & digressis Sabaudijs, loco Hispanus miles potitus est. Expleta victoria credebatur, tamquam nullis amplius hostibus, & trans Liguriam fugatis; sed immaturitas triumphi gloriæ partem corrupit. Siquidem Brolia operis ac laboris indefessus, vbi improsperè Oneliæ propugnationem cessisse vidit; ne concessisse lauream vniuersæ rei videretur, modico sed valido comitatu Castellum Marri insedit; exemplo suo constantiam aduersus Sabaudium Ducem vicinis instillans; & si bellum ingrueret spem auxilij. Hispani interim coacto Oneliæ conuentu, ciuium ac vallium adiacentium sacramentum pro Rege suo accipiebant. Martum quoque & Prelam misetant, qui populares in vota requireret; sed qui Castello potiti fuerant, Sabaudium professi sunt. Marchio sanctæ Crucis ad rei famam commotus, statim perfidiam Broliæ inculauit; quasi concessâ Onelia cætera sequi debuissent; Marrique ac Prelæ vna eadémque conditio fuisset. Contra Brolia vel

Onelia in Hispanos.

Brolia Marrum se recepit.

Genuensium testimonio, aliam Marri ac Prelæ prouinciam; nil inuicem communi habere, distinctas Præfecturas testabatur. Et patuit incuria, quod paratis iam Sabaudijs vniuersis cædere, ea quoque loca conditionibus Hispani non inseruissent. Quod vbi vulgatum, vt apud Sabaudios cautiora; sic apud Hispanos acriora concilia exciuit. Cúmque de bello non dubitaretur, nonnulli popularium misêre ad exercitus Duces oratum, vt partem militum, recipiendæ (vt loquebantur) fidelitati ad se mitterent; ne facilitatem obsequij apud Ducem spontaneam rebellionem maliuolentes appellarent. Missus cum trecentis sclopetarijs Luisius de Leiua, tamquam ad res paratas; iussúsque non solùm fidem incolarum recipere; sed etiam expugnationem loci statim aggredi, si pertinaciam deprehendisset; aut præuisis difficultatibus agendorum normam condiscere; quaq; via, quibus instrumentis, tormenta bellica ad expugnationem ducerentur.

Cæterùm Oneliæ tamquam duraturæ prò Hispanis dominationis primordia iaciebantur. Et ne quâ pars ciuium, cui portio agri erat immunis sacramento ageret, nobiles etiam nonnulli Genuenses iurare coacti sunt. Imperialis & Bartholomæus Doria erant, qui cum Oneliæ Consiliarij officio fungerentur, exemptos se à communi necessitate asseuerabant: sed metu (iam enim maiestatis arcessebantur) cæterorum fortunæ successêre vicesimâ nonâ Nouembris. Id apud Genuensem Senatum grauiter acceptum, quasi nobiles suos seruili conditioni Hispani subdidissent. Brolia primo statim accessu, quòd Castello Marri satis fideret; situ & arte, ad longiorem oppugnationem validi, commeatum à paganis corrasum, in plurium mensium vsum seposuit; puluere rantùm bellico & plumbo destituebatur. Nec si Hispani concordes obsidium agitassent, spes habendi ab exteris supererat. Præfecti Campi cui Sarmento cognomen erat, & Leiuæ animis discordibus, nec in summum agendorum annixis, datum Broliæ tempus noui militis conuocandi; & bellici prouentus comparandi. Triginta ferè gregarij Rubinâ educti propinquas Hispanorum spes morati sunt, conuecto intra Castellum puluere ac plumbo. Eam pulueris bellici, & plumbi copiam, totâ ditione Sabaudij, in belli vsus asseruatam, inficiari quisque posset; nisi cui Ducis prouidentia, & armorum connatum studium perspecta sunt. Leiua postquam in valles Marri descenderat, paratosq; imperio paganos per lætitiam conclamare Hispaniam audiuisset, omissis pauculis & securis rebus Oneliam remeauit. Nisi Campi Præfectus Sarmentus, nataq; inter ductores discordia bonum publicum interrupit, secuti quoque Marri ciues vicinos fuerant veri animi documento; sed expectatione delusi; quòd maiori ope affuturos Hispanos, & eo fomite reualituras partes credidissent.

Facilitas hominum Marri, & suis & alienis intentum Broliam non fefellit; qui vbi reuersum Oneliam Ducem, & apud ciues nil externæ securitatis vidit, armatâ iuuentute stipatus Castello descendit, cædéque ac sanguine popularium perfidiam vltus est; excidium quoque & fortunarum amissionem comminatus, vbi appellatum auxilium gnari discriminis & viarum ductauissent. Genuensibus quoque metum addiderat; in quos implacabili odio ferebatur, toti ditioni bellum contestatus vbi plures sibi auxilio aduenissent. Id exploratores Stephanum Spinolam Commissarium docuerant, qui futurorum anxius (iam enim Hispani reditum ad suos parabant, & in Pedemontanam expeditionem accingebantur) Marchionem Sanctæ Crucis conuenit, orsusq; ab ijs quæ eius Respublica optimè de Hispano nomine meruisset, flexit ad gloriam, quasi Marro & Prela omissis immanem victorum existimatio, facilisq; Oneliæ receptus foret. Addebat in ancipiti conterminα sociorum agere, quos iam Sabaudius hostes dixisset, reosq; malorum bella ob studium in Hispanos. Itaque ne mora obsidioni interponeretur, orabat: vtq;

vtque importunum hostem, non Hispanis solùm sed & Genuensibus incursurum finibus illis exigeret. Patuit Marchio, cognito quàm vtilia & honesta sibi præciperentur: cúmque Portum Mauritij militem classi impositurus properaret, quatuor peditum vexilla prioribus addidit, vt sub Ioanne Hieronimo Spinola Marri expugnationem maturarent. Receptus à Stephano Spinola Sanctæ Crucis Marchio, & Turzij Dux eâ festiuitate, quæ Regium ministrum, & Genuensibus amicum decebat: cum vniuersi deductum Oneliâ militem quibus Marrum tentandum fuerat, finémque opperirentur; neque dubia spes expugnationis esset, citus cursor Albengâ profectus detulit Sabaudios inopinatò Zuccarellum inuasisse, cœpisse, præsidium quoque & commeatum bellicum intulisse, vt durabilis possessio esset. Itaque notis iam in Genuenses odiis de Albenga formido incessit, ne quod Oneliæ amiserat, Reipublicæ illius damno sarciret. Ad rei famam Stephanus Spinola, Mutio Gentili Centurione, & Nicolao Gandulpho in eádem operam assumptis, cum puluere bellico, cuius inopia ciuitatem laborare nouerat, summa festinatione Albengam venit, reperitque tantum pauoris & consternationis apud ciues, quasi iam iam inimicus mœnibus instaret. Hispanis quoque imminuta lætitia; quod trecentos ferè Gallos, quos ira & desperatio agitabat, Oneliam pergere accepissent, Zuccarelli agrum prætereuectos, per Leronam vallem Oneliæ conterminam delatos. Nec dubium habebatur, iis quæ cœpissent, plurimum id securitatis detrahere; Oneliam destinatione certa à decertantibus exercitibus raptandam. Die eadem à Genuensi Senatu missi triremi Germani appulêre; & Cissanum cum pluribus Alassio ac vicinio deductis, missi sunt: vt loco non arte minus quàm naturâ firmo, angustias quoque Ligurum Alpium aduersus vim quamcunque insiderent. Comes Gentilis Centurio euntibus additus, vt opportuna locorum communiret.

Porrò Zuccarellum Marchionis Octauij Caretti erat; siue proprio, siue subditorum ingenio apud suos inuisus. Vesperascente iam die, Filibertus Carettus alterius eodem nomine consobrini sui prætextu cum triginta omnino armatis insperato ingressus est, quos trecenti Galli toto itinere comitati sunt; ne aduentu hostium vrgeretur; & iidem paulo post secuti. Marchio Octauius Casteluecchio agebat, non ignarus consanguinei & populorum odij. Ergo qua maximè festinatione licuit; munimentum arte & natura tutum milite ac commeatu firmauit. Secus Franciscus Barca addidit obsessis animos, ne vim vllam externam pauescerent. Quippe certiorem Senatum doli factum, in tempore vniuersa curaturum. Hoc statu rerum inani rumore vulgatum est Comitem Guidum Sangeorgium, formidatum hostibus ducem, cum delecta sclopetariorum manu, tamquam Castrum vetus occupaturum aduentare. Sed patuit vanitas, eorum fide, qui certiora detulerunt. Viam qua Oneliam itur angustiis ac rupibus inaccessam, nec nisi claustris Cissani superatis posse penetrari. Hispanorum quoque destinata formidinem depulêre: dictum nempe Pimentellum Oneliam cum quadringentis peditibus regredi; quibus Marri expugnationem cogitet. Nec minus Gubernatorem Finalis ingenti operariorum numero, Balestini, Nasini & adiacentium oppidorum iniqua complanare, qua Zuccarellum iter est; vt tormenta quatiendo Marro necessaria faciliori opera conuehantur. Intra Oneliam tum septem militum vexilla erant; intuleruntque Hispani in Arcem vim magnam pulueris, plumbi, funiculorum, & commeatus, quantum longo bello suffecturum crediderant. Iam verò popularium damna, quæ ab Hispano exercitu vltro citróque commeante acceperant, Stephanus Spinola pro cuiusque professione publica pecunia dicitur exoluisse; adeo in vulgum accepto beneficio, vt in præsentem quidam grata recordatione meminerint. Et tamen minor agrestium iactura fuerat, quàm pro numero militum, aut permissione

Mm 3

licentiæ. Sed summâ in pace agere, & secundùm libertatem suis vti sueti etiam leuissima querebantur. Moniti nihilominus communi necessitati, & publicæ egestati nonnihil condonare (quando publica res, priuatorum opibus sustentetur) singuli in tempore publico ditescant proficiántque.

Qui Marrum insederant, cum odio & penuriâ prædatum erumperent, Genuense territorium ante alia raptabant. Abducta armenta fuerant; & pleriqne negotiatores cum iumentis & sarcinis intercepti, vt famam flagitij vitarent, reos Hispanos subdiderunt. Sed qui Zuccarellum tenuerant, nisi etiam præferrent fines ingloriam militiam credebant; eoq; Casteluecchium luce creperâ adorti, intra matutinos somnos, cum effringere valuas pettardo aggressi forent, irrito facinore à Francisco Barca magna cum strage reiecti. Decembris initio Centurio Mutius Cissanum profectus, quâ parte in frontem municipium infirmius videbatur, ducto aggere vallauit; diuisâ inter ciues ac præsidiarios curâ; neque fœminili labori temperatum, quin publicæ incolumitati humum ac tigna deferrent. Mox rediit, qui seruarent relictis, & securâ spe, si oportuisset, diu ferendæ obsidioni. Paucos ante dies quadringenti Hispani Prelæ Castellum occupauerant; intuleranta; & victui & prælio necessaria; sed vbi cautum satis præsentibus, relictisq; per quos possessio retineretur, Oneliam regressi sunt. Adiacentes valles arbitrio Sabaudiorum permissæ. Nec hi abusi opportunitate sunt, sed ingentibus exactionibus, pecuniam, fruges, vinum, quæq; iram militarem leniunt, perdere coacti; cum nonnulli etiam verbere vrgerentur; licet præter animas nihil quod hostis desideraret, domi haberent. Etiam paganus tamquam pecuniam abdidisset, cum frumentum, vinum, & domesticam annonam obtulisset; & insuper pecunia requireretur in tormentis defecit. Poterat crudelitas popularem seditionem excire; nisi satelles quidam vniuersa rimatus, inter secreta ollam multo argento grauem repetisset; exprobrauissetq; homini aduersum se sæuitiam, quod modicâ pecuniâ propriam incolumitatem redimere noluisset. Dum hæc Marri aguntur Gubernator Oneliæ accitos publicæ rei Curatores (Sindicos dicunt) primùm multa in speciem comitate excepit; & quia licentiâ militari pleraque admissa offendisse populares didicerat, præteritis satisfacere, & pro Hispanis futuro prouidere decreuit: Populi querelas, inquit, se magno cum mœrore accepisse; & licet initia bellorum militaris petulantia, inter vim & pacem accusentur, tempore turbatum tamen difficilem disciplinam esse, Rectorum vero aduersus singulos rectum animum laudare. Fateri quidem incuriâ & licentia fuisse peccatum, sed vbi composita forma rerum militares manipuli promiscuo hospitio modestè vti iussi, solutum stipendium, conuecti commeatus, & daræ in publicum leges sunt, vim omnem fuisse, etiam lamentationes vanuisse. Quos olim hostium nomine appellauerint, iam socios tutoresq; fateri. Vsu & tempore imposita onera, vt imminui cupiat, sic nescio Mediolanensi Gubernatore irritare non posse; quia tamen certa ipsi Regis & ministrorum in fidos subditos voluntas sit; si ipsi preces detulissent, facilè obliteranda. Ire itaque & certâ spe Inoyosam petere, illiq; quæ immutari aut obliterari cupiant exponere debere. Daturum se literas & comites, qui populorum causam magnâ pietatis commendatione prosequantur.

Ad hæc Onelienses, paratos se quidem in nouos dominos, nec aliam quàm obedientiæ gloriam quærere: despectum sui, & militarem sæuitiam lamentatos; non vt in Principem queruli, sed vt vexationibus modum inuenirent. Nunc prudentia ac vigilantia ducum tolerari hospitalitatem, consuetudinemq; militare m vtcunque ferri; nec minus protectionem Regiam, & Gubernatoris Mediolanensis cupere: sed postremos se seruientium, quo id officio consequantur parum peruidere. Sic agendorum dicendorumq; forma volentibus dictata, in hæc verba: Onelienses semper Mediolanensibus Ducibus fuisse addictissimos; resectatum

tum ipsis supremum causarum ius coluisse: & quamquam triginta annorum ministerio Sabaudius summum illud imperium specie supremi dominij corruperit, mansisse tamen apud ipsos congruentem antiquæ consuetudini voluntatem;nec diuersam futuro promittere,non bello,non pace obliterandam. Vallium tributa rescindi,hospitalitatem militarem tolli,externorum commercia restitui cupere; nec alia,documento pietatis in bonos subditos,siue iure,siue vsu sueta orare. Satis modeste agi cum Oneliensibus videbatur, si cætera pari quiete transigerentur. Quippe Genuensium confinia,insolitis olim populationibus Sabaudij infestabant; gnari non suffecturam vindictæ Rempublicam,nisi Hispani accurrissent. Hos vero pactis expletos patum vlterioribus prouisuros. Haud procul Pieue cum duabus sarcinis Mulio deprehensus, pecuniâ primùm mox rebus omnibus exutus est iubente Broliâ. Non rapina sed odium Senatus erat; licet non petita à se commercij licentia accusaretur. Reddita tantùm iumenta,vt ea liberalitate inuidia molliretur. Id populi querelas accendit; vt Hispani toties negligentiæ accusari iniurijs intenderent. Genuenses Ioannem Augustinum Marinum Dianum miserunt; vt militiam videret,& quo robore disciplina esset,disceret. Hic quinquaginta ferè scloperarijs stiparus, licet Oneliam iuxta incederet, non alio tamen officio in Gubernatorem præsentem & prospectantem vsus est;quàm breui salutatione,& verticis conniuentiâ. Non enim aut sermonem miscuit,aut salutem ei fuerat impertitus.Progressus ad sua hominis indignationem magis conciuit quàm credi posset. Sub vesperam inter suos examinatâ superbia, Gubernator prorupit: notum Genuensibus esse velle, quoties armato cum milite vicina Oneliæ tetigissent,nisi permissu suo liberum iter habituros. Præter hostilem rabiem quæ populos & rem omnem affligebat, & vniuersa circum bellum spectantia; etiam vis morbi militiam exercebat. Oneliæ & apud Portum Mauritij, domus hospitales graui lue ægrotantium refertæ: nisi nocua vis hieme deposuisset contagionem minitabatur. Nec ideo tamen imminutus eorum numerus qui Oneliam seruabant; sed mille præsidiarij,tamquam inter hostes miserabilem in modum ciues hauriebant; vt vix decem annorum pace opulentâ in pristinam fortunam redituri crederentur. Inania superbè poscebantur,lectus,palea,focus, condimenta,lumen; sed hæc ipsa ne plura poscerentur magno emercanda erant; augebatúrque oppidanorum confusio, quòd nec queri metu peiorum, nec silere dolore præsentium liceret. Sic perniciosa concessio, suspecta querela; & gratias agere & pati persuadebant.

Cæterum receptâ olim Prelâ, & permissâ Sabaudijs vallium potestate,didicêre Hispani malè caput Prouinciæ, siue colonis conseruari (quippe Brolia propinquitatis commoditate vsus nil intactum omittebat, quò Marrum diuturnæ obsidioni componeret) proinde missis quadraginta expeditæ iuuentutis, vniuersos Regis Hispani sacramento adegêre. Inter tot vicos Villatella Præposito Francisco Terranio præferre constantiam ausus est,intulitq; militem & commeatum vt constantiam profiteretur. Contra victores pari facilitate Luscinascum relicto quadringentorum subsidio Torriam Testegumq; recepêre. Hic plures præsidio impositi,quod Sabaudij eo itinere Oneliam petituri dicerentur. Paucos ante dies Comes Sangeorgius Zuccarellum cum delectis venerat. Hinc aucta solicitudo firmitatis,geminati propugnatores,conuectata longæ obsidioni necessaria;neque strenuo Duci Brolia deerat,indefessus præcepsq; mandatorum executor. Id ante alia cunctationem Hispanam discussit; & in eorum quæ cœperant securitatem, magis vigilantes reddidit. Sed & octo Triremes Monacum misêre,vt hinc peditatum & annonam Oneliam comportarent. Dicebantur locum in formam validissimæ arcis instructuri.Brolia ipse quamuis numero inferior, raptare Onelienses, comportare in tutum prædam, lacessere oppidanos non vili animo adortus

est,& Hispani cum eadem in Sabaudios exercerent, intuta omnia,etiam Genuensium imperio. subdita reddiderunt.

Brolia quidem Onelienses perfidos,occasionémque defectionis sectatos apud Sabaudium appellauerat; & in hos Nizenses, vt in hostes, rapinis, cædibúsque sæuiebant. Auditæ tamen Ducis Sabaudij literæ quibus Præfecti monebantur, conceptis verbis abstinere iniuria in Onelienses amatos sibi subditos. Credebant omnes sic prorsus Principem sentire; quamquam Hispani opinarentur, eâ specie obstringere sibi, & promptos ad occasiones reddere voluisse.Certè Sabaudij virtus sine arte non erat; vt cui siue vi siue virtute certum esset, tempore in æmulos proficere. Eâ causâ silere non decet, quod Brolia ipse publico epulo cum maximè vino incaluisset, vulgauerat; perscriptum sibi à Duce; vt quibus maximè posset acerbitatibus Onelienses ad pœnitentiam reuocaret; nec contra crederet; si pietatem ac clementiam commendari imperarive audiuisset. Arcanum id dominationis Hispani appellabant; vt cum pœnas in noxios exerceret, integrâ administri gratiâ,sese auctorem abnueret. Apud Testegum,quod nullo superiori iure Marchioni Marri subiectum esset, requirere fidelitatem Hispani supersedere:sed quia eo itinere valles Oneliæ ab hostibus tentari posse cognouerant, centum quinquaginta pedites reliquerunt, qui Zuccarello aduentantes arcerent. Addidere proinde loco aggeres, quibus è sublimi in subeuntes tormentis intonarent.Pars reliqua Hispanorum Carauonicum, Sanbartholomæum, Aurigum, Conium,Sanlazarum,Lauinam, Genam,Candeascum,villásq; Diuorum Petri & Sebastiani percurrere.

Egressis Sabaudiis Candeasco, vt munimento annonam inducerent, forte in pauculos Hispanos inciderunt: cæsus Decurio, duóque manipulares sauciati; cum cæteri fugam maturassent, eluendóque dedecori magnum in insidiis Hispanorum numerum testati forent. Vbi ex voto res Hispanis cessit, vniuersi haud procul Monasterio Zoccolantium substitêre; à Marri suburbio vix mille passibus distantes.Neapolitanas centurias aduentantes opperiri cõsilium fuit;vt auctu virium breuior expeditio cum honore esset. Et hi quidem tertio affuere fere quadringinti.Sed potissima in Duce fiducia erat.Itaque pridie Dominici Natalis Ioannes Hieronimus Doria Oneliam deuectus, cuius auspicio cœptum bellum patrandum etiam videbatur.Is primo accessu non paganos solùm,sed & ciues Oneliæ ab decimo septimo anno ad quadragesimum, in censum militarem vocauit, vt communi causæ,publico studio accederent; alij tormentorum subuectioni intenderent,alij securitati assisterent; plures viarum incerta dirigerent,ardua complanarent.Veterem militiæ morem reduxisse videbatur,si duraturo ministerio,& ordine castrensi profecturi forent.Ingens tormentum promouendum erat; sed & minus,quod distantes certiori ictu feriret. Vicesima sexta Decembris,vix milliario vtrumque Marro abfuit;facilitate maiori, quàm creditum fuerat, deuectum. Et quidem Marri incolæ voto Hispanos accercebant;neque illis ejiciendi Broliæ vires suberant. Hic tamen & muneris & famæ studio, cum ardua Castelli inaccessa videret,planiora & in suburbium decliuia firmauit; non inani destinatione, vt domus ea prospicientes loco præsidij essent.Cæterùm quingenti Hispani Monaco triremibus vecti, metum obsessis addidere: siue Ioannis Hieronimi iussu Marrum deducerentur;siue Oneliæ præsidio aduocati forent. Ante alia consternationi obsessis fuit, ingens nauis commeatu bellico onusta, captáque ab Hispanis;quæ è Gallia redux,Sabaudiis puluerem bellicum,plumbumq; ferebat.

Per id ferè temporis Casteluecchium, quo nonnulli conuenerant vt in securum, breui obsidione abiit in Sabaudios; non solùm doctore Mainero,& Francisco Barca, sed & militibus publica fide dimissis.Sabaudij vires suas iactabant; plures tamen commeatûs inopiam, continuum dierum aliquot laborem & vigilias

lias, etiam Ducis asperitatem accusabant; & vt inter aduersa prona in deteriora suspicio est, non defuêre qui perfidiam, & proiectum animum exprobrarent. Carthusianum nempe Monachum scalis in arcem receptum, diu & secreto Mainero fratri collocutum; nec admissos cæteros nisi pactis iam firmatis, & totâ agendorum destinatione. Neque tamen Barcam & cæteros licet postmodum accitos posterioribus congressibus interesse voluisse, quasi conscientiam turpitudinis auersarentur, & conditiones abnuerent. Res incerta varijs commentantium sermonibus; prout amor, odium, coniecturæ suberant, tractabatur. Summa conuentionum fuit, recipere Sabaudios possessionem Cæsareo nomine, cuius vicarium eo tractu gerat; nec aliud quam Marchionatus arces securitati requirere. Manere Marchionissam Dominam, ius subditis dicere, vti reditibus placere; bellum & in illud expensas sibi sumere. Et quò viderentur honestiori causâ vti, vbi Castellum tenuêre, quæcunque intus reperta in publicas tabulas retulerunt; veluti forent in tempore rationem reddituri. Milites vt ad bellum, cum insignibus & armis speciosè dimissi sunt; cum Reipublicæ Genuensis nihilominus dedecore; quod illi Marchionatus nullum ius reseruaretur, quamquam multo auro obstrictus; quodq; tutelam loci præsumens, & milite misso ausa, turpi deditione ante supremam necessitatem omisisset. Secutus victoriam Comes Sangeorgius est; iussitque ciues fidelitatis sacramentum apud se Sabaudio dicere; mox in vicina delatus, eandem omnibus qui Zuccarelli Marchioni parebant, legem imposuit. Et quia apud municipium mille ducenti pedites, centum equites numerabantur, qui Genuensibus fidi erant, & Albergæ & Loani metuebant; tanquam hostes repetendæ vindictæ causa in Doriam familiam, quæ Sabaudio Oneliam detraxisse ferebatur, extrema pararent. Nec vana suspicio fuerat; quippe Sangeorgius apud discedentes iniurias questus fuerat; & fore repetendi tempus cum comminationibus dixerat; facilis aliàs, & aduersus victos placabilis. Sed reddidêre vices Hispani pluribus eo tractu oppidis paucos intra dies receptis. Neque tamen ideò præualuisse videbantur, quod Marrum situ & arte validum Sabaudij adhuc retinerent: & tueri cætera, dilapsisq; in Hispanorum fidem minitari viderentur.

Penultimâ die anni, post insumptos deductioni tormentorum plures dies, Ioannes Hieronymus Doria, portam municipij collibus obuersam continuis ictibus quatere aggressus est; cessitq; consilio res, nam turris & murorum proxima, magno hiatu ruinam fecêre; & expugnationi successuris, expeditum per aduersa iter præbuerunt. Temperandam tamen vim, & virtuti miscere debere artem Hispani crediderunt. Tertia noctis hora delecta; vt fragore tormentorum, sclopetorum sono, conclamationibus enitentium, tenebris atque horrore propugnatores frangerentur. Nec conferti aut indiscreti irrumpere voluerunt; sed in plures classes dispartiti, exercere virtutem, & hostem tot simul oppugnantibus impeditum distrahere; vt cuique suæ partes, & aperta victoribus gloria esset. Emanuel Luna, & Petrus Osorius cum suis per rudera disiectorum murorum sese penetraturos receperant. Marius Albertinus & Paulus de Zufo partem oppidi posteriorem appositis scalis aggredi promiserant; & ne qua obsessis fiducia esset, parte alia sexaginta sclopetarij è vicino hostem lacessere, plumbeâ glande distinere, & noui insultus speciem præbere iussi sunt. Apud ciues Sabaudij militis vix centum quinquaginta numerabantur, qui nec vicinum subsidium videbant; nec sese incolumes euadere posse; hostes verò nisi cum victoriâ cessuros. Diuisi per loca oppugnatores, vt conferti suggrederentur, tormenti bellici ictum opperiebantur; statimq; Hispani quâ parte iussi fuerant in prælium eruperunt. Inimica Neapolitanorum gloriæ fortuna fuit; nam rectores itineris, per ardua, vepribus ac fossis impedita, eoq; inaccessa miserrimos deduxerunt; prospectatâ ante fugâ, vbi tenebris & inuijs implicatos vidissent. Sub noctis medium, quasi haud procul moeni-

bus constitissent,& inter abrupta viam expedirent,dilapsi sunt. Hi metu dedecoris, quo longius per incerta absque duce progrediebantur, eo certius Marro abducti sunt. Tandem octo die in Castra licet incolumes, longo tamen errore fatigati peruenerunt. Hispani spe haud dubiâ,eandem apud socios fortitudinem in hostes fore nocturnâ quamuis expeditione rati, dispositis ordinibus per ruinas ascenderunt; contra Sabaudij humum, dolia, asseres, trabes, & saxorum moles scandentibus obiecerant; quæ vix tormentorum ictibus cessura videbantur. Insuper fidis bellatoribus, latera sepserant; qui in ascensuros ignem, lapides, tela, certo ictu collinearent. Magna vtrinque decertatio; & propugnantium insultantiumq; conflictus diu auditus,Sabaudio milite omni illuc verso:nec enim alia parte Neapolitani vrgebant,errore noctis vt diximus elusi. Et sclopetarij ex aduerso ciere sonorem belli iussi,inanem metum fecerant.Ad extremum victa Hispanorum pertinacia; & infecto opere retro ad suos regredi coacti sunt. Eorum quadraginta vulnerati, duo tantùm desiderati dicebantur. Ductores post receptos suos, cum Neapolitanos nondum reduces, temeritatem militum præcipuè insectati sunt, quòd obtestantibus melioribus, sine galeis ei se discrimini obiecissent. Ferè enim saxea tempestas corpora lacerauerat,& nudatum ferro verticem densis ictibus colliserat. Doria propositi tenax,& diuturnam paucorum obsidionem,imminutionem suam putans; tot insuper sauciorum pudore accensus,vicino in meridiem colli, vtrumque quod deduxerat tormentum admouit; iussitq; præfectos non die,non nocte permissâ propugnatoribus requie munimenta quatere.Dispositi quoque milites,& spe potiundæ prædæ stimulati distinere & exercere clausos moniti, egressus omnes seruabant; ne quid spei externæ Sabaudios efferret. Et flagellabat ignauiam apud suos Brolia; vniuersos exemplo ad fortitudinem incendens,consiliorum auctor,& pars laborum potissima.

Die tertiâ & quartâ Ianuarij acrius & infestius in mœnia intonatum; cumq; per ruinarum tumulos insultui aditus videretur, vicesima altera diei hora certamini definita; paratis vtrinque hostibus,& inferendo bello,& propulsando. Marius Albertinus portæ vnde ante exacti Hispani fuerant cum Neapolitanorum parte succedere; Hispani facili per ruinas accessu, quæ disiectis bello domibus prætendebatur, plateam insedêre; Petrus Osorius cum paucioribus viridario, quod turri multis ictibus tormentorum laceræ adiacebat, irrumpere iussus. Et Albertinus quidem, rara inter discrimina fortitudine, etiam hostilem aggerem transgressus est. Nec sequius Hispani per ruinas enixi,etiam Sabaudiorum munimenta peruasêre. Brolia cum dies noctesq; in armis, & insomnis egisset; paulò ante se humi reclinauerat in requiem. Nec somnus prorsus erat, sed ad omnem rumorem attentus,extremum casum opperiebatur. Ergo vbi renouatum bellum, & ardere certamen accepit,præceps arce desiluit; & facto cum suis cuneo instantibus congressus, retinere victorum impetum nitebatur, sui tamen non numero pares,viribus animisq; parum competebant; eoq; malorum subsidium, & pugnæ & receptui intentus arcem prospectabat. Hanc semper prælio assiduus cum suis petebat. Ad plateæ finem gregarium obuium habuit,à quo sclopeti ictu impetitus,nullo licet accepto vulnere,humi tamen stratus est. Haudquaquam despondet animum,sed pudore & ira exiliens,lanceaq; breuiori in hostem obuersus, seque ac famulum induiduum sibi tutabatur. Accurrère alij Hispani in certamen, à quibus grauiter vulneratus,& medio spatio porrectus. Tum ille ensem exeruit mortemq; ignauæ deditioni præferens, altero genu reclinis sese tutabatur. Ad extremum multitudine hostium victus, & nouo per iugulum vulnere accepto, Brolia mors. corruit. Haud dubiè per id bellum Hispanorum victoriæ remorator,& qui nobilitatem fortitudinemq; ea expeditione generoso exitu insigniuerit.

Postquam Hierosolymitanæ militiæ insignibus ornatus fuerat,bellum amplexatus

xatus eſt; pluréſque annos Belgico bello profecerat; & tum virtute ac conſtantiâ non Archiepiſcopo Taurinenſi magis, quàm Duci ſuo nauatam fortiſſimè opetam, decoro fine approbauit. In Prouincia modo aſperitate, modo ob militarem licentiam dicebatur malè audiuiſſe: ferebantúrque ſubditi odio & deſperatione hominis, Hiſpanam potentiam inuocaſſe: niſi credamus diſſitos, & iuxta libertatem agere ſolitos quantamcunque diſciplinam ducis fuiſſe auerſatos. Cæteri Sabaudij octo manipularibus deſideratis, & paucis vulneratis in propinquam arcem ſe receperunt; quæ magnitudine propugnaculorum, commeatu bellico, ac ſitu, in plures obſidionis dies ſuffectura credebatur. Neque enim tanta municipij cura fuerat, vt arcis ſolicitudo non perurgeret. Clauſi interim & obſeſſores inuicem mutuis ſclopetorum ictibus ſæuiebant: quippe Hiſpanis Broliæ mors animos addiderat; & imminuta victoria videbatur ſi diutius munimento hoſtes potirentur. Parte aliâ Sabaudij prouinciam obſidentium æſtimantes haudquaquam omiſſuros cœpta rebantur, niſi ſecuto arcis excidio. Pauciores erant, quàm vt tueri ſe aduerſus validiores poſſent. Itaque oſtentato ſigno, & tympani ſono deditionem faſſi, ſtatim conditiones expediuere; vt ſine vexillo & militiæ inſignibus excederent: tantùm ſarcinæ & arma conceſſa. Octoginta fuiſſe dicebantur, ferè Galli, iuuentutis non temnenda manus, ſi cum paucioribus ipſis dimicandum fuiſſet. Tum militi præda oſtentata. Sex menſium annona reperta; omni ciuium opulentiâ, tamquam in ſecurum eò illatâ. Pudori fœminarum ignoſci placuit; ſic Ioannes Hieronimus imperauerat.

Marrum capitur.

Caſpaſium ſupererat quinque paſſuum millibus Marro diſtans; quod viginti ſex Galli, nulla retinendi ſpe inſederant. Hi quoque celerem deditionem, acceptis legibus quas victores Marro dixerant, fecerunt. Potuiſſe in plures menſes expeditionem trahi: & ſummiſſis à Sabaudio auxilijs eo tractatu Hiſpanam exiſtimationem imminui (iam enim ductore equite Manta duo peditum millia aduentabant, vt laboranti Marro preſto eſſent) niſi conſilio ac feſtinata executione, Doria victoriam præcepiſſet; Duces hoſtium apud ſuos & exteros faſſi ſunt; vt virtute infracti, ſic gloriæ inimicorum præter ſpem æqui. Eadem formido Genuenſes impulit, tormentis bellicis & aucto præſidiorum numero Vintimiliam præuenire; tamquam vis omnis eò flecteret; & metu, ne eorum quæ Hiſpani ſtrenuè egerant, ipſi pœnas exoluerent. Comitis Sangeorgij fortitudo, & Sabaudiorum comminationes; quas manipularibus Zuccarelli excidiſſe didicerant, cauere futuro monuerant. Ianuarij decimâ plenus gloriæ Doria, cum tormenta quæ Marrum deduxerat, Oneliam reuehi; quæq; virtute parauerat, delecta iuuentutis manu inſideri iuſſiſſet, Sauonam prouectus eſt, Zuccarelli oppugnationem, & vlteriora agitans, quæ cum Hiſpanis deliberanda erant. Hic Oneliam & Marrum exitus habuit.

Nobis operæ pretium viſum eſt, rerum ſeriem in plures menſes egreſſam, vno filo continuare; ne factorum ordinem, diuerſorum hiſtoria interſecaret. Amiſsâ Oneliâ, patefactum ad vlteriora locum Hiſpanis ſtatim innotuit; vt ſecuro litori inducere claſſes, & armatas copias in tutum, per totum tractum Mediolanenſem ituras, poſſe exponere viderentur. Et licet Aulæ more pleriq; iucundiora apud Sabaudiũ ea ſuper re proferrent; non deerant tamen qui iuſtitiâ ac prudentiâ firmati monerẽt, non omnino fidendum, nec prorſus deſperandum: credere enim illos ſe vltro prouocatos fuiſſe: nec ob id concordiæ omnino aduerſos futuros, ſi depoſitis armis obſequium reſtitueretur. Vim quidem illatam, eóque tranſlatam molem belli, vt à viſceribus Monferrati aliò tempeſtatem auerteret: non adeo tamen iniquum potentiſſimum Regem, vt ſpoliatos conſanguineos, exutos dominatione innocentes nepotes cupiat. Eam poſcere reuerentiam, quæ potentiori, nullo deferentis dedecore præſtatur; poſſitq; pietatis ac gratitudinis nomine excuſari.

Partem iam agri occupatam; nec posse tot simul in loca bellum spargere. Denique parendum necessitati, ne coactus destitisse videatur. Sabaudius licet apud suos plenam securitatem non videret; & in Rege filiorum caritatem non abnueret; honori tamen quàm vtilitati propior in id præcipuè enitebatur, ne temere arma tractasse diceretur. Ea virtutis improbitas, & constantiæ vis quorundam concilia exciuerat, vt inanes metus exciperet, iramq; duraturam foueret. Magnitudinem illam animi, & pessimorum consilia Sabaudij & aliorum commodis obfuisse Mediolani vulgatum fuerat. Quos inter prauæ dominationis præceptis minister vsus, inexpleto in Mantuanum odio, & Hispanorum inuidiâ; siue apud bellicosum Ducem plus gratiæ & consilijs prælhandi, siue res suas tali medio profecturas videret, id vnum maximè inculcabat: cuicunque fidei apud mortales locum esse; sed vbi dominationis solicitudo ingruat frigescere virtutem, remittere constantiam, & plerumque fiduciam stultitiæ nomine appellari. Speciem honesti tantùm quærendam; aptandos prætexribus titulos; fidemq; in perfidiâ perstrependam; cætera negligenda. Nec enim inanes otiosorum sermones proferre Imperij terminos, aut arctare. Possessionis & victoriarum potenres Dominos laudari: moræ, secordiæ, iacturæ, cum dedecore causas insupet reddi. Inferiores, validioresq; accusari; & apud potentiores sapientioresque, eius ex euentu præsumi. Nemini mortalium Hispanam ambitionem fastumq; ignorari; quæ non semel Italiæ ac Belgij dominatione exclusa, vltra naturæ metam, nouitati & nuditati innoxiorum iniqua arma intulerit. Hic sibi imperium orbemq; nouum formauisse; vt vel inani cœlo, & vacuâ terrâ soli dominarentur. Cæterùm iniuriarum experimentis miserrimos incolas didicisse, quâ facilitate alienam possessionem irruperint, exigi posse: nec illos aliunde quæsito subsidio parta rueri posse, quàm si Europa classes militiamq; suppeditet; quibus consilia libertatis præueniantur. Adde vim omnem Hispanorum extra vastitates illas esse; & eò securius apud exteros imperare, quò plura per Europam tenent. Hinc fiduciam & certitudinem præsidij. Iam enim Indicas Belgicasq; expeditiones, fœdam apud Hispanos solicitudinem fecisse; prouinciarum sanguine prouincias debellare: simul Venetos suspicionibus, Belgas fortitudine, genrem licet latè imperanrem periculorum & infirmitatis admonuisse.

Ministri praui consilia.

Principem ab humilitate remotissimum, hæc & alia impulêre, vt acrius vniuersis intenderet. Et quando abditum Regis arcanum, arbitrio commentantium interpretabatur; ne hoc maximè Inoyosa iam hostis imponeret, scriptas Mediolanum literas à Rege intercipere ex vsu credidit. Neque enim iniuriæ ratio inter depræliantes habenda videbatur, sed maiorum æstimatione obliuiscenda, dum ferro, astuq; vis illata propulsaretur. Idibus Februarij citus equo Cursor in dispositas insidias incidit, ademptęq; illi Hispanæ literæ, & agendorum præcepta ad Inoyosam; quæ postmodum Sabaudius doli admonitus testando quam iniquè vexaretur, typo vulgauit. Inerant quæsitissimæ asperitatis sententiæ, quibus Inoyosa accusabatur; eo quòd negligentia deliquisse diceretur; licet postmodum laudaretur; quòd armorum inducias Sauello ac Rambolietto petentibus negauisset. Sed ante alia accusabatur, quod hostili agro abstinuisset, Monferratensibus ac Mediolanensibus oneratis; quodq; Mortaræ Marchionis eâ super re salutaria monita reiecisset. Præceptum addebatur, vt omissa repeteret, hostiúmque opulentiam in suos vsus verteret. Et quia Legionum ac publicorum munium apud Castra administri diuersa consuluisse sciebantur, singulorum sententias rationesq; perscribere iubebatur. Objiciebatur tot mensium labore & expensis, prærer nouam arcem in proprio solo eductam, tot exercitibus, tot sudoribus, nil aliud aduersus Sabaudium valuisse. Tertium iam suppletas legiones auctásque minimo honore gentis, nullo honoris incremento. Neglexisse Astij obsidionem,

Hispani literæ interceptæ à Sabaudio.

Vrbis

vrbis non situ, non mœnibus tutæ; & desiderio statim accessuræ damnabatur. Altius vanitatis Hispanæ ludibria penetrare dicebant; nec enim Gallis aut Nuncio Pontificio ignotum, quid sedulâ operâ patrari potuerit; quibus cum quadraginta dierum induciæ negatæ sint, plurium mensium cunctatione permissas. Potuisse primùm Pedemontanum agrum graui exercituum hospitio hauriri: si quid Galli Regis, aut Pontificis gratiâ condonasset, specie victoris qui alieno iam solo insistat honestius largiri potuisse. Simul inertem & sua inutiliter absumentem militem classi imponi, & tentandæ Nizæ obsidioni destinari debuisse; ne qua pars inimici securitatem præsumeret. Denique numerum copiarum ac consilia perscribere; temporique & occasioni intendere iubebatur. Cætera secretis characteribus (quas cifras dicunt) notata; quæ Aulici sciri nolebant, Sabaudij suspiciones fortè continentes. Sed & aliæ literæ repertæ, quibus Rex de Inoyosa querebatur, quòd capita conuentionum, quibus Sabaudius Sauello ac Rambolietto mediis accesserat, sibi non perscripsisset: quòd Sabaudij in tractum Mediolanensem irruptionem siluisset, Thomæq; Principis in eandem oram excursum. Continebant etiam, facilè conjici ab Inoyosa potuisse, quas hostis conditiones pacis obtulisset: nisi humilitate & obsequio potentioris indignationem præuenisset, haud quaquam Regem recepturum fuisse; qui Sabaudium sibi beneficiorum magnitudine obstrictum agnosceret. Simul iubebatur exercitum omnem Pedemõtanæ inducere, castraq; in hostico firmare; eâ specie honestiora sibi fore pacta concordiæ quę sequeretur. Nec enim interim debere tot pugnatorum millia inerti negligentia deterere, eoq; in hosticum translato bello exerceri debere Sabaudiũ: ne pudẽda sibi securitate apud exteros & regio honori aduersos, armorum translatione, ac negotiatione proficeret. Quippe nouo vere, maris ac regnorum curam reduci, eoq; Neapolitanos solitis sibi sedibus destinari. Nexa quoq; literis Sabaudij ac Inoyosæ, mutua promissa erant. Ille contractum militem dimissurum se; eo tantum retento quem ante turbas, Regiâ permissione habuerat; & quod nouæ formidini, ob recens ad Vercellas sitam arcem Sandoual, Sauellus ac Rambolietrus requiri censuissent. Sic Regis maiestatem, suam modestiam poscere. Offensis in Mantuanum temperaturum se: quæ iure deberi sibi credat duobus arbitris vtrinque nominandis permissurum; quorum semestris iurisdictio litem absoluat, receperat. Hic se nullâ iniuriâ Sabaudium lacessiturum; prauiâ illius obedientia legiones dimissurum; nec Oneliam solùm, sed quidquid Regia arma cœpissent, sui se Domini nomine, restituturum spopondit.

Tertiæ Regiæ literæ vicesimâ Ianuarij datæ (nam priores secundâ scriptæ fuerant) manifestam Regij exercitus ignominiam, & existimationis qua Regna seruantur corruptelam improperabant. Quod erat reliquum secretis characteribus continebatur. His aliisque efferati animi in offensas properabant; eóque valere consilia credebantur, si quis decertantium pluribus simul locis & frequentius institisset. Haud dubia Regij exercitus destinatio erat: Et Sabaudius quamquam populatione Palestri vices hostibus reddidisset, apertam tamen castrorum oppugnationem auersatus videbatur; siue adhuc reuerentiâ Regij nominis cunctaretur; siue (quod Hispani tradunt) transalpinis & è Lotharingia excita auxilia operiretur. Nec enim eas copias adhuc coëgerat, quibus in aperto aduersùs plures legiones bellum auderet. Contra Regij lento Inoyosæ progressui intonantes, & eo perniciem exercituum stare fatentes, addebant stimulos minásque è Rege; vbi illi factorum ratio reddenda esset. Et quidem licet suprema apud ipsum auctoritas censeretur, non eâ tamen existimatione apud Duces erat; qua olim Fuẽtes glorię & famę magnitudine præfuerat. Siue volentem; siue occasioni intẽtũ fortuna partium impulit, Olmum ac Roccauaranũ in Lãgis sita, modicaq; municipia tentandi Roccauaranum patẽti accessu, & fragili arce est; Olmo ne arcis

quidem species, tanto minus res erat. Et hoc primo incursu captum; Roccauaranum ducenti pedites sub dominis de Barona, & Polimæo seruabat. Sed longius duces ad alias res digressi constantiam suorum, subditorum fidem integrêre. Ex his nonnulli monuisse Hispanos ferebantur, sese occupantibus paratos esse, procul duces; Arcis Roccauarani dominum oblatum a Sabaudio Gallorum præsidium respuisse. Barona Mutinam iussu Ducis Nemursij profectus fuerat, vt recenti coniugis funere mœstum Ducem solaretur. Polimæus Taurini agebat priuatis negotiis euocatus; sine formidine & cura: opportunam rebus negligentiam, facilémque modici & sine Rectore præsidij oppressionem Hispani cognouere. Proinde vicesima quinta Martij, aliquot centuriis missis vtrumque oppidum receperunt. Eluctati quidam sunt, sed eodem impetu cæsi. Qui præsidiariis inerat vniuersis militiæ insignibus armisque vt certaturus inductus, ne coacta, sed spontanea deditio videretur, loco cessit. Sed nec Hispanus voluntariéne an coactè vniuersa accederent, distinguebat, & fortè armorum initio approbanda populis ribus mansuetudo erat; ne hostes quam amicos admittere viderentur. Ludouicus de Corduba documentum dedit; qui in quinquaginta Gallos captiuos insolitâ victoribus humanitate vsus est. Si Roccauarani Dominus Gallorum centurias admisisset, diutius trahere obsidionem, & Sabaudij auxilia expectare potuisse, etiam qui interfuere testati sunt. Hæc eâ parte Pedemontis & Montis... cui Langæ cognomentum acta sunt.

Roccauaranum & Olmum Hispani recipiunt.

Parte alia Thomas Princeps Sabaudius, vix cœpta pubertate virescens; & iis annis ferox, quod non alio genitore accepisset, vbi iam tractari bellum & Pedemontanam Hispanos aggressos vidit; simul parentis indignatione, & militum quos ad manus habebat alacritate pellectus, carpere Mediolanensem agrum, Inoyosæ inopinatis incursibus aggressus est: Non quidem vt de possessione certaret (nec enim eæ copiæ puero Principi erant;) sed vt damno rerum suarum hostes monerentur, tueri ante sua, quam aliena lacessere debere. Inerat adolescenti vis animi, non difficultatibus, non periculis concussa, vt natus ad impossibilia crederetur. Et licet Hispanum Regem Patruum, eodem quo cæteri fratres ordine agnosceret; in incognitum tamen, vt non educatione, non beneficio obstrictus, certiori consanguinitate, quàm caritate ferebatur. Audita olim pueri vox etiam senes stupore detinuerat, cum testatus foret, nemine in Hispano fidere posse, qui sororis nepotes suis ministris lacerandos vexandósque prodiderit. Itaque expeditissimo equitatu delecto, non rurales casas, sed Candiam nobile Mediolanensis ditionis oppidum inuasit; quò validiores ciues essent, plus prædæ ac gloriæ dictitans; iactánsque suscitaturum virtute fortunam, quæ puerum destinatione rerum ingentium non dum aspexisset; simul orans comites, ne se eadem quæ gregarij ausum desererent; sed honori & vtilitati propriæ strenuè adessent. Dictu mirum quem ad pericula excitari oportere ætas suaderet, veteranos & discriminum gnaros ad constantiam inuitasse. Deduxerat in curæ partem stipendiorum numero apud Belgas pro Hispano Rege, & veterem militiæ Ceuam: accedebat vetus nobilitas; vnde futurorum spes deducebatur, & præteritorum commendatio. Nobili viro propria æstimatio, spes recentior, credita iniuria (quod quadringentos aureos pensionis annuæ infra magnitudinem ac virtutem suam putaret abfuere; meditatúsque est festinatione ac nouitate, quæ olim præmia meruerat nancisci. Omnes itaque taciti, ignoti, arborum ac collium obiicibus tuti, aliquot passuum millia progressi sunt. Sed Palestrensium fortuna vicinos excitauit, ne simulatæ Sabaudij quieti fiderent; aut soluta disciplina occasionem illi bene agendæ rei patefacerent.

P. Thomas Mediolanenses carpit.

Præuisi a Candianis procul hostes sunt; eoque pro porta ac mœnibus dispositi suggredientes exceperunt. Leui vtrinque velitatione, & eminus sclopetis

certa-

certatum, cum Thomas Princeps huc illuc anxius, nouos aditus, & pronam incursionem rimaretur. Non vno ictu, sed in cassum impetitus (vt fere strenuis in bello fortuna ignoscit, tollit degeneres) fuit. Vtrinque frequentia vulnera fuere. E. Ceua cum nouum sacramentum, nouo decore adornare; fortius & incautius niteretur, plumbea glãde saucius, paucos post dies finem habuit. Ne tamen inhonora expeditio, & tantum sanguinis frustra insumptum diceretur, in villas illata & explicata indignatio, quæ hostiliter populatæ sunt. Mox compositis ordinibus cum suis Princeps, in Pedemontanam redijt. Maiora parabat; & ni Dux Pater sollicitus de filij salute præter opinionem fuisset, virilis fortitudinis & regij animi documentum expectari poterat, quod Hispanos metu & admiratione detineret. Sed retineri audaciam & generosam indolem oportuit, dilatâ in futurum gloriâ, & è prœliis trophœis.

Porro Sabaudius vbi vires suas, præconceptam olim de Hispanis fiduciam, veterem Inoyosæ amicitiam frustra esse; augerique hostes numero, & nonnulla Pedemontani agri auulsa; etiam exiles copias, famâ destitui vidit, nisi belli initia ex opinione vulgi sequerentur; & conatus parrium primo statim insultu retineret, citatis nunciis transalpina auxilia prece ac præmiis fatigare; communem eam causam aduersus Europæ Monarchiam sibi struentes testari, augere iniurias, onerare hostes: sed hiems pluuiis intractabilis, & per montes itinera altâ niue obsita festinationem morabantur. Neque enim Martij rigores, aut Aprilis importunos flatus metuebat; siue exemplo crederet, vniuersa militem toleraturum quæ ipse pateretur; siue locorum gnarus, non bello magis, quam suorum commodis prouideret. Sunt qui tradiderint, rerum [illegible]rum firmitati eas copias coëgisse (quippe inermem nemo hactenus viderat) nec antequam hostium irruptiones excepisset, in apertum prodiisse. In incerto propius vero indicium est, strenuum Ducem, & cui arma pro solatio forent, veteres simultates recolentem, & quantum decoris prudentia compararetur, præuenire parrium minas voluisse; nec minus spargere in diuersa bellum, vt minori populorum suorum iacturâ certaretur: aduersi in aula & infœcunda tracti pluribus simul difficultatibus & necessitatibus colluctarentur. Neque subditi quamquam collationibus tenuati, Ducis sui gloriam, sanguine ac fortunis omnibus, non sustentaturi credebatur, proniores bello ob vicinos Gallos; & decursu sæculorum certissima in Principes suos fide.

Paucas hactenus centurias Sabaudius numerauerat; diuisique vix tutelæ suffecturi, adeo minus inferendo bello pares erant. Cum nihilominus Hispanorum destinata obseruaret, certus cuicumque occasioni præsto esse, & obniti fortunæ. Aprilis initio transalpini manipuli, diutius expectati vocatique, per gelu horridum, ac [illegible]res assiduos enixi, primum Pedemontanam incesserunt; sed diuisi ac sparsi, vt nisi aliquot dierum disciplinâ erudiri ad bellum posse viderentur. Primi tamen tegumento & armis statim instructi, mox hospitio & annonâ recreati. Hinc alacritate ductorum temnere frigora ac pruinas, sub aperto in armis agere, & contemnere manifesta discrimina adorti. Apud Hispanos post Vicouaranum ac Olmum capta, ostendi Corremiliam nobile Pedemontanæ oppidum putauêre: non ignari eo capto, Ceuam Camnel[illegible]um, Astium accessura prioribus; & quo tegebantur munimento destitura, longam obsidionem non toleratura. Decem aut (quod longissimè) duobus millib. passuum aberant, eóque Cortemiliæ fortuna cæterorum putaba[illegible]. Id præuiderat Sabaudius, cui opportunitates, occasiones, sua, aliena consilia perspecta erant. Hærenté tamen, & qua primùm Hispani perrumperent, cogitantem, acceleratæ popularium literæ monuerunt, Gãbaloitam Campi generalem magistrum ducum gentis consensu, alimenta, pontes, paganos, iumenta cogere; vt bellica tormenta faciliori conductu ad Cortemiliam

Sabaudio auxilia accurrunt

Hispani Cortemiliam cogitant.

ſiſterentur. In oppidum Sabaudius multo ante vim frumenti ingentem, & alia obſidionibus tolerandis neceſſaria tranſmiſerat; vt ſi quid improuiſum Hiſpani tentauiſſent, ad dies aliquot ferre poſſet; ipſe expeditus, & nullis quæ morarentur, illigatus, incolumitati ſuorum, famâ citius aduolaret; quippe per Langas Alpeſtrem prouinciam, & Liguriam lateri hærentem commeatus inopia eſt; contra per Pedemontanam luxuriat ſeges, & colonos vbertate confundit. Inerant prius Cortemiliæ, nonnulli præſidiariorum manipuli, ſed minor quàm ſuſpectis numerus: quod ſumma licet pace apud ipſum nil ſolutum eſſet, nec tum aliena cogitaret. Vbi ex Hiſpano progreſſu metum vidit, plures centurias deſtinauit; queis Dux Nemurſius conſanguineus, ſubſtitutis Polemio, & Hanchio imperabat. Nec minus Equitis Bolij copias, Heluetioſque octingentos, pridem ſub vexillo habitos; quibus Anerinus Tribunus præfectus fuerat. Plures quidem quàm breui obſidioni; & affuturo mox cum pluribus Sabaudio opus eſſet. Sed ſolutos & vagos hoſtes carpere; tumultuariáſque velitationes, cum ſpe gloriæ audere iuſſerat; niſi potius moræ omnis impatientes concitauerat. Potiſſima ex deſtinatione Ducis ſpes, in diſcrimine poſitis erat. Cheraſchi primùm reliquos ſubſiſtere imperauit; eam enim bello ſedem delegerat, vbere circum agro, & adiacentibus colonis, promptè in diuturnum bellum annonam ſpondentibus.

Sabaudius obuius periculo.

Secutus eſt Sabaudius quos præmiſerat egreſſus Aſtio decimâ tertiâ Aprilis: cum iam Gambaloitam coactis in vnum centuriis aliquot, & duobus tormentis bellicis Cortemiliam progredi accepiſſet. In eam expeditionem quinque peditum millia & ſexcentos, octingentos ſexaginta equites, robur partium, collegiſſe didicimus. Licet imprudentes & ignari, vt magni Principis virtutem eleuarent, plures fuiſſe tradiderint. Vetus is miles, ſub Lanzij Marchione, Colonello Taffino, Comite Calozij diu meruerat. Pars è Marchionatu Saluzij deducta; ſed iis Sabaudij Rectores impoſiti, quod diu Gallis Dominis, ante præteritas turbas obſtricti, & recens ſacramentum, totam fidem non promitterent. Sed cum in Hiſpanos ducerentur, conſtantes in odio deprehenſi. Miſſa quoque duo tormenta bellica; quæ per hiantia cœno itinera, & aduerſus colles magno nixu trahebantur. Illa ab Cena Salicetum promota haud longè Milleſimo (oppidum hoc Pedemontanæ eſt) & octoginta pedites, quadraginta equites cuſtodes additi. Cæterùm inania quoque ſectantes exploratores Sabaudium monuerant, inductam Beſtagno vim commeatus; & (vt ferebant) ſexaginta aureorum millia, in vſus belli, & militare ſtipendium. Quidam plura addebant, Hiſpano mendacio perſuaſi; qui adeo famam pecuniæ auxerant, vt egentes ſuos inani ſpe lactarent. Nec procul fide fuit eâ maximè causâ properatum à Sabaudio, vt Duce ac pecunia potiretur. Nec enim ignotum erat, cum in bello virtute vteretur, apud Aulam & nonnullos miniſtrorum ſummam rerum auro præſumere.

Sabaudij copia.

Vbi diuidi à Sabaudio militem, & quoſdam præmiſſos, incerto an eadem ipſe eſſet ſecuturus, ſtatim plura loca metus comprehendit. Nam Finale, Milleſimum, Caitum, Spignum, Mombaldum, Beſtagnum peti credebant. Alij Vicouarano formidabant, velut recepturus conceſſam arcem adueniaret. Ea certè Sabaudij fortuna erat, vt magnis licet exercitibus impetitus, peritia tamen locorum, & magnitudine animi timorem aduerſis incuteret, apud ſuos reuerentiam retineret. Ambiguum quoque futuri indicium primo ſtatim motu à Chieraſco Sabaudius dederat. Cum enim progreſſus Hiſpanorum ad Vicouaranum, & copiæ Hiſpanorum illuc verſæ, tutelam Ducis Cortemiliam excirent, incertis tamē auctoribus (nec iocus fuit) percrebuit, illum Albæ Monferratenſis ciuitatis obſidium meditari. Comes Aleramus Sangeorgius magnis apud ſuos natalibus, & pari virtute notus, ciuitatem pro Mantuano cum quadringentis ſclopetariis ſeruabat. Sed laxo ambitu, laceris mœnium obiicibus, nullo tormentorum bellicorum

appara-

apparatu recti cures, intutam securitatem nouerant, si cupido nauandi Sabaudio incessisset. Quod per temporis angustias & raros propugnatores licuit, prouisum: simul secreto nuncio Alphonsum Aragonium Monferrati Gubernatorem monuit periculi sui; docuitque maioribus copiis sibi opus esse, quæ minitanti iam, & deliberanti hosti obijcerentur. Amissâ quippe Albâ cætera in præcipiti fore. Ad hoc Alphonsus inanes metus, & vanos rumores esse respondit: Equitem enim Grisellam Nizæ præfectum certiora & veriora perscribere. Sed formidini Aleramii suum pondus erat; nec vno auctore didicerat, paratum occasioni Sabaudium aduenisse; & vbi intentum Aleramum vidit, abstinuisse. Sequenti Sabaudius motis propere castris iter ingressus, apertam trans Tanarum amnem viam tenuit: & vbi Albensi agro incessit; siue quiescentibus Monferratensibus prospeniora sibi fingeret, siue abstinere camporum iniuria destinaret (nam in sagacissimo Principe consiliorum ardua æstimatio est) ne quis in ciuium corpora ac fortunas hostiliter ageret capitali edicto vetuit: profectus se nisi in inimicos arma ferre: paulatimque cœno ac paludi planiciei emensis, in colles vicinos euasit. Præcidere a corpore prouinciæ ciuitatem visus est, tamquam intercipere auxilia si quæ aduenissent; & desperatione subsidij esset inuasurus. Non siluit Aleramus, iteratisque literis quantum discriminis in cunctatione foret; & vt cautior ad pericula Alphonsus esset testatus est. Ille ne inuisam monitoris diligentiam habuisse videretur, aut aduersis in culpam oneraretur, Comitem Ferdinandum Aleramii fratrem, cum centum quinquaginta peditibus subsidio misit: non prorumpendo, non retinendo hosti numerum suffecturum. Etiam per aperta & hosti obsessa penetrandum iuueni ad fratem erat: neque pars equitatus quæ a longè exploraretur missa fuerat; aut quæ regeret fouerétque. Eóque inter Proceres Monferratenses vulgatum fuit, missum in certum exitium Ferdinandum à Gubernatore parum amico; siue hostium insidias vitauisset, siue detectus fuisset: solùm enim cum paucis, & itinere fatigatis tot millibus inconsultè obiectum. Albæ casum nihilominus imminere si eo Sabaudius flexisset; quem enim quadringenti non retinuissent, centum additi parum profuissent. Fama proditionis ex eo fuit, quod agenti Nizæ Ferdinando Capitaneus Vespasianus de velle & iussu Alphonsi proficiscendi mandata detulerat; & vbi egressum portâ cum suis incedere vidit, manu elata crucis signo dimiserit, vt ad certum interitum. Scimus nos multo ante Aleramum & Ferdinandum ob magnitudinem animi, quòd fortitudine ignauiam improperare videretur, fauore popularium, & amicitiâ cum Riuaræ comite, qui tum Casalensem arcem seruabat, Alphonsi secretis odiis exercitos. Cæterum virtuti Ferdinandi etiam fortuna affuit; nam per nota diuortia, & opacas arborum vmbris valles ad fratrem peruasit: neque Sabaudiæ collium summo prospectantes aut incedentem detexere, aut vlterioribus intenti, & solicitudine rerum suarum illigati, venientem adorti sunt.

C. Aleramus Sangeorgius sibi à Sabaudio Albæ metuit.

Et petit auxilium ab Alphonso Aualos Gubernatore.

C. Ferdinandus Sangeorgius Albam ad fratrem venit.

Oroscus Marchio Mortaræ, Alexandriæ Gubernator, velut fama nominis sui vniuersa tracturus, graui comitatu ciuitate egressus; ac si securæ res essent, processerat. Quinque ferè Hispanorum millia; quos Hieronimus Pimentellus & Comes Villamedianæ ductabat; nec non Italorum tria millia, Gambaloitæ militem, cum sexcentis equitibus, & ingenti famulatu trahebat. Lento haud dubiè gressu, siue tétaturus propria, siue aliena capturus incederet. Lectica vehebatur, quòd discrimina, collium ardua, planiciei lutosa, imbres, nebulam, ventos aduersa valetudine formidaret. Scripserat ad Inoyosam literas, quibus diem egressus sui, causas, & cósilia communicauerat. Sed multo ante Inoyosa, cum adhuc Mediolani futuri belli formam disponeret, vicesimam quintam Aprilis diem exercitui dixerat; vt Papiæ cum armis, & signis vniuersi adessent. Vbi Oroscum præcepisse bellum; & honori gentis vires illi adiungi debere nouit, Sancium Salinam equitatus Regij

Oroscus cum exercitu.

Locumtenentem; & Thomam Caracciolum Neapolitanorum cohortium Colonellum, citis equis consequi Oroscum iussit, adesse enitēti, & celerem aduentum sui docere. Illi præeuntem, non ante quàm vicinio Bestagni assecuti sunt; quo se ille cum mille sclopetarijs Hispanis, & paucis equitibus receperat: dispositis per vicina oppida cæteris ne oneri Bestagno forent; vtq; in vicino essent, ad occasiones parati. Vbi ad Mantuanum priorem Oroscum in bellum processisse delatum est; inter suos, mox apud exteros pro comperto vulgauit certam Inoyosæ fraudem consilio subesse. Inoyosæ enim & Sabaudio conuenire; & cum eā parte copiarum permissum Oroscum gloriæ & honoris æmulum, vt à præualido Sabaudio opprimeretur. Posse imputari viro remeritatem, & crimen non seruati mandati: ne scilicet se nisi præsente Inoyosa periculo exponeret. Graues inter Oroscum & Inoyosam simultates intercedere; & illum, vel eo inuisum esse, quod Mantuanum in cultum delegisset. Addebat proprio cursore id Oroscum a se monitum, vt fraudes compertoris eluderet.

Nos inter magnos viros æmulationem quidem gloriæ sæpe obseruauimus; sed Inoyosæ præuaricationem nullo satis probabili argumento nixam didicimus. Nil eorum quæ aut Mantuanus crediderat, aut Hispani molirentur Sabaudium latebat, fidis exploratoribus ambitum; & totā regione dispositis obseruatoribus, qui motus hostiles examinarent ac deferrent. Destinationem itaque primam Hispanorum doctus Cherasco cum suis egressus, vitatā per Lāgas viā, quæ pluuio cœlo ardua & insuperabilis occurrebat, haud procul NieueTanarum traiecit. Hinc per Nouelliam Cassinum præfectus (quod præsidium cum centum quinquaginta sclopetarijs Benuerescentus seruabat) ad extremum Cortemiliam delatus est. Festinatio Sabaudij, Orosci cæterorumq; tarditatem haud quaquam stimulauit; sed ad omnes vicos occasionésque moræ subsistens, audentiorem hostem reddiderunt: qui iam cunctationem illam, formidinem & ignauiam interpretabatur. Itaque relictis Cortemiliæ octingentis Heluerijs, & nonnullis prouincialibus cum Mottæ Commendatore quòd in propinquo Bestagnum (licet Monferrati oppidum) ab Hispanis peteretur; eóque plures properare faciliori in Cortemiliam eruptione cognosceret, decimâ sextâ Aprilis vergente iam in noctem die vt securitatem ac magnitudinem animi proferret, vniuersis obuiam processit. Nox omnis itineris insumpta, Duce ipso gregarij labores tolerante, vt Gambaloiram Bestagno receptum intercluderet; partémque hostium acceleratā victoriā circumueniret. Promptior certè per diuersa separatorum oppugnatio erat; conferti plus virium ac laboris intulissent.

Sabaudius obuiam Hispanis procedit.

Legiones plures erant, quas Inoyosa Hispanis, Itali Principes obsequio ac ministerio illigati, deducto milite suo conflauerant. Sed miserrimi Monferrati iactura omnis erat: seges adolescens vltrò citroq; commeantibus exercitibus proculcabatur; cædebantur expedito itineri, sternendis pontibus, aut suscitandis ignibus speciosissimæ arbores; rustica annona omnis in milites abibat; denique quamquam amicè rustici haberentur, consuetudine belli hostiliter hauriebantur. Primum Sabaudium publicæ fidei ac sacramenti, quod Pontifici Romano ac Gallo Regi, missis Oratoribus dederat reuerentia perculit; ne neglectis conditionibus pacis, post infensos iam Hispanos, etiam Pontificem, & quorum ope nitebatur, Gallos offenderet; aut quod Christianos Principes perfidiæ insimularetur; quā nulla victoria adornatur. Quomodo propulsaret iniuriam, sponsionésq; intaminatas custodiret ambigentem, circumfusi ductores copiarum validis argumentis excitarunt; securitatem quidem Monferrato promissam dicentes, sed quoties prouincia hostilitate in illum abstinuisset. Pro inimicitiæ enim contestatione accipere; si aciem contra duxisset, si arcibus, commeatu, copijs, commodo hostem iuuisset: si Mantuanus horum admonitus, neglexisset. Initium offensionum

ſionum illinc, apud ſe obſiſtendi fore; quòd naturæ & gentium iure permittatur. Ab vtroque decertante diuidere Mantuanum debuiſſe; nec damna quæ Mediolanenſi agro debebantur in ſe vertere; quibus ad querelas accendatur. Vbi iam Hiſpani annonâ ac præſidijs Monferrati aduerſum ſe vtantur, manifeſtam eſſe profeſſionem irarum; nec eo valere pacta offenſionum, quæ quieturo promiſiſſet. Vulgandam ſolummodo iniuriam. Vbi enim tutos in Monferrato Hiſpanos & inſtrumenta hoſtilitatis expoſita fuerint, neminem adeo iuris expertem fore, qui belli mala prouocanti non imputet. Quinimo teſtabantur, non plus operæ in Hiſpanos, quàm iunctum illis Mantuanum requiri: poſſe ac debere eodem impetu ambos peruerti; & profligato potentiori, nullam apud inferiorem ſecuritatem manſuram.

Probata omnibus ſententia; iam enim Monferratum quod à bello exceperat in vſum hoſtium verti, pabulum, frumentum, hoſpitium conferre; populares vltrò cittóque commeanti Hiſpano exercitui, vias complanare, pontes ſternere, impedimenta conuehere, apud Nuncium, Gallos, & Venetos queſtus fuerat. Et Nuncius quidem abſtrahere Hiſpano Mantuanum ſuperſedit; ſed Gallus ac Venetus Oratores, acrius apud ſuos Principes nixi ſunt, vt miſſis ad Mantuanum literis, vrgerent iuuenem, ſubtrahere ſe præliorum aduerſis; & tanquam pactis olim deuinctum, ſpectatorem agere. Rex Gallus & per Italiam miniſtri, quibus ſe periculis, quo populorum Monferrati malo immiſceret turbis, docuêre. Sed Veneti internuncio Oratore Mantuæ curante, indefeſsè lamentari, obteſtari, ſuadere, orare, etiam à longè minitari. Quorſum enim hauriri ſubditos impotentium Hiſpanorum hoſpitalitate, nullâ ſuâ culpâ, nullâ neceſſitate, nulli vſui attineat? Fruſtra vim potentioris metui, qui vix Sabaudio par, etiam per vim inſiſtere Monferrato non ſit auſurus. Venetis ſupereſſe vires ſuſtentandi in pace Mantuani, & diutius fouendi Sabaudij. Neque tamen peruicêre vt annueret; malè creditâ apud Ducem rei honeſtate, & vtilitate. Quamquam enim pietati Sabaudij, & datæ fidei non ſemel ſuſpectari didiciſſet; poſſetq; nullo famæ diſpendio ſectari tutiora: conuentiones tamen ac pacta præferre, quæ certus ſit Hiſpano fœdere non imminui teſtabatur. Eandem ſibi ac Regi fortunam velle; pridem profeſſum ab eâ potentiâ diuidi nolle, cuius beneficio non ſemel amiſſum Monferratum reſtitutum agnoſcat. Leges pacis ad Aſtium ſancitas Hiſpanos potius quàm Mantuanum reſpicere: ſe nexum eâdem obligatione teneri. Quod ſi immunitas ſuorum æſtimetur ſecuritaſq; prouinciæ, cui dubium ſit depræliantibus in Pedemontanâ exercitibus, Monferratum theatri loco futurum? Interim ferenda quæ vitari nequeant; & vtiliter validiori, vel honeſtè licet ceſſuro legibus fœderum hærendum. Crediderat id ante Sabaudius votóque præuenerat, vt vindictam proſequeretur ſecretarum iniuriarum, reduceretq; ſpes quas omiſerat precibus Regum, & ſuo opportunè vteretur. Honeſtè certè Sabaudius Monferratenſem quietem interrupit, fauore in hoſtes Mantuani, laceſſitus, & vt occaſio cauſæq; infeſtandi ſcirentur ſcripto vulgari voluit, mittique voluit in Conſulum Beſtagni manus, in hæc verba: Perſpectum iam ſibi aſſe Hiſpanos ingenti armorum apparatu, & tormentorum bellicorum prouiſu, Pedemontanam prouinciam ſuam meditari; vt ſe rebus exuto, alienam poſſeſſionem irrumpant: ſecuritate populorum, & aduerſus intentatas minas cogi ſe infenſos hoſtes finibus abſtrahere, diducere, diuidere; & Monferrato quod occupauerint, depellere; ne eo ſubſidio in ſua damna vtantur. Proinde quoties per Monferratum deducendæ ſibi copiæ fuerint, diſtrahendi, carpendi, oppugnandi hoſtis causâ, id nullo inimicitiæ in Ducem Mantuanum argumento ſumi velle; ſed ne eo latibulo Hiſpani caſtella ſua raptent, mox tuto recipiantur. Profiteri proinde Mantuano, cui Pontificis & Galli Regis reuerentiâ, certis legibus Aſtij ſancitis pacem conceſſerit, ſecuram eſſe

Gallus & Venetus Orator procurãt abſtrahere Mantuanũ ab Hiſpanis.

Manifeſtum Sabaudij ad Beſtagnẽſes.

cupere. Id vt suum Dominum certiorem faciant Bestagni Consules admonere voluisse.

Gnarus quidem humani ingenij Sabaudius erat hæc aliáque prauè interpretantes, pro excusationibus accepturos; nec facilè credi, statim ab irato accipi datique fidem; sed satis ad causam erat, apud bonos intelligi causam discordiæ, & quæ sequerentur mala hosti imputari. Non enim sine prudentia, & æqui opinione erat, apud eum qui iura sua potiora nosceret, præsumptionique sciret ab omnibus honestatem appingi. Quamquam enim victoriam armatus sectaretur, blandiebatur nihilominus existimatio,; vt generis humani consensu opinionéque iustitiæ probaretur. Exploratores specie amicorum vagi, iam Albæ prospectu digressum Sabaudium docuerant; Hispanos quoque Bestagnum properare, pluresq; cohortes vicinis iugis oppidisque dispersas; vt quoties necessitas admonuisset Oroschi auxilio ducerentur. Parum processerat, cum Cascinascum vix triginta familiis habitatum sese obtulit Monferrarensis ditionis animíque. Horum fermè viginti sclopetis obsoleris armari, vt magno ausu virturem fidémque testarentur, viso procul hoste, locum insidiis præceperunt, non sibi non suis metuentes; quod statim periculo affuturos conterraneos, & Hispanos credidissent, neque ausurum Sabaudium oppugnationem loci, ardente iam apud suos bello, & inimico vicina insidente. Primum agmen quod Dux ipse plerisque nobilibus comitantibus cogebat securum incessit. Proximè securi ab insidiis malè excepti sunt. Occisi duo, octo vulnerati. Sabaudius vix æquium patiens tanto minus iniuriarum, temeritatem miserrimorum impatienter tulit; eóque cohortibus Gallorum, quæ simul aderant, & populares, & oppidum permisit. Qui licentiâ exoluti, licet duos tantum insidiantium interceperint, in oppidum tamen flexêre. Id vt multorum auaritiæ ac libidini impar erat, sic miserius habitum. Cædes, stupra, incendia, in pœnam inconsultæ & illacessitæ audaciæ vsurpata: non sacris temperatum; non in acceptæ iniuriæ vindictam potius, quàm reliquorum exemplum. Intempestiua certè paganorum fortitudo fuerat; qui nullâ auxilij securitate, non numero tuti, præualidum executurúmque Principem irritare præsumpserant. Sed vt imprudens odium inualidos accendit, ita inconsulta generositas perniciem accelerauit.

Cascinascj incolæ in Sabaudios audent.

Sabaudij oppidum diripiunt.

Cum procul ardere Cascinascum quidam Hispani conspexissent, id tantùm dicuntur elequuti, minimi vici tantam flammam credi non potuisse. Explerâ vindictâ, haud procul Vesimo deducendæ Sabaudio copiæ erant; maiori discrimine: quod municipium situ ac incolarum numero, Monsù Fortunæ præsidij duce repentinam inuasionem rideret. Comitem Sangeorgium præmitti ex vsu Sabaudius credidit, vt apud suos, eóque obnoxios securum iret requireret. Qui cum potentiam Sabaudiam, vim exercituum, & paratum contumacię pręmium exposuisset, inuictum tamen illorum aduersus desciscionem nobilis viri animum, deprehendisse dicitur: nec populares satis tempori & necessitati consulentes. Et licet secreta quorundam conscientia crederetur, aperta nihilominus professione coram multis abnuentibus & obseruatore abstinuerunt. Itaque vbi diuisi per turmas ac centurias haud procul mœnibus fuêre, certis ictibus è propugnaculorum pinnis impetiti sunt. Securior inimicitię ostentatio ciuibus videbatur, quòd visâ plurium dierum obsidione ac morâ pręualituros Sabaudios existimarent, & vicino Hispanorum auxilio fiderent. Iis tamen à longè cęteri militum comminati sunt; & reddendę iniurię reuersuros; summâ in Monsù Fortunam irâ; cuius impulsu arma forsan inuiti cœperant. Accelerari interim tormentorum bellicorum subuectionem, & properare suos Sabaudius iubebat; festinatione ac solicitudine non minus, quàm fortitudine, rem famámque suam prolaturus. Et licet plura Hispani exercitus millia non procul Bestagno, vicinis oppidis hęrere audiuisset, posse tamē imparatos opprimi crediderat; nondum vniuersis in eam expeditionem deductis,

deductis,& confusione hostium illectus. Tormenta maiora duo Nicuo Nenilio & Castino,per montium edita trahebantur; minora Cortemiliâ eodem itinere ducebantur; vitata planitie, per quam alto cœno hæsissent; nec totius militis iunctâ operâ eruta fuissent. Eodem die succedere Bestagno animus fuerat; cum noctem omnem labori insumpsissent ; sed lubrica & ardua itinerum , pedites equósque confecerant : eóque apud Loazolum exiguum vicum decimâ septimâ Aprilis subsistere coactus est:nam & tormentorum vectores plus opinione morabantur, & intolerandus pediti labor vires singulorum attinuerat.

Sequenti promotis iam ad vlteriora tormentis , & minoribus propè actis, Bestagnum meditatus est; siue Hispani clausi obsidionem tolerauissent , siue aperto congredi maluissent. Oroscus quoque Bestagnum venerat,missisque in vicina exploratoribus, consilia & conatus hostium opperiebatur. Sed Sabaudius etiam secreto valebat. Cumque apud Hispanos nil tutum esset, ipse insuper fallendo proficiebat. Vniuersis Hispanorum centuriis,& ipsi Bestagno fortuitus paganus improuisam salutem tulit. Nam summis collium iugis exercitum peditatu & equitatu mixtum vidisse se testatus est; præceps Bestagnum delatus , & in vicino hostes minitatus. Oroscus lectica vectus in eam expeditionem, cum aliquot turmis equitum corporis custodibus , Sabaudiis iam in vicino colle apparentibus Bestagnum ingressus fuerat. Ergo festinatione ingenti claudi portas iussit; vt cum præcipites in bellum è collibus demissi Sabaudij properarent, cocta ante cibaria , quæ paucorum vsui conuehebantur induci portis non potuerint. Vectores tamen sese periculo hostium subtraxerunt, & retro euaserunt in securum. Eadem celeritate plures cum Sancio Salina , Hieronimo Pimentello, & Carolo Antonio de Ruere , Comitéque Baldasarro Beccaria , quorum postremi Sendararij Monferratenses erant , portis succedere. Horum aliqui vicinum mœnib. aggerem , quem tumultuariâ operâ erectum in præsidium destinauerant, deseruêre. Comes Sangeorgius Colonelli Taffini copias, Frinâ sergente maiore duce , qui primam exercitus partem tuebatur ; mox dominos Hauche , Salam Sciattellanum,Trozium,Arlum,Passam,cum suis centuriis,Sabaudium insuper equitatû,Roassani turmas; postremò Pedemontanos equites,decus fortitudinémque illius militiæ , sub Honofrio Muro Commissario , in trepidantes & agendorum dubios immisit:vt si hostis gradum remisisset, impetu perrumperetur;si sese munimentis continuisset, illico nondum disposito prætidio, & auxilius destitutus opprimeretur ; aut, quod minimum, accelerata oppugnatione circumueniretur. Neque tamen audacia clausos insequentium, insultantiúmque prorsus impunita fuit. Lauora ductor cum aliquot plumbea glande sauciati sunt ; Trozio summus humerus vulneratus. Sabaudius cohortium ducibus mixtus,& vrgebat moram;& sua cuique præliaturo à longè loca præscribebat; diuiso exercitu;ne qua Bestagni pars peruia & inobsessa foret. Clausos intus maior futuri solicitudo habebat,quod aduersus peruicacem propositi hostem , non munimento non commeatui fiderent;& vix in tempore affuturum auxilium sperarent. Quod tamen præuisu prospicere licuit , porta aggere ac humo septa; prætenues , & ad omnem concussionem nutantes muri , trabibus & elato aggere firmati ; & inter concordes ac strenuos partitæ vigiliæ. Dispositi suis locis propugnatores ; monitique per secreta effugia Hispanarum in vicino tendentes duces auxilio accurrere : statim quippe vulgata necessitas;& è partium dedecore concepta indignatio.

Prærecto iam meridiem sole Gambaloita & Orosco fidens,& subsidij gloriam sibi destinans , haud procul Bestagno tamquam auxilium properaret , videndi sui copiam fecit. In eum missus à Sabaudio equitatus;vt acri primùm velitatione exceptus , mox torrentis obiectu & suis vicinior, vniuersis copiis exciperetur. Sed Gambaloita cui vetus militia , non firmitudinem agendorum magis quàm per-

Sabaudius ad Bestagnum.

Vbi se Oroscus condit.

Cum multis aliis.

In hos Sabaudij ineunt.

ciam dederat, vbi imparem se multitudini vidit Monasterium (oppidum Monferrati est) concessit; vt pluribus additis, certiori euentu statim in pugnam regrederetur. Collib. insederat; neque Sabaudij fugientem insecuti sunt, praecedenti itinere fatigati, & montis arduo impediti. Decimâ nonâ Aprilis, Paschatis celebritate die sacro, minora tormenta bellica in castra Sabaudij venêre: statimque [illegible] zolij Comes iteratis ictibus quatere moenia adortus est. Praeuiderat Sabaudius tem omnem victoriámque in eo verti, si celeritate vniuersa expedirentur. Neque tormentorum magistri in vanum ictus collineabant, vt qui non lacerare tecta aedium, sed stratis moenibus aditum sibi patare niterentur. Arcta omnia obsessis reddiderant. Sala & Schiattellarius ductores dexteram partem tenuêre; Hauchius & Griua sinistram, haud procul tentorio Ducis. Equitatus Bormidam amnem versus explicatus. Calozius, Polemius, Eques Bolia collem vicinum tenuerant, medio inter Hispanos & Bestagnum situ, ne qua spes subsidij foret. Oroscus & numero propugnantium, & vicino auxilio fretus, duobus quoque minoribus tormentis, hostes qua assiduo ictu insultabant, exercebat. Sed vbi moenia vetustate, & exilitate nutantia, fragore inhaerentium tormentorum vibrari coeperunt; plus à suis, quàm ab oppugnatoribus detrimenti expetebantur. Coactusque Oroscus est aliam se in partem oppidi transferre, vnde tutior ipse, equitatus insuper hostilis Bormidae contiguus flagellaretur. Sic incommodi plurimum Sabaudijs illatum, cum inter propinquos hostes acriter res sclopetis agerentur. Plurimum decoris apud Sabaudios credebatur, si Bestagnum mille quingentis ferè incolis habitatum, quoque facili negotio aggeribus ac fossis in munimenti formam educeretur, foecunda circum planicie, & collibus pone tectum, ipso belli initio coepissent.

Sabaudius Bestagnum quatit.

At Oroscus frequentibus nuncijs Inoyosae praesens periculum, & vix in alterum diem suffectura succussioni moenia, rerum omnium indigentiam testabatur, vt festinatum subsidium acciret. Adeo vicinos Hispanos exercitus & numero superiores esse, vt amici exitium cum excusatione partium excipi non possit. Diuisi intetim propugnatores succedentes Sabaudios, nec assultu irrumpere moenia validos ictibus crebris fatigabant. Vicinis quoque municipijs Hispanae centuriae, & pars equitatus, literis Orosci ad discrimen conclamantur. Sub meridiem Cordoua, qui cum suis Spignum insederat, relicto domi vexillo; nec non Gambaloita, cum mille quingentis summo in colle visi, tamquam tollendi obsidij & ferendi subsidij cogitatione aduenirent. Hos à longè Sabaudius conspicatus, vbi numerum aestimauit, in risum solutus est. suos quippe numero superiores, superandam planiciem, quam plura suorum millia insedissent, tranandum denique Bormidam, cuius ripas dispositi moschettarij seruabant, nouerat. Neque si moenia ingressi forent, salutem oppido laturos; quòd plures propugnatores, locus ac angustia commeatus non ferrent. Neque tamen in promptu iudicium erat, cuius incuria aut temeritate qui aduentabant vrgerentur, traherenturve; cum vtrinque prudentiam desideraret. Qua tamen in secutis expeditionib. alacritate confectum est, Equitem Boliam sinistrà villam colle tectam occupare cum suis; & Polemium vicinum nemus praecipere iussit. Et quo certius destinata succederent, à singulis equitibus dorso tolli peditem imperauit. Planiciem portò equitatus Sabaudius ante insederat, per turmas & opportuna locorum digestus, opperiebaturque certamen. Nec incalidi Hispani, vim aduersam non praeuiderant; sed sine flagitio aut Orosci imperium abnuere, aut regredi metu non poterant; eoq; obuios acriter exceperûr. Diu inter eos certatum, & medio ardore pugnae duae cataphractorum Sabaudiorum centuriae mixtae proeliantibus, vertêre partium fortunam. Pro Hispanis facilis receptus erat, cum aduersus collis, magno nixu superandus, Sabaudios moraretur. Hi aduersae gentis odio, & tolerato diu pugnae desiderio ferebantur

Hispani auxilio Bestagni accurrunt.

re[illegible]antur. Ad extremum pertinacia insequentium instantiúmque coacti Hispani campum vacuum, multis saucijs & non paucis interemptis relinquere. Neque dubium est eum conflictum plus sanguinis hausurum fuisse, nisi fatigati Sabaudij; & ægrè sub armis per arua enixi, copiam Hispanis recipiendi se in tutum præbuissent. Rei famam statim mentientium vanitas excepit;vulgato, apud Pedemontanos eo conflictu duo hostium millia cecidisse: Astij ducentros desideratos: victi & fugati quinquaginta omnino perisse fatebantur. Neque tamen nullo sanguine Sabaudiis ea victoria stetit; cum valida Hispanorum decertatio equites equosq; lassauerit,& non inuendicati Hispani perierint. Tum primùm nulli hactenus creditum arcanum,fidem palam inuenit,posse etiam in suo Hispanos superari. *Hispani fugati cedunt.*

Certior iam discrimine Ordici ac suorum, Inoyosa contractas vndique copias equitatumque Bestagnum ducebat, quando secreta consilia non successerant, exempti periculo amici gloria stimulabat. Censebantur peditum duodecim,equitum duo millia cum iustis armis. Neque tamen in Sabaudium iracundia progredi videbatur;sed eadem quæ in pace animorum compositio:Nec enim aut Sabaudij causa examinabatur, aut in illum ob mota contra arma conuicio inuehebatur:cumque inter epulas magnitudo Regis,vires exercituum, causæ dissentientium, Mantuani res tractarentur, Sabaudij nomen compendio præteribatur, vitabaturque,haud dubiè formidine & reuerentia. Hinc proditionis coniectura, & Regiæ gloriæ apud Inoyosam neglectus creditus. Quærebantur nonnulli se tamquam ioco in hostem duci; fatebantúrque ab eo haud quaquam victoriam desiderari, qui nullo iniuriarum odio, etiam oscitanter in prælium procederent. Id apud plures & potiores, aut occasionem detractioni dedit,aut facinus appellari fecit. Quod statim per Italiam literis vulgatum, sine Scriptoris notâ sileri non potuit. Quippe post relictam Alexandriam,propinqua Bestagno tenentem Inoyosam, secreto noctis Sabaudio collocutum dicebatur; conceptáque pridem odia detergere conatum, offensas remisisse: & dedisse præuaricationis argumentum,quod abeuntem non fuerit insecutus,non aciem ausus,non Canellum (quod in votis militi erat) obsidione cinxerit; quódque illatis per omne Monferratum damnis annuerit. Seu vera,seu falsa, quia nonnulla coniecturis alebantur, protinus apud Mantuanum exclusa facti dubitatio;& quod in fortiter creditis vsu venit, reperti testes, qui adstitisse, audiuisse, vidisse perfidiam; impunitatem apud Regem Isabellâ Belgij Duce & Filiberto filio mediatoribus promisisse, fatebentur. Quibus Ducis mores,formidine vacui perspecti erant, cógressum sine arte non credidère; quod nullis aduersis metuentem sibi,& obuium periculis scirent, Etiam quæ secuta sunt suspiciones auxere; quòd cum Sabaudius receptui insisteret,non immisso peditatu turbatus, non equitatu præpeditus fuerit;sed inter trepidationem,alto luto vallem imperuiam,imbres assiduos, & imminentium superandorúmque collium lubrica,securum illacessitúmque iter permiserit. *Inoyosa succurrit.* *Inoyosa dicitur Regiam causam prodere.*

Fabularum licentia fuit,& commentantium impudentia:nec enim aut Inoyosa rectus ignoratusque ei congressui accessisset, aut Sabaudius clandestinis consiliis paruisset; solitus aduersus fortunam,medio cœlo,nullo pauore occurrere; & gloriam ei diei parti componere quæ victoriam ostendisset. Die eadem parum gratus Sabaudium nuncius offendit. Cum enim minora tormenta nullo notabili progressu,ictúque inani munimenta foderent, sperarétque maiora iam iam affutura; ea altâ palude mersa,nullâ humanâ ope erui luto posse,fatigatos equos bouésque, fractos rotarum orbes, simul Inoyosam magno apparatu instructum aduentare didicit:Hinc soluendę obsidionis necessitatem,& festinati receptus vidit. Editis collium vti se debere, vt insequentium conatus eluderet; & alio tempestatem belli verteret. Aliqui perspectum quidem Sabaudio conuectionis difficultatem dicunt,sed non ante recedere Bestagno voluisse, quàm prouideret vt in securo

tormenta sisterentur:festinatione enim & numero omissa intercipere hostes potuissent. Inoyosa continuato itinere Terzum venit, quod mille passus Bestaguo distat; legionibus peditum, equitúmque pluribus centuriis comitatus. Vix tantum, non item prœlio accinctum monuêre exploratores; ausurum pugnam Sabaudium, & tendentis aciem, opposita acie inuasurum. Nec numerum hostium Principis locorum gnari, & magno animo procurrentis tutò negligi posse: ferè pro audacibus Deos stare, & contra trepidantes fortunam depugnare. Inoyosa cessuros oppugnatores, vbi se prævalidum deprehendissent respondit, in Hispanum nomen reuerentiâ, Mediolanenses copias metu. Frustra exterritos vicinos; & minorem duce in Orosco constantiam fuisse. Cui enim magnitudinem suam viresque regij exercitus ignota? Ad descriptarum legionum famam potentiores Sabaudio Venetos pauisse; irámque sui Regis non vnis literis deprecatos. Nondum vanam æstimationem sui deposuerat, cum præmissi Cursores plures equitum turmas ripas Bormidæ quæ superandæ Inoyosæ erant, obsidere detulerunt. Accingi alios, & eos inter delectum moschettariorum numerum; editos vix tumulos quibus tegerentur præcepisse. Cruentam victoriam metui posse; multoq; sanguine viam ad Bestagnum mercandam; ambiguum formidinéne, an ex vero retulerint. Alij tamen atque alij retinere agmen; & media in planicie sub Dio pluuio cœlo, humenti tellure, vniuersos secutam noctem agere compulerunt. Id degeneris animi plerique interpretati; tanquam paucos deturbare munimentis, tot millibus bellatorum stipatus, vitaturos certamen, fugamq; circumspectantes, impellere formidasset. Etiam bellicæ rei inscitia accusabatur; quod tumultuario aggere, salutem multorum millium commisisset, insultaturi Sabaudij arbitrio si libuisset; quoties nocturnam Inoyosæ militum quietem ferro igniq; turbauisset: neque enim duraturam fortitudinem lassato & omnium indigo militi; aut ducibus inter tot aduersa, certam prudentiam futuram.

Certum est nullo metu concussum Sabaudium, vbi properare auxilia accepit, cum iam colligere suos impedimenta, & vertere in securum pedites iussisset. Miserat enim equites qui aduentantes exciperent, fortunamq; & vim hostium experirentur. Forsan id certaminis genus callidus Dux elegerat, vt pedites loco impeditos, expeditorum equitum certamen tutos redderet; & retento ad tempus hoste certior tormentorum receptus esset; quæ ægrè per dehiscentem planiciem mouebantur. Inoyosa animorum & destinationis Sabaudij securus congressum abnuit; satis actum se putans, si inoffensus victoris specie, velut pulso hoste Bestagnum obsidione Oroscum discrimine præsenti liberasset. Nec lacessere æmulum Sabaudius voluit, qui incomparabili Regis Hispani reuerentia, quamcumq; victoriam sibi à fortunâ missam parum exultanti animo acciperet. Cæterùm diei extremo manifestus Sabaudij receptus fuit, qua enim Bestagnum corona cinxerat dissoluit, flexítque centurias in eandem viam, quam veniens incesserat.

Vicesima prima Aprilis, sub meridiem peditatum præmisit: & quidem satis compositè discessum, distinctis manipulis, centuriis, cohortibúsque ne confusio moram faceret, aut festinatio timorem qui nô erat, argueret. Nec minus tormenta, quibus Bestagnum exercuerat abducta. Equitatus omnis extremum agmen clauserat, suorum securitati intentus, bellóque paratus. Non hactenus maiores querelæ Mantuani per literas huc illuc missas auditæ. Lamentabatur quòd Inoyosa motis castris gestientem in prœlium ire militem retinuisset; quasi protector extremorum necessitati Sabaudij consuluisset; haud dubiâ destinatione satis habere si hostis discessisset. Quoties enim dicebat, tarditate præcedentis peditatus, & difficultate conuectionis tormentorum hostilis equitatus mediâ viâ subsistebat; toties Inoyosam suos continuisse, ne frangerent, cæderéntque peruicacem, & vnâ semel plagâ illatâ, longam illi regioni pacem faceret. Publicè id ministri quo-

quoque eius repetebant; parum gnari rerum & causarum, quæ Inoyosam audere inhibuissent. Perspectum enim præsentibus fuit gregarios vix pedibus insistentes ad Bestagnum habuisse; & equitem ne iumenta altâ in palude destituerent, partem itineris pedibus emensum; cúmque illos extremo labore fatigatos videret Inoyosa, congressum omnem vt exitiabilem vitauisse. Id Mantuani nobiles, eum exercitum comitati testati nobis sunt; & quidam sacramento asseruerunt, actum de vniuersis fuisse, si Sabaudius languorem Hispanorum aliquo nuncio didicisset. Illius quoque miles sarcinis armisque oneratus, & solo fallaci hærens, denso insuper imbri affli&abatur. Quod de Hispano verum erat, Mantuanus quoque de Sabaudiis iactabat. Quamuis enim honestus Ducis receptus, & cum prudentia videretur; quod pauciores suos, tot millibus Hispanorum Monferrato vt suo vtentium exponere noluisset; discriminis tamen periti, quique inter Sabaudios ministerio stipendia faciebant, potuisse tot aduersis colluctatum Ducem cum vniuersis copiis internecione deleri; aut hinc recenti & numeroso hoste, illinc Orosco & Salinâ parte alterâ inaccessibilibus collibus intercipi fatebantur; finémque bello; quod tot hominum millia hausit, cum honore imponi. Addebant id se eorum fide asserere, qui præsentes casum bene agendæ rei viderant. Onerabatur quoque innocentis Inoyosæ infamia, quod Sabaudiorum tormenta profundo luto sepulta, diem integrum immota stetisse dicerentur, quinquaginta omnino militibus ad custodiam relictis. Id præcursores constanter Inoyosæ dixisse, paratámque fuisse possessionem, si sclopetariorum aliquot manipuli missi forent, qui pauculos illos fugâ dispersissent, & omissam prædam abduxissent.

Qui Inoyosæ famam tuebantur, satis Hispanis gloriæ euenisse respondebant, quòd certâ reuerentiâ aduersus regia vexilla Sabaudius recessisset. Nos quid opus facto ad gloriam & victoriam fuerit, aliorum iudicio distinguendum relinquimus; non defuturis, qui in Sabaudium aut in Inoyosam affectu, actorum causas examinent. Sancius Salina Bestagni cum Mortara clausus, vbi recipere se oppugnatores, & quibus difficultatibus implicatos colles eminentes inscendere vidit, Mortaram conuenerat; ne tam promptam paratámque ipsis bene agendæ rei occasionem elabi fineret, obtestatus; sed vt pandi portas, aggestam humum disiici, & in fugientes (vt dicebat) immitti equitem imperaret. *Sabaudius à Bestagno recedit.* Certum tamen Hispanis erat, aut nolle gloriam, aut non accipere. Et ductores nunquam adeo fractum hostem crediderant contempseránteque; vt vel cædentem prouocare vellent. Proinde nullius se precibus qui idem cum Salina orauerant vinci Oroscus passus est: siue tum primùm Inoyosæ conuenisset; siue equitatum Sabaudium, famâ virtutis (& vera erat) formidasset. Qui honestiora de Duce loquebantur, dubitasse Oroscum ferunt, simularetne discessum, an prorsus recederet: Artes quippe Sabaudij metuisse; quem sciebat nunquam ita fortitudini intendere, vt artes belli negligeret; & prudentiam obliuisceretur. Præuidisse quin etiam eos qui abiuerant, modico temporis reduci in aciem posse, & insecutos graui mole premi. Clausorum Bestagni fermè viginti interempti, plures fauciati: è Sabaudiis quos in aperto congredientes, non munimenta non aggeres texerant, quadraginta cecidisse fama fuit. Hispani mille desideratos apud hostem prodiderunt; sed quibus non ambitio, non vanitas bello aut sermoni causam dederat, mendacium arguerunt. Negari non potest, Ducis iussa, malè à Sergente maiori executioni mandata. Nam die medio Hispanis circa mœnia dispositis & tempus ictibus quærentibus, interectos pedites, super eminentes aggeres reduxit, & occasionem cædium præbuit. Electam in eum receptum Sabaudio noctem, iussúmque Sergentem longis ambagibus, è pinnis murorum

Cum aliqua confusione eu pá Sergētis maioris.

iaculantes vitare cognouimus: sed ille aut disciplinæ neglectu, aut præpostero obsequio, recedentium militum latera, hostibus ad ictum nudauerat, vt è vicino certius ferirentur.

Hunc loco motum, & in culpam erroris exauctoratum fuisse accepimus; cum incertos facti auctores, audaciam suorum & his similia excusaret. Neque nos plura eâ de re quæsiuimus. Ea tamen seruantissimum disciplinæ Ducem, suorúmque qualicunque malo indignatum, non placauêre. Præcipua iræ causa fuit, vbi festinatione receptus turbari ordines, & præcedentes vrgeri, cœno ac pluuiâ colluctatos vidit. Quod in recedentibus plus metus esset; & si Hispani insecuti forent, minus in suis præsidij. Casus bellorum, vt oculatissimè Sabaudius præuiderat, sic Polemium & Equitem Boliam in collium summa præmiserat, vt tutum compositis iter esset; turbatis saltem parte aliquâ securitatis. Prudentia vsui fuit; ne cœpta confusio fatigatos & periculo consternatos transuersa fuga abriperet. Hinc plerique ad vexilla reuocati, intra suos ordines recepti sunt; alij virtuti fidere iussi; nonnulli palantes eo ipso acti, ne perirent, periêre. Primus Sabaudij motus, vt læta omnia, statim à popularibus exceptus. Desperatione rerum, & metu Hispani exercitus Bestagno recedere, tertia parte exercitus mulctatum, incompositas centurias fugam quoquouersum prospectasse, relictis media via tormentis, proiectis armis, abiectis sarcinis; quò expeditiores elaberentur: eodem quo venerant itinere regredi; victores Hispanos instare trepidantibus; dispersos equitatum insequi, mox vulgatum. Et quamuis Sergentis, vt diximus, culpa nonnulli manipuli confuderint; cæterique & viæ & prælio parati noto itinere regrederentur, nihilominus certum est obfuisse consternationis opinionem; sparsósque per colles & saltus Monferratenses colonos animasse, vt aliquot sine ordine ac ducibus incedentes, opprimerent. Cascinaschi populares, quorum vicum Sabaudij paucos ante dies ferro ignique deleuerant, præ cæteris vindictæ studuêre. Nam viæ aggere tecti, & ardua collium tamquam Arcibus securi, in prætereuntes acriter grassati feruntur, nulla in futurum patriæ solicitudine, quam iam amiserant, eóque nulla reliqua vltionis materia apud vindictam repetituros. Donec agmen per cœnosos colles enitebatur, decem & octo occisi sunt, paulò plures sauciati: Et quia insidiantes latronum in morem pugnabant, metu aduentantium dilapsi sunt.

Idque Hispani vulgant.

Quosdam Sabaudios fugientes populares Monferratenses cadunt.

Inoyosa ingreditur Bestagnum.

Die eadem Inoyosa Bestagnum ingressus, vt Orosco ciuibúsque salutis auctor; quasi imminentem exitio hostem fugauisset, festis acclamationibus exceptus est, agique sibi gratias tolerauit, obstrepente licet intus conscientia, quæ neminem absoluit. Plus enim flagitij negligentia admisisse, quàm solura obsidione beneficij contulisse ferebatur. Vix quatuor horas immoratus Aichium Monferrati ciuitatem profectus est, milite numeroso, & ingenti famulatu stipatus. Neque alieno minori quàm apud suos parsimonia vsus est; nec egit mitius quàm si vniuerso cum exercitu hostiles copias admisissent. Vicinæ villæ, & oppida in propinquo sita, frumento, vino, cæterísque annonæ subsidijs accurrêre: in equos pabulum; in Duces pecuniam conferre coacti sunt, Surdam populationem incolæ appellabant; eò acrius indignati quòd Hispanorum blandimentis credidissent; qui se de suo protecturos Monferratum sacramento promiserant. Melazzum Monferrati oppidum Sabaudiorum Hispanorúmque vexatione caruit, summa fortunæ benignitate, & quod centum quinquaginta sclopetarijs sub Comite Beccaria seruaretur; qui aduentantibus Hispanis, non alio se subsidio egere fassus est, vt venientem

Mox Aichiũ proficiscitur.

in sua

in sua damna hostem arceret. Ipso Paschatis die Sabaudius monitus fuerat, Equitem Alphonsum Aualos pro Mantuano Duce Monferrati Gubernatorem Aichium cum tribus peditum millibus, equitibus sexcentis venisse; vt iniectâ popularium militiâ Cannellum Pedemontanæ municipium aggrederetur; aut, quod minimum, eo itinere in Sabaudij castra auectum commeatum, bellicumque apparatum interciperet.

Thomam Principem fuisse comperior, qui id exploratorum operâ delatum, parenti communicauit. Et quidem Alphonsus Guerrerius, mox fratris prouectioris obitu in Belmontis Marchionatum assumptus, & tum Monferratensis equitatus ductor Bergam[illegible]hi cum quingentis equitibus subsisterat; vt vicino incursu, prout occasio valuisset, huc illuc subsidio & bello occurreret. Itaque Alphonsus Aualos ad turmarum duces dederat literas, vt quàm citissimè cum suis Nizam properarent. Paruerant illi; neque Guerrerius imperij aut consilij conscius, sed belli incerta metuens retinuerat. Hinc Principis Thomæ suspicio; & pluribus eadem refricantibus, Sabaudius Cannellum regressus est. Neque tamen Aualos aut Cannellum tentare ausus est, aut Sabaudio vicina lacessere; cum nihilominus eadem itinerum difficultas Sabaudios afflictasset; & alto cœno demersum tormentum bellicum omiserint. Quòd nec manus contulerit, nec virtutis suorum hostiúmve periculum ferens, non abducere sepultum luto tormentum aggressus sit, vniuersi in degenerem animam trahebãt; tamquam certiori in Hispanos, quam Matuanum fide esset; quibus plurimum annorum ministerio apud Belgas sciebatur illigatus. Eo certè initio creditum Auali fidem fluctuasse; quod suspiciones parfidiæ recepisse milites omnes, & Mantuanum apertè credidisse deprehendisset.

Alphonsus Aualos omnem militiã Nizam vocat, insciõ Alphonso Guerrerio.

Inoyosa Bestagno discedens copiarum rectoribus imperauerat, vt omissis quos insederant locis, retro ad suos regrederentur. Calisani, Cairi, Spignini, Roccauarani, & Mombaldoni præsidio quod satis esset relicto. Miserandum in modum haustæ popularium fortunæ; & in calamitosos pietatis & amicitiæ specie grauiter collationibus sæuitum. Sed querelæ frustra erant: inclamasse iniuriis, gregatium accusasse, suspirasse apud Duces, maiestas erat. Nec vllo hactenus bello victi victorésve tantum immanitatis intulerunt, pertulerúntque. Iam Belgica hospitalitas Gallicæ expeditionis collationes præ Monferrati malis laudabantur. Haud dubiè misera fœlicitas, quæ malorum comparatione præferebatur. Profecto ab Cannello Sabaudio statim Hispani victoriam animo conceperant. Formidinem & Astij desperationem Duci appingentes; consuetudine humani ingenij, gloriam ex hoste non credere nisi prius famæ detrahatur. Etiam inter vtrosque maior æmulatio erat, quàm vt de vno tantùm oppido certaretur. Vita, opes, existimatio, strictis mucronibus peti videbantur: quamquam Duces, non eadem in hostes indignatione agere putarentur: & cum atrocia dimitterent, fortunam & casus terum recusabant; graui tamen odio eorum qui Sabaudio aderant Hispani vrgebantur; quòd non Mantuanum tutarentur, sed liberum Ducem opprimere cogitarent. Et quia a bello ad conuitia diuerterant, quidam vt libidinem ingeniorum exercerent; tanquam Sabaudius ad suos reuerterar, consiliorum Ducis censuram agebant: quod fallacibus campis, cœnoso itinere, festinatam Bestag[illegible] oppugnationem præsumpsisset; quòd clausos non annona, non numero [illegible]iros irritis eminus ictibus lacessiuisset, quòd aduersus affuturum tot mi[illegible] auxilium minores necessitate copias ductauisset; quod oppidum af[illegible]ccupare collata vi omni neglexisset, vt festinantes auxiliatios præuen[illegible]uòd non recessisset à Bestagno sed fugisset; quòd per Hispanos steterit, c[illegible] tormenta lutoso itinere relinqueret; potuisse non commeatumso-

Sabaudio quidam detrahunt.

lùm, sed & pecuniam quoque stipendio Hispanorum missam magno hostium malo intercipere; æuo nutantia propugnacula contis infringere, diiicere claustra portarum; & paucorum manipularium periculo, tot hostium Centurias delere, inconsultum accessum, inhonoratam fugam, vanam prætensionem fuisse. Militem eius ac duces in posterum quamcunque expeditionem formidaturos; quorum animos tot irritis assultibus fregerit deiceceritque.

Hæc & similia tamquam ex disciplina militiæ, peritissimo armorum Duci objiciebant, ab iis quorum vis omnis in dicto est. Contra plerique etiam Hispanorum, fortitudinem ac prudentiam Sabaudij non vno argumento commendabant. Satis illum solido itineri institisse, cum clausi peterentur; nisi insolito naturæ turbine, & immodico imbre secuto cohortes & tormenta bellica hæsissent. Nobilissimæ expeditionis sinistrum exitum (quod Hispanis salutem tulit) cœlo imputandum. Vbi Bestagnum venerit, validiora munimenta, plures opinione propugnatores, spem viciniorem auxilij deprehendisse. Exploratorum solicitudini fortunam illusisse, non hostem; & nisi multorum cæde belli exitum tentari potuisse; sæpe falsis rerum delatoribus duces falli; & cum eorum prudentia in laudem trahenda sit, fortuita culpam non mereri: Cæterùm fortitudinis & constantis animi, non vnâ vice specimen dedisse; vsitato etiam, militaris disciplinæ legibus receptu; cæsis qui auxilio venerant, ostentata successoribus acie, & factâ pugnæ copiâ, ostentatam constantiam; si quæ verborum apud hostes, factorum etiam vbertas fuisset; potuisse magno prælio belli initia insigniri: quominus acerrimo conflictu res transigeretur, per ipsos stetisse. Frustra Hispanam modestiam & aduersum se pietatem prætendi, specie regiæ necessitudinis; fortibus enim ausis, metu & ignauia abstinuisse. Hæc capita disceptationum erant, quæ sermone ac literis, magno partium dedecore tum vulgabantur, cum agere & silere tempus requireret; sed eorum maximè infamiâ, qui verborum ampullosi, bene agendæ rei in hostem occasiones prodiderant.

Ab aliis laudatur.

Cannellum iuxta erat Sabaudius, cum à Thoma Principe filio, & exercitus ductoribus; qui cum quatuor ferè propugnatorum millibus Astium seruabant, literas accepit. Monebant tota mole belli illuc Hispanos flectere; haud procul Nono amnem Tanarum ponte iunxisse, deduci proflenti tormenta quibus ciuitas oppugnetur; commeatum, arma, magnum apparatum, ingentem bellatorum numerum. Legiones quoque ab Italis Principibus ministerio Hispani Regis missas properare. Hæc non obscura futurorum inditia esse. Et haud dubiè præsentiam Ducis requirebant. Quamquam enim Princeps iuuenis supra annos gloriam sectatus, hostium copias licentius prouectas Nonum vsque acriter foret insecutus, plus tamen in Patre præsidij, & in militibus constantiæ credebatur, si fidem ac fortitudinem suorum coram expertus Dominus fuisset. Addebant exploratores, regressum Alexandriam Inoyosam. Illinc quoquouersum imperia, & cogendis cohortibus nuncios mittere. Nonum sedem bello lectum, vix quatuor passuum millibus ab Astio dissitum. Equidem Inoyosa in quartam vsque diem Maij Alexandriæ substitit; cum interim Sabaudius indefessa opera, quæ retro reliquerat tueri: & hostiles conatus præuenire satageret. Ductorem militiæ Arlò, cum Gallico subsidio Cannelli subsistere imperauit; præceptum verò vicinis dederat; vt si quæ vis eo ingrueret, accepto ab obsessis signo, magno numero accurrerent; mox popularium operâ, quibus aduersus Bestagnum vsus fuerat præmisit, & Aprilis die vicesima sexta, cum cæteris subsecutus est. Astenses quo longius à mœnibus oppugnatores haberentur trans Tanarum

tempora-

temporarium munimentum erexerant, congerie lignorum, & comportatâ humo fabrefactum; aduerſus tormentorum ictus ſatis validum: infirmiores enim ciuitatis muros longam concuſſionem non toleraturos, eo maximè præſidio, indigenæ nouerant.

Eâ parte ingreſſus in vrbem Sabaudius eſt; quamquam ſuo itineri aduerſâ. *Sabaudius Aſtium venit.* Æſtimare operam voluerat antequam tecto ſuccederet; non impetuoſo vento, non præcipiti imbre retentus quin ſtatim vniuerſa examinaret. Aduentanti parenti Thomas Princeps, cum parte equitatus obuium proceſſit; feruntq; reuerentiâ (quâ nulli Principis filio maior erga parentem eſt) ſilentem, iuſſum eloqui; addito adoleſcenti forti opera virum induto liberum ſermonem competere. Cæterùm nonnullis Hiſpanorum diſplicuiſſe vim illam in Aſtium verti neſcius non ſum: ſiue ſua cuique, ſiue publicæ rei vtilitas diſſenſioni cauſam dederat. *Non omnib. Hiſpanis placet Aſtium peti.* Nam Vercellas alij, plures Creſcentinum præferebant. Sed quamquam Inoyoſa numeroſo milite ſeptus frigidiſſime bellum tractaret; irrepſerat tamen cupido gloriæ, & deſiderium magno facinore, quæ illi parum æqui obiecerant, diluendi. Placuit Aſtium, muris vetuſtate inualidis, ampliori ambitu quàm vt à paucioribus defenderetur, medio inter Monferratenſem & Mediolanenſem ditionem ſitu, propinquiori maris ſubſidio; & (quod Mantuani præuiderant) cupidine abſtinendi ſuis, & agro Monferratenſi pro libidine abuti. Iam enim propria Hiſpanorum cauſa in Mantuanum abiuiſſe videbatur; nec illis vlla in Sabaudium propria odia; tantum amicis Ducis patrocinium iactabant. Si quid hoſpitio alieno immanius admiſſum foret, præceptum ſilentium videbatur. Nec deerat promiſſæ temperantiæ color; tamquam vicino Mediolanenſi agro, commeatus quæque bello neceſſaria quærebantur petenda forent. Ea ſpecies à Mantuano plenâ fide accepta non eſt; cum nonnulli quibus Regiæ vires, & quot armatorum millia in eam expeditionem accingerentur perſpecta erant, inanem Sabaudio metum incuti dicerent; & eam belli ſimilitudinem tantùm interpretarentur; crederéntque eâ ſecuritate, poſſe generoſum Ducem congruos animo ſpiritus induere. Iactabat Mantuanus in limine victoriam Hiſpanis eſſe; ſi audentes & certi ſententiæ intima Pedemontanæ irrupiſſent. Condonari hactenus Sabaudio pleraque neceſſitudinis recordatione potuiſſe; & quamquam ſe oblatâ ſecuritatis ſpecie eludi: ſed iam vbi conuicijs in Regem, iniuriiſq; hoſtis non abſtineat, exiſtimationem partûm rerum ſummam deteri, & cætera quæ vim maieſtatis contineant.

Hæc in Monferrato, Mantuæ nullâ belli ſolicitudine, Villa cui tandem Fauoritæ vocabulum exitus dedit, ambitu & mole creſcebat. Foſſa quæ perennem aquam nauigijs ſuffecturam contineret cauabatur; & lacus in theatri formam, quod & piſcium omni genere impleretur, & toto ambitu ſtatuis ornaretur. Sed & induxit Ducali religionem, vt Societas Angeli cuſtodis è loco ſumeret dignitatem. *Societas Angeli cuſtodis.* Viri ac fœminæ nobiles in communionem adſcripti, mox Muſici, & ſeruorum infimi; prout Principis fauor hos illoſve prætulerat. Si quando in publicum procedebant, ſinguli more nouo, ſeriem continuabant. Mares primùm, mox fœminæ, albo induti, & cæruleâ patientiâ (vt vocant) ad talos deducta. Inſtituti ratio certam habere pietatem videbatur, ſed præter nouitatem, locus præcipuè diſplicuit; cauatæ enim in obſcuro cameræ, ſcalæ magnis ambagibus exciſæ, & quouis in receſſu educta altariola puerilem in modum, cum Diuorum reliquijs, & lampadibus. Certis anni temporibus (quod reatuum abſolutionem ab vrbe habuiſſe diceretur) ciues latebras illas magnâ veneratione frequentabant, nec fœminæ abſtinebant; ſed vniuerſi loci anguſtiâ obſcuroq; arctati ſæpè labebantur, è publicis templis eas reliquias in profanum delatas nemo probabat. Sed Mantuanus domeſticâ frequentiâ & nouitate illâ gaudebat; vtq; proferret

ingenium, plures apud eum cœtum orationes meditati argumenti, præcones diuini verbi æmulatas; & accitis nõnullis eius instituti, & facundiâ & acumine ingenij confunderentur. Secretæ optimorum querelæ frequenter audiebantur; & ipso orante suspiria meliorum; quæ non pietas, sed publici dedecoris dolor exprimebant. Eo in numero cum plerique nobilium adscripti, Domini cupiditati blandirentur, omissos tamen nonnullos, tamquam prudentiores prospectabant. Hos enim inter, non Chieppius, non Guiscardus, non Senatores vrbis, non Gonzagorum plurimi erant, vt iam omitti ac negligi in honorem abiret. Pietas in Deum, & datum religionis exemplum suis, nemo inficiebatur; sed Monachorum munia neglecto belli pacisque studio suum Principem obire, sine mœrore spectari non poterat: cum præcipuè impetu quodam animi ista, non continenti exercitio tractarentur.

Inter hæc Inoyosa Flizanum Alexandriæ oppidum profectus, subsequi vniuersos iussit. Hic leges daturum, milites ad censum vocaturum, stipendia soluturum se promisit, vt mox Astium infenso agmine proficisceretur. Ciuitas ipsa maioris famæ quàm rei, penitus intra Monferrati viscera arcta in planicie sita est qua Oriens ac Septentrio prospectant. Extrema parte leui cliuo eleuatur; cui castellum veteris structuræ insidet. Hinc quadringentis ferè passibus latior campus excurrit, quem excipiunt colles; Vallem incolæ appellant, Carthusianorum Monasterio insignem. Tanarum versus prata funduntur, fluuio extremum marginem alluente; qui Annonum prælabitur. Ciuium septem ferè millia incolunt; ager viginti circiter oppidis omnis continetur, quæ præcessorum Cæsarum munificentiâ Episcopali iurisdictioni addicta, ad extremum in Ducem abierunt. Cum Gallorum Rex Carolus Regnum Neapolitanum, ac Ducatum Mediolanẽsem impetu recepisset, eo delatus nomen ciuitati decúsque dedit, quę hactenus sine nomine fuerat. Annonum oppidum vix octingentos ciues numerat, Alexandriæ vrbis vicinio & imperio vsum. Huius extrema, collium decora series excipit in Tanarum versa: mox quatuor millium amplitudine protenditur Astium vsque. Spatij medium Versa amnis intersecat; & tenui alueo (nisi vis imbrium temporarium augmentum addat) exiles aquas in Tanarum voluit.

Sabaudius Astium munit

Igitur Dux Sabaudius accitos ductores cohortium, & periculi admonitos, quæ inchoata fuerant munimenta perfici iussit, dum Tanarum vsque ducerentur. Nouum quoque flumini pontem insterni curauit, qua Borbora riuus influit: sed & longum per transuersa aggerem rolli imperauit, à Carthusiæ collibus deriuatum, qui etiam Tanaro finiretur. Id non alio consilio, quàm vt ciuitatis ambitus omnis, & molarinæ quotidiano vsui seruientes, eo machinamento tegerentur. Trahi quoque in longum obsidionem posse rebatur; si procul mœnib. hostem distinuisset, & secretis destinatis instantes ac nescios consilij sufatigasset. Quantum humana ope niti potuit, securitati suorum cauit: licet tot millium assultum, & tot legionum oppugnationem se metuere fateretur loci iniquitate, in quo parum munimenti esset, & paucitate propugnantium. Irrita aduersus eam debilitatem Hispanorum vis, multum gloriæ addidit; vt quod infirmitas & languor fuerat, in Sabaudij fortitudinem vniuersi referrent.

Vbi in securitatem adducta munimenta, & addita paganorum manus cæpros à ductoribus aggeres extulit, partiri loca cæpit, vt discreti & obseruati acrius naturent, manifestiórque æmulatione singulorum virtus esset: simul ne nouitate rei pauefacti, minus expectationi responderent. Diebus aliquot milites belli modo castris eduxit, & in loca quæ seruanda acceperant disposuit. Pugnæ quoque & assultus speciem præbere voluit; vt nona hostium facies minus terreret; ipsi audentiores seriò aggrederentur, quod per imaginem conflictus probauerant. Eo exercitio eruditus miles est, datum sibi locum & propugnacula retinere, suggredientes

dientes oppugnatores arcere, urgere instantes, pugnæ & receptus signa discere; confertósque aut diuisos occasioni occurrere. Nec minus forma eruptionibus præscripta, quamcunque in partem vis Hispana incubuisset. Et indiuidui Sabaudio administri belli aderant, quorum innatæ fortitudini præsentia Domini stimulos addebat. Digna maiori fortuna virtus erat, si quando causa validior arma mouisset: sed fallit plerumque res opinione corrupta; nec aut causę aut existimationi semper fortuna respondet. Nouem hominum millia sub signis habere dicebatur; cum cætera ditionis procul sita, populares centuriæ, & acciti noui delectus tutarentur. Non die non nocte intermissa sollicitudo & cura: & cunctis præsens Dux haudquaquam Hispanos fefellit, qui iam Annoni conuenerant; videbantúrque neglectam semper agendorum opportunitatem festinatione velle corrigere. Itaque peditatus omnis Hispanis & Italis mixtus, & in plures cuneos diuisus recta Astium via præmissus est; vicinis collibus latera tegentibus. Inerant Neapolitanorum ac Longobardorum Tertij (sic appellant) nouem; Gambaloita mille & sexentos circiter numerabat, Hieronymus de Roo duo millia, Ioannes Petrus Corbellonus duo millia & quingentos; sed Crucis albæ tutelæ relicti, vnde in hostes frequens auxilium imminebat: sub Carolo Spinello Neapolitanorum duo millia, sub Thoma Caracciolo totidem, Carolus Sangro vix sexentos numerabat. Dux Lateræ Marij Farnesij filius mille Parmensibus præerat, mille & quingentis Lucensibus Cenamus. Carpegnæ Comes Vrbinatibus mille ferè numero imperabat: sed hi castrorum curæ tribus ferè passuum millibus ab exercitu distantium relicti fuerant. Miserat quoque Magnus Etruriæ Dux, peditum duo millia; neque tamen Astium vsque processêre; sed Arci Sandoual impositi præsidium agitabant. Et quamuis Inoyosa ducere in bellum mallet; illi tamen pactis inter Hispanos Reges & Etruscos Duces nixi, nisi ad tutelam Mediolanensis Ducatus teneri se dixerant. Non hic Hispanos de possessione Mediolani certare; sed aduersus Sabaudium de alienis contendere: proferendorum finium nullam ipsos obligationem manere. Quod quia verum dicebatur non aliud ab his obtentum; quàm vt securitati Mediolanensis Ducatus deseruirent. Quamquam ne ad id quidem pacta a Carolo V. descripta, cum Senatum dominium largiretur, continere ferebant. Si enim externa vis in ditionē irrumperet, certo bellatorum numero accurrere securitati debere iusserat; & id se facturos Medicæi receperant: nunē summa pace rerum Hispanos Pedemontanam exercere; & Sabaudium non inferre bellum sed propulsare. Hispanorum sex Tertij erant; vni Petrus Sarmentus præerat, continebátque mille sexentos; alteri Ioannes Brauus, cui inerant mille & quingenti; tertio Ioannes Cordoua pari peditum numero; quarto Hieronymus Pimentellus, cui vix sexenti suberant; quinto Luisius Cordoua, quod quadringentos complectebatur; sexto Comes Villæmedianæ, sexcentos numerabat. Et quia Comes grauibus de causis procul in Hispania agebat, Petrus Sarmentus curabat.

Hispanus exercitus sub Astis.

Viginti quoque diebus, antequam pax Astij sanciretur, Madrutius cum legione Germanorum in castra venerat. Eam Tertiorum diuersitatem, & numeri discrepantiam, miram visum iri scio, quibus expeditionum forma ignota est, sed gnari moris, militarem in Tertiis Hispanorum infrequentiam agnoscent, eamq; ducibus addere. Idq; impunè vsitari apud Duces gentis, magno existimationis regiæ malo, apud Italos verò magis minúsve; prout apud supremum belli ducem, & socios auctoritate valuerint; Accedunt casus rerum; vt descripti Tertij trium millium numero suis in locis, vbi in bellum deducti sunt, dimidiâ plerumque parte imminuantur. Aliis fuga elapsis, aliis infirmitate impeditis, pluribus missione absentibus; vt ab exercitu viginti millium, vix decem millium opera expectari possit. Procedentis exercitus is ordo erat; Primum agmen quingenti equites du-

ctabant; mox pedites & tormenta bellica. Hinc quatuor fermè equitum millia in duas turmas diuisa sequebantur. Primæ Alonsus Pimentellus vniuersi equitatus præfectus; posteriori Sancius Salina præerant. Succedebat Marchio Estensis, cum quadringentis cataphractis, antiquâ Mediolanensis ditionis militia: mox impedimenta ac sarcinæ vehebantur; quarum extrema delectus peditatus claudebat.

Duodecimâ Maij erat; cum totâ mole ab Hispanis in Astenses bellum translatum. Vtrinque arma & Duces erant:& Christianus Orbis secreto aut manifesto cum decertantibus Principibus fœdere,ingentis belli seriem meditabatur. Rex Gallus supra ætatem studio gloriæ & pacis accensus: cum missis ad Inoyosam literis, mox & ad Sabaudium & Mantuanum frustra desideratam Italiæ quietem moliretur, validius apud Hispanum nitebatur, vt integrâ existimatione partium aduersi placidioribus amicitiæ legibus accederent; nec mutuò implacabiles ad exitium vsque decertarent. Apud Mantuanum nil moræ erat, quò minus sancitis inter Reges conditionibus annueret; si vis hostilis abesset, & iuta apud Cæsarem examinarentur. Peditatu nihilominus aliquot cohortium,& ferè quadringentis equitibus, quos spoliato iumentis Mantuano agro coëgerat, ira Hispanos inuitasse videbatur; vt ipse periculosa Monferrati, suis centurijs insideret; nec omnis eius spes in externis esset. Propriam conditionem malè æstimantem,cum totum se Hispanis permisisset, peritiores monuerant ita subsidium admittere, vt opportuna & opulenta locorum, arciumq; valida suo milite firmaret. Placuerat iuueni consilium, sed domestica inopia deiecerat animum (alieno enim ære grauatus vim insuper pecuniæ inanibus effundebat) vt nil sponte meditari auderet, aut exequi.Sæpè etiam ductoribus praua æmulatio intercessit,vt datam à Senatu Veneto munificentiam perderent,nec vllum in vsum vtiliter insumerent.Multa à Regibus vicissim iteratis cursoribus deferebantur, cum iam in lumine bellum strepere;& Sabaudius auxilij Gallici securus prærer proprium militem,plus quàm crediderant Hispani decresceret. Quamquam enim satisfacturum se Regijs postulatis, quæ nihil honori suo detraherent apud Gallum fateretur; cum tamen Aldigherius aliiq; magni nominis Duces, firmitudinem præsentiâ suaderent, libertatem suam, & dominium omni Regum imperio solutum præferebat; vtq; rogatus conditionibus quas ipse dedisse potius quàm accepisse videretur accedere diceretur, arma simul & negotium pari fronte tractabat admitrebátque. Incertum est an prorsus ex animo Hispanum parem induceret; licet crediderim aliquid stimuli Venetos Gallumq; addidisse; vbi stabiles sententiæ deprehendit, nolle illos Monferratum Mantuano detrahi; & pacem prouinciæ promouere.

Certè procul à consilijs pacis erat,cum Guefferius,Regius apud Taurinum minister, Lutetiâ regressus Marchionem Rambogliettum conuenire auditus est, & quæ ab Hispano Gallus retulerat narrare. Rambogliettus vbi pronos in concordiam Reges, & maturam conclusioni negotiationem vidit, citis equis cursorium sibi Pugnium ad Sabaudium misit,tempus colloquio oraturum. Iam certior suorum literis Sabaudius erat,quid is tractaturus adueniret: sed ne medio armorum campo, inter acies paratos certamini milites, decantatæ toties pacis leges auscultaret, præuenire Oratorem voluit, Valsenaramq; oppidum congressui destinauit; pariter ne Pugnius Astium veniret imperauit. Cupido belli Sabaudio, & honoris tanta cura suberat,vt non specie,non re,desiderium concordiæ ostenderet. Quidam dedecere bellatorem Principem,intra tentoria,omnibus iam dimicationi compositis pacis conditiones accipere iactabant. Alij cohortium robur infringi rebantur, otioq; quàm virtuti disponi, si iam exertis ensibus dulcedinem maturæ pacis excepissent. Neque enim magnos Duces armatos, & victoriam præsumentes honesta pacta, hostium sponte delata intra tentoria semper audiuisse.

uisse. Quæcunque causa fuerit, Pugnius Ramboglicttum certiorem responsi fecit: nec iste cunctatus Valsenaram nonâ Maij venit; eodem occiduo iam sole Sabaudius, modico comitatu delatus est: cumq; sileri aduentus causam imperasset; in Oratorem Gallum officium, ne longiori itinere fatigaretur, vulgauit. Quippe Valsenara decimo ferè milliario ab Astio distat. Dilata in sequentem pacis tractatio; siue minus annueret, siue lentè diem elabi Sabaudius noluerit. Occurrere enim medio spatio negotiationis, quæ culpam belli flectere in alios possunt, & vniuersa malorum fortunâ euenisse persuadeant. Neque enim leue ex comitibus ad arma incitamentum erat; & aduentantes indies noui Gallorum delectus; constantem operam promittebant. Ipse Dux ortu & instituto procul ab humilitate; exitium quam contemptum sui mallebat. Sed locus & definitum negotiationi tempus vrgebant; itaque mane accersitum Ramboglicttum & Guefferium, multum de potentiâ Christianissimi Regis, & gentis aduersum se meritis præfatus, promere illos arbitrium iussit. *Ramboglicttus Valsenara Sabaudium conuenit.*

Tum Ramboglicttus, quando ea Regis suæ mens, honestissimas conditiones pacis proposuit; cupiebat enim compositarum discordiarum gloriam referre. A suis itaque erga Sabaudium officijs orsus consensum Regum prosecutus est. Negligere Hispanum summissionem Ducis, tantùm vt exauctoratione cohortium, & recentis qui præsidia seruent, Italiam omnem noui tumultus suspicione liberaret, requirere. In Monferratum parum æquam inuasionem censêre; neque tamen prætensa iura contemnere; sed Cæsarem cui ea iurisdictio competat arbitrum cupere. Diu ab illo calcatam in proprium profectum viam omissam; neque dedecere Ducem comi obsequio aduersus Hispanum modestiæ famam sectari: Ea in primis Regum consilia esse: ita Pontificem, Britannum, Venetos, Imperatorem ipsum, denique potentiores Europæ Principes annuere. Quòd si vniuersorum arbitrium rejiciat publicam indignationem, & Regis in primis cuius opibus Sabaudiæ res nituntur, incursurum: despectum nempe, tot curarum, legationum, expensarum, officiorum credi posse. Tali ortu irarum, reuocaturum Regem suum trans Alpes auxilia suorum; & nomen Gallum Regis imperio, suis destinatis aduersum fore. Abstinendum illi in Mantuanum iniurijs, vt eius cupita honesta credantur. Quæcunque sibi hostis detraxisset, recepturum; & (quòd caput rerum sit) nisi Hispanus promissis conditionibus stetisset, tutores Gallos in perpetuum habiturum. Vix credituros posteros, prævalidum Regem, Hispaniæ, Belgio, & maiori Italiæ parti imperantem, pactis Sabaudio non datis solùm, sed & acceptis in concordiam iuisse: maximè quòd ipso tumultus initio ante alia pactis accedere renuisset, vt tantæ maiestati inhonoris. Postremò Regis sui arbitrio, consilium ac preces addidit; vt multo cum honore, & tantorum motuum superstes, superati præter opinionem discriminis gloriám reportaret. Ad hoc Sabaudius; nullis nisi honoris ac gloriæ stimulis obnoxius; quamquàm vniuersa in rem suam, & Hispanos tot millibus ambitos, de fastu remittere videret, nisi communicato Principi filio, & Regum, rerumq; publicarum eâ causâ laborantibus apud se legatis, consilio annuere voluit. Grates tamen Regi, & beneficium à gente accipere professus, Cherium vbi omnia sancirentur paucos post dies destinauit. Sic Ramboglicttus Taurinum, ipse die eodem Astium reuersus est, imminens totius hostilis exercitus collecti periculum metuens.

Vt tamen præuisa negotiatio; & si quando facta examinarentur, pacta nota essent, missis ad Pedemontanum Principem filium, & Oratores Principum literis, quâ causâ Valsenaræ cum Ramboglietto conuenisset, & quid in summam agitatum fuerit admonuit. Pontificius quidem Nuncius, pars pacis, & curarum erat; sed Britanni Regis, & Venetorum Oratores dilatione petebantur; quibus aut inuitis, aut nescijs, haud quaquàm pacem admittere meditabatur; nempe vt belli

arbitri, paci quoque consentirent. Eadem quâ reddiderat die, dispartiti multo ante exploratores, procedere Nonio copias hostiles, & rectà Astium petere nuncuerunt. Opportunè rediisse videbatur; adeo perniciosa mora omnis erat. Itaque communicato ductoribus consilio, aduentantem hostem, haudquaquam intra aggeres opperiri decreuit; sed dato fiduciæ documento (vt ab exordio futura iudicarentur) dispositis ordinibus obuiam procedere: siue parato à tergo receptu securum se; siue facilius aduersus itineris difficultates implicatos certari crederet. Ergo peditatum equitatumq; castris educit; & mille ferè passus in hostem profectus, ad Auersæ amnis ripam delatus est. Vbi cum eminentiores & nisi magno nixu superabiles reperisset, loco pro munimento vti decreuit; diuisis statim copijs, & Roassano parti equitatus imposito, seruare itinera, & progressus hostium longius explorare iusso. Neque tamen adeo secretè processit; quin Franciscus Foëntes, Hispanici equitatus Commissarius, eâdem causâ ab Inoyosa præmissus detegeret; simúlque cæteros cataphractos Gallos, qui occasioni intenti Roassanum ponè sequebantur. Foëntes Alphonsum Balesterium cum expeditis turmis Gallorum frontem incurrere iussit; & nisi fugæ se dedissent, perrumpere. Dicto citius obtemperauit. Iamq; Gallorum acies nutare videbatur; sed cataphracti Alphonsum ac suos exceperunt; & amicis constantiam addiderunt. Sic mutata belli facies; & Galli acrius nixi, præmissos hostes vrgebant; licet non ipsis, non Duci fortitudo deperiret. Galli obiectu collis elusi, cum Hispanas copias monte vicino tectas ignorarent, tamquam in pauciores districtis ensibus certabant: Balesterius officij retinens, hortabatur suos, increpabátque; quòd temerè illatis & pauculis; ipsi integri, & numero potiores concederent. Ille tamen inter hæc vulneratus partium fortunam infregit; nihilò secius elabentibus opponebat sese, & prece ac minis trepidantes retinebat. Plus tamen operæ cum suis quàm cum hoste erat. Tum Pimentellus hortatos equites immisit; quos Batteuillæ Baronem, cum cataphractis Lotharingis subsequi imperauit. Sed non his, non Gallis, linguæ, armorum, vestitus diuersitas erat; eoq; peruicit occasio; vt nullo discriminis inditio miscerentur arctarentúrque. Pauisse vtrosque ne in suos ferirent, qui interfuêre memorant; totísque manipulis commixtos confudisse ordines hostium potius quàm fregisse. Si qui inimicos aut socios nouerant, flexu & errore illo, incerti agendorum hæserant; donec silentio ac conscientia, vnusquisque noscere ac nosci cœpit, & vt suis iungeretur in diuersa properauit. Hac causa vocari socij, conclamati Decuriones, audita militum nomina cunctationem discussêre. Pimentellus tam acri initio, adeo breuem impetum non crediderat: itaque per hostes, per suos delatus, cum nomina singulorum partesq; vocaret, nonnullos lateri suo nexos silentio detexit; statimq; elatâ voce, insidiatores appellauit; mox citatis Centurionibus inimicos ostendit; sed iam Galli diuidi, & periculo excedere cœperant; cum ante ferire Burgundios, ne mutuò ferirentur, noluissent. Ad vocem Ducum redintegrata pugna; & dum Pimentellus subsidia accersit, in Gallos concitat, & integros fessis restituit, extremum propè discrimen adijt, lapso equo stratus, inter confertissimos Gallorum, vixq; magno suorum auxilio restitutus. Octoginta ferè sclopetarij Albæ Crucis muros (rustica ea casa est) obsedisse dicuntur; vt amicis Gallis præstò essent, si quæ vis maior Hispanorum institisset. Nec primum incursum tolerasse, sed viso periculo ad suos peruasisse. Alij nusquam id subsidij fuisse contendunt, sed omnia iniquiora Sabaudijs.

Equitatus Sabaudiy & Hispani confusus.

Hac pugnâ pauciores opinione ceciderunt; & Galli licet hostium numero superari, vix triginta suorum desiderarunt; quamuis Ducum iactura maior fuerit; capto Roassano, & Samiano equitatus ductoribus; qui in hostes fortissimè inuecti, & nullo ferè armorum tegumento freti, intercepti sunt, speciemq; victoriæ Hispanis præbuêre. Quippe abductis Ducibus multum constantiæ amiserant; &

eorum

eorum nonnulli pudore & irâ præcipites, à pluribus & validioribus vulnerari. Primo statim conflictu eo maxime pauisse Inoyosa fertur, quòd aduersus tot suorum millia pauciores Galli pugnare præsumpsissent: quod tamen suasit necessitas, consilio, imperio, precibus erga ductores, sollicitum se futuri casus ostendit. Id omne secus à quibusdam referri; & casum omnem inter prospera Sabaudi j numerari nescius non sum; imo & cladem in Hispanos flectere, & imparem tanto negotio Inoyosam appellare. Nos ab Hispanis & Sabaudijs nobilibus qui conflictui interfuerunt, successum obstrictâ & requisitâ singulorum fide didicimus; postquam inter ipsos compositis rebus, nec glistentibus æmulatione odijs detectæ veritati locus fuit. Certè inter desperatos & pertinaciâ certantes procul verò credendum est, partes funeribus caruisse; & eo initio substitisse Sabaudios, procedentibus ad vlteriora Hispanis, tamquam cœpto bello viaq; perruptâ.

Excesserat castris vt diximus Sabaudius tribus millibus in ciuitate relictis, cuicunque necessitati, deduxeratq; in prælium octo ferè millia, cum equitibus octingentis (iam enim copiæ accreuerant) non sine multorum admiratione; quod aduersus tot Hispanas legiones, tam exiguis copijs processisset; feruntq; familiarem Duci nobilem eâ admiratione motum, vniuersi exercitus lamentationem illi exposuisse; Sabaudium tamen magnâ animi constantiâ, postquàm instituti rationes prosecutus est, addidisse: suam præsentiam, ac in primis peritiam multorum millium operam æquare. Deduxerat quoque in eandem Auersæ ripam, duodecim promiscuæ molis tormenta bellica; deposueratq; quâ maximè hostilem impetum metui par erat. Ductores Gallorum præterito certamine feroces, & meliora semper præsumentes, assiduis obtestationibus orabant, vt vlteriori ripâ superatâ in Hispanos adhuc itineri implicatos ducerentur. Potissima vis equitatus erat, cui illâ expeditione plurimum gloriæ partum. Retinuit impetum, & certum virtutis animum Sabaudius; id vnum ante alia contestatus, non alio munimine firmius res suas niti; nec nisi imprudentiâ tot fortissimorum commilitonum incolumitatem in casum date. Premendos quidem & cædendos hostes, sed prosperum euentum per occasiones & opportunitates quærendum: plerumque locum, tempus, formam congressus, victoriam aut exitium partibus attulisse. Proinde certis legibus moderandam fortitudinem, ne casui locus detur. Iam haud procul sitæ acies erant; cum Sabaudij ingenti fragore in Hispanos ferreis globis fulminare cœperunt; & collineato ictu lacerati nonnulli iaculantibus expositi, rectaq; in ripam amnis versi. Perniciem inde & infesta omnia metui posse Hispani ductores cognouerunt; & quò par pari referrent, monerentq; Sabaudios etiam propriæ securitati studere, in superstantem loco collem, qui læuam inimicorum tegebat duo tormenta traxêre, & in oppositam planiciem direxêre, quam cùm suis Sabaudius insederat. Dispar vtrinque iactura: nam Sabaudij eodem impetu plures destinabant; Hispani è summo deorsum, non plures vno si fors respondisset, offendebant. Secuta nox, quæ præliantibus solatio esse solet, vtroque tracto labore in lucem exercitus. Quippe depressiores Auersæ ripas eductis molibus Sabaudij; campum contrà & rusticas Crucis Albæ casas Hispani ducto aggere firmarunt. Nil omissum, aut negligentia solutum: multitudo hostium Sabaudios constantiæ admonebat.

Decimâ tertiâ die Maij Hispani per edita enixi castra hostium & munimenta speculati, nullâ certiori operâ accelerari victoriam posse cognouerunt, quàm si Sabaudios loco tectos, securis sedibus dimouissent. Res in consilium vocata, decretumq; insisti debere collibus, quibus inimicorum latera detegebantur; & nemine obstante pronior in Altium descensus erat. Tormentorum quoque vis plus negotij factura videbatur, si addita prioribus tormenta, continuis ictibus è sublimi inferiores Sabaudios exercuissent. Itaque frons exercitus in proximos colles

eniti iussa. Nec id segniter obtemperatum; quamuis per ardua,& sub onere armorum fallaci gressu iter esset. Statim Sabaudio Hispanorum consilia innotuêre; & siue arctiori ambitu munimenta complexus foret; siue vt imminentia iuga in suos vsus verteret; seu denique præuenire conatus hostiles eâ quoque parte meditaretur, eodem cum duobus Gallorum peditum millibus profectus est;vsurpato ante situ inter Auersæ pontem,& Castilionem,quo Hispana vis vertere credebatut. Tormentis quoque bellicis per opportuna dispositis,sese aduersus irrupturos communiuit;mox Castilionem cum delectis sexcentis firmauit.

Sabaudius præsidio firmat Castilionem.

Præceptum discedens dederat, ne cuicunque inuasioni cæderent; sed quàm diu puluis bellicus & commeatus superesset, oppugnatores arcerent; dederátque spem sacramento iuratam, se in tempore maioribus copiis subsidio affuturum; non enim omissurum tutelam oppidi, quod vicinio Astium spectaret, & tot strenuos milites contineret. Dux omnibus Carena opinione fortitudinis impositus; certam fidem & duraturam sibi constantiam spopondit: mox Sabaudius ad suos regressus, quos præceperat collibus aggeribus continui operis inclusit; vertique in Hispanos tormenta imperauit. Quod diei reliquum fuit,ictibus assiduis insumptum; hinc Sabaudus, illinc Hispanis artem iaculandi, certitudine & densitate ictuum approbantibus. Die sequenti eadem peruicaciâ certatum: cum tamen plus metus quàm damni inanis fragor faceret,apud Hispanos tres desiderati; Sabaudiorum duo;cum plus trecentis ictibus vtrique crepuissent. Benecrescentius peditatus Gallici ductor, apud Sabaudios nobilitate & fortitudine commendatus, famam iacturæ suorum auxit; succedebant nihilominus Hispani in nexos colles;quo metui poterat, ne longius prouecti, Sabaudiorum latera ac tergum ambirent. Quod vt exitiabile suis Sabaudius cauere aggressus est;quamquam experimento probatos duces plures in exercitu numeraret; sed ille nihil bene ac tuto factum credebat, cui laborem suum ac industriam non commodasset. Eos inter Camillus Tribunus propriâ audaciâ, nullo Ducis imperiô, domum quandam medio inter depræliantes situ commodam Hispanis, vt adureret,nonnullos primum hostes nactus; mox rumore pugnæ concitis pluribus, periculosâ velitatione,fortunam belli irritauit. Inerât sexaginta Hispani;qui eâ tutelâ securi cum inferri faces ab hostibus, & in tectorum summa euadere flammas viderunt,sociorum arma aduocarunt. Instabant interim Sabaudij, & iam procliuiora ignem conceperant,cum affuêre auxilia,& explicatis insignibus congredi cæptum. Impulsi haud dubiè Sabaudij, & ad suos regredi coacti,cum decuplo plures hostes sustinuissent. Domus nihilominus incêdio consumpta. Nec quod nonnulli saucij redierint pro dispendio habitum, virtute tantum & exitu cui sese accinxerant æstimato.Sabaudius laudata fortitudine Camilli ac suorum cautiora consilia præsenti ex vsu ratus;ne per eruptiones sese fatigarent, nisi imperati hortatus est:neque enim defuturam promendæ virtuti occasionem.Tum in colles versus, vt tormentorum situm ordinémque definiret, haud procul domum aliam quam Hispani obsederant speculatus eo dirigi aliud tormentum iussit; insuperq; aliud conuehi;vt ictuum frequentia iis latebris inimicum excuteret.

Tot simul curis indefessè operatum primores Gallorum conuenêre, non procul Castiliono, angustias tectámque saltibus, & collium eminentiâ viam referentes;si lectâ sclopetariorum manu præciperentur, frustra latos ambitus, & Hispanorum progressus fore. Quingentos enim pluribus millibus suggredientium inimicorum retinendis sufficere. Insuper Castilionum eo munimento firmari;nec in ciuitatem obsessam(si tamen obsessa dici mereatur, quæ ne quarta quidem parte sui ambiatur)aut castra,nisi superato discrimine accessisse. Aderat dominus de Arlò, & Comes Odonus Roerus, ambo veteres militiæ, & congruenti natalibus virtute: qui vbi visum & examinatum à se locum retulere, certámque spem frænandi

nandi hostis, cum sexcentis obtinere aditum, & eo latere securas res seruare iussi sunt. His se alij nobilium in pericula comites addidêre; quos inter Dominus de Passâ, & è iuuentute nonnulli; quibus certitudo gloriæ magnitudine laboris ac discriminis æstimabatur. Sed Hispani destinationis securi (quando copiâ præliantium duplò ac triplò Sabaudios superabant; poterántque plura simul in loca arma ferre) vt latiori ambitu possessa hostibus clauderent; vbi Castilionum moram cupitis laturum videre; Principem Asculanum cum quinque bellatorum millibus tentare præsidium; & eâ parte transferre bellum consuluerunt. Cum ratione crediderant, cogi in Vrbem Sabaudium, & campum omnem esse obsidentium fore, si colles circum omnes, & impositum lateri hostium Castellum occupauissent. Neque tamen Asculano latentia in angusto præsidia, & Roëri meditationes perspectæ erant; eóque velut mœnibus oppidi bellum illaturus, compositus tamen cuicunque fortunæ, iter ingressus est. Vix mille passus progressus, vbi siluæ densari, & ambigui calles pandere sinum cœperunt, prorupêre magno impetu Galli: & quidem sclopetis res primùm agi cœpta, mox cuneo hostis impelli, diuidi ordines, perrumpi manipuli, confundi gregarius. Vrgebat Luisius Cordoua, & Ioannes Oregliana suæ gentis ductores; & inter certantes & cedentes Hispanum nomen conclamabatur. Contra Arlò & Roërus fronti centuriarum prætenti, suos voce, manu, ad constantiam quam totiens promiserant, hortabantur. Sed numero superabantur: & Hispana acies virtute augebatur non solùm præsentiâ Ducum, sed consueta nationi fortitudine. Non minus constantiæ apud Arlò & Roërum videbatur; donec vtrique fortissimè pugnantes, & suis è loco securo pauorem exprobrantes (quod nullâ necessitate coacti dilaberentur) prima in acie, non vno vulnere dato acceptóq; cecidêre. Victa ex eo peruicacia, & multi trucidati, plures sauciati; cum reliqui per decliuia fugâ inconsultà voluerentur, vel siluarum abdita scrutarentur, pars cum Passâ Castilionum præcipiti fugâ peterent. Non impunè ea victoria Hispanis fuit, sed multi iiq; strenuiores desiderati; & qui primam frontem virtute aut sorte tenuerant. *Asculanus Castilionum aggreditur.*

Eum dimicationis finem Alonsus Pimentellus præuiderat; & quò rumorem præliantium Sabaudij non exciperent, nec laborantibus suis opem ferrent; plures centurias per planiciem vtraque Castra intersecantem effudit, tubarum concentu, & tormentorum fragore aduersos ad bellum prouocans. Creditur imposuisse; aut licet aliqui artem detexissent, loci tamen conditione, & quia seruandis collibus destinati, nisi maiori nixu superabiles putabantur, auxilio abstinuisse. Nec dubium est ingentis discriminis rem fuisse, si Galli suorum promissorum, & loci, Ducumq; imperij meminissent. Quippe & dorso collium, & densitate arborum tecti, in succedentes velut è latebrâ grassari missilibus potterant. Sed vt in Gallis summa audacia, ita in Hispanis constantia est. Cum adhuc inter hostes pugna ferueret, & vesperascente iam die, tamquàm secura omnia, & Roërus cum suis nil metuendum haberet, profectus in Castra Sabaudius fuerat. Tribunum quippe Monasterolum, tum primùm cum suis aduentantem & quâ disciplinâ, quo numero essent videre placuerat. Parte alia Thomas Princeps quâ Tanarus fluuius excurrit, cum equitatus ala, in visas aliquot Hispanorum turmas inuectus fuerat. Et licet illi exploraturi potius quàm pugnaturi eò processissent, vis tamen filij Sabaudio solicitudinem addiderat; ne ætate & animo ferox, nulla periculi recordatione delatus, in insidias laberetur. Vbi reducem cum honore vidit, & nouos milites opinioni respondêre, regressus est. Hic vniuersis intentum Ducem à Sangeorgio missus nuncius assequitur, plura Hispanorum millia vicinos colles occupasse, Domino Arlò & Comiti Roëro congressos, magno nixu certare, auxilio

& festinatione opus esse, numero quippe superari. Et quamuis Sangeorgius prouisu certo plerosque impetum excepturos miserat; regredi tamen in colles Dux cœperat, vt vel suo periculo consternatos ad firmitudinem reuocaret. Castrorum medio, vbi tendere Heluetij iussi fuerant Dominus Quiliai Gallus, sudore ac metu æstuans occurrit; centurias per saltus & angustias collium dispositas locum deseruisse testatur; Comitem Roërum & Dominum de Arlò, cum non precibus, non minis retinere suos possent, in acie confossos; cæteros aut palantes, sese è collibus per inuia demisisse, aut cum Passâ Castilionem recepisse.

Iam totis copijs obsideri Castellum & nisi celeriter victores arceantur, de municipio actum. Nullis aduersis deiectum Ducem, pluribus experimentis hactenus didicimus; suorum tamen ignauiâ, & morte Ducum turbatus est; caritate in nobiles viros, auersione dedecoris, æstimatione discriminis. Repressit nihilominus mœrorem & futuro prouidit; simulq; è cohortibus Marchionis Lanzij, Polemij, Bolij, Taffini, Grinæ, & Loari promptissimos delegit, quos ipse præsens auxilio duceret. Continuo dorso collium ingressus est; quod in vallem hosti ignotam desinebat; haud procul Castilionis mœnibus. Itaque datis agendorum præceptis, vetitosq; Sabaudiam aut socios conclamare, vt indeprehensi obsidentibus incurrerent, vsque ad propinqua municipij delatus est. Post exactos collibus Gallos, constanti impetu receptos oppido insecutus est, dirigiq; tormenta, ne qua oppugnationi hora decederet, imperauit: & quibusdam ictibus incessisse metum fertur, quò pacta deditionis statim acciperent. Carena loci curæ impositus; siue parum in clausis spei, siue auxilio diffideret, vix hoste viso turpissimam deditionem fecit, sine armis, sine insignibus dimissus; quamquam bellatorum quingentos numeraret; & commeatus, bellicique pulueris copia in plures dies suppeteret. Hoc statu rerum Sabaudius prope Castilioni mœnia delatus est. Rei certè indignitate, & iacturâ an retrocederet, impetúmve in receptos faceret, dubitasse dicitur; sed valuisse prudentiam, ne paucos suos in aperto tectorum ictibus expositos, pluribus, & victoriâ efferatis obijceret. Carenam tamen militaris flagitij, & ignauiæ reum, testando quâ virtute commilitones vellet suspendio perdidit. Redire ad suos quingenti quinquaginta ab Asculano permissi fuerant. Quidam non adhuc directis in mœnia tormentis, nec vllo ictu tentatâ oppugnatione cessisse Carenam ferunt; eóque acrius indignatum Sabaudium vt in degenerem, nec vllo iusto metu perculsum.

Hispani Castilionem capiunt.

Carenam Sabaudius suspendio perdit.

Deploratis eâ parte rebus, & opinione auxilij Dux elusus, albescente iam die, redire omnes in sua loca iussit. Porrò Hispani vbi abscedere, nec conuerti hostem, è mœnibus prospexêre, plumbeâ grandine insecuti abeuntes sunt; additis militari licentiâ probris, vt in imbelles & frustra ausos. Plura simul Sabaudium angebant, Castra parum tuto sita, occupatis ab Hispano collibus, Castilionis fortuna, & suspectus miles pauoris. Nec minus quadringenti Equites parte aliâ ab Hispanis Sandamianum missi; vt conductos Taurino commeatus interciperent, & Astium fame vrgerent. Inerant enim hominum vigenti quinque. ferê millia; & tot bellatoros alimenta rapiebant; quæ accipientibus satis diu suffectura erant. Si frontem tantum Hispani, quam producto aggere clausi eduxerant obsedissent; procul à mœnibus, & ex disciplinâ suscepisse bellum, & in aperta traxisse videbatur: sed vbi latera quoque ictibus destinabantur; & ferientes à summo collium tamquàm in Arce tuti essent, cingique Ciuitas posse credita, tot obsidentium millia vicinio succedere; arctiori situ opus, & seruari mœnia oportere vidit. Nec paruus ambitus, quod duo fermè passuum millia protendebatur. Etiam noui Neapolitanorum delectus, Etruriaq; & Vrbino lecta iuuentus, propinquare in castra audiebatur; magnum partibus momentum,

solo no-

solo nomine latuta. Et quamuis plura hominum millia è Transalpinis Sabaudius indies operiretur, longa tamen obsidione fatigare hostem decreuerat; & breui receptu securitatem vrbis procurare.

Maij decima quinta primo sole colligi vasa Dux iussit, retrahique intra mœnia tormenta; mox vniuersos velut pugnæ paratos, recipere se intra muros imperauit. Illi quòd seruatis ordinibus decore incederent, plures horas breuissimo itineri insumpserunt; tamquam insecuturos negligerent, bellumq; mallent. Stimulatum à suis Inoyosam acceperat, vt post fugatas, disiectas collibus & formidine trepidantes Sabaudias copias, loco & securitati diffidentes, dum mœnibus succedunt aggrederetur. Eaq; causa tam diu aperto hæsisse Ducem, quasi prælij copiá faceret. Sed Inoyosa ne quem suorum amitteret; vtq; incolumitati legionum, suæ gentis existimatione prouideret, insequi recipientem se noluisse; eadem facilitate ratus omissurum ciuitatem, qua munimēta temporaria & inualida deseruerat. Inoyosæ reputatio consensum eblandientium prouocauit, vt petentes vrbem Sabaudios, consternatione fractos, & tamquam imminente hoste anxios, spem salutis omnē proiecisse testarentur; missis Genuam ac Mediolanū literis; ne qua pars Italiæ vanitatis expers esset. Id licet Hispanis honorificū, Inoyosę ipsi displicuisse didicimus. Nec in aperto causa; nisi reddendam Regi suo causam nouerat, cur paratam victoriam è fugato & cæso hoste, prosecutus festinatione non esset. Equidem aduerso apud Tribunos & Centuriones suos rumore lacerabatur; quasi & partium fortunam corrupisset; & vel sibi ipsi infensissimo Sabaudio certum decus condonasset. Iactarum à nonnullis audiuimus Isabellæ Belgij Principis, & Magnatum apud Aulam Hispanam præfectis assiduè Inoyosam monitum; ne victoriam asperitatibus sectaretur; & in sororium Regium ac nepotes, hostilia minus contumaciter moliretur. Sed quæ in bello motum, eadem & linguæ licentest: nec facilè reperias, qui factorum euentum, oculati licet testes congruenter referant. Sabaudij quoque hæc & similia, tamquam inania & vana obturbabant; iactabántque quantum per vires licuisset enixos hostes iis tantum adeundis, quibus se impares cognouerant, abstinuisse. Pugnam medio inter vrbem & castra situ, cunctatione regressus pluribus horis obtulisse; suam fiduciam & promtum ad pericula suorum animum Hispanam arrogantiam retinuisse. Et quamquam hostes præualuerint; dedisse tamen aduersos infractæ virtutis specimen quod aduersus numerosissimum hostem, multo minoribus copiis, æquo ferè marte congressi fuerint. Id sileri non debuit, vt certum lectori foret; quemadmodum non Hispanis & Sabaudiis sic nec victoribus quidem ipsis conuenire: nec in tot millibus duos numeratos, qui rerum seriem eodem exitu sint prosecuti. Haud dubiè licet magna indignatione, Hispanorum aduersum se odium recoleret; in regio tamen exercitu multi censebantur, apud quos secretis causis certissimâ aduersus Ducem causâ præualebant. Nobilitatem, fortitudinem, cæterásque Principe dignas artes diligebant; æmulatione virtutum, quæ apud Hispanos Proceres frequentes sunt, etiam inimicorum testimonio.

Die sequenti obstante nemine, quæ Sabaudius castra omiserat, Hispani ingressi sunt. Nil repertum, non arma, non commeatus, non palea; quæ summa securitate & prospectantibus hostibus, recipientes se Sabaudij intra mœnia conuexerant. Sed nec vlla munimentorum securitas; neque enim à tergo inuadi Sabaudij poterant; & in vrbem prospectu, non munimento eguerant. Iam enim Sabaudius quantum industria ac fortitudine licebat, procul habere hostem nitebatur; ne eo quoque præsidio destitutus; antiquæ vrbis possessionem, quam tot millibus propugnatorum firmauerat, obsidentium gloriæ permitteret. Id vnum requirere Inoyosam nouerat: scilicet vt honoris specie aliqua, cupitam illi pacem concederet, admitteretve. Sed nec omnis ciuitatis ambitus adhuc clausus

ab Hispanis erat; & quatuordecim bellatorum millia longo labore vrgenda erant, vt vincerentur, profligarenturq́. Cum tamen noui delectus Hispanis accederent, & equitum turmæ vltro citroq́; discurrerent, metus erat ne propulso commeatu obsessi frangerentur. Bellicæ quoque disciplinæ periti fatebantur, expugnationum ingenia eo vsq; sagacitate processisse; vt nisi clausi campo aditúq; potirentur, & per interualla recentia auxilia acciperent, diuturna constantia frustra esse. Inter hæc Sabaudius ad Hispanos locorum munimento intentos Tibicinem misit, corpora nobilium præterito conflictu cæsorum vt sepulturæ darentur, orantem: Nil à morte iratum superesse Inoyosa respondit; nec defunctos solum, sed & inter cæsos languentem vnum deprehensum concessit; si forsitan præstito obsequio, facilior ad pacis conditiones Sabaudius redderetur, meditatus. Neque tamen ambitiosis exequiis defuncti honorati; siue potiora Dux sectaretur, siue spectaculum cladis suis substrahere expedire crederet; ne refricatione discriminis frangerentur.

In decimam nonam mensis quiescente Sabaudio, securitati castrorum ab Hispanis prouisum, elati noui aggeres, fossæ humo oppletæ cauatæ recenti operâ sunt; neque enim statim secutura deditio sperabatur; & in eam curam deductæ cohortes, ad veteris militiæ æmulationem, laboribus firmatæ. Id certè tamquam ex disciplina laudatum; ne casui apud obsessos locus negligētiâ aperiretur. Nihilo segnius Sabaudius Castello vrbes Monreinerū versus superstantes colles eductis nouis tumulis firmauit: quippe eo processurum hostem crediderat; & eo impedimento procul arceri. Per editiora quoque secretas excubias disposuit; vt Hispanorum motu obseruato statim occurreret. Inhiantes deditioni Hispani erant; & quamuis non omnem vrbis ambitum complexi forent; frequentiora tamen itinerum insiderant; & quod stabili præsidio incustoditum vltra citroq; permeante milite infestum reddiderant. Si quid vrbi inferebatur, per auia, inaccessa, & obseruatoribus neglecta vehebatur: cum nihilominus vtrinque munimenta aduerterentur; & prælio (quod vix posse vitari credebatur) vniuersi componerentur. Arte apud Ducem opus erat, vt maiori hostium numero congressus, cum gloria obsisteret. Ille vnus erat in quem conuersi suorum oculi spem habebant. Ergo in omnes curas distractus, die noctéq; insomnis; audire suorum sententias, hortari pauentes, difficultatibus hostes implicare, pari ac in victoria securitate, multos muneribus, multos spe excitare: denique tanta animi constantia Hispani exercitus dissolutionem, aut honoratam pacem polliceri; vt omnino credere cognosceretur. Dignior maiori imperio Princeps, & quem congruens virtutibus fortuna in regiam amplitudinem efferret.

Pugna Sabaudy cum Hispanis in …sib. Astensibus.

Vicesima Maij proferendis aggeribus cohortium expeditissimas Carthusiam versus Sabaudius eduxit; quòd ea parte successuros hostes opinaretur; vt vicinio ciuitatis magis metuerētur: sed Hispani non dum orto die præuisa locorum opportunitate castris exierant; vt nudatam eo tegumento vrbem facilius incurrerēt. Castra Ioan. Petrus Serbellonus seruare iussus fuerat. Pluribus opus non esse, nouerant; neq; enim arcendo mœnib. bello & inferendo, Sabaudios numero impares suffecturos sciebant. Primum agmen Petrus Sarmentus, Hieronym. Pimentellus, Carolus Spinellus, & Thomas Caracciolus, cū vniuersis cohortib. firmauêre. Læuam Io. Brauus, Luisius Cordoua, & Gambaloita tenuêre. Aderāt per latera equitum turmę, vt peditatui subsidio essent; pro numero cuiusq; & loco; mediū reliquę copiæ habebāt; ea serie nexę, vt promiscuus labor, & paratum certantib. præsidiū conferrent. Ductorum prudentissimi, & vetusti, militię candidè fassi sunt, maiori securitate, cum Auersam progressus Sabaudius est, non potuisse tot colles insideri: sic enim tecta mœnia, & maiorem obsessoribus difficultatem futuram. Quibus tamen Ducis consilia perspecta erant, destinatationem prælij causabantur;

nunquam

nunquam satis credito, victuros certamen hostes numero potiores. Duo haud procul Astio colles placidè assurgunt, qui Longobardiæ prospectu Carthusiã obiectam tegunt, dorso inæquali; vtrique retinendo hosti opportuni. Humiliorem cum Gallicis copiis aggressus Sabaudius est; elatiorem cum Heluetiorum aliquot millib. inscendit; latera ac frontem electissimis sclopetariorum, quinque tormentis bellicis, nec non equitum alis, qua explicari turmæ potuerunt communiuit. Horũ alij per infernam vallem dispositi, nonnulli montium decursu abditi, & tamquam in insidiis dispositi. Tardior (vt diximus) Sabaudij motus fuit, quia sero & parum scitè exploratores monuerant. Et quidem crassa nebula matutinum ortum velauerat; licet editiora sereno cœlo, ambiguum diem aperirẽt. Sic hostes mutuò obuij & ignari, corporibus ante quam armis concurrerunt. Primus Gallorum & Lotharingiorum, cum Hispanis & Neapolitanis congressus fuit, vtrisque nullo præuisu formidatus. Acrius Galli primo impetu incubuêre, vt mos Gallis; & mutuo hortatu animati in summa planície hostẽ exceperunt. Contra Hispani oratione ducum, & receptu Sabaudiorum, paucos ante dies viso elati, in obstantes tota vi illati sunt. Sclopetis primùm, mox hastis deturbare loco renitentes conati; & honoro fine fastigio montis potiri. Ingentem virtuti stimulum communis opinio, & spectata in Proceribus constantia addebat. Supremo ferè vertice exilis & rustica domus erat; hac primùm Hispani, mox Galli potiti sunt; & succedente decertantibus auxilio, non semel inter cædes & vulnera ab his, illísve, capta & amissa. Partium interim equitatus planiciem & ima collium, tamquam hostium lateri insultaturis legebat: sed opportunitatibus intentus, si quando inimica acies præualuisset, subsidium suis, metum hostibus promittebat. Et Honofrius quidem Mutus Pedemontano equitatui præfectus, collectos in vnum suos, & facto cuneo erumpere iussos, in Neapolitanorum centurias aliquot inuectus est; qui paulo ante Sabaudias copias spectata fortitudine exceperant, & tum iterato certamine distinebantur. Noua vis plurimum terroris incussit: cum tamen retentis ordinibus validè confligerent quòd iniquo loco pugna esset, impulsi primùm, & eorum plerique cæsi: nec tamen inulti ceciderunt: quippe multos hostium propius suggressos, missilibus, demum ferratis contis exceperunt; & maiori constantia præliantes confoderunt. Profuit infractus animus: & quamuis grandinis in morem sclopetorum ictibus à Gallis peterentur; nec minus à longè tormentorum globis, veluti destinato ictu lacerarentur, locum tamen tenuerunt. Eo certè aucta vis, & elisus est hostium conatus: dissipati enim pedites (quando prima vis non cesserat) præcipiti fuga in vrbem ferebantur. Hispanorum quoque tormenta ab imo in summum versa, & vices hosti reddiderant, & detecta Gallorum latera malè habebant. Et quia diutius obniti spe loci ausi, multi Gallorum sauciati; & quos hactenus ordines seruauerant, dissoluti. Sic sonoro clamore Neapolitani Hispaniq; viam progredientibus suis inter arma aperuerunt.

Immota adhuc vicino colle Heluetiorum acies constiterat; cui recepta opinione fortitudinis plurimum credi posse videbatur; nec adhuc Hispana vis animorum gentis periculum fecerat. Regij longiori conflictu, & constantiæ hostium diu eluctati, cum huc illuc plures in locos ferenda arma essent, & vniuersis festinatione prouidendum diduxerant non solùm ordines, sed continuatione cursus & laboris multum virtutis imminuerant. Id prǽuiderant ductores; & collectis virib. denuo Sabaudij in bellum redirent, sparsosq; ac fatigatos, etiam securitati confisos adorirẽtur, validas equitum turmas, & cataphractorum partẽ, in obsessa à peditibus loca summisere; dato præcepto ne sedem desererent, aut inanes rumores consectarentur. Satis ea parte profectuum, si collis retineretur; vt tamquam ab arce ceruicib. clausorum minitarentur. Dum per diuersa confligitur,

vicinæ domui pauculos Sabaudios, vt in tuto occultari, ignarus facti explorator ad Neapolitanos detulit: neque tamen aut situm loci, aut numerum definiuit. Raros & sine armis putauerat eam latebram metu insedisse. Facilis victoria credita prosperis hactenus partium rebus, obsesso colle, tot armatis deturbatis, at e in vrbem fugatis: itaque in exitium occultatorum vnanimes incurrêre. Præualidus equitatus erat; nec aliâ causâ in eo loco subsliterat, quàm vt euentu æstimato, si fortuna contra vertisset, statim dilaberetur; sin spes benè agendæ rei patuisset, occasione fortiter vteretur. Continuêre se tamen, donec propius aduecti Neapolitani, suorum fauore destituerentur. Et quo plus fiduciæ apud debiliores, eò maior clades fuit. Mentitos Hispanum nomen Sabaudios quidam nolebant: nec deerant qui monitorem opportunitatis, dolo vsum dicerent; non tamen alieno cognomine aduersus Neapolitanos Sabaudios vsos. Et apud omnes in confesso, propinquis iam Neapolitanis illos prorupisse, laxatisq; ordinibus excepisse: & eo acrius cæsos, quòd maiori celeritate præcipienda victoria erat; ne Hispanus equitatus amicorum periculo monitus, paratum decus è manibus extorqueret. Illi tamen siue propriâ constantiâ; siue quod iam iam affore auxilia præsumerent fortiter obstitêre. Sed perniciosa aduersus tot validiores virtus fuit, coq; multi cecidêre. Probrosum in omne æuum ac flagitiosum fuit, quòd turmæ Hispanorum, ante quarum oculos amici trucidabantur, & in vicino tendentes, cum in subsidium à laborantibus aduocarentur, accurrere periclitantibus noluerint; sed nullo virtutis aut indignationis stimulo, tot fortissimos commilitones, immoto obtutu mactari permiserint. Id scelestius, quòd postmodum querelis petiti responderint per neglectum ac fastum, se iussos locum seruare; & collis possessionem, eorum sociorum incolumitati ante habere debuisse. Alij tantùm fortunæ culpam circumferebant; quòd Hispanus equitatus ducibus destitutus (diuersa enim curantes procul aberant) nullius certo imperio regeretur.

Ea clades quamquam pro numero exercitus Hispani minor, victoriam tamen, & quod gloriæ partum fuerat corrupit. Cæterùm Sabaudij equites, Neapolitanorum sanguine conspicui, nemine insequente aut vrgente, ad suos peruasere. Supererant Heluetij specie & opinione terribiles; in hos Inoyosa plura suorum millia immisit, patratum bellum ratus, si disiectâ Gallorum acie, hi quoque loco depellerentur. Vt se ad ictum Hispani dedêre, continuis sclopetorum ictibus impetiti sunt: tempestatem cœlo missam crederes, adeo globorum multitudine, & pulueris ignei fumo ereptus oculis dies fuerat. Nec hi silenti aut ignauo agmine procedebant, sed redditâ vice eminus in consistentes grassabantur. Præuiso discrimine Sabaudius aduolauerat, & apud Ductores Heluetios contestatus eum diem magnæ ipsis gloriæ munimentum futurum; stimulataq; promissis virtute, hortabatur ne decori nominis, expectationi omnium, sibi ipsis in tempore deessent. Quippe paratum se equo desilire, & ferrato conto tamquam manipularium vnum, obire communem ipsis fortunam. Quantum decoris accessurum, si fugatis socijs spes hostium, suorum trepidationem correxissent. Nec siluit vetera; etiam bellante in ijs locis Carolo V. Cæsare, vt integras legiones pauci fuderint, ferro ac vi confertos exercitus aperuerint; & ad recentia delatus, vt strenuè aduersus Gallos decimum ante annum pro Sabaudia meruerint. Hos fortunâ elatos, quos formido Gallorum, & inanis species formidinis in fugam coniecerit. Aliam apud Heluetios disciplinam, aliam virtutem, cessuros illos, si breuem impetum immoti retinuissent. Sed frustra monita erant, apud formidantes, & visa Gallorum fuga animo consternatos. Nec obscura primo statim certamine pauoris signa dederant; non hortatu mutuo, non assensu hilares, non acclamatione horrifici. Iam hastarum nutante siluâ prospicere receptum videbantur. Copiæ Vlrici Ductoris erant (regimentum appellant) paucos ante menses descriptæ, quibus ea prima militia,

militia, & belli flagitium fuit. Pauci veteranorum erant, quos longo vsu Sabaudius disciplinæ ac virtuti assuefecerat, Amniro parebant, fortissima ausuri; si socijs in sacramento constantia fuisset. Vulgatum postmodum rumorem supprimere animus erat, nisi per Europam sparsus futuri præsagium dedisset.

Ætate & robore validus Centurio gentis, pluribus in Gallia stipendijs, & artem bellandi, & opes nactus, cum à Sabaudio admoneretur fortitudinis; & inculcatum sæpius præceptum, sui fastidium mouissent, fertur respondisse; non se ac suos ad lanienam missos, seruandis præsidijs, & arcendis à muris hostibus strenuam operam nauaturos, cæteris tamen cohortibus valli loco seruire nolle. Alienam socordiam æstimatam, & multo suorum sanguine res exterorum promotas consilium instillare; ne pari cum reliquis stipendio difficiliora aggrederentur: quippe in animis Italorum recentem memoriam victoriarum esse; apud suos cædium & desolationum. Mediolanum, Rauennam, Pauiam, Pedemontum suorum funeribus oppleuisse. Proinde maiori discrimini, quos opulentior è victoriâ fortuna maneat, & propinquiores in discrimen traheret. Neque tamen periculum suos vitaturos; si quando pari cohortium numero & fortitudini certandum occurrat. Nunc vnum Heluetium decem hostibus committi; tot millibus superatis sine temeritatis notâ trophæum erigi non posse. Simul strepitoso idiomate suos hortatus est, vt sese in secura reciperent. Ad hæc Sabaudius cum preces imperio miscuisset; non aliud prolocutus dicitur, quàm virorum fortissimos maximè ardua decere. Succedebat interim Hispana acies, non Heluetiorum numerum, non densam hastarum siluam formidans. Vbi tamen propinquos iam hostes, & non dubiâ certaminis destinatione properantes viderunt, magno gentis dedecore locum primò deseruêre; mox è colle Astium versus sese dedere præcipites, non ordinibus seruatis, non retentis armis; quæ nonnulli palantes & consternati, deformi fugâ proiecerant. Quantum in Sabaudio fuit, ne fugarentur præuiderat, delecto securissimo ad prælium loco, & forti equitatu ad læuam disposito; ne qua vis maior turbaret ordines; dexteram enim collis ante firmauerat. Nec id Hispanos fefellerat; eóque acriter Pimentellus Sancium Salinam cum Burgundijs immisit; vt nouo incursu turbati, sociorum incolumitati minus prouiderent. Pimentellus quoque cum suis equitibus lateri Heluetiorum inuectus est. Sed hi iam loco cesserant, exceperantq; prælium turmæ Sabaudiæ, & opinione fortius dimicabant. Vtrinque cædes & vulnera, & dissoluti ordines præliantes impetu delatos exceperant. Certantibus Hispanis nouus Pedemontanus equitatus insiluit; statimq; æquata pugna; vt suos Pimentellum retinere compulit, sic cæteros huc illuc sparsos, cum ad signa & ordines conuocaret, non tamen eum numerum cogere potuit, qui victoriam prosequeretur. Peditatus quoque Hispanus labore ac vulneribus fessus, neque eadem constantia inclinantes pressit; nec tantum hostium cecidit quantum pro numero potuisset.

Summo pugnæ æstu cum aduersus Neapolitanos flano ac cæruleo coloribus distinctos opponit suos Sabaudius, & exerto ense pectore tenus armatus inter manifesta pericula volutatur, suffosso equo corruit; cumq; alter duceretur, sclopeti ictu exanimatus est. Idem Thomæ Principis filij discrimen fuit; qui cum iuuenili ardore percitus vrgeret hostes, & suos in certamen traheret; primamq; ante aciem impauidus gloriam sectaretur, equum cui insederat moschetti ictu amisit. Neque adolescens casu turbatus est, sed deducto altero qui sessorem acciperet in prælium redijt. Ipso metus initio, cum titubare Heluetios, & non armis non auribus satis competere vidit Sabaudius, lectam iuuentutis manum, tormenta in vrbem retrahere imperauerat, ne ambiguam victoriam Hispani partâ leui prædâ approbarent. Nec enim ignarus agebat apud eos secundam fortunam credi, qui hostem campo depulissent, cecidissent, armis exuissent. A Duce missi post-

sessa iam ab Hispanis nonnulla,nec ope humanâ recipi posse inuenerunt. Quæ capta non fuerant, per decliuia Astium versus deuoluerunt in infernam planiciem.Sed alto coetu sepulta, exili riuo qui Carthusia defluit, hæserunt. Post ingressum Astium Sabaudium cum Thoma Principe filio,Inoyosa colles occupatos legionibus diuisit; vt æmulatione virtutis, & præsumptâ securitate, eam singuli partem munirent, quam sorte, aut imperio acceperant. Huic curæ intentum adiêre Hispani, imâ in valle tormenta aliquot à Sabaudijs relicta, nec ausurum hostem semel fugatum nouam eruptionem, referentes. Placuit occasio. Prudentiores tamen,certiora & cautiora consilia ex vsu esse dicebant.Quippe imminere loco hostium munimenta, & obsessos è vicino diram in prædatores vastitatem sclopetis facturos;vt illa nisi multo sanguine haberi possint.Militum quoque lassitudo, retinuisse creditur, & frequentia suorum vulnera; nec enim adhuc cæsorum numerus plenè ferebatur. Vt speratæ tamen prædæ consuleretur, militum pars minori situ tendere iussa est;vt parati discriminis præuisu,quæ Hispanos causæ moratæ fuerant,Sabaudios quoque retinerent.Hi tamen primis tenebris cum Hispani nullo imminentis belli metu corpora curarent, & maximè egêre quiete obsessi crederentur,ducentos pedites,sexaginta equites misêre,& trahendis machinis,& conflictui suffecturos.Ita obsistente nemine,quamquam multo luto demersa tormenta eruerunt,& intra mœnia traxerunt.Id animos addidit;non quod intus magno numero munimenta ambirent,sed quòd eruptionis fortitudine documentum dedissent,viuere hostium constantiam.

Totius decertationis exitum Mantuam Duci amici perscripserant; repertusq; Dux piscatui intentus,procul à belli curis. Itaque omisso instituto properè Mantuam regressus est, & inuitatos nobiles ciues ad vespertinas choræas conuocauit. Cæsus,fugatus,exutus armis, vix mœnibus lapsantibus Astij tectus Sabaudius,argumentum colloquij fuit,& causa lætitiæ.Periisse militum quinque millia,viginti tormenta bellica magnæ molis Hispanos abduxisse,occisum denique Thomam Principem ferebant.Addebantur patris lamenta,& subditorum in aduersam fortunam querelæ. Sed & die sequenti scena Sabaudij stragem referens comicè exhibita,peritissimis instituti operam nauantibus; cum tamen & valeret Sabaudius, & Monferratum ab Hispanis grauius, quàm ab hoste raptaretur, libidinem quoque ingenij protulit,vulgato poëmate(quo genere vanitatis Mantuanus delectabatur) in quo vera falsis,vtrisque contumelias inseruerat.Iam etiam boni,vt olim salutarib. monitis metu abstinere didicerant; sic vt indignationem Domini declinarent,lusibus,ineptiis, & similibus falsitatum blandimentis assueuerant.Reliquum dimicationis exitum, & quæ conflictum partiũ secuta sors est, statim exequi decreueram; nisi pleriq; his immorati diuersa in quæstionem vocauissent. Ea Lectoris vtilitati & oblectamento fore credidimus. Et quidem primùm Hispani indubitatam sibi victoriam affingebant:dicentes pulsum hostem,locũ quem insederat occupatum, Ducẽ in vrbem sese recipere coactum, detracta illi tormenta, campum circa omnem victricib. armis possessum,deiectos collib. Gallos,fugatos Heluetios robur exercitus; etiam cæsorum ac sauciorum numero imminutas aduersas cohortes esse.Eadem per Italiam fama percrebuerat,& non dissonantia Oratores, pacis administri, ad suos Principes scripserant: cum insuper potuisse eodem impetu Hispanos ciuitatem irrumpere faterentur:si fugâ Gallorum, trepidatione Heluetiorum vsi,perstitissent.

Partes eã pugnã sibi speciosiora adscribunt. Contrà alij Hispanorum gloriam eleuabant; quod eorum plures in acie cecidissent, nobiliores apud se captiui essent, receptus non fuga fuisset;nec in extremum emisse certamen; sed variâ fortunâ huic illive parti speciosiora obuenisse. Flauos & cæruleos equites fulminatos dissipatosq;,peditum innumeros interemptos;nec apud hostes inané victoriæ opinionem futuram fuisse si Heluetij veteris gloriæ

gloriæ retinentes primum impetum vtrumque retinuissent. Id in causa maximè est, quòd cæsorum eo prælio numerus incertus sit. Nec enim Duces partium, suos, & alienos consensu, & ex fide referunt. Quidam septuaginta tantum Hispanorum desideratos, & centum quinquaginta vulneratos scribunt. Alij cæsorum numerum ad quadringentos augent, saucios ferè octingentos testantur. Eo amplius Sabaudij; quamuis nec testimoniis ipsorum fides constet:nam modò plures,modò pauciores, eadem vanitate & confusione testantur. Franciscus Silua Pastranæ Ducis Germanus Neapolito Regno cum suis profectus, primam aciem ductor tenuerat; qui cum ardere prælium,& Gallorum ordines primo statim congressu peruicaciâ fortitudinis seruare locum vidit, subsidium suis, cæteris exemplum magnanimitatis daturus in medios hostes prouectus fuerat, cúmque fortius quàm cautius sese discrimini exposuisset, licet multum suis subsidij attulisset; & eo initio inclinasse hostes viderentur; dum tamen suos virtute sustentat,perrumpit aduersos,manu inter gregarios strenuè certat, lætali vulnere sauciatus est.Stratum iam & extremis proximum inimici opulentam prædam rati oppetisse; & abreptum suis quorum hactenus armis tectus fuerat, Astium primùm,demum Taurinum in custodiam misère. Quiete opus habebat & medela; agitatio intempestiua vulnus deduxit, perniciemq; dolor prouocatus accelerauit. Hæc præcipua Regiæ militiæ iactura credita;non nobilitatis potius quàm indolis,cuius magnum specimen dederat,è præsentibus æstimatione futuri.Lamentatos nobilis iuuenis consanguineos,hoc causâ accepimus; quasi procul humanitate omni Sabaudij captiuum perdere, quàm in propriam vtilitatem seruare voluissent.Huic crimini non modò Sabaudius,sed nec ductores minores affines fuerant;consuetudinem,factúmque belli initio decretum,quo captiui tollendis præliorum impedimentis Taurinum mitti iubebantur, excusando. Imitatus Sabaudius Hispanos fuerat;quòd ab his in bello capti, cum Annoni aut vicinioribus locis custodiri possent, Alexandriam longius amandati fuerant. Etiam in Hispanos iniuriarum agebat. Quippe regiâ munificentiâ captiuos Taurini habui; durè ac parcè Sabaudios Alexandriæ nouerat. Hæc querelarum & dissentionum forma erat.

Franciscus Silua capitur à Sabaudis.

Et Taurini moritur

Hispana militia quos colles possessione insederat,studiosè seruabat. Pars maxima eminentiorem tenuit: Ioannes Brauus, Luisius Cordoua, & Ludouicus Gambaloita humiliori hæsère: Lucenses copiæ post Carthusiam locatæ:Comes Horatius Carpegna, haud procul Auersa amne consederat, elato loco, & in suorum securitatem quæsito.Equitatus in planicie constiterat,in omnes rectò tramite directi;& prompta societate, si occurrendum bello fuisset. Ante omnia prouisum,vt proprio se singuli vallo firmarent,aduersus repentinos incursus. Sed & quo Sabaudiis plus terroris esset,legiones medio inter Carthusiam & Ciuitatem situ; vt sclopetarios suos in hostem pugnaturos tegerent; & in arcem ac mœnia,commodè tormenta dirigerent, maiorem ambitum complexæ lunarum vallum eduxère. Id maximè propugnatores offendit, & præuisu malorum,& quòd statim directis tormentis, tecta ciuitatis ac mœnia quaterentur. Mirum plerisque visum fuit inter hæc,permissam Hispanis à Sabaudio tot dierum quietem,qua efferre arbitrio munimenta licuit; cùm tamen tot intus millibus festinata illa opera turbari placuerit. Nec tamen credibile est secordiam fuisse,sed maiorem futuri curam: quando indefessis literis ac cursoribus, Regum Oratores pacem adhuc honestissimis conditionibus præfinitam proponebant. Duraturo quoque in plutes menses bello,multis simul locis prouidendum erat.

Hispanorum ordo in collibus Astensibus

Maij die vicesima octaua, cùm Ioannes Brauus veteri aggeri nouum addere pararet, & iam pectori tenus accreuisset, trecentos pedites, equites centum obscuro noctis vios erupisse, vt intentos operi trucidarent, quódque hactenus

paratum fuerat disicerent; sed è vicinio moschetorum ictibus tertefactos, & in fugam versos recepisse sese, amissis etiam armis quorundam fide vulgatum est. Id (vt pleraque) Sabaudij vanitatis insimulauit: nec Hispani facti seriem congruenter teferunt. Initio belli Inoyosa plures equitum turmas, Sandamianum (vt diximus) miserat; vt aduectum Taurino & vicinis oppidis in castra hostium commeatum interciperet; aut saltem infesta omnia hosti frequenti incursione redderet. Et illi quidem imperio paruerant. Neque tamen frumentantibus obuios se dare ausi sunt; quod valido præsidio tecti incederent; quamuis paganis rapinis, & licentiâ diram vastitatem intulerint. Neque mitius aduersus Monferratenses incolas egêre. In modum captiuitatis grassati sunt; nisi diurna erogatione exotati erant; non cibo, non pabulo satiati. Equidem claudi vallarique Astium magni ambitus ciuitas obsidione non potuit; quamuis neglecta itinera forent; & proprio periculo alimentorum subuectionem tentare rustici cogerentur. Tot vallibus, tot ignotis collibus aditur; tot populis vndequaque obsidetur. Hispanus tamen eques incendiis temperauit; eoq; cum cætera immanitatis admisisset, pietate vsum se fatebatur. Non certè aut rei domesticæ aut agresti pepercerat, consuetudine victorum; & Gallis apud Monferratum eadem crudelius exercentibus. Leuis ea iactura in tot malis inimicorum credita; quòd Monferratum protectione inuocata, fœdius ab amicis quam hostibus tractaretur. Ridebant Sabaudij fortunam Mantuani, quod tot simul aduersis conflictaretur; quódque eo confidentiâ processisset, vt exitium vitare non posset, quocunque tandem exercitu teneretur.

Trigesima Maij multum ante pensitato an rectum Taurini iter, obiectu noui munimenti solidaretur firmaretúrque, & qua arte facilis in Carthusiam eruptio pareret, valida manu Sabaudius nouum aggerem eduxit, quod publicam viam tegeret, & dirutâ domo rusticâ (in quam Ioannes Brauus spe munimenti tetenderat) infesta omnia obsidentibus reddidit. Fassi Hispani sunt, maiori prudentia ac præuisu alibi sisti non potuisse. Neque tamen impedire conati sunt; quod pluribus cohortibus vtrumque latus aduersus irrupturos texisset, castris equitatus procederet; nec nisi magna clade posset prohiberi. Satis & ipsi habuêre nouum munimentum erigere; quod fronti monasterij oppositum Pedemontanam regionem spectabat. Thomas Caracciolus cum suis, & Germanorum recens Nouariâ deductorum plures centuriæ præsidio successerunt: sic caueri castrorum securitati, & posse obsidione lassari clausos crediderant. Vicinitas hostium, & solicitudo (iam enim crescere numero obsessores, & nouos quotidie delectus accipere didicerat) Sabaudinm Astij continuêre, ne Chierium proficisceretur: quem Regum Oratoribus importunè flagitantibus locum prædixerat; cum nondum sanguine ac cædibus vtrique incaluissent; sed indefessâ negotiatione spes pacis affulgeret. Etiam Principem Victorium filium an acciret in dubio hęrebat: ne Vercellę Nouariæ vicinio inimicorum libidini exponerentur. Plenum impudentiæ mendacium hoc tempore vulgatum est; ideo dubitasse Sabaudium an filium aduocaret; quod didicisset Hispana caritate solicitum res nouas moliri; vt depulso parente dominationem occuparet. Nec enim post hominum memoriam certius filiorum aduersus patrem obsequium vsquam auditum est, quàm quo Sabaudij Ducis filij, digna æternitate gloria claruerunt. Sed nos hæc & alia portenta nouitatum, obstricta eorum fide qui tradiderunt perscribemus; ne comperta aut ficta sponte omittere videamur.

Sabaudius Isidorum mittit ad Oratorem Gallum.

Cæterùm ne noua destinatio, aut parum memor præteritorum Sabaudius diceretur, eóque licet cum decore suo pacem respùere, Isidorum Barnabitam sibi à sacris confessionibus præmittere placuit; vt auditis conditionibus, si iustæ forent, annueret. Neque enim deerant qui multo honore suo tractari concordiam, redi-

tura-

turaq; Duci omnia, quæ olim Hispani occupauissent, faterentur. Sæpius Isidorus vltrò citroq; missus, vbi Sabaudij palato blandientia retulit (id enim & ipse prætulisse dicitur) & Rambolietus quæ maximè e& vsu esse crederet perscripsit; vt in suburbia Astij veniret oratus est. Neque enim alieno relatui standum, aut credendum esse faciliorem compositionem sequi posse, quàm si vtrique congrederentur. Vno ab Astio milliario Rambolietto Dux collocatus est: cumq; mirâ taciturnitate forma agendorum supprimeretur, & eò acrius Aulici rimarentur, non aliud tamen eruêre; quàm Galli quidem Regis arbitrio quæ coegerat arma depositurum; eâ tamen super re Britanniæ Regis ac Senatus Veneti sententiam requirere velle: siue quòd hactenus negotiationi implicati, integrâ illorum dignitate negligi non possent; siue vt illi viso obsequio, & permissâ auctoritate censendi, si quid Hispani hostilitatis intulissent, mutuo vtriusque patrocinio arcerentur. Nec dubium est solidâ prudentia Ducem vsum; non in ijs solùm quæ pacem spectare videbantur, sed cum initio motus, tot Reges, tot Principes, suæ causæ illigauit: & ante alia cum Venetos Mantuano familiares in suam rem pellexit; coegitque, incertum, an inuitos (ne indignantibus iam Hispanis, & minitantibus, communi ope destituerentur) menstruum subsidium, certâ pecuniæ summâ offerre. Eodem præuisu Gallum Regem socero Hispano bellum contestari impulit, nisi pactis concordiæ olim dictis stetisset. Ad extremum cum summa rerum per literas & Isidorum præscripta parum securitatis & multum confusionis habere videretur Settimum in oppidum Rambolietus accitus est, Sauellus Tihilum, Britanniæ ac Senatus Veneti Oratores Variliam; quò paulò post etiam Sauellus diuertit, communione negotij egere pacem ratus.

Sabaudij prudentia in eligendis sibi Venetis & Gallo Rege.

Hic (vt inter multa & contraria negotij capita vsu venit) acriter sententijs certatum; cum Gallus arbitrij gloriam, non Hispano, non Venetis, non Pontifici concederet; Sauellus eum honorem Christiani orbis parenti deberi diceret; Britannus potentiam auctoritatemq; præferret. Venetus propriam illam Senatus curam & suis opibus sustentatum bellum iactabat. Vbi post multa in pacta concordiæ descendêre, loci quoque lis incessit, quis prior quis posterior receptas conditiones firmaret; cuius nomen publico scripto ante alios legeretur. Vana omnia & inania; sed tamquam honorifica pertinaciter apud proceres vsurpata. Certum est tertiâ Iunij cum Rambolietus Guefferio Regis Galli administro præsente Sabaudium docuisset, Commendatorem Sellerium retulisse, non aliud summissionis argumentum Hispanum cupere, quæ bella capta forent redditurum; simul exercitui suo modum impositurum; ne Sabaudij aut adiacentium suspiciones augerentur; si Dux quas coëgisset copias statim dissoluisset; iis tantùm retentis, quibus ditionum suarum securitati cautum crederet; & Monferrati prætensa iura, vi omissâ, coram Cæsare experiretur. Paucos deliberationi dies petiisse; illicoq; scripturam quæ pacta contineret, formatam & Sabaudij manu subscriptam accepimus. In hac reseruasse Britanniæ Regis assensum ferebatur, qui iam non postrema negotiatorum pars erat. Porrò licet tot Oratorum huc illuc properantium, & apud Hispanos minus asperæ petitiones in limine pacem ostenderent; non defuêre tamen qui Sabaudium monerent, nouas copias in Hispana castra aduocatas, secretasq; insidias cauendas esse. Subodorauerat aliquid Sabaudius, eoq; in plures dies abire negotiationem voluit, vt res suas in tuto sisteret. Princeps Pedemontanus, tam propinqua Vercellis, Nouariam contrà, cum delectâ peditum & equitum manu præsidebat; habebatque sub signis aliquot bellatorum millia. licet itaque non inani operâ Prouinciam hosti conterminam in securo haberet; cum tamen apud Astium frequentia prælia & nanciscendæ gloriæ occasiones esse cognosceret; simul flagitium interpretaretur, inter tot discrimina parentem volutari, ipsum vt decoris sic laboris expertem procul age-

re, inculcatas preces misisse dicitur, ne eo se honore fraudatum vellet; sed sub fortissimo parente militiæ ornamenta sectari.

Princeps Pedemontanus ad Partem Astium venit cum duobus millibus bellatorum.

Itaque Sabaudius cum paucos Hispanos eum limitem seruare; & vim omnem Astium translatam certis relatoribus accepisset, Principem cum duobus peditum millibus sese Astium conuenire permisit: Aucto quippe hoste non inconsultam eam accessionem fore nouerat. Vbi venit, diuisus nouus miles est per noua munimenta, quæ proficientibus indies Hispanorum aggeribus tollebantur in terrorem & securitatem. Nil intermissa hostilitate bellum procedebat; & quamquam depellere locis quos integris Tertijs insedissent arduum foret, nocturnis tamen & diurnis insultibus, rectos & prospectantes prouocabant, indefesso Sabaudio, & Gallis aperto marte congredi gestientibus. Vtque inter eminus pugnantes vsu venit, plures per interualla cecidêre cum stabili gressu & sub certo telorum ictu dimicarent. Ea vna pugnæ intermissio erat; cum aut in Hispana Castra Oratores, aut in Sabaudia progrederentur. Cœpta enim pacis negotiatio, quamuis inter deprælianteś trahebatur, non Sauello solum, sed & Rambolietto communi bono, honori proprio assiduâ operâ intentis. Cumq; interim nulla dies certaminum expers esset; nec Hispani res suas in discrimen darent, sed tempore & obsidione proficere cogitarent. Frequentes iam è crasso vimine caueas extulerant, quibus haud procul Sabaudio præsidio detecta tormenta tegerentur, tum Sangeorgius Sabaudium eadem agitantem conuenit, hortatusq; est, vt nobili facinore delectis in operam strenuissimis, molibus hostium iam eductis injici flammas permitteret; & disijci quæ hactenus in suorum perniciem sunt fabricata.

Certum erat fortibus ausis Ducem annuere. Ergo vicesimâ primâ Iunij multa hominum millia Castris eduxit, & translatâ in Sangeorgium agendorum curâ, vt auderet exequereturq; insuper stimulos addidit. Ille duobus peditum millibus, & equitibus fermè ducentis comitatus, in seruantes iam sua, & propugnationi paratos inuectus est. Et primò quidem sclopetis eminus certatum, mox ardore certaminis vlterius prouecti ad hastatos ventum. Aderat pugnantibus Sangeorgius & à tergo Sabaudius addebat securitatem, diu tamen certatum; cum Sabaudij machinas dissoluere, & facibus armati, igni corrumpere niterentur. Et licet plures eo conflictu caderent, & frequentia in subeuntes vulnera audacissimos morarentur; ipseq; Sangeorgius humerum sauciatus foret, seruari tamen machinæ non poterant, quin concepta flamma magno partium dedecore soluerentur. Neque tamen vis Sabaudiorum eo fine stetit, sed diruere quoque munimenta adorti nudis manibus (quando ligones in promptu non erant) aggerem ac sarmenta quibus coaluerant, lacerabant. Ad extremum vbi solutas in fauillam moles; & proprio quoque sanguine respersam iacturam viderunt, ad suos reuersi sunt. Octoginta Sabaudios perijsse, plures vulneratos Hispani referunt, licet partum decus mollitet dolorem. Apud Hispanos pauciores cecidisse ipsi referunt; quod tecti in apertos pugnassent. Sed Lazarus Doria, & Iulius Nicolinus suo ductu militantes cæsi. Sabaudij Hispanorum ducentos desideratos asseuerabant. Illud certum est, nec egressos Castris Hispanos, nec consequi abeuntes ausos. Magnitudini Sabaudij reperti tum apud Astenses quidam, qui cum Dux consilia belli posceret, ausi dicebantur deditionem ciuitatis suadere, & causas cur tueri diutius non posset, addere. Et quamquam Sabaudius renidens, & manifestè abnuere vilitatem illam videretur, quò minus tamen apud ciues non vulgaretur parari discessum, & permitti hostibus Vrbem inhiberi non potuit. Id miseros ciues apud quos certissima aduersus suum Dominum pietas, & paratus exitio per obsequium animus erat, magno mœrore affecit. Quâ re (cum indies crescere Hispanos & vlteriora meditari viderent, inter spem ac consternationem

nationem medij supplici libello Sabaudij constantiam flagitarunt, cuius ea verba erant. Plures iam menses, gloriosissime Princeps, infœlix hæc nostra ciuitas, comminationes oppugnationis, & belli mala in se verti suspicabatur. Nam & murorũ infirmitas, & hostium vicinium, & situs opportunitas, & agri fertilitas, ante alia hostilem cupiditatem inuitare videbantur. Nunc obtutu vno clausa templa, domos vacuas, vias infrequentes, fœminas lachrymantes, pauentes pueros, paupertatem, lugubria omnia potes intueri. Nihilominus quantum tibi spei hac rerum nostrarum conditione superest, id non mœnium debilitate, sed fortitudine animorum; non metu infantium, aut muliebri gemitu, sed virorum audaciâ, non desperatione paucorum, sed constantiâ & fide vniuersorum æstimandum habes. Periculum enim ac fortunam tuam omnes promptè requirimus, vitamq; cum substantijs honori tuo vouemus. Fidelissimi ciues tui subditi, non aliud ambiũt, quàm pro te pugnare, tibi fortitudinem ac caritatem approbare. Quidquid apud nos annonæ, tecta ipsa, ornamenta, supellectilem, opes cõmodi ratio cohortium tuarum relinquimus; nosq; curæ munimentorum, & ictibus hostium destinamus. Fœminæ puerią; illorum ministerio accingentur, qui primùm tutelam professi, mox innocentium ciuium direptionem sunt minitati; matronæ nobiles nondum familiæ honestari debitum sponte deponent, vt ille in vsus militares insumatur; non alium in finem, quam vt mœnia hæc, hæ ædes, hoc cœlum tibi seruetur. Meminimus, Dux serenissime, Astium cæterarum ciuitatum laborem subiuisse: hic nutritas legiones, hic ingenti expensa totam manipularium indigentiam; hac ciuitate amissa cuncta trans Tanarum in hostem abitura. Taurinensem splendorem, tuæ domus ornamentũ magnâ ex parte Astensi nobilitate contineri. Quòd si optimè meritos, & gloriæ tuæ ante alios studiosos deseris; fortunis exutos, & auitis laribus depulsos, informi & erubescenda calamitate, perpetuò es ante oculos habiturus. Vt satis tibi virium, sic tuorum militum auaritia nostrâ munificentiâ explebitur. Fortitudini ac prudentiæ tuæ ne frustra credideris, pedibus tuis aduoluti oramus ciues tui, tui filij. Nouitas hæc, & Astensium opimi Sabaudium turbauit. Itaque ne se ea vilitatis nota respergeretent, & vt certissimæ destinationi suæ fiderent imperauit: non Gallos seditiosè in posterùm acturos, non tutelam vrbis omissuros; nec ea se suorum ciuium humanitate abusurum sacramento testatus. Id referre placuit confutando impudenti mendacio; quod ab hostibus Sabaudij, per ea tempora vulgatum Mediolani scimus: consensu scilicet Astenses Ducem orasse, ne se diutius timore Hispanorum macerari vellet, sed potius deditioni ciuitatis annueret; vt incolumitati vniuersorum, & honori sexus imbellis consuleretur. Ne id quidem somniasse populum adeo verum est, vt potius obsidionem, labores, ærumnasq; poposcerit.

Astenses Hi-bellum supplicem Sabaudio offerunt, orãtes ne se Hispanis dedat.

Die eadem inter Sabaudium & Inoyosam breues induciæ admissæ. Percrebuerat apud obsessos falsus rumor (vt puto) tanta inhumanitate quosdam Hispani exercitus arsisse; vt in mortuorum cadauera, mutilatione, & laniatu sæuierint. Falsò iactatum credimus, licet Hispanorum connata odia Gallos insectata sint. Hinc fama incaluit, magnum nobilium numerum precedenti conflictu periisse: nec enim tantam esse plebis curam; & ferè sepulturę iacturam in plebe negligi. Vndecim omninò retractos à Sabaudijs accepimus, haud dubie nobiles; & ab amicis & consanguineis tumulis illatos; cęteri passim in aceruum terrâ conditi; ne graui habitu contagionem inferrent. Æstimanti mihi ductorum Sabaudij numerum; & quibus ille administris res tractauerit, subit admiratio, & humanę conditionis miseratio. Quippe Marti cęsus Brolia, diuersis pręsidijs aliquot Gallorum procerum desiderati, propè Castilionem Arlò & Roerus, Sangeorgius vulneratus, Calusij Marchio captiuus, plures tormentorum ictibus lacero aut multato corpore, iniquam erga Sabaudij exercitus Duces fortunam testantur. Contra Dux ipse cum

Induciæ inter Hispanũ & Sabaudum

duobus liberis ardente prælio, huc illuc inter tempestatem missilium, & hastarum infestas cuspides, suffossis licet equis intacti, Numinis certam tutelam arguũt. Ea præcipuè ratio occurrit, quòd audacissimi & maximè strenui, quorum Sabaudio copia erat, & primâ in acie siti, ægrè perniciem vitare potuerint. Et Dux ipse vniuersos in discrimen exemplo vrgebat: nam fortitudinis æstimatorem, & præmio in generosos effusum nouerant. Sors eadem, siue miseria Hispanos bello ad Vercellas comitata est; perditis pluribus, & nobilioribus, quorum vita vtilior genti, quàm ipsæ Vercellæ erant; vt in loco dicemus. Neque tamen Sabaudio cum ignauis res intercedebat, sed cum Hispanis longâ militiâ duratis, & cum Italis & Germanis quibus, ne virtute ab Hispanis vincerentur pericula valuerant. Eam iacturam Sabaudijs obiectam scimus, grauiterq; indignatos respõdisse, discrimina fortes incurrere; ignauos & munimentis tectos tutò bellare. Vrgebat nihilominus cœptam negotiationẽ pacis Rambolietus, & nullo decertantium ambiguo, quin aut concordiam aut bellum amplecteretur; prout hostis maluisset; modò ad Sabaudium, modò ad Inoyosam pacta, in quæ conueniendũ existimabat, deferebat. Et cum in negotium multa cõgererentur, ea potissimũ Hispani a Sabaudio requirebant, quæ primo belli motu petierant; nondum per Pedemontanam exercitib. instructi; aut apud Oneliam Marrumq; superiores: Abstineret nempe Monferrato; iura sua (si quæ crederet) apud Cæsarem experiretur; conscriptum militem dimitteret, ne quos metu aut suspicionib. exerceret. Hoc postremum quidam frustra Mantuani causa petitum vulgauerunt; nam & securitati Mediolanensis prouinciæ, & Genuensium impunitati, Sabaudium inermem esse expediebat. Vix satis persuaso, tot copias in otio, & aduersus parum amicos modestè habiturum; aut iniuriarum memoriam protecturum, quas a Genuensibus Hispanorum mancipijs (vt loquebantur) pridem se accepisse iactauerat. Et quidem duos fermè ante annos abstinere Monferrato promiserat; quandocunque prosequentibus bellum Hispanis ille causam dimisisset, nec prouectos in damna Sabaudiorum, copijs & commeatu iuuisset.

Vicesimâ primâ Iunij, cum iam continuis Oratorum officijs belli feruor deposuisset, Sabaudius Pontificis Nuncio præsente, cum Rambolietto & Guefferio, nec non Zeno Oratore Veneto in sequentes conditiones pacis conuenit: Dissoluturum se militem intra mensem vnum quem haberet, octingentis tantùm Heluetijs retentis rerum suarum securitati: si quid iuris aduersus Monferratum præsumeret, omissâ vi, coram Cæsare, ciuiliter tractaturum. Id volenti Rambolietto fuit; qui suis Regis nomine (ne Principem qui arbitrium rerum suarum libès concessisset, negligeret, destitueretve) vicissim spopondit, Monferratensibus subditis, qui in eam diem hostilia Mantuano Duci intulissent, & in Sabaudij partes transissent, seruitium illud ipsis noxæ non fore: recepturos omnia olim possessa, quæq; Curatores fisci Prouinciæ coegissent ademissentque. Restituturos Hispanos oppida omnia, cum tormentis armisque, quæ eo bello cœpissent, intra vnius mensis spatium; & Hispanis Sabaudioq; mutuam captiuorum restitutionem futuram. Quòd si Hispani, vi, aut dolo malo, conditionibus quas accepissent, & eorum Rex Gallis sacramento spopondisset, non stetissent; tum arma & copias Gallum Regem Sabaudio subministraturum, quantum eius securitati opus futurum nouisset. Hæc pacta concordiæ erant: Cæterum in eam formam, milites vtrinque dimittendos: Primò Sabaudium precibus Rambolietti motum mille pedites Astensis militiæ soluturum: tum datis ad Inoyosam literis petiturum vt exercitum omnem è collibus quos insedisset, ad Crucem Albam, & quartum reduceret. Vbi Inoyosa postulata impleuisset, quòd militiæ reliquum Sabaudio fuerit, educturum, dimissurúmque. Statimq; Inoyosam finibus Pedemõtanæ cum legionibus suis excessurum. Et vbi Sabaudius suis missionem bonâ fide dedisset, Inoyosam

Conditiones pacis inter Sabaudium & Hispanos.

sam quoque non alium militem retenturum, quàm eum qui non Sabaudio, non vicinis metuendus sit. Qua causa intra sextum mensem non petituros suis copijs transitum per ditiones Sabaudij Hispanos. Ductori summo Gallorum Aldigherio Regem suum imperaturum, vt si quando Hispani pactis non respondissent, statim Sabaudio cum Regio milite adesset, nouis Regis iussis non expectatis, aut recentioribus in eam curam mandatis. Nec minus mansurum in posterum Haluetiorum & Vallesianorum cum Mediolanensibus liberum tutúmque commercium. Regem quoque Gallum vniuersis suorum, quos contumaciâ aut pronus in Sabaudium animus neglecto imperio traxit veniam concessurum; honoréisque singulis & solita stipendia futura. Eâ causâ debere Sabaudium amicos continere, nè in quem hostilia exerceant. Si quid bellici tumultus licentiâ militari (quæ vix inter tot millia reprimi potest) occurrat; id concordiæ pactis obesse non debere. Cogendos tamen singulos modestè agere. Si quid vi detractum sit omnino restituendum. Quidquid Rambolietus Sabaudio Regis Galli nomine promiserit ratum esse non debere, nisi dimisso omni exercitu à Sabaudio: Idque Regem proprio chirographo intra vicesimum diem firmare debere. Hæc prior Sabaudius scripsit, mox Rambolietus, postremò Orator Venetus sui Senatus nomine promisit, subsidia opesq; Reipublicæ, quoties dissolutâ à Sabaudio militiâ Hispani pacta violassent.

Exercituum animos suspensos expectatione futuri, vicesimâ secundâ Iunij repentinus Nuncius solicitudine liberauit, coaluisse enim inter Hispanos & Sabaudium concordiam vulgarum est: hactenus bellatum, in posterum pacem & omnia tuta fore. Id apud Hispanos primum, mox apud Sabaudios auditum; non tamen eâdem lætitiâ acceptum est. Etenim apud hos & illos, diuersi animorum motus erant; & cum pluribus quies placeret, non tamen deerant qui bellum commendarent. Hispanorum aliqui nullo Regis sui honore, sancitam pacem rebantur, nisi Astium cuius causa sex hebdomadarum labores, multo cum sanguine suorum tolerauissent facili iam expugnatione caperetur: Sabaudij contra importunè solui militiam rebantur: Indies enim Hispanas copias dilabi, incertam apud Ductores concordiam, odio Inoyosam apud suos, Vrbinates, cæterosq; subsidio missos pugnam abnuere: Neque enim aduersus exteros antiquo pacto sibi præliandum, sed Mediolanensis tantummodò Prouinciæ securitati: Plura quam triginta bellatorum millia in eam expeditionem deducta, nunc vix sexdecim numerari; tantum hominum aut prælia aut bellum absumpsisse: Apud se integras cohortes; quindecim prope iuuentutis millia: superesse Prouinciarum cis & trans Alpes militiam explendis centurijs; à tergo Gallos, & inexhaustos pecuniâ Venetos. Pleraq; falsò, plura verè. Certum enim erat; expletis a Sabaudio conditionib. affuturum subsidio Regem, discedenti à pactis exiguas copias mansuras. Et quidem similia apud milites vulgabantur. Sabaudius destinationis securus, honestis sibi conditionibus accessit; easq; libens chirographo firmauit, in hanc formam. *Pax vulgatur.*

Cum Rex Gallus Rambolietto internuncio Sabaudium docuisset, quod legatorum suorum opera ab Hispano Rege retulisset, in rem præsentem; simul vt Hispano ipsi conuenirat cupere; nec diuersa Episcopus Costa, Sedis Apostolicæ Nuncius, aut Zeno Veneti Senatus Orator poscerent, ideo Sabaudium Ducem in Romanum Pontificem, Regem Gallum, & Rempublicam Venetam obsequio ac facilitate, pariter aduersus Hispanum Regem cultu testando quam pronus in publicam quietem foret, præstito sacramento spondere, se intra mensem vnum coactum militem dimissurum; iis tantùm sub vexillo retentis, quibus securitati re rum suarum consultum putaret. Iniutia & offensis in Mantuanum temperaturum; & prætensa aduersus Monferratum iura coram Cæsare examinaturum. Astij vicesimâ primâ Iunij, millesimi sexcentesimi decimi quinti.

Cæterùm postquam in eam formam tránsactum, noua Sabaudium suspicio attinuit, ne quod chirographo rogatus sanciuerat, prius in Inoyosæ manus veniret, quàm ipse conditiones se recepturum promitteret. Quamquam enim Rambolliettus, accessurum pactis Inoyosá testaretur; pro re tamen & futuri securitate videbatur, si quod vtrique subscripserant, apud Nuncium Apostolicum interim deponeretur: donec publicam fidem daret Inoyosa, quæcunque vtrique spopondissent, apud illum immota fore. Ea causa Costa Sauonensis Episcopus tum Papæ Nuncius, missa fide quam ante subscripserat, indemnitati ac suspicioni Sabaudij consuluit. Nisi enim intra quartum diem ab Inoyosa firmarentur, redditurum se concordiæ scripturam recepit; nec nisi illius chirographo habito dimissurum. Porrò binæ fuerant Rambolietti Oratoris ad Inoyosam literæ; quarum prima sic habebat: In cœptæ negotiationis finem, ab Excellentia tua me certiorem fieri cupio, num quotiescunque Dux Sabaudius, retentis octingentis tantùm Heluetijs, & eo suorum subditorum numero, quibus tutela Prouinciæ curetur, cæteras copias dimiserit, offensis in Mantuanum Ducem abstinuerit, & iura sua coram Cæsare prosecutus fuerit, ab Hispanorum vi securus sit futurus; & an executioni mandatura sit, quæ Reges mutuò promisissent. Videlicet obtemperante votis Sabaudio, numerum sui exercitus moderaturum; ne Ducis aut vicinorum suspiciones prouocentur; & quæ bello capta sint, cum captiuis dimissurum. Ad has Inoyosa breuiter respondit; Se sui Regis nomine vniuersa recipere; & executioni mandaturum quæcunque Orator Rambolliettus suis literis complexus foret. Alteræ literæ Heluetijs & Valesianis solitum per Mediolanensem Ducatum commercium requirebant; & tollendis suspicionibus, ne intra sex proximos menses, militibus Hispanis per Sabaudios fines transitus oraretur. His quoque Inoyosa annuit; quod modico suo sanguine (vt ferebat) Sabaudium ad obsequium compulisset.

[Margin note: ...us in tutelam Sabaudum recipit.]

Miserat ante Sabaudius ad Regem Galliæ, & Proceres Consilij Aulici literas, quibus reuerentiam suam, & paratum arbitrio animum imputabat; orabátque, vt securitati suæ Rex prospiceret. His responderat Rex, se necessitatibus statim affuturum, & tutelam illius recepturum; si quando Hispani actorum obliti, pactis concordiæ non stetissent. Nil superesse videbatur, quod sancitam pacem proclamari prohiberet; eóque publicis vtrinque edictis, miles offensis abstinere iussus est. Die sequenti clariora amicitiæ indicia patuerunt. Sabaudius enim cum Principibus filijs, & magno Procerum comitatu, in castra vsque Hispanorum processit; multísque ductorum familiariter collocutus, licet non compellato Inoyosa, ad suos redijt. Si qui ab Hispano exercitu Astium visendæ Ciuitatis studio profecti sunt, amicè excepti; monstrata munimenta, & Vrbs omnis videri permissa. Cumque ædium ruinam, & murorum ingentem stragem præsumerent; tot dierum continuâ successione, & indefessis tormentorum ictibus, persuasi, minora damna & minorem opinione iacturam inuenerunt: siue in vanum ferrei globi inciderant, siue è summo, in depressa malè collineauerant. Dictu mirum quâ fecturi securitate populi hostilem concordiam admiserint; præsumpserintque. Prudentiores tamen secuturæ discordiæ metum retinebant; quòd nulla Mantuano, nulla Sabaudio satisfactione dicta, etiam parum honesta Hispani Regis conditione; & contrà Gallo hostilem causam protegente, intuta pax crederetur. Sed eloqui periculosum erat, ne aut acquieuisse dedecori; aut amare turbas quas Inoyosa composuisse videbatur, crederentur. Cum enim plerique quibus altius animi ferebantur, & quibus arcana negotiorum secretioráque consilia innotuerant, parum futuro fiderent, exitum suspensi circumibant, vt volentibus nolentibúsque iuxta congruerent.

Inter has ambages forte euenit, vt nobilis Hispanus, nullo licet belli munere defunctus,

turnæ Italorum immixtus quorum familiaritate gaudebat, Astium proficisceretur. Itaque à Sabaudiorum copiarum ductorum amicè exceptus delitescentis formidinis suspicionem olim conceptam adauxit. Quippe cum sermone amico res compositas gratularetur,& inter cætera amore gentis,satis gloriæ nationi partum parum opportunè tempori iactaret; eoq; maximè auctam opinionem fortitudinis, quod superato collium Vrbi imminentium iugo, & obsidione ciuitate arctatâ,dedisse quàm recepisse conditiones pacis Inoyosa videretur. Ad hæc renidens Sabaudius subiecit, parùm intus opinionem victoriæ æstimatam; nec enim hactenus vllo æuo auditum,à Duce,cui maiores Sabaudio vires non essent, tot regnorum opibus fultum Regem, pacto in æquas conditiones coactum: erubescendam illi quidem cum Hollandis ac Zelandis aliquot ante annos pacem credi; sed fortissimæ genti plus hominum,immensam pecuniam,situm recipiendis auxilijs opportuniorem,quàm Sabaudio esse. Proinde etiam si cætera conferantur, plus honoris addere. Metuisse Hispanos,arma,vires,fortitudinem,disciplinam Ducis; & dissolui militiam ideo maximè cupiuisse, quod numero & expectationi, parum tot armatorum domi millia respondissent. Admissum mutuò inter Sabaudium & Mantuanum controuersiarum arbitrium bono iure esse; datumq; præcipuè amici Regis gratiæ,vt iniurijs abstineret; cum multò ante capta reddidisset,quæ sciret statim repeti posse. Neque Britanniæ Regis Venetiq; Senatus,vniuersis eadem orantibus obniti debuisse.Non ergo habere Hispanos quo se præualuisse iactent: vnius alteriusve oppidi possessionem lubricam, nec duraturam esse; & quòd munimento valido destituta sint, parum in summam belli conferre;tot contra Arcibus per Monferratum, vno impetu captis redditisque; vt in aperto sit dissimilitudo fortunæ. Sed quòd post coactum in Vrbem Sabaudium,obsessos colles; & (quod frustra iaciatur) cinctam obsidione Vrbem honestissimis Sabaudio conditionibus conuenissent, certam vim hostis attestari, & metum proferri. Vanum enim creditu esse noluisse victoriam,receptione ciuitatum abstinuisse, mitius vires ostendisse, aduersus Ducem, quem vix quatuordecim bellatorum millibus ambitum,quinquaginta ferè millibus,Italia omni Germaniaq; coactis, ingenti tormentorum bellicorum apparatu, apertè bello, clam insidijs appetissent; in quem Pontificem, Cæsarem, Gallum incitassent, cui iuris specie Astium vocatis ad periurium subditis abducere nixi forent.

Hæc inter diuersos pluribus agitata cum vtrique acriter (vt contendentium mos est) rixa incaluissent; addidit insuper Sabaudius, non victos solùm Hispanos,sed & elusos; cum enim nisi auulso partibus Gallo superari Sabaudium liceret, eò iam negotiationem processisse vt innexus causæ propinquus Italiæ Rex, quoties congredi permisisset, sit victoriam Duci concessurus. Id altius Hispano hæsit,quàm priuatorum interpretationes merebantur. Itaque in Castra reuersus, etiam si quæ acceperat, non dubia hostilitatis coniectura retulisset, frustra fuit. Iam enim in re transactum, & eorum dissimulatio quæ corrigi non poterant, ex prudentia esse videbatur. Instabilis tamen pacis,& animi occasiones belli prospectantis, studiiq; Gallorum in Sabaudium fidem detulit, quæ ante plures Hispanorum percrebuerant: Suberat quidem reputantibus pudor, non vi non negotiatione fractum Sabaudium, sed insuper valido vicini Regis, & populorum amicorum munimento firmatum, quibus Hispana amplitudo suspecta, & inuisa erat.

Explorato Sabaudij animo Inoyosa Mediolanum reuertit,relictis Alexandriæ pluribus,per quos,si quæ repens vis emersisset,reprimeretur: sed grauiter animo mœrebat (quod familiarium sacramento innotuit) quòd tot bellatorum millibus in expeditionem deductis (quamquam restituendum fuisset) Astium non cœpisset. Parum quippe gloriæ casus Oneliæ contulerat, absente à loco Sabaudio, & *Inoysa redit Mediolanū parum lætus.*

pauculis eo in præsidio repertis. Iustum illum triumphum futurum fuisse, si in Vrbe hostili eam pacem concessisset, quam integra possessione abnuere potuerat. Fluctuantem quoque inter dedecoris & honoris opinionem animum, continuis monitis publicè amici, summissis clam literis inuidi cruciabant, fastum Sabaudiorum, iactantiam, efferos animos refricantium. Seu vera, seu falsa, apud suspicacem facilè credita, eoque amarissima. Dubium agendorum, & communis existimationis anxium die quodam Asculanus conuenit, sublatis à meridie mensis, vt congressu tempus falleret, & solicitum colloquio leuaret. Multa ibi longo sermone iactata aduersus famam, & vulgatam populi opinionem: sed quia obumbratus curâ animus ægrè alienis acquiescit, & promptius in ea labitur quibus agitatur, oratio ab Inoiosa cæpta est, metus, solicitudinis, fastidij index: se diuturni operis, & ingentis conatus pudendum finem retulisse; hausisse collationibus subditos, absumpsisse Monferratenses hospitio, lassasse accitis auxilijs amicos; nec Transalpinos ipsos immunes publici laboris fuisse. Dedisserne hosti, an accepisset pacem ideo in dubio habere, quod ea vtilior Sabaudio quam suis credatur. Paucos quidem suorum in acie cæsos; sed plures aut in morbi aut fugâ clapsos desiderari. Cœptum cum triginta millibus bellum (studio forsan numerum tenuabat) vix secutâ pace quindecim millia sub signis habere. Et quamquam caram omnibus pacem, saltem sororis Regiæ desiderio facillimis conditionibus sanciuisset, vtilitatem tamen quamcunque cum honore vix credere. Certè eos se fælices censere quorum auspicio tam ardua tententur. Præcipitem esse bene agendæ rei occasionem; amissamq; frustra nominari, aut requiri. Sin nouare sit animus, violari Regiam fidem. Non eadem quæ primo belli motu subsidia in armis; vacuis iam Centurijs, & bona pacis honorato bello præferentibus. Si vetera cum dedecore placeant, mansuram memoriam, & detractioni æmulorum perennem materiam. Quando aperta expeditio placeat, parùm in suis spei habere; contemptu imperij, militari licentiâ, sui causâ. Accedere parata pro Sabaudio auxilia; & plura, & irritato Rege Gallo fortiora. Iam non ignorare fortes viros, & præliorum casibus exercitos; se priuatum, non opibus, non honore non famâ paucos ante annos conspicuũ nouisse. Hos iussa omnia interpretaturos secunda fortunæ suorũ, aduersa inscitiæ imputaturos. Iam sinistros de se apud Aulam maliuolentium sermones excepisse; quos, quò longius absit, eò difficilius posse diluere. Porro licet patem se negotio cognoscat, non ideo tamen fronte tenus obsequium æstimare; cum nouerit subditos propriæ vtilitatis intuitu tam diu adulatione vti, donec votis expleantur. Inglorium quoque Astensis obsidionis exitum, vel infimæ plebis reuerentiam imminuisse, recepto apud mortales vsu, exitum potius quàm causas reputare; parumque in maioribus fortunæ, etiam minora coniungere. Vbi in hunc sensum multa graui expostulatione singulorum prosecutus est, consilium Asculani requisiuit quod tale fuit.

Consilium Asculani poscit.

Præteritum bellum multa habere, quæ virtuti, fortunæ, precibus, consilijsque suorum & exterorum adscribi possint. Proinde non eam ignominiam aut dedecus subesse, quod summum existimet; sed pleraque excusare, nonnulla etiam commendare; siue enim proprius honos examinetur, pulsum Castris quæ præceperat Sabaudium, deturbatum collibus, angusto Ciuitatis situ, cum victoria ad manus esset pacem datam, Captum Castilionum, cæsas Gallorum copias, ductoresq;, penetratas perruptasq; insidias; domi Onelliam Marrumq; esse. Si acrioribus asperioribusq; temperatam constet; si captæ Vrbis dedecus Regio sanguini, & indefessæ Regiæ sororis obtestationi condonatum sit, iam certam speciosamq; causam esse, cur opulentiora neglexerit. An non coactum Sabaudium dissoluere militiam, exarmare domestica præsidia, locis decedere; & omissâ in Mantuanum vi, apud Cæsarem quæ circumferat iura, experiri? Non ciuitatum

receptione

receptione potius, quàm legibus inimicum arctari,& cogi arbitrio alieno vti, victoriam appellandam. Si quid apud Sabaudium speciem fortitudinis habuerit; non propriam illius, sed externam & fuisse & sciri: neque vno documento probatam generi humano moderationem suam; vtq; integrâ re Sabaudia, non per acies componere discordias noluerit. Imminutionem legionum fortunæ imputandam, non hostium virtuti; raros conflictu amissos; frequentiam morbis tantùm & fuga manipularium insecutam. Quod ardore belli, inter ardua, & fortes conatus aliqui ciciderint, vt non dissoluere centurias, sic argumentum fortitudinis esse. Sepositos & formidolosos sine discrimine; strenuos inter pericula agere. Superesse nihilominus tantùm virium vt si denuò pugnandum sit, habeat Sabaudius quos metuat. Accedere Mediolanensem tractum, ditem pecunia, frequentem incolis; vnde numeri & annona statim comparetur. Hæc æstimantibus decora; etiam apud Regem honesti speciem habitura. Neque tamen obtrectatorum delationibus constantiâ excidere debere. Quæ enim virtus, quæ rerum securitas, quæ vnquam victoria inuidiâ caruit? Perspectum id Regi atque Aulæ; vbi si quis præteritis successibus detrahat, non deesse qui Ministri dignitatem tueantur, consiliorum administros, affines, amicos, Infantem ipsam Belgij, & (quod rerum caput est) Lermæ Ducem, præualidum & obnoxium. Porrò id optatissimum euenisse, quo cæteris racentibus excusetur, indignationem Sabaudij ac querelas, non iam semel aut cum simulatione exceptas; haud dubiè alienati animi præsagia. Audiuisse Regem non per literas solum & Oratores, sed iis quos Pedemontanus Princeps detulisset: neque vllum tantâ stultitiâ esse, vt lamenta apud victorem putet. Nulla gubernatoris operâ suspicionem auaritiæ euacuatam; quâ absente non aliud copiarum Duci quod cutim tollat objici posse. Iam verò dictis factisq; retinendum consilium, ne ob improsperum exitum mutare propositum dicatur; aut præsentium præteritorumq; diuersam conditionem fuisse. Pro virili damnanda arma; & conatu omni promouendam inter Sabaudium & Mantuanum concordiam, quorum causâ patratum bellum sit. Id vel ipsi Gallo persuadendum; vt palam sit eum qui studio omni pacem sectatur, victoriam sanguine accelerandam noluisse. Aduocandos Sabaudij ac Mantuani Oratores cum plenis ab vtroque mandatis; & qua maximè licet festinatione, tollendas noui odij occasiones. Rem haud dubiè arduam (nisi coniugium cum Vidua Sabaudia & Mantuano sequatur) quæ tamen studium pacis, vel inuitis approbet. Vrgendum Mantuanum, miscendas precibus minas; vt magnis nuptijs, venia rebellium, obliuione damnorum, securitati suæ cautum velit. Honestam aduersus Mantuanum hostibus & amicis acceptam vim fore; nec ingratam sorori Regiæ Aulicoq; consilio, quibus Mantuani animus parum Hispanis fidus pro explorato habeatur.

Hæc Asculanus Inoyosæ non infensus, causæq; nexus respondit. Et licet quæ secuta sunt deliberationi fidem adstruant, summam nihilominus colloquij, & quæ consensu decreuêre, nobilis Aulici fide didicimus: qui eadem scripto ab Asculano Inoyosæ oblato, & aperuit, & Mantuam misit. Hunc multa pecunia quidam corruperant, non vt Mantuano consulerent (auersos enim fuisse scimus) sed Inoyosæ odio, & curiositate. Mox (quod vsu venit) secretum in plures vulgatum, ne Mantuanum quidem cætera similium incuriosum fefellêre. Negare non ausim Asculanum prudenter Inoyosæ respondisse; & nisi secreta huius cum Sabaudio pacta obstitissent, cautum honori Hispano, & consilijs suis erat. Sed decipi nescia conscientia vrgebat; quâ se nonnulla Sabaudio spopondisse, vix apud Mantuanum obtinenda sciebat. Apertè Regi obtemperandum, & conditionibus Astij sancitis standum erat: sed nisi datam fidem Sabaudio liberasset, eadem belli semina, & inanem spem duraturæ pacis esse nouerat. Quamquam enim

plures ante menses Sabaudio quibusdam conditionibus conuenisse putaretur; & mox mutata rerum facie difficultates & hinc discrimina excepisset, in eo tamen deliquisse maximè videbatur, quòd constantiam Sabaudij expertus iisdem inani spe subleuatus, non abstinuisset. Imo vbi præcedentem caritatem secutum odium est, nouæ reconciliationi plus iusto credidisse dicebatur; in metus, suspiciones, aut fauorem versus, ptout occasio inuitauerat.

Cum Sabaudius propositi inconcussus, non aliud quàm quod initio promissum fuerat requireret, hinc pacta parum successura coniectans (nec enim dimissurus arma, aut offensis temperaturus, nisi recepta nepti, obliterata damnorum per Monferratum memoria, & receptis in gratiam rebellibus subditis credebatur. Id apud Inoyosam medij consiliorum refricabant; nec aliam concordiæ ac veræ pacis viam, nisi præstitis quæ olim promisisset, & sublatis quibus rescindi concordia posset. Et licet quæ sæpius Mantuanus abnuerat, inani spe præsumeret requireréque, vtilitati tamen imperioq; locum aliquem putauit, quo cogeretur. Imminutam auctoritatem suam apud Ducem videbat, rebus parum decorè apud Astium compositis, quamquam enim rumorem vulgi firmatus ab Asculano iam contemnere videretur, Mantuani tamen acerbas notas ferre non poterat; siue ignominia in Duce auctoritatem ferret, siue ipsi detrahetet; ne priori licentiâ consulere & imperare auderet. Cupiuerat Mantuanus exui Sabaudium parte magna Pedemontanæ, & id consilij non vnis literis Inoyosæ dederat; additis causis, pomposum in modum figuratis. Nempe qua facilitate similia dicuntur, executioni ab Hispanis mandari posse crediderat: sed quia plures patum æqui Inoyosæ, eadem disseminauetant, ausus est Mantuanus alienæ se causæ acrius ingerere; & viri gloriam manifestis conuicijs eleuare. Id quoque simulandum Inoyosæ erat; vt saltem specie amicitiæ resumere negotiationem posset, & à Mantuano ea exprimere, quibus negatis certum erat, concordiæ sancitæ Sabaudium non acquieturum. Sciebat id maximè Mantuanum auersari; proinde in illius Oratorem Mediolani agentem conuertit, blandimentis primùm mox pauoribus vsus, vt Dominum propriæ vtilitatis admoneret: nec abstinuit promissis si flexisset iuuenem, consilio suorum, & amore opum quas rebellibus detraxerat, conditiones auersantem. Orator quoque quæ admittenda, quæ reijcienda doctus, non ea se sui Ducis mandata habere; nec nouis pactis sanciendis permissam auctoritatem; eóque petendum à Duce rerum arbitrium, & noua pacta quibus Sabaudio concordetur. Pleraque prorsus nolle, dominij cessionem, permissionem Arcium, aut neptis: quædam esse incerta, Veniam rebellium, damnorum obliuionem, quæ ab ipso Duce peti fas sit; non iure tantùm suo, sed & Cæsaris Imperio vsum. Id tamen pari nixu Inoyosa procurabat, non inculcatis solùm literis, sed persuasis potentioribus, vt priuato studio eadem monerent consuluerúntque. Hinc Galliâ, Româ, Germaniâ, Hispaniâ eadem deferebantur, quæ tamen stabilem sententiæ Mantuanum haudquaquàm mouebant. Nec enim illi patum decori referre videbatur; si inter pacem & res securas ea concederentur, quorum causâ bellum maluisset.

Inoyosa iterū procurat Sabaudium Mantuano componere.

Causæ Mantuanus fidere videbatur, cum iam consensu generis humani cecidisset. Ad extremùm cum vniuersa Hispanorum consilia id vnum spectarent, vt quies Ducibus decertantibus esset; & publicæ vtilitati ob datam Sabaudio fidem propria Inoyosæ existimatio accederet, tamquàm beneficium ex tempore quæreretur, iussus est Orator Mantuanus vniuersa scripto complecti; non tantùm vt æstimatione notesceret quid bono iure negari, quid communis commodi gratiâ concedi posset, sed etiam vt ambagibus (si fieri posset) circumuentus aliquid promitteret, quod Dux post factum retractare nôn posset. Nil intentatum Inoyosæ fuit quo forma aliqua spei suæ ac cupitis induceretur; neq; tamen adeo

facilem

facilem (ac rebatur) Oratorem Mantuanum reperit. Proinde nisi asperitates conditionum, mutuâ Ducum facilitate mollirentur, bellum secuturum farebatur; quod & decertantibus, & in causam descensuris perniciosum foret. Iam verò licet dictorum scriptorúmque eadem fides & obligatio sit, ne tamen rerum præcipua, nisi maturè decernerentur, Mantuano placuit Comitem Chieppium Mediolanum properare; vt cum Oratore suo, summam rerum voce & scripto exciperet. Species illi superbiæ videbatur, si colloquio Hispanorum abstinuisset. Cum obfirmatis in sententiâ res erat. Itaque examinatis hinc inde rationibus; & in disputationem vocatis ijs quæ maximè controuertebatur (quando eâdem pertinaciter Inoyosa vellet) diligentia omnis irrita fuit. Fixum enim Mantuanô erat pactis Astensibus non decedere, nec cum Cæsarem litis iudicem recepisset; nouis se denuò legibus quæ priora abolerent, illigare; quæ nec sanciri, nec admitti integrâ existimatione possent. Addiderant pariter firmitudinem Hispani Regis ad Inoyosam missæ literæ; quarum ipse exemplar Mantuano transmissum non crediderat: continebant; non concessionis, non mutationis finium rationem inter Sabaudium & Mantuanum habendam; ius partium Cæsari permittendum; Infantis pupillæ causam eodem legandam; cum Viduâ Duce, nec iubêndas nuptias nec improbandas, dummodo ditionum transactio non sequeretur: quæ vtrinque bello capta forent, redderentur: Sabaudius ab armis discederet: cum nihilominus vrgeret Inoyosa, & preces suas magno auctoritatis munimine roboraret, denique non potius imperium Regis sui quàm proprium desiderium obijceret, coactus Comes Chieppius est afferre secretum, palamque profiteri: scire Mantuanum quid postremis literis, illi in mandatis à Rege datum sit, nec diuersa posse ab ijs quæ acceperit imperare.

Com. Chieppius à Mantuano Mediolanum mittitur.

Deprehensum se iniquissimè tulit Inoyosa, siue gnara exteris præcepta quæ accepisset impatienter haberet; siue perditam spem omnem concordiæ metueret, quam tot mensium votis sectatus fuerat; vt eo saltem decore extrema suæ administrationis honestaret. Iam enim de successore nescio quid incertus rumor detulerat; cum insuper obitum munus parum Aulæ placuisse accepisset; & fortè id ipsum literis didicerat. Dies aliquot Comes Chieppius immoratus, re infectâ Mantuam redijt, eóque aucta Inoyosæ solicitudo præsentium futurorumque. Quippe ab amicis acceperat, Ioannem Octauium Gonzagam sui Ducis nomine, liberi coniugij arbitrium, & eorum quæ maximè Sabaudius cuperet repulsam à Rege obtinuisse; non vt cum Regijs hostibus nuptias aut infidam amicitiam contraheret, foueretque redituri belli semina, quod mergeret Hispanas opes (non enim nisi eam potentiam arbitram singulorum se velle post diuersa professus fuerat) sed ne Viduæ magnâ cum rerum suarum iacturâ iungeretur. Instillatum enim à Ferrariensi Mantuano fuerat, quod eo præcipuè connubio Sabaudius augere res suas, & partem illi nobilissimam Monferrati detrahere cogitaret. Id ante alia publicis questibus docuisse: cum obfirmato in nuptias Regi id maximè obiecerit, non abnuere se illius familiæ consanguinitatem, cui ante conuenerit, sed filiâ in domum inimici denubere nolle, nisi expeditis iuribus, & sublatis causis odiorum. Neque tamen nisi ditionis parte concessa rediturum illi caritatem sæpius apud Aulam & Mediolani testatum pro securo reputantem, decem aut quindecim oppidorum iacturam in vili Mantuanum habiturum; si in posterum cætera seruauisset; & salutari matrimonio sibi ac posteris cauisset. Contra Mantuanus superbè respondebat, contrahere se, non emere nuptias velle. Non abnuere causæ iustitiam apud Cæsarem, & quoscunque veri æstimatores experiri; nec sororem suam Pedemontano vt minori collocaturum. Inter hæc geminatæ quas diximus ab Rege literæ Inoyosam agendorum anxium inuenêre; Sabaudio dimittere militiam (quod pacto Astensi facturum se receperat) & cætera executioni mandari imperantes.

Inoyosa iubet Sabaudum militē dimittere.

Adhuc Sabaudij Orator Mediolani erat. Itaque quando tot hactenus curæ,& diu tentata concordia frustra fuit, accersitum Inoyosam monuit Regij imperij, & pactorum Astensium. Proinde Ducem suum nullo Cursore faceret certiorem; ne longiori morâ patientiam suam ludificaretur, sed statim militi daret missionem,& quæ apud Astium spopondisset, bonâ fide executioni mandaret. Nimis diu se in tractanda partium concordiâ operam triuisse; adiecisse superos euentui congruens Regis arbitrium; quippe vel annuente cupitis suis Mantuano, nolle Regem accedere: Et ante alia nullam quantumuis exiguam locorum cessionem aut mutationem admittere: Pacem immotis finibus Monferrati iubere. Paruit Sabaudius Orator; & quia pluribus in eam rem opus erat, profectus ipse Taurinum retulit arcta ab Inoyosa mandata. Ille licet semper imperruptus audito nuncio statim incanduit; Inoyosæ inuidiam; & auersum honestis vtilitatibus suis Regis animum lamentatus. Et ne sine sensu crederetur, statim regredi Mediolanum Oratorem imperauit;conquerique:Cur quæ ingentia paucos ante menses spopondisset in irritum cadere voluisset. Promissam neptim, veniam rebellium, damnorum cessionem cur in dubium vocauerit?scilicet dona ac munificientiam suam frustra fuisse; deceptum se specie amicitiæ; & ideo contemni quod libens voléusque credidisset. Non minoris aduersus Regia iussa indignatione exarserat; sui sanguinis modicam illinc caritatem, profectus sui per bonas artes inuidiam,fauorem Mantuanæ domus licet aduersæ detestabatur. Neque ministri silebant inanes spes Mediolanensis Ducatus olim ostentatione fictâ instillatas, & dotales vxoris Hispanæ reditus plures iam annos Neapolis ac Mediolani non solutos criminantes. Accendebant offensum animum Onelia Martumq; nondum reddita, & valido præsidio ab Hispanis seruata:licet vbi militem dimisisset Sabaudius, redditurum singula Regem Inoyosa sacramento promitteret. Domesticas & vulgatas Mediolani querelas satis esse haud quaquam ratus Sabaudius in manifestam scripturam consensit; quâ auctor operis, sua in Hispanum Regem obsequia prosecutus,quibus acerbitatibus exercitus in præmium pietatis fuerit recensebat. Cui cum eodem themate à Mediolanensi quodam responsum foret; vt comparatione vtriusque, odia, merita, causæ, suspiciones innotescant(nec enim inania prosequuntur) iuuandæ memoriæ latinè reddidimus. Per-rò ita Sabaudius.

Manifestum Sabaudij obsequent Ducis aduersus Hispanum Regem obsequium.

Serenissimi Sabaudiæ Ducis ergà Hispanum Regem eam reuerentiam, id obsequium fuisse,certissimis documentis & magnis officijs approbata,vt genus humanum singulorum æstimatione suspensum admirationis habuerint. Quæ licet magnitudine suâ fine modo fuerint (nam Prouinciarum quæ tecto iure possebantur restitutionem continebant, in quarum securitatem Hispanus Rex Mediolanensis Ducatus nomine Sabaudio assistere tenebatur) non tamen aut acceptam fuisse modestiam, aut moderationem profuisse; sed inaudito despicientiæ exemplo, Sororio ac Nepotibus bellum in Italiâ intulisse. Non minori admiratione fuisse optimû ac iustissimum Regem suum sanguinem armis adortum, leuissimis occasionibus in causam vocatis: quod nempe Mantuano Duci inimico Sabaudius noluerit Viduam filiam ante despondere, quàm mutuæ controuersiæ componerentur; & tollerentur è medio causæ odiorum, nec descriptum militem duorum ferè millium numero, supra solitam pridem militiam dimittere; ne Monferrato palmari prouinciæ suspectus foret. Neque enim eas tum vires Sabaudio fuisse, quæ metum vicinis facerent; cum è contra triginta peditum tribus equitum millibus in id bellum motis, Italiam atque adeo Europam omnem excitauerit: Quasi tam ingens apparatus, non aliud quam duo hominum millia prospiceret, quæ supra solitum Sabaudio militabant. Et quamquàm accessio hæc Heluetiorum Mediolanensi Ducatui & Regi Gallo fœdere

obstricta,

obstricta, pactisque acceptis abstinere oppugnatione Monferrati iussa, securitatisque Pedemontanæ tantùm aduocata esset; nil tamen veritatem facti, aut nexam sacramento professionem iuuisse. Quippe non aliam quàm rerum suarum curam Sabaudio incubuisse, non semel ostendisse ipsum, quòd cum ad manus victoriam haberet, Niza abscessisset, quod Trinum, quod Moncaluium, quod Albam, præcipua Monferrati munimenta cum iam maiorem partem suæ possessionis fecisset, reddidisset: denique quòd satisfactioni suæ non aliam quàm Inoyosæ fidem voluerit; qui filiam matri viduæ, veniàm rebellium damnorum abolitionem, & festinatum suorum iurium examen spoponderat tam irritè quam falsò.

Denique præstando coram obsequio missum in Hispanias Pedemontanum Principem filium, regijs copijs Pedemontanum agrum teste Sancio Salina Castelli Mediolanensis Præfecto obtulisse. Studia tamen sua semper sine fructu fuisse. Cum enim parem facilitati suæ animum Regis opperiretur, & ijs quæ ministri Regij per Italiam & ab Aulâ præscribebant congruentiâ speraret, Principem Pedemontanum asperè & inciuiliter habitum; nec minus Filibertum filium secundo loco natum, in Portum Sanctæ Mariæ, cœli grauissimi, nō dissimilem exuli relegatum: Ne apud Regem Patruum ministerio, in suam causam studiumq; proficeret; & consiliorum communione vnà cum fratre Principe iniurias suas exponeret; tutelam domus suæ, & eorum quæ promissa parenti fuerant, cum Monferratum Mantuano redditum, sexaginta aureorum millia; quæ fœlicis memoriæ Philippus Rex parens filiæ suæ Sabaudij coniugi, in Mediolanensibus reditibus singulis annis legauerat; quorum solutio octauum iam annum fefellerat; & alia quadraginta octo millia, quæ dotalis prouentus eiusdem sponsæ, super reditibus Foggiæ in Neapolitano pendebantur; quæq; quinquennium iam suppressa fuerant procuraret. Cum nihilominus creditorum cæteri per Italiam & Germaniam solutionibus, clientes & amici, ingentibus donis, nullâ Sabaudij mentione explerentur. Neque tamen inurbanitatem erga filios suos, & præposterum seruorum in Italiâ ministerium eo fine stetisse, sed ausos monere per Italiam arma, concire accolas Principes, Europámque omnem suspicionibus adnectere; ne modici exercitus dimittendi specie Hispani ministri, liberum & sui iuris Principem dominio deijcerent; & alienas Prouincias in sua commoda referrent. Immemores certè veteris cum Sabaudijs Ducibus societatis & ministerij fuisse: Cum Auus pro Regiâ familiâ, Dux ipse plures annos in Gentis obsequium dispendiosum bellum tolerauerit; multo suorum sanguine vtriq; communem causam tutatus sint; & quo pax securitásque Mediolano esset, ingentem Sabaudiæ portionem Regi Gallo à se concessam. Nempe Regios Nepotes innocentes, & immeritos apud Patruum paternâ caritate eductos, & perpetuâ reuerentiâ probatos, pro iure sanguinis, concessione bonorum, ampliatione finium, exui à ministris per Italiam iurisdictionibus vetustis debuisse. Et tamen in aperto erat, auaritiam & tyrannidem toti Christiani Orbi inuisa crimina, nouas apud Italos turbas concitatura; & Mediolanum ipsum periculo expositurum. Prætextuum vanitatem pluribus argumentis detectam, qui vbi frustra fuerint (ne colores desiderarentur) absurdiora commentari: Contumaciam nempe Sabaudij bello persequendam, quod dicto Regio audiens non fuerit: Neminem tamen adeo ignarum rerum esse, qui nesciat summi Pontificis, Galli Regis, Venetæq; Reipublicæ officijs multo ante Sabaudum cessisse; & Monferrati possessionem, quam armis aduersus armatos recepisset, neglectâ vtilitate suâ, & Regis Hispani obsequio prælato, restituisse. Quod si contempla Regia imperia exequenda sint, ignorare neminem, Mantuanum Ducem minus Regi obtemperantem fuisse, quamuis conditioni Sabaudij inferiorem. Tot enim legationes quibus Marchio Croseus, & Alonsus Pimentellus Hispanorum nomine defuncti sunt, vt Pupillam Mantuani neptim Mediola-

num, in Mattis amq; sinum deueherent, constantissimè obstitisse : licet & iure gentium posceretur, & id multò ante factum se Inoyosa sacramento promisisset. Neque tamen in Mantuanum dicto aut facto Regios ministros inuectos, aut eius dominio comminatos; non obedientiam; non summissionem, non satisfactionem hactenus quæsiuisse. Iam nemini dubium esse, non duo militum millia vltra consuetam militiam retenta, aut negatam Mantuani coniugio filiam, nisi præstitis ab Inoyosa, quibus pacto bonæ fidei conuenerat Hispanorum arma prouocauisse, sed cupidinem prouinciarum, & proferendi imperij libidinem inexhaustam.

Porrò non semel Sabaudij Ducis moderationem, & erga Regiam ditionem reuerentiam patuisse; vel generis humani insectatione, & populorum suorum querelâ: cum enim alleuare subditos, & in hostilem agrum copias deducere potuerit iniuriâ abstinuisse; nec nisi propulsandi belli causâ per Mediolanensem agrum incessisse. Nouariam quam minimo negotio capere potuerit, omisisse; Castra in Regio solo noluisse, tolerasse erigi pro finibus Hispana munimenta; copias suas vindictæ desiderio ardentes, populatione & incolarum collarionibus prohibuisse: cum Hispani contra in Pedemontanam vastationibus ac rapinis sæuierint, daram deditis fidem fefellerint; quod apud Monbaldonum vsu venit; & contermino Vercellis agro: vnde abducta pecora, dirutæ domus, & inducta campis dira vastitas: imo & ruinarum reliquias in nouam Arcem cum strueretur importatas. Semper priores Hispanos Sabaudium agrum incursauisse, fœdasse incendijs (cuius immanitatis documentum Ceresana retinet) Templa quoque sacrorumque ministros direptionibus & prædâ violatos. Ea vt Dux, pijssimo Rege nescio, euenisse credit, & ministrorum flagitio imputat; sic sperare excepturum olim sordes, & singula pro modo iniquitatis executurum. Quantum enim decoris Regi, restitutione Monferrati, legatione Principis filij, oblatione agri quo regius exercitus aleretur; nec minus nauium ac tritemium in externas expeditiones à Sabaudio quæsitum sit; tantum à ministris inustum infamiæ, quod Hispano milite, Neapolitanum ac Siculum Regnum exuerint, quod cogendis ad bellum Sabaudium populis, damnatis flagitiorum immanium veniam concesserint, tamquàm in Christiani nominis hostes pro religione certaturis: quòd Ducis ministros Arciumq; præfectos ad perfidiam auro pellexerint; quod inanibus & conuictis falsitatis scripturis, exsibilata consensu generis humani iura vulgauerint; vt subditi Pedemontani subirent Hispanum sacramentum; tum maximè cum pacem & pacta concordiæ obstreperent, summiq; Pontificis arbitrium profiterentur. Tum incusasse Sabaudium belli & turbarum, cum Oneliam infestis exercitibus circumuenirent; & hostilia tamquàm nullà concordiæ mentione exercerent. Quod scripto consignatis conditionibus pacis postquàm Sabaudius accesserit, detractum sibi transigendi ius retulerint; quòd sancitâ apud Astium pace Marrum nihilominus occupauerint. Et quidem per ea tempora integrum Sabaudio fuisse, Candiam & vicina ab Hispanis auertere; id tamen reuerentiâ ac religione vitasse suosq; monuisse, vt iniuriâ abstinerent.

Porrò non eo fine vim Hispanam stetisse, sed pleraq; Cæsarei iuris oppida eo tracta inuasisse, quorum curam ad Sabaudium pertinere scirent: siue vt procul ceruicibus suorum infensum hostem depelleret, siue officio veteri insistens Cæsarei Vicarij iure vteretur. Secutum quidem & Sabaudium in nonnullis exemplum; quæ tamen occupauerit vbi cœpti motus consedissent; & nullus in posterum ab Hispanis metus fuerit, bonâ fide pristinæ conditioni restituturum; testandæ non minus animi rectitudini, quàm aduersus Cæsaream maiestatem obsequij. Scriptura hæc primùm Mediolani, mox per Italiam vulgata, diuersis animorum motibus excepta est: prout præoccupata opinio in fauorem auersionémque flectebat.

ctebat. Medij non amore, non odio obnoxij, iudicium suspendebant, donec veritas compositione iurium notesceret. Sed vt intemperantes sunt, quibus ambitio aut pronus adulationi animus in diuersa torquetur, repertus est qui responderit; quamquam fallere cuperet offensionis formidine, eoq; typo abstinuerit; pluribus tamen exemplaribus sensa animi sui detegit, quæ vt ferè nouitatem cura sollicitat, exscripta & plures per manus disseminata sunt. Authorem vanitate & similitudine argumenti, facilè vnusquisq; coniecit, qui impudentiam & rerum ignorationem æstimauit. Damnatum ab ipso parente fœtum, publici iuris facere iniquum esset, sileri tamen non debuit, ne manifestæ iniuriæ nescirentur; quas Sabaudius in tempore magnis cladibus vltus est. Id enim sententiæ loco addere licet; quod cùm in Sabaudium quædam ingererentur, plura tamen ministris Regijs imputarentur; cum Rex ipse nulli culpæ affinis, imo magnâ in extremùm commendatione dignus fuerit: Hanc illi gloriam ne hostes quidem inuiderunt. Eadem familiari inter amicos sermone, & cum exteris per literas tractabantur. Nec alia colloquiorum materia inter cœtus nobilium, & fora erat. Vt mirum non sit Italiâ, Hispaniâ, Galliâ, Germaniâ similia fuisse vulgata, quibus & offensum Sabaudium, & læsum Inoyosam didicimus. Sed erga hunc maior detractionum licentia; cum illum magnitudo propria, & causæ conditio protegerent. Nec minus ipse Dux conuiciorum insolens, acrius grauiúsque lamentabatur spe, non irritas aduersus tantam petulantiam preces fore, quæ ne consceleratis quidem, modo, tempore, occasione, satis placebat. Iam verò hoc præcipuè initio imminui Inoyosæ existimatio, apud præfectos Consilij Regij, & alijs alia criminantibus, augentibusq; flagitia, cunctario eius accusari publicè cœpit. Summiserant testes criminum qui se læsos iactabant: Hi neglectam sæpius benè agendæ rei occasionem, proditam victoriam, auaritiam, sordésque objiciebant: & eò vsque odiorum libertas prouecta est, vt inter epulas Regias repertus sit, qui missum Mediolano ab vxore eius in castra Pedemontana poculum vitreum, per festinatum nobilemq; Cursorem fateretur, quo pars nobilium fœminarum domi suæ compotauerat, quadam cœnæ festiuitate in salutis Inoyosæ præsagium; reddidisséque operam Inoyosam celebritate matutini conuiuij; quâ Proceres saluti vxoris Inoyosæ eodem poculo incolumitatem ominati fuerant. Sexaginta aurei, vanâ eâ missione insumpti dicebantur. Celebri eo verò conuiuio octingentos; cum maximè rei familiaris angustiam, & pecuniæ in militum stipendia inopiam per literas Regi accusasset. Nec tamen nobili viro patrocinia deerant, ab Lermæ Duce ac necessarijs, quorum calore supra propriam auctoritatem fouebatur, & consilio firmabatur. Horum quoque gratiæ auidi gratitudinem & ex eo obsequium rati, singula Mediolanum Inoyosæ præscribebant; quæ Regi exposita, quæ credita, quæ pronis auribus, aut indignantibus accepta. Plura hæc & grauiora erant, quam vt ab Inoyosa despicerentur, non ignaro magnam fortunam æmulatione exerceri, nec ex animo vniuersos ea auersari, quibus in potentioris gratiam inuehuntur.

Inoyosa apud Aulam Hispanam malè audit.

Ante alia illum querelis intendere Marchio Septem Ecclesiarum missis ab Hispânia literis impulit; quibus docebat, nô solùm cunctationes eius, secreta, aperta, prospera, aduersa in culpam trahi; sed præcipuè offendisse silentium: quòd Rex & Proceres studiosè singulorum admonêdi, alienâ ferè curâ, non solùm summa, sed & minima didicissent. Addebat, consensu Ducum militiæ vniuersa eius consilia reprobari; apud quam tot sibi hostes quot strenuos, & lôgo imperij vsu probatos, esse. Duraturam quidem apud se pro amico fidem, sed euentui metuere, paucis eam causam fouentibus, pluribus implacabiliter indignatis; nec credere volentibus, tot Procerum congruentes inuicem criminationes, cum dolo esse. Spem vnam tegerendis in accusatores flagitijs, ex bono euentu pendere; quo prætetita

Marchio Septem Ecclesiarum Inoyosam criminum admonet.

ignauiæ nota detergeatur, & obfirmatos in calumniâ animos, nouo affectu retinear. Ductum in vincula Ioannem Vrbinam Inoyosæ familiarem, nec alia quàm amici causa; vt ab arcanorum cõsorte, fidissima consiliorum quæstionibus eruantur. Neglectum Sandamianum, quod sponte Mantuani permittebatur, & mollius tractatum Sabaudium incusari, parum videri, nisi fides quoque Regia in crimen vocaretur. Hac origine processisse diffidentiam; & rerum Italiæ solicitudinem ingentem ad successoris vsque destinationem. Id suo pretio ab Inoyosa æstimatum. Neque enim morum Aulæ rudis erat, apud quam consilia post deliberationes vulgantur. Incertus quoque rumor idem detulerat, quo minus nullo certo auctore, eò licentius auditus creditúsque. Vanescere Regiæ indignationis formido; & nominati successoris expectatio poterat, caritate sui inuisa abnuentis, & solatus amicorum addentium fidem constantiæ; nisi ab Diego de Leyua literæ ad Vargas Secretorum Mediolam administrum datæ, nouos metus incussissent; & recentioribus indicijs odium sui, successorémque in vicino detexissent. Siquidem continebant; difficile dictu esse quàm aduersa fama ipse in Aula esset; secordiam, opportunitatum neglectum, etiam perfidiam obijci; & quamquam Lermæ & Viedæ Duces, dignitari vtilitatiq; hominis studerent, inanem tamen operam ludere aduersus consensum Procerum, & firmatas nouis indicibus suspiciones.

Ergò Inoyosa securus iam odij, seq; ac res suas futuro disponere, cogere pecunias, veteres necessitudines & amicitias acrius solicitare, fatigare literis Europam omnem; & iam non dubia delationum scientia, eorum quibus vrgeretur apud Regem, copiam orare cœpit, quo dilueret obiecta. Sed apud Lermæ Ducem validius nixus, & honori suo, & rei familiari patrocinium flagitabat. Licet varijs artibus eludere accusatores Lerma posset; aut (quod minimum) apud Regem vniuersa mollius interpretari; ne tamen publicâ inuidiâ potentiam suam ne amico quidem profuturam infringeret, multis annuere, quibusdam conniuere, nonnulla excusare: spe cessuri tempore odij, & valituræ aduersus æmulos constantiæ. Vxor quoq; Inoyosæ magnis affinitatibus nexa, quod maximè maritus deliquisse dicebatur, prætextu Belgicæ Infantis velabat (cuius gratia multa secus quàm Cõsilium Regium voluerat, admiserat) poscebatq; subsidium Principis fœminæ, quã potentissimâ nouerat premendis rumoribus. Misisse etiam Inoyosam ipsum Bruxellas Cursores dicebatur, breuem administrationi moram flagitãtes; quò dimissus non depulsus videretur. Annuum imperium poposcerat; & forsan obtinuisset; si Sabaudius minus in summam indignatus, querelis honestissimis abstinuisset. Mantuanus quoque cum nutantem Inoyosæ apud Regem gratiam audiret, tum maximè lamentabatur: nõ quod persuadere posse crederet, si clariora Regem non mouissent; sed vt exutus gubernatione suis questibus videretur. Difficile porrò Sabaudio erat, & Regi & Inoyosæ conuenire. Huic quidem ob elusa toties promissa Neptis, damnorum, rebellium; illi desiderij Mõferrati spe, quod iure deberi sibi iactabat, filiorum ac sui causa. Sed illud præcipuè generosum Ducis animum lacerabat, quòd non consanguinitas, non opportunitas non reuerentia honestissimæ causæ profuissent apud eum quem naturâ fautorem rebus suis nemo nõ sperauerat. Ipsa Regis in Inoyosam indignatio acrior indies & pluribus argumentis conspicua, vniuersos (licet auxilium aliquod spes ostẽdisset) retinuerat; ne artium officium aggrederentur, tegerẽntve hominem, quem vulgi rumor perfidiæ iam, & profligatæ existimationis Regiæ reum arcessebat. Donec tracto in disceptationem negotio, altero damnum mense criminum copia permissa, in hęc ferè capita.

Capita accusationum Inoyosa. Cur si Astium validius erat, quàm vt caperetur, tot dierum obsidionem lusisset; aut si debilius famâ cur non obsederit, presseritque; cur concesserit etiam per ignominiam locorum commoditates, quas prior occupauerat? Cur educta Arce

Sandos

Sandoual, cum vniuersa metu Hispani nominis compleuisset, magno dedecore suo se Nouariam receperit, ab eo loco mouens, quem existimatio retineri persuadebat; non belli Ducibus, non Regi ipsi communicato consilio? cur perruptis impedimentis, & deducto in Pedemontanam exercitu nouo, in solo hostili castra non posuisset, quod toties Regiæ literæ monuerant; vt ante alia id vexationis genus Sabaudium corrigeret? Cur orta inter Gallos & Pedemõtanos discordiâ; cum nulla Ductoribus reuerẽtia, nulla militibus disciplinæ cura esset, effusam in sinum victoriam reiecisset? Cur manifesto Regij mandati contemptu, victrices & formidatas legiones in Mediolanensem agrum, media agendorum opportunitate præmaturè reduxerit, trahendo bello in sequentem annum, quod eodem impetu patrari potuerat? Etiam si hiberna petenda erant, & pars copiarum in quietem deducenda, cur maritimam expeditionem, paratis in eam curam vniuersis, omiserit, certo inde rerum exitu: siue generis suæ gloriam nouis expeditionibus protulisset, siue longioribus intentum Sabaudium, ab iis quæ prælio destinasset, diuertisset? Cur Pontificio Nuncio, & Galli Regis Oratore instante, vt quadraginta dierum induciæ sancirentur, mediâ in negotiatione Principem Thomam aggredi Candiam, & toties impunè interna Mediolanẽsis Ducatus irrumpere, expedito equitatu tolerauerit: Non Alonsum Pimentellum cum suis, non turmas poscentes discrimina, insultanti puero opposuerit; non hostiles motus per exploratores dispositos obseruasset? Cur denique rem decori Regio indignam, toties silentio inuoluerit, cum alij irrequisitâ solicitudine perscriberent? Cur ante alios auctoritate, sed militari scientia pluribus inferior, & quorũ sententias requirere in mandatis habuerat, atrogantia ac fastu abstinuerit; nec singulorum cõsilia ad Regem miserit; vt inter diuersos conuenire, & tempori opportuna deligere liceret? Certum enim esse, receptui toti militiæ inhonoro, quodq; gloriam gentis macularet, non semel intonasse; instillaramq; sibi prudẽtiam fuisse ne ab hostico castra moueret; cum interim & suorum vitæ parceret, & solâ morâ frãgeret aduersos. Cur negatis paucorum dierum induitijs magnâ Hispanæ existimationis vibice, tacitè longioribus cõsenserit, tractabili adhuc cœlo ductis in hiberna legionibus, cum aduersus fractũ & numero imparẽ; quiq; externis auxilijs iuuari, ob instantis hiemis sæuitiã non poterat, proficere liceret? Cur diuidere militem, & in diuersa distrahere præsumpserit, nõ Regis imperio, nõ opportunitati obsecutus; fractis eo præcepto suorum animis, & cõcesso inimicis tempore vires exhaustas reficiendi. Cur tot vltrò citroq; commeantibus nunciis, numerũ militum Ducumq; nõ retulerit; quibusq; viribus hostis esset, non perscripserit; facili singulorum scientia, & proprio supremi Ductoris officio? Cur plures ante menses capto Marchione Calusij, & lætionibus eo tractu Hispanorum rebus, victoriæ moderari voluerit; fracto iam Sabaudio, & fugam potius quàm receptum prospectante? Cur Cursore Pontificio in Hispanias properante, aut (si expeditior proprio missu erat) Legato in Aulam internuncio, pacta quæ Sabaudius proposuerat non transmiserit; aut Pontificis in rem eandem studia (quæ tamen sciri summoperè expediebat, quæq; experimẽto innotuerit, toto quod aiunt cœlo ab iis quos ipse misisset discrepare) non obseruauerit? Hæc maximè vulgata; & quo certior fides esset typis commissa: nec ea tamen prorsus credita; aut satis persuasum, non alia exoso iam Gubernatori obijci, quem tot Procerum lamentationes impetebant. Eum Inoyosæ amicorũ astum fuisse æmuli eius fatebantur; quod inania & quæ promptè diluerentur vulgauissent, auertendo à grauioribus Rege, & retinendis iis qui grauiora fuerãt delaturi; quasi illi eandem causam prosequerentur, cætera inania forent, aut maiora quàm vt crederentur. Ergò vt præcedentium quetelarum fama magnâ securitate ab Inoyosa excepta est, sic grauius concidisse ferebatur, vbi immaniora accusari, & secretos delatores sibi esse deprehendit. Eo genere erant: Non obtemperatum ab

eo Regijs mandatis,quibus Sabaudij peruicacia frænanda iubebatur: & hinc aduersa rebus & honori Gentis euenisse. Externas intercessiones, ne paratas vires omnes in causam conferret,& ne repentino incursu victoriam occupâret;admisisse: Ab his excusationes negligentiæ petijsse, & dolo prætextus: Recipisse munera in pretium ignauiæ, & accepto auro gemmisq; profectus hostium adornasse: non re, sed nomine bellatorum numerum auxisse, vt nullâ in vsum famâ sibi in menses singulos plura aureorum millia adderentur: Rerum summam non consilij bellici per Italiam arbitrio, sed ductu proprio(vt facilius imponeret)tractauisse. Flagitiosè ac clandestinè Comite Guido Sangeorgio vsum, cæterisq; à Sabaudio missis;vt specie honesti tempora benè agendæ rei perderentur. Venalia omnia apud exercitum habuisse. Strenuos belli Duces quorum virtuti infestus esset,& Oroscum præcipuè ad Bestagnum dolo & casibus obiectauisse. Et vt alienâ quoq; culpâ premeretur, multa in vxorem illius ingerebantur, ausam venundare pretio partium fortunam,& potentiam sordido quæstu æstimare. Vix publicè accepta comperta sunt; eò minus abdita, & secretis maximè accusationibus delata pro certis recipere animus est. Id tantùm scimus priora obiecta Inoyosam renidentem excepisse; posterioribus iratum intentumq; conscientiæ suspicionem quibusdam præbuisse. Animum certè magnitudine dignitatis oblatum, repentinâ morum mutatione in comitatem vrbanitatemq; mutatum præbuit. Haud dubiè prudentia facilius sermone ac præceptis, quàm vsu probatur: nec enim vllus adeo securi animi est, quem similia repentino & magno occursu firmitudine non deijciant. Quo minus mirum internas animi turbas, Inoyosam tegere & dissimulare non potuisse: & fronte licet hilari, nouæ vitæ institutis solicitudinem detexisse. His angi Inoyosam quamquàm recordatione iniuriæ Sabaudius lætari debere videretur; non tamen in eo expletæ lætitiæ locus erat; quod successoris destinata, suis iuribus aduersa timere posset; & aduersus proprium profectum contumaciam.Itaq; acrius iura sua inculcare; & licet inter arma ageret; vimq; si per occasiones licuisset, prospectaret; quæ tamen scriptis per Italiam paucos ante annos vulgatis complexus fuerat,iterum in publicum dedit; Philippi Mariæ nempe Mediolani Ducis promissa, Sabaudio ac filio Ducibus facta,rata cum illis Marchionis Monferrati pacta fore; & si abnuisset, conditiones armis vindicaturum. Nec id frustra; quasi mutatione fortunæ nacti dominationem Hispani, non alio iure, quàm quod præcessores statuerant niterentur. Causæ iustitiam approbare in animo erat; vt vel Regis arma in suam causam flecteret,aut (quod minimum) aduersum non experiretur; dum interim sibi ipsi intentus exequi iura sua satagit. Sed inania ac noua, fastu ac neglectu eo apud Hispanos credita; nec potuisse Mediolanenses Duces obstingere, quæ inuitis aut ignaris Cæsaribus,& contra feudi auiti ac nobilis naturam,partes se facturas recepissent:& eò minus Hispanum Regem; sed sententiâ Cæsaris liberatum, qui concessiones Marchionum Monferrati irritauerit. Non adeo Sabaudius in Hispanum flexerat,vt Cæsarum obliuisceretur. Acceperat enim aliquot ante dies à Marchione Imperij, & Principe Castilioneo, scriptum quoddam minis refertum,in hæc verba.

Sabaudius obligationẽ Ducum Mediolanẽsium scripto vulgat.

Cum Sacræ Cæsareæ Maiestati;&c.Domino nostro clementissimo,& relationem & instrumenta authentiqua liquidò demonstratum sit, mandatum Imperiale de exauctorando & dimittendo milite,omnibusq; ijs abolendis, quibus vel Monferratensis ditio infestari, vel pax in Italia & tranquillitas publica quouis modo turbari possit,contra Illustrissimum Dominum,Carolum Emanuelem Ducem Sabaudiæ & Pedemontium &c. die octauâ Mensis Iulij, anno Domini millesimo sexcentesimo decimo quarto, decretum ritè & legitimè publicatum esse: adeo quod eiusdem mandati tenor & contenta, ad plenam memorati Domini Ducis

Decretum comminatorium contra Sabaudium à Cæsare.

Ducis notitiam deuenerint: Hactenus verò nullâ paritionis debitæ fides, vel coram Maiestate Suâ Cæsareâ, vel eiusdem Commissario Imperiali facta sit; Hinc Maiestas Sua Cæsarea, eidem Domino Duci iteratò serioq; iniungit, vt dicto mandato confestim,& sine vllâ vlteriore exceptione,vel tergiuersatione, in omnibus & per omnia satisfaciat; militem suum quamprimùm,citra cuiusuis damnum deducat, & missum faciat; & ab omni deinceps actu hostili, contra Dominum Cardinalem Mantuæ & Mõferrati Ducem,eiusq; ditiones,aut alium quemcunque abstineat & intra mensem insinuationem huius proximè secuturum qui illi pro termino,& omni prorogatione ex officio præfigitur,in Aulâ Cæsareâ plenè doceat, sese eidem mandato, & sententiæ huic Cæsareæ sufficienter,& per omnia paruisse. Idq; sub adiectâ comminatione, si intra prædictum terminum idipsum facilè neglexerit; quod ex nunc prout ex tunc, & ex tunc prout ex nunc in pœnam mandato insertam declaratus, & arctiores contra illum processus decreti intelligantur. Decretum per Imperatorem,die vigesimâ quintâ mensis Decembris, anno millesimo sexcentesimo decimo quarto. Subscriptio, Cancellarius Baruitius.

Hoc accepto decreto Sabaudius non statim respondit,bello,negotiatione,curis ingentibus distractus. Ne tamen Imperator silentium illius in crimen verteret, dedit literas obsequij plenissimas, quas posteritatis memoriâ dignas,inseruimus. Serius fortasse quam res ipsa postulasset,quàm Maiestas vestra expetiisset, mihiq; proposuissem meæ hæ literæ Maiestati Vestræ reddentur: sed nimirum non est in nostrâ potestate semper conceptis votis satisfacere, & enascentia indies negotia propensam plerumque cogunt differre voluntatem. Cogitanti enim mihi rerum mearum statum Maiestati Vestræ per Oratores aperire, & clementiam æquitatemq; vestram,in nouâ hac meâ cum Hispaniarum Rege controuersiâ,non consulere modò, sed ad mei etiam iuris præsidium implorare,Cæsareum à Principe Castilioni decretum,cuius hoc est exemplum mittitur. Quare eo acceptonon potui non mediocriter commoueri, cum illud contra legum functiones,contra maiorum instituta,contraq; communem consuetudinem,in eà re quę grauissima esset; vtpote in quâ ageretur de inurendâ Imperatorij Banni nota Sabaudiæ Duci, Sacri Imperij Principi, Vicarioq; in Italiâ perpetuo, nisi coactam militum manum dimisissem,nullâ loci distinctione ratum,nullâ Cæsareæ manus subscriptione signatum animaduerterem. Quid illud item, quàm graue lectu, quamq; acerbum auditu fuit, quo ignarum præcedentium decretorum, inscium omnium minarum ac denunciationum à Vestra Maiestate profectarum; tamquam minus Cæsareis monitionibus obsequentem seuerius increpare videtur: cumq; Mediolani Gubernatorem Italiæ statum tranquillum,iam multis ab hinc mensibus ingentibus armatorum copijs perturbantem; ditionisq; meæ fines non inuadentem modò, sed funesto conatu dissipare conantem coercere debuisset; perinde ac si ea quæ Orbi manifesta sunt vniuerso ignotaret, nimios illius ausus dissimulans,mihi soli iura mea æquissimè repetenti; vt ab armis ad mearum ditionum tutelam paratis discedam,pro summâ imperat potestate. Quid est autem (oro)iubere,militum contra quemcunque alium dimissionem; quàm si his verbis Mediolani Gubernatorem intelligat, omnem omninò mihi in iustissimâ causâ defensionis, quam non humana iura modò, sed etiam diuina concedunt aditum intercludere; quam in tanto rerum mearum discrimine, repositam in æquitate Vestrâ, ipsam fraudare, quàm hostium mearum manus vltrò ad meam meæq; Prouinciæ perniciem armare. Quæ quidem omnia Inuictissime Cæsar,acrius fateor animum pupugissent meum, nisi medelam aliquam inflicto vulneri ea tulisset cogitatio, decretum nimirum illud aut Vestrâ ignorante Maiestate fuisse promulgatum; aut callidorum maleuolorumq; hominum insidijs ac fraudibus, ex

Sabaudij litera ad Cæsarem.

vestris manibus excidisse: Quibus difficile esse non potuit, fallacijs ignoram huiusce negotij Maiestatem vestram circumuenire. Quare opportune sapienterq; me facturum censeo, si inde vsque ab initio repetens totius controuersiæ statum Maiestati vestræ breuiter exposuero; quò facilius causæ non dicam meæ, sed vestræ æquitate perspecta, integrum absolutumq; possit ferre iudicium.

Quæ me res ad arma in Mantuæ Ducem suscipienda fuerit adhortata, & meorum scriptorum promulgatione, & totius Orbis sermone facilè cognoscere Maiestas vostra potuit: Nec dubito quin ad eiusdem aures peruenerit, mea in secundandis Vestræ Catholicæq; Maiestatis votis celeritas; cum ad earundem nutum oppida quæ mihi iure debentur, à me Montisferratensi ditione expugnata, restitui. Quo quidem tempore, habeat ad memoriam reuocare, quàm multa, quàm magna, quàm varia Mediolani Gubernator, nutanti quamquàm fide, promiserit. Nam dum præstiti obsequij præmium, quasi aliquam promissorum solutionem præstolatur animus, fidem quam plurium testium approbatione obstrinxisset, fronte non satis verecundâ inuertit, pollicitationes magnâ ex parte negat; quas verò infirmare nullo modo potest, dissimulando & procrastinando implere, nihil planè laborat. Nec eo contentus non multò post Hispaniarum Regis nomine duo mihi præcipere non veretur, primum nempe, vt bis mille Heluetijs ad necessariam status mei defensionem diu vocatis, cum ipso fœdere iunctis, mihiq; iam pridem ære castrensi obligatis, nullam suspicionem suâ paucitate proximis, Regiæq; præsertim Maiestati incutientibus, nuncium remittam: Alterum, ne filiam meam Infantem, olim Mantuæ Ducissam, nuperrimo Mantuæ Duci, connubio copulare cuncter: tum denique se facturum spondet vt de controuesijs meis cum D. Mantuæ Duce, quæ tunc expediri non possent, ageretur. Quibus quidem petitionibus quòd rectæ rationi aduersari viderentur, cum non nisi sedatis controuersijs facere me posse, satis per literas, Oratoresq; meos significassem; iámque Regiæ voluntati cumulatè mihi respondisse persuasissem; nouum quiddam Mediolani Gubernator comminiscitur; placere nimirum sibi, si non summo iure res agatur, sed amicè controuersiæ componantur. Proinde certos meos homines Mediolanum allegarem, quò iam delecti totidem à D. Mantuæ Duce conuenissent, qui de totâ re meo nomine disceptarent. Acquiescendum igitur Gubernatoris desiderio existimaui, non vt pertinaciæ solùm notam effugerem; sed etiam vt quam meæ publicæq; totius Italiæ quieti studerem, certissimo testimonio comprobarem. Tres viros iuris prudentiæ satis gnaros Mediolanum mitto, qui diu ibidem commorati, conciliandæ tandem controuersiæ causa, capita quædam sæpius, atque diuersa quamquam iuribus meis iniqua, & causæ bonitati longè inferiora proposuerunt. Quid hic Gubernator, homo nimirum conciliandæ pacis studiosus, & in fide constans; ingentem peditum & equitum exercitum in agro Mediolanensi finitimisq; ditionibus cogi, & conscribi clanculum imperat: tum meos homines re infectâ discedere, mihiq; renunciare iubet, actum esse ex Regis præscripto de controuersiarum compositione, nisi prius arma de meâ prouinciâ sustulero, filiamq; Matrimonio iunxero. Quinimo eam sibi à Rege curam esse demandatam, ad ea quæ iussisset, non inclinandi me modo; sed etiam vi armisq; cogendi. In hac autem tam acerba seueraq; denunciatione, quid consilij cœperim, quid egerim, non modo publicè promulgata mea scripta testantur; sed etiam fidem faciet, qui non multò post venit testis locupletissimus D. Sauellus sanctissimi Domini N. Nuncius; qui cum me non renuentem, sed volentem vltrò ad armorum depositionem, quod à potentiori prius requirebatur inuitasset, ad id reperit paratissimum, eâ duntaxat conditione contentum, quâ Mediolani Gebernatorem, apud Sanctissimum D. Nostrum, Christianissimum Regem, Serenissimamq; Venetorum

rum Rempublicam fidem obligare postulabam: nihil se in posterum, contra meas ditiones moliturum; & contra me conflatam armorum manum dimissurum. Horum tamen omnium recepturum se nihil affirmauit; sed ad Prouinciæ meæ excidium, quàm ad Italiæ quietem prumptior eodem tempore exercitum, sanè ingentem, in agrum Vercellensem deducens, nonnulla illius oppida spoliat, euertit flammisq; miserandum in modum absumit. Itaque vt laboranti ditioni, quoquomodo opem afferrem aliquam; & furentium hostium vehementiores impetus aliò diuerterem, ad Nouariam Mediolanensis status Vrbem, copias meas produxi; vlciscendarumq; offensarum opportunitatem mihi haudquaquàm defuisse satis ostendi. Potui, non inficior, Nouariam nullo negotio, non satis tuto munitam præsidio expugnare; totamq; Mediolanensem regionem in vltimum si voluissem discrimen adducere. Verùm vt studium publicæ quietis, & obseruantiam meam Catholica Maiestas experiretur, non modò dolori parcendum existimaui, sed etiam reuertens, ne quis militum Nouarienses fines incolasq; lædere audaret, edicto caui seuerissimo.

Quid plura, cum Vercellis mihi commoranti, Reuerendissimus Sauellus Nuncius Apostolicus, & Illustrissimus Marchio Rambolietus, Christianissimi Regis Orator; ad meam totiusq; Italiæ quietem seruandam incolumem, pacis capita quędam, meis quamuis satis obnoxia commodis proposuissent, approbaui; & manu propria consignaui. Quinimo iidem certa spe ducti, futurum vt quemadmodum sibi persuadebant à Gubernatore rata haberentur, & propriæ manus nota insignirentur; atque adeo meo me muneri satisfecisse existimantes, nihilq; amplius in hoc negotio oportêre requiri, confirmatam iam pacem ore proprio promulgauerunt. Fefellit nihilominus vt in cæteris, non modò expectationem, sed etiam fidem inopinatus euentus: siquidem cum Gubernator subscribere recusauit; tum Rex ipse responsione, quam intra certos dies præstolabamur, neglectâ, vt imparatum me & nihil tale cogitantem opprimeret, clam Gubernatori per literas committit, vt quàm citissimè meos in fines irrumpat; cœptumq; contra me bellum acerrimè prosequatur. Nec vereor quin de meo iam statu conclamatum esset, nisi me hæ ipsæ literæ diuinitus vt credere mihi fas est oblatæ; quarúmque exemplum Maiestati vestræ mittendum curauimus, de summâ rei certiorem reddidissent. Quare quis mihi tandem iure succenseat; si toties fracta fide lacessitus; si ad meam, filiorum, ditionumq; mearum salutem, famamq; in tuto collocandam; si ad Italiæ imo Sacri Imperij libertatem dignitatémque, ab infensissimis mihi hostibus vindicandam, ad arma confugio. Quàm enim alienum illud à Maiestate vestra esset, quàm turpe haberetur, si Italicum Imperium Imperatori & Romanorum Regi commissum, te vno Imperatore, ad Hispanicum Regem quod à te Ducatum Mediolanensem, & vtriusque Siciliæ regnum à Summo Pontifice recognoscit, adumbrata quadam falsæ religionis, & publicæ pacis specie translatum fuisse Christianus Orbis quæratur vniuersus. Quid deinde dicturum censemus, cùm eò progressos impunè Hispanorum conatus intelliget, vt Sabaudiæ Ducem maioribus celeberrimum, Europæorum Regum affinitate & sanguine clarissimum, Sacri Imperij Principem, Vicariumq; in Italia perpetuum, à Saxonica stirpe ducentem originem, amplè ditionis in Italiâ diu ante Hispanorum aduentum clauum administrantem, sua æquissimo iure reposcentem, nihilque contra eos molientem, non modò minis terrere, sed etiam armata manu aggredi & ad bellum nolentem prouocare non dubitarint. Iam verò quo animo Germanicos, sacriq; Imperij Principes id laturos esse; cum eos Astensis ciuitatis totiusq; Comitatus iura, quæ à sacro Imperio recognosco, affixo ad id in proximo ciuitati loco adiecto, cum in ea variorum Principum stipatus Oratoribus degerem, sibi vindicare, & ciuitatem Comitatumq; omnem, perinde ac si cum à Re-

gis Hispaniæ directo dominio, assumptis contra ipsum armis semouissem; ad eius Cameram deuolutum, subditosq; ac vassallos à præstitâ Sabaudiæ Duci fide solutos omninò contendere certior fama vulgarit. Non enim non poterunt summi illi Principes ad huius rei nuncium non commoueri, quam & publico meo scripto pluribus in locis regionis Mediolanensis promulgato, inanem esse constat; & vel ipsis Magistratibus Mediolanensibus ridiculam ineptamq; esse visam certò scimus. Quid cum inaudierint eodem tempore à Marchione sanctæ Crucis in litore Ligustico, implorato Ianuensium auxilio, ingenti classe inermia meæ Oneliæ, Marri, Peleæq; latæ oppida, quæ Serenissimus Dux Emanuel Pater meus à liberis hominibus coëmpta, sacri Imperij subiecerat potestati; & in inuestiturâ vnâ cum alijs suis ditionibus nominari voluerat, fuisse occupata, & hac ipsa tempestate teneri! Quam vereor ne conceptam, de Hispanorum nimiâ fortasse habendi cupiditate confirment opinionem. Hinc etiam Maiestas Vestra coniicere poterit, quo consilio quædam oppidula ad Sacrum quidem Imperium pertinentia, sed in mearum dictionum visceribus sita præoccupanda iudicarim: scilicet vt & ab Hispanorum armatorum irruptione & expilatione seruarem, measq; regiones minori periculo ab eorumdem conatibus tuerer. Ego enim sic existimabam, horum oppidorum occupationem ad eum pertinere, qui ea integrè pacatis reb. restitututum se Maiestati Vestræ rescripserit publicoq; actu fuerit professus; qui perpetuus in Italiâ Sacri Imperij Vicarius nominetur, qui denique solus hac tempestate in Italiâ relictus sit Imperij Princeps, & Maiestatis Vestræ Vassallus; à quo in eam, vel Imperatoriæ Coronæ capiendæ, vel aliâ de causâ descendens, sacra Vestra Persona deduceretur & exornaretur. Num enim Hispaniæ Regem qui se in Italia Cæsarem gerit, Maiestatis Vestræ pompam prosecuturum putamus? num Venetorum Rempublicam, num Ianuensem, num Hetruriæ Ducem vestrum aduentum comitatu suo celebraturos ex officio censemus? At ij se ab Imperio liberos esse gloriantur. Quid ipse Mantuæ Dux; ab Hispaniæ eum Rege pendere, eius obseruare nutus, eius se Patrocinio commisisse, se denique suáque omnia eidem proximè deuouisse, quis ignorat? Quid reliqui Duces, nonne fermè omnes Apostolicam Sedem recognoscunt, & ab eadem in dignitatem assumuntur, Me ergo solum ad Vestræ Maiestatis splendorem dignitatemq; reseruatum, me Germanicum Principem; me ditiones meas maiorúmque meorum Imperatorum liberalitati referentem acceptas, Hispani Vestra sciente Maiestate bello lacessere, & oppugnare audeant? Romanorum Regis titulum quam Maiestas Vestra gerit ad angustissimos ditionum mearum fines redactum; in subditi vassaliq; personâ violari excindiq; patietur? Quem Maiestas Vestra omni ope iuuare, ac viribus omnibus etiam, contra gentiles suos (si res postularet) tueri deberet, hunc Hispanorum armis opprimendum, & tamquam Mancipium à Mediolani Gubernatore pessimè habendum, non iudicabit modò, sed etiam seuerâ Imperatorij Banni denunciatione, quod se suosq; imò potius Vestræ Maiestatis ditiones defenderit, puniendum existimabit? Quid enim erit illud tandem tam graue, támque acerbum, quod Hispanos ad arma contra meas regiones capescenda, quod Maiestatem Vestram ad Imperatorium edictum, contra me promulgandum impulerit? An quia iubenti mihi Regi arma deponere statim non parui? At vnde hæc noua Hispanorum Regum in Sacri Imperij Principes auctoritas? vnde noua hæc omninò potestas? quo tandem signo eandem cumprobabunt? Certè dignus est Rex cui eum præstitam à Principibus Italiæ, & præsertim à Me, non ex officio, aut iure, sed ex beneuolentiâ, & sanguinis coniunctione voluntariam obseruantiam non cognouerit, ea in posterùm iure meritò non amplius exibeatur.

Deinde

Deinde cum Illustrissimis Oratoribus ab armis discessurum me spopondissem, cur vt expectieram, me metu, ne quid contra me moliretur, periculoq; non liberauit? An quia armata manu ditionem Mediolanensem inuasi? at prior ille meos in fines non irrupit modo, sed etiam nefariè per suum militem est debachatus. Quod porrò detrimentum, quam illatam ditioni iactutam enumerabit? Habeo tamen ego quæ ab ipsius militibus flagitiosè patrata proferam, domorum expilationes, armentorum rapinas, oppidorum demum incendia: An quia Vellus Aureum restitui, at (si sapiunt Hispani) id obseruantiæ potius in Regem meæ tribuendum existimabunt, cum neque me armis defendere contra ipsum, nisi restituto Velleris Aurei Torque ausus fuerim. Indignum planè futurum censens, si Torquatus Regis Eques contra ipsius Regis arma, quanquam mea tutando pugnassem. An postremò quia malè actum sit post mariti discessum cum Oratoris Hispaniæ vxore; quæ non prius Taurino discedere permissa est, quàm æs alienum vniuersum, in quotidianâ annonâ victuq; contractum, dissolueret? At quam ridiculum est & ineptum crimini mihi assignare, quod omninò inscio me factum est, cum Vercellis in Castris commorarer, quiq; si adfuissem, summam hanc ære proprio persoluissem. Iam verò Magistratus in quo peccauit? iuréne suum æs deposcentibus negaret? quàm sæpè eandem Dominam humaniter monuit, vt iustam pecuniæ magnitudinem miseris hominibus solueret, & ab se hanc infamiæ notam auerteret? Recusante randem illa crediti pretij solutionem (inuitus quamquam) paruæ supellectilis sequestrationem indulsit, eandemq; paulò post relaxauit. Sed demus offenderit in aliquo, armáve ideo suscipienda? acritérve adeo leuis iniuria vindicanda? Imperatorióve ob id Banno notandus Dux? Hispanis potius armorum erat præscribenda dimissio; qui eadem nulla causa, sed falsa quadam publicæ quietis specie sumpserunt. In eos erat Banni fulmen intorquendum, non in me; quem toties illi fracta fide decepissent; cuius subditos à præstita fide conati fuissent auocare; cuius ditiones per vim ingressi fuissent, occupassentque. Arma cœpi (non nego) sed coactus; Mediolanensem ditionem inuasi, sed lacessitus. Quid illi Duces gloriosissimi maiores mei? quamdiu in Italia sexcentorum scilicet fermè annorum spatio bella gesserunt? quot ditiones armis in suam potestatem redegerunt; quot vicinos Principes ad fidei sacramentum ipsis præstandum impulerunt? Nusquàm tamen ab Imperatore vllo in eos Imperatorio Banno animaduersum fuisse reperiemus. Me vnum ergo ex tot Ducibus Castilioni Princeps non tam Vestræ Maiestatis, quàm Hispaniæ Regis minister, à quo Vellus Aureum, & redditus annuos accepit, suo illo Edicto in crimen vocabit? In me Imperatorij Banni acceptam (vt censeo) à Gubernatore Mediolani sententiam ferre non erubescet? Nunquam enim adducar vt credam tantum Diploma, nullo loci argumento comprobatum, & Imperatoria nequaquàm manu (vt par erat) consignatum, à Vestra Maiestate profectum; sed vel omninò falsum esse, vel ab ipso Gubernatore, à Vestræ Maiestatis ministris subreptum fuisse constantissimè semper affirmabo. Quæ cum ita sint, Inuictissime Cæsar, nihil iam aliud reliquum esse videtur, quàm vt causæ meæ æquitate cognitâ supremâ auctoritate Vestrâ, à qua tamquàm ab oraculo non ipse solùm, sed Orbis pendet vniuersus, contra me promulgatum edictum (quippe quod Vestra ignorante, nec annuente Maiestate sit editum) nullum ac planè irritum esse decernat; & omnibus innocentiam declaret meam; ministrosq; qui subscripserunt seueriore pœna coerceat. Partes etiam Maiestatis Vestræ erunt, Hispanorum Regi, vtpote Duci Mediolani, ac Sacri Imperij vassallo pro summa potestate imperare, vt coactas sine causa in meam perniciem copias, quàm celerrimè dimittat; à me subscriptæ pacis capita, propriæ manus nota confirmet, & Italiam circumsonantium Hispa-

nicorum armorum strepitu turbatam metu liberet vniuersam. At verò Mediolani Gubernatorem furentibus animis vltrò faces subdentem; vt inde pecuniæ vim extrahat ingentem,& Regis auribus multa de me falsò insusurrantem obiurgatum qua par est mulcta castiget. Sic enim futurum spero, vt Maiestas Vestra suam & Sacri Imperij authoritatem in Italia, quæ alioqui in Hispanicam transfertur, maiori cum laude tueatur. Quod autē ad me attinet non modo ad suscepta pro mea incolumitate arma; sed ad mea omnia,vitamq; ipsam ad illius nutum, maiorum meorum exemplo profundendam Maiestas Vestra experietur paratissimum. Interim dum Maiestatis Vestræ clementiam æquitatemq; singularem mihi in arduis hisce contra Hispanos controuersijs præsentem secundissimamq; futuram spero, vt eandem quàm diutissimè seruet incolumen, obnixè à summo rerum largitore Deo comprecabor.

His Sabaudius Cæsarem rerum suarum tutorem,& Generis humani iudicium causæ suæ suffragaturum inuocauit. Iugulasse quorundam opinionem eo scripto visus est,qui constantiam eius aduersus Hispanos contumaciam; & cum Cæsare querelas refractarij nominibus appellauerant: cum tamen causæ tantùm niteretur,& grauibus ab Hispanis acceptis iniurijs lamentaretur. Sed & præcipua offensionem capita contra Inoyosam erant; eo maximè credita, quod is nemini colluctantium placuisset, singuli se læsos fassi forent: & Hispani belli administri vniuersa illius studia apud Aulam criminati scirentur. Tot simul querentibus & dolentibus apud Gubernatorem innocentia credi non poterat; cum ne Rex quidem vllam administrationis partem probaret. Quinimo Sabaudij modestia Regij animi,& maturæ prudentiæ argumentum fuit:cum enim indiuisâ causâ de Hispano conqueri liceret,& Cæsarem erroris accusare,in administros culpam flexit;aut non innoxios,aut honori suorum Principum minus fideliter operatos. Tardior quidem Sabaudij scriptura ad Cæsarem fuit,sed vbi Taurini vulgata est,statim in Mantuani manus venit, & quasi Imperatoris causam suam faceret,ab eo Ioanni Mangno intimo secretorum data, vt Italo idiomate confutaretur,eiusq; exemplar Viennam mitteretur. Quam tamen nec Inoyosa Mediolani, nec Mantuanus apud suos typo mandari voluerunt; nouis offensis abstinentes; & credentes in validum hostem profecturam temperantiam. Vt tamen apud curiosos vsu venit, pluribus exemplaribus transcripta,& vltrò citroq; missa,nobis quoq; amicorum indagine communis fuit. Frequentes etiam Mantuæ erant, qui rem hanc petulentiâ & irreuerentiâ damnarent, quique auctorem contumelijs insectarentur; ille tamen potentiorum patrocinio libertatem suam dicendi tutatus est. Cæterum apud Hispanias, non Inoyosæ solum (vt dicebatur) prauè admissa, sed & conditionum Astensium iniquitas continuis Procerum querelis proscindebantur; pluribus & potentioribus, tam absurda sine dedecore admitti non posse testantibus.

Astensis pacta Hispani iniqua censent. Duo erant quæ præcipuè bonæ famæ studiosos aduerterant; & exarmari Regem debere (qui semper ex arbitrio legiones eo tractu alere consueuerat) postquam Sabaudius suas copias dissoluisset: & eò vilitatis Regem processisse, vt qui cæteris dare leges solitus erat, commmuni cum Sabaudio iure, quanto minus precariò vteretur. Non hactenus Hispanos prohibitos Mediolani ac Neapolis, quas libuisset armare copias; classes instruere, augere munimentorum præsidia, & quidem suâ causâ. Nunc publico beneficio Italiæ tranquillitati, & tutelæ Mantuani Ducis, sumpta arma deponere,(si pacem velit) debere; quæ formidata olim, nunc sub minoris imperio habeat. Vbi nunc eam maiestatem, quæ Italis veneranda,exteris terrori erat? Cum Pontifex, Hetruscus cæteriq; à nutu suo penderent;trans Alpes siti ad famam exercitus Hispani trepidarent. Nunc Du-

cem

cem vnicum, non subditorum numero, non pecuniâ ditem; quique diu liberos Regiâ munificentiâ aluerit, audere constantiam; nec in pacem quam contra ius, & magnâ Hispani nominis offensâ violauerit, nisi æquis conditionibus consentire. Eam despicientiam Regiæ dignitatis manifestum casum respicere, deperire existimationem, qua tot annos vniuersa continuerit. Nec vnus hæc (vt apud pauidos) sed potiores & nobiliores, eóque audentes, Regias aures flagellabant; nitebantúrque vt vniuersa quæ Inoyosa concluserat, tamquam inhonesta & certo flagitio recepta, abunerentur: pax nisi datis Sabaudio legibus reciperetur: speciosius cum virtute amitti vniuersa, quam cum prouincijs scelere & ignauia mergi existimationem. Qui secreta aduersus Inoyosam indignatione incaluerant, non infamiam magis quàm perfidiam, & prauas viri cupidines conuicio insectabantur. Iamq; eo ventum erat, vt quæ indigna videbantur, ministri dedecori imputata, pro irritis haberentur, vulgarenturq́; denique ad arma properaretur; quibus Sabaudius corriperetur; & nisi summissione respondisset, coërceretur.

Alij arduam sumi prouinciam fatebantur: non enim factis adeo promptè ac verbis Sabaudium in ordinem cogi posse: Principis illius magnitudinem, & natum gloriæ pectus, humanitati solummodò cessurum: tracturum in præceps omnia, & Mediolanensem Ducatum certum in discrimen adducturum. Quinimo firmatam sacramento sponsionem, sui reuerentiam poscere dicebant; & obligari ad ea Regem, quæ illius ministri decreuissent. Non cum Sabaudio solùm, sed cum Pontifice, Gallis, Venetis, & bonis omnibus rem esse; fereq; cum fide dilabi fortunam partium, existimationem intermori, quâ certum sit Imperij Maiestatem maximè seruari. Et licet honesti æquiq; studio, si ambiguè dissererent, quidam tamen magnâ in Sabaudium inuidiâ stimulabantur; tamquam sustentati belli gloriam, honestissimo cum fine retulisset. Publicam tamen quietem præferebant; consulebantq; in aliud tempus iras reijci; & reddendæ inimiæ cupidinem, in futuras opportunitates differri. Esse quippe Sabaudio consilia, militem, pecuniam, & ad manus Gallos proruinpere gestientes. Ante alia Ductores, quibus Hispanus societate Imperij, graui cum Venetis bello distractus possit in discrimen adduci. Compertum nobis est Petro Toletano in Mediolanensem administrationem, reuocato Inoyosa misso, Principem virum sacramento asseruisse; cupiuisse Sabaudium cœptum bellum prosequi; non inani spe victoriæ & probabili rerum suarum incremento. Nec enim opinioni vulgi (inania tantum æstimantis) acquiescere volebat: sed ampliationem finium suorum) laborum ac bellorum pretium meditati: Gallos ipsos pericula inter voluptates reputantes, & paulò ante nouâ spe Mediolanensium opum illectos, acceitosq; insuper odio Hispanorum, generosos spiritus stimulasse; ne tot strenuas cohortes, & plures ad expeditionem properaturas, parato iam decori abstraheret, aut (cui maxime studeret) paratam gloriam negligeret.

Veneti certè eodem ferebant, spe fore, si militem Hispanus dimisisset, minuturas Austriacorum cis Alpes vires; & conatus Reipublicæ præualituros. Sabaudius quoque cognito, quàm indecora Hispanis pax esset. & quo fastu minores florentibus ferme rebus eam magnitudinem admirari soliti forent, promptè in concordiam (licet admisisse preces videretur) venerat; quod credidisset apud Regium Consilium Regemq; ipsum, tam obsurda, fœditate, ac vilitate rata non futura. Sed sors Ducis fatumq; vt Hispanam gloriam conuulsit, sic ipsum elusit, vt tandem Hispani præter spem pactis annuerent. Iulio ferè extremo cum tot simul Procerum querelis delassatum se Rex sentiret; & nisi alienam culpam in suum dedecus trahere vellet, eadem adhuc Sabaudij peruicaciâ, paucissimis militum sepositis potius quàm dimissis, & coactum de successore cogitare, vocatum

Sabaudius creditur recepisse cõditiones pacis nõ quod eã præferret, sed quod crederet eas Hispanos non recepturos.

Consilium Aulicum, præsentium & imminentium admonuit; sic ferè (vt accepimus) prosecutus: Aliquot iam annorum vsu didicisse facilitatatem suam fidemque erga ministros, gloriæ suæ plurimùm obfuisse. Quippe cum eradicandæ auaritiæ (quæ potissima scelerum causa sit) studio suorum necessitatibus largâ manu subuenisset; non imminuisse cupidinem, sed habendi desiderium auxisse. Hoc fonte dedecus suum, ignominiam gentis vulgatam; & veterem existimationem, famæq; magnitudinem in opprobrium abiuisse. Regem se quidem, sed vnum Principum: & licet omnibus incumbat, singulis tamen prospicere non posse. Hinc ferè prouincias Regij Consilij commendatione, & alieno placito Gubernatoribus permittere. Si quid ab his flagitio admittatur, eorum culpâ qui prætulerint fouerintq; euenire. Sibi Inoyosam nobilitate cuicunque honori parem creditum; non tamen virtutem, nisi eorum qui commendauerint relatione præsumpsisse. Rerum vsu proficere prudentiam; & strenuum statim exercitatione valescere. Nonnullos etiam humilem sui famam adhuc, occasione agendorum sustulisse, subitoq; delitescentiâ virtutum semina approbasse. Experimento tantummodo egere, vt quæ creduntur, etiam sciantur; lassatum iam se querelis populorum, expostulatione singulorum aduersus Inoyosam, cætera quidem suspectum, indecora tamen pace, infamibus conditionibus de se & Regno pessimè meritum. Et sibi quidem integras offensiones reseruare; ne tamen quod reliquum existimationis in præceps det, de successore mittendo deliberasse. Et Petrum Villæfranchæ Marchionem, ætate, integritate, constantiâ, bellicæ gloriæ suorum hæredem, reddendæq; dignitati iam laceræ ac prostitutæ delegisse. Id singulos apud animum suum æstimare velle, & sequenti votum electioni dare; quando non semel alieno consilio deceptus, hac quoque in re eodem vti decreuerit; indicetq; maximè decere, publicum honorem communi consilio iuuari.

Petrus Toletanus electus Mediolani Gubernatorem.

Magno id silentio actum, nec tamen Inoyosam Mediolani agentem fefellit; monitum per literas ab amicis, quo statu gratiæ res eius apud Regem; quâ destinatione successoris viluisset. Postero certis animis vniuersi ad Regem reuersi obliquâ Inoyosæ insectatione, Villæ-franchæ Marchionem, aggestis opinioni Regiæ laudibus cumulant: Veterem militiæ, antiquæ virtutis, inuicti aduersus auaritiam pectoris appellantes. Nec deerat ipsi apud Regem, in Sabaudium comminationibus, & Venetos questibus conceptam de se spem fouere, etiam certiora promittere, quamquàm nullis certis in prælium mandatis, & occasione tantùm vti, vitato quantum per honorem liceret bello, afflictis rebus consulere iussus foret. Nonnulli nihilominus praeferocem, callidum suscitandis opportunitatibus armorum circumferebant, metuebántque. Sed aliam apud Belgas, Sabaudiumq; conditionem; & hunc tum maximè lætati, cum ad pugnam inuitatur.

Inter hæc Inoyosa inculcatis ad Regem & Proceres literis sinistram sui famam deplorabat; & tamquàm iniquissimo nomine accusaretur, de fortunâ & amicis iuxta querebatur. Quæ vbi frustra expertus est; nec eam sibi apud Regem gratiam quam meruisse crediderat; Secretarium Vergas in Hispaniam misit, additis vxoris nobilissimæ fœminæ literis, & ad consanguineos precibus, quibus mariti despectum, & Regiam indignationem deprecabatur. Hæc si alterum ante mensem festinatâ missione maturauisset, Regiam fortè deliberationem, Auliciq; Consilij assensum retinuisset: quod tum in diffamatum commiseratio, recens electi inuidia creuisset. Sedeò res processerat, vt nisi Petri Toletani iniuriâ pœnitere liceret; & qui eadem studia fouebant pro nouo aduersus veterem Gubernatorem nitebantur. Tum Vargas (id quoque ab illo in mandatis acceperat) vbi ludere se operam, & in cassum officio laborare vidit, deprompatam Epistolam, quam in eum euentum tulerat, mediò Lermâ Regi offert; eâ continebatur: sum-

Inoyosa sibi succedi à Rege postit.

batur. Summâ in Regem ac generis gloriam pietate, commodis quidem suis nuncium remisisse; séque résque suas manifesto discrimini commisisse; at enim pro virtute ac constantiâ, calumnijs inuidorum petitum, & ante damnatum quàm auditum. Excepisse quibus publicè diffamaretur; & quia vana deprehensa maleuolis sint, non deesse secreta, quæ tamen dilui non possint, quòd nesciantur. Ab honesto in tempore patrocinium opperiri. Visurum Regem quanto facilius sit alienam virtutem carpere, quàm propriam persuadere. Interim ne possessam prouinciam, longiori morâ perdere videatur, missionem tam peruicacis vexationis orare. Non ausuros æmulos præsentis constantiam lacerare, cui absenti detraxerint. Cæterùm inconcussam semper sibi aduersus Regem suum fidem mansuram. Opportunæ tempori ac necessitati preces vnicuique visæ: & nobili viro pro dignitate euenisse, vt Mediolano abiret, non expelleretur. Itaque Rex respondit, vt in Aulam properaret; ibi integra omnia, & locum innocentiæ reperturum: se nisi per manifesta ac probata iudicium laturum. Crediderant aliqui, in eam diem suppressam electionis famam; vt petitâ ab Inoyosa licentiâ partem verecundiæ detergeret.

Hæc vbi Vargas executus est, honestiori titulo res vulgata; requirenti nempe Inoyosæ Toletanum successorem destinatum. Et satis miris suis administris Rex credebatur; simulq; Proceribus (licet accusatis) pro dignitate consulturus. Nec enim ideo aboleri flagitia, aut pro purgatis recipi; quæ ante habitam licentiam admissa in tempus sileantur. Statim per Hispanas ditiones Regiæ literæ missæ; & non Oratores solùm, sed & Proreges consilij certiores eitis cursoribus redditi. Ex his in nostras manus venit epistola, quam Rex Offunæ Duci Proregi Siculo, in hæc verba misit. Eo fine Longobardi belli scenam terminasse, quem ipse aliorum literis accepisset. Et licet conditiones pacis sine modo fuerint, earumq; formam excesserint, quæ Regiæ Galliæ Oratori debebantur; summi tamen Pontificis intercessioni, & Regiæ Galliæ desiderio, quo cum vero animo esset, placuisse nonnulla condonari. Id scire Offunam voluisse; vt apud obloquentes, pro dignitate Regiâ, causas concordandi explicaret. Sed enim Villæfranchæ Marchionem Petrum Toletanum, Mediolanensis Ducatus gubernationi destinasse; hominem tanto negotio parem, & prudentiâ probatum, iussumq; Italo itineri statim accingi. Ad has Offuna respondit: Didicisse quâ pietate ac publicæ quietis studio vniuersa Rex composuisset, idq; laudare. Nec si duo saltem Pedemontanæ oppida Sabaudio detracta forent, aut ager illius populatus, habituras fuisse Regias copias insuper quod optarent. Si tamen sibi liberè eloqui liceat, vix negari posse, Gallos, Sabaudium, & Veneros toti se Italiæ rerum arbitros offerre, modicâ Hispani nominis existimatione. Placuisse quidem pietatem Regis; esse tamen cur interdum expediat solitâ facilitate decedere; nec si quando similia acrius exequantur, superesse certius remedium turbarum. Non recentem hanc, sed veterem apud se fuisse sententiam, pluresq; ante annos Regem meminisse, per literas procuratam à Contestabili Sabaudij reconciliationem, non modestiæ illius, sed superbiæ additurum. Præterisse hæc, indies tamen peiora sperasse, ob peruicaciam Ducis, & Hispanæ militiæ despectum. Et tamen honori nominis, vniuersos quibus in Regem certum obsequium est, dare animas debere; eoq; sibi decretum esse, non labori, non periculis, non sanguini parcere. Pro summâ tamen fide, quâ Regi munificentissimo teneatur; & quam amantis subditi conditio requirat, hæc silere non potuisse. In posterum si quo proficere Villafrancam aduersus hostes Regios nouisset, paratum se communicare consilia viresque. Nec his contentus, longiores à Neapolitano addidit, consilia modósque prosecutus, quibus resumi bellum cupiebat; festinato cursore visus, ne cunctatio cupidini

Literæ Regiæ ad Offunã.

Offuna respondet.

obesset; si ferox in turbas animus, excitato Rege valuisset. Earum sensum reddere libet; siue vt armorum Regis conditio, testimonio ministrorum Regis notesceret, siue vt Offunæ ingenium detegatur, modica auersantis. Sic habebat:

Alia litera Offuna ad Regem. Regijs literis paulò ante acceptis didicisse, quibus conditionibus bellum Longobardum Rex composuisset: vtque alienis precibus arbitrium Pontifici permiserit. Quam nihilominus expositurus sit veritatem, festinationem mereri, negotio licet integrè absoluto. Et quidem pro certo habere, Regem in pacis conditiones prius consensisse, quàm de Sancij Lunæ exitu didicisset: quamq; Regis ignominia arma sua in Pedemontana procidissent. Nam in primis perditam existimationem apud Vrbem, cæterorum literis intellecturum; & plena fora ac cauponas, infamibus eâ de re colloquijs; ausuro iam nemine metu dedecoris, Regium se subditum fateri. Pium Pontificis animum probari, certámque apud eum caritatem, eoq; amorem concordiæ: vt tamen promptius mortales eos fauoribus prosequuntur, quorum magna virtutis opinio, vel propriæ famæ studio tamquam similitudine morum iunguntur; sic hodie neminem in Vrbe esse, qui non anteferat Sabaudium, prius in Pontificem quàm Regem iniurium, ausumq; Ecclesiastica oppida sibi seponere. De Rege Gallo anceps iudicium esse, & quòd necessitudine connexus, praui in socerum animi credi vix possit; nec expectat liceatq; erumpentes in Sabaudij securitatem, auctoritate nondum adulta retinere. Britannum longius situm, consilia sine'sve agendorum opportunitatibus accommodaturum. Sic Vrbem Romam, Gallum, Britannum pro Sabaudio fore credive. Simul celebratam successu famam proferre existimationem illius, omni potentia validiorem. Orare Regem vt velit certiori indagine examinare, quâ famâ res suæ sint, apud eos maximè, qui dignitati Regiæ, Italiæ quietem prælatam, detersa verecundia fateantur; cui retinendæ non Italiam solum, sed & Hispanias negligere expedierit. In re maxima cuius statu vniuersa innituntur, supinam negligentiam admissam; cum tamen circa caput rerum vel leuissimè delinquere, sit omninò exitiosum. Non deesse qui plus iusto credant Regem concordiæ studuisse; alios inconcussam quam accepissent pacem spondere; præcipuè quòd cæteræ prouinciæ modestè agant, possintq; Pedemontanos motus collatâ in vnum operâ coercere. Sibi tamen vniuersa profundius æstimanti, rem omnem suspicionibus implicatam videri; non præteritorum potius causa quàm præsentium & futurorum. Supra quam credi possit, post prouocata & lacessita Regia arma Sabaudium intumuisse; eoq; securitatem hausisse, quòd certus sit, ea quæ ipse inquietudine & contumacia amisisset, filios olim tanquam innoxios à Patruo recepturos. Ipsum nomen pacis, subditorum Regis opes animúmque frangere; æmulorum conatus & insolentiam prouocare; quasi potentissimo Regi (cui prouincias suas numerare arduum multitudine sit) non ingenium non vires exequendi belli suppetant, quod olim suscepisset. Cum minoribus copijs non semel Hispaniæ Reges maiora patrauerint. Regium Imperium voluntatémque requiri; paratas Regi & honori suo Hispanias, & benè agendæ rei occasionem, detergendíque dedecoris: habituros non hostes solùm, sed & amicos documentum, quo genere fidei & obsequij tam magno Regi teneantur. Decem hominum millia Hispanias facilè daturas; nec aliud aduersus Regem suum decus patriæ, nobilium animum futurum; sponte Ductorum militem affuturum, & populorum expensa ad classem properaturum. Neminem alium Regem certiorem apud subditos caritatem, & proniorem bello animum habere; cum maximè de totius gentis gloria, magna retinendæ existimationis constantia certatur. Quod si etiam præmia laborum æstimentur, nulli

Principum

Principum, plures commendas, opulentiores reditus, frequentiores ditioreśque administrationes esse; quibus in subditis annorum aliquot operam remuneretur. Animos cætera pronos ista stimulabunt, aperientq; victoriæ facilitatem, bellatorum numerum, expensarum commoditatem. Daturos exteros cum subditis nomina, silente præsertim Belgio, non Gallo, non Britanno suspectis; & Turco internis suorum discordijs, propriâ ignauiâ corrupto. E Belgio quatuor militum millia, mille quingentos equites, quos Luisius de Valasco deducat, haberi posse. Ab Neapolitano regno mille quingentos equites, cum Principe Auellini, & Duce Mataloni octo peditum millia. Insuper mille alios equites Illyrios, & decem externorum peditum millia sub signa ad id bellum ventura, Regis Imperio intra octauum diem decem millia peditum Hispaniâ deduci posse, eámque operam sibi poscere. Nec minus ducenta aureorum millia relaturum, intacto ærario Regio in necessarias expensas: reperturum quoque collatores, qui fidei suæ eam pecuniam repræsentent. Visurum Regem qua facilitate vniuersa executurus sit, munito prius classe mari Thyrreno, aduersus quascunque Turcæ minas: & Regijs nauibus, additis Fegniæ prædonibus Adriatico insultaturis. Scire se non defuturos, qui consilio diffidant, metuántque commeatus difficultates tot millibus hominum per Longobardiam præliaturis; sed eos parùm callidos, & necessitatum bellique moris ignaros. Nam vbi tormenta bellica addantur, & libera ductorum imperia sint, iam abundè annonam sufficcturam; & opinioni præualentis potentiæ omnia seruitura. Nulla quidem sua scientia bellum aduersus Sabaudium susceptum, patrandum tamen censere; non Ducis solùm, sed & Regiæ existimationis causâ sperare se, consilia sua Aulico Senatui placitura, in quo plerosque nouerit eodem in Patriæ dignitatem studio; nec minus ingentibus beneficijs Regi deuinctos. Eos tantùm excipere, quos solitos nouit Regiam magnitudinem suo pede metiri. Postremò addebat, se vnum & infimum seruientium esse; virtutem tamen suam, Regiæ gloriæ non vno documento probauisse; cum iunctis fœderatis vrgere primùm Turcam; mox nullis externis præsidijs adiutum, persequi Venetos ausus sit. Plus virium magnos conatus quàm pecuniæ requirere; eoq; cogitasse, ab amicis caritate, ab hostibus ferro, à vicinis necessitate conductarum legionum alimenta ac stipendia exprimere.

Acceptæ à Rege literæ diuersis animorum motibus Aulam ac Consilij Proceres aduertêre: iam enim mitioribus instandum aliqui consuluerant; & Ossunæ ingenium acrioribus pronius interpretabantur. Fuêre nihilominus senum plerique, qui existimationi nominis bellum, & Ossunæ placita commendarent. Quod statim inuotuit; literis ad Inoyosam missis, quibus sententiæ concordes aut aduersi perscribebantur. Id causæ fuit cur Ossuna nouis epistolis Regi in eandem sententiam responderit; siue societate eadem sentientium elatus, siue repugnantium opinione prouocatus. Idem enim se Cardinali Borgiæ (hic in Vrbe eâ tempestate Regium ministrum agebat) nunciasse testatus: Honestius nempe bello amitti Italiam, quàm cognitâ insultanti petulantiâ possideri. Nullam in posterum Principum reuerentiam aut fidem fore. Imò imminentium securitati expedire, si turbator magno semel conatu frangatur, quàm perpetuo in metu minoris, suspicionibus nouitatum agitari. Non enim possessione prouinciarum Regem esse; sed in homines Imperio, valida apud amicos beneficiorum, apud hostes vindictæ opinione. Et quidem non Ossuna solùm, sed & plures Italorum Procerum eandem sententiam præscribebant. Despicientiam Regis, peruicaciam Sabaudij, grauissimo læsæ Maiestatis nomine appellantes: cum interim plures & rerum vsu firmati, seruiendum tempori, & in futuras

opportunitates futuras vindictas reijci persuaderent: non arcanis dominationis admoniti, sed gnari plus sibi potētiæ Ossunam figurasse, quàm intus esset. Regnum enim Neapolitanum frequētibus delectibus, & Tributis imminutum haustumq́; quod illi virium esset, in ea vna Ciuitate reperiri; cætera locorum inania & vacua cultoribus; quos immanis Hospitalitas sedibus patrijs depulerit, & Tributorum magnitudo, ad extremam inopiam deduxerit. Belgium poscere militem, non offerre. Belgas enim semper armatos, tum etiam occasionem captaturos; & plurium annorum documento ostendisse, plus sanguinis Hispanos eo bello impendisse, quàm victoriæ mererentur. Prouinciam tamen apud hostem adhuc esse, terrâ mariq́; insultantem. Hispanias vastitatem ac desertum potius quàm militiæ seminarium esse. Dies solidos itinere absumi, quibus nemo mortalium occurrat. Quod si inde decem iuuentutis millia detrahantur, secuturam Ciuitatum desolationem, & eum delectum postremum fore.

Iam noui Gubernatoris Mediolanensis accelcratus aduentus audiebatur; & Inoyosa aliquot aureorum millia Cremonensis collationis, singulari munificentiâ sibi in subsidium à Rege dono data, præcipitata exactione cogebat: non auri cupidine potius quàm metu, ne Toletanus cunctantem adhuc Mediolani deprehenderet. Fixum in animo habuerat vitare congressum; quòd apud Aulam parum fauorabilem; & pleraque in suum neglectum liberius egisse accepisset. Recepto etiam apud successores more ne loco moti aduentantem venerari viderentur. Neque tamen Toletanus vllo proprio in Inoyosam odio apud Regem proruperat; licet concitatiori oratione vilitati Hispanæ gloriæ inclamasset; quam fortibus ausis confutari, & eius suspiciones formidinis apud frequens consilium orauerat. Didicerat iam Sabaudius Toletani destinationem & consilij Regij, nec ideo tamen fortitudinem animi remisit, quacunq́; belli vi vrgeretur, obniti paratus, quamuis pacem honoratam non abnueret. Et quò plus securitatis hosti monstraret, Gallos pedites Equitesq́; (& pauculæ cohortes erant) datâ missione dissoluerat. Vtque bonam fidem documento solidaret, publicè singulos laudatos donatosq́;, ad sua se dimittere professus est. Secutus exemplum Inoyosa fuerat, Vrbinatibus, Luccensibus, Parmensibus, Etruscis, & Hispanis in Neapolitanum ac Siculū Regnum vnde accersiti fuerāt reuertere iussis. Adhuc Galli à Sabaudio dimissi in via erant, sarcinis & prauitate itinerum tardius procedentes, cum exauctorationis fides criminari à nonnullis Mediolanensibus cœpta est: qui iactabant non dimissas ab eo Gallicas copias, sed tantum loco motas, & tamquàm in futurum bellum sepositas; quibus Dux reficeret vires, animosq́; resumeret si bellandum foret, per opportuna Vallium Sabaudiæ digestas. Nos veram missionem propriâ Gallorum fide fuisse didicimus, sed comitati ac beneficio nexam: Iussos enim commodè progredi, & hospitalitate Sabaudiorum vti. Nec illi beneficium remiserant, sed totos dies commorati præteritos labores quiete & copiâ pensabant; siue illicò siue tardè ad suos redirent parum distinguentes. Acceperat etiam ab Aulâ Hispanâ literas, quibus certior reddebatur in tuto res eius esse; & delato in Italiam Toletano Oneliam Marrumq́; recepturum: Distulisse enim sanctæ Crucis Marchio restitutionem ferebatur; siue parum Inoyosæ conuenisset; siue eo decore ornare Toletani initia meditaretur, siue pro Hispanis possessionem commendaret: nam id quoque traditur. Non enim Genti solùm honorificam, sed speciosam sibi vtilemq́; crediderat, superstite virtutis memoriâ, & stabili recordatione gloriæ meritiq́;. Captorum enim redditorumq́; oppidorum recordationem dilabi; procliuiori semper obliuione meritorum, quàm repræsentatione beneficij si quando virtus frustra fuit.

Inoyosa se discessui parat.

Sabaudius, dimittit partem exercitus.

Discedens

Discedens Mediolano Inoyosa quamquam iniquas Mantuani apud Regem, aduersum se querelas sæpius audiuisset, & amore eius Sabaudium acriter offendisset, retulissetq; parum gratiæ studiique, solita sibi tamen morum dulcedine scripsit Mantuano literas plenas effusissimæ caritatis. Nam & eorum quæ fecisset dixisséque, tamquam apud Iudicem causas reddebat; & addebat futurorum consilia, si domui suæ, si quieti successorum Mantuanus consultum voluisset: Postremò sedulum se amicum apud Regem fore spondebat; si quando Dux eius operâ eguisset. Metum sui interpretatus officium Mantuanus est; & quasi magni animi argumentum daret, transmisit epistolam ad Regem, quâ Inoyosæ aduersum se studia, & bono publico datam operam laudibus in cœlum ferebat: parum memor quibus criminationibus viri famam olim in Aula lacerasset, & quoties fraudem apud Regem accusasset. Astu id Inoyosam procurasse, & nouas Mantuani querelas formidasse vix crediderim: Iam enim bellum abscesserat; & in virum loco motum sera nimis vltio fuisset. Crescebat interim aduentantis Toletani fama; & expeditus Cursor detulerat illum Barcellona soluisse, rectaq; in Italiam properare. Orator Mantuanus diu Toletani familiaritate notus fuerat: cum itaque is à Duce suo literis moneretur Toletani aduentum speculari, & Finalem quò appulsurus dicebatur, proficisci; vt erga nouum Gubernatorem solito Proceribus Italiæ obsequio fungeretur; paucos post dies affuturum accepit. Ergò delecto nobilium comitatu, sextâ Nouembris illuc delatus est. Sed Toletanum properantem dies aliquot Austri & aduersa maris retinuêre: tandemq; vicesima mensis procul in alto classis quâ vehebatur, apparuit. Magno itaque Pelagi spatio, vnà cum Ioanne Viua, Regio apud Genuenses Oratore obuiam processit. Vt coram fuit, multâ humanitate exceptus est, iussusq; si quid dicturus aduenisset eloqui: Ille Mantuani Domini sui obsequio Mediolano Finalem vsque proficisci iussum se dixit; vt pararum hospitalitati Monferratum, & desiderijs Regijs fortunas omnes Ducis offerret. Principis viri nobilitatem, Imperij magnitudinem, etiam consanguinitatem mereri, vt vniuersa, illius honori impenderet. Toletanus laudatâ affabilitate, quò opinionem veri animi faceret, magnificis titulis in Ducem, & necessitudinis recordatione vsus est, Dominum, nepotemq; addito Celsitudinis cognomine (quod Regijs per Italiam ministris insolens erga Duces est) appellando. Nec auersari se potentis & amici Principis hospitium, respondit; cuius securitati & dignitati prospecturus ante alia missus foret. Plura per secretum, & grauiora; sed (vt accepimus) pleraque altissimis sensibus inuoluta, ambigua; & quæ nisi exitu interpretationibusq; satisfacerent. Biduum Finali hæsit. Eâ causâ Orator Mantuanus in Monferratum reuersus fuerat; vt fines ingresso obuius procederet; & Domini sui iussis congruentia amico hospiti pararet. Progredientem itaque & iam Prouinciæ limites ingressum, nobilium virorum, equitatusq; demonstratione exceptus est, & Aichium (ciuitas Monferrati est) deductus; non recentis solùm curæ, sed iam festinationis manifestum. Hîc Regij apparatus nihil desideratum, vt certum fuerit, vix maiori splendore, Regem ipsum excipi potuisse. Acceperat ab Aulâ literas, quibus properare iubebatur; ne destitutam rectore Prouinciam, viuæ adhuc seditiones suspicionesq; turbarent. Itaque sequenti Alexandriam profectus est, mox Mediolanum.

Inoyosa Mediolano discedit.

Et Mantuano reconciliari studet.

Orator Mantuanus obuius Toletano.

Toletanus ingreditur Monferratum.

Inoyosa consilij certus Genuam veneràt, hinc in Hispanias vitato successore traiecturus; præmiseràtque sarcinas & longum impedimentorum ordinem, ne quid sui remaneret. Præpotentium offensionum timatores vulgauerunt principia Toletani Inoyosam dedecorasse; relicto antequam discederet prauo consilio, ne Sabaudius & Etruscus Finalem vsque Oratores mitterent, in noui (vt dicebant) & ambitiosi successoris manifestam imminutionem. Sed vtrisque suæ ra-

Inoyosa Genuæ.

tiones suberant, ne extra fines suos progrederentur, & satis se officio agere crediderant, si coram, & in suo debitum persoluissent. Plus magnitudinis & Consilij in Sabaudio, qui procul ab omni vilitate, etiam eius dedecoris suspiciones metuebat. Nec enim indecoro obsequio præuenire se Gubernatoris gratiam velle, inuitatione Mantuani docere voluit; aut eandem sibi quæ Mantuano reuerentiæ causam humilitate testari. Quod tamen Regius cultus à magno Principe requirit, cum Toletanus Mediolanum tenuit, abunde ab vtroque honori suo satis actum vidit, & officium singulorum obsequio probatum. Meminerat Sabaudius ostentationem mutui amoris cum Inoyosâ initio rumorum, crimini sibi à maleuolentibus datam: Et quamquam ridere commenta otiosorum posset, discutere tamen vmbras voluit; & quæ semel offenderant, vitare. Nullo proprio in Toletanum odio Sabaudius ferebatur, sancitaq; Astij pace obliterasse præteritorum memoriam; & insuper famam sui pactis honestissimis protulisse ferebatur. Apud Etruscum eò minora despectus inditia, & remotiores occasiones erant; quod sanguine nexus, & veteri amicitiâ sciretur. Misisse Parmensem quoque Ducem accepimus, vt causæ, sic adulationis expertem, Hispano Regi longo Parentis ministerio, & geminatis in Belgio victorijs deuinctum. Et nisi Monferratum recto itinere transeundum Toletano fuisset, forsan Mantuani Orator aduentum illius Mediolani expectasset. Sed humanitas & officij reputatio præcipuè cultum expresserunt. Incertâ pace, suspecto Sabaudio, Toletano ingentia animo voluente, Mantuanus sibi in tuto esse videbatur. Proiecerat curam sui; & apud virum nobilem, famâ virtutum commendatum, solicitudinem nutantis Monferrati deposuerat. Credebant subditi Camillæ amores negotia depulisse (& quidem in puellam ardentissimè ferebatur) sed iam mores iuuenis docuerant, illum promptissimè securitatem imbibisse; & vt quocunque auerso concidebat, sic cuiuscunque spei imagine erigebatur. Quia tamen domi habita prouocare multorum suspiciones poterat, non procul Aulâ, Romano more Domum extruxit, auro ac picturis ornatam, & quæ secretis itineribus adibatur. Hæc abditos amorum receptus, hæc voluptates tegebat, conscio nemine, nec quærere auso, quâ parte Dux & Camilla excessissent. Neque tamen in hanc diem præter iocos & colloquia aliud virgini imputari poterat, sed festiuè eblandita, cupidini iuuenis, honorem, decus domus, famam suam objiciebat. Ille impatientiâ amoris, & constantiâ puellæ victus, cum preces, munera, promissa frustra vsurpari cerneret, spem matrimonij obtulit, non inuitæ, & eo prætextu hactenus nutritæ. Proinde nec fortunam in se versam rejecit, & paratam se coniugio obtulit, quamquam per modestiam eâ se sorte indignam fateretur. Consilio in id parentis vsam quidam putant: Nos compertum habemus, non minus prudentiæ ac constantiæ in virgine quàm in Parre fuisse.

Cur Sabaudius Finarij obitum Toletano non miserit.

Vergente iam in finem anno cum externæ curæ deposuisse viderentur, Comes Rouiliaschi Taurini in carcerem coniectus est. Quod licet extra susceptum munus videatur; quia tamen vetus opinio hoc documento innititur, & hunc secreta Principum virorum alienatio detegitur, facti huius seriem referre libuit, prout ab eius amicis accepimus. Ferè enim vt abdita sunt arcana regnantium, sic longius petitis coniecturis argumentisq; deteguntur. Et quidem Rouiliascus florenti ætate, & militaribus politioribúsque studijs ornatus apud Pedemontanum Principem honesto loco erat; nec minus certâ parentis gratiâ, vt in iuuenem nobilitatis virtutísque spectatæ. Huic cum Marchione Estensi arcta olim familiaritas intercesserat, consuetudine & similitudine instituti, licet secutum inter Hispanos & Sabaudios bellum, veterem familiaritatem, & literarum commercium rescidisset.

Comes Rouiliascus.

Post

Post compositam apud Astium pacem, & militiæ dimissionem, amotasq; suspiciones tediturx discordiæ, vetus Rouiliasco in animum caritas redijt, & resumendæ amicitiæ desiderium. Itaque scripsisse ad Estensem Marchionem literas ferebatur, fraterni affectus plenissimas; quibus intermissam consuetudinem detestabatur, orabatq; rediret ad institutum; ne conciliatis Principum animis ipsi priuatis inimicitijs præcedenti bello studuisse viderentur. Securum commercium, & omni solicitudine formidinem solutam; cum insuper quæ conferre deceat, vulgari possint, nec liceat præteritas suspiciones admittere. Acceptis literis respondit Estensis, idem se apud animum suum statuisse prorsusq; decreuisse nouis officijs præteritam sarcire iacturam, datis acceptisq; ab amico Epistolis, quem charum olim, & arcanorum communione fidem expertus foret. Placuit Monachus Cappuccinus internuncius; tamquam certiori medio transmitterentur. Hic Taurinum ad Præpositum sui Monasterij (quia aliò ipsi flectendum erat) legauit. Sed Præpositus cum sigillum Estense, & quædam olim suspicionibus iactata; nec integram omninò Sabaudij (vt rebatur) cum Estensi amicitiam crederet, metu sui, an odio Rouiliasci, siue vt potentioris gratiam iniret (nec enim satis scitur) pergit ad Sabaudium, promit literas; causasq; quibus reddere Rouiliasco abstinuerit, exponit. Hæsitatio Monachi Sabaudij suspiciones intendit: non voce tamen, non vultu mutatus, redditurum se illas iuueni promisit; dimisso statim Monacho ne Rouiliasco colloqueretur. Nouum Sabaudio non erat premere apud suspectos sensus suos, & inter colluctantes meditationes, infractum indetectumq; agere. Vocari intra secretum cubiculum Rouiliascum iubet, & tribus omnino nobilibus præsentibus, tamquam aliâ sociaturus, iuuenem sereno obtutu exceptum interrogat, quæ ipsi & Estensi Marchioni secretorum consuetudo, quæ suspiciones securâ pace abolitæ, quæ arcana olim communicata fuerint. Rouiliascus improuisa interrogatione perculsus, hinc facti conscientiâ, illinc metu hærens (nam certam Domini indignationem, nec perfunctoriam suspicionem deprehenderat) quod tutissimum inter ambigua credidit, nullas sibi ad Estensem Marchionem literas datas, respondit, nec habuisse secreta quæ conferret. Neque tamen veterem olim amicitiam abnuere; cum tamen nullo recentiori literarum commercio reduxisse. Non eâ firmitudine negasse quod quærebatur, visus Sabaudio Rouiliascus, eoque credidit ostentatis Estensis literis concessionem amplexurum. Promptas ergo sinu obtulit; & seuerè increpitum (iam enim facti suspicionem negatione intenderat) ingenitæ nobilitatis admonuit. Cæterum Comes non aliam securitati viam, quàm in constantiâ putans, nescire se quibus causis Estensis, quà occasione scripserit; nec misisse se, nec accepisse literas, scenam sibi criminis à quopiam paratam. Tum Sabaudius fateri veritatem honestæ rei potuisse, respondit, nec enim inter amicos literarum commercium prohiberi, nec omnia arcana cum flagitio aut crimine esse. Multa priuatis negotijs, & ludicris interdum circumscribi. Ad hoc exarsit, & malo suo redditurum dictorum rationem comminatus, cubiculo excessit, iussitq; Comitem secretâ custodiâ haberi: neque enim inania aut vana crediderat, quæ fateri Comes metuisset. Defecisse Comitem animo ad hæc accepimus; referunt alij impauidum se cuicunq; euentui præstitisse. Id certum habemus plurium Annorum carcere maceratum, & iteratis quæstionibus per tormenta interrogatum, constantiam quam prætulerat, retinuisse; cum olim agnoscere quod quærebatur, nullâ aut culpâ suâ, aut pœnâ licuisset. Sed ingentem pauorum obstitisse didicimus, ne prompte fateretur, quod Sabaudius æmulive in grauiora flexissent. Facti memoriâ libens abstinuissem, nisi clarorum virorum testimonia impulissent; maximè quod suspendere cuique iudicium li-

ceat,suspicionum nullo hactenus adminiculo probatorum. De Principibus rarò vulgaria creduntur;& leuia interdum magnis commentationibus tolluntur.

Monferratensis motus statim initio, abhorruisse Victoris Principis animum à Consilijs belli (vt suo loco meminimus) nonnulli vulgauerunt; in Mantuanum humanitate,& in Hispanum Regem Patruum reuerentia. Id apud Parentem iniurijs & bono iure stimulatum, parum fauorabile videbatur. Ea causa secretæ Principis amicitiæ,& suis destinatis auersa voluntas,in suspicionem venisse dicebatur; tanquam Marchione Estensi,& Rouiliasco consultoribus,Parentis imperio subtrahere sese,& ad Patruum Regem fuga proripere cogitaret. Id secretos interpretatores Patri detulisse quidam volunt;sed coniurationis consiliiq; argumenta defuisse; nec voluisse Patrem pro compertis, incerta de obtemperautissimo & piissimo filio credere: mansisse tamen vmbras suspicionum specie veri, compositione morum Principis, arcta Rouiliasci amicitia fotas: obseruatum interim filium Comitémque,& appositos Estensi exploratores fuisse,fama distulit; licet non dicto, non facto dolus innotuerit. Rei examen prudenter in futurum Sabaudium reiecisse dicebant, quòd immania rarò duraturo silentio inuoluantur. Sed quæ secuta sunt tempora satis diluisse suspiciones videbantur; non Rouiliasco solùm,sed & filio strenuè nauantibus, Ducisque destinaris optimè congruentibus; nisi Estensis pro Hispano nixus metum veri inanibus fecisset; & interceptæ illius literæ, sopitas fortè suspiciones reuocassent. Quò difficilius hic iudicium est,eò nos promptius abstinemus. Nec enim obsequentissimi Principis filij aduersus Patrem amantissimum animus culpam, aut Sabaudij prudentia vanitatem admittere persuadent.

Inter hæc Mediolanum Toletanus venerat,arrectis omnium animis,pacémne apud Astium sancitam,an bellum foret prosecuturus. Anxij futuri ante alia consortes armorum erant. Nec Sabaudius certus factorum erat,quóve cœpti motus fine clauderentur.Multos Toletani ætas pacem spetare suadebat;quod æuo grauis quietem promitteret,& consiliorum maturitatem. Alij magnitudinem animi, solitum adhuc pectoris impetum, fastum Hispanum in suspicionem noui belli trahebant. Ipse tectis ad plures dies consilijs, audire Otarores Principum nouo muneri gratantes; & futuræ administrationis (vnde morum certa coniectura) formam præscribere satagebat;in concordiam facilitate ac comitate satis compositus,si altiores sensus respondissent. Infractum aduersus auaritiam animum attulisse dicebatur: constantissimus contra cupidinem,& opes malis artibus quæsitas. Id præcipuè continere fœlicitatem populorum videbatur; quos longa ministrorum series docuerat, non adeo illos publico studêre, vt priuata commoda negligerent. Futuræ moderationis specimen statim,arctata seuerissimis legibus domo sua dederat; & quod in iustitiæ venales quosdam publicè inuectus foret;seuera omnibus comminatus,si quando votum gratiæ potius quàm honesto accommodassent. Et quidem recepta de Toletano ea sententia erat, tamquam nulla sui solicitudine, fortissimè aliena aspernaretur, suo parcè vteretur. Optimum Regij ministri temperamentum; quoties virtus bono publico famulatur.Secreta Toletani suspicionibus turbarum malè audiebant;quasi bellum & inquietudinem spectarent. Certè postremò Consilio quod in Aula coram Rege habitum fuerat, licet indecora pax Astensis visa foret, cuperentq; Proceres honori gentis aliquid à Sabaudio concedi,& de pactorum fœditate nonnihil in dignitatem remitti, præceptum tamen acceperat, vt pro virili sancitam pacem foueret,neque Sabaudio quiescenti,nouas belli occasiones offerret. Si quid honestius conditionibus antiquis appinxisset,si quid pro Maiestate honorificentius & in pace obtinuisset,si quo Regiam existimationem sustentasset,id omne curæ

Toletani mores.

eius &

eius & industriæ, nec non magni meriti opus fore. Spondebat (vt accepimus) speciosissima; eadem qua olim Sabaudium insectatus fuerat, despicientia; opinione virium quas affuturas sibi credebat, & conscientia virtutis.

Qui tamen hominem longo vsu ex motibus nouerant, præferocem animum senectâ immutabilem suspectabant; tamquam non propriam magis, quàm Regis gloriam per vim & arma foret prosecuturus; veteremq; Toletanæ familiæ militaris decoris famam in Italiâ reducturus. Etiam ex ijs metus erat, quos præpostera ambitio, aut inopia stimulabat; ne paratum iam pronumq; discordiæ fouerent: Ea enim certissima cogendæ pecuniæ via credebatur, vt inter turbas euaderet inobseruata rapacitas. Neque tamen illi adeo arctis limitibus definita potentia permissa fuerat; vt ex arbitrio sumere aut ponere arma non posset: cum tamen Rex paci annueret, Belgij cogitationes, & Venetorum per Illyrium tumultus abstinere nouo bello in Italiâ consulebant. Vis illa animi Toletano frænanda erat, modestia ac quies simulanda; vt si quando bellum apparasset, inuitus coactusq; tractasse arma videretur: Eò maximè, quòd cum Sabaudius definitis semel conditionibus pacis composuisse ex dignitate motum videretur; exercitamq; cum Mantuano litem paucorum dierum morâ terminaturus; certum erat, nisi nouis iniurijs rescindi pacta potuisse. Apud Mantuanum eadem præsentium ac imminentium securitas videbatur. Nec enim prouocare Sabaudium ex vsu erat, prono in pacem Rege, & bellum auersante, nec aliena aggrediendi vires suberant. Non vnâ coniecturâ didicerat Hispanos suâ causâ bellum nolle; maximè quòd humanis diuinisq; legibus reclamantibus, in ea cogere Mantuanum consilio viderentur, vnde ipsis securitas, Duci rerum, & existimationis iactura immineret. Ignosci enim rebellibus, & damna pluribus auri Millionibus æstimata condonari suadebant: non perfunctoriè additâ contestatione; non eam temporum conditionem, aut regiam vtilitatem esse; vt quoties Sabaudius eâ causâ vim Monferrato intulisset, armatos pro Mantuano exercitus potentiori opponerent. Nulli vtiliorem quàm ipsi pacem esse, deberetq; eâ iactura securitatem reliquorum procurari. Id non semel, aut secretò dictum, sed palàm vulgatum, vt iam non vno auctore Mantuanus erudiretur. Et vt plus fidei esset, Inoyosa, Asculanus, cæteriq; eiusdem ordinis proceres testati fuerant; cum interim ius, sacramentum, dignitatem, & quæ Regibus protectoribus in ore famæ honora sunt Mantuanus incassum recoleret.

Regium id imperium erat, & mutato nomine consilium (quod tamen necessitatem afferret) appellabatur. Quod vbi Mantuanus agnouit, quamquàm obniti se fingeret; & in extremum spiritum eandem voluntatem iactaret, eâ tamen causâ denuò Prouincijs exui nolebat; & lassatum se iam fatebatur multitudine & onere beneficiorum; quæ ab Hispanis quotidie sibi improperari audiebat: fœlix si quod coactus, & exutus, certâ magnitudinis animi notâ, pridem integer & sponte concessisset. Itaq; silente Sabaudio, cui non rebus, non honori quidquam pacta detraxerant, nec tamen sine obseruatione Toletanæ simulationis agente, quiescenteq; Mantuano, & frustra promissam protectionem appellante, turbari composita sine perfidiæ aut iniquitatis nota à Mediolanensi Gubernatore non poterant. Simulatione opus illi & astutiâ erat, vt secreto in concordiam consentientes varijs artibus scinderentur, vt Sabaudium intolerabilibus imperijs, Mantuanum blandimentis, nepotem ac Dominum appellando in causam traheret. Huic insuper amicè persuaderet, vt si quando Sabaudius æmulus illi erupisset, arma, victum, arces, hospitium Hispano militi protegenti concederet. Id licet nonnulli præuiderant, & Sabaudius adhuc militem lentè dimittere videretur, intimisq; Pedemontanæ vallibus tamquàm subsidio mox futurum ab-

Mantuanus cogitur ab Hispanis assentiri Sabaudio.

dere diceretur; Mantuanus tamen fato quodem & ineuitabili pereundi necessitate trahebatur. Cui enim in proprijs viribus nihil firmitudinis erat, à potentiori pendere, vniuersa arbitrio alieno facere ac promittere, pacis ac belli leges accipere cogebatur. Toletanus quoque ne mutatione consilij sibi è manibus iuuenis elaberetur, ingentia in Monferrati tutelam spoponderat, & possessionis indubitatam securitatem: Id per Nuncios & literas caritatis ac pietatis plenissimas testatus. Quod in causa fuit, cur Mantuanus nulla decoris sui cura, frequentatum sibi alias Mediolanense iter denuò ingrederetur. Fatebatur Toletanus pro incolumitate quidem Ducis vitam, viresque insumpturum, nec vnum (vel inermem) Sabaudium, nisi permissu Mantuani per Monferratum incedere passurum; se tamen quod coram exponeret habere, decus vtilitatemq; iuuenis spectantia. Credebant nonnulli etiam nuptiarum negotiationem reuocandam iri, & secretis epistolis quò Regis animus inclinaret præscriptum fuisse. Vbi Mantuanus Mediolani fuit, nullâ titulorum (quos anxiè præteriti Gubernatores vitauerant) parsimoniâ (quippe Celsitudinis & Serenissimi cognomine vsus est) tantam in speciem comitatem vsurpauit, vt vel astutissimo imponere, fidémque & amorem persuadere posset.

Mantuanus Mediolanū ad Toletanum.

Sed ante alia digna recordatione eius oratio visa est, qua altero aduentus die secreto cubiculo, & duobus familiaribus adstantibus Ducem aggressus est. Notum Mediolani agebamus, & à Mantuano accepimus. Vergentem in extremum ætatem suam, longitudinem itineris, rei familiaris dispendia, suorum caritatem, magnis æmulationibus nixam, contumaciam, discrimina honoris cui semper vixerit, facilè sibi, pridem in quietem composito, & alienam inscitiam æstimanti, commissam sibi à Rege prouinciam dissuadere potuisse, nisi Regium obsequium, pacis, & honesti amor, arctaq; Mantuani necessitudo, desuetum iam laboribus animum excitassent ad pericula. Sibi pleraque viridi adhuc æuo honora apud militiam contigisse; & sufficere præteritam existimationem potuisse; ne aduersæ fortunæ (quæ nonnunquam etiam virtutis probatæ viros excepit) ipse volens sciensq; incurreret. Accedere à domesticis rebus, & negotij molestiâ difficultates, ne nullo quæstu suo commissum munus, facultatum ingenti parte profusa aggrederetur. Porro non alia sibi senectæ oblectamenta superesse, quàm suorum consuetudinem, liberorum, consanguineorumq; aspectum. His, cum maximè frueretur, abstractum, & alio cœlo vti iussum, tum cum aëris mutatio exitiabilis grauescenti crederetur. Instare quoque Sabaudij inuictum animum nonnullis victoriarum imaginibus, & indecora Hispano nomini pace Astensi, nec minus colluuie gentium; hinc Heluetijs mercenarijs, illinc Gallis affluentibus elatum; vt arduum munus, periculosa negotiatio censeri possit, si Hispanæ potentiæ existimatio, consensu seruientis Italiæ recepta, suæ sit dignitati restituenda. Et quamquam studendum virtuti sit, fortiq; conatu insistendum honori putet, adipsum tamen facilè auersari, imagine honesti, aut æmulatu. Non enim apud prædecessorem suum aliud quàm sordes & ministrantium ignauiam præsumi, si quando ipse fortissimè non egisset eadem de Regiâ voluntate discrimina, & Maiestatis æstimationem esse: neque enim insultantem Ducem tolerari, pro dignitate credi, & pacem nihilominus præferri, quam certus sit, vt inhonoram sic parum duraturam. Nulli enim arcanorum regnandi erudito ignotum esse, subditos, vires, pecunias, arma, famæ Regiæ vouere. Hac imperia, incolas, vicinos, longius sitos in officio contineri; despici ab omnibus potentiam quæ elanguerit, aut sordescere cœperit. Vt suo nitori existimationem redderet, & mutuo consilio virtutem suam testaretur, tot incommodis, tot periculis implicatam, obuiam administrationem subijsse; nec minus vt consanguineo Duci, cui Me-

Toletani sermo cū Mantuano.

dictæo ſanguine iugeretur, ſpontaneus tutor accederet; non prædarum cupidine, non muneribus Sabaudij corruptus, orare itaque vt in amici ſinum ſua deſideria & iniurias, tamquàm in ſecuro deponeret; tutiſſimum & ſecretiſſimum auſcultatorem, retumq; executorem illi obligiſſe. Vnum monere quod inſtar omnium eſſet, ne debitam pijſſimo Regi, ob depulſos ceruicibus hoſtes, & redditam inexpectanti Prouinciam, gratitudinis obliuiſceretur, aut externam fidem exitio futuram indueret. Quinimo retineret conſtantiam Principe viro dignam, & communione conſilij, eandem ſibi ac Regi voluntatem teſtaretur. Abſurdum eſſe de eo diffidere, quem rerum ſuarum anxium toties ſit expertus.

Ad hæc Mantuanus gratâ beneficiorum Regis recordatione, & deuoti animi fide præmiſſa, in ea præcipuè intendens, quorum recens flagrabat inuidia, veniam rebellium, damnorum obliuionem: quibus cum omnia iura refragari diceret, nil conſceleratorum pertuicaciam magis ſuſtentare reſtabatur. Vbi ad coniugium ventum eſt, vt Regiæ reuerentiæ ſatisfactum crederet, orauit, ſi nō alteri quam quæ Regi probaretur, nupſiſſet, duram conditionem ſibi videri; ſi viduæ matrimonium tanta rerum & ſuæ exiſtimationis iacturâ prætuliſſet. In eo regiam vtilitatem non eſſe; cuius honori plurimum accedat, ſi iuſtitiæ ſectator, vim omnem ab eo quem tutandum ſumpſiſſet auertiſſet. Tum potentiam vireſq; producturum, vbi præter ius fâſque nihil in hoſtis gratiam admiſiſſet. Nil horum perduellibus Regis concedi poſſe, quòd cauſæ honeſtatem apud illos non appingat. Multa Toletani attentione iſta excepta ſunt, promiſitq; in futurum operam, vt forti animo duraret iuſſit, nec iam in protectionem recepti curam vllam defuturam. Fuêre qui crederent (quæ enim ſecuta ſunt coniecturam prioribus addiderunt) à Toletano firmatum conſilio Mantuanum, ne Viduam relictam coniugio induceret, ne rebellibus veniam largiretur, ne damnorum ſatisfactionem petere deſiſteret; belli fortè ſemina, quod tum ſenex concoquebat. Nempe vt his aſperitatibus irritatus Sabaudius contumax propoſiti in ſententiâ perſiſteret, eóque crederetur prior bellum prouocatis Hiſpanis armis ſuſcitaſſe; pactiſq; Aſtenſibus ſacramento firmatis eluctari. Neque enim aliud viro ſtudium erat, quam modeſtiam & quietem præferre, cauſas diſcordiæ quærere, fouere; denique vniuerſa quæ criminari poſſent, hoſtibus & amicis imputare.

Ferrarienſis Mantuani Amita Toletanum olim occaſione coniugis ſui defuncti, literis & honorę proſecuta fuerat; & vbi aduentare Mediolanum audiuit, tamquam voti ſecura, ſe ſperauerat Viduam Matrimonio nepotis excluſuram. Oratorem quoque Mantuanum eò mittendum propoſuerat amicum ſibi, & eadem conſilia fouentem: vt pluribus ſimul adminiculis, infeſtam & inuiſam ſibi loco depelleret. Nauauerat ſtrenuam operam Orator; quo accidit, vt crederetur Toletanus (quod nos durum auditu à fide tamen dignis Mediolani accepimus; licet fidem veritati non obſtringamus, magnitudine dedecoris, & ſimulationis fœditate exterriti) perniciosum Mantuano conſilium inſtillaſſe. Iuuenis aduerſus Hiſpanos cōſtantiam olim, & tum Toletano ſuſpectam fuiſſe cognouimus; cum tamen irrita deſideria ſua; & fruſtra bellum cogitare, niſi cauſam eo dante ſciret; ne qua Ducis externa ſecuritas, aut è recentiori conſanguinitate ſubſidium eſſet, ſuaſiſſe Camillæ nuptias, in quas pronum Mantuanum impatientiâ amoris crediderat. Deſtitutum quippe vicinorum auxilio, permiſſurum ſe Hiſpanorum arbitrio crediderat; nec alia rerum aut ſalutis proſpectaturum. Dati à Toletano conſilij ex eo coniectura fuit; quòd & callidus arcanorum imperij ſciretur, & id maximè deſtinatis ſuis congruere, quæ in bellum & occaſiones armorum intenderat. Id immanius quàm vt credamus pro comperto admittere noluimus. Neque tamen abnuimus quæſitam oratámque à

Toletanus creditus ſuaſiſſe Mantuano nuptias Camillæ.

Mantuano facti veritatem; sed illum alto id secreto abdidisse, nec aliud quod causam iuuaret, respondisse; pietati Regiæ seq; ac sua debere; potuisse administros maiori fide ac caritate, tanti Regis humanitati, & certo amico suo respondere. Non habere quod accuset præter fortunam suam; acriores enim de seruo querelas aduersus Dominum speciem indignationis præ se ferre. Equidem meminimus reuersum Mediolano Ducem quamquàm acriter Camillæ deuinctum, rarius tamen de Matrimonio locutum; & tamquam magnitudini suæ restitutum, nobilium familiarum quarum origine gaudebat memoriam publice ac frequenter recoluisse; acri adstantium contentione oblectatus; Bauaráne an Austriaca, Brandeburgáne, an Palæologa, Medicæáne an Estensis principem fortunam magis præferret. Quinimo non semel, velut præteritis cogitationibus infensus esset, prorupisse audiuimus, non eâ se animi vilitate esse, vt posteros suos impari maioribus nobilitate fœdare vellet. Neque Toletani consilium hoc, sed generosæ mentis impetus fuit, quem natales, & reducta nonnunquam suæ conditionis æstimatio ingerebant. Oratorem Mantuani quidam Ferrariensi vehificatum putant: Alij diuersa Toletano suasisse; non odio coniugij cum Camillâ, sed æmulatione Comitis Ardizini parentis; cui vt minori deseruire se debere secuto Matrimonio sciebat.

Sabaudius suspectum habet Toletanum. Sabaudio quanquam non Inoyosa, non Toletanus, non quantum militum Hispano erat formidinem incuterent (vt quem impauidum vis maior potius oppressisset) occursus tamen Oratoris Mantuani, hospitalitas Aichij exibita, & congressus Mediolanensis, multum solicitudinis addiderant: non quod quem seria non mouebant, inania & vmbræ terrefacerent; sed quod sciret à Toletano causam suam paci compositam parum probari; illumq; bellum potius, quam procurandam Italiæ quietem aduenisse. Suspensa quoque illius oratio suspiciones intenderat: Nam & exploratores desiderio armorum æstuare monebant; & augeri sensim apud Mediolanenses copias, nouosq; delectus indies acciri certi Nuncij detulerant. Cogitationes quoque aperuerat illius maior quàm paci solicitum sit pecuniæ cura, ijs enim non alius vsus esse poterat, quam in nouas expeditiones. Accinctum iam vniuersarum cohortium missioni Sabaudium, ista aliaq; retinuerunt, ne armatum hostem ipse inermis prospectaret, cogereturq; quas validiori placuisset leges pacis accipere. Amici quoque Ducis, apud Hispanos, præferoces Toletani spiritus cauendos docuerant; quippe correcturus Inoyosæ opprobria venire dicebatur. Itaque plures centurias, amœnitate locorum Pedemontanæ cunctantes, & illecebris locorum in Gallias lentè properantes, missis cursoribus retinuit; perscriptis ad Aldigherium causis, quibus maioribus insuper copijs egere se docebat; suadebatq; vt causæ suæ quæ semel placuerat strenuè adesset.

Cur lentè Sabaudius exercitum suum dimitteret. Paulò ante Dominus de Bettunes à Galliæ Reginâ Orator extra ordinem in Italiam venerat; vir clarus militiæ, & prudentiâ ac nobilitate Regi suo probatus. Hinc iunctâ Cardinali Ludouisio (quem postmodum Gregorij Decimiquinti cognomine Pontificem vidimus) operâ nil intentatum omittebat, quò pacem Italiæ promoueret. Sæpius itaque Sabaudio ac Ludouisio collocutus, tandem Mediolani Toletanum conuenit. Festinatione opus erat; nam nisi Hispani vmbris suspicionibusq; abstinuissent, priorem Sabaudium erupturum, & arma in Mediolanenses illaturum sciebat. Aut enim pacem se totam velle, aut certum bellum testatus fuerat. Sed præter solitam Hispanis cunctationem, respondere se statim non posse Toletanus dixit; opperiendam sibi prius Proregis Neapolitani, oratorumq; Pontificij ac Veneti sententiam. His quippe Regium Italiæ consilium niti fama vulgauerat. Nec contentus Bettunes vrgere Toletanum, literas quoque

quoque ad singulos dedit, quibus Reginæ flexum in concordiam animum, & communia partibus bona pacis disserebat. Cunctabatur nihilominus Toletanus; siue Proregis & Oratorum eadem mens esset, siue ab Aula noua mandata expectaret; siue deniq; temporis beneficio vti meditaretur. Hoc maximè creditum; quòd nec ea illi ad manus vires essent, quibus cum dignitate meditaretur, & nouos delectus à Neapolitanis spectaret. Sed id ante alia Sabaudij commodis prospiciebat: Ventura enim sibi auxilia; & propediem multa Gallorum millia affutura sciebat; nisi Hispani in Astensis concordiæ formam consensissent. Anxiè tum Pontifex pacem promouebat; cui vis Sabaudia, & Toletani ferocia perspecta erant: quippe sciret nôn alijs fortioribus Ducibus lacerari subalpina, & valescere per totam Italiam belli incendia posse. Nemini vtilior pax quam Mantuano erat; qui cuiuscunque fortioris præda, victrices copias alere, & hospitio excipere cogebatur; iam enim bellaturi Monferratum sedem delegerant, annonámque prouinciæ vsui suorum destinauerant. Id licet intimi secretorum inuicem obtruderent, apud Toletanum nihilominus bellum suadebat, quasi ex hoste vindictam sumeret.

Postquam illatum est, sæpe iactare auditus, cum inermi & inexperto militiæ non fore bellum Sabaudio, sed cum sene ac valido, & easdem artes in prælium laturo. Gaudebat Toletanus ferociæ opinione; & volenti maximè erat reperisse consilij sui commendatores; quibus conatus sui honestate ac iustitiâ probarentur. Deprehenderat tatos eâ tempestate bellum cupere, laudare rumores; nisi quibus loco suo mens excidisset; nec aliud quam in spei turbis spei esset. Proinde obnoxium suis Mantuani desiderijs apertè fouebat; in omnes blanditias versatilis, vt mutati facilem retineret. Intima caritas non erat; quin (si sors tulisset) huic quoque imponere non meditaretur, gloriámque suam vel amici damno promouere. Peruicax ad arma ingenium viro erat, & docuit exitus. Quoties enim de conditionibus pacis, & mutuâ Sabaudij amicitiâ Bettunes aut Ludouisius agebant, primò non aliud studium suum testabatur, vt compositi animi speciem offerret: mox tot difficultatibus negotiationem implicabat, vt certum esset, aut concludi non posse, aut in tempus rejici causas discordiæ. Et quò vlteriora prioribus nectamus probandæ veritati; cum aliquot post menses à Sabaudio ad Regem suum epistolam mitti suaderet; iis humilitatis (ne dixerim vilitatis) nominibus componi illam volebat, quæ non Sabaudius, virtute, origine, potentiâ, ante plerosque Principum; sed ne profugus quidem, & humanâ ope omni destitutus admisisset. Nec alium in finem, quam vt necessitatem illi indignationis faceret; cogeretq; armis insistere, & cupidinem belli ipsi imputari. Et his quidem appingi honesti imago aliqua poterat; nisi prauis consilijs Mantuano datis, dubijs licet coniecturis certitudinem fecisset.

Toletanus omnino belli volebat: eiusq; cum Sabaudio & Mantuano artes.

Ipso renascentis belli initio Mantuano (qui si in meliorum consilijs constans animo fuisset, tutus ab omni hostilitate, armorum tempestatem aliò versam illæsus spectare potuisset) subdolâ affinitate persuasit, vt se Sabaudio hostem, dicto ac facto profiteretur; addiditque causas adeo vanitatis manifestas, vt vel à puero deprehendi ineptia potuerit: Nempe non mereri Sabaudium innocentis caritatem; securas Mantuani res ipso tutore fore; approbaturum Hispano Regi societatem discriminum fidem suam; expleturum vindictam; consanguinei Gubernatoris placito gratam operam impensurum. Professionem hanc non sine lachrymis quidam Mantuani administri insectati sunt; orato Duce ne se partem belli faceret; aut abolitas ferè causas iratum potentis inimici reuocaret. Intolerans Mantuani ingenium alieni consilij semper fuit, cui ipse

Toletanus Mantuano persuadet vt se Sabaudio hostem profiteatur.

Id multis damnantibus.

prior non hæsisset; eoq; velut Toletano certa indemnitas niteretur; & hostem se Sabaudio profiteri non metuit, & Hispanum exercitum annona iuuit; pontibúsque Pado instratis eorum progressus per Pedemontanam accelerauit. Astutissimus Ductorum Toletanus erat; & satis callidus hinc illinc Mantuanum simulatione agitare. Nouerat ægrè laturum Sabaudium iuuenis professionem; & tamquam in fractæ fidei reum totis viribus incursurum; Hinc belli necessitatem sibi futuram, & speciosi tituli excusationem. Commoda quoque sua prospectabat; Nam si Sabaudius (quod statim experti sumus) Monferratensis fines irrupisset, bono iure Mantuanum, hospitalitate, alimentis, commeatu bellico Hispanum exercitum excepturum; & si maiora Sabaudij incrementa forent, Casalensem Arcem communi necessitati permissurum: quæ postmodum Regio arbitrio, retineretur, redderetúrve. Tum facile sibi fore, non Sabaudium solum, sed & Mantuanum opprimere; & expugnatis Pedemontanæ ciuitatibus, Mediolanensis ditionis fines, & domus suæ gloriam promouere.

Partem consiliorum viri Venetus apud Mantuanum internuncius præuiderat, Ducémque periculi admonuerat; & ne se nouis difficultatibus implicaret orauerat. Idem & Bettunes per literas questus fuerat, quas Mantuam nobilis eius à cubiculo detulit: Earum hoc exemplar est; Magno dolore suo, & Galli Regis Indignatione, quæ aduersus propriam vtilitatem, publicámque incautus ac prauis consiliis circumuentus admiserit, accepta. Certum hactenus Gallicis centurijs imperium datum, ne per Monferratum armatæ inermésve incederent; non Sabaudio infestanti eos fines, adessent. Sed iam quando causam diuidere non voluerit, nec sciuerit, ne Gallos quidem distincturos, iureq; Sabaudium inimicos suos pressurum. Vbi enim Regiæ copiæ, tormenta moschettosq; in acie collineassent, nequaquam Mantuanos ab Hispanis discreturas. Eas literas Mantuanus, modica Bettunes reuerentia Toletano misit; quasi fiducia securitatem pararet. Hæc in plures menses egressa ideo retulimus, vt documento certissimo sciatur, Toletanum belli tantùm, non pacis in Italiam studium attulisse. Instantem vrgentémque officijs Bettunes diutius Toletanus ludificari non potuit, quod acerrimè pro officio ageret; & Ludouisius concordi studio niteretur, tandemq; scripto respondit: Pacis conditionibus præcedenti anno Astij sancitis Regem suum non obligari, quod prior Sabaudius pacta violauerit, non eo militum numero dimisso, in quem conuenerat. Dedecere magnum & præpotentem Regem cupidini Ducis assentiri; quem Maiestati Suæ nec comem, nec reuerentem fuerit expertus. Coram plura addidit, quibus suspensis verbis credi volebat, Regis tantùm existimationem officio à se quæsitam; & concessurum se Sabaudio pacem, quotiescunque modestiâ meruisset: Id enim & Reginam probare nouerat, quæ contemptum minoris, cuiuscunque dominantis magnitudinem imminuere regnando didicerat. Has ambages & sermonum laruas, enodare Bettunes non poterat; quia tamen negotio pacis aliquid conferre desiderabat, & compositi gloriam in se deriuare, rursus Toletanum aggressus est: si enim certa Hispani Regis mens esset Galliæ Reginæ literis testata; nec Mediolani Gubernatorem distantis consilio egêre, nec sine notâ posse abnuere, quæ vtrinque semel placuissent. Non se vires suæ gentis, aut noui delectus affuturi augere; scire tamen Toletanum cupere, futuras Sabaudio vires, & cunctas Regni opes militaturas, quoties discordiæ occasionem apud æmulum esse docuisset. Graues & incorrigibiles esse casus præliorum nec vtrinque adeo virtuti fidendum, vt fortunæ vis omnis excludatur. Probaturam Reginam per Sabaudium non stetisse, quò minus in pacem coiretur. Id vbi Hispano innotuisset, belli aduersa omnia Gubernatori imputanda. Neque tamen statim scire se an Belgicis discordijs atq; illigato

Toletanus respondet Bettunes.

Bettunes insiat.

illigato Regi expediat & bellum spargere, & vires nouis conatibus imminuere. Plures iam Principes hostes Hispanum, quàm prouincias suas numerare; inuideri potentiam, artes, fastumq; odio haberi; eoq; illi tutius esse, frænare hostes quàm vlcisci.

His pauca, & in eandem sententiam Toletanus respondit; neque tamen rem omnem, nisi accepto à Rege imperio, omnino sui iuris esse: iret proinde Taurinum, & Ducem interim a meditatione belli abstraheret: & ne nouis iniurijs veteres refricaret; aut operosior concordia recentibus offensis redderetur, in mensem vnum inducias pacisceretur. Sperauerat Toletanus id causæ suæ, non item Sabaudio conducere; quòd ingenti festinatione, ab Italiâ & Germaniâ auxilia acciret; & vim pecuniæ corraderet in belli vsus. Sabaudius haudquaquam morâ offendebatur: licet enim diei partem audiendis conditionibus pacis insumeret, solidas nihilominus noctes curæ armorum dabat, vt florentissimò cum exercitu, sese Toletano honesta abnuenti offerret. Contra Orator Venetus detestari cunctationem, artes dolúmque criminari, debilitatem Toletani arguere; ne Sabaudius inducijs petitis annueret, aut paratam in limine victoriam respueret. Pecuniam quoque sui Senatus nomine satis ingentem promittebat; quâ non descriptum solum militem retineret, sed nouum ad stipendia conuocaret. Consilij Veneti non alia ratio, quàm quod versipellis Toletanus audiret; metueretque Senatus, ne sancitâ statim cum Sabaudio pace, quâ ipsi excluderentur, vires omnes Hispani in ditiones Reipublicæ verterent, acri tum bello aduersus Austriacos per Istriam grauatæ. Prouisu periculi facilè Sabaudio fuit desiderio Bettunes gratificari, cum honestam pacem sectaretur; prædicto tamen, ne diem quidem sine prælio sibi cupere; nisi Toletanus offensâ in Venetas ditiones abstinuisset. Nec præter spem Toletano euenit Venetos a Sabaudio sustentari, quorum opibus ipse, in partem expensarum belli, vsus fuerat; sciebatúrque constantissimè amicitiam & gratitudinem retenturus. A gnato consilij didicimus oblatas a Toletano conditiones pacis Sabaudio, & in summam vtiles, & honoris confertissimas fuisse; si illacessito Mantuano, causam à Venetis dimisisset, interim ipse quietè egisset. Nempe laborantes in Istriâ Austriacos iuuare decreuerat, promotis aduersus Veronam copijs, qua Cremonensis ager vicinio excurrit. Sed Sabaudium pari fortitudine ac fide flagitium credidisse, sine causa ab amico discedere, & medio in periculo socios destituere. Consilium Toletani reseruerat Mantuanus, & quantum de suo eâ destinatione peteretur admonitus, rem omnem Venetis aperuerat. Nec enim eo tractu bellum haberi posse nouerat, nisi extrema Mantuanæ ditionis Castilionum ac Medolum versus carperentur. Nouis se angustijs irretiri videbat, non adhuc tuto Monferrato, & armato minitanteq; Sabaudio.

Toletanus petit induciaas vnius mensis à Bettunes.

Id Orator Venetus dissuadet.

Hic vbi cogitationes Toletani accepit, vanos conatus irrisit, & generosæ frontis manifestâ auersione respondit, non sibi potius quàm amicis securitatem velle. Sic coactus Hispanus est ipso administrationis suæ initio Sabaudij gloriam intendere; & pro arbitrio minoris inducias accipere. Neminem hactenus Regem didicimus, tractatum diu cum Principe inferiori bellum, tam æquis vtrique conditionibus posuisse. Et quidem certum est Inoyosæ amicos statim Toletani famam eleuasse; dedisséque in Hispaniam literas, quibus paria Sabaudio fecisse dicebatur, & quam redempturus venisset existimationem gentis pudendo initio mersisse. Cæterùm inanis negotiatio erat: & Ludouisij ac Bettunes perdita opera, nisi Mantuanus sententiæ supra opinionem mortalium tenax, & rebellibus suis ignouisset, & accepta per Monferratum damna condonasset. Hæc ineuitabilis belli causa futura erat.

Recipit tamen vt sibi honoras ina Venetis securas.

Hæc ineuitabilis belli causa fuisset; quo vel Hispani Italicum imperium in discrimen dedissent, vel Sabaudius vniuersa cum sanguine prodegisset. Fixum Duci erat pro eorum qui ministerio affuerant impunitate agere ac pati omnia; nec nisi voto suo datis conditionibus pacis consentire. Id Galli & Hispani prospexerant, nec Pontificem ipsum latebat; quibus aut causa, aut vis Sabaudij, ferocissimum bellum persuadere videbatur. Placuit ad Regem Gallum, ab iis qui pacis medij erant preces vertere, vt consilio ac blanditijs, quod rerum concordiam continebat, à Mantuano exprimeretur. Missi itaque ab Aulâ cursores, literæ Oratores, quibus Mantuani asperitas molliretur, & à prauis Tolerani consilijs abstraheretur. Hanc quippe peruicaciam bello quod meditabatur, suffecturam nouerat. Proinde persuadebat, ne rerum Mantuani damno tam ingentia condonarentur. Et Mantuanus bona rebellium iam sibi addixerat, partémque donarionibus interuerterat, partem venundederat. Imo apud quosdam tantum facilitatis inuenerat, vt pecuniam lubricæ nec duraturæ possessioni obtulerint. Postremæ Galliæ Regis literæ acriter Mantuanum turbauêre, quibus vt annueret desiderio, monitis haud imperio dissimilibus suadebat, boni publici, consuetudinis sanciendæ pacis, & datæ à suis Sabaudio fidei causâ. Ramboliettus enim eâ in re placita Inoyosæ æmulatus cessurum Mantuanum iussis sui Regis Sabaudio promiserat; non contemptu, sed opinione tantum in iuuene duritiei aduersus propria commoda non futurum. Magna Regis auctoritas erat; nec Mantuano perfunctoriè negare, aut non data causa contradicere licebat. Vanuisse spes omnis incolumitatis illius credebatur, quotiescunque Gallus aut hostem se, aut non amicum professus foret. Itaque sequenti scripto Bettunes Oratori responsum est; quod nos à Mantuano habitum latinè reddidimus.

Gallus Mantuanum vrget vt rebellibus ignoscat, & damna condonet.

Regium consilium tribus potissimum nititur, æstimatione boni publici, consuetidine sanciendæ pacis, & promissione, quam Sabaudius à Galliæ Regis ministris accepisset. Ea minora fundamenta esse, quàm vt commouecant; imò suis ponderib. æstimata, contrarium potius persuadere. Nec ideo tamen Regiâ tutelâ dejici Mantuanum debere, vbi docuerit rebellium veniam, non bono publico, non consuetudini, non promissis Oratoris Regij congruere. Bonum publicum maiora respicit, quàm quatuor aut quinque rebellium impunitatem, qui paratâ facinoris licentiâ, eò acrius perduellionem admitterent, quò certiorem rerum suarum securitatem prospexerint: sociaturos enim deliberantes, incautos decepturos, integros nullo reliquo pœnæ metu tracturos. Ignoscendi rebellibus consuetudo, non adeo apud Principes recepta est, quemadmodum iactatur, & creditur. Infirmitatis dominantium argumentum esse, & eorum quibus Imperium precariò confertur. Mitissimos certè Romanos, paucis admodum desertoribus sacrilegium condonasse; sed modò Castra ac Legiones turbatrices decumasse, modò subditos ad internecionem cecidisse, modò fortunis, aut mutatione sedium mulctauisse. Fidem rei adstruere Germanica sub Tiberio bella, Persicos motus, Carthaginem; & quæ eius imagines pleraq; Historici suggerunt; denique eos tantùm in gratiam recepisse, qui impetus trahentium secuti, non auctores, non consultores fuisse sciebantur. Ab his ad recentia reuoluti, Gallia primùm occurrit. Secuta enim cum Hispanis pace millesimo quingentesimo quinquagesimo nono, & millesimo quingentesimo nonagesimo octauo, Neapolitani, quique pro Gallo Rege arma tulerant concordiæ beneficio exempti sunt. Nec Hispanorum aliqui Gallorum fortunam secuti, sui Domini clementia recepti. Non secus postremis conditionibus pacis, inter Gallos & Anglos seruatum scriptorum Regni Annales referunt. Multi adhuc Britanni patriâ eiecti, & bonis exuti

Regi Mantuanus scripto respondet.

per

per Gallias & Germaniam vagi, natale solum, & veteres opes suas frustra suspirant. Eandem Germanorum seditiosorum aduersus Carolum Quintum conditionem fuisse nouimus. Ex his alij dignitatibus deiecti, alij reditibus nudati, plures totâ vitâ exulare coacti sunt. Turca Europeorum regnantium dominationis studiosissimus, rebellium liberos, etiam imò & affines perdidit; nec secutâ cum Cæsare pace obtineri precibus potuit, vt Pannonij Tyranno olim subditi, mox profugi in gratiam reciperentur.* Rebellionem Maiestatis summum flagitium esse: Nil eâ imperantibus perniciosius, nil legibus iniquius, nil securitati Regnorum pestilentius accidere: obrui innocentes, intestabiles valescere, sacrilegos omnia sus dèque ferre: Denique potentiam ac ius Principatus hoc præcipuè veneno infici. Itaque nec receptam ignoscendi consuetudinem esse; nec si qui Principes eò facilitatis venere, regulam reliquisse, sed abusum, ipsis præcipuè perniciosum. Promissionem Regiam (quod initio Mantuano, cuius intererat Sabaudio facta sit) Maiestatem illam eo tantùm obstringere vt officijs studijsque innitatur, nè frustra à suis promissum videatur. Neq; tamen Mantuanum ideo ad ea quæ sine iurium suorum graui læsione concedere non potest, obligare. Ei rei non semel Christianissimum Regem precibus & literis satisfecisse; & in præsentem cognouisse Ducis necessitatem. Manere proinde illi integram Regis voluntatem, quâ aduersus inimici violentiam tutus sit; idque necessitudine, caritate, ministerio pridem demeruisse; & a potenti Rege innocentem certumq; veri animi sperare posse. His accedere, Mantuanum olim habuisse certam Regis promissionem vix sancitâ Astij pace. Cum enim premi se Dux, Pontificis, Imperatoris, ac Hispani Regis officijs pertinaciter quereretur, ministro suo Parisijs agenti Regem spopondisse, haudquaquàm permissurum cogi illum ad rebellium veniam, aut ea quæ bono illius iuri detraherent, sed calore suo fotum aduersus obstantes protecturum. Certè cum Astij in pacis conditiones Sabaudium Hispano conuenisse Mantuanus audiuisset, ad Regios ministros misisse, qui suo nomine lamentarentur; quòd nonnulla alieni arbitrij promisissent, nec sciente se, nec annuente. Et respondisse illos, ne Regis quidem iussu in ea fidem datam: Proinde sufficere audaciam ministrorum alienandæ Regis necessitati; vt qui tueri potius consangineum ab alienâ iniuriâ teneatur, quàm ministrum datum illi imperium supergressum sustentare. Equidem Mantuanum, Pontifici, Cæsari, Catholico id ipsum auxiè requirentibus negauisse; & conscium Regem Gallum esse, cuius auctoritate Hispanus retentus sit, ne diutius instaret. Relictum sibi arbitrium in rebelles, honestati causæ primùm, mox Catholici pietati, demum Galli Regis officijs imputare; nec credere ad ea extorquenda nouos stimulos subditurum, cuius fauore precibus poscentium fuerit exsolutus. Inter cætera id petenti Christianissimo negare, ne se Mantuanus indissolubili necessitate obstringat, cogaturq; vniuersa (quamquàm grauissimè iuribus suis aduersa) recipere. Nec enim sumpta in rem suam arma, & redditam prouinciam posse obliuisci. Scire Regem non alio fortiori argumento cupidines suas apud Hispanum Sabaudium protulisse, quàm vetus Mantuani aduersus Gallos obsequium, & arctissimum sanguinis vinculum; vt suspicionibus Hispanorum expositum, tutelâ eorum excluderet. Id quemadmodum fatetur, sic cuiuis notum esse præcipua malorum quæ Monferrato illata sint, à Gallis & eorum ductoribus illata. Quod quamuis nullo Regis iussu patratum credat, sperare tamen noua illum damna (quæ rebellium veniâ accepturus sit) præteritis non addidurum: sed pro Maiestate curaturum, ne quo honoris ac beneficij genere fraudetur. Æstimare Regiam Maiestatem debere, quàm demissè ac reuerenter Mantuanus illius gratiam ambiuerit: Cum enim propriæ securitatis & honesti intuitu, veniam

se rebellium negare sciret, audissetq; pro Sabaudio Regem ad intercessionem accingi, præuenire Oratore ac literis officium voluit, ne quod iure abnuebat, Regi, quem penitus coleret, negatum audiretur. Nemini hactenus potentiorum à se tantum obsequij præstitum. His proinde confici, non bonum publicum, non consuetudinem, non promissa ministri Regij perditissimorum rebellium impunitatem persuadere. Sed esto bonum publicum, consuetudo sanciendæ pacis, Regium promissum tantum facilitatis exigant; non ea tamen præsens conditio est, vt superioribus aptari debeat: nec enim Mantuano ac Sabaudio pax est; huiusq; prætextus, quibus intulisse se Monferrato arma iactat, adhuc supersunt; vt conclusa pax dici non mereatur. Licet enim remissum Cæsari causæ arbitrium sit, & Gallo ac Hispano Regibus fidem Sabaudius dederit, quæ iniquè arma tractauerit se depositurum, idem nihilominus millesimo quingentesimo quinquagesimo nono promissum fuisse; cum apud Cæsarem vterque litigantium ius suum ciuiliter experiretur. Non itaque solidam Mantuano pacem esse; & bono iure suspicari posse, non alium in finem Sabaudium adeò enixè veniam rebellium procurare, quàm vt turbandæ iterum quieti, habita indulgentia deseruiat. Perduelles enim, beneficium Sabaudij studio imputaturos, & viso impunitatis asilo, nullo in posterum honesti respectu, nullo pœnæ metu, proditiones, & innocentium corruptelas meditaturos. Sangeorgium seditiosorum principem non solùm arma Sabaudia secutum; sed traxisse in sententiam alios, ducem se rebellantibus obtulisse, Arces Monferrati expugnasse; denique eò flagitiorum processisse, vt se dignum veniâ non crediderit, & cuius impunitati Rex optimus intendat. Porrò his immorari non opportere; Regiam auctoritatem sufficere depellendæ prauæ cupidini Sabaudij. Habere Mantuanum Regias literas vndecimâ Augusti præcedentis anni datas, post Astensem concordiam, post præstitum suæ Maiestatis consensum; quibus nullâ rebellium mentione; eorum tantùm veniam requirit, qui licet vassalli Mantuano forent, subditi tamen Sabaudio sciebantur, & aduersus Monferratum arma conuerterant. Id graue in primis ac dispendiosum (quingentis enim aureorum millibus eam sibi veniam stare, quam summam necessariæ defensioni Prouinciæ Monferrati impendere coactus sit; Regis tamen desiderio & Oratori Bettunes obnixè oranti (quamuis nulla sibi & Sabaudio pax intercederet) concessisse. Testatum Mantuanum, id se reuerentiæ ac cultui Regio dare; vt eo saltem nomine; si rebellibus suis asperiorem se præstitisset, apud Maiestatem illam excusetur, prompteq; ministerio, tanti Regis protectionem gratiamq; inuitet.

Hoc se scripto Mantuanus liberum credidit, ne nouis precibus denuò vrgeretur. Sed quantum indignationis admiserat in rebelles, tantum constantiæ Sabaudius in eorum tutelam retinebat; cuius vt consilium iuuareretur, domesticus nec deprehensus famulus clam cubiculo iniecit codicillos; quibus & docebat vanam esse sine viribus iram; & sapienter id Galli Regis desiderio permittere, quod alioqui Sabaudius vi sua erat expressurus. Id continebat: Eorum impunitatem quorum sibi Rex curam sumpserit, adeo bonum publicum spectare, vt pax Italiæ aliter haberi non possit. Et tamen certum esse obsirmatum in sententia Sabaudium, Europam omnem tumultu concitaturum. Quod si Mantuanus Regis Galli dicto auscultauerit, non eos solùm sed & Sabaudium repressurum; quando occurrere malo cogatur, quod eius intercessione inferatur. Ignoscere rebellibus securâ pace, ferè eius proprium esse qui minor sit; nec in sua aduersus contumaces niti possit. Proinde expedire Regum gratiæ concedere, quod obtineri non possit. Sæpe Romanos, Germanos, Gallos, Hispanos, Britannos seditiosis ignouisse, & tum præcipuè crimina executos, cum se superiores viderunt. Quam

Superiori scripturæ respondetur, & exemplar cubiculo Mantuani à domestico famulo inijcitur.

cam

eam Mantuani conditionem, aut potentiam esse? qui nisi alienis armis seruare sua,& de rebellibus sumere vindictam potest? Quamquam nullo Mantuani consensu Bettunes Sabaudio spopondent veniam, debere tamen Mantuanum si rebus suis consultum velit, aliena promissa rata habere; nec minus præteritam Regis voluntatem obliuisci: secura enim bella, & imminentia mala Regem monuisse, hoc vno medio stare pacem Italiæ posse. Plura & grauiora, quæ miserius Monferratum exercitatura sunt, Regiam tutelam auerruncaturam. Condonandum aliquid quod maiorum comparatione possit pro vili haberi: Dandum denique optimo Regi documentum amoris ac reuerentiæ. Arctissima ea fore vincula protectionis; quibus & Sabaudius retineatur, & rebelles beneficio confundantur. Obsequium illud non Sabaudio, sed Gallo Regi Mantuanum præstare; cum quo certus animus, securissimam sit Sabaudij pacem redditurus. Quieuisse hactenus illum,& tot annos ciuiliter coram Cæsare egisse; nec erupturum nouo bello fuisse, nisi Viduam filiam acerbitatibus, se verò grauissimis iniurijs prouocasset. Recolandam Mantuano violatam Pedemontano fidem, detractam velut neglectu Viduæ potentiam, vt in Ferrariensem rejiceretur, abstractam Matri filiam, dotes non solutas, conuicia & calumnias Principe viro indignas; sic subtractis rationibus visurum, prudenter se modicâ in rebelles facilitate, suum exitium redimere. Nec enim decere Gallum Regem Mantuani Ducis errores luere. Postremò quando ius contra sit, eius id generis esse, vt iudicem vindicemq; non habeat; Sabaudium, quod iure velit, etiam posse.

Cum Mantuanus labentes sibi malas à ministro corrigi faceret, codicillos hos, scrinio suo superpositos vidit, petiitque; nec vlterius sciscitatus, quis scripserit detuleritque, perlegit. Aspectu primo in eam oris deformitatem palluit, vt certum esset veritatem illam ossa illius ac medullas pertentasse; mox exilijt, syndone adhuc collum inuolutus, nec plenè comptus: & vocatis Consiliarijs in conuicia auctoris, & comminationes prorupit, testatus eam scribendi licentiam acriter se vindicaturum. Sed vix in meridiem seruauit odium, nulla factorum aut dictorum solicitudine anxius. Aut confuderat veritas, aut ea quæstionibus vulgari non placuit, quæ nisi cum verecundia audirentur. Quia tamen apud Aulam rarò similium obliuio incidit, fuêre qui summissos à Principe Vincentio Mantuani fratre codicillos assererent; non Ducis irreuerentiâ, sed amore pacis ac suorum, quos diutius fraternâ duritie lacerari, & refractario animo, scire quenq; diceba-tur. Hinc facti suspicio in iuuene, quem prudentia ante annos commendatum, & necessitatum callidum prouidúmque nouerant obturbare Toletani consilia concordiæ aduersa; & vnum illud insatiabiliter ingerere, quomodo rebellium impunitati, magno propriæ vtilitatis bono consuleretur. Quoties enim in Sangeorgium dicto scriptóve Mantuanus inuehebatur; igne, cædibus, & oppidorum direptionibus virum nobilem vltum suas iniurias fuisse deprehenderat. Ea vulgi mens quamquam Vincentij animum aperuerit, falsò tamen scitu eius datum Mantuano scriptum vulgauit. Paucos enim post annos,& auctor innotuit,& eius constantiam dicendi quæ vsui crederet, Mantuanus est admiratus.

Mantuanus indignatur.

Princeps Vincentius concilijs Toletani aduersus.

Pars maxima peruicaciæ Mantuani Toletanus erat; qui cum bellum & ex eo oppressi Sabaudij gloriam ambiret, certissimam in constantia Mantuani occasionem quæ ad arma cogeret, videbat; vt spe rerum ingentium delusus, sic audaciæ Sabaudij benè fidens. Et quidem probrosam Inoyosæ sub Astio pacem, inhonoram ab eâ Vrbe discessionem, parta Regi ac genti erubescenda, non semel inter domesticos Toletanus lamentationibus prosecutus fuerat; vt specie aliquâ victoriæ, præteritum dedecus elueret, anxius. Nec quamquam ille tacuisset, siluisset fama: Ductores enim odijs & æmulatu infensi ex postulatione non abstine-

bant; imperitiam, cunctationem, metum, auaritiam, etiam perfidiam, causæq; ac gloriæ proditionem mutuò objicientes. Horum quæ vera non erant, tamen credebantur; & res ipsa iactantiam confundebat; quòd eâ in obsidione tutati sua potius Hispani, quàm aliena oppugnasse dicerentur; quod existimationem Regiam mersissent, quod multa bellatorum millia, fugâ, morbis prælijs perdidissent; quòd nulla Mantuani vtilitate (cuius causa procurrerant) rumorem illum expediuissent; quòd integras noui belli ansas Sabaudo reliquissent; quod illum Regum Galliæ ac Britanniæ, nec non Senatus Veneti tutelâ, muniuissent; quod se denique ijs difficultatibus à minori implicari permisissent; quas non pace, non bello promptè forent expedituri. Hinc asperitas negotiationis, & obiectæ frequentes concordiæ difficultates; vt quod Toletano volenti erat, Sabaudij duritie euenisse crederetur. Non audito hactenus petitionis genere, quæsitam discordiarum occasionem patuit: Cum enim dimitti à Sabaudio militem (quod Astensi concordiâ se facturum receperat) omnem vellet; addidit, ne quem Gallicæ originis in exercitu aut domi haberet; exacturus Europâ omni nationem, si quâ facilitate imperabat, cæteri paruissent. Id Sabaudium supra quàm credi posset, accendit. Quamuis enim legiones integras trans Alpes amandasset, nobilium tamen plerosque, consuetudine ac ministerio assiduos, recto ac Prouinciâ, alieno iussu pellere nolebat: non solùm ne sub Pædagogo dictata reddere videretur; sed & amore gentis fortissimæ, quâ cum ingentia bella tolerauerat: cumque apud Ludouisium & frequentes amicos id detestatione prosequererut, prorupere Galli qui præsentes aderant: Quin tu Dux Serenissime, vel hoc nostro despectu nutantem tamdiu pacem redime; & vtilitati Italiæ, arbitrij Regij honorem adiunge: ne malignitas quidem rectum Gallorum animum inficiabitur; aut quod bonis legibus concordia non coaluerit culpam nobis appinget. Sint hæc apud Hispanos argumenta pauoris, apud nostros boni animi.

Toletanus petit à Sabaudio vt Oratores Gallos à se dimittat.

Diu Sabaudius diuersitate consiliorum actus defixusq; stetit; tandem collecto spiritu; & ducto altè suspirio, respondit: Dimitti quidem tot nobiles, tot strenuos viros ipsis volentibus posse, sed fortiorem sibi aduersus illos caritatem esse; quam vt absentiâ Alpiúmve interiectu dirimatur. Et quamquam omnibus aduersis durius id putet, auctorum tamen gratitudinem, & pondus meritorum; quòd & belli mala, & separationis molestiam suis commodis condonent. Et illi quidem antequàm iuberentur, patrium iter cum suis ingressi sunt; & certâ Sabaudij amicitiâ, & honorarijs, gloriæ incremento conspicui. Vt tamen non omnium idem animus, nec factorum eadem commentario est; plerique apud suos Hispanas suspiciones ingentibus conuicijs incessere; cum alij metum sui exprobrarent; faterenturq; eladium atrociores Hispanis Gallos inflixisse. Porrò vbi cupitis Toletani discessu Gallorum satisfactum, monitus per literas est factum quod cupiuisset, cætera iam ipsi pactis Astensibus sancita, exequenda; quod ille pridem negare decreuerat fateri nolebat. Itaque à Gallo Oratore fidem missionis sibi scripto transmitti voluit; quasi testem neglectus, suæ gentis ministrum aduocaret. Non hactenus tantum patientiæ apud Gallos auditum: Quippe Orator misso chirographo testatus est, nullos amplius Gallos Sabaudio apud exercitum, nullos domi eius esse; nisi qui publicæ curæ impositi, idem cum illo negotium tractabant. Deprehensum se Toletanus eâ promptitudine vidit; nec quò minus statim concordiæ annueret, aut quod excusaret, occurrere. Proinde ad solitas sibi artes versus, fidem literarum eleuare aggressus est. Opinionis color ac species, ex habitu, studijs, sermone quæsita: non erubescentibus quibusdam, eos apud Sabaudium Gallos restari, quos ipsi Sabaudios aut Heluetios nouerant. Sed prætextui Toletani satis erat id in culpam flectere, quod tractu temporis egebat, vt eua-

Toletanus fidem ab Oratore Gallo petit Sabaudum militem dimisisse.

Toletanus non credit.

vt euacuaretur; cùm possint interim noui belli primordia delibari. Certum est tantum facilitatis Sabaudio aduersus Hispanos futurum non fuisse, nisi inermem iam, & solutis sacramento militibus nudatum se vidissent; simul frustra proferre constantiam, Hispanos non adhuc multa bellatorum millia habere sub signis, vt ijs liceret impunè minitari.

Toletani sagacitatem approbare destinatis congruentia consilia sciebantur, vt non dubiam, sed ab hoste circumuento certam victoriam referret. Cum interim Sabaudius non in summam ferox, vt suspicantium vmbras manifestis inditijs discuteret; modestimè ageret. Non semel aut apud paucos auditus est, mansuetudinem suam prætextu boni publici excusare, culpare causas quæ in bellum impulissent; denique secretis delatorum relationibus detectas Hispanas artes declinare: ne fœminili impotentia prosequi iniurias inutili quæstu videretur. Certissimo Regij animi caractere suam prudentiam insigniuisse visus est, die quodam festo, cum inter Proceres tempus sermonibus traheret, & præterita mala imminentium præsagio componeret. Artes quippe Hispanas, & calliditatem Toletani scurrili licentiâ exagitantem domesticum famulum publicè obiurgauit; in viro nobili nullum dolo aut falliciæ locum; & hoc vno maximè datam sibi fidem securam fore asserens. Crediderim suo modulo à magno Principe reliquos dimensos; vt ferè connatos nobis mores communes esse credimus, laudamusq;. Naturæ dulcedinem, fortitudo & futurorum præuisus adornabant. Quamuis enim probitas Toletani, non apud suos probabilior, quàm Sabaudium esset, agendorum tamen seriem (ac si cum versipelle res esset) ita disposuerat, vt frans omnis dedecori insidiantis, sibi gloriæ cæderet. Dabat & famæ vt Galli Regis honori commodare pericula sua videretur; à quo quadragesimum intra diem Rambolietus, missurum se Regiam pactorum Astensium comprobationem spoponderat. Quæstuosum rebus suis obsequium nouerat, & quocunq; damno suo, certiorem ab eâ Maiestate tutelam, cuius placita (non anxius sui) prætulisse cognoscebatur. Dubium adhuc Toletanum, an Galli propinqua Thaurino, valleisq; circumpositas insiderent, Cardinalis Ludouisius absoluit, sacramento professus, non simulatam eam Sabaudij suorum missionem; sed ex vero fuisse. Huic fidem abunere religio credita: quamuis Gallicam caritatem in eo Cardinali, multò ante, vt Bononiensis originis præsumpsisset. Sed vir integræ fidei ac simplicitatis medio in negotio, nec Hispano imponere potuisset, nec cogitasset. Vbi Toletano Gallicus metus abscessit, quis prior capta redderet in disputationem vocatum est. Quam apud alios fidem ipsi criminabatur, haberi sibi volebat, Maiestatis Regiæ obtentu. Sed eo quoque bellum spectabat, certus arte omni Sabaudiam potentiam lædere, ne pacem admitteret. Sabaudius licet paratum se restitutioni fateretur; quo modo militem, sic & oppida ex hoste capta redditurum se, non perturbato ordine agendorum professus est. Easdem armorum causas, secutâ pace easdem ad concordiam leges esse.

Toletanus exercitibus ambitus Ludouisium vrgebat, Sabaudium vti stimularet, quò prior oppidis excederet. Fidem quoque ab eo suo nomine Sabaudio dari nolebat, se quod promisisset promptè executurum. Certa vtriusque voluntas putabatur: sed moras nectere Hispanus satagebat, quò superuenientibus nouis suspicionum causis, tranquillitatis spes turbaretur. In pacem tamen Regum Galliæ & Hispaniæ animi consentiebant; nec præter debitam magnitudini cuiusq; reuerentiam, supererat quod à ministris requireretur. Datum certè mutuæ pietatis documentum, quod per hæc ferè tempora Regis Galliæ soror à Duce Guisio deducta ad Hispanum; huius filia ab Vcedæ Duce ad Gallum fuerint. Credi non poterat inter nuptialia sacra discordiæ & simulationi locum esse; aut posse

Sabaudius dissimulat.

Sponsa Regum Galliæ & Hispaniæ deductæ.

Toletanum Domini sui iussa infringere. Equidem licet pronus amicitiæ animus, in Hispano Rege ac Regina Galliæ foret, vsu tamen receptum sciebatur, matrimonij vinculum inter æmulos emplastrum esse odiosum. Ergo prout quisque amore aut auersione ducebatur, quamuis mutuas Regum nuptias laudarent improbarentue, omnes tamen tuendum Sabaudium; & nisi Hispani vi ac comminationibus abstinuissent, arma aduersus ferenda perstrepebant. Quidquid olim & tum Dux gratiæ aut officijs Regijs dedisset, inter merita censebatur: nec vllà tantâ securitate vallari posse dicebatur, quæ debitum gratitudinemq; impleret. Priuatorum voces hæ in publicum & Rempublicam eualuere, vt iam non vnâ expostulatione Regina quataretur, vrgereturq; incolumitatem Sabaudij, decus Regium, famam gentis continere. Guisij ante alios euicumq; dilationi intonabant; quamuis congruentia Hispanis & Reginæ destinatis olim professi forent. Humena & Niuerniensis, quique consanguinitate fortunam illam sequebantur, foueri Sabaudium indignabantur; tanquam vis omnis non Hispanorum, sed Mantuani damno impendenda foret.

Regina fœminili trepidatione vsa, vbi nisi pace arceri bellum posse, & Proceres in eam curam versos agnouit, concordiam Ducum apud Hispanum & Pontificem, inculcatis literis promouebat. Nec Mantuano abstinebat; quem Hispanorum consilijs auscultare hortabatur: gnara Regem ipsum nouas per Italiam turbas detestari. Itaque pridem omissa nuptiarum tractatio resumpta: ac si penes Mantuanum esset, quò minus in re transigeretur: Nec satisfaciendum ante Sabaudio esset, quàm de conditionibus ageretur. Id ipsum Princeps Vincentius orabat; quamuis Ferrariensis vtriusq; Amita, desideria Regum, meditationes nepotis, vt summum malorum exciperet, auersaretur q;. Non hactenus Pontifex ac Cæsar acrius toties decantatum coniugium prosecuti sunt: idem Sacerdotes, Monachi, Aula omnis testari, Cardinales ab Vrbe literis persuadere, veteres famuli orare. Vilescere Vidua Princeps (Regium potius matrimonio primo ortu nata) tot precibus, tot oblationibus, vt à Mantuano acciretur, videbatur. Licet forsan peruicacia monitorum Mantuanum retinuisset, nisi domi propinquiora consilia, impotentem sui iuuenem, melioribus auertissent. Camilla quippe irretito multò ante illius amore Duce, regiam nacta potentiam, & superior animi illius affectibus; ne spes suas (quas duo treíve famuli priuatis vtilitatibus corrupti suggerebant) pessumdaret, modo viduitatem, modo formam (quæ tamen Matrimonij vota æquabat) modò acceptas à Sabaudio iniurias improperabat exaggerebatq;. Addebat quando sui illum coniugij ac promissorum (quæ non semel sacramento firmauisset) pœniteret; ne se ad minus æmulationi potentioris Dominæ obijceret, aut coram eâ verecundiâ suffunderet.

Regina Galliæ denuo promouet nuptias Viduæ relictæ cum Mantuano.

Hi acres stimuli, & ictus certissimi iuuenem constantiâ propositi detrudebant. Cum insuper Mantuæ ac per Monferratum, licentiâ vulgantium differretur, nuptias illius in propinquo esse; siue id nescij casu tradiderint, siue proficere spes puellæ indignatâ æmulatu Viduâ crederent; quam seruam æqualem non laturam, & reiecturam preces existimabant. Augebat suspiciones Mantuanus cælibem vitam insectatus; quasi differre in paucos menses nuptias non posset, iuuenis validus, & fratre in subsidium posteritatis munitus. Intempestiuum desiderium sine risu ferri non poterat: cum enim Sabaudius prouincias illius per Monferratum victricibus armis transcurreret, ferro iniurias suas, sua iura prosequeretur, trepidatione omnia, & Casalenses ipsos impleret; ille non direptiones ac belli mala lamentabatur; sed tantùm eâ se vexatione retineri, quò minus posteros haberet. Scilicet imperióne prius an successioni consulendum sibi esset parum æstimabat; & vnius mensis dilatæ nuptiæ nil in summam vtilitatis aut damni conferrent.

Nondum

Nondum quadragesimus dies exierat; & Gallus Rex misso celeri cursore Asteusem concordiam proprio chirographo firmauit: egit & grates Sabaudio quod paratis auxilijs bello abstinuisset, vt publicæ vtilitati & Regio arbitrio responderet. Vana tamen, & Toletani astu irrita futura diligentia erat: Nam ille vt belli gloriam reuocaret, tot ambagibus negotiationem ambibat, tot difficultatibus vniuersa præpediebat, vt certum esset eo superstite, & apud Mediolanum administro, seram nec nisi post arma pacem secuturam. Cæterum silente licet Sabaudio, non deerant qui haud quaquam satisfactum honori Regio faterentur: Nec enim pelli vniuersos Gallos Pedemontanâ, tot vanis missionibus fatigari Legatos, tot despectus ex dignitate Gentis esse dicebant. Imperari nondum armatis Hispanis pacem potuisse; nunc eos impunè minitari; & dissolutâ Sabaudij militiâ, tamquam apud captos leges dare. Hæc vel non deprehensa, vel vt inania Regina transmiserat; eorum consilio vsa, quibus suspecta Procerum voluntas, si ad arma vocarentur erat. Sed nobiliores & existimationi serius intenti quantum dedecoris turpi concessione aditum foret exponebant. Fax potissima Aldigherius pacem omnem auersatus; consilium regni appellabat: ne adolescentis Regis initia Hispanis terriculamentis fœdarentur.

Gallus firmat pacta Astensia.

Februarij initio coram Rege ac Reginâ frequentes Proceres affuerunt, vt tandem sumpto temperamento, agendorum cum Hispanis forma statueretur. Venetus Orator Sabaudiam causam suam putans; & famæ Regiæ & vtilitatis dispendium apud singulos exposuerat; orauerat que ne adeo viliter potentissima natio arbitrium Italiæ prodigeret; sed Sabaudium libertatis assertorem, aduersus Hispanos iam Orbem votis complexos tutarentur. Illi iuuentute opus; pecuniam Senatum suum promptè collaturum. Et quia graui cum Austriacis bello certabatur, Senatui quoque suo duodecim millium subsidium flagitauit, qui perrupto aditu Gradiscam vsque deducerentur. Ad hæc pro Sabaudio Adigherius, pro Venetis Humena disseruerunt: Ille Mediolanensem tractum omnem, octingentorum millium aureorum Regiæ expensæ intra paucos menses recepturum se promisit: & addidit consilij causas, occasionésque: Fessos nempe oneribus subditos, hospitalitate militari haustos; iniurijs infensos: Toletano non pecuniam, non militem suppetere: si hinc Belgæ incubuissent, illinc Veneti actum de Imperio Italiæ esse. Sed spei summam in Sabaudio, qui laxo prouinciarum ambitu, & complecti Mediolanenses armis possit, & auxilia Gallorum annonâ iuuare. Hic duodecim Moschettariorum millibus instructum se, comite insuper Aldigherio disiecturum obstantia spondebat, & inuito Toletano Venetas in ditiones euasurum. Acre id consilium erat, quod Humena, Nemursius, Longauilla, Soisonus, Condæus, Roanus, & Momorantius fouebant.

Consilium Gallicum super rebus Italiæ

Captum iam Mediolanum videbatur, nisi eam vim fatum Hispanorum, & Regina bello infensa auertissent. Quibus Aldigherius conditionibus eâ expeditione Sabaudio conuenerit, parum compertum est: quod hic inter cætera bonæ dominationis præcepta, secreti reuerentiam adoraret. Illud tamen certum est, potuisse Sabaudium præmium operæ, aut Gennensium, aut denique Mediolanensis prouinciæ partem (quæ sese in sinum Pedemontanum fundit) sibi destinare; deplorato Hispanorum receptu, quàm diu fœdus ictum, & concordia, Gallos ac Venetos sibi colligasset. Ambigentibus Gallorum Proceribus, quò maximè Hispani Pedemontano tractu arcerentur, incerta quoque Senatorum Venetorum sententia erat. Primo quippe belli motu, alij aduocandos in subsidium Gallos, illigandum fœdere Sabaudium alij, plures pacem honestis vtrinque conditionibus præferebant: nam victorum Gallorum impotentiam, Sabaudij virtutem, & ex vtrisque non plenam securitatem metuebant. Melius credebant

Venetorum varia sententia de pace aut bello.

qualicunque honore Reipublicæ amicè componi discordias,& veteres odiorum causas obliterari; nec aduocari in Italiam feras gentes,quas vbi receptæ sint, ex arbitrio dimittere non liceat. Profici quidem aduersus Hispanos eâ conditione temporum posse; sed & incertos esse belli exitus; & Galli Hispanine præualeant, vtilitati Senatus parum referre. Eius gentis induendam seruitutem, cuius virtute partes cecidissent. Placuit senibus animis bonum pacis; dederéque oratoribus per Germaniam & Hispaniam mandata, vti pactis concordiæ (si honesta proponerentur) annuerent; & sponte Hispani decoram pacem accipe-rent. Id Rex secretis exploratorum literis dicerat; & vbi vtilitati familiæ, honorem componi vidit, misso ad Toletanum cursore imperauit, ne quo hostilitatis genere quiescentes Veneti irritarentur. Sibi cum eo Senatu placere concordiam; nec iura sua armis prosequi in animum induxisse.

Veneti cum Austriacis cupiunt controuersiam amicè componi.

Toletanum rei nouitas confudit, qui iam armatas cohortes finibus Cremonensibus induxerat, & Asolam contra dispośuerat, tamquam ad bellum. Ergo Acerbo Ciuitatis Gubernatori imperauit, vt reuocatos Duces, cum suis Nouariam, mox in fines Pedemontanos transmitteret. Minus sibi negotij futurum putans; si Sabaudij causæ Venetos abstraxisset. Sed de Austriaco bello sermo erat: certatuto enim Sabaudio cum Hispanis, partem se curarum fecerant, arctissimo fœdere. Nec ille recepturus pacem erat, quæ Venetos expeditionis socios non complecteretur. Imo illi vel secretè promoturi conatus Ducis sciebantur, vt Toletanus Sabaudio odijs implicatus nec iuuare Austriacos posset, nec Venetos quominus Gradisiâ potirentur, impedire. Miserat Mantuam Toletanus literas, quibus societatem Ducis requirebat, aduersus Hispani nominis osores. Et ille quidem statim congruentia responderat; nec Venetos exceperat excusaueratve, immemor auxilij quod egenti vix creditâ liberalitate primo tumultus initio senatus ille contulerat. Id quæsti per literas sunt; quamvis tutos se iam ab Hispano metu cognoscerent. Nec enim quod Hispanos contra Sabaudium hostem suum prætulisset ægrè tulerant; sed quod illi se Senatui inimicum professus esset; cuius beneficio, & ipse & maiores eius frequentibus per Italiam seditionibus exerciti, auitum decus, & potentiam principem retinuissent. Certiori Sabaudium fide Veneti fouebant; quem valere fortitudine, & propositi constantem experti fuerant; nec communem iam causam, per prospera, per aduersa deserturum. Aldighetio consilium Venetum placuisse,& propria & Sabaudij vtilitate didicimus; vt cui certum esset,non posse plura simul in loca Senatum vires spargere;nec diu Gallos sub signis haberi;nisi ab ipso collatâ pecuniâ retenti forent. Eadem Sabaudij mens erat, qui licet ære suo plura militum millia alere solitus esset, nouas tamen Legiones describere absque Veneto subsidio non poterat, Tribus quippe legionibus bellum id patrari; nec paucioribus copijs Hispanos coërceri posse nouerat: idque vt seruaret sua, & tutas Venetorum res faceret. Vtriq; numerum militum præscribebant,quem Veneti menstruo stipendio retinerent. Nec vana fiducia erat;nam & cum Veneto oratore conuenerant,& Senatus obtulerat; minori suo detrimento putans,hostem quem formidabat, aliò armis diuertere, quàm tempestatem belli in proprios fines deriuare: simul certum erat apud illum belli pacisq; arbitrium futurum, qui exercitus procul sustentasset.

Hispani copias à finibus Venetis ad fines Pedemontanos vertunt.

Sabaudius Venetâ pecuniâ bellum parat.

Ridebat Mantuanus facilitatem largitionis; cui impatem ditem Rempublicam opinabatur: qui tamen vires eius, annuosq; reditus æstimabant, & non semel consilium id salutem illi tulisse nouerant,dignam tanto senatu prudentiam commendabant. Cum enim multam auri vim in censibus annuis numerarent, classem, Arces, militiam domesticam, etiam externam sustinere posse sciebantur:cum

tur: cum insuper nec alieno ære grauarentur; nec tributa ciuitatum prouinciarumq; creditoribus adhuc oppignorassent; quo ferè malo cæteri Europæ Principes laborant. Inter hæc cum Aldigherius supra quàm necessitas & Sabaudius requirere videbantur iuuentutis numerum ingentem cogeret, aliumq; sequi iussum, Pedemontanæ paucos intra dies inferre destinasset, nec se paucioribus Sabaudius ambiret, fama obtinuit, non propulsandi hostes, sed inuadendi & inferendi belli vtrisq; voluntatem incessisse. Generosum nempe senem meditatum Mediolanensi ditione omni Hispanos exigere, & Sabaudium minorem Principem Thomam ei dominationi imponere, collocata illi in matrimonium filia sua, in præmium strenuè nauatæ operæ. Id vt improbabilius vero sapientiores non crediderant; quod nec prompta Mediolanensium occupatio; & nisi superatis ingentibus præsidiis futura esset. Galli quoque Proceres sub Aldigherio inferiora suæ fortunæ auspicia secuturi non credebantur. Nec fortissimus senex præter nunc bellantium consuetudinem, fructu belli vti destitisset; sed si magnis ausis sors affuisset, sibi gloriam vtilitatemq; retinuisset. Id Sabaudium cogitasse pro comperto non habemus: quamquam vix crediderim stirpem Cæsarum Regúmque, quæ ferè eiusdem Maiestatis sponsas acceperit, dederítque, quæ Christianum Orbem nobilitate ac consanguinitate complexa sit; quæ regales titulos sua magnitudine confuderit, tantum vilitatis in domum inducturum fuisse; vt sese priuato ac recentis decoris componeret, quamuis dotales prouinciæ ostenderentur. Iam ipse Sabaudius vxoriam dotem, quæ Belgicæ Principis Isabellæ dotem æquaret, bono iure posse repetere videbatur; & prima nuptiarum illius celebritas ea spe lactata sciebatur; vt credi non possit, quod sibi iustè ac sanctè deberetur, velle mortales Aldigherij donum appellare.

Cæterum Toleranus in omnes prosequendi belli occasiones intentus, rumores, metus, vera, aut falsa, quibus auctor aut coniectura erat, ad Regem suum præscribebat, stabili apud se sententia, nisi cum dedecore Regio, & ignominia gentis Astensem concordiam admitti posse. Hanc rationibus quibus Sabaudij inhonoram Hispanorum ab Astio discessionem appellabant, onerabat, ostentata certæ victoriæ spe; & quia Regem indignatum Duci, liberis eius æquum nouerat, non ciuitatum detractionem, aut prouinciarum retentionem proponebat; sed vexationes, quibus (vt ferebat) saniora consilia admitteret. Perspectum astuto viro erat, generosum Sabaudij animum similibus irritatum, arma constantissimè prælaturum; Hinc occasiones præliorum, & ciuitatum oppugnationes secururas; sibi prolatis finibus Mediolanensibus, nouam gloriam accessuram. Sed nutantem intimi consilij apud Aulam voluntatem, eo fortissimè commouit, quod publicæ famæ congruerent; eáque in Sabaudij odium ingerebat; Iuratum ab eo fœdus Gallicum, Venetæ securitati aduersus Austriacos vires omnes deuouisse, denique Mediolanum ambire; ne minori nomine quàm Albertus Austriacus, dotali honore diceretur. *Toleranus Sabaudium apud Regem suum accusat, & bella apparat.*

Profecêre hæc in perniciem Italiæ, vt Astensis concordia in extremum rejiceretur, & maiori conatu Sabaudius premeretur. Proinde peditatum equitatumq; Pedemontanæ limitibus admouit, nouos delectus tota Italia conciuit, & expeditioni maturè accingi imperauit. Segnius hæc tum à Sabaudio agebantur; qui licet imminens bellum præsagiret, seq; multis hominum millibus firmaret; quia tamen non Ludouisius, non Betrunes cœptum pacis negotium omittebant, & Galliæ Regina indefessè poni arma flagitabat, moderationem, & speciem pacis præferebat. Datis tamen ad Reginam literis Hispanum apparatum, & conclusionem pacis questus est; non quod eam prorsus ambiret, sed recordatione debiti, quo se illi non quiescentibus Hispanis auxilio affuturam promiserat. Et bello

& pace strenuus Aldigherius scribatur: Hunc ergo Taurinum mitti placuit, vt vias omnes pacis tentaret; irrita negotiatione parata iam subsidio Sabaudio deduceret. Diu & inter multos res exercita. Ludouisius ac Bettunes sæpius Toletanum consilio ac precibus frustra adierant. Sed Aldigherius vbi ambigua disserere; & tectum custoditumq; Toletanum, futuram deliberationem occulere deprehendit, rem vt erat ad Reginam detulit. Nec dubitatum de bello; & quia tractabilius cœlum molliro frigore videbatur; ne opportunissima rebus agendis anni pars perderetur, statim in Italiam nouem armatorum millia induxit, pedites ferè omnes, Comite de Saut, Domino de Saniux, & de Blaccon impositis, viris nobilibus, & fortitudinis spectatæ. Et quia vires Hispanorum plures requirere videbantur, a Sciattilione Sabaudius alios conduxit; quos ille pridem non rogatus obtulerat. In vsum militarem, & mutuum præstari solitum, miserat Dux vim pecuniæ, quâ octo hominum millia describerentur. Nec ille tamen promissis stetit diuersa causatus, quòd accepto licet auro, quo vniuersi obligarentur, quatuor sollummodo millia transmisisset.

Aldigherius mittit in Italiam noue millia Gallorum.

Diu iam Toletanus consilia agendorum concoxerat, & cum non omninò viribus suis fideret, nisi domestica seditione Sabaudium imminuisset, ad Ducem Nemursium conuertit. Qui Sabaudiæ originis, & per Gallias potens, quatuor millia militum Sabaudio deducere conuenerat. Vsus est profugo rebelli internuncio, & pactorum descitionis firmatore; vt occupato per Pedemontanam Duce, ipse Sabaudiam ingrederetur, facilem captu, nec (vt rebatur) mutationem auersaturam, quoties procul familiâ Dominus non peteretur. Turgidum vereri odio Nemursium Toletanus didicerat; quòd promissam illi filiam, collocare matrimonio distulisset abnuissétque. Et quidem à Nemursio species indignationis data; quamuis pridem acceptâ pecuniâ, & fauoribus delinitus, prætextui renunciasse crederetur. Multo nihilominus auro, & ingentibus Hispani promissis superatum accepimus, vt suæ gentis desertor, apud omnes turpiter audiret. Expeditionis ordo erat, vt prima statim ereptione Anisio & Romilio potiretur; mox in propinqua excurreret; donec solidata præcedentium possessione, etiam vlteriora aggrederetur. Paranti iam bellum Nemursio (vt ferè spes res difficillimas componit) videbatur negotium transactum: sed euentu deprehendit, plerumque vota perfunctoriè æstimata indecorè vanescere. Iam enim in Vicina Sabaudiæ delato, Marchio Lanzi, valida popularium manu occurrit; coactusq; est ne tentato quidem prælio regredi. Id tantùm nactus, vt Sabaudij aduersus rediturum frequentes aggeres, & munimenta erigerent, breuem saltem impetum retentura; donec vis maior in tutelam accurrisset. Regressum ad suos Comitatus Burgundiæ excepit; vbi Hispanorum fotu, maiorem priori exercitum describere aggressus est: quo opposita perrumperet, Lanziumq; trans Alpes in Taurinenses fugaret.

Et Sciattilionis quatuor millia.

Nemursius coniunctere Toletano Sabaudio consanguineo bellum mouitur

Marchioni Lanzi obuium habet, à quo fugatur.

Paucos post dies consilij certior Sabaudius, motuq; consanguinei accepto, ne leue incendium neglectu maiora incremêta acciperet, aut prærogatiuâ Sabaudij sanguinis plures popularium illiceret, Pedemõtanum Principem filium in Sabaudiam misit, datis virib. quibus redeuntem sustineret, & insuper Aldigherio commêdatum: qui iam Nemursium eâ causâ exosum habuerat. Aldigherius literis ac legationibus procurrentê, à seditione auertere conatus est; minasq; Regias interieceit, si Sabaudiam Gallicæ tutelę commissam intrauisset. Literarum ea series fuit.

Audiuisse se quo portento flagitij, domum suam, suum sanguinem, Sabaudiam infestaturus irrupisset: nec vllum adeo expertem fore pietatis, qui defectionem illam non sit execraturus. Auctores ipsos vtilitatem propriam infamiâ illius procurare. Sperari potuisse promoturum illum honestos Sabaudij conatus, & descriptâ iuuentute, obuiam consanguinei discrimini processurum; quando implacabilibus

Aldigherij litera ad Nemursium.

bilibus odiis fratres agitati,consensu ferè in communem hostem ferantur.Sabaudiam à Rege in tutelam receptam;nec Gallum Principem sine Regis iniuriâ inimicè cum eâ agere posse. Quin vicinarum prouinciarum arma exercitusq; eò aduolaturos, neque se cunctaturum; non vt Galliæ gentis Principem armis persequatur, sed vt fidei commissi Ducis ceruicibus, Hispani sacramenti mancipia detraheret. Tam frustra illum Hispanis consultoribus fidere posse, quàm irritè arma tractauerit. Aut Sabaudium veteri in dominatione mansurum; aut ab Hispanis Pedemontanâ deiectum,consanguinei fortunam suo lapsu in exitium tracturum. Neque enim Astium,Vercellas, & quæ eius tractus vrbes Hispanos accepissent,etiam ipso Sabaudiâ potito,ad Sabaudios Duces reditura. Indecoram potentiam eam fore,quæ Pedemontanâ non fulciatur,& cuiuscunque arbitrij futuram,nisi opulentissimâ Italiæ parte solidetur. Tacere opprobrium,& pudendam in posteris memoriam, quæ parricidium illius, ac proditionem suorum, fit posteritati sacratura. Si quid à Sabaudio requirat; si quo læsum se putet,medium pacis Aldigherium,& precibus ferendis accinctum crederet;nec irritos conatus suos futuros,si reuerenter ipse sua desideria exposuisset.Militaris viri sensus validi Nemursium retinere poterant, nisi Hispani acrius institissent, & in perduellione gloriam putantem vanâ spe erexissent.

Iam Toleranus præter Hispanos & Italos, quorum robur ad signa concurrerat,duodecim Germanorum,sex Heluetiorum millibus increuerat; & vno velut ictu Pedemontanam omnem pressurus videbatur.Quippe cum adhuc Mediolani ageret, & de numero bellatorum in Consilium referretur; pluresq; decem & octo millia expeditioni sufficere testarentur, posse reliquis laborem condonari; & minori expensâ cum victoriâ, parsimoniæ gloriam referri, fertur respondisse: Tarcico se more cum Sabaudio certare velle; & ad instar torrentis validissimi, aut cœlo missi fulminis,vniuersa illius in præceps rapere. Hoc esse expensarum compendium; & sic tutum militarem numerum seruari, & inferiori hoste certam victoriam expectari: Modicas copias tempore, pugnâ, labore,fugâ,dissolui, nullâ in summam vtilitate. Ex disciplina mihi egisse visus est; si ita agendorum formam disposuisset, vt multitudini ac viribus suorum, pares exitus habuisset. Sed cum Italiam omnem & partem Germaniæ florentissimâ iuuentute spoliasset,pecuniam ingentem prodegisset,Monferratum hausit potius quàm defendit: & pro captiuis apud Vercellas, & toto bello, multò maiorem cæsorum copiam rependit,vt suo loco habebimus. *Toletanus exercitu augetur.*

Non iam dubia illius destinatio erat,Pedemontanam,& quod in eâ opulentissimum erat meditari,sed Padus ac Sesia amnes obsistere conatib. videbantur;quod ille nullâ sui parte vado superaretur; hic Vercellas prætergressus,nisi ponte iacto transiretur:Cum insuper pluuio cœlo superstagnaret,& frequenter sedibus exiliret. Prohiberi non potuit Toleranus,quin prope Villatam,fluuium ponte iungeret.Mantuanus quoque partem infœlicis operæ subierat,imposito alio ad Pontesturam; vt quâ facilitate Hispani vltrò citroq; permeabant,miseri Monferratenses absumerentur. Prouinciam malo fato miserabilem multò ante Hispani sedem bello delegerant; opesq; domesticas,& commeatum ditis agri,sibi destinauerant; non silentio solùm, sed & annuente Mantuano; quasi alieni progressus illi forent addituri; & hostili suorum direptione vindictam à Sabaudio repetiturus. Præuisâ locorum opportunitate Sangeorgius altiori Pontesturæ situ,haud procul Verruâ, pontem & ipse Pado imposuerat, vt transmitti in Monferratum copiæ,nullâ ambitus,aut longioris itineris molestiâ possent. Præsens tum Aldigherius destinata Toletani excepit (Taurini enim agebat) vt iam apud Reginam bellum contra Hispanos abnuentem probationis non egeret; & Mantuanum *Toletanus ponte iungit Padum & Sesiam.* *Sangeorgius Pado.*

in partes Hispanas abiuisse; & hos Pedemontanam votis concepisse. Datæ ab eo ad Aulam in eundem sensum literæ, hostiles copias, ordinem, cogitationes prosecutus est; & qua suæ gentis iniuria Mantuanus partem se belli fecisset; nulla vi sua securus, & alienæ tutelæ mancipatus. Nec iam bellum persuadebat; sed causis in aperto positis summam necessitatem ostendebat. Regiam existimationem duplici discrimine conflictari; & quod recepto sacramento auxilium Sabaudio spopondisset; & quod semel arbitrio, belliq; initiis delibatis sine dedecore sese subtrahere non liceret.

Aldigherius monet Regē suum motus Hispanorū.

His haud dubiè eorum sententia castigata, qui turbarum principio, nullum belli ab Hispanis metum asseuerabant; Reginamq; induxerant ea causa Sabaudij tutelæ abstinere. Ea occasio fuit, vt communi apud populos Principum calamitate Regina quoque interpretationibus infamaretur; quasi in coniugium Hispani intenta, Regis filij, suæ gentis, amicorumq; honorem prodidisset. Id vt asserere turpe est, sic & credere: rumorem tamen eo tempore maiorem quam vt sine nota sileretur, non omisimus. Hispani Sesiæ pontem ad Vallatas munimento sepserant, aduersus insultus Sabaudios; quos illius excidio affuturos nouerant; æstimatione periculi, si apud suos mansisset. Certatum interim sententiis apud Ducem præsenti Aldigherio, quid facto præcipuè opus; quid prius, quid posterius aggrediendum esset. Hic enim non expectandos Hispanos progressus dicebat, sed minitantibus & accinctis, Arcem aliquam Mediolanensis ditionis occupandam: vt damno rerum suarum Pedemontana abstinere docerentur. Rogatus, quam maximè præferret; id se iudicio peritorum prouinciæ permittere respondit. Tum alij eiusdem gentis Arcem Sandoual, assultu aut obsidione capi persuadebant; nondum ad summam eductam; & tenente agrum omnem circum amico exercitu, segnius custoditam. Id statim Sabaudius improbauit; vtq; coram rejicere consilium supersedit, sic gratum illi accidit, Sangeorgium suæ sententiæ assertorem firmissimis rationibus inuenisse: Nec enim impetu scandentium capi locum posse, fossa & aggeribus ad securitatem munitum; nec vi oppugnantium; qui plurium dierum operam requirant. In vicino enim Toletanum statim suos subsidio firmaturum; & delusos opinione Sabaudios, domi formidinem, apud exteros vilipendium cōtracturos. Quodq; caput rerum erat, metui posse, ne hinc oppugnatoribus, illinc auxilijs affluentibus, totis viribus vniuersi congrederentur; & Sabaudius eo discrimine, rerum summam, & Pedemontanam omnem in casum daret, si fortuna virtuti suorum minus respondisset.

Consilium cui Sabaudius assentiebatur Sangeorgij erat; vt deducto haud procul Motta exercitu, impositus ab Hispanis Sesiæ pons, conatu omni dissolueretur. Ceteri Pedemōtanæ securitati eâ parte videbatur, si præcluso aditu, magno per profluentem periculo, adeunda Hispanis Pedemōtana foret. Sic hostiles conatus distineri; fauore insuper hiemis & violentiâ imbrium, in futurā æstatem posse credebantur: Nec minus intercipi commeatus, vt lassitudine ac penuria tanta vis spōre sua dissolueretur. Arduum quidem sed effectu promptius id erat, si certiores Sabaudij Hispanæ destinationis celerius accurrissent. Cum in propinquo prelium esset, Aldigherius trans Alpes in Delfinatum profectus est. Seditionem suorū quidam, alij curam Italici belli prætēdebant; vt præsens plura millia describeret; iussuq; & auctoritate in Taurinenses mitteret. Solicitudinem quoq; Nemursius per Burgundiam Hispanicam increscens fecerat; vt is iudicio & consilio retineretur. Equidem Sabaudio externo ad id bellū Duce opus nō erat, sed tantùm milite, ne subditos suos (quamquā in arma gestiētes) fatigaret delectibus. Is sequēti Crescētinum profectus est; vt exercitū ibi tendentē viseret, & futuræ expeditioni componeret. Hinc Vercellas petijt, adeo pacem præferēs, vt Hispanas iniurias, & Pōtis

Sabaudius Vercellis.

Villatæ

Villatæ prorsus oblitus videretur. Compositionem illam animi pauci interpretabantur. Cum enim de eo Principe præter ignauiam, omnia crederentur, occultas cogitationes, & nemini communicata consilia excusabant; tantum quò, & quibus viribus ambitus verteret, intenti. Sed illum iam in pontis oppugnationem abeuntem Bettunes literæ deprehenderant. Pauiam se ad Toletanum profectum, & resumptam pacis negotiationem scribebat: orabátque breuem negotio moram concedi; ne prouocatione armorum, composita ferè discordia, rursum accenderetur. Cursor eandem securitatem fatebatur; vt ferè id genus hominibus, licentia mentiendi impunè est. Sequenti, responsa Tolerani eodem fastu turgida bellum spectare didicit. Proinde cum Asculanus validâ cum manu Candiæ ageret, vicinio pontis; & oppugnatio tentata cunctarum virium congressum (quem tum Sabaudius numero inferior prudenter vitabat) minaretur; Ductorum belli sententias requiri placuit, etiam Oratore Veneto in deliberationem adscito, vt consulto res ageretur; Senatus verò potissimam se curæ partem agnosceret. Eâ in re visum, non cominus prælio, sed iniecto artificioso igne pontem corrumpere; mox ab euentu sumpto consilio; vbi priora ex voto euenissent de futuro deliberare. Neque tamen Gallis omnibus opinioni Sabaudij aduersis, eadem sententia erat: quod aliqui nullum ignis visum crederent; cupeténtque obiecto valido aliquo munimento, & virtute, pontis transitum hostibus adimere: Alij retineri Hispanos diffiderent; quòd illis promptum esset exercitus partem trajicere Catinaram iuxta, vadabili alueo, & nemine eo loco transitum prohibente. Eam deliberationem cogere Sabaudios posse ab incepto desistere, & castra ingenti hactenus labore munita deserere. Proinde vtilius credebant, ingressos iam pontem hostes aggredi; tenui acie ob loci angustias offerendos, nec calore reliquorum adiutos: pauci enim non confertі in prælium locus admittebat. Quin imo si prohiberi primus impetus non possit, & Hispani vi vlteriora tenuissent, posse illos toto agro Vercellensi exagitari, vexarique; & infestatis frumentatoribus fatigari. Iam enim, ne frumentum, vinum, pabulum, auenam contraherent possent prouisum fuerat; fontesq; aquarum macerie humoq; fœdati sitim hominibus ac iumentis minitabantur.

Ingentibus hæc difficultatibus implicabantur; quas ante alios præuiderat Sangeorgius; sed præsenti Sabaudio, rem vniuersam permiserat. Hic verò ne Gallica auxilia diuersitate opinionis offenderet, trahi se in id quod illis libuisset facilitate sinebat. Non equidem deerant, qui hosti transituro se opponere cuperent, nec probabile crederent Toletanum iusto exercitu instructum, ausurum vires diuidere; & quos confertos periclitari videbat, separatos ac disiunctos Sabaudijs obiecturum: quando Galli Linguadocâ deducti, & rum Taurinum delati, illorum partem retinere possent, integris Sabaudij copiis quas Mottæ habuisset; & certius in obstantes ausuris, si imminutum hostem diuisione accepissent, aut sociorum virtute pressum. Fixum Sabaudio erat, siue in aperto certandum illi, siue pons oppugnandus esset, Bettunes negotiationem opperiri; qui iam totis diebus quindecim, non aliud assecutus a Toletano fuerat, quàm vt cognosceret nullâ Sabaudij culpâ bellum produci: Idq; literis in Gallias missis testatus est; quibus Ludouisij quoque fidem obstringebat. Magno enim documento Reginæ opus erat vt crederet; quod nemo mortalium pacem acrius ac frequentius Toletano perstreperet. Aggressi pontem Sabaudij, valido illum præsidio insessum inuenêre; diuisis vtraque ripâ cohortibus, quæ munimento defensæ in detectos præliabantur. Et facilis præuisus fuit. Vbi tamen frequentia apud suos vulnera viderunt, nec spem detrudi loco hostem posse (nisi magno discrimine de summâ rerum transigeretur) paulum hæsêre, deliberaturi quid eo rerum articulo magis

expediret. Plerique locum Castris præcipi ac muniri, quòd obiectum flumen latera ac tergum tutaretur, consulebant. Sed id Gallis non placuit; tot contra millibus hostium, temerè transitum impediri fatentibus. Alij tamen denso aggere educto locum retineri posse dicebant; se verò quamquam numero impares, sufficere tamen aduersus plures; qui nec frontem prælio explicare, nec conferti accurrere potuissent. Non tarò ea auxiliorum peruicacia Sabaudij conatus irritos fecit: Nam & apud Astium, & quoties ambigua tractanda erant, fœlicius illum pugnaturum fuisse constat; si Gallos & Heluetios obsequentiores habuisset. Ille tamen mirâ dexteritate, diuersitatem nationum placido imperio continuit, & victoriarum potius partem Hispanis concessit, quàm socios duritie offenderet, licet minus perspicaces. Prudentiâ imperandi, & habendi sub disciplinâ colluuiem nationum Hannibalem expresserat: quamquam ille potentioribus bellum intulerit; Sabaudius tamen vt maior genere, sic (si perfidiam ac sæuitiam demas) non alias artes eâ expeditione retulit. Hispani interim primos suorum ordines secuti coluerant; & retento ponte ad vlteriora processuri cognoscebantur. Lusisse operam Sabaudij credebantur, si nullâ satis decorâ victoriâ, tentasse pontis oppugnationem, & irritè recessisse dicerentur.

Sabaudy pontem irritè tentant.

Primum id omnino cum Toletano bellum erat, & cum re opinio sectanda. Proinde fœni ac paleæ egestate laborantem Hispanum, & annonam trans Sesiam in Paganorum vsus collectam sibi destinantem, occupare placuit. Vis ingens erat: quæ eâ rerum trepidatione cum vniuersa asportari non posset, concremata est. Et quia Villanouam Monferratensis ditionis municipium pedites equitesq; Hispanos obsedisse Sabaudius acceperat, summâ festinatione in inexpectantes irrupit. Vix crediderant socio exercitu per vicina disposito, tantum virium animorumq; hosti futurum, vt oppugnationem aggrederetur. Sed vbi detectus Sabaudius, & eò confestus properare visus est, qui eam sedem tenuerant postico elapsi, turpi fugâ sese ad exercitum receperunt. Ingressi victores, Hispanos mores in vsum retulêre; commeatu enim, armis, opibusq; ex arbitrio vsi sunt; licet propè Hispani, infœlicis Mantuani rem perdi, nil mutatâ compositione vultus, ac grauitate spectarent; cognoscerentq; Sabaudium resumpti belli nobile principium statuisse. Famâ quoque captæ Villænouæ Monferratensis, futura præsagiebant: quod præsens Toletanus amicorum exitium propulsare neglexisset, aut nequiuisset.

Sabaudy capiunt Villanouam.

Festinatio Sabaudij pleraque expediebat; cum Hispani cunctatione vsi, non tarò negligentiam prudentiam appellarent. Res itaque amissas & raptatos subditos, cito Cursore delatum Mantuam est; repertusq; Dux, translatâ iam in Hispanos cura, velut negotijs vacuus, inter carbones ac folles, fallacibus impostorum promissis circumuentus, quibus fortissimè credebat occupatus. Quod verò proprium illius negotium erat Toletani credebat: & tamquam capta a Sabaudio oppida, illi mutui vice concederentur, nulla fortunarum aut agrestium opum sequente iactura; redditurum hostem quæcunque cœpisset, respondit; mira frontis serenitate cœptum iam opus promouens, & plures dies eidem vanitati mancipatus. Postero cum frequentes Consiliarij aduenissent: Scitisne ait, Villanouâ Sabaudium potitum? & illis composito in mœstitiam ore annuentibus, addidit: Ego verò peruicaci studio rem domesticam adaugeo; at propediem medicinam paraturus sum, quæ auri vim ingentem promat: rubescit iam massa, & non obscura obrisi auri inditia ostendit. Mox tamquam partis opibus de bello agere cœpit: Contracturum se viginti peditum quatuor equitum millia, duos in eam expeditionem milliones annuos destinare; eius quam facturus sit pecuniæ vix dimidium dicens; & superaturis opibus, si maiore vi opus foret.

Mantuanus studet Alchimiæ.

Caram tutelæ Monferrati Hispanis detrahere velle; quos expertus sit aut malignitate, aut secordia fortunis suorum illudere. Et vt seriò agere videretur, domum quam secreto recessui suo, extremo palatij angulo Romanæ Architecturæ more extructam diximus, aulæis & picturâ mirè adornauerat, trophæúmque Alchimiæ appellauerat, quod amotum fuerat. Maiori cameræ fornici Mercurium inter flammas, aureaq; cathenâ pedes vinctum, pingi voluerat, quasi tremulum argentum auro iam mutasset. Sed secreti famuli, structuram olim amori Camillæ datam sciebant, vt abditas nec suspectas voluptates, ipse fallens vsurparet. Licet enim plures menses ei negotio intentus & pecuniæ summam perdidisset, præter nugas & dispendia nil nactus est, quod suum numeraret. Oliuerius quidam vilissimus philosophorum (in hos enim titulos vanitas turgescit (non vt imponeret, aut pecuniam Principis mergeret, sed quod prorsus sentiret, tantâ spe Mantuanum extulerat; vt iam pro certo numeraret, quod nullo vnquam tempore erat habiturus.

Iam Candiam venerat Toletanus, prædicto Alemannis die, quo se cæterò exercitui iungerent. Paruerant, licet posttemi aduenissent. Eo præsidio auctus, reiectis à Ponte Sabaudijs, nullâ Villænouæ solicitudine, maiora animo concepit. Cum enim Sabaudium cum maiori exercitus sui parte ad Mottam consedisse, exploratorum relatione didicisset, vallare oppidum, & primo statim conatu intercipere meditatus est. Nec præter Asculanum alij communicauit ne quo relatore hostis admoneretur, aut consilij socium habuisse diceretur. Fauere destinatis hominis, eadem nocte fortuna visa est: quippe nulla hactenus obscurior quietem fessis, aut securitatem insidijs promiserat. Primâ vigiliâ dedit peditatui signum itineris; iussitq; silenti agmine amnem superare. Quatuor tormenta bellica campestria trahebantur, vt obuium hostem ictibus ac terrore confunderent. Octo millia fuerunt qui primi Pontem ingressi sunt: Et quia tuta circum omnia nec itineri simul & prælio instandum erat, cæteri addito equitatu secuti. Relictum tamen ponti præsidium, vt amnis in potestate haberetur.

Saubaudius iam inter suos munia diuiserat; & quâ parte quisque hostem teneret, vrgeretq; monuerat; non nescius superato ponte, ab octo peditum millibus, reliquos nemine præualituro secuturos; & vbi campum tenuissent, occasiones prælij capturos. Transisse tamen vniuersos non nouerat; nec exploratorum industria vsui fuerat; frequentibus Hispanorum equitibus vltrò citroq; vagantibus, & ad omnes opportunitates dispositis. Qui primi euaserant, nacti populares viæ duces longo ambitu, detecta à Sabaudijs vitauerunt. Die orto progressi medio fermè die, à Sabaudijs visi sunt: obiecti colles, & confertæ arboribus valles properantes plures horas cælauerant. Rectâ Mottam petebant, vbi agere Sabaudium à Monferratensibus didicerant; quem vnum toto belli tempore malo fato suo Hispani consectati sunt. Prior Sangeorgius (quod illi familiare inter pericula erat) cum paucis equitibus corporis sui Ducis custodibus, aduentantibus inimicis obuius processit: quem mox aliquot Gallorum centuriæ peditum equitumq; secutæ sunt. Parte dexterâ Heluetij ac Pedemontani cum equitatu, quem Commendator Manta ductabat, in Hispanos inuecti; eosq; primo ferè occursu cæciderunt fugaueruntque. Eo conflictu (qui iusti prælij speciem habuit) Gambaloita strenuus partium Imperator moschetti ictu exceptus concidit, & paulo post exanimatus est. Is inter ductores Hispanos eam sibi diem certæ gloriæ fore prædixerat. Ita vir fortissimus, dum Sabaudium sui decoris accessionem facit, omen impleuit. Altitudine & densitate segetis vernantis tectus, moschettariorum manum obliquè in prælium ducebat, fossam quandam illius agri occupaturus, si segniores Sabaudij incubuissent; vt eâ in hostem tutò vteretur.

Hispani pontem superant.

Sabaudius obuius Hispanis.

Gambaloita cadit.

Equites quoque centum quinquaginta properanti sese inuxerant; qui paulò ante Villanouâ profugi locum Sabaudio reliquerant. Sinistriore viâ Honorius Mutus equitatus Sabaudij Commissarius Generalis, cum equitibus Gallis in foueam vsque magni aquæductus processit, quàm prior Asculanus occupauerat, magnâ peditum manu. In hunc delatus, licet strenuè Moschettis rem ageret, duorum tamen tormentorum bellicorum (quæ extremæ fossæ ripæ Asculanus erexerat) ictibus grauius offendebatur; quam vt Sabaudij certo ictui expositi possent tolerare. Non enim eâ armorum conditione instructi erant, vt paria hosti facerent. Canere receptui Galli ac Sabaudij commilitones coacti. Eâ tamen fiduciâ regressi sunt, vt Hispani nec prosequi offensas, nec insequi abeuntes ausi sint: satis se egisse rati, si locum quem virtute cœperant retinuissent.

Sabaudij Mottam deserunt. Tuta iam Hispanis à tergo omnia fortuna reddiderat, totisq; iam viribus Sesiæ transitum possidebant, vt dubium Sabaudio non esset, sequenti nocte, quidquid militum ad Vallaras habebant, sese prioribus additurum. Mottam deseri, & Crescentinum versus copias omnes deduci, Sangeorgij sententia fuit: Nec enim retineri Motta, non situ, non arte tutum municipium; quodq; festinatam operam non admitteret, poterat. Et si Hispani decimo quarto milliario à Taurino distantem præcepissent, campus omnis legionibus hostilibus peruius fuisset; ipsisq; Taurinum vsque impunè excurrere ac mediâ prouinciâ prædas agere licuisset. Doræ quoque fluuij ratio habebatur: quo velut longo obice, hostiles conatus infirmabantur; & plus aquæ influebat, quàm vt arbitrium vado esset. Non alio magis quàm intercepto commeatu frangi inuectum hostem posse Sabaudius nouerat; tenui iam Monferrati annoua, quam militaris prodigentia reliquam fecerat; & longè dissito Mediolanensi agro; vnde ingenti labore conuectandum erat. Proinde medio inter Vercellas situ locum delegit, qui hinc inde sita despiceret, & situ non minus quam arte tutum foret. Placuit Asilianum munitum naturâ, Vercellarum propinquitate, quod à tergo Santiam spectabat, aliaq; eius tractus oppida, mutuam inuicem operam auxiliumq; promittentia.

Quam Hispani occupant. Abscessu Sabaudij Hispani Mottam ingressi sunt, tantâ alacritate Ductorum, vt vi eiecisse hostem viderentur, Nec aliâ in ciues pietate quàm aduersus Monferratenses consueuerant, vsi sunt: veteri gentis consuetudine; cui haurire subditos & prædari pars imperij creditur, pretiumq; tutelæ. Plures erant quàm vt tectis exciperentur: sed vt multis consuleretur, arctissimè dispositi; quibusq; lecti deerant, populares largitione blanditi sunt. Cunctatione Hispanorum vsus Sabaudius Asilianum muninerat, deductis in operam militibus, vt maiori festinatione humus verreretur, muri in altitudinem tollerentur. Non omnes tamen copiæ labori admotæ; sed Sangeorgium cum trecentis equitibus misit, infestaturum hostes, & leuibus velitationibus distracturum.

Sangeorgius Hispanos carpit. Totum Hispanum exercitum in paculos erupturum nemo crediderat. Neque tamen Sabaudius trecentos equites, certo periculo obiecit, sed inuitare tantùm hostem iussit; Certâ spe immittendarum amicarum cohortium; si necessitas monuisset; quòd in propinquo Asilianum esset. Vix mille passus Sangeorgius processerat, & in plures Hispanorum turmas incidit, quas notus proditor Stropianam, vt ad certam prædam ducebat: Vbi nonnullos paganos agere præsidium, & ausuros propugnationem audiuerant. Centum ferè Equites præcursores obuios se Sangeorgio præbuerunt; cum quis rem sclopetis eminus cœpit. Illi fugâ dilapsi trahere hostem in insidias nitebantur; si eorum qui occurerant numero æstimato prosequi fugientes voluissent. Cum artium belli gnaro negotium fuit. Quippe Hispanorum consilium assecutus, palantes tot agro agitare satis habuit, pertinacius

insistere

insistere supersedit;ne(quod res erat)totum in exercitum impar laberetur:Haud procul enim vniuersæ copiæ comparuerunt. Triginta (quod minimum) peditum,quatuor equitum millia,dispositi in frontem & cornua, & loco ad prælium ante capto. Sangeorgij primos conatus animo ac destinatione secuti Sabaudij; vbi Moschettorum fragore iuisso in certamen suos audiuerunt, cum peditatu & equitatu accurêre, maiori alacritate, quàm vt prouocati viderentur. Cœpta ergò inter vtrosq; pugna, solidum in vesperam diem absumpsit, pertinaci partium virtute,& nec cædere Sabaudijs, nec deserere quem cœperant locum Hispanis volentibus. Hi tamen Stroppianam versus flexêre,castra in loco posituri; quocunque auxilio aduersus insultaturos satis tuti. Iam enim rusticis raris & parum fidis armis,quæ trepidatio obtulerat,sese potentioribus dediderant, impares cuicumq; fortitudini aduersus vim ingentem oppugnantium. Secuta nox certamen diremit. Pauciores quàm pro numero desiderati;quod Sabaudij a longè Moschettis, Hispani tecti vepretis & arbustis (quorum copia in loco erat) dimicarent. Toletanus quoque id pugnæ tempus non elegerat, qui totis viribus aggredi Sabaudium; nec nisi Ducibus & parte exercitus imminutum circumuenire cogitauerat. Frustra id fuit: cum insuper non vno experimento didicerit, rariori milite Sabaudium sæpius plurium hostilium legionum vim, aut fregisse aut tulisse.

Hispanorum & Sabaudiorum pugna.

Tres hic dies Toletanus suos attinuit: non metu (nam copiarum multitudine prorupturus vniuersa videbatur)sed ambiguitate agendorum. Nec enim adhuc quâ parte signa conuerteret, quâ bellum inferret, quam maximè ciuitatem aggrederetur elegerat; vt gloriæ cupidus,sic anxius & incertus agendorum. Vtque inter Gallos Duces apud Sabaudium frequens in sententijs, sic apud illum inter Proceres obuia discordia erat. Moram sibi proficere Sabaudius nouerat; eaq; sapienter vsus, castra quæ cœperat magnâ mole communiuit. Consilij secreto maximè Toletanus valebat; contra tot Galli Ductores in deliberationes à Sabaudio vocati, infidum Ducis silentium reddiderant. Itaque exploratorum pro Sabaudio vana diligentia fuit: nec enim Toletani animum aperire potuerunt. Venturum illum quidam putabant, & castra hostilia oppugnaturum; Alij ad vlteriora processurum,plures Vercellas petiturum credebant; prout cuiq; ex re certior coniectura, & euentibus maturior prudentia erat. Mantuani Orator qui Toletano aderat, vt Vercellæ inuaderentur persuadebat, aut certè Astium repeteretur, irritè ab Inoyosâ tentatum: opportunè ac decorè illinc gloriam repeti, nuda Hispana existimatio viribus in cassum iactis exciderat. Sed Toletanus Crescentino inhiabat, vt perrupto Prouinciæ aditu Thaurinum vsque illacessitus progrederetur. Dezanam primùm miles deductus, vt eâ viâ in Crescentinenses properaret: sed Padum iuxta viam delegaret, stirpibus incommodam, & vdo paludum imperuiam,non pediti, non equiti expeditam. Placuerat sinistrum latus amne tegere, & subditis nauibus annonam ac tormenta conuectari, quæ tamen rariora erant. Primo Toletani discessu Sabaudius Asiliano Montanaram versus profectus est, mox Tronzanam flexit, quod sexto milliario à Crescentino distat: sed Hispani viæ quam ingressi fuerant, iniquitate fatigati Liuornum rectâ progressi sunt, vt altiori situ per amica Monferratensium oppida, inter popularium annonam, & Mantuanas opes Crescentinum venirent.

Toletanus Stroppianæ.

Toletani consilia secreta Sabaudo aperta erant.

Toletanus cogitat de capiendo Crescentino.

Inter hæc futuro præcipuè intentum Sabaudium falsus explorator admonuit, Toletanum iam Vercellas prospectare: & eò cum vniuersis copijs propediem accessurum. Dolt causa fuit, vt metu vrbis nobilissimæ plura illuc suorum millia transmitteret, & se robore validiorum nudaret. Imminutum numero Du-

cem facilius opprimi posse crediderat. Siue fideret, siue sperneret, periculosa tamen Sabaudio fides visa: quia tamen vtilia plerumq; consilia hostes inuiti licet suggerunt, eum militum numerum misit, qui & ciuitati securitatem ferret, & absentia vires totius exercitus non frangeret. Calusij Marchionem delegit; qui cum mille quingentis peditibus, & ducentis equitibus profectus est. Hos additis popularibus sufficere credidit; si quid inopinati hostes mouissent. Ipse cum reliquis Crescentinum venit; ne destitutum patrono oppidum Hispanam solicitudinem inuitaret. Eâ incertitudine agendorum plerique Toletanum arguebant; quòd in tot euentuum spem distractus, non eum tormentorum numerum secum deduceret, quem validioris loci oppugnatio requirebat; quique Sabaudios metu defigeret. Apud hos enim pro comperto habetur, expugnationem Vrbium Arciumq; eo apparatu tentari non posse; & in eo stare partium victoriam, si congressu vniuersarum copiarum abstinuissent; sed sensim & per vices opportunè insultarent. Labi enim militiam Hispanam, & plures ad sua sine commeatu regredi sciebant; possecq; gloriæ confecti belli partem tempori imputari. Cum vtrique exercitus in destinata loca commearent, ne mutuo sibi occurrent pluuia ingens obstitit; quæ eo anno immensum dies noctesq; fundebatur. Sabaudius sub vesperam Crescentinum ingressus est. Hispani madidi ac fame confecti, sub dio noctem egere. Idque (vt solitum genti) decoro cum titulo; quasi sequenti oppugnationem loci destinassent. Præter expectationem illis accidit, quod adesse Sabaudium, & Ductorum potiores audiuerunt. Eo loci munimine parum sibi securitatis figurabant; experti sæpius quid vis hostium auderet, quoties Principem suum præsentem habuissent. Duos dies immoratus Toletanus Liuornum regressus est, vt suos pluuia & labore fractos hospitalitate Monferratensium recrearet. Vbi cædere loco visus est, prompti ad occasiones Sabaudij extrema abeuntium carpere adorti sunt. Tantum consternationis auditus hostis intulit, vt inter trepidationem, & imperiorum incerta, sarcinas & impedimenta proicerint. Nec enim Commendator Motta trecentis equitibus illum comitantibus, vexare progredientes, & frequentibus ictibus lacessere destiterat; vt cunctationem moramq; iuuaret, & cogitationes hostis exploraret. Hispani tamen eminus ictibus grassati, & emensis augustijs, tandem in aperta haud procul Liuorno dilati sunt. Hic æquior Hispanis Mars est visus; quod multitudine explicare ordines, & pluribus simul locis pugnare possent. Eo prelio nonnulli cecidêre; quos inter Comes Serrauallæ, cum recens inuectum hostem modicâ suorum manu sustinere nititur ad cuiusdam exilis pontis initia, moschetti ictu summum humerum saucius, paucas post horas excessit. Manipularis Hispanus facti gloriam retulit, inter equites præliari solitus, cum plerisque suæ gentis. Eâ quidem parte, nobilis viri casus, aliquid constantiæ suorum detraxit: nec tamen certamen omisêre, aut liberum hosti iter permiserunt. Iacturam amissi Serrauallæ Comitis æquasse nonnulli Hispani visi sunt, quos globorum nimbus inter suos strauerat; & Franciscus Viues Melitensis Eques, inter Ductores nobilitate ac virtute celebris; qui cum foueas aliquot toto agro superasset vt Serrauallem circumueniret, à circumfusis Sabaudijs captus est. Crescebant interim Hispanæ turbæ, periclitantium laboribus & clamore sociorum aduocatæ, & in Sabaudios confertæ totâ vi ferebantur. Recipere se proinde Sabaudij numero pressi coacti sunt; & ardentes adhuc prælio animos tempori necessitatiq; seponere. Pausa hæc ne Hispano quidem displicuit, cui inuictum Sabaudij pectus, & peruicax fortitudo, inter pericula amare pacem docuerant. Sic Toletanus cum Equitatu Liuorni, Bianzani cum suis Ducibus peditatus concedit; regiâ quidem expensa (vt videbatur) excepti, sed verè popularium largitione sustentati; ne captorum oppidorum more raptarentur.

March. Calusij mittitur Vercellas cum ped. 1500. & Equit. 200.

Sed regreditur Liuornum, & à Sabaudijs carpitur.

Comitis Serrauallæ mors.

Plus

Plus curæ Sabaudio in denudandis Toletani consilijs, quam summa belli erat. Non vano quippe relatore didicerat, callido hosti Doram flumen præcipuè obstare, quominus aut Chiuascum aggrederetur, aut Canauesum Monferrati Prouinciam ingressus, Vulpianum, aliudve opportunum ad tutelam oppidum muniret; Taurino vicinum, & continuam formidinem incussurum. Hinc cum Hispanus modò transitum amnis, modò Chiuassum, modò Vercellas cogitaret, non ante mandata in expeditionem dabat, quàm disceret, & Sabaudium impositum à se fluuio pontem solido præsidio firmauisse; & Chiuassum temporario munimento solidasse, Vercellasq; à pluribus millibus teneri. Citius Toletani destinatis Sabaudius occurrebat, quàm hic deliberaret. Præcipua tamen pontis à se iacti solicitudo Ducem attinebat; ne in illius tutelam deputati formidine aut perfidiâ dilaberentur. Bellum enim ab Hispanis non ferro potius quàm auro patrari, peritus artium sui temporis nouerat. Itaque vocatum Sangeorgium (cuius iam virtutem supra documenta esse nouerat) in id munus deligit. Nec ille abnuit periculum; quamuis quod maximè arduum tum sciret, sibi delegari cognosceret. Iuratus fortitudini & constantiæ animus ea maximè sectabatur, quæ plus discriminis ostendebant.

Iurea supererat vetus ciuitas, & Pedemontanæ non infima. Miserat eò Sabaudius Comitem Sanfrontem cum præsidio, vt locum tumultuario munimento instrueret. Nec enim pari cum cæteris in metu erat: quòd aperto ac seuero itinere; succurrere necessitati socij possent, quotiescunque locus proprijs viribus diffidisset. Eâ quoque diligentiâ Toletanum Sabaudius præuertit: qui cum munimentis ac præsidio firmata occupare non posset, in municipia, ac vicos apertos vertit, ne tot hominum legiones, nullo honore aut profectu, circumducere videretur; eâdemq; quâ Inoyosa querelâ peteretur. In propinquo Sangermanum erat; non studio, non propugnantium fide satis tutum. Inerat Capitaneus quidam pronior in pauorem; nisi Hispanam fidem, aurumq; honori militiæ antetulerat. Nec dubiam flagitij coniecturam paulò ante dederat; quòd & imminutas numero Centurias sub signis haberet; licet integra frequentium manipulorum stipendia penderentur; & Euangelistam Tostum virum strenuum, & belli peritum, cum auxilio recipere recusauit, specie fidentis, & prætextu securitatis. Multò ante illi ac Toletano conuenisse dicebatur: vt acceptâ pecuniâ in præmium perfidiæ loco cederet, viresq; hostium, infirmitatem suam, præsidiariorum seditionem causaretur. Vtcunque res cesserit; certum est non fide, non perfidiâ aliter apud vulgum hominem audiuisse. Desperatione auxilij impulsum Hispani dicebant; siue ex vero; siue vt hominem tegerent commentarentur.

Comes Sanfrontes.

Vbi cum Capitaneo Sangermani Hispani deditionem pacti sunt, Toletanus Liuorno progressus, municipium obsidione vallauit. Duo peditum millia aduersæ parti disposuit; vt nescijs speciem intercepti auxilij præberet. Sed & decem Germanorum millia Sanctiæ reliquit; vt sibi tuta omnia circum, Sabaudio infesta redderent. Proditioni color quærendus erat: plures quippe conscientiæ accessuros nouerat; vt quod dolus erat in vim flecteretur, & desertores secretò fouerentur. Sabaudius vix loco morum itinerum compendijs insecutus est, extremumq; progredientis agmen præcursoribus fatigauit; non vt toto exercitu congrederetur (nec enim dimidium Hispanorum ipse toto delectu suo explebat) sed vt properantem moraretur, cœptoq; abstraheret. Posse interim credebat quatuor militum millia Sangermano induci; si aduersus insequentes adiutam situ pugnam inijsset. Quod artis & industriæ municipio deerat, id propugnatorum copiâ suppleri posse nouerat; si longè à mœnibus hostem distinuisset. Tormenta quoque bellica quatuor omninò, eaq; minora Toletano esse sciebat;

Capitaneus Sangermani permittit oppidum Hispanis.

Q ... ?

quorum vis leuior erat; quàm vt assultu primo cuncta munimenta perrumperet. Quem integrâ honorati Capitanei fide timere poterat Toletanus transactâ negotiatione ob perfidiam irridebat. Non enim ad prælium se, sed victoriam festinare;& nullos Sabaudios maiores in loco controuerso hostes, quàm proprios esse sciebat. Arctâ semitâ insequi Dux volebat;ne plures Hispani in ampliorem aciem explicarentur, quàm ipse suos eduxisset: vtque longior congressus propugnatores stimularet, latera inimicorum impetere, certo vtrinq; cadentium, & confligantium malo. Vix Sangermanum in prospectu erat, & suorum relatu didicit indecoram deditionem a Capitaneo hosti factam: non assultanti, non minitanti, non suggresso, sed perfidiæ manifesto documento statim dato. Itaque conuertit agmen, flexitq; Venariam, altâ palude tutum locum, sex millibus à Vercellis, paucioribus à Crescentino distantem. Ratio consilij fuit, vt motus Hispanorum obseruaret, & situ impedito tam diu sese contineret, quoad benè agendi occasio sese obtulisset.

Sabaudius se recipit Venariam.

Cum adhuc iuxta S. Germanum Toletanus ageret, accepit Sabaudius annonæ pænuriâ hostem laborare: & fides dicto erat, adiacentia quippe municipio loca, commeatum omnem in editiora conuexerant; & vno reliquo Trino tot hominum millia sustentabantur: longiori enim tractu alimenta tarde & cum periculo ducebantur. Vt olim, sic tum apud Sabaudium Proceres sententijs digladiabantur: Quidam famelicum & longè à suis dissitum inuadi; Alij lentâ vexatione frangi debere consulebant: & ante alia Trinum repetendum, securissimo deliberationis exitu; siue municipium cum alimentis hosti auferretur, siue à Sangermano retraheretur promptam accessionem futuram; & tam ingentes Hispanorum conatus, sine sanguine partium irritè casuros. Contra alij differebant; res Sabaudias tarditatem non ferre, moram Hispanis vtilem (tempore enim nouam alimoniam corrasuros) eo illos numero esse, vt relicto exercitu copioso, multa millia frumentatum legare possint. Etiam Trinensem expeditionem nonnulli damnabant; quasi admotis à Sabaudio Trinum versus castris, inuasurus Toletanus Crescentinum foret, Duce suo, ac securitate destitutum. Sed pluribus & prudentioribus Trinum sub oculis erat: id enim citius auelli victoribus, quàm illi Crescentinum venissent, poterat: & si huc flexissent, maioribus se quàm apud Sangermanum difficultatibus implicassent. Licere interim Sabaudio parte aliquâ suorum missâ, & Sangermanum recuperare, & Crescentino assidentes Hispanos statim carpere, & ad soluendam obsidionem impellere.

Iam annoua Toletanum defecerat, & à Trinensibus minori copiâ deducebatur, quàm vt viginti quinque millia esurientium, & rapientium expleret. Nos quoque à rei militaris perito, quique ijsdem castris tendebat didicimus; potuisse tum Hispanos intercepto commeatu frangi; si Sabaudius cogitationibus ac destinatis suis addictior, consilia Gallorum diuersa laudantium reiecisset. Certè eo ferè malo (si quando potiora Hispani nacti sunt) profecerunt. Quæ apud Sabaudium opinionum discordia esset Toletanus agnouit cunctationeq; inimicorum in suam salutem vsus, retentis ordinibus Lucedium profectus est. Vt frumentum ditis agri sibi sumeret; locoq; tamquàm hospitio vteretur. Deducere hostiles copias in certamen fortuna videbatur; vt nobili decertatione partium fortitudinem probaret. Abeuntem & militariter progredientem, Sabaudius extremo adortus est; maiori constantiâ quàm vt ausurus crederetur duraturus. Quartam in horam ea pugna tracta est; cum hinc Hispani itineri & prælio intenti essent, illinc ab hoste continuis ictibus lacerarentur. Nox secuta quietem dedit. Castra Hispani sub dio communiuerunt: Sabaudij pugnæ audli medio

Toletanus se Lucedij recipit.

& carpitur à Sabaudijs.

se campo

se campo collegerant; & tanquam certatum sese ex disciplinâ disposuetant: vt certum esset, vtrosque obscuro tantum tenebrarum cohiberi, quò minus in aciem descenderent. Quod pro tempore licuit, frequenter à partibus ad arma conclamatum: siue vt quietem mutuam turbarent; siue vt paratos suos aduersus nocturnos insultus haberent.

Cæterùm Sabaudius vt bello strenuus, sic non fallentis prudentiæ; vbi vires suas, & numerum Hispanorum duplo maiorem æstimauit, honoris & incolumitatis suorum anxius, breuiorem saluti viam receptu prospectabat: nec amplius quod angustiis itinerum fretus egerat, posse in aperto tentare sciebat. Sed & capto tumultuariè loco insistere, paucitas suorum dissuadebat: paucioribus enim ambiebatur, quàm vt simul & castra munire posset, & oblatâ ab hoste pugnæ copiâ, spe aliquâ victoriæ congredi; diurnum receptum vt plus audaciæ, sic & periculi habere. Cingi quippe suos toto Hispano exercitu posse; quibus paucis obsisti negabatur: & credebantur Alemanni in id certamen à Toletano festinato imperio aduocati. Nocturnus horror vniuersa confusione replebat; vnde viarum incertitudo, & tardus impedimentorum motus metuebatur. Quinimo nec satis decoris eo discessu parari videbatur, quem nox & silentium iuuissent: Galli operiri lucem, & dari sibi pugnæ signum gestiebant; medio in discrimine minus constantiæ, quàm cum prudenter consulendum erat habituri. Et quamquam à nulla re magis Sabaudius, quàm à trepidatione distaret, mixtum tamen fortitudini consilium suberat; vt die, nocte, cum frequentibus, cum pauculis, aperto, ac impedito in sua commoda vteretur.

Tertiâ ferè vigiliâ præmissi currus impedimentorum viam tenuerant, & tormenta bellica angustias euaserant: sed peditatum equitatumq; seruatis ordinibus ad vlteriora progredi impossibile erat; quin vrgentibus Hispanis sese fodiendos ictibus præberent. Et iam Pimentellus hostilium copiarum ductor strenuissimus, qui primam Hispanorum aciem ductabat, Equitatum Sabaudium infestare cœperat. Huic Comes Saut, Blaccon, & Saniux, sexcenti insuper equites Pedemontani, robur exercitus, sub Commendatore Mantæ, sese fortiter opposuerant. Ardente pugnâ, & multis vtrinque sauciis, Pimentellus prouincialibus monitoribus læuâ cum plerisque suorum equitum versus, denuò Sabaudios incurrit; qui locum illum præceperant, vt pontis transitum contra Hispanos tutarentur. Sed cum fronte ac lateribus simul numero impares offenderentur, omittere pontem coacti, & in propinqua vicini nemoris conuertere, quod dorsum ac latera protegeret. Hic iterum conglobati, & in turmas dispositi, tamdiu infestum hostem frustrati sunt, donec Sangeorgius præuisu periculi (qui tum postremam aciem ducebat) accurrens, locum peditatui definiuisset; quà silua in planiciem patentem desinit, & laxiorem aciem admittit. Tum reuersus ad equitatum vniuersos ad fortitudinem animabat; illud tempus certandi cum spe victoriæ testatus; quod & silua latus tegeret; & hostilis equitatus modico discrimine Sabaudium numero superaret; quodq; nondum Hispani omnes in vnum coiuissent: posse vnius horæ forti conatu, temerè in pugnam inuectos deleri, & Toletanum discriminis suorum fortè nescium præueniri. Addebat consilio preces, & quò maximè erumperent docebat; seq; Ducem communi decori offerebat. Sed præcedentis noctis constans vigilia, & secutæ diei labor continuatus, infregerat equitum animos, equosq; lassauerat; vt vix gradui insistentes nouo periculo committi possent: Quia tamen certam spem victoriæ Sangeorgius, & ministrorum belli præcipui, leui quocunque conatu præuidebant; abnuentes prælium magnâ vi vrgebant, vt tantummodo auderent: eâ quippe ostentatione constantiæ casuros oculos Hispanorum, semper primam victoriam præsumentes.

Pugna Hispanorum & Sabaudiorũ ad Lucedium.

Sangeorgius suos animat,

Sed frustra.

Vbi Sangeorgius exhortationes & tot promiſſa fruſtra vidit, ſimul vanas Hiſpanorum copias prioribus aggregari, quod ſecuriſſimum in tempore fuit, denſæ ſiluæ beneficio vſus, in aperta euaſit; diſpoſuitq; ſuos loco ſatis tuto; ſi non vrgendo, ſaltem propulſando hoſti opportuno. Frequentibus enim riuis ager interſectus, & ad orizæ ſationem maceratus, anguſtas ſemitas, & raros aditus concedebat. Ea tamen peruadere Hiſpanus nitebatur; & latera Sabaudiorum quà Creſcentinum ſpectatur, infeſtare: niſi Sangeorgius ſummiſſas moſchettorum centurias progredientibus in prælium oppoſuiſſet: ne ſuorum cohortes actius vrgerentur. Præcipuus ſiniſtræ frontis labor erat: cum enim pauciores propugnatores ſitus admitteret, & Sabaudij aduerſus triplò plures dimicarent, diu tamen pontis tranſitum tutati ſunt, quem hoſtis nixu ingenti ſuperare aggreſſus fuerat; vt vniuerſis legionibus pauculos & anguſtiis arctatos circumuenirent. Alios enim aditus diu conſectati, denſis vepretis ac ſepibus agreſtium præpediti fuerant, ne in deſtinatum locum euaderent. Saut cum ſuis ſupra vires ac numerum pugnabat; cum iam & plures ſuorum ſaucios numeraret, & alios prælium ſuſtuliſſet. Itaque ne ſociorum reliquias temerè perderet, omiſsâ intempeſtiuâ fortitudine neceſſitati ceſſit; collectis quibus fortuna belli pepercerat, & in vlteriora retractis. Iam Hiſpani labore improbo pontem, iam planiciem obiectam cœperant; cum Sangeorgius vniuerſis intentus ei ſe tumultui intulit; eum mox ſecuta Sabaudiorum nobilium cohors, quam Marchio Villæ in certamen ducebat. Incaluit nouo acceſſu Sabaudiorum acies; nec vllibi fortius, aut maiori partium conſtantiâ certatum. Sangeorgius haud procul ponte cum paucis hæſit, vel locum victor retenturus, vel toto corpore (ſi oppetendum foret) tecturus. Villam tamen fortiter in aduerſos inuehi imperauit, nobilitatis & honoris admonitum; non quod ſtrenuo viro ſtimulis opus ad virtutem eſſet, ſed conſuetudine Ductorum. Ille cum ſuis quà denſiſſima acies, & fortiores hoſtium vrgebant inuectus, fulminaſſe iam præualidos viſus eſt; & vbi remittere animos vidit, magis inſtitit, coëgitq; & pontem & captam planiciem deſerere, ſeſeq; munimento ſiluæ, aduerſus eam tempeſtatem tegere. Moſchettarij quoque Sabaudij eâ parte diſpoſiti à Sangeorgio, tanquam è ſpeculâ, latera hoſtium collineatis ictibus feriebant; cadebantq; eorum vulneribus, quos in Villam obuerſi infeſtari deſtiterant. Magna hæc clades fuit; & quamuis vtrinque multi ceciderint; apud eos tamen formido credita, qui priores prælio exceſsêre, nec hoſtem vlterius prouocare auſi ſunt.

Certè Toletanus plura ſuorum millia, quæ iam per orizæ campum ad vlteriora peruaſerant, dato ſigno receptus reuocauerat; parum decoram ſibi victoriam ratus, ſi par pari retuliſſet, & à ſuis accuſarctur, quod tantò copioſiori exercitu cæſorum apud Sabaudios numerum æquauiſſet. Inerat viro prudentia; vt facere ad victoriam crederet, ſi aperto loco congreſſus Sabaudio fuiſſet. Contrà Sabaudius minori militiâ opportuna tantum loca deligebat, incertis itineribus, anguſtis faucibus, modicâ planicie ad explicandas copias, ne cingi ab hoſte poſſet, & vt pari tantùm numero acies concurrerent. Quod ſi Sabaudius Equitatus ante Toletani aduentum, laborantes anhelantéſque Hiſpanos præſente Duce ſuo incurriſſet; & turma nobilium Sabaudiorum citius in certamen deſcendiſſet, pelli loco Toletanus, & ingenti clade fœdari poterat. Sed ſua eſt in bello pars fortunæ; & pleraque vel prudentiſſimis inexpectatò occurrunt; quæ nec prouideri ſatis, nec vbi euenerint corrigi poſſunt. Neque tamen quamquam hinc Sabaudij, illinc Hiſpani receptui ſuorum proſpicerent pugna defierat: quæ iam in ſextam horam tracta fuerat: & poſtremi copiarum Sabaudiorum, adeo fatigati continuo labore erant, vt inutiles nouo certamini viderentur.

Sabaudius & Toletanus prudenter certant.

tur. Proinde Sangeorgius accepto à Duce suo mandato, vti se cum suis maturè conueniret, ne certo in discrimine suos destitueret; quatuor Gallorum millia pridem è Linguadoca deducta, cedentibus iam prioribus prælio substituit: vt nouis viribus hostem retinerent; securumq; suis receptum facerent. Hos sub Ducibus Frettone, Bimart, & Chiambaut, Sciattilionus in Pedemontanam miserat, octo millium quos spoponderat, & vniuersæ pecuniæ quam acceperat vices obituros. Ab his eminus duabus horis res acta. Frequentia apud partes vulnera, & cædes, certamen intenderant potius quàm sedauerant, insigni militum firmitudine aduersus hostem: Sabaudij interim nemoris angustias euaserant, & ponte superato in aperto constiterant, formatâ denuò acie, si quid amplius Hispani ausi forent.

Vbi satis tuta omnia Sangeorgius vidit, vergente iam in noctem die, canere signa, & discessui instare omnes iussit. Intermiserant quippe Hispani bellum, nec Sabaudijs noua acies ex vsu erat. Abeundi ordo fuit, vt plura peditum millia viam inirent; sexcenti moschettarij agmen cogerent, equitatus per aperta procederet; quem alij moschettarij à tergo tutarentur: ne inuectus hostis turbaret ordines, aut receptum fugâ confunderet. Sed vt in tumultu incerta mādata sunt, & in trepidatione singula gregarius interpretari solet, moschettarij hærêre cœperunt. Hi enim primi locum deseruêre, hastatos prætergressi, sine bellico puluere ac plumbo se esse dicentes; nec tot horarum laborem nouo discrimine posse continuare. Falsa erant, eoq; statim dolus patuit, summissis desertoribus cum fallaci rumore; quasi denuò primam ante aciem aduersus insequentes sistendi essent, eoq; essent vniuersi perituri. Excepere confusionem Hispani, postquam turbari ordines, & abstinere Sabaudios iaculatione viderunt. Horum quoque receptus addidit animos, veluti non consilio, sed metu acie excessissent. Et ante alios Germanorum decem millia, quos paulò ante Sabaudij locos deseruerant, conferti occupare aggressi sunt. Sustineri hic à Sabaudijs impetus potuisset, nisi ante moschettarij compositos ordines confudissent. Ita cum cohortes Sabaudiorum insignibus potius quàm milite censerentur, duodecim vexilla amiserunt. Frettonus Fianus, aliiq; non vili nomine venerunt in hostium potestatem. Qui solo veritatis intuitu copias Hispanas & Sabaudias præsentes æstimarunt, sacramento asseruerunt; quemlibet Sabaudium aduersus quatuor Hispanos hostes eâ dimicatione laborasse. Vbi tamen census militaris habitus est, ex Hispano exercitu sexcenti, è Sabaudijs circiter septingenti desiderati. Eo in numero probrosa Hispanorum iactura fuit; quod tam paucos quasi pari cæde pepulissent. Moschettarij certè Sabaudij, quod data loca fortiter non tenuerint, fortunam suorum corruperunt. Nec enim progredi hostis, aut nemore se tegere (vnde vexilla detraxit) potuisset; si moschettorum ictibus impetitus, multo suo sanguine iter expedire coactus fuisset. Miles Linguadochæ præ cæteris apud Duces excusabatur: quod plures horas præliatus, assiduâ iaculatione, moschettos longiori prælio inutiles reddidisset. Nec enim in eo numero desiderata constantia; aut hi priores locum deseruerunt. Vt tamen in bello solitum, cum vniuersi confusionem ordinum accusarent, quisque in socium quod victores non redijssent culpam rejiciebat; ita sese absoluentes. Masieres cum laude fuit, cum enim lassatos bello socios, & ab Hispanis vrgeri accepisset, in pontem de quo acre certamen erat, cum quingentis sclopetarijs accurrit. Nec procul visæ postremi agminis copiæ, equitatúsque, qui receptum illum ex disciplinâ prosecuti fuerant. Festinauerant hactenus Hispani, vt occasione vterentur; sed vbi iunctos iam Sabaudios, & non itineri magis quàm prælio dispositos viderunt, iuxta pontem substiterunt: & in loco castra metati, noctem illam egerunt innoxij & illacessiti.

Sabaudij se recipiunt.

Hispani insequuntur.

Cæsorum numerus.

Porrò Sabaudij, cum nec bellum nocturnum Hispanos velle, nec sub dio agere præteritus labor ac vulnera paterentur, cœptum iter prosecuti sunt, socios qui præiuerant primùm assecuti, & secundâ noctis horâ Crescentinum delati. Hic Sabaudium suorum caritate æstuantem grauis cura agitabat; non honore fortiter actæ rei, non spe meliorum delinitus, priusquam quot ille acies suorum abstulisset, acto censu didicisset. Vocatos Duces numerum Centurionum, & in manipulis gregariorum visere ac referre imperauit: non hactenus similia exactiori studio perscrutatus. Illi sequenti affuerunt, & septingentos desiderari testati sunt; imò ex his nonnullos diuersa ab exercitu itinera esse secutos. Cum Dux adhuc in acie ageret, visâ hostium fortitudine ac numero, diuturnóque suorum labore æstimato, fertur dixisse: Eius diei casum mille suorum amissis æquo animo laturum. Prudenter ominari visus est: quod enim prædicto numero defuit, & militum virtus vix credita, & Ducum prudentia seruauit.

Sabaudiani censum suorum agit, & reperit desiderari 700.

Toletanus fortitudinis hostium gnarus, ne publico examine, gloriam quam præsumebat, imminueret, secretò de singulis quæri iussit, & auditâ veritate erubuit; nec in Hispanias aut Mediolanum prælij exitum, datis pomposis literis adornauit, metu dedecoris; quod tot millibus hosti superior, iacturam tamen æquauisset. Ductores cæteri nullo affectu corrupti publicè fateri non erubuerunt, similes victorias, parum genti vtiles, aut gloriosas esse. Vexillorum nihilominus hostilium ostentatio speciem victoriæ fecit: & licet damnum illud modicâ serici expensâ Sabaudio staret, superatus & fugatus Lucedio tamen ab Hispanis dicebatur, licentâ mentiendi; cum iactabundi acernos cæsorum suæ gentis præ oculis haberent.

Mantuani leuitas.

Maior in Mantuano leuitas fuit: Cum enim speciosam lauream, intus inanem misso cursore Monferratenses descripsent; publicè cæsum, fugatum, exutumq; vniuersis insignibus Sabaudium apud suos vulgauit; & ingenti celebritate publicas choræas ac tripudia, aduocatis eadem die nobilibus fœminis instituit. Nec toto lætitiæ tempore alia sermonum materia fuit, quàm exactum omni Monferrato Sabaudium, ad sordidas preces descensurum; redditurum cum fœnore ingenti quæ cœpisset; & ne supplici quidem pacem Hispanos concessuros. Quinimo iam Monferratense iter meditatus deligebat comites; vt ijs locis præsens oculos pasceret, quæ credebat Sabaudium ingenti suorum strage contexisse. Et longior quidem lætitia futura erat, nisi certiores literæ monuissent, multos Hispanorum eo conflictu cecidisse, Sabaudij res in integro esse; & luere Monferratum quæ ipse malis consultoribus pessumdatus admisisset. Mores Mantuani æstimantibus, mirum id videri poterat, quod tristitiâ ac iucunditate pariter non afficeretur. In lætis enim euagata mens supra quàm credi posset exultabat; in aduersis nulla tristitia, nulla faturi solicitudo incumbebat, spe tantum meliorum sustentata. Cæterum mihi discrimen & conflictum hunc examinanti, destituti iudicio ij videntur, qui hoc ad Lucedium prælium, leuem pugnam, velitationem, & vernaculo nomine scaramucciam appellabant; cum bellum formidabile, & multorum millium ferox conflictus, aptius dici mereatur: siue magnitudo Hispani exercitus, siue situs in quo pugnatum; siue prudentia Ducum, siue constantia militum, siue duratio recolantur. Nec quod mille & trecentos solummodo acies abstulerit, magnitudinem facti eleuat: peritis enim certum est pauciores milites hodierna prælia, quàm præterita absumere, & quantum horrifico fragore tormenta bellica terrent, tantum districtos enses & pila latius campos cædibus impleuisse.

Vbi Sa-

Vbi Sabaudius Crescentini fuit, nouis curis distractus inter Vercellas, Astium, & Crescentinum ambigebat; cui nempe præsens, cui prius consuleret: Nam Astium ab Orosco prospectari, Vercellas à Toletano, Bialesum ab Asculano didicerat; nec locorum distantia adesse omnibus patiebatur. Vercellarum tamen maior solicitudo angebat, quòd Mediolanensis tractus obsidionem certiorem vicinio inuitaret; & Tricerum profectus hostis propinquo inhiare videbatur. Etiam Crescentini cura proficere credebatur: quòd medio situ retinere Hispanos posset, & commonstrata difficultate aliò vertere. Nullus adeo improbus labor erat, qui generosum animum frangeret; aut prohiberet, quin certâ destinatione vniuersis obuiam procederet. Plures ante dies (vt diximus) Venariâ peditem equitemq; Vercellas miserat; quos ob magnum vrbis ambitum haudquaquam sufficere putaret, duo insuper millia transmisit Chileo, & Masiersio Ducibus, à Comite Viueroni cum quingentis equitibus in securum deducta. Plures vulgus credidit, quàm vt importatus vrbi commeatus pasceret vniuersos. Profectis Vercellas militibus, statim Crescentinum munimento firmare aggressus est: Quippe ante oculos Bialesum erat; cui Hispani apertius quàm vt fallerent, minitabantur. Stupuêre nihilominus, tot simul loca à Sabaudio aggeribus solidari, & præsidiis impositis muniri: citiusq; operas in summum tolli, quàm inchoatæ scirentur.

Sabaudius duo millia Vercellas mittit.

Et Crescentinum munit.

Cum adhuc Sangermanum à Toletano ambiretur; nec præsidiarius debitam suo Domino fidem exuisset; ne qua pars Pedemontanæ sine offensa esset; Oroscus cum quatuor peditum millibus & equitibus quingentis in Laugas inuectus fuerat; quæ propugnatoribus vacuas didicerat. Et quidem militem externum Sabaudius eò mittere neglexerat; quòd maioris gloriæ desiderio æstuare Hispanos crederet, quàm vt villas & tenuissima municipia prospectarent. Arces illi & Vrbes curæ fuerant, vnde facilis pagorum receptus, & villarum reciperatio erat. Sed illi cuicunque quæstui parati, victoriam quamcunque dummodo prompta esset, præferebant; & prælij imagine, paganorum collationibus nutrire militiam nitebantur. Oroscus accessu primo, & popularibus impræuiso Cannellum, Cortemiliam, quæq; eo tractu loca sunt, sui iuris fecit, & inualida & inermia. Alianum situ, & fortitudine incolarum progressus hominis fœdauit; aduersus tot hostium millia patriam fidem professum tutatúmque. Costiolum nullis proprijs viribus securum Astio auxilium prece orauerat; missusq; Colonellus Bolius, cum pauculis fuerat, qui properantem ad vlteriora victorem moraretur. Alterum iam diem mœnia, nullo euentu tormentis concusserat; cumq; totius regionis auxilia audiuisset, Cannellum reuersus est: licet distulisse bellum profiteretur.

Oroscus in Langa.

Quadam loca capit.

Arx Cortemiliæ supererat, quam Capitaneus Balzianus dies octo strenuè defenderat; cumq; propugnatores alimenta destituerent, Benedicto Gigliano sese dediderunt: nobili fortitudinis documento; quòd iuratam fidem ad extremam vsque necessitatem retinuissent. Itaque velut Oroscus ad vlteriora eo tractu capienda, sibi viam aperuisset, & ne ex prætentis vniuersa præsumeret, aut cæteri coniectarentur, leuiora a Sabaudio negligi, vocatum Sangeorgium discriminis locorum admonuit; iussitq; eò quàm maturrimè properare. Cum perito bellandi res erat: nec facilè frænari potuisset, nisi compertam virtutem opposuisset. Duo peditum millia è popularibus, è Mondoui, Heluetiis, Gallisq; tria millia; suetas insuper sibi cohortes; nec non Taffini, Monesterolique, in vnum cogi imperauit. Et ex his aliqui turmas equestres composuerant. Ille statim profectus, famam tamen non præuenit. A fidis enim Oroscus certior est redditus, cum perito & armato sibi propediem negotium futurum. Ea præcipua causa Oroscum receptus admonuit, ne certæ virtutis, magno suo malo periculum faceret.

Huic occurris Sangeorgius.

Et quidem crediderat, soluendæ tantùm obsidioni eas vires fuisse coactas. Sed maiora Sangeorgius animo versabat; nempe primo statim congressu clade aliquâ graui Hispanum imminuere; quod cætera, vno velut filo prosperitatis viderentur secutura. Experiri constantiam Oroscí gestiebat; & copiarum Ductores, quos in partem gloriæ secum habebat, desiderij sui erudijt, additis stimulis, vt parato decori fortiter insisterent. Et quia incerta belli mutare plerumque consilia, & in diuersa flectere cogunt; ne tanta vis, si pugnæ copiam Oroscus negauisset, frustra impenderetur, Sandamianum obsidioni destinatum: aut quod minimum, dominium transitus Tanari amnis, quem priores Hispani occupauerant. Vniuersis sapienter prouisum erat; nam & scalæ Taurino decretæ fuerant; & Ghisilierum Villanouæ reliquerat, vt ex præscripto, vnà cum loci Gubernatore Sandamiano succederet; quo die ipse Astio cum trecentis equitibus & duobus tormentis bellicis in eam expeditionem processisset. Ghisiliero maximè in votis fuisse accepimus, vt nobili aliquo facinore virtutem suam omnibus, & ante alios Mantuano approbaret; à quo vt segnis & parum gnarus reiectus fuerat, cum belli initio operam suam Duci irrequisitus obtulisset. Equidem in partes Sabaudij translatus honoram militiam non vno documento diu professus est.

Sangeorgius Sandamianum oppugnare parat.

Ghisilieri in Mantuanū odium.

Astij Fabius quidam sordidis mercibus operatus, agebat; Sandamiani amicitus innexus, & Monferratensis caritatis. Hic silenti nocte & tenebris densissimis tectus, Sandamianum profectus est, Gubernatorique oppidi Sangeorgij consilia, Ghisilieri apparatum, aduectas Taurino scalas, Petardos, cæteráque belli machinamenta detexit. Creditum à ciuibus desertori (quòd fides etiam affecta ex vsu esset) & quod militum ciuiúmque intra mœnia erat ad arma vocatum. Ambitus omnis murorum excubiis custoditus, portæq; trabibus, & globo militum firmatæ. Sic tum frustra Sangeorgij diligentia fuit; ipséque Ghisilierum re infectâ cum suis Astium remisit. Ipse die eodem Insulam contendit (locus est Monferrati) vt nullo intus præuisu opprimeret incautos. Locus medio Costioli & Astij situ Tanari transitum seruat, quà Cannellum iter est. Et eo tractu Oroscus certum equitum numerum disposuerat; qui motus hostiles obseruarent, deferréntque. Pertardo tentata expugnatio est: Id tamen irritè appensum. Nam Insolani præuisu periculi valuas oppidi magno molimine sepserant; aderantq; indiuidui, quasi situ ipso, primi ad offensas Sabaudijs offenderentur. Dilata oppugnatio fuerat, in tempus, quo Hispani per diuersa occupati, suppetias ferre non poterant. Iam Mantuanum tutelæ Hispanæ pœnituerat; & iteratis literis Toletanum orauerat, vt si bellum illi in Sabaudium placeret, Monferrato ad minus amicæ prouinciæ parceret, per quem ferebatur eques pedésque vastationibus sæuire. Tardè Toletano Mantuanus sapere visus est; & quò decentior excusationi species esset, respondit, Retracto in Mediolanenses exercitu, Castella & Vrbes illius illicò in Sabaudium cessura. Neque tamen coactè confetre beneficium, sed orato Rege suo, illi se discrimini miscuisse; ingentiq; labore ac dispendio securitatem amici Principis procurare. Quâ facilitate querelas miserat, excusationem recepit; vt qui impetu ferè & alieno dictatu, non re maturatâ ferretur: quiq; bona ac mala ea tantùm crederet, quæ Amica Ferrariensis eo nomine appellauisset.

Cum Oroscus Langas ingressus esset Hispani Niene cœperant, tenebántque; sed asperitate morum & intemperantia populatibus inuisi erant. Itaque vbi haud procul Sangeorgium, & posse se iugum excutere opinati sunt, certiorem illum suarum miseriarum fecerunt; & vt paratas centurias libertati suorum deducerent orarunt. Quòd municipium Tanaro immineret; & ne amici in calamitate neglecti viderentur, Michaelem de Virle misit; qui silentio noctis profectus, &

receptus

receptus intra muros est, & vexilliferum cum Hispanis quibus parebat, in vincula coniecit. Ducentorum præsidium, cum Capitaneo Goucano relictum: non quod longiori propugnationi sufficerent, sed vt ad breue tempus oppidum tuerentur, dum Sangeorgius subsidio accurreret, pariterq; vel Iusulam interciperet, nec Orosco congrederetur; si ille inferre auxilium cogitasset. Ad famam amissi municipij grauiter Orescus incanduit: præcipuè quòd pedibus æger; victoriam illam qualemcunque, alienæ gloriæ addere videret. Forsan & metu ne prosperis excitati Sabaudij, absente eo vlteriora adorirentur. Honorem tamen illum concedere, quàm augere fortunam hostium maluit, misitq; Aluarum de Luna, peditatu & equitatu valido ambitum, vt eo munere fungeretur. Tardè Sangeorgius aduentum Aluari didicit; ne tamen audacia impunita foret, cum delectis itineri se dedit, vt aduentantem infestus exciperet. Eadem nocte Costiolum venit, sequenti obuius hostibus futurus; & si benè agendæ rei occasio sese obtulisset, congressurus. Hic certo nuncio cognouit, territos famâ Aluari Pedemontanos deditioni consensisse, huncq; cum victoriâ Cannellum regressum: licet suos diem integrum Villarum amœnitates & compotationes detinuissent. Sangeorgius tamen ipso in regressu Arcem Insulæ ostentatâ solummodo vi cepit: permissa corporum impunitate, & centum sclopetarijs relictis, qui popularium ambiguam fidem seruarent.

Sangeorgius Nueno recepit.

Cum interim hinc Hispani, illinc Sabaudij prælijs ac victorijs per vices insisterent, de suo illos ludere Mantuanus aduertit; siue Monferratenses apud hos, siue apud illos forent. Vtilissimum subditis videbatur, si nullo deforis bello, externo licet milite protegerentur. Dedit itaque ad Toletanum literas plenas actis expostulationis, quibus mille sclopetariorum præsidium flagitabat; vt Montilium & quæ eo tractu oppida sunt, in tuto haberentur. Paruit Toletanus, misitq; mille & quingentos Alemannos (alij duo millia fuisse dicunt) quibus Eques Octauius Valperga, è Riuatæ Comitibus, contra morem gentis imperaret. Haud longè ditio Astensis erat; & ea vis metum viciniæ fecerat, ne Pedemontana cis Tanarum, & Chierium in primis eorum arbitrio raptarentur. Iam enim qualicunq; profectu Hispano, sustulerant animos Monferratenses; & leui equitatu ad portas vsque Ciuitatis insultantes procurrerant, per secunda partem se bessi facientes; vt amissis rebus deiecti, sic lætioribus audentes. Moneuecci præcipue incolæ eminenti situ, & ducentorum ferè militum præsidio freti, sub Capitaneo Bontalento, opinione ac viribus maiora ausi fuerant, agere prædas, iumenta abducere, agrum omnem infestare. Nemo mortalium tantùm audaciæ tenuissimo oppido credidisset: quò minus mirum, ne Saubaudium quidem, aut Sangeorgium aduersus tantam vilitatem securitati ac quieti Chierensium studuisse. Chierio quidem quatuor Gallorum millia induxit, vt locum fortiter retineret. Sed Sangeorgius Villænouæ Gubernatorem, peditatu equitatuq; instructum in Moneuecenses misit. Ille hactenus ferocientes, paucis tormentorum ictibus consternatione repleuit, & loco potitus Sabaudijs victoribus famam pietatis circumdedit, permissa rerum omnium impunitate. Mens ea Sangeorgij fuerat; vt cui satis esset magnis euentibus clarescere, sæuitiæ nomine non accusari. Calamitates quæ secutæ sunt obsessi fortunæ imputarunt. Cum enim colligendis sarcinis vltrò citroq; commearent; & per obscuras oppidi cameras facibus vsi rem domesticam & sarcinas colligerent, bellico qui supererat pulueri ignem nescij iniecêre; statim ingenti fragore, & munimenti pars disiecta est, & obuij quique militum concremati. Et nisi Gubernator Villænouæ casum agnouisset, superstites omnes vt doli conscios perdidisset. Scriptum nihilominus Sabaudio, quo euentu Moneueçum concidisset, & ille demoliri quod supererat,

Toletanus Noq. Germanos Præsidiarios Mantuano concedit.

Moneuecum capitur à Gubernatore Villænouæ.

Moneuecum puluis bellico disijcit.

iussit; ne eo præsidio hostes in Pedemontanæ perniciem vterentur. Quod si Eques Riuara Montilium insidens discrimen suorum excepisset, poterat irrita oppugnatio Moneueci esse: sed Sageorgius militari stratagemate Ghisilierum cum mille peditibus, equitibus ducentis misit, vt Riuaram clausum munimento detineret, nec in auxilium obsessorum aduolare fineret. Et Ghisilierius modò aciem ostentauit, modò oppugnationem minitatus est, modò speciem discessus obtulit, certus destinationis, nisi superior congredi; nec transitum versus Moneuecum sponte concedere.

Vbi redeundum fuit Gnæreum frustra Sabaudij tentarunt, moniti quippe ciues arma cœperant, & præclusis portis circum mœnia dispositi, obsidionem se audere testati sunt. Fractæ tantum molatrinæ sunt, quæ Tanaro agebantur, ne clausi nullo suo damno inanem lætitiam vsurparent. Id quoque vt cætera Monferratenses Mantuano præscripserant. Nil vt credebat opportunius euenerat, quod eo ferè tempore, rationes dotis Viduæ relictæ retraheret, & vsuras componeret, quæ parenti soluendæ erant. Itaque tamquàm de alieno lis esset, nec cum honore subditorum res ab hoste mergerentur, quantum Moneueci damnum fuisset, quæsiuit. Respondêre periti, muros ipsos solo æquatos trecentis millibus æstimari. Tum ille: Atqui a me maiorem summam Bianchæ ac Viduæ dodibus repetit, qui iniquè damnum intulit. Vel hoc vno detrimento prætextus Sabaudij componi possunt: Cætera vt fortem superant, sic iudicio damnatum hostem reproducturum; qui adeo immaniter aduersus sua commoda tot vastationibus laborat. Siluêre qui adstiterant; sed indoluêre iudicij prauitatem; quod nimio fiduciæ prætextu transuersum actus, & mansura sibi onera debitorum, & Sabaudium non placatum impunè prædas & excidia patraturum, non agnosceret. Fidebat nempe Toletano; qui cum bellum solummodo spectaret; nec ignosci rebellibus, nec damna condonari, nec admitti coniungio Viduam consulebat. Eas quippe odiorum causas nouerat, & perpetuò duraturas.

Mantuanus excusat tanquam Sabaudius ea damna j r : fo.nin rus.

Gubernator Monferrati, & qui qui pro Mantuano erant, notato Sabaudij præuisu, diu Pedemontæ minitantes, Albæ Monferratensi ciuitati seriò metuere cœperunt: quod robore mœnium inferior opinione esset; & vicinus hostis eò flexurus videretur. Proinde cohortes Hieronymi Roo eò deductæ sunt; quando non vrbis solùm securitatem, sed & adiacentium oppidorum spectarent. Apud amicos enim & Monialium claustra pretiosa quæque deposuerant, velut in tuto. Mille quingenti erant (si in paganos Pedemontanos præliandum illis esset) numerus suffecturus; si in auxilia, exilis & prædæ hauddubiè futurus. Primo horum accessu vicina hostium municipia conferre pecunias, & erogationibus bellum redimere iussa. Quod nisi promptè executi forent, cædes ignesq; minitabantur. Et licet illis superandus Tanarus esset, cuius transitum Sabaudij præceperant ad tamen vt non difficile effectu sperauerant, & tamquàm paratâ victoriâ insultabant. Ipsi accolæ Sabaudium sui periculi monuerant, & quo imperio Hispani leges non suis darent, scripserant. Hic festinato subsidio, suorum immunitati consuluit, misitq; Dominos de Trinier, de Sanmarco, & de Marcellino, cum ijs militibus quibus præerant, Prouinciæ Galliæ vniuersos; eósque Sangeorgius Castellinaldi, Castagnoli, & Cornehani imposuit. Oppidum hoc nec satis virium, nec munimenti habebat. Inuectum tamen Roo per nocturnas insidias repulerant; & notabili suorum cæde abstinere dolo coegerant. Iusserat insuper Sangeorgius armari populares, & promptos ad iussa esse vt iam tractus is omnis securè posset Hispanas minas contemnere. Continuæ tamen hostium suspiciones, militem in armis habebant; & leuibus velitationibus, in hos aut illos variante fortunâ, virtutis experimentum sumebatur quamquam nec victoria

Roo præsidio Albæ inductus.

nec

nec cædes in summam proficerent; & iteratæ inter æmulos iniuriæ, militarem disciplinam inciderent.

Sandamianum nihilominus stringebatur: quod Sabaudij hinc peditatu illinc equitatu cinxerant; & licet tormentis non adhuc quateretur, obsideretur tamen, nec Ciues agri potentes essent. Et quia frequentes circum villæ dite municipium ambiebant; ne futuro bello impedimento essent, vniuersæ ferè concrematæ. Pulcherrimæ ædes, & colonorum pecorisque receptacula, cum supellectili rusticâ conflagrarunt. Iussum à Ducibus incendium videbatur; vt ciues rerum suarum amore mutarentur, & vt in cætera metus spargeretur: sed vindicta fuit, vt vices rependerentur hostibus; qui Astensi oppugnatione, nullo belli vsu agrum omnem fœdè vsserant corruperántque. Prouocasse etiam iniurias Sandamianenses dicebantur, iactantiâ & conuicij nimij in validiores, & pœnas repetituros. Astenses qui eo bello merebant, condonari dolori suo sæuitiam præsumebant; eius prælij necessitatem congruere testabantur. Neque Ductores sui Principis commodo, profuturámque militum licentiam represserant; vt fortiter nauantes eo documento discerent, quid capto Sandamiano sperandum haberent. *Sandamiani oppugnatio continuata.*

Nullo vnquàm tempore magis intempestiua pax videbatur; quam iam tot pugnæ cædesq; asperauerant. Ludouisius tamen Mediolano profectus Crescentini Sabaudium conuenit, vt à belli studijs auerteret, & honesta concordiæ pacta admitteret. Cæterum siue conscio Ludouisio, siue Regiæ Galliæ consilio, Gallorum quidam secretâ negotiatione, vincire Sabaudio Mantuanum amicitiâ nitebantur; excluso à tractatione Toletano; tamquam bello Sabaudio, pace Mantuano grauis esset. Et quidem plura Mantuanus quàm Sabaudius de Hispanis querebatur; sed inter alia impatientissimè ferebat, quòd præsidia arbitrio deligerent, populares hautirent, nec aliter quàm Domini minitarentur. Sed & vulgatæ per Monferratum famæ crediderat; quasi retenturi arces quas insederant, & speciosissima Prouinciæ occupaturi forent. Id Galli apud Mantuanum increpabant, arguebántque: quod æquissimis conditionibus conuenire Sabaudio nollet; & asperiora ab Hispanis, quàm hoste Sabaudio experiretur: non egere dicebant Hispanos quadruplò maioribus copijs quàm Sabaudium in munimentum Prouinciæ; sed aperto consequi hostem posse, si bellum placeat; & quas hi per Monferratum Arces possideant, occupare. Inanem Casalis possessionem fore; si Trinum, Alba, Sandamianum, Moncaluium, Pontestura apud eos sint; qui retinendi vires habeant; & vniuersam Prouinciam compedibus manicisq; coerceant. Facile Mantuano fuit vero similia persuadere; iam pœnitentiâ concessæ tutelæ, & permissione arcium indignato. Itaque pacis medijs, quod ipse pressurus silentio non erat, imperauit vt tegerent: eoq; res processerat, vt certa spes pacis spectaretur: sed vbi damnorum (quæ indies à Sabaudijs accipiebat) rationem non habendam, ignoscendum rebellibus, & reuocandam sibi coniugio Viduam audiuit, executioni cunctationem interposuit. Simul Amita Ferrariensis semper infensa, tum & publicè hostis, consilia precibus miscuerat, ne inuisum sibi Viduæ nomen reduceretur. Ad hæc pellere munimentis Hispanos iubebatur; quod non vi, non simulatione licuisset; & si quo dolo in possidentes vsus foret, certam aduersum se perniciem aduocabat. *Galli secretò cum Mantuano pacem tractant.* *Mantuanus auersatur conditiones.*

Hæc Mantuanus cum nullâ temporis aut loci differentiâ, silentij impatientiâ cum Proceribus examinaret; & ijs abscentibus, mediastinis quoque communicaret, etiam nolentibus aperuit; vnde paucos post dies negotiationis summa ad Toletanum delata est. Resciuit statim Mantuanus euulgatum arcanum; & missis ad Toletanum literis, culpam tractationis in Gallos reiecit; eamq; condi-

tionum iniquitate rescissam testatus. Præsertim quod nisi volentibus Hispanis pacem sibi ac Sabaudio voluisset. Surdo fabulam canebat; cui mores Ducis perspecti, & nulli affectui penitus deuinctus iuuenis animus. Instabilitate quoque fidem omnem consumpserat; vt ne transacta quidem ab eo pro compertis acciperentur. Certum est nec respondisse literis Toletanum, nec oratori coram agenti quid in animo haberet, aperuisse; sed ad calliditatem versum, iisdem, quibus petitus fuerat artibus cum Mantuano vsum. Prætetquam Otofci, Nicolai Cid, & Veadoris amicitiâ Toletanus vtebatur: nec absurda Dominationis instrumenta vtrique erant: quod non omnia palam expedire ratio imperij permittat, pleraq; & potiora silentio transigantur. His medijs Toletanus Sabaudium aggressus est, gnarum tamen quibus destinationibus quo fine peteretur; nec nisi totâ re absolutâ plenam fidem præstiturum. Vtrique Toletani iussu Monferratum diuidebant in partes; prout cogitasse Inoyosam primo belli motu vulgatum fuerat: spondebantq; apud Cæsarem & Hispanum Regem ratam fore transactionem. Gallorum quoque metus obturbabat; vt Gentis infidæ (sic enim tum appellabantur) non constantiâ, non mutuo amore validæ. Apertè fidem abnuere Sabaudio ex vsu non erat; siue simulatio detectura dolum esset, siue consilia agendorum suggestura.

Toletanus indignatur se nescio pacem tractatam.

Quam vt rejcendas Sabaudio Monferrati diuisionem offert:

Toletanus vbi apud Sabaudium locum suis promissis vidit, eò acrius cœptam negotiationem prosecutus est: vt iam dies nocti nuncijs & cursoribus continuaretur. Quò plus imaginis eò minus rei suberat: neque enim aut Cæsarem, aut Regem destinatis auctoritatem interpositutos nouerat; nec ipse Sabaudij profectum suo dedecore procurasset. Disijcere tractationem Mantuani cum Gallis in animo habuerat; & lubricum in nouitates iuuenem, nouo metu incusso constantiæ admonere. Peritus tamen simulandi erat; vt vel suis imponeret; cum iura Cæsaris Mediolano permissa; & obnoxium ei dominationi Monferratum veterum monimẽtorum recordatione anxiè fateretur. Et fortè Sabaudius, quocunq; modo iutibus suis finem inueniret hōnestum putans ludebat hominem, detinebátque; in quamcunq; se faciem mutasset consensu occursurus. Sed Ludouisius & Bettunes inchoato negotio assidui, Sabaudium monuerant, vt mollitus preces concordiæ admitteret, & exclusis Hispanis Mantuano conueniret. Id Cid & Veadorem tractatione depulit, inuiso ferè Toletano ob astum & dolos, quibus vniuersa ambire dicebatur. Cur enim diu Sabaudium spe concordiæ detinuisset, frequentibus tamen nuncijs Nemurs Ducem irrumpere Sabaudiam stimulabat; vt versis eò Sabaudij viribus, ipse Pedemontanam arbitrio popularetur? Negotiationis quoque vtilitas hominem aduerterat; si numero copiarum superior, lassasset fregissetq; Sabaudium; & frequentis hiemis asperitate longaq; expensâ imminuisset; ipse interim nouos delectus conciuisset, & tractabili postmodum cœlo, magnâ vi bellum fecisset. Iam enim Boreali frigore sub pellibus miles haberi non poterat; & Sabaudius Vercellas, Crescentinum, Astium progressibus illius addito præsidiariorum numero opposuerat: Imo & delectas Equitum centurias per vicina oppida disposuerat, aduersus vim, aut inanes metus.

sed simulatè.

Sabaudius dolum agnoscit, & cauet.

Auebat animus continuatâ rerum serie vlteriora prosequi, nisi Eques Octauius Riuara nobilis ac strenuus iuuenis præmaturo fine suo properantem calamum retinuisset inuitassetq;. Hic sub Nouembris finem cum Montilij præsidium cum suis ageret, & Mantuanus ad Casalenses venisset; siue vt pacis tractatio breuiori compendio finiretur; siue vt lamentationibus suorum morem gereret (qui iteratis questibus præsentiam Domini solicitauerant) acceptâ Moncucci obsidione vocatus à Duce fuerat, vt clausis subsidium maturè ferret. Ille ingenti festinatione Montilium regressus, habitoque iuuentutis delectu (quem diuersi

Equitis Riuara casus.

Ductores

Ductores obtulerant) duo ferè hominum millia deſcripſit; quos inter Quadringenti Alemanni ſub Comite Sutz allecti ſunt. Inerant pariter aliquot equitum turmæ, Bozzi Capitanei commilitones; pauciores tamen, quàm vt Equitatum appellares. In valle cui vulgo Piouade nomen, cenſum ſuorum egit. Aderat ſergentus Maior Spadinus, vir non vno bello, & fide aduerſus Mantuanum apud ſuos commendatus. Cum hoc agendorum rationes & conſilia belli conferebat. Vbi breui congreſſu quæ patranda forent, certâ regulâ diſpoſuerunt, datum omnibus profectionis ſignum. Iam in vallem (cui Marmora cognomentum eſt) Pedemontani agri deuenerant; id ſolum lamentari, quod pernox luna, non virtuti non dolo locum faceret, ſed procul omnes ad ictum oſtenderet. Superuenit nobilis Monferratenſis, caſu eò vectus, qui Montilium properabat, vt Riuaram certiorem euentus Moneueci redderet; vtque precedentis diei horâ viceſimâ ſecundâ in Sabaudios abiuiſſet. Ruſticus quoque eodem delatus acceptæ ante rei fidem approbauit: addiditq; validius Moneueci præſidium à victoribus relictum, quàm vt tumultuariâ obſidione caperetur.

Ne itaque tantum laboris ac virium fruſtra inſumptum eſſet, in Caſtellum verti placuit; quod haud procul Paſſeranum nomine dicebatur: ſi Moneueci infauſta redditâ vice penſarentur. Sed tormenta nulla conuexerat; & pagani, quiq; ſitum loci longo vſu nouerant, teſtabantur, ſine machinis bellicis vanam deſtinationem fore. Idcirca Bozzam ad Vincentium Guazzum Montilij Gubernatorem magnâ cum feſtinatione miſit; vt cum puluere ac globis, duo tormenta tranſmitteret; quibus vim opperientes cogeret ad deditionem; eaq; quadringentorum peditum curæ committeret, dum in ſecurum deueniſſent. Hanc militiam Georgius Tanaglia Caſtellanus Moncalui ſecum habuerat. Et quò fides Bozzæ apud Guazzum eſſet, quando papiri defectu ſcribere non potuit, detractum digito annulum miſit. Iuſſit inſuper Alphonſum Aualos Monferrati Gubernatorem, & Mantuanum ipſum apud Caſalenſes agentum ſumpti ab eo conſilij certiores fieri. Tum militari ordine ſuis diſpoſitis iter ingreſſus eſt. Vbi in vicino fuit; quamquàm tectas centurias circum mœnia deduxiſſet ſequentes tamen manipuli, hac illac commeantes, fallere populares non potuêre; & quia vicina omnia Sabaudijs copijs habebantur, auſi ciues bellum ſunt; & frequentibus ſcloperorum ictibus Monferratenſes mœnibus arcere. Arx quoque loci fiduciam addiderat; in quam deſperatis rebus, cum familiâ omni recipere ſe poterant. Hic dum Riuara vltrò citroq; delatus, nullo periculi metu, alios in prælium aduocat, alios ob formidinem verbis caſtigat, è ſublimi pinnâ moſchetti ictu dexterum humerum ſauciatus eſt, globuſq; per medium thoracem egreſſus, exanguem iuuenem humi fudit. Spadinus alibi pugnans audito caſu accurrit, reperitque illum muro innixum, & mortuo quàm viuo propiorem: vim enim ſanguinis ingentem profundebat. Aſportatus hinc humeris ſociorum, & pallio militari tectus, licet mollius habere videretur, in finem tamen properabat. Hoc dolore conſternatus Spadinus, cum milite omni, valuis oppidi prius igne ſolutis impetum in oppidum fecit. Neminem mortalium inuenêre: iam enim ſeſe in arcem tutam ſitu receperant. Quod vindictæ licuit ex hoſte ſumptum; aſportatu facilia direpta, tecta cum cæteris incendio corrupta. Tum regreſſus Montilium exercitus ſaucium Riuaram ſecum detulit, qui intra viginti horas ab accepto vulnere expirauit. Tacere nobilis ac ſtrenui iuuenis caſum, commendationemq; poteramus: niſi magnitudo virtutum eius mereri poſterorum memoriam videretur; & de eo ſileri flagitium eſſet, quem hoſtes adhuc pulchra laudum recordatione proſequuntur. Communis militi dolor fuit amiſſo Duce, quem experti fuerant nunquam iuſtitiam pietate, nunquàm facilitatem maieſtate dimouiſſe.

Paſſeranum à milite Equitis Riuara capitur.

Vix exoleuerat Monferrati diuisio quam scenam fabulæ Toletanus iuuenenerat, & Ducem Nemursium in Sabaudiam inuectum, certus rumor detulit; vtque in nouis & ignotis vsu venit; auctus à conscijs militum numerus, & Prouinciam omnem ferro & igne populari vulgatum. Et licet Toletanus inanem rumorem auctoritate suâ sustentaret; misissetq; per Monferratum, qui credita mala tollerent in maius, vt Pedemontanâ Sabaudium disiungeret, & in eas partes pelleret. Hic tamen & factum & famam videbat; quod exiguas precarij hostis didicisset, & quà ingressurus Sabaudiam foret, & militem & munimenta sciret conatibus obfutura. Nemursius in Comitatu Burgundiæ aliquot vagorum millitum millia in formam iusti exercitus coegerat; qui pecuniam Hispanam sectati; spe insuper rapinarum nomina dederant; tamquam pars ea absente Duce incustodita, peculatum & prædam prouocaret. Auctor motus promotorque Toletanus: cui iam certum erat, aduersus Sabaudium præsentem proficere non posse, nisi vires quibus nitebatur, nouis & longè firis hostibus diuisisset. Crediderat Nemursius quæ Marchio Lanzij per vallem Siseriam, & ad pontem Gresinum præsidia disposuerat, impetu primo perrumpere, & media in Sabaudiâ victores suos sistere. Sed quia tardius in expeditionem processerat, copiam Sabaudijs fecit conuocandi auxilia, tollendi munimenta, opportunis locis arma disponendi.

Nemursius inuadit Sabaudiam.

Pridem in eam expeditionem Princeps Pedemontanus venerat, missus à Patre, vt aduentantem Nemursium retineret; & aperto bello si opus foret, exciperet. Causa sufficere videbatur aduersus consanguineum temerè inuectum, & alienæ, imo toti familiæ suæ aduersæ causæ seruientem. Itaque Pedemontanus, quà irrupturus Nemursius erat, vniuersa disposuerat; excubijs ac præsidijs, vias, saltus, oppida firmauerat; & si maior vis incurrisset, quò se illi in tutum reciperent, imperauerat. Nec enim singula munimentis, arcibus vallari tolliq; poterant; siue situs iniquitate, siue ne copiæ inutiliter spargerentur. Validior hic prouisus credi à vicinis poterat, quàm vt soli Nemursio obsisteretur. Proinde ne amicis confœderatisq; gentibus, suspicio nouitatum obtruderetur; & ante alia Geneuensibus (quos non semel Sabaudius vexauerat) ad singulos mittere placuit; causam noui belli, & domestici tumultus exposituros: In Ducatum Burgundiæ, in Lugdunenses, in Bernenses, in Geneuenses nobiles viri ligati. Et profuit officium; responsumq; ab vniuersis, indolescere eos eâ consternatione familiæ; vtque non pars belli, non conscij forent, sic pro virili Pedemontano affuturos, si externi subsidij eguisset. Adeo etiam Sabaudij hostibus, Nemursij conatus displicuerant. Reddidit grates singulis Princeps; satis in securo sua putans, si prepotentes nationes, iniquissimo nomini vires suas non accommodauissent. Vocatos suos in censum, plures reperit quàm vt omnes eo bello insumerentur. Paucioribus itaque & fortioribus apud signa retentis, plures pedites equitesq; in Pedemontanam ad Parentem misit. Vbi maiores hosti vires, & frequentiora prælia sciebat. Marchio Lanzij consilium mittendi dederat; qui similium seditionum peritus Nemursij motum breuem, nec validum fore prædixerat.

Bellum Pedemontani contra Ducem Nemursium.

Princeps ijs quas retinuerat copijs Hessio profectus flexo in Clermontem itinere, haud procul Sesselio Metellum venit. Infirmiora præceperat; quando Valli Seserij, & cæteris eo tractu constare securitatem nouerat. Iam Nemursius extrema Burgundiæ tetigerat, & Estrenij consederat. Mox in Sabaudiam inuectus Nigracumbam, & Abbatiam (quò se Lanzius transtulerat, vt bello necessaria, Ductoresq; præliaturis prouideret) prospectabat. Vt populares prouentum omnem igni perderent, & molarrinas disijcerent Lauzius imperauerat, vtque

se Man-

se Mantierem reciperent; ne vsui illa hostibus essent; aut tot simul loca præsidio insidêre cogeretur. Tot difficultatibus lassari frangique Nemursium posse sciebat, per agrum annonâ vacuum incedentem; & breui quoquo momento viam sibi inter obstantes ferro aperire coactum. Valserinæ amnis transitum multo labore ac sanguine emercari primum necesse habuit, & contermina non vnâ velitatione superare, vt Abbatiam & villas eo tractu frequentes superaret. Sabaudij per saltus & abrupta situ tecti aduersus expositos ad ictum præliabantur. Quâ re frequentes apud Nemursium cædes & vulnera erant; eò perniciosiora, quod strenui magis & audentes primâ in acie caderent.

Vana hactenus & leuia erant quæ Nemursius cœperat; & Sabaudij Mantierij & Ducreti hæserant, situ & arte validis; quæque modico præsidio, aduersus multò maiores copias teneri poterant. Quod virium reliquum angusto perdi videbatur, eóque iussit Pedemontanus, vt subiectum agrum omnem incurrerent, fisúmque rupibus hostem allicerent; detraherentque belli desiderio (quod ambire videbantur) in aperta. Sed trecentos moschettarios vicino nemori prius abdiderat, opportunè cœptâ dimicatione erupturos; & terrore imparatos inexpectantésque completuros. Nemursij miles oblatâ prælij spe locis desiluit; in quos Sabaudij impetu facto illati, stragem latè fecerunt. Sed & moschettarij saltu egressi audentes adhuc pugnam, & prosperis hactenus quibusdam rebus elatos, dorso ac latere incurrerunt. Illi cui prius, cui posterius resisterent, ignari; & nimbo globorum lacerati, tantùm non abiectis armis, fugâ se in editiora (quæ humo, veptibus, saxisque muniuerant) proripuêre. Non munimentorum ea, sed carceris forma erat: nec enim aut intus alimenta, aut foris subsidium erat; vt plurium dierum obsidionem ferrent. Et quia eosdem in calamitate animos retinebant; nec supremâ licet necessitate victi deditionem meditabantur; moschettarios alios orto die Pedemontanus misit, vt tumultuaria illa munimenta disijcerent. Pudendum clausis fuit, diem perniciem larurum eo in loco opperiri; sed ineptius visum sine cibo, & nullo vitæ subsidio, oppugnationem expectare. Sabaudij conferti, & incommodis hostium alacriores, tamquam in hostes latriæ, locum quem Nemursij tenuerant supergressi sunt; dissipata rudi mole; & in obstantes contis ferratis ac moschettis grassati. Illi quando fortunæ cedere, aut dedere se in animo non habebant, ad securiora versi, insecuturos fugâ frustrari nitebantur, relictis armis & impedimentis quæ celerem fugam morabantur. Cecidêre eo periculo fortiores; cautiores sese cursu insequentibus surripuêre: & Sabaudij victores Mantierium regressi sunt.

Fama prosperi euentus Pedemontanum eò quoque conciuit; & vocatos laudatósque milites acriores futuro reddidit. Ducretum versus quoque trecentos moschettarios occuluit, & hastatos ducentos vt in reliquos eadem arte præualerent. Nemursij stratagemate occurrere consilio meditati fuerant; si Sabaudios medios complecti, & è sublimi arbitrio conficere possent. Sed Pedemontanus maiores copias, haud procul moschettariis quos præmiserat, deduxerat: Itaque cum hi aduersum aciem incurrissent; tamquam formidine dilaberentur, insequentes in medias Pedemontanas copias traxerunt. Tum vniuersi collineato ictu incautos aggressi sunt. Nec enim trepidantes iaculabantur, sed securi, & velut in scopum. Cecidêre plerique partis aduersæ, iique fortissimi, & quibus plus constantiæ erat: reliqui soluto ordine, & pauore rapti, omissis armis campum deseruêre. Qui in Abbatia tetenderant, casu suorum exciti, in auxilium accurrerunt: Duriorem

tamen Sabaudij aciem, quàm vt retinerent, pellerén tve, inuenerunt, impetúque fugientium tracti terga verterunt. Ductores tamen vt desæuiisse procellam moschettorum deprehendêre; & sparsos suos consectari sunt, vt auderent vniuersos cohortari, paratos iam in pericula aduersus Sabaudios reduxêre. Visum id Pedemontano;& quia pauciores sui pluribus hostibus congrediebantur,mille alios sclopetarios summisit,qui laborem belli à fatigatis in se verterent.Sed priores vbi accrescere numero hostem, & præcipites in vindictam redire viderunt, collem eminentem læua conspicati sunt,resumpsêre animos;& facto cuneo soluere aduersam frontem,antequam succurrerentur nixi sunt. Nobile facinus fortuna iuuit: quippe cum pauciores hostes Nemursij ferre non possent; eò minus recens inuectos toleraturi erant: sensimq; retrò versi receptus specie regrediebantur; donec vi insequentium,& abeundi festinatione,fateri fugam coacti sunt. Plures Gallorum desiderati, multi capti: arma quæ palantes abiecerant in aceruum composita vt inter clitellas veherentur. Nec horæ vnius virtus plus vnquam gloriæ Sabaudijs, quàm hæc pugna tulit. Qui superfuerunt, vlteriora insederunt, spe affuturi sibi è Burgundia auxilij, & locorum securitate firmati. Vt tamen bellum non suis viribus prouectum statim diffluit; sic Nemursius Hispano calore excitatus, didicit, in aduersa fortuna constantiam amicitiæ non reperiri: Nec enim aut commeatus, aut bello necessaria sumministrabantur; & populares præuisu hostilitatis in tuta asportauerant annonam; quæque conuehere non potuerant, igne perdiderant. Id ante alia Burgundiorum fortitudinem detriuit; qui olim præuiderant; quod nisi victoriá vno ictu haberetur,trahi bellum promissis Hispanis non posse.

Regredi itaque Nemursius alterum post diem coactus est; cum Hispanarum sponsionum incertitudinem accusaret; & quæ in consanguineum Ducem arma conuerterat, non honori suo, non vtilitati proficua detestaretur. Gnarum id Pedemontano; qui è vicinis Mantierij mille sclopetarios, & ducentos ferè Carabinos (nomen equestris militiæ est) extremum abeuntium agmen carpere imperauit. Qui Sabaudiorum Mantierij substiterant,hostilium copiarum partem præcedere permiserunt: tum Carabini imminutos numero cecidêre, & in fugam vertêre. Mox qui præiuerant, vbi instare properantibus Sabaudios, & acriter vrgere deprehenderunt, ingenti pauore consternati, proiectis per abrupta armis præcipites aufugerunt. Neque tamen subtrahere se infestis Carabinis potuerunt; quin tota Sabaudia exacti in Burgundiam vsque insequentes non haberent. Accepta clade imminuti numero sunt,præsagio malorum si rediissent. Pedemontanus enim cum maioribus copiis insecutus timorem latè fecerat, suosq; vicino subsidio animauerat. Demum reuersus improsperæ Nemursij pugnæ temporaria munimenta, quæ hostes primo assultu disiecerant; restitui, & solidiori opere firmari, inducta annona, & commeatu bellico iussit. Nigracombæ quoque mille pedites, cæteros apud Abbatiam disposuit; vt iam plus difficultatum Nemursio, si nouis copiis præcedens in Sabaudiam iter ingredi cogitasset, superandum esset.

Nouus eo tempore nuncius Pedemontanum lætiorem habuit; quod decreto Prouinciæ pellere sedibus suis Gallos qui Nemursio militauerant Burgundij velle diceretur. Ducemq; ipsum haudquaquam futurorum prouidum in ambiguo agere; subsisteretne,& præter Sabaudios hos quoq; hostes adscisceret; an quieturus dissolutis cohortibus in Patriam regrederetur. Angebant hominem nequicquam tractata arma, læsus Sabaudius consanguineus, Hispani promissorum aut immemores,aut cunctantes: deniq; affecta existimatio,& præ cæteris Burgundiæ alienatio: quæ iam ne breuem quidem motam capiendo consilio concedere videbatur. Et

tur. Et quia Principi viro potissima honoris cura est, an nouas describeret copias, Toletanum denuò fatigaret, an amicos populos in subsidium infausti belli aduocaret, ambigebat. Dubitatio Nemursij in causa fuit, quò minus Pedemontanus receptâ Prouinciâ, & profligato hoste, statim victor ad Patrem non regrederetur. Senescente tamen indies famâ Nemursij, & dilabentibus iis quos fugæ socios habuerat Cloesam venit; quo in loco illum Gubernatoris Burgundiæ Orator conuenit; datâ fide, gratam genti ac sibi aduersus illum victoriam fuisse: quamquam nondum tractatis armis causas discordiæ conciliare maluisset; & indignatos animos concordia mollire. Respondit Princeps grates se nobili viro ob pronum in se animum agere: nec si quid in summam rei præscribere in animo haberet, abnuere. Certâ sese ac Parentem Nemursium vt suæ gentis caritate complecti; neque pro hoste habiturum fuisse, nisi inimicorum consilia, causamq; nemini bono probatam induisset. Potuisse consanguineum pietati parentis potius, quàm turbatorum artibus fidere; si vinculo sanguinis, amori suorum, obsequio ac reuerentia congruentia fecisset. Mitius opinione responderat; etsi victor asperè in debellatum inuecturus videretur. Vbi apertam reconciliationi viam, & mite Pedemontani ingenium aduertit, misit ad Nemursium qui præteritorum detestationem, & saniora futurorum consilia instillaret. Et in illud ferè tempus legatio incidit, quo Gallus miles tumultuare cœperat, & haud procul seditione erat. Transisse iam spem occupandæ à se Sabaudiæ, & consanguineo Duci multo cum honore reddi debitum obsequium, nec erubescendam potentioris reuerentiam videbat. Respondit itaq; Gubernatori, præcipuam sibi gratiæ Pedemontani curam esse; quam licet certo quopiam prætextu amiserit, quocunque tamen dispendio redimere paratum. De vniuerso negotio se cum eo acturum, si Esehialonium placuisset.

Die dictâ Nemursius cum Gubernatore, ac Domino de Termes fratre; necnon Domino de Lassè Christianissimi Regis referendario conuenerunt. Lassè quidem paulò ante venerat à Rege missus, vt causam motus disceret inhiberétque. Hîc multa Nemursius doloris, iræ, & pœnitentiæ medius pro sua causa, multa ille pro quiete populorum prosecuti sunt. Addebat Gubernator non deponenda solum arma, sed & facti memoriam (quod sanguinem suum Nemursius violasset) penitus obliterandam. Et quia Lassè pronis iam in concordiam partibus, mediatore tantùm pacis rem egêre cognouit, suam operam obtulit, vt Pedemontanum oraret, priori gratiæ suæ Nemursium reddere, paternamq; indignationem detergere. Et quia non vno congressu transigi negotiatio poterat, audiriq; Gubernator debebat, Enaucium Sabaudiæ prouinciæ delectum. Eò Dominus Corbozoni à Nemursio missus venit; detulitq; libellum supplicem pleraque continentem; quæ Domino suo à Pedemontano condonari desiderabat. Factorum recordatio metum incusserat, ne fastu ianitorum exclusus, magno suo & admittentis contemptu adorare admissionem cogeretur. Proinde Gubernatorem concordiæ medium orauit, vti sibi conuenire Pedemontanum & coram alloqui liceret. Apud pristinum Principem intercessione opus non fuit; statim enim admissus, & comiter exceptus est: Tum Corbozonus; non nouam minorum in maiores irreuerentiam, & genti Gallicæ consuetum perduellionem accusauit; quam præsumpta & ferè vana iura commouerint. In Nemursio festinatam pœnitentiam mores gentis excedere: nec sinistro belli exitu magis, quàm conscientiâ facinoris indolescere. Id se eius nomine, oppignoratâ communi fide testari. Quod enim sibi vitæ reliquum futurum credat, inconcusso Sabaudij Ducis obsequio & reuerentiæ insumpturum spondere: nec eorum quæ scripto complexus sit aliud ius aut robur quàm quod Pedemontanus, ac parens decreuissent, velle. Eo se memoriali preces ac desideria sua composuisse. Nemursius supplex Pedemontano.

Pronus in facilitatem Pedemontanus erat; sed insuper Nemursij reuerentia motus est, vt nondum consulto parente, intus annueret, velletq; desiderio suo consonam in eo reperiri voluntatem. Respondit itaque veterem caritatem & ius sanguinis, recenti indignationi apud se ac suos præualitura; promptumq; consanguinei obsequium mereri, vt statim præterito ignoscatur. Certitudinem receptæ gratiæ constantiam pœnitentiæ comitaturam: quæ illo scripto complexus sit examinaturum; sed & velocissimo cursore, id ad parentem misit; vt quid super ea re statuendum esset præciperet. Legit Sabaudius; qui vt alienæ superbiæ insolens erat, sic cultu & reuerentiâ molliebatur. Itaque memoriale illud filio remisit, earum rerum quæ petebantur arbitrio Principi permisso. Id à Pedemontano Gubernatori communicatum: Qui ad pontem Lusseum ea causa processerant: & inter concordes sancitum, vt Lasseus Nemursium conueheret, recuperatam patris ac filij gratiam referret; suæq; manus chirographo fateretur, rata se eâ habiturum quæ dato scripto spopondisset; quæq; toto in negotio Pedemontanus decreuisset. Reuersus Lasseus cum Gubernatore, ac Domino de Termes fratre Enancium profecti sunt; vbi Pedemontanus cunctorum precibus euocatus, finem rei opperiebatur. Neque longiori discussione singulâ tractare, aut vlla in parte difficultates opponere Pedemontanus voluit; sed tanquam gratuitum & liberum beneficium conferret, scripto facturum se omnia recepit, integro tamen Parentis arbitrio. Non vt beneficio temporis in suam causam vteretur (quod inuidi interpretati sunt) sed certa destinatione fidei; & non tum primùm probata apud ipsum paterna reuerentia.

Vbi compositâ odia & vulsæ animo causæ sunt discordiarum, Gubernator Pedemontanum orauit, vt conueniendi sui potestatem Nemursio faceret; & coram ipse sui reuerentiam experiretur. Id quoque concessum, Inter Bellagardæ & Lussè pontes coiêre. Prior Nemursius venerat. Itaque vbi haud procul Pedemontanum appropinquantem vidit, equo descendit, obuiusq; se detecto capite obtulit; Pedemontanus adhuc equo insidens, redditâ salute supplicem excepit; moxq; pedes peditem, singulari demonstratione pietatis obstrinxit. Nemursius quidem cum præterito veniam, & futuri obsequij sui fidem oraret, ignoscere se statim Pedemontanus dixit; & nulla præteriti memoria, integram illi apud se & parentem gratiam futuram promisit. Communes hostes, & fraudes maleuolentium accusare satis habuit; & pleraque malorum malignitati seculi, & fortunæ imputare. Nil à Nemursio quo pœnitentiam, & certum animum testaretur, omissum. Tum reuersus Pedemontanus Enancium est, Marchioniq; Lanzij imperauit; vti dispositas ante diuersis in præsidiis copias reuocaret; vallemq; Siseriam eo onere leuaret. Trecenti solummodo moschettarij Meralli, & ad Gresini & Lusei pontes relictis donec recentioribus imperiis amouerentur. Quod cohortium reliquum in Pedemontanam missum est; & diruta toto eo tractu munimenta, quæ cis & vltra Rhodanum prior necessitas fieri persuaserat.

His illico expletis Chiamberium Pedemontanus profectus est, vt cætera negotiorum, antequam Prouincia decederet, componeret. Discessum paranti datæ literæ quibus certior reddebatur, Gubernatorem Burgundiæ & Nemursium nouo illius inuisendi studio teneri. Gubernator Seselli erat, Nemursius Hessij. Et vt Gubernatoris commodo deseruiret, admonuit Hessij opportuniorē singulis congressum futurum, vbi ipse decreuisset vtrumq; opperiri. Affuere, & iterata obsequia certum iam Pedemōtanum fidei Nemursij reddiderunt. Demum in Pedemontanam regressus est, reperitq; Parentem leui morbo decumbentem. Hic motus Nemursij finis, illæ occasiones fuerunt: & licet quidam grauibus illum iniuriis læsum dicerent, illi ipsi tamen cum cæteris intempestiuam discissionem, & inutilem laborem

Pedemontanus redit vtrique ad patrem.

laborem ab illo funestum fatebantur. Quippe certum erat, non diu illum vim Pedemontani tolerare potuisse;nec aduersus Sabaudiæ Ducem à Toletano caritate promotum;sed tantùm vt distractis viribus partes iuuaret,nullo profectu illius; & certâ Regis Hispani aduersus nepotes voluntate: si quid belli vis parenti detraxisset,nepotibus suis redditurum.Præter causas quas retulimus,gentis ingenium quidam accusabant,tumultuari facile,& pronum in res nouas.

Sabaudius viso filio,prospero quem præsagiisset exitu bellum pactatum,& gloriæ iuuenis gratulatus est.Pars quoque lætitiæ fuit,duo peditum millia à Gubernatore Lugdunensi Alincorto, quatuor à filio præmissa; & plerosque Nemursij satellites mutato sacramento Pedemontani fidem secutos, vniuersosq; in castra Pedemontana conuenisse.Ipse præter frequentia præsidia Astij,Crescentini,Vercellis, & per obuia hostibus disposita decem peditum, duo fortissimorum equitum millia iam ad signa habebat, sub strenuo Ductore non ridendus exercitus. Neque tamen eo fine describi vires omnes suas Sabaudius voluerat; sed plenis subditorum prouinciis,prout occasio suasisset augere Legiones,& cuicunque infrequentiæ occurrere destinauerat.

Eo ferè tempore, Mantuanus reiectâ pridem in Hispanos Monferrati curâ, cum toleratum diu coniugij desiderium vlterius ferre non posset(quando iam secretis cum Etrusco pactis conuenisse dicebatur) Cardinalatus insignia deponere cogitauit. Vetus iam illum Camillæ amor si non lassauerat,posteritatis ad minus &,successorum admonuerat,vt tempestiuè prolem susciperet. Ferrariensis etiam Amita ingenti formidine stimulata, ne seruam olim, aut Nepos sociam, aut ipsa Dominam haberet, aliquot ante mensibus illam in Monferratum seponi peruicerat: mox vxorem aliam induci festinabat: quâ spes Camillæ, & nuptiæ Viduæ Sabaudiæ vanescerent. Et Camilla quidem graui vtero Mantuâ discesserat, maremq; enixa fuerat (vt infœlix crediderat) in spem certam successionis. Eos spiritus puellæ; non inanis ambitio, non regnandi cupiditas,non consanguinei instillauerant; sed Mantuani administri,& intimi secretorum. Cum enim importunitate & precibus amantis totos dies fatigaretur,nec ille honorem familiæ suæ stupro fœdare vellet,promissis & imagine matrimonij superata est; vt annueret desiderio,seq; Principem futuram crederet. Eum in finem reperta promissa,chirographa,quæq; coniugium in solido sistere dicebantur: & primus ministrorum (quem nomine designare modestiâ supersedeo)siue innocenti per facetiam illuderet,siue à Mantuano summissus dolum adornaret, Serenissimæ titulo pluribus audientibus illam compellauerat; vtq; cubiculo Ducis Domina succederet consulendo impetrauerat.Credebant periti Aulæ virum illum iam tum muliebri amicitiâ aditum sibi ad potentiam parasse:nec quantascunque sordes horruisse,dummodò cæteros auctoritate supergrederetur. Camillæ adhuc virgini aliquot ante menses nobilem Mantuanus & ditem connubio iunxerat;sed augescẽte dilectione,& iuuenem loco depulerat,& illam sibi seposuerat, velut in coniugium; stupentib. vniuersis, quod alieno complexu imminutam in matrimonium adsciscere t;quam vix maiestas ad furta & oblectamenta admisisset. Sancita chirographo sponsalia à Mantuano fuisse multi fatebantur: & Camilla cum Mantuâ in Monferratum abiret,fatebatur: gerebatq; sui Domini codicillos,vulgi famam approbantes. Sponsionem futuri continere,& quæ nihil in summam matrimonij conferrent dicebantur,credebanturq;. Nisi vulgi rumor per Europam omnem,commentationem illam obturbaret,suaderetq; verum matrimonium creditum fuisse, quamuis non probaretur.Quod Medicæi pro dubio acceperant,vulgum credere, extra flagitium videbatur.Cum enim Mantuanus Florentinas nuptias anxiè procuraret,id ab illis statim obiectum:& nisi contraria docerentur abstineri negotiatione imperatum fuerat.

Camilla enixa filiam Hiacinthã.

Misit in Monferratum Mantuanus Herculem Marlianum, virum nobilem à secretis, & rebus ingentibus suffecturum, simul libertatis ac fidei inconcussæ. Hic præsente Paschalio Casalési Episcopo multa virginem coram sciscitatus est; enixusq́;, vt illa nihil sibi à præsenti Mantuano promissum dictumq́; ; quod fidem oppignoraret, fateretur. Imo & chyrographum ab eâ repetijt, ne quâ eo inditio facti memoria aut suspicio reduceretur. Id Florentiam missum, persuadere visum est, dolo Virginem circumuentam; & eas ambages speciem non rem matrimonij fuisse. Tum primùm Alexandro Senesio ab Etruscis tractationi aures accommodatæ, dos dicta, & cætera tamquàm cum soluto transacta. Senesius certè sibi tendens, cum nuptias vi omni promoueret, præmium nauatæ operæ à matre Virginis & Mantuano expectabat. Obtinuitq́; ab hoc comitatum eo studio, domui suæ ornamento in posterum futurum. Cum Senesius die quodam Mantuano fateretur Medicæos errorem facti exclusisse; & assetere se cum libero matrimonium tractare; quasi acriores iusto censores aduenissent, & deprehensa falsitate, plus cupidinis admisissent, agitatas nuptias fastu quodam excepit; & ne in securo colludere crederetur opulentiorem sibi dotem requisiuit: sacramento testatus nisi solutis quadringentis aureorum millibus contracturum. Etrusci tamen satis gnati; nisi ingenti dispendio, aut Sabaudiam aut Estensem induci; & durante inimicitiâ Sabaudio, plurimùm in vxoriæ domus subsidio fiduciæ collocare posse, ne obulo quidem dictam Virgini à parente dotem se excessuros responderunt. Vt iam accipere beneficium Mantuanus & precariò nubere videretur.

Id in causâ fuit cur Ferrariensis magnâ indignatione exarserit, oraueritq́; Mantuanum vt Iuliam Principem Estensem reciperet, minori dote; sed quæ eam fortunam sibi gloriæ duceret, licet non oraret. Mantuanus tamen parum iuramenti memor, priori trecentorum millium doti consensit, & tamquam satis superq́; recepisset, conditionem suam encomio prosecutus est. Cum hæc continuis disputationibus voluerentur, apud Aulam curâ commentandi laborabatur. Petita à Mantuano dos testamento maior dicebatur, vt exclusâ eo nomine Medicæâ, locus depulsæ Camillæ aperiretur. Alij laudatam à Ferrariensi Estensem dicebant, veteri coniugis & consuetudinis puellæ caritate: omissam tamen Pontificis Romani consilio; quod commodis Mantuani aut Sabaudia, aut Medicæa conduceret; Estensis non opes, non subsidium promitteret. Indignatum quoque oblatione Mantuanum ferebant, quasi viliori coniugio deprimeretur; & quædam dictu erubescenda iactasse. Ridere erat quoties orari se Mantuanus volebat vt nuberet: cum tamen ipse precibus & promissis non abstineret, si cuius industriâ sponsus euasisset. Sed ante alia quod Principibus plerisque vsurpatum est, mittendus in Vrbem Orator erat, qui mutandi instituti causas apud Pontificem exponeret.

Diu in Aula agitatum, quis eo speciosius munere fungeretur. Et quidem inter Ecclesiasticos Franciscus Gonzaga Mantuanus Episcopus, ætatem, morbúmne excusaturus putabatur. Diui Andreæ primicerius ex eadem gente, paucos post annos in Albésem Episcopum assumptus, licet recepturus, priuatâ Ducis alienatione rejiciebatur. Vincentium Agnellum Suardum postmodum Mantuano Episcopatu ornatum, & Aurelium Recordatum nonnulli commendabant: Decorum rati, si viri Ecclesiasticæ dignitatis, Duci longo ministerio deuincti, & origine subditi, nobili legatione fungerentur. Etiam seculares in examen tracti, qui nobilitate & opibus eum locum impleturi credebantur. Mantuanus inter discordes, & proprio affectu hunc illúmve laudantes, in Gregorium Carbonellum, ex Monacho Franciscani Paulensis instituti, Diuæ Barbaræ Abbatem & Episcopum Diocæsariensem oculos intendit. Sufficere collatos honores, do-

res, doctrinam viri, & destinationem suam fassus apud Aulam Romanam, magnorum Principum fauorem adorantem. Cæterùm ante quam mitteretur, venerant ab Vrbe literæ, quæ non acceptum hominem Pontifici, nec Collegio Cardinalium placiturum testabantur. Idem plerique Mantuanorum coniecturis illecti monuerant: & Ferrariensis in primis, cui amore ac obsequio aduersus viduam Sabaudiam, parum acceptus erat. Connatum Mantuani moribus sciebatur, vt quam semel sententiam admisisset, quò acrius ex aduerso vrgeretur, eo peruicaciùs complecti. Et licet illi neminem seorsim compellarent, tantumq; alium mitti suaderent, vt honori Ducis fauor Vrbis accederet, instructum tamen Episcopum, additis comitibus qui missionem adornarent, in Vrbem misit.

Mantuanus remittit Pontifici Cardinalatus insignia.

Nouembris decimâ sextâ millesimi sexcentesimi decimi sexti, in Quirinali, frequenti Patrum consessu, summo Pontifici de more grates actæ, & traditæ literæ; quibus exuendi ordinis licentiam orabat. Mantuanus tamen statim profecto in Vrbem Episcopo cultum habitumq; Cardinalis deposuerat; & quò nouus homo videretur, ensem lateri cinxerat; quamuis expendæ Pontificiæ literæ dicerentur, non Cardinalatus solum, sed Sedis Apostolicæ reuerentiâ.

Diu iam Matrimonij desiderium Mantuanus tolerauerat, depositis tamen Cardinalatus insignibus mæstus agere visus est, renuntiari honoris pœnitentiâ, & futurarum nuptiarum incertitudine, quæ eo tempore maximè vrgebat. Itaque apud consilij participes, modò festinationem suam, modò praua suorum consilia detestatus, vnam solarij imaginem superesse dicebat; si Princeps Vincentius frater, eodem quo ille fuerat honore decoraretur. Non arduum id effectu nouerant vniuersi: quibus Romanæ Aulæ consuetudo, & Mantuanorum Principum nobilitas perspecta erant. Sufficere quippe si comi obsequio apud adoratum Pontificem, certâ caritate Mantuano obstrictum, id gratiæ & honoris frater Dux fratri quæsiuisset. Et quidem Diocæsariensis cum apud Vrbem esset, id ipsum in mandatis habuerat: Nouis tamen officijs vrgeri Pontificem placuit: vt accelerata destinatione faueret. Reginæ itaq; Amitæ inter cęteros ea cura fuit; & Ferrariensis à Mantuano summissa, non semel Vincentium hortata dicebatur, vt Ecclesiasticis muneribus initiaretur. Famuli quoque & ciuitatis proceres; siue iussi, siue prorsus sentirent, idem persuadebant. Principis iuuenis & equestria studia ab infantiâ sectati animum stimulis eguisse, vt vniuersum vitæ genus conuerteret, mirum non fuit, sed id Mantuanum tanto nixu procurate, & monachis, monialibus, sacerdotibus, nobilibus; etiam matronis vti, vt annueret, magni cuiuspiam arcani speciem habebat. Neque diu ignoratum apud Aulam cuncta rimantem, & Ducem secretorum intolerantem.

P. Vincentius fit Cardinalis.

Sed serò innuit.

Aliquot ante menses cum de connubio Mantuani inter proceres consilia agitarentur; & quidam intra præcedens institutum manendum Duci, alij dandam Principi Vincentio coniugem, plures vtrosque maritandos censuissent, monitus ab amico Mantuanus fuisse dicebatur, validis adhuc viribus suis fraternas nuptias non admittendas; ne ipse sine prole contemptui nepotibus dominationis successoribus exponeretur: quando non semel testatus frater esset, cœlibi se vitæ renunciare; & primo quoque tempore nuptialia tractare in animum induxisse. Etiam de vxore dubitatum fuerat. Nec enim supremo Celsitudinis loco ortam, contingere minori natu fratri posse concluserant: eoq; in matronas minoris ordinis principis tamen nobilitatis conuerterant. Has inter Isabella Principis Bozoli mater, & Ferrantis Gonzagæ sacri Romani Imperij Principis vxor, tum vidua, morum amœnitate, formæ venustate, sanctitate, & probatâ fœcunditate ante alias, vt in censum venit, cæteras exclusit. Nobili equidem fœminæ, natalium animiq; plures ornatus erant, quàm vt æmulam admitteret tole-

Isabella Pr. Bozoli.

raréтve. Nisi viribus suis Mantuanus diffidisset, perspecta Principis Matronæ virtus, Italiæ, & Vrbi, imo & Duci eblandita foret. Sed ille euentui diffidebat; ne ipse experimento infæcunditatis damnatus, subditos omnes in futuros successores magno suo neglectu auocaret. Diu hæc Amitæ Ferrariensis & magnatum Vrbis sententijs examinata. Neque tamen adhuc Vincentium in Ecclesiasticos ritus impulerant; sed ex futuro consilium capturum, & tacitum detinebant.

Eâ dubitatione Mantuanus tot amicorum officia frustra recidisse; nec Amitam (quam iuuenis matris loco coluerat) suffecisse persuasioni vidit, sui apud illum reuerentiam præsumens sero diei fratrem conuenit: cum ille noctium longitudinem falleret, nobilium virorum amicâ familiaritate. Auocatum itaque à turbâ, inter se & Consiliarios medium recepit, & sic ferè compellauit. Quàm vellem, mi frater, apud communem fratrem nostrum, natu maiorem, curam posteritatis familiæ mansisse: nec auulsum me sacris huic solicitudini fortunam admouisse. Caducæ sunt fateor res humanæ; & ante alia perennitas gentium; vt portenti vice sit quingentesimum annum non interruptâ posterorum serie apud Principes successionem durare. Eo nihilominus loco nati sumus, ijs moribus in dominationem adsciti, vt continuatio nepotum, pars legum potissima censeatur. Sed vt natu maiores generi destinantur; nec consuetudo populorum primo loco ortum sede detrudit vt posteriorem aduocet; sic nec ego sponte natales tuos præueni; aut fortunam sociam mei consilij habui. Plus tibi mea auctoritas conferre non potest; quàm si ordine posteriorem Cardinalatus honore mihi ipsi præposuero. Speciosum id familiæ nostræ, cupitum Regibus ac Principibus Christianis, nec arduum obtentu est. Pontifex vt tibi, sic sacro collegio renunciatione conferet. Cætera statim aderunt; conductæ pridem à me regiæ ædes, paratus quouis Principe dignus, famuli, reditus, & fauor Gallorum, qui iam dexteram tuam à longè exosculantur; vtque in tutelam florentissimi Regni eorum succedas gestiunt. Regina Amita amplissimos prouentus; ego præter Ecclesiasticas opes, domesticas addam: ne quis in Vrbe ditissimo licet patrimonio, magnitudini tuæ possit contendere. Proinde vt tuorum, imo generis humani desiderio annuas, & hortor, & peto; & sequenti responsum à te, quod me solicitudine liberet, opperior.

Mantuanus Princeps Vincentium hortatur.

Princeps verba ipse sua confundens, & manifestè dubius; ne tamen fraternum imperium contemnere, & vt orari desineret, respondit: quo patrem ac fratrem paucos ante annos fato functos loco, eodem ipsum habere; siue nubendum sibi (quod semper in votis habuisset) siue purpuram induere deberet, illius arbitrio permittere. Quod reliquum sit, non pactis, non promissis, sed certissimâ voluntate consilijs se illius accessurum. Visus tamen vmbratâ fronte, & certis mœroris indicijs promisisse. Sequenti (nam venerant ab Vrbe literæ, quibus depositis seculi insignibus, primordia Ecclesiastica delibare iubebatur) à Duce accersitus, quid apud Vrbem Pontifex posceret edoctus, talari vt veste in posterum vteretur imperauit. Id statim Vincentius auersatus est; non se sacerdotalia tractare, nec promiscuâ cum tot famulis veste vti velle fassus. Non se primum ab armis ad togam vocatum; & plerosque Cardinalium, eodem temporis articulo, arma purpurâ mutasse. Tracta in noctem disceptatio, hortatu tandem Ferrariensis Amitæ obtemperaturum se promisit. Cæterum vestes illæ paucorum dierum fuerunt. Nam nobilis à Pontificio cubiculo Burdigheriæ gentis, cum Cardinalitio Galero venit; obtulitq; Principi more ordini solito. Vbi Cardinalis fuit; nouis fratris imperijs, vt Romam proficisceretur, vrgeri cœpit. Et quamuis eą propria Cardinalium, & in primis tanto principe congruens sedes esset; nullis

Hic subfrigidè respondet.

Burdighiera cum Galero ab Vrbe ad Principē Vincentium.

nullis tamen aut Amitæ, aut fratris precibus euinci potuit; testatus apud omnes, cunctorum se voto instituti mutatione satisfecisse. De suo à Patria discessu quid decreuerit pridem deliberasse; nec enim domo excedere in animum suum primo statim Cardinalatus die induxisse. Causæ in incerto erant; cum alij studia iuuenis, plures Villarum amorem (quas ille Regio cultu extulerat) accusarent. Secretorum tamen participes, cum speciosissimas in vrbe villas, & cœlum alli cultutæ fauorabilius ferrent, quid obsisteret ambiguè interpretabantur. Nam illum nullo affectu corruptum fuisse, certum erat, cum in Isabellæ Bozoli Principis amorem plures post menses sit delapsus; postquam illum instituti & promissorum pœnituit. Altiores ergo vitatæ vrbis causæ subesse deprehensæ; quas ille tandem, vbi amicorum precibus exoratus est, aperuit. *Vincentius Romam in vrbe profectus.*

Cum enim Mantuanus angustâ re familiari, & Monferratensi bello haustus, vnde erogationibus necessariis sufficeret, examinaret; nec apud subditos pluribus tributis oneratos subsidium videret, à Pontifice honorum Ecclesiasticorum possessionem in plures annos impetrauerat; quæ ne morte quidem extra domum abire possent: simul inaudito genere liberalitatis, vniuersis reprobantibus, ordini Melitensi Prioratum Bariletæ cesserat; ingens ornamentum familiæ, nec in posterum reditum. Itaque reditus Ecclesiasticos, sibi ante dignitatem promissos fratrem retinere, prouentus annuos, aut non conferre, aut decimare; denique speciem opulentioris conditionis nullam Vincentius videns, pergere Romam recusauerat; ne domesticam inopiam suam neglectui, & irrisui potentiorum Aulæ exponeret. Propria quoque iuuenis æstimatio retinebat; quòd cum literas (quas & coluisse fratrem, & ex eo doctrinæ specimen dedisse nouerat) ciuilis ac militaris disciplinæ studio neglexisset; parum sibi decorum credebat, in eâ frequentiâ agere, quæ statim argueret disparitatem. Amore etiam Patriæ & suorum hæserat, quam à fratre grauiter premi iniquis oculis videbat, nullo præuisu futurorum. Imo pleraque agendorum perfici, quædam inutilia reijci, & fratre consuetudine Camillæ abstracto multas bono in vsu leges se præsente cognouerat. Eâ re aucta Mantuano solicitudo est; vt obseruatorem procul amandaret; & specie honesti, ad Romanam celebritatem legaret. Neque aliud opportunius reperit; quàm si Regina Amita opibus & auctoritate occurreret; quasi alieno stimulo tegeretur. Illico quæ poscebatur occasio incessit; cum enim Regno in Vrbe Cardinalis protector quæreretur; ea cura fideliori ac nobiliori demandari non poterat. Itaque eo honore vt Patriâ abiret inuitatus est: quod etiam frustra fuit, apud iuuenem omnia quæ Vrbem præferrent, auersantem: &(quod caput indignationis erat) Cardinalatui intonantem. *Et causa.*

Vnde remedium petebatur, noua difficultas manauit. Toletanus quippe cui Principis Vincentij Cardinalatus placuerat, Gallica fides, & professio tutelæ displicuit: nec apud Mantuanum queri destitit; quòd cum Prouincias donum Hispanorum accepisset, tam facilè, tam apertè, debitæ Regi gratitudinis Cardinalis frater oblitus foret. Mantuanus scriptis literis, quamquàm certissimam necessitatem, & Reginæ mandata excusasset, fidem tamen non reperit, apud senem fallaciæ gnarum, & easdem Mantuani ac parentis artes recolentem. Sed Vincentius cui Gallicus, & Vrbanus honor viluerat, ne nouis suspicionibus fidem suam apud Hispanos infringeret, Comitem Lælium Arriuabenum cubiculi sui præfectum Mediolanum ad Toletanum misit, datis singillatim præceptis, quæ nos huic loco inserere voluimus, cognoscendæ Principis voluntatis. *Cardinalis Vincentius fit protector Galliæ.* *Et se cum Toletano excusat.*

Cum protectionis Regni Galliæ Cardinali Guisio collatæ certior factus sum, statim decreui nullis in posterum honoribus aut vtilitatibus eius Regni animum adijcere; & propriæ dignitatis causâ, vt qui apertam mihi viam cernerem Catho- *Exemplar protectionis Pr. Vincentij apud Tolet.*

tanū de acceptâ protectione Galliæ.

lico Regi indelebili beneficiorum memoriâ, quæ domui meæ collata scio, omnem operam & obsequium deferre. Sed cum postmodum misso ad me legato Domino Matiliaco, & honoris mei à Rege ac Reginâ rationem habitam viderem,& nobili stipendio eam operam cumulasse, non potui benignam vtriusque erga me Maiestatis voluntatem rejicere; quam tot demonstrationibus & misso in hanc rem oratore probaueram. Mearum quidem in primis partium fuisse credidi,si Mediolanensis Gubernator, meo id missu didicisset; Dominatione tua in eam operam delectâ; vt causas quæ me oblatum è Gallia honorem recipere impulerunt, deferres. Has inter præcipuæ sunt, quod proprio oratore exhortationes precesq; miserint, eumq; honorem à me admitti cuperent,quam Dux frater meus,cum Cardinali Gioyosâ tenuerat; & excusationes exposuerint,quod Cardinali Guisio munus id meum commune esse voluissent, conditione temporum sic requirente; & causis ijs quas Toletanus iuris regnandi non incallidus, suâ sponte est assecuturus. Mei quoque præcedens æstimatio assentiendi causas intendit. Cum enim Rex & Regina nullo me hactenus externi Regis ministerio præuentum scirent;haud dubiè repulsam inuidiæ ac vindictæ imputassent; quasi Guisius prior in eum honorem adscitus animum meum alienatione turbauisset. Accedit arcta cum Rege ac Reginâ consanguinitas;& amor quo me illa filij semper loco prosecuta est; vt iam intempestiuum crederem eorum gratiæ renunciare,aut opportunam prompto ministerio operam negare. Id boni omnes, & Toletanus in primis vir consummatæ prudentiæ probabit, præcipuè quod cum ante alia in votis habuerim; vt si quo ministerio meo licuisset Catholico Regi deseruirem,comprotectione Regni Galliæ id me potissimum consequi posse cognouerim. Vrbis enim negotijs assiduus,& varijs eius regni curis exercitus, habiturus sum promptam (quantum per integram fidem licet) testandæ sincerissimæ voluntatis occasionem. Ita natus & eductus sum, vt æternam & hæreditario in me translatam gratitudinem Catholico Regi debeam; tot beneficiorum domui meæ collatorum memoriâ; & recenti regiarum literarum fauore, quibus Maiestas illa vsa est, aduersum me singulari demonstratione pietatis. Itaque sicut quibus artibus vtilitati Gallici Regni mihi occurrendum sit,didici,nullâ Catholici Regis iniuriâ; sic mansuram in totam æternitatem meæ ingratitudinis famam scio, nisi de me ac domo meâ omni optimè merito Regi obstricti animi documentum dedero,cui contradici non possit. Vbi Toletano efficaciter deliberationis meæ causas Dominatio tua exposuerit; vt illius non alium interpretem quàm me recipiat orabit; & quo me semper amore prosecutus est in futurum comitetur, meas ad Regem literas suis prosequendo; quibus solitâ illi humanitate causam meam tueatur,& reuerentiam testetur. Id si per eius pietatem sperare licuerit, integram mihi Catholici Regis gratiam confido, quam continuatione obsequij promouebo in ampliora incrementa. Desideraueram quidem Ducem fratrem, hoc mecum officio cum ipso defungi, sed quia quod primùm forte quæsiuisse debuerat, postmodum auersatus est, illius secretum perrumpere nolui. Rationes fateor apud me plùs fraternâ auctoritate valuêre; & quia honestissimis cogitationib. meis nexum Catholici Regis obsequium video, Dominatio tua nixu omni Toletanum orabit, vt causæ meæ apud eam maiestatem patrocinator accedat; sibiq; persuadeat, occasiones, tempora, consilia fidem meam approbatura. Postremò præcipitis ferè deliberationis veniam oret, testeturq; si per tempus licuisset, petiturum me ab illo amicum consilium fuisse; cui, certus sum, statim votum suum dedisset: sed à festinante oratore deprehensum me, vixq; tempore ad consultationem dato, desiderio Regis ac Reginæ annuere coactum. Hæc Comes Lælius Toletano exponere iussus est; eaq; scripto tra-

pro tradita, quam instructionem appellant; & cuius nos exemplar ab ipsomet habuimus.

Vbi Arriuabenus Mediolani fuit, præmisso internuncio Toletani admissionem orauit. Responsum à cubiculario Hispano est, horâ decimâ tertiâ accederet, publicè tum omnes audiri, & responsa Domini referre. Fama acceptæ responsionis prior forsan Mediolanum venerat; & vt eam officij imaginem Toletanus despiceret, publicè contemnere decreuerat. Arriuabeno locus tempusq; displicuit; & quia de re parum gratâ futurum colloquium erat, ne sui neglectu Cardinalis Domini magnitudo plurium testimonio læderetur, decimam octauam elegit, infrequentiâ aulicorum secretam. Hac impetrato accessu admissus est. Hic Toletanus vicino parieti innixus; & vix in Arriuabenum conuerso obtutu, perfunctoriè legationis argumentum audiuit. Et quamquàm ille longâ verborum serie, & multo cum honore eius missionis causas prosecutus foret; nil tamen aliud retulit quàm lecturum se literas & responsurum. Sagaci certè viro res ipsa non imposuerat. Eodem stratagemate nouerat, vsum Vincentium fratrem Mantuani, cum tutelam Galliæ recepit, quo olim Vincentius pater, cum Mantuanus idem munus induxit: & non semel Mantuanum odiorum speciem obtulisse, acerbásque querelas ad suum Regem misisse: & plus illi constantiæ in fide Gallicâ, quàm fidei in promissis fuisse. Vt tamen rerum conditio ferebat, humaniter per literas respondit, nullâ beneficiorum Catholici Regis, nullâ sui aduersus Gonzagam domum officiorum memoriâ. Tantùm addidit, vt quod per oratorem spopondisset, factis exequeretur: tum ratam pietatem, & acceptum obsequium, magnis beneficijs pensandum fore.

Mantuanus vtcunque compositas Toletani suspiciones, & satisfactum officio (siue persuasum, siue simulatum foret haud distinguens) lætatus est; & quò rebus suis & Galliæ Regis expectationi responderet Cardinalem fratrem vi omni in Vrbem mittere procurabat. Sed iam æstas adoleuerat, & intractabili caloribus cœlum, meditationem itineris prohibebat: nec adhuc Cardinali satisfactum concessione redituum, & collatâ pecuniâ fuerat. Quia tamen extra Patriam habere fratrem, & procul amouere Censorem cupiebat, Gazolum nobile oppidum duodecimo à Ciuitate milliario concessit: quo vt suo frater interim vteretur; lociq; amœnitate Caniculæ æstus leniret.

Patum hactenus Mantuano Cardinalis conuenerat, eoq; secretum oblatum promptè, secundo post die amplexatus est. Eo parum procliuis animi initio, Cardinalatus quoque & Gallica protectio fastidium sui mouerant; vt iam occasiones omnes circumspiceret, quibus ijs se legibus & instituto explicaret. Tribus passuum millibus Sanmartinum oppidum aberat, propria suetaq; Principi filio ac matri Isabellæ sedes, amœnitate, cultu, numeroq; ciuium prælata. Huc cum Cardinalis ad Principem, similitudine exercitij, & venatus studio frequenter ventitaret; & Princeps Gazolum delatus officij & hospitij vices rependeret, arctam inuicem amicitiam fecêre. Nobiles quoque fœminæ eo vicinio villarum Isabellam sæpè inuisebant; honori suo dantes, si obsequium Principi matronæ placuisset: & illa comitate incomparabili, amorem sui apud omnes intenderat, cultu Regio & blanditijs, de singulis optimè merita. *Cardinalis de matrimonio Isabellæ Principe Sanctimartinis cogitat.* Ætas illi iuuentæ ac prouectæ media erat, quam tamen liberalitas formæ, concinnitas morum, & viuida vis ingenij iuuentæ magis affinem reddebant. Inerat facilitas honestate adornata, cultus nullo studio corruptus, humanitas grauitate composita. Quò minus mirum, diu Cardinalem eâ consuetudine mollitum caritatem primùm, mox amorem altè combibisse. Neque tamen illa affectus ipsius statim agnouit, aut ille aperuit; donec victâ patientiâ, & nouis indies nubendi causis; quid in ani-

mum induxisset, fassus est. Iuuenem Cardinalem, & successioni Mantuanæ proximum suas nuptias orare. Isabella primùm obstupuit; & non semel vanitatis admonuit statusq; sui; vtq; Romano itineri animum adijceret consuluit. Ille non Vrbem, non Cardinalatum vnquam sibi curæ fuisse respondit; vtq; desiderio suo accederet flagitauit. Sibi enim certum esse nubere; nec domum suam modicâ iam fratris exsoluti & ægrotantis spe successionis in præceps dare. Idem famulus Cardinali intimus orare; & spem dominationis in propinquo ostendere. Arduum id nec quod statim expediretur esse, Isabella respondit: Proin tempore velut ad integram deliberationem sumpto; quid sibi magis expediret examinaturam dixit.

Iam Maius exierat, & Cardinalis cupitas sibi nuptias diutius differri non tolerans, vrgebat. Illa ergo communicato prius cum suis consilio, sic Cardinalem compellauit. Quod mihi desiderium coniugij, aut præ foribus opperiens dominatio obtruditur, vt non tempori, non iuuentæ, sic nec conditioni tuæ satis congruunt. Licet enim probatam fœcunditatem, certam nobilitatem, dignam hoc pectore pudicitiam, cupidini tuæ ac meorum afferre possim; tuæ tamen ætatem meam; & huic purpuræ meum duodecim annorum secretum malè componi multi credent, & quos fortuna mea inuidiâ confundet, & quibus veteri affectu placuerit. Et quamuis ea facto & iure excusari, etiam commendari possint; inscio tamen fratre, iuniorem proiectis Cardinalatus insignibus, non consulto Pontifice, spretos opulentissimis prouentibus, neglectâ Galliæ tutelâ, nullâ Reginæ aut Ferrariensis amitarum reuerentiâ nubere, plerique damnaturi sunt, qui non erubescent humani ingenij prauo vsu, res opinione, non suis ponderibus æstimare. Quid Ferrariensem, quid ciues tuos, quid Vrbem dicturam, quibus absurditatib. noua hæc vota interpretaturos, quam fratris indignationem, quam Galliarum inuidiam imminere existimas; cui me tuorũ odio, cui maleuolentium detractioni exposituram putas? Licet honestissimis nuptijs, & sanctissimis religionis nostræ legibus contractis, scias nõ defuturos calumniatores; qui assentatione potentiorum, æmulatione, inscitia, me præcipuè proscindant. Proinde (quod hoc rerum articulo nullam aliam facturam puto) vt sumpto à fratre Duce consilio; & tuorum votis aduocatis, aut incæpto abeas; aut si tua certa sententia est, differas, dum ordini renuncies, Ecclesiasticos reditus fraterno arbitrio disponas, Reginam ac Ducem fratrem deliberationis certiores facias; doceas denique, te id non puerili impetu, sed maturo consilio fecisse. Quorsum enim attinet fortunas suas mergere, adsciscere tuorum æterna odia, fratres ac filios meos indignationi Ducis obijcere; si examinata sententia, Gallis fauentibus, annuente fratre potes, & opes Ecclesiasticas in tuto sistere, & ijs quos noua consanguinitate complexurus es amicè consulere. Iuuentæ quoque tuæ ne nimium credideris oro; suggerit hæc nonnunquam præcipitia consulta, traditq; in seram, nec proficientem pœnitentiam. Hæc vt præuideas tecumq; ante æstimes cupio; pro ea quæ mihi ac tibi communis est generis affinitate: sumasq; à nondum coniuge solidæ caritatis, nullo priuato affectu corruptæ argumenta; tua commoda meæ fortunæ (si fors arrideat) præferente.

Perculsus iuuenis improuiso responso (nil enim excepturam Isabellam crediderat, potentia è vicino eblandiente) non tamen sententia motus est; sed nec Reginæ, nec fratri, se sua consilia communicaturum respondit, quos sciret destinatis suis aduersaturos. Proinde si conditio placuisset, ne vlterius diu sibi desideratum matrimonium moraretur. Hęsisse animo iuuenis firmius deliberationem innotuit; quàm vt exhortationibus, aut vllo respectu velleretur. Et quia res, non clam & imagine, sed palam & verè transigenda erat, consulti Doctores, an nondum ex-

dum exuta purpura, aut aliquis consanguinitatis prætextus obsisteret. Vulgatum enim prudens matrona sine auctore nouerat, fallacijs prorsus ignara dicentium, Ferrantis sui coniugis matrem Æmiliam, Federici primi Mantuæ Ducis filiam credi. Sed quod tum nobis, suggestione & nemine contrarium docente veri speciε imposuit, cum Gonzagæ familiæ historiam scriberemus, id postmodum manifestis argumentis falsum deprehendimus; libenterq; volumini iam impresso id abrasissemus, nisi festinatione operæ prius prælo exiisset, quàm auctoris censurâ corrigeretur. Tractum examen in menses aliquot, cum nil indiscussum Isabella sineret, ne feruidum iuuenem vis amoris transuersum ageret; aut ipsa modico honoris sui respectu procurrisse diceretur. Iam enim non semel Cardinalem rerum suarum monuerat, orauerátque, vt tempus consilio largiretur, quod peractum irritari non posset.

Crescebat Mantuani aduersa valetudo; quam ille intemperantia & morborum causis multò ante contractis intenderat; adeo vt de Cardinalis successione nemo dubitaret; illumq; omnes verso studio sequerentur. Spes vicinas & illecebras dominandi Isabellam ad peritas nuptias illexisse, sunt qui credant, sunt qui abnuant; nec nos aut incerta pro veris, aut nobili fœminæ regnandi conditionem displicuisse restari volumus. Neque enim Principi loco natæ & eductæ ea fortuna incongruere videbatur; aut vniuersi in prudentiam flexissent, si Regiam potentiam reiecisset. Sub Augusti finem depulsa cunctatione omni, & præsentibus non consanguineis solùm, sed Parrocho & testibus Sanmartini, matrimonium more ab Ecclesia & legibus præscripto inter vtrumque contractum est; inscio adhuc Mantuano; quamuis ministrorum aliquem deliberationis gnarum fuisse quidam suspicati sint.

Ad famam rei Dux irâ exiliit, non Ordinis solùm reuerentia (licet ne sua quidem profundius æstimaret) sed & successionis inuidiâ; quam à fratre haberi, ipso in orbitate agente ferre non poterat. Vtq; apud deprehensos, cum de remedio mali disceptaretur immania proferebantur. Alij testes qui matrimonio interfuerant, è medio tollendos, vt contractus nemine contrarium prolaturo negaretur; Alij blanditiis Isabellam Mantuam inuitandam, vt paucos post dies veneficio perderetur; tractandum alij Parrochum consulebant; Mittendum interim in Vrbem, qui famam falsi argueret, facili vt rebantur fide, si proditur os veritatem sustulissent. Plures iam absolutum coniugium retinendum hortabantur, secura spe prolis; quæ nil Mantuano (si postmodum filios suscepisset) distraheret. Et quidem Vincentius, quem viriles causæ mouisse credebantur; nec quod facti pœnitentiam induceret, occurreret; licet fratri contradicere non posset, nec auderet, ab eo se tamen, consuerudine coniugij sui arceri indignissimè ferebat. Vicit nihilominus Mantuani animus tamquam potentioris, vt iuuenis vsu Gazoli abstraheretur: sed & continuis expostulationibus eò processit, vt quod sine scelere admiserat, flagitij instar acciperet. Id vt altissimè imbiberet die noctuq; inculcatum; summissis a Mantuano pessimi consilij suggestoribus; vt quæ successionis in domo spes erat reliqua, diuortio perderetur. Et quò nulla exitij via domus conuelleretur, cui strenuam operam Ferrariensis Amita non dedisset, ea quoque querelis occurrit; additis minis, nisi contubernio abstinuisset.

Cæterùm alterum post mensem, nullo certo auctore vulgatum est, Isabellam grauem vterum gerere. Tum Mantuanus nil criminum nimis congeri in eam putans, quæ sibi pridem inuisa erat, fraudes ac falsitatem publicè accusauit. Partum quippe supponere cogitasse; ne quid cupidini suæ, & domus exitio deesset. Statim calumnia paruit; missis enim Sanmartinum Medicis qui illam grauidam faterentur, Gazolum proficisci iusserunt: vt apud Mantuanos enixa

dubitationem & suspiciones omnes excluderet. Sæpius respondit nec grauidam se credere, nec vt vulgaretur laudare. Ituram tamen quò illam Mantuanus relegasset, non vt Principis domus Nepotem, sub Ducis tecto eniteretur (quod frustrà crederet) sed vt paruisse cognosceretur. Eò magis Mantuanus dolum appellare; iactareq; ideo Gazolum progredi dubitasse; vt certiori facinore, è partu supposito duraturam sibi potentiam strueret. Illa tamen & ituram se promiserat; & pluribus qui illam Sanmartino abeuntem comitati sunt, sacramento asseuerauerat, nil apud se esse, quod plenam vterum persuaderet. Plures menses Gazoli egit, non custodita & obseruata solùm, sed vt imagini carceris nihil deesset. Et quamuis in alieno, imò mariti solo ageret, suo tamen ære, sese ac familiam sustentare coacta est. Tandem vbi vana Mantuani ac Medicorum coniectura apparuit, dimissa est.

Innocens fœmina susperstes, grauis & intoleranda erat occupare spem successionis (quæ tamen impediretur) & mersisse domum omnem à Mantuano dicebatur. Quamquàm certum est (quantum humana coniectura progredi licet) potuisse ab eâ viridi adhuc ætate, & florentibus viribus prolem suscipi, & stabiliri certissimam domus securitatem, si consuescere marito frater permisisset. Id omnes, & quibus matrimonium placuerat, & quos offenderat, testabantur. Sed obsequendum Duci, appellandúmque probrum erat, cui diuinæ & humanæ leges suffragabantur.

Eò vsque obloquendi licentia valuit; vt quæsiti testes publicè interrogarentur; qui Æmiliam Federici Mantuani Ducis filiam assererent; eorumq; responsa publicis tabulis insererentur; quæ paulò post, indicenda illi lite Romæ proferrentur. Et ne vno tantùm nomine excluderetur honestissimo matrimonio, atrociora quàm vt credi possent commentari placuit. Deuotionibus enim ac magicis artibus motum mente Vincentium in incestas nuptias præcipitarum credi placuit; quæsitis qui incomperta faterentur; quíque præmijs aut minis crimen conscientiæ fatendo diluerent. Reperti duo, & ij vili loco geniti, viliorią; ministerio Aulæ assueti; qui non rem solùm vt dicebatur, testabantur; sed adeo congruentia proferebant; vt sub præceptore dictata reddere viderentur.

Ludouicus Martius Vincentio Principi primùm à secretis, quod consuluisse ac siluisse matrimonium argueretur, tetro carceri mancipatus, plures annos in continuo timore egit; & quamuis secretorum vniuersa cognouisset, medicaminibus tamen Dominum suum illigatum fuisse testari noluit; ne aut illum tementatis, aut Isabellam probatæ sanctimoniæ Fœminam sortilegij damnaret. Priores sufficere causæ videbantur, vt illa conuinceretur. Itaque delecti Iudices; & more Curiæ solito processus in probationem formatus est. Sed quia crimen impietatis erat, traditi Mantuano Inquisitori testes; & quæ olim dixissent, repetere iussi sunt. Constantissimè retulerunt; vtque maior negotio auctoritas pararetur, petitus ab Vrbe, & missus Commissarius, qui de obiectis criminibus quæreret; & singulorum Aulæ Romanæ fidem faceret. Illi solita audacia, eâdem vocis ac vultus firmitudine, quod prius deposuerant, retulerunt. Vix credi poterat, quod audiebatur. Absurdius enim vero credebatur, Isabellam prudentiæ spectatæ fœminam, vni testium (qui coniugis ministerio attinebatur) sibi hactenus ignoto, tam ardua communicauisse; aut fœmina vili ac mediastina vsam, apud securam deposuisse secretum sperauisse. Coniecturam falsi vrgebat, quod ea ab Isabella domo pulsa postmodum, & ob non probatos sibi mores, ad suos remissa foret; cum tamen eius incolumitas (si quid doli latuisset) exitiabilis illi credi posset: licuissetq; Patronæ (nemine rem aut factum examinaturo) offuturam sibi mulierculam perdere.

Vbi

Vbi vniuersa composita, vrgere Pontificem Mantuanus cœpit, vt in team, ac conuictam, animaduerteret. Sed aduersus Matronam Principum coniugem, matrem, consanguineam, indefensam & inauditam, nihil quod existimationem imminueret agi poterat. Testes proinde qui Mantuæ erant Romam deduci Pontifex imperauit; & Isabellam ad dicendam in Vrbe causam vocauit. Etsi rari hactenus famæ crediderant, haudquaquam tamen obtemperaturam illam rebantur; quod in suo suprema auctoritate Domina, externos rumores tuta ridere posset, & ipso neglectu confutare. Illa non aliud quàm quòd honor, & Orbis opinio consilium suggerebant amplexata, statim in Vrbem venit, & ne corrupisse Iudices diceretur, Arci Sancti Angeli arctissima custodia haberi voluit. Hic quibus calumniis exercita, quibus perita insidiis, qua fortitudine fuerit, & norût omnes, & nos referre supersedemus; quod Pontificis sententiâ innocens deprehensa sit; testesq; suam, & alienam forte perfidiam fateri non erubuerint. Hæc in plures annos egressa compendio tradere voluimus, vt Historiæ series curioso satisfaceret; nec posteri ignorarent; quid in hac scena fidi ac integri sperare liceret, quoties immoderata desideria, maculosis animis insederunt.

Cum hæc per Italiam geruntur; non minor seditionis per Gallias suspicio percrebuerat; in quam non Condæus Princeps solùm Regiæ successioni proximus, sed & plerique magnæ existimationis viri nomina dederant; Reginæ matris, & tum vsurpatæ administrationis inuidia. Secreta Parisiis conuenticula, & coacta missaq; armâdis seditiosis arma, fors detexit. Et nisi festinata executione, obuiam facinori, Regina cæteriq; administrationis participes iuissent, nouum genti Regem Condæum fortuna imposuisset. Audiebantur per fora ac cœtus turbidæ voces, quibus gentilitiis Condæi insignibus, detergi abiiciq; fascia (quam barram dicunt) iubebatur; non alium in finem, quàm vt eo discrimine armorum sublato, priora nihil à Regiis differrent; paritetq; Regio diademate insigniretur. Puerum quidem Regem tumultus iste non perculerat, sed Matrem suæ ac filij potentiæ anxiam reddidit; vt temeritati festinato remedio occurreret. Quâ facilitate plerique in rebellionem consenserant, aperuêre; more gentis, tam immania sine professione degeneris animi credentis. Captus itaque Condæus, & secretè habitus, pœnâ suâ omnes admonuit. Neq; tamen extrema in Regij sanguinis Principem decreta sunt; sed subtracto tumultuantibus duce, potentissimo Regno securitas restituta. Vulgatum per Italiam Mantuano auctore subdito, tantum discriminis Regi, Sabaudio machinatore obiectum; quod Reginam Matrem pridem dilectione nepotis auersaretur. Alij Hispanos fraudis accusabant, vt verso in viscera regni bello, nullo externo præsidio Sabaudius adiutus opprimeretur. Hæc variè tradita in medio relinquimus: quamquam certum sit, misso in carcerem Condæo, & Regio edicto vocatis consciis ad pœnitentiam, inchoatum tumultum deposuisse; Reginæq; ac Curiæ administris solitam populorû obedientiam rediisse.

Gallus Principem Condæum in carcerem coniicit.

Nondum Aldigherius cum mille equitibus, sex millibus peditum Alpes transcenderat, à Sabaudio expectatus, & certam bello vim laturus; & iam in vicino audiebatur, acceperatq; literas Sabaudius plenas certitudinis, & amicæ fidei. Id Pontifex & quibus pax Italiæ cordi erat, metuebant; præuidebâtq; ingentia belli mala; earum in quas ea tempestas inclinasset prouinciarum ineuitabili pernicie. Bettunes ætate & viribus Ludouisio validior; nec promptitudine animi inferior; quibus artibus imminens Italiæ exitium, magno honore suo, maiori Regis Galli existimatione declinaretur; dies noctésque agitabat. Metum inanem frustra Hispanis incuti nouerat; eóque non ante Toletanum tectum consilij aggredi voluit, quàm Sabaudij scripto probaretur, per ipsum non stare; quò minus conclamata toties pax reciperetur. Ludouisium Cardi-

Ludouisij & Bettunes officium cum Toletano pro pace.

nalem senio & tot irritis officiis lassatum, in partem muneris aduocauit, traxitque ad Sabaudium; vt cognita voluntate Ducis, apud quem contumacia accusanda esset, deprehenderetur. Primis tenebris Ducem conuenerunt: nec multis immorati, quo candore animi quietem admitteret, manifestis documentis didicêre. Festinatam enim ac securam pacem ante alia se desiderare; nec certiori compendio, quàm pactis Astensibus executioni mandatis, eam haberi posse respondit. Summam in eo difficultatem vertere, quod diu concordiam partium remoratum sit, an Toletanus foret militem dimissurus: quòd Catholici Regis ministri, ad id teneri se non putent. Proinde non Bettunes solùm, sed & Ludouisium credere, si Toletanus tota Pedemontana regium exercitum detraxisset, libera ea loca restituisset quæ bello capta essent; & vtriusque Regis fide Sabaudio cauissent, non ipsi, non Prouincijs, non subditis imposterum nouis iniurijs insultaturum; dimissurum Sabaudium Gallos omnes quod sub signis habeat; ijs exceptis quibus vti familiariter consueuisset. Porrò dimissis Pedemontanæ oppidis, illico Sabaudium quæcunque Mantuano per Monferratum ademisset, redditurum. Incipiendam à Sabaudio restitutionem, & alternatim à Toletano continuandam. Vbi veteres in Domino capta redijssent, Alemannis omnibus à Toleto dandam missionem, mox Heluetijs, postremò nonnullis Equitum centurijs. Præter supradicta vtrique legati Summi Pontificis, & Christianissimi Regis nomine, quò toti Italiæ quies inconcussa pararetur, a Toletano requirebant, vt sponderet, quoad controuersiæ Archiducum Austriæ & Senatus Veneti componerentur, se aduersus eam Rempublicam nil hostilitatis admissurum. Nec enim aut cum Christianissimo Rege, aut Sabaudio, nisi illac effitis Venetis solidam pacem intercessuram.

Toletani responsum. Hæc nullis ambagibus, soliúsque boni publici causa Toletano exposita, quibus ille sequenti scripto satisfecit. Ludouisium ac Bettunes apud Trizerum sibi dixisse, vt quæ sibi negotij absolutionem concernere viderentur, exponeret, sed ideo abnuisse, quod id potius Sabaudij munus esset; cuius relatu sciat eo se libello compellatum. Nec plura additurum, fuisse, nisi quieti Italiæ prospexisset: daturum verò documentum Regij in eo negotio candoris. Exitum rerum & quæ aliquot ante menses secuta sunt, haudquaquam sui Regis mentem immutasse: cui certum sit, non sibi eo bello aliena imperia quærere; sed pacem sectari; prohibereq; minores Principes, ne mutua digladiatione deterantur. Bis Sabaudium arma aduersus Mantuanum tulisse; & hac postrema vice, non ante vllum Hispanum gregarium Pedemontanam tetigisse, quàm ipse in Langoscam impetum fecisset; & prius quàm vllus Regis miles Monferratum ingressus esset (quod Regina Galliæ à Gubernatore Mediolani petierat ab ipso Balzolum, Villanouam, ac Monferratuum capta ac concremata. Id quidem contra promissa Christianissimi Regis admissum; manetéque Mantuano causas querelarum apud illam Maiestatem: quod data publicè fides, & Oratorum promissa sese excidio dedissent. Has satis validas belli causas esse, cuncta tamen obliuisci paratum; si ille vniuersa quæ Imperio, Monferrato, proprijs subditis, Mediolanensiq; detraxerit, restituisset. Iaciendo bonæ pacis fundamento, Sabaudium ac Mantuanum scriptura plenæ fidei promittere debere, se propria cuiusq; iura ac prætextus coram Cæsare experturos; & interim cum ciuiliter disceptant, ab armis discessuros; iuxta formam conditionum multò ante sancitarum. Dimittendum à Sabaudio militem omnem prout spondeat. Cæterùm quãdocunq; Ludouisius ac Bettunes, Summi Pontificis, ac Christianissimi Regis nomine fidem dederint, vniuersa bello capta à Sabaudio prioribus Dominis reliquisse, & quem coegerit militem Gallum dimisisse; tum se quæ bello ceperit omissurum, & exercitum dissoluturum

Regi

Regi quidem in pace exercitu opus non esse, nullâ tamen lege aut pacto teneri ad exarmandam Prouinciam; nec id aut à Sabaudio poscendum, aut à Rege concedendum esse; se nihilominus certa fide promissurum, nullis à Regiis copiis iniuriis Pedemontanam, aut Sabaudiam offensum iri, vt Pedemontanę ac Regiis prouinciis concordia postliminio reuertatur. Quod Venetos spectat, eos nec pactis Astensibus complecti; nec ea super re à se Rege mandata accepisse. Huic scripto sic à Sabaudio responsum.

Credere se non vno documento, pacis in Italia desiderium vniuersis approbauisse; non solùm eorum oppidorum quę primo bello cœperat, arbitrio Hispano Regi promisso; sed & altero, cum pactis Astensibus accessit, milites omnes dimisit; promptumq; se singulorum quę occupauerat, restitutioni obtulit, quotiescunque metu Hispani exercitus solutus foret. Quòd si Regiis ministris, pax quam perstrepebant, placuisset, Astensium conditionum executione quàm breuissimè vniuersa componi poterant; sed cum exercitum Astio deductum, non retinerent solùm, sed magna vi augerent; aliaq; aduersum se ac subditos machinarentur, coactum se denuò ad arma, in propriam ac suorum securitatem. Ad Mortam copias suas promouisse, vt hostiles præueniret, transitumq; Sesiæ amnis occuparet. Nec antequam eum Christianissimi Regis Oratorem Bettunes; & honestissimas conditiones, quas ab Aula detulerat, rejici animaduertit: non honesti prætextu, sed fastu, & neglectu. Accessisse alia offensionum, quibus prouocatus abstinere bello sine nota non potuerit. Pons ad Villaras iactus, duo munimenta in præsidium capitibus pontis vtrinque educta; Padus ad Ponte sturam ponte iunctus; mille moschettarij Hispano ære apud Casalenses descripti; subministrata esurientibus annona; apud Casalenses, Trini, Pontestutæ vsui hostium furni extructi, & commoditati Legionum (quæ iam Candiæ, & ad Villatas tendebant) deseruirent. Imo & maioribus irritatum: quo enim die ipse, nullo apparatu belli, certo tantummodo nobilium comitatu septus, a Mortà Sesiam iuxta equitabat, pluribus moschettorum ictibus impetitum; & eo insultu Dominum de Ineri vulneratum; neque tamen à suis in Hispanis, vel iactum lapididis tolerasse. Sed cum cohortes Regiæ trans Sesiam plures villas Mantiæ prædati forent, tum se Langosco infesta signa intulisse. Hinc apertum iudicanti esse, cui prima noui belli causa sit imputanda. Ex belli certè disciplina se fecisse, vt Balzolæ, Villanouæ, ac Morrani ignis immitteretur; ne aut stramento popularium hostilis equitatus nutriretur, aut iisve receptibus vteretur. Querelas Mantuani frequentiâ ac vanitate iam in risus abiuisse; cædium, excidiorum, rapinarum, damnorum culpam in se vnum flectere debere. Cum enim concordiæ Astensis beneficio summa pace; quam illi Christianissimus Rex obtulerat frui posset, veniâ subditorum quos aduersos sibi expertus fuerat; partem se potius belli facere voluisse. Imò in eos famulos seuerè inuectum, qui id illi solitum testabatur, & imminentia ex eo mala præuidebant. Quod ad restitutionem locorum spectet, ea singillatim executurum, ad quæ teneatur: Toletani nihilominus scriptum, per quædam incerta sibi rerum genera euagari, quibus se responsurum tecipiat; vbi quò illa flectantur, integrè percepisset. Certiora illi in quibusdam iura esse, quàm vt perfunctoriè explicentur. Nullo inter se ac Mantuanum scripto opus esse; satisfacturum integrè pactis Astensibus, idq; negotiationi Commendatoris Silletij apud Hispanam Aulam congruere. Perspectum sibi esse, non alio Iudice, quàm Cæsare, subditorum Imperij lites dirimi posse. Promisisse nihilominus, non se in posterum Mantuanum armis vexaturum; sed iura sua ciuiliter experturum. Id optimâ fide seruaturum fuisse; nisi prior Mantuanus proprium exitium malis consultis procurasset. Quorsum enim attinuisse, media in tractatione pacis, in eorum vitam ac for-

Cui Sabaudi responsio.

tunas sæuite, quos & vetus consuetudo obtinuerit, & Sabaudia tutela noluerit præstiti sibi seruitij,non inquiri,non damnari,non puniri? Mantuanum duos suspendio perdidisse, plures bonis mulctatos Patria exegisse;& (quod caput rerum fuit) Sangeorgium virum nobilem ac virtuosum offensis depressisse. Speciosissimam quippe domum illius, qua vna Casalensis ciuitatis maiestas continebatur, solo æquasse: &(vt plus sibi ipsi mali consciscerct) loco sumendi à rei supplicij destinasse. Scire omnino Mantuanum debere, nisi impuni & illæso Sangeorgio, nullam vnquam sibi pacem futuram fuisse. Neque tamen iis acerbitatibus, nisi infimæ sortis homines corripuisse: manere Proceres, vicem mali animi in tempore reddituros. Solutionem militiæ cuius olim Bettunes ac Ludouisius formam sequentem, scriptis verbis conceperint (Sabaudium omnes à se Gallos dimissurum, iis quibus familiariter vteretur exceptis; si prius securum illum Regis vtriusque fides reddidisset,& personæ & subditis id illi noxæ non futurum: Toletanum tamen primùm oppidis, imò Pedemontana omni coactum exercitum detrahere debere) nunquam se apertè spopondisse; licet vtrique Legato, id anxiè requirenti responderit, amore pacis facturum se semper, quod ius fasq; voluissent. Nec promissam dimissionem exercituum Catholici Regis eius ministros negare posse,quam pacta Astensia facili verborum intellectu complectantur: sed insuper id Hispanum Gallo Regi per literas promisisse, quod sibi eius Maiestatis administri,non semel fassi sunt. Id nisi ex vero esset,non Marinum,non Mangeanum, non Bettunes Oratorem suum Mediolanum id expressuros misisset; satis cognito, non alio remedio promptius Italiæ pacem conciliari posse. Postremò quod Venetorum suspiciones tangit,ideo Summum Pontificem ac Regem Christianissimum iteratis officiis prosecutos,quod vtrique ardentissimè pacem Italiæ procurent. Quoties enim Veneti suspicionibus belli vrgeantur; certum esse eorum motu totam Italiam nutaturam. Subesse fœdera ac promissa, quæ forsan vniuersa Hispani non didicerint; quæq; consulant,eos partis hactenus contentos agere. Imò dissolutione militiæ,vt securum se putet,sic & Venetos solicitudine, eorumq; amicos cura leuari. Quod si Toletano pax Italiæ placeat,leui hoc documento palam facere posse; cui vniuersi quietem rerum acceptam referant: Præcipuè quòd Rex Hispanus ac Veneti, nullis adhuc mutuis offensis intumuerint,non armis congressi sint: Quodq; Rex Christianissimus, eorum cum Archiducibus discordias compositurum se receperit,communi in decertantes charitate,& animo in pacem gentium procliui.

Hæc mutuò Sabaudius Toletano perscripserat; sed vbi responsio, concedente Ludouisio ac Bettunes Toletano permissa est, non aliud expresserunt, quam quòd annectimus,latinè versum: Deum & Orbem vniuersum nouisse,veráne an falsa contineat Sabaudij responsum, quod a Ludouisio ac Bettunes acceperit; pariter an scribendum,an mittendum,an recipiendum foret. Sibi quidem videri illud noua responsione non egêre; nec Principes viros iis occupandos quæ desiderio pacis aduersantur. Summo Pontifici debitam reuerentiam, & in Christianissimum Regem amorem obstitisse sibi,ne scripturam laceraret; quò minus tamen non remitteret cohiberi non potuisse. Obstupuit lecta scriptura Sabaudius, secutiq; animorum motus acerrimi in vindictam; ne tantum sibi licentiæ Mediolanenses Gubernatores, aut maiorum Principum contemptum vnquam impunitum crederent. Satis tamen habuit,rem omnem breui risu excipere,cui certum erat,audaciam & fastum Toletani suam causam approbare. Sed quia modus ille scribendi læserat vniuersos, repertus est ex eo numero, qui breui scripto factum argueret,cæterisque rei ignaris communicaret. Sensus is fuit:

Toletani concessio.

Responsum Toletani iis admirationi non fore, quibus natura hominis perspecta est.

cta est. Obstupescere eos posse, qui æstimatione ministri Regij, & congruentes muneri virtutes præsumentes, vidissent adeo illum impudenter in dubium vocare cessionem oppidorum Monferrati, fractam Sabaudio fidem promissorum, dissolutionem militiæ Sabaudiæ iure pactorum Astensium, promissionem illius nouæ restitutionis, quotiescunque suspicione Hispani exercitus foret exsolutus. Christianissimi quippe Regis Oratores veritatem fassos; & vniuersos nouisse, quis prior quietem ruperit, bellum intulerit, eáque admiserit, quæ scriptura Sabaudij serie prosequitur. Deum enim & Orbem scire, vera esse; & Principum apud Sabaudium pro tempore legatos posse singulorum fidem facere. Toletano tamen, cui inuisa veritas est Sabaudij, responsum ingratum fuisse eos animaduersuros, quibus in confesso est, detectam veritatem, nec fuco adumbratam aliter proferri non potuisse. Pontificis ac Christianissimi Regis ministros, vt suorum Dominorum pacis desiderio seruirent, & recipere illud & deferre ad Toletanum debuisse; & cum Toletanus quartum iam diem apud se retinuisset, modestius rescribere potuisse, honestissimis conditionibus acquiescere; nec aduersus ministros, ortu & dignitate non inferiores, summosq; Europę Monarchas referentes, adeo abominabili neglectu vti. Stolidam prorsus vanitatem & temerariam superbiam responsionem illam præferre; adeo vt Hispani ipsi auersati insolentiam dicantur, & stultitiam nauseasse iis enim verbis visum, quasi Gallorum Rex secura & vnita potentia Hispano maior, Toletani amorem magno in quæstu habere debuerit; aut Toletanus multum dignitate excidisset, si cum tanto Rege, Amoris loco, Reuerentiæ vocabulum vsurpasset. Ne Regem quidem Hispanum, collocata & recepta filia gloriosius loqui potuisse. Sed nimirum ea in gente fastum & arrogantiam mores superare; ea verò in Toletano, vt in suo spectari. Et quando aliter quam scripto responsurum se Sabaudio promittat, magis excusatos Ducis conatus fore, si par pari retulerit; & facto Toletanum docuerit, illi quoque mentem & neruos esse. Communi tātùm Italiæ fato posse indolescere, cuius malo seditiosus ac superbus administer aduenisset. Et quia non vno argumento inimicus Toletani animus innotuit, subornatis in Sabaudium subditis, & stimulato Nemursio, vt domui suæ bellum faceret (quamquam magna suorum hostium ignominiâ, & confusione Sabaudij Princeps filius glorioso exitu motum illum composuerit; & Nemursius ipse sanioribus consilijs admonitus Toletano vt flagitij consultori illuserit, & improsperam expeditionem detestatus sit) hinc Sabaudium Diuini Numinis patrocinio in primis, mox iustitiæ causam suam commisisse, aduocatis in subsidium iuris sui Regibus ac Principibus; quorum placito Astij annuisset; quorúmque maximè interesit sui conseruatio, nec non amicis, dilectisq; subditis suis, quorum pietatem ac fidem, profusis fortunis, & forti animo aditis periculis, sit expertus. Eò proinde maiori securitate Summum Pontificem, ac Reges arbitros, in suam tutelam aduocate; quò promptiorem se, eorum ministri, recipiendis conditionibus pacis inuenerunt; nec aliquid vnquàm omisisse, quo tranquillitas Italiæ compararetur. Imò ante reuocatum bellum quæcunq; Christianissimus Rex consuluerat, statim admisisse; nec alium quàm Bettunes Oratorem suum testem appellare; cui notum sit, etiam post resumpta arma nihil Sabaudium abunisse, quod Regis sui desiderium, & publicam quietem continueret. E contra Toletanum decantato ad fastidium pacis nomine bellum spectare, nutrire Principum odia, & augendo honori suo, ditioni Pedemontanæ inhiare.

His diu agitatis, cum res inter bellum & pacem ambigeret, Mantuam literis vilissimo hominis delatum est, Archiepiscopum Sanctorium; prudentissimi & sanctissimi Cardinalis dignissimum nepotem, virum grauem, & styli purissimi,

sui temporis Historiam non vno volumine complecti; partémque augmenti, Monferratense bellum sibi sumpsisse. Placere forsan studium viri potuisset, nisi virtutem ac libertatem(propria scriptorum ornamenta) in eo expertus Mantuanus,eorum quę præcedenti quadriennio admiserat famam metuisset. Iam enim quibus causis apud omnes argueretur nouerat;Sanctoriumq; nil gratiæ dare plurium testimonio acceperat; quibus cum auctor quædam contulerat; vt si nondum edita censurá experta forent,minus publicum horrescerent.Prorupit Mantuanus in conuicia, & verbis Sanctorij, facta se compositurum testatus, plenas prçruptæ acerbitatis literas ad illum scribi iussit,quarum rhema sic habebat.

Pridem se intemperantiam illius excepisse; vt iam mirari non possit,sed indignari. Meminisse certè debuisse,quo præcipuè nomine apud Aulam Romanam malè audiat;linguæ licentiam sæpe gladios incurrere. Æstimare proinde debere,quem sibi Principem infamandum sumpsisset: nempe non gratiæ solùm, sed & reddendi odij validum. Aderat vir nobilis, cui non Mantuani solùm, sed & Sanctorij mores perspecti erant. Iraque vbi impetus ille comminationum deferbuit, placidis verbis Dominum aggressus, admonuit, aut æquum sibi nobilem illum scriptorem fore: aut si quæ vera ac comperta habuisset, proferreque in animum induxisset,in virum constantem frustra terriculamentis incurrere. Melius & honori congruentius quæsitissimæ vrbanitatis epistolam mitti posse,qua non minis,non precibus,sed comitate retineatur. Sed Mantuanus cum sequenti ferociam exuisset,plus nimio facilitatem admisit:Adeo vt preces deferre, & inter beneficia reputare silentium videretur. Prudentius Sanctorius, cum obsequium suum erga domum Gonzagam,& veterem amicitiam bonæ fidei testimonio appellasset, nulla argumenti parte singillatim nuncupata, citra vllius iniuriam,candidam se veritatem traditurum promisit. Porrò vt proiectarum precum apud assentatores Mantuani literæ pro imperiosissimis, sic liberæ Sanctorij pro vilissimis acceptæ sunt; falso vtrinque iudicio, cuius experimentum tempori reseruamus.

Per eadem ferè tempora Costæ cuidam Genuensi quinquaginta aurei dono à Mantuano missi sunt: ab eo Monferratense bellum Italo sermone componi acceperat. Ad cuiuscunq; scriptoris nomen horrescere cœperat,habebatq; ab Vrbe literas, quibus docebatur certam suæ gloriæ perniciem omnem calamum laturum. Pagani quoque militaris viri breuem & compendio similem Historiam pauerat; siue libertatem hominis, siue præsumptam generis humani opinionem formidaret. Munus Genuensi missum continendo in officio scriptori, non sufficere creditum,& si vera sectatus foret corrumpendo scriptori impar esse.

Iam Thaurini Aldigherius & in vicinio audiebatur,peditatu & equitatu in Pedemontanam expeditionem deducto. Longobardia fama Ductoris contremuerat, æstimatione præteritorum, futuri metu. Pluribus nihilominus millibus Sabaudius ambiebatur; vniuersis bellum & pericula poscentibus. Ducis solummodo vox audentibus deesse videbatur; quæ gestientibus in pugnam hostem ostenderet, & prælium cui victoria necteretur offerret Meditationum Toletani fama stimulos addebat.: quod is ingentes copias Astensem ditionem iuxta sistere diceretur, vt relicto à tergo Astio Chierium inuaderet; eamq; Pedemontanæ partem quæ funditur in agrum opulentiorem. Victori paulò ante apud Sabaudiam contra Nemursium Principi Pedemontano, his quoque locis concedendum aliquid dicebatur, vnde magnis ausis lauream reportare, & Hispanos modestiæ admonere posset;eoq; visum vt Masseranum,Crauacorum,Sangermanum, & Catinaram inuaderet; loca Vercellis & Biellæ contermina; & quæ Hispanus præsidiarius anxiè seruabat. Potior tum viribus Sabaudius credebatur, cuncta-

cunctatioq; & eorum locorum neglectus parum militari diſciplinæ congrue-re:vt quibus hactenus anguſtijs ambitæ forent,expedirentur, poſſentq; ciuitates & oppida auxiliatricem manum ſibi mutuò porrigere.

Præter has belli leges Maſſeranj quoque Princeps generoſum Sabaudij animum irritauerat,vt tamquam à deſertore pœnas repoſceret. Quamquam enim Maſſerani Principatus, liberam & à fide Romana pendentem dominationem habeat; domus tamen Fereria, aliquot per Pedemontanam oppida munerabat, quorum iure Sabaudio Duci,vt directo Domino addicitur. Cœpto inter Sabaudium & Hiſpanos bello (cauſas certiores ignoramus, niſi potior ſecuritatis ſpes impulit)Princeps ſpecioſiora ſectatus Hiſpanos in tutelam non delegerat ſolùm, ſed & admiſerat:quorum opibus tutum ſe,& belli malis intactum ſperauerat,Licet fidi amicorum monuiſſent, ne ſe alienis ſimultatibus inſereret, tutuſq; domi à longè alienas miſerias proſpectaret:ſic illi manſuram potentiam,& quæ per Pedemontanam poſſediſſet inuiolata futura. Adſciuiſſe hoſtes,& aduerſum ſe præſidijs impoſuiſſe,Sabaudio hoſtilitatis ſpeciem fecit.Detractis quippe locis Pedemontanæ, etiam libera aggreſſus eſt;non vt Sedi Apoſtolicæ auferret, ſed quod vbicunque inimicos deprehendebat perſequeretur. Ergo Pedemontanus, habito ſuorum delectu & Bianzani præſcripta hora conuenire iuſſis;eóque duobus tormentis bellicis cum prouentu bellico deuectis,vnà cum Principe Thoma fratre,in eam expeditionem profectus eſt. Hinc Inguenæ Baronem, cum duobus peditum millibus,equitibus quingentis; turmis Viueroni præmiſſis legauit. Hic Biellenſem inſuper militiam;vt fortior hoſti occurreret,intra diem tertium coegerat Ludouico Gromo, Hieronymo Bettodano, & Franciſco Barletto ductoribus. Iuſſus à Pedemontano fuerat, Pettardos, ſcalas, cæteraq; obſidionum machinamenta comparare, ſecumq; deferre. Et primo aſſultu Maſſeranum aggredi;ſi improuiſa vis populares cōſternatione ad deditionem impuliſſet; aut abnuentes occupaſſet. Ceterùm ne quid temerè aggrederetur, exploratores Maſſeranum miſerat; vt ſitum loci,& præſidiariorum numerum diſcerent, ciuiúmque animos experirentur. Regreſſi illi quingentos pedites, centum equites tutelæ ineſſe teſtati ſunt;procul eo præſidio ciues à metu agere: ſed pluréſne auxilio aduocaturi,aut & ipſi exceſſuri forent haudquam aſſecuti ſunt. Digna ſitu res credita.

Cur Sabaudius profectus ſit Principem Maſſeram.

Proinde cum inter Ductores forma agendorum ſententijs examinaretur & dum Pedemontanum præſidij certiorem faciunt(qui Seſiam iuxta, quos præmiſerat cum pluribus ſequebatur) obuium ciuium quemdam habuêre vulnere ſaucium, egreſſumq; loco vt in tutum receptus, maiori ſecuritate ac quiete curaretur. Interrogatus,diſcordiam præſidij faſſus eſt;non Ducem Duci, non peditem equiti conuenire. Hinc tractam ſimultatem depuliſſe Maſſerano vniuerſos;& ſi in ſequentem inuaſionem loci diſtuliſſent,neminem in armis inuenturos. Idem paulo poſt ruſticus quidam caſu in Sabaudios delatus retulit, captuſq; ac retentus, ne quo inditio ciues imminentis diſcriminis aduerteret. Maiores copias opperiri fruſtra viſum;nec enim earum quas ſub ſignis habebant virium pœnitebat. Turmas itaque militum à Collonello Mompeſaro deductas tres in cohortes partiti ſunt; relictuſq; Viueronus cum Equitatu valido,vt extrema ſociorum tegeret; præmiſſoſq; pedites, itineris commoditate ſpectata mox aſſequeretur haud procul Maſſerano. Die orto trepidantes & agendorum neſcios Maſſeranenſes aggreſſi ſunt: qui cum deſtitutos ſe præſidio, non arma, non Ducem habere viderent, deditionis colloquium orarunt; & cadente iam die victores recepêre:magno Hiſpanæ famæ dedecore; quòd præſidium amiſiſſent,quòd fidei commiſſos populares deſtituiſſent, quod nobiliſſimum municipium proſpectan-

Pedemontani Maſſeranū capit.

tes, quanto minus quàm consentientes ire in potestatem hostis fuissent.

Pedemontanus ea parte victor, die eodem Carinaram flexit; non quidem vt eadem facilitate capi posse crederet (duo enim peditum millia, & ducentos equites præsidium intus agitare nouerat) sed prælio & assultu tentaturus. Citius illi famam quàm hostem habuerunt. Nec immoratus inanibus Comes Cerbellonus; sed duo millia & quingentos pedites, equitesq; trecentos in auxilium aduocauit. Id certus explorator Pedemontanum docuit. Itaque in expugnationem profectus Principem Thomam fratrem cum Equitatu misit, vt aduentantium iter præcideret; & manus (si prælium ausi forent) consereret. Romagnanum ac Catinaram inter viam Hispani delegerant; & licet Princeps Thomas ingenti festinatione accurrisset; & locum insidijs opportunum cœpisset; illi tamen præuenerant, euaserantq; vicinum saltum, & Catinaram venerant, ignaris omnibus, & diutius eorum qui iam præterierant aduentum expectantibus. Totam noctem in equis sub aperto Sabaudij egère; rigoresq; frigoris, & boreali vento pœnè exanimati. Quod si Cerbellonus, militibus suis equisq; curatis, in frigore rigentes inuectus foret, notabili strage imminui partium fortuna potuisset. Sed illi tandem non vno loco suscitatis ignibus matutinum frigus vtcunque tolerauêre. Tum Thomas ad expugnationem versus, dispositis tormentis in mœnia iaculari cœpit. Globorum alij inferno murorum aggeri figebantur; alij summas pinnas detergentes, aut per inane delati parte posteriori oppidi procidebant. Diei obscuritas impedimento fuit, quo minus tanta vis vtiliter insumeretur. Densa quippe nebula cœlum inuoluerat, vt non mœnia, non locorum opportuna certo ictu pati possent; tormentorumq; alterum, frequentibus ictibus detritum, parum futuro operi vtile euaserat. Sed & quinque ferè præsidiariorum millia, eo exercitu impelli non posse videbantur. Imò Ductores Sabaudiorum tempestiuum receptum commendabant. Retracti ergo ab obsidione omnes & partim Massetani, partim per adiacentes villas dispositi sunt, hospitio tumultuario vsuti, donec in nouas expeditiones vocarentur.

Pedemontanus improsperè Catinaram aggreditur.

Altæ niues & frigus montanum intractabile cœlum reddiderant: eo plus Sabaudijs copijs cum tempestatibus negotij, quàm cum hoste erat. Hispanus aduersus imbres & niues tectus, quæ prius insederat, tuebatur, vt à rigore algentibus curari ipsi & integri prouocarentur. Paulò post Pedemontanus paterna ægritudine correptus spatium hosti dedit validè rebus suis prospiciendi. Nec enim tot millia sine duce, eandem disciplinam, aut constantiam habebant.

Eodem ferè tempore Sabaudius, depulso morbo, qui animum potius quàm corpus conflictauerat, & è breui languore recepto Principe filio, Biellam primùm, mox Masseranum venit. Hic inter ductores stabili sententia Crauacorum petebatur; ne magno apparatu belli, leuia tantum consectari viderentur. Crauacorum arduo situm, Castelli insuper munimentum habet, arte & validis propugnaculis ambitum. Hoc per nocturnas insidias appositis scalis ingentibus tentari à Comite Viueroni placuit: & ipse delegato munere gestiens, fortissimos commilitones adsciuerat. Sed detecti hostis, & altitudo mœnium quo minus caperetur obstitit. Crauacorenses audito rumore, conferti eam partem quæ petebatur obsederant, & in detectos securiori ictu iaculabantur. Sabaudius duorum millium peditum, & trecentorum equitum delectu ante habito, delegata in Pedemontanum belli cura, Vercellas redijt; nulla certa futuri destinatione, vniuersorum tantùm cura eò versus vt solus omnibus prouideret. Hic auctis copijs nocte sequenti Trinum improuiso aggredi cogitauit; & facilis receptus assultu secreto erat; nisi viæ duces, cum per auia, & distantia inscij incederent, plures horas vano errore consumpsissent: quare nisi orto iam die, & dolum ope-

riente

riente Trinum delati sunt. Id palam oppugnare, & breui obsidione capere non licebat; quòd Hispani nouis aggeribus mœnia cinxissent; plura quam ante fuerant tormenta inuexissent, & magno præsidiariorum numero locum firmassent. Sic licet regressus Vercellas Sabaudius fuerit, vniuersa tamen circum sui metu compleuit, addiditq; vicinis non magis quàm diffisis solicitudinem; vt non Hispanis non Mantuano quidquam securi esset.

Pedemontanus interim diuersa loca milite sepserat, ne cui Creuacorum accessus esset. Postua primùm insessa; mox ducenti Sabaudij Guardellam missi; vt extructo tumultuariè munimento, quamquàm intra Mediolanensis ditionis terminos procul hostem arcerent. Mille quingentis passibus à Crauacoro locus abest. Hispani percepto motu, & municipij metu, cum multis millibus aduersum procedebant. Iamq; Burgum Sesiæ & Serrauallem deuenerant. Itaque muniendis castris occupatos Sabaudios deprehendêre, & totis viribus cinxerunt. Nec illi aut necessitatis, aut fortitudinis obliti statim terga verterunt. Sed cum diu multo sanguine ac vulneribus pauculi, multa hostium millia sustinuissent; multitudineq; potius quàm virtute obruerentur, sese Hispanis dediderunt. Æstimatio constantiæ, & quod plerique victorum pariter cecidissent, in exitium deditorum Hispanos conuerterat; nisi mos belli tantùm immanitatis damnauisset; & Sabaudios vicem breui reddituros formidassent.

Improsperis eo tractu Sabaudiorum rebus, persuasum quibusdam fuerat, abscessuros hoc loco, & cogitationem Crauacori omissuros. Sed apud Pedemontanum diuersa consilia voluebantur, obfirmatis cunctorum qui aderant animis in oppugnationem. Concubia adhuc nocte dant signum; & per turmas dispositi tamquam ad prælium vicinis collibus succedunt: cúmque diuersi diuersa agendorum consilia componerent, nemo tamen eo in numero repertus est, qui omitti obsidionem suaderet. Tantùm fortitudinis frustra fore, credi non poterat: licet gelu ac frigore horrescerent omnia, & niues altissimæ incertum iter facerent; lubricumq; pediti ac equiti iuxta periculosum erat. Vbi spatium emensi sunt, & Crauacorum in conspectu fuit, parte læua collem eminentum, loco congruum ab Hispanis muniri viderunt. Tempus illud probandæ virtuti, quam sponderant, militibus Princeps esse testatus, vt auderent, hortatus est. Nec illi cunctati, conferti & intrepidi, summitatem iam tenentes Hispanos adorti sunt. Vis & hilaritas succedentium, vicit Hispanorum oculos; præcipitesq; deuoluti, per aduersam partem, trepidatione ingenti Burgum Sesiæ repetiuerunt. Peditum & equitum partem, Pedemontanus à tergo reliquerat, tutelæ & subuectione rei tormentariæ; iusseratq; non arduo, non lubrico non niue obuia substinere, sed obniti naturæ ipsi, vt quàm citissimè adessent. Per aperta ac plana camporum traxisse visi sunt; adeo expectationem ductorum celeritate superarunt.

Iam dies abierat; itaque præuiso situ locorum, Dominus Sanfrontus, & Marchio Ghisilierius, eadem nocte duas in partes tormenta contulerunt, quæ Cappellam Sancti (vt vulgo dicitur) prospicit, Ghisiliero deputata; Marchioni Vrsæo eam quæ vallem Bossonæ subiectam habet; & quà processurus hostis credebatur. Cæteri aditus, & opportuna, turmis equitum peditumq; centurijs insessa; vt liqueret, sine prælio succurrere Crauacoro Hispanos non posse. Et Pedemontanus labore ac solicitudine suos stimulauerat; ne desideria sui Principis, & côceptam spem victoriæ, irrito labore frustrarentur. Prima luce fulminari mœnia vtrinque cœpta; alteramq; intra horam, Ghisilierius oppositam turrim disiecerat; & laxauerat validis ictibus latera, scansuro militi satis commoda. Tum Pedemontanus Domino de Sancti Lugdunensi Colonello imperauit, vti cum suis irrumperet. Secuti Ducem Galli, magno animo per ruinas enixi, victores oppi-

dum ingressi sunt. Et quia plures reseratis faucibus murorum priores ea ingressos sequebantur, hostis præcipiti fuga elapsus est; relicto oppido in Sabaudiorum potestate, imo & victorum sæuitiæ si libuisset. Impetus prælij, & rarò arctata legibus felicitas pleraque in ciues hostilia admisit. Neq; tamen Pedemontano omnis reuerentia habita, aut preces miserorum exceptæ: Alemanni ac gregarij Itali primo ardore sublati, alij metu acti, & angustijs locorum pressi, antequam confieerentur procidêre. Quos iræ militari festinatio detraxit, intra Castellum Sargentus Vertua recepit.

Haud procul munimenti lateri collis assurgebat, quem priores Hispani occupauerant; ne eo vicinio Castellum quateretur; vbi tamen Crauocorum vi expugnatum, & instare arci fortissimos hostes viderunt, omisso colle, sibi fuga consuluerunt. Masieres eo situ potitos Hispanos iniquissimè tulerat; & annuente cupidini Pedemontano, cum nonnullis in cacumen euasit, relicto ab illis munimento vsus; & deputato milite, qui locum retineret. Cernici quippe obsessorum imminebat; vnde mensurato ictu, latera & frons arces feriri poterant. Commeatus quoque pænuriæ, & angustiæ loci Vertua diffidebat: Nec enim diuturnæ obsidioni necessaria Masserani Princeps intulerat; spe illico affuturi Hispani auxilij; cui sperauerat posse aduersus Sabaudium præualere: simul qui aderant, deditionem persuadebant; honestiora fore pacta, si statim cessissent præsumentes; quàm si ostentata vi, cui tolerandæ non sufficerent, seram victoriam concessissent. His motus Vertua signum colloquij exposuit, emisitq; Albertazzum, recepto intra muros Equite Ruffia partis aduersæ. Trahere conclusionem negotiationis prolixitate videbatur; & Ruffia exitium vxori Principis comminatus, ne clementiam victoris irritaret, hortabatur. Contra Vertua militiæ decus ostentare, admonere constantiæ nobilem fœminam, denique Hispanum auxilium refricare. Nec illa suo iure vtebatur, iussa à marito Vertuæ consilio; sese ac sua committere: Vrgentibus tamen cæteris, ne spem exitium laturam, certæ securitati antehaberent, in eas conditiones Vertua consensit, vt incolumes cum armis abire permitterentur: sed & illos in securum Pedemontanus deducturos promisit, & loci Dominam reuerenter habiturum, tutaturúmque. Regressus Albertazzus Vertuæ, quibus pactis Pedemontano conuenisset aperuit; eumq; humaniorem opinione inuenisse: Viris impunitatem, & arma quæ petierit, concessisse. Sed iam sententia exciderat Vertua; conditionumq; (vt ferebat) iniquitate pœnituerat. Vt enim egredi suis cum funiculis accensis, cum puluere bellico ac globis liceret, nitebatur. Vana intus & ridicula, si cessionis locorum damno compararentur. Sed Albertazzus, quæ in mandatis habuisset se sanciuisse fatebatur; & intempestiuam nouæ fortitudinis iactantiam criminabatur.

Vertua cuius in manu bellum & deditio erant, explodi iterum in hostem moschettos iussit, inditio reiectarum conditionum & securitatis. Illi rei nouitate indignati (quando conuenisse iam obsessis fama vulgauerat, & electos qui pro victoribus præsidio imponerentur) tormentorum bellicorum fragore, cœptam oppugnationem in noctem vsquè prosecuti sunt. Vbi tenebræ incertum ictum iaculantibus fecêre, suggressi pedetentim Sabaudij tumultuarijs munimentis, quæ Crauacotenses erexerant, & domibus quibusdam potiti sunt. Nec minus in collem, ex hoste captum, opere supra mortalium vires traxêre: vnde certiori ictu, & commodiori assultu librarentur. Vertua serio iam sui discriminis magnitunem æstimans, & quantum dedecoris adiret, si Principem fœminam peruicacia defensionis in captiuitatem præcipitasset, deditionis signum è sublimi dedit. Gallorum qui aderant Duces spemi, conditiones, & vt belli iure clausi cederent horta-

hortabantur. Consumpsisse semel fidem datam Sargentem Vertuam; & admonendos cæteros hostes, vicina municipia insedentes, magnos Principes impunè non ludificari: Pedemontanus tamen promptior mollioribus, & honore fœminæ euictus; sequentibus pactis (quæ nos ad verbum reddidimus) deditionem se recipere fassus est. Militiam omnem quæ arce Crauacori clausa sit deditionem liberam Pedemontano Principi facere debere; incolumitatem & arma iis tantùm; non item funiculos, non puluerem, non globos concedere: Quidquid rerum in loco sit liberè victoribus permittere: ea ipsa sponsione vxoris Principis firmanda. Viceuersa Pedemontanum vniuersis arce excessuris internuncio Ascanio Bobba promittere liberum receptum, quò illis abire placuisset, se concessurum. Scriptura concordiæ Ascanij Bobbæ, Galeatij Pietræ, Ludouici Albertazzi, Principis Franciscæ Ferreriæ, Fieschæ, & Francisci Bernardini Vertuæ chirographo subscripta. Exiguo prorsus suorum sanguine, è nobili arce Pedemontanus lauream retulit; licet Sargentus Maior Domini de Eguebono, & Dominus de Limogion vulnerati fuerint.

Crauacorii capitur à Principe Pedemontano.

Inuasione prima oppidi sexaginta militum Crauacorensium periêre; sed & in arce fortuita vis multos perdidit. Cum enim in possessionem recepti Sabaudij, discessuros singillatim excurerent; an puluerem, plumbum, funiculos asportarent examinaturi, deditorum nonnulli vasa plena puluere, cincto militari appensa gestare deprehensi. Hæc vt deponerent iussi; cum puluerem effunderent, & cæteri funiculos abjicerent, quidam ignitum medium in puluerem abiecit: non desperatione (vt quidam putant) sed festinatione incuriosâ. Statim enim conceptus ignis militares primùm loculos, mox dolia puluere oppleta, quæ prius abdito pænu detracta, in vsum belli publico exposita fuerant, corripuit. Tum fragore ac flamma omnia contremuêre. Multi Crauacorensium ambusti, & quidam Sabaudiorum exanimati sunt. Plures re improuisa perterriti, nullo finis præuisu, sese è muro præcipites, vt vim ignis euaderent, dederunt. Quod bellicus prouentus alio loco seruatus incolumis in victorum manus deuenerit, fortuitum euentum fuisse approbauit; & si hominum iactura excipiatur, exile damnum fuit.

Iam se Crauacorense præsidium itineri accingebat; & ducenti quinquaginta equites custodiæ abeuntium deputati; vt tutum illis inter commilitones suos haud procul tendentes iter esset, viam tenuerunt; cum Equitem Sabaudium obuium habuerunt, saucium quendam hostium captiuum secum vehentem. Hic testatus est, per Sesiæ vallem aliquot moschettariorum Hispanorum centurias, & equites (quod minimum trecentos) Guardellam iuxta deprehendisse, quos audiuisset Crauacori auxilio venire. Et quidem equitatum superato amne, in equitatum Sabaudium eam oram seruantem impegisse. Itaque inito certamine cæsos fugatósque Hispanos, aliquot captiuos abductos, & plures saucios in fugam coniectos. Credere se ea clade Ductorum aliquem esse interceptum; nam duo vexilla adempta, Capitanei Auilæ vnum, Marchionis Sanctæ Luciræ alterum. Metui nihilominus auxilium Hispanum posse, si forsan excepto suorum discrimine accurrissent. Id conceptam victoriæ apud Sabaudios lætitiam paulùm confudisse visum: & ne socij post victoriam maiori hostium vi opprimerentur, Pedemontanus cum Thoma Fratre, ductis peditum equitumq; delectibus, raptim in ea loca profecti sunt. Neque tamen aliud eo labore actum; quàm quòd rei veritas, & fugatorum hostium inditia coram deprehensa. Crauacori præsidiatij, ad suos reuersi, vim hostium, fortitudinem Gallorum, prudentiam Pedemontani ex vero; & ne nulla necessitate deseruisse arcem viderentur, attollebant. Et vix eo fine hæsuri hostes credebantur; quin eodem impetu vlteriora raptarent.

Proinde visum Hispanis est, apud Burgum Sesiæ metari castra.

Præerat Sancius Luna Mediolanæ arcis Castellanus. Nec enim seu morbo, seu qua alia causa Toletanus vltra Nouariam processerat. Et rumor incertus detulerat, manifesto discrimini Sancium, cuius virtuti inuidere dicebatur, exposuisse. Ergo non longè Crauacore eminentem collem prouectis aggeribus, & diuisis excubiis firmauerunt. Detrudi loco posse non putabantur; vt tamen virtutis experimentum sumeretur; & hinc cæteri iudicarentur, summissi moschettarij non amplius quinquaginta, iique Galli, vt situ fretos in certamen prouocarent. Marchionis Vrsei manipuli erant. Obstupuêre viso hostium animo Hispani; & tamquam cum vniuersis Pedemontanis militibus res esset, fuga elapsi sunt; relictis insequentium arbitrio munimentis quæ extruxerant; & ad socios dilapsi. Sancius, Carolus Sangro, cum nepote, ac pletisque belli ducibus visa consternatione suorum, contis armatis obuios se instantibus dedêre, conclamatis ante militibus, & ad nauandam strenuè operam inuitatis. Contra Galli fronte ac lateribus inuecti, plumbeorum globorum tempestate indefessa, pugnantium contra latera fodiebant. Breuius certamen fuit, quam vt tot fortes viri occumberent, antequam cæteri opem laborantibus ferrent. Deturbati primùm locis omnibus Hispani sunt; multi in fugam acti, aliquot confecti. *Sancij Lunæ mors.* Sancius cum adhuc locum, cum Catolo Sangro, & cæteris nobilioribus teneret, latus globo moschetti traiectus, & contis ferratis non vna in parte saucius, occubuisse potius quàm cessisse dicendus est. Viri nobilis animus plerosque in discrimen traxerat, sed hi quoque *Carolus Sãgro capitur.* Gallorum vi oppressi sunt. Sangro cum nepote aliisq; quibus fortuna belli pepercerat, capti. Et victores ne prosperæ expeditionis exitum, aduentantibus nouis ac nouis Hispanorum cohortibus fœdarent (nec enim multitudini resistere, aut impetum in vindictam accurrentium retinere potuissent) ad sua reuersi sunt.

Porrò vt grauissimi sunt errores belli; sic in eos nonnunquam sagacissimi Ductores incurrerunt. Nam Hispani, qui cæterum exercitum longissimè ab his qui collem tenuerant; vnde nisi multo post tempore periclitantibus succurrere poterant, statuissent, accusabantur. Nec quam plateam armorum dicunt ex disciplina munierant; satis se tutos arbitrati, si aduersus hastatos latera texissent: nescij haud dubiè moschettos ante alia armorum genera cauendos; quorum violentia maior est; & vel è longinquo frequentiores ictus perniciosioresque. Ingens Sancij iactura fuit; cui nobilitas natalium & fortitudo, certum apud omnes decus circumdederant. Impauidum quippe se; & inter aduersa, vbi facto opus erat, audentiorem ostendetat; nec minus imperiis promptum, fideique certissimæ; licet tum primùm militares copias in prælium ductauisset. Gregarij Galli vestitu nudatum medio in campo destituerant. Secretis loculis illius repertæ scripturæ ac literæ Hispanorum continentes; quas Pedemontanus ad Patrem misit, quod arcana (quæ tamen sciti summoperè expeditet) continerent.

Processerat iam Mantuani cum Etrusco matrimonij tractatio, & postpositæ Camillæ fide cõtracti cum illa coniugij suspicio videbatur euacuata. Quamquam certum esse diceretur, nec eo scripto cõttactum dirimi, nec simulatum in rem valescere potuisse: nec tamé adhuc definitum tempus sponsalium, aut vocatus Mantuanus Florẽtiam fuerat, vt nouus spõsus coram nuberet. Nihilominus raris (veliti ad furtum iretur) *Nuptiæ Mãtuani.* comitibus delectis; celebritati illi, occasioniq; parum decens, re nondum certa; nec apud Romanam Aulam habita consanguinitatis (vt dicitur) dispensatione, raptim Florentiam profectus est. Impatientiam expectationis, & cupidinem nuptiarum quidam, alij stimulos ab Hispanis subditos accusabãt. Paucos enim ante dies, calamitate Monferrati, suæ necessitatis admonitum rati, Pontifex, Gallos, & Hispanus Reges persuaserant, vt moram stipulationi interjiceret.

Quippe

Quippe sperauerant, & sequi bonam pacem posse; & non alio fortiori vinculo continuari, quàm si Viduam Sabaudiam accepisset; si parentem magnis iuribus suis opulentiora requirentem, honesta satisfactione molliuisset. Id ipsum Cardinalis frater publicè ac secretè laudauerat; eamq; vnicam salutis Patriæ viam testatus fuerat. Sed Ferrariensis spem bonorum in Vidua Sabaudia teurescere, damnatas toties nuptias nouis consiliis domi forisq; obtrudi iniquissimè ferebat. Et quò resumptam inuisæ negotiationis tractationem festinatione auerteret, induxerat nepotem, non conclusis dotalitiis pactis, non habita Pontificis licentia, non prouisu festiuitati parato, non dato comitibus tempore, præcipitem Florentiam properare; cum auersaretur Cardinalis frater; & posse Ducem turpi repulsa notatum, Mantuam regredi timeret. Sed vt validioribus consultis Mantuani aures Ferrariensis obstrueret, Comitem illi Chieppium indiuiduum addiderat; ne quid temporis sine monito esset, aut aduersis corrigeretur.

Florentini certè properantem ad nondum certas nuptias obstupuerant; nec cessuri precibus erant, nisi ex eorum arbitrio annuisset. Desiderium ingens primo statim congressu attulisse se Mantuanus docuit: Nam dote ab illis dicta, & pactis voto matris sancitis statim consensit; quasi certis sub legibus & precario admitteretur. Et quia Quadragesima in vestibulo erat, misso Romam cursore, iussus est Suardus Albæ tum Episcopus, apud Pontificem, consanguinitati contrahentium licentiam orare, acceleratamq; festinatione träsmittere. Ea habita est, & domestici famuli diligentia Florentiam transmissa: temporisq; angustiis opportunè respondit. Vix enim festiuitati nuptiarum concesso tempori dies vnus supererat. Et nisi tempestiuè affuisset, trahi in plures dies absolutio facti poterat; nec nisi nouo indultu durante Quadragesima (si solemnitas placuisset) expediri. Tum absolutæ nuptiæ, & quod horarum superfuit lætitiæ datum.

Paucos ante dies Aldighetius ductis in Monferratense bellum aliquot Gallorum millibus, iam Taurinum venerat; certus consilij, militiam illam Regis sui honori, & prouinciarum Sabaudij commodo tolerare. Quamquam hiems & promta viro ætas quietem persuaderent. Sed viuida adhuc senectus, & armorum exercitio durata suberat; vt labores & pericula mallet. Hinc Sabaudius Vercellis digressus illi obuiam processit; dignitati magnatis, & caritati gentis famulatus. Sequenti aduocato Sangeorgio, cui ditionis Astensis, & eius tractus omnis cura pridem commissa fuerat; quomodo Oroscus cogitatione ac spe eius ciuitatis auerteretur, in disputationem vocatum. Aliqui Casalenses infenso exercitu petendos iudicabant; vt Hispanæ vires Astio vicinæ, ea formidine alio retraherentur. Alij iungendas Pedemontano copias consulebant; vt ad Massaranum ac Crauacorum victor maiori pugnatorum numero, non Sangermanum solùm, sed & Catinatam, & contermina sui iuris faceret; iam enim vires Hispanas imminutas; plus in eo exercitu numerorum quàm hominum, & eos non vno prælio didicisse, etiam Gallos & Sabaudios virtutem exerere. Addebant eo tractu apertam aduersus Nouariam viam, excessurum ciuitate Toletanum; & (quod minimum) Oroscum aduocaturum, eiusq; abscessu vacuam Astensem oram bona in pace acturam. Sangeorgius modestiam virtuti componere solitus, cum Gallorum consilia, aut vt aliena non reiiceret, aliam sibi nihilominus mentem esse & si nulla audientium offensa permitteretur, expositurum se obtulit. Aldigherius, cui præcedens militia prudentiam nobilis viri probauerat, non expectata Ducis sententia, vt eloqueretur iussit. Ille in Sabaudium versus ait.

Paulo ante datum Italiæ documentum à Pedemontano esse, posse Hispanos in alieno superari. Adesse Principi strenuos ductores, & aliquot bellatorum millia; quos prospera expeditio, non solùm audentes, sed & feroces reddiderit.

Sufficere illum distinendo hosti, & proferendis finibus, si vlteriora prospexisset; nec aut illum militum suorum, aut milites supremi Ductoris pœnituisse. Tutam proinde regionem eam vi propria illius esse: & exercitos non procul Astio hostes, distracturos copias, nulli magni deliberationi suffecturas. Sandamianum Monferratensis prouinciæ magnum ac dite municipium, continuo in timore vicinos Pedemontanos habere; & conterminæ ciuitatis Albæ calore fotum, etiam Astio minitari. Proinde si ex Mantuano vtrumque caperetur, tamquam compedibus solutum Astium, summa in securitate acturum. Festinatione tantum & magna vi simul illata opus esse; dum Hispani per diuersa cunctantur, tardi agendorum, & deliberationum ambigui. Quod si ciues æstimatione periculi sui spontaneam deditionem maturauissent, locum præsidio imposito Astense munimentum futurum. Sin ausi propugnationem forent, nil fœlicius exercitui Sabaudio ea peruicacia euenire posse. Sufficere agrum alendis copiis, & ciuium fortunas ditandis cohortibus; quas non stipendium exile repræsentari solitum, sed amor prædæ patriis sedibus auulserit. Neque hiemem, aut quæ ardua dicantur formidanda; imò frustra tot hominum millia in futuram æstatem reseruari: Plures enim gregarios quiescente bello dilabi, quàm præliis cadere. Capto municipio honestissima Sabaudij iura valescere; & si Mantuano pax placuisset, opulentiores conditiones propositurum. Nam eius arbitrio decretum, vt inter ipsos ius in armis esset. Quin etiam sanctissimæ causæ fauere cœlum ipsum; quòd adulta licet hieme vernali flatu tepesceret: quasi militem non inuitet solum, sed & adiuuet ad operam nauandam. Tum in Aldigherium flectens, situm oppidi, loca quæ occupare opus foret, qua parte oppugnandum, qua explicandi ordines prosecutus est, tanta orationis ac generosæ fontis constantia, ea vi rationum, vt nemo ex eo numero receptam statim sententiam accusare auderet. Captum iam videbatur, quod hactenus intactum fuerat; adeò appositè seriem futurorum, normámque agendorum expresserat, vt iam de euentu nemo dubitaret. Non alio duce, quàm eo qui tam constanter ac peritè, consilia, causas, modumq; obsidionis expressisset, recipi Sandamianum posse Sabaudius credidit: præfecitq; Sangeorgium oppugnationi; reclinata in illum cura omni, & vniuersis obtemperare iussis.

Sangeorgius consulit obsideri Sandamianum.

Plures iam hebdomadas Sandamianenses in metu egerant; eósque Sabaudij modò per insidias, modò conserto inuicem prælio exercuerant. Neque tamen in summam oppugnationis, quicquam actum fuerat; sed tantùm cautiores reddiri; inferna murorum peruia solidare & obstruere admoniti, aduersus maiores vires excidio Patriæ affuturas. Sandamianum quinto ab Astio milliario, in aperta planicie situm est, cuius lateri vicinus collis erigitur, parte altera Borbus torrens profluit, pluuio cœlo ingentes aquas voluens; sereno, cuicunque meabilis. Ambitus munimenti, veteris nec adhuc in eam prouecti soliditatem moris, qua nunc arces statuuntur erat. Id tamen quadragesimum diem centesimum fermè ante annum assultum militiæ Caroli V. Imperatoris tulit, sub Ferrante Gonzaga. Intus vix trecenti propugnatores erant. Supra vires & numerum animo elati. Nisi quod spe auxilij intumuerant, quod Oroscus & Aualos Monferrati Gubernator, viso sociorum discrimine inducturi credebantur. Ipso Purificationis Beatæ Virginis die festo sub vesperam Sabaudiæ copiæ, pedites equitesq; in oppugnationem processerunt. Et Ciues hoste viso Gubernatorem loci imminentis periculi certiorem fecerunt. Ille coactos quadraginta sclopetarios egredi portis, & longius speculari iussit. Qui cum vix quingentis passibus abfuissent, turmas equitum, plurésque peditum centurias militariter dispositas, tectásque apice vicini collis deprehenderunt. Regressi itaque non iam perfunctorium bellum

Et obsidetur.

bellum imminere,sed certam oppugnationem testati sunt: Plura enim peditum millia, multum equitum, frequentes currus commeatu bellico onustos, vim armorum in vicino esse. Gubernator quàm expeditissimis aduocatis,in vicinio loci aggesta stramenta concremari,ne hostili equitatui seruirent, imperauit. Quia tamen aperto cœlo & sæpius delapso imbre maduerant, ægrè flammas conceperunt. Ea diligentia potius obfuit; quàm si relicta beneficio hostium fuissent. Ardentibus quippe aceruis, denso fumo ac caligine cœlum abditum; vt ciues non suos, non exteros videre; nec qua parte centuriæ flecterentur, possent. Licuit ergo Sabaudis fortuna vsis ad vicina vsque oppidi suggredi & non procul fossa, cui agger munimenti hærebat, sese aduersus ictus tegere. Tormenta interim bellica, quæ frequentes equitum alæ comitabantur, procedebant, more belli potius, quàm quòd Hispanorum aut Monferratensium timor admoneret. Eorum pars Astio, pars Poirino, quædam Villanoua detracta fuerant. Cum ciues ineuitabili malo suo lætarentur, summo aggere vt viderentur choræas ducerent, conuiciis immanibus hostem insectarentur; etiam moschettorum ictibus, aduentantes impeterent, tanta rerum securitate, vt nulli Monferratensium municipio plus periculi & minus timoris fuerit. Vanis tum expeditionibus Aualos tempus occasionesq; prospiciendi malis Sandamianensium perdebat; speciosissima sibi cum asseclis fingens; quasi inferendum illi non propulsandum bellum esset.

Eadem nocte tormenta in castra Sabaudiorum venêre; nec ante permissa militi quies, quàm Galonem versus, eorum quatuor in mœnia direxerunt. Die orto magno fragore turris quati cœpta est,angulo oppidi sita, qui colles prospectat. Ea præteritis bellis concussa ac lacera, noua structura firmata non fuerat: proinde vim diu non tulit,sed soluta compage,ac in decliue fusa partem eam loci munimento nudatam destituit. Ciues quia rara & exilia tormenta, quibus in hostem vterentur habebant, ducta intus fossa propugnatores suos abdidêre; ne externa iaculatione offenderentur; atque aditus loci seruarent. Nouos quoque ac profundos sinus aggeri suo cauarunt,in eandem securitatem ac tutelam. Itaque operosa Sabaudis oppugnatio futura visa; & iis qui audentiores muris successissent,periculosior. Abditi enim per opportuna receptacula milites, nec foris iaculantium ictibus lædebantur; & aduersus ascensuros parati,terrorem latè faciebant. Plures intus,& solidiora munimenta,nec non certius auxilium suorum credidisses. Tum Sangeorgius, ne ictu tormentorum dilabentem ruderem scalam ascensuris facturum, Ciues impunè disjicerent hauriréntve,& vt propugnatores loco detruderet, sequenti nocte vicinius admoueri tormenta iussit, vt certius validiusq; ferirent. Agnouêre disciplinam ciues,quòd ea parte vexillum Sangeorgij præsentiam Domini testaretur. Et vt complanationi plura impedimenta, & frequentiores difficultates aditum parantibus objicerent, tigna, lignorum fasces,vepres, fimum, humum madentem ictibus opposuêre; vt molli & sequaci globi illisi,nulla noxa exciperentur. In eam operam conuocatæ fœminæ ac pueri,nec ferendo labori vlla ætas valida,necessario opere abstinuit.

Gubernator interim huc illuc latus,segnes increpando, strenuos laudibus tollendo,omnes exemplo firmando, nil intentatum omittebat, vt publica securitas honori illius necteretur. Et quia non omnium eadem sententia, & inter muliebria colloquia,deditionis memoriam interdum reuocari didicerat,perniciosam eam apud suos dubitationem putans,media platea erigi patibulum iussit; addito seuero decreto, quo capitale supplicium comminabatur illi, qui deditionem nominasset,consuluissétque. Abrasa quoq; vexilla diuersis oppidi locis pandi imperauit,argumento duraturæ in morte constantiæ. Tertiæ noctis obscuro pars Sabau-

diorum collem, qui vulgo Piano dicitur, insedit; pars Cisternam versus, pars apud fontem cui Volgiæ nomen tetendit: Vniuersi oppidorum (vt ferebatur) Ecclesię incolæ in eam militiam vocati. Capto loco castra metati, & elato aggere, sese aduersus ciuium ictus texerunt; cum interim tormenta nihilo minus, eam quam primùm destinauerant partem ferirent. Die eadem cum Aldigherio Sabaudius in castra venit, quadringentis fermè equitibus comitatus; nec tempore ad quietem seposito. Statim nouem alia tormenta, in vicinum collem subuehi imperauit, moræ omnis quæ gloriam differret intolerans. Habitus illi purpureus & pileus candentibus plumis conspicuus erat; equoq; è rubro nigranti, elato ac feroci vehebatur; vt à quouis conspici & ad ictum destinari posset. Sed Regius animus vim periculi non nouerat; & illum, cui toto æuo aduersa fortuna colluctata fuerat, sauciare erubuisset. Certum est cum huc illuc incustoditus discurreret, ordinem suorum, numerum, opportunitates locorum æstimaret, non vno moschetti ictu à ciuibus frustra petitum: nec præsenti discrimine ab instituto retractum; nec quas in propinquo habebat latebras petisse. Securitas illa Sabaudij ante alia ciues offendebat; quibus imperspecta, & insueta ea magnitudo animi; raroq; apud alios vsurpata erat. Eo tamen neglectu motus præsidiarius, grandiori moschetto, quem cauallettum dicunt, in Sabaudium imperia suis diuidentem collineauit. Et quamuis quem sibi præfixerat scopum non tenuerit, equum tamen quem Sabaudius inscenderat, transacto dextero humero confecit. Ille casu quadrupedis nec quidem corruit; sed in medium expeditis à stapede cruribus exiluit; & alium sibi equum sisti, nullis pauoris inditiis, imperauit; Quinimo iaculatoris artem laudasse dicitur; addito eo tantum dispendio cupere constare iura sua. Casu tamen qui aderant obstrepuêre; diraq; Sandamianensibus imprecati; & concepto sacramento, quod acerrimus quisque præibat, exitium oppido comminati sunt. Nec secus Bombardarij, qui cum supra collem Piano appellatum noua tormenta disposuissent, indefessè iaculari cœperunt; testati non ante se requiem machinis daturos, quàm in frusta dissiluissent. Exosculari promptitudinem visus Sabaudius; & vt victoriæ insisterent hortatus est; plura enim sibi tormenta esse, quibus Monferratensem expeditionem absoluar. Vniuersi recta in muri partem iaculabantur, quæ inter geminas turres ducta, muro nouo recens elata fuerat; quo loco præteritis bellis tertia turris steterat; quam Dominus de Andren, ea oppugnatione deraserat. Incolæ in vicem tenuem aggerem addiderant, non maguitudine non robore priori soliditati parem. Quo minus murus omnis statim non dissolueretur, cœmenti tenacitas obstitit, eo tractu, non igne non ferro superabilis. Sed frequentior ac violentior iaculatio erat, quàm vt murus claudendo oppido tumultuariè eductus nullo tum belli metu, tot simul ictibus obniteretur.

Sabaudio equus cui insidebat moschetti ictu [illegible]

Quarto oppugnationis die mille ferè pedites (sex vexilla erant) progressi in viciniora, sub loco quem Burghettum dicunt sedem sibi delegêre; qua parte Ferrantes Gonzaga olim, tormentis oppidum quassauerat. Aggere Sabaudij tegebantur; nec præter hastarum apices, & vexillorum superiora, quidquam quod ictus inuitaret, occurrebat. Quare ne sedentaria obsidione clausos hostis vinceret frangerérque, saxis illis rem agere cœperunt: quæ licet casu iacta, cum tamen in confertos caderent, multos sauciauerunt; coegeruntq; vniuersos longius digredi, & quoties in propinqua reuerterent, galea vti. Quod si summo tantùm vertice aggerem excessissent, festinatis moschettorum ictibus petebantur. Vbi regressi ad vlteriora sunt, nec iam amplius summa vexillorum apparebant, dolum ciues suspicati, & inchoatos ab hoste cuniculos metuentes, in foueam sese demiserunt: Vbi cum pars moschettis Sabaudios distineret, pars à longè minaretur, cauato

cauato solo ad inferna vsque, nec deprehenso quod pauerant; quam humum infra moliti fuerant, priori loco reddiderunt.

Gregarij Sandamianensis, hoc eodem die insigne facinus fuit. Is vexilliferum decorè indutum cum vexillum fluitans concinnè moderaretur, consenso primùm hostili aggere, sclopeti ictu confecit. Et ne nullo victoriæ inditio ad suos regredeletur, arreptum fortiter, secum asportare nixus est. Cuius hastile cum Sabaudius miles pertinacissimè comprehendisset, quò minus tamen ventum illum textilem laceraret, secumq; raperet, prohiberi non potuit. Æmulatus scilicet iuuenem Gallum fuerat; qui eodem die per lasciuiam potius quàm virtutem, dispositos pro muri ambitu Ciues in certamen prouocauerat, & sub ipsa mœnia delatus, cum frequentibus Ciuium ictibus peteretur, sclopetum tamen in viciniorem exonerauerat, fauciauerátque; ipse incolumis in Castra redierat.

Tardius aggerem complanari, & diu iam quassatum murum ægrius dehiscere Sabaudius videns, quinque alia tormenta depressiori loco sisti, & in eundem scopum dirigi imperauit: ne cum summitatem muri disiecisset, inferiora adhuc integra ascensum morarentur. Id ingenti consternatione Ciues confudit, quomodo ruinam explerent nescios; aduersus multa scandentium millia ipsis eluctandum foret. Artium tamen belli non obliti, nouam fossam summo aggere cauarunt, quæ quadraginta sclopetarios admittebat. Hi margine terræ abditi, per interualla in bombardarios ictibus grassabantur; minori tamen profectu, quàm vt se vexatione ac periculo expedirent. Intus pauca ac parua tormenta erant; nec suppetebat, qui collineandi peritia certis hostis ictibus responderet. Sed & maius tormentum (quod vnicum Ciues possidebant) primo assultu rota comminuta prosciderat; & dies aliquot bello inutile fuerat. Crescebat interim tormentorum quassatione rudetum copia, quæ per decline prouoluta scalam oppugnaturis facere videbatur. Proinde Gubernator vt defluentem molem tolleret; & incerto solo nutantem viam hosti faceret, aggerari purgamenta ædium fimumq; iussit. Sed id quoque inani opera iuuare oppugnatores potius quàm retinere posse videbatur. Geminatis ergo angustijs, plerique militum descendendum in foueam, & ligonibus lapsum humum hauriendam consulebant. Porrò vt amissis rebus incerta consilia voluuntur, nec prompta est deliberationum executio, tempus disputationibus perdebatur; multis multa laudantibus, & nemine sententijs facta iungente.

Difficultates quibus Ciues conflictabantur notæ Sabaudio erant; & quamquam didicisset peruicacia ac linguæ licentia illos vindictam prouocasse, pietate tamen euictus Capitaneum Octauianum Lupum ad obsessos misit, an deditioni iam fermè coactæ assentirentur, sciscitaturum. Quod postmodum euenit metuebat: ne irritati milites, collata vi, obstantia omnia perrumperent; & potiti oppido captarum vrbium more in miseros sæuirent: Prouideri hæc potius quàm caueri posse. Octauianus misso Tubicine, & locum & colloquium prior requisiuit. Responsum à Gubernatore vt eam in partem flecteret, quæ tormentorum vi magnum hiatum aperuerat. Facilius ibi dari accipiq; responsa conspicuis interlocutoribus licere. Vbi coram fuit pauca inuicem obiecta; & Octauianus desperatas Ciuium res testatus hortabatur, ne Ciues innoxios exitio certo dederet, aut facilitati pijssimi Ducis renunciaret. Satis illum officio ac labori fecisse, totum triduum inter discrimina seruata Mantuano fide. Nullam auxilij spem desotis; nil illi securi intus esse. Non habere tormenta quibus hostem arceat, non militem qui diuturnam obsidionem ferat; parum pulueris ac plumbi. Ea se proditoris vrbani certa fide didicisse. Oroscum & Aualos, tot Sabaudiorum millia non

perrupturos: denique gratiosa omnia deditis futura. Gubernator quamquam colloquio annuisset, deditionem tamen aspernatus est: & nisi festinato regressu ad suos properauisset, Octauiano mortem est comminatus. Importunus congressus, & ea praecipuè parte perniciosus creditus: quod Octauianus vetus militiae insatiabilibus oculis, situm, ruinas, altitudinem muri demetitus fuerat; vederitq; quantum laboris superesset, eáque Sabaudio retulerit. Quidam Sabaudij consilio inductam colloquij occasionem volebant; vt Octauianus quae ad expugnationem spectare videbantur coram perspiceret; ne diu frustra tantum virium, & tanti pulueris insumeretur. Ea vbi Sabaudius ex vero nouit, cohortes via Astensi agere solitas propinquo oppidi succedere iussit; vt si congrediendum, aut assultu tentanda expugnatio foret, militem ad manus & receptum haberet. Tormenta quoque non intermissa opera eundem quem olim elegerant locum quatiebant. Gubernator Sandamiani vbi nouas copias ad moenia promoueri vidit, cum quadraginta sclopetarijs equitibus, & totidem moschettarijs porta egressus est; vt conatus hostiles prohiberet; & si casus tulisset, cum multo pluribus manus consereret. Plus id animi quàm consilij habebat; vi enim & numero maiori exceptus regredi coactus est; postquàm pauculos illos temerè periculo exposuerat. Sabaudij hospitij quod medio situ est, commoditate vsi sunt; & sublato aggere, ambita Astensi via; ne per Andronae vallem improuisum auxilium Ciuibus mitteretur, & accessus exitusq; loci, in potestate haberent, vndequaque foramina cauarunt, vt securi ac tecti, in conspicuos impunè iacularentur.

Aldigherius solidos ferè dies circum Castra in equo erat: sub noctem in Arcem Cistemae sese recipiebat. Sabaudius extremâ collis parte rustica domo vtebatur, iactu lapidis seiunctus à tormentis; licet ab oriente in occidentem solem equo conspicuus vniuersa lustraret curarétque; huc illuc vagus prout necessitas & occasio tulisset. Illi tamen potior tormentorum cura erat; quae promoueri, retrahi, aut mutari assiduè faciebat; ne qua obsessis quies esset. Et quia eminentiori loco tendentibus Sandamiani viae omnes conspicuae erant, recta in longitudinem iaculari fecit; ne ciues nisi manifesto discrimine domo progredi auderent. Huic quoque malo Gubernator ex disciplina prospexit; contracta enim linteamina, in ingentes telas consuit, capitibusq; viarum praetendit, vt superstantibus hostibus, suorum prospectum adimeret. Et profuit ingenium: Quamquam enim frequentibus ictibus telas hostes impeterent, mansêre tamen in extremum integrae, ciuesq; per diuersa meantes texerunt. Sed maior in murum impetus erat; vt prudentiores crederent nulla ope humana, locum à Ciuibus posse retineri. Populares nihilominus fatali constantia, indefessè cum mulieribus puerisq; erant, fimo, lignis, asseribus, humo conuectandis, quibus apertus ab hoste hiatus, impleretur. Eo etiam audaciae progressi sunt, vt publicè conuiuia agerent, trepudiarentq; inter lyrae ac cytharae modulos, faustis vocibus Mantuanum conclamantes.

Inter haec missus ab hoste globus dexterum septennis pueri foemur lacerauit; & ille quidem mediam intra hòram decessit; mansit tamen diutius moeror; & imminentis noctis formido solicitudinem addidit. Densis ea tenebris, & vento inquies secuta est. Itaque Ciues foueae loci & aggeribus vicinis metuentes; ne Sabaudij clam moti proxima occuparent, paleas & viminá in fasces colligatá, & concepto igni ardentia per interualla, in subiecta dimittebant, vt ea facium vice seruirent. Nemini Ciuium continua quies fuit; sed per vices somno ac propugnationi succedebant. Misêre quin etiam peritum itinerum cum literis ad Oroscum & Analos Prouinciae Gubernatorem maturum subsidium, & festinatam opem flagitantes. Seu falsa, seu vera res fuerit, tam frustra labor in eam curam insumptus

ſumptus eſt, ac ſi nuncio abſtinuiſſent. Quinto die id ipſum ſuſpicatus Sabaudius, longo ambitu complecti vias & inuia quoque aggreſſus; adſcitum nouum militem per cohortes ac centurias, in Borbori amnis planicie concinnè explicauit. Mille quingenti erant, pars maxima Galli. Extremo quoque eorum margini cuſtodes addidit; vt ſi quid inopinati incurriſſet, centuriæ Duceſq; priores admonerentur. Sandamianenſes ne eo quidem periculo ceſsêre; ſed in procedentes militari diſciplina moſchettis iaculati, ſancioq; vexillifero, quem caſu tormenti minoris globus lacerauerat, vix creditam aut fidem apud abſentes reperturam conſtantiam retinebant. Duces turmas diuidi, & ſeiunctos deſtinatum locum petere iuſſerunt. Tandem in vicinum collem prouecti, & ducto circum aggere, pluribuſq; in locis accenſo igne conſederunt. Maiori prouiſu diſponi obſidionem non potuiſſe; qui ſimul aderant, & Aldigherius ante alios, ſimilium certiſſimus æſtimator faſſus eſt: Quod non interna popularium vi, non impetu affuturi ſubſidij pelli loco Sabaudij, aut perrumpi poſſent.

Perfringendarum quoque portarum deſiderium Aldigherio inceſſit; ſed forti munimento lateri elato conatus ille fruſtra erat; niſi viſo ſitu ac fortitudine muri, quâ vi impellendus eſſet noteſceret. Profectus itaque Sabaudio comitante, cui certa inter pericula fiducia ac voluptas erat, ſub noctem hoſpitio Villæ Doctoris Balzami vſi ſunt. Prima luce egreſſi, quamquam ad ictum propugnantium ſe dediſſent; ſingula tamen examinare non potuerunt, mororum obiectu, quorum copia in loco ſuccreuerat; miſſi qui excinderent amouerêntque. Neque tamen cupidini & neceſſitati ſatisfactum eſt. Obiectus quippe agger maiori parte ſui munimentum tegebat, vt geminari difficultates acceſſuris viderentur. A ciuibus in vtrumque moſchettis collineatum, & quidam comitum vulneratus. Sabaudius repetitis caſtris ad Bombardarios diuertit; vt nulla ictibus requie data locum quem deſtinauerant, flagellarent. Denique cum minora tormenta, quæ infeſtandis vijs, & deterrendis defenſoribus opportunè diſponi fecerat, nil popularibus officere videret, vniuerſa altiori colli, cui Ferrantes Gonzaga olim ſuas machinas implantauerat, ſiſti iuſſit; vt ciues ruinæ murorum obſtantes, supernè ferirent; nec eam partem tutari vlli impunè eſſet. Id ſpem Ciuium ante alia infregit: Iam enim mœnia quâ parte concuſſa fuerant, prociderant; & effuſo deorſum rudere ſcalam aſcenſuris ſtrauerant: neque diſijcere lapſam humum, aut nouam comportare, aſſidua ſuperiorum tormentorum iaculatione licebat: quamuis non viri, non fœminæ, labores ac pericula declinarent. Dies ac noctes in muris erant, ciueſq; communes omnibus cibos eodem in loco diuidebant.

Sabaudius licet expugnationis gloriam magno conatu peteret, virtutem tamen clauſorum commendabat, periculóque tot innocentium & ſtrenuorum indolebat. Duci parum auctoritatis in militum victoria eſſe; & quoties ſanguine ac vulneribus captum oppidum ſit, plus in ſuperatos licentiæ quàm honeſtò licere nouerat. Hora diei vigeſima, quatuor Tubicines ad mœnia vſque miſit, ſpontaneam deditionem vocaturos. His à ciuibus per ludibrium reſponſum eſt, addita contumelia, vt quando pridem ſues omnes mactaſſent, ſono cornuum abſtinerent. Itaque cum pietatem ſuam deſpici, & aggerari inſuper conuicia vidit, quæ interim iniurijs tormenta temperauerant, maiori impetu explodi imperauit. Moſchettarij quoque iaculatione indefeſſi fumum cœlo obtenderant; vt mutuus proſpectus præliantibus adimeretur. Durauit in noctem fragor, & ea quieti ſepoſita. Noua lux nouum præterito laborem continuauit. Nam & grandiores machinæ pari horrore mœnia fulminabant; & minores procul à muris Ciues arcebant, quos certo ictu excipiebant. Formidinem noui aſſultus Aldigherius ac Saugeorgius dedêre; quod ille equitatum omnem Gallum obequitare

munimento, per obiectam Astio planiciem imperauit; hic purpureo indumento, & pone sequente sella conspicuus multisq; suorum ambitus, eò pariter progressus foret; solitus aliàs apud militem perpetuò agere, & inter cohortes formam agendorum disponere. Suspectasse Sabaudios aduentantis auxilij famam credi potuisset, si vtrique Duces cum copijs aliò flexissent. In hos vltrò citroq; commeantes, minoribus tormentis (quos Sagros dicunt) conuersi propugnatores, plus rumoris quàm periculi fecerunt; siue bombardarij vrbani parum artem callerent; siue in longè dissitos, & à fortuitis ictibus sibi cauentes collinearent. Tentorio interim Sabaudij Aldigherius visus copiarum suarum prospectu lætabatur; modò hos, modò illos commendans; prout affectu, aut meritis singulorum trahebatur.

Quassatos muros præter opinionem, magno hiatu patere viderunt Sandamianenses; & quia ferendis hactenus oneribus, fœminarum ac puerorum segni opera vsi fuerant, iumenta quoque labori addiderunt; aggesseruntque fimi vim ingentem sarmentis & humo densatam. Sub vesperam fusus imber spem ciuibus dederat, geminari posse oppugnatoribus laborem, & eos ascensui per lubricum inualidos futuros. Anni quoque constitutio duraturam pluuiam, & campum omnem circum limo intractabilem futurum promittere videbatur. Sed secunda ferè vigilia cœlum illuxit, & tempestate serena, plures qui secuti sunt dies inclaruerunt. Aduersus eam cœli iniuriam, quod temporis ciues quieti reseruauerant, struendis tentorijs & tectis impendere coacti sunt, móxque diruere; quod vsui non essent; & decertationes quæ pro muris fiebant præpedirent. Intentos Ciues in hiatus & ruinas Sabaudij exceperunt; vtq; ab opere deterrerent, flexis in eam partem, vbi operarios instare videbant tormentis per interualla pluribus ictibus in casum iactis periculi admonebant. Illi vbi funicorum ignes micare viderant, sese propinquo aggeri summittebant; & in tantum profuit diligentia, vt nullo ciuium vulnere nox ea laberetur.

Procedebat septimo oppugnatio, augescentibus Ciuium malis. Ab orto quippe sole, in decimam nonam horam vsque, quod tormentorum soluendis mœnibus directum fuerat, non intermissa vi Sabaudij explosêre. Difficile creditu erat, in tot ictus incalescentes, & liquari abnoxias machinas durare posse. Gubernator Sandamiani impendentis discriminis id præsagium accepit, & hostes ad assultum venturos vexillorum agitatione coniectauit. Proinde in militum delectum intendit; ijs in periculum tractis, quorum virtuti sumpto experimento maximè fidebat. Sabaudij enim iam posteriori collis parte, quæ Valgersum spectat, progressi, mœnibus succedebant. Nouarum præcipuè machinarum prospectus ciues aduertit. Asseres crassi erant; quos illi in expugnationem ferebant; vt recti aduersus moschettorum ictus essent. Gubernator haud procul loco aberat, cum tres tormentorum maiorum ictus propinquam illi domum, præcedenti succussione nutantem soluta compage diruêre. Ipse cum quatuor militibus oppressus. Non adhuc casum viri Sabaudij exceperant, & conferti per ruinam mœnium ascensum moliebantur; breuioribus tantùm gladijs armati vt propugnantium contos præciderent. Contra Sandamianenses amisso licet Duce constantiam retinebant; & tracto in tertiam horam certamine, tot oppugnantium vim intrepidi sustinuerunt: donec fracti peruicacia Sabaudij improsperum conatum destiuerunt.

Cæso Gubernatore Vexillifero cura obuenerat; sed is quoque pectore tenus aduersus moschettos armatus, & breui lancea inter præliantes conspicuus, tormenti globo latus vtrumque trasuerberatus paulò post finem habuit. Sed quia celerior receptus oppugnatoribus visus fuit, statim in pugnam redierunt. Non amplius

amplius moschettis, sed districtis gladijs res agebatur, quibus propugnantium hastas præcidebant. Et licet rara fortitudine eorum aliqui sese in summum aggerem extulissent; præcipites tamen à ciuibus statim dabantur, cum alij ingentia saxa in subiectos prouoluerent, alij ignes, tela alij iacerent. Nec ictus sine vulnere, nec vulnus sine exitio erat. Sic iterum Sabaudij ruinâ depulsi, trans muri fossam sese receperunt: Et si quos illi in mœnibus conspicuos fortuna offerebat, viciniori ictu conficiebant. Tormenta quoque in eam partem versa, audacissimum quemque ciuium sauciabant. Magnitudo periculi temnere pericula clausos induxerat; nec alio nixu arceri nisi ea virtute hostis potuisset. Non longe Sabaudius vim ciuium, suorum conatum dispiciebat; & quia partem quæ petebatur, frequentes ciues obsidere vidit, plures toto Sandamiani ambitu scalas erigi, & eà ascensum moliri præcepit; aut superaturos mœnia suos putans; aut nonum discrimen defendentium partem alio versuram. Id quoque cessit irritè, quod gradus altitudinem mœnium non æquarent; & in suspensos nec firmo nixos; fœminæ ipsæ iactu molium præualerent. Fortitudo obsessorum, oppugnantium gloriæ aliquid detrahere; & Galli ante alios (qui eam sibi victoriam propriam voluerant popoſcerantq;) imminuisse existimationem Gentis suæ & futuri expectationem corrupisse videbantur. Vocatos itaq; Ductores Cohortium Aldigherius, patriæ virtutis, sacramenti, & propriæ vtilitatis (si vicissent) admonitos, vniuersos equis desilire iussit, fortiterq; aut oppetere, aut capti municipij decus referre. Paruêre viri strenui, & breuibus sclopetis armati, tentatam hactenus irritè irruptionem, denuò repetiuerunt. Eodem tempore indefessè tormenta explodebantur; quæ cum propugnatores sæpè raperent, mixtos hostes interdum lacerabant: Cumq; fumus pulueris bellici ac fuligo diem medium ademissent, inobseruatos Sabaudios per obscurum vsque in ruinas deduxêre. Alba veste Galli induti venerant; vel quod ea Ducum insignia essent, vel vt diuersitate noscerentur. Et haud dubiè nullibi toto Monferratensi bello plus Gallicæ virtutis insumptum est. Constantia ciuium, lubricus ascensus, & in mortem animati propugnatores, hunc quoque impetum validissimè retinuerunt; quamuis multo suorum sanguine ea incolumitas stetisset.

Experiri denuò Sandamianensium animos, tot cladibus & vulneribus fatigatos Sabaudius voluit; an sanioribus consilijs deditionem pararent; quæ vitam, honorem, fortunas singulorum contineret, vellent. Timpani itaque ac tubæ sono abstinere Tormentarij ictibus iussi sunt: Tum vitam, honorem, fortunas omnium apud Sabaudium pijssimum Principem in tuto fore, quantum elata voce poterant Crotus Sabaudio à secretis, & Capitaneus Rua testati sunt; si quamquam desperatis iam rebus, feram victoriam concessissent. Honestiora deditionis ferè coactæ pacta nulli oppido tormentorum vi ferè lacero proponi poterant; & ciues numero, viribus, animisq; imminuti, Gubernatore ac Vexillifero destituti, nulla amplius auxilij spe sustentati, extremæ necessitati morem gerere coacti sunt. Agnouêre quod dicebatur Sandamianenses; & angustias quibus implicabantur, silentio fassi sunt. Tum de tradendis inuicem obsidibus cura subijt, dum Sabaudij ac ciuium chirographo pacta firmarentur. Antonius Tranus, & Vincentius Robertus pro Sandamianensibus, Bartollomeus Vexillifer & Capitanens Roschierius pro Sabaudio inuicem dati acceptique. Capita conditionum erant: Vitam, honorem ciuium in tuto haberi; præsidiarijs redeundi in Monferratum licentiam dari, cum armis & impedimentis: Intra Sandamianum Pedemontanos tantùm præsidio imponi, Gallos non admitti. Ciues septuaginta aureorum millibus, ea omnia quæ sibi seruari cuperent, redimere. Summæ partem statim exsolui, reliquum certum intra diem pendi. Diti oppido (si res inte-

græ mansissent)leuis expensa;& malorum quæ mox perperssum est optanda erat. Gallus interim miles,inter commilitones pacta damnare,sine sanguine inutilem victoriam appellare, Aldigherium malignitatis accusare, obnoxiumq; beneficijs Sabaudij dicere.Denique cum nondum transactum in negotio viderent, irrumpendi vias omnes prospicere.Amor quoque vindictæ pietatem omnem animis deterserat,quod multi suæ gentis eâ expeditione cecidisse dicerentur.

Fœlices parto hactenus honore Sandamianenses erant, si quâ fortitudine tutati plures dies locum in bello fuerant; pari prudentia, vna insuper hora imaginis pacis custodiuissent. Dum enim quibus sanciundi pacta delegata à populo cura fuerat,ad Sabaudium pergunt; vt chirographo sponsiones firmaret;& ciues nullo futuri metu,tamquam accepta pace securi agerent,viribus & animis efferi Galli,simulatione agilitatis & concordiæ,per ruinas murorum, conferti in oppidum euaserunt; vtq; socij patefacta porta reciperentur peruicere. Obstupuit Aldigherius præmaturam ciuium fiduciam; & ad Sabaudium eadem admirantem versus, Si (inquit) breuem adhuc obsides motam trahunt,nec matutinè Celsitudinis tuæ chirographum ad suos referunt, præ foribus Sandamianensium exitium video. Ad hoc Sabaudius respondit: Pacta se quidem recepisse, sed cunctationem apud ciues esse; & si quid aduersi ingruat ipsis imputandum. Siluit Aldigherius moris belli gnarus,& ne prædam suis militibus,strenuè nauatæ operæ inuideret. Iam valuæ oppidi victori equitatui patuerant, & illi per turmas inuecti socios omnes ad cædem & prædam inuitauerant. Vna cunctorum vox audiebatur: Occide,Occide. Sandamianenses improuiso malo perculsi,cum sancita liberæ deditionis pacta,& apud Sabaudium Legatos suos dicerent,quâ se tamen publica fide tuerentur, non habebant. Itaque sparsi per vias ac domos Galli mox qui secuti fuerant Sabaudij, nullo prohibere auso, in direptionem oppidi conuersi sunt. Ab opulentibus per tormenta abditi loculi expressi: plures ciuium in captiuitatem abducti,vt pecunia libertatem redimerent. Vix Sacris impunitas fuit;nisi ijs locis quæ captorum oppidorum mala soluto auro vitarunt.

Sabaudij Sandamianum diripiunt.

Primo statim impetu cæsi aliquot; mox Ductorum iussu cædibus temperatum. Non tamen imperari furentibus tota modestia potuit; cum verbere largitiones cogerent, plurium fœminarum pudicitia contrectaretur; denique omnia asportatu facilia raperentur. Quatuor diebus continuata prædatio;& vbi deesse quod auaritiam expleret milites viderunt,in suburbana ac villas profecti, equos & iumenta generis omnis abduxerunt. Iam telæ, vestis, & domestica supellex desiderato emptore viluerat. Ad extremum è nobili municipio, tantum opum egestum,quantum ditando Sabaudio exercitui satis erat. Ingemuerat calamitate ciuium Sangeorgius, cuius consilio & opera tentata oppugnatio fuerat; orauerat q; Aldigherium, vt Galli modum excidio facerent: sed vt Sabaudius licet vellet,vix tamen poterat,sic ille solito sibi fastu responderat; plus nationem sanguinis pro victoria fudisse,quàm sit auri in patriam relatura. Equidem Gallorum conatus ferè Sandamianum fregerat; & post multam cædem; vtilitate aliqua subleuandi videbantur; ne inopi militia indignati ad suos reuerterent,& medio cursu agendorum spontaneam missionem acciperent. E suo fisco Sabaudius præmia singulis exsoluere cogitauerat: sed vt tardi in expeditionem rerum suarum Sandamianenses fuerant; sic ille prius ruinam oppidi audiuit,quàm de remedio deliberasset. Hic Sandamiani exitus fuit nobilissimi oppidi,quod longiorem obsidionem olim fortissimè tolerauerat. Neque nunc munimentorum pœnitebat, si plures præsidiarios intus habuisset,qui per interualla hosti congressi, illacessita ictibus mœnia prorexissent, & productis ad externa aggeribus spatium ictibus fecissent: aut eo tormentorum numero viguissent, quæ longius distinere hostem & vices reddere possent.

Ferrantes

Ferrantes Gonzaga Caroli Quinti Imperatoris ductor Mantuani Abauus,quadraginta olim diebus obsederat, hieme asperrima, & altissimis niuibus cœlo fusis.Nebulæ quoque eos dies eluctatus fuerat,quæ adeo densa incubuerat,vt paucissimis diei horis prospicere mœnia liceret. Quinimo sex peditum millia,quingentos equites,& sex omnino tormenta in eam expeditionem deduxerat: Intus verò mille quingenti Galli pedites, ducenti equites numerabantur, qui & loco & numero tuti promouerant aggerem ad externa, & eruptionibus frequentibus obsidentes vexauerant,vt aditi mœnia non possent. Cum Sabaudius bellum tulit, si præsidiarios ac ciues ferendis armis validos in censum cogamus, vix quadringenti inerant:non artium belli; non obsidionum disciplinæ eruditi: quamuis ab Hispanis & Aualos Gubernatore Monferrati promissum auxilium constantiam miseris persuasisset. Primò quidem obsidionis rumore,cum Aualum sui periculi, & quibus à Sabaudio viribus peterentur certiorem fecissent, responsum plenissimæ vanitatis tulerunt: Hispanos toto cum exercitu in subsidium venturos: Tridui illis constantiam, & securitatem, & apud Mantuanum æternam gratiam paraturam: Id creditum infœlices supra vires audere, & fortitudine vsurpata patriæ suæ excidium procurare compulerat.Amissum quippe primo bello Trinum, & tot alia auxilio destituta, prætextu Mantuanæ fidei in cineres tesoluta,animo exciderant.

Postmodum vbi Sabaudij verborum parci, factorum strenui venêre; & missis per auia literis opem flagitauerant; & vbi septa circum omnia, præcisósque se Monferratensibus viderunt, tormentorum sono, quibus angustijs conflictarentur docuerant. Aualus accepto discrimine, & qua iactura Mantuanus, dedecore Hispani ea expugnatione notarentur videns, in vicinia Albæ Castella nuncios statim misit; qui popularem militiam excirent, & Albam conuocarent. Et illi paruerant; Iamq; duo millia quingenti pedites, trecenti equites venerant,amore suorum,imperio Gubernatoris: mox secutus Aualus fuerat; Manganumq; delatus quinto ab Alba milliario Hieronymum de Roo Hispanæ militiæ Ductorem (qui diu ante præsidium Albæ tenuerat,& summa tum Sandamianensium necessitate postulante abscedebat) obuium nactus,id magno labore obtinuerat, vt Albam regrederetur; testatus tamen ante fuerat, se ad vlteriora non processurum, neque ea se Toletani mandata habere;aut paucu los suos multis Gallorum millibus ad lanienam dare velle. Accessit paulò post Oroscus cum tribus equitum cohortibus,vix ij ducenti erant. Hic inter omnes consultatum de remedio fuerat; & qua promptissime via auxilium clausis summitteretur examinatum. Aderat vir nobilis,& Mantuano plusquàm res familiares eius poscerent obnoxius:Hic se trecentos milites per secreta deducturum, & Sandamiano inducturum receperat;nemine periculum auso,aut satis itinerum perito.Id nisi suffecisset,Ducem se vniuersis copijs obtulit; vt dorso continui collis in propinqua Sandamiano succederent. Placuit ingenium; & nobilitas hominis fidem inuenit: sumi tamen futuri experimentum aliquod prius visum; datisq; octoginta militibus, classicis ac timpanis turbare hostium quietem iussus est. Ille statim exhibuit documentum constantiæ.Nam Castagnetum vsque profectus,quod Galli præsidiarij tenebant,tertio à Sandamiano milliario,cum obscurò noctis vigiles transeuntes quinam essent sciscitarentur, nec responsum ab amicis credidissent, mutuis ictibus moschettorum agi res cœpta est. Eo initió vicini, mox alij suscitatis per summa collium ignibus, venientem hostem aperuerunt. Cum ad suos Monferratenses reuerterent Guarenæ bellici tormenti terna explosione (signum id fiduciæ amicis erat) & vicino in colle ingentem ignem excitarunt, vt Sandamianenses propinqui auxilij spe sustentati constantiam retinerent.

Pandolfus Sollara.

Oroscus interim siue securitati Sandamiani diffideret, seu plus quàm oportebat præsumeret, misso ad Toletanum nuncio, quo in statu Sandamianum esset docuit. Et ne segni mora laborantes socios prodere videretur, imperspectisve viribus hostium aut præuisu nullo sese discrimini committerent, mittendos circumquaque cursores censuerunt; vt obsidentium aliquibus interceptis, cæterorum numerus vitésque discerentur. Tum mutuò sese Ductores aspicere, laudare consilium (cui tamen hactenus nemo operam contulerat) denique in eundem virum nobilem connecti. Qui ne apud Mantuanum aliquo officio defuisse, aut posteriori necessitate corrupisse prioris operæ merita videretur, cum triginta equitibus in eam se curam accinxerat; promisso nisi cum captiuis se reuersurum. Sed dum viri fortitudo laudatur, equites expeditissimi deliguntur, cæteri tamquam imminente prælio armantur, dimissus Sandamiano ciuis affuit, capti & miserè direpti oppidi nuncium ferens: Tum Oroscus cum suis Alexandriam, Aualus cum exercitu & commeatu quem detulerat Nizam profecti sunt. Huic Cosanum vespertinum, & memoria posterorum indignum hospitium dedit. Cum enim quadragesimæ initium, & dies primus Veneris esset, visus est publicè choræas ducere, & recenti calamitate Sandamianensium inter tripudia, festam illam noctem habere. Festinatum nihilominus cursorem Florentiam ad Mantuanum miserat, solemnia nuptiarũ illius, infausto subditorum casu fœdaturum. Repertus certè fuit media in celebritate, nulla laborantis & sanguine proprio diffluentis Monferrati memoria, lætam securitatem vsurpare; & ituto cubitum oblaræ literæ; quæ pro magnitudine mali visæ non sunt, doloris inditia expressisse. Redditurum quippe quæcunque loca Sabaudius cepisset, respondit; & eò plus illi tristitiæ fore, quò pluribus per vim aut dolum captis exueretur. Scilicet cæsos subditos, diruta mœnia castrorum, abactos greges, imminutam fœminarum pudicitiam, asportatas opes, vlla humana vis pristinæ integritati erat restitutura. Toletano tamen literas misit turgentes questibus; eò quòd exercitu quem intolerabili suorum expensa annos iam & menses aluisset, in quem sua & populorum dona collata sint, quem famelicum pauerit, nudumq; operuerit, subleuatus non foret: sed ille propriam existimationem, cum popularium fortunis, & arcibus Monferrati simul prodigeret. Toletanus casum Sandamiani altius recepit, quàm vt inter aduersa habendum non crederet; manifesta apud omnes, aut debilitate, aut negligentia: & metu ne apud Regem eorum quæ prius malè cesserant, & Sandamiani recenti inuidia, nulla excusatio reciperetur.

Nuncius capti Sandamiani Albã ad Oroscum & Aualum.

Mantuanus cum Toletano queritur.

Sabaudius iam victor, Oroscum & Aualum Albæ degentes terruerat; nec enim aut occurrere, aut Albæ subsistere ausi fuerant. Eodem quippe impetu tracturus omnia videbatur. Sandamianensium præcipuè commiseratio augebat, quorum ceruicibus plurium iam dierum prædatores detrahere, & quod fortunarum reliquum abdiderant, seruare nitebantur. Itaque cum Aldigherio ac Sangeorgio consultatum; quam primùm in partem formidata signa conuerterent. Dianum Aldigherius, Albam Sangeorgius peti consulebant; proniorq; Sabaudius in Sangeorgij sententiam; quod Dianum situ arduum, & diuturnæ obsidioni suffecturum sciret; Albam patenti campo, nec munimentorum robore vallata esset, breuem impetum laturam. Aldigherij auctoritas dies aliquot militem in otio habuit, vt in futurum deliberatio protraheretur. Rationes tamen senem bellatorem vicere, vt Sangeorgio conueniret. Certum est Orosco ad suos, Aualo ad Casalenses profectis, exutam ferè subsidio ciuitatem, die capti Sandamiani pariter capi potuisse: sed dum deliberatur, & Dianum ante oculos est, à Comite Aleramo Sangeorgio iuuene summæ nobilitatis ac fidei Albæ gubernatore 500. sclopetarij inducti sunt: ipse iussus maioris auxilij spem habere. Discedés tamen Aualus Comiti Aleramo persua-

Comes Aleramus Sangeorgius Albæ Gubernator.

persuaserat; ne periculosam oppugnationem opperiri, quàm in tutum se cum militibus recipere mallet: Parum in ea ciuitate securitatis, quæ non ciuium numero, non munimentorum ambitu, non situ tuta, circumquaque multa accessus loca ostenderet: seruari Principi ac patriæ cum numerum posse, & expedire. Secreta tum inter Aualum & Aleramum æmulatio, fidem consilio ademerat. Proinde Aleramus renidens, & irato quàm obsecuturo similis: Cur ergo (inquit) si discrimini occurrendum non vniuersi nitimur; & pluribus aduocatis ciuitatem militémque Principi nostro non seruamus? Ille Casalensium solicitudinem, quò possessio Monferrati sustentaretur, excusauit; & loca validiora eam fortitudinem requirere dixit: nec alia causa Orosium abiuisse, quàm vt Alexandriæ regiæ vrbi prouideret. Vbi tamen certum abeundi vidit, ad preces flexit, orauitq; vt commeatum bellicum, auxilio Sandamiani vectum sibi permitteret, pluresque centurias; quas cohortibus auxiliariis additas victorem Sabaudium retinere posse sperauerat. Nihil ad hæc Aualus; imò commeatu egere se, & Casalensibus paucos præsidiarios esse dixit; quingentosq; quos relinquebat, certæ illorum necessitati subtrahere. Siluit Aleramus, licet tracto in aliquot dies bello, defuturum sibi puluerem, plumbum, ac farinam sciret: Nam molatrinas vicino amni innantes Sabaudij igne perdiderant. Sargenti quoque Maiori Arcasio, qui cum ducentis peditibus, & sexaginta sclopetariis equitibus castro Guarenæ præsidebat, imperauit, vt omisso loco, Nizam recta tenderet, commissa Sargento Baido oppidi cura, cum vno sclopetariorum manipulo; & relictis illi mandatis ne à Sabaudio requisitus deditionem moraretur.

Vix Arcasius excesserat, & Sabaudij cum vniuersis copiis illac delati; nulla reliqua apud Baidum resistendi vi, spontaneam deditionem accepêre. Ineras plumbi puluerisq; ac farinæ copia, quæ Alba Aualus detraxerat, cum ciuitatis neglectu retinere Guarenam in animo haberet. Baidus, quique cum illo erant, captiui Astium abducti sunt, vt secutus rumor obtinuit. Altera à discessu Auali hora, citus cursor à Toletano ad Magistrum campi Roo cum imperio venit, vt nulla interposita mora, recta Flizanum properaret; & vbi Nouiliæ fuisset, mœnia loci dirueret, quodq; Regij exercitus intus esset, secum in tutum deduceret. Abeuntem Alba sexaginta ferè ciues, sua iumenta (quæ vehendis impedimentis contraxerat) reducturi, comitati sunt: & hinc præsidiariorum numerus imminutus. Qua re nemo adeo præsentium ignarus erat, vt de ea ciuitate quam Gubernator Monferrati, & Hispani deseruerant, actum non crederet. Aleramus tamen desperationem certum exitium cognoscens, spem omnium ingentibus promissis nutriebat: & ante alia incedibile restabatur, tantum dedecoris Hispanos adituros, vt capto ac direpto Sandamiano, etiam Albam nulla sua ope adiutam, abire in hostem vellent. Sed vicinius periculum ac malum erat, quàm vt persuaderentur: nam Sabaudij Guarenam profecti, mille tantùm passibus Alba distabant, certa iam destinatione inchoandæ obsidionis. Quo propinquius discrimen, eò frequentius & acrius ab Aualo Aleramus auxilium flagitabat: Missi itaque alij sclopetarij quingenti, cum Sargenti Maiori Spadino; & quingenti Alemanni, sub Capitaneo Trachino Valle, pars exercitus Comitis Sulzij. Si illi numero paratus bellicos, & ante alia pulueris copia fuisset, quamquam nullis ferè mœnibus cincta ciuitas plures dies maiores copias inimicorum tenere potuisset. Sed eo maximè egebat quod Guarenam transportatum, & ab Aualo auctum diximus.

Roo Alba discedit.

Cæterum procul muris arcere hostem & externo muniméto vallare ambitum Aleramus satagebat, cupientibus omnibus labores, & iusso delectui obtemperantibus: quo diei ac noctis horæ per vices operi impenderentur. Nec enim dubium

habebatur caput Prouinciæ peti; vt eo potitus hostis, & latè terrore incusso, cætera in partes accederent. Nam Rhodum, Verdunum, Gunzanum, Montelupum, Rodellum, Barbarescum, Maganum, Rochettam Belbi, Camum, Bosiam, vniuersa Monferrati Castella, Albamq; vtrinque complexa occupauerant; cædentibus Paganis; quibus etsi animi obsistendi fuissent, vires tamen deerant. Ab his motu belli, tributa, portoria, erogationes, annona detracta in militarem vsum: & cuncta ferè sine præsidio, tantùm excidij comminatione retenta fuerant; siue sponte, siue requisiti suis opem ferre cogitassent. His imminentis mali inditiis proximas ciuitati villas inferre commeatum, & auitas opes, quidquid propugnationi conduceret inuehere, cætera concremari Aleramus iussit; ne aut hospitio Sabaudij, aut equites pabulo vterentur. Neque enim cruda ac sæua hieme, sub aperto, & prouentu destitutum hostem, diu toleraturum rebatur; vt quem inopia, stramentorum penuria, cœlum, solumq; frigore ac lecto intractabile depulsura forent. Prudenter hæc & ex militari disciplina; sed Sabaudio totius circum agri domino; & planiciem collesq; suis cohortibus insidenti, omnia statum assutura videbantur. Paganos enim in potestate habebat; & à circumuicinis exercitui necessaria obstante nemine vehebantur.

Februarij decima quarta, via qua Barbarescum itur, cum pluribus peditum millibus, & frequenti equitatu, in vicina Albæ Sabaudius venit, vt situm loci, & qua parte facilius aggrederetur perspiceret. Nouum generoso Duci non erat ardua quæque & discriminum certissima sibi sumere; vt qui formidinem à puero dedidicisset, & nullum sibi victoriarum decus crederet, quod præsens non meruisset. Aleramus aduentus illius iam certior, sexaginta primùm moschettarios Alemannos, mox totidem alios Italos, obuiam venienti procedere iussit; non vt de summa rerum, modico numero, prælio decernerent; sed vt domum quandam dorso vicini collis implantatam occuparent: & vt priores nouo auxilio foueret, centum sclopetarios cum Sargenti Maiori Spadino subsequi imperauit, Vexilliferum quoque suum, cum cohorte cui præerat emisit, vt Ecclesiam Beatæ Virginis Angelorum eadem via occuparent: siue ne eo munimine hostes potirentur; siue vt creditur, secumoti eorum quos promiserat, receptui, si Sabaudij maiori vi institissent. Ipse paulò post, vires omnes laturus cum mille delectis subsecutus est; solidatis ante mœnibus delectu popularium & iis solummodo relictis, quibus tum ciuitatis tutela euenerat. Vbi se aduersi sub ictum dedêre, agi res moschettis cœpit; & quia priores sexaginta vlteriora quam quæ in mandatis habuerant, ausi fuerant, Sabaudiorum infestis ictibus recipere se ad socios qui Ecclesiam tenebant coacti sunt. Equitatus enim hostilis, magno impetu in latera peditum inuectus, & dissoluerat ordines, & præsentem consternationem inculcarat. Hic denuò prælium iteratum; nam & locus Monferratensibus constantiam addere videbatur, & Aleramus in vicino subsidium laturus sciebatur. Tandem virtute Sabaudiorum, victa Albensium fortitudo, impulsique & exacti Ecclesia sunt. Ad famam infausti congressus plures ab Aleramo summissi, vt amissum locum recuperarent; & quidem recens auxilium in defessos valuit, vt Sabaudij Ecclesia pellerentur, etiam eorum aliqui caperentur. Nihilominus apud Duces vuida ingenij vis fortunam Albensium imminuit; falso rumore; multas hostium centurias in portam ciuitatis impetum fecisse, & cæteris viam forti conatu facere. Ea vox Monferratenses

Alba obsidium. captiuis abstinere persuasit, & festinato cursu vrbem repetere. Sic omissa præda; & Sabaudij non sine sanguine delibato belli initio suos reduxêre, & Barbarescum versus se recepere. Hoc conflictu nulli partium læta, aut certa victoria fuit. Quippe plures vtrinque saucij, multi desiderati sunt.

Futuri

Futuri præsagium è præterito Ductores Monferratensium sumpsêre; consensuq; decreuerunt, cœpta procul mœnibus munimenta in plenam securitatem promouere. Pluribus quidem latior ambitus egere videbatur; sed ciuitatis muri adeo infirmi, & enormes erant, vt leuem quamcunque succussionem ferre non possent. Itaque vniuersi in eam operam euocati. Hos labori intentos frequenter Sabaudij vicinis oppidis egressi turbare adorti sunt; impulitq; vt ligonibus mosehettos iungerent; simul vt bello & vicibus aggeribus efferendis vicariam curam subirent.

Paucos post dies Sabaudius cingere obsidione ciuitatem aggressus, Sangeorgium cum delectu Barbaresco emisit; qui versus templum Virginis Angelorum (vt vocant) collem elatum cum sex tormentis bellicis insedit, & ambitum educto aggere firmauit. Proxima Alexandro Guerrino Cherasci Gubernatori cura data. Is montem loco imminentem, quà Dianum spectatur, cum duobus tormentis occupauit. Sabaudius licet Guarenæ hospitio vteretur, quotidie tamen suos inuisebat; ne quid negligentia, aut incuria peccaretur. Aldigherius cum centum equitibus Magliani agebat, quos corporis custodes in Delfinato elegerat. Interim Sabaudios castrorum munitioni intentos iteratis excursibus Albenses lacessebant; & die quodam calore pugnæ adeo progressi sunt, vt in castra vsque penetrarent, & duos captiuos abducerent. Hi tormentis admoti retulêre, quatuor peditum millia, octingentos equites Sabaudio esse; spe tamen ac numero indies exercitum augeri. Et vbi virium non pœnituisset, vallato vndique ambitu ciuitatem oppugnaturum.

Die vigesima tertia orto iam Sole, tormenta bellica Gallorum intonuêre. Pars ea quæ Episcopali domui obtenditur, petebatur. Et Guerrinus interim Sancti Mauritij portam seriò quatiebat. Per vices tamen vtrique, modò intra mœnia, modò in aggeres, modò in tectas humo vias iaculabantur. Alterum intra diem quinquaginta ferè passuum ruina Gallorum ictibus hiauit; cum ciues doliis, stramentis, saxis, terra, ac trabibus lapsa reficerent; & aggeres (quos semilunas dicunt) nouo opere solidarent. Neque tamen munimentis ita sese continebant, quin frequentibus eruptionibus oppugnatores non exercerent; minori indies Sabaudiorum malo: quod castra aduersus ciuium ictus fortiora reddidissent.

Die vigesima quinta cum indefessè hostes semilunam ab Alemannis erectam ac defensam innumeris globis lacerassent; egressi castris & militariter in turmas compositi, quasi assultui accingerentur, misere Tubicinem, qui Sabaudij nomine Aleramo Gubernatori testaretur, diutius illum debilem & nullis munimentis tutam ciuitatem propugnasse, quàm situs & ars meruissent. Proinde si excedere, & potentiori permittere eam vellet, honestissimis conditionibus eam deditionem honestaturum. Respondit Aleramus, nec permittere ciuitatem se in animo habere; nec ductores ac commilitones suos renuere pro Mantuano Duce, eo bello oppetere; plus illum processu temporis in oppugnatione difficultatum quàm crederet reperturum. Digna ingentibus meritis virtus, si Principi potentiori militasset. Sequenti Sabaudius, maiori tormentorum vi fulminare cœpit, nulla propugnatoribus concessa requie; cum ictus ictum truderet, eoq; inter ruinas agere, nisi manifesto periculo liceret. Fortius tamen quàm credebatur, ciues in tutelam nixi, aduoluere moles saxorum, conuehere rudera, & demissa vasa humo replere, quantum impetus tormentorum abstulerat, noua opera sarcire. Et vt fiduciam testarentur, eruptionibus obsidentes fatigare.

Die vigesima septima Sabaudij tormentorum vi lassatis Alemannis, ad eorum vsque munimenta progressi sunt, vt acto subtus cuniculo superstantem molem

disijcerent. Fallere tamen præsidiarios non potuêre. Itaque obscuritate noctis tecti viam subterraneam,partito inter sese opere Cherascam vsque riuum deduxêre. Vbi dies illuxit densis moschettorum ictibus, eorum qui Alemannorum semilunæ successerant latera fodere cœperunt. Inexpectatum consilium pauorem tulit,coactiq; occupatum locum deserere; & qui templum Virginis Angelorum præceperant, ad suos regredi. Eo in conflictu plures vtrinque desiderati, aut sauciati sunt. Postero Sabaudius exemplo Sandamianensium Albensibus metuens,denuo tubicinem cum imperio misit, spontaneam deditionem persuasurus; sed reiectum ab Aleramo consilium,iussusq; qui venerat abscedere,nisi moschettis lacerari voluisset.

Die sequenti adeo tormenta ac moschetti siluerunt, vt discessum Sabaudius meditari,& soluendæ obsidionis consilia admisisse videretur. Id Albensibus volentibus fuit: qui vt constantiam,& fortis animi documentum præberent; vniuersis qui in ciuitate erant equis coactis (& quidem pauci erant) erumpere mœnibus,& in hostem pergere statuerunt. Nec enim in eam diem equestri prælio certauerant. Pedites quoque sexaginta moschettarij abeuntes comitati fuerant, mutuò subsidium laturi acceperuntque.imperatuta militia Sabaudios nonnullos in rustica casa degentes, quæ Magdalenæ dicitur,ad suos regredi persuasit. Eo formidinis articulo, cum tormentum bellicum è castris Gallorum in Pedemontanam vectaretur, vt a Spadino notaretur,sors tulit. Ille vt clauo figeret,& offensæ suorum inutile redderet,triginta sclopetarios immisit. Aleramus tum prælio cum Pedemontanis implicatus, partem militum secum traxeret. Sed illi vt periclitari tormentum vidêre, viriliter accurrentes, & arcuêre quos Spadinus immiserat; & suorum auxilio adiuti nouum conflictum inchoarunt,quod ad plures horas tractum, ciuium omnem ferè puluerem absumpsit; vix in ciuitate relicto; quod vnius diei bellum ferret. Spes aliqua clausis in Diano sita erat; vnde,vt ab amico municipio,sequenti nocte rem tormentariam flagitarent. Dianum rebus suis metuens, ne ab Alba in se exitium converteret liberè per literas fassum est; nec posse se, nec debere amandato puluere, Sabaudium in propria damna inuitare: iam enim duabus continuis noctibus quinque vasa transmiserat, quæ duorum dierum certamini non sufficeissent.

Cælari necessitas non potuit; quin Pedemontanus quidam gregarius, qui se Pauiâ ortum simulabat, angustias ciuium proderet; & Sabaudios cautiores, aduersus importandum commeatum, acrioresq; in oppugnationem redderet. Affuturi tamen auxilij opinio illos ambiguos habebat; an tractâ sine sanguine vexatione ciuitatem acciperent;factóve impetu spem externam præuenirent. Sed ante alios Aldigherius eas ambages expediuit; sumptis enim circiter centum viginti equitibus Gallis, in vicina vsque Nizæ processit; non solùm Prouinciæ situm speculaturus; sed & tentaturus Hispanos,an Albæ cura mouerentur. Militari viro certiori argumento negligentia doceri non potuit: nec enim aut insecuti abeuntem,aut in reuertentem inuecti sunt; tanta securitate,vt permissa illi occupandi licentia videretur; & sociam ciuitatem amittere id demum esset de re aliena ludere.Sed Aleramus quamquam retinendæ ciuitatis amore stimularetur,tot nihilominus ciuium cura anxius, cæteros Ductores in consilium vocauit, & proferre agendorum sententiam imperauit.Illi prævisso discrimine testati sunt, tantam vim diutius sustineri non posse:destitutos enim puluere ad offensam non valere, & apertam ciuitatem præferoces oppugnatores arcere non posse. Tum Aleramus: nimium quidem sibi notam pænuriam; nec à Dianensibus vnde sperabatur puluerem haberi posse respondit;paratum se tamen si vniuersis placuisset extrema opperiri, & ferrato conto armatum, aut hostes ascensu repellere, aut

certantem fortiter oppetere. Nil se tamen proprio arbitrio (quamquam summo loco sit) decreturum, sed eodem cum suis animo eandem fortunam experiri.

Ad hæc Spadinus Auali consilium opperiendum, nisi iam per literas (quas Gubernator paucas ante horas accepisset) mandata transmiserit; imò cupere si quid publico conducat & vniuersos tangat liberè aperiri. Id Aleramum proferre literas impulit, vt à consortibus periculi legerentur. Sic habebant: Quia auxilij expectatio longior opinione est, vósque à multis millibus obsessos credibile est non vna egestate premi, quæ præsentes certius quàm absentes experimini; ne vos ad extremam necessitatem induci sinatis iubeo, aut militem, inconsulta audacia perdere. Ea nostrum omnium mens est, qui non vno relatore didicimus, quo honore vestro in præsentem diem præualidum hóstem toleraueritis. Et ipse singulorum certior redditus sum, vt pluribus vobiscum agendum non putem. Id vt Alemanni probent, curabitis. Harum literarum Senatori ciuitatis, ac Spadino copia facta. Cæteris tectum secretum est. Et licet Auali auctoritas sumendæ deliberationi sufficere posset; miserat tamen Aleramus per interualla exploratores, vt Hispanorum consilia detegeret. Ab his acceperat, missum fuisse Senatorem Grisellam Casalensem ad Toletanum cum precibus, vt Albæ laboranti maturam opem ferret; Toletanum verò respondisse, infirmiorem eam Ciuitatem esse, quam vt posset retineri; vt quæ vno die capta, sequenti restituenda foret. simul conuicio Aualum proscidisse, quasi agendorum oblitus, amori cuiusdam fœminæ Doctori nuptæ solidos dies insumeret.

Crescebant interim Albensium angustiæ, & pericula gliscebant: cum enim die eodem missuros se arbitros colloquij Sabaudij promisissent, timor incesserat, ne cognita inopia pulueris bellici, superbiam fastumq; induerent. Offerenda tacentibus occasio loquendi videbatur, quæ tamen cupitæ deditionis imaginem non præferret. Miles itaque cum captiuorum qui Albæ attinebantur, catalogo ad Guerrinum in castra missus est: legationis summum erat, vt honesto belli commercio, cum captiuis Monferratensibus Sabaudiorum captiui mutarentur. Guerrinus quot Monferratenses in custodia haberet, & quâ conditione forent, nescire se respondit; curaturum tamen vt accepto censu, par pari referendo inuicem transigeretur: se tamen Aleramo Comiti ante alia colloqui cupere; certiori compendio belli difficultates componi posse. Quia de concedenda ciuitate agendum erat ægrè se Aleramus precibus suorum induci passus est, vt Sabaudio Capitaneo congrederetur. Sed postmodum vbi se consensui imparem vidit, & cæteros deditionem tamquam necessariam probare, iturum se recepit; si tamen qui consilium afferebant quatuor, illi testes eorum quæ tractauisset, addidissent. Duo Vexilliferi Italus vnus, alter Alemannus, cum Sargento Stortiliono, & Comite Constantino Radicato nominati. Medio inter castra loco vtrique conuenerunt. Conditionum ratio apud Aleramum erat, excessurum se ciuitate, si toto triduo externo suorum auxilio non subueniretur: Guerrinus præsentem deditionem requirebat: neque enim aduenisse, vt longiori mora victorum præmia suspenderet. Vbi tamen constantem sententiæ Aleramum vidit, vnum se diem nobilissimi viri gratiæ concedere dixit; quamquam hoc ipso tempore, Pedemontanum, Sangeorgium, & Dominum de Vrice cum suis centurijs affuturos sciret. Sex quoque tormenta bellica conuehi; vt cædentibus iam honoratior ciuitatis deditio, quàm victoribus receptio videri possit. Neque inanes minæ, aut vani terrores fuerant: nondum enim elapso tempore plura millia cum suis Ducibus venerunt. Tandem inter altercantes conuentum, vt nisi externo auxilio ciuitas iuuaretur, in oppugnantium potestatem sponte concederet. Reuersus Albam Aleramus Senatori ac Spadino, quid cum Guerrino statuisset retulit.

Et illi concordiam finemq; belli lætantes accepêre; scriptóque se parta complexuros promisêre.

Aleramo longa vigilia ac lassitudine fracto, & inter difficultates eluctanti, paulò post scripturam detulerunt, & vt Guerrino transmitteretur orarunt. Ingtempesta nocte Centurio Diani, cum sex rusticis puluere bellico onustis ciuitatem ingressus est, trecentæ & quadraginta libræ erant: detulitq; à Capitaneo Garosio literas, in hunc modum: Toletanus mihi vt quingentos auxiliarios vrbi inducam imperauit; ipse enim cum duodecim peditum millibus, & equitibus octingentis, tertium intra diem auxilio præsens accurret. Triginta quatuor sacculos singulos librarum decem pulueris ignei ad te mitto; & sequutura nocte plus deferri curabo: quamuis egestate te conflictari non putem: nam paucos ante dies misso alio puluere necessitati subueni. Exiliit spe futuri Aleramus, missóq; Dianum eadem nocte Decurione, orauit, ne noctem quæ diem Lunæ præcedit elabi fineret: sed cum quingentis quos se deducturum promiserit, beneficio noctis vsus itineri committeret. Non enim tenebras illi, aut viarum incerta obfutura; nam & summo turrium ignes excitatum & campanarum sono deuios in ciuitatem directurum. Die sequenti misêre ad Aleramum Sabaudij, vt quas ipse cum suis deditionis conditiones in castra miserat, prior chirographo firmaret. Ille promissi & expectati auxilij spe diuersa excusabat, vt maturatum subsidium porta dirimeret. Ne tamen hostis parum rebus suis profuturam iram accenderet, Spadinum ad Guerrinum misit cum mandatis; vt ambiguitatibus hostem detineret; quò ad nox imminens auxilium inferret, & se promissis exsolueret. Dati acceptiq; obsides: missus enim in castra Senator Albensis, & Comes Scotia; receptus Guerrinus, Federicus Asinarius, & Grottus Sabaudio à secretis. Hi ad Aleramum deducti, quem febris labores subsecura strato attinebat, diu conditiones deditionis agitauêre: cumq; Aleramus venturi sibi in tempore auxilij certitudinem obstare diceret, quò minus ciuitatem permitteret; Sabaudij euentu irrito ad suos reuersi sunt.

Nocte quâ Dianenses promiserant, cum quadraginta sclopetarijs Carosius ciuitatem ingressus est. Decem pulueris bellici libras singuli tulerant; testari reliquos noctis obscuritate via excidisse; sed eos quoque mox cum puluere, & armis affuturos. Paulo post quinquaginta alij venêre; sed cum per transuersa delati bis Tanarum vado transiissent, madentem puluerem, ipsi humore defluentes, intulerunt. Eadem nocte tres exploratores ad Casalenses ac Nizenses ab Aleramo missi opportunè redierunt. Hi subsidij spem nullam; nec Monferratenses aut Hispanos Albæ solicitudine teneri, fassi sunt. Et modò datam fidem Aualúm apud Hispanos perstrepere, modò constantiam obsessorum laudare, modò deditionem commendare; inter spem metúmque, & futuri incerta consilia huc illuc ferri. Dianense auxilium meritò inane Aleramo visum; deceptúmque se promissis & expectatione videns, consilij participes omnes conuocauit, præsentem necessitatem, suorum ignauiam, quidque exploratores detulissent, aperuit; denique quid in futurum suaderent, requisiuit, quod vnusquisque scripto committeret. Spadinus, cum centum pedites, & pulueris vim illatam diceret, literisq; Auali intra tridum illum cum auxilio futurum testaretur, eius tridui moram à baudijs exprimendam, interim fortiter tuendam ciuitatem, & honorem strenuæ operæ sectandum suadebat: Quod si fortuna auxilium distulisset, tum descriptis ante conditionibus, deditionem faciendam. Capitaneus Burgundus tridui quidem inducias posci ab hoste posse respondit, quod si tamen abnuat, sancitis ante pactis insistendum, & coactam deditionem faciendam, eadem Ioannis Iacobi Gamberæ, Ioannis Franscisci Regij, Ioannis Stephani Gaualli, Petri Pauli Locadelli,

Locadelli, Sebastiani Mellanæ, Bartholomæi Astorij, Henrici Papalardi, sententia fuit: Quibus iam Auali infirmitas, & Hispana cunctatio spem omnem abstulerant.

Constantia Spadini, & fatalis abeundi necessitas, quamquam suspensum consilij Aleramum tenuissent, plurium tamen voto actus Comitem Scotiam & Stortilionem in castra hostium misit; vt conatu omni in diem tertium deditionem traherent: faterentúrque pactis præteritis locum non esse; quæ iam inductum quingentorum auxilium, cum bellico puluere irrita fecisset. Elapso, non spe noui subsidij, non vllis excusationibus bellum nouaturos; sed ijs conditionibus quas semel probauissent ciuitate excessuros. Audaciam simulationémque præsenti ac præterito parum competentem Sabaudij risêre; dimissisq; qui venerant imperarunt, vt Aleramum discriminis suorum admoneret. Probè enim scire ipsos, vix centum cum puluere humore corrupto, & omnium egenos eâdem nocte inductos: Proinde nisi pacta semel sancita rata habuisset, promiscuâ vi omnes caede vsuros; & in ciues ferro ac igni militari licentia animaduersuros. Id tamen Spadinum non mouit, quin testaretur Auali literas certum auxilium promittere. Et quidem plus animorum quàm securitatis eo in consilio erat; non enim octo post deditionem diebus vllæ auxiliares copiæ apparuerunt. Fames insuper continuo labori accesserat; quid ciues farina destituti, in singulos milites vix tertiam alimentorum partem præstari solitam diuiderent. His difficultatibus implicatus Aleramus, ne ciuitatem ac militem exitio daret, Martij die quinta deditionem fecit, publicè vtilem, sibi etiam honoram: Nam & Duces cum omni militia, liberè Nizam proficisci à Sabaudio permissi sunt, sonante timpano, vexillis expansis, armis, funiculis igne micantibus, ac globis ad ictum paratis, nec non impedimentis omnibus. Sed & inter cætera promissum fuerat, ne corporibus, facultatibus, honori, præcedens ciuium constantia noxæ esset; neve quocunque prætextu legibus dictis fraus fieret. Die sequenti cum vna porta Monferratenses excederent, altera Sabaudij in vrbem ingressi sunt; quodq; Sabaudius publica fide vniuersis promiserat, integrè seruauit. Aleramus recta Mantuam delatus, quamquam æmulorum detractionibus ob acceleratam (vt ferebant) concessionem ciuitatis accusaretur; pronum tamen in rem suam Mantuanum, necessitatis gnarum inuenit; fidemq; ac fortitudinem illius publico scripto approbauit. *Albam Sabaudus capit.*

Paucos ante dies, cum vxore Mantuanus in Patriam redierat; & quamuis medio tot amissorum oppidorum dolore intempestiuam attulisse lætitiam diceretur, ingenti tamen celebritate sponsa excepta est: non solùm quod illius animus ad continuos aduersæ fortunæ ictus occaluisset; sed etiam quia illa forma ac virtute merebatur. Cum enim apud Casalenses ageret Camilla, noua solicitudo incidit, quod eò eundum Mantuano erat vt præsens suarum miseriarum historiam prospiceret; ne æmulatione aut veteri amore coniugium recens turbaret, coacta est sacrarum virginum secreto, nulla tamen instituti mutatione sese abdere; & Mantuam primùm, mox Ferrariam missa est, quòd vicinitas non placeret. Quarto verò fere ab illinc anno monastico instituto sacramentum præstitit; siue sic rebus suis conducere crederet, siue hortatu amicorum, siue metu. Eius quidem negotij cura nobis commissa fuit; vidimusq; multis cum lachrymis illam sacro habitu indui, & plures ante dies magnis questibus Deum iniuriarum vindicem conclamare. Præcessisse quin etiam inter illam & Monachum, quo ad sacras confessiones vtebatur, secreta quædam & arcana ferebantur; vt si sors tulisset, inuita vouisse probaretur. Sed nos tantum manifesta cognouimus, quæ Cardinalis Serra Pontificius legatus prudentiæ ac sanctitatis incomparabilis, nec non Dominicus Campus, Episcopi Vicarius, vir probatissimæ integritatis firma- *Mantuanus cum coniuge in Patriam venit.* *Camilla fit Monialis*

runt. Sed id quoque integrandæ historiæ causa coniunximus quamuis plures post annos euenerit.

Cum Albæ obsidium inciperet, didicissetq; Mantuanus, Sandamiani casum fortitudini Gallorum imputari, scripserat ad Reginam literas per ius sanguinis, per obstrictum eius ministerio animum; per Gentium fidem orans, ne Gallos suos per Monferratum sæuire fineret, sed properantes in eam expeditionem retineret; Aldigherium verò & cæteros eius auspicia secutos reuocaret: nil eo bello virtute Sabaudij, sed vniuersa virtute militum Aldigherij patrata dicens. Eo subsidio destitutum Sabaudium, vt non Hispanis parem, sic nec Monferratensibus superiorem futurum. Scire illam quod sacramentum ipse, quod Niuerniensis consanguineus Dux sequeretur. Denique flagitabat ne immeritum nepotem hostili vi persequeretur. Multa in Aldigherium congerebat; diuini humaniq; iuris osorem, veterem hostem, sacrilegum appellando. Inuenêre Mantuani literæ Reginam parum Sabaudio æquam, & Hispani Regis cogitationibus congruentem. Et quasi per Aldigherium staret quò minus Italiæ pax esset, Dominum Chrequi eius Generum cum secretis mandatis in Pedemontanam misit. Et hic quidem licet speciem officij Sabaudio obtulerit; statim tamen innotuit, non alium in finem venisse, quàm vt Aldigherium Pedemontano bello abstraheret, votoq; Reginæ componeret. Chrequi haud dubiè credebatur Sabaudium hostem reputare, quod fratrem illustri incertis natalibus ortum, more gentis ex prouocatione peremisset; vindicemq; meruerat; consuetudine mortalium, magnas iniurias condonatas non opinari.

Mantuanus queritur de Gallis cum Regina.

Regina Galliæ reuocat Aldigheriũ in Gallias.

Vbi Chrequi in castra venit, diu Socero altercatus, non aliud tamen retulit, quàm dignitatis suæ nesciam Reginam perniciosa Regno consilia probare: iussoq; Genero ad suos regredi; non placuit causam aduentus illius aperire, vt proinde sinceri prorsus animi fidem non fecerit. Vbi in Delfinatum venit, parum sanguinis, minus Regiæ obligationis memor, vt Socerum in omnes eas difficultates præcipitaret, quibus redire cogeretur, nixus est: non permissa in id bellum iuuentuti licentia, non datis armis, non publico delectu tolerato; tam frustra hæc, quam crediderat fortissimum senem quæ Regni Gallici existimationem continerent, alieno quàm proprio consilio tractaturum. Asperitas quoque verborum, & conuicia quæ sibi à Mantuano ingesta nouerat, recolens, quomodo reuerentiam sui incuteret, meditabatur. Sæuæ hiemi, & humentibus locis miles eluctatus, quamuis laborem victorijs leuasset, requie tamen indigebat. Dimissus itaque per vicina, & Sabaudius cum Aldigherio Astium profecti sunt. Graui interim solicitudine Toletanus angebatur; quòd Dux fidei commissus, præda Sabaudio esset, & quod Galli non vnam iam victoriam numerantes, plus quàm crediderat virtutis exeruissent. Proinde Alexandriam & Flizanum versus cogere exercitum, & in speciem copias augere properabat. Ducem illis Oroscum imposuerat. In Rocherram quoque Tanari sexdecim peditum Hispanorum vexilla miserat; tertio à Flizano milliario; vt aduersus hostem iter illud insiderent; quod Sabaudium aspexisse coniectauerat. Aduerso etiam amni duas onerarias, commeatu bellico onustas ab Alexandria subuehi imperauerat, manifesto cogitati belli argumento; & quod in procinctu esset.

Toletanus copias Flizanum promouet.

Curæ militum intentum, & eo Toletani motu expergefactum Sabaudium, Ludouisius ac Bettunes iterum deprehenderunt: Qui studio pacis indefessi, per inaccessas brumali frigore vias incedentes, strenuè à Pontifice ac Regina commisso sibi officio fungebantur. Difficultatem omnem apud Mantuanum venia rebellium & desciscentium complectabatur. Cum enim ille iteratis Catholici Regis officijs hactenus ignoscere abnuisset, aduersus maiestatem illam certo obsequio,

sequio, quod eius precibus non dedisset, nullius in posterum gratiæ cessurum se testatus fuerat. Notum id Regi Gallo, qui oratori suo apud Catholicum imperauit, vt nouis literis Mantuanum in id ipsum induceret. Neque tamen decantatam rem toties, repetere voluit, sed monuit solummodo Mantuanum, vt proprijs vtilitatibus examinatis, quò illum necessitas flexisset, inclinaret. Sic ambiguo consilio Mantuanus incerta respondebat; vt modò annuere, modò refragari videretur; & quoties auctoritas Catholici proferebatur, aut inscio Gallo parêre non posse dicebat; aut si Gallus institisset, Hispanum appellabat, profutura collusione si interum quos prætulerat, rerum suarum custodiæ laborassent: sed inconstantia solummodò detecta; vt eandem intra diem, sæpius abnuisse & probasse consilium videretur. Ita nec Toletanus certam amicitiam; nec oratores plenam sibi rerum fidem promittebant. Faba illa (vt dicunt) in illius caput cudebatur; cuius Monferrati pars multo maxima detracta, & imminuta existimatio fuerat, quæ vna continet Principatum.

Hoc ferè tempore Sabaudius Sangeorgij virtute, & strenua prætoritorum bellorum opera probata; visoq; cuius maximè ministerio sæpe profecisset, & æstimato præcipuè illius apud Casalenses domus dirutæ, quæ maiestatem Ciuitatis ante alias præferebat damno; ne nobilissimi viri labor cum iactura foret, vniuersa illi castella Comitatus Sangeorgij Canauesij regia liberalitate concessit: Sangeorgium, Ciconium, Lusilium, Cucchum, Orium, Mōtelongum, Foglitium, Vulpianum; bonaq; tam feudalia quam allodialia quæ eo tractu eiusdem familiæ Comites Henricus, Horatius, & Michael Franciscus possidebant; & ne viro tantùm, non etiam posteritati collata largitio videretur, ea duraturo totum æuum fideicommisso illigauit, quod primo loco ortos spectaret: exclusis ea dominatione Comitibus qui Mantuano obsequio corrupti, indignos se gratia illius reddidissent. Neque leuis donatio fuit; aut vt in bello inanis credita: Mansura enim apud illum victore Sabaudio videbatur, & ipse imperturbatam possessionem retenturus. Quamquam aliquot post menses sancita cum Hispanis pace, ea in veteres Dominos redierint. Vulgatum Mantuæ rumorem silere in animum induxeram; nisi hoc præcipuè argumento apud Pontificem & Reges Dux pietatem suam in Sabaudium probauisset. Vocatum internūcium Venetorum Antelmum, post meridianas epulas in secreta domus, prædicto se de re magna & atroci habere quod illi communicaret, in Sabaudium flexit; professus velle se eius iniquitates certo animi candore vincere. Perspectum sibi flagitium, & paratum veneficium, quo Sabaudius è medio tollatur, dixit, se tamen curam hostis Christiana caritate sumpsisse: Proinde vt senatum suum flagitij certiorem faceret, & vt suo nomine Sabaudium certissimi periculi admoneret, orauit. Constans & tempori opportuna Antelmi prudentia fuit: cum enim Mantuanus præceps discrimen dixisset; nec tarditate euntium, & redeuntium cursorum tutò arceri posse; ipse se festinatum nuncium Taurinum missurum mox Venetias obtulit. Gratiorem fore magno Principi solicitudinem, & magis profuturam. Si tamen auctorem sceleris & consultores docuisset, à quibus illi cauendum esset. Sed vbi sub fide commissum, nec prodi amicum posse Mantuanus addidisset, statim vanitas patuit. Neque enim depelli à ceruicibus parricidium, nisi cognito auctore potuisset. Vt tamen ijs quæ licet vera sint, non tamen probantur, Principes solent intendere; Antelmus missis ad Sabaudium literis, quid à Mantuano accepisset, aperuit. Sabaudius indubitato amore suorum, & propria magnitudine securus, desiderium eius quod cauere fingeret, potius quàm quod detestaretur hostis interpretatus est. Alij turbare suspicionibus Sabaudium, & ficta pietate confundere, quem iniuriarum vindicem Mantuanus experiebatur voluisse dicebant. Nec plura ex de

Sabaudius donat Sangeorgio oppida Canauesij quadam.

Mantuanus profitetur se Sabaudium seruasse, prædito in illū Veneficio.

te competimus; vanuisse figmentum sponte sua certum est.

Sangeorgium quiescente licet bello futuri cura intentum habebat, vt quid Toletanus pararet præuideret, quanti Rochettam Tanari insedissent, quis bellicus prouentus ab Alexandria subuectus foret, vt singula exactè disceret, & fido nuncio communicaret, Collonello Sanpolo iniunxerat. Ille adeo comperta perscripsit, vt nemo Ductorum dubitaret, bono consilio præsidium illud expugnari, & eas itinerum angustias expediri ex vsu esse. Id maximè Aldigherius cupiuerat. Nam vbi cohortes paratum ingressuris pontem superassent, oppidum octo solummodo passuum millibus ab Astio distabat. Octingenti Aldigherij equites expeditioni accingebantur. His vt peditatus Marchionis Vrsæi, qui Castellioni hibernabat iungeretur imperatum, quò ad Vallem Tanari ingressi, planicie commodam Rochettam, nullo muro firmatam, & latus alterum flumine rectam, expedita oppugnatione aggrederentur. Oroscus quidem partem ambitus aggeribus ambire cœperat, sed cætera festinatione ne tentata quidem fuerant; erantque vniuersa confusioni quàm securitati propiora. Aldigherius ipse leui laurea imminuere dignitatem noluit; sed missis Dominis de Crottes, & de Mombruno, suis illos auspicijs bellare satis habuit. Sangeorgius nullo victoriarum contemptu proficisci noluerat, sed pedibus æger Astij subsistere coactus est. Peditatus & equitatus absentibus Ducibus in mutuas discordias prorupêre; & apud Mongrossum (quam belli sedem elegerant) totam noctam disputationibus traxêre.

Longius tam Hispanorum exploratores, itinera Sabaudiorum & consilia speculati, certiores suos quid pararent; reddiderunt. Sed illi discordijs lassati, non nisi prouecto iam die vicina Rocchettæ tenuerunt. Tum inuadendus locus erat: sed nec peditatus eam expeditionem ausus est; & confluentibus Hispanorum auxilijs, malè habitus à moschettarijs loci est. Cæsus enim Collonellus Sanpolus, & plerique sauciati; dum sibi quisque tendentes parum consulit in commune. Quod si ante lucem, & nondum aduocatis Hispanorum auxilijs, concordes oppugnationem maturassent, præuerti hostium consilia poterant; & præsidiarij ante opprimi quàm externis iuuarentur. Nec aliud apud Rochettam Tanari actum eo motu, discordibus eorum qui venerant animis, & mutuo fine Ducibus infensis. Toletanus interim positis per diuersa præsidijs, infrequentiæ suarum cohortium timens, quidquid per Langas dolo aut virtute cœperat, retractis ad se copijs, & puluere tormentario disiectis munimentis, Sabaudio in priorem possessionem ituto permisit, Calozum solummodo ac Cannellum, opportunitate ac situ illectus retinuit; quòd à paucioribus seruarentur; & ne vbi vniuersa concessisset, victorem Sabaudium approbasse videretur, ea quoque munimenta quæ Cerbellonus ad Catinaram erexerat, disijci iussit; ne qua pars præsidio insidenda foret: & vt plures corpori exercitus aggregati, illud formidabile redderent. Sic vis eius omnis, & tot menses bellum patratum, præter Calozum, Cannellum, ac Sangermanum, nil habebat; quod in censum victoriæ quæstumq; retraheret: cum tamen Sabaudius prudentissimè victorijs vsus dimidium Monferratum, dispositis qui tuerentur possideret: & eo initio metum cæteris incussisset. Aualus Mantuano famulatus, Hispano tamen sacramento cogitationes Toletani perspectas habens, plures centurias quæ dedita Alba exierant Montilio immiserat; opinione certa retinendi municipij: Nam & situs & præsidiariorum numerus, bellicos apparatus sub imagine pacis æstimans, spem dederat. His tamen inutiliter cunctantibus miles Sabaudius Montischiari, nocturnis ac diurnis excursionibus agrum omnem circum vastabat, diripiebátque; vicino receptu, & si opus habuisset, affuturi sibi statim auxilij securitate.

Galli irritò Rochettam Tanari tentant.

Toletanus præter Calozū & Cannellū cætera Sabaudio relinquit, demolitis arcibus.

Haud

Haud procul loco Calcauagnum vicus Monferrati erat; & in ea domus viri nobilis, aduerſus breuem inſultum ſatis valida: in quam nonnulli populares facultates domeſticas tamquam in tutum detulerant. Illecti præda Sabaudij, re comperta conferti aduolarunt. Et quia plura erant, quàm & perfunctoriè aſportarentur, præſidio locum immuniuêre. Id perſpectum Spadino viro occaſionibus intendo. Qui contracto popularium exercitu, medium inter Montechiarum, & Calcauagnum locum caſtris, ſeu inſidiis delegit: ne qua via hoſtibus ſubſidio pateret. Miſit quoque per interualla, qui multò maiori numero clauſos oppugnarent. Et hi quidem aduerſus ingentes copias inualidi, ſuparati ſunt, ferméque centum aut cæſi aut capti. Maior hinc apud Caſalenſes opinione ac re lætitia fuit; quam Aualus palam excidio Sandamiani conferre non erubuit; amici gratiæ eas ineptias accommodans. Eius quoque literæ ad Mantuanum miſſæ, tamquam confecto fœliciter bello, ſumma exultatione exceptæ ſunt; eam tamen ſtatim deterſerunt animo tam leuia conſectanti, nouæ & inexpectatæ Sabaudij victoriæ.

Sabaudij improſpere Calcauagnum aggrediuntur.

Calozum, vt diximus, Hiſpani, ducentis & quinquaginta Alemannis præſidiariis, tenebant; qui in ciues aſperè, in ipſam Dominam loci (quod opes & rem familiarem ſpectat) iniquiſſimè agebant. Nil ſatis offerebatur quod auaritiam expleret; quamuis nulla parſimoniâ alimenta conferrentur. Communes ſubditorum ac nobilis fœminæ querelæ erant; & eò intolerabilior dolor, quòd in proprio malo ne hiſcere quidem auderent, Toletani erga ſimilia neglectu, metu præſidiariorum, qui ſi lamentationes excepiſſent, imagine ſecuritatis, & prætextu perfidiæ, ſeueriores ſe vindices præbuiſſent. Quod vnum ſubſidij genus ſupererat, vniuerſi in Sabaudium vertêre oculos, quem mitem deditis, & inſolentiæ militaris acrem animaduerſorem nouerant. Secretò itaque ad Ducem miſerunt, qui municipium offerrent, & vt res ſuorum tutaturus adueniret, orarent. Ductus anguſtus & abditus humo erat, quò Sabaudios penetrare voluerunt; & municipij medio, nemini hactenus præſidiariorum obſeruatus.

Alto ſecreto negotium vallatum; nam præter Dominam, fidam ancillam, & paganum illi curæ deſtinatum, nemo ciuium quicquam excepit. Nocte intempeſta, Sabaudij obuio lumine, quod ſerua præmonſtrauerat, vniuerſi ingreſſi ſunt; cum Alemanni ſumno ac vino ſoluti altiſſimè ſterterent; & duraturam ſibi ſecuritatem ſomniarent. Eò ſpecioſior victoria fuit, quod nullo Toletani præuiſu, ſine ſanguine & caſu Calcauagni adhuc ſub oculis, nobiliſſimi oppidi receptus incidiſſet. Quo id honore Hiſpanorum, quibus animis inter obnoxios auditum ſit, opinari licet: quamquam Toletanus ampliora meditaretur, & iam Aſtium aut Vercellas gloriæ ſuæ deſtinaret. Qui Montilio inerant Alemanni vincti Aſtium deducti; à piiſſimo tamen Duce humaniſſimè habiti: quamuis illi æſtimatione nobilitatis ac Patriæ cœpti belli pœnituiſſe dicerentur; quòd Germani Germanicum ſanguinem Regium, infeſtis armis proſecuti forent. Quod tamen Auſtriaco Principi (cuius generi ſeruiebant) operam accommodaſſent, excuſabantur.

Sabaudius tum Taurino Aſtium redierat; quò illum paulò ante graues curæ aduocauerant. Cauſa regreſſus illi Ludouiſius ac Bettunes pacis ſtudio indefeſſi & longa negotiatione exerciti fuerunt. Et quidem vtrique abſtinere Sabaudij congreſſu petierant; vt cui certum eſſet pactis Aſtenſibus nil addere, aut detrahere: & vbi rebellibus ac damnis condonatum foret, reſtitutione mutua concordiæ accedere. Poſtrema hæc cum primùm exprimenda ſibi neceſſitate Mantuanus cognouit; didicítque ob id, & nouis indies ſe malis lacerari; & quò plus diſpendij, ac iacturæ per Monſerratum accepiſſet; eò minorem damnorum

Mantuanus incepit videre neceſſitatem ſibi eſſe, ignoſcendi rebellibus, & cōdonandi de damnis illatis.

rationem haberi posse. Quin imo amicitiæ specioso nomine, plura suos ab Hispanis pati, quàm à iurato hoste Sabaudio. Huic collocuti Oratores, & haud dubiè deprehensa apud illum causæ iustitia Toletanum Alexandriæ conuenêre: quo ille relicto Flizano venerat: Aut ingrata,aut ambigua respondit; vt dubium non esset, si per Mantuanum licuisset, pacem in vicino esse. Sed metu sui retentum, tamquam sub pædagogo dictata repetere, & ea se facturum testari, quæ Italo Principi libero Hispanus homo imperauisset. Nil toto eo anno pluribus contentionibus agitatum; quàm an rebellibus venia concederetur, & damnorum (quæ fidem haud dubiè excedebant) memoria obliteraretur. Nec simul Mantuanus instabilitatis suæ mala expertus, salutare consilium tandem (serò licet) admisit: Nisi Toletanus tot legiones suas, tam diu huc illuc tractas, sine honore alicuius celebris victoriæ, dimittere grauaretur; & pacem solummodò tum probaturus foret, vbi inter conditiones audiretur, Sabaudio quoque ab ipso aliquid reddi,quod nobili facinore coepisset.Id Sabaudio notum,cui nulla Oratorum negotiatio adeo intenta occurrebat,vt belli curam remitteret.Meliorem possidentis conditionem decantato adagio sciebat; siue id retineretur,siue bono pacis restitueretur.

Dum itaque Toletanus cogit militem, nouæ expeditionis formam digerit, recipiendi Montilij ac Sangermani consilia voluebat: Iam enim Hispanos agri vniuersi possessionem sibi permisisse viderat. Itaque Pedemontano Principi filio, vt suis cum copiis Santiam peteret iussit: Hinc vias omnes obsideret, cursores equites circumquaque dimitteret, denique Sangermanum fame premeret; quod iam alimentorum inopia & frumenti subuectione arctatum, parum futuro posse fidere videbatur. Santiæ quoque rationem haberi voluit, & munimenta loci priori firmitudini reddi, quæ Hispani præcedenti anno disiecerant, imò & in domos sæui vniuersa ferè cremauerant. Montilij oppugnationem Sangeorgio crediderat qui peditibus Gallis omnibus, & duobus equitum millibus, necnon quinque tormentis bellicis deductis, iniquum licet iter, & cœno præpeditum, diem intra vnum emensus est; tormentisque iam ad ictum implantatis, cœpit mœnia quatere: tandem aperta fulminatione via, comportatisque scalis in ascensum, supremæ necessitatis ciues admonuit, vt deditionem innoxiam præferrent. Colloqui Duci orarunt,obtinueruntque. Sed dum in sequentem deditionem cunctabundi reiiciunt, & pactis quibus ij qui venerant consenserant, nimis fidunt, Gallorum iram prouocarunt: Tarditatis enim intolerantes, & iam non vno prælio probata virtute, conferti, qua tormenta rudere fossam oppleuerant, ingressi, magno impetu in oppidum irruperunt. Dubitatio miserrimis exitium tulit: victores quippe prædam pro sanguine ac sudore repetentes, & vindictæ instantes, in direptionem ac cædem procurrerunt. Plures præsidiariorum confecti, multi captiui abducti, quidquid facile asportatu erat, auectum. Iubebat quidem obtestabatúrque Sangeorgius, ne arbitrio obtemperantes, ad instar hostium perderent; sed mucronibus sanguine imbutis, & auaritia efferatis animis, ne mortis quidem comminatione, mitiora persuaderi poterant. Et ipsi suarum vitium æstimatione licentius audebant. Sangeorgius quoque precariæ se genti impositum, & quâ se caritaté prosequerentur sciens, quámque strenuos ductauisset, moderato illos imperio continere decreuerat; vt non prohibita in tempore vtilitate fortius nauarent.

Sangeorgius Montilium capit.

Paulò post monitu cuiusdam cui Moretto nomen, à Comite Riuaræ, defuncti Octauij Equitis fratre,Casalensis arcis præfecto missus Sargentus Spadinus in villam Atti, vt Boido Vexillifero,eius loci Castellano colloqueretur, disceretq;

quid facto opus eſſet, vt abſente Sabaudio exercitu oppidum amiſſum ſecreta ciuis proditione reciperetur. Morettus, Rozza, Horatióque Camagna eius loci milite præſentibus, ſeſe muro domus ſuæ, quo loci extrema clauduntur, foramen ingens nocte cauaturum, per quod Mantuani milites acciperentur obtulit; daturumq; venientibus ea in parte lumine ſignum, cuius ductu rectà procederent. Facilem aſcenſum dixit, noctémque qua exequerentur præſcripſit. Alphonſus Guerrerius Præfectus Monferratenſis equitatus in eam curam electus, contractique pedites quorum opera vteretur. Nocte facinori præſcripta equites pediteſque Monferratenſes, è regione oppidi ſiti, in orientem vſque ſignum expectarunt: ſed cum nuſquam comparere ignem, nec eſſe qui ſigno aliquo aduocaret viderunt, ſibi à multitudine Sabaudiorum metuentes, ad ſua regreſſi ſunt. Morettus queſtum villam Atti venit, quod ſeſe certo periculo obieciſſent, nec ſtudio ſuo reſpondiſſent. Nuſquam illi ignem, ſignúmve aduocantis micaſſe reſponderunt; ille tamen teſtabatur & accendiſſe ſe, & diu militem expectauiſſe. Sed in foramen regreſſum, ventorum impetu lampadem extinctam reperiſſe. Sic vniuerſi deluſi; & in poteſtate Sabaudij Montilium toto belli tempore manſit. Roccam Arazi Heluetij pro Hiſpanis tenebant, ad hos miſſus exercitus; & qui Sabaudij nomine reſtarentur, eos aduerſus pacta, quæ eorum natio cum Ducibus Sabaudiæ concordaſſet, agere. Quas enim arces obſediſſent dedere Sabaudio debere. Illi nullis argumentis induci potuerunt, vt obtemperarent; prætextu obſequij in Domum Auſtriacam; & quod oppidum illud Sabaudiæ iuriſdictionis non eſſet. Sic regreſſus miles; & quod hiemis reliquum quieti datum: quaſi bellum in benigniorem anni tempeſtatem rejiceretur. *Sabaudij irritè tentant Roccam Arazi.*

Aldigherium nouas expeditiones meditantem, graues nuncij perculerunt, Delfinatum prouinciam magno motu tumultuari; Gouernettum ante alios ſcientia & opinione rei militaris, ſui fama pleroſque trahere docentes. Sed & oppugnatione Soiſonis expletà (quam Comes Oaerniæ ſibi ſumpſerat) Concinum (paulò poſt miſerè perditum) nixibus illius acceſſurum; vt Delfinatus ac Sabaudia ſtimulantibus Hiſpanis inuaderentur. Nutrire quoque Reginam conſilia; quæ non aliud potentiæ ſuæ conducere credebat, quàm ſi Hiſpanos amicitia illigaſſet. Nec dubium erat Hiſpanorum deſtinationi Concinum ſtudia ſua accommodauiſſe. Nam & Cambraiæ tormenta bellica in eum vſum conflauerat; & vniuerſi Regij Conſilij participes, eo tantum ſydere vtebantur: non alium in finem quàm vt debellato Humenæ Duce, proſcripto ac fugato Niuernienſi, Buhonæo extra Regni terminos in Sedam ciuitatem illius pulſo, obſtrictis ſacramento Guiſiis, captiuo Condæo, vniuerſa Concino accederent: Documento quomodo magna fortuna quos ſupra merita extulit, ferè maiori caſu illidat. Grauiores turbæ Aldigherio viſæ, quàm vt à longè creditam diligentiæ ſuæ prouinciam agitari ſpectaret: Itaque tranſgreſſus Alpes; licet militem ſuum Sabaudij miniſterio reliquiſſet, qui tamen alius auſpiciis bellare neſcius, paulò poſt abeuntem ſecutus eſt. Quod equitum ſubſtitit, luſtrato primùm ad Seſiam agro, in Vercellenſes à Sabaudio deductum, vt Toletanum ſolicitudine exerceret. Credidit ille, & vniuerſas ferè quas ſub ſignis habebat copias Monferrato intulit; Trinum, Ponteſturam, Moranum iuxta; factoq; ſupra Padum ad Fraxinetum ponte, ſecurum ſibi Alexandria Nouariam iter fecit. Sabaudius exercitus ſuos, per Aſtenſem ac Vercellenſem agrum diſpoſuit: permiſſa dierum aliquot requie; quoad mitius cœlum, ad eas agendas inuitaſſet. *Toletanus exercitum Monferrato inducit.*

Pridem Mantuanus Monferrati tutelam omnem omiſerat; non prorſus neglectu, ſed Hiſpanis eam ſolicitudinem vſurpantibus; dummodo vſibus copiarum ſedem ipſe, & alimenta prouinciæ contuliſſet. Secuta grauis valetudo

iuuenem longo languore detinuit; coactum plures dies calenti cubiculo, & exsiccanre inedia vti, vt contagio vetus si quæ erat, & capitis vertigo dissoluerentur. Vbi conualuit, eodem prolis desiderio æstuare cœpit. Tota vrbe ciues ad ieiunia, sacras largitiones, & reatuum pœnitentiam inuitati; vt eo pietatis exercitio, fauore Numen accurreret. Neque tamen voti compos redditus est, licet plures id assiduis precibus superos orarent.

Maïus penè exierat, cum Toletanus famam sui apud exercitus senescere, & increscere res Sabaudias ægrè tolerans, nemini communicato consilio Vercellas obsidere aggressus est. Pontesturæ agebat. Hinc cum viginti ferè peditum & tribus equitum millibus & quingentis, quos tota Italia corraserar, nec non magno tormentorum bellicorum apparatu in eam expeditionem processit.

Vercellæ Toletanus obsidet. Vigesima tertia mensis, extrema iam necessitate arctato Sangermano, maioribus cautis omiserat; nisi Vercellæ studium omne aduocabant: sequenti primùm quo flecteret cognitum; nam & equitatum præmisit, & subsequi peditatum in eam partem iussit. Nec fortuita missio, aut iure belli id requirente fuit, sed cum ciuitatis Iudice (quem Potestatem appellant) secretis pactis conuenerat, vt accepta pecunia ciues proderet. *Potestas Vercellarũ prodere vult ciuitatem, sed deprehensus punitur.* Quingenti equites vectis totidem peditibus erant, qui portam Diui Andreæ petere debebant, vt præcepto aditu, ciuitatem secuturis aperirent. Calusij Marchio rem omnem, Gubernatoris nomine regebat. Hic habita rei coniectura, & pararis quingentis moschettariis & ducentis equitibus spem hostium elusit: Nam exceptos acriter repulit, & durante conflictu, retrò ad suos egit. Potestatem vero perfidiæ ac maiestatis reum suspendio perdidit. Eo belli initio Campi præfectus Spinellus, quod Toletanus frontem exercitus alij permisisset, nobili indignatione exarsit; & (quod tantùm in supremum dominum licet) nisi honestis solatus leniretur, depositurum se suorum militum curam, & in Patriam reuersurum comminatus est. Sed vt frequens, nullo superiorum culpa, confusio exercitus agitat; & vbi modus adest statim deponit, vocatum mollitumq; virum multo cum honore eius apud exercitum retinuit. Eodem die haud procul mœnibus, Pimételli cursores equites captiuos fecêre duos vexilliferos, & Capitaneum quendam. Conscij proditionis dicebantur; quòd sese prosequentibus obtulissent; & scirentur apud Belgium Regiis in armis plura stipẽdia numerasse. Ducti ad Toletanum captiuorum more, præsidij numerum viresq; aperuêre: & ideo in dolo crediti, quòd extra tormenta interrogati promptam nec titubantem fidem inuenissent. Præcedentem equitatũ, volantes (vt vocant) turmæ sequebantur; quibus Ioannes Brauus præerat. Molatrinam quandam insederant, vix ab vrbe sexcentis passibus. Et quidam quantum nondum eductis castris, & in repentino aduentu licet, decliui se loco texerant. Primus ab vrbe globus certo omine futuri (nam multo ac nobili sanguine Vercellæ captæ nec receptæ steterunt) Comitem Montis Castelli, Ferdinandum Porres, quatuor insuper certæ nobilitatis milites censuit. Hieronymum quoque & Garziam fratres Pimentellos vulnerauit. Horum malo docti cæteri, maturè eductis aggeribus sese aduersus eam vim muniuêre. Solidandis munimentis quatriduum insumptum: nec ciuitas ictibus quassata; quod nondum cætera belli instrumenta in castra processissent: & dedita opera omissa à Toletano conuectio fuerat; ne qua coniectũra Sabaudius sua consilia aperiret. Quippe Vercellarum obsidium præuidisse visus est; quod plures ante menses, ciuitatem magno præsidiariorum numero, & commeatu firmauisset, quodq; magnis Ductoribus illius curam commisisset.

Ergo vbi eò versos Hispanos didicit, nequa pars diligentiæ desideraretur, quamquam suis tot contrà millibus eluctandum erat, mille ferè moschettarios, & ducentos equites laboraturis addidit; non tenebrarum beneficio, sed

medio die visos, certæ fortitudinis argumento. His omnibus duos magni nominis viros præfecerat Baronem Simai, veteri militia & longo obsidionum vsu probatum; cui præcipuè ciuitatis cura demandata fuerat. Et Dominum Cianfronium, machinatorum Europæ ea tempestate præcipuum; quique pluribus obsidionibus, aut toleratis aut visis, virtutem famámque simul induerat. Hi claro die Sesiæ lateri inuecti, & vel deceptis vel neglectis Balioni cohortibus, aut (quod traditur) congredi non ausis, mœnia ingressi sunt. Non annonæ non palleæ aut auenæ solicitudo suberat; quæ Sabaudius plures ante menses, in omnes curas effusus, magno studio ciuitati importari fecerat. Eo subsidio auctos fuisse Vercellenses tulit iniquissimè Toletanus, desidiam suorum, & formidinem accusans: testatúsque est aut cædi omnes, aut accessu arceri, si strenuè accurrissent, potuisse. Secutus à longè Toletanum Sabaudius extrema exercitus Hispani carpere adortus est. Sed iam expediti vlteriora tenuerant; ægros tamen sauciósque, cum Medicis ac Chirurgis simul vectos, quæque in eorum curam comportabantur, intercepit. Qua fama festiuè iocatus Toletanus in Sabaudium dicitur: quasi iis impedimentis hostem suum implicari voluisset.

Vltima die Maij castra aggerésque formam solidi munimenti acceperunt. Quorum pars Italis, pars Germanis, pars Hispanis permissa, vt disiecta singulorum virtus notesceret, & mutuò fortitudinis incitamentum essent. Quintum in diem contentionibus certatum an Campi Magistri, castrorúmque Præfecti curatum & onerum nonnulla reijcerent, nobiliq; facinore has illásve sedes requirerent. Spinellus quà Sabaudij auxilia prorumperant, insidere iussus: Roo Cappuccinos, & tractum illum seruare, cæteri per sua quique loca dispositi.

Audita Regiæ obsidionis fama Princeps Vincentius Mantuani frater, tamquam & Ecclesiastico instituto & matrimonio solutus, otiumq; execratus, fratrem obnixè orauit, vt sibi ad id bellum proficisci liceret, & Hispani Regis auspicia secutum excludere desidiam; tantoq; Monarchæ præstita seruitute gratificari. Mantuanus quamquam nullo adhuc domi successore, obijcere discrimini fratrem videretur, annuit tamen, instructúmque nobili comitatu Vercellas ad Toletanum misit; qui aduentantem obuius multo honorum cumulo excepit, Principem appellauit, imperare Italis, & plures dies ab eo excubitores signum accipere voluit. Studium quoque eius & iuratam Regi operam commendauit, spopoditque certo ac maturo cum præmio futuram. Statim in iuuene Regiæ indolis argumenta patuêre; quòd pericula subiret, cum cæteris eandem fortunam ac labores subiret, imperia Toletani oraret, & quod maximè arduum, ante alios exequeretur. Vix creditum in iuuene, nuoqùam hactenus delitiis patriæ auulso, tantum facilitatis, comitatis, securitatisque esse: aut tot Principum populorúmque amorem conciri posse. Vna omnium in eo exercitu vox erat, verè Principum sanguinem, summam nobilitatem, fortitudinem virilem, regiam munificentiam iis legionibus Vicentium intulisse. Nec alio certiori argumento imprimi gartientium animis opinio poterat, coniugium illi non puerili leuitate, sed desiderio successionis contractum. Plus in fratre doctrinæ, in Vincentio prudentiæ fatebantur; & quoties occasio inter milites laudationis incessisset, non aliter quàm comparatione absoluebatur. Quod si bellum diutius, & Tolerano exercitus moderante fortuna traxisset, stabili sententia durandi Vincentius nauasset. Iam enim incommoda, vigilias, labores, corruptis nominibus & inuersis, oblectamenta, voluptates, delitias appellabat experiebatúrque: non iactantia aut inani fastu, sed obitis strenuè discriminibus testatus, eum sibi sensum penitus fuisse. Exerceri tum Sabaudium, & à Monferrati malis ad sua tutanda conuersum Mantuanus gaudebat; & licet prosperis Hispanorum rebus

exultaret, processu tamen temporis, amitti Vercellas posse sperabat.

Hanc lætitiam Regis ac Reginæ Galliæ ad eum literæ confuderunt: quibus monebatur, numquam illi pacem, & Monferrati quietas res futuras, nisi damna illata Sabaudio condonasset; & rebellibus pristinum honorem, auitas opes, patriámque reddidisset. Et haud dubiè (quod iam saniora consilia admisisset, & eadem Hispani mens esset) consensui illico paruisset, gloriæ specie; quasi seruator Italiæ depræliantibus Principibus, leui erogatione, & conniuentia pacem dono dedisset; sed nec Toletanus aperta in eam rem differebat; & quoties mentio Monferrati occurrebat, graues Mantuani iniurias appellabat, ingensq; Sangeorgij flagitium. Vt promptum iudicatu esset, ambigua licet eloquentem, manifestè vindictam commendare. Sed & quorundam Galliæ Procerum literæ Ducis animum exulcerant, vt priori constantia negaret; asseuerabántque alieno rogatu literas ac preces Regem transmisisse, imò probaturum quæ sibi vtilia & honora Mantuanus credidisset.

Eo tempore Franciscus Surdus Residentis nomine pro Mantuano Parisiis agebat. Hic postquam Regia consilia, & vota illius Aulæ præscripsisset; addidit queri Regem de neglectu sui posse; quòd communi ipsi & Sabaudio causa, hic Oratorem Comitem Morettæ misisset; Dux verò suus nullo honore legationis Regiam Maiestatem coluerit. Plus auctoritatis res suas præsente Oratore habituras; causámque plus opinionis ac fidei. Delegit itaque Paulum Gulielmum Andræasium Rodij Comitem (quem titulum legatione ea functus Marchionatu mutauit) misitque in Gallias cum literis & mandatis; quarum argumentum erat: nec iure posse, nec debere, nec decus Regium spectare, condonari Sabaudio damna, quæ Monferrato intulerit; aut rebellibus adhuc apud hostem agentibus ignosci. Illi me socium Mantuanus dederat, vt immixtus illius Aulæ sermonibus, honestis de illo relationibus Principum aures imbuerem. Quod in cæteros Ducum Oratores honoris & munificentiæ conferre Galli Reges solent, Andræasio tributum. Res tamen legationis nihil intus beneficij reportauit; non Rege solum, sed & Villaroensi, Sillerióque eadem concordi voto probantibus, quæ literis olim missis expresserant. Coram quidem laudata Mantuani causa, & Sabaudij vis damnata; sed eius in Sabaudium iniuriæ & præstitum Hispanis sacramentum obliquè insectata. Cædes quoque & excidia per Monferratum, nec non grauissimi belli initia ipsi imputata: & comminatio peiorum (velut à longè præsagium foret) ostentata. Mantuani mores, & quæ voce ac scripto vulgata fuerant primum auditum gentis occupauerant; vt studium quoque nostrum frustra fuerit, impossibilia & præiudicatæ sententiæ credi enitentium. Regina mater Blessij tum velut domestico in carcere agebat; quò illam filius regni seditioni metuens relegauerat. Regio tamen permissu, Andræasio inuisere, & literas Mantuani nepotis deferre licuit: sed & Dux Lotharingus (quod eo itinere eundum nobis erat) sororij literis salutarus est; orarúsque vt subditos suos Sabaudiæ militiæ dare nomina prohiberet. Nec id quidem obtentum; quòd sui iuris populos, & quoties libuisset ad externa bella procedere, veteri iure posse dicerentur. Reuersus Andræasius Mantuanum apud Casalenses reperit, vt parum præteritis euentibus, sic minus recentibus Regis literis recreatum. Quam enim spem compensationis damnorum & in rebelles vindictæ denuò admiserat, proijcere debere videbar: nec apud Regem legationis expensâ, vlla in re profecisse.

Paulus Gulielmus Andræasius Orator pro Mantuano in Gallias.

Iunij sexta cum solutis Alpium niuibus, & continuo imbri flumina ac riui in immensum creuissent; vísque profluentis & soluisset pontes, & traxisset; nec ob id vicini necessitati castrorum occurrere possent; ea alimentorum inopia Hispa-

Hispani fame laborãt.

Hispanæ copiæ conflictatæ sunt, vt diurna annona aureo nummo æstimaretur; pluresque egestate panis dies aliquot carnibus vescerentur. Et nisi præcipites cursu amnes superstagnantes aquas imminuissent tridui sequentis mora, totus exercitus fame confici potuisset. Visus opportunitate Sabaudius, in Alemannos mille & quingentos moschettarios immisit, vt eos loco detruderent, & tormenta ferreis clauis configerent. Eo motu ciues exciti, in eosdem impetu inuecti sunt. Certatum acriter; & licet munimentis pelli Alemanni non potuerint, ingenti tamen strage fœdati sunt. Neque prorsus incruentus is Sabaudijs conflictus fuit: eorum tamen plures ciuitatem ingressi sunt; & auctus numerus præsidiariorum. Ardente prælio, Hispani in Sabaudios versi, primùm retinuere ferociam; mox incalescentibus animis, & reuerso Crescentinum Sabaudio, tota moles in Gimbettæ Marchionem incubuit. Ille diu sustentata acie suorum, vbi diffidere eos viribus, & multitudine obrui vidit, signum receptui dedit, sed dum acrius enititur, colligit sparsos, simúlque & pugnat, & prospicit, vulneratus in mortem est; & cum illo nonnulli sauciati. Nimia fortitudo eam cladem tulit; & si Marchio Sabaudij monito auscultasset, superstes & victor ad suos reuertisset.

Hispanorum & Sabaudiorum certamen.

Quo die Toletanus Pontestura in bellum profectus est, mille ferè & quingentos suorum à tergo reliquerat, vt inanem Sabaudiis metum facerent, quasi aduersus secuturos irrupturi forent, aut Crescentinum inuasuri. Pauciores fuisse quàm vt consilio species esset, & Crescentinenses numero viribúsque superiores, cum iam procul Toletanum, nec superesse qui auxilio accurrerent, scirent; facta eruptione medios excepêre. Pugnatum ab Hispanis forti animo; vbi tamen frequentes suorum cædes & intempestiuam virtutem cognouerunt, elapsi certissimum exitum sunt. Crescentinorum triginta desiderati, Hispanorum fermè trecenti, & inter eos plures nobili ortu, & bellicis muneribus conspicui. Hinc latè apud Hispanos formido illata; cautioresque in futurum redditi. Cianfronus statim ac in Vrbe fuit; qui prouentus bellicus, quæ pulueris copia intus esset, speculatus, ad amicos conuersus dixisse fertur; deceptum opinione Sabaudium fuisse; cui ciues per literas testati sunt, magna pulueris copia scatere pænu Vercellense; deprehendere se tamen vix in vigesimum diem tolerendæ obsidioni sufficere: Quo enim pluribus tormentis ab hoste res ageretur, eò plus ignium in propugnatione insumendum. Itaque missi plures per interualla, qui excubijs hostium vitatis, Sabaudium veritatis & necessitatis admonerent. Ille ad famam inopiæ obstupuisse fertur; vt qui ei præcipuæ studio intentus; & ingentes pulueris bellici aceruos cogere in massas solitus, suorum relatui credidisset; nullibi locorum maiorem vim quàm Vercellis esse. Proinde trecentis equitibus fortitudinis expertæ electis, singulis certum pondus addidit, iussitque audacter hostium castra perrumpere, & ampla à se virtutis præmia expectare. Illi non secreto magis quàm fortitudine nixi, iam vicina tenuerant, cum ab excubiis detecti sunt. Hostium aduentu conclamato, Hispani Equitatus Præfecti, & Spinellus cum quingentis moschettarijs aduolarunt. Præcepetant bellum quingenti equites, quibus demandata Sesiæ cura fuerat; centumque insuper Moschettarij, qui ripam fluminis, educto modico munimento seruabant. Nusquam maior fortitudo visa: cum Sabaudij numero inferiores, ac nouis hostibus impetiti, non vim solum congredientium retinerent, sed sæpius vrgerent, fugarent que. Iam in tutum euaserant, nisi fortuna magnis conatibus semper infensa, fortissimorum virorum virtutem infregisset. Cum enim impulsis Hispanis; & peditatu equitatúque fugato, in viam se Vercellensem festinantes dedissent, eorum cuiusdam saccum, fortuitus ignis corri-

Crescentinenses Hispanos cædunt.

Equitum Sabaudiorum finister exitus.

puit. Ab hoc in cæteros fusa pestis, iumenta hominésque vssit ac disiecit, & deformi spectaculo campum omnem reliquijs cladis operuit.

Ductorem Dominum de Floës habuerant, magnitudine animi nulli posteriorem. Hic cùm vicesimo altero comite, per mediam hostium aciem vectus, perfractísque obstantium contis in Vrbem euasit; suos voce elata compellans, animánsque, vt quod Sabaudio Duci spoponderant strenuè exequerentur. Sed vis maior fortitudinem presserat, & ex cætero numero decem tantùm incolumes Crescentinum regressi: reliqui aut igne consumpti, aut in Sesiam præcipitati, aut capti ab Hispanis sunt. Terroris nihilominus plus victoria quàm lætitiæ accepit. Certo enim documento Hispanis innotuit, quo sibi cum hoste res, & quantum virtutis labore suo superandum esset. Conspirasse fortuna in Sabaudium primò statim ab ortu visa, tamquam in hostem: quod ille se perpetuò potius virtuti semper credidisset. Conspirasse & alij; quod Christianus Princeps, & Italæ libertatis propugnator, à quibus subsidium opperiri debuerat, gratuito vexatus esset. Non enim eo silente deerant, qui etiam de Romano Pontifice quererentur; quòd cum pacis commoda perstreperet, & internuncio Ludouisio vi omni pacem promoueret, cohortibus Neapolitanis per Sedis Apostolicæ prouincias liberum iter aduersus obsequentem Principem permisisset. Ipsa excusatio tamquam Hispanorum mancipium diceretur, indignantes accendebat; & supremum Orbis Dominum inferioris arbitrio impelli, manifesta Sabaudij pietate ferre non poterant.

Cinfronus præter Vrbis mœnia satis valida, & occultos receptus ad fallendum hostem, aggeres quoque mediæ lunæ forma parti externæ oppugnatoribus obiecit. Hi superandi primùm erant, quàm in muros impetus fieret. Quod Hispani conspicati, ne quod impedimentum victoriam moraretur, magna vi in eam molem ac virtute inuecti sunt, obtinuerúntque. Sed quia maiori conatu Sabaudij suggressos impulerunt, coacti omissis munimentis castra repetere. Alteri semilunæ parem vim inferre Hispani meditabantur; quam Sabaudij actis subter cuniculis exitio oppugnantium eduxerant; vt victores & se in tuto credentes latenti compendio perderent. Sed vbi in prælium ventum non suo tempore ignis immissus, quâ eruptura moles credebatur, immota stetit, fracto verò semilunæ latere triginta fermè propugnatores disiecit. Die sequenti cum iam munimentum illud Hispani occupassent, ab obsessis eruptione facta, non sine sanguine deiecti fuêre. Sed vt ferè bella iniquo loco sumpta multo audentiorum sanguine transiguntur; sic tum ægrè expulsi Hispani, & victoria, Sabaudiorum multò sanguine pensata.

Vana potentia sub manibus.

Nulla dies Cinfrono sine nobili aliquo strategemate deperibat. Fossam ingentem cauauerat, obiecerátque fumum madore alimenti densissimum, qui prospectum hosti adimeret; Tum cogi aquarum in Sesiam boues iussit, vt illecti præda Hispani in insidias incauti laberentur. Dictu mirum quanti ea res exitio fuerit; quod nemo ducentis pauciores perijsse fateretur. Fauere strenuis nonnunquam fortuna videbatur; nam plurium dierum pluuia campi vndabant, vt solido miles consistere non posset. Tridentini pars fortissima oppugnantium, decliui loco initio belli capto, eo iam vti non poterant quòd arma, vestes, stragula, alimenta, superstagnantibus aquis diffluerent. Itaque nisi tempestinè sedes mutauissent, mergi numerus ille intra propria tentoria potuisset. In editiora traducti sunt. Mutatione itaque loci, & conuectione impedimentorum occupatos egressi ciuitate Sabaudij impulêre. Sed illi ea in confusione prælium sibi imminere præuiderant; eóque argillis loco ad latera sarcinas vectabant, viæq; & certamini pariter intendebant. Quòd ex disciplina pugnam inchoauerint,

fint, ne partes magna cæde imminuerentur, obstitit: licet audentiores Sabaudij, nullo propriæ salutis respectu sese ad ictus offerrent.

Altero post die Toletanus, cum baculo innixus valli formam soliditatémque æstimaturus, nullo armorum tegmine incederet, moschetti ictum sinistro brachio accepit. Elanguerat haud dubiè vis pulueris, vt decidisse potius quàm fecisse globus videretur. Ille tamen incolumitatem suam fauori superûm imputauit; restatus sacras quas gestabat reliquias præsens exitium auertisse. Non labor magis aut expensa quàm susceptum votum Toletanum angebat. Die enim Diuo Petro sacro, se intra mœnia cænaturum fidenter iactauerat. Et vbi destinatis vires suas vix suffecturas vidit, spontaneam à ciuibus deditionem, honestissimis pactis quæsiuerat. Neque tamen responso hominem Vercellense præsidium dignatum est, sed purpureum primùm vexillum, mox atrum prospectui obtulère: quasi faterentur, paratos se sanguinem in mortem vsque prodigere. Arctæ tamen res eorum erant; tot nihilominus oppugnatores conficiebantur, vt nullus ab vrbe ictus frustra mitteretur. Constantia propugnantium stupore Toletanum defixit; cui iam certum erat parum intus rei tormentariæ esse; idque remissa iaculationum frequentia coniectauerat. Quando itaque deditione habere ciuitatem diffidebat, totus in vim conuertit, iussitque quatuor è partibus acrius solito rem geri, nulla propugnatoribus requie permissa, & desiderio complanandorum mœnium, vt ascensui suorum viam faceret. Non minor illum Sabaudij cura solicitum habebat; quem campi circum Dominum & vniuersa infestantem, repentino aliquo incursu metuebat. Castra postrema parte, quà Crescentinum & Sarlia spectantur vallari, non minori firmitudine, quàm frontem Ciuitati obuersam imperauit. Perceperat quin etiam suorum numerum magna portione imminutum; quod multos prælium sustulisset, innumeri vulnerati, alij fuga elapsi forent. Vocatos itaque Campi Magistros, id præcipuæ diligentiæ requirere se dixit, ne inferri prouentum bellicum, aut induci auxilia finerent; sed seruatis itineribus, eam vnam cladem vitarent. Illi locum se intrepidè seruaturos, & quantum humana ope licuisset, obuiam ituros promiserunt. Auxit solicitudinem Manfrinus Castilionus, qui Sangermano egressus vt nonnullos Sabaudios equites Santiam euntes interciperet, quamquam ferè viginti, & hos inter nobiles aliquot cepisset, statim vindicem Sabaudium expertus est. Et nisi forti viro, septingentis moschettarijs missis à Toletano subuentum foret, vniuersi internecione perijssent. Eorum tamen ferè trecenti desiderati; & Sabaudius spolijs ac captiuis ditatus Santiam reuersus est.

Procedebat ciuitatis obsidium, continuo Sabaudij metu; ne nouis incursibus castra quamuis munimento firmata adoriretur. Ea causa non die, non nocte quies Hispanis erat; sed per vices excubias seruabant, aggeribus indiuidui. Sors tulit, vt Ioannes Petrus Cerbellonus, tormentorum bellicorum præfectus, vir magnis natalibus, & pari virtute; dum aggerem, quo sui tegebantur, media nocte inuisit, moschetti ictu conficeretur. Casu fortissimi Ductoris Toletanus & exercitus omnis indoluit; & augebat mœstitiam tot fugitiuorum, tot indies pereuntium reputatio. Cura in Petrum Messiam Hispanum, hominem nobilem, & belli disciplinæ innutritum translata. Neque ille delegato munere diu functus est; sed eadem qua præcessor fortuna, nec dispari ictu sauciatus occubuit. Die funeris quo Messias educebatur, Ioannes Brauus strenuissimus copiarum Ductor, simulatione assultus, quò miles omnes Regius accingeretur, semilunam quam Sabaudij tuebantur, acto altè cuniculo suffodit. Aut breuior cauatus fuit, aut solidiori vertice deprehensum. Summisso igni, non quà Bra-

Ioannis Petri Cerbelloni mors.

d.

uus destinauerat moles erupit; sed fragore in suos verso, ingenti strage vicinos Hispanos affecit. Plus quàm ducentis ea res excidio fuisse dicebatur; quorum alij statim exanimati, pluribus vapore ac flamma, artus lacerati aut ambusti sunt. Itaque licet angustijs ciues conflictarentur, Hispanis tamen indies difficultates accumulabantur. Inductum Vercellas auxilium à Sabaudio, cum ambitum vrbis omnem Hispani tegerent, & pluribus equitum millia vicina transcurrerent, compendio tradere flagitium credidi. Nec enim auorum memoria maior fortitudo, aut solidior in agendis rebus prudentia manauit. Vt non immerito Toletanus, famæ tanti Principis cætera iniquus, fateri non erubuerit, plus illi gloriæ, eo rerum articulo inducto ciuitati auxilio, quàm sibi tota victoria accessisse. Ducis quidem animus & viuidum ingenium, tantum facinus suspicari quidem, sed prorsus credi non sinebat. Neque Cinfronus ipse tantum virtutis opperiebatur, licet summopere indigeret.

Sabaudius inducit Vercellas subsidium.

Alterum iam mensem ciuitas obsidebatur; & quia propugnatores Sabaudium monuerant, pulueris bellici inopia se teneri, nec ad necessarios ictus in tertium diem sufficere; nisi cuniculis summissum, in præsidium vrbis detraherent, & aperto bello insumerent. Decima noua Iulij erat; nec longiori deliberationi immoratus Sabaudius, cum octo peditum millibus, & duobus equitum, in propinqua Hispanorum successit, Sesiam & Seruum amnes inter; datóque belli signo, à Sabaudiis ac Hispanis equitibus acre certamen inchoatum. Et quia totis copiis congredi Hispani abnuere, ne rem omnem vno discrimini objicerent, satis se Sabaudius egisse credidit si tantùm hostes oppugnaturus venisse putaretur: nam parte alia summittere ciuitati auxilium cogitabat. Oldenigi horas aliquot substitit, permissa suis breui requie, ad Serui & Sesiæ confluenta; cum interim Carabini Sabaudij destinerent hostem, arceréntque. Sed eodem die iterum Sabaudius in certamen reduxit; tamquam munimenta hostium oppugnaturus. Marchio Vrfæus extrema exercitus claudebat; cui quadringenti circiter equites tria peditum millia erant. Et quia missurus Vercellas auxilium erat, additi muli puluere onusti, & hastatorum curæ plures sacculi commissi. Iusserat Sabaudius vt cum captum inter suos & Hispanos prælium vidissent, perruptis impedimentis, vi omni in ciuitatem peruaderent, nouerat enim ea parte hostes munimenta non protulisse. Sufficere in plures dies propugnatores sperauerat; quod Aldigherius accepa pecunia, iam transisse Alpes, & Bernensium copiæ propediem affuturæ dicerentur. Prioris agminis copiæ inuadendorum hostilium munimentorum Seruum vsque prouectæ sunt, & Vrfæus in ripam Sesiæ delatus.

Hic Sabaudios ituros ordine composuit. Præmissi centum carabini, cum cursoribus equitibus: Hos ducentis moschettarijs peditibus immuniuit; sequebantur equites trecenti, inde peditatus omnis; postremum agmen carabini cogebant: Prouentus bellicus Capitaneo Mesmæo commissus: cui imperauerat, ne vlla certandi occasione illectus, moras feceret; sed festinatione quâ maximè posset, Vercellas ingrederetur; dum interim socij pugna hostem detinent, & auertunt. Nulla hactenus promptitudo maior, pedites equitésque in bellum tulit; quòd hos festinantes, illi continuo cursu assequerentur; nec bellantibus sociis abesse periculo vellent. Quingentis ab vrbe passibus, vniuersi incolumes, nec detecti deuenerunt: & cæteros quoque fefellissent, nisi vigil quidam euntibus obuius, socios ad arma conclamasset: qui tardius nihilominus in certamen descensuri erant; nisi pons (quo vno vti Sabaudij cogebantur) incertitudine copias detinuisset. Iuuit Hispanos impedimentum, vt equos conscenderent, accurreréntque. Et Sabaudius superato amne ingenti cupidine

certaminis

certaminis non expectatis qui sequebantur, cursu effuso præcedentes sequebatur, vt conferti & mutuò adiuti bellum inciperent. Id Vrsæi fortunam corrupit, vt multò post cum sexcentis comitibus succederet. Qui priores assecuti fuerant; cœptum iter prosecuti, in tres Equitum Hispanorum turmas impegêre, quæ iam audito discrimine in bellum properabant. His Sabaudiorum hastati occurrerunt: cum interim moschettarij plumbea glande fulminarent; nec omisso itinere, vrbis vicina iam tenerent, Sabaudiam conclamantes. Eo quoque loco alij sese Hispani, vt progressum hostilem morarentur, obiecerant. Nouo nixu & constantia aduersus recentem vim opus fuit. Itaque exceptos hostes, & sustinuêre primùm, & facto cuneo laxauêre. Eo prælio multi sublati; quos inter Octauius Gonzaga oculum ferrato conto traiectus, paucos post dies Mediolani finem habuit. Aggregatis interim subsidiis, erescebant Hispanorum vires; quas cum pauciores Sabaudij numero, ferre non possent, denuò vadare Sesiam coacti sunt. Nam præter numerum ingentem equitum, moschettarij Tridentini, latera Sabaudiorum certo ictu fodiebant: Sabaudius nihilominus Equitatui fortitudinem suis addidit; iuuitq; vt superato denuò amne, plures suorum ciuitatem ingrederentur. Et si Vrsæus, quod socij iter tenuerant, ingressus foret, quidquid Ciuitati subsidij inducendum à Duce acceperat, intulisset. Diu & pluribus locis inter aduersos certatum; cum vniuersi fortem operam communi operi contulerint. Octaui Gonzaga mors.

Ingressa Vercellas duo peditum, millia quadringenti equites, cum prouentu bellico, per mediam Hispanorum aciem, non vno loco, aut semel tantum oppugnati. Et in quo fides apud posteros laboratura est, vix tam longo & pertinaci conflictu duodecim gregarij desiderati. Cum partis aduersæ multo plures; iique nobilissimi ceciderent. Sabaudius nobili facinore gloriosus Iuream profectus est; vt se Bernensibus, Gallis, cæterisque, partes suas secutis coniungeret: non vana destinatione, vbi vniuersi aduenissent, totis viribus Tolerano congredi; aut prælium abnuentem, suis in castris obsidere. Ille nulli vsui recens inuectos putans, si quem puluerem intulerant, pluribus assultibus prouocati absumere cogerentur, ductores cohortium hortatus est, vt conferti & vi omni oppugnationem vrgerent. Non alio armorum genere procul haberi Hispani, quàm tormentorum & moschettorum ictibus poterant. Et quia pluribus simul locis occurrendum erat, geminato congressu prouentum illum omnem absumpserunt. Quia tamen vi ciuitatem capere, commodis sui exercitus non conducere Toleranus experiebatur, plus semel obsessorum fortitudinem expertus; nec quâ constantiâ desperati in certamen ferantur ignarus, honestissima deditionis pacta proponebat. Neque intus Capitanei deerant, qui pactis accedere consulerent & ante alios ciues, honori, incolumitati, ac fortunis suis viso Sandamiani casu metuentes. Imputati exemplum posse cognouerant: Miles quoque paucos ante dies subsidio inductus, vini inopiam inter labores ferre non poterat, vrgebatq; duces vt inoffensi dimitterentur.

Conditionum pulchritudo, ne res diutius differretur, obtinuit: Nam in ea pacta conuentum, vt cuiuscunque ordinis ciui, facultates, corpus, honor, intacta essent; vt priuilegia, census, immunitates, quæ quis ante bellum habuerat, rata in futurum essent. Ne hospitio militem ciues acciperent. Ne Vallones, Tridentini, aut Monferratenses præsidio imponerentur; ne cui gratuitam alimoniam præbere iuberentur. Vt abire ciuitate volentibus sine fraude esset; secumq; fortunas suas deferre, absentesq; rerum suarum fructus percipere. Ne cuius crimen aut querela in disquisitionem in posterum vocaretur, sed à primo obsidionis die, in horam deditionis extremam abolita omnia censerentur: siue ea publica Pacta deditionis Vercellensis.

forent, siue priuata. Vt Vercellensibus bona in fiscum versa restituerentur. Vt cuiuis incolæ stabilia bona vendere, & pretium asportare liceret. Vt ciues & præcipuè nobiles ciuitatis armis veteri consuetudine vti possent. Ne cui Mantuano aut Monferratensi Magistratus vrbis permitterentur. Vt ciues oneribus à suo Duce belli causa impositis lauarentur. Vt egredi ciuitate militibus liceret, cum duobus tormentis bellicis, pixide militari puluere plena, funiculis ardentibus, globis plumbeis ori insertis, vt ad ictum, vexillis volitantibus, timpanis ac tubis sonantibus. Vt vehendis impedimentis, iumentis curribúsque iuuarentur: Denique vt quò illos ire placuisset, liberum & securum iter esset. Primus Calusij Marchio pacta firmauit, mox alij; donec ad Cinfronum res delata; qui diu testatus posse in sequens triduum ciuitatem retineri; nec se deditioni votum dare velle respondit, nec chirographo annuere. Toletani desiderio cæteri satis erant. Cæterúm nemo mortalium erat, qui magnitudine conditionum æstimata non agnosceret, mutuò potius concedi ciuitatem, quàm permitti. Nec enim amplioribus legibus excedere loco Sabaudij poterant, aut turpioribus Hisani succedere: vt iam certum esset, inter Reges pacem coiuisse; celeremq; restitutionem ab Hispano promissam. Datum certè à Sabaudijs id gloriæ Hispanorum vulgatum est, vt capræ vrbis decus referrent; ne irritè tantum laboris & hominum prodigisse dicerentur.

Iulij vigesima quinta Marchioni Montis Nigri educta extra vrbem munimenta concessa sunt. Vicesima sexta præsidiarij omnes Sabaudij excessère, peditum tria millia septingenti, equitum trecenti octinginta erant. Vbi deditionis auctores, conditiones quibus excesserant Sabaudio obtulerunt, exarsit, non aliud elocutus; quàm ideo Toletanum speciosissima concessisse; quod senex callidus difficultates in victoria præuidisset. Et licet Gallo Regi ea concessione blanditus sciretur, ne tamen gloriam omnem concederet, Marchionem, Capitaneum Euangelistam, & Lodium publica in custodia haberi iussit; quasi nulla scientia aut permissione eius, simúlque Cianfrono repugnante, Toletano ciuitatem concessissent. Regrediens Nouariam & Alexandriam Toletanus, Montenegrum Vercellensibus Gubernatorem imposuit. Arcis cura Ioanni Brauo commissa; cúmque ciues Hispanos ciuitatis præsidio deprecarentur, seruandæ tantùm arci admissi sunt. Vbi vniuersi Alexandriam venerunt, & expensæ vim, numerúmque cæsorum in censum vocarunt, mœror omnium animos confecit, decem enim hominum millia ea obsidione amissa, fuga, labore, ægritudine, vulneribus deprehensa. Proceribus quoque Italiæ, Hispaniæ & Germaniæ luctuosa lætetia fuit: tot ea expeditio principes vires abstulerat. Perierant quippe Alonsus Pimentellus, equitatus Præfectus, cum quatuor summæ nobilitatis commilitonibus, Franciscus Padilia tormentorum bellicorum Rector, Comes Cerbellonus Padiliæ muneri admotus, Cremonæ Gubernator, vnius solummodò diei administratione vsus, Luisij Corduæ Sargentus. Tormentorum præfecti Vices-gerens, eques Melzus equitatus olim in Belgio magister, Comitis Sulzij germanus, qui Alemannis præerat, Sargentus Maior Tridentinorum, Guascus equitum Ductor, Comes Cerbellonus superioris frater, & eodem officio donatus; Philippus Spinola Marchionis Spinolæ filius, Alonsus Caraffa Ductor Neapolitanorum equitum, Fernandus Toletani consanguineus, Comes Montis Castelli, Octauius Gonzaga, Mantuani consanguineus, Capitaneorum Hispanorum ferè viginti, & totidem ferè Neapolitani. Vallonum è tanto numero, soli tres Capitanei superfuère, Tridentinorum plerique cæsi; quorum vt conspicua ea obsidione virtus fuit, sic cædes frequentior in audentiores, promiscuæ nobilitatis tot desiderati, vt singulorum curam haberi copia non sinat. Cúmque innumeri sauciati fuerint,

Cæsorũ sub Vercellis numerus.

rint, nemini tamen quæstuosa ea militia dicitur: quod præcipuè moderna disciplina prospectar.

Cœpta in Principem Bozoli indignatio, ad inuidiam quoque familiæ eius apud Mantuanum adoleuerat; vt in perniciem Principis filij studium conuerteret. Agri vix octo iugera, Olio flumini continua erant, quam Restaram populares vocant. Hanc Bozoli Principes longo vsu & possessione tenuerant, nemine Mantuanorum Ducum ius illud hactenus turbante, aut in dubium vocante. Itaque nouator quidam rabula, ad turbandas non expediendas componendásue res natus; dedecore sui Domini & malo innocentis domus gratiam sibi parans, scripto quodam nonnulla imaginaria iura Fisci complexus est; eáque veluti comperta Mantuano tradidit: opportunè occasio incidisse visa; & eo libentius recepta, quòd vis omnis & iniuriæ quæ in iuuenem Principem innocentem parabantur, honesti specie indui viderentur. Et quo sub imagine temperantiæ cuncta acciperentur, eundem imposterum Bozolum Mantuanus misit, vt iurium inani prætextu, Restaram à Principe reposceret. Neque tamen more belli Ducem vti velle testatus est, sed certiori partis securitate contentum, arbitris vtrinque delectis auscultare; vt secundùm quem censuissent, ius in futurum esset. Respondit Princeps per literas & ministrum, acceptam sibi conditionem esse; nec aduersus Ducem suæ Gentis Principem, aliter quàm humili obsequio certaturum. Sed quia Olius fluuius, qua parte sinus suos alluit, iure gentium sibi debetur; cupere id pariter compendio finiri; ne qua litis occasio, duraturam sibi aduersus eam Celsitudinem reuerentiam infringat. Tum Mantuanus de Restara sibi controuersiam, non de amne dixit. Illam ambiguæ possessionis, Olium flumen immemorabili consuetudine Mantuanorum Ducum esse; & Bozoli Principem, beneficio aut pretio, vsos in præsentem profluenti. Cúmque non aliud à prudenti iuuene exprimi posset, quàm Restaræ possessionem compromittere nolle, nisi Mantuanus quoque in idem discrimen flumen coniecisset; exarsit iste; & missis lictoribus, captiuos aliquot à Restara Mantuam deduci imperauit, quorum ea in re nulla culpa erat. Bozolanus peditatu & equitatu collectis (quamquam enim moderatis prouentibus, multa tamen hominum millia sui dominij numerat) vt veterem Restaræ possessionem vsu dominandi roboraret, alios paganos Mantuani voto seruientes, capi & Bozolum duci iussit; non aliud apud præsentes elocutus, quàm consanguineum se, & comi obsequio Mantuano deuinctum esse velle; res tamen suas vel fuso sanguine tueri paratum. Statim missus à Duce, qui Isabellam Principis matrem amouere Olio Molatrinam innatantem præciperet. Et illa quidem ne filios maiori vexatione obijceret, fertur obtemperasse, quamuis filius mox & reponi fecerit, & confinia munimentis temporarijs armauerit.

Mantuanus Prin. Bozoli vexat.

Plus virium Mantuano erat, quàm vt Bozolanus aperto bello congrederetur: quantum tamen suis opibus valuit, eluctatus violentiæ est; & missum in sua damna exercitum retinuit, quò minus arbitrio lasciuiret: ne tamen molatrina non mergeretur prohibere non potuit; quamuis communicata Mediolanensi Gubernatori iniuria, aduersus præualidum, honestissimæ suæ causæ subsidium orasset. Toletanus non inuitus tutelam Principis sumpsit. Iam enim quidquid à Mantuano hostilitatis illatum foret, consensu interpretantium vetustiori indignationi imputabantur. Et Episcopus Mantuanus Principis Patruus, pietatis, ac prudentiæ probatæ, veterique ministerio Hispanis gratissimus, à Toletano flagitauerat, ne domum suam odio potentioris dedi pateretur. Venêre inde ad Mantuanum literæ, quibus consilium dabat, ne causam suam cum Sabaudio paritate nocendi, & exemplo violentiæ corrumperet; sed controuersias aliud in tempus

Ddd

reiiceret, quoad præsentes motus vtcunque componerentur. Sic reductæ molatrinæ, & Restaræ possessio apud Principem veterem Dominum mansit; coacto nempe Mantuano obsequium Episcopi, viri sanctissimi, & consilium Toletani, iuribus quæ præsumpserat, anteferre. Res omnis in Februarium sequentis anni tracta est, nec amplius examinata.

Vt Vercellarum expugnatio Hispanorum victoriam auxerat, sic vires imminuerat; cæsis, vt diximus, innumeris; & dimidia exercitus parte vix superstite. Infrequentes proinde centurias Toletanus explebat nouis delectibus; & si externus miles cunctaretur, populares ad censum aduocabat, siue prosequi bellum cogitaret, siue vindicem Sabaudium suspectaret. Huic enim multa militum millia à Gallis, Lanscnectis, & Bernensibus accesserant; vt viginti ferè millium numerum implerent. Equitatus quatuor millia superabat. Potior tamen cura Toletani erat; ne Sabaudius Alexandriam exercitui suo monstraret; cuius possessione sciebat, eum tractum Mediolanensem contineri. Sed & Monferrato copias induxerat, vt opulentia prouinciæ præteritam egestatem sarcirent. Parte alia Sabaudius Astio metuebat, ne Hispani ciuitatis obsidionem iterum aggrederentur, & ex Vercellis Astium coniectarent. Queri iam Mantuanus similia onera dedidicerat; recénsque Gallorum irruptio persuadebat, vt potius Hispanos vellet. Iam enim Gallorum vis Alpes transcenderat; & Aldigherius Monsenisum, eo ipso die superauerat, quo Vercellenses pacta deditionis acceperant. Tria pariter equitum Gallorum millia Comes Ouerniæ Sabaudij pecunia missurum se in Pedemontanum bellum receperat; sed spes Ducis cunctatione corruperat. Et hinc apud nonnullos aucta suspicio præuaricationis; quasi Hispanorum vtilitati, non Principis à quo aurum acceperat deseruiret. Illi enim multo ante, vt Sabaudium Gallico auxilio nudarent, regnum in partes pretio secuerant, quamuis mox saniora Principes edocti, debitum Regi suo obsequium, eiurata externa fide præstiterint.

Sabaudij exercitus.

Toletano mora omnis ex vsu erat; & quia tractationibus nugísque soporare Sabaudium nitebatur, Ludouisio ac Bettunes modestissima respondebat. Hos consilij Toletani certiores factos, Sabaudius monuit, ne speciosis promissis aures accommodarent; sed illum ad præcisa responsa arctatum vrgerent, an concordiam Astensem ratam vellet; & an quæ secuto bello, ex hoste vtrinque capta sint, veteri Domino reddi placeret. Tergiuersari Toletanus ad hæc, ambigua proferre, modò Regis sui voluntatem requirere, modò metuere, modò in Mantuanum (cuius indemnitati studeret) modò in socios belli, difficultates reijcere. Sic detecta simulatio quietis, & bello potius, quàm paci pronus animus nudatus. Chiuassi Aldigherius Sabaudio collocutus, rerum securitatem in eo necti agnouerunt, si procul ab Astensi agro Hispani arcerentur, quod illi bellum intra Pedemontis viscera concoquebant, ipsi medijs finibus Mediolanensium inferrent.

Septembris initio Sabaudius cum Principibus filiis Victorio ac Thoma, nec non Aldigherio Flizanum versus profectus est. Octo enim peditum millia, & Alemannis, Hispanis, Vallonibus, & Heluetiis mixtus exercitus, flos ac neruus Hispanorum virium, inter Flizanum, Refrancorum, Roccam Arazij, & Annonum Toletanum disposuisse acceperat. Nouerat etiam nullo ea loca munimento firmata, & facilem ex singulis fore victoriam; si festinatis expeditionibus conatus hostiles præuenisset. Primam aciem Sabaudius & Aldigherius, cum tribus equitum, decem peditum millibus ductabant. Sangeorgius cum quatuor millibus Bernensium, tribus millibus Alemannorum, quingentis equitibus, & septem tormentis bellicis sequebatur. Gallicæ nobilitatis numerum inire arduum fuerit:

tot

tot principi loco nati, tot Proceres equitésque, Sabaudij Ducis auspicia præferebant. Tardius Flizanum Sangeorgius delatus est; quòd tormentorum ac curruum subuectio difficilis, properantes & expeditos assequi prohibuisset. Priores vias ruperant, & cœno subducto molliuerant; vt posteriores spatio & itineri eluctari simul tenerentur. Milites quoque Alemannos Comitis Schomberti expectauerant; quos aduentare indubitatus rumor detulerat. Dominus de Termes ac mox Aldigherius, inter Solerum & Flizanum medij, ira obsessos Alexandria diuiserant; vt nisi ingenti prælio ab Hispanis fugati, auxilium suis ferre possent. Sabaudius ac Principes filij, quamquam pedites ad maturandum iter solicitarent, viarum tamen iniquitas & longitudo, festinantes vix tertiam post horam ad socios deduxerunt. Neque frangendæ militum vires ante bellum erant; ne medio in conflictu lassi & languore diffluentes spem expeditionis destituerent. Sed & Marchionis Vrsæi, Mazetij, Bolij, Vanni, Montilieri, & Valesanorum tantùm copiæ aduenerant; reliqui difficultatibus implicati, hærebant. *Eius diuersa victoria.*

Aldigherius peditarum apud Flizani suburbia, præuisa loci commoditate, constituit. Hinc mutuis ictibus obsessi & obsidentes acriter rem agebant: quia tamen clausorum infirmitas diuturnam vim ferre non posse videbatur, misêre tubicinem Sabaudij, qui deditionem innoxiam requireret. Non abnuêre Flizanenses; eóque Dominus de Termes missus, vt concordiæ firmator. Qui postquam parere præsidium necessitati vidit, duos Capitaneos Tridentini præsidij, ad Sabaudium deduxit, vt cum Principe quas ante conditiones acceperant, firmarentur. Dimitti incolumes solummodo orabant. Iam transactum in re videbatur, cum procul Hispanus peditatus equitatúsque visus, Aldigherium cum suis turmis illexit, vt persequeretur. Nec Pedemontanus hæsit, sed adscitis etiam Thomæ fratris cohortibus effusè in hostem inuectus est. Tum remissi in oppidum centuriones Alemannorum, quoad Dux certior redderetur, ex arbitrio eos tantum recipi debêre. Vana spe miseri decepti sunt: cum enim equites Sabaudij; & pars peditatus Solerum versus proficiscerentur, socios & auxilium Hispanum rati, audaciam deploratis iam rebus induêre; missóque ad Sabaudium nuncio, testati sunt eo se loco, nisi cum omnibus deditionis honoribus excedere decreuisse. Nam & arma, & impedimenta, & prouentum bellicum, cum vndantibus vexillis sonante timpano, & funiculis ignitis, globísque velle. Obstupuit Sabaudius eam in desperatione fiduciam, respondítque; vt more belli vniuersi caderent. Tum Marchio Badensis, & Christianus Hanaltinus Germani Principes, genti suæ decus incolumitatémque impetrauere: placuítque egredi eos loco, cum armis & funiculis extinctis. Vtrique Sabaudium eo bello secuti fuerant; fama magnitudinis Ducis illecti, & studio bellicæ disciplinæ. Obsessi vt recta Alexandriam deducerentur insuper volebant; quod tractationem omnem diremit. Neque enim Sabaudius imprudentiæ accusari volebat, quòd copijs à se victis, hostilem exercitum auxisset. Repetitum itaque denuo bellum, & infestis ictibus moschettorum, inuicem iras offensásque intenderunt.

Iam Sabaudius & Aldigherius, coniectis in fugam Hispanis ad suos reuertebant; & quamuis Flizanum ex aduerso ingenti fossa vallaretur, posteriori verò parte prærupto situ Tanarus amnis laberetur, eóque expectanda tormenta nonnulli censerent, quæ nondum in castra vecta fuerant; Galli tamen ardore pugnæ prouocati, & tamquam in plus nimio confidentes efferati, contineri à ducibus non potuêre, quin manus cum obsessis è vicino consererent. Duas horas pugnatum; & vrgentibus obsessoribus, propugnatores impulsi. Insecuti victores Galli, igni ac ferro in obstantia grassari sunt. Et primo quidem impetu multi cæsi, mox deponente ira, & captis arma tradentibus, sanguini temperatum. Sexdecim eo

conflictu signa militaria Sabaudius retulit; miles omnis in vincula coniectus, oppidum direptum incensúmque; frumenti vis ingens (quod asportari non posset) concremata. Audita strage Toletanus victoriam Sabaudij eleuaturus: nil mirum (inquit) quod quatuor hostium legiones, inerme & nullis munimentis tutum oppidum cœperint: nescius haud dubiè, toto exercitu non Flizanum potius à Sabaudio, quàm frequentia & valida Hispanorum præsidia aggressa; vt vel in plura simul loca bellum spargeret, vel multis congressibus sufficeret. Octo enim Hispanorum millia ijs in locis præsidium seruare didicerat; & in propinquo Alexandriam; quam tota mole Toletanus insederat.

Eodem die comes Scombertus Sabaudias copias assecutus est; & Sangeorgius Refrancorum delatus, dispositísque in oppugnationem tormentis, spontaneam Alemannorum deditionem accepit. Illi cum armis & impedimentis dimissi; siue pronus in victoria Sangeorgius, victoriâ vniuersa æstimaret, siue confœderati Sabaudio populi (quamquam tum aduersi) pietatem nobilis viri expresserint. Annonum illi se receperunt. Die sequenti militem suum Sangeorgius castro Quartorderio admouit. Inerant duo Tridentinorum vexilla. Et quia nullo intus præsidio tuti erant, nec tantam Sangeorgij vim crediderant, non ante victoriam concedere voluerunt, quàm disposita ad ictum tormenta viderunt. Armis & rebus omnibus exuti recepti sunt.

Prosperis hac parte rebus Sabaudiorum Sangeorgius Flizanum venit, vbi amicæ copiæ omnes hæserant. Bidui mora fuit; quam præcipuè in partem flecterent, incertæ; donec exploratores cursorésque cunctationem depulêre. Solerij quippe peditatum & equitatum Hispanum attineri docuerunt. Diuiso in tres partes exercitu Sabaudij profecti sunt: omnes enim occupatis effugiis intercipi posse credebantur. Pedemontanus & Aldigherius priores dexterum iter ingressi sunt; Sabaudius & Comes Scombertus medio processêre. Dux Roani sinistrum cum suis tenuit. Sed Hispani viso procul hoste dilapsi sunt, Alexandriam præcipites inuecti, insequentes Sabaudios ingenti trepidatione vitantes. Intentos cui maximè parti incurrerent, rusticus docuit Cornientum mille & quingentos Vallones ingressos. Bene agendi occasio offerri visa, & præmissis carabinis Sabaudius cum Principibus filus & Aldigherio, Colonello Taffino, Termes, Domino de Candales, Domino Brossæ, Duce Roani in certamen accurrerunt. Sed iam Hispani loco elapsi, in securiora tendebant; eos tamen cursores equites assecuti acri velitatione detinuêre; donec eos Sabaudius, Aldigherius, aliique copiarum Ductores assecuti sunt. Mille & quingentos rusticus fuisse dixerat; sed mille ducenti pedites deprehensi, & nouem equitum vexilla. Ij tamen viribus parum fisi, sensim cauo viæ sese Alexandriam recipiebant; arboribus insuper dextera parte tecti, ne prosequentium ictibus foderentur. Eorum tamen plures desiderati. Neque Sabaudius nullo sanguine victoria stetit: Domini quippe Verduni & Sancti Andreæ de Vins occubuêre: Vicecomes Arpagioni, Losieres, Temines, & Tremontus vulnerati; captus eques Cambrisij. Ducis Roani & Domini de Candales copiæ, sinistram fossæ ripam tenebant; hi cum Principibus Sabaudiis & Aldigherio occurrêre; sed parum in summam profectum; quod densa iam nocte, vix socij ab hostibus distinguerentur: eóque receptui signum suis dedêre; nec Flizanum nisi sub noctis medium regressi sunt. Illi quidem recta Alexandriam petebant, quæ ciuitas præsidio vacua, præsente Toletano vicinos exercitus in subsidium vocabat. Quod si eodem impetu victor Sabaudius Alexandriam delatus foret, nec retineri ciuitas potuisset; & fortè Mediolanum ipsum sociæ ciuitatis casus abstulisset. Non deerant qui consulerent; & res ipsa persuade-

persuadebat; nisi generosum Principem modestia & aduersus Regem Hispanum, nullis vnquam iniuriis imminuta veneratio retinuissent.

Præcedens labor grauiter equos peditémque afflixerat. Proinde illis dies vnus ad quietem permissus; vt nouis expeditionibus acriores accederent. Postero Pedemontanus Nouem oppidum, cui arx parui ambitus, sed satis valida erat, obsidione cinxit. Duo millia inerant, Heluetiis, Italis, & Hispanis compositus numerus. Accessu primo obsessi duplici via erupêre, & magno moschettorum fragore Sabaudis congressi sunt. Sed Dominus de Termes singulari fortitudine suorum, in sua munimenta vniuersos repulit. Sextam mensis diem integram, disponendis ad ictum tormentis Sabaudij insumpserunt: quati sequenti cœpta sunt munimenta: & quamuis non ea ruinæ latitudo foret quæ assultum persuaderet, Comes tamen Scombetti, cæterique motæ omnis quæ victoriam in dubio sisteret, intolerantes, in hostes conferti irrupêre. Parte alia, Termes, Vrfæus, Bolius, cæterique inuecti ascensum occuparunt. Obsessi sese in arcem receperunt; angustam situ, aduersus tantam vim inualidam, & penuria aquæ laborantem. Incolumitatem itaque & arma tantùm pacti deditionem fecerunt. Annuit Sabaudius, cui nunquam virtus, vel in hoste displicuit: Et quia vlteriora cogitanti quantacunque mora dispendiosa videbatur. Heluetus insuper concessum vt vexilla secum ferrent; idque gratiæ gentis datum, quæ fœdere antiquo Sabaudiis Ducibus illigabatur. In hæc tamen pacta conuentum; Vitam illis, arma, impedimenta, vexilla Sabaudium permittere; deducturum omnes in Prouincias Hispani Regis; si quas arces præsidio insedissent, quibus Sabaudius bellum faceret, eos statim deditioni consensuros: nec aduersus illum arma sumpturos. Dignum posteritatis memoria ea in gente est vilitatis exemplum. Cum enim & arma secum, & bellici prouentus satis ferrent; essêntque duo ferè hominum millia, quod postea innotuit, à ducentis equitibus Sabaudiis custodibus Chierium primùm, mox per vallem Susæ; postremò in Comitatum Burgundiæ, quæ Hispanorum est, deducti sunt; nemine eorum cum Monferratum iuxta progrederentur, auso vim Ductoribus inferre; & amicam Prouinciam delusa Sabaudiorum securitate ingredi: sic plerumque temeraria prospera fortuna est, & vilis aduersa.

Supererant mille pedites apud Roccam Arazij: hos vt interciperet Sabaudius, festinatione ingenti Tanatum ponte iunxit. Vix illi aut animo aut celeritati crediderunt: sed vbi certam consilij viderunt, præcipites Alexandriam delati sunt. Heluetij vltimo loco egressi sunt. In hos missi cursores equites, qui superato amne reperto vado vestigijs fugientium institerunt, assecutique illos media in planicie sunt, & infestis ictibus in bellum prouocarunt. Pauciores erant, quàm vt pluribus equitibus eluctarentur.: Proinde petita impunitate, arma victoribus permisêre. Quadringenti erant selectissimæ iuuentutis; eósque Hispani reliquisse videbantur, vt insequentes hostes prælio detinerent, ipsi interim eorum damno elaberentur. Toto eo tractatu nil superaret, quod Sabaudiis obsisteret; intráque diem septimum octo hominum millia, aut turpi fuga dissipata sunt, aut cæsa, aut capta. Nec minus recepta nobilissima municipia, & tractus is omnis quo in Alexandriam excurritur. Et nisi præcox concordia impetum victoris Ducis retinuisset, alterum intra mensem, vltra Monferrati terminos, Hispanos parum reliquorum securos, exegisset.

Ludouisius ac Bettunes nihilominus pacem promouerant; nec in alias conditiones consenserant, quàm quas Astensia pacta continebant; & quibus à primo tractationis die in supremum Sabaudius constantissimè institerat. Additum so-

summodò, vt si quid inuicem postmodum captum foret, prioribus possessoribus restitueretur. Vtile ac decorum Sabaudio erat; cum per Monferratum capta retinere, nec Cæsar nec Reges consentirent; receptis Vercellis maiorem Monferrati partem restituere; & iniurias Hispanas multò maioribus damnis compensasse. Certissima tantum, & nullo prorsus honore belli lenita iactura fuit: cui Sabaudius multa diripuerat, abstulerátque; Hispani vorauerant; quantum ille face ac ferro, tantum isti hospitalitate grassati. Accedebat, quòd quibus non orto nouo bello veniam integris rebus suis largiri poterat (quod Vincentius frater, & sapientiores subditorum, consiliáque Pontificis ac Principum Europæ consuluerant) his opes, & veteres honores restituere, hausto ærario, & laceris Prouincijs coactus sit. Satis fœlix Princeps, si aut Roma in Principatum delatus, salubria prudentissimorum virorum monita admisisset; aut semel deprehenso errore propositis sanioribus accessisset. Et dare & accipere pacem plures ante menses Sabaudius potuisset; si aut bellantibus Venetis cum domo Austriaca, ipse quiescere; aut à fidissimis amicis causam diuidere voluisset. Apud Regem Gallum tota res transacta, & redditis quæ mutuo capta fuerant truculentissimo bello finis impositus. Apud Monferratum multis auri millionibus damnum æstimatum, direptionibus, incendijs, & oppidorum arciúmque ruinis in censum vocatis: pluresque sexaginta incolarum millibus desiderati, quos fames, ferrum, languores sustulerant, aut metus patriis sedibus depulerat.

Hic Pedemontani belli finis fuit, cuius apud posteros fidem laboraturam scio, credituro nemine Carolum Emanuelem Sabaudiæ Ducem, tantum viribus & ingenio valuisse, vt Hispanos tot Regnorum dominatores, tracto in plures annos bello, nobilissimis victoriis partis imminuerit; nec pacem, nisi ijs quas olim conditiones dictauerat, admiserit.

FINIS.

INDEX RERVM PRÆCIPVARVM QVÆ IN HAC BELLI Monferratensis Historia continentur.

2 Mani-

FINIS.

